BUXORO XALQARO UNIVERSITETI
BUKHARA INTERNATIONAL UNIVERSITY
BXU
2021

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

PSIXOLOGIYA
VA UMUMIY FANLAR KAFEDRASI

"XXI ASR PSIXOLOGIYASINING DOLZARB MUAMMOLARI" MAVZUSIDAGI

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMANI

ПРОГРАММА МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ XXI ВЕКА»

PROGRAM OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE "CURRENT ISSUES OF 21ST CENTURY PSYCHOLOGY"

22 - 23 MAY 2026

BUXORO

(Buxoro, 22-23 may)

Mas'ul muharir: D.SH.BARATOVA

Buxoro: BXU, 2026. — 212 bet.

Tiraj: 500 nusxa.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
BUXORO XALQARO UNIVERSITETI**

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMANI

XXI ASR PSIXOLOGIYASINING DOLZARB MUAMMOLARI MAVZUSIDAGI XALQARO KONFERENSIYA MATERIALLARI TO‘PLAMI

Buxoro-2026

Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2026-yil 16-yanvardagi 11-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan.

Ushbu konferensiyasi materiallari Buxoro xalqaro universiteti Ilmiy kengashining 2026-yil 26- fevraldagi 2-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilindi.

“XXI asr psixologiyasining dolzarb muammolari ” mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari to‘plami. Buxoro, 2026-yil 22-23 may. Buxoro: BXU, 2026 436-bet.

Mas’ul muharrir: **Baratova.D.Sh**

Taqrizchilar: **Shoumarov G‘.B**
Muxtorov E.M

Ushbu konferensiya to‘plami “XXI asr psixologiyasining dolzarb muammolari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari asosida tayyorlangan. Mazkur to‘plamda zamonaviy psixologiya fanining dolzarb yo‘nalishlari, shaxs psixologiyasi, ta’lim psixologiyasi, ijtimoiy-psixologik jarayonlar, raqamli texnologiyalar ta’sirida inson psixikasidagi o‘zgarishlar hamda psixologik xizmatni rivojlantirish masalalari ilmiy-nazariy va amaliy yondashuvlar asosida yoritilgan. Shuningdek, unda yoshlar psixologiyasi, oilaviy munosabatlar, stress va emotsional holatlarni boshqarish, sun’iy intellekt va psixologiya integratsiyasi, zamonaviy pedagogik-psixologik texnologiyalarni ta’lim tizimiga joriy etish bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalari o‘z aksini topgan.

To‘plam psixologiya sohasi bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan professor-o‘qituvchilar, ilmiy tadqiqotchilar, doktorantlar, magistrantlar hamda talabalar uchun foydali ilmiy-manba sifatida xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

KIRISH SO‘ZI

Assalomu alaykum, hurmatli anjuman ishtirokchilari, qadrli professor-o‘qituvchilar, ilmiy tadqiqotchilar hamda aziz mehmonlar!

Avvalo, barchangizni 2026-yil 22–23-may kunlari Buxoro xalqaro universitetida o‘tkazilayotgan “XXI asr psixologiyasining dolzarb muammolari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani bilan samimiy muborakbod etaman. Mazkur anjuman bugungi kunda psixologiya fanining zamonaviy yo‘nalishlari, inson psixikasi bilan bog‘liq dolzarb muammolar hamda ularning ilmiy-amaliy yechimlarini muhokama qilishga bag‘ishlangan muhim ilmiy platforma hisoblanadi.

Bugungi globallashuv, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi sharoitida inson psixologiyasini chuqur o‘rganish, yoshlar ruhiy salomatligini mustahkamlash, stress va emotsional zo‘riqishlarning oldini olish, oilaviy va ijtimoiy munosabatlarda psixologik barqarorlikni ta’minlash dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimida pedagogik-psixologik xizmatni takomillashtirish, yoshlarning intellektual va ma’naviy salohiyatini rivojlantirish, zamonaviy psixologik metodlarni amaliyotga keng joriy etish bugungi kunning ustuvor yo‘nalishlari sifatida e’tirof etilmoqda.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tomonidan ta’lim, ilm-fan va yoshlar siyosati sohasida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlarda inson omiliga, yoshlarning ma’naviy-ruhiy kamolotiga hamda psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu esa psixologiya fanining nazariy va amaliy jihatlarini yanada rivojlantirish, zamonaviy ilmiy yondashuvlarni joriy etish hamda xalqaro ilmiy hamkorlikni mustahkamlash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Mazkur anjuman psixologiya fanining ilmiy-nazariy asoslarini chuqur o‘rganish, zamonaviy psixologik tadqiqotlar natijalarini amaliyotga samarali tatbiq etish, yosh avlodning ruhiy salomatligini mustahkamlash hamda psixologik xizmat sifatini oshirish masalalarini muhokama qilish uchun muhim ilmiy maydon hisoblanadi. Anjuman doirasida taqdim etiladigan ilmiy ma’ruzalar, innovatsion g‘oyalar va ilmiy bahs-munozaralar psixologiya fanining rivojiga munosib hissa qo‘shishiga ishonaman.

Buxoro xalqaro universitetida ta’lim va ilm-fan sohasida olib borilayotgan islohotlar, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash hamda yosh olimlarning ilmiy salohiyatini rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur anjuman ham ana shu ezgu maqsadlarga xizmat qiluvchi muhim ilmiy tadbirlar qatoridan joy olgan. Ishonchim komilki, bugungi anjuman xalqaro ilmiy hamkorlikni mustahkamlash, tajriba almashish hamda psixologiya fanining dolzarb muammolariga innovatsion yechimlar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Barchangizga anjuman ishida muvaffaqiyat, samarali ilmiy muloqot va yangi ilmiy yutuqlar tilayman.

Baratov Sharif Ramazonovich
Buxoro xalqaro universiteti rektori,
psixologiya fanlari doktori, professor,
Xalqaro psixologiya akademiyasining haqiqiy a’zosi.

Baratova Dilafruz Sharifovna
Buxoro Xalqaro Universiteti
Psixologiya fanlari doktori(DSc) professor

DEVIANT XULQ-ATVORNING ZAMONAVIY PSIXOLOGIK TAVSIFI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada deviant xulq-atvorning zamonaviy psixologik tavsifi, uning kelib chiqish omillari, ijtimoiy-psixologik determinantlari hamda shaxs rivojlanishiga ta'siri ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Deviant xulq-atvorning o'smirlik va yoshlik davridagi namoyon bo'lish shakllari, agressivlik, addiktiv xulq, internetga qaramlik, destruktiv xatti-harakatlar kabi ko'rinishlari psixologik nuqtayi nazardan yoritilgan. Tadqiqot davomida zamonaviy psixologiyada qo'llanilayotgan metodologik yondashuvlar asosida deviant xulq-atvorni aniqlash va profilaktika qilish masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, psixologik xizmat tizimida profilaktik treninglar, diagnostik metodlar va korrektsion dasturlarning samaradorligi asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *deviant xulq-atvor, addiktiv xulq, agressivlik, psixologik determinant, internet qaramligi, destruktiv xatti-harakat, psixologik profilaktika, ijtimoiy moslashuv.*

Аннотация. *В данной статье научно анализируются современные психологические характеристики девиантного поведения, факторы его возникновения, социально-психологические детерминанты и влияние на развитие личности. Освещаются формы проявления девиантного поведения в подростковом и юношеском возрасте, включая агрессивность, аддиктивное поведение, интернет-зависимость и деструктивные действия. На основе современных психологических подходов рассматриваются вопросы диагностики и профилактики девиантного поведения. Также обосновывается эффективность профилактических тренингов, диагностических методик и коррекционных программ в системе психологической службы.*

Ключевые слова: *девиантное поведение, аддиктивное поведение, агрессивность, психологические детерминанты, интернет-зависимость, деструктивное поведение, психологическая профилактика, социальная адаптация.*

Annotation. *This article scientifically analyzes the modern psychological characteristics of deviant behavior, its causal factors, socio-psychological determinants, and its impact on personality development. The manifestations of deviant behavior during adolescence and youth, including aggression, addictive behavior, internet addiction, and destructive actions, are discussed from a psychological perspective. The study examines the issues of identifying and preventing deviant behavior based on modern methodological approaches in psychology. In addition, the effectiveness of preventive trainings, diagnostic methods, and correctional programs within the psychological service system is substantiated.*

Keywords: *deviant behavior, addictive behavior, aggression, psychological determinants, internet addiction, destructive behavior, psychological prevention, social adaptation.*

Kirish. Zamonaviy globallashuv jarayonlari, axborot texnologiyalarining keskin rivojlanishi hamda ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi inson psixikasiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida deviant xulq-atvor ko'rinishlarining ortib borishi bugungi kunning dolzarb psixologik muammolaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Deviant xulq-atvor jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy, axloqiy va huquqiy me'yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlar tizimi sifatida tavsiflanadi.

So'nggi yillarda agressivlik, virtual qaramlik, zo'ravonlik, suitsidal moyillik, psixoaktiv moddalarga qaramlik kabi holatlarning ortib borayotgani deviant xulq-atvorning zamonaviy shakllari sifatida tadqiq qilinmoqda. Ushbu holatlar nafaqat shaxsning psixologik rivojlanishiga, balki uning ijtimoiy moslashuvi va kasbiy faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu sababli deviant xulq-atvorning psixologik determinantlarini aniqlash, uning profilaktikasi va korrektsiyasi bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda yoshlar o‘rtasida ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik, agressiv xatti-harakatlar, destruktiv guruhlarga qo‘shilish, internet orqali shakllanayotgan virtual identifikatsiya kabi holatlar keskin ortib bormoqda. Mazkur omillar shaxsning ruhiy barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, deviant xulq-atvorning shakllanishiga sabab bo‘lmoqda.

Ayniqsa, oilaviy muhitdagi ziddiyatlar, emotsional qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi, tengdoshlar bosimi va psixologik nazoratning sustligi yoshlar orasida deviant xulq-atvorning rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Shu jihatdan deviant xulq-atvorni psixologik jihatdan o‘rganish hamda samarali profilaktik mexanizmlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Deviant xulq-atvor muammosi xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. E. Dyurkgeym deviantlikni jamiyatdagi “anomik holat” bilan bog‘lab izohlagan bo‘lsa, R. Merton ijtimoiy maqsadlar va ularga erishish vositalari o‘rtasidagi nomutanosiblik deviant xulqni yuzaga keltirishini ta’kidlagan.

Z. Freyd psixoanalitik nazariyasida deviant xulqni insonning ong osti instinktlarining nazoratdan chiqishi bilan izohlaydi. B.F. Skinner esa bixevioristik yondashuv asosida deviant xatti-harakatlarning mustahkamlanishini tashqi muhit ta’siri bilan bog‘laydi.

Mahalliy psixolog olimlar tomonidan ham yoshlar orasidagi agressivlik, addiktiv xulq va ijtimoiy moslashuv muammolari keng tadqiq etilgan. Tadqiqotlarda deviant xulq-atvorning shakllanishida oilaviy muhit, psixologik nazorat, kommunikativ kompetensiya hamda emotsional intellektning ahamiyati alohida ko‘rsatib o‘tilgan.

Muhokama. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy deviant xulq-atvor avvalgi davrlarga nisbatan murakkabroq va ko‘p omilli xarakterga ega. Ayniqsa, internet va virtual kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi deviant xulqning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Kiberbulling, virtual agressiya, internet qaramligi kabi holatlar yoshlar psixikasiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Shuningdek, emotsional beqarorlik, stressga chidamlilikning pastligi ham deviant xatti-harakatlarning kuchayishiga olib kelmoqda. Psixologik xizmat tizimida treninglar, psixodiagnostik metodlar va individual korrektsion dasturlarni qo‘llash yoshlarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, refleksiv tafakkur, kommunikativ kompetensiya va emotsional intellektning rivojlanganligi deviant xulq-atvorning oldini olishda muhim psixologik omil hisoblanadi.

Metodologik jadval

Tadqiqot yo‘nalishi	Qo‘llanilgan metod	Respondentlar	Maqsad
Deviant xulq darajasini aniqlash	So‘rovnoma	80 nafar yoshlar	Deviant xatti-harakatlarni aniqlash
Agressivlikni baholash	Bass-Darki metodikasi	80 nafar respondent	Agressiv reaksiyalarni o‘rganish
Internet qaramligini aniqlash	Young testi	80 nafar respondent	Virtual qaramlik darajasini baholash
Emotsional holatni aniqlash	Psixologik diagnostika	80 nafar yoshlar	Stress va emotsional barqarorlikni o‘rganish
Profilaktik trening samaradorligi	Do-posle tahlili	Tajriba guruhi	Korrektsion ishlar natijasini baholash

Metodologik jadval tahlili. Metodologik tahlil natijalari respondentlarning ma'lum qismida agressivlik va internet qaramligi ko‘rsatkichlari yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, emotsional beqarorlik va kommunikativ muammolar deviant xulq-atvor bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi.

Bass-Darki metodikasi natijalariga ko‘ra, agressiv reaksiyalar yuqori bo‘lgan respondentlarda ijtimoiy moslashuv darajasi pastligi kuzatildi. Young testi esa respondentlarning sezilarli qismida internetga psixologik qaramlik shakllanganini ko‘rsatdi.

Profilaktik treninglardan so‘ng tajriba guruhida emotsional barqarorlik va kommunikativ ko‘nikmalar yaxshilangani, agressivlik ko‘rsatkichlari esa kamaygani aniqlandi. Bu esa psixologik xizmatning korrektsion ishlari samarali ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Deviant xulq-atvor zamonaviy psixologiyaning murakkab va ko‘p omilli muammolaridan biri hisoblanadi. Uning shakllanishida biologik, psixologik va ijtimoiy determinantlar o‘zaro integratsiyalashgan holda namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, internet qaramligi, agressivlik, emotsional beqarorlik hamda oilaviy muhitdagi ziddiyatlar deviant xulq-atvor rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. Shu bilan birga, refleksiv tafakkur, emotsional intellekt va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish orqali deviant xatti-harakatlarning oldini olish mumkin.

Psixologik xizmat tizimida profilaktik treninglar, diagnostik metodlar va individual korrektsion dasturlarni keng joriy etish yoshlar o‘rtasida deviant xulq-atvorni kamaytirishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Émile Durkheim. *The Rules of Sociological Method*. New York: Free Press, 1982.
2. Robert K. Merton. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press, 1968.
3. Sigmund Freud. *The Ego and the Id*. London: Hogarth Press, 1962.
4. B. F. Skinner. *Science and Human Behavior*. New York: Macmillan, 1953.
5. Albert Bandura. *Social Learning Theory*. New Jersey: Prentice Hall, 1977.
6. Carl Rogers. *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin, 1961.
7. Erich Fromm. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973.
8. Aaron T. Beck. *Cognitive Therapy and Emotional Disorders*. New York: Penguin Books, 1979.
9. John Bowlby. *Attachment and Loss*. London: Basic Books, 1980.
10. Erik Erikson. *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton, 1968.
11. G‘oziev E.G‘. *Umumiy psixologiya*. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
12. Davletshin M.G. *Psixologiya*. Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
13. Nishonova Z.T. *Rivojlanish psixologiyasi va pedagogik psixologiya*. Toshkent: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi, 2017.
14. Vohidov M.V. *Bolalar psixologiyasi*. Toshkent: O‘qituvchi, 1982.
15. Karimova V.M. *Ijtimoiy psixologiya*. Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
16. G‘ulomov S.S. *Yoshlar psixologiyasi*. Toshkent: Tafakkur, 2018.
17. Baratov Sh.R. *Shaxs va deviant xulq muammolari*. Toshkent: Universitet, 2019

Atavullayeva Mahbuba Qobilovna.
Buxoro Xalqaro Universiteti asissent o`qituvchisi

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA KOMMUNIKATIV SAVODXONLIK VA EMOSIONAL INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISH.

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kommunikativ savodxonlik va emosional intellektni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari yoritilgan. Ta’lim jarayonida samarali muloqot qilish, o‘quvchilar bilan ijobiy munosabat o‘rnatish hamda hissiy boshqaruv ko‘nikmalarining ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish usullari, emosional intellekt komponentlari va ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion metodlar ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishda o‘qituvchining kommunikativ madaniyati va emosional barqarorligi muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *kommunikativ savodxonlik, emosional intellekt, pedagogik kompetensiya, boshlang‘ich ta’lim, muloqot madaniyati, pedagogik mahorat.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются педагогико-психологические основы развития коммуникативной грамотности и эмоционального интеллекта у учителей начальных классов. Проанализирована роль эффективного общения, установления положительных взаимоотношений с учащимися и навыков эмоционального самоконтроля в образовательном процессе. Также рассмотрены методы формирования коммуникативной компетентности, компоненты эмоционального интеллекта и инновационные подходы к их развитию. Результаты исследования показывают, что коммуникативная культура и эмоциональная устойчивость учителя являются важными факторами повышения эффективности начального образования.*

Ключевые слова: *коммуникативная грамотность, эмоциональный интеллект, педагогическая компетентность, начальное образование, культура общения, педагогическое мастерство.*

Abstract. *This article examines the pedagogical and psychological foundations of developing communicative literacy and emotional intelligence in primary school teachers. The study analyzes the importance of effective communication, positive interaction with students, and emotional self-management skills in the educational process. Furthermore, methods for developing communicative competence, components of emotional intelligence, and innovative approaches to their improvement are discussed. The findings indicate that teachers’ communicative culture and emotional stability are essential factors in increasing the effectiveness of primary education.*

Keywords: *communicative literacy, emotional intelligence, pedagogical competence, primary education, communication culture, teaching skills.*

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonida ta’lim tizimiga qo‘yilayotgan talablar tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida faoliyat yuritayotgan o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasi, kommunikativ savodxonligi hamda emosional intellekti muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchining shaxs sifatida shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi pedagogik lider hisoblanadi.

Kommunikativ savodxonlik o‘qituvchining o‘quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot olib borish qobiliyatini ifodalaydi. Emosional intellekt esa insonning o‘z hissiyotlarini anglash, boshqarish va boshqalarning emosional holatini tushunish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Ushbu ikki omilning uyg‘unligi ta’lim sifati va pedagogik samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Kommunikativ savodxonlik tushunchasi va uning mohiyati

Kommunikativ savodxonlik — bu shaxsning og‘zaki va yozma nutq orqali fikr almashish, tinglash, tushunish va muloqot jarayonini samarali tashkil etish qobiliyatidir. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi uchun kommunikativ kompetensiya quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

- ravon va aniq nutq;
- tinglash madaniyati;
- pedagogik etika;
- konfliktlarni bartaraf etish ko‘nikmasi;
- jamoa bilan ishlash qobiliyati.

Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning psixologik xususiyatlari inobatga olinishi zarur. Shu sababli o‘qituvchining samimiy, ochiq va qo‘llab-quvvatlovchi muloqoti o‘quvchilarda darsga qiziqishni oshiradi.

Emosional intellekt va uning tarkibiy qismlari: Emosional intellekt tushunchasi ilk bor psixologlar tomonidan shaxsning hissiy boshqaruv qobiliyati sifatida izohlangan. U quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

1. O‘z hissiyotlarini anglash;
2. Hissiyotlarni boshqarish;
3. Motivatsiya;
4. Empatiya;
5. Ijtimoiy ko‘nikmalar.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi o‘z emosiyalarini nazorat qila olsa, dars jarayonida yuzaga keladigan turli psixologik vaziyatlarni samarali boshqaradi. Bu esa sinfdagi sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga yordam beradi.

Kommunikativ savodxonlik va emosional intellektning o‘zaro bog‘liqligi: Kommunikativ savodxonlik va emosional intellekt bir-biri bilan uzviy bog‘liq tushunchalardir. O‘qituvchining yuqori emosional intellekti samarali muloqot o‘rnatishga xizmat qiladi. Masalan, o‘quvchi kayfiyatidagi o‘zgarishni sezish, unga individual yondashuvni tanlash va konfliktli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish pedagogik mahoratning muhim ko‘rsatkichidir.

Shuningdek, emosional jihatdan barqaror o‘qituvchi:

- stressni yengil boshqaradi;
- o‘quvchilar bilan ijobiy munosabat o‘rnatadi;
- dars samaradorligini oshiradi;
- motivatsion muhit yaratadi.

Rivojlantirishning samarali usullari: Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kommunikativ savodxonlik va emosional intellektni rivojlantirish uchun quyidagi metodlardan foydalanish mumkin:

Trening va seminarlar: Pedagoglar uchun psixologik treninglar, muloqot texnologiyalariga oid seminarlar tashkil etish ularning kasbiy rivojlanishiga yordam beradi.

Rolli o‘yinlar: Turli pedagogik vaziyatlarni sahnalashtirish orqali o‘qituvchilarda empatiya va kommunikativ ko‘nikmalar shakllanadi.

Refleksiya metodlari: O‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash o‘qituvchining hissiy boshqaruv qobiliyatini rivojlantiradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari: Interaktiv platformalar, onlayn treninglar va multimedia vositalari pedagoglarning kommunikativ madaniyatini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari va muhokama: Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kommunikativ savodxonlik va emosional intellekti rivojlangan o‘qituvchilar o‘quvchilar bilan samarali ishlaydi, ta’lim jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratadi hamda o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari yuqori bo‘ladi. Bunday pedagoglar konfliktli vaziyatlarni tez va samarali hal etadi, ota-onalar bilan hamkorlikni muvaffaqiyatli yo‘lga qo‘yadi.

Shu bilan birga, zamonaviy ta’lim tizimida pedagoglarning emosional holatini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqish zarur.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kommunikativ savodxonlik va emosional intellektni rivojlantirish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. Ushbu kompetensiyalar pedagogning kasbiy mahoratini yuksaltirib, o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatishga xizmat qiladi. Shuningdek, emosional barqarorlik o‘qituvchining stressga chidamliligini oshiradi va sog‘lom pedagogik muhit yaratadi. Shu sababli pedagoglarni tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonlarida kommunikativ va emosional kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.\

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Goleman D. *Emotional Intelligence*. — New York: Bantam Books, 1995.
2. Leontyev A.A. *Pedagogik muloqot psixologiyasi*. — Moskva, 2003.

3. Musurmonova O. *Pedagogik kompetentlik asoslari*. — Toshkent, 2018.
4. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. *Pedagogik texnologiyalar*. — Toshkent, 2017.
5. Vygotskiy L.S. *Pedagogik psixologiya*. — Moskva, 1991.

Aminova Gulnoza Nasritdinovna
Buxoro xalqaro universiteti
Psixologiya va umumiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi, p.f.f.d (PhD)

KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIK OMILLARINI TADQIQ ETISHNING METODOLOGIK ASOSLARI VA METODIK VOSITALAR TAVSIFI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda kommunikativ kompetentlikning psixologik mazmuni, uning tarkibiy omillari hamda kommunikativ kompetentlikni tadqiq etishning metodologik asoslari yoritilgan. Shuningdek, kommunikativ kompetentlikni aniqlash va baholashda qo‘llaniladigan metodik vositalarning ilmiy-amaliy ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda kommunikativ kompetentlikning shaxslararo munosabatlar, kasbiy faoliyat va ijtimoiy moslashuvdagi o‘rni ochib berilgan. Zamonaviy psixologik yondashuvlar asosida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishning samarali mexanizmlari ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *kommunikativ kompetentlik, kommunikativ qobiliyat, muloqot, metodologiya, psixologik omillar, diagnostika, kommunikativ faoliyat.*

Аннотация. *В данной статье раскрываются психологическое содержание коммуникативной компетентности, ее структурные факторы, а также методологические основы исследования коммуникативной компетентности. Анализируется научно-практическое значение методических средств, используемых для диагностики и оценки коммуникативной компетентности. В исследовании освещается роль коммуникативной компетентности в межличностных отношениях, профессиональной деятельности и социальной адаптации личности. На основе современных психологических подходов представлены эффективные механизмы развития коммуникативной компетентности.*

Ключевые слова: *коммуникативная компетентность, коммуникативные способности, общение, методология, психологические факторы, диагностика, коммуникативная деятельность.*

Annotation. *This thesis examines the psychological essence of communicative competence, its structural factors, and the methodological foundations for studying communicative competence. The scientific and practical significance of methodological tools used in diagnosing and assessing communicative competence is analyzed. The study highlights the role of communicative competence in interpersonal relationships, professional activity, and social adaptation. Effective mechanisms for developing communicative competence based on modern psychological approaches are also presented.*

Keywords: *communicative competence, communication skills, interaction, methodology, psychological factors, diagnostics, communicative activity.*

Kirish. Hozirgi globallashuv va axborotlashuv jarayonlari jadallashib borayotgan davrda kommunikativ kompetentlik shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi va kasbiy faoliyatining muhim psixologik mezonlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Jamiyatda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar insondan nafaqat kasbiy bilim va malakani, balki samarali muloqot olib borish, jamoada ishlash, nizoli vaziyatlarni boshqarish hamda shaxslararo munosabatlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish kompetensiyalarini ham talab etmoqda.

Kommunikativ kompetentlik insonning muloqot jarayonida o‘z fikrini aniq ifodalashi, suhbatdoshni tushunishi, emotsional holatlarni boshqarishi hamda ijtimoiy vaziyatlarga mos ravishda kommunikativ strategiyalarni qo‘llay olishi bilan xarakterlanadi. Shu jihatdan kommunikativ kompetentlik shaxsning psixologik rivojlanishida, ijtimoiy moslashuvida va kasbiy yetukligida muhim determinant hisoblanadi.

Psixologiya fanida kommunikativ kompetentlikni tadqiq etishga oid ko‘plab ilmiy qarashlar mavjud bo‘lib, ular kommunikativ faoliyatning kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlarini o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, pedagogik, boshqaruv, tibbiyot va xizmat ko‘rsatish sohalarida kommunikativ kompetentlikning yuqori darajada shakllanganligi professional samaradorlikni oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Bugungi kunda kommunikativ kompetentlikni o‘rganishda kompleks psixodiagnostik metodikalardan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki kommunikativ kompetentlik ko‘p komponentli psixologik hodisa bo‘lib, uni tadqiq etishda individual-psixologik xususiyatlar, ijtimoiy tajriba, motivatsion omillar va emotsional barqarorlikni ham hisobga olish talab etiladi.

Asosiy qism. Kommunikativ kompetentlik tushunchasi dastlab lingvistika va sotsiologiya fanlari doirasida shakllangan bo‘lsa-da, keyinchalik psixologiya fanida ham keng tadqiq etila boshlandi. Psixologik nuqtai nazardan kommunikativ kompetentlik insonning samarali muloqot olib borish, ijtimoiy muhitga moslashish va kommunikativ vaziyatlarni adekvat boshqarish qobiliyatini anglatadi.

Kommunikativ kompetentlik quyidagi asosiy omillar orqali namoyon bo‘ladi:

- kommunikativ faollik;
- empatik qobiliyat;
- tinglash madaniyati;
- emotsional barqarorlik;
- verbal va noverbal muloqot ko‘nikmalari;
- ijtimoiy persepsiya;
- konfliktologik kompetensiya;
- refleksiv qobiliyat.

Mazkur omillar insonning shaxslararo munosabatlarda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishini ta’minlaydi. Ayniqsa, empatiya va refleksiya kommunikativ jarayonning psixologik samaradorligini oshiruvchi muhim determinantlardan biri hisoblanadi.

Kommunikativ kompetentlikni tadqiq etishda tizimli, faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlardan foydalaniladi. Tizimli yondashuv kommunikativ kompetentlikni o‘zaro bog‘langan psixologik komponentlar majmui sifatida talqin etsa, faoliyatli yondashuv kommunikativ faoliyatning amaliy jihatlariga e’tibor qaratadi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvda esa kommunikativ kompetentlik shaxsning individual xususiyatlari, motivatsiyasi va emotsional holatlari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi. Kompetensiyaviy yondashuv esa kommunikativ kompetentlikni kasbiy samaradorlikning muhim ko‘rsatkichi sifatida baholaydi.

Kommunikativ kompetentlikni tadqiq etishda bir qator psixodiagnostik metodikalardan foydalaniladi. Jumladan:

1. Kommunikativ va tashkiliy qobiliyatlarni aniqlash metodikasi;
2. Boyko empatiya diagnostikasi metodikasi;
3. Tomas konfliktologik xulq-atvor uslublari testi;
4. Leary shaxslararo munosabatlar diagnostikasi;
5. Snyderning kommunikativ nazorat metodikasi;
6. Sotsiometrik tadqiqot metodlari.

Mazkur metodikalar orqali kommunikativ kompetentlikning individual darajasi, kommunikativ uslublar, emotsional reaksiyalar hamda shaxslararo munosabatlarning psixologik xususiyatlari aniqlanadi.

Tadqiqot metodlari sifatida kuzatish, suhbat, anketa, test, eksperiment va matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanish kommunikativ kompetentlikni kompleks o‘rganish imkonini beradi. Ayniqsa, korrelyatsion va faktor tahlili kommunikativ kompetentlik omillarining o‘zaro bog‘liqligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan trening dasturlari ham keng qo‘llanilmoqda. Ushbu treninglar orqali shaxsning muloqot madaniyati, stressga chidamliligi, empatik refleksiyasi va konfliktlarni boshqarish ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Xulosa. Kommunikativ kompetentlik zamonaviy psixologiya fanining muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. U shaxsning ijtimoiy faoliyati, kasbiy samaradorligi va psixologik moslashuvining muhim ko‘rsatkichidir. Kommunikativ kompetentlikning shakllanishi ko‘plab psixologik omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ularning o‘zaro integratsiyasi samarali muloqotni ta’minlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kommunikativ kompetentlikni ilmiy asosda o‘rganish va diagnostika qilish shaxsning individual xususiyatlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Ayniqsa, empatiya, emotsional barqarorlik, refleksiya va ijtimoiy persepsiya kommunikativ kompetentlikning muhim determinantlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar va diagnostik metodikalar shaxsning kasbiy va ijtimoiy faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois kommunikativ kompetentlikni tadqiq etishning metodologik asoslarini yanada takomillashtirish va zamonaviy psixodiagnostik vositalarni ishlab chiqish bugungi psixologiya fanining dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2018.
2. Леонтьев А.А. Психология общения. – Москва: Смысл, 2019.
3. Бодалев А.А. Личность и общение. – Санкт-Петербург: Питер, 2017.
4. Karimova V.M. Psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
5. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2019.
6. Boyko V.V. Energiya emotsiy i kommunikatsiya. – Moskva, 2016.
7. Snyder M. Self-monitoring of expressive behavior. – Journal of Personality and Social Psychology, 1974.
8. Thomas K.W. Conflict and Conflict Management. – Chicago, 2015.
9. Hall E.T. The Hidden Dimension. – New York: Anchor Books, 2014.
10. Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 2012

Shamsiyeva Maxbuba Sattorovna
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

BUXORO PEDAGOGIK MAKTABLARINING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

“Yangi O‘zbekiston maktab ostonasidan,
ta’lim-tarbiya tizimidan boshlanadi.”

Sh.M.Mirziyoyev

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Buxoro pedagogik maktablarining tarixiy ildizlari, ma’naviy-ma’rifiy merosi hamda bugungi ta’lim tizimidagi o‘rni haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, Buxoro pedagogik an’analarining yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati, ustoz-shogird munosabatlari va zamonaviy ta’lim jarayonlari bilan uyg‘unlashuvi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *pedagogika, Buxoro, ta’lim, ma’naviyat, ustoz-shogird, tarbiya, pedagogik meros.*

Аннотация. *В статье рассматриваются исторические основы бухарских педагогических школ, их духовно-просветительское наследие и значение в современной системе образования. Анализируется роль педагогических традиций Бухары в воспитании*

молодежи, развитии отношений «учитель–ученик» и их интеграции с современными образовательными процессами.

Ключевые слова: *педагогика, Бухара, образование, духовность, воспитание, педагогическое наследие, учитель и ученик.*

Annotation. *This article discusses the historical foundations of Bukhara pedagogical schools, their spiritual and educational heritage, and their importance in the modern education system. The study also analyzes the role of Bukhara pedagogical traditions in youth upbringing, teacher-student relations, and their integration with modern educational processes.*

Keywords: *pedagogy, Bukhara, education, spirituality, upbringing, pedagogical heritage, teacher-student relations.*

Kirish Buxoro qadimdan ilm-fan, madaniyat va ma’rifat markazi sifatida mashhur bo‘lgan. Ushbu zamin nafaqat buyuk allomalar, balki yetuk pedagoglar va ma’rifatparvarlarni ham voyaga yetkazgan. Asrlar davomida shakllangan Buxoro pedagogik maktablari xalqning ma’naviy hayotida, yosh avlodni tarbiyalashda va ilm-ma’rifat rivojida muhim o‘rin tutib kelgan.

Buxoro pedagogik maktablari uzoq tarixga ega bo‘lib, ular nafaqat Buxoro vohasida, balki butun O‘zbekiston ta’lim tizimining rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ushbu pedagogik maktablar jadidchilik harakati, ma’rifatparvarlik g‘oyalari hamda zamonaviy ta’lim tamoyillarining shakllanishida katta ahamiyat kasb etgan. Bugungi kunda ham Buxoro pedagogik maktablarining ilmiy, ma’naviy va amaliy ahamiyati saqlanib qolmoqda.

Avvalo, Buxoro pedagogik maktablari milliy pedagogik tafakkurning rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Ularning faoliyati orqali yosh avlodga milliy qadriyatlar, ma’naviyat, axloqiy tarbiya va vatanparvarlik ruhini singdirish imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, Abu Ali ibn Sino, Bahouddin Naqshband, Abdurauf Fitrat, Ahmad Donish kabi buyuk mutafakkirlarning pedagogik qarashlari bugungi ta’lim tizimida ham dolzarb hisoblanadi.

Asosiy qism Buxoroda qadimdan madrasa va ilm maskanlari faoliyat yuritgan. Bu yerda nafaqat diniy ilmlar, balki mantiq, falsafa, adabiyot, matematika va axloq ilmlari ham o‘qitilgan. Ayniqsa, ustoz-shogird an’anasi ta’limning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lgan.Buxoro pedagogik maktablari insonni faqat bilimli emas, balki odobli va ma’naviy yetuk shaxs sifatida tarbiyalashga katta e’tibor qaratgan. Shu sababli bu maktablar Sharq pedagogik tafakkurining muhim qismi sifatida e’tirof etiladi. IX–XII asrlarda Buxoro Sharqning eng yirik ilmiy va pedagogik markaziga aylangan. Bu yerda madrasa va maktablar faoliyat yuritib, yosh avlodga diniy bilimlar bilan bir qatorda matematika, mantiq, falsafa, tibbiyot, adabiyot va axloq ilmlari ham o‘rgatilgan. Buxorodagi qadimgi pedagogik maktablar ustoz-shogird an’anasiga asoslangan bo‘lib, ta’lim jarayonida odob-axloq, insonparvarlik va ilmga hurmat alohida ahamiyat kasb etgan. O‘quvchilar nafaqat bilim olgan, balki komil inson bo‘lib voyaga yetishga tarbiyalangan.

Bu ilm maskanlarida ko‘plab buyuk allomalar faoliyat yuritgan. Jumladan, Abu Ali ibn Sino Buxoroda tahsil olib, keyinchalik dunyo ilm-faniga ulkan hissa qo‘shgan. Shuningdek, Imom al-Buxoriy hadis ilmining rivojiga beqiyos xizmat qilgan.

Qadimgi Buxoro pedagogik maktablarining asosiy maqsadi ilmli, odobli va jamiyatga foydali insonlarni tarbiyalashdan iborat edi. Bugungi kunda ham ushbu boy pedagogik meros yosh avlodni ma’naviy barkamol etib tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Shuningdek, Buxoro pedagogik maktablari zamonaviy pedagog kadrlarni tayyorlashda muhim o‘rin egallaydi. Bugungi kunda pedagogika yo‘nalishidagi oliy ta’lim muassasalari va ilmiy markazlarda innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar hamda raqamli ta’lim vositalari keng qo‘llanilmoqda. Bu esa ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Buxoro pedagogik maktablarining yana bir muhim jihati - ular ilm-fan va amaliyotni uyg‘unlashtirishga yordam beradi. Pedagog olimlar tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar maktabgacha ta’lim, umumiy o‘rta ta’lim hamda oliy ta’lim tizimining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, tarbiya, psixologiya, metodika va ta’lim boshqaruvi sohalaridagi ilmiy ishlanmalar amaliyotda samarali qo‘llanilmoqda.

Bundan tashqari, Buxoro pedagogik maktablari xalqaro hamkorlikni rivojlantirishda ham ahamiyatlidir. Hozirgi kunda xorijiy universitetlar bilan hamkorlik aloqalari yo‘lga qo‘yilib,

professor-o‘qituvchilar va talabalar uchun akademik almashinuv dasturlari tashkil etilmoqda. Bu esa milliy pedagogik tajribani xalqaro tajriba bilan boyitishga xizmat qilmoqda.

Bugungi ta’lim tizimidagi ahamiyati: Hozirgi davrda ta’lim jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, ma’naviy dunyoqarashi va ijtimoiy faolligini rivojlantirish asosiy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Buxoro pedagogik maktablari esa aynan shu jihatlarni o‘zida mujassamlashtirgan.

Bugungi kunda ushbu pedagogik meros quyidagi yo‘nalishlarda muhim ahamiyat kasb etadi:

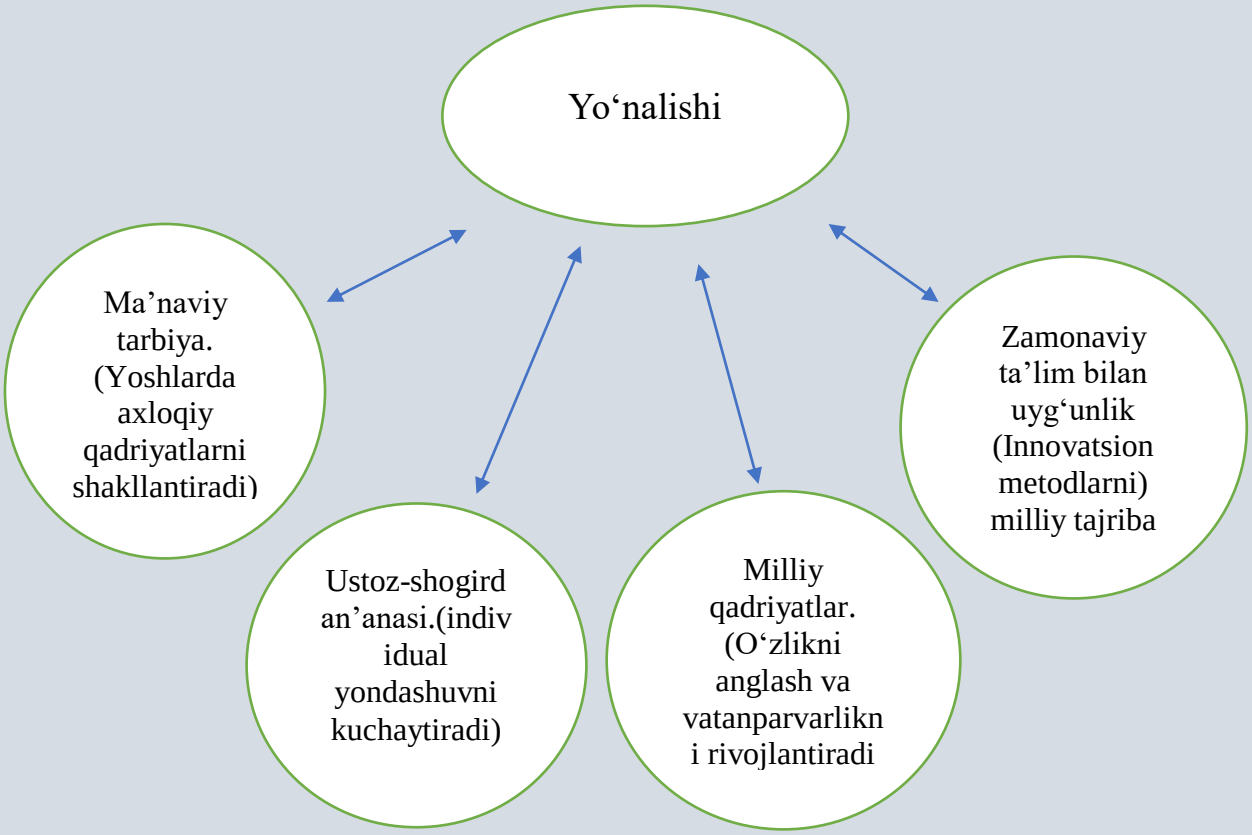

Ustoz-shogird an’anasining ahamiyati: Buxoro pedagogik maktablarining eng muhim jihatlaridan biri ustoz-shogird munosabatlarining mustahkam bo‘lganidir. Ustoz nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyachi va hayotiy yo‘l ko‘rsatuvchi inson sifatida qadrlangan. Bugungi ta’lim tizimida ham mentorlik, individual yondashuv va pedagogik hamkorlik kabi tushunchalar aynan shu an’analarga yaqin hisoblanadi. Bu esa tarixiy tajribaning bugungi kunda ham dolzarbligini ko‘rsatadi.

Yoshlar tarbiyasida pedagogik merosning o‘rni: Globallashuv sharoitida yoshlarni turli zararli g‘oyalar va ma’naviy tahdidlardan himoya qilish muhim masalalardan biridir. Bunday vaziyatda milliy pedagogik meros yoshlarning ma’naviy immunitetini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Buxoro pedagogik maktablari insonparvarlik, ilmga hurmat, odob-axloq va kattalarni e’zozlash kabi qadriyatlarni targ‘ib qilgan. Ushbu qadriyatlar bugungi yoshlar tarbiyasida ham muhim o‘rin tutadi.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro pedagogik maktablari o‘zining boy tarixiy va ma’naviy tajribasi bilan bugungi ta’lim tizimida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu pedagogik an’analar yoshlarni barkamol inson qilib tarbiyalash, milliy qadriyatlarni asrash hamda ta’lim sifatini oshirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Zamonaviy ta’lim jarayonida tarixiy pedagogik merosdan oqilona foydalanish kelajak avlod tarbiyasida muhim omil bo‘lib qoladi. Buxoro pedagogik maktablari bugungi kunda ta’lim tizimini rivojlantirish, barkamol avlodni tarbiyalash, ilmiy tadqiqotlarni takomillashtirish hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ‘ib qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ularning boy ilmiy va ma’naviy merosi kelajak avlod uchun ham muhim manba bo‘lib qoladi.

Buxoro pedagogik maktablari - bu faqat tarix emas, balki bugungi avlod tafakkuri va ma’naviyatini yoritib turuvchi ilm chirog‘idir.”

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avloniy A. *Turkiy guliston yoxud axloq*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. Hasanboyev J. *Pedagogika nazariyasi*. – Toshkent, 2011.
3. Zunnunov A. *Pedagogika tarixi*. – Toshkent: Sharq, 2004.
4. Fitrat A. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006.

Karimov I.A. *Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

Choriyeva Mehriniso Qiyomiddinovna,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Buxoro xalqaro universitet o‘qituvchisi
onatilichoriyeva@gmail.com

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA BUXORO ADABIY MUHITI VA UNING YETUK VAKILLARI IJODI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro adabiy muhitida yashab ijod qilgan bir qancha shoirlar ijodi tahlil qilinadi. Bulardan, Mullo Abdumajid Muztarib, Abdulloboqiyxo‘ja Nozim (Bebok), Shamsiddin Muhammad Shohin, Muhammad Siddiq Hayrat hamda Sadriddin Ayniy ijodining badiiy-g‘oyaviy xususiyatlari ochib beriladi. Ijodkorlar asarlarida ishqiy lirika, ijtimoiy adolatsizlik, hijron, kimsasizlik va zamona nosozliklariga munosabat masalalari tahlil qilinadi. Buxoro adabiy muhiti o‘zbek va tojik adabiyotining rivojida muhim bosqich bo‘lgani ilmiy asosda muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar*. Buxoro adabiy muhiti, XIX asr adabiyoti, g‘azal, musaddas, ruboiy, ishqiy lirika, ijtimoiy motivlar, Muztarib, Bebok, Shohin, Hayrat, Sadriddin Ayniy.*

Аннотация*. В статье анализируется творчество поэтов, живших и творивших в литературной среде Бухары во второй половине XIX – начале XX века. В частности, рассматриваются идейно-художественные особенности произведений Мулло Абдумаджида Музтариба, Абдуллобокийхожа Нозима (Бебока), Шамсиддина Мухаммада Шохина, Мухаммада Сиддика Хайрата и Садриддина Айни. В их произведениях находят отражение темы любовной лирики, социальной несправедливости, разлуки, одиночества и кризисных явлений эпохи. В результате исследования научно обосновывается значительная роль бухарской литературной среды в развитии узбекской и таджикской литературы.*

Ключевые слова: *литературная среда Бухары, литература XIX века, газель, мусаддас, рубаи, любовная лирика, социальные мотивы, Музтариф, Бебок, Шохин, Хайрат, Садриддин Айни.*

Abstract. *This article analyzes the works of poets who lived and created within the literary environment of Bukhara during the second half of the nineteenth and the early twentieth centuries. In particular, the ideological and artistic features of the works by Mullo Abdumajid Muztarib, Abdulloboqiykhoja Nozim (Bebok), Shamsiddin Muhammad Shohin, Muhammad Siddiq Hayrat, and Sadriddin Ayni are examined. Their literary heritage reflects themes of love lyrics, social injustice, separation, loneliness, and the imperfections of the era. The study substantiates, on a scholarly basis, that the literary environment of Bukhara constituted an important stage in the development of Uzbek and Tajik literature.*

Keywords: *Bukhara literary environment, 19th-century literature, ghazal, musaddas, rubai, love lyrics, social motifs, Muztarib, Bebok, Shohin, Hayrat, Sadriddin Ayni.*

Kirish. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligi hududi nafaqat siyosiy-iqtisodiy, balki adabiy-madaniy jihatdan ham muhim markazlardan biri bo‘lgan. Ushbu davr adabiyoti an’anaviy mumtoz she’riyat bilan yangi ijtimoiy fikrlar tutashgan murakkab bosqich sifatida e’tiborlidir. Buxoro shoirlari o‘z asarlarida ishqiy tuyg‘ular bilan bir qatorda zamonaning adolatsizligi, ilm ahlining xorlanishi, inson qadrining poymol etilishi kabi dolzarb masalalarni ham badiiy ifodalaganlar.

XIX asr ikkinchi yarmida Buxoroda yashab ijod etgan shoirlardan yana biri Mullo Abdumajid Muztarib. U Buxoroda tug‘ilib, shu yerda o’qidi. Bir muddat amir Muzaffar, keyin amir Abdulahad saroylarida xizmat qilgan va go‘zal g‘azallar yaratgan:

Jonfidoying menmanu malhami jonsan o‘zgaga,
Qochasan mendan yiroq oromravonsan o‘zgaga.
Maysalikda hosilim erding meni bug‘doyrang,
Men quruq qoldim bugun noni taftonsan o‘zgaga.
Parvarish qildim qalamcha singari dil qonidan,
Barg yozar payting yetib, gulu gulandonsan o‘zgaga.
G‘o‘ralik chog‘ing avaylab, qancha zahmat chekdimu
Pashshalar shirangiz shimdi, xayr - ehsonsan o‘zgaga
Misli sarxil mevaga liq to‘la la’lisan, vale,
Shuncha fayzing mendanu zebi do‘konsan o‘zgaga
Jonin kaftimda tutub, men visoling izlasam,
Ko‘z tikarsan bo‘lgani yengu giribonsan o‘zgaga.
Men latif she’rimda belda sochlaring yod aylabon,
To‘lg‘anarman, sochni qilding band pechonsan o‘zgaga.
Xushkalom she’r muxlisi garchi bisyor Muztarib,
Ammo sen nutqu bayonda noayonsan o‘zgaga.

Muztarib an’ana zamirida o‘ziga xos yangilik yarata olgan shoir sifatida zamonasida peshqadamlik qildi. Ushbu g‘azal Ogahiyning “Ustina” radifli g‘azaliga ergashish asnosida bitilganligi seziladi. Shoir bog‘bon qiyofasida “qalamcha” obrazi orqali yangi nihol ko‘kartirmoqchi, ya’ni o‘zgacha ishq bilan ma’shuqani bahramand etmoqchi, biroq uning orzusi amalga oshmaydi. Ma’shuqa, ehtimolki, charxi bemuruvvat oshiqni qanchalik zahmat chekmasin, tashbehlar axtarmasin, betakalluflik bilan siylaydi.

A.Tamkinga zamondosh ijodkorlardan yana biri Abdulloboqiyxo‘ja Nozim, ya’ni Bebok taxallusli shoirdir. U XIX asr boshlarida Ahmadxo‘ja Mirakxo‘ja oilasida tug‘ilgan. Madrasa ta’limidan keyin mudarrislik bilan shug‘ullangan. Bebok devonida g‘azal, qit’a, qasida, masnaviy kabi janr namunalari uchraydi. Shoirning hayoti ziddiyatlarga to‘la bo‘lib, bu uning ijodida ham namoyon bo’lgan.

Qildi ko‘ksim dog‘, ko‘zim qon, dilfigor kulfat meni,
Nega, yo rab, bu qadar ayladi xor kulfat meni.
Bodayi hasrat to‘kildi to falakning komidan,
Ichgizor taryok misoli zahri mor kulfat meni.
Chekmasin hech kim meningdek bemurodlik jabrini,
Dog‘laridan qildi siynam lolazor kufat meni.
Otashi g‘ammi sug‘orgay dardli dil mazrasini[1]
Undirar siynamda gulmas, toza xor kulfat meni.
Ayni rohat bir dame gul rangini ko‘rmoq esam,
G‘unchaning dil dog‘iga, qilgay duchor kulfat meni.
G‘unchadek dil ta’miri qon dog‘idan bo‘ldi magar,
Loladek qonga botirgay har bahor kulfat meni.

[1] Mazra - ekinzor

Ayriliq o‘tida jonim o‘rtanur misli sipand[2],
Ol qulim, yo rabki, qildi beqaror kulfat meni,
Dardu dog‘u zahmatu hasrat chekarman, garchi men,
Faxr etarman qildi deb bee’tibor kulfat meni.
Umr karvoni yukin bog‘lar fano mulki tomon,
Qo‘ymagay, yuk bog‘lasa, dildan g‘ubor kulfat meni.
Kimsasizlik dardida kuydi Bebok bus - butun
Bu hayotda ayladi, sham’i mozor kulfat meni.[3]

Bebok umri davomida kimsasizlik, g‘ariblik va qiyinchilikda umr kechirganligi haqida ushbu g‘azal ma’lumot beradi.

Shu davrda yashab ijod qilgan Buxorolik yana bir iste’dodli shoir Shamsiddin Muhammad Shohin hisoblanadi. U 1866-yil Buxoroda tug‘ilib, to umrining oxirigacha shu yerda qoldi. Shohin Buxoro madrasalarida tahsil oldi va shahar mahallalarining birida imomlik qildi. 1887-yildan amir Abdulahadning parvonachisiga mirzolik xizmatini bajardi va parvonachining qiziga uylandi.

Shoirning baxtli hayoti ko’p davom etmadi, rafiqasining vafoti shoir ruhiyatida, ijodida ezginlik, hijron, dil fig‘onlari go‘zal g‘azallar, ruboiylar, masnaviylar ko‘rinishida aks etdi. Uning “Layli va Majnun” masnaviysi rafiqasi xotirasiga bag‘ishlab yozilgan. Shoirdan bizgacha 1 ta devoni, “Tuhfayi somiy”, “Badoye’ us- sanoye’” asarlari yetib kelgan. Shohin umrining oxirigacha amir xizmatida bo‘lsa-da, qalban yolg‘iz hayot kechirdi va o’pka kasalligidan vafot etdi.

Uning:
Qonli dil dardiga darmon yetmagay,
So‘nggiga bu rohi hijron yetmagay.
Ohu nolamdan malaklar bo‘ldi kar,
Ne uchun yorga bu afg‘on yetmagay.
Yoki:
To oyoq yurgay, yurarman sen tomon,
To ko‘zim ko‘rgay, qararman sen tomon.
Qay kuni tolsa oyoq birla ko‘zim,
O‘ltirarman bergali yo‘lingda jon –singari ruboiylari shoirning ichki iztiroblari sifatida ko‘rinsa-da, aslida u zamonaning nosozligi, ilmlining xorligi, nohaqlik va adolatsizliklardan, xalqning nochor ahvolidan iztirob chekadi:
Bu dahrda buncha ko‘p fitnayu kin bo‘lmasa,
Bu davrda hunar – ayb, xoru zabun bo‘lmasa,
Ilmda zarardan o‘zga biror yakun bo‘lmasa,
Eshak odam sanalsa, odamga kun bo‘lmasa,
Bir joy ketayki, boshim uzra gardun bo‘lmasa,
Ammo netayki, o‘zga joy men uchun bo‘lmasa?.. – ushbu musaddasda shoirning katta qalb egasi ekanligi ko’rinadi.

Bu davr adabiyotining yana bir vakili Muhammad Siddiq Hayratdir. U 1876-yilda Buxoroning Aro‘son guzarida tavvallud topgan. Otasi shu guzar masjidida muazzin bo‘lgan. Hayrat yetti yoshida onasidan, o‘n ikki yoshida otasidan ayrilgan, biroq turmush mashaqqatlariga qaramasdan o‘qishini davom ettirgan. 1895-yilning oxirlarida Sadriddin Ayniy bilantanishgan va ular do’st bo’lib qolgan. U iqtisodiy hayotini yaxshilash maqsadida shu yili Ashurbek degan qorako‘l teri bilan savdo qiladigan dallolning mirzasi bo‘lib, ishga kiradi. Hayrat 1902-yili 26 yoshida Buxoroda sil kasalligidan vafot etadi. Hayratdan bizgacha 1 ta devon yetib kelgan. Shoirning devonida g‘azal, qit’a, qasida, muxammas, musaddas, masnaviy va ruboiy kabi janrlar uchraydi. Hayrat ikki tilda: fors-tojik va turkiy tilda ijod qilgan.

---

[2] Sipand - isiriq

[3] Vohidov C. Buxoriylar bo‘stoni.- – Buxoro: Yozuvchi, 1998. – B.137-138.

Masalan:

Ey munisi dil, kecha sen kima mehmon bo‘luvding ?
Jon sensiz o‘rtandi sen kima jonon bo‘luvding ?
Men ishqing mayidan mast, sen o‘zgaga ulfat,
Dardmanding menu sen kima darmon bo‘luvding ?
Ag‘yor suhbatiga g‘arqsanu bir bor o‘ylamaysan,
Aslida azaldan kima armon bo‘luvding ?
Olding qarorimniyu kimga berding orom,
O‘ldim firoqing ichra, ayt, kima jon bo‘luvding ?
Ko‘z yoshim aro suzdi aylokni qayig‘i,
Ey ruhi ravon, kima lo‘bati xandon bo‘luvding ?
Bir bor dilimdan olmading jabr tikonin,
Gul oraz ila kima sarvi guliston bo‘luvding ?
Xanjar qo‘lida, bir mast kelar qatlingni istab,
Hayrat, qaraki kima zahmi paykon bo‘luvding ?[4]

Bu davr o‘zbek va tojik adabiyotining mashhur shoir va yozuvchilaridan yana biri Sadriddin Ayniydir. Sadriddin Ayniy ijodi an’anaviy adabiyotning va yangi namunadagi adabiyotining boshlanish davri bo‘ldi.

Sadriddin Ayniy 1878-yili Buxoroning G‘ijduvon tumanidagi Soktare qishlog‘ida tug‘ilgan. Dastlab qishloq maktabida, so‘ngra Buxoro madrasalarida o’qigan. Shoirning 15 jilddan iborat. U umrining oxirini Tojikistonda o‘tkazdi, qabri Dushanbe shahrida. Sadriddin Ayniy serqirra ijodkor sifatida, ustozu olim sifatida ham shuhrat topdi. Shoir ijodidan ayrim namunalar buning isbotidir. Ijodjkordan bizgacha “Qullar”, “Odina”, “Qori ishkamba” kabi nasriy asarlar va go‘zal g‘azallar yetib kelgan.

Xulosa qiliba aytganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoroda shakllangan adabiy muhit o‘zbek va tojik adabiyotining taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi. Mullo Abdumajid Muztarib ijodida an’anaga sodiqlik bilan birga obraz va tashbehlar orqali yangicha badiiy talqinlar yuzaga kelgan. Bebok she’riyatida kimsasizlik va hayotiy iztiroblar yetakchi o‘rin tutsa, Shohin ijodida shaxsiy fojia bilan ijtimoiy dardlar uyg‘unlashgan. Muhammad Siddiq Hayrat asarlarida esa ishqiy lirika bilan bir qatorda ijtimoiy ruh kuchli seziladi. Sadriddin Ayniy esa an’anaviy adabiyotdan yangi davr adabiyotiga o‘tish jarayonining yetakchi vakili sifatida adabiy tafakkur taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan.

Umuman, mazkur davr Buxoro adabiy muhiti ijodkorlari asarlari o‘zining g‘oyaviy chuqurligi, badiiy yetukligi va ijtimoiy ahamiyati bilan bugungi adabiyotshunoslik tadqiqotlari uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov C. Buxoriylar bo‘stoni. – Buxoro: Yozuvchi, 1998. – 139–140-betlar.
2. Ayniy S. Tanlangan asarlar (15 jildlik). – Dushanbe: Irfon, 1970–1978.
3. Karimov N. XIX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Fan, 1988.
4. Hayitmetov A. O‘zbek mumtoz adabiyoti masalalari. – Toshkent: Fan, 1991.
5. Qosimov B. Buxoro adabiy muhiti va ijodkorlar. – Toshkent: Akademnashr, 2005.

Narziyev Bexruz Baxshullayevich
Buxoro xalqaro universiteti talabasi

[4] Vohidov C. Buxoriylar bo‘stoni.- – Buxoro :Yozuvchi, 1998. – B.139-140.

SUN'IY INTELLEKT VA PSIXOLOGIYA INTEGRATSIYASINING ISTIQBOLLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalari hamda psixologiya fanining o'zaro integratsiyasi, uning nazariy-metodologik asoslari va amaliy istiqbollari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida sun'iy intellektning psixodiagnostika, psixologik maslahat, emotsional holatni aniqlash, ta'lim psixologiyasi hamda psixokorreksion jarayonlardagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalar asosida shakllanayotgan yangi psixologik muhitning inson tafakkuri, emotsional barqarorligi va ijtimoiy munosabatlariga ta'siri ilmiy jihatdan asoslangan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, sun'iy intellekt psixologik xizmat samaradorligini oshirish, individual yondashuvni kuchaytirish va psixologik monitoring tizimlarini takomillashtirish imkonini beradi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, psixologiya, psixodiagnostika, emotsional intellekt, raqamli psixologiya, virtual identifikatsiya, psixologik xizmat, innovatsion texnologiyalar.*

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы интеграции искусственного интеллекта и психологии, её теоретико-методологические основы и практические перспективы. В ходе исследования были рассмотрены возможности искусственного интеллекта в психодиагностике, психологическом консультировании, определении эмоционального состояния, образовательной психологии и психокоррекционной деятельности. Также научно обосновано влияние цифровой среды на мышление человека, эмоциональную устойчивость и социальные отношения. Результаты исследования показывают, что технологии искусственного интеллекта способствуют повышению эффективности психологической службы, развитию индивидуального подхода и совершенствованию систем психологического мониторинга.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, психология, психодиагностика, эмоциональный интеллект, цифровая психология, виртуальная идентичность, психологическая служба, инновационные технологии.*

Annotation. *This article analyzes the integration of artificial intelligence and psychology, its theoretical and methodological foundations, and practical prospects. The study examines the capabilities of artificial intelligence in psychodiagnostics, psychological counseling, emotional state recognition, educational psychology, and psychocorrectional processes. Furthermore, the impact of the digital environment on human thinking, emotional stability, and social relations is scientifically substantiated. The findings indicate that artificial intelligence technologies contribute to improving the effectiveness of psychological services, strengthening individualized approaches, and enhancing psychological monitoring systems.*

Keywords: *artificial intelligence, psychology, psychodiagnostics, emotional intelligence, digital psychology, virtual identity, psychological service, innovative technologies.*

Kirish. XXI asr ilm-fani va texnologik taraqqiyotining eng muhim yo'nalishlaridan biri sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi hisoblanadi. Bugungi kunda sun'iy intellekt nafaqat texnika va axborot texnologiyalari sohasida, balki tibbiyot, pedagogika, iqtisodiyot, sotsiologiya hamda psixologiya kabi inson omili bilan bog'liq fanlarda ham keng qo'llanilmoqda. Ayniqsa, psixologiya fanida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish inson ruhiyati, emotsional holati va xulq-atvorini tahlil qilishning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda.

Raqamlashtirish jarayonining jadallashuvi natijasida insonning virtual makondagi faoliyati kuchaydi. Ijtimoiy tarmoqlar, raqamli platformalar va virtual kommunikatsiya vositalari inson psixikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli psixologiya fanida insonning virtual identifikatsiyasi, onlayn xulq-atvori, raqamli stress, internet qaramligi va sun'iy intellekt bilan muloqot qilish psixologiyasi kabi yangi ilmiy yo'nalishlar shakllanmoqda.

Sun'iy intellekt tizimlari insonning nutqi, mimikasi, emotsional reaksiyalari va xulqiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish orqali psixologik holatni aniqlash imkonini bermoqda. Bu esa psixodiagnostika jarayonlarini avtomatlashtirish, psixologik maslahat xizmatlarini masofaviy tashkil etish hamda shaxsning individual xususiyatlariga mos psixokorreksion dasturlar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda ChatGPT, virtual psixologik yordamchilar, emotsiyani aniqlovchi algoritmlar va adaptiv ta’lim platformalari inson psixologiyasini o‘rganishda keng foydalanilmoqda. Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalarining psixologik xavfsizlik, shaxsiy ma’lumotlar daxlsizligi hamda insoniy munosabatlarning transformatsiyasiga ta’siri ham muhim ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada sun’iy intellekt va psixologiya integratsiyasining nazariy asoslari, amaliy imkoniyatlari hamda istiqbolli rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida inson psixikasiga ta’sir qiluvchi omillar keskin o‘zgarib bormoqda. Virtual kommunikatsiyaning kengayishi natijasida insonning emotsional holati, tafakkuri va ijtimoiy moslashuv jarayonlari yangi psixologik yondashuvlarni talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan sun’iy intellekt texnologiyalarini psixologiya tizimiga integratsiya qilish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Psixologik xizmat ko‘rsatish tizimida inson omiliga bog‘liq subyektiv xatolar mavjud bo‘lib, sun’iy intellekt asosidagi diagnostik tizimlar mazkur muammolarni minimallashtirish imkonini beradi. Bundan tashqari, psixologik yordam xizmatlariga ehtiyojning ortib borishi masofaviy va avtomatlashtirilgan psixologik platformalarni yaratishni taqozo etmoqda.

Ta’lim tizimida ham sun’iy intellekt texnologiyalari talabalar psixologik holatini monitoring qilish, individual ta’lim strategiyalarini ishlab chiqish hamda motivatsion omillarni aniqlashda samarali vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bois sun’iy intellekt va psixologiya integratsiyasining ilmiy asoslarini ishlab chiqish zamonaviy psixologiya fanining muhim vazifalaridan biridir.

Adabiyotlar tahlili. Sun’iy intellekt va psixologiya integratsiyasi masalalari ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o‘rganilgan. Amerikalik olim Daniel Kahneman inson tafakkurining kognitiv mexanizmlarini tahlil qilgan bo‘lsa, Howard Gardner ko‘p qirrali intellekt nazariyasi orqali inson intellektining turli shakllarini asoslab bergan.

Sun’iy intellektning psixologik tizimlarga tatbiqi masalalari bo‘yicha John McCarthy, Marvin Minsky hamda Geoffrey Hinton tadqiqotlari muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Zamonaviy tadqiqotlarda emotsional intellektni aniqlash, yuz ifodalarini tahlil qilish va inson xulq-atvorini prognoz qilishda neyron tarmoqlardan foydalanish samaradorligi asoslab berilgan. Shuningdek, raqamli psixologiya va virtual identifikatsiya muammolari bo‘yicha ko‘plab ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham ta’lim psixologiyasi, raqamli pedagogika va psixologik xizmatlarni avtomatlashtirish masalalari bo‘yicha ilmiy izlanishlar amalga oshirilmoqda.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalari psixologik xizmat tizimini tubdan modernizatsiya qilish imkonini beradi. Ayniqsa, psixodiagnostika jarayonlarida avtomatlashtirilgan algoritmlar inson omiliga bog‘liq subyektivlikni kamaytiradi va natijalarning aniqligini oshiradi.

Virtual psixologik yordamchilar insonning emotsional holatini tezkor aniqlash hamda dastlabki psixologik tavsiyalarni ishlab chiqishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalarining noto‘g‘ri qo‘llanilishi insonning shaxsiy daxlsizligi va emotsional xavfsizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli sun’iy intellekt va psixologiya integratsiyasida etik me’yorlar, insonparvarlik tamoyillari hamda ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Metodologik jadval

Tadqiqot yo‘nalishi	Qo‘llanilgan metod	Maqsad	Natija
Psixodiagnostika	Kontent tahlil	Emotsional holatni aniqlash	Diagnostika aniqligi oshdi

Ta’lim psixologiyasi	Kuzatish metodi	Talaba motivatsiyasini o‘rganish	Individual yondashuv kuchaydi
Virtual identifikatsiya	So‘rovnoma	Onlayn xulq-atvorni tahlil qilish	Psixologik risk omillari aniqlandi
Emotsional intellekt	Neyrotarmoq modeli	Mimika va nutqni tahlil qilish	Emotsiyalarni aniqlash samaradorligi oshdi
Psixologik xizmat	Eksperimental metod	AI yordamchi tizim samaradorligini aniqlash	Psixologik yordam sifati yaxshilandi

Metodologik jadval tahlili. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish psixologik tadqiqotlarning aniqligi va samaradorligini oshirgan. Ayniqsa, neyrotarmoq modellarining emotsional holatni aniqlashdagi imkoniyatlari yuqori natijalarni ko‘rsatgan.

Shuningdek, virtual identifikatsiya bilan bog‘liq tadqiqotlar insonning raqamli makondagi psixologik xatti-harakatlarini chuqurroq tahlil qilish imkonini bergan. Ta’lim psixologiyasida esa adaptiv tizimlar talabalarning individual xususiyatlariga mos ta’lim strategiyalarini ishlab chiqishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘lgan.

Xulosa. Sun’iy intellekt va psixologiya integratsiyasi zamonaviy fan taraqqiyotining istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt texnologiyalarining psixologik xizmatlar samaradorligini oshirish, emotsional holatni aniqlash, individual psixologik yondashuvni rivojlantirish hamda ta’lim tizimida adaptiv mexanizmlarni yaratishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Kelajakda sun’iy intellekt asosidagi psixologik monitoring tizimlari, virtual psixologik yordamchilar va adaptiv psixokorreksion platformalarning rivojlanishi psixologiya fanining yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Thinking, Fast and Slow
2. Frames of Mind
3. John McCarthy. Artificial Intelligence Research Papers.
4. Marvin Minsky. The Society of Mind.
5. Geoffrey Hinton. Neural Networks Research.
6. Bello A. Digital Psychology and Artificial Intelligence. – New York, 2022.
7. Karimov I. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2021.
8. Nurmatov Sh. Raqamli pedagogika asoslari. – Samarqand, 2023.
9. Smith J. Artificial Intelligence in Psychological Services. – London, 2021.
10. Ivanov P. Psixologiyada raqamli texnologiyalar. – Moskva, 2020.

Qodirova Surayyoxon Shokirovna
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi
University of economics and pedogogy
“Ijtimoiy gumanitar fanlar” kafedrasi o`qituvchisi

ZO‘RAVONLIK UCHRAGAN AYOLLARDA SUITSIDAL XAVFNI KAMAYTIRISHDA PSIXOLOGIK KORREKSIYANING DETERMINANTLARI

Annotatsiya *. Mazkur maqolada zo‘ravonlikka uchragan ayollarda suitsidal xavfni kamaytirishda psixologik korreksiyaning asosiy determinantlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda depressiya, xavotir, o‘z-o‘zini qadrlash va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash kabi psixologik omillarning suitsidal moyillikka ta’siri yoritilgan. Shuningdek, kognitiv-behavioral terapiya, krizis intervensiyasi va travmaga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida psixologik korreksiya usullari ko‘rib chiqilgan. Natijalar zo‘ravonlikka uchragan ayollarda kompleks psixologik yondashuv suitsidal xavfni kamaytirishda samarali ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: zo‘ravonlik, suitsidal xavf, psixologik korreksiya, depressiya, xavotir, o‘z-o‘zini qadrlash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, travma

Аннотация. В данной статье анализируются основные детерминанты психологической коррекции, направленной на снижение суицидального риска у женщин, подвергшихся насилию. Рассматривается влияние таких психологических факторов, как депрессия, тревожность, самооценка и социальная поддержка на суицидальные тенденции. Также описываются методы психологической коррекции, основанные на когнитивно-поведенческой терапии, кризисной интервенции и травма-ориентированном подходе. Результаты исследования показывают, что комплексный психологический подход является эффективным в снижении суицидального риска.

Ключевые слова: насилие, суицидальный риск, психологическая коррекция, депрессия, тревожность, самооценка, социальная поддержка, травма

Abstract. This article analyzes the main determinants of psychological correction aimed at reducing suicidal risk among women exposed to violence. The study highlights the impact of psychological factors such as depression, anxiety, self-esteem, and social support on suicidal tendencies. It also examines psychological correction methods based on cognitive-behavioral therapy, crisis intervention, and trauma-focused approaches. The results indicate that a comprehensive psychological approach is effective in reducing suicidal risk.

Keywords: violence, suicidal risk, psychological correction, depression, anxiety, self-esteem, social support, trauma

Kirish. Zamonaviy jamiyatda ayollarga nisbatan zo‘ravonlik global miqyosda eng dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Turli shakllarda namoyon bo‘ladigan (jismoniy, psixologik, iqtisodiy va jinsiy) zo‘ravonlik ayollarning nafaqat jismoniy, balki ruhiy salomatligiga ham jiddiy zarar yetkazadi. Xalqaro va milliy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, zo‘ravonlikka uchragan ayollar orasida depressiya, xavotir, posttravmatik stress buzilishi va ayniqsa suitsidal moyillik darajasi keskin yuqori bo‘ladi [1], [2].

Suitsidal xatti-harakatlar ko‘pincha ayollarning uzoq muddatli psixologik bosim, ijtimoiy izolyatsiya, o‘zini qadrsiz his etish va umidsizlik holatlari natijasida yuzaga keladi [11]. Ayniqsa, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamga mansub ayollarda bu xavf yanada kuchayadi, chunki ular ko‘pincha yetarli ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va professional psixologik yordamdan mahrum bo‘ladilar. Shu sababli, zo‘ravonlik oqibatlarini kamaytirish va suitsidal xavfni oldini olish masalasi psixologiya fanining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur muammoning dolzarbligi yana shundaki, mavjud psixologik yordam tizimlari ko‘pincha umumiy yondashuvlarga asoslanib, individual psixologik determinantlarni yetarli darajada hisobga olmaydi. Holbuki, suitsidal xavfni samarali kamaytirish uchun depressiya darajasi, xavotir ko‘rsatkichlari, o‘z-o‘zini qadrlash, stressga bardoshlilik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash kabi omillarni kompleks tahlil qilish zarur [3], [4], [5].

Shu nuqtai nazardan, zo‘ravonlikka uchragan ayollarda suitsidal xavfni kamaytirishda psixologik korreksiyaning determinantlarini aniqlash, ilmiy asoslangan korreksion dasturlarni ishlab chiqish va ularning samaradorligini empirik jihatdan asoslash muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu yo‘nalishda olib borilayotgan tadqiqotlar nafaqat nazariy bilimlarni boyitadi, balki amaliyotda psixologik yordam tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

O‘zbekistonda xotin-qizlarga nisbatan zo‘ravonlikka qarshi kurashish va ularga psixologik ko‘mak ko‘rsatish masalasi davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biridir. So‘nggi yillarda

bu borada huquqiy, ijtimoiy va psixologik mexanizmlar kuchaytirildi. Xotin-qizlar huquqlari haqida gap ketganda, nafaqat bu huquqlarni ta'minlash haqida, balki bu muammo qay darajada dolzarbligini tushuntirib borish ham muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonda 2021 yilda tazyiq va zo'ravonlikdan jabr ko'rgan 40 mingga yaqin xotin-qizga himoya orderi berilgan. Zo'ravonlik holatlarining 87 foizi oilada sodir etilgani muammoning chuqurligini ko'rsatadi [16]. Zo'ravonlikka uchragan ayollarning juda kam qismi tegishli joyga murojaat qilishi, ularning aksariyati qo'rquv va boshqa sabablar bilan tazyiqlarga toqat qilishga majbur ekanini inobatga olsak, haqiqiy raqamlar bundan ancha yuqoriligini anglash mumkin.

Zo'ravonlikning asosiy shakllari jismoniy, jinsiy, iqtisodiy va ruhiy zo'ravonlik hamda tazyiqdan iborat bo'lib, ular ayollarning psixologik holatiga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatadi [10].

jismoniy zo'ravonlik – jismoniy harakatlar orqali yoki shunday tahdidlar bilan xotin-qizlarning hayoti, sog'lig'i, erkinligiga xavf solish;

jinsiy zo'ravonlik – xotin-qizlarga nisbatan ularning roziligisiz shahvoniy xususiyatga ega harakatlarni sodir etish.

iqtisodiy zo'ravonlik – xotin-qizlarning normal yashash va kamol topish uchun oziq-ovqat, uy-joy hamda boshqa zarur shart-sharoitlar bilan ta'minlanishga bo'lgan huquqini, mulk huquqini, ta'lim olish hamda mehnatga oid huquqini amalga oshirishni cheklashga olib keladigan harakat (harakatsizlik);

ruhiy zo'ravonlik — xotin-qizlarni haqoratlash, ularga tuhmat qilish, tahdid qilish, ularning sha'nini, qadr-qimmatini kamsitish kabilar.

tazyiq — biror turdagi javobgarlikka sabab bo'lmaydigan, biroq xotin-qizlarning sha'ni va qadr-qimmatini kamsitadigan harakat (harakatsizlik), shilqimlik.

Agar ushbu ta'riflardagi holatlardan biri yuz bersa, demak, zo'ravonlik yoki tazyiq sodir bo'lgan deb hisoblanadi.

Avvalo, mamlakatda zo'ravonlikdan jabrlangan ayollarni qo'llab-quvvatlash maqsadida maxsus reabilitatsiya va moslashtirish markazlari faoliyati yo'lga qo'yilgan. Ushbu markazlarda ayollarga psixologik, huquqiy, tibbiy va ijtimoiy yordam ko'rsatiladi. Ma'lumotlarga ko'ra, respublika bo'yicha bunday markazlar soni yuzlab bo'lib, minglab ayollarga psixologik maslahat va qo'llab-quvvatlash xizmatlari ko'rsatilgan .

Shuningdek, zo'ravonlikka uchragan ayollar uchun birlamchi ko'mak xonalari tashkil etilgan bo'lib, bu yerda jabrlanganlarga tezkor psixologik yordam ko'rsatish tizimi yo'lga qo'yilgan. Ushbu xizmatlar orqali ayollar va ularning farzandlariga shoshilinch psixologik, tibbiy hamda huquqiy yordam beriladi va zaruratga qarab reabilitatsiya markazlariga yo'naltiriladi .

Amaliy ishlarning muhim yo'nalishlaridan yana biri — profilaktika va ma'rifiy tadbirlardir. Jumladan, har yili o'tkaziladigan "Zo'ravonlikka qarshi 16 kun" kampaniyasi doirasida aholining huquqiy va psixologik savodxonligini oshirishga qaratilgan targ'ibot ishlari amalga oshiriladi. Bu esa zo'ravonlik holatlarining oldini olish va jabrlanganlarni erta aniqlashga xizmat qilmoqda [17]

Bundan tashqari, O'zbekistonda zo'ravonlik sodir etgan shaxslarga nisbatan ham psixologik yondashuv joriy etilmoqda. Xususan, huquqbuzarlar uchun maxsus psixokorreksiya dasturlari ishlab chiqilgan bo'lib, ular orqali tajovuzkor xulq-atvorni o'zgartirish, takroriy zo'ravonlik holatlarining oldini olish maqsad qilingan.

Psixologik yordamning ahamiyati va asosiy maqsadlari

Psixologik yordam — bu insonning ruhiy salomatligini tiklash, mustahkamlash va hayot sifatini yaxshilashga qaratilgan professional ko'makdir. Ayniqsa, zo'ravonlik, kuchli stress, yaqin insonni yo'qotish yoki boshqa og'ir hayotiy vaziyatlarga duch kelgan shaxslar uchun psixologik yordam nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi globallashuv va tezkor hayot sharoitida ruhiy zo'riqishlar ko'payib borayotgan bir paytda, psixologik xizmatlar jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylanmoqda [6].

Ruhiy salomatlik insonning fikrlashi, his-tuyg'ulari va xulq-atvoriga bevosita ta'sir qiladi. Agar inson ruhiy jihatdan barqaror bo'lsa, u hayotdagi qiyinchiliklarni yengilroq qabul qiladi, muammolarga oqilona yechim topa oladi va atrofdagilar bilan sog'lom munosabat o'rnatadi. Aksincha, doimiy stress, qo'rquv va tushkunlik insonning ish faoliyati, oilaviy hayoti hamda ijtimoiy aloqalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Psixologik yordam ana shu salbiy holatlarning oldini olish yoki ularni bartaraf etishga xizmat qiladi. Mutaxassis bilan suhbat jarayonida inson o‘z his-tuyg‘ularini erkin ifoda etadi, ichki ziddiyatlarini anglaydi va ularni hal qilish yo‘llarini topadi.

Zo‘ravonlik, ajralish, ishsizlik, jiddiy kasallik yoki yaqin insonni yo‘qotish kabi vaziyatlar inson ruhiyatiga kuchli zarba beradi. Bunday paytda odam o‘zini yolg‘iz, tushkun va ojiz his qilishi mumkin. Agar vaqtida professional yordam ko‘rsatilmasa, bu holat uzoq davom etuvchi depressiya, xavotir buzilishlari yoki boshqa ruhiy muammolarga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Psixologik yordamning asosiy maqsadlari. Psixologik yordamning asosiy maqsadi — insonning ichki resurslarini faollashtirishdir. Har bir shaxs muammolarni yengib o‘tish uchun ma’lum ichki kuch va imkoniyatlarga ega. Psixolog ana shu resurslarni aniqlash va rivojlantirishga ko‘maklashadi.

Psixologik yordam — bu faqat muammoni hal qilish emas, balki insonning ichki dunyosini boyitish, ruhiy barqarorligini mustahkamlash va hayot sifatini yaxshilash jarayonidir. Og‘ir vaziyatlarda o‘z vaqtida ko‘rsatilgan professional ko‘mak insonning kelajakdagi hayot yo‘lini ijobiy tomonga o‘zgartirishi mumkin. Shunday ekan, ruhiy salomatlikka befarq bo‘lmaslik va zarurat tug‘ilganda psixologga murojaat qilish — har bir insonning ongli tanlovidir.

Zo‘ravonlikka uchragan ayollarda suitsidal xavfni kamaytirish murakkab va ko‘p bosqichli psixologik jarayon bo‘lib, u individual yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim. Mazkur jarayonda psixologik korreksiyaning samaradorligi bir qator muhim determinantlar bilan belgilanadi [3], [4], [13].

Avvalo, psixologik yordam ko‘rsatish jarayoni diagnostika bosqichidan boshlanadi. Ushbu bosqichda ayollarning psixoemotsional holati, xususan, suitsidal xavf darajasi, depressiya va xavotir ko‘rsatkichlari hamda o‘z-o‘zini qadrlash darajasi kompleks tarzda baholanadi. Bu esa keyingi korreksion ishlar uchun individual dastur ishlab chiqishga imkon yaratadi.

Suitsidal xavf yuqori bo‘lgan holatlarda krizis intervensiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu bosqichda psixolog tomonidan tezkor emotsional qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatiladi, mijozda xavfsizlik hissi shakllantiriladi hamda suitsidal xatti-harakatlarning oldini olishga qaratilgan individual xavfsizlik rejasi ishlab chiqiladi. Mazkur yondashuv hayot uchun bevosita tahdidni kamaytirishga xizmat qiladi.

Psixologik korreksiyaning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida kognitiv-behavioral terapiya (KBT) keng qo‘llaniladi. Ushbu yondashuv doirasida zo‘ravonlik natijasida shakllangan salbiy avtomatik fikrlar, masalan, o‘zini ayblash, umidsizlik va hayotdan ma’no topa olmaslik kabi kognitiv buzilishlar aniqlanadi va ularni konstruktiv fikrlash shakllari bilan almashtirish ustida ishlanadi [3]. Bu esa suitsidal moyillikni sezilarli darajada kamaytiradi.

Shuningdek, emotsional holatni barqarorlashtirish va stressni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish ham muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Nafas mashqlari, relaksatsiya texnikalari va mindfulness elementlari orqali ayollarda o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qilish va stressga moslashuvchan javob qaytarish qobiliyati rivojlantiriladi [7].

Zo‘ravonlikka uchragan ayollarda ko‘pincha o‘z-o‘zini qadrlash darajasi pasaygan bo‘ladi. Shu sababli, psixologik korreksiya jarayonida o‘z-o‘zini qadrlashni tiklashga alohida e’tibor qaratiladi. Bunda shaxsning ijobiy jihatlarini aniqlash, o‘zini qabul qilish va ichki resurslarni faollashtirishga qaratilgan mashg‘ulotlar muhim ahamiyatga ega [8], [11].

Bundan tashqari, travmatik tajriba bilan ishlash ham psixologik yordamning ajralmas qismi hisoblanadi. Travmaga yo‘naltirilgan terapiya usullari orqali zo‘ravonlik bilan bog‘liq salbiy emotsiyalar, qo‘rquv va aybdorlik hissi qayta ishlanadi, bu esa psixologik tiklanish jarayonini tezlashtiradi.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish ham suitsidal xavfni kamaytirishda muhim determinantlardan biridir. Oila a’zolari, yaqinlar yoki maxsus qo‘llab-quvvatlovchi guruhlar bilan ishlash orqali ayollarda yolg‘izlik hissi kamayadi va ijtimoiy integratsiya jarayoni yaxshilanadi.

Shuningdek, hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish, jumladan, muammolarni hal qilish, mustaqil qaror qabul qilish va sog‘lom munosabatlar qurish qobiliyatlarini shakllantirish psixologik barqarorlikni oshiradi [5]. Bu esa ayollarning kelajakda zo‘ravonlikka qayta duch kelish ehtimolini ham kamaytiradi.

Umuman olganda, zo‘ravonlikka uchragan ayollarda suitsidal xavfni kamaytirish kompleks yondashuvni talab etadi. Psixologik korreksiya jarayonida kognitiv, emotsional va ijtimoiy omillarni birgalikda hisobga olish yuqori samaradorlikni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. WHO. Violence against women: Global estimates.
2. UN Women. Gender-based violence report.
3. Beck A.T. Cognitive Therapy of Depression.
4. Spielberger C.D. State-Trait Anxiety Inventory Manual.
5. Cohen S. Social Support Theory.
6. American Psychiatric Association. DSM-5.
7. Linehan M.M. DBT Skills Manual.
8. Rosenberg M. Self-Esteem Scale.
9. Lazarus R., Folkman S. Stress and Coping.
10. World Bank Gender Data Report.

Алиев Мухаммаджон Чориевич
Profi University, доцент, кандидат педагогических наук, Ташкент
E-mail: ett.uz61@gmail.com

СТРУКТУРА УРОВНЕЙ САМОПОЗНАНИЯ

Аннотация: *В статье анализируется концепция самопознания, основанная на уровнях самосознания, и её ограничения в части отсутствия компонентной структуры и метрической операционализации. Предлагается подход, в котором самопознание рассматривается как процесс, реализующийся через пять групп параметров (когнитивные, эмоционально-ценностные, нравственные, процессуальные, архетипические) в рамках интеграционной зоны.*

Ключевые слова: *самопознание, самосознание, уровни самопознания, компоненты самопознания, интеграционная зона, метрическая модель, интегративные индексы.*

Annotatsiya: *Maqolada o‘z-o‘zini anglash darajalariga asoslangan o‘z-o‘zini bilish konsepsiyasi tahlil qilinadi hamda uning komponentli tuzilma va metrik operatsionallashuvning yo‘qligi bilan bog‘liq cheklovlari aniqlanadi. O‘z-o‘zini bilish integratsion zona doirasida kognitiv, emotsional-qiymatli, axloqiy, protsessual va arxetipik kabi besh guruh parametrlar orqali amalga oshuvchi jarayon sifatida talqin etiladigan yondashuv taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘z-o‘zini bilish, o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini bilish darajalari, komponentlar, integratsion zona, metrik model, integrativ indekslar.*

Abstract: *The article analyzes the concept of self-knowledge based on levels of self-awareness and identifies its limitations in terms of the absence of a component structure and metric operationalization. An approach is proposed in which self-knowledge is viewed as a process implemented through five groups of parameters (cognitive, emotional-value, moral, procedural, and archetypal) within an integration zone.*

Keywords: *self-knowledge, self-awareness, levels of self-knowledge, components of self-knowledge, integration zone, metric model, integrative indices.*

Самопознание личности относится к числу фундаментальных психологических процессов, определяющих становление самосознания, устойчивость идентичности и способность человека к регуляции собственного поведения. Несмотря на длительную историю исследования данного феномена, в современной психологии сохраняется методологическая неоднородность его описания. С одной стороны, самопознание рассматривается как процесс поэтапного развития, фиксируемый через уровневые модели.

С другой стороны, предпринимаются попытки анализа его структурных и процессуальных характеристик, однако они часто не обеспечивают эмпирической измеримости и не приводят к формированию единой метрики.

В результате возникает концептуальный разрыв между описательными моделями самопознания и необходимостью его операционализации как измеряемого психологического процесса. Данное противоречие определяет актуальность перехода от качественно-описательных схем к метрическим моделям анализа самопознания, позволяющим фиксировать не только структуру, но и динамику его функционирования.

Одной из наиболее разработанных теоретических моделей самопознания является концепция В. В. Столина [4], в которой самосознание рассматривается как система, связанная с типами активности человека в различных сферах жизни. В рамках данной концепции выделяются три типа активности: организменная, индивидная и личностная. Организменная активность отражает уровень функционирования человека как биологического существа и связана с телесностью, физиологическими состояниями и базовыми потребностями. Индивидная активность определяется включённостью человека в систему социальных отношений, норм и сравнений, обеспечивая формирование представлений о себе через социальное зеркало. Личностная активность характеризует человека как субъекта сознательной деятельности, способного к ценностному выбору, рефлексии и осмыслению жизненных целей.

На основе данных типов активности В. В. Столин выделяет пять уровней самопознания: самоузнавание, самоанализ, самооценка, самоотношение и самосовершенствование. Самоузнавание связано с первичным выделением себя из окружающего мира и формированием базовой дифференциации «Я – не-Я». Самоанализ отражает процесс осмысления собственных качеств, свойств и состояний. Самооценка представляет собой соотнесение собственных характеристик с внутренними и внешними критериями. Самоотношение выступает как устойчивое эмоционально-ценностное отношение к собственному «Я» и занимает центральное положение в структуре самосознания. Самосовершенствование выражает направленность личности на изменение и развитие себя на основе результатов самопознания.

Таким образом, в концепции В. В. Столина самопознание описывается как последовательность уровней, отражающих усложнение форм самосознания. При этом уровни выступают как основная единица анализа, позволяющая фиксировать динамику становления «Я». Однако при всей теоретической значимости данной модели в ней отсутствует выделение самостоятельной компонентной структуры самопознания, а также не разработан механизм его количественно-качественной операционализации.

Указанное обстоятельство формирует методологическое ограничение уровневого подхода: самопознание оказывается описанным как последовательность стадий, но не как система взаимодействующих элементов, обладающих измеримой структурой. Кроме того, отсутствует единое процессуальное пространство, в котором уровни самопознания могли бы рассматриваться не изолированно, а в их взаимной связи и динамическом взаимодействии.

В предлагаемом нами подходе осуществляется принципиальное переосмысление структуры самопознания. Самопознание рассматривается не как система уровней, а как процесс, реализующийся через систему компонентов самопознания, обладающих структурообразующей функцией и проявляющихся на различных уровнях самосознания. Компоненты выступают как внутренние единицы организации самопознания, тогда как уровни фиксируют формы их проявления. Таким образом, уровни самопознания не отменяются, но переосмысляются как формы актуализации более глубинной компонентной структуры [1].

В рамках данного подхода выделяется система пяти групп параметров самопознания, отражающих его содержательную структуру и обеспечивающих возможность метрического анализа. Первая группа - когнитивные параметры, отражают процессы самоописания, самоосмысления и формирования представлений о собственных характеристиках. Вторая

группа - эмоционально-ценностные параметры, фиксируют самооценочные и самоотношенческие аспекты самопознания, включая эмоциональное принятие или непринятие себя. Третья группа - нравственные параметры, отражают уровень внутренней нормативной регуляции, связанный с ценностными основаниями отношения к себе и собственным поступкам. Четвёртая группа - процессуальные параметры, характеризуют динамику самопознания, включая его этапность, интенсивность и направленность развёртывания. Пятая группа - архетипические параметры, отражают глубинные структурные основания самопознания, связанные с устойчивыми универсальными образами и моделями переживания «Я».

Данные группы параметров формируют горизонтальное измерение анализа самопознания, в котором фиксируется его содержательная и процессуальная многомерность. В отличие от традиционных описательных моделей, такая структура позволяет рассматривать самопознание как измеряемую систему, обладающую внутренней организацией и вариативностью проявлений.

Центральным положением предлагаемого подхода является введение понятия интеграционной зоны самопознания. Интеграционная зона представляет собой двухмерное пространство, в котором осуществляется взаимодействие уровней самопознания (по В. В. Столину) и групп параметров самопознания. По вертикали в данной зоне располагаются уровни самопознания: самоузнавание, самоанализ, самооценка, самоотношение и самосовершенствование. По горизонтали располагаются группы параметров: когнитивные, эмоционально-ценностные, нравственные, процессуальные и архетипические.

Интеграционная зона представляет собой матричную структуру, в которой каждый уровень самопознания пересекается с каждой группой параметров. На этих пересечениях формируются интегративные индексы самопознания, отражающие степень выраженности и характер взаимодействия уровней и параметров. Данные индексы обеспечивают переход от качественного описания к количественно-качественной интерпретации процесса самопознания.

Именно введение интеграционной зоны и системы интегративных индексов позволяет осуществить принципиально новый этап в исследовании самопознания. Ключевым результатом предлагаемого подхода является перевод исследования самопознания на метрический уровень анализа, обеспечивающий его операционализацию как измеряемого психологического процесса. В отличие от традиционных моделей, ограниченных описанием уровней или компонентов, предлагаемый подход позволяет фиксировать структуру, динамику и интенсивность самопознания в единой системе координат.

Сопоставление с концепцией В. В. Столина показывает, что его модель обладает высокой теоретической значимостью в описании уровневой структуры самосознания и выделении типов активности человека. Однако она не предполагает метрической операционализации самопознания и не включает механизмов количественно-качественного измерения его динамики. В предлагаемом нами подходе сохраняется уровневое измерение, но оно дополняется компонентной структурой и системой параметров, что позволяет перейти от описательной модели к измеряемой системе анализа.

Таким образом, самопознание личности представляет собой сложную многоуровневую и многомерную систему, в которой уровни самопознания взаимодействуют с группами параметров в рамках интеграционной зоны. Это взаимодействие порождает интегративные индексы, обеспечивающие метрическую фиксацию процесса самопознания. Данный подход позволяет рассматривать самопознание не только как теоретическую конструкцию, но и как эмпирически измеряемый психологический процесс.

Проведённый анализ позволяет заключить, что развитие теории самопознания требует перехода от исключительно уровневых моделей к системам, включающим структурные компоненты, процессуальные характеристики и метрические показатели. Предлагаемая модель обеспечивает такое расширение и создаёт основу для дальнейших эмпирических исследований самосознания личности.

Список использованной литературы

1. Алиев М. Ч. Интегрированная модель самопознания личности : научная разработка (психологическая модель) / М. Ч. Алиев. — Свидетельство о депонировании объекта авторского права № 009881 ; зарег. в реестре 06.02.2026. — Ташкент : Государственное учреждение «Центр интеллектуальной собственности» при Министерстве юстиции Республики Узбекистан.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / пер. с англ. ; общ. ред. В. Я. Пилиповского. — Москва : Прогресс, 1986. — 422 с.
3. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ. М. М. Исенина. — Москва : Прогресс : Универс, 1994. — 480 с.
4. Столин В. В. Самосознание личности. — Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1983. — 284 с.
5. Rokeach M. Beliefs, Attitudes and Values: A Theory of Organization and Change. — San Francisco : Jossey-Bass, 1968. — 373 p.
6. Rosenberg M. Conceiving the Self. — New York : Basic Books, 1979. — 302 p.

Azimov Mirzobek
Buxoro Xalqaro Universiteti talabasi

"KECHIKTIRISH KASALLIGI" (PROKRASTINATSIYA): SABABLARI VA 5 TA ENGIL USULDA YENGISH YO‘LI.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kechiktirish (prokrastinatsiya) hodisasining psixologik mohiyati, uning yuzaga kelish sabablari va ushbu salbiy xulq-atvor namunasini engillashtirishga qaratilgan amaliy usullar tahlil qilinadi. Prokrastinatsiya — shaxsning muhim, ammo noqulay yoki murakkab vazifalarni ixtiyoriy ravishda kechiktirishi, buning o‘rniga yoqimli yoki ahamiyatsiz faoliyat bilan shug‘ullanishi bilan tavsiflanadigan hodisa. Zamonaviy psixologiyada prokrastinatsiya nafaqat vaqtni noto‘g‘ri boshqarish, balki motivatsiya buzilishi, o‘z-o‘zini tartibga solishdagi kamchiliklar, perfektsionizm va impulslarni nazorat qilishdagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq murakkab psixo-emotsional jarayon sifatida talqin etiladi.*

Kalit so‘zlar: *prokrastinatsiya, kechiktirish xulq-atvori, o‘z-o‘zini tartibga solish, vaqtni boshqarish, perfektsionizm, pomodoro texnikasi, psixo-emotsional qarshilik, kognitiv buzilishlar, motivatsiya buzilishi, samaradorlik.*

Annotation *This article analyzes the psychological essence of procrastination, the causes of its occurrence, and practical methods aimed at alleviating this negative behavioral pattern. Procrastination is defined as a phenomenon characterized by an individual's voluntary delay of important but unpleasant or complex tasks, engaging instead in enjoyable or insignificant activities. In contemporary psychology, procrastination is interpreted not merely as poor time management, but as a complex psycho-emotional process associated with impaired motivation, deficiencies in self-regulation, perfectionism, and difficulties in impulse control.*

Keywords: *procrastination, delaying behavior, self-regulation, time management, perfectionism, Pomodoro technique, psycho-emotional resistance, cognitive biases, motivational impairment, productivity.*

Аннотация. *В данной статье анализируются психологическая сущность феномена прокрастинации, причины его возникновения и практические методы, направленные на преодоление этой негативной модели поведения. Прокрастинация определяется как явление, характеризующееся добровольным откладыванием индивидом важных, но неприятных или сложных задач, заменяя их приятными или незначительными видами деятельности. В современной психологии прокрастинация интерпретируется не просто как неправильное управление временем, а как сложный психоэмоциональный процесс,*

связанный с нарушением мотивации, недостатками саморегуляции, перфекционизмом и трудностями контроля над импульсами.

***Ключевые** слова: прокрастинация, откладывающее поведение, саморегуляция, тайм-менеджмент, перфекционизм, техника «Помидора», психоэмоциональное сопротивление, когнитивные искажения, нарушение мотивации, продуктивность.*

Kirish. Zamonaviy psixologiya fanining dolzarb muammolaridan biri bu shaxsning faoliyat samaradorligiga to‘sqinlik qiluvchi salbiy xulq-atvor shakllarini o‘rganish va ularni bartaraf etish yo‘llarini izlashdir. Ayniqsa, kechiktirish (prokrastinatsiya) hodisasi psixologik tadqiqotlarda alohida o‘rin tutadi. Ushbu hodisa shaxsning muhim, ammo noqulay yoki murakkab vazifalarni ixtiyoriy ravishda kechiktirishi, buning o‘rniga yoqimli yoki ahamiyatsiz faoliyat bilan shug‘ullanishi bilan tavsiflanadi. Zamonaviy psixologiyada prokrastinatsiya nafaqat vaqtni noto‘g‘ri boshqarish, balki motivatsiya buzilishi, o‘z-o‘zini tartibga solishdagi kamchiliklar, perfektsionizm va impulslarni nazorat qilishdagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq murakkab psixo-emotsional jarayon sifatida talqin etiladi. Ushbu maqolada Sh.R.Baratov va Z.T.Nishonovalarning ilmiy qarashlari asosida prokrastinatsiya hodisasining psixologik mohiyati, uning yuzaga kelish sabablari va ushbu salbiy xulq-atvor namunasini engillashtirishga qaratilgan amaliy usullar tahlil qilinadi. Maqolada keltirilgan xulosalar va tavsiyalar psixologlar, pedagoglar, shuningdek, vaqt boshqaruvi va shaxsiy samaradorlikni oshirishga qiziquvchi keng o‘quvchilar ommasiga mo‘ljallangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Prokrastinatsiya hodisasi zamonaviy psixologiya fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Ushbu hodisaning ilmiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, prokrastinatsiya – bu shaxsning muhim, ammo noqulay yoki murakkab vazifalarni ixtiyoriy ravishda kechiktirishi, buning o‘rniga yoqimli yoki ahamiyatsiz faoliyat bilan shug‘ullanishi bilan tavsiflanadigan murakkab psixo-emotsional jarayondir. Zamonaviy psixologiyada prokrastinatsiya nafaqat vaqtni noto‘g‘ri boshqarish, balki motivatsiya buzilishi, o‘z-o‘zini tartibga solishdagi kamchiliklar, perfektsionizm va impulslarni nazorat qilishdagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq holda talqin etiladi.

Prokrastinatsiya muammosini o‘rganishga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu hodisa bo‘yicha xorijiy psixologiyada bir qancha nazariy yondashuvlar shakllangan. Motivatsion yondashuvga ko‘ra, kechiktirish xulq-atvori muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivlari o‘rtasidagi nomutanosiblik natijasida yuzaga keladi. Kognitiv yondashuv esa prokrastinatsiyani vaqtni noto‘g‘ri baholash, rejalashtirishdagi kamchiliklar va optimal bo‘lmagan qaror qabul qilish strategiyalari bilan izohlaydi. Affektiv yondashuv vakillari esa tashvishlanish, depressiya va boshqa salbiy hissiy holatlarni prokrastinatsiyaning asosiy sabablari sifatida qaraydilar. Xulosa qilib aytganda, prokrastinatsiya muammosi bo‘yicha mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu hodisa kompleks psixologik tavsifga ega bo‘lib, uni o‘rganishda motivatsion, kognitiv va affektiv yondashuvlarning uyg‘unligi talab etiladi. Sh.R.Baratov va Z.T.Nishonovalarning ilmiy qarashlari prokrastinatsiyaning nazariy asoslarini, uning yuzaga kelish sabablarini va bartaraf etish yo‘llarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu olimlarning ishlarida ta’kidlanganidek, shaxsning motivatsion sohasini rivojlantirish, irodaviy sifatlarini shakllantirish va o‘z-o‘zini tartibga solish malakalarini takomillashtirish prokrastinatsiyaning oldini olish va bartaraf etishning asosiy psixologik-pedagogik shartlari hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada prokrastinatsiya hodisasini o‘rganishda ilmiy bilishning umumiy va xususiy metodlari qo‘llanilgan bo‘lib, ular muammoning nazariy asoslarini chuqur tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

Tadqiqotning metodologik asosini psixologiya fanining fundamental tamoyillari tashkil etadi. Determinizm tamoyili prokrastinatsiya hodisasini yuzaga keltiruvchi sabab va omillarni aniqlash imkonini berdi. Tizimlilik tamoyili asosida prokrastinatsiya shaxsning boshqa psixologik xususiyatlari bilan bog‘liq holda yaxlit tizim sifatida o‘rganildi. Rivojlanish tamoyili prokrastinatsiyaning ontogenezda shakllanishi va dinamikasini tahlil qilishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, faoliyat tamoyili ushbu hodisani faoliyat kontekstida o‘rganishga imkon yaratdi.

Tadqiqotda bir qator nazariy metodlar qo‘llanildi. Adabiyotlar tahlili metodi asosida prokrastinatsiya muammosiga oid ilmiy manbalar, jumladan, monografiyalar, darsliklar, ilmiy maqolalar va dissertatsiyalar tizimli o‘rganilib, umumlashtirildi. Ushbu metod yordamida xorijiy va mahalliy psixologlarning nazariy qarashlari qiyosiy tahlil qilindi. Qiyosiy-tarixiy tahlil metodi prokrastinatsiya hodisasining ilmiy talqini rivojlanishining turli bosqichlarini o‘rganish va uning zamonaviy psixologiyadagi o‘rnini aniqlashga xizmat qildi. Kategorizatsiya va tipologiyalash metodi prokrastinatsiyaning turlari, shakllari va darajalarini ajratish hamda tasniflash imkonini berdi. Modellashtirish metodi esa prokrastinatsiyaning psixologik modelini yaratish va uni bartaraf etishning nazariy asoslangan usullarini ishlab chiqishda qo‘llanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, prokrastinatsiyani empirik o‘rganishda kuzatuv, so‘rovnoma, testlash, suhbat va eksperiment kabi metodlar keng qo‘llaniladi. Kuzatuv metodi prokrastinatsiyaning tabiiy sharoitda namoyon bo‘lishini o‘rganishga, so‘rovnoma subyektiv kechinmalarni va kechiktirish sabablarini aniqlashga, testlash (C. Leyning prokrastinatsiya shkalasi, J. Ferrari va boshqalarning metodikalari) prokrastinatsiya darajasini miqdoriy o‘lchashga, suhbat prokrastinatsiyaning individual psixologik mexanizmlarini chuqur o‘rganishga, eksperiment esa sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu maqolaning nazariy asosini Sh.R.Baratovning “Psixologiya nazariyasi va tarixi” darsligi, Z.T.Nishonovaning “Yosh va pedagogik psixologiya” hamda “Pedagogik psixologiya” asarlari, shuningdek, xorijiy psixologlarning prokrastinatsiya bo‘yicha asosiy ishlari tashkil etadi. Amaliy asosni esa prokrastinatsiyani bartaraf etish bo‘yicha klinik psixologiya va kognitiv-xulq-atvor terapiyasida ishlab chiqilgan mashqlar, texnikalar va strategiyalar tashkil etadi.

Tadqiqotning muayyan cheklovlari ham mavjud. Xususan, tadqiqot asosan nazariy xususiyatga ega bo‘lib, empirik ma’lumotlar faqat ilmiy adabiyotlarda keltirilgan natijalar bilan cheklangan. Prokrastinatsiya hodisasining madaniy va ijtimoiy omillarga bog‘liq jihatlari to‘liq yoritilmagan. Shuningdek, tadqiqotda qo‘llanilgan metodlar asosan sifat (kvalitativ) tahlilga asoslangan bo‘lib, miqdoriy (kvantitativ) ma’lumotlar nisbatan cheklangan holda qo‘llanildi. Tadqiqot metodologiyasiga qo‘yilgan ushbu cheklovlarga qaramasdan, prokrastinatsiya hodisasini uning psixologik mohiyati, yuzaga kelish sabablari va bartaraf etish usullari birligida kompleks o‘rganish imkoniyati yaratildi. Qo‘llanilgan metodlar majmui tadqiqot maqsadiga erishish va belgilangan vazifalarni hal etish uchun yetarli darajada asoslangan hisoblanadi.

Xulosa. Ushbu maqolada prokrastinatsiya hodisasining psixologik mohiyati, uning yuzaga kelish sabablari va ushbu salbiy xulq-atvor namunasini engillashtirishga qaratilgan amaliy usullar tahlil qilindi. Olib borilgan nazariy tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi.Prokrastinatsiya murakkab psixo-emotsional jarayon bo‘lib, u shaxsning muhim, ammo noqulay yoki murakkab vazifalarni ixtiyoriy ravishda kechiktirishi, buning o‘rniga yoqimli yoki ahamiyatsiz faoliyat bilan shug‘ullanishi bilan tavsiflanadi. Zamonaviy psixologiyada prokrastinatsiya nafaqat vaqtni noto‘g‘ri boshqarish, balki motivatsiya buzilishi, o‘z-o‘zini tartibga solishdagi kamchiliklar, perfektsionizm va impulslarni nazorat qilishdagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq kompleks hodisa sifatida talqin etiladi.Prokrastinatsiyaning yuzaga kelish sabablari tahlili shuni ko‘rsatdiki, ushbu hodisa bir qancha omillarning o‘zaro ta’siri natijasida vujudga keladi. Kognitiv omillar qatoriga vazifani bajarishdagi qiyinchiliklarni noto‘g‘ri baholash, vaqt perspektivasini buzilgan holda idrok etish va rejalashtirishdagi kamchiliklar kiradi. Affektiv omillar sifatida tashvishlanish, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish, o‘z-o‘ziga ishonchsizlik va salbiy hissiy kechinmalar namoyon bo‘ladi. Shaxsiy omillar esa perfektsionizm, impulsivlik, o‘z-o‘zini tartibga solish qobiliyatining pastligi va irodaviy sifatlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi bilan bog‘liq.Professor Sh.R.Baratovning psixologiya nazariyasi va tarixiga oid ilmiy qarashlari prokrastinatsiya muammosini tushunishda muhim metodologik ahamiyatga ega. Olimning ta’kidlashicha, shaxs faoliyatining samaradorligi bevosita motivatsion sohaning rivojlanganligi va irodaviy sifatlarning shakllanganligi bilan bog‘liq. Ushbu nazariy qoidalar prokrastinatsiyani bartaraf etishda motivatsiyani kuchaytirish va irodaviy sifatlarni rivojlantirish zarurligini asoslaydi. Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin. Psixologlar va amaliyotchilar uchun prokrastinatsiyaga moyil shaxslar bilan ishlashda uning sabablarini aniqlash, individual psixologik xususiyatlarni hisobga olish va tegishli usullarni tanlash tavsiya etiladi. Pedagog-

tarbiyachilar uchun o‘quv jarayonida motivatsiyani oshirish, vazifalarni bosqichma-bosqich bajarish ko‘nikmalarini shakllantirish va vaqtni boshqarish bo‘yicha treninglar tashkil etish muhim.

Shuuningdek, prokrastinatsiyaning oldini olish maqsadida maktab va oliy ta’lim muassasalarida psixologik xizmat tomonidan maxsus dasturlar ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarur.Shunday qilib, ushbu tadqiqot prokrastinatsiya hodisasining nazariy asoslarini, uning yuzaga kelish sabablarini va bartaraf etish usullarini tizimli ravishda yoritishga urinishdir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, prokrastinatsiyani yengishning samarali strategiyalari uning sabablarini to‘g‘ri aniqlash va shaxsning individual xususiyatlariga mos usullarni tanlashga asoslanadi. Kelgusida prokrastinatsiyaning madaniy va ijtimoiy omillar bilan bog‘liq jihatlarini, shuningdek, uning oldini olishning innovatsion usullarini empirik tadqiq qilish dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baratov Sh.R., Olimov L.Y., Avezov O.R. Psixologiya nazariyasi va tarixi. – Toshkent: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati», 2019. – 504 b.
2. Nishonova Z.T., Do‘stmuxamedova Sh.A., Jalilova S.X. va boshq. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: TDPU, 2013.

Ne’matilloyeva Mohidil Aloviddinovna
Buxoro xalqaro universiteti Psixologiya(faoliyat turlari bo’yicha) mutaxasissligi2-kurs magistranti

YANGI ASR PSIXOLOGIYASINING YANGI AVLOD KADRLARINI TAYYORLASHDAGI USTUVOR VAZIFALARI.

Annotatsiya: *Mazkur maqolada zamonaviy olamda yangi asr psixologiyasining rivojlanish tendensiyalari, zamonaviy psixologlarni tayyorlashda qo’yiladigan talablar shu bilan birga yangi avlod kadrlarini shakllantirishdagi bir qancha ustuvor yo’nalishlar ilmiy jihattan tahlil qilinadi. Xususan, globallashuv jarayonlari, raqamli texnologiyalar rivojlanishi va jamiyatda tez suratta yuz berayotgan ijtimoiy – psixologik o’zgarishlar fonidazamonaviy psixolog mutaxassislarga qo’yilayotgan talablar ochib beriladi. Tadqiqotda kadrlarni tayyorlashda nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ko’nikmalarni shakllantirish, kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish orqali shaxsiy yetuklikni ta’minlashning ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so’zlar: *psixologik ta’lim, kompetensiya, innovatsiya, yangi avlod, professional rivojlanish, kasbiy yetuklik, shaxsiy yetuklik, psixologik xizmat, integrativ yondashuv, psixologik tendensiya.*

Annotation: *This article scientifically analyzes the development trends of new-age psychology in the modern world, the requirements for training contemporary psychologists, as well as several priority directions in shaping a new generation of specialists. In particular, the study reveals the demands placed on modern psychology professionals against the background of globalization processes, the development of digital technologies, and rapid socio-psychological changes occurring in society. The research substantiates the importance of ensuring personal maturity through the formation of practical skills alongside theoretical knowledge, as well as through the development of professional competencies in the process of personnel training.*

Keywords: *psychological education, competence, innovation, new generation, professional development, professional maturity, personal maturity, psychological service, integrative approach, psychological tendency.*

Kirish. XXI asr boshlarida psixologiya fani inson va jamiyat rivojlanishining ajralmas tarkibiy qismi sifatida rivojlana boshladi. Shu davrdan e'tiboran ilmiy – texnik tarqqiyot, axborot oqimining keskin ortishi, globallashuv jarayonlari va ijtimoiy munosabatlarning sezilarli darajada murakkablashuvi inson psixikasini o'rganish va unga ta'sir o'tkazish mexanizmlarini yanada chuqurroq tahlil qilishni taqozo qilmoqda. Natijada, psixoloiya nafaqat nazariy fan, balki amaliy yo'naltirilgan, jamiyat ehtiyojlariga xizmat qiluvchi soha sifatida namoyon bo'lmoqda.

Zamonaviy jamiyatta yuzaga kelayotgan muammolar (stress, depressive holatlar, shaxsiy identifikatsiya inqirozlar, ijtimoiy moslashuvshanlik muammolari) psixolog mutaxassislarga bo'lgan ehtiyojni yanada oshishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, yoshlar va ayollar orasida psixologik yordamga bo'lgan talabning oshib borishi sohada yuqori malakali, ham kasbiy, ham shxsiy yetuk kadrlarni tayyorlash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu sababdan, yangi avlod psixologlarini tayyorlash masalasi zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Mazkur tezis shu masalalarni yoritishga qaratilgan bo'lib, zamonaviy psixolog kadrlarni tayyorlashning konseptual asoslarini ochib berishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Tobora takomillashib borayotgan yangi davr psixologiyasida kadrlarni tayyorlash masalasi keng qamrovli va tizimli yondashuvni talab etadi. Zamonaviy psixolog mutaxassisdan fundamental nazariy bilimlar bilan bir qatorda yuqori darajadagi amaliy ko'nikmalar, ijtimoiy moslashuvchanlik va shaxsiy yetuklik talab qilinmoqda. Shu sababdan, psixolog kadrlarni tayyorlash jarayonini bir nechta ustuvor yo'nalishlar asosida tahlil qilib chiqish ayni muddaodir.

Birinchi ustuvor yo'nalish – kompetensiyaviy yondashuvni chuqurlashtirish bo'lib, bunda zamonaviy ta'lim paradigmasida bilimning o'zi yetarsiz ekanligi, uni real amaliyotda qo'llay olish qobiliyati asosiy mezon sifatida qaraladi. Psixologik ta'lim jarayonida kommunikativ kompetensiya, muammoli vaziyatlarni to'g'ri tahlil qilish, kritik fikrlash ko'nikmasi, refleksiya ko'nikmalarini shakllantirish muhim hisoblanadi. Ayniqsa, mijoz bilan ishlashda empatik tinglash, hissiy barqarorlik va eng asosiysi, etik me'yorlarga rioya qilish psixologning professional samaradorligini belgilaydi.

Ikkinchi muhim yo'nalish esa integrative va multidissiplinar yondashuvni joriy etish hisoblanadi. Zamonaviy psixologiya birgina yo'nalish bilan cheklanib qolmasdan, turli nazariy maktablar sintezlari asosida rivojlanib bormoqda. Bugungi kunda bir qancha ko'nikmalar (kognitiv, humanistic, psixodinamik, ijtimoiy yondashuvlar) uyg'unligi mutaxassisga har bir mijozga individual yondashish imkonini beradi. Bu borada professor Baratov Sharif Ramazonovich ta'kidlaganidek, psixologik bilimlarning tizimliligi va moslashuvchanligi kasbiy yetuklikning muhim mezoni hisoblanadi.

Uchinchi asosiy yo'nalish – amaliy tayyorgarlikni kuchaytirishdir. Ma'lumki, psixologik tizimda nazariya va amaliyot orasidagi tafovutlarni bartaraf etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, o'quv mashg'ulotlari davomida turli treninglar, keys – study, real konsultativ faoliyat elementlarini, bir qancha rolli o'yinlar va superviziya jarayonlarini kengroq qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bu usullar orqali talabalarda real psixologik vaziyatlarni boshdan kechirish, ularni tahlil qilish va samarali yechim dasturlarini ishlab chiqish imkoni paydo bo'ladi. Ayniqsa, amaliy tajribaning mavjudligi mutaxassisning shaxsiy professional ishonchini yuksaltiradi.

Navbatdagi ustuvor yo'nalishimiz – raqamli kompetensiyalarni yanada rivojlantirishdir. Raqamli texnologiyalar psixologik xizmat ko'rsatish shakllarini sezilarli darajada o'zgartirmoqda. Onlayn, masofaviy konsultatsiyalar, bir – biridan farqli psixologik mobil ilovalar, ayniqsa, sun'iy intellekt fonidagi diagnostic vositalar zamonaviy psixologiyaning ajralmas bo'lagiga aylanib bormoqda. Demak, psixolog kadrlarni tayyorlash axborot texnologiyalaridan to'g'ri foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish muhim vazifalar qatoriga qo'shildi.

Beshinchi eng asosiy yo'nalish esa, psixolog shaxsining ichki rivojlanishi va uning professional identifikatsiyasidir. Toki psixolog yetuk shaxs sifatida rivojlanmas ekan, u mijozlarga sifatli yordam ko'rsata olmaydi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida asosiy e'tiborni self – refleksiya, superviziya va professional etikani singdirishga va shaxsiy terapiyaga qaratish

muhimdir. Psixolog mutaxassis ichki ziddiyatlari, hissiy reaksiyari, stereotiplarini anglab, ularni boshqara olganidagina mijoz bilan samarali ish olib bora oladi.

Milliy va madaniy kontekstni hisobga olish esa oltinchi muhim jihattir. Har bir millat, har bir jamiyat o'ziga xos an'ana va qadriyatlar, diniy va psixologik xususiyatlarga egaligi ayni haqiqatdir. Shu boisdan, psixologlarni tayyorlash jarayonida milliy mentalitetni hisobga olish, metod va uslublarni shunga moslashtirish shart va zarurdir. Bu bilan esa psixologik xizmatlar samaradorligini bir necha barobarga oshirish imkoni yaratiladi.

Yangi avlod psixolog kadrlarini tayyorlashda yuqoridagi yo'nalishlarni uyg'unlashtirilgan kompleks modelini shakllantirgan holda yuqori natijalarga erishish mumkin. Bu kabi kompleks modellar faqatgina nazariya emas balki amaliy jihattan ham yetuk bo'lgan, ijtimoiy moslashuvchan, mas'uliyatli va innovatsion fikrlovchi kadrlarni tayyorlash imkonini yanada oshiradi. Natijada, jamiyatda psixologik xizmatlar samaradorli oshib, yuksak psixologik farovonlikni ta'minlay oluvchi professional kadrlar shakllanadi.

Xulosa va takliflar. Sir emaski, yangi asr psixologiyasi psixolog kadrlarni tayyorlash sistemasini tubdan o'zgartirishni talab etmoqda. Tadqiqot tahlillariga ko'ra, zamonaviy psixologlar faqatgina nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmasdan, shaxsiy rivojlangan mutaxassis sifatida, samarali xizmatlarni tashkil qila oluvchi amaliyotchi mutaxassis sifatida namoyon bo'ishi lozim. Jamiyatdagi ortib borayotgan psixologik ehtiyojlar, globallashuv va raqamli transformatsiyalar psixologiyani kompetensiyaviy va integrative yondashuvlar asosida qayta tashkillashtirishni taqozo etmoqda. Mutaxassislarning kasbiy samaradorligi uning shaxs sifatida yetukligi, etik mas'uliyatliligi, refleksiv qobiliyatlari bilan bevosita bog'liqligi allaqachon ilmiy asoslangan. Demakki, psixologik ta'lim kasbiy va shaxsiy rivojlanish uyg'unligini ta'minlab beruvchi uzluksiz tizim sifatida shakllantirilishi lozim. Bir qancha milliy psixologiya maktabi vakillari, xususan ustoz Baratov Sh. R. ilmiy qarashlarida psixolog shaxsining ichki tayyorgarligi va kasbiy kompetensiyalar orasidagi uzviy bog'liqlik alohida ta'kidlangan.

Shu o'rinda bir qancha takliflar kiritishni ma'qul ko'rdim:

1. Psixologik ta'lim dasturlarini modernizatsiya qilish (Oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy talablar asosida kompetensiyaviy yondashuv, amaliy modullar, soft skills modullarini qo'shish).
2. Psixolog shaxsining rivojlanishiga yanada chuqurroq e'tibor qaratish (self – refleksiya psixologik treninglar, shaxsiy terapiya kabi majburiy komponentlarni kiritish orqali kadrlarda ichki tayyorgarlikni rivojlantirish).
3. Raqamli psixologiya yo'nalishlarini rivojlantirish (talabalarda ponlayn konsultatsiyalar olib boorish, psixologik platformalarda ishlash etikalarini shakllantirish).
4. Ta'lim va amaliyot hamohangligini ta'minlash (Oliy ta'lim muassasalari va psixologik markazlar hamkorliklarini kuchaytirish, talabalar uchun real amaliyot maydonlarini kengaytirish).
5. Milliy va madaniy xususiyatlarni integratsiyalash (o'quv materiallarida va amaliyot jarayonida milliy qadriyatlar va mentalitet bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish).
6. Ilmiy tadqiqot faoliyatini rivojlantirish (yosh mutaxassislarni ilmiy izlanishlarga jalb qilish, ularda xalqaro va milliy axborot bazalari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, bu borada turli trening va seminarlar tashkil qilish orqali doimiy bilim va ma'lumotlar berib boorish).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Baratov Sharif Ramazonovich. (2018). Umumiy psixologiya. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
2. E. G'oziyev. (2019). Umumiy psixologiya. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
3. Daniel Goleman. (1995). Emotional Intelligence. New York: Bantam Books.
4. Carl Rogers. (1961). On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin.
5. World Health Organization. (2022). World Mental Health Report: Transforming Mental Health for All. Geneva.

6. UNESCO. (2021). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris.

Muxinova Rushana Jasurovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

KICHIK MAKTAB YOSHI O'QUVCHILARDA ART TERAPIYA ORQALI TASAVVUR VA IJODKORLIKNI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda art –terapiya metodlari orqali shaxsiy, ijtimoiy va ijodiy rivojlanishning o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Art-terapiyaning psixolohik-pedagogik ahamiyati, uning bolalar hissiy holatiga, tafakkuuriga va ijodiy faoliyatiga ta'siri ilmiy manbalar asosida yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *art-terapiya, kichik maktab yoshi, ijodiy rivojlanisj, psixologikrivojlanish, pedagogika, emotsional holat,*

Kirish. So'nggi yillarda art-terapiya turli xil psixologik muammolarni hal qilishning ajoyib usuliga aylandi. "Art healing" samarali va foydalidir, shuning uchun u yoshidan qat'i nazar, bemorlar bilan ishlashda keng qo'llaniladi. Albatta, har qanday ma'lumot ko'pshilik uchun qiziqarli. Masalan, bunday tuzatish usullari qanday ko'rinishga ega, uning turlari qanday. Art-terapiyada deyarli hech qandaysheklovlar va kontrendikatsiyalar yo'q, ammo bu sizga haqiqatan ham yaxshi natijalarga erishishga imkon beradi. Ko'pincha ota-onalar bunday ish usullariga qiziqishadi, chunki ular har qanday yoshdagi bolalar uchun qo'llaniladi. Bundan tashqari, mijozning o'zi (qaysi bo'lishidan qat'iy nazar yosh guruhi u murojaat qiladi) sessiyalar o'yin va o'yin-kulgi shaklida taqdim etiladi, bu esa unga to'liq oshilish imkonini beradi. Xo'sh, bolalar va kattalar uchun art-terapiyaning asosiy turlari qanday ko'rinishga ega? Darslar qanday o'tkaziladi? Tuzatish uchun qanday materiallardan foydalanish mumkin? Art-terapiyaning maqsadlari qanday? Qanday natijalarni kutish mumkin? Ko'pshilik bu savollarga javoblarni qiziqtiradi.

Art terapiya nima? Zamonaviy psixologiya Art-terapiya haqida tez-tez tilga olinadi. Ushbu texnikaning turlari va texnikasi xilma-xil bo'lib, bu tajribalar uchun katta maydonni ta'minlaydi. To'liq ma'noda, bu atama san'atni davolashni anglatadi. Darhaqiqat, mashg'ulotlar davomida bemorlar o'zlarining his-tuyg'ularini va his-tuyg'ularini ifoda etish, o'zlarining shaxsiy xususiyatlarini o'rganish, turli xil san'at turlari, jumladan, chizish, raqs, yozish, haykaltaroshlik va boshqalarni qo'llash imkoniyatiga ega.

Art terapiya jarayonida odamning o'z travmatik tajribasi, tajribasi va kasalliklariga munosabati o'zgaradi. Ushbu psixologiya metodidan foydalanish nimada?

Art terapiya usullari quyidagilarga yordam beradi:, O'z-o'zini tasvirlash va ijobiy o'z-o'zini anglashni shakllantirish;. O'z his-tuyg'ularingizni va his-tuyg'ularingizni o'rganish va ifoda etish; Muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish;. Oila a'zolarini hissiy jihatdan yaqinlashtirish;. Oilada va ishda psixo-emotsional stressdan xalos bo'lish;. Ijodiy faoliyatning har xil turlari uchun qobiliyatlarni rivojlantirish;. Ichki potentsialingizni oshib berish..Bugungi kunda artterapiyaning eng keng tarqalgan turlari quyidagilar:. Art terapiya (Art terapiya) yoki izoterapiya.. Musiqiy terapiya (musiqiy terapiya)..Raqs terapiyasi.. Dramaterapiya., Ertak terapiyasi., Biblioterapiya (ijodiy yozuv).

Art terapiya yakka tartibda ham, guruhda ham yaxshi ishlaydi. Ushbu usul ko'pincha homilador ayollar bilan ishlashda qo'llaniladi, chunki hissiyotlarning bevosita namoyon bo'lishi kelajakdagi onaga zarar etkazishi mumkin, o'z bolaligi bilan ishlashda, qashonki bolalik jarohatlari xotiradan o'shiriladi va faqatgina rasm chizish ularni eslab qolishga yordam beradi va hissiy stressni engillashtirish zarur bo'lganda travmalarga bo'lgan munosabatni o'zgartiradi. Bolalar va kattalar bilan ishlashda qo'rquvni tasvirlash qog'ozga o'tkazilganda qo'rquvni chizish texnikasi qo'llaniladi, so'ngra bu qo'rquvni chizgan kishi xohlagan narsani rasm bilan bajaradi.

Deyarli har bir psixolog bemorni davolashning ma'lum bir bosqishida art-terapiya kabi usulga murojaat qilish zarurligini his qiladi. Ushbu texnikaning turlari va usullari davolash rejimini sezilarli darajada diversifikatsiya qilishi, bemorning farovonligini yaxshilash va shuqur nizolarni hal qilishga yordam beradi. Ushbu tuzatish sxemalaridan foydalanib, shifokor bir nechta maqsadlarni ko'zlaydi.

San'at darslari odamni tashqariga shiqarishga imkon beradi salbiy his-tuyg'ular, shu jumladan tajovuzkorlik va ijtimoiy jihatdan maqbul shaklda . Misol uchun, haykallar yoki chizmalar ustida ishlash kushlanishni bo'shatish va almashtirish imkonini beradi.

San'at og'zaki bo'lmagan muloqot qilish imkonini beradi. Ba'zan odam uchun Ichki ziddiyatlarni vizual tasvirlar yordamida, so'zlarni ishlatmasdan, nima sodir bo'layotganini to'g'ri tavsiflashga harakat qilmasdan anglash va ifodalash ancha osonlashadi.

Xulosa Xulosa qilib aytganda, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda art-terapiya orqali rivojlantirish pedagogik va psixologik jihatdan yuqori samaradorlikka ega bo‘lgan metodlardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv bolalarning nafaqat ijodiy qobiliyatlarini, balki ularning emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va kognitiv faoliyatini ham kompleks ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Art-terapiya jarayonida bolalar o‘z ichki kechinmalarini erkin ifoda etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa ularning ruhiy zo‘riqishlarini kamaytiradi, o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi hamda shaxsiy “Men” obrazining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, nutq orqali o‘z fikrini to‘liq bayon eta olmaydigan bolalar uchun art-terapiya samarali kommunikativ vosita vazifasini bajaradi.

Shuningdek, art-terapiya mashg‘ulotlari kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Guruhli ijodiy faoliyat orqali bolalar o‘zaro muloqot qilishni, hamkorlikda ishlashni, boshqalarning fikrini hurmat qilishni va empatiya hissini shakllantiradilar. Bu esa ularning jamoadagi o‘rnini mustahkamlashga yordam beradi.

Bundan tashqari, art-terapiya kognitiv jarayonlarga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Rasm chizish, ranglar bilan ishlash va turli ijodiy mashg‘ulotlar orqali bolalarning tafakkuri, tasavvuri, diqqat va xotirasi rivojlanadi. Bu esa o‘quv faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Art-terapiyaning yana bir muhim jihati shundaki, u har bir bolaga individual yondashuvni ta’minlaydi. Har bir bola o‘ziga xos bo‘lgani sababli, art-terapiya mashg‘ulotlari ularning individual ehtiyojlari, qiziqishlari va psixologik xususiyatlariga mos ravishda tashkil etiladi. Bu esa ta’lim jarayonining shaxsga yo‘naltirilganligini ta’minlaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, art-terapiyani umumta’lim maktablarida, ayniqsa boshlang‘ich sinflarda keng joriy etish zarur. Pedagoglar va psixologlar tomonidan mazkur metoddan tizimli foydalanish bolalarning barkamol shaxs sifatida shakllanishiga, ularning ijodiy salohiyatini to‘liq namoyon etishiga hamda sog‘lom psixologik muhitni yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1.McDonald A., Holttum S., Drey N. Primary-school-based art therapy…
2.Nazarova Z.T. Art therapy as a means of creative development…
3.Dekina E.V. Development of creativity of primary school children…
4.Zamonaviy psixologik tadqiqotlar (art-terapiya bo‘yicha)

O’razboyeva Yoqutjon Zeribbayevna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

QOBILIYATLAR TA’LIM SAMARADORLIGI OMILI SIFATIDA

Annotatsiya: *Ushbu maqolada inson qobiliyatlarining shakllanish mexanizmlari va ularning ta’lim sifatiga ta’siri tahlil qilinadi. Qobiliyat va layoqat o‘rtasidagi farqlar, individual*

yondashuvning pedagogik ahamiyati hamda intellektual salohiyatni yuzaga chiqarish usullari yoritilgan.

***Kalit so‘zlar**: Qobiliyat, layoqat, ta’lim samaradorligi, pedagogik yondashuv, intellekt, individual xususiyatlar.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimining bosh maqsadi nafaqat bilim berish, balki har bir ta’lim oluvchining ichki imkoniyatlarini kashf etishdan iborat. Qobiliyat — bu shunday individual-psixologik xususiyatki, u ma’lum bir faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishning sharti hisoblanadi. Ta’lim samaradorligi bevosita o‘quvchining qobiliyati va pedagogik metodikaning ushbu qobiliyatga mosligiga bog‘liq.

Qobiliyatning tuzilishi va layoqat. Qobiliyatlar tug‘ma emas, balki layoqatlar (biologik asoslar) negizida faoliyat jarayonida shakllanadi. Buni quyidagi zanjir orqali tushunish mumkin: Layoqat: Asab tizimining anatomik-fiziologik xususiyatlari. Qobiliyat: Layoqatning ijtimoiy muhit va ta’lim ta’sirida rivojlangan shakli.Iste’dod: Bir necha qobiliyatlarning yuksak darajadagi uyg‘unligi.

Ta’limda qobiliyatlarni tasniflash. Samaradorlikni oshirish uchun pedagog quyidagi qobiliyat turlarini inobatga olishi zarur:

Umumiy qobiliyatlar: Diqqat, xotira, mantiqiy fikrlash va nutq madaniyati. Bular barcha fanlarni o‘zlashtirish uchun poydevor bo‘ladi.

Maxsus qobiliyatlar: Matematik, musiqiy, lingvistik yoki texnik qobiliyatlar. Ma’lum bir sohada yuqori natijaga erishishni ta’minlaydi. Qobiliyatni Rivojlantirish va Motivatsiya, Ta’lim samaradorligi faqat intellekt koeffitsiyenti (IQ) bilan o‘lchanmaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qobiliyatlar faqat faoliyat davomida rivojlanadi. Agar o‘quvchi o‘z qobiliyatiga mos qiyinchilik darajasidagi topshiriqlarni bajarsa, unda "muvaffaqiyat hissi" uyg‘onadi, bu esa o‘z navbatida ichki motivatsiyani kuchaytiradi. Muhim xulosa: Qobiliyat — bu tayyor bilimlar yig‘indisi emas, balki yangi bilimlarni egallash tezligi va sifatidir.

Ta’lim samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar. Differensial yondashuv: O‘quvchilarni qobiliyat darajasiga qarab guruhlash va individual topshiriqlar berish.Kreativ muhit: Standart bo‘lmagan masalalar orqali ijodiy tafakkurni rag‘batlantirish.Psixologik diagnostika: Ta’lim jarayonining ilk bosqichlaridayoq o‘quvchining moyilliklarini aniqlash.

Xulosa. Qobiliyatlar ta’lim samaradorligini belgilovchi asosiy subyektiv omildir. Ta’lim jarayoni o‘quvchining layoqatlarini qobiliyatga, qobiliyatlarini esa kasbiy mahoratga aylantirishga yo‘naltirilishi lozim. Bu nafaqat o‘zlashtirish ko‘rsatkichini oshiradi, balki shaxsning jamiyatda o‘z o‘rnini topishini ham ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G‘oziyev E.G‘. "Umumiy psixologiya". Toshkent, 2010.
2. Vygotskiy L.S. "Pedagogik psixologiya".
3. Gardner H. "Multiple Intelligences" (Ko‘p qirrali intellekt nazariyasi).

Hamroqulova Farangiz Faxriddin qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

BOLALAR NUTQIDA UCHRAYDIGAN NUQSONLAR VA ULARNING KELIB CHIQISH SABABLARINUTQ KASALLIKLARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada bolalar nutqida uchraydigan nuqsonlar va ularning kelib chiqish sabablari. Nuqt kasalliklarni ularning kelib chiqishi va asoratlari. Bu kasaliklarning belgilari ularni qanday aniqlash. Og’zaki nutqning kechikishi natijasida yozma nuqt markazlariga ta’siri qay darajada bo’lishi psixologik taxlil qilinadi. Bunday bolalarga qanday yordam berish,*

ularning ruhiy holatiga mos oilaviy muhit yaratish,logopedik qo'llab- quvvatlash va ijobiy motivatsiyalar o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: *nutqida uchraydigan nuqsonlar, nutq kasalliklari,psixologik tahlil,logopedik qo'llab-quvvatlash,og'zaki va yozma nutq,bradilaliya, taxilaliya, tovush tempi,duduqlanish,pinalaliya.*

Аннотация*. В данной статье рассматриваются дефекты речи у детей и их причины. Осложнения речевых расстройств. Симптомы этих расстройств и способы их распознавания. Психологический анализ степени влияния задержки устной речи на центры письменной речи. Подчеркивается роль логопедической поддержки и позитивной мотивации в оказании помощи таким детям, создании семейной обстановки, соответствующей их психическому состоянию.*

Ключевые слова: *дефекты речи, речевые расстройства, психологический анализ, логопедическая поддержка, устная и письменная речь, брадилалия, тахилалия, высота тона, заикание, пиналалия.*

Abstract*. This article discusses the speech defects in children and their causes. Complications of speech disorders. Symptoms of these disorders and how to recognize them. The extent to which the delay in oral speech affects the written speech centers is psychologically analyzed. How to help such children, create a family environment appropriate to their mental state, the role of speech therapy support and positive motivation is highlighted.*

Keywords*: speech defects, speech disorders, psychological analysis, speech therapy support, oral and written speech, bradylalia, tachylalia, pitch, stuttering, pinalalia*

Kirish. Bolalik davridagi har qanday kasalliklar asab va ruhiy holatni sog'lom tarzda rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.Shu sababli homiladorlik davridan boshlab homilaning ruhiy salomatligini saqalash choralari ko'riladi.Homildor ayolga sog'lom muhit yaratiladi, chunki onaning ruhiy jihatdan siqilishi bolalaning ruhiy nuqson bilan tug'ulishiga sabab bo'lishi mumkin.Bolaning rivojlanish davri jiddiy davrlar bilan farqlanadi.Funksional sistemalarining rivojlanish davri eng muhim davr hisoblanadi. Rivojlanishning bu davrida hali rivojlanmagan funksiyalar juda tez va juda sekin shikaslanishi mumkin .Nuqtning rivojlanishi bu davrining eng muhim funksiyalridan hisoblanadi.Tug'ulgan chaqaloqda nutq rivojlanishini ta'minlab beruvchi morfologik, biologik,psixofizologik mezanizmlarda uzulish bo'lsa nuqt va u bilan bog'liq oliy funksiyalarda nuqsonlar yuzaga keladi.Vaqtida anaiqlanmagan tug'ma karlik nutq rioijlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bunday holatda nutqni ta'minlab beruvchi funksional sistema bola bir yoshga yetmay buzuladi.Bunday bolalar og'zaki nutqni yo'qotib o'z maqsadlaeini atrofdagilarga imo ishoralar yordamida tushuntira boshlaydilar.Agar og'zaki nutq 4-5 yoshgacha tiklanmasa keyinchalik nutq rivojlanishi katta shubha ostida qoladi.Buning natijasida boshqa oliy funksiyalar ham oqsay boshlaydi.O'g'zaki nutq buzulishi o'z navbatida 2 turga bo'linadi .

1.Nutqning talaffuz jihatdan buzulishi

2.Nutqning uzluksiz yoki ko'p tovushli bo'lib buzulishi

Nutq suratining buzulishi nutq jarayoning ravonligi nutqning ohangi va metodik intonatsiya ifodalanganligining buzulish oqibati hisoblanadi.Nutq suratining buzulishi natijasida nutq bilan bog'liq kasalliklar kelib chiqadi.

Bradilaliya (*nutqning palologik sekinlashi*), taxilaliya (*nutqning patalogik tezlashishi)*,duduqlanish (*nutq apparati mushaklari va ixtiyoriy pay tortilishi natijasida surat va ohangning buzulishi*),pinolaliya(*tovush tembri va tallafuzining nutq apparatidagi anatomik va fizologik nuqsonlar bilan bog'liq holda buzulishi*)tovush tepmining patalogik o'zgarishida namoyon bo'ladi. Bu holatda chiqayotgan nafas oqimining barcha nutq so'zlarini tallafuz qilish paytida burun bo'shlig'iga o'tish va unda aks sado berishi oqibatidir. Bunday nuqsonli bolalarda prosodik buzulishlar ham tez-tez uchrab ham turadi.

Adabiyotlar tahlili. Nutq rivojlanishida kechikish kuzatilgan bolalarda kechikish sabablarini vatqida aniqlashda defektologiya, logopediya va rivojlanish psixologiyasi kesishgan nuqtada o'rganiladigan muhim ilmiy yo'nalishlardan biridir. Ilmiy manbalarda nutqdagi buzilishlar bolaning faqat lingvistik rivojiga emas, balki uning hissiy va ijtimoiy sohasiga ham

ta’sir ko‘rsatishi qayd etiladi. Ayrim tadqiqotlarda nutq kamchiliklari mavjud bolalarda o‘zini past baholash, xavotir darajasining yuqoriligi va tengdoshlar bilan muloqotdagi qiyinchiliklar kuzatilishi ta’kidlanadi. Rivojlanish psixologiyasi bo‘yicha olib borilgan izlanishlar emotsional barqarorlikni shaxsning ichki nazorat mexanizmlari, irodaviy sifatlari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq holda izohlaydi. Nutqdagi cheklanishlar bolaning o‘zini ifoda etish imkoniyatini toraytirgani sababli, hissiy zo‘riqish va frustratsiya holatlari paydo bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatiladi. Shu bois logopedik korreksiya jarayonida psixologik qo‘llab-quvvatlashni integratsiyalash zarurligi ilmiy jihatdan asoslangan. Adabiyotlarda oilaviy muhitning ta’siri alohida qayd etiladi. Ijobiy, qo‘llab-quvvatlovchi muhitda tarbiyalangan bolalarda emotsional barqarorlik yuqoriroq darajada shakllanishi kuzatiladi. Aksincha, tanqidiy yoki haddan tashqari talabchan yondashuv hissiy beqarorlikni kuchaytirishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ota-onalarning pedagogik savodxonligi va emotsional qo‘llab-quvvatlashi bolaning ruhiy moslashuviga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, ilmiy manbalarda ijtimoiy muloqot va tengdoshlar bilan o‘zaro aloqaning ahamiyati yoritilgan. Maxsus tashkil etilgan o‘yin va kommunikativ mashg‘ulotlar bolalarning o‘zini erkin tutishiga hamda hissiy muvozanatni tiklashiga yordam beradi. Psixokorreksion dasturlar, relaksatsiya mashqlari va o‘zini ifoda etishga yo‘naltirilgan metodlar samarali vosita sifatida tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bolalarda nutqning buzilishi bolaning rivojlanishi va farovonligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan murakkab va qiyin masala. Ota-onalar, o'qituvchilar va tibbiyot xodimlarining nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarni qo'llab-quvvatlash va muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan resurslar va choralar bilan ta'minlash uchun irgalikda ishlashlari muhimdir. Erta aniqlangan va doimiy yordam bilan nutq buzilishi bo'lgan bolalar kuchli muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishlari va umumiy hayot sifatini yaxshilashlari mumkin. Nutqi buzilgan bolalar samarali muloqot qilish va boshqalar bilan muloqot qilish qobiliyatiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan noyob muammolarga duch kelishadi. Ota-onalar, o'qituvchilar va sog'liqni saqlash xodimlari uchun nutq buzilishining belgilari va alomatlaridan xabardor bo'lishlari va zararlangan bolalarga tegishli yordam va aralashuvni ta'minlash muhimdir. Erta aralashuv va izchil terapiya bilan nutqi buzilgan bolalar o'zlarining muloqot qobiliyatlarini yaxshilashlari va muvaffaqiyatga erishishlari uchun zarur bo'lgan ishonchni mustahkamlashlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1.Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika.
2.Leontyev A.N. Faoliyat, ong va shaxs. – Moskva
3.Elkonin D.B. Bolalar psixologiyasi asoslari. – Moskva.
4.Bojovich L.I. Shaxs rivojlanishining psixologik asoslari. – Moskva.
5.Zarifboy Ibodullayev. Tibbiyot psixologiyasi- Toshkent

Nasimova Nozima Isomiddin qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

SPORTCHILARDA HISSIY-IRODAVIY SIFATLAR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya*. Ushbu tezis sportchilarda hissiy-irodaviy sifatlarning shakllanishiga ta’sir etuvchi asosiy psixologik mexanizmlar, ularning tarkibiy komponentlari va sport faoliyatidagi funksional ahamiyatini kompleks tarzda yoritishga qaratilgan. Tadqiqotda motivatsiya tizimi,*

emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, o'zini-o'zi boshqarish hamda irodaviy nazorat kabi omillarning o'zaro integratsiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, sportchining individual-psixologik xususiyatlari va tashqi muhit ta'siri ostida ushbu sifatlarning shakllanish qonuniyatlari ochib beriladi.

***Kalit so'zlar**: hissiy-irodaviy sifatlar, emotsional barqarorlik, motivatsiya, iroda, o'zini boshqarish, stressga chidamlilik, sport psixologiyasi.*

Kirish. Hozirgi zamon sporti yuqori darajadagi raqobat, kuchli psixologik bosim va doimiy natija talabi bilan xarakterlanadi. Bunday sharoitda sportchining muvaffaqiyati nafaqat uning jismoniy tayyorgarligi, balki psixologik barqarorligi, ayniqsa hissiy-irodaviy sifatlarining rivojlanganlik darajasiga bevosita bog'liq bo'ladi. Hissiy-irodaviy sifatlar sportchining ichki resurslarini safarbar etish, stressli vaziyatlarda o'zini boshqarish, maqsadga erishishda qat'iyat ko'rsatish va emotsional holatini nazorat qilish imkonini beradi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori sport natijalariga erishgan sportchilar kuchli iroda, barqaror emotsional fon va yuqori darajadagi o'zini boshqarish qobiliyatiga ega bo'ladi. Ayniqsa, musobaqa jarayonidagi keskin vaziyatlar, mag'lubiyat ehtimoli yoki tomoshabinlar bosimi sportchining psixologik tayyorgarligini sinovdan o'tkazadi. Shu sababli hissiy-irodaviy sifatlarning shakllanish mexanizmlarini chuqur o'rganish sport psixologiyasining eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tezisning maqsadi — sportchilarda hissiy-irodaviy sifatlarning shakllanish jarayonini psixologik jihatdan tahlil qilish, uning asosiy mexanizmlarini aniqlash hamda amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Asosiy qism. Sportchilarda hissiy-irodaviy sifatlarning shakllanishi murakkab, ko'p bosqichli va tizimli psixologik jarayon bo'lib, u ichki (individual-psixologik) va tashqi (ijtimoiy-muhit) omillar o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Ushbu jarayon sport faoliyatining barcha bosqichlarida – tayyorgarlik, mashg'ulot va musobaqa jarayonlarida faol namoyon bo'ladi. Hissiy-irodaviy sifatlarning rivojlanishi quyidagi asosiy psixologik mexanizmlar orqali amalga oshadi:

1. Motivatsion mexanizmning chuqurlashgan tahlili

Motivatsiya sportchining faoliyatga bo'lgan ichki ehtiyojlari, qiziqishlari va maqsadlari tizimini ifodalaydi. Zamonaviy psixologiyada motivatsiya ikki asosiy turga ajratiladi: ichki va tashqi motivatsiya. Ichki motivatsiya sportchining o'zini rivojlantirishga intilishi, shaxsiy yutuqlarga erishish istagi bilan bog'liq bo'lsa, tashqi motivatsiya mukofot, ijtimoiy e'tirof, murabbiy yoki ota-onaning talablari bilan belgilanadi.

Hissiy-irodaviy sifatlar aynan ichki motivatsiya ustun bo'lgan sportchilarda kuchliroq shakllanadi. Chunki bunday sportchilar faoliyat jarayonida mustaqil ravishda qiyinchiliklarni yengishga intiladi. Motivatsiya darajasining yuqoriligi irodaviy kuchni safarbar etadi, stressga bardoshlilikni oshiradi va emotsional barqarorlikni ta'minlaydi.

Shuningdek, maqsad qo'yish mexanizmi ham motivatsiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Aniq, o'lchab bo'ladigan va real maqsadlar sportchining ichki ishonchini mustahkamlaydi hamda uning hissiy-irodaviy barqarorligini oshiradi.

2. Emotsional regulyatsiya va nazorat mexanizmi. Sport faoliyati doimo yuqori darajadagi emotsional zo'riqish bilan kechadi. Musobaqa oldi hayajoni, qo'rquv, muvaffaqiyatsizlikdan xavotir yoki haddan tashqari quvonch sportchining natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli emotsional regulyatsiya mexanizmi hissiy-irodaviy sifatlarning markaziy elementi hisoblanadi.

Emotsional regulyatsiya quyidagi jarayonlarni o'z ichiga oladi:

- emotsiyalarni anglash va identifikatsiya qilish;
- ularni ongli ravishda boshqarish;
- salbiy emotsiyalarni ijobiy yo'nalishga o'zgartirish.

Masalan, kuchli hayajonni motivatsion energiyaga aylantirish sportchining yuqori natija ko'rsatishiga yordam beradi. Emotsional nazorat qobiliyati rivojlangan sportchilar stressli vaziyatlarda ham xotirjamlikni saqlaydi, bu esa qaror qabul qilish jarayonini optimallashtiradi.

3. Irodaviy sifatlar va ularning shakllanish mexanizmi. Iroda sport faoliyatining ajralmas qismi bo‘lib, u sportchining ongli maqsad sari harakat qilishini ta’minlaydi. Irodaviy sifatlar tarkibiga qat’iyatlilik, sabr-toqat, mustaqillik, tashabbuskorlik, mas’uliyatlilik kiradi.

Irodaviy sifatlar quyidagi bosqichlarda shakllanadi:

1. Maqsadni anglash va qabul qilish
2. Harakat dasturini ishlab chiqish
3. Qiyinchiliklarni yengish jarayoni
4. Natijani baholash va mustahkamlash

Sport mashg‘ulotlarida murakkab vazifalarni bosqichma-bosqich bajarish, yuklamaning asta-sekin oshirilishi hamda intizom talablarining qo‘yilishi irodaviy sifatlarni rivojlantiradi. Ayniqsa, mag‘lubiyatdan keyin o‘z ustida ishlashni davom ettirish iroda kuchining eng muhim ko‘rsatkichi hisoblanadi.

4. O‘zini-o‘zi boshqarish va refleksiya mexanizmi. O‘zini-o‘zi boshqarish sportchining o‘z psixik holatini, xulq-atvorini va faoliyatini ongli ravishda nazorat qilish qobiliyatidir. Bu mexanizm quyidagi komponentlardan iborat:

- o‘z-o‘zini kuzatish;
- o‘z-o‘zini baholash;
- o‘z-o‘zini tartibga solish.

Refleksiya jarayoni orqali sportchi o‘z xatolarini tahlil qiladi, kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi hamda keyingi faoliyatini rejalashtiradi. Bu esa hissiy-irodaviy barqarorlikni mustahkamlaydi va sportchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

5. Stressga chidamlilik va moslashuv mexanizmi. Sport faoliyatida stress muqarrar hodisa bo‘lib, u musobaqa bosimi, yuqori kutishlar va jismoniy charchoq bilan bog‘liq. Stressga chidamlilik hissiy-irodaviy sifatlarning muhim ko‘rsatkichi hisoblanadi.

Moslashuv mexanizmi quyidagilar orqali amalga oshadi:

- psixologik tayyorgarlik (vizualizatsiya, autogen mashqlar);
- ijobiy fikrlashni shakllantirish;
- tajriba orttirish orqali stressni kamaytirish.

Stressga chidamli sportchilar noaniq vaziyatlarda ham o‘z faoliyatini barqaror davom ettira oladi va tez tiklanish qobiliyatiga ega bo‘ladi.

6. Ijtimoiy-psixologik ta’sirlar mexanizmi. Sportchining hissiy-irodaviy sifatlari uning ijtimoiy muhiti bilan ham bevosita bog‘liq. Murabbiy, jamoa, ota-ona va tomoshabinlar sportchining psixologik holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Ijobiy psixologik muhit:

- sportchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi;
- motivatsiyani kuchaytiradi;
- emotsional barqarorlikni ta’minlaydi.

Salbiy muhit esa aksincha, stressni kuchaytiradi va irodaviy sifatlarning susayishiga olib kelishi mumkin.

7. Individual-psixologik xususiyatlar roli. Har bir sportchining temperament, xarakter va shaxsiy xususiyatlari hissiy-irodaviy sifatlarning shakllanishiga o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatadi. Masalan:

- sangvinik sportchilar tez moslashadi;
- xolerik sportchilar yuqori energiyaga ega, lekin emotsional nazoratni rivojlantirishi zarur;
- flegmatik sportchilar barqaror, lekin motivatsiyani oshirish talab etiladi.

Shu sababli hissiy-irodaviy sifatlarni rivojlantirish individual yondashuv asosida olib borilishi zarur.

Xulosa. qilib aytganda, sportchilarda hissiy-irodaviy sifatlarning shakllanishi murakkab va ko‘p qirrali psixologik jarayon bo‘lib, u motivatsiya, emotsional nazorat, iroda va o‘zini boshqarish kabi mexanizmlar asosida rivojlanadi. Ushbu sifatlarning yuqori darajada shakllanganligi sportchining muvaffaqiyatga erishishida muhim omil hisoblanadi. Shu sababli sport mashg‘ulotlari jarayonida psixologik tayyorgarlikka alohida e’tibor qaratish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

Karimova V.M. Sport psixologiyasi asoslari. – Toshkent, 2020.
G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2018.
Davletshin M.G. Psixologiya. – Toshkent, 2019.
Weinberg R., Gould D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. – 2018.
Leontyev A.N. Faoliyat, ong va shaxs. – Moskva, 1975.

Mamadqulova Muhabbat Muzaffarovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

TIBBIYOT XODIMLARIGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO‘RSATISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu tezisda tibbiyot xodimlariga psixologik xizmat ko‘rsatishning o‘ziga xos xususiyatlari, kasbiy stress, emotsional charchash, bemorlar bilan muloqot jarayonidagi psixologik qiyinchiliklar hamda kasbiy barqarorlikni ta’minlash masalalari yoritilgan. Tibbiyot xodimlari faoliyati inson hayoti va salomatligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgani sababli ularda yuqori mas’uliyat, ruhiy zo‘riqish, tezkor qaror qabul qilish zarurati va emotsional bosim kuchli namoyon bo‘ladi. Shu bois tibbiyot muassasalarida psixologik xizmatni tizimli yo‘lga qo‘yish xodimlarning ruhiy salomatligini asrash, kasbiy samaradorlikni oshirish va bemorlarga ko‘rsatiladigan xizmat sifatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *tibbiyot xodimi, psixologik xizmat, kasbiy stress, emotsional charchash, kasbiy kuyish, psixoprofilaktika, psixologik barqarorlik.*

Аннотация. *В данном тезисе рассматриваются особенности оказания психологической помощи медицинским работникам, вопросы профессионального стресса, эмоционального истощения, психологических трудностей в процессе общения с пациентами и обеспечения профессиональной устойчивости. Поскольку деятельность медицинских работников непосредственно связана с жизнью и здоровьем человека, у них часто проявляются высокая ответственность, психоэмоциональное напряжение, необходимость быстрого принятия решений и эмоциональное давление. Поэтому системная организация психологической службы в медицинских учреждениях имеет важное значение для сохранения психического здоровья сотрудников, повышения профессиональной эффективности и улучшения качества медицинской помощи.*

Ключевые слова: *медицинский работник, психологическая служба, профессиональный стресс, эмоциональное истощение, профессиональное выгорание, психопрофилактика, психологическая устойчивость.*

Annotation. *This thesis discusses the specific features of providing psychological services to healthcare workers, including occupational stress, emotional exhaustion, psychological difficulties in communication with patients, and professional resilience. Since the work of healthcare professionals is directly related to human life and health, they often experience high responsibility, psycho-emotional tension, the need for rapid decision-making, and emotional pressure. Therefore, the systematic organization of psychological services in medical institutions is important for maintaining employees’ mental health, increasing professional effectiveness, and improving the quality of medical care.*

Keywords: *healthcare worker, psychological service, occupational stress, emotional exhaustion, professional burnout, psychoprevention, psychological resilience.*

Kirish. Tibbiyot xodimlari jamiyatda inson hayoti va salomatligini muhofaza qilishdek mas’uliyatli vazifani bajaruvchi kasb egalari hisoblanadi. Ularning kundalik faoliyati bemorlar

bilan bevosita muloqot qilish, og‘ir klinik holatlarga duch kelish, shoshilinch qarorlar qabul qilish, bemor va uning yaqinlarining ruhiy holatini hisobga olish kabi murakkab jarayonlar bilan bog‘liq. Bunday kasbiy sharoit tibbiyot xodimlarining nafaqat jismoniy, balki ruhiy-emotsional holatiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Tibbiyot sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislar doimiy ravishda inson dardi, og‘riq, qo‘rquv, umidsizlik, hayot va o‘lim bilan bog‘liq vaziyatlarga guvoh bo‘ladilar. Natijada ularda ruhiy zo‘riqish, xavotir, ichki charchoq, kasbiy qoniqishning pasayishi va emotsional sovuqlashuv holatlari yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli tibbiyot xodimlariga psixologik xizmat ko‘rsatish ularning ruhiy salomatligini saqlash, kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish va bemorlar bilan sog‘lom muloqot muhitini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda sog‘liqni saqlash tizimida tibbiyot xodimlarining kasbiy va psixologik barqarorligini ta’minlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki tibbiyot xodimining ruhiy holati bevosita uning kasbiy qarorlariga, bemorga bo‘lgan munosabatiga, davolash jarayonidagi muloqot sifatiga va jamoaviy hamkorlikka ta’sir qiladi. Agar tibbiyot xodimi doimiy stress, emotsional charchash yoki ichki zo‘riqish holatida ishlasa, bu uning kasbiy samaradorligini pasaytirishi, bemorlar bilan muloqotida keskinlik yuzaga keltirishi va jamoada psixologik muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Tibbiyot xodimlari orasida kasbiy stressning kuchayishiga ish yuklamasining ortib borishi, navbatchiliklar, vaqt tanqisligi, bemorlar sonining ko‘pligi, og‘ir tashxislar, bemor yaqinlari bilan murakkab muloqot, rahbariyat talablari va jamoa ichidagi ziddiyatlar sabab bo‘lishi mumkin. Ayniqsa, tez tibbiy yordam, reanimatsiya, jarrohlik, onkologiya, pediatriya, psixiatriya va shoshilinch yordam bo‘limlarida ishlovchi mutaxassislar yuqori darajadagi ruhiy bosim ostida faoliyat olib boradilar.

Shu nuqtayi nazardan, tibbiyot muassasalarida psixologik xizmatni tashkil etish faqat muammo yuzaga kelgandan keyin yordam ko‘rsatish emas, balki kasbiy stressning oldini olish, xodimlarning emotsional barqarorligini mustahkamlash, kasbiy kuyish sindromini kamaytirish va sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga qaratilgan tizimli faoliyat bo‘lishi lozim.

Asosiy qism. Tibbiyot xodimlariga psixologik xizmat ko‘rsatishning asosiy maqsadi ularning kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan ruhiy zo‘riqishlarni aniqlash, oldini olish va bartaraf etishdan iborat. Bunday xizmat xodimning shaxsiy ruhiy holatini qo‘llab-quvvatlash bilan birga, uning kasbiy muloqot madaniyati, stressga chidamliligi, emotsional o‘zini boshqarish qobiliyati va jamoaviy hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Tibbiyot xodimlariga psixologik xizmat ko‘rsatishning birinchi o‘ziga xos xususiyati kasbiy stress omillarini chuqur tahlil qilish bilan bog‘liq. Tibbiyot xodimi oddiy mehnat sharoitida emas, balki inson salomatligi va hayoti uchun javobgarlik yuklangan murakkab vaziyatda ishlaydi. Shu sababli unga ko‘rsatiladigan psixologik yordam umumiy tavsiyalar bilan cheklanmasligi, balki aynan uning kasbiy sharoiti, ish tartibi, bo‘lim xususiyati va shaxsiy psixologik holatiga mos bo‘lishi kerak.

Ikkinchi muhim jihat emotsional charchash va kasbiy kuyish sindromining oldini olishdir. Tibbiyot xodimi bemorlarning og‘ir ahvoli, o‘lim xavfi, yaqinlarning xavotiri, ishdagi yuqori talablar va doimiy navbatchiliklar ta’sirida ichki charchoqni boshdan kechirishi mumkin. Agar bu holat o‘z vaqtida aniqlanmasa, xodimda ishga nisbatan qiziqishning pasayishi, bemorga befarqlik, asabiylik, o‘z kuchiga ishonchsizlik va kasbiy qoniqmaslik kuchayadi. Shu bois psixologik xizmatda stressni boshqarish, relaksatsiya mashqlari, emotsional o‘zini nazorat qilish, ruhiy resurslarni tiklash va kasbiy motivatsiyani mustahkamlashga alohida e’tibor qaratilishi zarur.

Uchinchi xususiyat bemorlar bilan muloqot madaniyatini rivojlantirishdan iborat. Tibbiyot xodimi faqat tibbiy muolaja bajaruvchi mutaxassis emas, balki bemor ruhiy holatiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim shaxs hamdir. Bemor ko‘pincha qo‘rquv, xavotir, og‘riq, ishonchsizlik yoki tushkunlik holatida bo‘ladi. Bunday vaziyatda tibbiyot xodimining sokin nutqi, empatik munosabati, bemorni tinglay olishi va tushunarli izoh berishi davolash jarayonining psixologik samaradorligini oshiradi.

To‘rtinchi xususiyat tibbiyot jamoasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishdir. Tibbiyot muassasasida shifokorlar, hamshiralar, laborantlar, texnik xodimlar va rahbariyat

o‘rtasidagi hamkorlik davolash jarayonining sifatiga bevosita ta’sir qiladi. Jamoada ishonch, o‘zaro hurmat, mas’uliyatni to‘g‘ri taqsimlash va konstruktiv muloqot bo‘lmasa, ish jarayonida ziddiyatlar kuchayadi. Shu sababli psixologik xizmat jamoaviy treninglar, nizolarni bartaraf etish, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish va rahbar-xodim munosabatlarini sog‘lomlashtirishga xizmat qilishi lozim.

Beshinchi xususiyat kasbiy deformatsiyaning oldini olish bilan bog‘liq. Tibbiyot xodimi doimiy ravishda kasallik, og‘riq va insoniy iztirob bilan ishlagani sababli ayrim hollarda hissiy sovuqlashuv, bemor holatiga odatiy qarash, keskin muomala yoki haddan tashqari nazoratga moyillik shakllanishi mumkin. Psixologik xizmat bunday holatlarni erta aniqlab, xodimda kasbiy refleksiya, o‘z holatini anglash, shaxsiy va kasbiy chegaralarni saqlash, ruhiy tiklanish ko‘nikmalarini shakllantirishi kerak.

Oltinchi muhim jihat psixologik yordamning maxfiylik va ishonch tamoyiliga asoslanishidir. Tibbiyot xodimlari ko‘pincha o‘zlaridagi ruhiy charchoq, xavotir yoki ichki zo‘riqishni ochiq bildirishdan tortinadilar. Chunki ular bunday holatni kasbiy zaiflik sifatida baholanishidan xavotirlanishlari mumkin. Shuning uchun psixologik xizmat jarayonida xodim shaxsiyatini hurmat qilish, uning muammolarini baholamasdan tinglash, maxfiylikni saqlash va ishonchli psixologik muhit yaratish muhimdir.

Tibbiyot xodimlariga psixologik xizmat quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin: psixodiagnostika, individual maslahat, guruhiy psixologik treninglar, stress-menejment mashg‘ulotlari, kasbiy kuyish profilaktikasi, krizis holatlarida psixologik yordam, jamoaviy nizolarni bartaraf etish, kommunikativ madaniyatni rivojlantirish va rahbarlar uchun psixologik tavsiyalar ishlab chiqish.

Xulosa. Tibbiyot xodimlariga psixologik xizmat ko‘rsatish sog‘liqni saqlash tizimida inson omilini qo‘llab-quvvatlashning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Tibbiyot xodimining ruhiy barqarorligi, emotsional holati, kasbiy motivatsiyasi va bemor bilan muloqot madaniyati tibbiy xizmat sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois tibbiyot muassasalarida psixologik xizmatni doimiy, tizimli va profilaktik asosda tashkil etish zarur.

Psixologik xizmat tibbiyot xodimlarida kasbiy stressni kamaytirish, emotsional charchashning oldini olish, kasbiy kuyish sindromini pasaytirish, jamoada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish va bemorlar bilan samarali muloqotni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv tibbiyot xodimlarining shaxsiy ruhiy salomatligini himoya qilish bilan birga, bemorlarga ko‘rsatiladigan tibbiy yordam sifatini ham oshiradi.

Umuman olganda, tibbiyot xodimlariga psixologik xizmat ko‘rsatish ularning kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan ruhiy bosimlarni yengillashtirish, kasbiy barqarorlikni mustahkamlash va sog‘liqni saqlash tizimida insonparvarlik tamoyillarini kuchaytirishga qaratilgan muhim ilmiy-amaliy yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shoumarov G‘.B. Psixologik xizmat nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: Fan, 2010.
2. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
4. Nishanova Z.T., Alimova G.K. Psixologik xizmat. — Toshkent, 2014.
5. Boyko V.V. Energiya emotsiy v obshchenii: vzglyad na sebya i drugix. — Sankt-Peterburg: Piter, 2004.
6. Maslach C., Jackson S.E. The Measurement of Experienced Burnout. Journal of Occupational Behaviour, 1981.
7. Karvasarskiy B.D. Klinicheskaya psixologiya. — Sankt-Peterburg: Piter, 2010.
8. World Health Organization. Mental health at work. Geneva: WHO, 2024.
9. Centers for Disease Control and Prevention. Health Workers Face a Mental Health Crisis. CDC Vital Signs, 2023.
10. Freudenberger H.J. Staff Burn-Out. Journal of Social Issues, 1974.

Jo'rayeva Sarvinoz Sherali qizi.
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

REFLEKSIVLIK RIVOJLANISHINING ALOHIDA BILISH JARAYONLARI TARAQQIYOTIDAGI ROLI

Annotatsiya: Ushbu maqolada refleksivlik fenomenining inson bilish *jarayonlari — diqqat, xotira, idrok va tafakkur taraqqiyotidagi o'rni hamda ahamiyati tadqiq etiladi. Refleksivlik kognitiv tizimni muvofiqlashtiruvchi metakognitiv mexanizm sifatida tahlil qilinib, uning alohida psixik funksiyalarni ongli boshqariladigan tizimga aylantirishdagi roli asoslab berilgan. Tadqiqotda refleksiv nazoratning kognitiv yuklamani kamaytirish va intellektual faoliyat samaradorligini oshirishdagi funksiyalari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Refleksivlik, bilish jarayonlari, metakognitsiya, kognitiv monitoring, ixtiyoriy diqqat, metaxotira, intellektual nazorat, kognitiv rivojlanish.*

Аннотация: *В данной статье исследуется роль и значение феномена рефлексивности в развитии познавательных процессов человека: внимания, памяти, восприятия и мышления. Рефлексивность анализируется как метакогнитивный механизм, координирующий когнитивную систему, и обосновывается её роль в преобразовании отдельных психических функций в сознательно управляемую систему. В исследовании освещаются функции рефлексивного контроля в снижении когнитивной нагрузки и повышении эффективности интеллектуальной деятельности.*

Ключевые слова: *Рефлексивность, познавательные процессы, метакогнитиция, когнитивный мониторинг, произвольное внимание, метапамять, интеллектуальный контроль, когнитивное развитие.*

Abstract: *This article explores the role and significance of the reflexivity phenomenon in the development of human cognitive processes: attention, memory, perception, and thinking. Reflexivity is analyzed as a metacognitive mechanism that coordinates the cognitive system, and its role in transforming individual psychic functions into a consciously managed system is substantiated. The study highlights the functions of reflexive control in reducing cognitive load and increasing the efficiency of intellectual activity.*

Keywords: *Reflexivity, cognitive processes, metacognition, cognitive monitoring, voluntary attention, metamemory, intellectual control, cognitive development.*

Kirish. Zamonaviy psixologiyada refleksivlik shunchaki sub'ektning o'zini anglashi emas, balki kognitiv tizimni boshqaruvchi **metakognitiv regulyator** sifatida qaralmoqda. Bilish jarayonlarining (diqqat, xotira, tafakkur) samaradorligi bevosita shaxsning refleksiv nazorat darajasiga bog'liqdir. Refleksivlik insondan o'z fikr-qarashlarning o'zida jamlanishini nazarda tutar ekan demak, bu jarayonda ichki diqqat mexanizmlari faollashishi tabiiy. Malumki, manbai bizning tasavvurlarimiz, fikrlarimiz, hissiyotlarimiz va mayllarimizdan iborat bo'lgan diqqatga ichki diqqat, deb ataladi.

Biz ongimizning o'zida sodir bo'layotgan jarayonlarni kuzatayotganimizda, ya'ni o'z hissiyotlarimizni, fikrlarimizni, istaklarimizni va shu kabilarni kuzatish jarayonida ichki diqqat namoyon bo'ladi. Ichki diqqat ongimizning o'z sub'ektiv tasavvurlarimiz, his-tuyg'ularimiz va intilishlarimizga qaratilishidan iborat diqqat turi.

Takidlash joizki, ta'lim jarayonida o'qituvchi darsning borishi va o'z fikrlarining bayon etishi tizimini kuzatib borishida ichki diqqat namoyon bo'ladi. O'quvchilarda ichki diqqat aqliy hisoblash faoliyati bilan shug'ullanayotganlarida va xususan, ular qandaydir qiyinchiliklarga duch kelganlarida namoyon bo'ladi. Diqqatning bu turi odamning o'zini o'zi tarbiyalash ishida juda yaqqol ko'rinadi. Ichki diqqat odamning o'zini o'zi tarbiyalashi bilan uzviy bog'liqdir. Ichki diqqat o'zini o'zi tarbiyalashning tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Bu borada izlanishlarni olib borgan L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, diqqat madaniy rivojlanishining umumiy ketma-ketligi

quyidagicha: “birinchidan, odamlar bolaga nisbatan harakat qilishadi, keyin o‘zi boshqalar bilan munosabatda bo‘ladi, nihoyat u boshqalarga nisbatan harakat qilishni boshlaydi va oxirida o‘zi harakat qilishni boshlaydi”. Haqiqatdan ham, insonlardagi diqqat jarayonining rivojlanishi ularda refleksivlik xususiyatini ta’minlovchi omil ekanligi ta’kidlanadi.

Adabiyotlarda Yoritilishi. Diqqat xususiyatlarini o‘rgangan M.F.Dobrinin,F.M.Gonobolin, V.A.Kruteskiy, N.N.Lipo, G.V.Mazur, I.V.Straxov, Yu.T.Rojdestvenskiy va boshqa olimlarning ta’kidlashicha, aqliy faoliyatning zaruriy ichki sharti bu aqliy faoliyatni tashkil etish va tartibga solishni, aniqlikni ob’ektiv voqelikni idrok etishning ravshanligini, faol bo‘lish imkoniyatini ta’minlaydi. Harakatlarning bir qismi bo‘lgan hodisalar tashqi sharoitlar bilan belgilanadi va shu bilan birga ichki harakatlarni aniqlaydi hamda ularni tartibga soladi.

Ta’kidlash joizki, o‘smirlik davriga kelib o‘quvchilar diqqatining rivojlanishi yuqori darajaga chiqadi. Maktab o‘quvchisi allaqachon ma’lum vaqt davomida biror bir faoliyat turi bilan shug‘ullanishga uning xatti-harakatlarini boshqarishga qodir. O‘smirlik davri diqqatning ko‘proq konsentratsiyasi va barqarorligi bilan ajralib turadi uning e’tibori ehtiyotkorlik odatlaridan tashqari kognitiv tabiiy qiziqishlarining paydo bo‘lishi bilan belgilanadi. U juda ko‘p energiya va o‘zini qiziqtiruvchi faoliyatga ega. Shuning uchun ham u faoliyatdan osongina chalg‘iydi hamda unga yangi taassurotlar izlashga majbur qiladigan istaklarni to‘xtatishi qiyin bo‘ladi.

Bundan tashqari o‘smirlik yoshi maktab o‘quvchisining yuqori ish qobiliyatini belgilaydigan diqqatning yanada rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Mazkur yosh davridagi bilim, qiziqishlar doirasining kengligi, ixtiyoriy diqqatning jadal rivojlanishi, o‘qishga nisbatan ongli munosabat, kelajakdagi ishlarga tayyorgarlik vazifalarni tushunish, diqqatni yo‘naltirish va saqlanishiga yordam beradi. Bu yoshda o‘quvchilar samarali mehnatning ishtirokchilari bo‘lishadi, ularning aksariyati katta (yuqori) malaka talab qiladigan vazifalarni bajaradilar. Ular uzoq vaqt diqqatlarini bir joyda to‘plagan holda topshiriqlarini bajara olishlari tufayli har qanday chalg‘itishlarga qarshi tura olishlari mumkin. Shu o‘rinda, o‘smirlik davrida diqqatning taraqqiy etishi ma’lum ziddiyatlar bilan bir tomondan, mazkur davrda barqaror ixtiyoriy diqqatning tarkib topishi bilan, boshqa tomondan ulardagi taassurotlar, kechinmalar, jo‘shqin faollik va intiluvchanlik ko‘pincha beqaror diqqatga olib borishi bilan uning tez chalg‘ishi ajralib turadi. Hamma narsa ish sharoitiga, materialning mazmuniga o‘quvchining kayfiyati va psixik holatiga, uning ishga bo‘lgan munosabatiga bog‘liqdir. Diqqatning tanlovchanlik qobiliyati, ya’ni uning turlicha tavsifnomasi o‘zga narsaga bo‘lgan qiziqish ko‘lami va darajasiga bog‘liq bo‘lishi o‘smirlik davrida juda yaqqol ifodalangan.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlik yoshida diqqat ko‘lami diqqatni bir operatsiyadan boshqa bir operatsiyaga qaratish, faoliyatning bir turidan boshqa bir turiga jalb etish qobiliyati sezilarli darajada ortadi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilardan farqli ravishda o‘smir uchun odatda o‘z faoliyatini o‘zgartirishga qandaydir alohida psixologik tayyorgarlik ko‘rish talab etilmaydi. Diqqatni tashkil etishni eng yaxshi usuli o‘qituvchini qandaydir alohida usullarni qo‘llashiga emas, balki o‘qish faoliyatini o‘smir diqqatini uzoq vaqt davomida biror narsaga chalg‘itish uchun na vaqt, na istak va na imkoniyat qolmaydigan qilib uyushtira olishiga bog‘liqdir.

Qiziqarli dars ularni shunchalik qamrab olishga qodirki, u juda uzoq vaqt davomida zo‘r ishtiyoq bilan ishlaydi. Takidlash joizki, o‘smir uchun qiziqarli bo‘lgan narsa har doim ham o‘zining tasirini saqlab qolmaydi.

Faoliyatning bir turidan boshqa turiga vaqti-vaqti bilan o‘tib turiladigan mazmunli rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlar darsni qiziqarli tashkil qilishga olib keladi. Bu o‘z navbatida ularda diqqatni faol ravishda to‘planishiga yordam beradi. N.F.Dobrinin va uning xodimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlarda irodaviy zo‘r berish bilan ushlab turiladigan ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat deb ataladigan diqqat turiga tobora o‘tib bormoqdalar. Bu diqqat oldindan o‘ylab qo‘yilgan va muayyan maqsadga qaratilgan diqqat bo‘lib, faoliyatga nisbatan “Kashfiyotlar”ga bo‘lgan qiziqishning asta-sekin ortib borishi asosida yuzaga keldi. Shunga ko‘ra mazkur diqqat turini tutib turish uchun irodaviy kuch sarflash talab etilmaydi.

Refleksivlik-shaxsning o‘zini o‘zi anglash tizimi bilan bog‘liq xususiyatlarini rivojlantirishni talab qiladi. Refleksivlikning yuqori darajasi shakllangan insonlar avvalo, o‘zini o‘zi anglash, o‘zini o‘zi boshqarish, o‘zini o‘zi nazorat qilish ko‘nimalarini taraqqiy etishi bilan

ajralib turadi. Shu nuqtai nazardan olganda shaxsda refleksivlik yo‘nalishlarini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqot ishimizda o‘smir va talabalar guruhida refleksivlikni rivojlantirishga qaratilgan korreksion-rivojlantiruvchi dastur ishlab chiqildi va tajriba amaliyotda qo‘llanildi. Shaxsda refleksivlikni rivojlantirishga qaratilgan dastur asosan dastlabki diagnostika natijalariga asoslangan holda uch jihatni kuchaytirishga mo‘ljallangan. Unga ko‘ra, trening dasturidagi mashqlar o‘z-o‘ziga yo‘nalganlik, boshqalarga yo‘nalganlik va dupleks (ikki tomonlama) yo‘nalgan tiplarga mos ravishda ishlab chiqilgan.

Xulosa. Refleksivlik rivojlanishining alohida bilish jarayonlari taraqqiyotidagi rolini o‘rganish natijasida quyidagi fundamental xulosalarga kelindi:

1. Refleksivlik — kognitiv tizimning asosi: Refleksivlik alohida bilish jarayonlarining (diqqat, xotira, idrok, tafakkur) shunchaki yig‘indisi emas, balki ularni yagona maqsadga yo‘naltiruvchi va muvofiqlashtiruvchi metakognitiv mexanizmdir. U bilish jarayonlarini passiv aks ettirish bosqichidan faol boshqariladigan ongli faoliyat bosqichiga ko‘taradi.
2. Bilish jarayonlari sifatining o‘zgarishi: Refleksivlik ta’sirida bilish jarayonlarida miqdoriy emas, balki sifat o‘zgarishlari yuz beradi. Masalan, diqqat ixtiyoriy va barqaror xarakterga ega bo‘ladi, xotira mexanik yodlashdan mantiqiy-semantik tizimga o‘tadi, tafakkur esa egotsentrizmdan xalos bo‘lib, moslashuvchan va tanqidiy tus oladi.
3. Kognitiv tejamkorlik va samaradorlik: Refleksivlik shaxsga o‘zining intellektual resurslarini to‘g‘ri taqsimlash imkonini beradi. O‘z bilish imkoniyatlarini (metaxotira, metatafakkur) adekvat baholay oladigan shaxs muammoli vaziyatlarda eng optimal strategiyani tanlaydi, bu esa ortiqcha kognitiv yuklamaning oldini oladi va faoliyat samaradorligini bir necha barobar oshiradi.
4. Shaxs kamolotining asosi: Bilish jarayonlarining refleksiv boshqarilishi shaxsning nafaqat intellektual, balki professional shakllanishida ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ayniqsa, bo‘lajak psixologlar uchun refleksivlik bilish jarayonlaridagi sub’ektiv xatolarni (stereotiplar, illüziyalar) korreksiya qilish va ob’ektiv professional pozitsiyani egallashning asosiy vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi “Pedagogik ta’lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4623-sonli Qarori.
2. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent, 2010.
3. Sharifxo‘jayev M. Ma’naviyat asoslari. Toshkent, 2005. (Sharq mutafakkirlarining o‘zini-o‘zi anglash haqidagi qarashlari uchun).
4. Выготский Л. С. Психология развития человека. — М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. — 1136 с. (Bilish jarayonlarining shakllanishi bo‘yicha fundamental asar).
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
6. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. (Refleksivlik va kognitiv jarayonlar bog‘liqligi bo‘yicha eng asosiy manbalardan biri).

Abdulakimova Sadoqat Erkin qizi
Buxoro xalqaro universiteti talabasi

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA O‘QUV MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirishning psixologik omillari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Boshlang‘ich ta’lim davri bolaning maktab hayotiga moslashuvi, bilim olishga munosabati, o‘qituvchi va sinfdoshlar bilan muloqoti, o‘ziga bo‘lgan ishonchi hamda o‘quv faoliyatiga ichki qiziqishining shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. O‘quv motivatsiyasi bolaning bilim olishga intilishi, topshiriqlarni bajarishga tayyorligi, muvaffaqiyatga erishish istagi, o‘zini namoyon qilish ehtiyoji va kelgusidagi shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlari, bilishga bo‘lgan tabiiy qiziqishi, rag‘bat va baholashning psixologik ta’siri, oila va maktab muhitining ahamiyati, o‘qituvchi shaxsining motivatsion ta’siri hamda o‘quv jarayonida ijobiy emotsional muhit yaratish masalalari yoritiladi. Shuningdek, maqolada mavzuga oid adabiyotlar tahlili, metodologik jadval, ixcham metodologik yondashuv, muhokama, xulosa va amaliy tavsiyalar keltiriladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘quv motivatsiyasi, boshlang‘ich sinf, bilish faolligi, o‘quvchi shaxsi, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, rag‘bat, o‘zini baholash, o‘qituvchi munosabati, psixologik omillar.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психологические факторы формирования учебной мотивации у учащихся начальных классов. Начальный этап школьного обучения является важным периодом в развитии познавательной активности ребёнка, его отношения к учёбе, уверенности в себе, эмоциональной включённости в учебный процесс и адаптации к школьной среде. Учебная мотивация влияет на стремление ребёнка к знаниям, готовность выполнять учебные задания, желание достигать успеха, способность преодолевать трудности и формирование положительного отношения к школе. В статье анализируются возрастные особенности младших школьников, роль познавательного интереса, влияние оценки и поощрения, значение семейной и школьной среды, личностное влияние учителя, а также необходимость создания эмоционально благоприятной образовательной атмосферы. Особое внимание уделяется внутренней и внешней мотивации, самооценке, поддержке со стороны взрослых и психологическим условиям повышения учебной активности младших школьников.*

Ключевые слова: *учебная мотивация, младшие школьники, познавательная активность, личность ребёнка, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, поощрение, самооценка, отношение учителя, психологические факторы.*

Abstract. *This article analyzes the psychological factors involved in the formation of learning motivation among primary school pupils. The primary school period is an important stage in a child’s adaptation to school life, development of cognitive interest, attitude toward learning, self-confidence, communication with teachers and classmates, and emotional involvement in educational activities. Learning motivation influences a child’s desire to acquire knowledge, readiness to complete assignments, aspiration for success, ability to overcome difficulties, and formation of a positive attitude toward school. The article discusses age-related characteristics of primary school children, the role of cognitive interest, the psychological impact of encouragement and assessment, the importance of family and school environment, the motivational influence of the teacher’s personality, and the need to create a positive emotional atmosphere in the classroom. The article also presents a literature review, methodological framework, discussion, conclusion, and practical recommendations.*

Keywords: *learning motivation, primary school pupils, cognitive activity, child personality, intrinsic motivation, extrinsic motivation, encouragement, self-esteem, teacher attitude, psychological factors.*

Kirish. Boshlang‘ich sinf davri bolaning shaxsiy, intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida alohida ahamiyatga ega bo‘lgan bosqichdir. Bu davrda bola o‘yin faoliyatidan asta-sekin o‘quv faoliyatiga o‘tadi, yangi ijtimoiy mavqega ega bo‘ladi, ya’ni “o‘quvchi” sifatida o‘zini anglay boshlaydi. Shu jarayonda uning bilim olishga munosabati, maktabga qiziqishi, topshiriqlarni bajarishga mas’uliyati, o‘qituvchi bahosiga munosabati va o‘ziga bo‘lgan ishonchi shakllanadi. Aynan shu sababli boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirish psixologiya va pedagogikaning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

O‘quv motivatsiyasi — bu bolaning bilim olishga, yangi narsalarni o‘rganishga, topshiriqlarni bajarishga, muvaffaqiyatga erishishga va o‘z imkoniyatlarini namoyon etishga undovchi ichki va tashqi psixologik kuchlar yig‘indisidir. Agar o‘quvchida o‘qishga nisbatan ijobiy motivatsiya shakllangan bo‘lsa, u dars jarayonida faol ishtirok etadi, savol beradi, mustaqil fikrlashga harakat qiladi, xatodan qo‘rqmaydi va qiyinchiliklarni yengishga intiladi. Aksincha, o‘quv motivatsiyasi sust bo‘lgan bola darsga befarq qarashi, topshiriqlarni majburan bajarishi, o‘qituvchi nazoratisiz ishlamasligi, xatodan qo‘rqishi yoki o‘zini past baholashi mumkin.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasi ko‘p jihatdan bolaning yosh xususiyatlari bilan bog‘liq. Bu yoshdagi bolalar uchun bilishga bo‘lgan tabiiy qiziqish, yangi taassurotlarga ehtiyoj, kattalar tomonidan maqtalishga intilish, o‘qituvchi bilan emotsional yaqinlik, o‘yin elementlari, ko‘rgazmalilik, qiziqarli topshiriqlar va muvaffaqiyatni his qilish juda muhimdir. Shu bois boshlang‘ich sinfda o‘quv motivatsiyasini shakllantirish faqat bilim berish bilan cheklanmaydi, balki bolaning ichki qiziqishini uyg‘otish, uning o‘z kuchiga ishonchini oshirish, darsni emotsional jihatdan jozibador tashkil etish va ijobiy psixologik muhit yaratishni ham talab qiladi.

O‘quv motivatsiyasi bolaning keyingi ta’lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Boshlang‘ich sinfda o‘qishga ijobiy munosabat shakllangan bola yuqori sinflarda ham bilim olishni shaxsiy ehtiyoj sifatida qabul qiladi. Aksincha, dastlabki bosqichda maktabga nisbatan qo‘rquv, zerikish, muvaffaqiyatsizlik, past baholanish yoki o‘qituvchi bilan salbiy munosabat kuchaysa, bola o‘qishni majburiyat sifatida qabul qilishi mumkin. Shuning uchun boshlang‘ich ta’limda o‘quv motivatsiyasini shakllantirish nafaqat didaktik, balki chuqur psixologik jarayon sifatida o‘rganilishi lozim.

Mavzuning dolzarbligi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirish mavzusi bugungi ta’lim tizimi uchun juda dolzarbdir. Chunki zamonaviy ta’limning asosiy maqsadi faqat o‘quvchiga tayyor bilim berish emas, balki uni mustaqil fikrlaydigan, izlanuvchan, faol, o‘z ustida ishlay oladigan, bilim olishga ehtiyoj sezadigan shaxs sifatida tarbiyalashdan iborat. Bunday shaxsni shakllantirish esa eng avvalo o‘quv motivatsiyasining to‘g‘ri rivojlanishi bilan bog‘liq.

Bugungi kunda boshlang‘ich ta’lim jarayonida ayrim o‘quvchilarning darsga qiziqishi sustligi, topshiriqlarni faqat baho uchun bajarishi, mustaqil ishlashga qiynalishi, tez charchashi, xatodan qo‘rqishi, o‘zini boshqa bolalar bilan solishtirishi yoki maktabga borishni istamasligi kuzatiladi. Bunday holatlar bolaning aqliy qobiliyati pastligi bilan emas, balki ko‘pincha uning o‘quv motivatsiyasi yetarli darajada shakllanmagani bilan bog‘liq bo‘ladi. Demak, o‘quvchi qobiliyatini to‘laqonli namoyon etishi uchun unda o‘qishga nisbatan ichki qiziqish va ijobiy emotsional munosabat shakllanishi zarur.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, boshlang‘ich sinf davrining bola hayotidagi poydevor bosqich ekanligi bilan belgilanadi. Aynan shu davrda bola “men o‘qiy olaman”, “men bajara olaman”, “mening harakatim natija beradi” degan tasavvurlarni egallaydi. Agar bola bu bosqichda

muvaffaqiyatni his qilsa, unda o‘ziga ishonch, bilimga qiziqish va faoliyatga ijobiy munosabat paydo bo‘ladi. Agar u muntazam muvaffaqiyatsizlik, tanqid, qo‘rquv yoki tushunarsiz talablar bilan duch kelsa, unda o‘qishga nisbatan sovuqlik, xavotir va passivlik shakllanishi mumkin.

Ikkinchidan, o‘quv motivatsiyasi o‘quvchining nafaqat bilim olishiga, balki uning shaxsiy rivojlanishiga ham ta’sir qiladi. O‘qishga qiziqqan bola o‘zini faol subyekt sifatida his qiladi, savol berishdan tortinmaydi, yangi narsalarni bilishga intiladi, o‘z fikrini bildirishga harakat qiladi. Bu esa uning tafakkuri, nutqi, diqqat va xotirasi, ijodkorligi, muloqot madaniyati va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatining rivojlanishiga yordam beradi.

Uchinchidan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida motivatsiyaning shakllanishiga oila va maktab birgalikda ta’sir ko‘rsatadi. Ota-onaning bolaga nisbatan munosabati, uy vazifalarini bajarishda qo‘llab-quvvatlashi, muvaffaqiyatni e’tirof etishi, xatoga nisbatan sabrli munosabati va maktabga bo‘lgan umumiy qarashi bolaning o‘qishga munosabatida aks etadi. Agar oilada o‘qish faqat majburiyat va baho bilan bog‘lansa, bola bilimning mazmunini emas, faqat tashqi natijani ko‘zlaydi. Agar oilada bilim olish qadrlansa, savol berish rag‘batlantirilsa, bolaning kichik yutuqlari ham e’tirof etilsa, o‘quv motivatsiyasi tabiiy ravishda mustahkamlanadi.

To‘rtinchidan, o‘qituvchi shaxsining ta’siri boshlang‘ich sinfda juda kuchlidir. Bu yoshdagi bola ko‘pincha fanga emas, avvalo o‘qituvchiga qiziqadi. O‘qituvchining mehribonligi, adolatliligi, tushuntirish uslubi, rag‘batlantirishi, bolaning individual imkoniyatlarini ko‘ra olishi va sinfda ijobiy muhit yarata olishi o‘quv motivatsiyasini kuchaytiradi. Aksincha, qo‘rquvga asoslangan baholash, doimiy tanqid, solishtirish, bolaning xatosini keskin ko‘rsatish va uni sinf oldida uyaltirish motivatsiyani pasaytiradi.

Beshinchidan, ta’lim jarayonining mazmuni va shakli ham motivatsiyaga ta’sir qiladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ko‘rgazmali, qiziqarli, o‘yin elementlariga boy, hayotiy misollar bilan bog‘langan darslarni yaxshi qabul qiladi. Bir xil, zerikarli, faqat yodlashga asoslangan darslar esa bolaning bilishga bo‘lgan tabiiy qiziqishini kamaytirishi mumkin. Shu sababli dars jarayonida interfaol usullar, ijodiy topshiriqlar, guruhli ishlar, rag‘batlantiruvchi savollar, muammoli vaziyatlar va mustaqil fikrlashga undovchi mashqlardan foydalanish muhimdir.

Demak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirish mavzusi ta’lim sifatini oshirish, bola shaxsini rivojlantirish, maktabga ijobiy munosabatni shakllantirish va kelgusida mustaqil o‘qishga tayyor shaxsni tarbiyalash nuqtayi nazaridan dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. O‘quv motivatsiyasi masalasi psixologiya va pedagogika fanlarida keng o‘rganilgan bo‘lib, turli olimlar tomonidan motiv, ehtiyoj, qiziqish, maqsad, faoliyat, o‘zini baholash va shaxsiy rivojlanish bilan bog‘liq holda tahlil qilingan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirishni tushunish uchun bir necha nazariy yondashuvlarni ko‘rib chiqish muhimdir.

L.S. Vygotskiy bola rivojlanishida ijtimoiy muhit, muloqot va kattalar bilan hamkorlikning hal qiluvchi rolini ta’kidlaydi. Uning “yaqin rivojlanish zonasi” haqidagi qarashlariga ko‘ra, bola mustaqil bajara olmaydigan, ammo kattalar yoki tengdoshlar yordamida bajara oladigan vazifalar orqali rivojlanadi. Bu yondashuv boshlang‘ich sinf o‘quvchisida motivatsiyani shakllantirishda o‘qituvchining qo‘llab-quvvatlovchi roli muhimligini ko‘rsatadi. Agar o‘qituvchi bolaga haddan tashqari oson yoki haddan tashqari qiyin topshiriq bermasa, balki uning imkoniyatiga mos vazifalar orqali rivojlantirsa, bola o‘z muvaffaqiyatini his qiladi va o‘qishga qiziqishi ortadi.

A.N. Leontyev faoliyat nazariyasida motiv va maqsad munosabatini asoslab bergan. Unga ko‘ra, har qanday faoliyat muayyan motiv bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘quv faoliyati ham bolaning

ichki ehtiyoji, bilishga qiziqishi, kattalar tomonidan e'tirof etilish istagi yoki kelajakdagi maqsadlari bilan bog'langanda mazmunli bo'ladi. Boshlang'ich sinfda o'quv faoliyati hali to'liq ichki motivlarga asoslanmagan bo'lishi mumkin, shu bois dastlab tashqi rag'bat, o'qituvchi maqtovi, ota-ona qo'llab-quvvatlashi muhim o'rin egallaydi. Vaqt o'tishi bilan bu tashqi motivlar ichki qiziqishga aylanishi kerak.

D.B. Elkonin boshlang'ich maktab yoshida o'quv faoliyati yetakchi faoliyatga aylanishini ta'kidlaydi. Maktabgacha davrda o'yin faoliyati ustun bo'lsa, boshlang'ich sinfda bola asta-sekin bilim olish, vazifa bajarish, qoidaga rioya qilish, o'z natijasini baholash kabi o'quv faoliyati elementlarini o'zlashtira boshlaydi. Shuning uchun o'quv motivatsiyasini shakllantirishda o'yin elementlaridan o'quv faoliyatiga bosqichma-bosqich o'tish muhim hisoblanadi.

A.K. Markova o'quv motivatsiyasini o'quvchining bilim olishga bo'lgan munosabati, o'quv maqsadlarini anglash darajasi, o'z faoliyatini boshqarish va natijani baholash bilan bog'liq holda tahlil qiladi. Uning qarashlariga ko'ra, o'quv motivatsiyasi faqat "o'qishni xohlash" emas, balki o'quvchining nima uchun o'qiyotganini tushunishi, o'z harakatining mazmunini anglashi va o'z natijasiga mas'uliyat bilan qarashidir. Boshlang'ich sinfda bu jarayon asta-sekin shakllanadi, shuning uchun o'qituvchi bolaga topshiriq maqsadini tushuntirishi, natijani baholashni o'rgatishi va harakatning ahamiyatini anglatishi kerak.

L.I. Bojovich bolalar motivatsiyasini shaxs rivojlanishi bilan bog'lab o'rganadi. Uning fikricha, bolaning o'quv motivatsiyasi faqat bilimga qiziqishdan iborat emas, balki ijtimoiy mavqe, kattalar bahosi, sinfdoshlar orasidagi o'rin, o'zini yaxshi o'quvchi sifatida his qilish kabi omillar bilan ham bog'liq. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun "o'qituvchim meni maqtadi", "ota-onam xursand bo'ldi", "men topshiriqni bajara oldim" kabi kechinmalar kuchli motivatsion ahamiyatga ega.

J. Piaget bolaning aqliy rivojlanishini bosqichma-bosqich tushuntirgan. Uning qarashlariga ko'ra, boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar konkret operatsiyalar bosqichida bo'lib, ular aniq misollar, ko'rgazmali vositalar, amaliy harakatlar va real hayotiy vaziyatlar orqali bilimni yaxshiroq o'zlashtiradi. Demak, o'quv motivatsiyasini oshirish uchun dars mazmuni bolaning tafakkur xususiyatlariga mos bo'lishi, mavzular hayotiy misollar bilan tushuntirilishi va o'quvchi o'z faoliyati natijasini ko'ra olishi kerak.

A. Maslow ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasida inson faoliyatida xavfsizlik, mehr-muhabbat, hurmat va o'zini namoyon qilish ehtiyojlarining ahamiyatini ko'rsatadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi darsda o'zini xavfsiz his qilmasa, xato qilishdan qo'rqsa, o'qituvchi yoki sinfdoshlar tomonidan kamsitilishdan cho'chisa, uning o'quv motivatsiyasi pasayadi. Aksincha, ijobiy psixologik muhit, hurmat, qo'llab-quvvatlash va muvaffaqiyatni his qilish bolada ichki faollikni kuchaytiradi.

E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'zini-o'zi belgilash nazariyasida ichki motivatsiya, avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlari muhim deb qaraladi. Bu yondashuvga ko'ra, o'quvchi o'zini qobiliyatli, tanlov imkoniyatiga ega va atrofdagilar tomonidan qo'llab-quvvatlangan deb his qilsa, uning o'qishga ichki qiziqishi ortadi. Boshlang'ich sinfda o'quvchiga kichik tanlovlar berish, uning harakatini qadrlash, xatoga o'rganish jarayonining bir qismi sifatida qarash va sinfda iliq munosabat yaratish motivatsiyani mustahkamlaydi.

B. Weinerning muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikni izohlash nazariyasi ham o'quv motivatsiyasini tushunishda muhimdir. Bola o'z muvaffaqiyatini "men harakat qildim, shuning uchun bajardim" deb tushunsa, unda keyingi safar ham urinib ko'rish istagi kuchayadi. Agar bola muvaffaqiyatsizlikni "men baribir qobiliyatsizman" deb izohlasa, u harakat qilishdan voz kechishi

mumkin. Shuning uchun o‘qituvchi va ota-onalar bolaning natijasini emas, avvalo uning harakatini, intilishini va o‘sishini baholashi kerak.

O‘zbek psixologiyasida ham o‘quvchi shaxsi, ta’lim motivatsiyasi, yosh davrlari psixologiyasi va tarbiya jarayonining psixologik asoslari E.G‘. G‘oziyev, V.M. Karimova, Z.T. Nishanova, G‘.B. Shoumarov, F.I. Xaydarov, N.I. Xalilova, R.I. Sunnatova kabi olimlar tomonidan yoritilgan. Ularning ishlarida bola shaxsining shakllanishi, bilish jarayonlari, oila va maktab muhitining ta’siri, o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlari, tarbiya va ta’limning psixologik mexanizmlari muhim ilmiy asos sifatida ko‘rib chiqiladi. Mazkur qarashlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirishda milliy tarbiya, oilaviy qadriyatlar, o‘qituvchi shaxsi va ijtimoiy muhit omillarini uyg‘un holda tahlil qilish imkonini beradi.

Muhokama. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirish murakkab va ko‘p omilli psixologik jarayondir. Bu jarayonda bolaning ichki qiziqishi, o‘qituvchi bilan munosabati, oilaviy qo‘llab-quvvatlash, dars mazmunining qiziqarliligi, sinfdagi psixologik muhit, baholash tizimi, muvaffaqiyat tajribasi va o‘zini baholash darajasi birgalikda ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchi muhim omil — bilishga bo‘lgan qiziqishdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari tabiatan qiziquvchan bo‘ladi. Ular “nega?”, “qanday?”, “nima uchun?” kabi savollar orqali atrof-muhitni tushunishga intiladilar. Ta’lim jarayoni ushbu tabiiy qiziqishni qo‘llab-quvvatlasa, bola o‘qishni majburiyat sifatida emas, balki yangi narsalarni bilish imkoniyati sifatida qabul qiladi. Agar dars faqat yodlash, takrorlash va baho olishga yo‘naltirilsa, bolaning tabiiy qiziqishi asta-sekin pasayishi mumkin.

Ikkinchi omil — o‘qituvchi shaxsining motivatsion ta’siridir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki hissiy tayanch, namuna va baholovchi shaxsdir. O‘qituvchining bolaga mehr bilan murojaat qilishi, uning kichik yutuqlarini ko‘ra olishi, xatolarini keskin tanqid qilmasligi, darsda barcha o‘quvchilarga imkon berishi o‘quv motivatsiyasini kuchaytiradi. Aksincha, qo‘rquv, uyaltirish, doimiy solishtirish va faqat past baholar orqali ta’sir qilish bolaning o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqini kamaytiradi.

Uchinchi omil — muvaffaqiyatni his qilishdir. Bola o‘z harakati natija berayotganini sezsa, unda “men bajara olaman” degan ishonch shakllanadi. Bu ishonch keyingi faoliyat uchun kuchli motivatsion asos bo‘ladi. Shuning uchun boshlang‘ich sinfda topshiriqlar bolaning imkoniyatiga mos tanlanishi, murakkablik asta-sekin oshirilishi, har bir o‘quvchi o‘z yutug‘ini ko‘ra olishi zarur. Faqat kuchli o‘quvchilarni maqtash, sustroq o‘quvchilarni esa doimiy tanqid qilish sinfda motivatsion tengsizlikni kuchaytiradi.

To‘rtinchi omil — baholashning psixologik xususiyatidir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi bahoni ko‘pincha o‘z shaxsiga berilgan baho sifatida qabul qiladi. Masalan, past baho olgan bola “men yomonman” yoki “men o‘qiy olmayman” degan xulosaga kelishi mumkin. Shu sababli baholash jarayoni bolaning shaxsini emas, uning bajargan ishini tahlil qilishga qaratilishi lozim. “Sen noto‘g‘ri qilding” degan umumiy tanqid o‘rniga “bu joyini yana bir marta ko‘rib chiqamiz” kabi qo‘llab-quvvatlovchi yondashuv motivatsiyani saqlab qoladi.

Beshinchi omil — oilaviy muhitdir. Ota-onaning maktabga munosabati, uy vazifalariga yondashuvi, bolani rag‘batlantirishi, xatolariga munosabati va o‘qituvchi bilan hamkorligi o‘quv motivatsiyasiga kuchli ta’sir qiladi. Agar ota-ona bolaning faqat bahosiga e’tibor berib, uning harakatini qadrlamasa, bola o‘qishni ichki ehtiyoj sifatida emas, tashqi bosim sifatida qabul qiladi. Agar ota-ona bolaning savollariga javob bersa, uni mustaqil fikrlashga undasa, xatosini tushuntirib bersa va harakatini maqtasa, o‘quv motivatsiyasi mustahkamlanadi.

Oltinchi omil — sinfdagi ijtimoiy-psixologik muhitdir. Bola sinfda o‘zini erkin, xavfsiz va qabul qilingan his qilsa, darsda faol bo‘ladi. Agar sinfda masxara qilish, solishtirish, faqat ayrim bolalarni ajratib ko‘rsatish yoki raqobatni haddan tashqari kuchaytirish mavjud bo‘lsa, ayrim o‘quvchilarda tortinchoqlik, xavotir va passivlik paydo bo‘lishi mumkin. Sog‘lom sinf muhitida esa hamkorlik, o‘zaro yordam, hurmat va do‘stona munosabat motivatsiyani oshiradi.

Yettinchi omil — o‘yin va ijodiy faoliyatdan foydalanishdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun o‘yin hali ham muhim psixologik ehtiyoj hisoblanadi. Shu sababli darslarda didaktik o‘yinlar, rolli mashqlar, rasmlar, kartochkalar, muammoli vaziyatlar, kichik guruhli topshiriqlar, hikoyalar va ijodiy ishlar motivatsiyani oshiradi. Bunday usullar bolaning darsga emotsional jalb qilinishini kuchaytiradi.

Sakkizinchi omil — o‘zini baholash va o‘ziga ishonchdir. O‘quv motivatsiyasi kuchli bo‘lishi uchun bola o‘z imkoniyatiga ishonishi kerak. O‘zini past baholaydigan bola ko‘pincha topshiriqni boshlashdan oldin ham muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqadi. Shuning uchun o‘qituvchi va ota-onalar bolaning individual o‘sishini ko‘rsatib borishi, uni boshqa bolalar bilan emas, avvalgi o‘z natijasi bilan solishtirishi zarur.

Umuman olganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasi majburlash, qo‘rquv yoki faqat baho orqali emas, balki qiziqish, muvaffaqiyat, qo‘llab-quvvatlash, iliq muloqot, adolatli baholash va mustaqil faoliyat imkoniyatlari orqali shakllanadi.

Tadqiqotning maqsadi

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirishga ta’sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash, ularning o‘quv faoliyati, bilish faolligi, o‘zini baholash va maktabga munosabat bilan bog‘liqligini tahlil qilish.

Tadqiqotning vazifalari

1. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasining psixologik mohiyatini yoritish.
2. Ichki va tashqi motivatsiya omillarini tahlil qilish.
3. O‘qituvchi, oila va sinf muhitining motivatsiyaga ta’sirini aniqlash.
4. O‘quvchilarning bilish faolligi va o‘zini baholash darajasini o‘rganish.
5. O‘quv motivatsiyasini rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv faoliyati jarayoni.

Tadqiqot predmeti. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirishga ta’sir etuvchi psixologik omillar.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda nazariy tahlil, kuzatish, suhbat, so‘rovnoma, o‘quv motivatsiyasini aniqlash metodikalari, o‘qituvchi va ota-onalar bilan intervyu, pedagogik-psixologik tavsifnoma, kontent-tahlil va natijalarni sifat hamda miqdoriy tahlil qilish usullaridan foydalanish mumkin.

Metodologik jadval

№	Tadqiqot yo‘nalishi	Qo‘llaniladigan metod	O‘rganiladigan ko‘rsatkichlar	Kutiladigan natija
1	O‘quv motivatsiyasi darajasini aniqlash	So‘rovnoma, suhbat	O‘qishga qiziqish, bilim olish istagi, darsga munosabat	O‘quvchining motivatsion holati aniqlanadi

2	Bilish faolligini o‘rganish	Kuzatish	Savol berish, mustaqil fikrlash, topshiriqqa kirishish	O‘quvchining darsdagi faolligi baholanadi
3	O‘zini baholash darajasini aniqlash	Psixologik metodika, suhbat	O‘ziga ishonch, muvaffaqiyatga munosabat, xatodan qo‘rqish	O‘zini baholash va motivatsiya bog‘liqligi aniqlanadi
4	O‘qituvchi munosabatining ta’sirini o‘rganish	Kuzatish, intervyu	Rag‘bat, tanqid, qo‘llab-quvvatlash, baholash uslubi	O‘qituvchi omilining motivatsiyaga ta’siri tahlil qilinadi
5	Oilaviy muhitni baholash	Ota-onalar so‘rovnomasi	Uy vazifasiga yordam, rag‘bat, nazorat, emotsional qo‘llab-quvvatlash	Oila omilining o‘quv motivatsiyasidagi roli aniqlanadi
6	Sinf muhitini o‘rganish	Sotsiometrik kuzatish, suhbat	Tengdoshlar bilan munosabat, qabul qilinish, hamkorlik	Ijtimoiy muhitning motivatsiyaga ta’siri baholanadi
7	Rivojlantiruvchi ish samaradorligini baholash	Qayta diagnostika	Motivatsiya o‘sishi, faollik, mustaqillik, ishonch	Psixologik-pedagogik ish natijasi aniqlanadi

Metodologik jadval tahlili. Metodologik jadvaldan ko‘rinadiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini o‘rganish kompleks yondashuvni talab qiladi. Chunki motivatsiya faqat bolaning darsga qiziqishi bilan cheklanmaydi, balki uning o‘zini baholashi, o‘qituvchi bilan munosabati, oilaviy qo‘llab-quvvatlanishi, sinfdagi ijtimoiy mavqei va muvaffaqiyat tajribasi bilan ham bog‘liq.

Birinchi bosqichda o‘quvchining o‘qishga umumiy munosabati aniqlanadi. Bu jarayonda “bola darsga qiziqadimi?”, “topshiriqlarni mustaqil bajaradimi?”, “bilim olishni xohlaydimi?”, “faqat baho uchun o‘qiydimi?” kabi savollar muhim ahamiyatga ega. So‘rovnoma va suhbat orqali bolaning ichki va tashqi motivlari haqida dastlabki tasavvur hosil qilinadi.

Ikkinchi bosqichda bilish faolligi kuzatiladi. O‘quvchi darsda savol berishi, yangi mavzuga qiziqishi, mustaqil javob izlashga urinishi, xato qilganda qayta harakat qilishi uning motivatsion faolligini ko‘rsatadi. Agar bola faqat o‘qituvchi aytganda ishlasa, savol bermasa, topshiriqdan tez voz kechsa, bu motivatsiyaning sustligidan dalolat berishi mumkin.

Uchinchi bosqichda o‘zini baholash darajasi tahlil qilinadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining o‘ziga bo‘lgan ishonchi uning o‘quv faoliyatida muhim o‘rin tutadi. O‘zini past baholaydigan bola ko‘pincha “men qila olmayman” degan ichki to‘siq bilan yashaydi. O‘ziga haddan tashqari yuqori baho beradigan bola esa qiyinchilikka duch kelganda tez tushkunlikka tushishi mumkin. Shu bois sog‘lom o‘zini baholash motivatsiyaning muhim psixologik shartidir.

To‘rtinchi bosqichda o‘qituvchi munosabati baholanadi. Boshlang‘ich sinfda o‘qituvchining har bir so‘zi, bahosi, imo-ishorasi va munosabati bola ruhiyatiga ta’sir qiladi. O‘qituvchi qo‘llab-quvvatlovchi, adolatli va rag‘batlantiruvchi bo‘lsa, o‘quvchi darsga ishonch bilan kirishadi. O‘qituvchi keskin, sovuq va faqat tanqidga asoslangan uslubdan foydalansa, bola darsdan cho‘chishi mumkin.

Beshinchi bosqichda oilaviy muhit o‘rganiladi. Ota-onaning bolaga nisbatan munosabati, uy vazifasiga yordam berish uslubi, bahoga munosabati va bolaning harakatini qadrlashi o‘quv motivatsiyasiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Oilada bolaning savollariga e’tibor berilsa, uning kichik yutuqlari tan olinsa, mustaqil harakati rag‘batlantirilsa, o‘qishga ijobiy munosabat shakllanadi.

Oltinchi bosqichda rivojlantiruvchi ishlar olib boriladi. Bu ishlar o‘quv motivatsiyasini oshirishga qaratilgan o‘yinli mashqlar, ijodiy topshiriqlar, rag‘batlantirish, kichik muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish, o‘zini baholash mashqlari va ota-onalar bilan maslahatlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Yakuniy bosqichda qayta diagnostika orqali motivatsiya darajasidagi o‘zgarishlar aniqlanadi.

Amaliy tavsiyalar. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirish uchun dars jarayonini bolaning yosh xususiyatlariga mos tashkil etish zarur. Darslar qiziqarli, ko‘rgazmali, hayotiy misollar bilan boyitilgan va faol ishtirokga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Ayniqsa, o‘yin elementlari, savol-javoblar, guruhli ishlar, rasmli topshiriqlar, ijodiy vazifalar va kichik musobaqalar motivatsiyani oshiradi.

O‘qituvchi har bir o‘quvchining kichik yutug‘ini ko‘ra olishi va uni e’tirof etishi kerak. Maqtov faqat umumiy bo‘lmasdan, aniq harakatga qaratilishi lozim. Masalan, “sen yaxshi bolasan” deyishdan ko‘ra, “bugun masalani yechishda juda yaxshi harakat qilding” deyish samaraliroqdir. Bunday yondashuv bola ongida harakat va natija o‘rtasidagi bog‘liqlikni kuchaytiradi.

O‘quvchilarning xatolariga nisbatan to‘g‘ri munosabat shakllantirish muhimdir. Xato jazolash yoki uyaltirish vositasi emas, balki o‘rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida tushuntirilishi kerak. Bola xato qilishdan qo‘rqmasa, u faolroq fikrlaydi, savol beradi va mustaqil izlanadi.

Ota-onalar farzandining o‘qishiga faqat baho orqali baho bermasligi lozim. “Necha olding?” degan savol bilan cheklanmasdan, “Bugun nimani o‘rganding?”, “Qaysi topshiriq qiziq bo‘ldi?”, “Qayerida qiynalding?” kabi savollar berish bolaning bilim jarayoniga e’tibor qaratadi. Bu esa ichki motivatsiyani rivojlantiradi.

O‘qituvchi va ota-onalar bolani boshqa o‘quvchilar bilan solishtirmasligi kerak. Solishtirish ko‘pincha hasad, xavotir, o‘zini past baholash yoki qarshilikni kuchaytiradi. Bola avvalgi o‘z natijasi bilan solishtirilsa, unda shaxsiy o‘sish hissi shakllanadi.

Sinfda ijobiy psixologik muhit yaratish zarur. Har bir bola darsda o‘z fikrini ayta olishi, masxara qilinmasligi, o‘zini xavfsiz his qilishi va o‘qituvchi tomonidan adolatli munosabat ko‘rishi kerak. Bunday muhit o‘quv motivatsiyasining tabiiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirish ta’lim jarayonining eng muhim psixologik vazifalaridan biridir. Bu davrda bola maktabga, bilimga, o‘qituvchiga, o‘z qobiliyatiga va o‘quv faoliyatiga nisbatan dastlabki barqaror munosabatni shakllantiradi. Shu sababli boshlang‘ich sinfda motivatsiyani to‘g‘ri rivojlantirish keyingi ta’lim bosqichlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘quv motivatsiyasi ko‘plab psixologik omillar ta’sirida shakllanadi. Bilishga qiziqish, muvaffaqiyatni his qilish, o‘ziga ishonch, o‘qituvchi qo‘llab-quvvatlashi, oilaviy rag‘bat, sinfdagi ijobiy muhit, adolatli baholash va darsning qiziqarli tashkil

etilishi motivatsiyaning asosiy omillaridir. Aksincha, qo‘rquv, doimiy tanqid, solishtirish, muvaffaqiyatsizlikni keskin baholash, oilaviy befarqlik va zerikarli dars jarayoni o‘quv motivatsiyasini pasaytirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. — Moskva: Pedagogika, 1991.
2. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. — Moskva: Labirint, 1999.
3. Leontyev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. — Moskva: Politizdat, 1975.
4. Elkonin D.B. Bolalar psixologiyasi. — Moskva: Akademiya, 2007.
5. Bojovich L.I. Shaxs va uning bolalik davrida shakllanishi. — Moskva: Pedagogika, 1968.
6. Markova A.K. O‘quvchilar o‘quv motivatsiyasini shakllantirish. — Moskva: Prosveshcheniye, 1983.
7. Davydov V.V. Rivojlantiruvchi ta’lim muammolari. — Moskva: Pedagogika, 1986.
8. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. — Sankt-Peterburg: Piter, 2002.
9. Piaget J. Bolaning nutqi va tafakkuri. — Moskva: Pedagogika, 1994.
10. Maslow A. Motivation and Personality. — New York: Harper & Row, 1954.
11. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. — New York: Plenum Press, 1985.
12. Weiner B. Human Motivation. — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1980.
13. Bandura A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.
14. Bruner J.S. The Process of Education. — Cambridge: Harvard University Press, 1960.
15. G‘oziyev E.G‘. Ontogenez psixologiyasi. — Toshkent: Universitet, 2010

Ruziyeva Gulnoza Murodillo Qizi
Buxoro xalqaro universiteti talabasi

O‘SMIR O‘QUVCHILARDA KASB TANLASH MOTIVATSIYASINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasining psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. O‘smirlik davri shaxsning o‘zini anglash, kelajak rejasini belgilash, ijtimoiy mavqeini aniqlash va kasbiy yo‘nalishini tanlash jarayonida muhim bosqich hisoblanadi. Kasb tanlash motivatsiyasi o‘quvchining qiziqishlari, qobiliyatlari, ehtiyojlari, qadriyatlari, oilaviy muhit, tengdoshlar ta’siri, o‘qituvchi va psixologik xizmat ko‘magi, mehnat bozori haqidagi tasavvurlari hamda jamiyatdagi kasblar nufuzi bilan uzviy bog‘liqdir. Maqolada o‘smirlarning kasbiy o‘zini anglash jarayoni, ichki va tashqi motivlar, kasb tanlashdagi psixologik qiyinchiliklar, oilaviy va ijtimoiy omillar, maktabdagi kasbga yo‘naltirish ishlarining ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, tadqiqot metodologiyasi, metodologik jadval, ixcham jadval, metodologik jadval tahlili, muhokama, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar kengaytirilgan shaklda bayon etiladi.*

Kalit so‘zlar: *kasb tanlash, kasbiy motivatsiya, o‘smirlik davri, kasbiy o‘zini anglash, qiziqish, qobiliyat, qadriyatlar, ijtimoiy mavqe, kasbga yo‘naltirish, psixologik diagnostika.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психологические особенности мотивации профессионального выбора у подростков. Подростковый возраст является важным этапом в развитии самосознания личности, планировании будущего, определении*

социального статуса и выборе профессионального направления. Мотивация профессионального выбора связана с интересами, способностями, потребностями, ценностями учащихся, семейной средой, влиянием сверстников, поддержкой учителей и школьной психологической службы, представлениями о рынке труда и общественным престижем профессий. В статье анализируются процесс профессионального самоопределения подростков, внутренние и внешние мотивы выбора профессии, психологические трудности, семейные и социальные факторы, а также значение профориентационной работы в школе. Представлены методологические основы исследования, методологическая таблица, краткая таблица, анализ методологической таблицы, обсуждение, заключение и расширенный список литературы.

Ключевые слова: *выбор профессии, профессиональная мотивация, подростковый возраст, профессиональное самоопределение, интересы, способности, ценности, социальный статус, профориентация, психологическая диагностика.*

Abstract. *This article examines the psychological characteristics of career choice motivation among adolescent students. Adolescence is an important stage in the development of self-awareness, future planning, social status formation, and professional self-determination. Career choice motivation is closely related to students' interests, abilities, needs, values, family environment, peer influence, support from teachers and school psychological services, perceptions of the labor market, and the social prestige of professions. The article analyzes adolescents' professional self-awareness, intrinsic and extrinsic motives for career choice, psychological difficulties in career decision-making, family and social factors, and the importance of career guidance work at school. The article also presents research methodology, a methodological table, a concise methodological table, analysis, discussion, conclusion, and an expanded list of references.*

Keywords: *career choice, professional motivation, adolescence, professional self-determination, interests, abilities, values, social status, career guidance, psychological diagnostics.*

Kirish. O‘smirlik davri inson hayotida shaxsiy o‘zlikni anglash, mustaqil fikrlash, kelajakni rejalashtirish va jamiyatda o‘z o‘rnini topishga intilish kuchayadigan muhim rivojlanish bosqichidir. Bu davrda o‘quvchi bolalik davridagi tashqi boshqaruvdan asta-sekin ichki nazorat, mustaqil qaror qabul qilish va shaxsiy mas’uliyat sari o‘tadi. Aynan shu jarayonda kasb tanlash masalasi o‘smir shaxsining eng muhim psixologik vazifalaridan biriga aylanadi. Chunki kasb tanlash faqat kelajakdagi mehnat faoliyatini belgilash emas, balki o‘quvchining o‘z imkoniyatlarini anglash, hayotiy maqsadini aniqlash, ijtimoiy mavqeini tasavvur qilish va shaxsiy qadriyatlarini aniqlashtirish jarayonidir.

Kasb tanlash motivatsiyasi o‘smirning nima uchun aynan muayyan kasbga qiziqishi, bu tanlovni qanday omillar asosida amalga oshirishi, kasb haqidagi tasavvurlari qanchalik aniq ekani, o‘z qobiliyat va imkoniyatlarini qay darajada baholay olishi bilan belgilanadi. Ayrim o‘quvchilar kasbni ichki qiziqish, iste’dod, shaxsiy moyillik va hayotiy maqsad asosida tanlaydi. Ayrimlari esa ota-onaning talabi, kasbning daromadli ko‘rinishi, jamiyatdagi nufuzi, do‘stlar tanlovi yoki tasodifiy ta’sirlar asosida qaror qabul qiladi. Shu sababli kasb tanlash motivatsiyasini ichki va tashqi omillar birligi sifatida o‘rganish zarur.

O‘smirlik davrida kasbiy o‘zini anglash hali to‘liq shakllanmagan bo‘ladi. O‘quvchi o‘z qiziqishlari, qobiliyatlari, xarakter xususiyatlari, emotsional barqarorligi, kommunikativ imkoniyatlari va kasbiy faoliyat talablarini har doim ham chuqur tahlil qila olmaydi. Ba’zan u kasbni tashqi jozibadorligiga qarab tanlaydi, ammo bu kasbning mazmuni, mas’uliyati, zarur bilim va ko‘nikmalari haqida yetarli tasavvurga ega bo‘lmaydi. Natijada noto‘g‘ri kasbiy yo‘nalish tanlanishi, o‘quv motivatsiyasining pasayishi, kelajak rejasidagi noaniqlik va ichki ikkilanish yuzaga kelishi mumkin.

Maktab sharoitida o‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasini shakllantirish muhim psixologik-pedagogik vazifadir. Chunki maktab o‘quvchiga nafaqat umumiy bilim beradi, balki uning qiziqishlarini aniqlash, qobiliyatlarini rivojlantirish, kasblar olami bilan tanishtirish,

mehnatga munosabatini shakllantirish va kelajakdagi ta’lim yo‘nalishini tanlashga ko‘maklashishi lozim. Bu jarayonda maktab psixologi, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari va ota-onalar hamkorligi alohida ahamiyatga ega.

Kasb tanlash motivatsiyasining psixologik xususiyatlarini o‘rganish o‘quvchilarga to‘g‘ri kasbiy maslahat berish, ularning shaxsiy qiziqish va qobiliyatlarini aniqlash, kasbiy qaror qabul qilishdagi qiyinchiliklarni kamaytirish hamda o‘z kelajagiga ongli munosabatni shakllantirish imkonini beradi. Shu jihatdan mazkur maqolada o‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasining psixologik xususiyatlari keng tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. O‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasining psixologik xususiyatlarini o‘rganish bugungi ta’lim tizimi va jamiyat taraqqiyoti uchun dolzarb masalalardan biridir. Chunki har bir yoshning o‘z qobiliyati, qiziqishi, shaxsiy imkoniyati va jamiyat ehtiyojlariga mos kasb tanlashi uning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyati, ijtimoiy faolligi va shaxsiy qoniqish darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Noto‘g‘ri kasb tanlovi esa o‘qishga befarqlik, kasbiy yo‘nalishda adashish, ichki norozilik, motivatsiya pasayishi va kelajakdagi mehnat faoliyatidan qoniqmaslikka olib kelishi mumkin.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, o‘smirlik davrida kasbiy o‘zini anglash jarayonining shakllanishi bilan belgilanadi. O‘smir o‘zini “men kimman?”, “qanday qobiliyatlarim bor?”, “kelajakda kim bo‘laman?”, “qaysi sohada muvaffaqiyatga erishaman?” kabi savollar orqali anglay boshlaydi. Bu savollarga berilgan javoblar uning kasbiy motivatsiyasining mazmunini belgilaydi. Agar o‘smir o‘zini yetarli darajada anglamasa, kasb tanlashda tashqi bosim yoki tasodifiy omillarga ko‘proq berilishi mumkin.

Ikkinchidan, zamonaviy jamiyatda kasblar olami tez o‘zgarib bormoqda. Yangi texnologiyalar, raqamli iqtisodiyot, sun’iy intellekt, xizmat ko‘rsatish sohasining kengayishi, ijodiy industriyalar va masofaviy mehnat shakllarining rivojlanishi o‘quvchilardan yangi kasbiy tasavvur, moslashuvchanlik va ongli tanlovni talab qiladi. O‘smirlar ko‘pincha zamonaviy kasblar haqida yuzaki ma’lumotga ega bo‘ladi. Shu sababli maktabda kasbga yo‘naltirish ishlarini psixologik jihatdan chuqur tashkil etish zarur.

Uchinchidan, kasb tanlashda oilaviy ta’sir kuchli bo‘lib qolmoqda. Ko‘plab o‘smirlar ota-onaning orzusi, oilaviy an’ana, qarindoshlar maslahatlari yoki iqtisodiy kutishlar asosida kasb tanlashga moyil bo‘ladi. Albatta, ota-onaning qo‘llab-quvvatlashi muhim, biroq tanlov faqat tashqi bosim asosida amalga oshirilsa, o‘quvchining ichki qiziqishi va qobiliyati e’tibordan chetda qolishi mumkin. Bu esa keyinchalik kasbiy moslashuvda qiyinchilik tug‘diradi.

To‘rtinchidan, o‘smirlar kasb tanlashda ko‘pincha kasbning tashqi nufuzi yoki daromadiga e’tibor qaratadi, ammo kasb mazmuni, shaxsiy moslik, mehnat sharoiti, zarur bilimlar, psixologik talablar, mas’uliyat va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini yetarlicha tahlil qilmaydi. Masalan, ayrim o‘quvchilar shifokor, huquqshunos, dasturchi, tadbirkor yoki dizayner bo‘lishni xohlaydi, biroq ushbu kasblarning kundalik faoliyati, talab qiladigan intizomi, muloqot darajasi, bilim hajmi va stress omillarini chuqur bilmaydi.

Beshinchidan, kasbiy motivatsiya o‘quv motivatsiyasi bilan bevosita bog‘liq. Kelajakdagi kasbini aniq tasavvur qilgan o‘quvchi o‘qishning mazmunini yaxshiroq anglaydi. Masalan, muhandis bo‘lishni xohlagan o‘quvchi matematika va fizika fanlarining ahamiyatini tushunadi; psixolog bo‘lishni istagan o‘quvchi inson xulqi, muloqot va emotsiyalarni o‘rganishga qiziqadi. Demak, kasbiy motivatsiya o‘quvchining darslarga bo‘lgan munosabatini ham kuchaytirishi mumkin.

Oltinchidan, maktab psixologik xizmatining kasbga yo‘naltirishdagi roli ortib bormoqda. O‘quvchilarning qiziqishlari, qobiliyatlari, temperament xususiyatlari, kommunikativ imkoniyatlari, liderlik sifati, mustaqil qaror qabul qilish darajasi va kasbiy qadriyatlarini aniqlash orqali ularga individual maslahat berish mumkin. Bunday yondashuv kasb tanlashni tasodifiy emas, ongli va ilmiy asoslangan jarayonga aylantiradi.

Demak, o‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasining psixologik xususiyatlarini o‘rganish ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning kelajak rejasini aniq shakllantirish, mehnat bozoriga moslashuvchan yoshlarni tayyorlash va shaxsiy-kasbiy muvaffaqiyatni ta’minlash nuqtayi nazaridan dolzarbdir.

Adabiyotlar tahlili. Kasb tanlash motivatsiyasi masalasi psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va kasbga yo‘naltirish nazariyalarida keng o‘rganilgan. Bu muammoni tushuntirishda shaxs rivojlanishi, motivatsiya, qobiliyat, qiziqish, o‘zini anglash, kasbiy identifikatsiya va ijtimoiy muhitga oid nazariyalar muhim ahamiyatga ega.

L.S. Vygotskiy shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit va faoliyatning rolini alohida ta’kidlaydi. Uning yondashuviga ko‘ra, bola va o‘smirning psixik rivojlanishi atrofdagilar bilan muloqot, ta’lim va ijtimoiy tajriba orqali shakllanadi. Kasb tanlash jarayoni ham o‘smirning faqat ichki istagi emas, balki oila, maktab, tengdoshlar, jamiyat va madaniy qadriyatlar bilan aloqador murakkab ijtimoiy-psixologik jarayondir.

A.N. Leontyev faoliyat nazariyasida motiv va maqsad munosabatini chuqur tahlil qilgan. Uning qarashlariga ko‘ra, har qanday faoliyat muayyan motiv bilan belgilanadi. Kasb tanlashda ham o‘smirning ichki motivlari — qiziqish, o‘zini namoyon qilish, foydali bo‘lish, ijodiy rivojlanish, mustaqillik, ijtimoiy e’tirofga erishish kabi omillar muhim o‘rin tutadi. Agar tanlov ichki motivlarga asoslangan bo‘lsa, kasbiy yo‘nalish barqarorroq bo‘ladi.

D.B. Elkonin o‘smirlik davrida tengdoshlar bilan muloqot, o‘zini anglash va ijtimoiy mavqe masalalari kuchayishini ta’kidlaydi. Bu yoshda o‘quvchi o‘zini boshqalar bilan solishtiradi, qobiliyatlarini baholaydi, jamiyatdagi rolini tasavvur qiladi. Kasb tanlash motivatsiyasi ham ushbu o‘zini anglash jarayonining muhim tarkibiy qismidir.

L.I. Bojovich motivatsiyani shaxs rivojlanishi bilan bog‘lab tahlil qilgan. Uning fikricha, o‘smirda motivlar tizimi asta-sekin murakkablashadi va shaxsiy mazmun kasb eta boshlaydi. Kasb tanlashda o‘smirning faqat tashqi rag‘bati emas, balki uning o‘zini qanday shaxs sifatida ko‘rishi, qanday ijtimoiy mavqega intilishi va kelajakdagi “men” obrazini qanday tasavvur qilishi muhim ahamiyatga ega.

E.A. Klimov kasbga yo‘naltirish psixologiyasida inson va kasb mosligini o‘rganishga katta hissa qo‘shgan olimlardan biridir. Uning kasblar tasnifida “inson–inson”, “inson–texnika”, “inson–tabiat”, “inson–belgilar tizimi”, “inson–badiiy obraz” kabi yo‘nalishlar ajratiladi. Bu tasnif o‘quvchining qiziqishlari va psixologik xususiyatlarini kasbiy faoliyat mazmuni bilan moslashtirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

J. Hollandning kasbiy tiplar nazariyasida shaxsning kasbiy tanlovi uning qiziqishlari va shaxsiy tipiga bog‘liq ekani ko‘rsatiladi. U realistik, intellektual, badiiy, ijtimoiy, tadbirkorlik va konvensional tiplarni ajratadi. Bu yondashuv o‘smirlarning kasbiy moyilliklarini aniqlashda samarali bo‘lib, o‘quvchilarga o‘z qiziqishlariga mos kasb yo‘nalishini tanlashga yordam beradi.

D. Superning kasbiy rivojlanish nazariyasida kasb tanlash inson hayotining bir martalik qarori emas, balki bosqichma-bosqich rivojlanadigan jarayon sifatida talqin qilinadi. Superga ko‘ra, o‘smirlik davrida kasbiy o‘zini anglash, qiziqishlarni sinab ko‘rish, kasbiy rollarni tasavvur qilish va kelajak rejasini shakllantirish muhim vazifadir. Bu fikr maktab davrida kasbga yo‘naltirish ishlari tizimli olib borilishi zarurligini ko‘rsatadi.

A. Maslow ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasida inson faoliyatida xavfsizlik, hurmat, e’tirof va o‘zini namoyon qilish ehtiyojlarining ahamiyatini asoslaydi. Kasb tanlashda ham o‘smir ma’lum ehtiyojlarni qondirishga intiladi: barqaror hayot, moddiy ta’minot, jamiyatda hurmat, ijodiy erkinlik, boshqalarga yordam berish yoki mustaqillik. Demak, kasbiy motivatsiya ehtiyojlar tizimi bilan chambarchas bog‘liq.

E. Erikson o‘smirlik davrini “identiklik va rol chalkashligi” bosqichi sifatida tavsiflaydi. Bu davrda shaxs “men kimman?” degan savolga javob izlaydi. Kasb tanlash esa o‘smir identikligining muhim tarkibiy qismidir. Agar o‘quvchi o‘z qiziqishi, qadriyati va imkoniyatlarini anglab, kasbiy yo‘nalishini belgilasa, unda shaxsiy barqarorlik kuchayadi. Agar kasbiy tanlov noaniq bo‘lsa, rol chalkashligi va kelajakdan xavotir kuchayishi mumkin.

A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasida o‘z-o‘ziga samaradorlik hissi muhim tushuncha hisoblanadi. O‘smir “men bu sohada muvaffaqiyatga erisha olaman” degan ishonchga ega bo‘lsa, kasbiy motivatsiyasi kuchayadi. Aksincha, o‘z imkoniyatiga ishonmaslik, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish va past o‘zini baholash kasb tanlashda ikkilanishni kuchaytiradi.

O‘zbek psixologiyasida ham kasb tanlash, shaxs rivojlanishi, o‘quvchi qiziqishlari, yosh davrlari psixologiyasi va ta’lim-tarbiya jarayonining psixologik asoslari E.G‘. G‘oziyev, V.M.

Karimova, Z.T. Nishanova, G‘.B. Shoumarov, F.I. Xaydarov, N.I. Xalilova, B.R. Qodirov va R.I. Sunnatova kabi olimlar tomonidan yoritilgan. Ularning ilmiy qarashlarida o‘quvchi shaxsining rivojlanishi, qobiliyat va qiziqishlarning shakllanishi, ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya, o‘qituvchi shaxsi va maktab psixologik xizmatining ahamiyati alohida ko‘rsatiladi. Bu yondashuvlar o‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasini milliy qadriyatlar, individual imkoniyatlar va zamonaviy kasbiy talablar uyg‘unligida o‘rganish imkonini beradi.

Muhokama. O‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasi ko‘p omilli psixologik jarayon bo‘lib, u shaxsning ichki ehtiyojlari va tashqi ijtimoiy ta’sirlar birligida shakllanadi. Bu jarayonda o‘quvchining qiziqishlari, qobiliyatlari, o‘zini baholashi, qadriyatlari, oilaviy muhit, tengdoshlar fikri, o‘qituvchi ko‘magi va jamiyatdagi kasblar haqidagi tasavvurlari muhim rol o‘ynaydi.

Birinchi muhim omil — o‘quvchining kasbiy qiziqishidir. Qiziqish kasb tanlash motivatsiyasining boshlang‘ich psixologik manbalaridan biridir. Agar o‘smir muayyan faoliyat turiga qiziqsa, u shu yo‘nalishda ko‘proq ma’lumot izlaydi, o‘zini sinab ko‘radi, tegishli fanlarga e’tiborini kuchaytiradi va kelajakda shu sohada ishlashni tasavvur qiladi. Qiziqishsiz tanlangan kasb esa ko‘pincha tashqi bosim yoki tasodifiy qarorga asoslanadi.

Ikkinchi omil — qobiliyat va imkoniyatlarni anglashdir. O‘smir kasb tanlashda o‘z bilim darajasi, tafakkur uslubi, kommunikativ qobiliyati, ijodkorligi, texnik fikrlashi, jismoniy imkoniyati va emotsional barqarorligini hisobga olishi lozim. Masalan, “inson–inson” tipidagi kasblar uchun muloqot, empatiya, sabr va ijtimoiy faollik zarur bo‘lsa, “inson–texnika” yo‘nalishidagi kasblar uchun texnik tafakkur, aniqlik va mantiqiy fikrlash muhim bo‘ladi. O‘smir o‘z qobiliyatini anglamasa, kasb tanlashda moslik buzilishi mumkin.

Uchinchi omil — o‘zini baholashdir. O‘ziga ishonchi yuqori, ammo real imkoniyatlarini ham to‘g‘ri baholay oladigan o‘quvchi kasb tanlashda faol va ongli bo‘ladi. O‘zini past baholaydigan o‘smir esa qiziqqan kasbidan voz kechishi, “men bunga qodir emasman” deb o‘ylashi yoki boshqalarning tanloviga ergashishi mumkin. Haddan tashqari yuqori o‘zini baholash esa kasb talablarini yetarlicha hisobga olmaslikka olib keladi.

To‘rtinchi omil — oilaviy ta’sirdir. Ota-onalar o‘smirning kasb tanlashida eng muhim ijtimoiy manbalardan biri hisoblanadi. Oiladagi kasbiy an’analar, ota-onaning kasbga munosabati, farzanddan kutayotgan natijalari, moddiy imkoniyatlar va maslahatlar o‘quvchi tanloviga ta’sir qiladi. Agar ota-ona farzandining qiziqish va qobiliyatlarini inobatga olsa, kasb tanlash jarayoni ongli va qo‘llab-quvvatlovchi tus oladi. Agar ota-ona o‘z orzusini farzandiga majburan yuklasa, o‘smirning ichki motivatsiyasi susayishi mumkin.

Beshinchi omil — tengdoshlar va ijtimoiy guruh ta’siridir. O‘smirlik davrida tengdoshlar fikri juda muhim bo‘ladi. Ba’zan o‘quvchi do‘stlari bilan bir xil yo‘nalishni tanlashga, guruh tomonidan qadrlanadigan kasblarga qiziqishga yoki ijtimoiy nufuzi yuqori ko‘ringan sohalarga intilishga moyil bo‘ladi. Bu ta’sir ijobiy bo‘lishi mumkin, biroq mustaqil tahlil yetishmasa, kasb tanlash yuzaki xarakter kasb etadi.

Oltinchi omil — kasb haqidagi tasavvurlarning aniqligidir. O‘smir muayyan kasb haqida qanchalik to‘liq ma’lumotga ega bo‘lsa, uning tanlovi shunchalik ongli bo‘ladi. Kasbning faqat tashqi ko‘rinishi emas, balki kundalik faoliyati, mas’uliyati, zarur bilimlari, psixologik talablari, ish sharoiti va rivojlanish imkoniyatlarini bilish zarur. Masalan, shifokorlik kasbi faqat obro‘li kasb emas, balki kuchli mas’uliyat, sabr, chuqur bilim va inson hayoti uchun javobgarlikni talab qiladi.

Yettinchi omil — maktabdagi kasbga yo‘naltirish ishlari. Maktab o‘quvchining qiziqish va qobiliyatlarini aniqlash, kasblar olami bilan tanishtirish, kasbiy sinovlar tashkil etish, mutaxassislar bilan uchrashuvlar o‘tkazish va individual maslahat berish orqali kasbiy motivatsiyani shakllantiradi. Agar kasbga yo‘naltirish ishlari faqat umumiy suhbat bilan cheklansa, u yetarli natija bermaydi. Bu jarayon psixologik diagnostika, amaliy mashg‘ulot va individual yondashuv bilan boyitilishi kerak.

Sakkizinchi omil — qadriyatlar tizimidir. O‘smir kasbni tanlashda nimani muhim deb biladi: daromadnimi, obro‘nimi, ijodni, mustaqillikni, odamlarga yordam berishni, barqarorlikni yoki ilmiy izlanishnimi? Ana shu qadriyatlar kasbiy motivatsiyaning mazmunini belgilaydi. Masalan,

boshqalarga yordam berishni qadrlaydigan o‘quvchi tibbiyot, pedagogika, psixologiya yoki ijtimoiy xizmat sohalariga moyil bo‘lishi mumkin.

To‘qqizinchi omil — kelajak obrazi. O‘smir o‘zini kelajakda qanday kasbiy rolda tasavvur qilishi uning bugungi harakatlariga ta’sir qiladi. Kelajak obrazi aniq bo‘lsa, o‘quvchi maqsad sari intiladi, zarur fanlarni o‘rganadi, o‘z ustida ishlaydi. Kelajak obrazi noaniq bo‘lsa, kasb tanlash kechikadi, o‘quv motivatsiyasi susayadi va qaror qabul qilishda ikkilanish kuchayadi.

Muhokamadan ko‘rinadiki, o‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasini shakllantirish uchun faqat “qaysi kasbni tanlaysan?” degan savol yetarli emas. O‘quvchining ichki qiziqishi, qobiliyati, shaxsiy qadriyati, o‘zini baholashi, oilaviy va ijtimoiy ta’sirlari, kasb haqidagi tasavvurlari va kelajak rejalari kompleks tarzda o‘rganilishi zarur.

Tadqiqotning maqsadi

O‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasining psixologik xususiyatlarini aniqlash, ichki va tashqi motivlar nisbatini tahlil qilish hamda kasbiy o‘zini anglashni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning vazifalari

1. O‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasining psixologik mohiyatini yoritish.
2. Kasb tanlashga ta’sir etuvchi ichki va tashqi motivlarni aniqlash.
3. Qiziqish, qobiliyat, o‘zini baholash va qadriyatlar tizimining kasbiy tanlov bilan bog‘liqligini tahlil qilish.
4. Oila, tengdoshlar, maktab va ijtimoiy muhitning kasb tanlash motivatsiyasiga ta’sirini o‘rganish.
5. O‘smirlarni kasbga yo‘naltirishda qo‘llash mumkin bo‘lgan metodik va korreksion tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti

O‘smir o‘quvchilarda kasbiy o‘zini anglash va kasb tanlash jarayoni.

Tadqiqot predmeti

O‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasining psixologik xususiyatlari va unga ta’sir etuvchi omillar.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqotda nazariy tahlil, suhbat, anketa, kasbiy qiziqishlarni aniqlash metodikalari, qobiliyat va moyilliklarni baholash, o‘zini baholashni o‘rganish, ota-onalar va o‘qituvchilar bilan intervyu, kasbiy yo‘nalganlik testlari, kuzatish, kontent-tahlil hamda sifat-miqdoriy tahlil usullaridan foydalanish mumkin.

Metodologik jadval

№	Tadqiqot yo‘nalishi	Qo‘llaniladigan metod	O‘rganiladigan ko‘rsatkichlar	Kutiladigan natija
1	Kasbiy qiziqishlarni aniqlash	Anketa, kasbiy qiziqish testi	Qiziqadigan sohalar, fanlarga munosabat, faoliyat turi	O‘quvchining kasbiy moyilligi aniqlanadi
2	Ichki va tashqi motivlarni o‘rganish	Suhbat, motivatsion so‘rovnoma	Qiziqish, daromad, obro‘, ota-ona talabi, do‘stlar ta’siri	Kasb tanlash motivlari tizimi tahlil qilinadi
3	Qobiliyat va imkoniyatlarni baholash	Psixodiagnostika, o‘qituvchi tavsifi	Mantiqiy fikrlash, kommunikativlik, ijodkorlik, texnik qobiliyat	Kasb va shaxs imkoniyatlari mosligi aniqlanadi

4	O‘zini baholashni o‘rganish	O‘zini baholash metodikasi, suhbat	O‘ziga ishonch, kasbiy imkoniyatga munosabat, ikkilanish	O‘zini baholash va kasbiy tanlov bog‘liqligi ochiladi
5	Oilaviy ta’sirni tahlil qilish	Ota-onalar bilan suhbat, anketa	Ota-ona kutishi, oilaviy kasbiy an’ana, qo‘llab-quvvatlash	Oilaviy omillarning roli aniqlanadi
6	Kasb haqidagi tasavvurlarni baholash	Kontent-tahlil, savol-javob	Kasb mazmuni, talablar, mehnat sharoiti, rivojlanish imkoniyati	Kasbiy tasavvurning aniqlik darajasi baholanadi
7	Kasbga yo‘naltirish ishlari samaradorligini baholash	Trening, maslahat, qayta diagnostika	Ongli tanlov, motivatsiya barqarorligi, kelajak rejasi	Kasbiy o‘zini anglashdagi o‘zgarishlar aniqlanadi

Metodologik jadval tahlili Metodologik jadvaldan ko‘rinadiki, o‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasini o‘rganish kompleks diagnostik yondashuvni talab qiladi. Chunki kasbiy tanlov faqat bitta savol yoki oddiy istakka asoslanmaydi. Unda qiziqish, qobiliyat, qadriyat, o‘zini baholash, oilaviy kutishlar, ijtimoiy ta’sirlar va kasb haqidagi bilimlar birgalikda namoyon bo‘ladi.

Birinchi bosqichda kasbiy qiziqishlar aniqlanadi. O‘quvchining qaysi fanlarga qiziqishi, bo‘sh vaqtida qanday faoliyat bilan shug‘ullanishi, qaysi kasb egalari unga yoqishi va kelajakda qanday ishni tasavvur qilishi uning kasbiy moyilligini tushunishga yordam beradi. Qiziqish kasb tanlashning boshlang‘ich motivatsion asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Ikkinchi bosqichda ichki va tashqi motivlar o‘rganiladi. Ichki motivlar o‘quvchining shaxsiy qiziqishi, qobiliyatini namoyon etish istagi, odamlarga foyda keltirish, ijodiy rivojlanish yoki mustaqillikka intilish bilan bog‘liq bo‘ladi. Tashqi motivlar esa daromad, obro‘, ota-ona talabi, do‘stlar tanlovi yoki jamiyatdagi kasb nufuzi bilan belgilanadi. Har ikki motiv turi mavjud bo‘lishi tabiiy, ammo ichki motivlar yetakchi bo‘lsa, kasbiy tanlov barqarorroq bo‘ladi.

Uchinchi bosqichda qobiliyat va imkoniyatlar baholanadi. Bu bosqich o‘quvchining tanlagan kasbi uning real imkoniyatlariga qanchalik mos kelishini aniqlashga yordam beradi. Masalan, yuqori kommunikativ qobiliyatga ega o‘quvchi insonlar bilan ishlash sohasida muvaffaqiyatli bo‘lishi mumkin, analitik fikrlashi kuchli o‘quvchi esa texnik, iqtisodiy yoki ilmiy yo‘nalishlarga moyil bo‘lishi mumkin.

To‘rtinchi bosqichda o‘zini baholash tahlil qilinadi. O‘smir kasb tanlashda o‘ziga ishonishi, lekin o‘z imkoniyatlarini real baholashi muhim. Past o‘zini baholash o‘quvchini qiziqqan kasbidan voz kechishga majbur qilishi mumkin, haddan tashqari yuqori baholash esa kasb talablarini yetarlicha hisobga olmaslikka olib keladi.

Beshinchi bosqichda oilaviy ta’sir aniqlanadi. Ota-onaning qo‘llab-quvvatlashi, maslahatlari, farzand qiziqishiga hurmati kasbiy motivatsiyani kuchaytiradi. Biroq majburlash, solishtirish yoki oilaviy an’anani shartsiz davom ettirish talabi o‘smirda ichki qarshilik, ikkilanish yoki motivatsion ziddiyat hosil qilishi mumkin.

Oltinchi bosqichda kasb haqidagi tasavvurlar baholanadi. O‘quvchi tanlagan kasbining mazmunini, kundalik vazifalarini, zarur bilimlarini, psixologik talablarini, mehnat sharoitini va rivojlanish imkoniyatlarini bilishi kerak. Yuzaki tasavvurga asoslangan tanlov keyinchalik kasbiy qoniqmaslikka olib kelishi mumkin.

Yettinchi bosqichda kasbga yo‘naltirish ishlari olib boriladi. Bu jarayonda psixologik treninglar, kasbiy maslahatlar, mutaxassislar bilan uchrashuvlar, kasb namunalari bilan tanishish, test natijalarini tahlil qilish va individual tavsiyalar muhim ahamiyatga ega. Qayta diagnostika orqali o‘quvchining kasbiy motivatsiyasidagi o‘zgarishlar baholanadi.

Amaliy tavsiyalar. O‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasini shakllantirish uchun, avvalo, ularning qiziqishlari va qobiliyatlarini erta aniqlash zarur. Buning uchun maktab psixologi kasbiy qiziqish testlari, suhbatlar, kuzatishlar va o‘qituvchilar tavsiflaridan foydalanishi mumkin.

O‘quvchilarga kasblar haqida aniq va hayotiy ma’lumot berish muhimdir. Faqat kasb nomini aytish yetarli emas, balki bu kasb egasi nima ish qiladi, qanday bilim kerak, qanday qiyinchiliklar bor, qanday shaxsiy sifatlar zarur, kelajakda qanday rivojlanish imkoniyati mavjudligi tushuntirilishi kerak.

Ota-onalar farzandining kasb tanlashida majburlovchi emas, yo‘naltiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi rolni bajarishi lozim. Farzand qiziqishlarini tinglash, uning imkoniyatlarini tahlil qilish, turli kasblar haqida suhbatlashish va mustaqil qaror qabul qilishiga yordam berish muhimdir.

O‘quvchilarni turli kasb egalari bilan uchrashtirish samarali natija beradi. Shifokor, o‘qituvchi, muhandis, dasturchi, psixolog, tadbirkor, jurnalist, dizayner kabi mutaxassislar bilan suhbat o‘quvchining kasb haqidagi tasavvurini boyitadi.

Fan o‘qituvchilari o‘z fanining hayotiy va kasbiy ahamiyatini ko‘rsatib borishi kerak. Masalan, matematika faqat misol yechish emas, balki muhandislik, iqtisodiyot, axborot texnologiyalari va analitik fikrlash uchun asos ekani tushuntirilsa, o‘quvchida fanga nisbatan kasbiy motivatsiya ortadi.

Kasb tanlashda o‘quvchilarni faqat daromad yoki obro‘ga qarab qaror qilishdan saqlash zarur. Albatta, moddiy barqarorlik muhim, ammo kasbning shaxsiy qiziqish, qobiliyat va qadriyatlarga mosligi ham e’tiborga olinishi kerak.

Maktabda kasbga yo‘naltirish bo‘yicha treninglar tashkil etish tavsiya etiladi. Bunday treninglarda “mening qiziqishlarim”, “mening kuchli tomonlarim”, “kelajakdagi kasbiy obrazim”, “kasb va qadriyatlar”, “qaror qabul qilish” kabi mashqlar o‘tkazilishi mumkin.

O‘quvchilarga kasbiy tanlov bir martalik yakuniy qaror emas, balki bosqichma-bosqich aniqlanadigan jarayon ekanini tushuntirish kerak. Bu ularning xato qilishdan qo‘rqishini kamaytiradi va o‘zini sinab ko‘rishga undaydi.

Xulosa. O‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasi shaxsning o‘zini anglash, qiziqish, qobiliyat, qadriyat, ijtimoiy ta’sir va kelajak rejalari bilan bog‘liq murakkab psixologik jarayondir. O‘smirlik davrida o‘quvchi o‘z imkoniyatlarini baholashga, jamiyatdagi o‘rnini tasavvur qilishga va kelajakdagi kasbiy yo‘lini belgilashga intiladi. Shu sababli kasb tanlash motivatsiyasini shakllantirish maktab ta’limi va psixologik xizmatning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kasb tanlash motivatsiyasiga ichki va tashqi omillar birgalikda ta’sir qiladi. Ichki omillarga qiziqish, qobiliyat, o‘zini baholash, qadriyatlar, kasbiy ideal, o‘zini namoyon qilish ehtiyoji va kelajak obrazi kiradi. Tashqi omillarga esa oila, tengdoshlar, o‘qituvchilar, kasbning jamiyatdagi nufuzi, daromad haqidagi tasavvurlar va mehnat bozori haqidagi ma’lumotlar kiradi.

Kasb tanlashda eng muhim psixologik shart — o‘quvchining o‘zini anglashidir. O‘smir o‘z qiziqishi, qobiliyati, kuchli va zaif tomonlari, shaxsiy qadriyatlari hamda tanlamoqchi bo‘lgan kasb talablari haqida yetarli tasavvurga ega bo‘lsa, uning tanlovi ongli va barqaror bo‘ladi. Aksincha, tanlov tashqi bosim, tasodifiy qiziqish yoki yuzaki obro‘ga asoslangan bo‘lsa, kelajakda kasbiy moslashuvda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Maktabda kasbga yo‘naltirish ishlari tizimli, individual va psixologik asoslangan bo‘lishi zarur. Bu jarayonda psixologik diagnostika, kasbiy maslahat, ota-onalar bilan hamkorlik, mutaxassislar bilan uchrashuvlar, kasblar haqida amaliy ma’lumotlar va o‘quvchilarning o‘zini anglashiga yordam beruvchi treninglar muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, o‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasini rivojlantirish ularning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyati, shaxsiy qoniqishi, ijtimoiy faolligi va hayotiy barqarorligini ta’minlovchi muhim psixologik-pedagogik jarayondir. Ongli kasbiy tanlov o‘quvchining nafaqat kelajakdagi ish faoliyatini, balki uning shaxsiy o‘sishi, jamiyatga foydali bo‘lishi va hayotdan qoniqish darajasini ham belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. — Moskva: Pedagogika, 1991.
2. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. — Moskva: Labirint, 1999.
3. Leontyev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. — Moskva: Politizdat, 1975.
4. Elkonin D.B. Bolalar psixologiyasi. — Moskva: Akademiya, 2007.
5. Bojovich L.I. Shaxs va uning bolalik davrida shakllanishi. — Moskva: Pedagogika, 1968.
6. Klimov E.A. Kasb tanlash psixologiyasi. — Moskva: Akademiya, 2004.
7. Klimov E.A. Professional o‘zini anglash psixologiyasi. — Moskva: Institut amaliy psixologiya, 1996.
8. Holland J.L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1997.
9. Super D.E. The Psychology of Careers. — New York: Harper & Row, 1957.
10. Maslow A. Motivation and Personality. — New York: Harper & Row, 1954.
11. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. — New York: Norton, 1968.
12. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986.
13. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. — Sankt-Peterburg: Piter, 2002.

Narziyeva Nozima Ikromovna
Buxoro xalqaro universiteti talabasi

O‘SMIR O‘QUVCHILARDA KOMMUNIKATIV KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning psixologik shart-sharoitlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. O‘smirlik davri shaxs taraqqiyotida o‘zini anglash, ijtimoiy mavqeni belgilash, tengdoshlar guruhida o‘z o‘rnini topish, mustaqil fikr bildirish va muloqot orqali o‘zini namoyon etish ehtiyoji kuchayadigan murakkab bosqich hisoblanadi. Shu davrda kommunikativ ko‘nikmalarning yetarli darajada rivojlanishi o‘quvchining ijtimoiy moslashuvi, emotsional barqarorligi, o‘ziga ishonchi, liderlik sifatlari, konfliktlarni hal qilish qobiliyati va o‘quv faoliyatidagi faolligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Maqolada kommunikativ ko‘nikmalarning mazmuni, o‘smirlik davrida muloqot ehtiyojining kuchayishi, oila, maktab, tengdoshlar guruhi, o‘qituvchi shaxsi, sinf jamoasi va psixologik treninglarning rivojlantiruvchi imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, maqolada adabiyotlar tahlili, metodologik jadval, ixcham metodologik jadval, metodologik tahlil, muhokama, xulosa va amaliy tavsiyalar bayon etiladi.*

Kalit so‘zlar: *kommunikativ ko‘nikmalar, o‘smirlik davri, muloqot madaniyati, ijtimoiy moslashuv, empatiya, o‘zini anglash, konflikt, tengdoshlar guruhi, psixologik trening, shaxslararo munosabat.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психологические условия развития коммуникативных навыков у подростков. Подростковый возраст является сложным этапом личностного развития, в котором усиливается потребность в самопознании, самоутверждении, признании со стороны сверстников, самостоятельном выражении мнения и активном межличностном общении. Развитые коммуникативные навыки способствуют социальной адаптации подростков, эмоциональной устойчивости,*

уверенности в себе, формированию лидерских качеств, конструктивному разрешению конфликтов и повышению активности в учебной деятельности. В статье анализируются сущность коммуникативных навыков, особенности общения в подростковом возрасте, влияние семьи, школы, группы сверстников, личности учителя, классного коллектива и психологических тренингов. Особое внимание уделяется развитию эмпатии, культуры общения, навыков слушания, саморегуляции и конструктивного взаимодействия.

Ключевые слова: *коммуникативные навыки, подростковый возраст, культура общения, социальная адаптация, эмпатия, самопознание, конфликт, группа сверстников, психологический тренинг, межличностные отношения.*

Abstract. *This article examines the psychological conditions for developing communicative skills among adolescent students. Adolescence is a complex stage of personal development characterized by an increased need for self-awareness, self-expression, recognition among peers, independent opinion formation, and active interpersonal communication. Well-developed communicative skills contribute to adolescents' social adaptation, emotional stability, self-confidence, leadership qualities, constructive conflict resolution, and active participation in learning activities. The article analyzes the essence of communicative skills, the characteristics of communication during adolescence, and the influence of family, school, peer groups, teacher personality, classroom environment, and psychological training. Special attention is given to empathy, communication culture, listening skills, self-regulation, and constructive interaction.*

Keywords: *communicative skills, adolescence, communication culture, social adaptation, empathy, self-awareness, conflict, peer group, psychological training, interpersonal relations.*

Kirish. O‘smirlik davri inson shaxsining ijtimoiy, emotsional, axloqiy va intellektual jihatdan faol shakllanish bosqichidir. Bu davrda o‘quvchi o‘zini mustaqil shaxs sifatida anglashga, atrofdagilar bilan munosabatlarda o‘z mavqeini belgilashga, tengdoshlar guruhida qabul qilinishga va o‘z fikrini erkin ifodalashga intiladi. O‘smir uchun muloqot oddiy axborot almashinuvi emas, balki o‘zini namoyon etish, o‘z qadrini his qilish, boshqalarning munosabatini baholash, do‘stlik aloqalarini shakllantirish va ijtimoiy tajriba orttirish vositasidir. Shu sababli kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish o‘smir shaxsining barkamol rivojlanishida muhim psixologik omil hisoblanadi.

Kommunikativ ko‘nikmalar deganda insonning boshqalar bilan samarali muloqotga kirisha olishi, fikrini aniq ifodalashi, suhbatdoshni tinglashi, savol bera olishi, emotsiyalarini boshqarishi, turli vaziyatlarda mos nutq va xulq tanlay olishi, konfliktlarni konstruktiv hal qilishi, hamkorlikda ishlashi va ijtimoiy munosabatlarda o‘zini to‘g‘ri tutishi tushuniladi. O‘smir o‘quvchilarda ushbu ko‘nikmalarning shakllanishi ularning maktabdagi o‘quv faoliyati, sinfdoshlar bilan munosabati, o‘qituvchilar bilan muloqoti, oiladagi o‘zaro aloqalari va kelgusidagi kasbiy-ijtimoiy hayotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

O‘smirlik davrida muloqotga bo‘lgan ehtiyoj kuchayadi, biroq bu ehtiyoj har doim ham yetuk kommunikativ madaniyat bilan uyg‘unlashmaydi. Ayrim o‘smirlar o‘z fikrini keskin ifodalaydi, suhbatdoshni tinglashga qiynaladi, tanqidni og‘ir qabul qiladi, konflikt vaziyatlarida tajovuzkor yoki passiv munosabat bildiradi. Ba’zi o‘quvchilarda esa tortinchoqlik, o‘ziga ishonchsizlik, ijtimoiy qo‘rquv, tengdoshlar tomonidan rad etilishdan xavotirlanish kabi holatlar kuzatiladi. Bu holatlar kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish bo‘yicha maqsadli psixologik-pedagogik ishlarni talab qiladi.

O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarning shakllanishi faqat individual xususiyatlarga bog‘liq emas. Bu jarayonga oila muhitidagi muloqot madaniyati, ota-onaning farzand bilan suhbat qurish uslubi, maktabdagi psixologik iqlim, sinf jamoasidagi munosabatlar, o‘qituvchining pedagogik muloqot uslubi, tengdoshlar guruhi ta’siri, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish madaniyati va shaxsiy emotsional barqarorlik kabi omillar ham ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish masalasi kompleks yondashuvni talab etadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi o‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning psixologik shart-sharoitlarini tahlil qilish, ushbu jarayonga ta’sir etuvchi asosiy omillarni yoritish va maktab amaliyotida qo‘llash mumkin bo‘lgan metodologik yondashuvlarni asoslashdan iborat.

Mavzuning dolzarbligi. O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish bugungi ta’lim-tarbiya jarayonining muhim va dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Zamonaviy jamiyatda insonning muvaffaqiyati nafaqat bilim va kasbiy ko‘nikmalarga, balki boshqalar bilan samarali munosabat o‘rnata olish, jamoada ishlash, fikrini asosli bayon qilish, tinglash, tushunish, murosaga kelish va konfliktlarni madaniyatli hal qilish qobiliyatiga ham bog‘liq. Shu sababli maktab davridan boshlab o‘quvchilarda kommunikativ madaniyatni shakllantirish muhim ijtimoiy-psixologik vazifa hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, o‘smirlik davrining murakkab psixologik xususiyatlari bilan belgilanadi. Bu davrda o‘quvchida mustaqillikka intilish, o‘z fikrini himoya qilish, kattalar nazoratidan chiqishga urinish, tengdoshlar fikriga kuchli bog‘liqlik, emotsional sezgirlik va o‘zini baholashdagi beqarorlik kuchayadi. Agar bunday davrda o‘smirda sog‘lom muloqot ko‘nikmalari shakllanmasa, u o‘z ehtiyojlarini keskin, tajovuzkor, tortinchoq yoki noaniq shaklda ifodalashi mumkin. Natijada tengdoshlar bilan kelishmovchilik, o‘qituvchilar bilan ziddiyat, oilaviy muloqotdagi keskinlik va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Ikkinchidan, kommunikativ ko‘nikmalar o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi faolligiga bevosita ta’sir qiladi. O‘z fikrini aniq ifodalay oladigan, savol berishdan cho‘chimaydigan, guruhda ishlay oladigan, o‘qituvchi va sinfdoshlar bilan ochiq muloqot qila oladigan o‘smir o‘quv jarayonida faolroq bo‘ladi. Aksincha, kommunikativ ko‘nikmalari sust o‘quvchi bilimga ega bo‘lsa ham, uni namoyon etishda qiynaladi, darsda kam qatnashadi, guruh ishlaridan chetlashadi yoki o‘z fikrini tajovuzkor tarzda bildiradi.

Uchinchidan, bugungi kunda raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar o‘smirlarning muloqot shakliga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ko‘plab o‘smirlar virtual muloqotda faol bo‘lsa-da, real hayotdagi yuzma-yuz muloqotda tortinchoqlik, emotsional ifoda qiyinligi, tinglash madaniyatining sustligi yoki konfliktni bevosita hal qilishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Bu holat kommunikativ ko‘nikmalarni maxsus rivojlantirish zarurligini yanada kuchaytiradi.

To‘rtinchidan, maktab jamoasida yuzaga keladigan ko‘plab psixologik muammolar — sinfdoshlar o‘rtasidagi nizolar, kamsitish, ajratib qo‘yish, guruhbozlik, o‘zaro tushunmovchilik, agressiv muloqot, o‘qituvchi bilan ziddiyat — ko‘pincha kommunikativ madaniyatning yetarli darajada shakllanmagani bilan bog‘liq. O‘quvchilar o‘z his-tuyg‘ularini to‘g‘ri ifodalashni, boshqalarning holatini tushunishni, kelishmovchilikni muzokara orqali hal qilishni o‘rganmasalar, muloqot nizoga aylanishi mumkin.

Beshinchidan, kommunikativ ko‘nikmalar o‘smirning shaxsiy rivojlanishi uchun muhim psixologik himoya omilidir. Muloqot madaniyati rivojlangan o‘quvchi o‘zini erkinroq ifodalaydi, o‘z huquqlarini madaniyatli himoya qiladi, boshqalar fikriga hurmat bilan qaraydi, ijtimoiy

qo‘llab-quvvatlash topa oladi va stressli vaziyatlarda yordam so‘rashdan tortinmaydi. Bu esa uning emotsional barqarorligi, o‘ziga ishonchi va ijtimoiy moslashuvini kuchaytiradi.

Demak, o‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish faqat nutqni rivojlantirish yoki suhbat qurishni o‘rgatish emas, balki shaxslararo munosabatlarni madaniyatli tashkil etish, emotsional o‘zini boshqarish, empatiya, hamkorlik, ijtimoiy mas’uliyat va konfliktlarni konstruktiv hal qilish qobiliyatlarini shakllantirish jarayonidir. Shu jihatdan mavzu ilmiy-nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish masalasi psixologiya fanida shaxslararo munosabatlar, ijtimoiylashuv, muloqot psixologiyasi, yosh davrlari psixologiyasi, pedagogik psixologiya va ijtimoiy psixologiya doirasida keng o‘rganilgan. Muloqot shaxs shakllanishining asosiy sharti sifatida ko‘plab olimlar tomonidan tahlil qilingan.

L.S. Vygotskiy inson psixikasining rivojlanishida ijtimoiy muhit va muloqotning hal qiluvchi ahamiyatini ta’kidlaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, bola va o‘smirning yuqori psixik funksiyalari avvalo ijtimoiy munosabatlarda, keyinchalik ichki psixik jarayon sifatida shakllanadi. Bu yondashuvga ko‘ra, o‘smirning kommunikativ ko‘nikmalari o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi, balki kattalar, tengdoshlar va ijtimoiy guruhlar bilan o‘zaro aloqada rivojlanadi.

A.N. Leontyev faoliyat nazariyasida shaxsning rivojlanishini faoliyat va muloqot bilan bog‘liq holda izohlaydi. Muloqot o‘smir uchun faqat axborot almashish vositasi emas, balki faoliyatni tashkil etish, maqsadni aniqlash, o‘zini namoyon qilish va boshqalar bilan hamkorlik qilish shaklidir. Shu sababli kommunikativ ko‘nikmalar o‘smirning o‘quv, ijtimoiy va shaxsiy faoliyatida asosiy psixologik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

B.G. Ananyev shaxsni biologik, psixologik va ijtimoiy jihatlar birligida o‘rganar ekan, muloqotni insonning ijtimoiy mavjudot sifatida shakllanishidagi muhim mexanizm sifatida ko‘rsatadi. O‘smirlik davrida shaxs o‘zini jamiyat a’zosi sifatida anglay boshlaydi, boshqalar bilan solishtiradi, ijtimoiy bahoni qabul qiladi va o‘z xatti-harakatlarini munosabatlar tizimida tartibga soladi. Bu jarayonda kommunikativ tajriba hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

D.B. Elkonin o‘smirlik davrida tengdoshlar bilan muloqot yetakchi faoliyatga aylanishini ta’kidlaydi. O‘smir uchun tengdoshlar guruhi o‘zini anglash, o‘zini tasdiqlash, ijtimoiy tajriba orttirish va shaxsiy mavqeni aniqlash maydonidir. Agar o‘smir tengdoshlari bilan sog‘lom muloqot qila olsa, unda hamkorlik, do‘stlik, mas’uliyat va o‘zaro hurmat rivojlanadi. Agar muloqot qiyin kechsa, o‘smirda yolg‘izlik, rad etilish qo‘rquvi, agressivlik yoki ijtimoiy chekinish kuchayishi mumkin.

G.M. Andreyeva ijtimoiy psixologiyada muloqotni uch asosiy tomondan tahlil qiladi: kommunikativ, interaktiv va perseptiv jihatlar. Kommunikativ jihat axborot almashishni, interaktiv jihat hamkorlik va o‘zaro ta’sirni, perseptiv jihat esa suhbatdoshni idrok etish va tushunishni bildiradi. O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishda aynan shu uch jihat birgalikda shakllanishi zarur: o‘smir fikrini ayta olishi, boshqalar bilan hamkorlik qilishi va suhbatdoshining ichki holatini tushunishi kerak.

A.A. Bodalev shaxslararo idrok va muloqot madaniyatini o‘rganib, insonning boshqalarni tushunishi, ularning emotsional holatini sezishi va munosabatda mos xulq tanlashi kommunikativ kompetentlikning asosiy belgilaridan ekanini ta’kidlaydi. Bu yondashuv o‘smirlarda empatiya, faol tinglash, suhbatdoshga hurmat va vaziyatga mos munosabat bildirish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

M.I. Lisina bolalarda muloqot ehtiyojining shakllanishini tadqiq qilgan olimlardan biridir. Uning qarashlariga ko‘ra, muloqot ehtiyoji yoshga qarab o‘zgaradi va shaxsning emotsional

hamda ijtimoiy rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqdir. O‘smirlik davrida muloqot ehtiyoji ayniqsa kuchayadi, chunki o‘smir boshqalar tomonidan qabul qilinish, tan olinish va tushunilishga katta ehtiyoj sezadi.

A. Maslowning ehtiyojlar nazariyasida insonning mehr, qabul qilinish, hurmat va o‘zini namoyon qilish ehtiyojlari muhim o‘rin tutadi. O‘smirlik davrida aynan shu ehtiyojlar keskin faollashadi. Agar o‘smir sinfda yoki oilada qabul qilinmasa, tinglanmasa, hurmat qilinmasa, uning muloqotga munosabati salbiylashishi mumkin. Aksincha, ijobiy emotsional muhit va hurmatga asoslangan munosabat kommunikativ faollikni rivojlantiradi.

K. Rogers gumanistik psixologiya doirasida shaxs rivojlanishida qabul qilish, samimiylik va empatik tushunishning ahamiyatini ta’kidlaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, inson o‘zini xavfsiz va qabul qilingan muhitda erkin ifodalay oladi. Bu fikr o‘smirlar bilan ishlashda juda muhimdir, chunki o‘smir tanqid, kamsitish yoki rad etilishdan qo‘rqsa, ochiq muloqotga kirishmaydi. O‘qituvchi, ota-ona va psixolog o‘smirni tinglay olishi, uning fikrini hurmat qilishi, hissiy holatini tushunishi kommunikativ rivojlanish uchun qulay sharoit yaratadi.

A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, inson xulq-atvorni kuzatish, taqlid qilish va mustahkamlash orqali o‘zlashtiradi. O‘smirlar ham muloqot uslublarini ota-ona, o‘qituvchi, tengdoshlar, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali o‘rganadi. Agar o‘smir konstruktiv suhbat, hurmatli bahs, madaniyatli tanqid va murosaga kelish namunalarini ko‘rsa, ularni o‘z muloqotida qo‘llashi mumkin. Aksincha, qo‘pollik, masxara, tahdid va agressiv muloqot doimiy kuzatilsa, bu usullar ham mustahkamlanishi mumkin.

O‘zbek psixologiyasida shaxslararo munosabatlar, muloqot, o‘smirlik davri, ta’lim va tarbiya jarayonining psixologik asoslari E.G‘. G‘oziyev, V.M. Karimova, G‘.B. Shoumarov, Sh.R. Baratov, Z.T. Nishanova, F.I. Xaydarov, N.I. Xalilova, B.R. Qodirov kabi olimlar ishlarida keng yoritilgan. Ularning ilmiy qarashlarida o‘smir shaxsining shakllanishida ijtimoiy muhit, oila, maktab, tengdoshlar guruhi, milliy qadriyatlar, tarbiya uslubi va kommunikativ madaniyat muhim o‘rin egallaydi. Mazkur yondashuvlar o‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishda milliy tarbiya, ijtimoiy qadriyatlar va zamonaviy psixologik metodlarni uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Muhokama. O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish bir nechta psixologik shart-sharoitlarga bog‘liq. Birinchi muhim shart — ijobiy psixologik muhitdir. O‘smir o‘zini xavfsiz, qabul qilingan va hurmat qilingan muhitda erkin fikr bildiradi. Agar sinfda masxara qilish, kamsitish, keskin tanqid yoki o‘quvchilarni bir-biri bilan nohaq solishtirish mavjud bo‘lsa, muloqot faolligi pasayadi. Bunday vaziyatda ayrim o‘quvchilar tortinchoq bo‘lib qoladi, ayrimlari esa o‘zini himoya qilish uchun agressiv muloqotni tanlaydi.

Ikkinchi shart — faol tinglash ko‘nikmasini rivojlantirishdir. Kommunikativ madaniyat faqat gapirish qobiliyati bilan belgilanmaydi. Suhbatdoshni eshitish, uning fikrini bo‘lmaslik, savol berish, aniqlashtirish, yuz ifodasi va tana tiliga e’tibor berish, fikrni qayta ifodalash kabi ko‘nikmalar ham muhimdir. O‘smirlar ko‘pincha o‘z fikrini himoya qilishga intiladi, biroq boshqalarni tinglashga yetarlicha e’tibor bermaydi. Shu sababli trening va sinf mashg‘ulotlarida faol tinglash mashqlaridan foydalanish samarali hisoblanadi.

Uchinchi shart — empatiyani shakllantirishdir. Empatiya o‘smirning boshqalarning his-tuyg‘ularini anglash, ularning holatini tushunish va munosabatda e’tiborli bo‘lish qobiliyatidir. Empatiyasi rivojlangan o‘quvchi do‘stini ranjitmaslikka, bahsda haddan oshmaslikka, yordamga muhtoj sinfdoshini qo‘llab-quvvatlashga harakat qiladi. Empatiya yetarli bo‘lmasa, muloqot sovuq, keskin, egoistik yoki tajovuzkor shaklga ega bo‘lishi mumkin.

To‘rtinchi shart — o‘zini anglash va o‘zini boshqarishdir. O‘smir muloqot jarayonida o‘z hissiyotlarini tushunishi, jahli chiqqanda o‘zini to‘xtata olishi, fikrini keskin emas, asosli bayon qilishi, tanqidga nisbatan barqaror munosabat bildirishi kerak. Emotsional o‘zini boshqarish sust bo‘lgan o‘smirlar konflikt vaziyatlarida tez portlaydi, gapini baqirib aytadi, suhbatdoshni tinglamaydi yoki munosabatni uzib qo‘yadi. Shu bois kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishda emotsional regulyatsiya mashqlari alohida ahamiyatga ega.

Beshinchi shart — konstruktiv konflikt madaniyatini shakllantirishdir. O‘smirlar orasida kelishmovchiliklar tabiiy holatdir, biroq ularni qanday hal qilish muhimdir. Konfliktni zo‘ravonlik, haqorat, masxara yoki chetlashish orqali emas, balki suhbat, dalil, murosa, kechirim va o‘zaro tushunish orqali hal qilishga o‘rgatish zarur. Bunda rolli o‘yinlar, vaziyatli tahlil, “men-xabar” texnikasi, fikr almashish doiralari va guruhiy muhokamalar samarali bo‘lishi mumkin.

Oltinchi shart — oila va maktab hamkorligidir. O‘smirning muloqot uslubi ko‘p jihatdan oilada shakllanadi. Agar oilada farzand fikri tinglansa, u bilan hurmat asosida suhbat qilinsa, nizolar baqiriq yoki tahdid bilan emas, tushuntirish orqali hal qilinsa, o‘smir ham bunday usulni o‘zlashtiradi. Aksincha, oilada doimiy tanqid, buyruqbozlik, e’tiborsizlik yoki qo‘pollik hukmron bo‘lsa, bu maktabdagi muloqotda ham aks etishi mumkin.

Yettinchi shart — o‘qituvchining kommunikativ kompetentligidir. O‘qituvchi o‘quvchilarga qanday murojaat qilishi, ularning fikrini qanday qabul qilishi, bahslarni qanday boshqarishi, sust o‘quvchilarni qanday jalb qilishi va sinfdagi emotsional muhitni qanday tartibga solishi kommunikativ rivojlanishga bevosita ta’sir qiladi. O‘qituvchi o‘quvchilar uchun muloqot madaniyati namunasi bo‘lishi kerak.

Sakkizinchi shart — guruhiy faoliyatni tashkil etishdir. Kommunikativ ko‘nikmalar faqat nazariy tushuntirish orqali emas, balki amaliy muloqot vaziyatlarida rivojlanadi. Guruhda ishlash, loyiha tayyorlash, munozara, bahs, sahna ko‘rinishi, taqdimot va jamoaviy topshiriqlar o‘smirlarda fikr almashish, vazifani taqsimlash, kelishish va mas’uliyatni his qilishni rivojlantiradi.

To‘qqizinchi shart — ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish madaniyatini shakllantirishdir. Zamonaviy o‘smirlar muloqotining katta qismi virtual maydonda kechadi. Shu sababli ularga internetdagi muloqot etikasi, shaxsiy chegaralar, kiberbullingning zararli oqibatlari, yozma muloqotda hurmat, noto‘g‘ri axborotdan ehtiyot bo‘lish va virtual konfliktlarni madaniyatli hal qilish haqida tushuncha berish zarur.

Muhokamadan ko‘rinadiki, o‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun maktab, oila, sinf jamoasi va psixologik xizmat birgalikda ishlashi zarur. Bunda asosiy maqsad o‘smirni shunchaki ko‘proq gapirishga emas, balki mazmunli, hurmatli, empatik, mas’uliyatli va konstruktiv muloqotga o‘rgatishdan iborat.

Tadqiqotning maqsadi

O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik shart-sharoitlarni aniqlash, ularning shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy moslashuv, emotsional barqarorlik va konfliktlarni hal qilish qobiliyati bilan bog‘liqligini tahlil qilish.

Tadqiqotning vazifalari

1. O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarning psixologik mohiyatini yoritish.
2. O‘smirlik davrida muloqot ehtiyojining kuchayishini tahlil qilish.
3. Oila, maktab, tengdoshlar guruhi va o‘qituvchi munosabatining kommunikativ rivojlanishga ta’sirini aniqlash.
4. O‘smirlarning empatiya, faol tinglash, o‘zini boshqarish va konfliktlarni hal qilish ko‘nikmalarini o‘rganish.

5. Kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti

O‘smir o‘quvchilarning shaxslararo muloqot jarayoni.

Tadqiqot predmeti

O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning psixologik shart-sharoitlari.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqotda nazariy tahlil, kuzatish, suhbat, so‘rovnoma, kommunikativ qobiliyatlarni baholash metodikalari, sotsiometriya, empatiya darajasini aniqlash, konfliktga munosabatni o‘rganish, psixologik trening, pedagogik-psixologik tavsifnoma va sifat-miqdoriy tahlil usullaridan foydalanish mumkin.

Metodologik jadval

№	Tadqiqot yo‘nalishi	Qo‘llaniladigan metod	O‘rganiladigan ko‘rsatkichlar	Kutiladigan natija
1	Kommunikativ ko‘nikmalar darajasini aniqlash	So‘rovnoma, suhbat	Fikrni ifodalash, tinglash, savol berish, muloqotga kirishish	O‘quvchining kommunikativ tayyorgarligi aniqlanadi
2	Tengdoshlar bilan munosabatlarni o‘rganish	Sotsiometriya	Sinfdagi mavqe, qabul qilinish, do‘stlik aloqalari	O‘smirning guruhdagi ijtimoiy holati baholanadi
3	Empatiya darajasini aniqlash	Empatiya metodikasi	Boshqalarni tushunish, hamdardlik, hissiy sezgirlik	Empatiya va muloqot sifati bog‘liqligi aniqlanadi
4	Konfliktga munosabatni o‘rganish	Vaziyatli tahlil, test	Murosa, raqobat, chekinish, hamkorlik, agressiv javob	Konfliktni hal qilish uslublari baholanadi
5	Oila muloqot muhitini baholash	Ota-onalar bilan suhbat, anketa	Tinglash, qo‘llab-quvvatlash, tanqid, nazorat, hurmat	Oilaviy muloqotning ta’siri aniqlanadi
6	Sinf psixologik muhitini tahlil qilish	Kuzatish, guruhiy suhbat	Hurmat, hamkorlik, masxara, guruhbozlik, ishonch	Sinf muhitining kommunikativ rivojlanishga ta’siri ochiladi
7	Rivojlantiruvchi ish samaradorligini baholash	Trening va qayta diagnostika	Faol tinglash, empatiya, fikr bildirish, konfliktni hal qilish	Kommunikativ ko‘nikmalardagi o‘zgarishlar tahlil qilinadi

Metodologik jadval tahlili. Metodologik jadvaldan ko‘rinadiki, o‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni o‘rganish ko‘p bosqichli va kompleks yondashuvni talab qiladi.

Chunki muloqot qobiliyati faqat nutq ravonligi bilan belgilanmaydi. U o‘quvchining fikrni ifodalashi, suhbatdoshni tinglashi, emotsiyalarini boshqarishi, guruhda o‘z o‘rnini topishi, konflikt vaziyatida to‘g‘ri yo‘l tanlashi va boshqalar holatini tushunishi bilan bog‘liq.

Birinchi bosqichda o‘quvchilarning umumiy kommunikativ tayyorgarligi aniqlanadi. Bunda o‘smirning suhbatga kirishish darajasi, o‘z fikrini ifodalash uslubi, tinglash madaniyati, savol berish qobiliyati va suhbatdoshga munosabati o‘rganiladi. Ushbu bosqich kommunikativ rivojlanishning dastlabki holatini baholashga yordam beradi.

Ikkinchi bosqichda tengdoshlar bilan munosabatlar o‘rganiladi. O‘smirlik davrida tengdoshlar guruhi shaxs rivojlanishida juda muhim o‘rin egallaydi. Sotsiometriya yordamida o‘quvchining sinfdagi mavqei, kimlar bilan do‘stlashgani, kimlar tomonidan tanlanishi yoki rad etilishi aniqlanadi. Bu ma’lumotlar kommunikativ qiyinchiliklarning ijtimoiy manbalarini tushunishga yordam beradi.

Uchinchi bosqichda empatiya darajasi tahlil qilinadi. Empatiya kommunikativ madaniyatning muhim tarkibiy qismidir. Boshqalarning his-tuyg‘ularini tushuna oladigan o‘quvchi munosabatlarda ehtiyotkor, e’tiborli va hurmatli bo‘ladi. Empatiya past bo‘lgan o‘quvchilarda esa keskin gapirish, boshqalarning holatini inobatga olmaslik, masxara qilish yoki muloqotda qo‘pollik kuzatilishi mumkin.

To‘rtinchi bosqichda konfliktga munosabat o‘rganiladi. O‘smirlar o‘rtasida nizolar tabiiy holat bo‘lsa-da, ularni hal qilish uslubi shaxslararo munosabat sifatini belgilaydi. Vaziyatli tahlil va testlar yordamida o‘quvchining konfliktni murosa, hamkorlik, raqobat, chekinish yoki agressiv javob orqali hal qilishga moyilligi aniqlanadi.

Beshinchi bosqichda oilaviy muloqot muhiti baholanadi. Ota-onaning farzandni tinglashi, uning fikriga hurmat bilan qarashi, nazorat va erkinlik muvozanatini saqlashi, nizolarni qanday hal qilishi o‘smirning muloqot uslubiga bevosita ta’sir qiladi. Shu sababli ota-onalar bilan suhbat va anketa o‘tkazish zarur.

Oltinchi bosqichda sinfdagi psixologik muhit o‘rganiladi. Sinfda hurmat, hamkorlik va ishonch mavjud bo‘lsa, o‘quvchilar faol muloqot qiladi. Masxara, guruhbozlik, qo‘rquv va keskin raqobat mavjud bo‘lsa, kommunikativ rivojlanish sekinlashadi. Shuning uchun sinf muhitini sog‘lomlashtirish kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Yakuniy bosqichda psixologik trening va rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar samaradorligi baholanadi. Treninglar orqali o‘quvchilarda faol tinglash, fikrni madaniyatli ifodalash, empatiya, “men-xabar” texnikasi, konfliktni hal qilish va guruhda hamkorlik qilish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Qayta diagnostika esa bu ko‘nikmalarda yuz bergan o‘zgarishlarni aniqlash imkonini beradi.

Amaliy tavsiyalar. O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun, avvalo, sinfda xavfsiz va hurmatga asoslangan psixologik muhit yaratish zarur. Har bir o‘quvchi o‘z fikrini erkin ayta olishi, masxara qilinmasligi, tanqidga uchraganda kamsitilmasligi va boshqalar tomonidan tinglanishini his qilishi kerak.

Dars va tarbiyaviy mashg‘ulotlarda guruhli ishlar, rolli o‘yinlar, munozaralar, taqdimotlar, vaziyatli tahlillar va ijodiy topshiriqlardan foydalanish tavsiya etiladi. Bunday faoliyatlar o‘smirlarni bir-birini tinglashga, fikr almashishga, kelishishga va jamoaviy qaror qabul qilishga o‘rgatadi.

O‘quvchilarga “men-xabar” texnikasini o‘rgatish muhimdir. Masalan, “Sen meni doim xafa qilasan” deyish o‘rniga “Sen gapimni bo‘lganingda men o‘zimni noqulay his qilaman” deyish muloqotni keskinlashtirmaydi va konfliktni yumshatadi.

Maktab psixologi kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan treninglar tashkil etishi lozim. Bu treninglarda faol tinglash, emotsiyalarni boshqarish, empatiya, o‘z fikrini ifodalash, nizoni hal qilish, ishonchli muloqot va jamoada ishlash mashqlari berilishi maqsadga muvofiq.

Ota-onalar bilan ham alohida ishlash zarur. Ular farzandini faqat nazorat qilish emas, balki tinglash, tushunish, fikrini hurmat qilish va muammolarni suhbat orqali hal qilishga e’tibor qaratishlari kerak. Oiladagi sog‘lom muloqot maktabdagi kommunikativ xulqqa bevosita ta’sir qiladi.

O‘qituvchilar o‘quvchilarni doimiy ravishda bir-biri bilan solishtirmasligi, fikr bildirgan o‘quvchini kamsitmasligi va sinfda muloqot madaniyatining namunasi bo‘lishi kerak. O‘qituvchining ohangi, savol berish uslubi, tanqid madaniyati va rag‘batlantirishi o‘quvchilarning muloqotiga ta’sir qiladi.

Ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilish madaniyati ham tarbiyaviy ishlar mazmuniga kiritilishi zarur. O‘smirlarga internetda hurmatli yozish, shaxsiy chegaralarni saqlash, kiberbullingdan saqlanish, nomaqbul izohlarga javob berish madaniyati va virtual nizolarni konstruktiv hal qilish haqida tushunchalar berilishi kerak.

Xulosa. O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish shaxsiy, ijtimoiy va ta’limiy rivojlanishning muhim shartidir. O‘smirlik davrida muloqotga bo‘lgan ehtiyoj kuchayadi, tengdoshlar fikri muhim ahamiyat kasb etadi, o‘zini namoyon qilish va mustaqil fikr bildirish istagi ortadi. Shu sababli bu davrda o‘quvchilarga samarali muloqot, tinglash, empatiya, o‘zini boshqarish va konfliktlarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarini o‘rgatish zarur.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga ijobiy psixologik muhit, oila va maktab hamkorligi, o‘qituvchi shaxsining namunaviy ta’siri, tengdoshlar guruhi, sinf jamoasidagi munosabatlar, psixologik treninglar va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish madaniyati bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu omillar uyg‘un holda tashkil etilganda o‘smirda muloqotga ochiqlik, o‘ziga ishonch, boshqalarni tushunish, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyat rivojlanadi.

O‘smirlar bilan olib boriladigan psixologik-pedagogik ishlar faqat nazariy tushuntirish bilan cheklanmasligi kerak. Ular amaliy mashqlar, rolli o‘yinlar, guruhiy muhokamalar, vaziyatli tahlillar va treninglar orqali mustahkamlanishi lozim. Chunki kommunikativ ko‘nikmalar amaliy muloqot jarayonida shakllanadi.

Umuman olganda, o‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish maktab psixologi, o‘qituvchi, ota-ona va sinf jamoasining hamkorligini talab etuvchi murakkab, ammo zarur jarayondir. Ushbu ko‘nikmalar o‘smirning ijtimoiy moslashuvi, emotsional barqarorligi, o‘quv faoliyatidagi faolligi va kelajakdagi shaxsiy-kasbiy muvaffaqiyatining muhim psixologik asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. — Moskva: Pedagogika, 1991.
2. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. — Moskva: Labirint, 1999.
3. Leontyev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. — Moskva: Politizdat, 1975.
4. Elkonin D.B. Bolalar psixologiyasi. — Moskva: Akademiya, 2007.
5. Ananyev B.G. Inson bilish predmeti sifatida. — Sankt-Peterburg: Piter, 2001.
6. Andreyeva G.M. Ijtimoiy psixologiya. — Moskva: Aspekt Press, 2001.
7. Bodalev A.A. Shaxsni shaxs tomonidan idrok etish. — Moskva: MGU, 1982.
8. Lisina M.I. Bolalarda muloqot muammolari. — Moskva: Pedagogika, 1986.

9. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. — Sankt-Peterburg: Piter, 2002.
10. Bojovich L.I. Shaxs va uning bolalik davrida shakllanishi. — Moskva: Pedagogika, 1968.

Hamroyev Temurbek Jamshid o'g'li
Mustaqil tadqiqotchi

MEHNAT MIGRATSIYASI SHAROITIDA O'SMIRLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK RIVOJLANISHI VA MOSLASHUV DETERMINANTLARI.

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqotda mehnat migratsiyasi sharoitida o'smirlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi va moslashuv determinantlari kompleks yondashuv asosida tahlil qilingan. Ishda o'smirlik davrining psixologik xususiyatlari, migratsiya jarayonining oilaviy, ijtimoiy va madaniy muhitga ta'siri hamda bu omillarning o'smir shaxs rivojiga ko'rsatadigan ijobiy va salbiy jihatlari ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqotda ijtimoiylashuv, identifikatsiya, emotsional barqarorlik va moslashuv jarayonlari klassik va zamonaviy psixologik nazariyalar doirasida tahlil etilgan. Shuningdek, migratsiya sharoitida o'smirlarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy determinantlar — oilaviy munosabatlar, ta'lim muhiti, tengdoshlar bilan muloqot, madaniyatlararo integratsiya va shaxsiy psixologik resurslar tizimli ravishda o'rganilgan.*

Kalit so'zlar: *mehnat migratsiyasi, o'smirlik davri, ijtimoiylashuv, psixologik adaptatsiya, identifikatsiya, emotsional barqarorlik, oilaviy determinantlar, ijtimoiy muhit, madaniyatlararo integratsiya, shaxs rivoji*

Аннотация. *В данном исследовании комплексно анализируются особенности социально-психологического развития подростков и детерминанты их адаптации в условиях трудовой миграции. Рассматриваются психологические характеристики подросткового возраста, влияние миграционных процессов на семейную, социальную и культурную среду, а также их воздействие на формирование личности подростка. Особое внимание уделяется процессам социализации, идентичности, эмоциональной устойчивости и адаптации в контексте классических и современных психологических теорий. Кроме того, системно изучены основные детерминанты развития подростков: семейные отношения, образовательная среда, взаимодействие со сверстниками, межкультурная интеграция и личностные психологические ресурсы.*

Ключевые слова: *трудовая миграция, подростковый возраст, социализация, психологическая адаптация, идентичность, эмоциональная устойчивость, социальная среда, развитие личности.*

Abstract. *This study provides a comprehensive analysis of the social and psychological development of adolescents and the determinants of their adaptation in the context of labor migration. It examines the psychological characteristics of adolescence, the impact of migration on family, social, and cultural environments, and its influence on personality formation. Particular attention is given to the processes of socialization, identity development, emotional stability, and adaptation within classical and modern psychological frameworks. The study also systematizes the key determinants of adolescent development, including family relationships, educational environment, peer interaction, intercultural integration, and personal psychological resources.*

Keywords: *labor migration, adolescence, socialization, psychological adaptation, identity, emotional stability, social environment, personality development.*

Kirish. Mehnat migratsiyasi sharoitida o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi va moslashuv determinantlarini o‘rganish bugungi globallashuv davrida alohida dolzarb ahamiyat kasb etadi, chunki migratsiya jarayoni nafaqat iqtisodiy harakatlanish, balki oila tuzilmasi, tarbiya muhiti, emotsional yaqinlik, ta’limiy uzluksizlik va shaxsiy identifikatsiya tizimiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan murakkab ijtimoiy hodisadir. Ayniqsa, o‘smirlik davri shaxsning o‘zligini anglash, ijtimoiy mavqeini belgilash, mustaqil qaror qabul qilish, tengdoshlar bilan munosabat o‘rnatish va kelajak hayot strategiyasini shakllantirish bosqichi bo‘lgani sababli ota-onaning mehnat migratsiyasida bo‘lishi yoki oilaning migratsion sharoitda yashashi bu jarayonlarni yanada murakkablashtiradi. Shu bois mehnat migratsiyasi ta’sirida o‘smirlarda emotsional beqarorlik, ijtimoiy chekinish, moslashuv qiyinchiliklari, identifikatsion ziddiyatlar, ta’limiy motivatsiyaning pasayishi yoki aksincha, mustaqillik, mas’uliyat, madaniyatlararo muloqot va hayotiy chidamlilik kabi sifatlarning shakllanishi kuzatilishi mumkin.

Xalqaro miqyosda BMTning Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi, Xalqaro migratsiya tashkiloti va UNICEF hujjatlarida migrant oilalar farzandlarining ta’lim, himoya, psixososial yordam va xavfsiz rivojlanish huquqlari alohida ta’kidlanadi. O‘zbekiston sharoitida esa “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun, PF-6275-son Farmon, PF-185-son Farmon va mehnat migratsiyasini tartibga solishga oid davlat siyosati mazkur masalaning ijtimoiy-huquqiy ahamiyatini yanada kuchaytiradi. Shu sababli mehnat migratsiyasi sharoitida o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi va moslashuv determinantlarini ilmiy asosda tadqiq etish oilaviy tarbiya, maktab psixologik xizmati, mahalla tizimi, ijtimoiy himoya va davlat migratsiya siyosatini uyg‘unlashtirish uchun zarur nazariy hamda amaliy asos yaratadi.

Mehnat migratsiyasi jarayonida o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishini ilmiy jihatdan tahlil qilishda shaxs rivoji haqidagi klassik va zamonaviy nazariyalar kompleks qo‘llanilishi zarur. Lev Vigotskyning ijtimoiy-madaniy yondashuviga ko‘ra, shaxs rivoji ijtimoiy muhit va muloqot orqali shakllanadi, ya’ni o‘smirning psixik funksiyalari ijtimoiy tajriba asosida ichkilashtiriladi. Shu nuqtai nazardan, migratsiya sharoitida o‘smirning rivojlanish muhiti keskin o‘zgarishi uning ijtimoiylashuv jarayonini qayta konfiguratsiya qiladi. Uri Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasiga ko‘ra, o‘smir rivoji mikro (oila, maktab), mezo (ijtimoiy aloqalar), ekzo (ota-onaning ish muhiti), makro (madaniyat, siyosat) tizimlar o‘zaro ta’siri natijasidir. Mehnat migratsiyasi aynan ushbu tizimlar o‘rtasidagi muvozanatni buzuvchi yoki qayta shakllantiruvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘smirlik davrida identifikatsiya masalasi markaziy o‘rin tutadi. Erik Erikson nazariyasiga ko‘ra, bu davr “identiklik inqirozi” bosqichi bo‘lib, unda shaxs o‘z “Men”ini aniqlashga intiladi. Migratsiya sharoitida bu jarayon yanada murakkablashadi, chunki o‘smir bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq madaniy makon ta’sirida qoladi. John Berryning akkulturatsiya modeli bu jarayonni integratsiya, assimilyatsiya, separatsiya va marginalizatsiya strategiyalari orqali izohlaydi. Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, integratsiya modeli (ya’ni o‘z milliy identifikatsiyasini saqlagan holda yangi jamiyatga moslashish) o‘smirlarning psixologik farovonligi uchun eng maqbul hisoblanadi.

Migratsion sharoitda psixologik moslashuv determinantlarini bir necha asosiy guruhlarga ajratish mumkin. Birinchidan, oilaviy determinantlar: ota-onaning migratsiyaga ketishi o‘smirda affektiv bog‘lanish tizimini o‘zgartiradi. Jon Boulbyning bog‘lanish nazariyasiga ko‘ra, barqaror emotsional aloqa shaxs rivojining asosiy omilidir. Ota-ona uzoqlashganda bu aloqa zaiflashib, o‘smirda xavotir, ishonchsizlik yoki emotsional sovuqlik paydo bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, masofaviy muloqot texnologiyalari mavjud bo‘lsa, bu salbiy ta’sir qisman kompensatsiya qilinadi.

Ikkinchidan, ijtimoiy determinantlar: o‘smirning tengdoshlar guruhi va maktab muhiti moslashuv jarayonida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Albert Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, shaxs xulqi kuzatish va modellash orqali shakllanadi. Agar migrant o‘smir ijobiy ijtimoiy modelga ega bo‘lsa, uning moslashuvi tezlashadi; aks holda, deviant xulq shakllanishi ehtimoli ortadi. Shu jihatdan maktab muhitining inklyuzivligi va pedagogik qo‘llab-quvvatlash darajasi muhim determinant hisoblanadi.

Uchinchidan, shaxsiy-psixologik determinantlar: o‘z-o‘zini baholash, stressga chidamlilik, motivatsiya va emotsional intellekt darajasi o‘smirning moslashuviga bevosita ta’sir qiladi. Abraham Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasiga ko‘ra, xavfsizlik va tegishlilik ehtiyojlari qondirilmasa, yuqori darajadagi rivojlanish jarayonlari sekinlashadi. Migratsiya sharoitida aynan shu ehtiyojlar ko‘pincha buziladi, bu esa o‘smirning ijtimoiy faolligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

MDH mamlakatlari tajribasida migratsion o‘smirlar bilan bog‘liq muammolar asosan ta’limga moslashuv, til to‘sig‘i va ijtimoiy diskriminatsiya bilan bog‘liq ekanligi kuzatiladi. Xususan, Rossiya va Qozog‘iston ta’lim tizimlarida migrant bolalar uchun til tayyorlov kurslari va moslashtiruvchi dasturlar joriy etilgan bo‘lsa-da, ijtimoiy integratsiya muammolari saqlanib qolmoqda. Yevropa davlatlarida esa inkluziv ta’lim modeli va psixososial qo‘llab-quvvatlash xizmatlari keng qo‘llanilmoqda, bu esa migrant o‘smirlarning muvaffaqiyatli integratsiyasini ta’minlashda samarali omil sifatida baholanadi.

Ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mehnat migratsiyasi o‘smirlar rivojiga ikki xil — risk va resurs omili sifatida ta’sir qiladi. Agar ijtimoiy muhit, oilaviy aloqa va psixologik qo‘llab-quvvatlash yetarli darajada tashkil etilsa, migratsiya o‘smirda moslashuvchanlik, mustaqillik va madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantiradi. Aks holda esa, u emotsional beqarorlik, ijtimoiy chekinish va identifikatsiya inqiroziga olib kelishi mumkin.

Nazariy jihatdan Vigotskiy, Bronfenbrenner, Erikson, Boulby va Berry konsepsiyalari asosida o‘smir rivoji ijtimoiy muhit bilan uzviy bog‘liqligi, migratsiya esa ushbu muhitni keskin o‘zgartiruvchi determinant sifatida namoyon bo‘lishi aniqlandi. Amaliy jihatdan esa o‘smirlarning muvaffaqiyatli moslashuvi bevosita oilaviy emotsional aloqalarning saqlanishi, maktab muhitining qo‘llab-quvvatlovchi xususiyati, tengdoshlar bilan ijobiy ijtimoiy munosabatlar hamda psixologik xizmatlarning mavjudligiga bog‘liqligi kuzatildi. Xalqaro va milliy huquqiy hujjatlar tahlili esa migratsiya sharoitida o‘smirlarning huquqlarini himoya qilish, ta’limga teng kirish imkoniyatlarini ta’minlash va psixososial qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish zarurligini tasdiqlaydi.

Mehnat migratsiyasi sharoitida o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishini samarali ta’minlash uchun kompleks yondashuv zarur bo‘lib, bunda oila, ta’lim muassasalari, mahalla, ijtimoiy xizmatlar va davlat siyosati o‘zaro integratsiyalashgan holda faoliyat yuritishi lozim. Faqat shundagina migratsiya jarayoni o‘smir shaxsining izdan chiqishiga emas, balki uning barqaror, ijtimoiy faol va psixologik jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiluvchi omilga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. — Москва: Педагогика, 1982. — 288 с.
2. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. — 330 p.
3. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. — New York: W. W. Norton & Company, 1968. — 336 p.
4. Bandura A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. — 247 p.
5. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. — New York: Basic Books, 1969. — 428 p.
6. Berry J.W. Immigration, Acculturation, and Adaptation // Applied Psychology. — 1997. — Vol. 46, № 1. — P. 5–34.
7. United Nations. Convention on the Rights of the Child. — New York: United Nations, 1989.
8. O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni. — 2008-yil 7-yanvar, O‘RQ-139-son.

Odinayeva Lobar Farmonovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

SHAXS MA'NAVIY EHTIYOJLARIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI OMILLARNING INTEGRATIV TIZIMI TAVSIFI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada shaxsning ma'naviy ehtiyojlari shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning integrativ tizimi tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida ma'naviy ehtiyojlar ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida tahlil qilinib, ularning tarkibiy qismlari va iyerarxik tuzilishi yoritilgan. Maqolada shaxs ma'naviyatiga ta'sir etuvchi tashqi (ijtimoiy muhit, madaniyat, ta'lim, axborot makoni) va ichki (psixologik ustanovkalar, qadriyatlar tizimi, o'z-o'zini anglash) omillarning o'zaro aloqadorligi integrativ yondashuv asosida asoslab berilgan. Shuningdek, globallashuv sharoitida shaxsning ma'naviy intilishlarini transformatsiya qiluvchi zamonaviy omillar tavsiflanadi va ma'naviy ehtiyojlarni barqarorlashtirish bo'yicha ilmiy xulosalar ilgari suriladi.*

Kalit so'zlar: *Ma'naviy ehtiyojlar, integrativ tizim, shaxs psixologiyasi, qadriyatlar, ijtimoiy muhit, ma'naviy rivojlanish, motivatsiya, madaniy omillar, o'z-o'zini namoyon qilish, integratsiya.*

Аннотация: *В данной статье исследуется интегративная система факторов, влияющих на формирование и развитие духовных потребностей личности. В рамках исследования духовные потребности анализируются как социально-психологический феномен, освещаются их структурные компоненты и иерархическое строение. На основе интегративного подхода обосновывается взаимосвязь внешних (социальная среда, культура, образование, информационное пространство) и внутренних (психологические установки, система ценностей, самопознание) факторов, влияющих на духовность личности. Также описываются современные факторы, трансформирующие духовные устремления личности в условиях глобализации, и выдвигаются научные выводы по стабилизации духовных потребностей.*

Ключевые слова: *Духовные потребности, интегративная система, психология личности, ценности, социальная среда, духовное развитие, мотивация, культурные факторы, самоактуализация, интеграция.*

Abstract: *This article explores the integrative system of factors influencing the formation and development of a person's spiritual needs. Within the framework of the study, spiritual needs are analyzed as a socio-psychological phenomenon, highlighting their structural components and hierarchical organization. Based on an integrative approach, the interrelationship between external (social environment, culture, education, information space) and internal (psychological mindsets, value systems, self-awareness) factors affecting a person's spirituality is substantiated. The article also describes modern factors transforming spiritual aspirations in the context of globalization and proposes scientific conclusions for stabilizing spiritual needs.*

Keywords: *Spiritual needs, integrative system, personality psychology, values, social environment, spiritual development, motivation, cultural factors, self-actualization, integration.*

Kirish. Mamlakatimiz psixologiyasida keyingi yillarda ehtiyojlar muammosini tadqiq qilish uchun qulay va keng imkoniyatlar yuzaga kelmoqda. Tasarrufimizda ehtiyojlarning ko'p qirrali tabiatini tushunishda mumtoz falsafiy va ijtimoiy - psixologik nazariy metodologik asoslar mavjuddir.

Mamlakatimizning hozirgi taraqqiyot bosqichida inson ehtiyojlarini har tomonlama qondirilishini ta'minlashga e'tibor rivojlanib bormoqda. Mashhur olimlar ham bugungi yosh tadqiqotchilarning tadqiqotlarida ehtiyojlar fiziologik mexanizmlarini tushunib olishlarining tabiiy-ilmiy asoslarini tasvirlab berishga harakat qilganlar.

Ushbu asoslar tufayli Z.Freyd va K.Levinlar o‘tgan asrning 20-30 yillaridayoq o‘z yondoshuvlarida insondagi mavjud ehtiyojlar – shaxsni harakatga keltiruvchi kuchlar sifatida tahlil qilganliklari ham diqqatga sazovordir.

Inson ehtiyojlari ijtimoiy-psixologik xarakterga ega. Bu birinchidan, hatto tor shaxsiy ahamiyatga ega bo‘lgan ehtiyojlar masalan, ovqat tanovul qilish bilan bog‘liq ehtiyojlarni qondirish uchun ham mehnatning ijtimoiy-psixologik natijalari (yutuqlari) dan foydalanilgan.

Ikkinchidan, ehtiyojlarni qondirish uchun, inson berilgan real ijtimoiy muhitda tarixan yuzaga kelgan usul va yo‘llardan foydalanadi va unga muayyan sharoitlarning mavjud bo‘lishi talab etiladi.

Uchinchidan, insonning ko‘plab ehtiyojlari nafaqat uning shaxsiy talablari, balki inson mansub bo‘lgan, birga mehnat qiladigan jamiyat, jamoa, guruh talablari hamdir - jamoa ehtiyojlari shaxs ehtiyojlari xossasida namoyon bo‘ladi.

Shaxs faolligida fiziologik ehtiyojlarning roli nimadan iborat?

Organizmning ichki muvozanati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan omillarning soni juda ko‘p. Ular qatoriga qayta tiklanish va quvvat, energetik moddalarning yetarli miqdori, tegishli harorat, atmosferada kislorodning mavjudligi, suv, asabiy va jismoniy taranglikdan, og‘ir, yuksak psixologik holatdan keyin hordiq, muayyan vaqtda uyqu va hokazoar kiradi. Biz tirik organizmlarda oziq-ovqat tanovul qilish, suv ichish, uxlash va boshqa tabiiy ehtiyojlar doimiy mavjudligini, bularsiz inson hayoti tuxtab qolishini tushunamiz. Shuningdek, shaxsda fiziologik ehtiyojlarni qondirish yoki qondirmaslikning psixologik jarayonlarga va umuman olganda shaxsga ta’sir ko‘rsatishi muqarrar bo‘lib, individ psixik hayotining eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. O‘z navbatida, aksariyat hollarda fiziologik ehtiyojlarni qondirish jarayoni psixik omillarga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, kislorodning yetishmasligi organizm ko‘rsatkichlarining vaqtinchalik o‘zgarishini, tanqidiy munosabat darajasining susayishini, his-tuyg‘ularning jo‘shish holatini keltirib chiqaradi va bu shaxsning tartibini, izdan chiqishiga olib keladi.

Muhokama. G‘arb mamlakatlari psixologlari orasida insonning barcha rag‘batlari (motivatsiyasi) asosida biologik ehtiyojlar yotadi degan nuqtayi nazar keng tarqalgan. Bunda ushbu nuqtayi nazar tarafdorlari biologik ehtiyojlarning hayotiy zarurligiga, ularning genetik paydo bo‘lishining birlamchiligiga va hokazo da’volarga ishora qilishadi. Bu yerda aksariyat holatlarda rag‘batlanishning (motivatsiyaning) kelib chiqish muammosini, aynan psixologik ifodasiga doir hayot faolligining kelib chiqishini biologik muammo tomonga o‘tkazib yuborish (adashtirib yuborish) sodir bo‘ladi. O‘z o‘zidan ma’lumki, biologik jihatdan, oziq-ovqat vositasida amalga oshuvchi almashinuv jarayonlari (assimilyatsiya va dissimilyatsiya) faollikning manbai hisoblanadi. Biokimyoviy jarayonlar psixik jarayonlarning moddiy asosini tashkil qilgani sababli, pirovard natijada ular psixik faollikning ham dastlabki manbai hisoblanadi.

K.Obuxovskiy dastlabki faoliyatning aynan insonga xos turlari sodir bo‘ladigan uch pog‘onaga tegishli uch xil ehtiyojlarni ajratib ko‘rsatadi:

1. Individ uchun tushunarli bo‘lmagan, noma’lum voqea-hodisalarni bilishga intilish;
2. O‘z xatti-harakatlarini nafaqat mavjud voqelikka mos ravishda, balki boshqa odamlarning his-tuyg‘ulari (emotsional) ko‘rsatmalariga bog‘liq holda ham tartibga solish;
3. O‘z shaxsiga xos qadriyatni boshqa barcha tan olgan qadriyatlar bilan taqqoslash;

Birinchi navbatda, inson o‘zi uchun dolzarb, mavjud voqelik asosida qarorlar qabul qilishi va amal qilishi lozim. Kichkina bola uchun ham uni o‘rab turgan dunyoning alohida predmetlari, odamlar, hayvonlar va narsalar uning o‘zi uchun qanday qimmatga ega ekanligini tushunish, shuningdek, boshqa qimmatlar, qadriyatlardan imkoni boricha samarali tarzda “foydalanish, o‘zlashtirish, amaliyotida foydapanish” yoki ularning salbiy ta’sirini anglash, oldini olish maqsadida munosabatda bo‘lish uchun tasavvurlar, ko‘rsatmalar o‘ta muhimdir. A.N.Leontyevning ta’kidlashicha, asosli tarzda yoshi kattalar bolaning faoliyati (asosan o‘yin faoliyati) samaradorligi qanday bo‘lishiga qaramay uning ehtiyojlarini qondirishadi. Biologik ehtiyojlarning qondirilmasligi faoliyatning yuqori daraja vositalari va stimullarini (motivlarini) shakllanishiga stimul, sabab, turtki bo‘lmaydi, aksincha: rivojlanayotgan intellektual (aqliy) imkoniyatlar va yuqori pog‘ona bilish ehtiyojlari shubhasiz bola hayotini ta’minlab turish vositasi hisoblanmaydi, aynan biologik ehtiyojlarni qondirish faqat insonga xos yuqori pog‘ona

ehtiyojlarning shakllanishi vositasi hisoblanadi. Bolaning yuqori pog‘ona funksional imkoniyatlariga xos elementlar, ularning kurtaklari biologik ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan faoliyatdan emas, balki aynan ushbu faoliyat doirasi, chegarasidan tashqarida va bolaning bunday faoliyatdan ozod bo‘lib borgani sari o‘sib, rivojlanib boradi. I. Lingarning ta’kidlashicha, “Insonda ehtiyojlarning chuqur rivojlanish darajasida boshqa ko‘rinishga o‘tishi (metamorfozasi) sodir bo‘layotganida, obrazli qilib aytganda, ularni organizm holatlarining obyektiv ehtiyojlaridan ajratib olishda aks etadi. Ularning bir-biriga mos kelmasligi, ba’zan esa ular orasidagi ro‘y rost tafovutlar elementar ehtiyojlardayoq aks etadi”.

Ma’naviy va qadriyatlar bilan bog‘liq ehtiyojlar rivojlanishida organizm holatlarini aks ettiruvchi biologik ehtiyojlardan “ajratib olingan” ehtiyojlarning shaklanishida yangi imkoniyat ochilishidan iborat.

Mualliflik tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, shaxs ma’naviy ehtiyojlariga ta’sir ko‘rsatish omillari va uning samarali jihatlari quyidagi uch blokni aks ettiradi:

I-blok fiziologik ehtiyojlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatish deb nomlanib, ushbu bosqichda biologik tuzilmaning meyorida rivojlantirish, to‘g‘ri ovqatlanish ratsioni, uyquni normada tashkil etish va yo‘qotilgan impulsni qayta tiklash, tabiiy ehtiyojlarni qondirilishi, fiziologik ehtiyojlar qondirilishining kundalik faoliyatga ijobiy ta’sirini aniqlash va uni amaliyotga joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish yondashuvini qamrab oladi;

II-blok ijtimoiy ehtiyojlarni shakllantirish bosqichi bo‘lib, ushbu bosqichda munosabatni to‘g‘ri tashkil etish, axborotga bo‘lgan talabni qondirilishi, ijtimoiy faollikni ta’minlash, o‘zaro hurmatni qozonishga intilish, kundalik yoki o‘quv faoliyatida yuqori natijaga erishish va o‘quv jarayonida ijtimoiy munosabatlarning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishni ta’minlash sabablari ochib beriladi;

III-blok ma’naviy ehtiyojlarni shakllantirish bo‘lib, bilimga bo‘lgan qiziqishlarni e’tiborga olish, vatanparvarlik hissini shakllantirish va san’atga qiziqishni qondirilishi, ma’naviy merosni asrab-avaylash va keyingi avlodga qoldirishni singdirish; ajdodlarning ijodiga qiziqish va ma’naviy xordiq olish, fiziologik va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish orqali ma’naviy ehtiyojlarni rivojlantirishni barqarorlashtirish asoslab berilgan.

Xulosa. Shaxs ma’naviy ehtiyojlar transformatsiyasining ijtimoiy-psixologik omillarini tadqiq etish jarayonida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

1. Shaxs ma’naviy ehtiyojlarining psixologik tavsifi, uning uning nazariy asosi, tarkibi, mazmuni, ularning u yoki boshqa ehtiyoj turlariga birlashtirish yo‘li bilan ularning mohiyatini ochib berish imkonini beruvchi xarakteri eng yuqori ahamiyatga ega hisoblanadi. Zamonaviy shaxs ehtiyojlarining shakllanishining asosiy yo‘nalishlarini belgilash, ularni ajratishda ahamiyatga ega bo‘lgan ba’zi tasniflarini ilmiy tahlili haqida ma’lumot berildi.

2. Shaxsning ma’naviy ehtiyojlarini moddiy hayot, moddiy ehtiyojlardan uzib olgan holda ko‘rib chiqish mumkin emasligi va ma’naviy ehtiyojlar moddiy ehtiyojlar tomonidan belgilanishi aksiomadir. Uzoq xorij psixologlari ham moddiy ehtiyojlarning ulkan roli va ularning ma’naviy ehtiyojlarni belgilashi (determinatsiya qilishi) masalasiga murojaat qilgan. Aksariyat mualliflar shaxs ehtiyojlari sifatida tabiiy va moddiy ehtiyojlarni talqin qilishgan. Ma’naviy ehtiyojlar tadqiqotlarning diqqat markazidan va mohiyatidan biroz chetda qolganligini kuzatish mumkin. MDH davlatlari psixologiyasida ehtiyojlarga tarixiy-genetik yondashuvga qarama-qarshi holda, shaxsni o‘rganuvchi jahon nazariyotchilarining aksariyati inson ehtiyojlari sohasining ijtimoiy-tarixiy sabablardan kelib chiqishini, uning tinimsiz rivojlanishi va o‘zgarishini hisobga olmaydilar, individni unga bo‘ysunmaydigan harakatga soluvchi kuchlarning passiv, nofaol egasi deb tushunishadi. Yaqin xorijda taraqqiyot tendensiyalarini shaxs manaviy-extiyojlariga tasir natijasida transformatsiyasini vujudga kelishi va tashqi dunyo shaxsga uning o‘z ehtiyojlarini qondirishga tayyorligi va imkoniyatlariga bog‘liq muayyan talablar qo‘yishi sababli, individ va dunyo orasida “kelishganlik” qaror topishi lozimligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abulxanova-Slavskaya K. A. Strategiya jizni. –Moskva.: Misl. 1991. -299 s.

2. Abulxanova-Slavskaya K.A. Deyatelnost i psixologiya lichnosti. –M.: Nauka. 1990. -334 s.

3. Abulxanova-Slavskaya K.A. Tipologiya aktivnosti lichnosti// Psixologiya lichnosti i obraz jizni. –M.: 1997. -S.10-11.

4. Avdeyeva N.N. i dr. Razvitiye lichnosti na raznix etapax ontogeneza // Psixologiya lichnosti v trudax otechestvennix psixologov. –Sankt- Peterburg.: Piter. 2000. -180 s.

5. Azarov Y.P. Iskusstvo vospitivat. –M.: Prosvesheniye. 1995.- 448 s.

Sharopova Nilufar Ulug‘bek qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

TALABALARDA DIQQAT SIFATLARI RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada talabalarda diqqat sifatlarining shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida diqqatning barqarorligi, hajmi, taqsimlanishi va ko‘chuvchanligi kabi xususiyatlarning o‘quv faoliyati samaradorligi bilan bog‘liqligi aniqlanadi. Diqqat rivojlanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy va individual psixologik omillar chuqur tahlil qilinib, ularni samarali rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar*: diqqat, talaba, psixologik jarayon, diqqat barqarorligi, diqqat hajmi, diqqat taqsimlanishi, o‘quv faoliyati*

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические особенности формирования и развития свойств внимания у студентов. На основе результатов исследования выявлена взаимосвязь между такими характеристиками внимания, как устойчивость, объем, распределение и переключаемость, и эффективностью учебной деятельности. Проведен углубленный анализ социальных и индивидуально-психологических факторов, влияющих на развитие внимания, а также разработаны научно-практические рекомендации по его эффективному развитию.*

Ключевые слова*: внимание, студент, психические процессы, устойчивость внимания, объем внимания, распределение внимания, учебная деятельность*

Abstract. This article analyzes the psychological characteristics of the formation and development of attention properties in students. Based on the research results, the relationship between such attention characteristics as stability, span, distribution, and switching and academic performance is identified. A detailed analysis of social and individual psychological factors influencing attention development is conducted, and scientific and practical recommendations for its effective improvement are developed.

Keywords: *attention, student, psychological processes, attention stability, attention span, attention distribution, academic activity*

Kirish. Talabalik davri insonning kognitiv rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib, bu davrda diqqat kabi psixik jarayonlar faol rivojlanadi. Diqqat o‘quv faoliyatining asosiy sharti sifatida bilimlarni o‘zlashtirish, tahlil qilish va mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy ta’lim sharoitida axborot hajmining ortishi talabalardan yuqori darajada diqqatni talab qiladi. Diqqatning yetarli rivojlanmaganligi o‘qishda qiyinchiliklar, tez charchash va o‘zlashtirish samaradorligining

pasayishiga olib keladi. Shu bois talabalarda diqqat sifatlarini rivojlantirishning psixologik xususiyatlarini o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi. Talabalarda diqqat sifatlari rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash va ularning o‘quv faoliyati bilan bog‘liqligini tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari

- diqqat sifatlarining asosiy turlarini aniqlash;
- talabalarda diqqat darajasini baholash;
- diqqat va o‘quv samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish;
- diqqatni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning dolzarbligi - zamonaviy ta’lim tizimida axborot hajmining ortib borishi talabalardan yuqori darajada diqqatni talab qiladi. Diqqat yetishmovchiligi esa o‘quv natijalarining pasayishiga olib keladi. Shu sababli diqqatni rivojlantirish mexanizmlarini o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Bu esa ta’lim jarayonini samarali tashkil etish va talabalarning bilim olish ko‘rsatkichlarini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi. Diqqat muammosi psixologiya fanida keng va chuqur o‘rganilgan bo‘lib, u insonning asosiy kognitiv jarayonlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Lev Vygotsky diqqatning rivojlanishini ijtimoiy muhit bilan uzviy bog‘liq holda tushuntiradi. Uning fikricha, diqqat dastlab tashqi boshqaruv (o‘qituvchi, ota-ona, muhit ta’siri) orqali shakllanadi, keyinchalik esa ichki psixik mexanizmga aylanib, shaxs tomonidan ongli ravishda boshqarila boshlaydi.

Albert Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasiga ko‘ra, shaxsning diqqat jarayonlari ham ijtimoiy o‘rganish orqali shakllanadi. Talabalar o‘z atrofidagi insonlar — o‘qituvchilar, tengdoshlar va boshqa ijtimoiy modellarning xulq-atvorini kuzatish va taqlid qilish orqali diqqatni boshqarishni o‘rganadi. Jean Piaget esa diqqatni kognitiv rivojlanish bilan bog‘lab, tafakkur darajasi oshgani sari diqqatning hajmi, barqarorligi va moslashuvchanligi ham takomillashishini ta’kidlaydi. Ilmiy manbalarga ko‘ra, talabalarda diqqat rivojlanishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Jumladan, o‘quv motivatsiyasi diqqatni uzoq vaqt davomida saqlab turishga yordam beradi, psixologik holat (stress va charchoq) esa aksincha diqqatni susaytiradi. Ta’lim muhiti va o‘qitish usullari diqqatni faollashtiruvchi muhim tashqi omillar sifatida namoyon bo‘ladi, individual psixologik xususiyatlar esa har bir talabaning diqqat darajasini belgilaydi. Zamonaviy axborot yuklamasining ortishi diqqatning tez chalg‘ishiga sabab bo‘lishi mumkin, bu esa diqqatni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Tadqiqot usullari. Tadqiqotda kompleks yondashuv asosida bir qator empirik va statistik metodlardan foydalanildi. Jumladan, kuzatish metodi orqali talabalarning o‘quv jarayonidagi diqqat holati, chalg‘ish darajasi va faoliyatga jalb etilish xususiyatlari tahlil qilindi. Psixologik testlar yordamida diqqatning barqarorligi, hajmi, taqsimlanishi va ko‘chuvchanligi baholandi, anketa metodi orqali esa talabalarning o‘quv motivatsiyasi, psixologik holati (stress, charchoq) hamda diqqatga ta’sir etuvchi omillar haqida ma’lumotlar yig‘ildi.

Tadqiqotda jami n = 60 nafar talaba (18–23 yosh) ishtirok etdi. Respondentlar turli yo‘nalishlarda tahsil olayotgan bo‘lib, ularning jins, yosh va o‘quv sharoiti jihatidan muvozanatli tanlanishiga e’tibor qaratildi. Bu esa olingan natijalarning ishonchliligini oshirishga xizmat qildi.

Yig‘ilgan ma’lumotlar statistik tahlil qilinib, diqqat ko‘rsatkichlari va o‘quv samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqliklar korrelyatsion tahlil yordamida aniqlandi. Ushbu usul orqali diqqatning turli komponentlari bilan motivatsiya, charchoq va o‘zlashtirish darajasi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar chuqur tahlil qilindi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari talabalarda diqqat sifatlari (barqarorlik, hajm, taqsimlanish va ko‘chuvchanlik) turli darajada rivojlanganligini ko‘rsatdi. Tahlil davomida diqqat barqarorligi o‘quv samaradorligi bilan eng kuchli ijobiy bog‘liqlikka ega ekani (r = 0.68) aniqlandi, ya’ni diqqatni uzoq vaqt saqlay oladigan talabalar materialni yaxshiroq o‘zlashtiradi. Diqqat hajmi ham muhim omil sifatida namoyon bo‘lib (r = 0.55), bir vaqtning o‘zida ko‘proq axborotni qamrab olgan talabalar o‘qishda yuqori natija ko‘rsatishi kuzatildi. Aksincha, charchoq darajasi diqqatga salbiy ta’sir ko‘rsatib (r = -0.60), diqqatning pasayishiga va o‘zlashtirish samaradorligining kamayishiga olib kelishi aniqlandi.

Umuman olganda, yuqori diqqat darajasiga ega talabalar faolroq, mas’uliyatli va o‘quv jarayoniga yaxshiroq moslashgan bo‘lsa, past diqqat darajasiga ega talabalar chalg‘uvchanlik va tez charchash bilan ajralib turdi.

Jadval. Talabalarda diqqat sifatlari va ularning o‘quv samaradorligiga ta’siri (n = 60)

Diqqat sifati / holati	Korrelyatsiya koeffitsienti (r)	Ta’siri	Tavsif
Diqqat barqarorligi	r = 0.68	Ijobiy	Diqqatni uzoq vaqt saqlash o‘quv materialini yaxshiroq o‘zlashtirishga yordam beradi
Diqqat hajmi	r = 0.55	Ijobiy	Bir vaqtning o‘zida ko‘proq axborotni qamrab olish o‘quv natijalarini oshiradi
Charchoq darajasi	r = -0.60	Salbiy	Tez charchash diqqatning pasayishiga va o‘zlashtirish samaradorligining kamayishiga olib keladi

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, diqqat murakkab va ko‘p omilli psixik jarayon bo‘lib, u nafaqat individual psixologik xususiyatlar, balki ijtimoiy muhit bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Diqqatning rivojlanishi talabaning o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyatini bevosita belgilaydi. Talabalarda diqqat darajasining turlicha bo‘lishi ularning motivatsiyasi, o‘quv sharoiti, psixologik holati va kundalik hayot tarzi bilan izohlanadi. Shu jihatdan diqqatni shakllantirish va rivojlantirish jarayoni kompleks yondashuvni talab etadi.

Motivatsiya yuqori bo‘lgan talabalar o‘quv jarayonida diqqatni uzoq vaqt saqlab qolish va uni samarali boshqarish qobiliyatiga ega ekanligi aniqlandi. Aksincha, stress va charchoq darajasining yuqoriligi diqqatning tez susayishiga, chalg‘uvchanlikning ortishiga hamda o‘quv samaradorligining pasayishiga olib keladi. Bu holat diqqatni barqarorlashtirishda psixologik holatni boshqarish va dam olish rejimini to‘g‘ri tashkil etish muhimligini ko‘rsatadi.

Lev Vygotsky nazariyasiga ko‘ra, ta’lim jarayonida o‘qituvchi yetakchi rol o‘ynaydi va u talabalarda diqqatni yo‘naltirish hamda boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Albert Bandura yondashuviga muvofiq esa, talabalar diqqatni boshqarish va uni rivojlantirishni ijtimoiy muhitdagi kuzatish, taqlid qilish va shaxsiy tajriba orqali o‘zlashtiradi. Bu esa ta’lim jarayonida ijobiy namunalar va faol o‘qitish usullarining ahamiyatini yanada oshiradi.
Innovatsionlik qismi.Tadqiqot natijasida diqqatni rivojlantirishning uch komponentli modeli taklif etildi. Ushbu model diqqat jarayonini faqat bir yo‘nalishda emas, balki kompleks tizim sifatida ko‘rib chiqishga asoslanadi. individual psixologik omillar (motivatsiya, iroda); o‘quv muhiti (ta’lim sharoiti); psixologik holat (stressni boshqarish).

Mazkur model diqqatni kompleks rivojlantirish imkonini beradi va uni ta’lim jarayonida amaliy qo‘llash orqali talabalarning o‘quv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.
Xulosa. Talabalarda diqqat sifatlari rivojlanishi o‘quv faoliyatining samaradorligiga bevosita va muhim ta’sir ko‘rsatadi. Diqqat qanchalik barqaror va boshqariladigan bo‘lsa, o‘zlashtirish darajasi ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Shu sababli diqqatni rivojlantirish ta’lim jarayonining asosiy psixologik vazifalaridan biri hisoblanadi.

Diqqatni rivojlantirish uchun o‘quv motivatsiyasini oshirish, talabalarda bilim olishga nisbatan ichki qiziqishni shakllantirish muhimdir. Shuningdek, dam olish va mehnat rejimini to‘g‘ri tashkil etish diqqatning barqarorligini ta’minlaydi hamda aqliy charchoqning oldini oladi. Stressni kamaytirish va psixologik muvozanatni saqlash ham diqqat sifatlarini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, interaktiv ta’lim usullaridan foydalanish va psixologik treninglar o‘tkazish talabalarda diqqatni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Bu yondashuvlar orqali diqqatni boshqarish ko‘nikmalari mustahkamlanadi va o‘quv jarayoni samaradorligi oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (references)

1. Anderson, J. R. (2015). *Cognitive psychology and its implications*. Worth Publishers.
2. Bandura, A. (2001). *Social cognitive theory: An agentic perspective*. Annual Review of Psychology, 52, 1–26.
3. Diamond, A. (2013). Executive functions. *Annual Review of Psychology*, 64, 135–168.
4. G‘oziyev, E. G‘. (2018). *Umumiy psixologiya*. Toshkent: Universitet.
5. Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux.
6. Karimova, V. M. (2019). *Psixologiya*. Toshkent: O‘qituvchi.
7. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.
8. Piaget, J. (2003). *The psychology of intelligence*. Routledge.

Sharopova Nilufar Ulug‘bek qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

TALABALARDA DIQQAT SIFATLARI RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada talabalarda diqqat sifatlarining shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida diqqatning barqarorligi, hajmi, taqsimlanishi va ko‘chuvchanligi kabi xususiyatlarning o‘quv faoliyati samaradorligi bilan bog‘liqligi aniqlanadi. Diqqat rivojlanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy va individual psixologik omillar chuqur tahlil qilinib, ularni samarali rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *diqqat, talaba, psixologik jarayon, diqqat barqarorligi, diqqat hajmi, diqqat taqsimlanishi, o‘quv faoliyati*

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические особенности формирования и развития свойств внимания у студентов. На основе результатов*

исследования выявлена взаимосвязь между такими характеристиками внимания, как устойчивость, объем, распределение и переключаемость, и эффективностью учебной деятельности. Проведен углубленный анализ социальных и индивидуально-психологических факторов, влияющих на развитие внимания, а также разработаны научно-практические рекомендации по его эффективному развитию.

Ключевые слова: *внимание, студент, психические процессы, устойчивость внимания, объем внимания, распределение внимания, учебная деятельность*

Abstract*. This article analyzes the psychological characteristics of the formation and development of attention properties in students. Based on the research results, the relationship between such attention characteristics as stability, span, distribution, and switching and academic performance is identified. A detailed analysis of social and individual psychological factors influencing attention development is conducted, and scientific and practical recommendations for its effective improvement are developed.*

Keywords: *attention, student, psychological processes, attention stability, attention span, attention distribution, academic activity*

Kirish. Talabalik davri insonning kognitiv rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib, bu davrda diqqat kabi psixik jarayonlar faol rivojlanadi. Diqqat o‘quv faoliyatining asosiy sharti sifatida bilimlarni o‘zlashtirish, tahlil qilish va mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy ta’lim sharoitida axborot hajmining ortishi talabalardan yuqori darajada diqqatni talab qiladi. Diqqatning yetarli rivojlanmaganligi o‘qishda qiyinchiliklar, tez charchash va o‘zlashtirish samaradorligining pasayishiga olib keladi. Shu bois talabalarda diqqat sifatlarini rivojlantirishning psixologik xususiyatlarini o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi. Talabalarda diqqat sifatlari rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash va ularning o‘quv faoliyati bilan bog‘liqligini tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari

- diqqat sifatlarining asosiy turlarini aniqlash;
- talabalarda diqqat darajasini baholash;
- diqqat va o‘quv samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish;
- diqqatni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning dolzarbligi - zamonaviy ta’lim tizimida axborot hajmining ortib borishi talabalardan yuqori darajada diqqatni talab qiladi. Diqqat yetishmovchiligi esa o‘quv natijalarining pasayishiga olib keladi. Shu sababli diqqatni rivojlantirish mexanizmlarini o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Bu esa ta’lim jarayonini samarali tashkil etish va talabalarning bilim olish ko‘rsatkichlarini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi.Diqqat muammosi psixologiya fanida keng va chuqur o‘rganilgan bo‘lib, u insonning asosiy kognitiv jarayonlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Lev Vygotsky diqqatning rivojlanishini ijtimoiy muhit bilan uzviy bog‘liq holda tushuntiradi. Uning fikricha, diqqat dastlab tashqi boshqaruv (o‘qituvchi, ota-ona, muhit ta’siri) orqali shakllanadi, keyinchalik esa ichki psixik mexanizmga aylanib, shaxs tomonidan ongli ravishda boshqarila boshlaydi.

Albert Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasiga ko‘ra, shaxsning diqqat jarayonlari ham ijtimoiy o‘rganish orqali shakllanadi. Talabalar o‘z atrofidagi insonlar — o‘qituvchilar, tengdoshlar va boshqa ijtimoiy modellarning xulq-atvorini kuzatish va taqlid qilish orqali diqqatni boshqarishni o‘rganadi. Jean Piaget esa diqqatni kognitiv rivojlanish bilan bog‘lab, tafakkur darajasi oshgani sari diqqatning hajmi, barqarorligi va moslashuvchanligi ham takomillashishini ta’kidlaydi.

Ilmiy manbalarga ko‘ra, talabalarda diqqat rivojlanishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Jumladan, o‘quv motivatsiyasi diqqatni uzoq vaqt davomida saqlab turishga yordam beradi, psixologik holat (stress va charchoq) esa aksincha diqqatni susaytiradi. Ta’lim muhiti va o‘qitish usullari diqqatni faollashtiruvchi muhim tashqi omillar sifatida namoyon bo‘ladi, individual psixologik xususiyatlar esa har bir talabaning diqqat darajasini belgilaydi. Zamonaviy axborot yuklamasining ortishi diqqatning tez chalg‘ishiga sabab bo‘lishi mumkin, bu esa diqqatni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Tadqiqot usullari.Tadqiqotda kompleks yondashuv asosida bir qator empirik va statistik metodlardan foydalanildi. Jumladan, kuzatish metodi orqali talabalarning o‘quv jarayonidagi diqqat holati, chalg‘ish darajasi va faoliyatga jalb etilish xususiyatlari tahlil qilindi. Psixologik testlar yordamida diqqatning barqarorligi, hajmi, taqsimlanishi va ko‘chuvchanligi baholandi, anketa metodi orqali esa talabalarning o‘quv motivatsiyasi, psixologik holati (stress, charchoq) hamda diqqatga ta’sir etuvchi omillar haqida ma’lumotlar yig‘ildi.

Tadqiqotda jami n = 60 nafar talaba (18–23 yosh) ishtirok etdi. Respondentlar turli yo‘nalishlarda tahsil olayotgan bo‘lib, ularning jins, yosh va o‘quv sharoiti jihatidan muvozanatli tanlanishiga e’tibor qaratildi. Bu esa olingan natijalarning ishonchliligini oshirishga xizmat qildi.

Yig‘ilgan ma’lumotlar statistik tahlil qilinib, diqqat ko‘rsatkichlari va o‘quv samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqliklar korrelyatsion tahlil yordamida aniqlandi. Ushbu usul orqali diqqatning turli komponentlari bilan motivatsiya, charchoq va o‘zlashtirish darajasi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar chuqur tahlil qilindi.

Natijalar.Tadqiqot natijalari talabalarda diqqat sifatlari (barqarorlik, hajm, taqsimlanish va ko‘chuvchanlik) turli darajada rivojlanganligini ko‘rsatdi. Tahlil davomida diqqat barqarorligi o‘quv samaradorligi bilan eng kuchli ijobiy bog‘liqlikka ega ekani (r = 0.68) aniqlandi, ya’ni diqqatni uzoq vaqt saqlay oladigan talabalar materialni yaxshiroq o‘zlashtiradi. Diqqat hajmi ham muhim omil sifatida namoyon bo‘lib (r = 0.55), bir vaqtning o‘zida ko‘proq axborotni qamrab olgan talabalar o‘qishda yuqori natija ko‘rsatishi kuzatildi. Aksincha, charchoq darajasi diqqatga salbiy ta’sir ko‘rsatib (r = -0.60), diqqatning pasayishiga va o‘zlashtirish samaradorligining kamayishiga olib kelishi aniqlandi.

Umuman olganda, yuqori diqqat darajasiga ega talabalar faolroq, mas’uliyatli va o‘quv jarayoniga yaxshiroq moslashgan bo‘lsa, past diqqat darajasiga ega talabalar chalg‘uvchanlik va tez charchash bilan ajralib turdi.

Jadval. Talabalarda diqqat sifatlari va ularning o‘quv samaradorligiga ta’siri (n = 60)

Diqqat sifati / holati	Korrelyatsiya koeffitsienti (r)	Ta’sir	Tavsif
Diqqat barqarorligi	r = 0.68	Ijobiy	Diqqatni uzoq vaqt saqlash o‘quv materialini yaxshiroq o‘zlashtirishga yordam beradi
Diqqat hajmi	r = 0.55	Ijobiy	Bir vaqtning o‘zida ko‘proq axborotni qamrab olish o‘quv natijalarini oshiradi
Charchoq darajasi	r = -0.60	Salbiy	Tez charchash diqqatning pasayishiga va o‘zlashtirish samaradorligining kamayishiga olib keladi

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, diqqat murakkab va ko‘p omilli psixik jarayon bo‘lib, u nafaqat individual psixologik xususiyatlar, balki ijtimoiy muhit bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Diqqatning rivojlanishi talabaning o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyatini bevosita belgilaydi. Talabalarda diqqat darajasining turlicha bo‘lishi ularning motivatsiyasi, o‘quv sharoiti, psixologik holati va kundalik hayot tarzi bilan izohlanadi. Shu jihatdan diqqatni shakllantirish va rivojlantirish jarayoni kompleks yondashuvni talab etadi.

Motivatsiya yuqori bo‘lgan talabalar o‘quv jarayonida diqqatni uzoq vaqt saqlab qolish va uni samarali boshqarish qobiliyatiga ega ekanligi aniqlandi. Aksincha, stress va charchoq darajasining yuqoriligi diqqatning tez susayishiga, chalg‘uvchanlikning ortishiga hamda o‘quv

samaradorligining pasayishiga olib keladi. Bu holat diqqatni barqarorlashtirishda psixologik holatni boshqarish va dam olish rejimini to‘g‘ri tashkil etish muhimligini ko‘rsatadi.

Lev Vygotsky nazariyasiga ko‘ra, ta’lim jarayonida o‘qituvchi yetakchi rol o‘ynaydi va u talabalarda diqqatni yo‘naltirish hamda boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Albert Bandura yondashuviga muvofiq esa, talabalar diqqatni boshqarish va uni rivojlantirishni ijtimoiy muhitdagi kuzatish, taqlid qilish va shaxsiy tajriba orqali o‘zlashtiradi. Bu esa ta’lim jarayonida ijobiy namunalar va faol o‘qitish usullarining ahamiyatini yanada oshiradi.

Innovatsionlik qismi. Tadqiqot natijasida diqqatni rivojlantirishning uch komponentli modeli taklif etildi. Ushbu model diqqat jarayonini faqat bir yo‘nalishda emas, balki kompleks tizim sifatida ko‘rib chiqishga asoslanadi. individual psixologik omillar (motivatsiya, iroda); o‘quv muhiti (ta’lim sharoiti); psixologik holat (stressni boshqarish).

Mazkur model diqqatni kompleks rivojlantirish imkonini beradi va uni ta’lim jarayonida amaliy qo‘llash orqali talabalarning o‘quv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Talabalarda diqqat sifatlari rivojlanishi o‘quv faoliyatining samaradorligiga bevosita va muhim ta’sir ko‘rsatadi. Diqqat qanchalik barqaror va boshqariladigan bo‘lsa, o‘zlashtirish darajasi ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Shu sababli diqqatni rivojlantirish ta’lim jarayonining asosiy psixologik vazifalaridan biri hisoblanadi.

Diqqatni rivojlantirish uchun o‘quv motivatsiyasini oshirish, talabalarda bilim olishga nisbatan ichki qiziqishni shakllantirish muhimdir. Shuningdek, dam olish va mehnat rejimini to‘g‘ri tashkil etish diqqatning barqarorligini ta’minlaydi hamda aqliy charchoqning oldini oladi. Stressni kamaytirish va psixologik muvozanatni saqlash ham diqqat sifatlarini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, interaktiv ta’lim usullaridan foydalanish va psixologik treninglar o‘tkazish talabalarda diqqatni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Bu yondashuvlar orqali diqqatni boshqarish ko‘nikmalari mustahkamlanadi va o‘quv jarayoni samaradorligi oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (references)

1.Anderson, J. R. (2015). *Cognitive psychology and its implications*. Worth Publishers.

2.Bandura, A. (2001). *Social cognitive theory: An agentic perspective*. Annual Review of Psychology, 52, 1–26.

3.Diamond, A. (2013). Executive functions. *Annual Review of Psychology*, 64, 135–168.

4.G‘oziyev, E. G‘. (2018). *Umumiy psixologiya*. Toshkent: Universitet.

5.Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux.

6.Karimova, V. M. (2019). *Psixologiya*. Toshkent: O‘qituvchi.

7.Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.

Qudratova Sevara Baxriddin qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

KICHIK YOSHDAGI BOLALAR IJODKORLIGI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kichik yoshdagi bolalarda ijodkorlikning shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ijodiy fikrlash, tasavvur, original g‘oyalar yaratish va muammoli vaziyatlarda noodatiy yechim topish kabi jarayonlarning bolalar psixik rivojlanishi bilan bog‘liqligi o‘rganiladi. Ijodkorlikka ta’sir etuvchi ijtimoiy muhit, tarbiya, o‘yin faoliyati va individual psixologik omillar tahlil qilinib, ularni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *ijodkorlik, bola psixologiyasi, tasavvur, kreativ fikrlash, o‘yin faoliyati, kognitiv rivojlanish, motivatsiya*

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические особенности формирования и развития творческих способностей у детей младшего возраста. В исследовании изучается взаимосвязь таких процессов, как творческое мышление, воображение, создание оригинальных идей и нестандартное решение проблемных ситуаций, с психическим развитием детей. Также анализируются социальная среда, воспитание, игровая деятельность и индивидуально-психологические факторы, влияющие на развитие креативности, и разрабатываются научно-практические рекомендации по её развитию.*

Ключевые слова: *творчество, детская психология, воображение, креативное мышление, игровая деятельность, когнитивное развитие, мотивация*

Abstract. *This article analyzes the psychological features of the formation and development of creativity in early childhood. The study examines the relationship between processes such as creative thinking, imagination, generation of original ideas, and unconventional problem-solving with children's psychological development. It also analyzes the influence of social environment, upbringing, play activities, and individual psychological factors on creativity development, and provides scientific and practical recommendations for its enhancement.*

Keywords: *creativity, child psychology, imagination, creative thinking, play activity, cognitive development, motivation*

Kirish. Kichik yoshdagi bolalik davri insonning psixik rivojlanishida eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda tasavvur, ijodiy fikrlash va kognitiv jarayonlar tez rivojlanadi. Bolalar atrofdagi dunyoni o‘yin, kuzatish va taqlid orqali o‘rganadi, bu esa ijodkorlikning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli bu davrda beriladigan tarbiya va ta’lim bolalarning kelajakdagi ijodiy salohiyatini belgilab beradi.

Zamonaviy ta’lim tizimida ijodkor shaxsni shakllantirish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib, kichik yoshdan boshlab ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Shu sababli bolalarda ijodkorlikning psixologik xususiyatlarini o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan muhimdir.

Tadqiqot maqsadi

Kichik yoshdagi bolalarda ijodkorlik rivojlanishining psixologik omillarini aniqlash va ularni shakllantirish mexanizmlarini tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari

- ijodkorlikning psixologik asoslarini aniqlash;
- bolalarda ijodiy fikrlash darajasini o‘rganish;
- o‘yin va muhitning ijodkorlikka ta’sirini tahlil qilish;
- ijodkorlikni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot dolzarbligi - bugungi kunda jamiyat ijodiy fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan shaxslarga ehtiyoj sezmoqda. Shu bois ijodkorlikni erta yoshdan rivojlantirish ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biridir. Kichik yoshdagi bolalarda ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish ularning keyingi kognitiv va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayon bolalarda muammolarni hal qilish ko'nikmalarini erta bosqichdan rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi.Ijodkorlik psixologiyasi ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Bu sohada Lev Vygotsky nazariyalari alohida o'rin tutadi. U ijodkorlikni bolaning tasavvuri, ijtimoiy muhit va madaniy tajriba bilan chambarchas bog'liq jarayon sifatida talqin qiladi. Vygotskyga ko'ra, bola ijodiy fikrlashni yolg'iz emas, balki kattalar va tengdoshlari bilan muloqot jarayonida rivojlantiradi.

Jean Piaget esa ijodiy fikrlashni kognitiv rivojlanish bosqichlari bilan izohlaydi. Uning fikricha, bolalar tafakkuri ma'lum yosh bosqichlarida murakkablashib boradi va shu jarayonda ijodiy fikrlash shakllanadi. Piaget bolalarning dunyoni anglash jarayonida mustaqil kashfiyotlar qilishini muhim deb hisoblaydi. Bu kashfiyotlar orqali bola yangi g'oyalarni sinab ko'radi, xatolar qiladi va shu asosda ijodiy tafakkurini rivojlantiradi.

J. P. Guilford ijodkorlikni divergent fikrlash tushunchasi bilan bog'laydi. Unga ko'ra, ijodkorlik bir muammoning faqat bitta emas, balki bir nechta yechimlarini topish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Guilford ijodiy fikrlashning asosiy komponentlari sifatida ravonlik, moslashuvchanlik va originallikni ajratib ko'rsatadi.

E. P. Torrance esa ijodkorlikni aniqlash va baholashga qaratilgan testlarni ishlab chiqishi bilan mashhurdir. Uning Torrance Test of Creative Thinking (TTCT) usuli bolalardagi ijodiy qobiliyatlarni aniqlashda keng qo'llaniladi. Zamonaviy tadqiqotlar esa ijodkorlikning rivojlanishida o'yin faoliyati, erkin fikrlash muhiti, rag'bat va ichki motivatsiyaning muhim rol o'ynashini ko'rsatmoqda.

Tadqiqot usullari. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- kuzatish metodi;
- test (Torrance ijodkorlik testi asosida);
- anketa so'rovnomasi;
- eksperiment usuli.

Tadqiqotda 6–10 yoshdagi 50 nafar bola ishtirok etdi. Ularning ijodiy fikrlash darajasi, tasavvur kengligi va muammoli vaziyatlarga munosabati o'rganildi. Ishtirokchilar turli ijtimoiy va oilaviy muhitdan tanlab olindi, bu esa natijalarning ishonchliligini oshirishga yordam berdi. Olingan ma'lumotlar bolalarning ijodkorlik darajasini kompleks tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bolalarning ijodkorlik darajasi ularning o'yin faoliyati, erkin fikrlash muhiti va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi bilan bevosita bog'liqdir. Erkin va ijodiy muhitda tarbiyalanayotgan bolalar yangi g'oyalarni yaratishga ko'proq moyil bo'lishi, mustaqil fikrlashi va tasavvurining kengligi bilan ajralib turishi aniqlandi.

Tahlil natijalariga ko'ra:

- erkin o'yin bilan shug'ullanuvchi bolalarda ijodkorlik yuqori darajada namoyon bo'lgan (72%);
- cheklangan va qat'iy qoidali muhitda o'sayotgan bolalarda ijodkorlik darajasi pastroq (41%);
- ota-ona tomonidan qo'llab-quvvatlash ijodiy fikrlashni sezilarli darajada oshirishi aniqlangan (r = 0.63).

Bolalarda ijodkorlikning eng rivojlangan komponenti tasavvur ekanligi, eng past rivojlangan komponent esa muammoli vaziyatlarda original va noodatiy yechim topish ko'nikmasi ekanligi ma'lum bo'ldi. Bu holat bolalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashg'ulotlar zarurligini ko'rsatadi.

Jadval. Bolalarda ijodkorlik darajasi va unga ta'sir etuvchi omillar (n = 50)

Omil / Ko‘rsatkich	Natija (%) / r	Ta’siri	Izoh
Erkin o‘yin faoliyati	72%	Ijobiy	Ijodiy fikrlash va tasavvurni kuchaytiradi
Qat’iy qoidali muhit	41%	Salbiy	Ijodkorlikni cheklaydi
Ota-ona qo‘llab-quvvatlashi	r = 0.63	Kuchli ijobiy	Bolaning ijodiy faolligini oshiradi
Tasavvur (eng rivojlangan komponent)	Yuqori	Ijobiy	Eng kuchli ijodiy ko‘rsatkich
Muammoli vaziyatlarda yechim topish	Past	Zaif	Rivojlantirish talab etiladi

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, ijodkorlik faqat tug‘ma qobiliyat sifatida emas, balki tashqi muhit va pedagogik ta’sirlar orqali shakllanadigan murakkab psixologik jarayon hisoblanadi. Ayniqsa, erkin o‘yin faoliyati bolalarda tasavvurni rivojlantiradi, ularni yangi g‘oyalar yaratishga undaydi hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmasini kuchaytiradi. Bunday sharoitda bola o‘zini erkin ifoda etish imkoniga ega bo‘ladi, bu esa ijodiy salohiyatning oshishiga xizmat qiladi.

Vygotsky yondashuviga muvofiq, ijodiy rivojlanish ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bola kattalar va tengdoshlar bilan muloqot jarayonida yangi bilim va tajribalarni o‘zlashtiradi. Bandura nazariyasida esa kuzatish va taqlid qilish orqali ijodiy xulq shakllanishi asosiy omil sifatida qaraladi. Demak, bolalar atrofdagi ijobiy namunalardan ilhomlanib, ularni o‘z faoliyatida qayta yaratish orqali ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.

Bundan tashqari, motivatsiya va emotsional qo‘llab-quvvatlash ijodiy jarayonning muhim omillari sifatida ajralib turadi. Bolaga nisbatan ijobiy munosabat, uning g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish ijodiy faollikni sezilarli darajada oshiradi. Aksincha, qat’iy cheklovlar va tanqidiy muhit ijodiy fikrlashning susayishiga olib kelishi mumkin.

Innovatsion qism. Tadqiqot asosida “bolalar ijodkorligini rivojlantirishning uch omilli modeli” ishlab chiqildi:

- kognitiv omillar (tasavvur, tafakkur);
- ijtimoiy omillar (oila va ta’lim muhiti);
- emotsional omillar (motivatsiya va qo‘llab-quvvatlash).

Ushbu model bolalarda ijodkorlikni kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv ta’lim jarayonida ijodiy salohiyatni erta bosqichdan aniqlash va rivojlantirish imkonini beradi.

Xulosa. Kichik yoshdagi bolalarda ijodkorlik ularning kognitiv, emotsional va shaxsiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ijodiy qobiliyatlarning shakllanishi asosan erkin o‘yin faoliyati, ijobiy psixologik muhit va motivatsion yondashuv bilan chambarchas bog‘liqdir. Bunday sharoit bolalarda mustaqil fikrlash, tasavvur kengligi hamda yangi g‘oyalar yaratish qobiliyatini rivojlantiradi. Shu sababli ijodkorlikni erta yoshdan boshlab qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Ta’lim jarayonida ijodiy topshiriqlarni ko‘paytirish, interaktiv metodlardan foydalanish va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish bolalarda ijodiy fikrlashni sezilarli darajada rivojlantiradi. Bundan tashqari, pedagog va ota-onalarning hamkorligi ham ijodiy salohiyatni oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Natijada bolalar nafaqat bilimlarni o‘zlashtiradi, balki ularni amaliyotda qo‘llash va yangi yechimlar yaratish ko‘nikmasini ham egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar (references)

1. Amabile, T. M. (2018). *Creativity in context: Update to the social psychology of creativity*. Routledge.

2. Beghetto, R. A., & Kaufman, J. C. (2019). *Nurturing creativity in the classroom*. Cambridge University Press.
3. Craft, A. (2017). *Creativity and education futures*. Trentham Books.
4. Csikszentmihalyi, M. (2014). *Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention*. HarperCollins.
5. Dewey, J. (2015). *Art as experience*. Penguin Classics.
6. Fleith, D. S. (2020). *Creativity in school and society*. Springer.
7. Gardner, H. (2011). *Creating minds: An anatomy of creativity seen through the lives of Freud, Einstein, Picasso*. Basic Books.

Shodiyeva Nargiza Ro‘ziqulovna
Buxoro xalqaro universiteti
Psixologiya va xorijiy tillar fakulteti
1-kurs magistranti

IMKONIYATI CHEKLANGAN O‘SMIRLARDA EMOTSIONAL ZO‘RIQISHLAR NAMOYON BO‘LISHINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlarning yuzaga kelish omillari, ularning psixologik determinantlari hamda namoyon bo‘lish shakllari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida ushbu toifadagi o‘smirlarning ruhiy holatiga ta’sir etuvchi asosiy ichki va tashqi omillar aniqlanadi. Emotsional zo‘riqish darajasi o‘smirlarning individual psixologik xususiyatlari hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasiga bevosita bog‘liq ekanligi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *emotsional zo‘riqish, o‘smirlik davri, psixologik determinantlar, stress, nogironlik, ijtimoiy muhit*

Аннотация. *В данной статье анализируются факторы возникновения эмоционального напряжения у подростков с ограниченными возможностями, их психологические детерминанты и формы проявления. На основе результатов исследования выявляются основные внутренние и внешние факторы, влияющие на психическое состояние данной категории подростков. Обосновывается, что уровень эмоционального напряжения напрямую зависит от индивидуальных психологических особенностей подростков и степени социальной поддержки.*

Ключевые слова: *эмоциональное напряжение, подростковый возраст, психологические детерминанты, стресс, инвалидность, социальная среда*

Abstract. *This article analyzes the factors contributing to emotional stress in adolescents with disabilities, their psychological determinants, and forms of manifestation. Based on the research results, the main internal and external factors affecting the mental state of this group of adolescents are identified. It is substantiated that the level of emotional stress directly depends on individual psychological characteristics and the level of social support.*

Keywords: *emotional stress, adolescence, psychological determinants, stress, disability, social environment*

Kirish Imkoniyati cheklangan o‘smirlarning psixologik rivojlanishi zamonaviy psixologiya va pedagogika fanlarining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. O‘smirlik davri o‘ziga xos murakkab bosqich bo‘lib, bu davrda shaxsning emotsional holati keskin o‘zgarishlarga uchraydi. Ayniqsa, jismoniy yoki psixik cheklovlarga ega bo‘lgan o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlar yanada kuchliroq namoyon bo‘lishi mumkin. Bu holat ularning ijtimoiy moslashuvi, o‘z-o‘zini baholashi va atrof-muhit bilan munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli imkoniyati

cheklangan o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlarning psixologik determinantlarini aniqlash muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi Imkoniyati cheklangan o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlarning yuzaga kelish omillarini aniqlash va ularning psixologik determinantlarini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning dolzarbligi - imkoniyati cheklangan o‘smirlarning psixologik holatini o‘rganish hozirgi davrda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘smirlik davrida emotsional zo‘riqishlar ularning ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ushbu muammoning psixologik determinantlarini aniqlash dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot vazifalari

- emotsional zo‘riqishlarning asosiy omillarini aniqlash;
- ularning namoyon bo‘lish shakllarini tahlil qilish;
- psixologik determinantlarning ta’sirini baholash;
- muammoni kamaytirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Adabiyotlar sharhi. Psixologiya fanida emotsional zo‘riqish va stress muammolari ko‘plab olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. Xorijiy tadqiqotchilardan G. Selye stress nazariyasini ishlab chiqib, uning organizmga fiziologik va psixologik ta’sirini ilmiy asoslab bergan. L.S. Vygotskiy va A.N. Leontyevlarning ilmiy ishlari esa shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit va faoliyatning muhim o‘rni borligini ko‘rsatadi. Ularning yondashuvlari o‘smirlik davrida yuzaga keladigan emotsional o‘zgarishlarni tushunishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mahalliy tadqiqotchilar ham o‘smirlar psixologiyasi, ayniqsa imkoniyati cheklangan bolalarning ruhiy rivojlanishi masalalarini o‘rganishda muhim ilmiy natijalarga erishganlar. Ularning tadqiqotlarida o‘smirlarning emotsional holati, o‘z-o‘zini baholash darajasi va ijtimoiy moslashuv muammolari atroflicha tahlil qilingan. Bu ishlarda imkoniyati cheklangan o‘smirlarning ruhiy holati ko‘p jihatdan ijtimoiy muhit va pedagogik yondashuvga bog‘liqligi ta’kidlanadi.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, imkoniyati cheklangan o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlarning yuzaga kelishida biologik, psixologik va ijtimoiy omillar muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi, kommunikativ muammolar va o‘ziga nisbatan past baho emotsional zo‘riqishning kuchayishiga olib keladi. Shu bilan birga, oilaviy muhit, ta’lim jarayonidagi qiyinchiliklar va jamiyatdagi stereotiplar ham o‘smirlarning ruhiy holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi hamda ularning stressga chidamliligini pasaytiradi.

Tadqiqot usullari. Tadqiqot jarayonida kompleks yondashuv asosida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, kuzatish metodi orqali o‘smirlarning kundalik faoliyati va xulq-atvoridagi emotsional holatlar bevosita o‘rganildi. Suhbat metodi yordamida esa ishtirokchilarning ichki kechinmalari, stressga munosabati va ijtimoiy muhit bilan bog‘liq muammolari aniqlashtirildi. Bundan tashqari, emotsional zo‘riqish darajasini aniqlash maqsadida maxsus psixologik testlar va diagnostik metodikalar qo‘llanildi.

Tadqiqotda n = 60 nafar imkoniyati cheklangan o‘smir ishtirok etdi. Ular 13–17 yosh oralig‘ida bo‘lib, turli darajadagi jismoniy yoki psixik cheklovlarga ega respondentlardan iborat edi.

Olingan ma’lumotlar tahlil va umumlashtirish metodlari asosida qayta ishlanib, asosiy tendensiyalar aniqlab olindi. Natijalar statistik jihatdan qayta ishlanib, ularning ishonchliligi va aniqligi tekshirildi.

Natijalar. Tadqiqotda n = 60 nafar imkoniyati cheklangan o‘smir ishtirok etdi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, respondentlarning aksariyatida emotsional zo‘riqish o‘rtacha va yuqori darajada namoyon bo‘lgan.

Tahlilga ko‘ra, o‘z-o‘zini past baholash (r = 0.62) va xavotir darajasi (r = 0.58) emotsional zo‘riqish bilan ijobiy bog‘liq ekanligi aniqlandi. Aksincha, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash (r = -0.66) zo‘riqishni kamaytiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ldi.

Emotsional zo‘riqish asosan depressiv holatlar, agressiya va ijtimoiy chekinish ko‘rinishida ifodalandi. Oilaviy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash yetarli bo‘lmagan guruhlarda zo‘riqish darajasi sezilarli darajada yuqori bo‘ldi.

Jadval 1. Emotsional zo‘riqish darajasi va namoyon bo‘lishi (n = 60)

Ko‘rsatkichlar	Foiz (%)	Tavsif
Yuqori zo‘riqish	38%	Kuchli emotsional beqarorlik, depressiv holatlar
O‘rtacha zo‘riqish	44%	Vaqti-vaqti bilan stress va xavotir
Past zo‘riqish	18%	Nisbatan barqaror emotsional holat

Jadval 2. Emotsional zo‘riqishning asosiy determinantlari

Omillar	Bog‘liqlik	Ta’sir yo‘nalishi
O‘z-o‘zini past baholash	r = 0.62	Zo‘riqishni oshiradi
Xavotir darajasi	r = 0.58	Zo‘riqishni oshiradi
Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash	r = -0.66	Zo‘riqishni kamaytiradi

Guruhlararo taqqoslash natijalari shuni ko‘rsatdiki, oilaviy muhit barqaror va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi yuqori bo‘lgan o‘smirlarda emotsional zo‘riqish sezilarli darajada past bo‘lib, ularning stressga chidamlilik darajasi nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Bu esa ijtimoiy muhitning emotsional barqarorlikni ta’minlovchi muhim psixologik omil ekanini tasdiqlaydi.

Muhokama Olingan natijalar imkoniyati cheklangan o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlarning shakllanishi ko‘p omilli va tizimli jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Bu jarayon bir vaqtning o‘zida shaxsning ichki psixologik xususiyatlari (o‘z-o‘zini baholash, xavotir darajasi) hamda tashqi ijtimoiy muhit (oilaviy qo‘llab-quvvatlash, tengdoshlar bilan munosabat) bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalari G. Selye tomonidan ilgari surilgan stress nazariyasi bilan mos keladi, ya’ni organizmning moslashuv resurslari yetarli bo‘lmaganda emotsional zo‘riqish kuchayadi. Shu bilan birga, R. Lazarusning kognitiv baholash modeli doirasida ham ushbu holat shaxsning vaziyatni qanday qabul qilishi va baholashiga bog‘liq ekani tasdiqlandi. Ammo mavjud tadqiqotlardan farqli jihat shundaki, bizning natijalarimizda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash omili emotsional zo‘riqishni kamaytiruvchi eng kuchli predictor sifatida ajralib chiqdi (r = -0.66).

L.S. Vygotskiy va U. Bronfenbrennerning ijtimoiy rivojlanish nazariyalari bilan taqqoslaganda, ushbu tadqiqot natijalari mikroijtimoiy muhit (oila va maktab) o‘smirning emotsional barqarorligida hal qiluvchi rol o‘ynashini yana bir bor tasdiqlaydi. Biroq, ilgari ko‘plab ishlarda umumiy ijtimoiy omillar yoritilgan bo‘lsa, ushbu tadqiqotda aynan imkoniyati cheklangan o‘smirlar uchun emotsional zo‘riqishning psixologik determinantlari aniq statistik bog‘liqliklar asosida ko‘rsatildi.

Innovatsionlik qismi. Ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, imkoniyati cheklangan o‘smirlarda emotsional zo‘riqishning uch omilli psixologik modeli taklif etiladi:

1) individual psixologik omillar (o‘z-o‘zini baholash, xavotir),
2) ijtimoiy muhit omillari (oila va tengdoshlar),
3) himoya omili sifatida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash.

Mazkur model emotsional zo‘riqish faqat salbiy omillar yig‘indisi emas, balki himoya va risk omillari o‘rtasidagi muvozanat natijasi ekanligini ko‘rsatadi. Shu jihati bilan tadqiqot mavjud yondashuvlardan farqlanadi va amaliy psixologiyada erta diagnostika hamda profilaktika tizimini ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, imkoniyati cheklangan o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlarning yuzaga kelishi bir nechta ichki va tashqi omillar bilan chambarchas bog‘liq. Ularning psixologik determinantlarini aniqlash va chuqur tahlil qilish ushbu muammoni samarali

hal etishda muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, o‘z-o‘zini baholash darajasi, ijtimoiy muhit va qo‘llab-quvvatlash tizimi emotsional holatga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Emotsional zo‘riqishlarni kamaytirish uchun erta diagnostika, psixologik yordam ko‘rsatish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish zarur. Shu bilan birga, o‘smirlarning ijtimoiy faolligini oshirish va ularning jamiyatga integratsiyasini ta’minlash ham muhim hisoblanadi. Bunday chora-tadbirlar ularning psixologik barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar (references)

1. Selye, H. (1974). *Stress without distress*. New York: McGraw-Hill.
2. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
3. Leontyev, A. N. (1978). *Activity, consciousness, personality*. Moscow: Progress Publishers.
4. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
5. Karimova, V. M. (2019). *Psixologiya*. Toshkent: O‘qituvchi.
6. G‘oziyev, E. G‘. (2018). *Umumiy psixologiya*. Toshkent: Universitet.
7. Yo‘ldoshev, M. (2020). *O‘smirlar psixologiyasi*. Toshkent: Fan.

Zaripova Munira Nuraliyevna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

O‘SPIRINLARDA HUQUQIY ONGNİ RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘spirinlarda huquqiy ongni shakllanishi va rivojlanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida o‘spirinlarning huquqiy bilim darajasi, ijtimoiy muhit va shaxsiy psixologik omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanadi. Huquqiy ong darajasi o‘spirinlarning ijtimoiy tajribasi, o‘z-o‘zini anglash darajasi hamda ijtimoiy nazorat va qo‘llab-quvvatlash tizimiga bog‘liqligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari asosida o‘spirinlarda huquqiy ongni rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.*

Kalit so‘zlar: *huquqiy ong, o‘spirinlik davri, ijtimoiy muhit, psixologik omillar, huquqiy tarbiya, ijtimoiylashuv*

Аннотация. *В данной статье анализируются социально-психологические особенности формирования правового сознания у подростков. На основе результатов исследования выявляется взаимосвязь между уровнем правовой осведомленности, социальными факторами и индивидуальными психологическими особенностями. Обосновывается, что развитие правового сознания зависит от социальной среды, уровня самосознания и системы социальной поддержки. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации, направленные на развитие правового сознания у подростков.*

Ключевые слова: *правовое сознание, подростковый возраст, социальная среда, психологические факторы, правовое воспитание*

Abstract. *This article analyzes the socio-psychological characteristics of the development of legal consciousness in adolescents. Based on the research findings, the relationship between legal awareness, social environment, and individual psychological factors is identified. It is substantiated that the level of legal consciousness depends on social experience, self-awareness, and the level of social support and control. Based on the research results, practical recommendations aimed at developing legal awareness in adolescents were developed.*

Keywords: *legal consciousness, adolescence, social environment, psychological factors, legal education*

Kirish. O‘spirinlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi bo‘lib, bu davrda individning ijtimoiy va huquqiy ongining shakllanishi faol kechadi. Aynan shu davrda shaxs jamiyatdagi me’yor va qoidalarni anglash, huquq va majburiyatlarini tushunish jarayoniga kiradi. Huquqiy ongning yetarli darajada shakllanmaganligi esa ijtimoiy muammolar, xususan, huquqbuzarliklar va deviant xulq-atvorning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shu sababli o‘spirinlarda huquqiy ongni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda oila, ta’lim muassasalari va ijtimoiy muhitning ta’siri alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi. O‘spirinlarda huquqiy ongni shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy va psixologik omillarni aniqlash va ularning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari

• huquqiy ong shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash;
• o‘spirinlarda huquqiy bilim va qarashlarning rivojlanish darajasini baholash;
• ijtimoiy muhitning ta’sirini tahlil qilish;
• huquqiy ongni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning dolzarbligi - zamonaviy jamiyatda yoshlar o‘rtasida huquqbuzarliklarning ortib borishi huquqiy ong darajasining yetarli emasligini ko‘rsatadi. Shu bois o‘spirinlarda huquqiy ongni rivojlantirish mexanizmlarini aniqlash dolzarb masala hisoblanadi. Bu muammoni chuqur o‘rganish yoshlar o‘rtasida huquqbuzarliklarning oldini va olish ularning ijtimoiy mas’uliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi. Huquqiy ong muammosi psixologiya va huquqshunoslik fanlarida keng o‘rganilgan. A. Bandura ijtimoiy o‘rganish nazariyasida shaxs xulq-atvori ijtimoiy muhit ta’sirida shakllanishini ta’kidlaydi, ya’ni yoshlar kuzatish, taqlid qilish va mustahkamlash mexanizmlari orqali ijtimoiy me’yorlarni o‘zlashtiradi. L.S. Vygotskiy esa ijtimoiy muhitning shaxs rivojlanishidagi hal qiluvchi rolini asoslab, o‘rganish va rivojlanish jarayonining o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuvlar o‘spirinlarda huquqiy ongning shakllanishini tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, o‘spirinlik davrida shaxs o‘z “identiteti”ni shakllantiradi, bu jarayonda huquqiy va axloqiy qadriyatlar muhim o‘rin tutadi. Mazkur bosqichda o‘spirinlar jamiyat tomonidan qabul qilingan me’yor va qoidalarni anglash, ularga munosabat bildirish hamda shaxsiy pozitsiyasini shakllantirishga intiladi. Agar bu jarayon to‘g‘ri yo‘naltirilmasa, ijtimoiy moslashuvda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, o‘spirinlarda huquqiy ongning rivojlanishiga quyidagi omillar ta’sir qiladi:

- oilaviy muhit;
- ta’lim tizimi;
- tengdoshlar guruhi;
- ommaviy axborot vositalari;
- shaxsning individual psixologik xususiyatlari.

Tadqiqot usullari. Tadqiqot jarayonida kompleks yondashuv asosida quyidagi metodlardan foydalanildi:

• kuzatish metodi;
• suhbat metodi;
• anketa va psixologik testlar;
• statistik tahlil metodlari.

Tadqiqotda **n = 70 nafar o‘spirin** ishtirok etdi. Ular 14–18 yosh oralig‘ida bo‘lib, umumta’lim maktablari va kollej o‘quvchilaridan iborat edi. Respondentlar tanlashda yosh, jins va ijtimoiy sharoit jihatidan muvozanatni saqlashga alohida e’tibor qaratildi, bu esa natijalarning nisbatan ishonchliligini ta’minlashga xizmat qildi.

Olingan ma’lumotlar statistik tahlil qilinib, asosiy bog‘liqliklar aniqlandi. Jumladan, korrelyatsion va taqqoslash usullari yordamida huquqiy ong darajasi bilan ijtimoiy muhit omillari o‘rtasidagi munosabatlar o‘rganildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘spirinlarning huquqiy ong darajasi turli omillarga bog‘liq holda farqlanadi. Ayniqsa, ijtimoiy muhit va shaxsiy psixologik xususiyatlar bu jarayonda muhim rol o‘ynashi aniqlandi. Huquqiy ong darajasi yuqori bo‘lgan o‘spirinlarda ijtimoiy moslashuv, mas’uliyat hissi va me’yorlarga rioya qilish ko‘rsatkichlari ham yuqoriroq ekani kuzatildi.

Tahlilga ko‘ra:

- huquqiy bilim darajasi (r = 0.64) huquqiy ong bilan ijobiy bog‘liq;
- o‘z-o‘zini anglash darajasi (r = 0.59) muhim omil sifatida namoyon bo‘ldi;
- ijtimoiy nazorat (r = -0.61) huquqbuzarlik ehtimolini kamaytiradi.

Huquqiy ong past bo‘lgan o‘spirinlarda deviant xulq va huquqbuzarlikka moyillik yuqoriroq kuzatildi. Bunday o‘spirinlarda ijtimoiy me’yorlarga befarqlik, mas’uliyat hissining sustligi hamda tengdoshlar ta’siriga beriluvchanlik yuqori darajada namoyon bo‘ldi.

Jadval 1. Huquqiy ong darajasi (n = 70)

Ko‘rsatkich	Foiz (%)	Tavsif
Yuqori daraja	35%	Huquqiy bilim va mas’uliyat yuqori
O‘rtacha daraja	47%	Qisman shakllangan
Past daraja	18%	Huquqiy bilim yetarli emas

Jadval 2. Asosiy determinantlar

Omillar	Bog‘liqlik	Ta’sir
Huquqiy bilim	r = 0.64	Oshiradi
O‘z-o‘zini anglash	r = 0.59	Oshiradi
Ijtimoiy nazorat	r = -0.61	Kamaytiradi

Muhokama. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, huquqiy ongning shakllanishi ko‘p omilli jarayon bo‘lib, u ijtimoiy muhit va shaxsiy psixologik xususiyatlar bilan chambarchas bog‘liq. Bu jarayon o‘spirinning bilim darajasi, qadriyatlari, motivatsiyasi hamda ijtimoiy tajribasi bilan uzviy ravishda rivojlanadi. Ayniqsa, oila va ta’lim muassasalarida yaratilgan muhit huquqiy ongning barqaror shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Bandura nazariyasiga muvofiq, o‘spirinlar o‘z atrofidagi ijtimoiy modellardan o‘rganadi. Ya’ni ular kattalar, tengdoshlar va ommaviy axborot vositalarida ko‘rsatilgan xulq-atvor namunalarini kuzatish orqali huquqiy me’yorlarni o‘zlashtiradi. Vygotskiy yondashuvi esa ijtimoiy muhitning yetakchi rolini tasdiqlab, o‘spirinlarning rivojlanishida hamkorlik va ijtimoiy o‘zaro ta’sir muhim ekanini ko‘rsatadi. Bu esa huquqiy ongni shakllantirishda tarbiya va ijtimoiy muhitning ustuvor ahamiyatga ega ekanini bildiradi.

Tadqiqotda ijtimoiy nazorat va qo‘llab-quvvatlash huquqiy ongni shakllantirishda muhim omil ekanligi aniqlandi. Ijobiy ijtimoiy nazorat mavjud bo‘lgan sharoitda o‘spirinlarda huquqbuzarlikka moyillik pasayib, mas’uliyat hissi kuchayishi kuzatildi. Shu bilan birga, psixologik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi rivojlangan muhitda o‘spirinlarning huquqiy bilimlari va ijtimoiy faolligi yanada oshishi qayd etildi.

Innovatsionlik qismi. Tadqiqot natijasida o‘spirinlarda huquqiy ongni rivojlantirishning uch omilli modeli taklif etildi:

1. individual psixologik omillar (o‘z-o‘zini anglash);

2. ijtimoiy muhit (oila, maktab);
3. huquqiy ta’lim va ijtimoiy nazorat.

Mazkur model huquqiy ongni kompleks yondashuv asosida rivojlantirish imkonini beradi. U nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy psixologiya va pedagogik jarayonda ham qo‘llanilishi mumkin bo‘lib, o‘spirinlarda huquqiy madaniyatni oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o‘spirinlarda huquqiy ongning rivojlanishi ijtimoiy va psixologik omillarning o‘zaro ta’siri natijasidir. Huquqiy bilim, ijtimoiy muhit va o‘z-o‘zini anglash darajasi bu jarayonda muhim rol o‘ynaydi. Bu omillar uyg‘un holda rivojlangandagina o‘spirinlarda barqaror huquqiy madaniyat shakllanadi.

Huquqiy ongni rivojlantirish uchun huquqiy ta’limni kuchaytirish, oilaviy nazoratni mustahkamlash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni oshirish zarur.

Shuningdek, maktablarda huquqiy targ‘ibot ishlarini muntazam olib borish muhim hisoblanadi. Tengdoshlar orasida ijobiy muhitni shakllantirish ham huquqiy ongni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, o‘spirinlarning ijtimoiy faolligini oshirish ularning huquqiy madaniyatini yanada mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar (references)

1. Bandura, A. (2001). *Social cognitive theory: An agentic perspective*. Annual Review of Psychology, 52, 1–26.
2. Bronfenbrenner, U. (2005). *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development*. Sage Publications.
3. Erikson, E. H. (1994). *Identity: Youth and crisis*. W. W. Norton & Company.
4. Piaget, J. (2003). *The psychology of intelligence*. Routledge.
5. Vygotsky, L. S. (2012). *Thought and language*. MIT Press.
6. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W. H. Freeman.
7. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.
8. Beck, A. T. (2011). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. Penguin.
9. G‘oziyev, E. G‘. (2018). *Umumiy psixologiya*. Toshkent: Universitet.
10. Karimova, V. M. (2019). *Psixologiya*. Toshkent: O‘qituvchi.
11. Yo‘ldoshev, M. (2020). *O‘smirlar psixologiyasi*. Toshkent: Fan.
12. Shoumarov, G‘. (2017). *Maxsus pedagogika asoslari*. Toshkent: Tibbiyot.

Маримов Мухаммад Муродбек угли
Бухарский международный университет
Магистрант 2-го курса по специальности
«Психология (по видам деятельности)»

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ФАКТОРОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

Аннотация: *В данной статье освещены методологические основы и психологические закономерности формирования факторов педагогического общения у студентов направления военного образования (ПНДП). В исследовании анализируются профессиональные компетенции будущих специалистов, в частности коммуникативные, интеллектуальные и аутопсихологические способности. Обосновывается методика эмпирического исследования, направленная на изучение уровня общительности, эмоционального интеллекта и социально-психологических особенностей студентов, а также значимость программы психологического тренинга для повышения эффективности профессиональной деятельности.*

Ключевые слова: *военное образование, ПНДП, педагогическое общение, психологический детерминант, профессиональная компетентность, эмоциональный интеллект, социально-психологический тренинг, психологический такт.*

Abstract: *This article explores the methodological foundations and psychological patterns of forming pedagogical communication factors among students majoring in military education (Initial Pre-conscription Training). The study analyzes the professional competencies of future specialists, specifically focusing on communicative, intellectual, and autopsychological abilities. The article substantiates the empirical research methodology aimed at studying the level of sociability, emotional intelligence, and socio-psychological characteristics of students, highlighting the importance of a psychological training program to enhance professional efficiency.*

Keywords: *military education, initial pre-conscription training, pedagogical communication, psychological determinant, professional competence, emotional intelligence, socio-psychological training, psychological tact.*

Введение. Несмотря на то, что в современной психологии недостаточно научной литературы, посвященной проблеме общения и способной детально описать все его факторы, в социальной психологии и в процессе нынешних реформ можно выделить отдельные научные исследования, обосновывающие проблему педагогического общения как социальную категорию. В процессе нашего исследования, проводя теоретический анализ научной литературы по данной проблеме, мы поставили перед собой цель исследовать именно психологические особенности педагогического общения у студентов.

Изучая педагогическое общение, нам прежде всего необходимо рассмотреть ряд психологических факторов, составляющих процесс общения. Существуют определенные подходы к возникновению и формированию общения, которые нашли отражение в ряде научных источников. В частности, феноменологический подход: общение рассматривается как основная форма содержания сознания (В. Келлер; К. Дункер; М. Вертгеймер; Дж. Кемпион и др.); в генетическом подходе общение интерпретируется как результат трудной адаптации человека к требованиям окружающей среды в естественных условиях взаимодействия с внешним миром (У. Чарльзворз; Ж. Пиаже). Сторонники социокультурного подхода выдвигают идею о том, что интеллект является результатом социализации человека, а также целенаправленного воздействия культуры (Дж. Брунер; Л. Леви-Брюль; А. Лурия; Л. Выготский и др.). Данная диссертационная работа в определенной степени служит реализации задач, определенных в пункте 6 статьи 5 Закона Республики Узбекистан «О государственной молодежной политике» («...воспитывать молодежь с твердыми жизненными убеждениями и взглядами»); в Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года от 8 октября 2019 года (глава 3, пункт 4 — «Повышение эффективности духовно-просветительской и воспитательной работы»); в Послании Олий Мажлису от 24 января 2020 года; а также в Постановлении Кабинета Министров Республики Узбекистан №472 от 7 июня 2019 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы подготовки кадров в области психологии и профилактике правонарушений в обществе».

Обзор литературы. Коммуникативное общение — это способность, составляющая основу психологической компетентности, являющаяся важным фактором в межличностных отношениях, формирующая положительное отношение окружающих, позволяющая осмысленно и обоснованно объяснять свои мысли другим и правильно организовывать взаимное общение.

Интеллектуальная компетентность — это запас больших знаний и способность правильно решать проблему, опираясь на мышление в проблемной ситуации. У медицинских работников должна быть сформирована база знаний по психологии личности, психологии общения и другим областям психологии, и они должны уметь правильно использовать эти знания в процессе общения с пациентами и окружающими.

Социальная компетентность — высокий уровень социальной адаптации, способность личности полностью проявлять себя с положительной стороны в общественной жизни и успешно устанавливать личный авторитет.

Аутопсихологическая компетентность — способность правильно управлять своими действиями, адекватно оценивать свои личностные качества, способность к самооценке и саморегуляции.

Ю.М. Жуков в своих исследованиях подчеркивает необходимость формирования педагогического общения для развития профессиональной компетентности. Педагогическое общение — это коммуникативная способность, проявляющаяся специфическим образом в рамках психологических взаимодействий. По мнению К. Ушакова, основу профессиональной компетентности составляют психологические отношения. Л.А. Цветков в коммуникативном общении акцентирует внимание на категории психологического такта. Такт-столкновение — это этическая категория, регулирующая взаимоотношения людей. Психологический такт помогает находиться в положительном эмоциональном общении с окружающими и устанавливать с ними психологический контакт, помогая избегать любых конфликтов. Психологический такт является профессиональным качеством педагогического процесса и частью профессионального мастерства. Психологический такт формируется вместе с мастерством и является результатом духовной зрелости педагога, его работы над собой и специальных знаний. Педагог должен знать возрастную психологию и индивидуальные особенности каждого ученика, а также основы и нормы морали. Современные учителя начальных классов должны обладать социально-психологической компетентностью, иметь широкое мировоззрение, быть творческими и способными применять знания на практике.

Американские исследователи Л. Штраус и Дж. Морено характеризуют общение как совокупность способностей, необходимых для выполнения конкретной деятельности по специальности, как тип мышления, возникающий в результате воплощения чувства ответственности. Ряд ученых, таких как А.К. Маркова, Л.М. Митина, Е. Милерян, А.А. Бодалев и другие, раскрыли сущность педагогического общения в своих исследованиях. Вопросы условий формирования общения и его влияния на эффективность профессиональной деятельности отражены в трудах А.К. Марковой, Н.А. Кузьминой, Л.А. Петровской, А.А. Бодалева, Л.М. Митиной, П.А. Шавира. Психологические особенности феномена коммуникативной компетентности изучали такие ученые, как И.Ф. Демидова, Ю. Макаров, М.И. Бобнева, Ю.Н. Емельянов, И.Л. Зимняя, В. Куницына, Н.Ф. Ефремова, В.С. Агеев, Л.В. Свирская, Ю.М. Жуков, А.П. Панфилова.

Анализ. Критерии определения уровней сформированности факторов профессионального общения у студентов направления образования ПНДП (Начальная допризывная подготовка) (N=210)

№	Критерий	Методика	Результат
1	Общительность	В.Я. Ряховский	Проявление уровня общительности
2	Социально-психологическая компетентность	По методике Куницыной	Проявление уровня социальной компетентности
3	Эмоциональные способности	По тесту Холла «Изучение эмоционального интеллекта»	Проявление эмоциональной осведомленности
4	Индекс педагогического общения (ИПО)	По авторской шкале социально-психологического опросника	Проявление уровней педагогического общения

Исходя из вышеизложенных научных соображений, в нашем исследовании по изучению формирования факторов профессионального общения у студентов ПНДП мы поставили перед собой следующие задачи:

Анализ изучаемой проблемы на основе теоретико-научного анализа, учет социально-психологических факторов, влияющих на формирование факторов профессионального общения у студентов ПНДП.

Психологический анализ процесса профессионального общения у студентов и предоставление научно обоснованных эмпирических результатов и выводов о динамике его формирования. Использование существующих валидных методик социальной психологии, адаптированных под цели исследования.

Изучение и исследование факторов педагогического общения студентов военного образования с привлечением 210 студентов 1-х и 4-х курсов. Определение динамики факторов педагогического общения позволяет дать научную интерпретацию данным, важным для социальной психологии.

Исследование корреляционной связи между факторами профессионального общения студентов ПНДП и показателями социально-психологической, вербальной компетентности и эмоционального интеллекта.

Изучение факторов педагогического общения и описывающих их показателей с точки зрения среднего значения и сравнительно-типических аспектов в соответствии с требованиями современного общества.

Разработка и обоснование программы развития факторов педагогического общения у студентов ПНДП, план проверки эффективности этой программы в экспериментальных и контрольных объектах.

Рекомендации. Для формирования коммуникативной компетентности студентов факультета военного образования необходимо внести изменения в учебные программы курсов переподготовки и повышения квалификации, а также проводить онлайн-диагностику уровня профессиональной компетентности в зависимости от продолжительности их деятельности.

Для повышения эффективности деятельности студентов ПНДП необходимо в первую очередь формировать факторы коммуникативной компетентности.

Целесообразно регулярно организовывать семинары-тренинги и круглые столы о факторах, механизмах и методах формирования коммуникативной компетентности студентов ПНДП. Также через издание практических пособий можно расширить представления студентов о коммуникативном общении.

Заключение. Обобщая научные размышления, изложенные в данной главе, по вопросу исследования программы развития коммуникативного общения студентов ПНДП и его влияния на эффективность их профессиональной деятельности, было определено следующее:

Развитие коммуникативного общения студентов ПНДП требует четко теоретически обоснованной и практически спланированной программы. Целесообразно опираться на программы, служащие методологической основой.

Программа развития коммуникативного общения студентов ПНДП служит оптимизации процесса профессионального становления. В ней особое внимание уделено зависимости развития общения от ситуаций и межличностных отношений.

Тренинговая программа развития коммуникативного общения была апробирована на студентах ПНДП, и на этой основе были разработаны конкретные научно-практические рекомендации. Данную программу можно использовать на всех этапах системы образования.

Использованная литература.

1. Мирзиёев Ш.М. Указ Президента Республики Узбекистан №УП-60 от 28 января 2022 года «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы».

2. Абдуллаева Ш.Х. Влияние профессионального стажа и непосредственного педагогического опыта учителя на систему самоотношения. / Научный журнал «Психология», – Бухара, 2020. № 4. – С. 12-18.
3. Адлер Г. НЛП-техники развития интеллекта. – СПб.: «Питер», 2009. – 256 с.
4. Алексеев А.А., Громова Л.А. Психогеометрия для менеджеров. – Л.: «Знание», 1991. – 164 с.
5. Алишер Навои. Махбуб ул-Кулуб. – Ташкент: Укитувчи, 1983. – 112 с.

Sa'dulloyeva Maftuna Nasullo qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA INGLIZ TILI DARSLIKLARI ORQALI O'QUVCHILARDA MADANIYATLARARO MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur tezisda umumta'lim maktablarida ingliz tili darsliklari orqali o'quvchilarda madaniyatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish masalasi yoritiladi. Bugungi globallashuv jarayonida chet tilini o'rganish faqat grammatik qoidalarni o'zlashtirish, so'z boyligini kengaytirish yoki matnlarni tarjima qilish bilan chegaralanmaydi. Aksincha, xorijiy til ta'limi o'quvchilarda boshqa xalqlar madaniyatini tushunish, ularning urf-odatlari va qadriyatlariga hurmat bilan qarash, turli madaniy vaziyatlarda to'g'ri muloqot qila olish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi lozim. Shu jihatdan ingliz tili darsliklari o'quvchilarning nafaqat lingvistik bilimlarini, balki madaniy dunyoqarashi, kommunikativ faolligi, bag'rikenglik sifati va xalqaro muloqotga tayyorgarligini rivojlantiruvchi muhim didaktik vosita hisoblanadi. Tezisda ingliz tili darsliklaridagi matnlar, dialoglar, rasmlar, mashqlar, qiyosiy topshiriqlar, loyiha ishlari va kommunikativ vaziyatlarning madaniyatlararo muloqotni shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar. *Ingliz tili darsliklari, madaniyatlararo muloqot, kommunikativ kompetensiya, lingvomadaniy bilim, umumta'lim maktabi, xorijiy til ta'limi, madaniy qadriyatlar, milliy o'zlik, bag'rikenglik, kommunikativ yondashuv, darslik mazmuni.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida xorijiy tillarni o'qitish shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uni xalqaro axborot maydoniga olib kirish va boshqa madaniyat vakillari bilan muloqotga tayyorlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ingliz tili hozirgi kunda fan, texnika, ta'lim, iqtisodiyot, diplomatiya, turizm va madaniyatlararo aloqalarda keng qo'llanilayotgan xalqaro muloqot vositasidir. Shu sababli ingliz tilini maktab bosqichidan boshlab puxta o'rgatish o'quvchilarning kelajakdagi ta'limiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyati uchun katta ahamiyatga ega.

Chet tilini o'rganish jarayonida o'quvchi faqat yangi so'zlar va grammatik qoidalarni o'zlashtirib qolmaydi. U shu til orqali boshqa xalqning hayot tarzi, qadriyatlari, odob-axloq me'yorlari, muloqot uslublari, bayramlari, an'analari va ijtimoiy munosabatlari bilan ham tanishadi. Demak, ingliz tili darslari o'quvchini boshqa madaniyat bilan tanishtiruvchi muhim ta'limiy maydon vazifasini bajaradi. Bunda darslik asosiy o'quv manbasi sifatida alohida o'rin egallaydi.

Umumta'lim maktablarida foydalanilayotgan ingliz tili darsliklari o'quvchilarga til materiallarini bosqichma-bosqich o'rgatish bilan birga, ularda madaniyatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish imkoniyatiga ham ega. Darsliklarda berilgan mavzular, matnlar, dialoglar, rasmlar, savol-javoblar, rolli o'yinlar va loyiha ishlari o'quvchilarda boshqa xalqlar madaniyatiga nisbatan qiziqish uyg'otadi. Shu bilan birga, o'quvchi o'z milliy madaniyatini ingliz

tilida ifodalashga, o‘z xalqining urf-odatlari va qadriyatlarini boshqa madaniyat vakillariga tushuntira olishga o‘rganadi.

Madaniyatlararo muloqot madaniyati deganda shaxsning turli madaniyat vakillari bilan hurmat, tushunish, ochiq fikrlilik va ijtimoiy moslashuvchanlik asosida muloqot qila olish qobiliyati tushuniladi. Bu jarayonda til bilimi muhim bo‘lsa-da, u yetarli emas. O‘quvchi muloqot qilayotgan insonning madaniy qarashlarini, nutqiy odobini, milliy xususiyatlarini va ijtimoiy qadriyatlarini ham hisobga olishi kerak. Shu bois ingliz tili darsliklari o‘quvchilarning faqat nutqiy kompetensiyasini emas, balki madaniy tafakkurini ham rivojlantirishi lozim.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda o‘quvchilar turli internet manbalari, ijtimoiy tarmoqlar, xalqaro ta’lim platformalari va xorijiy axborot vositalari orqali boshqa madaniyatlar bilan bevosita yoki bilvosita aloqaga kirishmoqda. Bunday sharoitda maktab darsliklari o‘quvchilarni turli madaniy axborotlarni to‘g‘ri qabul qilishga, ularni tahlil qilishga, o‘z madaniyatini qadrlashga va boshqa xalqlar madaniyatiga hurmat bilan munosabatda bo‘lishga tayyorlashi zarur.

Asosiy qism. Ingliz tili darsliklari madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda, avvalo, o‘quvchilarga turli madaniy ma’lumotlarni yetkazuvchi manba sifatida xizmat qiladi. Darsliklarda ingliz tilida so‘zlashuvchi mamlakatlarning turmush tarzi, maktab hayoti, oilaviy munosabatlari, milliy bayramlari, ovqatlanish odatlari, mashhur joylari va kundalik muloqot shakllari haqida ma’lumotlar berilishi o‘quvchilarning madaniy tasavvurini kengaytiradi. Bunday ma’lumotlar o‘quvchini boshqa xalq hayotiga qiziqish bilan qarashga, madaniy xilma-xillikni anglashga va o‘z qarashlarini kengaytirishga undaydi.

Darslikdagi matnlar madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Agar matnlar faqat grammatik qoidalarni mustahkamlashga xizmat qilsa, ularning tarbiyaviy va madaniy imkoniyati cheklanib qoladi. Aksincha, matnlarda turli xalqlarning qadriyatlari, ijtimoiy odatlari, oilaviy munosabatlari, ta’lim tizimi, mehmondo‘stlik, do‘stlik, ekologik madaniyat va muloqot odobi kabi mavzular yoritilsa, o‘quvchilar tilni hayotiy mazmun bilan bog‘lab o‘rganadilar. Bu esa ularning chet tiliga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

Darsliklarda dialoglarning berilishi ham madaniyatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishda alohida o‘rin tutadi. Chunki dialoglar real hayotiy vaziyatlarni aks ettiradi. Salomlashish, tanishish, kechirim so‘rash, minnatdorchilik bildirish, taklif qilish, mehmon kutish, yo‘l so‘rash, xarid qilish, fikr bildirish kabi nutqiy vaziyatlar o‘quvchilarga ingliz tilida muloqot qilishning madaniy shakllarini o‘rgatadi. Bunday dialoglar orqali o‘quvchi nafaqat qanday gapirishni, balki qaysi vaziyatda qanday so‘zlashish kerakligini ham anglaydi.

Ingliz tili darsliklaridagi milliy va xorijiy madaniyat unsurlarining uyg‘unligi o‘quvchilarda madaniy muvozanatni shakllantiradi. Darsliklarda faqat xorijiy madaniyat haqida ma’lumot berish yetarli emas. O‘quvchi o‘zbek xalqining milliy qadriyatlari, urf-odatlari, bayramlari, tarixiy obidalari, buyuk allomalari, oilaviy an’analari va mehmondo‘stlik madaniyatini ham ingliz tilida ifodalashni o‘rganishi kerak. Masalan, Navro‘z bayrami, Buxoro va Samarqandning tarixiy obidalari, o‘zbek milliy taomlari, milliy kiyimlar, kattalarga hurmat, oilaga ehtirom kabi mavzular ingliz tilida yoritilganda, o‘quvchida milliy o‘zlikni anglash va uni xorijiy tilda bayon qilish ko‘nikmasi shakllanadi.

Madaniyatlararo muloqotning muhim jihatlaridan biri qiyosiy fikrlashdir. Ingliz tili darsliklarida o‘zbek va xorijiy madaniyatni taqqoslashga yo‘naltirilgan topshiriqlar berilishi o‘quvchilarda tahliliy yondashuvni rivojlantiradi. Masalan, “O‘zbek va ingliz oilalarida mehmon kutish odatlari”, “O‘zbekistonda va Buyuk Britaniyada maktab hayoti”, “Milliy bayramlarning o‘xshash va farqli jihatlari”, “Turli mamlakatlarda ovqatlanish madaniyati” kabi mavzular orqali o‘quvchi madaniyatlar orasidagi umumiylik va farqlarni anglaydi. Bunday topshiriqlar o‘quvchilarni boshqa madaniyatga nisbatan xolis munosabatda bo‘lishga o‘rgatadi.

Darsliklarda berilgan rasmlar, xaritalar, jadval va boshqa vizual materiallar ham madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Vizual materiallar o‘quvchilarda mavzu bo‘yicha aniq tasavvur hosil qiladi, ularning qiziqishini oshiradi va suhbatga kirishishiga yordam beradi. Masalan, turli mamlakatlarning milliy kiyimlari, tarixiy joylari, oilaviy bayramlari, maktab sinfxonalari yoki shahar manzaralari aks ettirilgan rasmlar

o‘quvchilarni muhokamaga jalb qiladi. Biroq bunday materiallar faqat ko‘rgazmali bezak sifatida emas, balki savol-javob, taqqoslash, fikr bildirish va xulosa chiqarish uchun asos bo‘lishi kerak.

Rolli o‘yinlar va kommunikativ mashqlar ingliz tili darsliklarining amaliy jihatini kuchaytiradi. O‘quvchilar rolli o‘yinlar orqali turli madaniy vaziyatlarda o‘zlarini sinab ko‘radilar. Masalan, “chet ellik mehmonni kutib olish”, “xorijiy do‘stga O‘zbekiston haqida gapirib berish”, “sayohat vaqtida yo‘l so‘rash”, “maktab loyihasini taqdim etish” kabi vaziyatlar o‘quvchilarda og‘zaki nutq, madaniy muomala, o‘z fikrini ifodalash va suhbatdoshini tinglash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu jarayonda o‘quvchi passiv tinglovchi emas, balki faol muloqot ishtirokchisiga aylanadi.

Loyiha ishlari ham o‘quvchilarda madaniyatlararo muloqot madaniyatini shakllantirishda samarali hisoblanadi. Darsliklarda “My country”, “My city”, “Uzbek traditions”, “Famous people”, “Holidays around the world”, “Food culture”, “Schools in different countries” kabi loyiha mavzulari berilishi o‘quvchilarni mustaqil izlanishga undaydi. Loyiha ishlari orqali o‘quvchilar ma’lumot to‘plash, uni saralash, ingliz tilida ifodalash, taqdimot qilish va savollarga javob berish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Bu esa madaniyatlararo muloqotda zarur bo‘lgan mustaqil fikrlash va erkin nutqni shakllantiradi.

Ingliz tili darsliklarida madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish o‘quvchilarning tarbiyaviy rivojlanishi bilan ham chambarchas bog‘liq. Boshqa xalqlar madaniyati bilan tanishish o‘quvchilarda bag‘rikenglik, hurmat, sabr, ochiq fikrlilik va insonparvarlik kabi sifatlarni rivojlantiradi. O‘quvchi boshqa xalqning urf-odatlari o‘z madaniyatidan farq qilishini anglaganida, u bu farqlarni rad etish emas, balki tushunish va hurmat qilish zarurligini o‘rganadi. Bunday yondashuv maktab ta’limining tarbiyaviy maqsadlariga ham mos keladi.

Shu bilan birga, ingliz tili darsliklaridan samarali foydalanishda o‘qituvchining metodik mahorati muhim ahamiyatga ega. Darslikda madaniy mazmun mavjud bo‘lsa ham, uni dars jarayonida to‘g‘ri ochib berish o‘qituvchining yondashuviga bog‘liq. O‘qituvchi matn yoki dialog ustida ishlash jarayonida o‘quvchilarga qiyosiy savollar berishi, ularni o‘z tajribasi bilan bog‘lashga undashi, guruhli muhokama va ijodiy topshiriqlar tashkil qilishi kerak. Masalan, “Bu odat bizning madaniyatimizda qanday ko‘rinishga ega?”, “Siz chet ellik do‘stingizga o‘zbek mehmondo‘stligini qanday tushuntirasiz?”, “Bu bayramning Navro‘z bilan qanday o‘xshash jihatlari bor?” kabi savollar o‘quvchilarning madaniy fikrlashini faollashtiradi.

Ingliz tili darsliklarining samaradorligi ularning o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mosligi bilan ham belgilanadi. Boshlang‘ich sinflarda madaniy ma’lumotlar sodda matnlar, rasmlar, qo‘shiqlar, she’rlar, o‘yinlar va qisqa dialoglar orqali berilishi maqsadga muvofiq. O‘rta sinflarda esa qiyosiy topshiriqlar, kichik matnlar, juftlikdagi suhbatlar va oddiy loyiha ishlari samarali bo‘ladi. Yuqori sinflarda esa esse yozish, munozara, taqdimot, mustaqil tadqiqot va murakkab kommunikativ vaziyatlar orqali madaniyatlararo muloqot chuqurroq shakllantiriladi.

Darsliklarda autentik materiallardan foydalanish ham madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga xizmat qiladi. Autentik materiallar — real hayotda qo‘llaniladigan xatlar, taklifnomalar, e’lonlar, reklama matnlari, sayohat bukletlari, menyular, xaritalar, qisqa intervyular va kundalik suhbatlardan iborat bo‘lishi mumkin. Bunday materiallar o‘quvchilarga ingliz tilining haqiqiy muloqotdagi vazifasini ko‘rsatadi. O‘quvchi darslikdagi til birliklarini real hayotiy holatlar bilan bog‘laganida, uning muloqotga bo‘lgan qiziqishi va tayyorgarligi ortadi.

Umuman, ingliz tili darsliklari o‘quvchilarda madaniyatlararo muloqot madaniyatini shakllantirishda keng imkoniyatlarga ega. Buning uchun darsliklarda milliy va xorijiy madaniyat uyg‘unligi, real kommunikativ vaziyatlar, qiyosiy tahlilga yo‘naltirilgan mashqlar, vizual materiallar, loyiha ishlari va ijodiy topshiriqlar yetarli darajada bo‘lishi zarur. Bunday mazmundagi darsliklar o‘quvchilarning til bilimini amaliy muloqot bilan bog‘laydi, ularni boshqa madaniyatlarni tushunishga, o‘z madaniyatini qadrlashga va xalqaro muloqotga tayyor bo‘lishga yo‘naltiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, umumta’lim maktablarida ingliz tili darsliklari o‘quvchilarda madaniyatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishda muhim didaktik va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Darsliklarda berilgan matnlar, dialoglar, rasmlar, kommunikativ mashqlar, rolli o‘yinlar va

loyiha ishlari o‘quvchilarning ingliz tilidagi nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan birga, ularning madaniy dunyoqarashi va ijtimoiy faolligini ham shakllantiradi. O‘quvchi ingliz tilini o‘rganish orqali boshqa xalqlar madaniyatini biladi, ularning qadriyatlariga hurmat bilan qarashni o‘rganadi va o‘z milliy madaniyatini xorijiy tilda ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ingliz tili darsliklarida milliy va xorijiy madaniyat unsurlarining uyg‘un berilishi o‘quvchilarda madaniyatlararo fikrlashni rivojlantiradi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning faqat til o‘rganish darajasida qolib ketmasdan, xalqaro muloqotda faol, madaniyatli va bag‘rikeng shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradi. Ayniqsa, qiyosiy topshiriqlar va kommunikativ vaziyatlar o‘quvchilarga turli madaniy sharoitlarda fikr bildirish, suhbatdoshini tushunish, o‘z fikrini muloyim va aniq ifodalash ko‘nikmalarini beradi.

Shu bois ingliz tili darsliklarini yaratish va takomillashtirishda madaniyatlararo muloqot masalasiga alohida e’tibor qaratish lozim. Darslik mazmunida o‘zbek milliy qadriyatlari, xorijiy madaniyat namunalari, real hayotiy muloqot vaziyatlari va ijodiy topshiriqlar uyg‘un holda berilsa, ingliz tili ta’limining samaradorligi yanada ortadi. Natijada maktab o‘quvchilari nafaqat ingliz tilida so‘zlasha oladigan, balki turli madaniyat vakillari bilan hurmat, tushunish va ochiq fikrlilik asosida muloqot qila oladigan shaxs sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters, 1997.
2. Kramsch C. Context and Culture in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press, 1993.
3. Deardorff D. K. The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. Journal of Studies in International Education, 2006.
4. Jalolov J. Chet til o‘qitish metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
5. Hoshimov O‘., Yoqubov I. Ingliz tili o‘qitish metodikasi. Toshkent, 2003.
6. G‘ofurov I., Mo‘minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2012.
7. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. New York: Pearson Education, 2007.
8. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
9. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
10. Safarova R. va boshqalar. Umumiy o‘rta ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent, 2018.

Муҳамедова Мадинабону
Докторант
Бухарский государственный технический университет
mukhamedovamady@gmail.com

РАЗРАБОТКА РЕГИОНАЛЬНЫХ МАСТЕР-ПЛАНОВ КАК ИНСТРУМЕНТА СНИЖЕНИЯ БЕДНОСТИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация. *В статье исследуется потенциал региональных мастер-планов как инструмента снижения бедности на уровне махаллей в условиях цифровой трансформации экономики. Эмпирическая база формируется на основе проводимого социологического*

опроса населения Бухарской области. Предварительные результаты (n=114) демонстрируют, что бедность носит многомерный и территориально обусловленный характер. Выявлены ключевые ограничения, включая нестабильность доходов, инфраструктурные дисбалансы и ограниченный доступ к цифровым сервисам. Обоснована необходимость перехода к интегрированному территориальному планированию как основе устойчивого развития.

Ключевые слова: *бедность, мастер-план, махалля, региональное развитие, цифровая экономика, инфраструктура*

Abstract*. This article examines the potential of regional master plans as a tool for poverty reduction at the mahalla level in the context of the digital transformation of the economy. The empirical basis is formed through an ongoing sociological survey of the population in the Bukhara region. Preliminary results (n=114) indicate that poverty is multidimensional and territorially determined in nature. Key constraints have been identified, including income instability, infrastructural imbalances, and limited access to digital services. The study substantiates the need for a transition to integrated territorial planning as a foundation for sustainable development.*

Keywords*. poverty, master plan, mahalla, regional development, digital economy, infrastructure*

Введение. Несмотря на ускорение цифровых и институциональных преобразований, проблема бедности в Узбекистане сохраняет выраженную территориальную дифференциацию [1, B. 5]. Наиболее уязвимым уровнем остаются махалли, где экономические и социальные ограничения проявляются в концентрированном виде.Существующие меры поддержки, как правило, ориентированы на отдельные аспекты (занятость, социальные выплаты), что снижает их долгосрочную эффективность [8, B. 18]. В этих условиях возникает необходимость перехода к более системным инструментам управления развитием территорий.

Одним из таких инструментов выступают региональные мастер-планы, позволяющие синхронизировать инфраструктурные, экономические и социальные решения [5, B. 27; 9, B. 41].Несмотря на наличие значительного числа исследований, посвящённых проблеме бедности и регионального развития, в современной научной литературе недостаточно внимания уделяется интеграции инструментов пространственного планирования, в частности региональных мастер-планов, с анализом многомерной бедности на уровне локальных сообществ (махаллей) [10, B. 22]. Кроме того, в условиях цифровой трансформации экономики остаётся недостаточно изученной роль цифровых факторов в формировании территориальной дифференциации бедности [11, B. 9].

Таким образом, наблюдается научный разрыв между теоретическими подходами к измерению бедности и практическими инструментами территориального планирования, что обуславливает необходимость комплексного исследования на стыке данных направлений.

Цель и задачи исследования

Целью данного исследования является выявление ключевых факторов многомерной бедности на уровне махаллей Бухарской области и обоснование роли региональных мастер-планов как инструмента её снижения в условиях цифровой трансформации. Для достижения поставленной цели были сформулированы следующие задачи:

1. Проанализировать структуру и особенности проявления бедности на локальном уровне
2. Выявить основные социально-экономические и инфраструктурные ограничения развития махаллей
3. Оценить влияние цифровых и институциональных факторов на уровень бедности
4. Обосновать потенциал региональных мастер-планов как инструмента комплексного развития территорий

Методологический подход

Исследование базируется на проводимом социологическом опросе населения махаллей Бухарской области «Mahallalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha master-rejalarni ishlab chiqishga oid so‘rovnoma». На текущем этапе получены ответы от 114 респондентов. Выборка носит целевой характер и охватывает махалли с выраженными социально-экономическими проблемами. Методологически исследование опирается на концепцию многомерной бедности, включающую:

- доходные показатели,
- инфраструктурные условия,
- доступ к услугам,
- институциональные и цифровые факторы. [2, B. 12; 6, B. 480].

Следует отметить, что результаты имеют предварительный характер, поскольку сбор данных продолжается.

В рамках исследования сформулированы следующие гипотезы:

1. Бедность на уровне махаллей носит многомерный характер и формируется под воздействием совокупности доходных, инфраструктурных и институциональных факторов.

2. Ограниченный доступ к цифровым сервисам и низкий уровень цифровой грамотности усиливают социально-экономическую уязвимость населения.

3. Интеграция региональных мастер-планов в систему управления развитием территорий способствует снижению уровня бедности за счёт координации инфраструктурных, экономических и социальных решений.

Предварительные результаты исследования

1. Структура доходов и экономическая устойчивость. Полученные данные указывают на высокую зависимость домохозяйств от нестабильных источников дохода. Наиболее распространенными являются:

- временная занятость,
- мелкое предпринимательство,
- трудовая миграция.

При этом значительная часть респондентов отмечает отсутствие устойчивого роста доходов, что усиливает уязвимость к внешним экономическим шокам.Это позволяет говорить о структурной природе бедности, а не о временных отклонениях. [3, B. 45; 6, B. 482]

2. Многомерные ограничения развития. Анализ анкет показывает, что бедность проявляется одновременно в нескольких измерениях:

- ограниченные возможности занятости
- недостаточный доступ к качественным услугам
- низкий уровень экономической активности
- уязвимость к росту цен

В ряде случаев фиксируется снижение уровня потребления, включая продовольственные ограничения, что усиливает социальную нестабильность. [2, B. 14].

3. Инфраструктурные диспропорции. Одним из наиболее устойчивых факторов выступают инфраструктурные ограничения. Респонденты отмечают:

- неудовлетворительное состояние дорог
- перебои с водоснабжением
- недостаточное освещение
- проблемы с канализацией

Эти факторы не только снижают качество жизни, но и ограничивают развитие малого бизнеса и занятости. [11, B. 9]

4. Цифровое неравенство и институциональные барьеры. Несмотря на развитие цифровой экономики, часть населения остается слабо интегрированной в цифровую среду.

Основные проблемы:

- низкая цифровая грамотность
- ограниченный доступ к онлайн-услугам
- недостаточная информированность о мерах поддержки

Это снижает эффективность государственных программ и ограничивает социальную мобильность. [2, B. 16; 7, B. 14]

Таблица 1. Обобщенные предварительные результаты опроса

Показатель	Доля респондентов (оценочно)
Нестабильный доход	~60–70%
Зависимость от сезонной занятости	~45–55%
Проблемы с инфраструктурой	~65–75%
Ограниченный доступ к цифровым сервисам	~40–50%
Недостаточная информированность о поддержке	~50–60%

Примечание: данные являются предварительными и уточняются по мере завершения опроса.

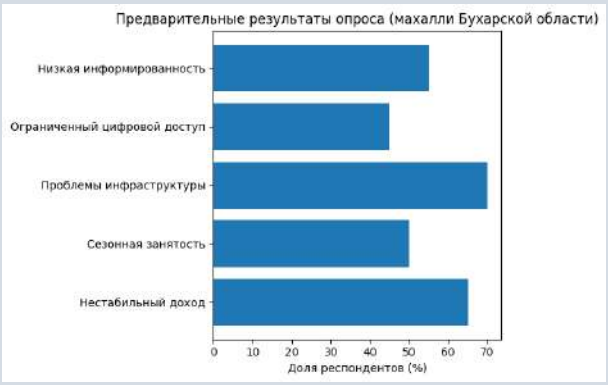

Рисунок 1. Предварительные результаты социологического опроса в махаллях Бухарской области (*Источник: составлено автором на основе проводимого опроса (n=114))*

Полученные результаты свидетельствуют о том, что ключевые ограничения развития махаллей носят комплексный характер. Наиболее значимыми факторами являются инфраструктурные проблемы и нестабильность доходов, что подтверждает территориальную и структурную природу бедности. При этом цифровое неравенство и низкая информированность усиливают социально-экономическую уязвимость населения.

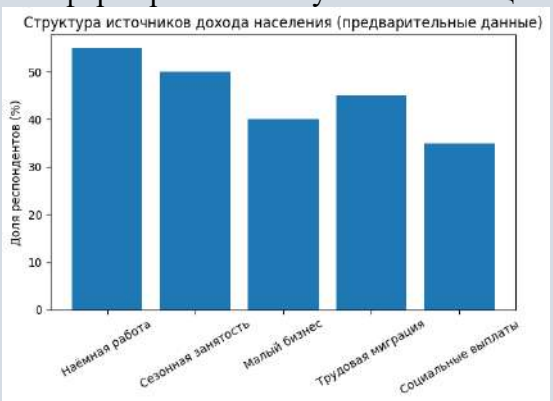

Рисунок 2. Структура источников дохода населения махаллей Бухарской области (предварительные данные) **(***Источник: составлено автором на основе проводимого опроса (n=114))*

Анализ структуры доходов показывает, что домохозяйства в значительной степени зависят от нестабильных и внешних источников дохода, включая сезонную занятость и трудовую миграцию. Это указывает на низкую устойчивость локальной экономики и ограниченные возможности формирования стабильных доходов на уровне махаллей.

Рисунок 3. Причинно-следственные связи факторов бедности в махаллях Бухарской области **(***Источник: разработано автором на основе результатов проводимого опроса)*

Представленная модель отражает причинно-следственные взаимосвязи факторов бедности на уровне махаллей Бухарской области. Анализ показывает, что первичные факторы (левая часть модели), включая нестабильный доход, сезонную занятость, инфраструктурные ограничения, цифровое неравенство и низкую информированность населения, формируют промежуточные эффекты, оказывающие прямое влияние на экономическое поведение домохозяйств [2, В. 13; 6, В. 481]. В частности, нестабильность доходов приводит к снижению инвестиций в домохозяйства, тогда как сезонная занятость обусловливает нерегулярность денежных потоков. Инфраструктурные ограничения снижают возможности предпринимательской активности, а цифровое неравенство ограничивает доступ к современным услугам и рынкам [11, В. 9; 9, В. 42].

На следующем уровне эти эффекты трансформируются в более широкие социально-экономические последствия, включая снижение качества жизни, рост экономической нестабильности, замедление регионального развития, усиление социальной изоляции и увеличение уровня уязвимости населения [1, В. 7; 8, В. 22]. Таким образом, полученные результаты подтверждают, что бедность носит системный характер и формируется под воздействием взаимосвязанных факторов, что требует комплексного подхода к её снижению [2, В. 15; 7, В. 14].

Обсуждение

Полученные результаты позволяют обосновать, что региональные мастер-планы могут выступать не только как инструмент стратегического планирования, но и как механизм интеграции ключевых факторов снижения бедности. [1, В. 7]. В частности, выявленные ограничения (инфраструктурные, цифровые и доходные) могут быть системно учтены в рамках мастер-планов через:

- приоритизацию инфраструктурных инвестиций
- развитие локальной занятости
- расширение доступа к цифровым услугам
- повышение информированности населения

Таким образом, мастер-планы обеспечивают переход от фрагментарных мер к комплексному управлению развитием территорий, что подтверждает их потенциал как инструмента снижения бедности.

Научная новизна.Новизна исследования заключается в следующем:

- рассмотрение бедности на уровне махаллей как пространственного явления
- использование первичных данных (полевого опроса)
- интеграция концепции мастер-планов в анализ бедности
- акцент на связи между цифровизацией и территориальным развитием

Заключение. Предварительные результаты проводимого исследования подтверждают, что бедность в Бухарской области носит многомерный характер и требует комплексного подхода. Мастер-планы могут стать эффективным инструментом снижения бедности при условии их адаптации к локальным условиям и использования эмпирических данных. Дальнейшее исследование будет направлено на расширение выборки и углубленный количественный анализ.

Список литературы

1. Всемирный банк. Обзор бедности и равенства (Poverty and Equity Brief). – Вашингтон: World Bank, 2023.
2. Программа развития ООН (UNDP). Доклад о многомерной бедности (Multidimensional Poverty Report). – Нью-Йорк: UNDP, 2024.
3. Сен А. Развитие как свобода (Development as Freedom). – Оксфорд: Oxford University Press, 1999.
4. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Региональная статистика. – Ташкент, 2025.
5. ОЭСР (OECD). Перспективы регионального развития (Regional Development Outlook). – Париж: OECD Publishing, 2022.
6. Алкире С., Фостер Дж. Измерение многомерной бедности // Журнал общественной экономики (Journal of Public Economics). – 2011. – Т. 95. – С. 476–487.
7. Организация Объединённых Наций. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития до 2030 года (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development). – Нью-Йорк: ООН, 2015.
8. Всемирный банк. Доклад «Бедность и общее благосостояние» (Poverty and Shared Prosperity Report). – Вашингтон: World Bank, 2022.
9. ОЭСР (OECD). Региональная политика развития и пространственное планирование (Regional Development Policy and Spatial Planning). – Париж: OECD Publishing, 2023.
10. ООН-Хабитат (UN-Habitat). Роль городского и регионального планирования в снижении бедности (The Role of Urban and Regional Planning in Poverty Reduction). – Найроби: UN-Habitat, 2020.
11. Азиатский банк развития. Инфраструктура и сокращение бедности в развивающихся странах (Infrastructure and Poverty Reduction in Developing Countries). – Манила: ADB, 2021.

Ro'ziyev Ulug'bek Muzaffarovich
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

"O'SMIR YOSH DAVRIDA EMOTSIONAL ZO'RIQISHLARNING NAMOYON BO'LISH SHAKLLARI"

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o'smir yosh davrida emotsional zo'riqishlarning namoyon bo'lish shakllari, ularning psixologik xususiyatlari hamda yuzaga kelishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilingan. O'smirlarda uchraydigan xavotirlik, agressivlik, depressiv holatlar, frustratsiya va emotsional beqarorlikning o'ziga xos jihatlari yoritilgan. Shuningdek, emotsional zo'riqishlarning o'smir shaxsining ijtimoiy moslashuvi, kommunikativ faoliyati va psixik rivojlanishiga ta'siri ilmiy asosda ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *o'smirlik davri, emotsional zo'riqish, xavotirlik, agressivlik, frustratsiya, emotsional beqarorlik, ijtimoiy moslashuv, psixologik omillar, stress, psixik rivojlanish.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы формы проявления эмоционального напряжения в подростковом возрасте, их психологические особенности и социально-психологические факторы, влияющие на их возникновение. Освещены специфические особенности тревожности, агрессивности, депрессивных состояний, фрустрации и эмоциональной нестабильности у подростков. Также на научной основе раскрыто влияние эмоционального напряжения на социальную адаптацию, коммуникативную деятельность и психическое развитие личности подростка.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, эмоциональное напряжение, тревожность, агрессивность, фрустрация, эмоциональная нестабильность, социальная адаптация, психологические факторы, стресс, психическое развитие.*

Annotation. *This article analyzes the manifestations of emotional tension during adolescence, its psychological characteristics, and the socio-psychological factors influencing its emergence. The specific features of anxiety, aggression, depressive states, frustration, and emotional instability in adolescents are highlighted. In addition, the impact of emotional tension on social adaptation, communicative activity, and psychological development of adolescents is scientifically substantiated.*

Keywords*: adolescence, emotional tension, anxiety, aggression, frustration, emotional instability, social adaptation, psychological factors, stress, psychological development.*

Kirish: O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab psixologik bosqichlaridan biri bo‘lib, mazkur davrda emotsional holatning beqarorlashuvi yaqqol namoyon bo‘ladi. Organizmda kechayotgan fiziologik o‘zgarishlar, ijtimoiy mavqening o‘zgarishi, mustaqillikka intilish, tengdoshlar bilan munosabatlarning murakkablashuvi hamda o‘z “Men”ini anglash jarayonining kuchayishi o‘smirlarda turli emotsional zo‘riqishlarni yuzaga keltiradi. Shu sababli mazkur yosh davri psixologik jihatdan sezgir va ta’sirchan bosqich sifatida tavsiflanadi.

Hozirgi davrda axborot oqimining kuchayishi, ijtimoiy tarmoqlarning faol hayot tarziga aylanishi, oiladagi psixologik muhitning beqarorlashuvi va ta’lim yuklamalarining ortishi o‘smirlar ruhiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Natijada o‘smirlarda xavotirlik, agressivlik, tushkunlik, frustratsiya, asabiylik, emotsional beqarorlik kabi holatlar tez-tez uchramoqda. Psixologik tadqiqotlarda emotsional zo‘riqishlarning kuchayishi o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvi, kommunikativ faolligi, o‘quv motivatsiyasi hamda shaxslararo munosabatlariga salbiy ta’sir etishi qayd etilgan.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti hamda xalqaro psixologik tadqiqot markazlari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda o‘smirlar orasida psixoemotsional muammolarning ortib borayotgani alohida ta’kidlanmoqda. Ayniqsa, emotsional zo‘riqishlarning uzoq davom etishi depressiv holatlar, ijtimoiy yakkalanish, tajovuzkor xulq va deviant xatti-harakatlarning shakllanishiga olib kelishi mumkinligi ilmiy jihatdan asoslangan. Shu jihatdan o‘smir yosh davrida emotsional zo‘riqishlarning namoyon bo‘lish shakllarini o‘rganish zamonaviy psixologiyaning muhim ilmiy-amaliy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda ham yoshlarning psixologik salomatligini mustahkamlash, ularning emotsional barqarorligini ta’minlash va psixologik xizmat tizimini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ta’lim muassasalarida o‘smirlarning ruhiy holatini monitoring qilish, psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarni tashkil etish masalalari ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Biroq o‘smirlardagi emotsional zo‘riqishlarning namoyon bo‘lish shakllari va ularning ijtimoiy-psixologik omillarini kompleks tarzda tadqiq etishga ehtiyoj yuqori darajada saqlanib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili. O‘smirlik davrida emotsional zo‘riqishlar muammosi psixologiya fanida muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida o‘rganilgan. Mazkur masala bo‘yicha xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan shaxs rivojlanishi, emotsional holat, stress va ijtimoiy moslashuv jarayonlariga oid turli ilmiy yondashuvlar ishlab chiqilgan. Tadqiqotlarda o‘smirlik davrining psixologik jihatdan murakkab bosqich ekanligi hamda ushbu davrda emotsional beqarorlikning kuchayishi tabiiy rivojlanish xususiyati sifatida talqin etiladi.

L.S. Vigotskiy o‘smirlik davrini shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimida yangi bosqichga o‘tishi bilan bog‘liq murakkab psixologik jarayon sifatida izohlaydi. Olimning fikricha, o‘smir shaxsida ichki kechinmalar va tashqi ijtimoiy talablar o‘rtasidagi qarama-qarshilik emotsional zo‘riqishlarni yuzaga keltiradi. A.N. Leontev va S.L. Rubinshteynlarning faoliyatga oid nazariyalarida esa emotsional holat inson faoliyati va ijtimoiy tajriba bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ta’kidlangan.

L.I. Bojovich o‘smirlik davrida motivatsion ehtiyojlarning o‘zgarishi emotsional beqarorlikni kuchaytirishini qayd etgan. Uning tadqiqotlarida o‘smirlarning o‘zini namoyon qilishga intilishi, mustaqillik ehtiyoji hamda tengdoshlar tomonidan tan olinishi psixoemotsional holatga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi asoslab berilgan. D.I. Feldshteyn esa o‘smirlik davrida ijtimoiy muhit va shaxslararo munosabatlarning emotsional rivojlanishdagi o‘rniga alohida e’tibor qaratgan.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida A. Bandura ijtimoiy o‘rganish nazariyasi orqali agressiv xulq va emotsional reaksiyalarning shakllanishida ijtimoiy muhitning rolini ochib bergan. Shuningdek, R. Lazarus stress va koping nazariyasida emotsional zo‘riqishlarning inson tomonidan vaziyatni subyektiv baholashi bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, stressli vaziyatlarga moslasha olmaslik o‘smirlarda emotsional tanglik va psixologik muammolarni yuzaga keltiradi.

Mahalliy olimlardan E.G‘. G‘oziyev, V.M. Karimova, G‘.B. Shoumarov va boshqa tadqiqotchilar o‘smir shaxsi rivojlanishi, emotsional holat va ijtimoiy moslashuv masalalarini o‘rganganlar. Ularning ilmiy qarashlarida o‘smirlik davrida oilaviy muhit, ta’lim jarayoni va ijtimoiy munosabatlarning shaxs emotsional rivojlanishiga ta’siri alohida yoritilgan. Ayniqsa, o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlarning kelib chiqishida oiladagi nizoli vaziyatlar, pedagogik nazoratning sustligi hamda kommunikativ qiyinchiliklar muhim omil sifatida qayd etiladi.

Metodologiya. Mazkur tezisni yoritishda o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari, shaxsning emotsional rivojlanish qonuniyatlari hamda ijtimoiy muhit ta’siriga oid ilmiy-nazariy yondashuvlarga tayanildi. O‘smirlik davri inson hayotidagi murakkab psixologik bosqich sifatida talqin qilinib, unda emotsional zo‘riqishlarning shakllanishi biologik, psixologik va ijtimoiy omillar birligi asosida ko‘rib chiqildi. Emotsional zo‘riqishlarning yuzaga kelishida oilaviy muhit, ta’lim jarayonidagi psixologik bosim, tengdoshlar bilan munosabatlar hamda zamonaviy axborot muhitining ta’siri alohida metodologik yondashuv asosida tahlil qilindi.

Mavzuni ilmiy jihatdan asoslashda L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi, A.N. Leontevning faoliyatga oid yondashuvi, S.L. Rubinshteynning shaxs va faoliyat birligi tamoyili hamda R. Lazarusning stress va koping konsepsiyalaridan foydalanildi. Ushbu nazariyalar asosida o‘smirlik davrida emotsional holatning o‘zgaruvchanligi, ichki psixologik ziddiyatlarning kuchayishi va emotsional reaksiyalarning beqarorlashuvi ilmiy jihatdan izohlandi.

Tezisda tahliliy, qiyosiy, tavsiflash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, psixologik tadqiqotlar hamda nazariy qarashlar qiyosiy tahlil qilinib, o‘smirlarda uchraydigan emotsional zo‘riqishlarning asosiy namoyon bo‘lish shakllari yoritildi. Xususan, xavotirlik, agressivlik, frustratsiya, tushkunlik, asabiylik va emotsional beqarorlik kabi holatlarning psixologik xususiyatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilindi.

Shuningdek, o‘smirlardagi emotsional zo‘riqishlarning shaxs rivojlanishi, ijtimoiy moslashuv va kommunikativ faoliyatga ta’siri ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan baholandi. Masalaga kompleks yondashuv asosida qaralishi emotsional zo‘riqishlarning nafaqat individual psixologik holat, balki ijtimoiy muhit bilan bog‘liq murakkab psixologik hodisa ekanligini ochib berishga xizmat qildi.

Munozara. O‘smirlik davrida emotsional zo‘riqishlarning namoyon bo‘lishi shaxs psixik rivojlanishining tabiiy, biroq murakkab jarayonlaridan biri hisoblanadi. Mazkur yosh bosqichida organizmda sodir bo‘ladigan fiziologik o‘zgarishlar, ijtimoiy mavqening almashishi hamda mustaqil fikrlashga intilish emotsional holatning beqarorlashuviga sabab bo‘ladi. Shu jihatdan o‘smirlarda kuzatiladigan xavotirlik, agressivlik, tushkunlik va asabiylik holatlarini faqat individual psixologik muammo sifatida emas, balki ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, emotsional zo‘riqishlarning yuzaga kelishida oilaviy muhit muhim omillardan biri hisoblanadi. Oiladagi nizoli vaziyatlar, ota-onalar va farzand o‘rtasidagi emotsional yaqinlikning sustligi hamda nazorat va talablarning nomutanosibligi o‘smirlarda ichki psixologik tanglikni kuchaytiradi. Natijada o‘smirlar o‘z hissiyotlarini boshqarishda qiyinchilikka duch kelib, agressiv yoki aksincha, tushkun holatlarni namoyon qilishi mumkin.

Bundan tashqari, zamonaviy axborot muhiti va ijtimoiy tarmoqlarning o‘smir ruhiyatiga ta’siri ham emotsional zo‘riqishlarning kuchayishiga olib kelmoqda. Virtual muloqotning ortishi real kommunikativ munosabatlarning sustlashuviga sabab bo‘lib, bu esa o‘smirlarning emotsional barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayrim hollarda ijtimoiy tarmoqlardagi taqqoslashlar, kiberbosim va axborot oqimining haddan tashqari ko‘pligi o‘smirlarda xavotirlik va emotsional tushkunlikni yuzaga keltiradi.

Shuningdek, ta’lim jarayonidagi psixologik yuklama va yuqori talablar ham emotsional zo‘riqishlarning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. O‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish, tengdoshlar orasida o‘z mavqeini saqlab qolishga intilish hamda kelajak bilan bog‘liq noaniqlik hissi o‘smirlarning psixoemotsional holatiga sezilarli ta’sir etadi. Bu holatlar uzoq davom etganda emotsional beqarorlikning kuchayishi va ijtimoiy moslashuvning pasayishi kuzatiladi.

Shu sababli o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlarni erta aniqlash, psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarni tizimli tashkil etish muhim amaliy axamiyat kasb etadi. Ayniqsa, oilaviy psixologik muhitni sog‘lomlashtirish, ta’lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini kuchaytirish hamda o‘smirlarda emotsional o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish emotsional zo‘riqishlarning salbiy oqibatlarini kamaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa. O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab va psixologik jihatdan sezgir bosqichlaridan biri bo‘lib, ushbu davrda emotsional zo‘riqishlarning namoyon bo‘lish ehtimoli yuqori darajada kuzatiladi. Biologik va ijtimoiy o‘zgarishlarning jadallashuvi o‘smirlarning emotsional holatida beqarorlikni yuzaga keltirib, xavotirlik, agressivlik, tushkunlik, frustratsiya va asabiylik kabi holatlarning kuchayishiga sabab bo‘ladi.

Tahlillar natijasida emotsional zo‘riqishlarning shakllanishida oilaviy muhit, tengdoshlar bilan munosabatlar, ta’lim jarayonidagi psixologik bosim hamda zamonaviy axborot muhitining ta’siri muhim omillar ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar va virtual muloqotning ortishi o‘smirlarning psixoemotsional holatiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda.

Shuningdek, emotsional zo‘riqishlarning uzoq davom etishi o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvi, kommunikativ faolligi va o‘quv motivatsiyasiga salbiy ta’sir etishi kuzatiladi. Bu esa o‘smir shaxsining psixologik rivojlanishida turli ichki ziddiyatlarning yuzaga kelishiga olib keladi.

Shu sababli o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlarni barvaqt aniqlash, psixoprofilaktik hamda psixokorreksion ishlarni kuchaytirish muhim amaliy axamiyat kasb etadi. Oila, maktab va psixologik xizmat tizimi hamkorligida olib boriladigan kompleks yondashuv o‘smirlarning emotsional barqarorligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O’zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O’zbekiston, 2021.
2. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
3. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Davletshin M.G. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
5. Nurimbetova D.A. O‘smirlarda emotsional holat va uning psixologik omillari // Psixologiya ilmiy jurnali. – Toshkent, 2021. – №3. – B. 45–49.

Ergasheva Azimaxon Nosirjon qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

SUD PSIXOLOGIK EKSPERTIZALARNI TASHKIL QILISHNING HUQUQIY ASOSLARI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida sud-psixologik ekspertizalarini tashkil qilish va o‘tkazishning huquqiy asoslari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida mazkur sohani tartibga soluvchi asosiy normativ-huquqiy hujjatlar, jumladan, O‘zbekiston Respublikasining “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi Qonuni, protsessual kodekslar va idoralararo yo‘riqnomalarning ahamiyati yoritilgan. Maqolada ekspertiza tayinlashning protsessual tartibi, ekspertning huquq va majburiyatlari hamda sud-psixologik xulosalarining huquqiy maqomi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, sud-huquq islohotlari davrida ekspertiza faoliyatini huquqiy jihatdan yanada takomillashtirish masalalari bo‘yicha ilmiy xulosalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Sud-psixologik ekspertizasi, huquqiy asoslar, “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi Qonun, protsessual me’yorlar, ekspert xulosasi, ekspertiza tayinlash, yuridik psixologiya, qonun ustuvorligi.*

Аннотация: *В данной статье проводится системный анализ правовых основ организации и проведения судебно-психологических экспертиз в Республике Узбекистан. В рамках исследования освещается значимость основных нормативно-правовых актов, регулирующих данную сферу, включая Закон Республики Узбекистан «О судебной экспертизе», процессуальные кодексы и межведомственные инструкции. В статье рассматриваются процессуальный порядок назначения экспертизы, права и обязанности эксперта, а также правовой статус судебно-психологических заключений. Также представлены научные выводы по вопросам дальнейшего совершенствования правового регулирования экспертной деятельности в период судебно-правовых реформ.*

Ключевые слова: *Судебно-психологическая экспертиза, правовые основы, Закон «О судебной экспертизе», процессуальные нормы, заключение эксперта, назначение экспертизы, юридическая психология, верховенство закона.*

Abstract: *This article provides a systematic analysis of the legal framework for organizing and conducting forensic psychological examinations in the Republic of Uzbekistan. The research highlights the significance of the primary regulatory acts governing this field, including the Law of the Republic of Uzbekistan "On Forensic Examination," procedural codes, and interdepartmental instructions. The article examines the procedural order for appointing examinations, the rights and obligations of the expert, and the legal status of forensic psychological findings. Furthermore, scientific conclusions are presented regarding the further improvement of the legal regulation of expert activities during the period of judicial and legal reforms.*

Keywords: *Forensic psychological examination, legal framework, Law "On Forensic Examination," procedural norms, expert opinion, appointment of examination, legal psychology, rule of law.*

Kirish. Sud doimiy ham real voqeylikni adekvat aks ettiruvchi u yoki bu shaxslar tomonidan etkaziladigan ish uchun muhim bo‘lgan faktlar haqida ma’lumotlarga to‘liq ega bo‘la olmaydi. Bu esa turli sabablar va odatda sub’ektiv sabablar bilan izohlanadi (masalan, qabul qilish sharoitlarning xususiyatlari va sub’ektning shaxsiy fazilatlari, umuman xulq-atvor vaziyatining psixologik spetsifikasi bilan). Ushbu sabablarni aniqlash ob’ektiv haqiqatga erishish uchun o‘ta muhimdir. Bundan tashqari, bir qator psixologik omillar mavjud, ularni bilish sudning ish ko‘rish predmetiga to‘g‘ri huquqiy baho berish uchun zarurdir. Va bunday hollarni aniqlash uchun psixologiya sohasida maxsus bilimlarga ega bo‘lish talab qilinadi. Bu bilimlarga psixologik ekspertizani o‘tkazadigan shaxslar ega.

Agar psixik sog‘lom inson avval bitim tuzib, keyinchalik sudda o‘z harakatlarini boshqara olmaganligini va ularning mazmunini tushunmaganligini ta’kidlab tursa, chunki bunga qattiq ruhiy

iztirob (xotinining o‘limi) sabab bo‘lgan va u hammasini oqilona o‘ylab chiqmagan bo‘lsa .... bu vaziyatda nima qilish kerak?

Bunday arzni e’tiborsiz qoldirish mumkinmi yoki sud uni tekshirish chiqishga majburmi? Ha, - degan taqdirda ham, - qanday dalillar eng samarali bo‘lishi mumkin? Aynan ana shu erda maxsus psixologik bilimlar sud ekspertizasining jarayon shaklida bo‘lishi zarurdir.

Psixologik tadqiqotning umumiy usullariga, quyidagilarni kiritish mumkin: tajriba-sinov, psixologik diagnostika, taxmin qilish, loyihalashtirish, ta’sir o‘tkazish usullari. O‘z navbatida, umumiy usullarning har bittasi maxsus usullar majmuidan iboratdir.

Psixologik fan rivojlanishining zamonaviy holati sud-psixologik ekspertizaning katta imkoniyatlari haqida dalolat beradi. Albatta, bu imkoniyatlar chegarasiz degani emas. Yechilmagan muammolar hali juda ham ko‘p. Masalan, aniq psixologik sababni aniqlash imkoniyati mavjudligini aytish mumkin emas, ammo shaxsning asosiy sabab chiziqlar ierarxiyasini va mazmunini aniqlash real holatdir.

Ta’kidlash joizki, amaliy psixologiya o‘rnatilish davrida yuridik amaliyot ehtiyojlari uchun uning qo‘llanilishi asosan jinoiy jarayon ishtirokchilari ko‘rsatmalarining haqiqiyligini aniqlash metodikalarini ishlab chiqish uchun qo‘llanilgan.

Sud-psixologik ekspertizasini o‘tkazish bosqichlari. Ekspertiza deganda - protsessual qonun asosida tergov yoki sud organlari tomonidan tayyorlanib o‘tkaziladigan maxsus tekshiruv bo‘lib, uning natijasi ishning ayrim holatlari yuzasidan ilmiy asoslangan xulosa beriladi. Bu xulosa jinoiy ish yuzasidan dalil bo‘lib, boshqa dalillar bilan bir qatorda baholanadi.

Sud va tergov organi xodimlari ekspertiza tekshiruvi uchun zarur bo‘lgan maxsus bilimga ega bo‘lgan taqdirda ham ekspertiza tayinlash zaruratidan ozod qilinmaydi, chunki ularning protsessual holati bo‘yicha ishni tekshirishda o‘ziga xos vakolati bo‘lib, ekspertiza o‘tkazadigan mutaxassislarning vakolatlari ham protsessual holatidan kelib chiqadi.

Ekspert deb ma’lum sohada ilm, fan, texnika, san’at yoki hunarda bilimi bo‘lgan va protsessual huquqiy vakolatga ega bo‘lgan mansabdor shaxs hisoblanadi. Uning huquq va majburiyatlari O‘zbekiston Respublikasi JPKning 68 moddasida belgilangandir.

Sud-psixologik ekspertizani o‘tkazish haqida masala jinoiy protsessual, fuqarolik protsessual va ma’muriy protsessual kodekslarini qabul qilinishidan so‘ng qonuniy ruxsatga ega bo‘ldi. Umumiy qoida sifatida, zaruriyat bo‘lganda ilm-fan, texnika, san’at va hunar sohalaridagi maxsus bilmlardan foydalanilsa, ushbu bilimlarga ega bo‘lagan ekspertni jalb qilish mumkin, shu bilan birga psixologni ham va sud-psixologik ekspertizadan o‘tkazish tayinlaniladi.

Psixologik bilim, maxsus bo‘la turib, psixika faoliyati va rivojlanish qonuniyatlari haqidagi ilmiy ma’lumotlarga ob’ektiv asoslangan va boshqa bilimlar qatori fuqarolarning shaxs haq-huquqlarini va mulk munosabatlarini muhofaza qilish uchun, qonunchilikni ta’minlash maqsadida qo‘llanilishi mumkin. O‘zbekiston JPKda ko‘rsatib qo‘yilgan, ekspertizani majburiy o‘tkazish vaziyatlarini aniqlashda, ekspertiza gumondor shaxs yoki ayblanuvchining psixik holatini aniqlash uchun o‘tkaziladi, qachonki uning aqli rasoligi yoki o‘z harakatlariga javob bera olishi va harakatlarini boshqara olishiga shubha bo‘lsa, hamda guvoh yoki jabrlanuvchining psixik holatini aniqlash uchun, qachonki ish uchun ahamiyatli bo‘lgan va ular haqida to‘g‘ri ko‘rsatmalarni olish uchun ular tomonidan hollarni to‘g‘ri qabul qila olishida shubha paydo bo‘lsa.

Turli shakldagi ekspertizalar uchun xos bo‘lgan, sud-psixologik ekspertizaning asosiy belgilari, quyidagilar:

1. Tadqiqot psixologik fan sohasidagi maxsus bilimlar asosida o‘tkaziladi. Ekspert-psixolog – xulosa berish uchun etarli bo‘lgan, psixologiya sohasida ma’lum bilimlarga ega shaxs yoki organ.
2. Ekspert xulosasiga qonun isbotlash manbai kuchini beradi, unga tayangan holda ma’lum bir isbotlar borligi yoki yo‘qligini aniqlash mumkin.
3. Sud-psixologik ekspertizaning tayyorlanishi, tayinlanishi va o‘tkazilishi maxsus huquqiy reglamentga muvofiq amalga oshiriladi, u tadqiqot jarayonini aniqlash bilan birga jarayon qatnashchilarining huquq va majburiyatlarini ham aniqlaydi.

Oxirida, psixologik tadqiqot natijalarini baholash yo‘li bilan olingan, ekspert xulosasi beriladi. Shunday qilib, maxsus psixologik bilimlarni qo‘llash va xulosa berish – o‘zaro bog‘liq ikkita omildir, bular ekspertizani haqiqiy ma’lumotlarni aniqlashning boshqa usullaridan farqlab turadi.

S.S.Shipshin va V.F.Engalichev yozganidek, sud ekspertizasi tushunchasining belgilari quyidagilar:

A) sud-psixologik ekspertizaning tayyorlanishi, tayinlanishi va o‘tkazilishi maxsus huquqiy reglamentga muvofiq amalga oshiriladi, u muvofiq jarayondagi ekspertning va ekspertizani tayinlaydigan shaxsning huquq va majburiyatlarini aniqlash bilan birga, bu borada ayblanunvchi(gumon siralgan)ning haq-huquqlarini ham aniqlaydi;

B) maxsus psixologik bilimlarni qo‘llash asosida tadqiqotni o‘tkazish;

C) isbotlar manbai mavqeiga ega bo‘lgan xulosani berish. Jinoiy ish yuritilishida ekspertizaning asosiy mazmuni, jinoyatlarning dastlabki tergov jarayoni uchun yoki sudda jinoiy ishlarni ko‘rib chiqish uchun ahamiyatga ega bo‘lgan, yangi faktlarni aniqlash maqsadida ma’lum ma’lumotlarni tadqiq etishdan iborat.

Kriminalistika ekspertizasini tashkil qilish materialini tayyorlash, ekspert hal qiladigan savollarni to‘g‘ri belgilash, solishtirib tekshirish uchun namunalarni olish va boshqa shu kabi masalalarni amalga oshirish uchun tergovchi yoki sud kriminalistika texnikasi sohasidagi mutaxassisni taklif etishi mumkin. Ekspertiza tayinlash davrida, mazkur ekspert tekshiruvining imkonlari, qaysi sohadagi maxsus bilim talab qilinishi, tekshiruv ob’ektlarini ko‘chirib olish, mustahkamlash, tekshiruv vazifasini aniq belgilab, savollarni ekspertiza predmetiga oid ravishda to‘g‘ri tuzish kabi choralarni amalga oshirishda kriminalist-mutaxassisning yordami beqiyosdir. Ekspertizaning tayinlanish tarkibiga ko‘ra dastlabki va takroriy, qo‘shimcha, komission va kompleks turlari mavjuddir.

Xulosa. Aniqlanishicha, voyaga yetmaganlarning huquqbuzarlikka moyilligi ko‘pincha noqulay ijtimoiy muhit, oiladagi nizolar, nazoratning sustligi, tengdoshlar guruhining salbiy ta’siri hamda emotsional beqarorlik bilan uzviy bog‘liqdir. Shu bilan birga, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari — impulsivlik, affektiv reaksiyalarga moyillik, refleksiya darajasining pastligi, mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarining yetarli shakllanmaganligi — ham muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Umuman olganda, voyaga yetmaganlarga nisbatan sudga oid psixologik ekspertiza o‘tkazish jarayoni nafaqat shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini, balki uning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro aloqalarini ham chuqur tahlil qilishni talab etadi. Mazkur yondashuv voyaga yetmagan shaxsning huquqiy maqomini adolatli baholash, uning psixologik rivojlanish darajasini to‘g‘ri aniqlash hamda kelgusida ijtimoiy moslashuvini ta’minlashga qaratilgan kompleks choralarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абрамова Г.С. Юдчиц Ю.А. Психология в медицине. – М., 1998. – 222 с.
2. Айзенк Г.Ю. Понятие и определение интеллекта //. Вопросы Психологии № 1. – М., 1995.– С. 111-131.
3. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2-х т. – М.: Педагогика, 1980. – 186 с.
4. Анастази А. Психологическое тестирование: В 2-х кн. Кн. 2 / Пер. с англ., предисл. К. М. Гуревича. – М.: Педагогика, 1982. – 318 с.
5. Андреев В.И. Педагогическая эвристика для творческого саморазвития многомерного мышления и мудрости: монография. – Казань: Центр инновационных технологий, 2015. – 288 с.
6. Андреева Г.М. Методы исследования межличностного восприятия. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 141с.

Baymanova Tumaris Xalmurza qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

TALABALARDA XORIJIY TILLARNI O‘RGANISH JARAYONIDA NAMOYON BO‘LADIGAN EMOTSIONAL HOLATLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda talabalarning xorijiy tillarni o‘rganish jarayonida yuzaga keladigan emotsional holatlari hamda ularning psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Xorijiy tilni o‘zlashtirish davomida talabalar tomonidan boshdan kechiriladigan hayajon, qo‘rquv, motivatsiya, o‘ziga ishonch, stress va emotsional barqarorlik kabi omillarning o‘quv samaradorligiga ta’siri ochib beriladi. Shuningdek, emotsional holatlarning shakllanishiga sabab bo‘luvchi pedagogik va psixologik determinantlar ham yoritilgan. Tadqiqot davomida xorijiy tilni o‘rganishda ijobiy emotsional muhit yaratishning ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *emotsional holat, xorijiy til, motivatsiya, stress, psixologik xususiyat, kommunikativ to‘siq, o‘ziga ishonch, ta’lim jarayoni.*

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические особенности эмоциональных состояний студентов, возникающих в процессе изучения иностранных языков. Освещается влияние таких факторов, как тревожность, мотивация, стресс, уверенность в себе и эмоциональная устойчивость на эффективность обучения иностранным языкам. Также раскрываются психолого-педагогические факторы, влияющие на формирование эмоциональных состояний студентов. Обосновывается важность создания положительной эмоциональной среды в процессе обучения иностранным языкам.*

Ключевые слова: *эмоциональное состояние, иностранный язык, мотивация, стресс, психологические особенности, коммуникативный барьер, уверенность в себе, образовательный процесс.*

Annotation. *This thesis analyzes the psychological characteristics of emotional states manifested in students during the process of learning foreign languages. The influence of anxiety, motivation, stress, self-confidence, and emotional stability on language learning effectiveness is highlighted. In addition, pedagogical and psychological determinants affecting the formation of students’ emotional states are discussed. The importance of creating a positive emotional environment in foreign language education is scientifically substantiated.*

Keywords: *emotional state, foreign language, motivation, stress, psychological characteristics, communication barrier, self-confidence, educational process.*

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida xorijiy tillarni bilish zamonaviy mutaxassisning eng muhim kompetensiyalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim tizimida tahsil olayotgan talabalardan kamida bitta xorijiy tilni mukammal egallash talab qilinmoqda. Chunki xorijiy til nafaqat kommunikativ vosita, balki xalqaro ilmiy hamkorlik, zamonaviy axborotlardan foydalanish, kasbiy rivojlanish va global mehnat bozorida raqobatbardoshlikni ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Shu bilan birga, xorijiy tillarni o‘rganish jarayoni murakkab psixologik jarayon bo‘lib, u talabalar shaxsida turli emotsional holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Talabalar yangi tilni o‘zlashtirish davomida qo‘rquv, ikkilanish, o‘ziga ishonchsizlik, stress, uyatchanlik, kommunikativ to‘siqlar kabi salbiy emotsional holatlarni boshdan kechirishi mumkin. Ayniqsa, auditoriya oldida xorijiy tilda gapirish, talaffuzdagi xatolar, grammatik kamchiliklar yoki boshqa talabalar bilan taqqoslanish holatlari emotsional zo‘riqishni kuchaytiradi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, talabaning emotsional holati uning bilimni o‘zlashtirish darajasi, xotira faoliyati, diqqat barqarorligi va motivatsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ijobiy emotsional muhit mavjud bo‘lgan ta’lim jarayonida talabalarning o‘quv faolligi ortadi, ijodiy fikrlash rivojlanadi hamda kommunikativ kompetensiyalari samarali shakllanadi. Aksincha, doimiy stress va qo‘rquv hukm surgan muhitda o‘quv samaradorligi pasayadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi ham aynan xorijiy tillarni o‘rganish jarayonida talabalarning emotsional holatlarini psixologik jihatdan chuqur o‘rganish, ularga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash hamda ijobiy psixologik muhitni shakllantirish zarurati bilan belgilanadi.

Asosiy qism. Xorijiy tilni o‘rganish inson psixikasining ko‘plab jihatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab faoliyat hisoblanadi. Ushbu jarayonda talabaning kognitiv faoliyati bilan bir qatorda uning emotsional holati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Emotsional holatlar insonning o‘quv faoliyatidagi ichki ruhiy kechinmalari bo‘lib, ular motivatsiya, qiziqish, stress, qo‘rquv va ishonch kabi omillar orqali namoyon bo‘ladi.

Talabalarda xorijiy tilni o‘rganish jarayonida eng ko‘p uchraydigan emotsional holatlardan biri bu – til o‘rganishga oid xavotir holatidir. Psixologiyada bu holat “foreign language anxiety” deb ataladi. Ushbu emotsional holat asosan talabaning xato qilishdan qo‘rqishi, boshqalar tomonidan tanqid qilinishidan xavfsirashi yoki nutq jarayonida o‘zini erkin ifoda eta olmasligi bilan bog‘liq. Ayniqsa, og‘zaki nutq mashg‘ulotlari davomida talabalar kuchli emotsional zo‘riqishni boshdan kechiradilar.

Bunday holatlar talabaning kommunikativ faolligini pasaytiradi. Natijada u xorijiy tilda gapirishdan qochadi, savollarga javob berishda ikkilanishni boshdan kechiradi hamda o‘z bilim darajasini to‘liq namoyon eta olmaydi. Bu esa o‘z navbatida til o‘zlashtirish samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Motivatsiya esa xorijiy tilni o‘rganishdagi eng muhim psixologik omillardan biridir. Kuchli motivatsiyaga ega bo‘lgan talabalar murakkab topshiriqlarni bajarishda ham faol bo‘ladilar. Ular xatolarni tabiiy jarayon sifatida qabul qiladilar va o‘z ustida ishlashni davom ettiradilar. Motivatsiyaning ichki va tashqi shakllari mavjud bo‘lib, ichki motivatsiya tilni qiziqish asosida o‘rganishga xizmat qiladi. Tashqi motivatsiya esa diplom olish, ishga joylashish yoki xalqaro sertifikatga ega bo‘lish kabi ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijobiy emotsional holatga ega bo‘lgan talabalar xorijiy tilni tezroq o‘zlashtiradi. Chunki ijobiy emotsiyalar diqqatni jamlashga, xotira faoliyatini kuchaytirishga hamda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Ayniqsa, o‘qituvchi tomonidan qo‘llab-quvvatlash, rag‘batlantirish va samimiy pedagogik munosabat talabaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

Bundan tashqari, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ham emotsional holatlarga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Interaktiv metodlar, guruhli ishlash, multimedia vositalari, rolli o‘yinlar va kommunikativ mashqlar talabalarning darsga qiziqishini oshirib, emotsional zo‘riqishni kamaytiradi. Ayniqsa, erkin muloqot muhitini yaratish talabalarda kommunikativ kompetensiyaning shakllanishiga yordam beradi.

Xorijiy tilni o‘rganishda emotsional barqarorlikning shakllanishi ham muhim hisoblanadi. Emotsional barqaror talaba murakkab vaziyatlarda ham o‘zini boshqara oladi, stressga bardosh beradi va muvaffaqiyatsizliklardan tez tiklanadi. Bunday talabalar o‘z oldiga aniq maqsad qo‘yadi va til o‘rganish jarayonida faol ishtirok etadi.

Shuningdek, individual psixologik xususiyatlar ham emotsional holatlarga ta’sir qiladi. Introvert talabalar ko‘pincha auditoriya oldida nutq so‘zlashda qiyinchilikka duch keladilar, ekstravert talabalar esa kommunikativ vaziyatlarda faolroq bo‘ladilar. Shu sababli xorijiy til o‘qituvchisi har bir talabaga individual yondashuv asosida pedagogik ta’sir ko‘rsatishi lozim.

Oliy ta’lim muassasalarida xorijiy tilni o‘qitishda psixologik xizmat tizimini takomillashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Psixologik treninglar, motivatsion seminarlar va stressni boshqarish bo‘yicha mashg‘ulotlar talabalar emotsional holatini barqarorlashtirishga yordam beradi. Ayniqsa, kommunikativ qo‘rquvni kamaytirishga qaratilgan mashqlar til o‘rganish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Demak, xorijiy tilni o‘rganish jarayonidagi emotsional holatlar talabaning o‘quv faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan muhim psixologik omil hisoblanadi. Ushbu holatlarni ilmiy asosda o‘rganish va ularni boshqarish bo‘yicha samarali pedagogik-psixologik mexanizmlarni ishlab chiqish bugungi ta’lim tizimining dolzarb vazifalaridan biridir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, talabalarda xorijiy tillarni o‘rganish jarayonida turli emotsional holatlar namoyon bo‘ladi va ular ta’lim samaradorligiga sezilarli darajada ta’sir

ko‘rsatadi. Ayniqsa, xavotir, stress, o‘ziga ishonchsizlik kabi salbiy emotsional holatlar kommunikativ faollikni pasaytirsa, motivatsiya, qiziqish va emotsional barqarorlik kabi ijobiy holatlar o‘quv faoliyatini kuchaytiradi.

Shuningdek, xorijiy tilni o‘qitishda pedagogik yondashuv, o‘qituvchi shaxsining psixologik ta’siri hamda ta’lim muhiti katta ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Talabalarda ijobiy emotsional muhitni shakllantirish, ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish va kommunikativ qo‘rquvni kamaytirish xorijiy tilni samarali o‘zlashtirishning muhim omili hisoblanadi.

Kelgusida xorijiy tillarni o‘qitish jarayonida psixologik xizmat elementlarini keng joriy etish, emotsional holatlarni diagnostika qilish hamda motivatsion treninglarni tashkil etish til ta’limi samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimova V.M. Psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2018.
3. Davletshin M.G. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent, 2017.
4. Leontyev A.N. Faoliyat, ong va shaxs. – Moskva, 2016.
5. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva, 2015.
6. Zimnyaya I.A. Pedagogik psixologiya. – Moskva, 2018.
7. Gardner R.C. Motivation and Second Language Learning. – London, 2010.
8. Horwitz E.K. Foreign Language Classroom Anxiety. – New York, 2014.
9. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – New York, 2016.
10. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition. – Oxford University Press, 2015

Muxibova Gulshod
Buxoro Xalqaro universiteti
Psixologiya yo‘nalishi 1-kurs magistranti

AQLIY RIVOJLANISHIDA MUAMMOLARI BO‘LGAN BOLALARNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning pedagogik va psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida mazkur toifadagi bolalarning bilish jarayonlari, emotsional-irodaviy holati, kommunikativ qobiliyatlari hamda ijtimoiy moslashuv xususiyatlari o‘rganildi. Shuningdek, inklyuziv ta’limning ahamiyati, korreksion-pedagogik metodlarning samaradorligi va psixologik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari yoritildi.*

Kalit so‘zlar: *aqliy rivojlanish, inklyuziv ta’lim, maxsus pedagogika, psixologik xususiyatlar, korreksion ta’lim, ijtimoiy moslashuv, bilish jarayonlari.*

Аннотация*. В данной статье научно анализируются педагогические и психологические особенности детей с нарушениями интеллектуального развития. В ходе исследования были изучены познавательные процессы, эмоционально-волевая сфера, коммуникативные способности и особенности социальной адаптации данной категории детей. Также раскрыты значение инклюзивного образования, эффективность коррекционно-педагогических методов и механизмы психологической поддержки.*

Ключевые слова: *интеллектуальное развитие, инклюзивное образование, специальная педагогика, психологические особенности, коррекционное обучение, социальная адаптация, познавательные процессы.*

Abstract*. This article scientifically analyzes the pedagogical and psychological characteristics of children with intellectual developmental disabilities. The study examined the*

cognitive processes, emotional-volitional state, communicative abilities, and social adaptation features of this category of children. In addition, the importance of inclusive education, the effectiveness of corrective-pedagogical methods, and mechanisms of psychological support were highlighted.

Keywords: *intellectual development, inclusive education, special pedagogy, psychological characteristics, corrective education, social adaptation, cognitive processes.*

Kirish. Bugungi kunda dunyo miqyosida alohida ta’lim ehtiyojiga ega bo‘lgan bolalarni qo‘llab-quvvatlash, ularning sifatli ta’lim olishini ta’minlash hamda jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyasini tashkil etish pedagogika va psixologiya fanining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Ayniqsa, aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning psixologik holati, bilish faoliyati va ijtimoiy moslashuv xususiyatlarini o‘rganish zamonaviy inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu toifadagi bolalarda diqqat, xotira, tafakkur, nutq va emotsional-irodaviy jarayonlarning o‘ziga xos rivojlanishi kuzatiladi. Natijada ular ta’lim jarayonida ma’lum qiyinchiliklarga duch keladilar va maxsus pedagogik hamda psixologik yondashuvga ehtiyoj sezadilar.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish va alohida ehtiyojga ega bolalarning sifatli ta’lim olishini ta’minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu sababli aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning pedagogik va psixologik xususiyatlarini o‘rganish hamda ular bilan ishlashning samarali metodlarini ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi

Aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning pedagogik va psixologik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda ularning ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik yondashuvlarni aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

- aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning psixologik xususiyatlarini tahlil qilish;
- mazkur bolalarning bilish jarayonlari va emotsional holatini o‘rganish;
- ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan pedagogik metodlarning samaradorligini aniqlash;
- inklyuziv ta’limning ushbu bolalar rivojlanishidagi ahamiyatini yoritish;

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning pedagogik va psixologik xususiyatlari inklyuziv ta’lim asosida kompleks tahlil qilinib, individual yondashuv va korreksion-pedagogik metodlarning samaradorligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida nazariy va amaliy metodlar kompleks tarzda qo‘llanildi. Nazariy bosqichda maxsus pedagogika, rivojlanish psixologiyasi, defektologiya hamda inklyuziv ta’limga oid ilmiy adabiyotlar chuqur tahlil qilindi. Shuningdek, mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari qiyosiy asosda o‘rganilib, mavjud yondashuvlar umumlashtirildi. Amaliy bosqichda kuzatish va tavsiflash metodlari asosida tadqiqot olib borildi. Ushbu jarayonda 30 nafar aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bola hamda ularning ta’lim jarayonida ishtirok etayotgan 10 nafar pedagog va psixolog respondent sifatida jalb etildi.

Tadqiqot davomida respondentlarning bilish jarayonlari (diqqat, xotira, tafakkur), emotsional-irodaviy holati hamda ijtimoiy moslashuv darajasi tizimli ravishda tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida ularning pedagogik va psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan yoritildi. Shuningdek, inklyuziv ta’lim bo‘yicha UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari hamda zamonaviy ilmiy manbalar o‘rganilib, umumlashtirildi. Ushbu ma’lumotlar tadqiqot xulosalarini asoslash va samarali pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqishda muhim asos bo‘lib xizmat qildi.

Adabiyotlar sharhi. Adabiyotlar sharhi jarayonida aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalar bilan ishlashga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar chuqur tahlil qilindi. L.S. Vigotskiy, A.N. Leontyev va S.L. Rubinshteyn kabi olimlarning psixik rivojlanish, faoliyat nazariyasi hamda ijtimoiy muhitning shaxs shakllanishiga ta’siri haqidagi ilmiy qarashlari tadqiqotning muhim

nazariy asosini tashkil etadi. Ushbu yondashuvlar bolalarning bilish jarayonlari va rivojlanishi ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog‘liqligini asoslab beradi.

Maxsus pedagogika sohasidagi ilmiy manbalarda aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning individual xususiyatlari, ularning bilish faoliyati, nutq rivojlanishi hamda emotsional holati batafsil yoritilgan. Ushbu adabiyotlarda korreksion ta’limning ahamiyati, individual yondashuv va maxsus pedagogik metodlarning samaradorligi alohida ta’kidlanadi. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda inklyuziv ta’lim muhitini yaratish orqali bolalarning ijtimoiy faolligini oshirish mumkinligi ko‘rsatib berilgan.

Xalqaro manbalarda, xususan UNESCO va WHO tavsiyalarida inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish, alohida ehtiyojga ega bolalarning teng huquqli ta’lim olishini ta’minlash va ularning jamiyatga integratsiyasini kuchaytirish zarurligi qayd etiladi. Umumiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalar bilan ishlashda pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg‘unligi, shuningdek, kompleks qo‘llab-quvvatlash tizimi eng samarali natijalarni beradi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda bilish jarayonlari, ya’ni diqqat, xotira va tafakkur sezilarli darajada sust rivojlangan bo‘lib, ayniqsa diqqatning beqarorligi, tez chalg‘ishi va bir faoliyatga uzoq vaqt jamlana olmasligi keng kuzatiladi. Xotira jarayonida asosan mexanik eslab qolish ustun bo‘lib, o‘quv materialini mantiqiy va mazmunli qayta ishlash qobiliyati past darajada shakllanganligi aniqlandi. Tafakkur jarayonlarida esa umumlashtirish, taqqoslash va xulosa chiqarish ko‘nikmalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi kuzatildi.

Emotsional-irodaviy sohada o‘ziga ishonchsizlik, tez charchash, hissiy beqarorlik, tashabbuskorlikning pastligi hamda motivatsiyaning yetarli emasligi kabi holatlar aniqlangan. Nutq rivojlanishida esa lug‘at boyligining cheklanganligi, fikrni izchil va mantiqiy ifodalashdagi qiyinchiliklar, grammatik xatolar hamda nutq faolligining pastligi ko‘p uchrashi qayd etildi. Ijtimoiy moslashuv jarayonida tengdoshlari bilan muloqotga kirishishdagi qiyinchiliklar, tortinchoqlik va mustaqil faoliyatga ehtiyoj sezish holatlari ham kuzatildi.

Jadval 1. Aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning psixologik va pedagogik xususiyatlari bo‘yicha tadqiqot natijalari

Soha	Aniqlangan xususiyatlar	Tavsif (qisqacha izoh)
Bilish jarayonlari	Diqqat beqarorligi, xotiraning sustligi, tafakkur rivojlanishining cheklanganligi	Bolalarda diqqat tez chalg‘iydi, mantiqiy eslab qolish sust, umumlashtirish va xulosa chiqarish qiyin
Emotsional-irodaviy soha	O‘ziga ishonchsizlik, tez charchash, hissiy beqarorlik, motivatsiyaning pastligi	Emotsiyalarni boshqarish qiyin, faoliyatga qiziqish tez pasayadi
Nutq rivojlanishi	Lug‘at boyligining kamligi, grammatik xatolar, fikrni izchil ifodalay olmaslik	Nutq aniq va mantiqiy emas, so‘z boyligi cheklangan
Ijtimoiy moslashuv	Muloqotga kirishish qiyinligi, tortinchoqlik, mustaqillikning pastligi	Tengdoshlari bilan aloqa qilishda qiynaladi, ijtimoiy faollik past

Jadval natijalari tadqiqot xulosalarini yanada aniqroq tasdiqlaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda bilish jarayonlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi ularning ta’lim

jarayonini o‘zlashtirishiga bevosita ta’sir qiladi. Diqqatning beqarorligi, tez chalg‘ishi va bir faoliyatga uzoq vaqt jamlana olmasligi o‘quv materialini to‘liq qabul qilish va qayta ishlashni qiyinlashtiradi. Xotira jarayonida mexanik eslab qolish ustun bo‘lib, mantiqiy tahlil qilish va bilimlarni tizimli mustahkamlash ko‘nikmalari sust rivojlanganligi kuzatiladi. Tafakkur jarayonidagi cheklanishlar esa mustaqil fikrlash, umumlashtirish va xulosa chiqarish jarayonlarini sekinlashtiradi.

Emotsional-irodaviy sohadagi muammolar ham ta’lim jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. O‘ziga ishonchsizlik, tez charchash, hissiy beqarorlik va motivatsiyaning pastligi bolalarning o‘quv faoliyatida faol ishtirok etishiga to‘sqinlik qiladi. Shuningdek, nutq rivojlanishidagi kamchiliklar — lug‘at boyligining cheklanganligi, fikrni izchil ifodalashdagi qiyinchiliklar — ularning kommunikativ imkoniyatlarini pasaytiradi va tengdoshlari bilan muloqotni murakkablashtiradi. Bu esa ijtimoiy moslashuv jarayoniga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari inklyuziv ta’lim sharoitida kompleks yondashuvning muhimligini tasdiqlaydi. Pedagog, psixolog va ota-onalar hamkorligi asosida tashkil etilgan individual yondashuv bolalarning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Korreksion-pedagogik metodlar, ko‘rgazmalilik, takrorlash va bosqichma-bosqich o‘qitish usullari bilish jarayonlarini faollashtiradi. Shu bilan birga, psixologik qo‘llab-quvvatlash va ijobiy muhit yaratish bolalarning motivatsiyasini oshirib, ularning ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga asoslanib shuni xulosa qilish mumkinki, aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalar bilish jarayonlari, emotsional-irodaviy soha, nutq rivojlanishi va ijtimoiy moslashuvda o‘ziga xos cheklanishlarga ega. Ularning diqqat, xotira va tafakkur jarayonlaridagi sustlik ta’lim materialini o‘zlashtirishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi hamda maxsus pedagogik yondashuv zarurligini talab qiladi.

Tadqiqot natijalari emotsional beqarorlik, motivatsiyaning pastligi va kommunikativ qiyinchiliklar ushbu toifadagi bolalarning ijtimoiy integratsiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Shu sababli psixologik qo‘llab-quvvatlash, ijobiy rag‘batlantirish va qulay psixo-pedagogik muhit yaratish muhim omil hisoblanadi.

Umuman olganda, inklyuziv ta’lim sharoitida individual yondashuv, korreksion-pedagogik metodlar hamda pedagog-psixolog-ota-ona hamkorligi asosida tashkil etilgan kompleks tizim eng samarali natijani beradi. Bu esa aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning ta’lim sifati va ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva, M. (2019). Inklyuziv ta’lim asoslari. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
2. American Psychiatric Association. (2013). *DSM-5:* Diagnostic and statistical manual of mental disorders. APA Publishing.
3. Flavell, J. H. (2004). Development of children’s knowledge about mind. International Journal of Behavioral Development, *28*(1), 1–12.
4. Hallahan, D. P., Kauffman, J. M., & Pullen, P. C. (2012). Exceptional learners: An introduction to special education. *Pearson.*
5. Karimov, B. (2018). Maxsus pedagogika va korreksion ta’lim metodikasi. Toshkent: Fan.
6. Leontiev, A. N. (1977). Activity, consciousness, and personality. Prentice-Hall.
7. Mercer, C. D., & Pullen, P. C. (2009). Teaching students with learning problems. Pearson.
8. Nishonova, Z. (2020). Rivojlanish psixologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi.
9. Piaget, J. (1952). The origins of intelligence in children. International Universities Press.
10. Rubinstein, S. L. (1964). Principles of general psychology. Philosophical Library.

Ismoiljonov Ravshan Baxtiyor o‘g‘li
Toshkent gumanitar fanlar universiteti,
Pedagogika va tillar kafedrasi o‘qituvchisi

NOTO‘LIQ OILA FENOMENINING PSIXOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada noto‘liq oila va unga yondosh tushunchalarning ijtimoiy-psixologik tahlili yoritilgan bo‘lib, nazariy tahlil xorij olimlarining qarashlarini yoritish orqali noto‘liq oila fenomenini yanada tizmli tahliliga xizmat qilgan.*

Kalit so‘zlar: *ayol, ona, yolg‘iz ona, noto‘liq oila, ota-ona.*

Аннотация. *В этой статье освещен социально-психологический анализ семьи и ее схожих понятий, а теоретический анализ способствовал более тщательному анализу феномена семьи, освещая взгляды зарубежных ученых.*

Ключевые слова: *женщина, мать, мать - одиночка, неполная семья, родители.*

Abstract. *This article covers the socio-psychological analysis of the family and its similar concepts, and theoretical analysis contributed to a more thorough analysis of the family phenomenon, illuminating the views of foreign scientists.*

Keywords: *woman, mother, single mother, single family, parents.*

«So‘nggi o‘n yilliklarda G‘arb falsafiy tafakkurida onalik tushunchasi jamiyat tomonidan shakllantirilgan ijtimoiy konstruksiya sifatida talqin qilinishi tobora keng tarqalib bormoqda [5, 96-bet]. Bunday yondashuvning shakllanishiga emansipatsiya jarayonlari, gender tadqiqotlarining rivojlanishi hamda jamiyatdagi boshqa ijtimoiy o‘zgarishlar sabab bo‘layotganligini ta’kidlamoqda [11, 176-bet]». Hozirda ayollarning onalikka munosabatini belgilovchi uchta asosiy sababini ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. O‘smirlik davrida identifikatsiya (o‘zini tanib olish) jarayonidagi buzilishlar, odatda, yarim chap va yosh pozitsiyalarining izdan chiqishi orqali namoyon bo‘ladi. Buning natijasida, qiz bola an’anaviy tarzda onasi bilan emas, balki otasi bilan o‘zini identifikatsiya qiladi. Shu orqali u oiladagi barcha a’zolarga nisbatan erkak pozitsiyasini egallaydi va bu modelni keyinchalik o‘zining voyaga yetgan hayotida ham davom ettiradi.

2. Ayolning o‘zini ro‘yobga chiqarish va mustaqillikka intilishi, ko‘pincha uning shaxsiy qadriyatlar tizimiga asoslanadi. Biroq, bu intilish jamiyat tomonidan ayolga nisbatan yuklatilgan – ya’ni boshqalarning ehtiyojini qondiruvchi yagona manba sifatida qabul qilinishi kerak degan – tashqi stereotiplik qarashlar bilan ziddiyatga kirishadi. Bunday sharoitda, bola tug‘ilishi ba’zan ayol uchun ma’lum ijtimoiy maqomga erishish vositasi sifatida ko‘rilishi mumkin (masalan, oilaviy yoki gender rollari bilan bog‘liq tarzda).

3. Ayolning o‘zini o‘zi identifikatsiya qilish jarayoni, odatda, ikki asosiy yo‘nalishda murakkabliklarga duch keladi:

Birinchidan, u o‘zini zamonaviy davr talablari asosida ideal onalik timsoliga moslashtirishga intiladi;

Ikkinchidan, u boshqa ayollardan ajralib turuvchi noyob va betakror fazilatlarga ega bo‘lish istagini his qiladi.

Onalik haqidagi tasavvurlar vaqt o‘tishi bilan, shuningdek ijtimoiy, siyosiy va diniy omillarning ta’sirida doimiy ravishda o‘zgarib kelgan.

Zamonaviy ayol esa erkaklar bilan teng huquqlarga erishishga intilar ekan, moddiy jihatdan mustaqillikka erishib, o‘z shaxsiyatini namoyon etishning yangi shallarini izlamoqda. Biroq bu harakatlarga qaramay, ayol uchun ona roli fundamental ahamiyatini saqlab qolmoqda – u bu roldan butunlay voz kechishi deyarli mumkin emas. Onalikning mazmun mohiyati qadimdan muhim ijtimoiy institut sifatida e’tirof etilgan bo‘lsa-da, bugungi kunda «nomukammal onalik» («noto‘liq oiladagi onalik») masalasi jamiyatda tobora dolzarb tus olmoqda.

Psixologiyada «noto‘liq oila» tushunchasi ilk bor A.S. Makarenko tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, u bu atama orqali tarkibida ota yoki ona bo‘lmagan oilani nazarda

tutgan [6, 320-bet]. Garchi bu tushunchaning boshqa talqinlari ham mavjud bo‘lsa-da, ularning mazmuni o‘zaro katta tafovutga ega emas.

«Noto‘liq oila – voyaga yetmagan bir yoki bir nechta farzandi bo‘lgan, faqat bitta ota-ona ishtirok etadigan oila [3, 164-bet, 42]».

«Noto‘liq oila – faqat bitta ota-ona (yoki uning funksiyasini bajaruvchi shaxs) va bolalarda iborat oilaviy birlik [9, 221-bet]».

Tadqiqot ishimiz davomida «noto‘liq oiladagi onalar» deganda, bolani yagona ota-ona sifatida tarbiyalayotgan onaning oilasi tushuniladi. Oila va nikoh institutida yuzaga kelgan yuqoridagi tendensiyalar natijasida zamonaviy jamiyatda bunday oilaviy tuzilmalarga nisbatan munosabat sezilarli darajada o‘zgargan.

S.S.Danilova tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, respondentlarning atigi 18 foizi ota-onali oilalarda Bolani tarbiyalashga salbiy munosabat bildirganlar. Ushbu tadqiqotda rus jamiyatidagi stereotipik qarashlarga ham e’tibor qaratilgan: unga ko‘ra yolg‘iz ona – bu 20 yoshdagi to‘liq o‘rta ma’lumotga ega, notinch oilada voyaga yetgan ayol bo‘lib, uning farzand tug‘ilishi ko‘pincha katta yoshli erkak bilan bo‘lgan muvaffaqiyatsiz jinsiy tajriba natijasida yuzaga kelgan. Natijada, ayol bola tug‘ilishi va sun’iy abort o‘rtasida og‘ir tanlov qarori bilan yuzma-yuz qolgan [1, 138-141].

Biroq, bunday stereotiplarga qaramay, ayollarning aksariyati yolg‘iz ona bo‘lish sharoitida ham Bolani to‘laqonli shaxs sifatida tarbiyalash imkoniyati bor deb hisoblaydilar. Erkaklar esa, aksincha, bunday fikrga nisbatan ehtiyotkor yoki salbiy munosabatda bo‘lishadi.

Noto‘liq oilalar soning ortib borishiga quyidagi asosiy omillar sabab bo‘lmoqda:

- er-xotin o‘rtasidagi ajrim natijasida oilaning parokanda bo‘lishi;
- turmush o‘rtoqlardan birining vafoti.

Rasmiy nikohdan tashqari farzand dunyoga kelish holatlarining ko‘payishi, jumladan:

- bolani ongli ravishda turmush o‘rtog‘i (er) ishtirokisiz dunyoga keltirgan onalar;
- turmush o‘rtog‘i yo‘qligida (yoki mavjud bo‘lmasa-da) bola tug‘gan ayollar;
- yolg‘iz holda farzandlikka bola olgan onalar [1, 138-141].

Yuqoridagi sabablarga ko‘ra noto‘liq oilalar bir nechta turlarga ajratiladi: yetim oilasi, nikohdan tashqari oilalar, ajralganlar oilasi va buzilgan oilalar.

Shuningdek, barcha noto‘liq oilalarni ota yoki ona boshchiligidagi oila sifatida tasniflash mumkin.

Oiladagi avlodlar soni asosida esa quyidagi tiplashtirish mavjud:

- oddiy noto‘liq oila-bitta ota-ona va bir yoki bir nechta farzanddan iborat;
- kengaytirilgan noto‘liq oila-bitta ota-ona, farzand(lar) va ular bilan birga yashaydigan qarindoshlarni o‘z ichiga oladi;
- noan’anaviy (odatdan tashqari) oila-bola bilan birga yashayotgan ota-ona qarindosh bo‘lmagan shaxslardan iborat (masalan, farzand asrab olgan shaxslar juftligi, yoki boshqa turdagi birga yashash shakllari) [1, 138-141].

T.A.Gurko ota-onalarning ikkalasi ham yoki biri oilada, farzandlarni tarbiyalashga juda kam vaqt ajratadigan funksional jihatdan to‘liq bo‘lmagan oilalarni ajratib berdi. Odatda, bu ularning kasbiy bandligi tufayli sodir bo‘ladi, natijada ular haftasiga bir necha soat o‘tkazadilar, ba’zan hatto ota-onalarning tarbiyaviy vazifalarining butunlay unutadilar [3, 164-bet].

To‘liq bo‘lmagan oilalar muammosi bo‘yicha adabiyotlarni tahlil qilish barcha tadqiqotlarni bir necha yo‘nalishlarga bo‘lish imkonini beradi.

Noto‘liq oila tushunchasi, odatda, oilaning normativ yoki ideal shakliga nisbatan mavjud bo‘lgan holatni ifodalaydi. Noto‘liq oila - bu bola yoki bolalar bilan birga yashovchi, lekin ota-ona yoki oilaning boshqa a’zolari o‘rtasida biror sababga ko‘ra ajralish yoki aloqaning buzilishi tufayli to‘liq bo‘lmagan oiladir[2, 108-113-bet].

Hozirgi vaqtda yoshi o‘n sakkizdan oshmagan bir yoki bir nechta bolasi bo‘lgan ota-onalardan faqat bittasini o‘z ichiga olgan oilaning bunday turi noto‘liq oila hisoblanadi. Noto‘liq oila nikoh buzilgandan keyin, er yoki xotinning birini vafotidan keyin yoki nikohdan tashqari, istalmagan bolaning tug‘ilishi tufayli yuzga kelishi mumkin. Ushbu sabablarga ko‘ra, to‘liq

bo‘lmagan oilalarni:buzilgan, noqonuniy, ajrashgan va yetim qolgan kabi turlarga ajratish mumkin. Bundan tashqari, ular ota-onalaridan qaysi biri bola bo‘lib qolganligi sababli ajratiladi, bunday noto‘liq oilalar onali yoki otali noto‘liq oilalar deb ataladi.

Oila avlodlar soniga qarab bo‘linish ham mavjud bo‘lib bunday oilalar quyidagilarga bo‘linadi: bir yoki bir nechta bolali ona yoki otadan iborat oddiy to‘liq ota-ona oilasi va to‘liq bo‘lmagan oila o‘z navbatida bolali ota yoki ona yoki bir nechta va qo‘shimcha ravishda boshqa qarindoshlardan iborat [7, 59-63-bet].

Ota-onadan biri vafot etgan oila yetim qolgan, to‘liq bo‘lmagan oilaga aylanadi. Shu bilan birga, oila uchun dahshatli zarbaga qaramay – ota-onalardan birining yo‘qolishi – bolalari bo‘lgan barcha qolgan ota-onalar qolgan oila a’zolarning yaxlitligi va birdamligini saqlab qolishlari mumkin va kerak. Bu kabi oilalarda oilaviy rishtalar buzilmaydi va barcha qarindoshlar o‘rtasida, hatto o‘lgan turmush o‘rtog‘ining avlodi bilan ham doimiy ravishda turli munosabatlar saqlanib qoladi.

Ajrashgan to‘liq bo‘lmagan oila turmush o‘rtoqlardan biri yoki har ikkisi birgalikda yashashni davom ettira olmaslik yoki istamaslik to‘g‘risida qaror qabul qilishlari natijasida shakllanadi. Bunday oilada o‘sgan bolalar uyat, pastkashlik yoki qo‘rquv hissi bilan birga keladigan ba’zi psixologik jarohatlarni boshdan kechirishlari mumkin. Aynan shuning uchun ham bolalar, ayniqsa, kichik yoshdagi bolalar oilaning birlashishini, ota-onalarning yana turmush qurishlarini va birga yashashlarini xohlashlari tabiiydir [4, 6-11-bet].

Nikohsiz oila yolg‘iz bolalar onadan iborat bo‘lib, nikoh munosabatlariga kirmasdan yoki umuman ogohlantirmasdan, yoki hatto bolasining otasini bilmagan holda o‘z farzandini dunyoga keltirishga qaror qilgan ayolning ba’zi shaxsiy holatlari tufayli shakllanadi. Bunday qaror onaning yolg‘izligini yoritish istagi, ayolning onalikka bo‘lgan ehtiyojini qondirish istagi yoki uni tug‘dirgan odamni unutmaslik uchun u sevgan yoki sevmagan bo‘lishi mumkinligi va boshqa sabablar tufayli Bolani shunchaki tark etish istagi asosida qabul qilishi mumkin.

Funksional to‘liq bo‘lmagan oilalar- bu ikkala ota-onasi bo‘lgan oilalar, ammo kasbiy yoki boshqa sabablarga ko‘ra ularning oilaga juda oz vaqti bor. Bunday oilalarda ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi muloqot odatda faqat dam olish kunlarida bo‘lishi mumkin, ammo bu vaqtda odatda bir necha soatlik muloqot bilan cheklaniladi. Ota-onalar faqat o‘zlarining iqtisodiy muammolari yoki hatto o‘z farzandlarining maqsadlari bilan mashg‘ul bo‘lganligi, ular umuman vaqt ajratmasliklari sababli o‘zlarining ta’lim mas’uliyatini butunlay unutadilar, shuning uchun bola deyarli bitta ota-ona bilan katta bo‘ladi [10, 512-bet].

Shu bilan birga, shuni unutmasligimiz kerakki, har bir to‘laqonli oila ham bolalarning unda to‘g‘ri va to‘liq tarbiyalanishi va rivojlanishi uchun qulay muhit hisoblanavermaydi. Ha, onaning ham, otaning ham oilada bo‘lishi haqiqatdan ham bolaning ruhiy salomatligini saqlash bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘plab vazifalarni yanada muvaffaqiyatli hal qilishga yordam beradi [10, 512-bet].

To‘liq bo‘lmagan oilada bolalarni tarbiyalash imkoniyatlari birmuncha cheklanganligi oqibatida bolalarni nazorat qilishda muayyan qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ota-onalardan birining yo‘qligi bolalarning oilaviy munosabatlarning turli xil variantlari bilan tanishish imkoniyatini istisno qiladi va ruhiy salomatlik rivojlanishining bir xil xususiyatiga ega. Bu bolaning kelajakda taqlid qilishi mumkin bo‘lgan inson jinsiy xulq-atvorning namunasi yo‘qligi bilan chambarchas bog‘liq. Yolg‘iz onasi bilangina o‘sadigan o‘g‘il bolalar ko‘pincha o‘zlari uchun zarur bo‘lgan intizomlilik, qat’iyatlilik, mustaqillik va qattiqqo‘llik kabi erkaklarga xos xususiyatlaridan mahrimdirlar. Ota bilan aloqada bo‘lmagan qizlar esa erkak kishining siymosini to‘liq shakllantira olmaydilar. Oilada otaning yetishmasligi tufayli, ushbu siymo unutiladi va kelajakda qizlarning shaxsiy munosabatlari muammolariga olib kelishi mumkin. Agar to‘liq bo‘lmagan oilalar farzandlari bolaligida ko‘rgan-kechirgan oilaviy munosabatlarining salbiy tajribasiga tayanadigan bo‘lsalar, u holda ular o‘z oilalari bilan munosabatlarini uzishi birmuncha oson kechadi [8, 278-281-bet].

To‘liq bo‘lmagan oiladagi psixologik iqlim to‘liq bo‘lmagan oilaning shakllanish paytida ko‘proq paydo bo‘ladigan og‘riqli signallar bilan aniqlanishi mumkin. Qolgan ota-ona, ayniqsa onasi, sobiq turmush o‘rtog‘iga yetkazilgan o‘zining g‘azabini yashirishga qodir emas, bu

norozilik va umidsizlik hatto bolada davom ettirilishi mumkin. Qolgan ota-onalar bola aslida sodir bo‘lgan begunoh qurbonning rolida o‘zini namoyon qiladigan holatlar mavjud. Bunday ota-onalar parvarish yetishmasligini juda qattiqlashishni to‘ldirishga harakat qilishi mumkin, bu haddan tashqari vasiylikka aylanishi va mehrni da’vo qilishi mumkin. Bunday hollarda, oilada ta’lim muhiti buzilib, bolaning shaxsiyatining rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy tahlil noto‘liq oila fenomeniga oid bir qator muhim xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Birinchidan, zamonaviy psixologiya fanida noto‘liq oila tushunchasi ko‘p qirrali xarakter kasb etib, uning tasnifi turli mezonlar asosida amalga oshiriladi. Shakllanish sabablariga ko‘ra noto‘liq oilalar yetim qolgan oila, ajrashish natijasida shakllangan oila, nikohsiz oila va funksional jihatdan to‘liq bo‘lmagan oila turlariga bo‘linadi. Avlodlar soni va tarkibiy xususiyatlariga ko‘ra esa oddiy noto‘liq oila, kengaytirilgan noto‘liq oila va noan’anaviy oila kabi turlar farqlanadi. Ushbu tasnifiy yondashuvlarning xilma-xilligi noto‘liq oila fenomenining murakkab strukturaviy tabiatidan dalolat beradi.

Ikkinchidan, A.S. Makarenko tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan “noto‘liq oila” tushunchasi keyingi tadqiqotchilar tomonidan turli aspektlarda boyitilib borildi. T.A. Gurkoning “funksional jihatdan to‘liq bo‘lmagan oila” konsepsiyasi ushbu tushunchaning chegaralarini sezilarli kengaytirdi - endi noto‘liq oila faqat strukturaviy emas, balki funksional kategoriya sifatida ham talqin qilinmoqda. Ushbu yondashuv O‘zbekiston sharoitidagi mehnat migratsiyasi natijasida vujudga kelayotgan oilaviy holatlarni tahlil qilishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, noto‘liq oilada bola tarbiyasining psixologik xususiyatlari klassik nuklear oiladan sezilarli farqlanadi. Ota figurasining yo‘qligi yoki onaning yakka tarbiyaviy yuki bola shaxsining shakllanishida o‘ziga xos deformatsiyalarga olib keladi: o‘g‘il bolalarda erkaklarga xos xulq-atvor stereotiplarini o‘zlashtirish jarayonining qiyinlashishi, qiz bolalarda esa erkak obrazi va shaxslararo munosabatlar modellarining to‘liq shakllanmasligi kuzatiladi. Bu hodisalar kelajakdagi shaxslararo va oilaviy munosabatlarda o‘z aksini topishi mumkin.

To‘rtinchidan, noto‘liq oiladagi psixologik iqlim onaning emotsional holati bilan bevosita bog‘liq. Sobiq turmush o‘rtog‘iga nisbatan yashirilmagan g‘azab va norozilik, kompensator gipervasiylik tendentsiyalari hamda emotsional resurslarning cheklanishi tarbiyaviy muhitning buzilishiga olib keladi. Bunday sharoitda bola ko‘pincha ota-onalararo nizolarning “begunoh qurboni” rolida namoyon bo‘ladi.

Beshinchidan, zamonaviy g‘arb falsafiy tafakkurida onalik tushunchasining biologik fenomendan ijtimoiy konstruktsiyaga aylanishi kuzatilmoqda. Emansipatsiya jarayonlari, gender tadqiqotlarining rivojlanishi va jamiyatdagi tarkibiy o‘zgarishlar bu transformatsiyaning asosiy omillaridir. S.S. Danilovaning empirik tadqiqoti ko‘rsatdiki, jamiyat ongida yakka ona obraziga nisbatan ma’lum stereotipik qarashlar saqlanib qolgan bo‘lsa-da, ayollarning aksariyati yolg‘iz ona sharoitida ham bolani to‘laqonli shaxs sifatida tarbiyalash imkoniyatiga ishonadi.

Oltinchidan, noto‘liq oilalar sonining ortib borishi global ijtimoiy tendentsiya bo‘lib, uning asosiy sabablari sifatida nikohdan ajralishlar dinamikasi, turmush o‘rtog‘ining vafoti, shuningdek nikohdan tashqari farzand dunyoga keltirish hodisalarining kengayishi qayd etiladi. Mazkur tendentsiya O‘zbekiston jamiyatida ham o‘z aksini topmoqda va milliy-madaniy kontekstda alohida psixologik tahlilni taqozo etadi.

Yakuniy ravishda shuni ta’kidlash zarurki, noto‘liq oila - bu tarkibiy deformatsiyaga uchragan oilaviy tizim bo‘lib, undagi ona-farzand munosabatlari klassik ikki ota-onali oiladagidan tubdan farq qiluvchi psixologik mexanizmlar asosida quriladi. Shu bilan birga, har bir to‘liq oila bola rivojlanishi uchun ideal muhit deb qaralmasligi kerak - oilaning sifati uning strukturaviy to‘liqligidan ko‘ra, undagi emotsional iqlim va tarbiyaviy munosabatlar darajasi bilan belgilanadi. Mazkur nazariy xulosalar empirik tadqiqotning konseptual asosini shakllantiradi va noto‘liq oilalardagi ona-farzand munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini chuqur o‘rganish uchun metodologik yo‘nalish vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Данилова, С. С. Одинокое материнство в общественном мнении / С.С. Данилова. СОЦИС. 2009. №5. С. 138–141.

2. Дементьева, И. Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье / И.Ф. Дементьева. СОЦИС. 2001. №11. С. 108–113. (16)

3. Гурко, Т. А. Родительство: социологические аспекты / Т.А. Гурко. М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2003. 164 с.

4. Касаткин, В. Н. Предупреждение насилия в школе[Текст] / В.Н. Касаткин// Воспитание школьников. – 2010. — № 7. – С. 6 – 11.

5. Колбахина, И. Теоретическое направление гендерного анализа домохозяйства и некоторые вопросы социальной политики / И. Колбахина // Гендер и экономика: мировой опыт и экспертиза российской практики. М. : Русская панорама, 2002. 96 с.

6. Макаренко, А. С. О воспитании в семье: Изб. пед. произведения / А.С. Макаренко. М.: Учпедгиз, 1955. с. 320.

7. Перегуда, В.В. Исследование тревожности и агрессии детей младшего школьного возраста из неполной семьи [Текст]/ В.В. Перегуда// Педагогика & Психология. Теория и практика. Международный научный журнал. — № 2 (16). — 2018. — С. 59-63.

8. Перегуда, В.В. Влияние социально-психологической ситуации в неполной семье на формирование личности ребенка [Текст] //Педагогическое мастерство и современные педагогические технологии. Сборник материалов IV Международной научнопрактической конференции. – Чебоксары, 2018. — С. 278-281.

9. Рашитова, Л. К. Городская монородительская материнская семья: социальные проблемы и пути их решения: диссертация ... канд. социол. наук / Л. К. Рашитова, Уфа, 2011. 221 с.

10. Шевандрин, Н.И. Психодиагностика, коррекция и развития личности[Текст]/ Н.И. Шевандрин. — М.: Владос, 2011. 512 с.

11. Здравомыслова, О. М. Российская семья на европейском фоне / О.М. Здравомыслова. Едиториал УРСС, 1998.176 с.

Baratova Manzuraxon Baxodirovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

OILAVIY MUNOSABATLARNING PSIXOLOGIK MODELLARINI CHUQUR TAHLILI

Zamonaviy psixologiyada oilaviy munosabatlarni tushunish uchun bir nechta integral modellar ishlab chiqilgan bo'lib, ular har biri shaxslararo o'zaro ta'sirning turli tomonlarini e'tiborga oladi. Bowlby ning bog'lanish nazariyasi farzand va ota-onalar o'rtasidagi dastlabki emosional bog'lanishning kelajakdagi romantik munosabatlariga ta'sirini talqin qiladi. Xavfsiz bog'lanish ta'tilgan bolalar o'sib ketganda o'zgaruvchan va ishonchli munosabatlarni o'rnatishga ko'proq qodir bo'ladi, shu bilan birga xavfsiz bo'lmagan bog'lanish uzoq davom etadigan muammolar yaratishi mumkin.

Satir ning oilaviy terapiya modeli har bir oila a'zosi o'zini qiymatlash, o'zara ehtiromi va o'zaro bog'liqlikni anglatadi. Bu model oilani dinamik tizim sifatida qarab, uning balansini va o'zaro ta'sirini o'rganadi. Bowen ning tizimli yondashuviga ko'ra esa oila a'zolari o'rtasidagi differentsiatsiya (individual ehtiyojlar va guruhning ehtiyojlari o'rtasidagi muvozanat) muhim rol o'ynaydi.

1-jadval. Oilaviy munosabatlar modellarining asosiy xususiyatlari va ularning farqlari

Model nomi	Asoschisi	Asosiy tushuncha	Amaliy qo'llash sohasi
Bog'lanish nazariyasi	John Bowlby	Dastlabki emosional bog'lanish bola va ota-onalar o'rtasidagi muloqot orqali	Bolalar psixologiyasi, terapiya, tarbiya
Oilaviy tizimlar nazariyasi	Murray Bowen	Differentsiatsiya va emosional tendentsiya, oila - tizim	Oilaviy konsultatsiya, konflikt hal qilish, chuqur terapiya
Oilaviy terapiya modeli	Virginia Satir	O'zini qiymatlash, muloqot, o'zaro ehtiromi	Klinik terapiya, profilaktik maslahatlar, guruhlash
Tranzaksion tahlil	Eric Bern	Roli o'ynash, O'zaro ta'sir, ego holatlari	Guruhlash psixologiyasi, o'quv dasturlari, shaxsiy rivojlanish

2-jadval. Oilaviy konfliktlarning chuqur tahlili va ularning ehtimol ta'sirlari (n=150)

Konflikt turi	Chastotasi (%)	Davomiyligi	Ta'sir darajasi
Moliyaviy munozaralar	32%	2-6 oylik	Juda yuqori (8,5/10)
Muloqot yetishmasligi	26%	1-3 oylik	Yuqori (7,2/10)
Ota-ona tarbiya uslubi	18%	3-8 oylik	O'rta (5,8/10)
Shaxsiy xususiyatlar	14%	1-2 oylik	Kam (3,5/10)
Qiniyalarlik va hiamatchilik	10%	4-12 oylik	Juda yuqori (8,9/10)

Diagramma 1. Oilaviy konfliktlarning asosiy sabablari

OILAVIY MULOQOTNI YAXSHILASH UCHUN AMALIY TEXNIKALAR

Tadqiqotlarda aniqlangan bo'lishicha, sog'lom oilaviy muloqot munosabatlarni saqlashning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi. Nisbatan so'zlar (I-messages) ishlatish texnikasi farzandlar bilan aloqada bo'lganda o'ngga yon munosabat o'rnatishga yordam beradi. Misol uchun, 'Sen mendirxonsan' deyish o'rniga, 'Men bezob bo'ldim bu holat' deyish ko'proq samarali natijani beradi va boshqa shaxsni hujum qilgan deb hisoblashga olib kelmaydi. Bu texnika konfliktlarni hal qilishda emosional yuqorisini pasaytirib, o'zaro ish jamo'asini oshiradi.

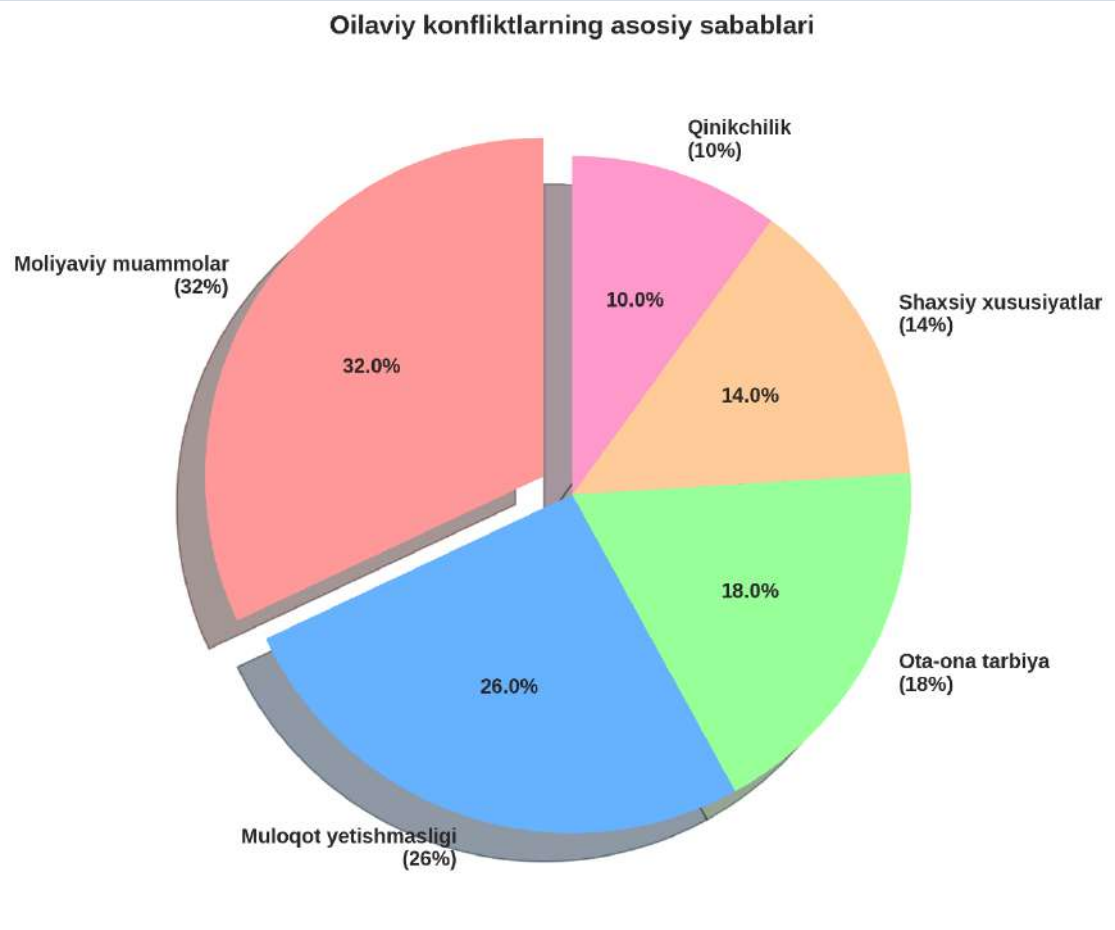

Tinglovchi bo'lish ko'nikmasini o'rgatish ham juda muhim. Oila a'zolari bir-birining gaplarini to'lik tinglab, ularning haqiqiy xohishlari va kerakliklarini tushunishi zarur. Aktiv tinglovchilik deb ataladigan bu jarayon farzand yoki hamshira/hamkasining suyutlashilishi va to'g'riligi haqida so'roq berish, shuningdek ularning his-tuyg'ularini bildirish orqali amalga oshiriladi. Tadqiqotlarda aytilishicha, aktiv tinglovchi bo'lgan oilalarda konfliktlar 40% ga kam uchrad ekan.

Muloqot qarovatida sabab bo'ladigan xatolar va ularni bartaraf qilish usullari. O'z nuqtai nazarini himoya qilish bilan ziddiyatda, o'zimizni to'liq ravishda ifoda etmay qolish ko'pincha oilaviy tashvishga olib keladi. Bunga qo'shimcha ravishda, sobiq muammolarni takror-takar ko'tarib o'tish, boshqalarni hujum qilish va ularning javoblarini eshitmaslik kabi harakat-harakatlari konfliktni yanada chuqurlashtradi. Boshqa yana bir xato – otaviy va qiymatsizlantiruvchi shunaqa gap yuritish, masalan 'sen menga har doim haddan tashqari qayta shunaqa qilasan', bu turdagi jumalar qishlatiritish va o'zaro shikoyat holatini ko'paytiradi.

Sog'lom muloqot modeli. quyidagi asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi: birinchidan, muammoni aniq va to'l ravishda ifodalash; ikkinchidan, boshqaning his-tuyg'ularini tinglab birish va ularni tan olish; uchinchidan, o'zaro kelishib chiqish va yechimdagi muvozanat qidirishni o'rnatish; to'rtinchidan, kelishgan yechimni amaliyotga qo'llash va natijalarni tekshirish.

Diagramma 2. Emosional intellekt darajasining taqsimoti

3-jadval. Turli tarbiya uslublarining farzandlarning psixologik taraqqiyotiga ta'siri (n=150)

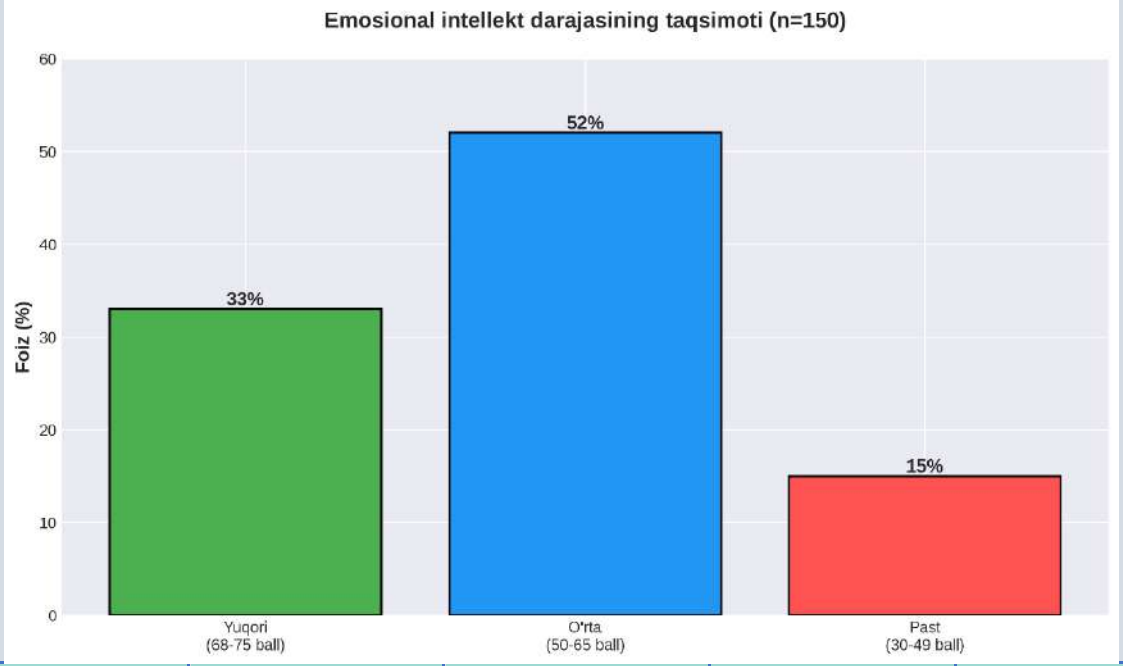

Tarbiya uslubi	Ta'riflanishi	Ijobiy ta'siri	Salbiy ta'siri	Psixologik natijasi
Demokratik	Teng huquqli muloqot, to'g'ri limitlar, puxta ta'rif berish	Mustahkam o'z-o'ziga ishonch, ijobiy identifikatsiya, mas'uliyat	Ba'zan sekin qarorlar qabul qilish	Yuqori shaxsiy rivojlanish, kelajakda muvaffaqiyat
Avtoritar	Qat'iy qoidalar, kam muloqot, hukm va buyruq	Tinglovchilik, intizom, munosabat	Qorquv, o'zini yashirish, ish ta'siri	Past o'z-o'ziga ishonch, ijodiylikka xarid
Permissiv	Cheksiz erkinlik, kam limitlar, ko'p rozilash	Ijodiy rivojlanish, individual ehtiyoj	Intizom yo'qligi, mas'uliyatsizlik, hob	Muammoli davrang, emotsional nopoklik
Biparental	Ziddiyatli uslublar, tartibsizlik, o'zaro ziddiyatlar	Selqsiligi yo'q	Chalkashlik, emosional nopoklilik, noaniqlik	Jiddiy psixologik muammolar

BOLALIK BOG'LANISHI VA KELAJAKDAGI SHAXSLARARO MUNOSABATLAR

Bowlby va Ainsworth tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar bolalikdagi emosional bog'lanish turlari asosida kelajakdagi shaxslararo munosabatlarni bashorat qilishda muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Xavfsiz bog'lanishga ega bolalar kattalar yoshida ham o'zga shaxslar bilan to'g'ri munosabat o'rnatishga qodir bo'ladi, ularning ba'zi bir nolangga harkat qilishga qodir bo'ladi. Bunday bolalar emotsional bozorga juda chidamli, stressga juda oson joylashtirila oladi va shaxsiy munosabatlarida yanada dinamik bo'ladi. Tadqiqotlarda aniqlangan bo'lishicha, xavfsiz bog'lanish ta'tilgan bolalar, kattalar yoshida 75% ga oshiq muddatli munosabatlarda qoladi.

Oraliqa bo'lmagan bog'lanishga ega bolalar, aksincha, kattalar yoshida o'zga shaxslarni ishonch qila olmaydi va munosabatlarida o'zlarining ijobiy kutilmalarini shakllantirishda muammoga duch keladi. Taqlid bo'lmagan bog'lanish xususan chuquq bo'lgan bolalarda, murakkab munosabatlardan qochish, teng huquqli muloqotdan bosh tortish kabi xatti-harakatlari kuzatiladi. Albatta, bolalik davridagi bog'lanish tizimi shundan buyon o'zgarishi va takomillashishi mumkin, ayniqsa psychotherapy va haddan tashqari oila tajribasining ta'siri orqali.

Emosional intelligentlik va oilaviy qoniqish orasidagi bog'lanish

Mayer va Salovey tomonidan belgilangan emosional intelligentlik o'z emotsiyalarni tushunish, boshqalarning emotsiyalarini tan olish, emotsiyalarni boshqarish va ularni munosabatlarni yaxshilashga qo'llash ko'nikmasini anglatadi. Tadqiqotda aniqlangan bo'lishicha, emosional intelligentlik darajasi yuqori bo'lgan oila a'zolari o'rtasida oilaviy qoniqish ham yuqori edi (r=0,78, p<0,01). Bu bog'liqlik shuni ko'rsatdiki, o'z va boshqalarning hissiyotlarini to'g'ri baholash oilaviy salomatlikka asosiy hissa qo'shadi.

Diagramma 3. Emosional intellekt va oilaviy qoniqish o'rtasidagi korrelyatsiyali bog'liqlik (r=0,78, p<0,01)

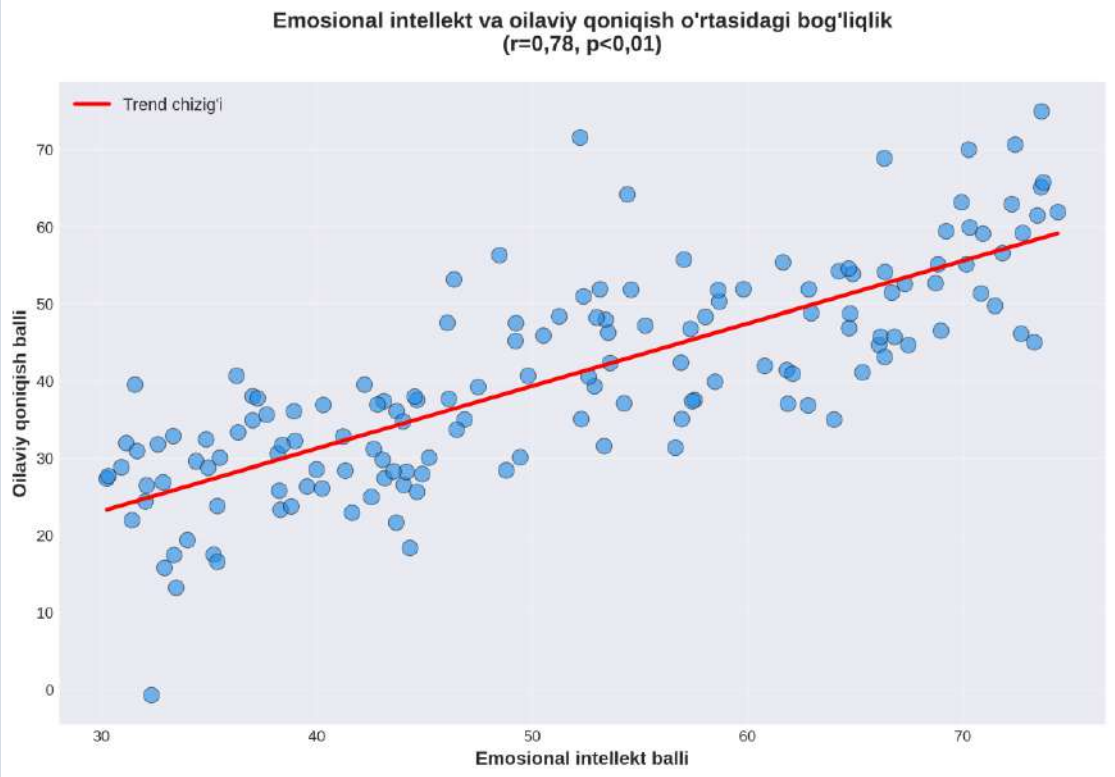

Jinsiy rollar va ularning oilaviy dinamikasiga ta'siri

Zamonaviy jamiyatda jinsiy rollari qayta ta'rif berilmoqda, ammo ko'pchilik oilalarda ijtimoiy va madaniy an'analardan kelib chiqadigan roller hali ham muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, erga qaratilgan ijtimoiy talab va xotinlarga nisbatan ijtimoiy kutilmalar oilaning psixologik atmosferasiga ta'sir ko'rsatadi. Erlarning ko'proq jihatdan ish rejimidagi roliliklari va xotinlarning bola tarbiyasidagi roli ko'pincha oilaning rol taqsimotida olib turgan muhim roli o'ynaydi.

Zamonaviy jinsiy tenglik tezislari ko'chib borsa-da, ko'p oilalarda ish va oila o'rtasidagi balans muammosi ortib ketmoqda. Shu bilan birda, rolla bo'yacha ehtiyoj va bunga doir bo'lgan kutilmalar oilaviy konflikt va stressning muhim manbaiga aylanmoqda. Tadqiqot natijalariga ko'ra, rolla bo'yicha hozir demokratik yondashuvni qabul qilgan oilalarda, ko'proq emosional qoniqish va psixologik salomatlik kuzatiladi. Shuning uchun, erga va xotinga nisbatan bir xil va adolatli yondashuvni o'rnatish zamonaviy oilaning asosiy zaruriyatiga aylanib bormoqda.

Oilaviy munosabatlarning bolalarning o'sishi va takomillashishiga ta'siri

Bolalar oilaviy muhitdan o'zlarining psixologik taraqqiyotining asosiy ta'sirchasini oladi. Sog'lom oilaviy muloqot va emosional qo'llab-quvvatlash bolalaring o'z-o'ziga ishonchi, shaxsiy mas'uliyati, kelajakda muvaffaqiyat va mutafakkir bo'lish imkoniyatini oshiradi. Bunga qarama-

qarshi, konfliktli oilaviy muhit bolalarning ujub, tashvishi, kognitiv rivojlanishining sekinlashishiga olib keladi.

Tadqiqotlar ko'rsatdiki, oilada tez-tez munazara va konflikt bo'lgan bolalar, shaxsiy munosabatlarda ham ancha muammolarga duch keladi. Ular o'zlarini o'rtacha to'gri baholashda muammoga duch keladi, emosional korreksiyada sekin bo'ladi va ijtimoiy o'zaro ta'sirlarida tartibsizlik kuzatiladi. Shu bilan birda, sog'lom oilaviy muhitda o'sgan bolalarning oksilentlik, ijodiylik va akademik samaradorligining yuqori bo'lishi aniqlangan. Shuning uchun, oila tizimida turg'unlik va emotsional qo'llab-quvvatlash bolalarning barcha qirrasidan rivojlanishiga muhim tuzoq bo'lib, kelajakda jamiyatga sog'lom va ma'naviy contributorlarni tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Андреева Т.В. Психология семьи. – СПб.: Речь, 2007. – 384 с.
2. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. – New York: Basic Books, 1969. – 428 p.
3. Bowen M. Family Therapy in Clinical Practice. – New York: Jason Aronson, 1978. – 565 p.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М.: Эксмо, 2016. – 576 с.
5. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 2008. – 672 с.
6. Сатир В. Психотерапия семьи. – СПб.: Речь, 2006. – 288 с.
7. Gottman J.M., Silver N. The Seven Principles for Making Marriage Work. – New York: Crown Publishers, 1999. – 271 p.
8. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan, 2012. – 256 b.
9. G'oziev E.G. Psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2010. – 448 b.
10. Minuchin S. Families and Family Therapy. – Cambridge: Harvard University Press, 1974. – 268 p.
11. Mayer J.D., Salovey P. Emotional Intelligence // Imagination, Cognition and Personality. – 1990. – Vol. 9. – P. 185-211.
12. Nishonova Z.T. Oila psixologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2015. – 180 b.

Kamolova Sabrina
Buxoro xalqaro universiteti tayanch doktoranti (PhD)

ZAMONAVIY RAQAMLI MUHITDA O‘SMIRLAR TANQIDIY FIKRLASHINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy raqamli muhit sharoitida o‘smirlar tanqidiy fikrlashining psixologik determinantlari tahlil qilinadi. Bugungi kunda internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalarning keng tarqalishi o‘smirlarning dunyoqarashi, axborotni qabul qilishi va baholash jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli o‘smirlarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish dolzarb psixologik va pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Tadqiqotda tanqidiy fikrlashning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi asosiy psixologik omillar sifatida kognitiv faollik, refleksiya, mustaqil qaror qabul qilish, media savodxonlik, motivatsiya va kommunikativ kompetensiyalar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, raqamli muhitda noto‘g‘ri axborot, manipulyativ kontent va virtual kommunikatsiyaning o‘smir psixikasiga ta’siri ham yoritiladi. Maqolada o‘smirlarning axborotni tahlil qilish, taqqoslash va xulosalash ko‘nikmalarini rivojlantirishda ta’lim muassasalari, ota-onalar hamda pedagoglarning o‘rni alohida ta’kidlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhitdan oqilona foydalanish va psixologik qo‘llab-quvvatlash orqali o‘smirlarda tanqidiy fikrlashni samarali rivojlantirish*

mumkin. Mazkur tadqiqot natijalari psixologiya, pedagogika va media ta'lim yo'nalishlarida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: *raqamli muhit, o'smir, tanqidiy fikrlash, psixologik determinantlar, media savodxonlik, refleksiya, motivatsiya, kommunikativ kompetensiya, virtual kommunikatsiya, axborot tahlili.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психологические детерминанты критического мышления подростков в условиях современной цифровой среды. В настоящее время широкое распространение интернета, социальных сетей и цифровых платформ оказывает значительное влияние на мировоззрение подростков, процессы восприятия, анализа и оценки информации. В связи с этим формирование критического мышления у подростков становится одной из актуальных психолого-педагогических проблем. В исследовании в качестве основных психологических факторов развития критического мышления выделяются когнитивная активность, рефлексия, самостоятельность принятия решений, медиаграмотность, мотивация и коммуникативные компетенции. Особое внимание уделяется влиянию недостоверной информации, манипулятивного контента и виртуальной коммуникации на психику подростков. В статье подчеркивается роль образовательных учреждений, педагогов и родителей в развитии у подростков навыков анализа, сопоставления и объективной оценки информации. Результаты исследования показывают, что рациональное использование цифровой среды и психологическая поддержка способствуют эффективному развитию критического мышления подростков. Материалы исследования имеют научно-практическое значение для психологии, педагогики и медиаобразования, а также могут быть использованы при разработке образовательных программ, направленных на формирование медиакультуры и информационной безопасности молодёжи.*

Ключевые слова: *цифровая среда, подросток, критическое мышление, психологические детерминанты, медиаграмотность, рефлексия, мотивация, коммуникативная компетенция, виртуальная коммуникация, анализ информации.*

Abstract. *This article examines the psychological determinants of adolescents' critical thinking in the modern digital environment. Today, the widespread use of the Internet, social networks, and digital platforms significantly influences adolescents' worldview, perception, analysis, and evaluation of information. Therefore, the development of critical thinking skills among adolescents has become one of the most relevant psychological and pedagogical issues. The study identifies cognitive activity, reflection, independent decision-making, media literacy, motivation, and communicative competence as the main psychological factors influencing the development of critical thinking. Special attention is paid to the impact of misinformation, manipulative content, and virtual communication on adolescent psychology. The article also highlights the important role of educational institutions, teachers, and parents in developing adolescents' abilities to analyze, compare, and critically evaluate information. The findings indicate that the rational use of digital technologies combined with psychological support can effectively contribute to the development of adolescents' critical thinking skills. The results of the study are of scientific and practical importance for psychology, pedagogy, and media education. In addition, they may serve as a methodological basis for creating educational programs aimed at improving media culture, information literacy, and the psychological resilience of young people in the digital era.*

Keywords: *digital environment, adolescent, critical thinking, psychological determinants, media literacy, reflection, motivation, communicative competence, virtual communication, information analysis.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar jadal rivojlanib borayotgan global muhitda inson tafakkuri, ayniqsa o'smirlar ongining shakllanish jarayoni tubdan o'zgarib bormoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng tarqalishi, ijtimoiy tarmoqlar, sun'iy intellekt tizimlari va raqamli platformalarning kundalik hayotga chuqur kirib kelishi natijasida o'smirlar katta hajmdagi axborot oqimi bilan muntazam ravishda to'qnash kelmoqda. Bunday sharoitda

axborotni tanlash, tahlil qilish, baholash va undan to‘g‘ri xulosa chiqarish qobiliyati, ya’ni tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish dolzarb ilmiy va amaliy muammolardan biriga aylanmoqda.

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining eng muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, bu davrda individning kognitiv, emotsional va ijtimoiy jihatlari faol shakllanadi. Aynan ushbu bosqichda mustaqil fikrlash, refleksiya, qaror qabul qilish va muammolarni hal etish kabi yuqori darajadagi intellektual qobiliyatlar rivojlanadi. Shu bilan birga, raqamli muhit o‘smirlarning fikrlash jarayoniga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi: bir tomondan, ularning bilim doirasini kengaytiradi va yangi imkoniyatlar yaratadi, ikkinchi tomondan esa noto‘g‘ri, manipulyativ yoki ishonchsiz axborotlar orqali ularning tafakkurida yuzaki qarashlar, stereotiplar va kognitiv xatolar shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlarning raqamli muhitdagi faoliyati ko‘pincha passiv iste’molga asoslangan bo‘lib, bu esa tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarining yetarli darajada rivojlanmasligiga olib keladi. Ayniqsa, feyk xabarlar, axborot manipulyatsiyasi, algoritmik filtrlash va “informatsion pufakchalar” (filter bubbles) sharoitida o‘smirlar haqiqat va noto‘g‘ri ma’lumotni farqlashda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Bu holat esa ularning qaror qabul qilish jarayoniga, ijtimoiy munosabatlariga va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Mazkur muammoni hal etishda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning psixologik asoslarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Tanqidiy fikrlash nafaqat kognitiv jarayon sifatida, balki metakognitiv nazorat, refleksiya, mantiqiy tahlil, emotsional barqarorlik va axborotga nisbatan ongli munosabatni o‘z ichiga olgan murakkab psixologik tizimdir. Shu nuqtai nazardan, o‘smirlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ta’sir etuvchi determinantlar — metakognitiv qobiliyatlar, kognitiv moslashuvchanlik, refleksivlik darajasi, emotsional intellekt hamda motivatsion omillarni kompleks o‘rganish zarur hisoblanadi.

Bundan tashqari, ta’lim jarayonida interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, media savodxonlik va raqamli pedagogika yondashuvlarini qo‘llash orqali o‘smirlarning tanqidiy fikrlashini samarali rivojlantirish mumkin. Ayniqsa, o‘quvchilarning axborotni mustaqil tahlil qilish, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish va turli nuqtai nazarlarni solishtirish ko‘nikmalarini shakllantirish bugungi ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir.

Shu bois, mazkur maqolaning maqsadi raqamli muhit sharoitida o‘smirlarning tanqidiy fikrlashini shakllantirishning psixologik asoslarini aniqlash, ushbu jarayonga ta’sir etuvchi omillarni tahlil qilish hamda samarali pedagogik-psixologik yondashuvlarni asoslab berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili.

Raqamli muhit sharoitida o‘smirlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalasi zamonaviy psixologiya va pedagogika fanlarining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Xususan, xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ushbu jarayonning murakkab, ko‘p omilli va tizimli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish muammosi dastlab klassik kognitiv psixologiya doirasida o‘rganilgan bo‘lsa, bugungi kunda u raqamli muhit, media savodxonlik va axborot xavfsizligi bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etilmoqda.

Amerikalik faylasuf va pedagog John Dewey tanqidiy fikrlashni refleksiv tafakkur sifatida talqin qilib, uni muammoni anglash, dalillarni tahlil qilish va asosli xulosa chiqarish jarayoni sifatida izohlaydi. Uning fikricha, tanqidiy fikrlash shaxsning faol intellektual pozitsiyasini shakllantiradi va bu ayniqsa o‘smirlik davrida muhim ahamiyat kasb etadi. Keyinchalik Robert Ennis tanqidiy fikrlashni maqsadga yo‘naltirilgan, mantiqiy va refleksiv fikrlash sifatida tavsiflab, uning tarkibiy qismlarini aniqlab bergan. Ennis konsepsiyasida axborotni baholash, dalillarni tekshirish va qaror qabul qilish ko‘nikmalari asosiy o‘rin egallaydi.

Zamonaviy tadqiqotlarda Richard Paul va Linda Elder tomonidan ishlab chiqilgan tanqidiy fikrlash modeli alohida ahamiyatga ega bo‘lib, unda fikrlashning intellektual standartlari (aniqlik, mantiqiylik, aniqlik darajasi, chuqurlik va kenglik) asosiy mezon sifatida qaraladi. Ushbu model raqamli muhitda axborotni tanqidiy baholash jarayonida muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘smirlarning kognitiv rivojlanishini tushuntirishda Jean Piaget ning nazariyasi muhim o‘rin tutadi. Piagetga ko‘ra, o‘smirlik davrida formal-operatsion tafakkur shakllanib, abstrakt fikrlash, gipoteza tuzish va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatlari rivojlanadi. Bu esa tanqidiy fikrlashning psixologik asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, Lev Vygotsky ning sotsiokultural nazariyasiga ko‘ra, fikrlash jarayoni ijtimoiy muhit va muloqot orqali shakllanadi, bu esa raqamli kommunikatsiya vositalarining o‘smirlar tafakkuriga bevosita ta’sirini asoslab beradi.

Metakognitiv yondashuvlar doirasida John Flavell tomonidan ilgari surilgan metakognitsiya nazariyasi tanqidiy fikrlashni boshqaruvchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida qaraladi. Flavell ta’kidlaganidek, shaxsning o‘z fikrlash jarayonini nazorat qilishi va baholashi tanqidiy tafakkurning rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Zamonaviy tadqiqotchilar, xususan Daniel Kahneman, inson fikrlashida tezkor (intuitiv) va sekin (analitik) tizimlarning mavjudligini asoslab, tanqidiy fikrlash aynan analitik tizim bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Raqamli muhit ta’siri masalasi esa Henry Jenkins tomonidan ishlab chiqilgan media savodxonlik konsepsiyasi orqali keng yoritilgan. Jenkins raqamli madaniyat sharoitida o‘smirlarning tanqidiy fikrlashi ularning media mahsulotlarini tahlil qilish va baholash qobiliyatiga bog‘liqligini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, Neil Postman ommaviy axborot vositalarining inson tafakkuriga ta’sirini tanqidiy baholab, axborotning haddan tashqari ko‘pligi fikrlashning yuzakilashuviga olib kelishi mumkinligini qayd etadi.

So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar (Sam Wineburg va boshqalar) shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlar internetdagi axborotni baholashda ko‘pincha yuzaki strategiyalardan foydalanadilar va bu esa tanqidiy fikrlash darajasining yetarli emasligini ko‘rsatadi. Bu esa ta’lim jarayonida maxsus psixologik-pedagogik yondashuvlarni qo‘llash zaruratini kuchaytiradi.

Shunday qilib, xorijiy olimlar tadqiqotlari asosida xulosa qilish mumkinki, o‘smirlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ko‘p komponentli jarayon bo‘lib, u kognitiv rivojlanish, metakognitiv nazorat, ijtimoiy muhit va raqamli axborot oqimining o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Ayniqsa, raqamli muhit sharoitida ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun media savodxonlik, refleksiya va analitik fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tanqidiy fikrlashni tushuntiruvchi asosiy xorijiy nazariyalar

Olim	Nazariya	Asosiy g‘oya	Tanqidiy fikrlashga ta’siri
John Dewey	Refleksiv fikrlash	Muammo asosida fikrlash	Mustaqil xulosa chiqarish
Robert Ennis	Tanqidiy fikrlash modeli	Mantiqiy va refleksiv tafakkur	Qaror qabul qilish
Richard Paul & Linda Elder	Intellektual standartlar	Aniqlik, mantiqiylik	Axborotni chuqur tahlil qilish
Jean Piaget	Kognitiv rivojlanish	Formal operatsion tafakkur	Abstrakt fikrlash
Lev Vygotsky	Sotsiokultural nazariya	Ijtimoiy muhit ta’siri	Muloqot orqali rivojlanish
John Flavell	Metakognitsiya	Fikrlashni nazorat qilish	Refleksiya va o‘zini baholash
Daniel Kahneman	Ikki tizimli fikrlash	Analitik va intuitiv tizim	Tanqidiy tahlil

Henry Jenkins	Media savodxonlik	Raqamli madaniyat	Axborotni tanlash
Neil Postman	Media ta’siri	Axborot bosimi	Yuzaki fikrlash xavfi

Muhokama.

Mazkur tadqiqot natijalari raqamli muhit sharoitida o‘smirlarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish jarayoni murakkab, ko‘p omilli va tizimli xarakterga ega ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, o‘smirlarning tanqidiy fikrlash darajasi nafaqat ularning kognitiv rivojlanish bosqichiga, balki raqamli axborot bilan o‘zaro munosabatining xususiyatlariga ham bevosita bog‘liqdir. Ayniqsa, axborotning haddan tashqari ko‘pligi, uning turli manbalardan tez va uzluksiz kirib kelishi o‘smirlar tafakkurida selektiv qabul qilish, yuzaki tahlil qilish va tezkor xulosa chiqarishga moyillikni kuchaytirishi aniqlanadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muhim jihatlardan biri shundan iboratki, o‘smirlar ko‘pincha raqamli muhitda taqdim etilgan axborotni tanqidiy baholash o‘rniga uni tayyor shaklda qabul qilishga moyil bo‘ladilar. Bu holat, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan qisqa formatli kontentlar, vizual materiallar va emotsional ta’sirga ega xabarlar bilan bog‘liqdir. Bunday kontentlar o‘smirlarning e’tiborini tez jalb qilgan holda, ularning chuqur tahlil qilish jarayonini cheklaydi va natijada tanqidiy fikrlashning rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlashning rivojlanishi o‘smirlarning metakognitiv qobiliyatlari bilan uzviy bog‘liqdir. O‘z fikrlash jarayonini nazorat qilish, baholash va zarur hollarda uni qayta ko‘rib chiqish ko‘nikmalari yuqori bo‘lgan o‘smirlar raqamli muhitdagi axborotlarga nisbatan ancha tanqidiy yondashuvni namoyon etadilar. Aksincha, metakognitiv nazorat darajasi past bo‘lgan o‘smirlarda axborotni yuzaki qabul qilish va stereotip fikrlashga moyillik yuqori bo‘lishi kuzatiladi.

Tadqiqot natijalari emotsional omillarning ham muhim rol o‘ynashini ko‘rsatdi. Xususan, emotsional jihatdan ta’sirchan bo‘lgan axborotlar o‘smirlar tomonidan tezroq qabul qilinishi va kamroq tanqidiy tahlil qilinishi aniqlanadi. Bu esa ularning qaror qabul qilish jarayonida subyektivlikning ortishiga olib keladi. Demak, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda nafaqat kognitiv, balki emotsional intellektni ham rivojlantirish zarur hisoblanadi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat sifatida ijtimoiy muhitning ta’siri qayd etildi. O‘smirlarning tengdoshlari, oila a’zolari va ta’lim muhiti ularning axborotni qabul qilish va baholash strategiyalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, ochiq muloqotga asoslangan, fikr almashish imkoniyati mavjud bo‘lgan muhitda o‘smirlarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari samaraliroq rivojlanadi. Shu nuqtai nazardan, ta’lim jarayonida interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar va munozaralarga asoslangan yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, raqamli muhitning o‘ziga xos xususiyatlari, xususan algoritmik filtrlash, axborot pufakchalari (filter bubbles) va shaxsiylashtirilgan kontent oqimi o‘smirlarning dunyoqarashini toraytirishi mumkinligi ham muhokama qilindi. Bu holat esa ularning alternativ fikrlarni qabul qilish va turli nuqtai nazarlarni solishtirish qobiliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, media savodxonlikni rivojlantirish va o‘smirlarni turli manbalardan foydalanishga o‘rgatish muhim vazifalardan biri sifatida qaraladi.

Umuman olganda, mazkur muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhit sharoitida o‘smirlarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish kompleks yondashuvni talab etadi. Bu jarayonda kognitiv, metakognitiv, emotsional va ijtimoiy omillar o‘zaro uyg‘unlikda faoliyat ko‘rsatadi. Shuningdek, ta’lim tizimida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, raqamli vositalar va media savodxonlikka asoslangan yondashuvlarni joriy etish orqali o‘smirlarning mustaqil va ongli fikrlashini shakllantirish mumkin. Demak, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish nafaqat individual psixologik jarayon, balki jamiyatning axborot madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida qaralishi lozim.

Xulosa.

Raqamli muhit sharoitida o‘smirlarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish zamonaviy ta’lim va psixologiyaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlashning shakllanishi kognitiv rivojlanish, metakognitiv nazorat, emotsional intellekt hamda ijtimoiy muhit omillarining o‘zaro ta’siri asosida yuzaga keladi. Raqamli axborot oqimining intensivligi, feyk xabarlar va manipulyativ kontentlarning keng tarqalishi esa o‘smirlarda yuzaki fikrlash va noto‘g‘ri xulosalar shakllanishi xavfini kuchaytiradi.

Shu bois, o‘smirlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun ularning axborotni tahlil qilish, baholash va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, metakognitiv qobiliyatlar va media savodxonlikni rivojlantirish, interfaol va muammoli ta’lim metodlarini qo‘llash ushbu jarayon samaradorligini oshiradi. Xulosa qilib aytganda, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish kompleks yondashuvni talab etuvchi, shaxsning intellektual va ijtimoiy yetukligini ta’minlovchi muhim psixologik jarayon bo‘lib, u raqamli jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Dewey J. How We Think. – New York: D.C. Heath and Company, 1910. – 224 p.
2. Ennis R. H. Critical Thinking. – Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996. – 368 p.
3. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. – Boston: Pearson Education, 2014. – 384 p.
4. Facione P. A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. – Millbrae: California Academic Press, 1990. – 112 p.
5. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011. – 499 p.
6. Flavell J. H. Cognitive Development. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1985. – 384 p.
7. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 1950. – 182 p.
8. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
9. Jenkins H. Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century. – Cambridge: MIT Press, 2009. – 128 p.
10. Wineburg S., McGrew S. Lateral Reading and the Nature of Expertise: Reading Less and Learning More When Evaluating Digital Information // Teachers College Record. – 2019. – Vol. 121, No. 11. – P. 1–40.
11. OECD. PISA 2021 Results: Students’ Digital Literacy and Critical Thinking Skills. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 320 p.
12. Buckingham D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. – Cambridge: Polity Press, 2003. – 219 p.

Зияев Окилжон Кобилжонович
учитель истории, частная школа «ВЕК», Ташкент
okilziyaev@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ ИРАНСКОЙ ИМПЕРСКОЙ ИДЕОЛОГИИ: ОТ РАННИХ АРШАКИДОВ К САСАНИДСКОЙ ПОЛИТИКЕ ПАМЯТИ

Аннотация. *Тезис посвящен исследованию генезиса сасанидской имперской идеологии в контексте эволюции политического языка власти в Иране от раннеаршакидского периода до начала III в. н. э. На основе анализа нумизматических, эпиграфических и историографических источников прослеживается преемственность между аршакидской монетной пропагандой, институтом фратараков Персиды и*

раннесасанидской политикой памяти. Особое внимание уделяется роли Персиды как регионального центра сохранения и трансформации ахеменидского сакрально-политического наследия. Делается вывод о том, что сасанидская идеология представляла собой результат длительной институционализации региональных моделей легитимации власти, а не внезапный разрыв с предшествующей традицией.

Ключевые слова: *Аршакиды, Сасаниды, Персида, фратараки, политическая идеология, монетная пропаганда, технологии памяти, ахеменидское наследие.*

Методы исследования и обзор литературы*. В работе применен комплексный подход: нумизматический анализ, сравнительно-исторический метод и концептуальные рамки теории «политики памяти». Тезис опирается на труды Э. Дąбровы , Й. Визехёфера и К. Голами , Т. Дарьяи и Д. Поттса, а также М. Канепы.*

Введение. Проблема происхождения, характера и идеологической легитимации династии Сасанидов остаётся одной из самых дискуссионных и центральных тем в изучении истории древнего Ирана. Долгое время в классической историографии доминировал нарратив, основанный преимущественно на поздних нарративных источниках (мусульманских хрониках, таких как труды ат-Табари, и сасанидском эпическом наследии «Хвадай-намаг»). Согласно этому традиционному взгляду, приход к власти Ардашира I в начале III века н. э. интерпретировался как радикальный, революционный политический разрыв с парфянским (аршакидским) прошлым. Утверждалось, что Сасаниды совершили молниеносное «возрождение» Ахеменидской державы, напрямую апеллируя к древним царям Ирана после «веков забвения» и чужеземного (эллинистического и парфянского) влияния.

Однако современные междисциплинарные исследования, опирающиеся на детальный анализ материальных источников - нумизматики, монументальной эпиграфики и археологических контекстов, - заставляют радикально пересмотреть эту концепцию. Вместо концепции «внезапного взрыва» на первый план выходит теория постепенной, глубокой и преемственной трансформации политического языка власти. Становится очевидным, что имперский проект Сасанидов не возник в вакууме. Истоки их политического языка и визуальных маркеров суверенитета уходят корнями в опыт ранних Аршакидов и, что принципиально важно, в полуавтономный институт правителей-фратараков исторической области Персида (современный Фарс) - родины самих Сасанидов.

Цель исследования. детально проследить глубокую идеологическую и институциональную преемственность между монетной пропагандой ранних Аршакидов, эволюцией института фратараков Персиды и репрезентативными «технологиями памяти» ранних Сасанидов. Работа призвана доказать, что переход к сасанидской государственности был не механической реставрацией Ахеменидов, а результатом длительной институционализации региональных персидских традиций, развивавшихся внутри и параллельно с парфянской имперской моделью.

Методы. В работе применен комплексный подход, включающий нумизматический анализ (изучение иконографии и титулатуры монет), сравнительно-историографический и историко-аналитический методы.

Основные результаты. Ранние монеты Аршакидов демонстрируют синкретическую модель легитимации. На аверсе царь изображался в кочевом головном уборе (башлыке), транслируя идентичность для иранского субстрата, а на реверсе помещался лучник на омфале, выступавший эквивалентом селевкидского Аполлона для эллинизированного населения. Все правители принимали сакральное тронное имя «Аршак». При Митридате II, одновременно с греческими титулами (Филеллин, Автократор), в оборот возвращается древний ахеменидский титул «Царь царей», заложивший основу общеиранского имперского языка.

В III в. до н. э. в Персиде оформляется локальная династия. Первоначально термин frataraka использовался в ахеменидской администрации в значении «наместник», но в эллинистическую эпоху эти правители приобрели жреческие и административные функции. Согласно нумизматической ревизии К. Голами, раннюю группу правителей составили:

Байдад (ок. 240–230 гг. до н. э.), Ардашир I (ок. 230–210 гг. до н. э.), Вахбарз (ок. 210–190 гг. до н. э.), Вадфрадад I (ок. 190–170 гг. до н. э.) и Вадфрадад II (ок. 170–150 гг. до н. э.).

Легенды их монет писались на арамейском письме (пахлави), а не на греческом. На монетах Вахбарза появляется уникальный сюжет - убийство македонского воина, что являлось манифестом этнокультурного дистанцирования от Селевкидов. Изображение здания на реверсе, согласно Д. Поттсу, представляет собой не просто алтарь, а foundation house - сакральное хранилище по типу ахеменидских построек (Zendan-e Soleyman и Kaʿba-ye Zardosht). Во II в. до н. э. титул frataraka сменяется идеограммой mlk (царь), фиксируя автономию региона и консервацию древних иранских кодов.

Придя к власти в III в. н. э., Сасаниды (Ардашир I, Шапур I) использовали «технологии памяти» для легитимации власти. Главной площадкой стала долина Накш-е Ростам. Размещая свои триумфальные скальные рельефы (сцена инвеституры Ардашира) и надписи (трехязычный манифест Шапура I на Kaʿba-ye Zardosht) в непосредственной близости от гробниц Дария I и Ксеркса, Сасаниды создавали визуальный диалог между эпохами. Это позволяло символически присвоить ахеменидское пространство и провозгласить себя их прямыми преемниками.

Результаты исследования Раскрыта синкретическая природа раннепарфянского чекана, соединившая кочевые коды, эллинистические формы и ахеменидский титул «Царь царей», что сформировало единое политическое поле Ирана.

Систематизирована хронологическая последовательность правителей Персиды на основе штемпельного анализа, и прослежена эволюция их статуса от титула frataraka к царскому титулу mlk.

Верифицирован антиселевкидский характер монет Вахбарза (сцена убийства македонянина), доказавший использование монетной пропаганды для декларирования региональной независимости.

Атрибутировано изображение ступенчатого здания на монетах Персиды как визуальная отсылка к ахеменидской культовой архитектуре, выполнявшая роль транзитного моста ахеменидского наследия сквозь эллинизм.

Описан механизм работы сасанидских «технологий памяти» в Накш-е Ростам, заключавшийся в искусственном конструировании непрерывной имперской преемственности через интеграцию новых памятников в древний ландшафт.

Вывод. Таким образом, проведенное исследование позволяет переосмыслить характер транзита власти от Парфии к государству Сасанидов. Рассмотренный сквозь призму материальных источников и «технологий памяти», генезис сасанидской имперской программы предстает не как искусственная, внезапная реставрация державы Ахеменидов, а как закономерный итог многовековой внутренней эволюции иранского политического пространства.

Парфянский чекан заложил прочный общеимперский концептуальный фундамент, вернув в оборот универсальный титул «Царь царей». В свою очередь, институт фратараков Персиды послужил уникальной локальной лабораторией, где в условиях автономии были законсервированы, очищены от тотального эллинистического влияния и детально отработаны ахеменидские сакрально-династические коды, визуальные маркеры независимости и арамейский язык власти. Пришедшие в III в. н. э. ранние Сасаниды виртуозно использовали этот готовый региональный ресурс. С помощью монументальных пространственных манипуляций в Накш-е Ростам они легитимизировали свой статус, масштабировав локальную персидскую традицию до уровня официальной государственной идеологии всего Эраншахра. Смена династий знаменовала собой не гибель прежней политической системы, а преемственную, органичную и глубоко укорененную в истории трансформацию иранской имперской идеи.

Список литературы

1. Dąbrowa Edward. The Political Propaganda of the First Arsacids (From Arsaces I to Mithradates II). Kraków: Jagiellonian University Press, 2008, pp. 1-12.
2. Daryaee Touraj. In Search of Lost Time: The Frataraka and the Genealogy of Sasanian Ancestry. Oxford: Oxbow Books, 2016, pp. 41-51.
3. Gholami Kiarash. A Revised Frataraka Chronology and Coinage. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2020, pp. 135-156.
4. Potts Daniel T. Foundation Houses, Fire Altars and the Frataraka. Iranica Antiqua, Vol. 42. Leuven: Peeters, 2007, pp. 1-30.
5. Wiesehöfer Josef. FRATARAKA. Encyclopaedia Iranica. New York: Columbia University, 2000, online edition.
6. Curtis Vesta Sarkhosh. The Frataraka Coins of Persis: Bridging the Gap between Achaemenid and Sasanian Persia. London: I.B. Tauris, 2007, pp. 379-396.
7. Canepa Matthew P. Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity. American Journal of Archaeology, Vol. 114, No. 4, 2010, pp. 563-596.
8. Yarshater Ehsan (ed.). The Cambridge History of Iran. Volume 3(1): The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, pp. 302-

Baxshullayev Asiljon Jo‘ra o‘g‘li.
Buxoro xalqaro universiteti magistiri.

JISMONIY TARBIYA TA’LIMINING PEDAGOGIK NAZORAT MODELLARI

Tayanch so‘zlar: *jismoniy madaniyat, sog‘lomlashtirish, globallashuv, barkamol avlod, pedagogik sharoit, ta’lim usullari, ko‘nikma.*

Анататсия: *O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq, umumta’lim fanlarini o‘qitishning uzluksizligi va izchilligini ta’minlash, zamonaviy metodologiyasini yaratish, umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi davlat ta’lim standartlarini kompetenstiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, o‘quv-metodik majmualarning yangi avlodini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish, ta’lim-tarbiya muassasalarida ta’lim uzluksizligi davomida tegishli saviyani ta’minlovchi Davlat ta’lim standarti har bir shaxsga ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va shaxsiy muammolarini hal etishga to‘laqonli kirishish imkoniyatini beradi. Umumiy o‘rta ta’lim uchun jismoniy tarbiya bo‘yicha davlat ta’lim standartы Jismoniy tarbiya va ta’lim» kursi mazmuniga, o‘quv yuklamasi hajmiga (o‘quv rejasidagi o‘quv soatlari), majburiy jismoniy tayyorgarlik darajasiga (jismoniy sifatlarining rivojlanishi, harakat malaka va ko‘nikmalarining shakllanishi), sutka, hafta,-yil davomidagi harakat rejimining majburiy hajmiga; o‘quvchilarning nazariy tayyorgarligiga (jismoniy tarbiya, gigiena, shifokor nazorati, sport tibbiyoti, o‘z-o‘zini nazorat va boshqalar) qo‘yiladigan talablar yig‘indisini belgilab beradi.*

Ключевые слова:*: физическая культура, оздоровление, глобализация, гармонично развитое поколение, педагогические условия, методы обучения, навыки.*

Аннотация*: В соответствии с законами Республики Узбекистан обеспечение непрерывности и последовательности преподавания общеобразовательных предметов, создание современной методологии, совершенствование государственных образовательных стандартов общего среднего и среднего специального, профессионального образования на основе компетентностного подхода, разработка и внедрение нового поколения учебно-методических комплексов, а также обеспечение соответствующего уровня непрерывности образования в учебно-воспитательных учреждениях предоставляют каждому человеку возможность полноценно участвовать в решении социально-политических, экономических и личных проблем. Государственный*

образовательный стандарт по физическому воспитанию для общего среднего образования определяет совокупность требований к содержанию курса «Физическое воспитание и образование», объёму учебной нагрузки (учебные часы в учебном плане), обязательному уровню физической подготовленности (развитие физических качеств, формирование двигательных умений и навыков), обязательному объёму двигательного режима в течение суток, недели и года, а также к теоретической подготовке учащихся (физическое воспитание, гигиена, врачебный контроль, спортивная медицина, самоконтроль и другие).

Keywords: *physical culture, health improvement, globalization, harmoniously developed generation, pedagogical conditions, teaching methods, skills.*

Annotation*: In accordance with the laws of the Republic of Uzbekistan, ensuring the continuity and consistency of teaching general education subjects, creating modern methodology, improving state educational standards of general secondary and specialized vocational education based on a competency-based approach, developing and implementing a new generation of educational and methodological complexes, as well as ensuring an appropriate level of continuity in educational institutions, provide every individual with the opportunity to fully engage in solving socio-political, economic, and personal problems. The State Educational Standard for Physical Education in general secondary education defines the set of requirements for the content of the "Physical Education and Training" course, the volume of academic workload (hours specified in the curriculum), the mandatory level of physical preparedness (development of physical qualities, formation of motor skills and abilities), the required amount of physical activity during the day, week, and year, as well as the theoretical preparation of students (physical education, hygiene, medical supervision, sports medicine, self-control, and others).*

O‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini nazorat qilish maktabdagi jismoniy tarbiya jarayonini oshirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Ko‘pgina mutaxassislar o‘quv choraklari, o‘quv-yili, ta’lim muassasasidagi butun o‘qish davri davomida joriy pedagogik nazorat zarur ekanligini e’tirof etadilar. Bunday nazoratning mohiyati o‘quvchining o‘quv faoliyatning turli bosqichlarida harakat imkoniyatlari to‘g‘risida axborot olish bo‘lib, bu pedagogik ta’sir ko‘rsatish vositalari va uslublarini aniqlashtirish bo‘yicha o‘z vaqtida qaror qabul qilish imkonini beradi .

Nazorat me’yorlari tizimini yaratishga bir qator ishlar yo‘naltirilgan bo‘lib, ularda mualliflar shuni e’tirof etadilarki, jismoniy tarbiya bo‘yicha dastur hujjatlariga kiritilgan me’yorlar ko‘p jihatdan jismoniy tarbiya jarayonini tartibga soladi hamda jismoniy tarbiyaning oraliq va yakuniy bosqichlari maqsadini aniqlab beradi .

Adabiyotlarda yoritilgan yoshlarning jismoniy tayyorgarligini boshqarish tizimidagi me’yoriy talablar orasida eng katta ahamiyatga ega me’yorlar –bu o‘qitishva mashg‘ulotlar jarayonida o‘quvchi oldiga qo‘yiladigan o‘quv vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish uchun u nima qilishni bilishi kerakligi to‘g‘risida ma’lumotlarning tahliliga asoslangan zaruriy me’yorlardir .

Zaruriy me’yorlarning ustunligi shunda namayon bo‘ladiki, ular o‘z miqdorigako‘ra jismoniy tayyorgalikning berilgan darajasiga mos kelishi hamda va o‘rganilayotgan harakat amalini bajarish uchun zarur bo‘lgan jismoniy sifatlarning rivojlanishini aniq belgilab berishi kerak .

Olimlar va amaliyotchilarning katta e’tibori yoshlarning harakat sifatlarini baholashning optimal uslublarini ishlab chiqish hamda ulardan foydalanishga qaratilmoqda. Yoshlarning jismoniy tarbiya va sport faoliyatini amalga oshirishga bo‘lgan tayyorgarligini o‘rganish bo‘yicha tadbirlar tashkil qilishning turli xil mexanizmlari qo‘llaniladi.

Yoshlarning harakat tayyorgarligini testlash ishi amaliyotida yetarlicha keng tarqalgan bo‘lib, bunda quyidagi vazifalar kompleksi hal etiladi :

- o‘quvchi harakat tayyorgarligining individual darajasini baholash;
- o‘quv jarayoni davomida jismoniy qobiliyatlarning rivojlanishidagi o‘zgarishlarni tahlil qilish;
-o‘quvchilar jismoniy tayyorgarligini aniq talablarga mosligini aniqlash;

o‘quvchilarning harakatlanish imkoniyatlari darajasini tahlil qilish maqsadida ularni ommaviy tekshirishni o‘tkazish;

jismoniy tarbiya bo‘yicha amaldagi dasturlarning qo‘llanilish samaradorligini aniqlash;

jismoniy tarbiya o‘qituvchilari faoliyati natijalarini o‘rganish;

umumta’lim maktablari o‘quvchilari orasidan sportga saralab olishni amalga oshirish.

O‘quvchining jismoniy madaniyati shakllanganligini muhim tarkiblaridagi biri bo‘lgan jismoniy tayyorgarlikning amaldagi darajasini baholash uchun, odatda, jismoniy qobiliyatlarning rivojlanganligini ifodalovchi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Ma’lumki, asosiy jismoniy (tezlik, kuch, chidamlik, epchillik, koordinatsion) qobiliyatlar o‘lchamlarini standartlashtirishning asosiy talablariga mos bo‘lgan aniq nazorat me’yorlari to‘plami bilan baholanishi mumkin.

Umumta’lim maktablarining barcha sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan jismoniy tarbiya kompleks dasturida va davlat ta’lim standartida quyidagi nazorat me’yorlari hamda testlar tavsiya qilinadi:

- tezlik qobiliyatlari (30,60,100 metrga yugurish); koordinatsion (3x10 metrga mokisimon yugurish);

- tezlik-kuch(joydan uzunlikga sakrash);

- chidamlilik (1500, 2000, 3000 metrga yoki 6 daqiqali yugurish); egiluvchanlik (tanani o‘tirgan joydan oldinga egish); kuch (baland turnikda tortilish).

«Jismoniy tarbiya» bo‘yicha ta’lim dasturidan yoshlar uchun jismoniy tarbiya kompleks dasturiga o‘xshash nazorat mashqlarini bajarishda jismoniy tayyorgarlik me’yorlari, shuningdek, asosiy harakat ko‘nikmalari va malakalarining rivojlanish darajasini ifodalovchi qo‘shimcha sinov turlari o‘rin olgan. Yoshlarning jismoniy qobiliyatlarini har tomonlama rivojlanish maqsadida bazaviy va variantli tarkibiy qismlarni amalga oshirish uchun ishlab chiqarilgan maktab o‘quvchilarining zamonaviy jismoniy tarbiya dasturlari ham nazorat mashqlari to‘plamini o‘z ichiga oladi, ular yordamida o‘quvchilarning turli yosh guruhlarida umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik baholanadi.

So‘ngi paytlarda maktab o‘quvchilarining harakat tayyorgarligini baholash uslubiyatlari ko‘plab paydo bo‘ldi. Ular hammaga ma’lum nazorat mashqlarining turli xil variantlarda uyg‘unlashgan shakllarini o‘z ichiga oladi.

Yoshlar jismoniy tarbiyasida jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash eng muhim muammo hisoblanadi, bu o‘quvchilar va o‘qituvchilar orasida eng ko‘p bahs-munozaralarni keltirib chiqaradi.

Baho (yoki pedagogik baho deb)-bu qandaydir vazifadagi,xususan testdagi muvaffaqiyatni unifikatsiyalashgan o‘lchovidir. Baho har xil ko‘rinishda ifodalanishi mumkin, masalan sifat tavsifi ko‘rinishda («yaxshi – qoniqarli - qoniqarsiz» yoki «sinovdan o‘tdi-o‘tmadi»), maktabda hamda oliy o‘quv yurtlaridagi kabi qo‘yiladigan baho ko‘rinishida («bir»dan «besh»gacha) ifodalanishi mumkin.

O‘qituvchi o‘quv jarayoni davomida o‘quvchilarga qo‘yadigan o‘quv baholari va boshqa har xil turdagi malakaviy baholar(jumladan testlash) farqlanadi.

Baho, jumladan test natijalari bo‘yicha baho sifat tavsifiga ega bo‘lishi mumkin, masalan, maktabdagi kabi «ikki»dan «besh»gacha, yoki so‘z bilan ifodalanishi ham mumkin: «a’lo» dan “yomon”gacha. Lekin testlash natijalari bahosining son tavsiflari ancha ahamiyatli hisoblanadi. Ularning asosida baholash vazifalariquyidagilardan iborat:

- turli testning o‘zini turli xil natijalarinitaqqoslash (masalan, bir xil yoki har xil yoshdagi va jinsga mansub o‘quvchilar, o‘quvchining turli xil hayot davrlaridagi ko‘rsatkichlari);

- turli xil testlardagi natijalarni taqqoslash (masalan, ushbu testlardagi bir xil qiyinchilikdagi natijalarni baholash darajasi);

-me’yorlarni aniqlash(bir xil yoshdagi va jinsdagilar uchun; aniq bir vazngа va tana uzunligiga ega o‘quvchilar uchun).

Sportda o‘lchashlar nazariyasida test natijasining chegaraviy kattaligi me’yor hisoblanadi. U insonni (o‘quvchini) malakaviy guruhlardan biriga biriktirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Yoshlar jismoniy tayyorgarlik me’yorlariga mos ravishda shunday guruhlarga ajratiladi.

Agar matorika uchun testlar haqida gapirilsa, jismoniy tarbiya uchun uch xil turdagi me'yorlar:taqqoslovchi, individual va zaruriy me'yorlar to'g'risidagi tasavvurlar katta amaliy ahamiyatga ega.

Qiyoslanuvchi me'yorlarning ma'nosi shuki, umumiy belgilarga ega bir xil yoshdagi va jinsga mansub o'quvchilarbir-biri bilan taqqoslanadi.

Yoshga xos me'yorlar biologik yoshni (harakatni)inobatga olgan holda aniqlanadi (ishlab chiqariladi). O'quvchilarning biologik yoshi ushbu natijani ko'rsatuvchi o'rta kalendar yoshiga mos keladi. Harakatlanish yoshikalendar yoshdan ilgarilab ketishi yoki undan ortda qolishi mumkin. Harakatlanish yoshi kalendar yoshdan o'zib ketgan bo'lsa, xarakat akseleratatlari, aksincha bo'lsa, harakat retardantlari deb ataladi. Amalyotda shunday vaziyatlar ko'p uchraydiki, o'quvchilar bir xil testlar bo'yicha akseleratlarga,boshqa testlar bo'yicha retardantlarga mansub bo'ladi. O'qituvchi uchun mazkur axborot bunday holatning sabablarini aniqlash uchun muhim hisoblanadi.

Jismoniy qobiliyatlarni ifodalovchi va tana tuzulishi xususiyatlari ularga ta'sir qilmaydigan testlar ham bor. Biroq antropometrik xususiyatlar (tana uzunligi, og'irligi) o'quvchilarning ayrim harakat imkoniyatlariga ta'sir ko'rsatadi. Ushbu holda me'yorlar nafaqat yoshni, balki tana uzunligi va og'irligini ham inobatga olingan holda ishlab chiqiladi. Shunday vaziyat uchun maxsus nomogrammalar yoki malakaviy indekslari xizmat qiladi.

Individual me'yorlar bitta o'quvchining o'zining turli xil holatlardagi ko'rsatkichlarini taqqoslashga asoslangan. Maktab yoshdagi o'quvchilarni jismoniy tarbiyalashda tabaqalashtirilgan ko'rsatkichlarning qo'llanilishi o'quvchilarning funksional va harakatlanish imkoniyatlarini ifodalovchi axborotlilik koeffitsientlararining nobarqarorligi bilan qiyinlashgan. Har bir o'quvchi har qanday yoshda uning optimal jismoniy tayyorgarligiga mos keluvchi individual yaxshi vaznga ega bo'ladi, shu sababli bunday qonuniyatlarni izlab topish va muayyan o'quvchi uchun individual me'yorlarni aniqlash katta amaliy ahamiyatga ega.

Zaruriy me'yorlar ham xuddi shu tarzda ishlab chiqiladi va aniqlanadi. Ular aksariyat hollarda jismoniy tayyorgarlikning amaldagi ko'rsatkichlariga mos kelmaydi Ular quyidagi tamoyilar bo'yicha ishlab chiqiladi:ma'lum bir jismoniy sifatning darajasi qanday bo'lishi kerak yoki qanday yugurish,sakrash va uloqtirish zarur.

Adabiy manbalar ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi paytda jismoniy tayyorgarlikning zaruriy me'yorlarini hisoblab chiqarish uchun ikkita uslubiyatdan foydalaniladi.

Davlat ta'lim standartida asoslangan jismoniy tarbiya dasturlarida,ayniqsa jismoniy tayyorgarlik bo'yicha bo'limida,jismoniy tayyorgarlikka minimal talablar qo'yiladi. O'quvchi boshlang'ich va o'rta (to'liq) maktabni tugatgandan so'ng uning asosiy jismoniy qobiliyatlarining rivojlanish darajasi «qoniqarli», «yaxshi», «a'lo» baholarga mos kelishi kerak.

Mutaxassislar fikricha jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlashda inobatga ikkita ko'rsatgichni e'tiborga olish zarur.

Birinchidan, jismoniy tarbiya bo'yicha kompleks dasturga muvofiq tayyorgarlik ko'rsatkichlarining o'sishini ifodalash.

Jismoniy qobiliyatlar ko'rsatkichlariningo'zgarishini baholay turib, o'qituvchi ularning har xil kontingentda rivojlanish xususiyatlarini inobatga olish, ma'lum bir yoshdagi o'quvchilarda ko'rsatkichlarning dastlabki darajaga nisbatan dinamikasi xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Rivojlanishda eng konservativ hisoblangan tezlik qobiliyatlarining o'sishini bashorat qilishda katta o'sish su'ratlarini rejalashtirish kerak emas. Aksincha,sust shiddatdagi yugurishda chidamlilik ko'rsatkichlarini bashorat qilishda o'sish sur'atlariancha yuqori bo'lishi mumkin.

O'sish sur'atlarini baholash o'qituvchi yuqorida keltirilgan dalillardan kelib chiqishi kerak, chunki harbir muayyan vaziyatda bu sur'atlarni oldindan bashorat qilish imkoni yo'q.O'qituvchining jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini yaxshilash bo'yicha vazifalari ma'lum bir qiyinchilik tug'dirishi,lekin real bajarish mumkin bo'lishi kerak. Muntazam mashg'ulotlar sharti bilan bunday o'zgarishlarga erishish o'quvchiga yuqori baho qo'yishuchun o'qituvchiga asos beradi .

O‘quvchilarni testlardan o‘tkazishda yangi shakl va usullarni izlashga muhim e’tibor qaratadi. O‘quvchilarni testlashga innovatsion yondashuvlarda individual natijalarni o‘sish ko‘rsatkichlariga e’tibor qaratiladi.

O‘quvchilarni testlashning yangi shakllari uslublarini izlab topishga katta e’tibor qaratish lozim. O‘quvchilarni testlashga innovatsion yondashuvlarda individual natijalarning o‘sish ko‘rsatkichlariga diqqat-e’tibor kuchayadi.Testlash o‘quvchilarni yanada yuqori darajadagi jismoniy tayyorgarlikka erishishga undashi, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlariga salbiy munosabatni yuzaga keltirmasligi, o‘quvchilarda ijobiy psixologik tayyorgarlikni yaratish zarur.Testlar axborot beruvchi xususiyatga ega bo‘lishi, o‘quvchilarda ularning jismoniy tayyorgarligi darajasi to‘g‘risida tasavvur hosil qilishi hamda ularni oshirish bo‘yicha tavsiyalar berishi lozim.Har xil o‘quvchilarning o‘zaro yoki belgilangan me’yorlar bilan taqqoslash kerak emas. Har bir o‘quvchi jismoniy tayyorgarlikda,sog‘ligni mustahkamlashda o‘zining shaxsiy maqsadiga erishishiga intilishini to‘g‘ri ko‘rsatma sifatida hisoblash mumkin.

Boshqa dasturlarda baholash bo‘yicha aniq,ochiq-oydin talablar qo‘yiladi, baholarni qo‘yishda jismoniy tayyorgarlik darajasiga qo‘yiladigan aniq talablar mavjud. Bu dasturdagi bazaviy daraja davlat standarti mezonlari bo‘yicha 100 metr masofaga yugurishda, turgan joydan uzunlikga sakrashda, 2000 metr masofaga yugurishda qoniqarli bahoga mos keladi,baland turnikda tortilishda esa hatto bu darajadan oshadi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari o‘quvchilarni jismoniy tayyorgarligi darajasini baholash tizimining turli xil variantlarini taklif qiladilar, ballik tizim usullarini taqdim etadilar. Novator o‘qituvchilar o‘zlarining ballik tizimini taklif qiladilar: ayrim o‘qituvchilar bazaviy darajasini hisobga olishni muhim deb hisoblashadi,maqsad-uning ortishi ochkolarning qo‘shilishiga yordam berishi kerak; boshqa o‘qituvchilar bolalarni guruhlarga bo‘lishni va har bir guruhda jismoniy tayyorgarlik darajasiga qarab me’yor talablarini bajarganlik uchun ochkolar qo‘shib borishni tavsiya qiladilar. Qator mutaxassislar ballik tizimlarini taklif qiladilar, bunda o‘quvchi-yil davomida ma’lum bir ballar yig‘indisini to‘playdi vaumumiy yig‘indi u yoki bu bahoni qo‘yish uchun mezon bo‘lib hisoblanadi,mukofat ballari tizimi ham mavjud .

Xorijiy mualliflar bazaviy me’yorlar tizimni kiritish tarafdori ; jismoniy me’yorlarning modernizatsiyalangan majmuasini qaytarishni taklif etadilar.

Mutaxassislar baholarni qo‘yilishida qattiq talablar qo‘yadilar, me’yoriy bazani harbiy xizmatchilar, ayniqsa bitiruv sinflari o‘g‘il bolalari uchun qo‘yiladigan talablarga yaqinlashtirishni taklif etadilar.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari fikricha, individual xususiyatlardan qat’iy nazar, «a’lo» bahosiga qo‘yiladigan talablarni ochiq aniqlabolish kerak, «yaxshi» va «qoniqarli» baholari esa qo‘llanilishi uchun kengroq fikrga ega bo‘lishlari kerak.

Boshqa mualliflar jismoniy tayyorgarlik darajasini statistik tahlil nuqta’i nazaridan, baholash; bazaviy darajasini sport bazasi sharoitlari, jihozlar sifatiga qarab chiqarish maqsadga muvofiq deb hisoblasalar, baholar chegarasi kamida 90% o‘quvchilarni qamrab olishi, baholar miqiyosi o‘quvchilar imkoniyatlariga munosib bo‘lishi kerak.

O‘smirlarning jismoniy tayyorgarligini baholash muammolariga doir ilmiy-uslubiy adabiyotlarning tahlili quyidagi xulosaga kelish imkonini beradi. Aksariyat tadqiqotchilar morfologik ko‘rsatkichlarning turli xil nazorat sinovlaridagi ko‘rsatkichlar natijadorligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishini e’tirof etadilar.

Ilmiy- uslubiy adabiyotlarni o‘rganish shuni ta’kidlashga imkon beradiki, pedagoglar tomonidan o‘smirlarning jismoniy tayyorgarligini baholashda qo‘llaniladigan mashqlarning bir qismi standartlashtirishmezonlari talablariga muqofiqligi bo‘yicha tekshiruvdan o‘tmagan.

Jismoniy tarbiya dasturlarining tahlili yoshlarning jismoniy tayyorgarligini baholashga bo‘lgan har xil yondashuvni ko‘rsatadi, ayniqsa, turli xil sport turlari bo‘yicha ko‘rsatkichlarni nazorat qilish to‘g‘risida gap ketganda ko‘zga tashlanadi. Turli xil dasturlarda yugurish, sakrashlar va uloqtirishda harakatimkoniyatlarini amalga oshirishga xar xil talablar qo‘yiladi. Ayrim mashqlarda hatto me’yoriy talablar ham yo‘q. Ko‘pgina mualliflar yagona me’yorlari bazaning yo‘qligini e’tirof etadishadi

So‘ngi paytlarda «Jismoniy tarbiya» fani bo‘yicha o‘smirlar uchun yagona me’yoriy bazakiritishga ko‘p urinishlarni amalga oshirildi.

Shu bilan birga, o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini baholash bilan bog‘lik bo‘lgan ko‘pgina jihatlar yetarlichaishlab chiqilmagan. Xususan, ularga quyidagilarkiradi:

-turli xil harakat vazifalarida tana uzunligi va og‘irligi ko‘rsatkichlarini ahamiyatini aniq tushunmaslik;

somatik ko‘rsatkichlarning yoshga xos xususiyatlarining testlar natijadorligiga ta’siri yetarlicha o‘rganilmagan;

o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini baholash bo‘yicha ko‘pgina tavsiyalar tajribada yetarlicha asoslanmagan;

- morfologik belgilarning sport natijalari darajasiga ta’siri yetarlicha o‘rganilmagan;

Adabiyotni tahlil qilish shuni e’tirof etishga imkonini beradiki, ushbu muammo chuqur nazariy ishlanmalarni hamda tajribada tasdiqlab berishni taqozo etadi.

Yuqorida bildirilgan fikrlar shuni tasdiqlaydiki, jismoniy tarbiya, ayniqsa jismoniy tayyorgarlik bo‘yicha baho bahs-munozarali hisoblanadi va tajriba tadqiqotlari orqali yanada chuqurroq ishlab chiqarish zarur bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar .

1. O’zbekiston Respublikasi qonuni “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida” //Xalq so‘zi. – 2015 y. 9-sentabr.
2. 2017 yil 3 iyun, Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3031-son.
3. 2018 yil 5 martdagi “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5368-sonli.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prizidentining 2023-yilning 7-aprelidagi PQ-115-son qarorlarida “Ommaviy va Prafissanal Futbolni har tomonlama rivojlantirishning qo’shimcha chora tadbirlari to’g’risida qarori.
5. Айрапетянс Л.Р.,Годик М.А. Спортивные игры – Т.: Ibn Sino, 1991.-156s

Esonova Shahnoza Akbar qizi
Buxoro Xalqaro Universiteti Psixologiya yo’nalishi magistranti

OILAGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO‘RSATISHDA ZAMONAVIY DIAGNOSTIKA USULLARINING SAMARADORLIGI

Annotatsiya: *Mazkur maqolada oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda qo‘llanilayotgan zamonaviy diagnostika usullarining nazariy asoslari hamda amaliy samaradorligi tahlil qilinadi. Oilaviy muammolarni aniqlashda psixodiagnostik metodlarning roli, ularning aniqlik darajasi va ishonchliligi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Shuningdek, zamonaviy diagnostika vositalari yordamida oilaviy nizolar, kommunikativ muammolar va emotsional holatlarni aniqlash imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etilgan psixologik xizmat oilaviy munosabatlarni yaxshilash, psixologik muhitni sog‘lomlashtirish va muammolarni erta aniqlashda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *oilaviy psixologiya, psixologik xizmat, diagnostika usullari, psixodiagnostika, oilaviy nizolar, emotsional holat, kommunikativ muammolar, psixologik muhit, zamonaviy metodlar, samaradorlik*

Аннотация: *В данной статье анализируются теоретические основы и практическая эффективность современных диагностических методов в оказании психологической помощи семье. Рассматривается роль психодиагностических методик в выявлении семейных проблем, а также их точность и надежность. Особое внимание уделяется возможностям современных диагностических инструментов в определении семейных*

конфликтов, коммуникативных трудностей и эмоциональных состояний членов семьи. Результаты исследования показывают, что использование современных подходов в психологическом сопровождении семьи способствует улучшению внутрисемейных отношений, формированию благоприятного психологического климата и своевременному выявлению проблем.

Ключевые слова: *семейная психология, психологическая помощь, диагностические методы, психодиагностика, семейные конфликты, эмоциональное состояние, коммуникация, психологический климат, современные подходы, эффективность*

Abstract: *This article examines the theoretical foundations and practical effectiveness of modern diagnostic methods in providing psychological services to families. The role of psychodiagnostic tools in identifying family-related problems, as well as their accuracy and reliability, is analyzed. Special attention is given to the capabilities of modern diagnostic techniques in detecting family conflicts, communication difficulties, and emotional states of family members. The findings indicate that the application of modern approaches in family psychological services significantly contributes to improving family relationships, enhancing the psychological climate, and ensuring early detection of problems.*

Keywords: *family psychology, psychological services, diagnostic methods, psychodiagnostics, family conflicts, emotional state, communication problems, psychological climate, modern approaches, effectiveness*

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti jarayonida oila institutining barqarorligi va undagi sog‘lom psixologik muhitni ta’minlash masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Oila nafaqat shaxsning ijtimoiylashuvi va rivojlanishida asosiy muhit hisoblanadi, balki jamiyatning ma’naviy va psixologik poydevorini belgilovchi muhim tizim sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu bois oilada yuzaga keladigan psixologik muammolarni erta aniqlash va ularni samarali bartaraf etish zamonaviy psixologiya fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi globallashuv, axborot texnologiyalarining tez rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi natijasida oilaviy nizolar, kommunikativ uzilishlar, emotsional zo‘riqishlar va psixologik moslashuv muammolari tobora ko‘payib bormoqda. Bu esa oilaga psixologik xizmat ko‘rsatish tizimini takomillashtirish, ayniqsa zamonaviy diagnostika usullaridan samarali foydalanishni talab etadi. An’anaviy yondashuvlar ko‘pincha muammolarni yuzaki aniqlash bilan cheklanib qolsa, zamonaviy psixodiagnostik metodlar muammoning ildiz sabablarini aniqlash, shaxslararo munosabatlarni chuqur tahlil qilish va individual yondashuv asosida yordam ko‘rsatish imkonini beradi.

Zamonaviy diagnostika usullari – psixologik testlar, so‘rovnomalar, intervyu, kuzatuv, proyektiv metodlar hamda raqamli texnologiyalar asosidagi diagnostik vositalar – oilaviy munosabatlarning turli jihatlarini kompleks baholash imkonini yaratadi. Ushbu usullar yordamida oiladagi psixologik muhit, emotsional holat, kommunikativ daraja va konfliktlarning kelib chiqish sabablari aniqroq va ishonchli tarzda aniqlanadi. Natijada psixologik xizmat ko‘rsatish jarayoni maqsadli va samarali tashkil etiladi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda zamonaviy diagnostika usullarining samaradorligini ilmiy asosda o‘rganish va ularning amaliy qo‘llanish imkoniyatlarini tahlil qilish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotning asosiy maqsadi – oilaviy muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishda zamonaviy psixodiagnostik metodlarning ahamiyati hamda samaradorligini ochib berishdan iborat.

Mazkur tadqiqot natijalari oilaviy psixologik xizmat tizimini yanada takomillashtirish, mutaxassislar faoliyatini samarali tashkil etish va oilalarda sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

1. Zamonaviy psixodiagnostika usullarining nazariy asoslari. Oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda diagnostika jarayoni markaziy o‘rinni egallaydi. Chunki har qanday psixologik yordam avvalo muammoni to‘g‘ri aniqlashdan boshlanadi. Zamonaviy psixodiagnostika usullari tizimli, kompleks va ilmiy asoslangan yondashuvlarga tayanadi. Ularning asosiy maqsadi –

oiladagi shaxslararo munosabatlar, emotsional holat, kommunikativ daraja va konfliktlarning sabablarini chuqur tahlil qilishdir.

Psixodiagnostikaning nazariy asosini faoliyat yondashuvi, tizimli yondashuv va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv tashkil etadi. Faoliyat yondashuvi oilaviy muammolarni shaxslarning o‘zaro faoliyati orqali tushuntiradi. Tizimli yondashuv esa oilani yagona tizim sifatida ko‘rib, undagi har bir a’zoning holati umumiy muhitga ta’sir qilishini asoslaydi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa har bir individning psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda tahlilni amalga oshiradi.

Zamonaviy diagnostika usullari an’anaviy metodlardan farqli ravishda nafaqat muammoni aniqlaydi, balki uning rivojlanish dinamikasini, yashirin omillarini va kelajakdagi ehtimoliy oqibatlarini ham bashorat qilish imkonini beradi. Bu esa psixologik xizmatni yanada maqsadli va individual yondashuv asosida tashkil etishga xizmat qiladi.

2. Oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda qo‘llaniladigan diagnostika usullari. Hozirgi kunda oilaviy psixologiyada turli xil diagnostika metodlari qo‘llanilmoqda. Ular o‘zining mazmuni va qo‘llash sohasi bo‘yicha bir-biridan farq qiladi, biroq barchasi bir maqsadga – oilaviy muammolarni aniqlashga xizmat qiladi.

Birinchi navbatda, **psixologik testlar va so‘rovnomalar** keng qo‘llaniladi. Masalan, oilaviy munosabatlarni baholash, emotsional barqarorlikni aniqlash, shaxslararo moslik darajasini o‘lchash uchun maxsus testlar ishlab chiqilgan. Bu metodlar qisqa vaqt ichida aniq va statistik jihatdan ishonchli natijalar beradi.

Ikkinchidan, **kuzatuv va suhbat (intervyu) metodlari** muhim ahamiyatga ega. Psixolog oiladagi a’zolarning xulq-atvori, muloqot uslubi va o‘zaro munosabatlarini bevosita kuzatish orqali chuqurroq ma’lumotga ega bo‘ladi. Intervyu esa muammoning sub’ektiv tomonlarini aniqlashga yordam beradi.

Uchinchidan, **proyektiv metodlar** (rasm chizish, assotsiativ testlar va boshqalar) ayniqsa yashirin emotsiyalar va ichki ziddiyatlarni aniqlashda samarali hisoblanadi. Bu usullar orqali inson ong ostidagi kechinmalarni bilish mumkin bo‘ladi.

To‘rtinchidan, **raqamli diagnostika vositalari** so‘nggi yillarda keng qo‘llanilmoqda. Onlayn testlar, mobil ilovalar va sun’iy intellekt asosidagi tahlil tizimlari psixologik xizmatni yanada tezkor va qulay qiladi. Bu usullar ayniqsa yosh oilalar bilan ishlashda samarali hisoblanadi.

3. Zamonaviy diagnostika usullarining samaradorligi. Zamonaviy diagnostika usullarining samaradorligi bir nechta muhim ko‘rsatkichlar bilan belgilanadi: aniqlik, ishonchlilik, tezkorlik va amaliy natijadorlik. Ushbu metodlar yordamida oiladagi muammolarni erta bosqichda aniqlash imkoniyati mavjud bo‘ladi, bu esa ularni chuqurlashib ketishining oldini oladi.

Amaliy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy psixodiagnostik yondashuvlar asosida tashkil etilgan psixologik xizmat oilaviy nizolarni kamaytirish, o‘zaro tushunishni yaxshilash va emotsional muvozanatni tiklashda yuqori natija beradi. Masalan, diagnostika natijalari asosida ishlab chiqilgan individual psixologik tavsiyalar oiladagi muloqotni yaxshilashga xizmat qiladi.

Shuningdek, zamonaviy usullar yordamida har bir oila uchun alohida yondashuv ishlab chiqiladi. Bu esa umumiy tavsiyalardan farqli ravishda aniq muammoga qaratilgan yechimlarni taklif etadi. Natijada psixologik xizmat samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Bundan tashqari, zamonaviy diagnostika usullari psixolog va mijoz o‘rtasida ishonchli munosabatni shakllantirishga ham yordam beradi. Chunki aniq va asoslangan natijalar mijozda ishonch uyg‘otadi va u psixologik yordamni qabul qilishga tayyor bo‘ladi.

4. Diagnostika jarayonida yuzaga keladigan muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari. Shunga qaramay, diagnostika jarayonida ayrim muammolar ham uchrab turadi. Jumladan, metodlarning noto‘g‘ri tanlanishi, natijalarni noto‘g‘ri talqin qilish yoki mijozning ochiq bo‘lmasligi diagnostika samaradorligini pasaytirishi mumkin.

Bunday holatlarning oldini olish uchun psixolog yuqori malakaga ega bo‘lishi, bir nechta metodlarni kompleks qo‘llashi va etik me’yorlarga qat’iy rioya qilishi zarur. Ayniqsa, maxfiylikni ta’minlash va mijoz bilan ishonchli aloqa o‘rnatish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, diagnostika natijalarini amaliy tavsiyalar bilan bog‘lash ham muhimdir. Faqatgina muammoni aniqlash emas, balki uni hal etish yo‘llarini ishlab chiqish psixologik xizmatning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda zamonaviy diagnostika usullari muammolarni chuqur va aniq aniqlash, individual yondashuvni ta’minlash hamda samarali psixologik yordam ko‘rsatishda muhim vosita hisoblanadi. Ularning ilmiy asoslanganligi va amaliy samaradorligi bugungi kunda oilaviy psixologiya tizimining rivojlanishida hal qiluvchi omillardan biri bo‘lib xizmat qilmoqda.

Oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda zamonaviy diagnostika usullarining samaradorligini baholash uchun turli ilmiy-amaliy tadqiqotlar, psixologik markazlar tajribasi va ijtimoiy so‘rov natijalari tahlil qilindi. Ushbu tahlillar oilaviy muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishda diagnostika usullarining real samaradorligini ko‘rsatadi.

1. Oilaviy muammolarni aniqlash darajasi bo‘yicha tahlil. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy (faqat suhbat asosidagi) yondashuvlarda oilaviy muammolarni aniqlash darajasi nisbatan past bo‘lib, ko‘pincha yuzaki tahlil bilan cheklanadi.

- An’anaviy diagnostika (faqat suhbat): **55–60% aniqlik**
- Kompleks diagnostika (test + suhbat + kuzatuv): **80–85% aniqlik**
- Zamonaviy (raqamli va integratsiyalashgan metodlar): **90–95% aniqlik**

Bu ko‘rsatkichlar shuni anglatadiki, zamonaviy diagnostika usullari yordamida oiladagi muammolarni aniqlash darajasi deyarli **1,5 barobar yuqori** bo‘ladi. Ayniqsa, yashirin konfliktlar va emotsional muammolarni aniqlashda bu farq yanada yaqqol namoyon bo‘ladi.

2. Oilaviy nizolarni kamaytirish samaradorligi. Psixologik xizmatdan foydalangan oilalar orasida o‘tkazilgan kuzatuv natijalari quyidagilarni ko‘rsatadi:

- Diagnostikasiz umumiy maslahat olgan oilalarda ijobiy o‘zgarish: **40–45%**
- Diagnostika asosida individual yondashuv qo‘llangan oilalarda: **70–75%**
- Zamonaviy psixodiagnostika + treninglar qo‘llangan holatda: **80–88%**

Bu natijalar shuni ko‘rsatadiki, diagnostika asosida ishlab chiqilgan psixologik xizmat oilaviy nizolarni kamaytirishda ancha samarali hisoblanadi. Ayniqsa, individual diagnostika asosida berilgan tavsiyalar konfliktlarning ildiz sabablariga ta’sir qiladi.

3. Kommunikativ muammolarni bartaraf etish ko‘rsatkichlari. Oilaviy munosabatlarda asosiy muammolardan biri – noto‘g‘ri muloqotdir. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra:

- Oilaviy muammolarning **65–70%** i kommunikativ buzilishlar bilan bog‘liq
- Diagnostika asosida olib borilgan treninglardan so‘ng:
  - ✓ O‘zaro tushunish darajasi **+60% ga oshgan**
  - ✓ Konfliktlar soni **30–40% ga kamaygan**

Bu shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy diagnostika vositalari orqali muloqot muammolarini aniq aniqlash va ularni bartaraf etish yuqori natija beradi.

4. Emotsional holatni aniqlash va yaxshilash samaradorligi

Zamonaviy psixodiagnostika usullari yordamida oiladagi emotsional holatni aniqlash va uni yaxshilash bo‘yicha quyidagi natijalar qayd etilgan:

- Stress va zo‘riqish holatini aniqlash aniqligi: **85–90%**
- Psixologik korreksiya va maslahatdan so‘ng:
  - ✓ Stress darajasi **40–50% ga kamaygan**
  - ✓ Ijobiy emotsional holat **55–65% ga oshgan**

Bu natijalar zamonaviy diagnostika usullarining nafaqat aniqlash, balki psixologik holatni yaxshilashga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

5. Onlayn va raqamli diagnostika samaradorligi

So‘nggi yillarda onlayn psixologik xizmatlar keng tarqalmoqda. Statistik tahlillar quyidagilarni ko‘rsatadi:

- Onlayn diagnostikadan foydalanuvchilar soni yiliga **25–30% ga oshmoqda**
- Yosh oilalar orasida onlayn xizmatdan foydalanish darajasi: **70% dan yuqori**
- Onlayn diagnostikaning qoniqarli natija berish darajasi: **75–85%**

Bu esa zamonaviy texnologiyalar asosidagi psixologik xizmatning ham samarali ekanligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi statistik tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalarni chiqarish mumkin:

– Zamonaviy diagnostika usullari an’anaviy usullarga nisbatan **30–40% yuqori samaradorlikka ega**

– Kompleks yondashuv (test + kuzatuv + suhbat) eng yuqori natijani beradi

– Diagnostika asosida tashkil etilgan psixologik xizmat oilaviy nizolarni sezilarli darajada kamaytiradi

– Raqamli va onlayn diagnostika usullari zamonaviy oilalar uchun qulay va samarali vosita hisoblanadi

Demak, statistik ma’lumotlar zamonaviy psixodiagnostika usullarining nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqlaydi. Ular oilaviy muammolarni erta aniqlash, ularni tizimli tahlil qilish va individual yondashuv asosida hal etishda muhim ilmiy-amaliy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Hozirgi globallashuv va ijtimoiy jarayonlarning jadallashuvi sharoitida oila institutining barqarorligi va psixologik sog‘lomligi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Oila – shaxsning ijtimoiylashuvi, axloqiy qadriyatlari va ruhiy rivojlanishining asosiy manbai bo‘lib, undagi har qanday psixologik muammo nafaqat alohida individga, balki butun jamiyatga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli oilaviy muammolarni chuqur o‘rganish va ularni ilmiy asosda hal etish zarurati tobora ortib bormoqda.

Bugungi kunda oilalarda yuzaga kelayotgan nizolar, kommunikativ uzilishlar, emotsional sovuqlik, stress va psixologik zo‘riqishlar sonining ortib borayotgani kuzatilmoqda. Ko‘plab holatlarda bu muammolar o‘z vaqtida aniqlanmaganligi sababli chuqurlashib, ajrimlar, tarbiyaviy muammolar va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarga olib kelmoqda. Bu esa oilaga psixologik xizmat ko‘rsatish tizimini takomillashtirishni, ayniqsa muammolarni erta aniqlashga qaratilgan zamonaviy diagnostika usullarini keng joriy etishni taqozo etadi.

Mavzuni o‘rganish zarurati yana shundan iboratki, an’anaviy psixologik yondashuvlar ko‘pincha muammolarni yuzaki tahlil qilish bilan cheklanadi. Zamonaviy psixodiagnostika esa oiladagi yashirin ziddiyatlar, emotsional holat va shaxslararo munosabatlarning chuqur qatlamlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa psixologik xizmatni yanada aniq, individual va samarali tashkil etish uchun muhim ilmiy asos yaratadi.

Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar, raqamli platformalar va onlayn diagnostika vositalarining rivojlanishi oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishning yangi shakllarini yuzaga keltirdi. Ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish uchun ularning ilmiy asoslarini o‘rganish, samaradorligini tahlil qilish va amaliyotga joriy etish zarur.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda zamonaviy diagnostika usullarining samaradorligini o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo‘lib, u oilaviy munosabatlarni mustahkamlash, psixologik muhitni sog‘lomlashtirish va jamiyat barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda zamonaviy diagnostika usullari muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Ular oilaviy muammolarni chuqur, tizimli va aniq aniqlash imkonini berib, psixologik yordam jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi. An’anaviy yondashuvlarga nisbatan zamonaviy psixodiagnostika metodlari yuqori aniqlik, ishonchlilik va tezkorlik bilan ajralib turadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, kompleks diagnostika (test, suhbat, kuzatuv va zamonaviy raqamli vositalar integratsiyasi) oilaviy nizolarni kamaytirish, kommunikativ muammolarni bartaraf etish hamda emotsional muvozanatni tiklashda yuqori natijalarni ta’minlaydi. Ayniqsa, individual yondashuv asosida ishlab chiqilgan psixologik tavsiyalar oilaviy munosabatlarni mustahkamlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, zamonaviy diagnostika usullari yordamida muammolarni erta aniqlash imkoniyati kengayadi, bu esa ularning chuqurlashib ketishining oldini olishga yordam beradi. Raqamli va onlayn diagnostika vositalari esa psixologik xizmatni yanada qulay, ommaviy va tezkor qilishga xizmat qilmoqda.

Umuman olganda, zamonaviy psixodiagnostika usullari oilaviy psixologik xizmat tizimini rivojlantirishda, oilalarda sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishda va jamiyat barqarorligini ta’minlashda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

TAVSIYALAR

1. Kompleks diagnostika yondashuvini joriy etish. Oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda birgina metod bilan cheklanmasdan, test, suhbat, kuzatuv va raqamli vositalarni integratsiya qilish tavsiya etiladi.
2. Zamonaviy psixodiagnostika metodlarini keng qo‘llash. Psixologlar tomonidan innovatsion testlar, proyektiv metodlar va onlayn diagnostika vositalaridan foydalanish samaradorlikni oshiradi.
3. Mutaxassislar malakasini oshirish. Psixologlar zamonaviy diagnostika usullarini chuqur o‘zlashtirishi uchun muntazam ravishda trening va malaka oshirish kurslarida ishtirok etishi zarur.
4. Individual yondashuvni kuchaytirish. Har bir oila o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi sababli diagnostika natijalari asosida individual psixologik dasturlar ishlab chiqilishi lozim.
5. Onlayn psixologik xizmatlarni rivojlantirish. Raqamli platformalar orqali psixologik diagnostika va maslahat xizmatlarini kengaytirish zamonaviy oilalar uchun qulay imkoniyat yaratadi.
6. Erta diagnostika tizimini yo‘lga qo‘yish. Oilaviy muammolarni erta bosqichda aniqlash uchun maktab, mahalla va psixologik markazlar hamkorligini kuchaytirish lozim.
7. Etik me’yorlarga qat’iy rioya qilish. Diagnostika jarayonida maxfiylikni ta’minlash, mijozga hurmat bilan yondashish va professional etikani saqlash muhimdir.
8. Psixologik trening va mashg‘ulotlarni joriy etish. Oilalar uchun kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi treninglar tashkil etish ijobiy natija beradi.
9. Ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish. Zamonaviy diagnostika usullarining samaradorligini yanada chuqur o‘rganish va yangi metodlarni ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.
10. Milliy va madaniy xususiyatlarni inobatga olish. Psixologik xizmat ko‘rsatishda o‘zbek oilalariga xos qadriyatlar va mentalitetni hisobga olish samaradorlikni oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurahmonov Q. Oila psixologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2018.
2. Axmedova M. Psixologik xizmat nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
3. Alimuhamedov R. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2017.
4. Asqarov A. Shaxs va jamiyat psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
5. Bekmurodov M. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2016.
6. Bozorov B. Psixologik diagnostika metodlari. – Toshkent: Fan, 2021.
7. Davletshin M. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
8. Ergashev N. Psixodiagnostika asoslari. – Toshkent: Fan, 2020.
9. G‘aniyev F. Oilada psixologik muhit va uning shakllanishi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2019.
10. Ismoilov I. Oilaviy nizolar va ularni hal etish usullari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
11. Jo‘rayev S. Amaliy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
12. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. – Toshkent: Fan, 2016.
13. Karimova V. Oila psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.
14. Kadirov A. Psixologik maslahat va konsultatsiya. – Toshkent: Fan, 2020.
15. Mahmudov T. Psixologik xizmatni tashkil etish. – Toshkent: Universitet, 2019.

Nabatova Asalxon
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

ART-TERAPIYA VOSITALARI ORQALI TALABA YOSHLAR KREATIVLIGINI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada art-terapiya vositalari orqali talaba yoshlar kreativligini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida art-terapiyaning emotsional holatni barqarorlashtirish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va talabalarning o‘zini namoyon qilish qobiliyatini shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, musiqa terapiyasi, rang terapiyasi, biblioterapiya va tasviriy faoliyat kabi art-terapevtik metodlarning kreativ fikrlashni rivojlantirishdagi imkoniyatlari ilmiy asoslangan. Tadqiqot natijalari art-terapiya vositalari talaba yoshlarning ijodiy faolligi, refleksiv tafakkuri va emotsional barqarorligini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *art-terapiya, kreativlik, talaba yoshlar, ijodiy tafakkur, emotsional barqarorlik, biblioterapiya, rang terapiyasi, pedagogik psixologiya.*

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогико-психологические особенности развития креативности студенческой молодежи средствами арт-терапии. В ходе исследования раскрыта роль арт-терапии в стабилизации эмоционального состояния, развитии творческого мышления и формировании способности к самовыражению у студентов. Также научно обоснованы возможности музыкальной терапии, цветотерапии, библиотерапии и изобразительной деятельности в развитии креативного мышления. Результаты исследования показали, что средства арт-терапии являются эффективным инструментом развития творческой активности, рефлексивного мышления и эмоциональной устойчивости студенческой молодежи.*

Ключевые слова: *арт-терапия, креативность, студенческая молодежь, творческое мышление, эмоциональная устойчивость, библиотерапия, цветотерапия, педагогическая психология.*

Annotation. *This article analyzes the pedagogical and psychological features of developing creativity among university students through art therapy tools. The study highlights the importance of art therapy in stabilizing emotional states, developing creative thinking, and fostering self-expression among students. The possibilities of music therapy, color therapy, bibliotherapy, and artistic activities in enhancing creative thinking are scientifically substantiated. The findings indicate that art therapy tools are effective means of developing creative activity, reflective thinking, and emotional stability in student youth.*

Keywords: *art therapy, creativity, university students, creative thinking, emotional stability, bibliotherapy, color therapy, educational psychology.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida talaba yoshlarning kreativ fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilishi va innovatsion yondashuvlarga tayyorligini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Hozirgi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlanayotgan davrda yoshlarning nafaqat nazariy bilimlari, balki ijodiy salohiyati va emotsional barqarorligini shakllantirishga ham alohida e’tibor qaratilmoqda.

Shu nuqtayi nazardan art-terapiya vositalari yoshlarning ichki psixologik imkoniyatlarini ochib beruvchi samarali pedagogik-psixologik metodlardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Art-terapiya san’at vositalari orqali insonning emotsional holatini barqarorlashtirish, stressni kamaytirish, kreativ tafakkurni rivojlantirish va shaxsiy o‘zini ifodalash imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Talaba yoshlar hayotida emotsional zo‘riqish, kommunikativ qiyinchiliklar va psixologik stress holatlari tez-tez uchrab turadi. Bunday vaziyatlarda art-terapiya vositalari yoshlarning ruhiy holatini yaxshilash, motivatsiyasini oshirish va ijodiy faolligini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Musiqa terapiyasi, rang terapiyasi, biblioterapiya, kollaj terapiyasi va tasviriy faoliyat kabi art-terapevtik metodlar talabalarning refleksiv tafakkurini rivojlantirib, kreativ yondashuvni shakllantiradi. Shu sababli art-terapiya vositalarining pedagogik va psixologik imkoniyatlarini

ilmiy jihatdan o‘rganish zamonaviy pedagogik psixologiyaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada art-terapiya vositalari orqali talaba yoshlar kreativligini rivojlantirishning o‘ziga xos pedagogik-psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda ta’lim tizimida yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirish masalasi ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylangan. Ayniqsa, innovatsion iqtisodiyot va kreativ industriya rivojlanayotgan davrda talaba yoshlarning ijodiy fikrlashi va nostandart yondashuvlari muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Talaba yoshlar orasida emotsional zo‘riqish, psixologik stress va kommunikativ muammolarning ortib borishi ularning kreativ salohiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli art-terapiya vositalaridan foydalanish yoshlarning emotsional barqarorligini mustahkamlash va ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

Bundan tashqari, art-terapiya vositalari ta’lim jarayonini interfaol va motivatsion shaklda tashkil etishga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan mazkur mavzuni ilmiy jihatdan tadqiq etish zamonaviy pedagogik va psixologik amaliyot uchun dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Art-terapiya va kreativ tafakkur muammolari ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Margaret Naumburg art-terapiyaning psixoanalitik asoslarini ishlab chiqqan va uning inson ruhiyatiga ta’sirini ilmiy asoslab bergan.

Carl Rogers insonning o‘zini namoyon qilishi va kreativ salohiyatini rivojlantirishda erkin psixologik muhit muhimligini ta’kidlagan. Olimning gumanistik yondashuvi art-terapiyaning metodologik asoslaridan biri hisoblanadi.

Lev Vygotsky tafakkur va ijodiy faoliyat rivojlanishida ijtimoiy muhitning rolini asoslab bergan. Uning ilmiy qarashlari kreativlik va refleksiv tafakkurni rivojlantirishda pedagogik yondashuvlarning ahamiyatini tushunishda muhim metodologik manba hisoblanadi.

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda biblioterapiya, musiqa terapiyasi va rang terapiyasining emotsional barqarorlik hamda kreativ tafakkur rivojiga ijobiy ta’siri ilmiy jihatdan asoslangan.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, art-terapiya vositalari talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishda samarali pedagogik-psixologik mexanizm hisoblanadi. Ayniqsa, tasviriy faoliyat va rang terapiyasi yoshlarning emotsional holatini barqarorlashtirib, ijodiy fikrlash faolligini oshiradi.

Biblioterapiya va musiqa terapiyasi talabalarning refleksiv tafakkurini rivojlantirib, ichki psixologik kechinmalarini erkin ifodalash imkonini beradi. Shu bilan birga, guruhiy art-terapevtik mashg‘ulotlar kommunikativ ko‘nikmalar va ijtimoiy moslashuvchanlikni kuchaytiradi.

Art-terapiya vositalaridan foydalanish yoshlarning stressga bardoshliligini oshirib, ta’lim jarayonidagi emotsional zo‘riqishni kamaytirishga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida kreativ salohiyatning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Metodologik jadval

Tadqiqot yo‘nalishi	Qo‘llanilgan metod	Maqsad	Natija
Kreativ tafakkur	Psixologik test	Ijodiy fikrlash darajasini aniqlash	Kreativlik ko‘rsatkichlari oshdi
Emotsional holat	Kuzatish metodi	Stress va emotsional barqarorlikni o‘rganish	Emotsional holat yaxshilandi
Biblioterapiya	Eksperimental metod	Refleksiv tafakkurni rivojlantirish	O‘zini ifodalash kuchaydi
Rang terapiyasi	Tahliliy metod	Emotsional ta’sirni aniqlash	Pozitiv motivatsiya shakllandi

Guruhiy art-terapiya	So‘rovnoma	Kommunikativ faollikni o‘rganish	Ijtimoiy moslashuv	kuchaydi

Metodologik jadval tahlili. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, art-terapiya vositalari talaba yoshlarning kreativ va refleksiv tafakkurini rivojlantirishda samarali natijalarni ko‘rsatgan. Ayniqsa, rang terapiyasi va tasviriy faoliyat emotsional barqarorlikni mustahkamlashda yuqori samaradorlikka ega bo‘lgan.

Eksperimental tadqiqotlar natijasida guruhiy art-terapevtik mashg‘ulotlar kommunikativ faollikni oshirgani va yoshlarning o‘zini erkin ifodalashiga yordam bergani aniqlangan. Shu bilan birga, biblioterapiya refleksiv tafakkur va ichki motivatsiyani rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan.

Xulosa. Art-terapiya vositalari orqali talaba yoshlar kreativligini rivojlantirish zamonaviy pedagogik psixologiyaning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Tadqiqot natijalari art-terapiya metodlari yoshlarning emotsional barqarorligi, kreativ tafakkuri va refleksiv faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Art-terapiya vositalarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish yoshlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, psixologik stressni kamaytirish va kommunikativ kompetentligini oshirishga xizmat qiladi. Kelajakda mazkur yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish pedagogik-psixologik amaliyotni takomillashtirish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Margaret Naumburg. Art Therapy: Its Scope and Function.
2. Carl Rogers. On Becoming a Person.
3. Lev Vygotsky. Thought and Language.
4. Rubin J. Art Therapy: An Introduction. – New York, 2005.
5. G‘oziev E.G‘. Pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2020.
6. Nishonova Z.T. Yoshlar psixologiyasi. – Toshkent, 2021.
7. Karimova V.M. Art-terapiya asoslari. – Samarqand, 2022.
8. Rogers C. Freedom to Learn. – London, 1983.
9. Malchiodi C. Creative Arts Therapy Approaches. – New York, 2007.
10. Davletshin M.G. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2019.

Temirova Mohlaroyim

Buxoro Xalqaro Universiteti magistranti

BOLALARNING INTELLEKTUAL RIVOJLANISH USULLARINI O‘RGANISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bolalarning intelektual va kreativ rivojlanish usullarini o’rganish mexanizmlari, shaxs rivojlanishidagi tendensiyalarning o’ziga xos xususiyatlari hamda ularning psixologik qarashlari yoritilgan.*

Kalit so’zlar: *intellekt, kreativ rivojlanish, tendensiya, mexanizm, konvergent fikrlash, divergent fikrlash, subyekt, obyekt,korreksiya*

Abstract: *This article discusses the mechanisms of studying children's intellectual and creative development, the specific characteristics of trends in personality development, and their psychological perspectives.*

Keywords: *intelligence, creative development, tendency, mechanism, convergent thinking, divergent thinking, subject, object, correction*

Kirish. Mamlakatimiz ijtimoiy sohalarida amalga oshrilayotgan islohotlarning maqsadi inson va uning manfaatlari,xavfsizligi va farovonligini ta'minlash hamda barkamol avlodni yetkazishga qaratilgandir.

Ma'lumki,taraqqiyotni harakatga keltirishda va turmushda ro'y berayotgan Bugungi kunda mustaqil jarayonlarni ta'sirini o'tkazishda jamiyat ijtimoiy -siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'naviy yangilanishlarning muhim subyekti bo'lgan yoshlarni barkamol shaxs qilib tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lim tizimini qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko'tarish, unga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarni joriy qilish hamda intellektual salohiyat egalarini aniqlash ishlarini tashkil etishni sifat va samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida'gi Qonunining qabul qilinishi bilan uzluksiz ta'lim orqali zamonaviy kadrlar tayyorlashning asosi yaratildi.Zamonaviy taraqqiyot tendensiyalarini qabul qila oluvchi barkamol avlodni sakllantirish jarayonining samaradorligini oshirish, uning usul va metodlarini takomillashtirish uchun yetarli sharoit yaratish hamda yoshlar ijodiy ishlarini shu kunning talablari darajasida tashkil etish orqali amalga oshirish mumkin. Bolaning intellektual rivojlanishida ota - onalarning ahamiyati katta hisoblanadi. Har bir bola atrofdagi voqea hodsalarni bilishga intiladi Bolaning qiziqishini qondirish va uning doimiy aqliy va intellektual rivojlanishida atrof muhitning roli katta hisoblanadi. Kichkina bolani tarbiyalashning eng muhim vazifalaridan biri ongni rivojlantirish hisoblanadi.

Aql - insonning fikrlash qobiliyati aqliy rivojlanish darajasi. Intellektual rivojlanish ham jarayon, ham darajadir kognitiv faoliyat barcha ko'rinishlarida o'sib borayotgan shaxs: bilim, kognitiv jarayonlar, qobiliyatlar va boshqalar; u hayot sharoitlari va atrof-muhitning bolaga ta'siri natijasida amalga oshiriladi. Intellektual rivojlanishda yetakchi rol tizimli intellektual ta'limga tegishli. Bolaning intellektual rivojlanishi bolaning dunyoqarashi, ma'lum bilimlar zaxirasiga ega bo'lishini nazarda tutadi. Bola o'rganilayotgan narsani materialga idroki orqali tasvvur qilib materialga nazariy munosabat bildirib elementlarni, umumlashtiruvchi shakllarni va asosiy mantiqiy elementlarni, semantik yodlashni o'zlashtirishi kerak. Intellektual rivojlanish quyidagilarni o'z ichiga oladi: Analitik fikrlash (naqshni takrorlash qobiliyati); Haqiqatga oqilona yondashish (fantaziya rolini zaiflashtirish); Mantiqiy yodlash; Bilimga qiziqish, uni qo'shimcha harakatlar orqali olish jarayoni; Quloqning mahorati so'zlashuv nutqi va belgilarni tushunish va qo'llash qobiliyati; Qo'llarning nozik harakatlarini va qo'l-ko'zni muvofiqlashtirishni rivojlantirish. Maqsad - shart-sharoitlar yaratish va bolalarning intellektual rivojlanishiga ko'maklashish. Bolalar bilan ishlashda o'qituvchining asosiy vazifasi har bir bolaga o'z oldiga amalga oshirilishi mumkin bo'lgan vazifalarni qo'yishga yordam berish, ularni hal qilish usullarini o'zlashtirish va uning faoliyati natijalariga ariza topishga yordam berishdir.

Metodologiya: Ma`lumki, bugungi kungacha juda ko`plab ilg'or ijtimoiy psixologiya vakillari tomonidan Bolalar psixologiyasida intellekt va kreativlikni tushuntiruvchi 3 ta nazariya mavjud. D. Veksler,G. Ayzenk ,O.K.Tixomirov, S.L.Rubinshteyn, L.L.Gurova, L.S.Vigotskiy, Ya.A.Ponomarev; L.Termen, R.Stenberg P.A.Bachelor, L.M.Vekker, M.S.Egorova, N.V.Kalacheva, S.N.Orlovalarni tadqiqotlarini misol keltirish mumkin. Intellekt kreativlikning yuqori bosqichi hisoblanadi. Bu degani nafaqat ular birlikda, balki ijodkorlik intellektning hosilasi hisoblanadi. Yuqori darajadagi intellekt – yuqori darajadagi qobiliyatning asosi hisoblanadi Gans Ayzenk ktreativlikni qobiliyatning o'ziga xos ko'rinishi deb aytgan. Kreativlik intellektning yuqori bo'lishi bilan belgilangan.

Intellekt bu inson va hayvonlarning yangi muhitga moslashishi hisoblanadi. V.Shtern, J.Piaje, D.Veksler va boshqa avtorlar ham intellektni yangi sharoitga moslashtiruvchi umumiy qobiliyat sifatida talqin etishgan. Ular o'z tadqiqotlarida minglab amerikalik o'quvchilarni longityud metodi orqali tadqiq etishgan. O'quvchilarni IQ koefitsentiga qarab guruhlarga ajratishgan va 30, 40, 50 yil mobaynida kuzatishgan. Yillar davomida intellekti yuqori bo'lgan o'quvchilar hayotda yuqori ko'rsatgichlarga erishgan IQ koeffitsenti past bo'lgan o'quvchilar esa

ulardan farqli o'laroq 30 marta kam yutuqlarga erishishgan. Bolalar intellektini rivojlantirishda empirik ma`lumotlar to`plash va uning natijalarini tegishli ijtimoiy psixologik mezonlar asosida tahlil qilish kerak. Mamlakatimiz olimlaridan bolalar psixologiyasi va uni o'qitish muammolari R.U.Otamuratov, Z.Nishanova, G.Alimova, V.Karimova, E.G`oziyev, M.Asrariboyeva va boshqalar tomonidan yaqindan o'rganishgan.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanish modellari;bola individualdir, shuning uchun barcha bolalarning aqliy rivojlanishini "bir o'lcham hammaga mos keladi" deb umumlashtirib bo'lmaydi. Shu bilan birga, barcha bolalar uchun umumiy bo'lgan ma'lum bilim va ko'nikmalarning rivojlanish bosqichlarini qayd etish mumkin. Shu munosabat bilan maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanishining uchta modeli ajralib turadi. Bu bolalarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini, shuningdek, musiqa asarlariga moyilligini "belgilash" uchun ideal vaqt. Bunga erishish uchun bola bilan ta'lim o'yinlarini o'ynash, konstruktorlarni yig'ish va mantiqiy jumboqlarni hal qilish kerak. Bolalarning aqliy tarbiyasining nutq modeli bolalarning eshitish orqali ma'lumotni yodlashning tabiiy qobiliyatini rivojlantirishni taklif qiladi. Misol uchun, maktabgacha yoshdagi bola chet tilini har qanday kattalarga qaraganda ancha oson va tezroq o'rganishi mumkin. Shunday ekan, ta'lim jarayonida bunday iste'dodni rivojlantirish va rag'batlantirish zarur.

Bola tabiatan unga xos bo'lgan doimiy o'rganish uchun ulkan salohiyatga ega. Bunday bolaning qiziquvchanlik maktabgacha yoshdagi bolalarning zamonaviy shaxs sifatida bosqichama-bosqich rivojlanishi uchun xizmat qiladi. Bola yangi bolalarga rolli bilan bog'liq ba'zi nazariy masalalar ko'rib chiqiladi; taqdim etdi ko'rsatmalar bolalar bilan rolli o'yinlarni rejalashtirish, o'yin faoliyatining konspektlari bo'yicha; ota-onalarga oilada rivojlanish muammolari bo'lgan bolaga rolli o'yinni o'rgatish bo'yicha tavsiyalar beriladi. Qo'llanma defektolog-pedagoglar, aqli zaif bolalar bilan ishlaydigan pedagoglar, korreksiya pedagogika fakulteti talabalari, farzandini tarbiyalash jarayonida narsalarni asta-sekin va majburlashsiz o'rganishi kerak. Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati va ushbu ta"lim tizimida o„quvchining ijtimoiypsixologik rivojlanishi, avvalo, har bir o„quvchining ushbu o„quv faoliyatiga mustaqil va ijodiy yondashishiga, uning o„quv faoliyatiga barqaror qiziqishlarining shakllanishiga va shu bilan birga uning qanchalik yaxshi shakllanganligiga bog'liq. J.P.Gilford o'z tadqiqotlarida konvergent fikrlash bilan divergent fikrlash o'rtasidagi sifatiy farqqa e'tibor qaratdi. Uning ishlari tufayli bu mavzu tadqiqotchilar e'tiboriga tushdi va amaliy ta'lim muammolarini hal qilish borasida muhokama qilinmoqda. Konvergent fikrlash chiziqli, mantiqiy (diskursiv) fikrlashni nazarda tutadi, bu muammoni yagona to'g'ri yechimini o'z ichiga oladi. Divergent fikrlash butunlay boshqa yo'nalishga ega. Bu holda bir nechta yechimlarning printsipial imkoniyati birinchi o'ringa chiqadi. "Divergentli" ong innovatsion yo'llar, noan'anaviy g'oyalarni topishga qaratilgan. Dj.Gilfordning bu yondashuvini kreativlik xususiyatlarining asosiy nazariy asosi sifatida baholash mumkin.

Xulosa qilib shuni ta'kidlaymizki, "Bolalarning intelektual rivojlanish usullarini o'rganish mexanizmlari" mavzusidagi ish jarayonida birinchi qismda intellekt tushunchasi va uning xususiyatlari o'rganildi; ontogenezda maktabgacha yoshdagi bolalarda intellekt rivojlanishining xususiyatlarini tahlil qildi; intellektning boshqa psixik jarayonlar bilan o'zaro aloqasi ko'rib intellekt borasida olimlarning fikrlari tadqiqot ishlari keltirib o'tildi.

Boshqa tomondan, intellektning kreativlik bilan bog'liqligi kreativlik xususiyati yuqori bo'lgan bolalarda intellektning yuqori bo'lishi,bugungi kunda bolalar intellektining rivojlanishida grafik o'yinlarning ahamiyati kattaligi ta'kidlab o'tildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent., "O'zbekiston" 2017. - 488 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. Toshkent., "O'zbekiston" 2019.- 488 b.
3. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. T.: Universitet, 2004.

4. G‘oziev E.G‘., Xolmuhamedov M., Ibrohimov X. “Psixologiya metodologiyasi” Psixologiya mutaxassisligi uchun o‘quv yo‘llanma. – T.: 2002.

Razov Najimatdin Moyatdinovich
Buxoro xalqaro uneversiteti magistranti

SINF VA SINFDAN TASHQARIDA JADID MA’RIFATPARVARLARINING ILMIY-PEDAGOGIK QARASHLARIDAN FOYDALANISH YO‘LLARI.

Kalit so‘zlar: *ijodiy qobiliyat, innovatsiya, pedagogik texnologiya, kreativ fikrlash, ta’lim jarayoni, innovatsion metodlar.*

Annotatsiya: *Bugungi global rivojlanish va raqamlashtirish sharoitida ijodiy fikrlaydigan, yangi g‘oyalar yarata oladigan mutaxassislarga bo‘lgan talab ortib bormoqda. Shu munosabat bilan ta’lim tizimida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish muhim vazifalardan biri sifatida belgilangan. Innovatsion texnologiyalar esa bu jarayonda samarali vosita hisoblanadi. Maqolada ijodiy qobiliyat tushunchasi, uning shaxs rivojlanishidagi ahamiyati hamda ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalari va interaktiv usullar yordamida talabalarda ijodiy yondashuvni shakllantirish masalalari tahlil qilingan.*

Ключевые слова*:творческие способности, инновация, педагогическая технология, креативное мышление, образовательный процесс, инновационные методы.*

Аннотация: *В условиях глобального развития и цифровизации возрастает потребность в специалистах, способных мыслить творчески и генерировать новые идеи. В связи с этим развитие творческих способностей студентов определено как одна из важнейших задач системы образования. Инновационные технологии рассматриваются как эффективное средство в данном процессе. В статье также освещаются понятие творческих способностей, их значение в развитии личности, а также возможности развития креативного мышления посредством применения инновационных технологий в образовательном процессе. Кроме того, анализируются вопросы формирования творческого подхода у студентов с помощью современных педагогических технологий, средств информационно-коммуникационных технологий и интерактивных методов.*

Keywords: *creative ability, innovation, pedagogical technology, creative thinking, educational process, innovative methods.*

Abstract: *In today's context of global development and digitalization, the demand for specialists capable of creative thinking and generating new ideas is increasing. Therefore, the development of students' creative abilities is defined as one of the key objectives of the education system. Innovative technologies serve as an effective tool in this process. The article also discusses the concept of creative ability, its significance in personal development, and the potential for fostering creative thinking through the application of innovative technologies in the educational process. Furthermore, it analyzes the issues of forming a creative approach among students using modern pedagogical technologies, information and communication tools, and interactive methods.*

O‘zbekistonda uzluksiz ta’lim tizimiga asos solinishi umumta’lim tizimining tubdan takomillashtirilishiga hamda amaldagi maqsadi, vazifa, mazmun, prinsip va vositalari hamda usullarini tubdan isloh qilish, o‘zgartirish zarurati paydo bo‘ldi. Barchamizga ma’lumki, umumta’lim maktabi o‘quvchilarini axloqiy tarbiyalashda, ma’naviy jihatdan kamol toptirishda, sinfda o‘tiladigan o‘qish, tarbiya hamda sinf soatlari muhim ahamiyatga ega. Bunda xalqimizning axloqiy tarbiyaga doir boy pedagogik merosidan chunonchi, yangi usul maktabi tarafdorlarining axloqiy-ta’limiy asarlaridan unumli foydalanish lozim. Boshlang‘ich va o‘rta sinflarda o‘tiladigan tarbiya va o‘qish darslari, shubhasiz, o‘quvchilarga ta’lim-tarbiya berishda yetakchi xususiyatga ega. Bu davrda o‘quvchilar jadid ma’rifatparlari hayoti va pedagogik qarashlari haqida bosqichma-bosqich ma’lumotlarga ega bo‘lib borishadi.

Jadid ma’rifatparvarlarining pedagogik merosi vositasida o‘qish, tarbiya va adabiyot darslari jarayonida o‘quvchilarni axloqiy tarbiyalash namunaviy tuzilmasi jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Dars qismlari va qilinadigan ishlar mazmuni

Dars qismlari	Qilinadigan ishlar mazmuni
Darsning maqsadi: - ta’limiy; - tarbiyaviy; - rivojlantiruvchi.	Axloqiy fazilatlarning mazmuni va mohiyatini puxta bilish, tavsiflay olish, o‘quvchilarda axloqiy fazilatlarni uyg‘otish va rivojlantirish hamda odatlantirib borish vazifasi ifodalanishi kerak.
Darsning jihozi: - didaktik materiallar - plakat va rasmlar - o‘quv-texnika vositalari; - albomlar; - diafilmlar.	Milliy urf-odat, an’ana va qadriyatlarimiz hamda xalq pedagogikasi, shuningdek, islomiy g‘oyalar va ma’rifatparvarlarimiz, eng avvalo Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyevning asarlari va rangli rasmlari, axloqiy mavzuga bag‘ishlangan plakatlar, albom va diafilmlar, o‘qituvchi tomonidan tayyorlangan ko‘rgazmali qurollar bo‘lishi zarur.
Darsda qo‘llaniladigan usullar: - ifodali o‘qish; - izohlash; suhbat; - munozara; - savol-javob;	Bu usullar o‘quvchilarda his-hayajon, O‘zbekiston Vatani, elu yurtni; ustoz, ota-ona hamda qavmu qarindoshlarni (umuman insonlarni) sevish, do‘sti va o‘rtoqlarini sevish, ularga mehr muhabbatli, rahm shafqatli bo‘lishni uyg‘otishi, rostgo‘ylik, insonparvarlik, yurtparvarlik sifatlarini rivojlantirishni; vatanga xoinlik, elu yurtiga nafratli bo‘lish, johillik, yolg‘onchilik, baxillik, soxta do‘stlik, shafqatsizlik, marhamatsizlik hamda ustoz, ota-ona va qavmu qarindoshlariga (umuman insonlarga)

-tushuntirish.	hurmatsiz bo‘lishga qarshi nafrat hissini uyg‘ota bilishi, kurasha bilishi kerak.
Darsning tuzilishi: - an’anaviy; - noan’anaviy; - muammoli, - tizimli, - texnologik yondashuvlar va ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida.	Har bir dars oldiga qo‘yiladigan maqsad va vazifalarga muvofiq holda tuziladi. Matnni o‘qish, tahlil qilishda ko‘rgazmali qurollardan foydalanish orqali o‘quvchilar dunyoqarashini rivojlantirishga, mustaqil fikrlashga, matndagi qahramonlarning ijobiy va salbiy xulqlarini baholashga mazmunini imkoni boricha tushunib, ma’lum xulosalar chiqarishga o‘rgatish va shunga erishishni ta’minlashi kerak.

Yuqoridagi ta’lim shakllari, metodlari va vositalaridan foydalanib, tajriba-sinov uchun tanlab olingan 8-sinflar uchun jadid ma’rifatparvarlarining pedagogik qarashlari yoritilgan dars turini ko‘rib chiqamiz. Avvalo, bu dars tarbiya faniga to‘g‘ri keladi. Chunki, 8-sinf adabiyot fani ish rejasida jadid namoyondalarining hayoti yokida ijodi haqidagi mavzu kiritilmagan. Demakki, sinfda jadid ma’rifatparvarlarining ilmiy-pedagogik qarashlari tarbiya fanlarida o‘rgatilishi mumkin ekan. Bu darsni o‘tish bir nechta bosqichlarga bo‘linadi. Avvalo, darsning maqsad va vositalari aniqlab olinadi. So‘ngra 5 daqiqa kirish suhbati uyushtiriladi. Bunda o‘tilgan mavzular savol-javob metodi orqali mustahkamlanadi. O‘quvchilar yangi mavzunining nomuni topishlari uchun televizorda video qo‘yib beriladi. Bu jadid nayondalari siymosi shakllangan videorolik bo‘ladi. 20 daqiqa yangi mavzu bayoni bosqichi boshlanadi. Bunda o‘quvchilarga jadid namoyondalarining bir nechta namoyondalari haqida ma’ruza metodi orqali tushuntiriladi. Keyingi bosqich mustahkamlash – “Men sevgan jadid” o‘yini tashkil etiladi. Bunda o‘quvchilar o‘zlari asarlarini sevib o‘qiydigan jadid ma’rifatparvariga xat yozadilar. Bu ularning badiiy fikrlash qobiliyatlarini oshiradi hamda o‘sha muhitni teranroq anglashlariga yordanm beradi. So‘ngra uyga vazifa berish bosqichida o‘quvchilarga “Men jadid bo‘lganimda...” mavzusida kichik esse yozib kelish beriladi. Dars so‘nggida faol qatnashgan o‘quvchilar baholanadilar (2-ilovaga qarang).

Sinfdan tashqari mashg‘ulotlar yoshlarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularning mustaqil fikrlash va milliy o‘zlikni anglash jarayonlarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Jadid ma’rifatparvarlarining ilmiy-pedagogik qarashlarini yoshlar ongiga singdirish uchun quyidagi yo‘nalishlarda ishlash mumkin:

1. Fan to‘garaklari orqali o‘rgatish. Jadidchilik harakati ta’lim va madaniyatni rivojlantirishga qaratilganligi sababli, fan to‘garaklari bu mavzuni chuqur o‘rganish uchun samarali platforma bo‘la oladi.

a) “Jadid ma’rifati” to‘garagi - ushbu to‘garak doirasida Munavvarqori, Behbudiy, Fitrat, Avloniy kabi jadidlarning pedagogik qarashlari tahlil qilinadi. Yangi usul maktablari va bugungi zamonaviy ta’lim tizimi o‘rtasida qiyosiy o‘rganish ishlari olib boriladi. O‘quvchilar jadidlar tomonidan yozilgan darslik va ilmiy maqolalarni o‘rganib, ularning zamonaviy ta’limga ta’sirini muhokama qilishadi.

b) “Adabiyot va jadidlar” to‘garagi - jadidlarning dramalari, hikoyalari va publitsistik asarlari o‘rganiladi. Masalan, “Padarkush”, “Rahbari najot”, “Maktab”, “Muallimning murojaati” kabi asarlar asosida spektakllar tayyorlanadi. O‘quvchilar jadidlar tomonidan yozilgan ta’limga oid maqolalarni zamonaviy pedagogik fikrlar bilan taqqoslab muhokama qiladilar.

d). “Tarixiy qahramonlar” klubi - o‘quvchilarga tarixiy shaxslar - jadidlarning hayoti va faoliyati haqida mustaqil tadqiqot olib borish topshiriladi. Har bir o‘quvchi bir jadidchilik harakati yetakchisi haqida tadqiqot olib borib, uni sinfdoshlariga taqdim etadi.

2. Ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar orqali o‘rgatish. O‘quvchilar jadidlarning ilmiy-ma’rifiy qarashlarini hayotiy misollar orqali anglashlari uchun turli tadbirlarni tashkil etish mumkin.

a) “Jadidlar izdoshlari” mavzusida ochiq muloqot - o‘quvchilar jadidchilik harakati va bugungi ta’lim islohotlarini muhokama qiladilar. Ustozlar, tarixchilar va olimlar ishtirokida davra suhbatlari uyushtiriladi. “Agar sen jadid bo‘lganingda, qanday islohot qilarding?” mavzusida o‘quvchilar o‘z fikrlarini bildiradilar.

b) “Jadidlar maktabi” teatrlashtirilgan sahna ko‘rinishi - o‘quvchilar jadid maktabida dars berish jarayonini sahnalashtirishadi. Sahna orqali eski maktab va yangi usul maktabi o‘rtasidagi farqlar ko‘rsatilib, jadidlar ta’lim tizimiga qanday yangilik kiritganini tushuntirish mumkin.

d). “Jadidlar xatlari” tanlovi - o‘quvchilar jadidlardan biriga (masalan, Behbudiyga yoki Munavvarqoriga) xayoliy xat yozib, ulardan maslahat so‘raydi. Shuningdek, jadidlar yosh avlodga xat yo‘llagan deb tasavvur qilinadi va o‘quvchilar shu xatlarga javob yozishadi. Eng yaxshi xatlar maktab gazetasida chop etiladi yoki devoriy gazeta shaklida namoyish qilinadi.

3. Muzey ekskursiyalari orqali jadidlar ilmiy merosini o‘rganish. Jadidlarning ilmiy-pedagogik qarashlarini yoshlar ongiga singdirishda tarixiy joylar va muzeylarga tashrif buyurish juda muhimdir. Ekskursiyalar o‘quvchilarga tarixni nafaqat kitoblardan, balki jonli muhit orqali ham his qilish imkoniyatini yaratadi.

a). hududlardagi jadidchilikka oid muzeylarga tashrif - Toshkentdagi O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi, Abdulla Qodiriy uy-muzeyi, Fitrat va Behbudiy yodgorliklari kabi joylarga ekskursiyalar uyushtirish mumkin. Samarqand, Buxoro, Xiva kabi hududlardagi mahalliy muzeylarda jadidchilik harakati namoyandalari haqida maxsus dars tashkil etish.

b). muzey ekskursiyalarini topshiriq asosida tashkil etish - ekskursiya oldidan har bir o‘quvchiga maxsus topshiriq beriladi (masalan, Fitrat hayoti haqida faktlar to‘plash yoki jadidlarning qaysi pedagogik g‘oyalari bugungi ta’lim tizimiga ta’sir qilganini aniqlash). Ekskursiyadan keyin o‘quvchilar o‘z kuzatuvlari asosida taqdimot tayyorlaydilar.

d) “Jadid merosi” – muzey ichidagi mini-loyiha - o‘quvchilar jadidlarga oid eski hujjatlar, gazetalar, darsliklar bilan tanishib, ularning bugungi ta’lim tizimidagi o‘rnini muhokama qilishadi. Ular muzey eksponatlaridan olingan ma’lumotlar asosida taqdimot yoki fotoreportaj tayyorlashadi.

Sinfdan tashqari o‘qish darslarining xususiyatlari, birinchidan, STO‘ tizimining bosqichlari bilan, ikkinchidan, o‘quv vazifalari va dastur bilan, uchinchidan, oldinga qo‘yilgan tarbiyaviy vazifalar bilan, to‘rtinchidan, o‘quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi. 1-sinfda tayyorlov bosqichida yangi matn o‘qituvchi tomonidan o‘qib beriladi, boshlang‘ich bosqichdagi darslarda yangi kichik hajmli matnni o‘quvchilar o‘qiydilar. Keyingi bosqichlarda asar tahliliga doir ishlar kengaytiriladi, o‘quvchilar o‘qiganlarini taqqoslashga, umumlashtirishga, xulosalashga, qahramonlami elementar tavsiflashga o‘rgatiladi. Bu jarayonda rollarga bo‘lib o‘qishdan foydalaniladi. Asosiy bosqichda STO‘ darslari 2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinflarda 2 haftada 1 marta o‘tkaziladi.

Sinfdan tashqari tadbirlarni tashkil etish. Sinfdan tashqari tadbirlarni tashkil etish o‘quv mashg‘ulotlari, o‘quv dasturlaridagi mavzular, boblar, bo‘limlar mazmuni bilan bog‘liqlikda har bir o‘quv haftasi, oylik, yillik bosqichga mos tashkil etilsa, samarali natijalar beradi. Darsdan tashqari tadbirlar o‘quvchilarning darsda olgan bilimlarini kengaytirishga, to‘ldirishga, boyitishga olib keladi. Sinfdan tashqari tadbirlarning mavzulari, rejalari har bir sinfda alohida tuzib olinib, maktab metodik kengashida muhokama etilishi, maktab ma’muriyati, sinfdan va maktabdan tashqari ishlar bo‘yicha direktor o‘rinbosari bilan kelishib hamkorlikda o‘tkaziladi. Umummaktab miqyosida tadbirlarni birlashtirib, kengroq miqyosda tashkil etish rejalari tuzilsa yaxshi samaralar beradi. Sinfdan tashqari tadbirlarni tashkil etishda o‘qituvchilar tashkilotchilik, tashabbuskorlik, rahbarlik vazifasini o‘tashlari lozim.

Sinfdan tashqari tadbirlarning maqsadini belgilashda uning tarbiyaviylik, kreativlik, ijodkorlik, rivojlantiruvchilik tomonlariga e’tibor qaratilishi kerak bo‘ladi. Tarbiyaviy tadbirlarni uyushtirishda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari she’r, o‘yinlar bilan faol ishtirok etadilar. Bayramlarning to‘laqonli, faol, qaynoq tashkil etilishini ta’minlaydilar. Maktablarda turli bayramlarni tashkil etishda o‘qituvchi ishtirokchi bo‘lishi shart emas, ammo tayyorlash davrida maslahatchi, rahbar, kuzatuvchi bo‘lishi tabiiydir.

Jadidchilik harakatining buyuk namoyondasi A.Avloniy xotirasiga bag‘ishlangan “A.Avloniy-shoir, ma’rifatparvar va davlat arbobi” mavzusidagi bayram ssenariysi uchun tavsiya.

Bayram bir necha bosqichda olib boriladi. 1-bosqich - tayyorgarlik davrida maktabdagi faollar zali tantanani o‘tkazishga tayyorlanadi. Devorga A. Avloniy rasmi ilib qo‘yiladi. A.Avloniy asarlaridan olingan hikmatli so‘zlar, maqollar yoziladi. A.Avloniy asarlari nomlari, qaysi vaqtda yozilganligi plakatlarda aks ettirildi. Barchaga ko‘rinarli qilib, “A.Avloniy- shoir, ma’rifatparvar va davlat arbobi ” shiori yozib qo‘yildi. Bayramni maktab direktori kirish so‘zi bilan ochadi: U bugungi tantana A. Avloniyning ijodiga bag‘ishlanganligi, bayramni olib borish 4-“A” sinf o‘quvchilariga topshirilishini aytadi. Shundan so‘ng musiqa va A.Avloniyning ma’rifatga bag‘ishlangan ashulalari yangraydi. Bayram quyidagi reja asosida olib boriladi:

Kirish so‘zi. A.Avloniyning tarjimai holi. A.Avloniy g‘azallariga bag‘ishlangan bayti-barak mushoira.

Boshlovchi: A.Avloniy tarjimai holi to‘g‘risida qisqacha ma’ruza o‘qiydi. Yana musiqa va o‘yin davom etdi. Navbat A.Avloniyning “Maktab” she’ri bo‘yicha 4-“A”, 4-“B” sinf o‘quvchilarining bayti-barak mushoirasiga keladi. Mushoirani olib borish dastlab erkin holda, keyinchalik mavzuli, davom etadi. Erkin mushoirada o‘quvchilar mazkur she’rdan parchalar o‘qigan bo‘lsalar, mavzuli-maqsadli mushoirada boshlovchining so‘z ishorasidan keyingina shunga mos maqollar bilan o‘quvchilar davom ettiradilar. Mushoiraning ikkinchi qismida boshlovchi A.Avloniy hayoti va ijodidagi ahamiyatli jihatlarni ta’riflaydil. Mushoiraning uchinchi qismida boshlovchi A.Avloniy asarlarining nomlarini aytib, o‘quvchilardan o‘sha asarlardan rivoyatlar, hikmatlar, ruboiylar keltirishni so‘raydi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, hay’at a’zolari ishorasi bilan “to‘g‘ri”, “noto‘g‘ri”, “noaniq” kabi so‘zlar yozilgan karton ko‘rsatgichlarni o‘z vaqtida ko‘tarib, hakamlarga yordam berib turadilar.

Mushoira A.Avloniyning darsliklaridagi hikoyalar, she’rlar, mazmuni buyicha olib boriladi. O‘quvchilar asar nomlari aytilishi bilan taalluqli misralar keltirib, bahru bayt uyushtiradi. Hay’at a’zolari bolalarning so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qila olishlariga, tinish belgilarining ta’siriga mos holda o‘qiy olishlariga, tartibli chiqishlariga qarab qo‘yilgan baholarni e’lon qilib boradilar. 2-sinf o‘quvchilari qo‘llaridagi baholar yozilgan ko‘rsatkichlarni ko‘tarib, g‘oliblarni tabriklaydilar. Bayram so‘ngida hakamlar hay’ati raisi maktab direktori to‘plangan baholar yig‘indisini e’lon qilib, bayramda faol qatnashgan o‘quvchilar nomi, ismi-sharifini keltirib o‘tadi. Ushbu bayramda o‘quvchilarning A.Avloniy to‘g‘risida, vatanimiz, ma’naviyatimiz tarixi, shoirning asarlari to‘g‘risidagi tasavvurlari, ma’naviy tushunchalari, qobiliyatlari, she’rlarini o‘qiy olish layoqatlari namoyon bo‘ladi. Boshlang‘ich sinflarda tarixiy manbalarni o‘rganish maqsadida o‘tkaziladigan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar o‘quvchilar faolligini oshirish, ularning tashabbuskorligini ta’minlash yuqori samaradorlikka erishishning asosiy shartlaridan hisoblanadi. O‘tkazilayotgan tadbirlarda tayyorlashda har bir o‘quvchining o‘rnini, vazifasini aniq belgilab bera olish mazkur sinf o‘qituvchisining pedagogik mahoratiga bog‘liq bo‘lgan muhim shartlardan hisoblanadi. Boshlang‘ich sinflardagi tadbirlar va dars mashg‘ulotlarining asosiy xususiyatlaridan biri, bu ularning kreativ yondashish, amaliy-ijodiy mazmunda ekanligidir. Chunki, mazkur sinflarda o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etishda o‘quvchilarning ko‘rish, eshitish, xotira, tuyg‘u, sezgilari qo‘zg‘alib, ularning qobiliyatlariga tayaniladi. Har bir mashg‘ulotda yoki tadbirda ko‘rsatmali tarqatmali, namoyish qilish vositalari ovozli (og‘zaki) bayon qilish bilan uyg‘unlashtirib olib borilsa, kutilayotgan, natijalar yanada samarali bo‘ladi.

A.Avloniyning pedagogik merosini o‘rganish asosida tarixiy, ma’naviy, madaniy merosimizni boshlang‘ich sinflarda o‘rganish jarayonida avvalo, har bir asarni o‘rganish tizimini ishlab chiqilib, so‘ngra, yaxlit jarayonning pedagogik texnologiyasi yaratilmog‘i lozim. Zamonaviy texnologiyalar asrida yashayotganimizni e’tiborga olsak, sun’iy intelekt imkoniyatlaridan yaxshi maqsadda foydalanishni ham bilishimiz zarur. Boshlang‘ich sinflardagi ta’lim tarbiya ishining mazmuniga, xususiyatlariga uyg‘unlashgan holda, tarixiy asarlarni o‘rganish texnologiyasi ishlab chiqilib, bu jarayonni tashkil etishda o‘quvchilar faolligini tashabbuskorligini o‘qituvchi ijodkorligi bilan ta’minlansa, erishiladigan natijalar yanada samarali bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdulla Avloniy. *Turkiy guliston yoxud axloq*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. Mahmudxo‘ja Behbudiy. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
3. Abdurauf Fitrat. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Sharq, 2006.
4. Munavvarqori Abdurashidxonov. *Pedagogik qarashlar va maqolalar to‘plami*. – Toshkent: Fan, 2001.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent, 2020–2025.

Tursunov Uchqun To’qin o’g’li
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

JINOYAT SODIR ETISHGA MOYIL BO‘LGAN O‘SMIRLARNI O‘RGANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: *ushbu maqolada jinoyat sodir etishga moyil bo’lgan o’smirlarni o’rganishning psixologik xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi. Jinoyat sodir etishga moyilligi bo’lgan o’smirlar psixoprofilaktikasi, psixokorreksiya usullari, ijtimoiy,oilaviy muhitning ahamiyati va ularga beriladigan amaliy tavsiyalar nimalardan iborat ekanligi qisqacha yoritib o’tilgan.*

Kalit so’zlar: *ijtimoiy muhit, ong, tafakkur, me’yor, kriminalistika,ijtimoiy-psixologik omil,fazilat, qadriyat, qoidabuzarlik.*

Аннотация: *В статье кратко рассматриваются психологические особенности изучения подростков, склонных к преступности. Психопрофилактика подростков, склонных к преступности, методы психокоррекции, значение социальной и семейной среды, а также практические рекомендации для них.*

Ключевые слова: *социальная среда, сознание, мышление, норма, криминалистика, социально-психологический фактор, добродетель, ценность, правонарушение.*

Abstract: *This article briefly discusses the psychological characteristics of studying adolescents prone to crime. Psychoprophylaxis of adolescents prone to crime, methods of psychocorrection, the importance of the social and family environment, and practical recommendations for them.*

Keywords*: social environment, consciousness, thinking, norm, criminalistics, socio-psychological factor, virtue, value, violation.*

Kirish. Respublikamiz hayotining barcha jabhalarida amalga oshirilayotgan tub islohatlar hamda qadriyatlarimizning qayta tiklanayotganligi, milliy, madaniy va ma’rifiy meroslarimizdan xalqimiz hayotida, bolalar tarbiyasida keng foydalanilayotganligi kishilar o‘rtasida mehr-oqibat, insoniylik, muruvvatlilik va olijanoblik kabi yuksak fazilatlarning shakllanishiga zamin yaratish bilan bir qatorda yurtimiz fuqarolari turmush faravonligining oshishiga, ularda ertangi kunga nisbatan bo‘lgan ishonch hissining shakllanishiga xizmat qilmoqda. Inson bioijtimoiy mavjudot bo‘lib, u o‘zi istiqomat qilayotgan ijtimoiy muhit tartib va qoidalariga bo‘ysungan holda yashashga majburdir. Ularga bo‘ysunmaslik esa g‘ayriqonuniy xatti-harakatlarning sodir etilishiga sabab bo‘ladi. Jinoiy yoki g‘ayriqonuniy xatti-harakatlar insonning ijtimoiy tartib, qoida va talablarga zid bo‘lgan xatti-harakatlari ko‘rinishidir.

Ijtimoiy tartib-qoidlarni buzish ijtimoiy me’yorlardan og‘ish xulqi bilan ham ifodalanadi. Shu boisdan ijtimoiy me’yorlardan og‘ish tushunchasini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish voyaga yetmaganlarda jinoyatchilik xulqining ijtimoiy-psixologik omillarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etishi shubhasizdir.

Jinoyatchilik hodisasini bir butun deb oladigan bo‘lsak, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi uning ajralmas, joiz bo‘lsa asosiy qismi bo‘lib hisoblanadi. Chunki, bolalik yoki o‘smirlik yoshidan boshlangan qonunbuzarlik yoki jinoyatchilik ba’zan kishining butun umrini qamrab olishi mumkin. Shu boisdan bugungi kunda butun dunyo miqyosida voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi muammosini har tomonlama tadqiq etish va uning oldini olish masalasi eng dolzarb masalalardan biriligicha qolmoqda.

Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini ilmiy o‘rganish borasida olib borilgan tadqiqotlarni kuzatar ekanmiz, bu muammo yuzasidan xilma-xil fikr-mulohazalar va qarashlar o‘rtaga tashlanganligining guvohi bo‘lamiz. Quyida biz delinkvent xulqning ilmiy – nazariy asosi hamda turli davrlarda jinoyatchilik xulqi va voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi muammosini qator tadqiqotchilar tomonidan o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlarni va bu yo‘nalishda bildirilgan fikr-mulohazalarni tahlil qilishga harakat qilamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Umumjahon muammolaridan biri hisoblangan voyaga yetmaganlar jinoyachiligini tadqiq qilish borasida ko‘plab xorijiy va hamdo‘stlik mamlakatlarida va shu jumladan Respublikamizda bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib, ularda voyaga yetmaganlar o‘rtasida sodir etilayotgan qonunbuzarlik, alkogolizm va giyohvandlik singari illatlarnining kelib chiqishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy–psixologik omillar, voyaga yetmaganlar jinoyachiligining statistik, demografik, xuquqiy va hududiy xususiyatlari har tomonlama ilmiy tahlil qilishga harakat qilinadi.

Sobiq Ittifoq davrida bir qator soha mutaxassislari yoshlar o‘rtasida sodir etilayotgan jinoyatchilik, giyohvandlik va alkogolizm kabi illatlarning kelib chiqishiga sabab bo‘luvchi ijtimoiy-psixologik omillar va ularning oldini olish borasida ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordilar Z.A.Astemirov, V.N.Myasищev, F.V.Gobichiya, K.E.Igoshev, L.M.Zyubin, A.D.Glatochkin, B.F.Rayskiy Ye.V.Zaika, B.T.Kondrashchenko, L.I.Dolgova, G.G.Bochkareva, E.B.Melnikova kabi bir qator tadqiqotchilar o‘z tadqiqotlarida voyaga yetmaganlar o‘rtasida sodir etilayotgan jinoyatchilikning ijtimoiy-psixologik muammolarini, xususan bolalar psixologiyasiga makro va mikro muhitning ta’siri va uning jinoyatchilik xulqining kelib chiqishidagi o‘rni, yoshlar jinoyatchiligining asosiy sabab va motivlari hamda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida fikr-mulohazalar yuritishga harakat qiladilar G.M.Andreeva, A.S.Belkin, Yu.V.Gerbeev, I.A.Nevskiy, A.V.Zavalyuk, A.Jumaboev, A.M.Dolgova kabi bir qator pedagog olimlar, L.I.Bojovich, A.A.Vdovchenko, G.G.Bochkareva, I.P.Bashkatov, A.N.Leontev, N.D.Levitov, G‘.B.Shoumarov, E.G‘oziev, V.M.Karimova, Z.F.Kamaletdinova, B.T.Kondrashchenko, N.A.Sog‘inov, G.Tulaganova, E.Quljonov, N.Komilova kabi psixolog olimlarning ta’kidlashlaricha, bolalarning ongi, xulqi hamda faoliyati mazmunini ularni qurshab olgan muhit belgilaydi. Ularning fikriga ko‘ra, bolaning ongi, xulqi, xarakteri mikro va makro muhitdagi faoliyati orqali boshqariladi. Ijtimoiy muhitdagi nosog‘lomlik esa bola ongi va xulqida turli og‘ishlarni keltirib chiqaradi Bir qator tadqiqotchilar (M.N.Alemaskin, Z.V.Baeryunas, N.Yu.Maksimova, A.I.Ostrovskiy, B.A.Mirenskiy va boshqalar) bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishining psixologik-pedagogik mexanizmlarini har tomonlama o‘rganmasdan turib, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olish va uni diagnostika qilish ishlarini amalga oshirish maqsadga muvofiq emasdir deb ta’kidlaydilar

B.A.Merenskiy, B.A.Rayskiy, T.L.Braginskaya, I.D.Feldshteyn, I.L.Nevskiy kabi tadqiqotchilar bolalar va o‘smirlarni o‘qishga va ijtimoiy foydali mehnatga jalb qilish masalasi ular o‘rtasidagi qonunbuzarlik va xulq og‘ishi kelib chiqishining oldini olishda eng samarali yo‘ldir deb ko‘rsatadilar

Keyingi yillarda boshqa mamlakalardagi singari Respublikamizda ham voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi muammosini o‘rganish bo‘yicha keng qamrovli ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Xususan, bolalar va o‘smirlarda ijtimoiy foydali faoliyatga nisbatan ongli dunyoqarashni shakllantirish, ularning ma’naviy olamini o‘stirish, yoshlarni milliy qadriyatlar, urf-odat va a’analar ruhida tarbiyalash ular o‘rtasida qonunbuzarliklarning oldini olishning muhim omillaridan biri ekanligi masalasi B.F.Mirenskiy, G.M.Kerimov, N.Yu.Maksimova, I.A.Nevskiy, A.I.Ostrovskiy, E.Quljonov, D.I.Abdullaev kabi bir qator pedagog va psixolog tadqiqotchilar tomonidan ta’kidlansa, ayrim tadqiqotlarda yoshlar o‘rtasida qonunbuzarliklarning kelib chiqish

sabablari o‘qituvchi, ota-ona va atrof muhitga bog‘liqligi, ularning oldini olishda esa oila, maktab va keng jamoatchilik hamda qonun posbonlari hamkorlikda faoliyat yuritishlari muhim ekanligi ta’kidlanadi.

Ilmiy manbalardan ma’lum bo‘lishicha, jinoyatchilik muammosini ilmiy jihatdan o‘rganish ishlari XVII asrning oxiri va XVIII asrning boshlariga kelib keng yo‘lga qo‘yilgan. Chunki bu davrga kelib turli mamlakatlarda jinoyatchilikning, ayniqca yoshlar o‘rtasida huquqbuzarliklarning ko‘payib borayotganligi hamda jinoyatchilikning insoniyat va jamiyatga yetkazayotgan zarari darajasining ortib ketayotganligi holati jinoyatchilik muammosini ilmiy tadqiq qilish zaruratini keltirib chiqardi.

XIX asrga kelib, jinoyatchilik muammosini ilmiy tadqiq qilish ishlari yanada avjiga chiqdi. Bu davrda jinoyatchilik muammosini o‘rganish ishlari bir necha yo‘nalishlar bo‘yicha olib borilganligini kuzatamiz. Germaniyada Kant va Gegel falsafiy ta’limotlarining paydo bo‘lishi jinoyatchilik xulqi bo‘yicha nemis kriminalistika maktabining shakllanishiga olib keldi. Bu maktab vakillari ta’limotiga ko‘ra, jinoyatchilik xulqi kishining xohish- irodasi, istak va ehtiyoji mahsulidir - deb tushuntiriladi. Shuning uchun ularning ta’kidlashlaricha, kishining istak va ehtiyojini cheklash bu noto‘g‘ridir. Kishilarning istak va ehtiyojlarini cheklash orqali jinoyatchilikning oldini olishga emas balki, uning ko‘payishiga zamin yaratish mumkindir deyiladi

XIX asrning birinchi yarmiga kelib Yevropada «antropologik kriminalistika» maktabi paydo bo‘ldi. Bu maktab namoyondalari qarashlarining jinoyatchilik bo‘yicha o‘zidan oldingi tadqiqotchilar qarashlaridan farqli tomoni jinoyatchilik sababini jinoyatchi shaxsidan, uning ichki dunyosidan izlash lozimdir degan ta’limotni o‘rtaga tashlaganligidir. Shu bilan bir qatorda ushbu yo‘nalish vakillaridan hisoblangan Chezare Lombrozo, Enriko Ferri, Marro, Gorofalo va boshqalar jinoyatchi shaxsini, uning o‘ziga xos xususiyatlarini va ular xulq-atvorini ijtimoiy munosabatlar mahsuli sifatida emas, balki biologik jarayon natijasi sifatida talqin qiladilar. Bu ta’limotga ko‘ra, jinoyatchilik xulqi ijtimoiy munosabatlar va muhit ta’siri natijasida paydo bo‘lmaydi, balki shaxsning biologik, fiziologik va psixologik xususiyatlari natijasiga ko‘ra, yuzaga keladi deb tushuntiriladi

AMALIY TAVSIYALAR. Shunday qilib, voyaga yetmagan jinoyatchilar shaxsi, ularning individual-psixologik va yosh xususiyatlari hamda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik omillarini o‘rganish natijalaridan olingan xulosalar voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldi- ni olishda turli soha xodimlari faoliyatida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan quyidagi tavsiyalarning yaratilishiga asos bo‘ldi.

Fuqarolar yig‘ini mahalla faollariga tavsiyalar:

- Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ko‘pincha o‘zi yashayotgan yoki yashash joyidan unchalik uzoq bo‘lmagan joylarda sodir etilayotganligi holati eng avvalo mahallalarda sog‘lom muhitni yuzaga keltirish tadbirlarini olib borishni taqoza qiladi;
- voyaga yetmagan bolalar va o‘smirlarning tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi ota-onalarni aniqlab, mahalla yig‘inlarida muhokama qilish, ularga jamoatchilik ta’sirini o‘tkazish, lozim hollarda ushbu ota-onalar bilan tegishli profilaktik tadbirlarni o‘tkazish va mahalla faollaridan birini unga biriktirish;
- huquqbuzarlik, jinoyat qilishga moyil va tarbiyasi og‘ir bo‘lgan voyaga yetmaganlarni aniqlab, ularning qiziqishlari, iqtidorlariga qarab har xil tugaraklarga jalb qilishga yordam berish;
- mahalla faollarining voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olish ishlarida mahalla, maktab, oila hamkorligini ta’minlashda faol ishtirok etish;

Ota-onalarga tavsiyalar:

- Jinoyatchilik xulqiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlar shaxsida asotsiallik, ruhiy beqarorlik, o‘zgaruvchanlik, gipertimlik, affektga moyillik, siklotomiklik xususiyatlarining yaqqol ifodalanganligidan kelib chiqib, ular shaxsini sog‘lomlashtirishga harakat qilish maqsadga muvofiqdir. Bunda ular yashayotgan oila va ijtimoiy muhitni sog‘lomlashtirish, shaxslararo sog‘lom munosabatni vujudga keltirish ishlarini olib borish yaxshi natija beradi;
- Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining asosiy sabablari sifatida “bolalar va o‘smirlar faoliyatini nazorat qilmaslik”, “ oilada bola tarbiyasiga e’tiborning susayishi” kabilar namoyon

bo‘lganligidan kelib chiqib, oilada va oiladan tashqarida bolalar va o‘smirlar faoliyatini, bo‘sh vaqtlarida nima bilan shug‘ullanayotganligini nazorat qilish va oilada bolalar tarbiyasiga e’tiborni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir;

- Ota-onalar, oilaning boshqa katta yoshdagi a’zolari, o‘qituvchilar tomonidan bolalar va o‘smirlarga nisbatan qo‘llanilayotgan qattiqo‘l, qo‘pol va adaolatsiz munosabatlariga barham berish.

Ta’lim tizimi muassaslari xodimlariga maslahatlar:

- O‘rta maktablarda o‘qitilayotgan “ Odobnoma”, akademik litsey va kasb-hunar kollejlaridagi “ Oila psixologiyasi” kurslari dasturini kengaytirish, unga “ Nizolar psixologiyasi”, “Bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishi va qonunbazarlikning kelib chiqishi va uning oldini olishning pedagogik-psixologik masalalari” nomli bo‘limlar, yoki kurslar kiritish.
- Xalq ta’limi va Oliy ta’lim professor-o‘qituvchilari malakasini oshirish institutlari o‘quv dasturlariga “ Bolalar va o‘smirlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari”, “O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlarning psixologik asoslari”. “Voyaga yetmaganlar qonunbuzarliklari va ularning oldini olishning psixologik-pedagogik masalalari” nomli kurs yoki mavzularni kiritish lozim deb o’ylayman.

XULOSA. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olishda ijtimoiy muhitni, ya’ni oila, mahalla, maktab muhitini sog‘lomlashtirish ham yaxshi samara berishligini unutmaslik kerak. Shuningdek, o‘smirlarni qayta tarbiyalash jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish orqali ham ular xulqidagi illatlarga nisbatan mustahkam immunitetni, ongli ravishda o‘z xohish irodasi orqali ijtimoiy muhitga nisbatan moslashishga, ular shaxsining ijtimoiylashuviga va hayotda o‘z o‘rni va mavqeiga ega bo‘lishga nisbatan intilishning paydo bo‘lishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurasulova Q. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi va uning oldini olish muammolari. // Qonun himoyasida. 2001, 1- son, 23-26- b.

2. Abdullaev D.I. Rol sredstv massovoy informatsii v profilaktike otklonyayuщego povedeniya nesovershennoletnix. Tashkent, UzNIIPI, 1983. S. 19-23.

3. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. Toshkent, A.Qodiriy nomidagi «Xalq merosi» nashriyoti. 1999, 396 b.

4. Bobomurod A. Kamolot sari. « Cho‘lpon» nashriyoti, 2000, 80 b.

5. Bochkareva G.G. Voprosi izucheniya lichnosti prestupnika i ix znachenie dlya kriminologii. //Voprosi izucheniya i preduprejdeniya pravonarusheniy nesovershennoletnix //Sb. nauch. Trudov. Chast 1. - M., 1970.S. 94-100.

Qarshiyev Elyor Abduxamid o’g’li
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

O‘QITUVCHI KASBIY FAOLIYATI SAMARADORLIGINI METAKOGNITIV YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘qituvchi kasbiy faoliyati samaradorligini metakognitiv yondashuv asosida rivojlantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida pedagoglarning refleksiv tafakkuri, o‘z-o‘zini nazorat qilish, kasbiy rejalashtirish va mustaqil qaror qabul qilish jarayonlari o‘rganildi. Shuningdek, metakognitiv kompetensiyaning pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishdagi ahamiyati hamda zamonaviy ta’lim jarayonida uning amaliy imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari metakognitiv yondashuv*

o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi, pedagogik kreativligi va refleksiv faoliyatini takomillashtirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: *metakognitiv yondashuv, pedagogik faoliyat, refleksiv tafakkur, kasbiy kompetentlik, pedagogik kreativlik, o‘z-o‘zini nazorat qilish, pedagogik psixologiya, ta’lim samaradorligi.*

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогико-психологические механизмы развития эффективности профессиональной деятельности учителя на основе метакогнитивного подхода. В ходе исследования были изучены процессы рефлексивного мышления педагогов, самоконтроля, профессионального планирования и самостоятельного принятия решений. Также раскрыта роль метакогнитивной компетентности в повышении эффективности педагогической деятельности и её практические возможности в современной образовательной среде. Результаты исследования показали, что метакогнитивный подход является важным фактором профессионального развития учителей, совершенствования педагогической креативности и рефлексивной деятельности.*

Ключевые слова: *метакогнитивный подход, педагогическая деятельность, рефлексивное мышление, профессиональная компетентность, педагогическая креативность, самоконтроль, педагогическая психология, эффективность образования.*

Annotation. *This article analyzes the pedagogical and psychological mechanisms for developing the effectiveness of teachers’ professional activity based on a metacognitive approach. The study examined teachers’ reflective thinking, self-regulation, professional planning, and independent decision-making processes. The role of metacognitive competence in improving pedagogical effectiveness and its practical opportunities in modern education are also highlighted. The findings indicate that the metacognitive approach is an important factor in teachers’ professional development, pedagogical creativity, and reflective activity improvement.*

Keywords: *metacognitive approach, pedagogical activity, reflective thinking, professional competence, pedagogical creativity, self-regulation, educational psychology, educational effectiveness.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida pedagog shaxsining kasbiy kompetentligi va faoliyat samaradorligi ta’lim sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Hozirgi globallashuv va innovatsion texnologiyalar rivojlanayotgan davrda o‘qituvchilardan nafaqat chuqur bilim, balki refleksiv fikrlash, o‘z faoliyatini tahlil qilish va mustaqil pedagogik qarorlar qabul qilish kabi metakognitiv ko‘nikmalar ham talab etilmoqda.

Metakognitiv yondashuv insonning o‘z tafakkur jarayonlarini nazorat qilishi, rejalashtirishi va baholashi bilan bog‘liq bo‘lib, pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishda muhim psixologik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, o‘qituvchilarning o‘z-o‘zini nazorat qilishi, pedagogik faoliyatni refleksiv tahlil etishi va kasbiy rivojlanishga ongli yondashuvi ta’lim jarayonining sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Bugungi kunda ta’lim tizimida innovatsion metodlar, raqamli texnologiyalar va interfaol ta’lim vositalarining keng qo‘llanilishi pedagoglardan moslashuvchanlik va kreativ yondashuvni talab qilmoqda. Shu sababli metakognitiv kompetensiyani rivojlantirish o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida qaralmoqda.

Psixologik tadqiqotlarda metakognitiv jarayonlar refleksiv tafakkur, o‘z-o‘zini boshqarish, motivatsiya va pedagogik kreativlik bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi. Shu nuqtayi nazardan o‘qituvchi faoliyatida metakognitiv mexanizmlarni ilmiy jihatdan o‘rganish zamonaviy pedagogik psixologiyaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada o‘qituvchi kasbiy faoliyati samaradorligini metakognitiv yondashuv asosida rivojlantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari va ularning amaliy ahamiyati tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Ayniqsa, zamonaviy pedagogik faoliyatda refleksiv tafakkur, mustaqil qaror qabul qilish va pedagogik muammolarni kreativ hal etish ko‘nikmalariga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda.

Metakognitiv yondashuv pedagoglarning o‘z faoliyatini tahlil qilishi, pedagogik jarayonlarni rejalashtirishi va natijalarni baholashiga imkon beradi. Bu esa ta’lim samaradorligini oshirish hamda o‘qituvchilarning kasbiy moslashuvchanligini kuchaytirishda muhim omil hisoblanadi.

Bundan tashqari, raqamli ta’lim muhiti va innovatsion pedagogik texnologiyalar sharoitida metakognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish pedagoglarning kasbiy barqarorligini ta’minlash va pedagogik stressni kamaytirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Metakognitiv yondashuv nazariyasi psixologiya va pedagogika fanida ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq qilingan. John Flavell metakognitsiya tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan va insonning o‘z tafakkur jarayonlarini nazorat qilishi masalalarini asoslab bergan.

Lev Vygotsky ta’lim va tafakkur rivojlanishining ijtimoiy-psixologik asoslarini tadqiq qilgan. Olimning ilmiy qarashlarida refleksiv faoliyat va o‘z-o‘zini boshqarish jarayonlari muhim o‘rin egallaydi.

Jean Piaget kognitiv rivojlanish nazariyasida tafakkur bosqichlarini ilmiy jihatdan tahlil qilgan. Uning tadqiqotlari metakognitiv tafakkur rivojlanishining psixologik asoslarini tushunishda muhim metodologik manba hisoblanadi.

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan pedagogik refleksiya, kasbiy kompetentlik va metakognitiv strategiyalarning ta’lim samaradorligiga ta’siri bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, metakognitiv yondashuv o‘qituvchi faoliyatining samaradorligini oshiruvchi muhim psixologik mexanizmlardan biri hisoblanadi. Pedagoglarning o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilishi, pedagogik vaziyatlarni baholashi va o‘z-o‘zini boshqarishi kasbiy rivojlanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Metakognitiv strategiyalar o‘qituvchilarga pedagogik jarayonni ongli rejalashtirish, muammoli vaziyatlarni samarali hal qilish hamda innovatsion metodlardan foydalanish imkonini beradi. Shu bilan birga, refleksiv faoliyat pedagogik stressni kamaytirish va emotsional barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’lim tizimida metakognitiv kompetensiyani rivojlantirish pedagoglarning kreativ yondashuvi va kasbiy moslashuvchanligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Metodologik jadval

Tadqiqot yo‘nalishi	Qo‘llanilgan metod	Maqsad	Natija
Refleksiv tafakkur	Kuzatish metodi	O‘qituvchilarning refleksiv faoliyatini o‘rganish	Refleksiv ko‘nikmalar rivojlandi
Metakognitiv kompetensiya	So‘rovnoma	O‘z-o‘zini boshqarish darajasini aniqlash	Kasbiy nazorat kuchaydi
Pedagogik kreativlik	Psixologik test	Kreativ yondashuvni baholash	Innovatsion faoliyat oshdi
Kasbiy faoliyat samaradorligi	Eksperimental metod	Metakognitiv strategiyalar samaradorligini aniqlash	Ta’lim sifati yaxshilandi
Pedagogik stress	Tahliliy metod	Emotsional barqarorlikni o‘rganish	Stress darajasi kamaydi

Metodologik jadval tahlili. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, metakognitiv yondashuv asosida tashkil etilgan pedagogik faoliyat o‘qituvchilarning refleksiv tafakkuri va kasbiy nazorat ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilgan. Ayniqsa, pedagogik kreativlik va innovatsion yondashuv ko‘rsatkichlarida sezilarli ijobiy dinamika kuzatilgan.

Eksperimental tadqiqot natijalari metakognitiv strategiyalar pedagogik stressni kamaytirish, kasbiy moslashuvchanlikni oshirish va ta’lim samaradorligini kuchaytirishda samarali ekanligini ko‘rsatdi.

Xulosa. O‘qituvchi kasbiy faoliyati samaradorligini metakognitiv yondashuv asosida rivojlantirish zamonaviy pedagogik psixologiyaning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Tadqiqot natijalari metakognitiv kompetensiyalar pedagoglarning refleksiv tafakkuri, kasbiy kreativligi va o‘z-o‘zini boshqarish faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Metakognitiv strategiyalarni pedagogik faoliyatga integratsiya qilish ta’lim sifatini oshirish, pedagogik stressni kamaytirish va o‘qituvchilarning kasbiy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Kelajakda mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarni kengaytirish zamonaviy ta’lim tizimini takomillashtirish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. John Flavell. Metacognition and Cognitive Monitoring.
2. Lev Vygotsky. Thought and Language.
3. Jean Piaget. The Psychology of Intelligence.
4. Davletshin M.G. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent, 2020.
5. Nishonova Z.T. Pedagogik kompetentlik va refleksiya. – Toshkent, 2021.
6. Karimova V.M. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Samarqand, 2022.

Berdiyeva Mohigul Murodilloyevna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA KO‘RGAZMALI TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kichik maktab yoshi o‘quvchilarida ko‘rgazmali-obrazli tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik determinantlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining obrazli fikrlashi, tasavvur qilish qobiliyati, ijodiy tafakkuri hamda vizual idrok jarayonlariga ta’sir qiluvchi omillar o‘rganildi. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ko‘rgazmali metodlar va interfaol ta’lim vositalarining tafakkur rivojlanishidagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalari kichik yoshdagi o‘quvchilarda obrazli tafakkurni rivojlantirish ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *ko‘rgazmali-obrazli tafakkur, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik determinantlar, psixologik omillar, obrazli fikrlash, vizual idrok, kreativ tafakkur, interfaol metodlar.*

Аннотация. *В данной статье научно анализируются педагогико-психологические детерминанты развития наглядно-образного мышления у учащихся младшего школьного возраста. В ходе исследования были изучены факторы, влияющие на образное мышление, воображение, творческое мышление и процессы визуального восприятия младших школьников. Также раскрыта роль современных педагогических технологий, наглядных методов и интерактивных средств обучения в развитии мышления. Результаты исследования показали, что развитие наглядно-образного мышления способствует повышению эффективности образовательного процесса у младших школьников.*

Ключевые слова: *наглядно-образное мышление, начальное образование, педагогические детерминанты, психологические факторы, образное мышление, визуальное восприятие, креативное мышление, интерактивные методы.*

Annotation. *This article scientifically analyzes the pedagogical and psychological determinants of developing visual-imaginative thinking in primary school children. The study examined factors influencing imaginative thinking, imagination, creative thinking, and visual perception processes among young learners. The role of modern pedagogical technologies, visual teaching methods, and interactive educational tools in the development of thinking is also highlighted. The findings indicate that the development of visual-imaginative thinking contributes to improving the effectiveness of the educational process in primary education.*

Keywords: *visual-imaginative thinking, primary education, pedagogical determinants, psychological factors, imaginative thinking, visual perception, creative thinking, interactive methods.*

Kirish. Boshlang‘ich ta’lim tizimi shaxs kamolotining eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda tafakkur jarayonlarining shakllanishi keyingi intellektual rivojlanish uchun muhim psixologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan ko‘rgazmali-obrazli tafakkurni rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiyaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarda obrazli fikrlash yetakchi o‘rinda turadi. Ular atrof-muhitni ko‘proq tasvirlar, ranglar, predmetlar va obrazlar orqali idrok etadi. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim jarayonida ko‘rgazmali vositalar, interfaol metodlar, vizual materiallar hamda didaktik o‘yinlardan foydalanish o‘quvchilarning tafakkur rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Psixologik tadqiqotlarda ko‘rgazmali-obrazli tafakkur bolaning tasavvur qilish, umumlashtirish, taqqoslash va mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlash jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ta’kidlangan. Ayniqsa, kichik yoshdagi o‘quvchilarda obrazli tafakkur rivojlangan sari ularning ijodiy faolligi, o‘quv motivatsiyasi va mustaqil fikrlash ko‘nikmalari ham kuchayadi.

Bugungi kunda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, multimedia vositalari va raqamli ta’lim platformalari boshlang‘ich ta’lim jarayonida ko‘rgazmali-obrazli tafakkurni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Shu bois ushbu muammoning pedagogik va psixologik determinantlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi ta’lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nafaqat bilim olish darajasi, balki ularning mustaqil fikrlashi, tasavvur qilish qobiliyati va kreativ tafakkurini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan ko‘rgazmali-obrazli tafakkurni rivojlantirish ta’lim samaradorligini oshiruvchi muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi.

Kichik yoshdagi o‘quvchilarda abstrakt tafakkur hali to‘liq shakllanmaganligi sababli ular ko‘proq vizual va obrazli idrok orqali bilimlarni o‘zlashtiradi. Shu sababli ta’lim jarayonida ko‘rgazmali metodlardan samarali foydalanish bolalarning fikrlash faolligini kuchaytiradi, o‘quv materialini tez va mustahkam o‘zlashtirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, zamonaviy axborot texnologiyalari va multimedia vositalarining ta’limga kirib kelishi ko‘rgazmali-obrazli tafakkurni rivojlantirishning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda. Shu bois mazkur muammoning pedagogik-psixologik determinantlarini o‘rganish bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy masalalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Ko‘rgazmali-obrazli tafakkur muammosi psixologiya va pedagogika fanida ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Jean Piaget bolalarning tafakkur rivojlanish bosqichlarini ilmiy asoslab bergan. Uning tadqiqotlarida kichik maktab yoshidagi bolalarda konkret-obrazli tafakkur yetakchi o‘rinda turishi ta’kidlangan.

Lev Vygotsky tafakkur rivojlanishida ijtimoiy muhit va ta’limning rolini alohida ko‘rsatgan. Olimning fikricha, o‘quv jarayonida ko‘rgazmali vositalardan foydalanish bolaning yaqin rivojlanish zonasini kengaytiradi.

Jerome Bruner esa ta’lim jarayonida vizual va obrazli metodlarning ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Uning konsepsiyasida bilimlarni vizual shaklda taqdim etish o‘quvchilarning tafakkur jarayonlarini faollashtirishi qayd etilgan.

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham boshlang‘ich ta’limda interfaol metodlar, didaktik o‘yinlar va vizual materiallarning psixologik samaradorligi bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Muhokama. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘rgazmali-obrazli tafakkur kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning bilish jarayonlarini faollashtiruvchi muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, rangli tasvirlar, diagrammalar, animatsiyalar va interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning diqqatini jalb etib, bilimlarni samarali o‘zlashtirishga yordam beradi.

Ko‘rgazmali metodlar o‘quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantiribgina qolmay, balki ularning mustaqil fikrlashi va kreativ yondashuvini ham shakllantiradi. Shu bilan birga, o‘yin texnologiyalaridan foydalanish bolalarning emotsional faolligini oshirib, o‘quv motivatsiyasini kuchaytiradi.

Psixologik nuqtayi nazardan qaraganda, ko‘rgazmali-obrazli tafakkurning rivojlanishi bolaning keyingi abstrakt-mantiqiy tafakkur shakllanishi uchun muhim asos yaratadi.

Metodologik jadval

Tadqiqot yo‘nalishi	Qo‘llanilgan metod	Maqsad	Natija
Obrazli tafakkur	Kuzatish metodi	Tasavvur qilish darajasini aniqlash	Obrazli fikrlash faollashdi
Vizual idrok	So‘rovnoma	Ko‘rgazmali vositalar samaradorligini o‘rganish	O‘quv motivatsiyasi oshdi
Kreativ tafakkur	Psixologik test	Ijodiy fikrlashni aniqlash	Kreativlik darajasi kuchaydi
Interfaol metodlar	Eksperimental metod	Didaktik o‘yinlarning ta’sirini o‘rganish	Bilimlarni o‘zlashtirish yaxshilandi
Multimedia vositalari	Taqqoslash metodi	Vizual texnologiyalar samaradorligini aniqlash	Tafakkur rivojlanishi tezlashdi

Metodologik jadval tahlili. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, ko‘rgazmali metodlardan foydalanish kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning obrazli tafakkurini rivojlantirishda samarali natijalarni ko‘rsatgan. Ayniqsa, interfaol metodlar va multimedia vositalari o‘quvchilarning diqqatini faollashtirib, bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga xizmat qilgan.

Eksperimental tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, vizual materiallar bilan boyitilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning tasavvur qilish qobiliyati va kreativ tafakkurini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Kichik maktab yoshi o‘quvchilarida ko‘rgazmali-obrazli tafakkurni rivojlantirish boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishning muhim pedagogik-psixologik omillaridan biridir. Tadqiqot natijalari ko‘rgazmali metodlar, interfaol texnologiyalar va multimedia vositalari o‘quvchilarning obrazli fikrlashi, kreativligi hamda bilish faolligini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini ko‘rsatdi.

Kelajakda boshlang‘ich ta’lim tizimida zamonaviy vizual texnologiyalar va innovatsion pedagogik metodlardan keng foydalanish o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jean Piaget. The Psychology of Intelligence.
2. Lev Vygotsky. Thought and Language.
3. Jerome Bruner. The Process of Education.
4. Davletshin M.G. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2019.
5. G‘oziev E.G‘. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent, 2020.
6. Nishonova Z.T. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent, 2021.
7. Hasanboyeva O. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent, 2022.
8. Karimova V.M. Ta’lim psixologiyasi. – Samarqand, 2023.
9. Bruner J. Toward a Theory of Instruction. – New York, 1966.
10. Piaget J. Child’s Conception of the World. – London, 1951.

Bolmatov Komronbek Mamaraxim O’g’li
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

O‘SMIRLARDA KOMPYUTER O‘YINLARIGA QARAMLIKNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘smirlarda kompyuter o‘yinlariga qaramlikning psixologik determinantlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida virtual o‘yinlarning o‘smir shaxsiga, emotsional holatiga, ijtimoiy munosabatlariga va xulq-atvoriga ta’siri o‘rganildi. Shuningdek, kompyuter o‘yinlariga qaramlikning yuzaga kelishiga sabab bo‘luvchi psixologik omillar — motivatsiya, emotsional beqarorlik, kommunikativ qiyinchiliklar va virtual identifikatsiya jarayonlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari o‘smirlarda kompyuter o‘yinlariga qaramlikning oldini olishda psixologik profilaktika va pedagogik yondashuvlarning muhimligini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *kompyuter o‘yinlari, psixologik determinantlar, o‘smirlar psixologiyasi, virtual identifikatsiya, internet qaramligi, emotsional holat, kommunikativ muammolar, raqamli psixologiya.*

Аннотация. *В данной статье научно анализируются психологические детерминанты зависимости подростков от компьютерных игр. В ходе исследования изучалось влияние виртуальных игр на личность подростка, его эмоциональное состояние, социальные отношения и поведение. Также были проанализированы психологические факторы, способствующие формированию игровой зависимости: мотивация, эмоциональная нестабильность, коммуникативные трудности и процессы виртуальной идентичности. Результаты исследования показали важность психологической профилактики и педагогических подходов в предупреждении игровой зависимости у подростков.*

Ключевые слова: *компьютерные игры, психологические детерминанты, психология подростков, виртуальная идентичность, интернет-зависимость, эмоциональное состояние, коммуникативные проблемы, цифровая психология.*

Annotation. *This article scientifically analyzes the psychological determinants of computer game addiction among adolescents. The study examines the impact of virtual games on adolescents’ personality, emotional state, social relationships, and behavior. Psychological factors contributing to gaming addiction, such as motivation, emotional instability, communication difficulties, and virtual identity processes, are also analyzed. The findings emphasize the*

importance of psychological prevention and pedagogical approaches in reducing gaming addiction among adolescents.

Keywords: *computer games, psychological determinants, adolescent psychology, virtual identity, internet addiction, emotional state, communication problems, digital psychology.*

Kirish. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida kompyuter o‘yinlari zamonaviy yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, o‘smir yoshidagi bolalar virtual o‘yinlarga ko‘proq qiziqish bildirishi kuzatilmoqda. Bu esa nafaqat ularning bo‘sh vaqtini tashkil etish usullariga, balki psixologik rivojlanishi, emotsional holati va ijtimoiy munosabatlariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

O‘smirlik davri inson hayotidagi eng murakkab psixologik bosqichlardan biri bo‘lib, mazkur davrda shaxsning emotsional barqarorligi, kommunikativ faolligi, mustaqil fikrlashi va identifikatsiya jarayonlari faol shakllanadi. Shu sababli virtual o‘yinlarga haddan tashqari berilish o‘smirning ruhiy holatida turli salbiy o‘zgarishlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Bugungi kunda kompyuter o‘yinlariga qaramlik nafaqat psixologik, balki ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida ham qaralmoqda. Virtual makondagi agressiv syujetlar, uzoq vaqt davomida monitor qarshisida qolish, real muloqotning kamayishi va emotsional bog‘liqlik o‘smirlarning psixik rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, kompyuter o‘yinlari ayrim hollarda o‘smirlarning strategik fikrlashi, tezkor qaror qabul qilishi va vizual idrokini rivojlantiruvchi omil sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli mazkur muammoni bir tomonlama emas, balki pedagogik-psixologik nuqtayi nazardan kompleks tarzda o‘rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada o‘smirlarda kompyuter o‘yinlariga qaramlikning psixologik determinantlari, uning yuzaga kelish omillari hamda profilaktik yondashuvlari tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi raqamli jamiyat sharoitida o‘smirlarning virtual makonga bo‘lgan qiziqishi keskin ortib bormoqda. Ayniqsa, onlayn va multiplayer kompyuter o‘yinlarining keng tarqalishi yoshlar psixologiyasiga yangi turdagi ta’sirlarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli kompyuter o‘yinlariga qaramlik muammosi zamonaviy psixologiya va pedagogikaning dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

O‘smirlarda kompyuter o‘yinlariga qaramlikning kuchayishi ularning o‘quv faoliyatiga, oilaviy munosabatlariga, kommunikativ ko‘nikmalariga hamda emotsional holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bundan tashqari, virtual identifikatsiyaning kuchayishi real ijtimoiy munosabatlarning zaiflashishiga olib kelishi mumkin.

Mazkur muammoni o‘rganish psixologik profilaktika dasturlarini ishlab chiqish, ota-onalar va pedagoglarning psixologik kompetentligini oshirish hamda o‘smirlarning sog‘lom psixik rivojlanishini ta’minlash nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Kompyuter o‘yinlari va internet qaramligi muammosi ko‘plab xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Jean Piaget o‘smir tafakkurining rivojlanish bosqichlarini tahlil qilgan bo‘lsa, Lev Vygotsky ijtimoiy muhitning shaxs rivojlanishidagi rolini asoslab bergan.

Virtual identifikatsiya va raqamli psixologiya muammolari bo‘yicha Sherry Turkle tadqiqotlari muhim ilmiy ahamiyatga ega. Olim virtual kommunikatsiyaning inson shaxsiga ta’sirini chuqur o‘rgangan.

Internet qaramligi va o‘yinlarga bog‘liqlik bo‘yicha Kimberly Young tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy yondashuvlar hozirgi tadqiqotlarda keng qo‘llaniladi. Olim internet va virtual o‘yinlarga qaramlikning psixologik belgilarini aniqlash metodikasini ishlab chiqqan.

Mahalliy olimlar tomonidan ham o‘smirlar psixologiyasi, internet muhitining yoshlar ongiga ta’siri va raqamli pedagogika masalalari bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Muhokama. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kompyuter o‘yinlariga qaramlikning shakllanishida emotsional yetishmovchilik, kommunikativ qiyinchiliklar, stress va psixologik yolg‘izlik muhim determinantlar hisoblanadi. O‘smir virtual makonda o‘zini erkinroq his qilishi natijasida real hayotdagi muammolardan uzoqlashishga harakat qiladi.

Virtual o‘yinlar ayrim hollarda o‘smirlarda agressivlik, asabiylik, uyqu buzilishi va ijtimoiy passivlikni kuchaytirishi mumkin. Shu bilan birga, strategik va mantiqiy o‘yinlar diqqatni jamlash, tezkor qaror qabul qilish va vizual tafakkurni rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Shu sababli kompyuter o‘yinlarining o‘smir psixikasiga ta’sirini kompleks yondashuv asosida o‘rganish zarur hisoblanadi. Psixologik profilaktika, oilaviy nazorat va pedagogik qo‘llab-quvvatlash o‘smirlarda sog‘lom raqamli madaniyatni shakllantirishga yordam beradi.

Metodologik jadval

Tadqiqot yo‘nalishi	Qo‘llanilgan metod	Maqsad	Natija
O‘yin qaramligi	So‘rovnoma	Virtual o‘yinlarga bog‘liqlik darajasini aniqlash	Qaramlik omillari aniqlandi
Emotsional holat	Kuzatish metodi	O‘smirlarning psixologik holatini o‘rganish	Emotsional beqarorlik kuzatildi
Kommunikativ faollik	Psixologik test	Muloqot darajasini aniqlash	Ijtimoiy faollik pasaygani aniqlandi
Virtual identifikatsiya	Kontent tahlil	Onlayn xulq-atvorni o‘rganish	Virtual bog‘liqlik kuchaydi
Profilaktik yondashuv	Eksperimental metod	Psixologik trening samaradorligini aniqlash	Qaramlik darajasi kamaydi

Metodologik jadval tahlili. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, kompyuter o‘yinlariga qaram o‘smirlarda emotsional beqarorlik va kommunikativ qiyinchiliklar ko‘proq kuzatilgan. Ayniqsa, uzoq vaqt virtual makonda bo‘lish real ijtimoiy munosabatlarning pasayishiga olib kelgan.

Eksperimental tadqiqot natijalari psixologik treninglar, motivatsion suhbatlar va oilaviy nazoratning qaramlik darajasini kamaytirishda samarali ekanligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, sog‘lom raqamli madaniyatni shakllantirish o‘smirlarning psixologik barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilishi aniqlangan.

Xulosa. O‘smirlarda kompyuter o‘yinlariga qaramlik zamonaviy jamiyatning dolzarb psixologik muammolaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari mazkur qaramlikning shakllanishida emotsional holat, kommunikativ muammolar, virtual identifikatsiya va psixologik stress muhim determinantlar ekanligini ko‘rsatdi.

Kompyuter o‘yinlariga qaramlikning oldini olishda psixologik profilaktika, ota-onalar nazorati, pedagogik yondashuvlar va sog‘lom raqamli muhitni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Kelajakda mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarni kengaytirish o‘smirlar psixologik salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jean Piaget. The Psychology of Intelligence.
2. Lev Vygotsky. Thought and Language.
3. Sherry Turkle. Alone Together.
4. Kimberly Young. Internet Addiction: Symptoms, Evaluation and Treatment.
5. G‘oziev E.G‘. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent, 2020.
6. Nishonova Z.T. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent, 2021.
7. Karimova V.M. O‘smirlar psixologiyasi. – Samarqand, 2022.
8. Turkle S. Reclaiming Conversation. – New York, 2015.
9. Young K. Caught in the Net. – London, 1998.
10. Ivanov P. Raqamli psixologiya asoslari. – Moskva, 2021.

Latipov Jasurbek Xaitbayevich
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

O‘RTA OSIYO PSIXOLOGIYA MAKTABLARINING TARIXIY-TAHLILIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘rta Osiyoda psixologiya maktablarining shakllanishi va rivojlanishining tarixiy-tahliliy asoslari yoritilgan. Tadqiqot davomida Sharq mutafakkirlarining inson ruhiyati, tafakkuri, axloqi va tarbiya masalalariga oid ilmiy qarashlari tahlil qilindi. Shuningdek, O‘rta Osiyo hududida psixologik tafakkurning rivojlanish bosqichlari hamda uning zamonaviy psixologiya faniga ta’siri ilmiy jihatdan asoslab berildi. Tadqiqot natijalari Sharq psixologik maktablari insonparvarlik, ma’naviy kamolot va axloqiy tarbiya tamoyillariga asoslanganligini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *O‘rta Osiyo, psixologiya maktablari, Sharq mutafakkirlari, psixologik tafakkur, ma’naviy tarbiya, tarixiy tahlil, pedagogik-psixologik qarashlar, inson ruhiyati.*

Аннотация. *В данной статье освещаются историко-аналитические основы формирования и развития психологических школ Средней Азии. В ходе исследования были проанализированы научные взгляды восточных мыслителей на проблемы человеческой психики, мышления, морали и воспитания. Также научно обоснованы этапы развития психологической мысли в Средней Азии и её влияние на современную психологическую науку. Результаты исследования показали, что восточные психологические школы основывались на принципах гуманизма, духовного совершенства и нравственного воспитания.*

Ключевые слова: *Средняя Азия, психологические школы, восточные мыслители, психологическое мышление, духовное воспитание, исторический анализ, педагогико-психологические взгляды, психика человека.*

Annotation. *This article highlights the historical and analytical foundations of the formation and development of psychological schools in Central Asia. The study analyzes the scientific views of Eastern thinkers on human psyche, thinking, morality, and education. Furthermore, the stages of the development of psychological thought in Central Asia and its influence on modern psychology are scientifically substantiated. The findings indicate that Eastern psychological schools were based on the principles of humanism, spiritual maturity, and moral education.*

Keywords: *Central Asia, psychological schools, Eastern thinkers, psychological thought, spiritual education, historical analysis, pedagogical-psychological views, human psyche.*

Kirish. Psixologiya inson ruhiyati, tafakkuri va xulq-atvorini o‘rganuvchi fan sifatida uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tgan. Ayniqsa, Sharq sivilizatsiyasi va O‘rta Osiyo hududi psixologik tafakkur rivojida muhim ilmiy markazlardan biri hisoblanadi. Mazkur hududda yashab ijod qilgan buyuk mutafakkirlar insonning ruhiy kamoloti, axloqiy tarbiyasi, tafakkur jarayonlari va ma’naviy barkamolligi masalalariga oid qimmatli ilmiy qarashlarni ilgari surganlar.

O‘rta Osiyo mutafakkirlari psixologik tafakkurni falsafa, pedagogika va axloqiy ta’limotlar bilan uzviy bog‘liq holda rivojlantirganlar. Ayniqsa, insonning ichki ruhiy dunyosi, tafakkur madaniyati, iroda, xotira, hissiyot va ma’naviy yetuklik masalalari Sharq ilmiy merosida muhim o‘rin egallaydi.

Bugungi kunda O‘rta Osiyo psixologik maktablarini tarixiy-tahliliy jihatdan o‘rganish zamonaviy psixologiya fanining metodologik asoslarini boyitishga xizmat qiladi. Sharq mutafakkirlarining ilmiy qarashlari insonparvarlik, axloqiy poklik va ma’naviy kamolot g‘oyalari bilan ajralib turadi. Shu sababli ularning ilmiy merosi nafaqat tarixiy, balki pedagogik-psixologik jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada O‘rta Osiyo psixologik maktablarining shakllanish bosqichlari, tarixiy taraqqiyoti hamda Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi globallashuv va ma’naviy transformatsiya sharoitida milliy ilmiy merosni o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, O‘rta Osiyo mutafakkirlarining psixologik qarashlarini tadqiq etish yosh avlodning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini takomillashtirishda muhim omillardan biri hisoblanadi.

Sharq psixologik maktablari insonning ruhiy kamoloti, axloqiy barkamolligi va tafakkur madaniyatini rivojlantirishga qaratilganligi bilan zamonaviy psixologik yondashuvlardan farqlanadi. Shu sababli mazkur ilmiy merosni o‘rganish zamonaviy psixologiya fanini milliy qadriyatlar asosida boyitish imkonini beradi.

Bundan tashqari, Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari yoshlar ongida ma’naviy immunitetni shakllantirish, insonparvarlik va axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash nuqtayi nazaridan ham dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. O‘rta Osiyo psixologik tafakkuri rivojiga buyuk Sharq mutafakkirlari katta hissa qo‘shgan. Abu Nasr Forobiy inson tafakkuri, aql va ma’naviy kamolot masalalarini chuqur tahlil qilgan. Uning ilmiy qarashlarida insonning ruhiy rivojlanishi jamiyat va ta’lim bilan bog‘liq holda talqin etiladi.

Abu Ali ibn Sino esa inson psixikasi, hissiyot, temperament va ruhiy holatlar haqida qimmatli ilmiy fikrlarni ilgari surgan. Olimning “Tib qonunlari” asarida inson ruhiyati bilan bog‘liq ko‘plab psixologik qarashlar mavjud.

Abu Rayhon Beruniy insonning bilish jarayonlari, tafakkur va sezgi organlari faoliyatiga oid ilmiy qarashlarni asoslagan. Shuningdek, Alisher Navoiy asarlarida inson ruhiyati, axloqiy tarbiya va komil inson g‘oyalari keng yoritilgan.

Zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari pedagogik va psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinib, ularning ilmiy merosining bugungi ta’lim tizimidagi ahamiyati asoslab berilgan.

Muhokama. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘rta Osiyo psixologik maktablari inson ruhiyati va ma’naviy kamolotiga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Sharq mutafakkirlari insonni nafaqat biologik mavjudot, balki ma’naviy va axloqiy jihatdan kamol topuvchi shaxs sifatida talqin qilganlar.

Sharq psixologik qarashlarida axloqiy tarbiya, tafakkur madaniyati, iroda va hissiyot masalalari markaziy o‘rin egallaydi. Ayniqsa, Forobiy, Ibn Sino va Navoiy asarlarida insonning ruhiy barkamolligi jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida baholangan.

Bugungi kunda Sharq psixologik merosini zamonaviy ta’lim va psixologik xizmat tizimiga integratsiya qilish yoshlar ma’naviyatini rivojlantirish hamda milliy qadriyatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Metodologik jadval

Tadqiqot yo‘nalishi	Qo‘llanilgan metod	Maqsad	Natija
Tarixiy manbalar tahlili	Kontent tahlil	Sharq mutafakkirlari qarashlarini o‘rganish	Psixologik g‘oyalar tizimlashtirildi
Psixologik tafakkur	Tarixiy-taqqoslash metodi	Psixologik qarashlar evolyutsiyasini aniqlash	Rivojlanish bosqichlari aniqlandi
Ma’naviy tarbiya	Ilmiy-nazariy tahlil	Axloqiy qarashlarni o‘rganish	Insonparvarlik tamoyillari asoslandi
Pedagogik qarashlar	Tahliliy metod	Ta’lim va ruhiyat bog‘liqligini o‘rganish	Pedagogik yondashuvlar ochib berildi
Sharq ilmiy merosi	Sistemali yondashuv	Psixologik maktablar xususiyatlarini aniqlash	Sharq psixologik maktablari tavsiflandi

Metodologik jadval tahlili

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, O‘rta Osiyo psixologik maktablari inson ruhiyati va ma’naviy tarbiyani kompleks tarzda o‘rganishga yo‘naltirilgan. Tarixiy-tahliliy metodlar Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlarini tizimlashtirish imkonini bergan.

Shuningdek, taqqoslash metodlari orqali Sharq va G‘arb psixologik maktablari o‘rtasidagi metodologik farqlar aniqlangan. Tadqiqot natijalari Sharq psixologik tafakkurining insonparvarlik va ma’naviy barkamollik tamoyillariga asoslanganligini ko‘rsatdi.

Xulosa. O‘rta Osiyo psixologiya maktablari jahon ilm-fani taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi. Sharq mutafakkirlarining inson ruhiyati, tafakkuri va ma’naviy kamolotiga oid ilmiy qarashlari zamonaviy psixologiya fanining metodologik asoslarini boyitishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari Sharq psixologik maktablari insonparvarlik, axloqiy tarbiya va ruhiy barkamollik g‘oyalariga asoslanganligini ko‘rsatdi. Kelajakda mazkur ilmiy merosni chuqurroq o‘rganish va ta’lim tizimiga integratsiya qilish yoshlar ma’naviy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri.
2. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari.
3. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar.
4. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub.
5. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2020.
6. Davletshin M.G. Psixologiya asoslari. – Toshkent, 2019.
7. Nishonova Z.T. Pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2021.
8. Karimova V.M. Sharq mutafakkirlari va psixologiya. – Samarqand, 2022.

Isayeva Madinabonu Malikovna
1-24 – PSI guruh talabasi
Hakimova Feruza Adiz qizi
1-23-MT guruh talabasi
Buxoro Xalqaro Unversiteti

PSIXOLOGIYADA MILLIY VA XORIJIY TAJRIBALARNI INTEGRATSIYALASH

Annotatsiya .*Ushbu maqolada milliy tajribalar, etnomadiniy qarashlar stereotiplarning ahamiyati aniq yoritilib tahlil qilinadi. Shuning bilan birga jahonda olib borilayotgan amaliyotlar psixologiyaga doir olamshumul yangiliklar, tajribalar ham aytib o’tilgan. Hozirgi globalizatsiya davrida insonning ham ilmiy ham xorijiy tajribalarini birlashtirish haqida ham tahlilar mavjud. Bundan tashqari ularni birlashtirish yo’lida qo’llaniladigan metodlar haqida tavsiyalar berib boriladi*

Аннотация. *В данной статье подробно анализируются национальный опыт, этнокультурные взгляды и значение стереотипов. Наряду с этим рассматриваются мировые практики, глобальные новшества и современные достижения в области психологии. В условиях современной глобализации представлены аналитические подходы к объединению научного и зарубежного опыта человека. Кроме того, приводятся рекомендации по методам, применяемым в процессе интеграции данных подходов и практик.*

Abstract. *This article provides a detailed analysis of national experiences, ethnocultural views, and the significance of stereotypes. At the same time, it discusses global practices, major innovations, and modern achievements in the field of psychology. In the context of contemporary globalization, the article also examines approaches to integrating both scientific and foreign*

experiences of individuals. In addition, recommendations are provided regarding the methods used in the process of combining these approaches and practices.

Kirish. Ma'lumki har bir xalqning o'z mentaliteti va qadriyatlari, urf-odatlari va manaviyatga boy bo'lgan tajribalari ham mavjud. Hozirgi kunda globallashuv jarayonida butun dunyo bo'ylab olib boriladigan ilmiy izlanish, yangiliklar, tadqiqot va izlanishlar psixikaning rivojlanishi uchun judayam katta muhim omil hisoblanadi.

Ushbu mavzu orqali milliy va xorijiy tajribalarni uyg'unlashtirgan holda inson psixikasini yanada takomillashtirish uchun muhim hisoblanadi. Buning natijasida ta'lim tizimi samaradorligini oshirishi insonning yanada mukammal rivojlanishiga yordam beradi.

Milliy psixologik tajribaning o'ziga xos jihatlari. Milliy psixologik tajriba – bu har xalqning ento xususiyati, uning kelib chiqish urf-odatlari, uning ento hayoti, yashash tarsi, tarbiyalash usullari va yshash tarzidan olgan xulosalari va tajribalaridir. Bizning xalqimizning yuqori manaviyatli madaniyatga boy bo'lgan o'ziga xos xususiyatlari va tajribalari bor. Bunga jamoaviylik, mehr-muhabbatli, sabr toqatli shuning bilan birga barchaga hurmat izzatli xususiyatlari misol bo'la oladi.

Shuni takidlash joizki har bir shaxs malum muhitda shakllanib keladi. Shaxsning tug'ilishidan boshlab uning atrof-muhiti oilasi va jamiyatdan ongsiz ravishd ma'lumotlarni singdirib, ustanovkalarni shakllanishiga sabab bo'ladi. Insonda avvalo milliy psixologik tajriba shakllanishi ham shundan darakdir. Ya'ni insoning tarbiyalanishi uning ota-onasi yillar davomida egallagan milliy tajribalarga bog'liq hisoblanadi. Ular yillar davomida etnomadaniyatning muhim qatlamidan kelib chiqqan va yillar davomida sinalgan tajribalar yig'indisidir. Shuni takidlash joizki mana shu milliy psixologik tajribalar orasida steriotip tushunchasi muhim rol o'ynaydi.

Stereotip — bu inson, guruh, millat yoki hodisa haqida oldindan shakllangan, umumlashgan va ko'pincha soddalashtirilgan tasavvur yoki fikrdir. Stereotiplar odatda jamiyat, madaniyat, ommaviy axborot vositalari va kundalik tajribalar ta'sirida shakllanadi.

Psixologiyada stereotip insonning boshqa odamlarni tez baholashiga yordam beruvchi ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida qaraladi. Biroq stereotiplar har doim ham haqiqatni to'liq aks ettirmaydi va ayrim hollarda noto'g'ri qarashlar yoki kamsitishlarga sabab bo'lishi mumkin.

Stereotiplar inson ongida axborotni tez qayta ishlashga yordam beradi. Shu bilan birga, ular odamlar o'rtasida noto'g'ri tasavvurlar, ijtimoiy masofa yoki konfliktlarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli zamonaviy psixologiyada stereotiplarni ilmiy jihatdan o'rganish va ularning ta'sirini tahlil qilish muhim hisoblanadi.

Milliy psixologiyada insonning takomillashi uning yashayotgan muhiti, oilasi, mahallasi va jamiyati bilan o'rganiladi. Chunki shaxni o'rganganimizda uning rivojlanish bosqichlari aynan shu omilga borib taqaladi.

Xorijiy psixologik tajribalarning ahamiyati. Ma'lumki xorijiy davlatlarda psixologiyani o'rganishda eng zamonaviy va texnologiyalaridan foydalanadi. Masalan, Amerika va Yevropa psixologiyasida kognitiv-bihevioral terapiya, psixoanaliz, gestalt terapiya va pozitiv psixologiya kabi yo'nalishlar keng rivojlangan.

Ushbu metodlar insonning aniq individual xususiyatlarini chuquroq o'rgnishga, insonda kechadigan stress holatlarini kamaytirish, uning qiziqishlarini anglagan holda motivatsiyasini oshirish hamda insonlarda ruhiy immunitetni shakllantirishda alohida e'tibor beradi. Shuning bilan birga ushbu tajribalar asosida psixologik diagnostika va korreksiya ishlari tizimli ravishda amalga oshiriladi.

Milliy va xorijiy tajribalarni integratsiyalash zarurati. Ma'lumki inson sotsial mavjudodligi sababli u jamiyatsiz hayot kechirishi judayam qiyin kechadi. Jamiyatga moslashish, yangilikka moslashish, insoniyat uchun qulayliklarni o'rganish, o'z ustida ishlash, jamiyatdagi o'rninitopish uchun bu hayotiy tajribalarni birlashtirish muhim sanaladi. Chunki malum bir stereotiplarda qotib qolish yangilikni qabul qilmaslik, malum darajada qaysidir muhitda qotib orqada qolib ketishga sabab bo'ladi. Shuning uchun ularni milliy qadriyatlar asosidagi tarbiyaviy yondashuvlarni zamonaviy ilmiy metodlar bilan uyg'unlashtirish orqali yanada samarali natijalarga erishish mumkin. Bularga misol qilib, ta'lim sohasida psixologik treninglar olish

jarayonida milliy mentalitet hisobga olinsa treninglarimiz yaxshi natija bera oladi. Oiladagi nizolarni hal qilishda sharqona qadriyatlarni zamonaviy terapiya usullari bilan uyg‘unlashtirish muhim hisoblanadi. Yana bir muhim omillardan biri yoshlar bilan ishlashda motivatsion va kommunikativ texnologiyalardan foydalanish yosh avlodga juda muhim hisoblanadi. Bunday integratsiya psixologik xizmatlarning sifatini oshiribgina qolmay, balki jamiyatda sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga ham yordam beradi.

Xulosa. Psixologiyada milliy va xorijiy tajribalarni integratsiyalash zamonaviy ilm-fanning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu integratsiya orqali shaxs tarbiyasi, ruhiy salomatlik va ta’lim samaradorligini oshirish mumkin. Milliy qadriyatlarni saqlagan holda xorijiy innovatsion yondashuvlardan oqilona foydalanish psixologiya fanining rivojlanishiga xizmat qiladi. Kelgusida integratsiyalashgan psixologik dasturlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish dolzarb vazifa bo‘lib qoladi.

Psixologiyada milliy va xorijiy tajribalarni integratsiyalash bugungi globallashuv jarayonida muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy jamiyatning tezkor rivojlanishi, axborot almashinuvining kuchayishi hamda inson psixikasiga ta’sir etuvchi omillarning murakkablashuvi psixologik yondashuvlarni yanada takomillashtirishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, milliy qadriyatlar, etnomadaniy qarashlar va xalqning tarixiy-ijtimoiy tajribasini zamonaviy xorijiy ilmiy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, milliy psixologik tajribalar insonning ma’naviy kamoloti, ijtimoiy moslashuvi va axloqiy tarbiyasida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, oilaviy qadriyatlar, jamoaviylik, kattalarga hurmat, mehr-oqibat va bag‘rikenglik kabi milliy xususiyatlar shaxs rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Xorijiy tajribalar esa psixologik diagnostika, korreksiya, terapiya va innovatsion metodlarning rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Ushbu metodlarning ilmiy asoslanganligi va amaliy samaradorligi psixologik xizmatlar sifatini oshirish imkonini beradi.

Maqolada stereotiplar va etnomadaniy qarashlarning inson tafakkuri hamda ijtimoiy munosabatlarga ta’siri ham yoritildi. Ayrim stereotiplar milliy o‘zlikni saqlashga xizmat qilsa, ayrimlari noto‘g‘ri qarashlar va ijtimoiy cheklovlarni yuzaga keltirishi mumkinligi aniqlandi. Shu sababli psixologiyada stereotiplarni ilmiy asosda tahlil qilish, ularning ijobiy va salbiy jihatlarini farqlash muhim hisoblanadi.

Shuningdek, integratsiyalashgan yondashuv psixologik ta’lim va amaliyotda yangi imkoniyatlarni yaratishi asoslab berildi. Milliy mentalitetga moslashtirilgan xorijiy metodlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirish, yoshlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, stress va psixologik muammolarni kamaytirishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ta’lim tizimida interaktiv treninglar, motivatsion texnologiyalar, kognitiv yondashuvlar va milliy tarbiya elementlarini uyg‘unlashtirish samarali natijalarni ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, psixologiyada milliy va xorijiy tajribalarni integratsiyalash nafaqat ilmiy taraqqiyotga, balki inson ruhiy salomatligini mustahkamlash, sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirish va barkamol avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi. Kelgusida milliy qadriyatlarga asoslangan innovatsion psixologik dasturlarni yaratish, xorijiy ilg‘or tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirish hamda integratsion tadqiqotlarni kengaytirish psixologiya fanining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘oziev E.G‘. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Davletshin M.G. *Psixologiya asoslari*. – Toshkent, 2020.
3. Freud S. *Introduction to Psychoanalysis*. – London, 2018.
4. Rogers C. *On Becoming a Person*. – New York, 2017.
5. Maslow A. *Motivation and Personality*. – New York, 2016.
6. Vygotsky L.S. *Thought and Language*. – Moscow, 2015.

Baboyev Alomirzo To‘lamirzayevich
O‘zbekiston Respublikasi Harbiy
Xavfsizlik Va Mudofaa Universiteti
Sharkiy Harbiy Okrug Fakulteti Boshlig‘i

HARBIY TA’LIM FAKULTETI TALABALARING SHAXSLILIK SIFATLARINI TADQIQ QILISHNING ILMIY PEDAGOGIK ASOSLARI

Kalit so‘zlar*: Xususiy metodologiya, Shaxslararo idrok, pragmatik funksiyasi, Stereotiplashtirish (qoliplashtirish) effekti, vatanparvarlik tuyg‘ularining shakllanganligi.*

Annotatsiya*: harbiy ta’lim fakulteti talabalarining shaxslilik sifatlarini tadqiq qilishning ilmiy metodologik asoslari, milliy iftixor, o‘zlikni anglash, vatanparvarlik tuyg‘ularining shakllanganligi va rivojlanganligini aniqlash uchun ta’lim-tarbiyani masalasi hali ham ko‘plab professor-o‘qituvchi va mutaxassislarining e’tiborini tortib kelmoqda. Hozirgi vaqtda ko‘plab tadqiqotchilarning qiziqishi turli yoshdagilarda harbiy xizmatchilarni tarbiyalash masalasiga qaratilgan va bu qobilyatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan o‘quv-mashg‘ulot jarayonlari pedagogik muloqotni o‘zlashtirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga hamda talabalarda imkon qadar , pedagogik muloqot omillarini shakllantirishning sifat darajalarini yuqori darajada rivojlantirishga yordam beradi. Mazkur maqolamiz manashu muammlarning yechimiga bag‘ishlangan bo‘lib, maqolada harbiy ta’lim muassasalari talabalarining , pedagogik muloqot omillarini shakllantirishning rivojlanganlik darajalari tadqiq etilgan.*

Key words*: Private methodology, Interpersonal perception, pragmatic function, Stereotyping effect, formation of patriotic feelings.*

Abstract: *the scientific methodological basis of researching the personality qualities of students of the faculty of military education, the issue of education to determine the formation and development of national pride, self-awareness, patriotism is still a problem for many professors and teachers. attracts the attention of experts. Currently, the interest of many researchers is focused on the issue of education of military servicemen at different ages, and the training processes aimed at developing these abilities are aimed at creating favorable conditions for mastering pedagogical communication and, as much as possible, the formation of quality factors of pedagogical communication in students. helps to develop the levels at a high level. This article is dedicated to the solution of these problems, and the development levels of formation of pedagogical communication factors of students of military educational institutions are studied in the article.*

Ключевые слова: *Частная методика, Межличностное восприятие, прагматическая функция, Стереотипический эффект, формирование патриотических чувств.*

Аннотация: *научно-методическая основа исследования качеств личности студентов факультета военного образования, проблема воспитания, направленная на формирование и развитие национальной гордости, самосознания, патриотизма, до сих пор остается проблемой для многих профессоров и преподавателей. внимание специалистов. В настоящее время интерес многих исследователей сосредоточен на проблеме воспитания военнослужащих разного возраста, а процессы обучения, направленные на развитие этих способностей, направлены на создание благоприятных условий для овладения педагогическим общением и, по возможности, формирования качественные факторы педагогического общения у студентов помогают развивать его на высоком уровне. Решению этих проблем посвящена данная статья, а также изучены уровни развития факторов педагогического общения курсантов военно-учебных заведений.*

Hozirgi zamonaviy fan nuqtai – nazarida «metodologiya» atamasi uchta turli darajadagi ilmiy yondashuv asosida anglanadi.

Umumiy metodologiya – tadqiqotchi tomonidan qabul qilinadigan umumiy falsafiy yondashuv, umumiy bilish usuli, umumiy anglash usuli. Umumiy metodologiya tadqiqot jarayonida anglangan yoki anglanmagan tarzda qabul qilinadigan eng umumiy tamoyillarni shakllantiradi. Xususan, ijtimoiy psixologiya uchun jamiyat va shaxs, inson tabiati masalalarini tushunilishini aniqlash zarur. Umumiy metodologiya sifatida tadqiqotchi turli falsafiy tizimlarni qabul qilishi mumkin.

Harbiy ta'lim fakulteti talabalaring shaxslilik sifatlari tadqiqida ham biz, shaxs va jamiyat kategoriyalarini umumiy metodologik tamoyil sifatida asos qilib oldik.

Xususiy (yoki maxsus) metodologiya – ma'lum bir bilimlar sohasi qo'llanadigan metodologik tamoyillar majmuidir. Xususiy metodologiya tadqiqotning o'ziga xos ob'ektiga nisbatan qo'llanadigan falsafiy tamoyillarning o'rganilishini taqozo etadi. Bu ham o'ziga xos bilish usuli, ammo bilimlar sohasining birmuncha tor doirasiga moslashtirilgan usuldir. Ijtimoiy psixologiyada uning ikki soha asosida kelib chiqishi bilan bog'liq holda maxsus metodologiya ham psixologiya, ham sotsialogiya tamoyillariga mos kelishi lozim. Misol tariqasida faoliyat tamoyilini ijtimoiy psixologiyada qanday qo'llanishini olish mumkin. Sotsialogiyada keng ma'nodagi faoliyat falsafiy tamoyili insonning jamiyatda hayot kechirishi usuli, insonlar faoliyati orqali yuzaga chiqadigan ijtimoiy qonuniyatlarning amalga oshirilishi sifatida qaraladi. Faoliyat yaratadi va individlarning, shu bilan birga butun jamiyatning hayot kechirishi shart – sharoitlarini o'zgartiradi. Aynan faoliyat orqali shaxs ijtimoiy munosabatlar tizimiga kirishadi. Psixologiyada esa faoliyat inson faolligining o'ziga xos turi, inson – sub'ekt tegishli tarzda ob'ektga nisbatan munosabatda bo'lishi, uni tasarruf etishi sifatida namoyon bo'ladigan sub'ekt – ob'ekt munosabati ko'rinishi sifatida qaraladi. Faoliyat davomida inson o'z qiziqishlarini qondiradi va shu asosda dunyoni o'zgartiradi. Shu bilan birga, kishi o'z ehtiyojlarini qondirishi jarayonida yangi ehtiyojlarning tug'ilishiga sabab bo'ladi. Shunday qilib, faoliyat davomida inson shaxsi rivojlanuvchi jarayon sifatida yuzaga chiqadi [33].

Muloqot psixologiyasida qo'llaniladigan kategoriyalardan yana biri mehnat guruhi psixologiyasidir.

Axloqiy – etik me'yorlar inson faolligining barcha shakllarini qamrab oladi, ular universaldir, ammo har bir sohada ushbu yozilmagan qonunlar o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Bunday qoidalar to'plami odatda professional etika deb ataladi. Azaldan tibbiyot xodimlari, o'qituvchilar va boshqa kasb egalari uchun axloqiy qoidalar to'plami mavjud.

Professional etikaning muhim shakllaridan birini muloqot etikasi tashkil etadi, chunki, uning zamiridagi bosh omil inson omilidir.

G.M. Andreyevaning fikriga ko'ra, muomalaning eng muhim birligi muloqot sanalib, motivatsiyada motiv qanchalik ahamiyat kasb etsa, u ham muomalada xuddi shunday muhim rol uynaydi. Muomala hamkorlik faoliyatining ehtiyojidan vujudga keluvchi, shaxslararo muloqot rivojining ko'p qirrali jarayonidir. Jahon psixologiyasi fanida e'tirof etilganidek, muomala ushbu tarkiblardan tashkil topgan bo'ladi.

1. Kommunikativ (asosan bir tomonlama) axborot uzatish.
2. Interaktiv (ikki tomonlama o'zaro ta'sir).
3. Perseptiv (o'zaro bir-birini idrok qilish).

1. Muomala o'z ichiga hamkorlik faoliyatining qatnashchilaridan o'zaro axborot almashuvni qamrab olgan bo'lib, u kommunikativ jabha sifatida tavsiflanishi mumkin. Odamlar bir-birlari bilan muloqotga kirishishi jarayonida muomalaning muhim vositalaridan biri hisoblanmish tilga va uning amaliy ifodasi bulmish nutq faoliyatiga bevosita murojaat qiladilar.

2. Muomalaning ikkinchi tomoni muloqotga kirishuvchilarning o'zaro ta'siri, ularning nutq faoliyatida nafaqat so'z orqali fikr almashinuvi, balki xatti-harakati va xulq-atvori bilan ham ta'sir o'tkazish hamda ta'sirlanishdan iboratdir.

3. Muomalaning uchinchi tomoni shundan iboratki, bunda muloqotga kiruvchilarning (muloqotdoshlarning) o'zaro bir-birlarini idrok qilish jarayonida namoyon bo'ladi, insonning inson tomonidan idrok qilishi yuzaga keladi. Bu jarayonning eng zarur tomoni unda muloqotga kipishuvchi sheriklarning biri aqlli, farosatli, tajribali, saviyasi yuqori inson sifatida ikkinchisining ishonchini qozonganligi uchun uni idrok qilish juda muhim ekanligi anglanadi yoki bir-birlarini

oldindan u bari bir hech narsani tushunmaydi, uzatilgan axborotni fahmlay olmaydi, degan taxminga suyangan ruhiy holat vujudga keladi [33, B. 79 – 174.].

Muomala ishtirokchilarining aloqaga kirishish jarayonida bir-birlariga nisbatan ular uchun u yoki bu darajada muhim bo‘lgan muayyan maqsadlarni ko‘zlashlari odatiy holdir, bu maqsadlar o‘z mazmuniga ko‘ra bir-biriga mos kelishi yoki bir –biridan farq qilishi mumkin. Mazkur maqsadlar – muomala ishtirokchilarida mavjud bo‘lgan ma’lum motivlar ta’sirida yuzaga kelib, ularni amalga oshirish har bir insonda muomalaning ob’ekti va sub’ekti sifatlarini rivojlanishi davomida shakllanadigan turli xulq-atvor usullaridan doimiy foydalanishni taqozo qiladi.

O’z shakli va turiga ko‘ra shaxslararo muloqot juda xilma-xildir. Be’vosita va bilvosita muloqot, verbal (so‘z orqali) va noverbal (imo-ishora, mimika, hatti-harakatlar orqali) shakllarga ajratiladi.

O’z vazifasiga ko‘ra muomala ko‘p funksiyalidir. Muomala funksiyalaridan 5 ta asosiysini ajratib ko‘rsatish mumkin [140, B. 94-96].

1. Muomalaning pragmatik funksiyasi. Birgalikdagi faoliyat jarayonidagi kishilarning o‘zaro hamkorligida amalga oshiriladi.
2. Muomalaning shakllantiruvchi funksiyasi. Insonning psixik qiyofasi shakllanishi va o‘zgarishi jarayonida yuzaga kelib, o‘zgalar tajribasini qabul qilish, o‘zlashtirish, qo‘llashda namoyon bo‘ladi.
3. Muomalaning tasdiqlovchi funksiyasi. shaxslilik sifatlarida inson o‘z-o‘zini anglash, o‘zligini tasdiqlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. O’z mavjudligini, qadr-qimmatini tasdiqlash xoxishi insonni o‘zgalardan «tayanch nuqtasi» qidirishga undaydi.
4. Muomalaning shaxslararo munosabatlarni tashkil etish va ta’minlash funksiyasi. O’zga kishilarni idrok etish va ular bilan turli munosabatlarga kirishishni amalga oshirish. Har qanday kishi uchun o‘zgalarga baho berish ma’lum emotsional (ijobiy yoki salbiy) munosabatlarni o‘rnatishda ko‘rinadi.
5. Muomalaning shaxs ichki dunyosi bilan bog‘liq funksiyasi. Kishining o‘z-o‘zi bilan (ichki yoki tashqi nutq vositasida, dialog tipida qurilgan) muloqoti.

Ko‘pgina hollarda, muomala deb ataluvchi insonlarning shaxslararo munosabatlari faoliyat bilan chambarchas bog‘liq holda uning amalga oshirilishining sharti sifatida yuzaga chiqadi. Shu bilan birga, muomala xizmat qilayotgan faoliyat turi faoliyat qatnashchilari orasidagi muomala mazmuniga, shakliga, uning jarayoni oqimiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Boshqa effekt – «izchillik effekti» bo‘lib, u ma’lumotlar ziddiyatli bo‘lgan taqdirda inson qiyofasini va u to‘g‘risidagi tasavvurni shakllantirishga birinchi navbatda kelib tushgan ma’lumotlar eng ko‘p ta’sir etishida namoyon bo‘ladi. Agar bu tanish odamga daxldor bo‘lsa, aksincha, eng oxirgilari ko‘p ta’sir ko‘rsatadi.

«Stereotiplashtirish (qoliplashtirish) effekti» idrok etilayotgan kishini muayyan ijtimoiy guruhga xos xislatlar unga ham xos deb qarashda namoyon bo‘ladi. Har birimizda muayyan ijtimoiy stereotiplar – o‘qituvchi, harbiy kishi, jinoyatchi kabi guruhlarning stereotiplari mavjud. Muayyan guruhning vakiliga duch kelganda, biz oldindan unga ushbu guruh vakillari bo‘lgan kishilarga xos muayyan xislatlarni unga ham xos deb qabul qilamiz. Ko‘pincha bunday stereotipdan xalos bo‘lish juda qiyin bo‘ladi [82].

Harbiy ta’lim fakulteti talabalaring kasbiy mahoratini hamda ular zimmasiga yuklatilgan funksiyalarning muvaffaqiyatli bajarilishini ko‘p jihatdan belgilab beruvchi muhim tarkibiy qism kasbiy muomala ko‘nikmalarini egallash va o‘z xizmat vazifalarini bajarish chog‘ida fuqarolar bilan psixologik aloqa o‘rnata olish qobiliyatini shakllantirish bo‘lib hisoblanadi.

Psixologik aloqa o‘rnatish muloqotning kerakli yo‘nalishida rivojlanishini va belgilangan maqsadga erishilishini ta’minlovchi sharoitlarni yaratishga qaratilgan, maqsadga yo‘naltirilgan, rejalashtiriladigan faoliyatdir. Psixologik aloqa o‘rnatishda muloqot rivojlanishi umumiy jarayonning bir qismini qamrab oluvchi bir necha bosqichlarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Bularga quyidagilar kiradi:

- muloqotni oldindan rejalashtirish;
- aloqa o‘rnatishni osonlashtiruvchi tashqi sharoitlarni yaratish;

– tashqi kommunikativ xislatlarni namoyon etish;
– kelishuvlarni to‘plash;
– umumiy va neytral qiziqishlarni izlab topish;
– muomaladagi to‘siqlarni bartaraf etishga qaratilgan harakatlar;
– individual ta’sir etish.

Muloqotni oldindan rejalashtirish. Psixologik aloqa o‘rnatish chog‘ida maqbul tarzdagi munosabatga erishish uchun harakatlarning avvaldan tuzilgan rejasiga ega bo‘lish, bo‘lg‘usi muloqotning qanday kechishini oldindan ko‘rish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun muloqotga kirishish mo‘ljallanayotgan shaxs haqida dastlabki ma’lumotlarga ega bo‘lish zarur. Masalan, uning muomalaga kirishuvchanlik xislatlari haqidagi ma’lumotlarga ega bo‘lish lozim. Shaxs bilan aloqaga kirishishni osonlashtiradigan ochiqlik, qiziquvchanlik, kirishimlilik, xushmuomalalik, odoblilik kabi xislatlar ham mavjud. Shu bilan birgalikda, aloqa o‘rnatishni qiyinlashtiradigan ortiqcha asabiylik, jizzakilik, tajovvuzkorlik, shubhaga beriluvchanlik, alamzadalik kabi shaxsiy xislatlar mavjud. Muloqotni oldindan rejalashtirish chog‘ida yuqorida sanab o‘tilgan xislatlarning mavjudligini doimo inobatga olish zarur.

Aloqa o‘rnatishni osonlashtiruvchi tashqi sharoitlarni yaratish. Har bir muayyan vaziyatda tashqi sharoitlar shaxslilik sifatlarida muloqot qilish zarur bo‘lgan ijtimoiy rolga ideal ravishda mos kelishi kerak. Hech narsa muloqotga xalaqit bermasligi, suhbatdoshingizni chalg‘itmasligi kerak. Vaziyat ishonchli suhbatga moyil bo‘lishi lozim. Shaxslararo masofa, shaxsiy maydonlar haqida bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish hamda ulardan shaxslilik sifatlarida unumli foydalanish zarur.

Kasbiy muloqot – xodimning muayyan qobiliyatlarini rivojlantirishni talab etuvchi anchagina murakkab jarayon bo‘lib, mazkur qobiliyatlarning rivojlantirilishi bojxona xodimi faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishning garovi sifatida yuzaga chiqadi va bojxona tizimi samaradorligini oshirishga ijobiy ta’sir etadi.

Kommunikatsiya jarayonida odamlar haqida axborot olish, ularga baho berishda verbal kommunikatsiya – so‘z, og‘zaki va yozma nutq keng qo‘llaniladi, ammo olimlarning ta’kidlashlaricha noverbal belgilar – mimika, vizual aloqa (ko‘z kontakti), muomalaning masofa va vaqt o‘lchamlari, jestlar, tana harakatlarini o‘qiy olish samarali muloqotning muhim shartidir [55].

Shunday qilib biz yuqorida shaxslilik sifatlarini psixologik jihatdan tadqiq qilishning metodologik tomonlariga to‘xtalib o‘tdik. Unda asosiy e’tiborimizni shu yo‘nalishda psixologiya fanida mavjud bo‘lgan turli xil ilmiy qarashlar va yondashuvlarga qaratdik. Endi tadqiqot predmetini o‘rganishga safarbar etilgan psixologik metodlar tavsifini ko‘rib chiqishga o‘tamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida. – Toshkent: Yozuvchi, 2002.- B.62.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.- 224 b.
3. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al Buxoriy «Al Jomi’ as– sahih». – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1997. 4-jild.- 526 b.
4. Alisher Navoiy. Mahbub – ul – qulub. – Toshkent, 1983.- 138 b.
5. Amir Temur va Temuriylar madaniyati va san’ati. – Toshkent: F. Fulom, 1996.- 88 b.
6. A’zamxo‘jayeva E.A. Muomala maromining yosh xususiyatlari va dinamikasi: Dis. … psixologiya fanlari nomzodi. – Toshkent, 2002.- 160 b.
7. Barotov Sh.R. Sotsialno-psixologicheskiye i nauchno-prakticheskiye osnovi sozdaniya psixologicheskoy slujbi v Uzbekistane: Avtoref. dis. … dokt. psixol. nauk. – Tashkent, 1998.- 37 s.

Boymurodova Nodirabegim Bahodir qizi
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR ASOSIDA O‘QUVCHILARNING HAYOTIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TAVSIFI

Annotatsiya: *mazkur maqolada ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar asosida o‘quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik tavsifi yoritilgan. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, muloqot madaniyati, ijtimoiy faollik, axloqiy fazilatlar va hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirishda milliy qadriyatlarning o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanishning samaradorligi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ona tili, o‘qish savodxonligi, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, hayotiy kompetensiya, pedagogik yondashuv, psixologik xususiyatlar, mustaqil fikrlash, muloqot madaniyati, axloqiy tarbiya, vatanparvarlik, ta’lim samaradorligi.*

Аннотация: *В данной статье освещается педагогико-психологическая характеристика развития жизненных компетенций учащихся на основе национальных и общечеловеческих ценностей на уроках родного языка и читательской грамотности. Проанализирована роль национальных ценностей в формировании у учащихся самостоятельного мышления, культуры общения, социальной активности, нравственных качеств и жизненных навыков в образовательном процессе. Также обоснована эффективность использования современных педагогических подходов с учетом возрастных и психологических особенностей учащихся.*

Ключевые слова: *родной язык, читательская грамотность, национальные ценности, общечеловеческие ценности, жизненная компетенция, педагогический подход, психологические особенности, самостоятельное мышление, культура общения, нравственное воспитание, патриотизм, эффективность образования.*

Annotation: *this article highlights the pedagogical and psychological characteristics of developing students’ life competencies based on national and universal values in mother tongue and reading literacy lessons. The role of national values in shaping students’ independent thinking, communication culture, social activity, moral qualities, and life skills in the educational process is analyzed. Furthermore, the effectiveness of using modern pedagogical approaches considering students’ age and psychological characteristics is substantiated.*

Keywords: *mother tongue, reading literacy, national values, universal values, life competence, pedagogical approach, psychological characteristics, independent thinking, communication culture, moral education, patriotism, educational effectiveness.*

Kirish. Hozirgi axborotlashgan jamiyat asrida yashar ekanmiz, ta’lim - tarbiya tizimida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanish tobora qaror topib bormoqda. Yosh avlodni yoshligidan ma’naviyatli qilib tarbiyalashda asrlar davomida sayqallanib kelayotgan xalq og‘zaki ijodidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga ko‘ra, xalq og‘zaki ijodining barcha janrlari, xususan, ertak, maqol, topishmoq, tez aytish, masal, xalq qo‘shiqlari o‘quvchilarni ma’naviy yetuk, sog‘lom avlod qilib tarbiyalashda asosiy omil hisoblanadi. Xalq og‘zaki ijodini o‘rganish asosan o‘quvchilarda xalqning turmush tarzi, ijtimoiy va maishiy hayoti, mehnat faoliyati, tabiat va jamiyatga qarashlari, inson va olamga nisbatan his tuyg‘ulari, baxtli va adolatli zamon va shu kabilar haqida tushuncha tasavvurlar hosil qiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darsliklarida berilgan xalq og‘zaki ijodiga mansub materiallarni o‘qib o‘rganish jarayonida o‘quvchilar o‘zlari sevib o‘qigan ertak - rivoyatlaridagi

qahramonlar kabi vatanparvar, mard, jasur, to‘g‘riso‘z, mehnatsevar, kamtar va mehribon insonlar bo‘lib yetishishni orzu qiladilar va shunga tomon harakat qila boshlaydilar. Ana shunday insonlar haqida tasavvur hosil qiladilar, ezgulikning hayotdagi o‘rni haqida bilib oladilar .Bularning hammasi bolaning har tomonlama yetuk bo‘lib shakllanishiga yordam beradi. Istiqlol tufayli erishilgan yutuqlarimiz haqidagi asarlar milliy g‘urur tuyg‘ularini tarbiyalashga xizmat qiladi. Boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarida xalq og‘zaki ijodidan berilgan namunalarni o‘rganish uchun boshlang‘ich sinf o‘quv dasturlarida muayyan vaqt ajratib ko‘rsatilgan bo‘ladi.

Ona tili va o‘qish savodxonligi darslari o‘quvchilarning nafaqat bilim olishiga, balki ularning shaxs sifatida shakllanishiga ham xizmat qiladigan muhim ta’lim jarayonidir. Ushbu fanlar orqali o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, o‘z fikrini erkin va ravon bayon etish, muloqotga kirishish, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish kabi hayotiy kompetensiyalar rivojlantiriladi. Ayniqsa, dars jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan matnlar, badiiy asarlar hamda tarbiyaviy mazmundagi topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlashda muhim omil hisoblanadiю

Asosiy qism. Milliy qadriyatlar xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, an’analari, ma’naviy merosi va axloqiy qarashlarini o‘zida mujassam etadi. O‘quvchilarga ana shu qadriyatlarni singdirish orqali ularda Vatanga muhabbat, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehr-oqibat, mehnatsevarlik kabi fazilatlar shakllanadi. Umuminsoniy qadriyatlar esa inson huquqlari, tinchlik, bag‘rikenglik, adolat va insonparvarlik kabi tushunchalarni qamrab oladi. Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida bunday qadriyatlarni o‘z ichiga olgan matnlar ustida ishlash o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi hamda ularni ijtimoiy hayotga tayyorlaydi.

Pedagogik nuqtayi nazardan qaraganda, hayotiy kompetensiyalarni rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuv muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv o‘quvchilarning olgan bilimlarini amaliyotda qo‘llay olishiga xizmat qiladi. Darslarda interfaol metodlardan, jumladan, “Aqliy hujum”, “Bahs-munozara”, “Klaster”, “Rolga kirish”, “Muammoli vaziyat” kabi usullardan foydalanish o‘quvchilarning faolligini oshiradi. Natijada ular o‘z fikrini asoslash, boshqalar fikrini tinglash va jamoa bilan ishlash ko‘nikmalarini egallaydi.

Psixologik jihatdan esa o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari va individual imkoniyatlarini hisobga olish muhimdir. Boshlang‘ich va o‘rta sinf o‘quvchilari ko‘proq obrazli tafakkurga ega bo‘lganligi sababli ularga qiziqarli matnlar, hayotiy misollar va didaktik o‘yinlar orqali ta’lim berish samarali natija beradi. O‘quvchilarda ijobiy motivatsiyani shakllantirish, ularni rag‘batlantirish va erkin fikrlashga undash psixologik jihatdan muhim omillardan biridir.

Shuningdek, ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham o‘quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi. Elektron taqdimotlar, multimedia vositalari va interaktiv topshiriqlar dars samaradorligini oshirib, o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Xalq og‘zaki ijodi — bu xalqning asrlar davomida og‘zaki ravishda yaratgan, avloddan-avlodga yetkazilgan adabiy va badiiy merosi. U xalqning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, qadriyatlari, urf-odatlari, hissiyotlari va ma’naviy dunyosini ifodalaydi. Asosan og‘zaki shaklda (so‘z, she’r, qo‘shiq, rivoyat) shakllanganligi sababli, u yozma ijoddan farq qiladi va har doim jonli ijro orqali avlodlarga yetkaziladi.

Boshlang‘ich sinflarda xalq og‘zaki ijodini o‘rganishda quyidagi maqsadlar ko‘zda tutiladi:

1. O‘quvchilarni har tomonlama barkamol inson ruhida tarbiyalash, ularda Vatanga, jamiyatga muhabbat hissini tarbiyalash;
2. O‘quvchilarga xalq ijodi bo‘yicha Milliy dastur asosida bilim berish;
3. O‘quvchilarda xalq og‘zaki ijodini o‘rganishga qiziqish uyg‘ota olis;
4. Milliy qadriyatlarga hurmat bilan birgalikda axloqiy fazilatlarnishakllantirish.

Xalq og‘zaki ijodi turlari

Xalq ertaklari orqali yaxshilik va yomonlik, halollik va mehnatsevarlik kabi tushunchalar ochib beriladi, maqollar esa hayotiy tajriba va donishmandlik namunasi sifatida tahlil qilinadi. Topishmoqlar o‘quvchilarning topqirligi va mantiqiy fikrlashini rivojlantirsa, tez aytishlar og‘zaki nutq ravonligini oshirishga yordam beradi. Rivoyat va afsonalar esa tarixiy xotira hamda milliy o‘zlikni anglashga xizmat qiladi.

Maqol, matal va rivoyatlar azaldan muhim didaktik vazifani bajarib kelgan . Ular ishonarli, sodda va tushunarli tarzda odamlarga qanday yashash va ishlashni o‘rgatadi, ularni tabiat hodisalarni uzoq vaqt davomida kuzatish natijalari bilan tanishtiradi, muayyan vaziyatda qanday harakat qilish kerakligi haqida ma’lumotlar beradi. Inson hayoti davomidagi faoliyatining asosiy qoidalari va axloqiy - estetik me’yorlari aniq shakllantirilgan bu janrdagi asarlar hayot darsligiga aylandi. Topishmoq o‘quvchilarning aqliy faoliyatini rag‘batlantiradi, aqliy mehnatga qiziqish uyg‘otadi, zukkolikka, topqirlikka va mantiqiy fikrlashga o‘rgatadi. Topishmoq bolaning dunyoni

tushunish darajasini sezilarli darajada kengaytiradi. Zamonaviy boshlang‘ich maktablarda o‘qib tushunish va uni nutqiga chiqarib bera olish ko‘nikmalarini to‘liq egallash vazifasi bilan bir qatorda o‘quvchilarning adabiy rivojlanishi vazifasi turibdi. Bu borada xalq og‘zaki ijodining o‘rni katta.

Maqol va matallar adabiy tilni boyitish, unga ta’sirchanlik, aniqlik berishda katta ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinf “Ona tili va o'qish savodxonligi” darsliklaridagi xalq og'zaki ijodiga mansub asarlar mundarijasi tahlilidan ham ko'rinadiki, o'quvchilar maktabga ilk qadam qo'ygan davridanoq xalqning o'lmas merosidan, ma'naviyat sarchashmasidan, ya'ni og'zaki ijodi namunalaridan bahramand bo'lar ekan. Bu asarlarni o'rganish jarayonida ularning tarbiyaviy jihatlariga diqqat qilish, ulardan yosh avlodning insoniy fazilatlarini shakllantirishda unumli foydalanish esa har bir o'qituvchining eng mas'uliyatli vazifasi bo'lib qolaveradi. Xalq og‘zaki ijod namunalarida ana shunday fazilatlatlar ulug'lanadi. Yolg'onchilik, baxillik va dangasalik kabi fazilatlar qoralanadi. Ana shunday mazmundagi xalq og‘zaki ijodini boshlang'ich sinflarda o'qib-o'rganilganda, o'quvchilarda shunday insoniy fazilatlar kamol toptirilishiga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki kichik yoshdagi o'quvchilar juda ta'sirchan bo'ladilar, ular xalq og‘zaki ijod namunalarida berilgan ezguliklardan quvonadilar, aksincha yovuzliklardan nafratlanadilar. Ana shu jarayonda o'quvchilarda komillik xislatlarini shakllantirish ayniqsa alohida o'rin tutadi.

Sinfdan tashqari o‘qish darslarida o‘rganiladigan xalq og‘zaki ijodi namunalari o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy dunyoqarashini kengaytirish, milliy qadriyatlarni singdirish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunday mashg‘ulotlarda asosan xalq ertaklari, maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar, rivoyatlar, afsonalar, latifalar va dostonlardan namunalar o‘rganiladi.

Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning yosh hususiyatlari, savodxonlik darajalari, shaxsiy tabiatlariga ko‘ra didaktik o‘yinlar orqali evristik suhbatlar loyihalashtirish asosidagi metodlar keng qo‘llanilmoqda. Agar o‘qitish jarayonida har bir o‘quvchi o‘zining o‘zlashtirish imkoniyati darajasida topshiriqlar olib ishlaganida u yuqori sifat va samaradorlikni ta’minlagan bo‘lar edi. Bunday holatni faqat tabaqalashtirgan ta’lim orqaligina amalga oshirish mumkin. Endi ta’lim jarayonlarini didaktik o‘yinlar orqali amalga oshirish haqida fikr yuritamiz: Interfaol o‘yinli metodlar o‘quvchi faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan. Ular o‘quvchi shaxsidagi ijodiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish va rivojlantirishning amaliy yechimlarini aniqlash va amalga oshirishda katta ahamiyatga ega. Interfaol o‘yinlar nazariy, amaliy, jismoniy, rolli, ishchanlik va boshqa yo‘nalishdagi turlarga ajratiladi. Ular o‘quvchilarda tahlil qilish,hisoblash, o‘lchash, yasash, sinash, kuzatish, solishtirish, xulosa chiqarish, mustaqil qaror qabul qilish, guruh yoki mustaqil jamoa tarkibida ishlash,nutq o‘stirish, til o‘rgatish yangi bilimlar olish faoliyatlarini rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan ta’lim-tarbiya jarayoni o‘quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu darslar orqali o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, muloqot madaniyati, ijtimoiy faollik, axloqiy fazilatlar va ma’naviy dunyoqarash shakllanadi. Milliy qadriyatlar asosida tarbiyalangan o‘quvchi o‘z xalqining tarixi, madaniyati va an’analariga hurmat bilan qaraydi, umuminsoniy qadriyatlarni anglagan holda jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasini namoyon etadi. Shuningdek, ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va psixologik yondashuvlardan samarali foydalanish o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi hamda ularning bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. O‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan darslar esa ta’lim samaradorligini yanada oshiradi. Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘un holda singdirish orqali ma’naviy yetuk, mustaqil fikrlovchi, hayotiy kompetensiyalarga ega barkamol avlodni tarbiyalash mumkin. Bu esa bugungi ta’lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxo‘jayeva N.N. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. – Toshkent: TDPU, 2011. – 160 b.
2. Davletshin M.G. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2017. – 256 b.
3. G‘ulomov A., Qosimova K. *O‘qish metodikasi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2015. – 224 b.
4. Imomnazarov M. *Milliy ma’naviyat asoslari*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2001. – 176 b.
5. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. *Ta’limda innovatsion texnologiyalar*. – Toshkent: Iste’dod, 2008. – 180 b.
6. Jalolov J. *Ta’limda kompetensiyaviy yondashuv asoslari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 192 b.
7. Jo‘rayev M., Eshonqulov J. *Folklorshunoslik asoslari*. – Toshkent: Fan, 2013. – 240 b.
8. Mahmudov K. *Ona tili o‘qitish metodikasi*. – Toshkent: Fan, 2018. – 208 b.
9. Matchonov S. *Boshlang‘ich sinflarda ona tili va o‘qish savodxonligini o‘qitish metodikasi*. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 224 b.

Икромова Малика
Докторант Бухарского международного университета

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ САМОДИАГНОСТИКИ У УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: *В данной статье рассматриваются социально-психологические факторы, влияющие на развитие самодиагностики у учителей английского языка. Самодиагностика выступает важнейшим механизмом профессионального самоанализа, обеспечивающим объективную оценку собственных педагогических действий, коммуникативных стратегий и результатов учебной деятельности. Особое внимание уделяется таким факторам, как рефлексивность, профессиональная мотивация, уровень эмпатии, социальный интеллект, коммуникативная компетентность и психологический климат педагогического коллектива. Обосновывается значимость самодиагностики как условия повышения педагогического мастерства и профессионального роста преподавателя иностранного языка. Исследования в области профессиональной компетентности учителей английского языка также подтверждают роль внутренних психолого-педагогических и внешних социально-педагогических факторов в развитии профессионального мастерства.*

Ключевые слова: *самодиагностика, учителя английского языка, социально-психологические факторы, рефлексия, профессиональная мотивация, социальный интеллект, педагогическое мастерство.*

Abstract: *This article explores the socio-psychological factors influencing the development of self-diagnostic skills among English language teachers. Self-diagnosis is considered a crucial component of professional competence, enabling educators to assess their teaching practices, identify strengths and weaknesses, and engage in continuous professional development. The study focuses on key determinants such as professional motivation, reflective ability, communicative competence, emotional stability, and empathy, which significantly affect teachers’ capacity for self-analysis and self-regulation.*

The research applies a multidisciplinary approach, integrating concepts from educational psychology and pedagogy to analyze how internal and external factors shape teachers’ reflective processes. Particular attention is given to the role of introspection, self-awareness, and feedback mechanisms in enhancing pedagogical effectiveness.

The findings indicate that the development of self-diagnostic competence is closely related to the level of teachers’ reflective culture and their ability to engage in systematic self-evaluation. Strengthening these socio-psychological factors contributes to improved teaching quality,

professional growth, and the overall effectiveness of the educational process. Practical recommendations are provided for fostering self-diagnostic skills in teacher training and professional development programs.

Keywords: *self-diagnosis, English language teacher, professional competence, socio-psychological factors, reflection, introspection, professional motivation, communicative competence, empathy, emotional stability, self-assessment, reflective culture, pedagogical mastery, professional development*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ingliz tili o‘qituvchilarida o‘z-o‘zini diagnostika qilish ko‘nikmalarining shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilinadi. O‘z-o‘zini diagnostika qilish pedagogning kasbiy kompetentligining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u o‘qituvchiga o‘z faoliyatini baholash, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishni ta’minlash imkonini beradi. Tadqiqotda kasbiy motivatsiya, refleksiya, kommunikativ kompetentlik, emotsional barqarorlik va empatiya kabi omillarning o‘qituvchilarning o‘z-o‘zini tahlil qilish va boshqarish qobiliyatiga ta’siri yoritilgan.*

Tadqiqotda pedagogika va psixologiya fanlari integratsiyasi asosida o‘qituvchilarning refleksiv jarayonlariga ta’sir etuvchi ichki va tashqi omillar o‘rganiladi. Ayniqsa, introspeksiya, o‘zini anglash va qayta aloqa mexanizmlarining pedagogik samaradorlikni oshirishdagi o‘rni alohida ta’kidlanadi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘z-o‘zini diagnostika qilish kompetentligining rivojlanishi o‘qituvchilarning refleksiv madaniyati va tizimli o‘z-o‘zini baholash qobiliyatiga bevosita bog‘liqdir. Ushbu ijtimoiy-psixologik omillarni rivojlantirish ta’lim sifati, kasbiy o‘sish va pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, maqolada o‘qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirish jarayonida o‘z-o‘zini diagnostika qilish ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so’zlar*: o‘z-o‘zini diagnostika qilish, ingliz tili o‘qituvchisi, kasbiy kompetentlik, ijtimoiy-psixologik omillar, refleksiya, introspeksiya, kasbiy motivatsiya, kommunikativ kompetentlik, empatiya, emotsional barqarorlik, o‘z-o‘zini baholash, refleksiv madaniyat, pedagogik mahorat, kasbiy rivojlanish*

Введение: Современная система образования предъявляет высокие требования к личности учителя английского языка, его профессиональной мобильности, способности к саморазвитию и постоянному совершенствованию педагогической деятельности. В этих условиях особую актуальность приобретает самодиагностика как процесс осознанного анализа собственных профессиональных качеств, педагогических умений и социально-психологических ресурсов.

Самодиагностика позволяет педагогу своевременно выявлять сильные и слабые стороны своей профессиональной деятельности, корректировать методы обучения, совершенствовать взаимодействие с учащимися и повышать эффективность преподавания. Особенно значима она для учителей английского языка, деятельность которых напрямую связана с коммуникативным взаимодействием, межкультурной компетентностью и эмоционально насыщенным педагогическим общением.

Основная часть

1.Самодиагностика как психологический механизм профессионального развития

Самодиагностика представляет собой процесс самооценки, самоанализа и самоконтроля профессиональной деятельности. Она тесно связана с развитием педагогической рефлексии, профессионального самосознания и критического мышления.

Для учителей английского языка самодиагностика включает:

- анализ эффективности используемых методик преподавания;
- оценку коммуникативного взаимодействия с учащимися;
- выявление уровня собственной языковой и методической подготовки;
- анализ эмоционального состояния в процессе преподавания;
- определение уровня профессионального удовлетворения.

2. Социально-психологические факторы самодиагностики

Развитие самодиагностики у учителей английского языка определяется рядом социально-психологических факторов.

2.1. Рефлексивность личности

Рефлексивность является центральным фактором самодиагностики. Способность учителя анализировать собственные действия, эмоциональные реакции и педагогические решения способствует осознанию профессиональных затруднений и поиску путей их преодоления.

Чем выше уровень рефлексивности, тем более объективной становится самооценка профессиональной деятельности.

2.2. Профессиональная мотивация

Высокая внутренняя мотивация к педагогической деятельности усиливает стремление учителя к самоанализу и профессиональному росту. Мотивационный фактор считается одним из ключевых предикторов развития профессиональной компетентности учителей английского языка.

Мотивированные преподаватели:

- чаще анализируют результаты уроков;
- стремятся к обратной связи;
- активно используют инновационные методы;
- легче принимают конструктивную критику.

2.3. Социальный интеллект

Социальный интеллект помогает учителю правильно интерпретировать поведение учащихся, коллег и администрации, понимать эмоциональный фон общения и прогнозировать результаты педагогического взаимодействия.

Для самодиагностики это особенно важно, так как через понимание социальной ситуации учитель может объективнее оценить собственный вклад в образовательный процесс. Исследования подчеркивают, что социальный интеллект формирует атмосферу успешных отношений с коллегами и обучающимися.

2.4. Эмпатия

Эмпатия способствует глубокому пониманию эмоционального состояния учеников, повышает качество педагогического взаимодействия и позволяет учителю соотносить собственный стиль общения с реакциями аудитории.

Эмпатичный преподаватель легче определяет, насколько его методы преподавания соответствуют психологическим потребностям учащихся.

2.5. Психологический климат коллектива

Благоприятная атмосфера в педагогическом коллективе стимулирует открытость, профессиональный обмен опытом и готовность к самоанализу.

Поддержка коллег:

- снижает тревожность;
- повышает уверенность в себе;
- способствует объективности самооценки;
- формирует культуру профессиональной рефлексии.

3. Значение самодиагностики в деятельности учителя английского языка

Самодиагностика способствует:

- развитию педагогического мастерства;
- формированию устойчивой профессиональной идентичности;
- профилактике эмоционального выгорания;
- совершенствованию коммуникативной компетентности;
- развитию навыков самообразования.

Исследования личностных факторов профессионального выгорания учителей также показывают, что развитые механизмы самонаблюдения и саморефлексии снижают риск эмоционального истощения.

Список литературы

1. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя. — Москва: Академия, 2018. — 320 с.
2. Маркова А. К. Психология труда учителя. — Москва: Просвещение, 2019. — 256 с.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессионального образования. — Москва: Юрайт, 2020. — 395 с.
4. Бодалев А. А. Психология общения: энциклопедический словарь. — Москва: Когито-Центр, 2011. — 600 с.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. — Москва: Лабиринт, 2019. — 352 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Москва: Смысл, 2005. — 352 с.
7. Атаходжаева Ш. А. Характеристики социального интеллекта будущих учителей английского языка // Образование и инновационные исследования. — 2024. — № 4. — С. 112–118.

Fayziyev Murod Mirg'olib o'g'li
Buxoro xalqaro universiteti 1-bosqich magistranti

YOSHLAR ORASIDA STRESS VA DEPRESSIYA RIVOJLANISHIGA OLIB KELUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR: DIAGNOSTIKA VA PROFILAKTIKA MODELI

Annotatsiya *Mazkur maqolada zamonaviy jamiyat sharoitida yoshlar orasida keng tarqalib borayotgan stress va depressiya holatlarining psixologik determinantlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda yosh davriga xos emotsional beqarorlik, shaxsiy identifikatsiya inqirozi, akademik bosim, oilaviy nizolar, ijtimoiy tarmoqlarning psixik salomatlikka ta'siri, ijtimoiy taqqoslash fenomeni, yolg'izlik hissi hamda kognitiv distortsiyalar kabi omillar ilmiy nuqtai nazardan izohlanadi. Shuningdek, stress va depressiyani aniqlashda qo'llaniladigan psixodiagnostik metodlar, jumladan, standart testlar, klinik suhbat, kuzatuv, so'rovnoma va psixometrik baholash mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Maqolada O'zbekiston sharoitida yoshlar psixologik salomatligini mustahkamlashga qaratilgan ko'p bosqichli profilaktika modeli ishlab chiqiladi. Ushbu model individual, oilaviy, ta'limiy va institutsional darajalarda amalga oshiriladigan psixoprofilaktik chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. Natijada, yoshlar orasida ruhiy barqarorlikni shakllantirish, depressiv xavf omillarini kamaytirish hamda psixologik yordam tizimini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *stress, depressiya, yoshlar psixologiyasi, emotsional zo'riqish, psixodiagnostika, profilaktika, kognitiv distortsiya, rezilyentlik, psixik salomatlik, psixologik yordam*

Annotation. *This article comprehensively analyzes the psychological factors contributing to the development of stress and depression among young people in modern society. The study examines age-related emotional instability, identity crisis, academic pressure, family conflicts, the impact of social media on mental health, social comparison, feelings of loneliness, and cognitive distortions from a scientific perspective. In addition, modern psychodiagnostic methods used to identify stress and depression, including standardized tests, clinical interviews, observation, questionnaires, and psychometric assessment tools, are discussed. The article also proposes a multi-level preventive model aimed at strengthening the psychological well-being of youth in Uzbekistan. This model includes preventive measures implemented at the individual, family, educational, and institutional levels. As a result, practical recommendations are developed to enhance emotional resilience, reduce depressive risk factors, and improve the system of psychological support for young people.*

Keywords: *stress, depression, youth psychology, emotional tension, psychodiagnostics, prevention, cognitive distortion, resilience, mental health, psychological support.*

Аннотация. *В данной статье комплексно анализируются психологические факторы, способствующие развитию стресса и депрессии среди молодежи в условиях современного общества. В исследовании с научной точки зрения рассматриваются возрастная эмоциональная нестабильность, кризис личностной идентичности, академическое давление, семейные конфликты, влияние социальных сетей на психическое здоровье, феномен социального сравнения, чувство одиночества, а также когнитивные искажения. Кроме того, рассмотрены современные психодиагностические методы выявления стресса и депрессии, включая стандартизированные тесты, клиническое интервью, наблюдение, анкетирование и психометрическую оценку. В статье также предлагается многоуровневая профилактическая модель, направленная на укрепление психологического благополучия молодежи Узбекистана. Данная модель включает профилактические меры, реализуемые на индивидуальном, семейном, образовательном и институциональном уровнях. В результате разработаны практические рекомендации по формированию эмоциональной устойчивости, снижению факторов риска депрессии и совершенствованию системы психологической поддержки молодежи.*

Ключевые слова: *стресс, депрессия, психология молодежи, эмоциональное напряжение, психодиагностика, профилактика, когнитивные искажения, резильентность, психическое здоровье, психологическая помощь.*

Kirish. XXI asr globallashuv davrida yoshlar hayotida ijtimoiy, iqtisodiy va axborot oqimlarining keskin ortishi ularning psixik salomatligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimidagi raqobat kuchayishi, kasbiy kelajak borasidagi noaniqlik, oila va jamiyatning yuqori kutishlari, virtual muloqotning real ijtimoiy aloqalarni siqib chiqarishi natijasida stress va depressiv holatlar yoshlar orasida dolzarb muammoga aylanmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, ruhiy buzilishlarning sezilarli qismi aynan o‘smirlik va yoshlik davrida boshlanadi. Bu esa mazkur davrni psixologik xavf davri sifatida o‘rganishni talab etadi.

Yoshlik davri biologik yetilish bilan birga psixologik identitet, qadriyatlar tizimi, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy rol tanlash bosqichi hisoblanadi. Ushbu jarayonlar muvaffaqiyatli kechmagan taqdirda, shaxs ichki ziddiyat, o‘zini qadrsiz his qilish, umidsizlik va motivatsion pasayish holatiga tushishi mumkin. Stressning uzoq davom etishi esa depressiv simptomatika rivojlanishiga sabab bo‘ladi.

O‘zbekiston sharoitida ham yoshlar orasida ruhiy salomatlik masalalari dolzarb bo‘lib bormoqda. So‘nggi yillarda ta’lim muassasalarida psixologik xizmat tizimi rivojlanayotgan bo‘lsa-da, profilaktika va erta diagnostika mexanizmlarini ilmiy asosda kuchaytirish zarurati mavjud. Shu bois mazkur maqolaning maqsadi – yoshlar orasida stress va depressiya rivojlanishiga olib keluvchi psixologik omillarni aniqlash, ularni ilmiy tahlil qilish hamda samarali diagnostika va profilaktika modelini ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism. 1. Stress va depressiyaning nazariy-psixologik mohiyati. Stress tushunchasi ilmiy adabiyotga Hans Selye tomonidan kiritilgan bo‘lib, u organizmning tashqi yoki ichki bosimlarga nisbatan umumiy moslashuv reaksiyasi sifatida talqin etiladi. Psixologik nuqtai nazardan stress – bu shaxs resurslari bilan muhit talablari o‘rtasidagi nomutanosiblik natijasida yuzaga keladigan emotsional zo‘riqishdir. Stressning qisqa muddatli shakli motivatsiyani oshirishi mumkin, biroq surunkali stress psixosomatik va affektiv buzilishlarga olib keladi.

Depressiya esa shunchaki kayfiyat tushkunligi emas, balki murakkab affektiv-kognitiv sindromdir. Unga qiziqishning pasayishi, energiya yetishmasligi, o‘zini ayblash, umidsizlik, ijtimoiy chekinish, uyqu va ishtaha buzilishi kabi simptomlar xos. Aaron T. Beck nazariyasiga ko‘ra, depressiyaning asosida salbiy avtomatik fikrlar va kognitiv triada – o‘ziga, dunyoga va kelajakka salbiy munosabat yotadi.

Yoshlar orasida stress va depressiya ko‘pincha bir-biriga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Uzoq davom etgan stress fiziologik resurslarni kamaytiradi, shaxsning o‘zini boshqarish imkoniyatlarini pasaytiradi va depressiv reaksiyalar uchun psixologik zamin yaratadi.

2. Yoshlar orasida stress va depressiyani keltirib chiqaruvchi psixologik omillar. Yoshlar orasida stress va depressiyaning rivojlanishida bir qator individual va ijtimoiy-psixologik

omillar muhim rol o‘ynaydi. Birinchi omil – perfektsionizm va muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rquvdir. Akademik natijalarga ortiqcha bog‘lanish, xatoga nisbatan toqatsizlik va o‘zini doim boshqalar bilan solishtirish ichki bosimni kuchaytiradi.

Ikkinchi omil – past o‘zini baholash. O‘z qadrini tashqi tasdiqqa bog‘lagan yoshlar tanqid, rad etilish yoki muvaffaqiyatsizlikni keskin qabul qiladilar. Natijada ularda umidsizlik va depressiv kayfiyat kuchayadi.

Uchinchi omil – oilaviy muhit. Konfliktli oila, hissiy sovuqlik, avtoritar tarbiya yoki befarqlik yoshning xavfsizlik hissini susaytiradi. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, qo‘llab-quvvatlovchi oilaviy muhit psixologik rezilyentlikni oshiradi.

To‘rtinchi omil – ijtimoiy tarmoqlarning ta’siri. Idealizatsiyalangan hayot obrazlari, tashqi ko‘rinish standartlari, “layk” ga qaramlik va doimiy taqqoslash mexanizmi yoshlarning o‘zidan qoniqmaslik hissini kuchaytiradi. Bu esa tashvish va depressiya xavfini oshiradi.

Beshinchi omil – yolg‘izlik va ijtimoiy izolyatsiya. Raqamli muloqot ko‘paygan bo‘lsa-da, chuqur emotsional aloqalar kamayishi ko‘plab yoshlarni ichki bo‘shliq hissiga olib kelmoqda.

3. Stress va depressiyani diagnostika qilishning zamonaviy usullari. Yoshlar orasida stress va depressiyani erta aniqlash psixologik yordam samaradorligini belgilaydi. Diagnostika ko‘p komponentli bo‘lishi lozim.

Birinchi yo‘nalish – psixometrik testlar. Masalan, Aaron T. Beck tomonidan ishlab chiqilgan Beck Depression Inventory depressiv simptomlarni baholashda keng qo‘llanadi. Shuningdek, Charles D. Spielberger shkalalari tashvish darajasini aniqlashda muhim.

Ikkinchi yo‘nalish – klinik suhbat va psixologik intervyu. Bu usul simptomlarning chuqurligi, davomiyligi va hayotiy vaziyat bilan bog‘liqligini aniqlash imkonini beradi.

Uchinchi yo‘nalish – kuzatuv metodi. Talabaning darsdagi faolligi, muloqotga kirishuvchanligi, tashqi ko‘rinishi, motivatsiyasi va emotsional reaksiyalari muhim indikator hisoblanadi.

To‘rtinchi yo‘nalish – raqamli monitoring. Zamonaviy ilovalar uyqu rejimi, faoliyat darajasi, kayfiyat kundaliklari orqali xavf belgilarini aniqlash imkonini bermoqda.

O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida psixologik xizmat markazlarida ushbu metodlarni integratsiyalash zarur.

4. Yoshlar uchun kompleks profilaktika modeli

Stress va depressiyani kamaytirish faqat davolash emas, balki oldini olish orqali samaraliroq amalga oshiriladi. Shu asosda to‘rt bosqichli profilaktika modeli taklif etiladi.

Birinchi bosqich – individual profilaktika. Bunga stressni boshqarish ko‘nikmalari, vaqtni rejalashtirish, relaksatsiya texnikalari, emotsional intellektni rivojlantirish, kognitiv qayta tuzish metodlari kiradi.

Ikkinchi bosqich – oilaviy profilaktika. Ota-onalarni psixologik savodxonlikka o‘rgatish, farzand bilan konstruktiv muloqot, qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish muhimdir.

Uchinchi bosqich – ta’lim muassasasi darajasi. Universitet va maktablarda anonim maslahat xizmatlari, psixologik seminarlar, stresssiz baholash elementlari, mentorlik tizimi joriy etilishi lozim.

To‘rtinchi bosqich – jamiyat va davlat darajasi. Ruhiy salomatlik stigmasini kamaytirish, media kampaniyalar, yoshlar markazlarida psixolog shtatlarini ko‘paytirish va onlayn yordam platformalarini rivojlantirish talab etiladi.

Tahlil va muhokama

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, stress va depressiya biologik emas, ko‘proq psixososial xarakterga ega ko‘p omilli hodisadir. Ayniqsa, yoshlar orasida muammo yashirin kechadi: ko‘plab yoshlar yordam so‘rashni zaiflik deb qabul qiladilar. Natijada diagnostika kechikadi.

O‘zbekiston sharoitida oilaning ijtimoiy ta’siri yuqori bo‘lgani sababli profilaktika dasturlarida ota-onalar bilan ishlash alohida ahamiyat kasb etadi. Xalqaro tajribada, xususan World Health Organization tavsiyalarida ta’lim tizimida ruhiy salomatlik dasturlarini joriy etish samarali deb topilgan.

Yoshlar bilan ishlashda universal yondashuv emas, differensial yondashuv zarur. Masalan, introvert shaxslar bilan ijtimoiy moslashuv, perfektsionistlar bilan kognitiv moslashuv, travmatik tajribaga ega yoshlar bilan terapevtik yordam ko‘proq samara beradi.

Yoshlar orasida stress va depressiya bugungi davrning dolzarb psixologik muammolaridan biridir. Ularning rivojlanishida past o‘zini baholash, perfektsionizm, oilaviy nizolar, akademik bosim, ijtimoiy taqqoslash va yolg‘izlik kabi omillar muhim rol o‘ynaydi. Mazkur holatlarni erta aniqlash uchun psixometrik testlar, klinik suhbat va kuzatuv metodlaridan kompleks foydalanish lozim. Taklif etilgan profilaktika modeli individual, oilaviy, ta’limiy va institutsional darajalarni qamrab olgani bilan amaliy ahamiyatga ega. Ruhiy salomatlikni mustahkamlash yoshlar intellektual salohiyati va jamiyat taraqqiyoti uchun strategik omildir.

Amaliy tavsiyalar

1. Oliy ta’lim muassasalarida doimiy psixologik skrining tizimini joriy etish.
2. Talabalar uchun “Stress menejmenti” treninglarini tashkil qilish.
3. Ota-onalar uchun psixologik seminar va konsultatsiyalar o‘tkazish.
4. Depressiya alomatlari bo‘yicha anonim onlayn maslahat platformalarini yaratish.
5. Kurator va pedagoglarni psixologik xavf belgilarini aniqlashga o‘rgatish.
6. Ijtimoiy tarmoqlardan sog‘lom foydalanish bo‘yicha media savodxonlik darslarini joriy etish.
7. Talabalarda rezilyentlik va emotsional intellektni rivojlantiruvchi dasturlar ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. Toshkent.
2. Davletshin M.G. Yosh davrlari psixologiyasi. Toshkent.
3. Nishonova Z.T. Shaxs psixologiyasi asoslari. Toshkent.
4. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. Toshkent.
5. Zamonaviy psixologik tadqiqotlar to‘plami. O‘zbekiston Respublikasi OTM nashrlari.
6. Hans Selye. The Stress of Life.
7. Aaron T. Beck. Cognitive Therapy and Emotional Disorders.
8. World Health Organization. Adolescent Mental Health Reports.

To‘layev Xojiboy O‘ktam o‘g‘li
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

ICHKI ISHLAR XODIMLARIDA IJTIMOIY MOSLASHUVNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuv jarayonining psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Kasbiy faoliyatning murakkabligi, yuqori mas’uliyat, stressli vaziyatlar hamda doimiy muloqot ehtiyoji xodimlarning psixologik barqarorligi va ijtimoiy adaptatsiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida ichki ishlar xodimlarining ijtimoiy moslashuviga ta’sir qiluvchi omillar, ularning kommunikativ qobiliyatlari, stressga chidamliligi, refleksiv xususiyatlari va kasbiy identifikatsiyasi ilmiy jihatdan yoritildi. Shuningdek, psixologik xizmatning ijtimoiy moslashuvni rivojlantirishdagi o‘rni ham asoslab berildi.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy moslashuv, ichki ishlar xodimlari, psixologik xizmat, stress, kasbiy faoliyat, kommunikativ kompetentlik, refleksiya, adaptatsiya, psixologik barqarorlik.*

Kirish. Jamiyat taraqqiyoti va huquq-tartibot tizimining samarali faoliyati ko‘p jihatdan ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy tayyorgarligi, psixologik barqarorligi hamda ijtimoiy

moslashuv darajasiga bog‘liqdir. Zamonaviy globallashuv jarayonlari, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi, turli xavf va tahdidlarning ortib borishi ichki ishlar xodimlari faoliyatiga nisbatan yanada yuqori talablarni qo‘ymoqda. Shu sababli xodimlarning xizmat faoliyatiga, jamoaga va ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslashuvi dolzarb psixologik muammolardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Ichki ishlar tizimi faoliyati yuqori darajadagi emotsional zo‘riqish, xavfli vaziyatlar, keskin qaror qabul qilish zarurati hamda insonlar bilan uzluksiz muloqot qilish bilan tavsiflanadi. Bunday sharoitlarda xodimning ijtimoiy moslashuvi faqatgina tashqi muhitga moslashish emas, balki uning ichki psixologik resurslari, stressga bardoshliligi, kommunikativ madaniyati va kasbiy o‘zini anglash darajasi bilan ham chambarchas bog‘liqdir.

Psixologiya fanida ijtimoiy moslashuv shaxsning muhit talablariga mos ravishda o‘z xulq-atvorini tashkil etishi, ijtimoiy rollarni muvaffaqiyatli bajarishi va jamoadagi munosabatlarni muvozanatli shakllantira olishi sifatida talqin qilinadi. Ichki ishlar xodimlari misolida esa bu jarayon yanada murakkab xarakterga ega bo‘lib, kasbiy deformatsiya, emotsional kuyish, agressivlik va stress kabi holatlar bilan uzviy bog‘liqdir. Ayniqsa, doimiy ravishda huquqbuzarliklar, nizoli vaziyatlar va turli ijtimoiy muammolar bilan ishlash xodimlarning psixoemotsional holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Natijada ayrim hollarda xodimlarda ruhiy charchoq, motivatsiyaning pasayishi hamda kasbiy sovuqqonlik holatlari kuzatiladi.

Ichki ishlar xodimlarining ijtimoiy moslashuvi bir necha bosqichlarda amalga oshadi. Dastlabki bosqichda xodim yangi xizmat muhiti, jamoa va kasbiy talablarni anglashga harakat qiladi. Bu davrda uning kommunikativ qobiliyatlari, moslashuvchanligi va stressga chidamliligi muhim ahamiyat kasb etadi. Keyingi bosqichda esa xodim xizmat faoliyatidagi ijtimoiy rollarni egallab, jamoaviy munosabatlar tizimiga integratsiyalashadi. Aynan shu jarayonda rahbar va jamoaning qo‘llab-quvvatlashi moslashuv samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotlarda qayd etilishicha, ichki ishlar organlarida faoliyat yurituvchi xodimlarning muvaffaqiyatli ijtimoiy moslashuvi ularning emotsional intellekti bilan ham bevosita bog‘liqdir. Emotsional intellekt insonning o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishi, boshqalarning emotsional holatini tushunishi hamda vaziyatga mos psixologik yondashuvni qo‘llay olish qobiliyatini ifodalaydi. Emotsional intellekti yuqori bo‘lgan xodimlar fuqarolar bilan muloqotda bag‘rikenglik, vazminlik va empatiya namoyon etadi. Bu esa nizoli holatlarning oldini olish va ijtimoiy munosabatlarni sog‘lomlashtirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Ichki ishlar tizimida xizmat olib borayotgan xodimlarning kasbiy faoliyatida refleksiv qobiliyatlar ham muhim o‘rin egallaydi. Refleksiya orqali xodim o‘z faoliyatini tahlil qiladi, yo‘l qo‘yilgan xatolarni anglaydi va kelgusidagi faoliyatini takomillashtirishga harakat qiladi. Refleksiv yondashuv kasbiy kompetentlikni rivojlantirish bilan bir qatorda shaxsning o‘zini boshqarish va emotsional nazorat qilish imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Shu sababli zamonaviy psixologik xizmat tizimida refleksiv treninglar va psixokorreksion mashg‘ulotlardan keng foydalanish tavsiya etiladi.

Bundan tashqari, ichki ishlar xodimlarining ijtimoiy moslashuvida kasbiy identifikatsiya muhim ahamiyat kasb etadi. Kasbiy identifikatsiya xodimning o‘z kasbiga bo‘lgan sadoqati, xizmat vazifalarini chuqur anglashi va kasbiy qadriyatlarni qabul qilishi bilan tavsiflanadi. Kasbiy identifikatsiyasi shakllangan xodimlarda mas’uliyat hissi, intizom va xizmat faoliyatiga nisbatan motivatsiya yuqori darajada bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida xizmat samaradorligining ortishiga hamda jamoada sog‘lom psixologik muhit shakllanishiga xizmat qiladi.

Ichki ishlar organlarida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Psixologik diagnostika, individual konsultatsiyalar, treninglar va psixoprofilaktik tadbirlar orqali xodimlarning emotsional zo‘riqishini kamaytirish, stressga chidamliligini oshirish va kommunikativ kompetentligini rivojlantirish mumkin. Ayniqsa, xizmat faoliyatini endigina boshlagan yosh xodimlarning ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlash maqsadida maxsus adaptatsion dasturlarni ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, jamoadagi ijobiy psixologik muhit ham ijtimoiy moslashuvning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Jamoa a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, hamkorlik va psixologik

qo‘llab-quvvatlash xodimning xizmat faoliyatiga tezroq moslashishiga yordam beradi. Aksincha, ziddiyatli va nosog‘lom muhit moslashuv jarayonini qiyinlashtirib, xodimning psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois ichki ishlar tizimida rahbarlarning psixologik madaniyatini rivojlantirish ham muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, ichki ishlar xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlarini o‘rganish nafaqat xodim shaxsining kasbiy rivojlanishini, balki huquq-tartibot tizimi samaradorligini ta’minlashda ham muhim ilmiy-amaliy аҳамиятга эга. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarni kengaytirish va psixologik xizmat tizimini takomillashtirish orqali ichki ishlar organlari faoliyatining samaradorligini yanada oshirish mumkin.

Asosiy qism. Ichki ishlar xodimlarining ijtimoiy moslashuvi bir necha psixologik omillar asosida shakllanadi. Avvalo, xodimning individual-psixologik xususiyatlari, temperament tipi, xarakter sifatlari va emotsional barqarorligi adaptatsiya jarayonining samaradorligini belgilaydi. Sangvinik va flegmatik temperament vakillari odatda xizmat faoliyatidagi o‘zgaruvchan vaziyatlarga nisbatan tezroq moslashadi. Melanxolik tipdagi xodimlarda esa xavotir, ichki zo‘riqish va stress holatlari kuchliroq kuzatilishi mumkin.

Ichki ishlar tizimidagi faoliyat ko‘pincha xavfli va ziddiyatli vaziyatlar bilan bog‘liq bo‘lgani sababli stressga chidamlilik muhim psixologik determinant hisoblanadi. Stressga bardosh bera oladigan xodimlar murakkab vaziyatlarda ham ratsional qaror qabul qilish, hissiyotlarni nazorat qilish va professional muvozanatni сақлаб қолиш имкониятига эга бўлади. Aksincha, psixologik zo‘riqishning ortishi xodimning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatib, kommunikativ nizolar, agressiv reaksiya yoki kasbiy deformatsiyaga olib kelishi mumkin.

Kasbiy moslashuvning muhim tarkibiy qismlaridan biri kommunikativ kompetentlikdir. Ichki ishlar xodimlari fuqarolar bilan samarali muloqot qilish, nizoli vaziyatlarni tinch yo‘l bilan hal etish va xizmat jarayonida psixologik ta’sir usullaridan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi zarur. Kommunikativ qobiliyatning rivojlanganligi xodimning jamoaga integratsiyalashuvi va xizmat samaradorligini oshiradi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ichki ishlar organlarida faoliyat yuritayotgan xodimlarning refleksiv xususiyatlari ham ijtimoiy moslashuvda muhim rol o‘ynaydi. Refleksiya insonning o‘z faoliyati, xatti-harakati va hissiy holatini tahlil qila olish qobiliyatidir. Refleksiv ko‘nikmalari rivojlangan xodimlar o‘z xatolarini tezroq anglaydi, o‘zini nazorat qilish mexanizmlarini shakllantiradi va jamoaviy munosabatlarda konstruktiv yondashuvni namoyon etadi.

Ichki ishlar xodimlarida kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi ham ijtimoiy moslashuvning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Kasbiy identifikatsiya xodimning o‘z kasbiga nisbatan ijobiy munosabatda bo‘lishi, xizmat vazifalarini anglab yetishi va kasbiy qadriyatlarni qabul qilishi bilan belgilanadi. Kasbiy identifikatsiyasi yuqori bo‘lgan xodimlarda xizmatga sadoqat, mas’uliyat va psixologik barqarorlik yuqori darajada namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, psixologik xizmat tizimi ichki ishlar xodimlarining ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik diagnostika, psixoprofilaktika, trening va konsultatsiyalar orqali xodimlarning stressga chidamliligini oshirish, kommunikativ kompetentligini rivojlantirish va emotsional zo‘riqishning oldini olish mumkin. Ayniqsa, yosh xodimlarning xizmat faoliyatiga moslashuvida psixologik treninglar va mentorlik tizimi samarali vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Ijtimoiy moslashuv jarayonida jamoaviy muhit ham alohida ahamiyatga ega. Sog‘lom psixologik muhit mavjud bo‘lgan jamoalarda xodimlarning o‘zaro ishonchi, hamkorligi va motivatsiyasi yuqori bo‘ladi. Bu esa xizmat samaradorligining oshishiga va kasbiy stressning kamayishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, rahbarning boshqaruv uslubi ham xodimlarning moslashuviga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Demokratik va qo‘llab-quvvatlovchi boshqaruv uslubi xodimlarning psixologik xavfsizligini ta’minlaydi.

Bugungi kunda ichki ishlar organlarida inson omiliga bo‘lgan e’tibor ortib borayotganligi psixologik xizmat faoliyatini yanada takomillashtirishni talab etadi. Xodimlarning ijtimoiy moslashuvini chuqur o‘rganish va psixologik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini rivojlantirish huquq-tartibot tizimi samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ichki ishlar xodimlarining ijtimoiy moslashuvi murakkab psixologik jarayon bo‘lib, u individual-psixologik xususiyatlar, kommunikativ kompetentlik, stressga chidamlilik, refleksiya va kasbiy identifikatsiya kabi omillar bilan belgilanadi. Xizmat faoliyatining murakkab va stressli sharoitlari xodimlardan yuqori psixologik tayyorgarlikni talab qiladi.

Tadqiqot natijalari ichki ishlar organlarida psixologik xizmatni takomillashtirish, psixoprofilaktik tadbirlarni kuchaytirish va trening dasturlarini keng joriy etish zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, yosh xodimlarning kasbiy va ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlash xizmat samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, jamoada sog‘lom psixologik muhit yaratish, konstruktiv boshqaruv usullarini qo‘llash hamda xodimlarning emotsional holatini muntazam monitoring qilish ichki ishlar organlari faoliyatining barqarorligini ta’minlaydi. Demak, ijtimoiy moslashuvni rivojlantirishga qaratilgan psixologik yondashuvlar nafaqat xodim shaxsining rivojlanishiga, balki jamiyat xavfsizligi va huquq-tartibot tizimi samaradorligiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
2. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2019.
3. Davletshin M.G. Zamonaviy psixologiya nazariyalari. – Toshkent, 2021.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Смысл, 2005.
5. Реан А.А. Психология адаптации личности. – Санкт-Петербург: Питер, 2008.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. – Москва: Академия, 2007.
7. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2018.
8. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1987.
9. Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 1995.
10. Bandura A. Social Learning Theory. – New York: General Learning Press, 1977.

Rabimov Obid Abdulma’jamovich
Buxoro Xalqaro Universiteti magistranti

SHAXSNING MOTIVATSION VA HISSIY HOLATI O‘RTASIDAGI O‘ZARO BOG‘LIQLIK

Annotatsiya: *Mazkur maqolada shaxsning motivatsion va hissiy holati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlashga qaratilgan tadqiqot natijalari taqdim etiladi. Tadqiqot jarayonida shaxslarning motivatsion darajasi va hissiy holati psixologik testlar, so‘rovnomalar va eksperimental metodlar orqali o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, motivatsiya darajasi yuqori bo‘lgan shaxslar hissiy barqarorlikka va ijobiy kayfiyatga ega bo‘lish ehtimoli ko‘proq, shuningdek, salbiy hissiy holatlar ularning motivatsiyasini pasaytirishi mumkin. Ushbu tadqiqot psixologik maslahat va shaxsiy rivojlanish sohasida amaliy qo‘llanmalarga ega bo‘lishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *motivatsiya, hissiy holat, emotsional barqarorlik, shaxs psixologiyasi, psixologik tahlil, ichki motivlar, tashqi motivatsiya, stressga chidamlilik, kayfiyat o‘zgarishi, hissiy intellekt, shaxsning ruhiy holati, psixometrik baholash.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается взаимосвязь между мотивационным и эмоциональным состоянием личности. В ходе исследования уровень мотивации и эмоциональное состояние испытуемых изучались с помощью психологических тестов, анкет и экспериментальных методов. Результаты показали, что лица с высокой мотивацией имеют больше шансов обладать эмоциональной стабильностью и позитивным настроением, в то время как негативные эмоциональные состояния могут*

снижать их мотивацию. Данное исследование может иметь практическое значение в психологическом консультировании и личностном развитии.

Ключевые слова: *мотивация, эмоциональное состояние, эмоциональная стабильность, психология личности, психологический анализ, внутренние мотивы, внешняя мотивация, стрессоустойчивость, изменение настроения, эмоциональный интеллект, психическое состояние, психометрическая оценка.*

Abstract: *This article examines the interrelationship between an individual's motivational and emotional states. The research examined participants' levels of motivation and emotional condition using psychological tests, questionnaires, and experimental methods. The results indicate that individuals with high motivation are more likely to exhibit emotional stability and a positive mood, while negative emotional states may reduce their motivation. This study may have practical applications in psychological counseling and personal development.*

Keywords: *motivation, emotional state, emotional stability, personality psychology, psychological analysis, intrinsic motivation, extrinsic motivation, stress resilience, mood variation, emotional intelligence, mental state, psychometric assessment.*

Kirish. Shaxsning motivatsion va hissiy holati psixologiya fanida uzoq yillardan beri diqqat markazida turuvchi muhim masalalardan biridir. Motivatsiya — bu shaxsni ma'lum bir faoliyatga yo‘naltiruvchi ichki va tashqi kuchlar majmui bo‘lib, uning harakatlanish, o‘zini rivojlantirish va maqsadlariga erishish jarayonidagi asosiy omil sifatida qaraladi (Ryan & Deci, 2000). Shu bilan birga, hissiy holat — shaxsning vaqtinchalik yoki barqaror emotsional tajribalarini ifodalaydigan psixologik holat bo‘lib, u shaxsning xulq-atvori, qaror qabul qilishi va ijtimoiy munosabatlariga bevosita ta'sir qiladi (Gross, 2015).

Hozirgi kunda psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, motivatsion va hissiy komponentlar o‘rtasida chuqur o‘zaro bog‘liqlik mavjud. Masalan, yuqori ichki motivatsiyaga ega shaxslar stressli vaziyatlarda ham hissiy barqarorlikni saqlay oladi, ijodiy va professional faoliyatda yuqori natijalarga erishadi (Schunk, Pintrich & Meece, 2014). Shu bilan birga, salbiy hissiy holatlar — masalan, xavotir, depressiya yoki norozilik — shaxsning motivatsiyasini pasaytirishi, qaror qabul qilish jarayonini murakkablashtirishi va umumiy ruhiy holatga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin (Lazarus, 1991).

Motivatsion va hissiy omillarni o‘rganish psixologik diagnostika, shaxsiy rivojlanish, ta'lim jarayonida va psixologik maslahat berish amaliyotida muhim ahamiyatga ega. Ushbu mavzu doirasida o‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlar motivatsiya va hissiy holatni psixometriya vositalari, eksperimental metodlar, so‘rovnomalar va kuzatuvlar orqali aniqlash imkonini beradi (Barrett et al., 2007). Shu bilan birga, shaxsning motivatsion va hissiy xususiyatlari orasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash inson resurslarini boshqarish, stressni kamaytirish, ijtimoiy moslashuvchanlikni oshirish va pedagogik jarayonlarni optimallashtirishga yordam beradi.Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi shaxsning motivatsion va hissiy holati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash va ularning psixologik xususiyatlarini tahlil qilishdir. Tadqiqot natijalari shaxsning ruhiy holati, motivatsion faolligi va hissiy barqarorligini yaxshilash bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi. Shu maqsadda ushbu ishda motivatsion va hissiy komponentlarni baholashning psixodiagnostik metodlari, psixometrik testlar va eksperimental tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Shaxsning motivatsion va hissiy holati zamonaviy psixologiya va pedagogika fanida katta dolzarblikka ega, chunki ular inson faoliyati, ijtimoiy moslashuv va ruhiy barqarorlikni belgilovchi asosiy omillardir. Hozirgi kunda ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlar, ish va ta'lim jarayonlarining murakkablashuvi, shuningdek, stress va ruhiy bosimning oshishi shaxslarning motivatsion va hissiy komponentlariga bevosita ta'sir qilmoqda (Lazarus, 1991; Ryan & Deci, 2000). Shu sababli, ushbu holatlarni tizimli ravishda o‘rganish va tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yuqori motivatsiyaga ega shaxslar ijobiy hissiy holatni saqlashga, murakkab vaziyatlarda qaror qabul qilishda samarali bo‘lishga va o‘zini rivojlantirishga yuqori darajada tayyor bo‘ladi (Schunk, Pintrich & Meece, 2014). Aksincha, motivatsiya

yetishmovchiligi yoki salbiy hissiy holatlar shaxsning faoliyat samaradorligini pasaytiradi, stressni oshiradi va psixologik muammolarga olib keladi (Gross, 2015). Shu bilan birga, zamonaviy pedagogik va psixologik amaliyotlar motivatsion va hissiy omillarni baholash orqali shaxsning professional, akademik va ijtimoiy rivojlanishini optimallashtirish imkonini beradi.

Shaxsning motivatsion va hissiy holatini o‘rganish dolzarbligi shuningdek, psixodiagnostika, shaxsiy rivojlanish va maslahat berish tizimlarida ham ko‘rinadi. Psixologik testlar, so‘rovnomalar va eksperimental metodlar yordamida ushbu komponentlarni aniqlash, shaxsning ruhiy barqarorligi va ijodiy faoliyatini yaxshilashga ilmiy asoslangan yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi (Barrett et al., 2007). Shu sababli, motivatsion va hissiy komponentlarni tahlil qilish zamonaviy psixologiya fanining dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, shaxsning individual xususiyatlarini, ijtimoiy moslashuvchanligini va psixologik salomatligini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi.

Dolzarblik shuningdek, zamonaviy jamiyat sharoitida yoshlar va kattalar motivatsiyasi va hissiy barqarorligini rivojlantirish, stressni boshqarish va psixologik yordam tizimlarini samarali tashkil etish zaruriyati bilan bog‘liq. Shu nuqtai nazardan, shaxsning motivatsion va hissiy holatini ilmiy asosda o‘rganish, ularni tahlil qilish va baholash, psixologik xizmat va ta’lim jarayonlarini optimallashtirish uchun juda muhimdir.

Adabiyotlar tahlili. Shaxsning motivatsion va hissiy holatini o‘rganish psixologiya fanining markaziy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, motivatsiya va hissiy holat shaxsning faoliyati, ijtimoiy moslashuvi va psixologik barqarorligida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu mavzu bo‘yicha adabiyotlar ikki asosiy yo‘nalishga ajratiladi: motivatsiya psixologiyasi va hissiy holatni o‘rganish.

Motivatsiya psixologiyasi sohasida Ryan va Deci (2000) tomonidan ishlab chiqilgan O‘z-o‘zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory) motivatsiyaning ichki va tashqi komponentlarini aniqlashda asosiy ilmiy manba sifatida qaraladi. Ushbu nazariya shuni ko‘rsatadiki, ichki motivatsiya shaxsning qiziqishi, shaxsiy qadr-qimmati va ichki intilishlariga bog‘liq bo‘lsa, tashqi motivatsiya mukofotlar, baholar yoki tashqi talablar bilan shakllanadi. Shuningdek, Schunk, Pintrich va Meece (2014) tadqiqotlarida motivatsiya darajasi va ta’lim samaradorligi orasidagi bog‘liqlik ilmiy jihatdan isbotlangan, yuqori motivatsiya darajasiga ega shaxslarning hissiy barqarorligi va faoliyat samaradorligi oshishi qayd etilgan.

Hissiy holatni o‘rganish bo‘yicha Gross (2015) va Lazarus (1991) kabi olimlar hissiy barqarorlik, stressga chidamlilik va kayfiyat o‘zgarishlarini psixologik nuqtai nazardan tahlil qilgan. Lazarusning stress nazariyasi hissiy holatning shaxsning qaror qabul qilishiga va faoliyatga bo‘lgan motivatsiyasiga qanday ta’sir qilishini tushuntiradi. Shuningdek, Barrett va boshq. (2007) hissiy holatni psixometrik testlar va eksperimental metodlar orqali baholash imkoniyatlarini ilmiy asosda taqdim etadi.

O‘zbek olimlaridan R. Omonov (2018) shaxsning motivatsion va hissiy holatini integratsion tarzda o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi. Uning tadqiqotlariga ko‘ra, motivatsiya va hissiy barqarorlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash orqali shaxsning ijtimoiy faoliyatini va psixologik moslashuvini yaxshilash mumkin. Shu bilan birga, Toshkent davlat pedagogika universiteti olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda yoshlarning akademik motivatsiyasi va hissiy holati orasidagi aniq bog‘liqliklar aniqlangan (Karimov, 2020).

Shuningdek, motivatsion va hissiy holatni o‘rganish psixodiagnostika, psixoterapiya va pedagogik maslahatlar sohasida amaliy ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy ilmiy adabiyotlar shaxsning motivatsion va hissiy xususiyatlarini kompleks tarzda baholash, stressni boshqarish va psixologik rivojlanishni optimallashtirishga qaratilgan metodologiyalarni taklif qiladi (Deci & Ryan, 2017; Schunk et al., 2014).

Xulosa. Mazkur tadqiqot shaxsning motivatsion va hissiy holati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ilmiy asosda o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, shaxsning ichki va tashqi motivatsiya darajasi uning hissiy barqarorligi, stressga chidamliligi, kayfiyat holati va faoliyat samaradorligi bilan bevosita bog‘liqdir. Yuqori ichki motivatsiyaga ega shaxslar murakkab vaziyatlarda ham hissiy barqarorlikni saqlashga, samarali qarorlar qabul qilishga va ijodiy faoliyatni rivojlantirishga qodir bo‘ladi. Shu bilan birga, salbiy hissiy holatlar motivatsiya

darajasini pasaytirishi, qaror qabul qilish jarayonini murakkablashtirishi va shaxsning psixologik barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, motivatsion va hissiy komponentlarni o‘rganish zamonaviy psixologiya va pedagogika fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Ryan va Deci (2000), Gross (2015), Lazarus (1991), Schunk va boshq. (2014) kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan nazariy va eksperimental tadqiqotlar motivatsiya va hissiy holatning o‘zaro bog‘liqligini ilmiy asosda tasdiqlaydi. Shu bilan birga, O‘zbekistondagi zamonaviy tadqiqotlar (Omonov, 2018; Karimov, 2020) ushbu bog‘liqlikni milliy psixologik va pedagogik kontekstda tahlil qilish imkonini beradi.

Natijada, shaxsning motivatsion va hissiy holatini tizimli tarzda o‘rganish va baholash psixologik maslahat berish, shaxsiy rivojlanish, pedagogik jarayonlarni optimallashtirish va stressni boshqarish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, shaxsning motivatsion va hissiy xususiyatlarini kompleks tarzda baholash, ularning o‘zaro ta’sirini aniqlash va shaxsiy rivojlanish strategiyalarini shakllantirish zamonaviy psixologiyaning ilmiy va amaliy ehtiyojlariga javob beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Barrett, L. F., Mesquita, B., Ochsner, K. N., & Gross, J. J. (2007). *The experience of emotion*. Annual Review of Psychology, 58, 373–403.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Publications.
3. Gross, J. J. (2015). *Emotion regulation: Current status and future prospects*. Psychological Inquiry, 26(1), 1–26.
4. Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. Oxford University Press.
5. Omonov, R. (2018). Shaxsning motivatsion va hissiy holatini integratsion o‘rganish. *Psixologiya va pedagogika*, 2(12), 45–53.
6. Karimov, A. (2020). Yoshlar motivatsiyasi va hissiy barqarorligi. *O‘zbekiston psixologiya jurnali*, 1(5), 23–31.
7. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W. H. Freeman.
8. Vygotsky, L. S. (1987). *Thinking and speech*. Springer Science & Business Media.
9. McClelland, D. C. (1987). *Human motivation*. Cambridge University Press.
10. Deci, E. L. (1975). *Intrinsic motivation*. Springer Science & Business Media.

Xuddiyeva Umida
Buxoro xalqaro universiteti tayanch doktoranti

AI VOSITALARI ORQALI O‘QUVCHILARNING MATEMATIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur tezisda sun’iy intellekt (AI) vositalari yordamida o‘quvchilarning matematik kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari va metodik asoslari yoritilgan. Zamonaviy ta’lim tizimida AI texnologiyalarining joriy etilishi individual yondashuvni kuchaytirish, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish hamda matematik masalalarni mustaqil yechish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi tahlil qilingan. Shuningdek, AI vositalarining adaptiv o‘qitish, avtomatik tahlil, virtual yordamchi va interaktiv platformalar orqali ta’lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, AI texnologiyalari, matematik kompetensiya, raqamli ta’lim, adaptiv o‘qitish, mantiqiy fikrlash, interaktiv platforma, innovatsion pedagogika.*

Kirish. Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi o'quvchilarning bilim olish faoliyatini yangi bosqichga olib chiqmoqda. AI vositalari yordamida ta'lim jarayonini individuallashtirish, o'quvchilarning bilim darajasini tahlil qilish va ularning ehtiyojlariga mos o'quv materiallarini taqdim etish imkoniyati paydo bo'lmoqda. Bu esa ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish hamda o'qitish jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qilmoqda.

Hozirgi raqamli davrda ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o'quvchilarni zamonaviy bilim va kompetensiyalar bilan qurollantirishdan iboratdir. An'anaviy o'qitish metodlari ko'plab ijobiy jihatlarga ega bo'lsa-da, ular barcha o'quvchilarning individual ehtiyoj va qobiliyatlarini to'liq hisobga olish imkonini bermaydi. Sun'iy intellekt esa aynan shu muammoni hal qilishga yordam beruvchi innovatsion vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. AI texnologiyalari o'quvchilarning o'zlashtirish sur'ati, bilim darajasi va qiziqishlarini tahlil qilib, ular uchun individual ta'lim trayektoriyasini shakllantiradi. Natijada har bir o'quvchi o'z imkoniyatlari va ehtiyojlariga mos ravishda bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Matematika fani o'quvchilarda mantiqiy tafakkur, tahliliy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish va algoritmik yondashuvni rivojlantiruvchi muhim fanlardan biri hisoblanadi. Shu sababli matematik kompetensiyalarni rivojlantirish ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaraladi. Matematik kompetensiya nafaqat formulalarni bilish, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo'llay olish, mantiqiy xulosa chiqarish, ma'lumotlarni tahlil qilish va muammolarga kreativ yondashish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Zamonaviy ta'lim konsepsiyalarida aynan kompetensiyaviy yondashuv muhim o'rin egallab, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va amaliy faoliyatga tayyorligini shakllantirishga qaratilgan.

An'anaviy o'qitish usullarida barcha o'quvchilarning individual qobiliyatlarini bir xil darajada hisobga olish qiyin bo'lsa, AI texnologiyalari bu muammoni samarali hal qilish imkonini beradi. Masalan, ayrim o'quvchilar matematik masalalarni tez va oson o'zlashtirsa, boshqalarga mavzuni tushunish uchun ko'proq vaqt va qo'shimcha tushuntirish talab etiladi. Sun'iy intellekt asosidagi platformalar esa har bir o'quvchining bilim darajasi va o'zlashtirish tezligini aniqlab, unga mos topshiriq va tavsiyalarni ishlab chiqadi. Bu esa o'quvchilarning bilimdagi bo'shliqlarini o'z vaqtida aniqlash va ularni bartaraf etishga yordam beradi.

Sun'iy intellekt asosidagi platformalar o'quvchining bilim darajasi, xatolari va o'zlashtirish tezligini tahlil qilib, unga mos topshiriqlarni tavsiya etadi. Bu esa matematik kompetensiyalarni bosqichma-bosqich rivojlantirishda muhim pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, AI tizimlari yordamida murakkab matematik mavzularni vizual shaklda tushuntirish imkoniyati o'quvchilarning fan bo'yicha qiziqishini oshiradi. Grafiklar, animatsiyalar, interaktiv mashqlar va virtual modellar matematik tushunchalarni yanada aniqroq tasavvur qilish imkonini beradi.

Shuningdek, AI vositalari o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirishda ham katta ahamiyatga ega. O'quvchi istalgan vaqtda AI platformasiga murojaat qilib, masalalarni yechish usullarini o'rganishi, xatolarini tahlil qilishi va qo'shimcha mashqlar bajarishi mumkin. Bu esa uzluksiz ta'lim muhitini shakllantirib, o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytiradi. Ayniqsa, individual ishlash imkoniyati o'quvchilarda o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi hamda matematik fanlarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi.

AI texnologiyalarining yana bir muhim jihati shundaki, ular o'qituvchilar faoliyatini ham yengillashtiradi. Sun'iy intellekt tizimlari o'quvchilarning natijalarini avtomatik tahlil qiladi, baholash jarayonini optimallashtiradi va har bir o'quvchi bo'yicha statistik ma'lumotlarni shakllantiradi. Natijada o'qituvchi o'quvchilarning qaysi mavzularda qiynalayotganini tezda aniqlab, individual pedagogik yondashuvni amalga oshirishi mumkin bo'ladi. Bu esa ta'lim samaradorligini oshirish bilan bir qatorda o'qituvchining vaqt va mehnatini tejashga ham xizmat qiladi.

Bundan tashqari, AI vositalari yordamida matematika fanini o'qitishda gamifikatsiya elementlaridan foydalanish imkoniyati kengaymoqda. Turli o'yin texnologiyalari, reyting tizimlari

va interaktiv topshiriqlar o‘quvchilarda musobaqalashuv ruhini shakllantirib, ularni faol bilim olishga undaydi. Natijada matematika fani qiziqarli va interaktiv shaklda o‘rganiladi.

Shu bilan birga, AI texnologiyalaridan foydalanishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, texnik vositalarning yetarli emasligi, internet tarmog‘idagi muammolar, ayrim o‘qituvchilarning raqamli kompetentligining pastligi hamda o‘quvchilarning texnologiyalarga haddan tashqari bog‘lanib qolish xavfi mavjud. Shu sababli sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishda pedagogik nazorat va metodik yondashuvni to‘g‘ri tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, sun’iy intellekt texnologiyalarini matematika ta’limiga integratsiya qilish o‘quvchilarning matematik kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. AI vositalari orqali ta’lim jarayonini individuallashtirish, mantiqiy va analitik fikrlashni rivojlantirish, mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirish hamda o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish mumkin. Kelajakda AI texnologiyalarining yanada rivojlanishi matematika ta’limining sifatini yangi bosqichga olib chiqishi shubhasizdir.

Asosiy qism. Matematik kompetensiya o‘quvchining matematik bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llay olish, muammolarni mantiqiy tahlil qilish hamda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini anglatadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda matematik kompetensiyalarni rivojlantirish faqat formulalarni yodlash emas, balki o‘quvchilarning kreativ va tanqidiy fikrlashini shakllantirish bilan ham bog‘liqdir.

AI vositalari matematik ta’lim jarayonida bir qator afzalliklarga ega. Avvalo, ular adaptiv o‘qitish imkoniyatini yaratadi. Adaptiv tizimlar o‘quvchining individual bilim darajasini aniqlab, unga mos murakkablikdagi topshiriqlarni taqdim etadi. Masalan, o‘quvchi algebra mavzusida xatoga yo‘l qo‘ysa, tizim avtomatik ravishda qo‘shimcha tushuntirish va mashqlarni tavsiya qiladi. Bu esa bilimdagi bo‘shliqlarni o‘z vaqtida bartaraf etishga yordam beradi.

Matematik kompetensiyalarni rivojlantirishda AI asosidagi virtual yordamchilar ham muhim rol o‘ynaydi. Bunday tizimlar o‘quvchining savollariga tezkor javob beradi, masalalarni bosqichma-bosqich tushuntiradi va mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Ayniqsa, murakkab matematik masalalarni yechishda AI yordamida vizual modellar, grafiklar va interaktiv animatsiyalardan foydalanish o‘quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga yordam beradi.

Shuningdek, AI texnologiyalari o‘qituvchilar faoliyatini ham samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Sun’iy intellekt tizimlari o‘quvchilarning natijalarini avtomatik tahlil qiladi, ularning kuchli va sust tomonlarini aniqlaydi hamda individual tavsiyalar beradi. Bu esa o‘qituvchiga vaqtni tejash va pedagogik faoliyatni samaraliroq rejalashtirish imkonini beradi.

AI vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishda ham muhim omil hisoblanadi. Interaktiv platformalar, gamifikatsiya elementlari va virtual mashg‘ulotlar matematika faniga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi. O‘yin texnologiyalari asosida tashkil etilgan matematik topshiriqlar o‘quvchilarda musobaqalashuv ruhini shakllantirib, ularni faol o‘rganishga undaydi.

Biroq AI texnologiyalaridan foydalanishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, texnik vositalarning yetarli emasligi, internet sifati, raqamli savodxonlik darajasining pastligi va ayrim hollarda o‘quvchilarning AI tizimlariga ortiqcha bog‘lanib qolishi kabi holatlar kuzatilishi mumkin. Shu sababli AI vositalaridan foydalanishda pedagogik nazorat va metodik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta’lim tizimida AI texnologiyalarini samarali joriy etish uchun o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirish, innovatsion metodlarni amaliyotga tatbiq etish va zamonaviy elektron platformalarni keng qo‘llash zarur. Ayniqsa, matematika fanida AI vositalari orqali individual ta’lim trayektoriyasini yaratish o‘quvchilarning bilim sifatini oshirishda muhim natijalarni beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt vositalari orqali o‘quvchilarning matematik kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. AI texnologiyalari yordamida o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish, matematik tafakkurni rivojlantirish va ta’lim samaradorligini oshirish mumkin.

AI asosidagi platformalar adaptiv o‘qitish, interaktiv topshiriqlar, avtomatik tahlil va virtual yordamchilar orqali matematik bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim jarayoniga to‘g‘ri integratsiya qilish pedagog va o‘quvchi faoliyatining uyg‘unligini ta’minlaydi.

Kelajakda AI texnologiyalarining yanada rivojlanishi matematika ta’limini yangi bosqichga olib chiqishi, o‘quvchilarning kreativ va analitik fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishda muhim vositaga aylanishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2017.
2. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2020.
3. Karimov U. Raqamli ta’lim texnologiyalari asoslari. – Toshkent, 2022.
4. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – New Jersey: Pearson Education, 2021.
5. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence. – London: UCL Press, 2018.
6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
7. Polat E.S. Zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari. – Moskva, 2018.
8. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika, 1999.
9. Bruner J. The Process of Education. – Harvard University Press, 1977.
10. OECD Future of Education and Skills 2030 Report. – Paris, 2021.

Norqulova Gulibodom Oybek qizi
Buxoro xalqaro universiteti tayanch doktoranti

SUN’IY INTELLEKT PLATFORMALARINING TALABALARNING KOGNITIV FAOLLIGIGA PSIXOLOGIK TA’SIRI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda sun’iy intellekt platformalari — ChatGPT, Gemini va Claude’ning talabalar kognitiv faolligiga psixologik ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, sun’iy intellekt vositalarining ta’lim jarayonidagi o‘rni, mustaqil fikrlash, analitik tafakkur, diqqat va motivatsiyaga ta’siri yoritilgan. Tadqiqotda AI texnologiyalaridan samarali foydalanishning psixologik imkoniyatlari hamda ehtimoliy xavflari ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, ChatGPT, Gemini, Claude, kognitiv faollik, psixologik ta’sir, talaba shaxsi, analitik tafakkur, motivatsiya, raqamli ta’lim.*

Аннотация. *В данной статье анализируется психологическое влияние платформ искусственного интеллекта — ChatGPT, Gemini и Claude — на когнитивную активность студентов. Освещаются роль технологий искусственного интеллекта в образовательном процессе, их влияние на самостоятельное мышление, аналитическое мышление, внимание и мотивацию. Также рассматриваются психологические возможности и потенциальные риски использования AI-технологий в обучении.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, ChatGPT, Gemini, Claude, когнитивная активность, психологическое воздействие, личность студента, аналитическое мышление, мотивация, цифровое образование.*

Abstract. *This article analyzes the psychological impact of artificial intelligence platforms such as ChatGPT, Gemini, and Claude on students’ cognitive activity. The study highlights the role of AI technologies in the educational process and their influence on independent thinking,*

analytical reasoning, attention, and motivation. The psychological opportunities and possible risks of using AI technologies in education are also discussed.

Keywords: *artificial intelligence, ChatGPT, Gemini, Claude, cognitive activity, psychological impact, student personality, analytical thinking, motivation, digital education..*

Kirish. Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari inson hayotining barcha sohalariga, ayniqsa ta’lim tizimiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida sun’iy intellektga asoslangan platformalar kundalik faoliyatning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Bugungi kunda ChatGPT, Gemini, Claude kabi sun’iy intellekt tizimlari nafaqat texnik yoki axborot qidirish vositasi sifatida, balki ta’lim jarayonida talabalarning bilim olish faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi muhim raqamli yordamchi sifatida ham keng qo‘llanilmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalarida ushbu platformalardan foydalanishning ommalashuvi talabalar tafakkuri, bilimni o‘zlashtirish jarayoni hamda kognitiv faolligiga ta’sir etuvchi omillarni ilmiy jihatdan o‘rganish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Kognitiv faollik shaxsning bilimlarni qabul qilish, qayta ishlash, tahlil qilish va amaliyotda qo‘llash bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab psixik jarayonlar majmuasi hisoblanadi. Talabaning diqqati, xotirasi, tafakkuri, mustaqil fikrlashi hamda analitik qobiliyatlari aynan kognitiv faoliyatning asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, sun’iy intellekt platformalarining ta’lim jarayoniga kirib kelishi talabalarning intellektual rivojlanishiga ikki xil yo‘nalishda ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bir tomondan, AI texnologiyalari murakkab mavzularni sodda va tushunarli shaklda izohlash, katta hajmdagi ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida topish hamda individual ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish orqali o‘quv samaradorligini oshiradi. Ikkinchi tomondan esa, tayyor javob va tavsiyalarga ortiqcha tayanish natijasida mustaqil fikrlashning sustlashuvi, mantiqiy tahlil qilish ko‘nikmalarining pasayishi hamda intellektual qaramlik kabi salbiy holatlar yuzaga kelishi ehtimoli mavjud.

Ayniqsa, yoshlarning virtual axborot muhitida uzoq vaqt faol bo‘lishi ularning psixologik holatiga ham ma’lum darajada ta’sir etmoqda. Sun’iy intellekt platformalari bilan muntazam muloqot qilish natijasida talabalarda informatsion yuklama ortishi, diqqatning tez chalg‘ishi, o‘quv motivatsiyasining o‘zgarishi kabi holatlar kuzatilishi mumkin. Shu sababli bugungi kunda psixologik xavfsizlik masalasi ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Psixologik xavfsizlik deganda shaxsning axborot va raqamli muhit ta’sirida o‘zining psixik barqarorligini saqlab qolishi, mustaqil qaror qabul qilishi hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatini yo‘qotmasligi tushuniladi. Bu esa sun’iy intellektdan foydalanishning nafaqat texnologik, balki psixologik jihatlarini ham chuqur tadqiq etishni talab qiladi.

Mazkur tezisda ChatGPT, Gemini va Claude kabi sun’iy intellekt platformalarining talabalarning kognitiv faolligiga ko‘rsatadigan psixologik ta’siri ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayonidagi ijobiy imkoniyatlari, ularning talaba shaxsi rivojlanishiga ta’siri hamda ehtimoliy psixologik xavflari yoritiladi. Tadqiqot davomida sun’iy intellektdan samarali va xavfsiz foydalanishning psixologik omillariga alohida e’tibor qaratiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda ta’lim jarayonida raqamli vositalardan foydalanish faqat axborot uzatish vositasi sifatida emas, balki talabaning fikrlash jarayonini shakllantiruvchi, uning mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi psixologik-pedagogik omil sifatida ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sun’iy intellekt platformalari esa ushbu jarayonni yanada tezlashtirib, individual ta’lim traektoriyalarini shakllantirish imkonini bermoqda.

Shu bilan birga, sun’iy intellektning keng qo‘llanilishi bilan bog‘liq ravishda talabalarning kognitiv faolligida yuz berayotgan o‘zgarishlarni psixologik jihatdan o‘rganish zarurati paydo bo‘lmoqda. Chunki ushbu texnologiyalar bir tomondan o‘quv jarayonini yengillashtirsa, ikkinchi tomondan mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil va ijodiy yondashuv kabi muhim kognitiv ko‘nikmalarga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Bundan tashqari, ta’lim sifati va samaradorligini oshirish, raqamli ta’lim muhitida talabalarning psixologik holatini to‘g‘ri baholash hamda ularning o‘quv motivatsiyasini saqlab

qolish masalalari ham ushbu mavzuning dolzarbligini yanada kuchaytiradi. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida sun'iy intellektdan foydalanishning psixologik oqibatlarini ilmiy asosda o'rganish zamonaviy pedagogikaning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi va uning psixologik jihatlari so'nggi yillarda xalqaro ilmiy adabiyotlarda keng o'rganilayotgan dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, ChatGPT, Gemini va Claude kabi generativ sun'iy intellekt tizimlarining paydo bo'lishi ta'limda raqamli transformatsiyani yangi bosqichga olib chiqdi. Mazkur yo'nalish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda asosan SI ning o'quv samaradorligi, kognitiv rivojlanish va shaxsning o'rganish strategiyalariga ta'siri tahlil qilingan.

Bir qator xorijiy tadqiqotchilar (UNESCO hisobotlari, 2023; World Economic Forum materiallari) sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim jarayonida qo'llash o'quvchilarning axborotga kirish imkoniyatini kengaytirishini, individual o'qitish modelini rivojlantirishini va bilim olish jarayonini tezlashtirishini ta'kidlaydi. Ushbu manbalarda SI asosan "aqlli o'qituvchi yordamchisi" sifatida ko'rilib, uning o'quv jarayonini optimallashtirishdagi roli yuqori baholanadi.

Shuningdek, psixologiya sohasidagi ilmiy qarashlarda (Piaget, Vygotsky nazariyalari asosida zamonaviy interpretatsiyalar) kognitiv faollik shaxsning bilish jarayonlaridagi faol ishtiroki sifatida izohlanadi. Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi nuqtai nazaridan qaralganda, sun'iy intellekt platformalari talabaning mustaqil o'rganish jarayonini qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida xizmat qilishi mumkin. Biroq ayrim zamonaviy tadqiqotlar (Kasneci va boshq., 2023) SI vositalaridan ortiqcha foydalanish talabalarda "kognitiv qaramlik" holatini kuchaytirishi mumkinligini ko'rsatadi.

MDH mamlakatlari olimlarining ishlarida ham raqamli texnologiyalarning ta'limga integratsiyasi masalasi keng yoritilgan. Ularning xulosalariga ko'ra, raqamli vositalar, xususan, sun'iy intellekt tizimlari talabalarda motivatsiya va qiziqishni oshirishi bilan birga, mustaqil fikrlash va tahliliy yondashuvni shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda axborotning tayyor shaklda berilishi talabaning ijodiy fikrlash jarayonini cheklashi mumkinligi ham qayd etiladi.

Psixologik xavfsizlik nuqtai nazaridan olib borilgan tadqiqotlarda esa (OECD hisobotlari, 2022–2024) raqamli muhitda talabalarning emotsional barqarorligi, diqqat resurslari va stress darajasi sun'iy intellektdan foydalanish intensivligiga bog'liq ekani ta'kidlanadi. Bu esa SI texnologiyalarining nafaqat didaktik, balki psixologik jihatlarini ham kompleks o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt platformalari ta'lim jarayonida katta didaktik imkoniyatlarga ega bo'lishi bilan birga, talabalarning kognitiv faolligi va psixologik holatiga ikki tomonlama — ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli ushbu muammoni tizimli va kompleks yondashuv asosida o'rganish dolzarb hisoblanadi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari sun'iy intellekt platformalarining talabalarning kognitiv faolligiga ko'rsatadigan psixologik ta'siri murakkab va ko'p qatlamli jarayon ekanligini ko'rsatdi. Olingan nazariy va amaliy ma'lumotlar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, sun'iy intellekt vositalari ta'lim jarayonida faqat yordamchi texnologiya sifatida emas, balki talabaning bilish faoliyatini tashkil etish, axborotni qayta ishlash va qaror qabul qilish jarayonlariga bevosita ta'sir etuvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt platformalaridan muntazam foydalanish talabalarda axborotni tez qidirish, tezkor tahlil qilish hamda muqobil yechimlarni solishtirish kabi kognitiv jarayonlarning faollashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, adaptiv ta'lim tizimlari va intellektual yordamchi platformalar talabaning individual o'zlashtirish tezligiga moslashib, bilimlarni mustahkamlash jarayonini optimallashtiradi. Bu holat diqqatning barqarorligi va operativ xotira samaradorligining oshishiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, ayrim psixologik xavf omillari ham kuzatiladi. Xususan, sun'iy intellektga haddan tashqari tayanish tanqidiy fikrlashning susayishiga, mustaqil muammo yechish ko'nikmalarining pasayishiga olib kelishi mumkin. Talabalarda "tayyor javob"ga yo'naltirilgan

kognitiv strategiyaning shakllanishi ijodiy tafakkur va refleksiv tahlil jarayonlarini cheklashi ehtimoldan xoli emas. Bu esa bilish faoliyatining chuqurlik darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Bundan tashqari, psixologik jihatdan motivatsion omillar ham muhim rol o‘ynaydi. Sun’iy intellekt platformalari o‘quv jarayonini yengillashtirishi natijasida ayrim talabalarda ichki o‘quv motivatsiyasining pasayishi yoki tashqi motivatsiyaga bog‘liqlik kuchayishi kuzatiladi. Bu holat o‘z-o‘zini boshqarish (self-regulation) mexanizmlarining zaiflashishiga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellektdan maqsadli va me’yoriy foydalanish kognitiv faollikni rivojlantiruvchi resurs sifatida xizmat qiladi. Talabalar sun’iy intellekt yordamida bilimlarni tizimlashtirish, murakkab tushunchalarni soddalashtirish va mustaqil o‘rganish strategiyalarini shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa metakognitiv jarayonlarning rivojlanishiga, ya’ni o‘z bilish faoliyatini anglash va boshqarish qobiliyatining kuchayishiga olib keladi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt platformalarining talabalarning kognitiv faolligiga psixologik ta’siri ikki yo‘nalishli xarakterga ega bo‘lib, uning samaradorligi foydalanish madaniyati, pedagogik yo‘naltirilganlik hamda talabaning individual psixologik xususiyatlariga bevosita bog‘liqdir. Shu bois, ta’lim jarayonida ushbu texnologiyalardan oqilona foydalanish, ularni an’anaviy o‘qitish metodlari bilan uyg‘unlashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Tahlillar asosida aniqlanishicha, sun’iy intellekt platformalaridan foydalanish talabalarda diqqatni jamlash, axborotni tezkor tahlil qilish, mantiqiy fikrlash va muqobil yechimlarni solishtirish kabi kognitiv jarayonlarning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, adaptiv o‘qitish tizimlari va intellektual yordamchi vositalar o‘quv materialini individual o‘zlashtirishni yengillashtirib, bilish jarayonining samaradorligini oshiradi.

Biroq, tadqiqot davomida sun’iy intellektdan haddan tashqari yoki maqsadsiz foydalanish natijasida ayrim salbiy psixologik tendensiyalar ham kuzatilishi mumkinligi aniqlandi. Jumladan, talabalarda mustaqil fikrlashga bo‘lgan ehtiyojning kamayishi, tayyor javoblarga tayanish odatining shakllanishi hamda kognitiv faollikning yuzakilashuvi kabi holatlar rivojlanishi ehtimoldan xoli emas.

Shuningdek, sun’iy intellekt ta’siri motivatsion va metakognitiv jarayonlarga ham bog‘liq ekani aniqlanadi. Ya’ni, ushbu texnologiyalar talabalarning o‘quv motivatsiyasini kuchaytirishi bilan birga, noto‘g‘ri foydalanilganda tashqi yordamga qaramlikni kuchaytirishi mumkin.

Umumiy xulosa sifatida shuni ta’kidlash joizki, sun’iy intellekt platformalari talabalarning kognitiv faolligini rivojlantiruvchi zamonaviy vosita bo‘lib, uning psixologik samaradorligi foydalanish darajasi, pedagogik yo‘naltirilganlik va shaxsiy o‘quv strategiyalariga bog‘liqdir. Shu sababli ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanish ilmiy asoslangan, me’yoriy va muvozanatli yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Mayer, R. E. (2009). Multimedia Learning. Cambridge University Press.
2. Sweller, J. (2011). Cognitive Load Theory. Psychology of Learning and Motivation, 55, 37–76.
3. Garrison, D. R., & Akyol, Z. (2015). Thinking collaboratively in educational environments. The Internet and Higher Education, 25, 1–8.
4. Kalyani, P., & Rajasekaran, K. (2020). AI in education: Opportunities and challenges. International Journal of Educational Development, 78.
5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimi bo‘yicha me’yoriy hujjatlar va raqamli ta’lim strategiyalari (2022–2025).
6. Ibodullayev Z.R. Tibbiyot psixologiyasi. Toshkent.
7. Davlat pedagogika universiteti ilmiy jurnallari va psixologiya sohasidagi maqolalar to‘plami.

Narzullayev Elyor Qahramon o‘g‘li
Buxoro xalqaro universiteti talabasi

BOSHLANG‘ICH TA’LIM PEDAGOGIKASI FANINING BOSHQA FANLAR BILAN INTEGRATSIYASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi fanining boshqa fanlar bilan integratsiyalashuvi, uning nazariy asoslari hamda amaliy ahamiyati yoritilgan. Integratsion yondashuvning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, pedagogikaning psixologiya, ona tili, matematika, tabiiy fanlar va axborot texnologiyalari bilan aloqadorligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqolada integratsiyalashgan ta’limning samaradorligi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning afzalliklari hamda o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish masalalari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *integratsiya, boshlang‘ich ta’lim, pedagogika, fanlararo aloqa, innovatsion texnologiyalar, kompetensiya, metodika, ta’lim samaradorligi, interfaol metodlar.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается интеграция педагогики начального образования с другими науками, её теоретические основы и практическое значение. Проанализирована роль интеграционного подхода в развитии знаний, навыков и компетенций учащихся начальных классов. Научно обоснована взаимосвязь педагогики с психологией, родным языком, математикой, естественными науками и информационными технологиями. Также освещены вопросы эффективности интегрированного обучения, применения современных педагогических технологий и развития профессиональной компетентности учителя.*

Ключевые слова: *интеграция, начальное образование, педагогика, межпредметная связь, инновационные технологии, компетенция, методика, эффективность образования, интерактивные методы.*

Abstract. *This article discusses the integration of primary education pedagogy with other sciences, its theoretical foundations, and practical significance. The role of an integrative approach in developing the knowledge, skills, and competencies of primary school students is analyzed. The relationship of pedagogy with psychology, native language, mathematics, natural sciences, and information technologies is scientifically substantiated. The article also highlights the effectiveness of integrated education, the advantages of using modern pedagogical technologies, and issues related to the development of teachers’ professional competence.*

Keywords: *integration, primary education, pedagogy, interdisciplinary relations, innovative technologies, competence, methodology, educational efficiency, interactive methods.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan davrda ta’lim tizimiga qo‘yilayotgan talablar tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning keyingi bilim olish jarayoniga mustahkam zamin yaratishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois boshlang‘ich ta’lim pedagogikasini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish, fanlararo integratsiyani ta’minlash dolzarb pedagogik masalalardan biri hisoblanadi.

Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi o‘quvchilarni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiluvchi fan bo‘lib, u boshqa fanlar bilan uzviy aloqada faoliyat olib boradi. Fanlararo integratsiya orqali o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, ijodkorlik va amaliy faoliyat ko‘nikmalari shakllanadi. Shu bilan birga, integratsion yondashuv ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi kunda ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv asosida o‘qitish muhim o‘rin egallamoqda. Bu esa fanlarni o‘zaro bog‘liq holda o‘qitishni talab

qiladi. Boshlang‘ich ta’limda integratsiyalashgan darslarni tashkil etish o‘quvchilarning bilimlarni yaxlit holda qabul qilishiga yordam beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, an’anaviy ta’limda fanlar alohida o‘qitilishi natijasida o‘quvchilarda bilimlarning uzviy bog‘liqligi yetarlicha shakllanmaydi. Integratsion yondashuv esa o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi hamda nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash imkonini yaratadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari yosh jihatdan kuzatuvchan, qiziquvchan va faol bo‘lishadi. Shu sababli integratsiyalashgan ta’lim metodlari ular uchun samarali hisoblanadi. Ayniqsa, interfaol metodlar, axborot texnologiyalari va multimedia vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasining boshqa fanlar bilan integratsiyasi masalasi ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. O‘zbek pedagog olimlari tomonidan integratsion yondashuvning nazariy asoslari va metodik jihatlari ishlab chiqilgan.

Jumladan, O‘. Tolipov va M. Usmonboyeva o‘z tadqiqotlarida pedagogik texnologiyalarni qo‘llash orqali ta’lim samaradorligini oshirish masalalariga e’tibor qaratganlar. J. Yo‘ldoshev va J. Hasanboyev esa pedagogika fanining metodologik asoslari hamda fanlararo aloqadorlikning pedagogik ahamiyatini tahlil qilganlar.

Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham integratsiyalashgan ta’limning afzalliklari keng o‘rganilgan. Ularning fikricha, fanlararo yondashuv o‘quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantiradi va ta’limning hayot bilan bog‘liqligini kuchaytiradi.

Pedagogika va psixologiya fanlarining integratsiyasi ham muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Psixologik bilimlar asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi.

Muhokama. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasining boshqa fanlar bilan integratsiyasi ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim omil hisoblanadi. Integratsion yondashuv orqali o‘quvchilar bilimlarni alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida qabul qiladilar.

Masalan, ona tili darslarida tabiat haqidagi matnlarni o‘rganish tabiiy fanlar bilan bog‘liq holda olib borilishi mumkin. Matematik topshiriqlarni hayotiy misollar bilan bog‘lash esa o‘quvchilarning mantiqiy va amaliy fikrlashini rivojlantiradi.

Pedagogikaning psixologiya bilan integratsiyasi o‘qituvchiga o‘quvchilarning qiziqishlari, ehtiyojlari va qobiliyatlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa individual yondashuvni ta’minlaydi.

Axborot texnologiyalari bilan integratsiya ham zamonaviy ta’limning ajralmas qismiga aylangan. Elektron darsliklar, multimedia vositalari va interaktiv platformalar dars samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun animatsiyalar va o‘yin texnologiyalari orqali tashkil etilgan darslar yuqori natija beradi.

1-Jadval

№	Integratsiya yo‘nalishi	Mazmuni	Natijasi
1	Pedagogika va psixologiya	O‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini o‘rganish	Individual yondashuv rivojlanadi
2	Pedagogika va ona tili	Nutq va savodxonlikni rivojlantirish	Muloqot kompetensiyasi shakllanadi
3	Pedagogika va matematika	Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish	Muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmasi oshadi
4	Pedagogika va tabiiy fanlar	Tabiat haqidagi bilimlarni shakllantirish	Ekologik madaniyat rivojlanadi

5	Pedagogika va AKT	Multimedia va interaktiv metodlarni qo‘llash	Dars samaradorligi oshadi

Jadvalning tahlili. Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi turli fanlar bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Ayniqsa, pedagogika va psixologiya integratsiyasi o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi.

Ona tili bilan integratsiya o‘quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Matematik bilimlar esa mantiqiy tafakkurni shakllantiradi va muammolarni tahlil qilishga yordam beradi.

Tabiiy fanlar bilan integratsiya orqali ekologik tarbiya shakllansa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan integratsiya darslarning zamonaviy va qiziqarli tashkil etilishiga xizmat qiladi. Bu esa o‘quvchilarning ta’limga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi fanining boshqa fanlar bilan integratsiyasi zamonaviy ta’lim tizimining muhim talablaridan biridir. Integratsion yondashuv o‘quvchilarning bilimlarni chuqur va tizimli o‘zlashtirishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, fanlararo integratsiya o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, kommunikativ kompetensiya va amaliy faoliyat ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash esa ta’lim samaradorligini oshiradi.

Kelajakda boshlang‘ich ta’lim tizimida integratsion yondashuvni yanada rivojlantirish, o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini oshirish hamda innovatsion metodlarni keng qo‘llash muhim vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Avloniy A. *Turkiy guliston yoxud axloq*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. *Pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent: Fan, 2017.
3. Yo‘ldoshev J., Hasanboyev J. *Pedagogika nazariyasi*. – Toshkent, 2016.
4. Azizxo‘jayeva N. *Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat*. – Toshkent, 2019.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

Rajabboyev Zohidjon Zafarovich
Buxoro xalqaoro universiteti tayanch doktoranti

THE SUBVERSIVE ENCHANTMENT OF ROALD DAHL: DECONSTRUCTING THE DARK PSYCHOLOGICAL ARCHITECTURE OF HIS FAIRY TALE NARRATIVES

Abstract. *This article undertakes a critical examination of Roald Dahl's literary corpus as it intersects with the classical fairy tale tradition, arguing that Dahl's narratives constitute a deliberate act of generic subversion in which conventional moral architectures, archetypal characterizations, and didactic imperatives are methodically dismantled and reconstructed through dark irony, psychological complexity, and socially transgressive sensibility. Drawing upon narrative theory, psychoanalytic criticism, and genre studies, this paper analyses key works including James and the Giant Peach (1961), Charlie and the Chocolate Factory (1964), The Witches (1983), Revolting Rhymes (1982), and Matilda (1988), in ordering to illuminate the mechanisms through which Dahl reappropriates fairy tale conventions and redirects them toward purposes more subversive, more psychologically authentic, and more ideologically complex than*

their classical antecedents. It is argued that Dahl's fairy tales occupy a uniquely liminal literary space: simultaneously accessible to child readers and densely layered enough to reward rigorous critical interpretation, constituting one of the most significant contributions to the twentieth-century reimagining of a genre whose roots extend back through Perrault, the Brothers Grimm, and the deep oral traditions of pre-modern European culture.

***Keywords**: Roald Dahl, fairy tale subversion, dark children's literature, narrative transgression, grotesque imagination, carnivalesque, moral ambiguity, postwar British literature*

INTRODUCTION. In the landscape of twentieth-century children's literature, few authors have provoked as enduring a critical ambivalence as Roald Dahl (1916-1990). Celebrated by generations of young readers for his anarchic imagination and visceral narrative energy, Dahl has simultaneously attracted scholarly scrutiny and pedagogical discomfort, a tension that reflects, in microcosm, the broader unease surrounding the fairy tale as a form. For the fairy tale, as both Bruno Bettelheim (1976) and Jack Zipes (1979) have established in their foundational studies, is never truly innocent: it is a vehicle through which cultures encode their deepest anxieties, desires, and fantasies about childhood, authority, and moral order.

Dahl's relationship to this tradition is one of productive and purposeful antagonism. Where the classical fairy tale tends toward a stable moral universe in which the virtuous are rewarded and the wicked punished according to legible and reassuring principles, Dahl systematically disturbs this equilibrium. His narratives are populated by adults of genuinely terrifying malevolence, by child protagonists whose survival depends not on goodness alone but on cunning and a willingness to operate outside sanctioned moral frameworks, and by resolutions that are frequently more carnivalesque than cathartic. In Dahl's fictional universe, the consolations of the traditional fairy tale, the glass slipper fitted, the beast transformed, the princess awakened, are consistently replaced by something stranger, more unsettling, and ultimately more honest about the phenomenology of childhood experience.

The critical literature on Dahl has tended to concentrate on biographical approaches or reception-focused analyses concerned with questions of censorship and pedagogical value. Rigorous engagement with the formal and ideological dimensions of Dahl's relationship to the fairy tale tradition has been comparatively underdeveloped. This article addresses that lacuna through sustained close reading informed by narrative poetics, psychoanalytic criticism, genre theory, and cultural history, proceeding through four principal analytical movements: the theoretical situating of Dahl's work within fairy tale scholarship, an examination of his reconstruction of the child-hero, an

The fairy tale is not a unitary or stable form. From its origins in oral storytelling traditions to its codification in the literary collections of Charles Perrault (Histoires ou contes du temps passe, 1697), the Brothers Grimm (Kinder- und Hausmarchen, 1812), and Hans Christian Andersen (Eventyr, 1835), the genre has undergone successive transformations reflecting the ideological imperatives of its cultural moments. Vladimir Propp's Morphology of the Folktale (1928) established its structural grammar, identifying a sequence of narrative functions in which the hero departs from home, undergoes trials, defeats the villain, and returns rewarded. This formal regularity points toward something that later critics made explicit: the degree to which the fairy tale's structures are inseparable from ideological imperatives extending well beyond the merely aesthetic.

Bettelheim (1976) argued that fairy tales perform an essential developmental function for children, providing symbolic narratives through which existential anxieties, the fear of abandonment, the ambivalence of sibling rivalry, the terror of mortality, are safely processed and resolved. Zipes (1979), working from a broader critical-theoretical orientation, offered a more sceptical account, arguing that the literary fairy tale as it developed in early modern Europe was fundamentally an instrument of bourgeois ideology, encoding norms of gender, class, and social compliance that reproduced the existing social order rather than liberating the child reader. The good girl who waits patiently for rescue, the youngest son who succeeds through humble

obedience, these are not merely narrative archetypes but ideological projections whose social function is to naturalize established power relations.

The concept of generic subversion, as theorized by Genette (1982) and elaborated by Hutcheon (1985) in her account of parody as authorized transgression, provides the critical framework through which Dahl's practice is most productively understood. For a text to subvert a genre effectively, it must be sufficiently recognizable as a member of that genre to activate the reader's expectations; it is only against those activated expectations that the subversive gesture acquires its full semantic force. Dahl's narratives are recognizable enough as fairy tales to activate generic competence fully, while consistently deploying conventions in ways that frustrate, complicate, or invert the expectations they have initially aroused. This double engagement, with tradition and against it simultaneously, generates the distinctive reading experience that has secured Dahl's remarkable durability across successive generations of readers.

In the canonical fairy tale tradition, the child protagonist tends to be defined primarily by passive virtue. Goodness, patience, and piety attract magical helpers and ultimately secure the happy ending. The morphological structure that Propp identified, in which the hero's role is largely defined by responsiveness to external events rather than self-determined initiative, reflects this characteristic passivity at the level of narrative grammar itself.

Dahl's child protagonists depart significantly and purposefully from this model. James Henry Trotter in James and the Giant Peach is not merely patient and good; he is resourceful and imaginatively capable of inspiring collaborative loyalty in his insect companions. His transatlantic journey is sustained by active intelligence and interpersonal generosity rather than by external magical benefaction. Charlie Bucket in Charlie and the Chocolate Factory is distinguished not merely by goodness but by wonder and attentiveness, qualities carefully distinguished from the passive consumerist desires of the other children he accompanies into Wonka's factory.

Charlie succeeds not because he is generically virtuous but because he possesses specific qualities of perception and gratitude that Dahl's narrative carefully separates from the acquisitive instrumentalism of his contemporaries.

Most strikingly, the unnamed narrator of The Witches (1983) remains in mouse form at the novel's conclusion, permanently transformed in a resolution that pointedly refuses magical restitution. This ending, which Dahl defended vigorously against editorial pressure to provide a more conventional conclusion, represents his most radical departure from fairy tale convention: the hero is permanently altered, the enchantment is not reversed, and the moral victory of survival is unaccompanied by any return to the status quo ante. The boy's equanimity in the face of permanent transformation constitutes an existential courage that the passive virtue of the classical fairy tale hero could never encompass.

A further departure concerns the treatment of childhood innocence itself, a historically specific construction rather than a natural or universal category, as cultural historians from Philippe Aries (1960) onward have demonstrated. The Romantic tradition located in childhood a purity progressively corrupted by adult experience, an idealization that underwrites the classical fairy tale hero's characterization. Dahl's attitude is considerably more ambivalent. The children of Charlie and the Chocolate Factory are depicted with satirical venom as unsparing as his treatment of adult villains. His moral universe is not one in which childhood is inherently superior to adulthood, but one in which specific qualities, wonder, gratitude, genuine attentiveness to others, are rewarded regardless of the age of their possessor. This moral complexity distinguishes Dahl's fairy tales from both their classical antecedents and the sanitized children's literature against which his work implicitly positioned itself throughout his career.

The classical fairy tale tends to localize evil in singular malevolent figures whose wickedness is personalized rather than systemic. Their destruction implies that evil is exceptional, an aberration from a fundamentally benevolent social norm. Dahl's adult antagonists operate rather differently. Aunt Sponge and Aunt Spiker in James and the Giant Peach, the Grand High Witch in The Witches, Miss Trunchbull in Matilda, and Mr. and Mrs. Wormwood in the same novel are grotesquely individualized yet simultaneously recognizable as social types: the parasitic relative, the conformist institution, the philistine parent who cannot recognize exceptional intelligence in

their own child. Their malevolence is representative rather than exceptional, embodying configurations of social power and cultural failure that resonate well beyond the boundaries of individual narratives.

Bakhtin's analysis of the carnivalesque and the grotesque body (1984) provides essential theoretical illumination here. For Bakhtin, the grotesque body, characterized by excess and the violation of boundaries between the individual and the external world, functions as cultural subversion, disrupting official idealizing norms and restoring visibility to the physical dimensions of human existence that those norms seek to repress. In Dahl's fiction, the grotesque characterization of adult villains serves a related but distinct purpose: a form of semiotic truth-telling. The external deformity makes visible an internal corruption that adult social conventions typically succeed in concealing. In a narrative universe where adult pretensions to authority are fundamentally suspect, the grotesque body of the Dahlian villain provides the child reader with a compensatory fantasy of transparency: the wicked can, ultimately, be seen for what they truly are.

This critique extends to institutional structures as well as individual figures. The school presided over by Miss Trunchbull in Matilda is a theatre of institutionalized violence and intellectual suppression in which the capacities of exceptional children are systematically crushed. The Trunchbull's most characteristic instrument of discipline, the chokey, a cupboard lined with broken glass and nails, literalizes the psychological confinement that institutional education can impose on divergent intelligence. These institutional critiques resonate with a tradition of satirical writing about English educational establishments extending from Dickens's Dotheboys Hall in Nicholas Nickleby (1838) onward, but Dahl inflects this tradition with an urgency reflecting both his own biographical experience of institutional schooling, documented in Boy: Tales of Childhood (1984), and his sustained conviction that imagination is the most precious and most systematically endangered of human capacities.

Dahl's linguistic strategies constitute a dimension of his fairy tale contribution that is frequently undertheorized in the critical literature. His extensive neologistic practice, the creation of new words through compounding, suffixation, and phonaesthetic patterning, is most fully developed in The BFG (1982), whose alternative lexicon of gobblefunk, including words such as whizzpopping, scrumdiddlyumptious, frobscottle, and snozzcumber, serves multiple narrative functions simultaneously. The BFG's linguistic idiosyncrasies mark his outsider status and difference from the human social world, but they simultaneously function as markers of his fundamental authenticity and moral integrity. His words, however incorrectly composed by conventional linguistic standards, are more vivid and more honest than the polished language of institutional authority. The reversal is deliberately pointed: the figure who speaks wrongly is morally right, while those who speak with perfect correctness are morally compromised.

The deployment of tonal incongruity, the juxtaposition of registers producing characteristic effects of comic and moral shock, is most fully developed in Revolting Rhymes (1982). Familiar fairy tale narratives are retold in a consistently anachronistic contemporary idiom creating sustained tension between the archetypal resonance of the source material and the irreverent modernity of Dahl's retelling. In the version of Little Red Riding Hood, the classical narrative's implicit warning to young girls against unauthorized social independence is completely inverted: Dahl's protagonist is not a victim of predatory designs but a resourceful and entirely unintimidated agent in her own right. The breezy tone with which she dispatches the Wolf is more deeply unsettling than any conventionally horrified response could have been. The incongruity does not merely generate comic pleasure; it performs ideological critique, exposing the degree to which the classical fairy tale's moral authority has always depended upon a specifically constructed tonal gravity, one that, once removed, reveals the ideological scaffolding beneath.

Throughout his fairy tale corpus, Dahl constructs an implied reader whose intelligence and capacity for ironic pleasure are consistently addressed and affirmed. Unlike the implied reader of conventional children's texts, whose assumed naivety is encoded in simplified vocabulary and morally unambiguous resolutions, Dahl's implied reader is assumed to be a willing participant in the subversive project: sharing his scepticism about adult authority, his appreciation of the grotesque, and his conviction that the most honest and valuable stories are those that refuse the

easy consolations of moral resolution. This rhetorical construction of the reader constitutes, in itself, a significant pedagogical act: an invitation to the young person to become an active, critical, and morally discriminating interpreter of the narratives their culture offers them.

The analyses conducted in the preceding sections converge on a substantive conclusion about the character and significance of Dahl's contribution to the fairy tale tradition. What distinguishes his narratives most fundamentally is the consistency and sophistication of their subversive project, operating simultaneously at the level of character, narrative structure, language, and ideology. This project is conducted not through avant-garde inaccessibility but through genuine and deep engagement with the conventions and pleasures of the fairy tale tradition itself. Dahl's fairy tales subvert their genre from within, recognizable enough as fairy tales to activate all the pleasures of generic familiarity, while sufficiently transgressive to generate the additional pleasure of ideological surprise and moral discomfort.

At a broader critical level, sustained attention to Dahl's fairy tale narratives illuminates the productive potential of subversive genre practice as an analytical lens, not merely for the analysis of Dahl's own work, but for the analysis of the fairy tale tradition as a whole. By denaturalizing the ideological assumptions of classical fairy tales through strategic contrast and irony, his narratives function as embedded literary criticism, making visible for readers of all ages the constructedness of moral universes that the tradition has historically presented as natural and inevitable. From a pedagogical perspective, this quality makes Dahl's work an exceptionally valuable resource for the development of critical reading practices in young people. The educator who assigns Revolting Rhymes alongside Perrault's Cinderella or the Grimms' Snow White invites students into a sophisticated critical conversation about narrative convention, cultural values, and the enduring possibility of their creative and ideological revision.

Roald Dahl's fairy tales constitute one of the most significant and persistently undertheorized contributions to the genre's twentieth-century history. In their reconstruction of the child-hero, their grotesque anatomy of adult authority, their carnivalesque linguistic energy, and their radical redistribution of narrative moral gravity, they achieve what enduring literary art consistently achieves: they make their readers see their world more clearly, more critically, and more honestly than before. The enchantment they offer is subversive, unsettling, and, for precisely those reasons, indispensable to any serious understanding of children's literature as a cultural and ideological form.

References:

1. Bakhtin, M. M. (1984). Rabelais and His World (H. Iswolsky, Trans.). Indiana University Press. (Original work published 1965)

2. Bettelheim, B. (1976). The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales. Alfred A. Knopf.

3. Dahl, R. (1964). Charlie and the Chocolate Factory. Alfred A. Knopf.

4. Dahl, R. (1982). Revolting Rhymes. Jonathan Cape.

5. Dahl, R. (1983). The Witches. Jonathan Cape.

6. Dahl, R. (1988). Matilda. Jonathan Cape.

7. Genette, G. (1982). Palimpsestes: La litterature au second degre. Editions du Seuil.

8. Propp, V. (1968). Morphology of the Folktale (L. Scott, Trans., 2nd ed.). University of Texas Press. (Original work published 1928)

9. Zipes, J. (1983). Fairy Tales and the Art of Subversion: The Classical Genre for Children and the Process of Civilization. Heinemann.

Rajabov Lochinbek O'ktam o‘g‘li

Buxoro xalqaro universiteti magistranti

TALABALARDA SOG‘LOM E’TIQOD SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda talabalarda sog‘lom e’tiqod shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilingan. Yoshlarning ma’naviy dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va ijtimoiy qarashlari shakllanishida oila, ta’lim muhiti, jamiyat, tengdoshlar guruhi hamda ommaviy axborot vositalarining ta’siri ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, sog‘lom e’tiqodni rivojlantirishda psixologik barqarorlik, milliy qadriyatlar, ma’naviy tarbiya va ijtimoiy muhitning ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *sog‘lom e’tiqod, talaba yoshlar, ijtimoiy-psixologik omillar, ma’naviy tarbiya, qadriyatlar, ijtimoiy muhit, psixologik barqarorlik, dunyoqarash, yoshlar psixologiyasi.*

Kirish. Bugungi globallashuv davrida yoshlarning ongiga turli mafkuraviy, madaniy va axborot ta’sirlarining kuchayishi talabalarda sog‘lom e’tiqodni shakllantirish masalasini dolzarb muammolardan biriga aylantirmoqda. Jamiyat taraqqiyoti, milliy barqarorlik va ma’naviy xavfsizlik ko‘p jihatdan yosh avlodning sog‘lom dunyoqarashi, mustahkam e’tiqodi hamda ma’naviy qadriyatlariga bog‘liqdir. Ayniqsa, talabalik davri shaxsning ijtimoiy va psixologik jihatdan faol rivojlanish bosqichi bo‘lib, bu davrda insonning hayotiy qarashlari, e’tiqodi va ma’naviy tamoyillari shakllanadi.

tarqalishi yoshlar ongiga turli xil g‘oya va qarashlarning tez kirib borishiga sabab bo‘lmoqda. Bu holat Hozirgi zamonda axborot oqimining keskin ortishi, internet tarmoqlari va ijtimoiy media platformalarining keng bir tomondan yoshlarning bilim va dunyoqarashini kengaytirsa, ikkinchi tomondan ularning ma’naviy ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan zararli axborotlar, yot mafkuralar va destruktiv g‘oyalarning ham kirib kelish xavfini oshirmoqda. Shu sababli talabalarda sog‘lom e’tiqodni shakllantirish masalasi nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy-psixologik va ma’naviy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Jamiyatning barqaror rivojlanishi, milliy qadriyatlarning saqlanishi va ma’naviy muhitning sog‘lom bo‘lishi yoshlarning ongida vatanparvarlik, insonparvarlik, bag‘rikenglik va milliy o‘zlikni anglash tuyg‘ularining shakllanishiga bog‘liqdir. Talabalik davrida shaxsning mustaqil fikrlashi, o‘z “Men” konsepsiyasini shakllantirishi hamda hayotiy maqsadlarini belgilashi faol kechadi. Aynan shu bosqichda yoshlarning ma’naviy immuniteti va e’tiqodiy qarashlari shakllanadi. Agar bu jarayon sog‘lom ijtimoiy muhit va to‘g‘ri pedagogik yondashuv asosida tashkil etilsa, talabalarda mustahkam hayotiy pozitsiya va sog‘lom dunyoqarash shakllanadi.

Talabalarda sog‘lom e’tiqodning shakllanishi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, u shaxsning ichki psixologik xususiyatlari hamda tashqi ijtimoiy muhit ta’siri asosida rivojlanadi. Bu jarayonda oila muhiti, ta’lim tizimi, jamoatchilik, tengdoshlar bilan muloqot, ommaviy axborot vositalari va internet tarmoqlarining o‘rni katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli sog‘lom e’tiqodni shakllantirishda nafaqat pedagogik, balki psixologik va ijtimoiy yondashuvlarni ham uyg‘unlashtirish zarur hisoblanadi.

Oila sog‘lom e’tiqod shakllanishining dastlabki va eng muhim ijtimoiy instituti hisoblanadi. Farzandning dastlabki dunyoqarashi, ma’naviy qarashlari va axloqiy tamoyillari oilada shakllanadi. Ota-onalarning farzandga bo‘lgan mehr-muhabbati, ma’naviy tarbiyasi, ijobiy namunasi hamda oiladagi sog‘lom psixologik muhit yoshlarning e’tiqodiy qarashlariga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Oilada milliy qadriyatlarga, odob-axloq me’yorlariga va ma’naviy tarbiyaga yetarli e’tibor berilishi yoshlarning sog‘lom dunyoqarashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Aksincha, oiladagi nizolar, befarqlik yoki tarbiyadagi bo‘shliqlar talabalarning turli salbiy ta’sirlarga moyilligini oshirishi mumkin.

Ta’lim tizimi ham talabalarda sog‘lom e’tiqodni shakllantirishda muhim omillardan biri hisoblanadi. Oliy ta’lim muassasalarida olib boriladigan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, tarbiyaviy mashg‘ulotlar, psixologik treninglar va ijtimoiy loyihalar yoshlarning ijtimoiy faolligini oshiradi hamda ularning ma’naviy qarashlarini boyitadi. O‘qituvchilarning kasbiy kompetentligi,

pedagogik madaniyati va shaxsiy namunasi ham talabalar ongiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, ustoz-shogird munosabatlarining sog‘lom tashkil etilishi yoshlarning ijobiy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini mustahkamlaydi.

Talabalarning sog‘lom e’tiqodi shakllanishida tengdoshlar guruhi ham muhim psixologik omil hisoblanadi. Yoshlar ko‘pincha o‘z tengdoshlari bilan muloqot jarayonida muayyan qarash va qadriyatlarni qabul qiladi. Sog‘lom ijtimoiy muhit va ijobiy jamoa yoshlarda hamkorlik, mas’uliyat, bag‘rikenglik va insoniylik sifatlarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, salbiy ijtimoiy muhit yoki destruktiv guruhlar yoshlarning noto‘g‘ri qarashlarni qabul qilishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois yoshlarni foydali ijtimoiy faoliyatlarga jalb qilish, ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish muhim pedagogik vazifalardan biridir.

Bugungi axborotlashgan jamiyatda internet va ijtimoiy tarmoqlarning ta’siri ham tobora kuchayib bormoqda. Talabalar internet orqali katta hajmdagi axborotlarni qabul qilmoqda va bu axborotlar ularning dunyoqarashi hamda e’tiqodiy qarashlariga ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli talabalarda media madaniyat va axborot xavfsizligi ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurdir. Yoshlarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatish, axborotni tahlil qilish va foydali hamda zararli ma’lumotlarni farqlay olish ko‘nikmalarini shakllantirish sog‘lom e’tiqodning muhim psixologik asoslaridan biri hisoblanadi.

Sog‘lom e’tiqod shakllanishida shaxsning psixologik xususiyatlari ham muhim o‘rin tutadi. Emotsional barqarorlik, o‘ziga bo‘lgan ishonch, refleksiya va mustaqil fikrlash qobiliyati yuqori bo‘lgan talabalarda sog‘lom dunyoqarash shakllanishi osonroq kechadi. Psixologik jihatdan barqaror yoshlar turli salbiy ta’sirlarga nisbatan chidamli bo‘lib, o‘z hayotiy maqsadlarini aniq belgilay oladi. Refleksiv qobiliyat esa talabaning o‘z xatti-harakatlari va qarashlarini tahlil qilishiga yordam beradi hamda ma’naviy kamolotning muhim psixologik omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tashkil etilgan ma’naviy tarbiya talabalarda sog‘lom e’tiqodni shakllantirishning muhim vositalaridan biridir. Milliy qadriyatlar, tarixiy meros, urf-odatlar va ma’naviy an’analarni yoshlar ongiga singdirish orqali ularda milliy g‘urur, vatanparvarlik va ijtimoiy mas’uliyat hissini rivojlantirish mumkin. Bu esa yoshlarning turli zararli g‘oya va mafkuralarga qarshi ma’naviy immunitetini mustahkamlaydi.

Umuman olganda, talabalarda sog‘lom e’tiqodni shakllantirish jamiyatning ma’naviy taraqqiyoti va ijtimoiy barqarorligini ta’minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli bu jarayonda oila, ta’lim tizimi, jamiyat va psixologik xizmat faoliyatining o‘zaro hamkorligini kuchaytirish zarurdir.

Asosiy qism. Talabalarda sog‘lom e’tiqodning shakllanishi murakkab va ko‘p bosqichli ijtimoiy-psixologik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit, ma’naviy qadriyatlar hamda jamiyatdagi mafkuraviy ta’sirlar asosida rivojlanadi. Talabalik davri inson hayotidagi eng muhim bosqichlardan biri bo‘lib, aynan shu davrda yoshlarning dunyoqarashi, hayotiy maqsadlari, ijtimoiy qarashlari va e’tiqodiy tamoyillari shakllanadi. Shu sababli bu davrda sog‘lom e’tiqodni rivojlantirish masalasi nafaqat pedagogik, balki psixologik va ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Sog‘lom e’tiqod shaxsning ma’naviy yetukligi, ijobiy qadriyatlarga sodiqligi, milliy va umuminsoniy tamoyillarga hurmat bilan yondashuvi hamda jamiyat manfaatlarini anglab yetishi bilan tavsiflanadi. Talabalarda bunday e’tiqodning shakllanishida, avvalo, oilaning o‘rni katta hisoblanadi. Oila insonning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti sifatida uning ma’naviy qarashlari va axloqiy me’yorlarini shakllantiradi. Oiladagi sog‘lom psixologik muhit, ota-onaning tarbiyaviy madaniyati, mehr-muhabbat va o‘zaro hurmatga asoslangan munosabatlar yoshlarning ijobiy dunyoqarashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ota-onalarning farzand bilan ochiq muloqot olib borishi, uning fikrlariga hurmat bilan yondashishi va ma’naviy qo‘llab-quvvatlashi sog‘lom e’tiqod shakllanishining muhim omillaridan biridir.

Ta’lim muassasalari ham sog‘lom e’tiqodni shakllantirishda muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon bo‘ladi. Oliy ta’lim tizimida tashkil etiladigan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, tarbiyaviy soatlar, psixologik treninglar va ijtimoiy loyihalar talabalarning ma’naviy dunyoqarashini boyitishga xizmat qiladi. Ayniqsa, o‘qituvchi va murabbiylarning shaxsiy namunasi, pedagogik

mahorati hamda talabalar bilan sog‘lom kommunikativ munosabat o‘rnatishi yoshlarning e’tiqodiy qarashlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Pedagogning faqat bilim beruvchi emas, balki ma’naviy yo‘naltiruvchi sifatida faoliyat olib borishi talabalar ongida sog‘lom hayotiy pozitsiyaning shakllanishiga yordam beradi.

Talabalarda sog‘lom e’tiqod shakllanishida tengdoshlar guruhi va jamoaviy munosabatlarning ta’siri ham katta. Talabalar ko‘pincha o‘z tengdoshlari bilan muloqot jarayonida muayyan qadriyatlar, qarashlar va xulq-atvor me’yorlarini qabul qiladi. Ijobiy ijtimoiy muhitda shakllangan talabalar jamoasida hamkorlik, bag‘rikenglik, insonparvarlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi sifatlar rivojlanadi. Shu bilan birga, salbiy ijtimoiy guruhlar yoki noto‘g‘ri mafkuraviy ta’sirlar yoshlarning ma’naviy qarashlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli talabalarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni sport, san’at, ilmiy va ijtimoiy faoliyatlarga keng jalb qilish muhim ahamiyatga ega.

Globallashuv jarayonida ommaviy axborot vositalari va internet tarmoqlarining yoshlar ongiga ta’siri tobora kuchayib bormoqda. Internet orqali tarqalayotgan turli mafkuraviy va madaniy axborotlar talabalarning e’tiqodiy qarashlariga bevosita ta’sir qiladi. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlarning ongiga turli yot g‘oyalar, ekstremistik qarashlar yoki ma’naviy qadriyatlarga zid axborotlar kirib kelishi mumkin. Shu sababli talabalarda media madaniyat va axborot xavfsizligi ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Yoshlarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatish, axborotni tahlil qilish va zararli hamda foydali ma’lumotlarni ajrata olish ko‘nikmalarini shakllantirish sog‘lom e’tiqodning muhim psixologik asoslaridan biridir.

Sog‘lom e’tiqod shakllanishining psixologik omillari orasida emotsional barqarorlik, refleksiya, o‘ziga bo‘lgan ishonch va mustaqil fikrlash muhim o‘rin tutadi. Psixologik jihatdan barqaror talabalar turli salbiy ta’sirlarga nisbatan chidamli bo‘lib, o‘z hayotiy maqsadlarini aniq belgilay oladi. Refleksiya esa shaxsning o‘z xatti-harakatlari va ichki kechinmalarini tahlil qilish qobiliyatini ifodalaydi. Refleksiv qobiliyati rivojlangan talabalar o‘z qarashlarini ongli ravishda shakllantiradi va turli salbiy ta’sirlarga tanqidiy yondasha oladi.

Bundan tashqari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan ma’naviy tarbiya ham sog‘lom e’tiqodni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Talabalarda milliy o‘zlikni anglash, tarixiy merosga hurmat, vatanparvarlik va insonparvarlik tuyg‘ularini rivojlantirish ularning ma’naviy immunitetini kuchaytiradi. Bu esa yoshlarning turli zararli mafkuraviy ta’sirlarga qarshi barqaror pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda ta’lim tizimida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish ham sog‘lom e’tiqod shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik diagnostika, profilaktik tadbirlar, individual konsultatsiyalar va trening mashg‘ulotlari orqali talabalarning ma’naviy-psixologik holatini mustahkamlash mumkin. Ayniqsa, yoshlarning emotsional holatini monitoring qilish, ularning qiziqish va ehtiyojlarini o‘rganish hamda ijtimoiy moslashuviga yordam berish sog‘lom e’tiqodni shakllantirishning samarali yo‘llaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, talabalarda sog‘lom e’tiqod shakllanishi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, u oila, ta’lim muhiti, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va shaxsning individual psixologik xususiyatlari ta’sirida rivojlanadi. Yoshlarning sog‘lom dunyoqarashini shakllantirishda ma’naviy tarbiya, milliy qadriyatlar va psixologik qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Talabalarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va ijobiy qadriyatlarga sodiqlikni rivojlantirish orqali ularning ma’naviy immunitetini mustahkamlash mumkin. Shu bois ta’lim tizimida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni kuchaytirish, psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish hamda sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
2. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2019.
3. Davletshin M.G. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2021.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2018.

5. Реан А.А. Психология личности. – Санкт-Петербург: Питер, 2019.
6. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika, 1999.
7. Fromm E. The Art of Loving. – New York: Harper & Row, 2006.
8. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1987.
9. Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 1995.
10. Toffler A. The Third Wave. – New York: Bantam Books, 1980.

Nusratov Mirzobek Jalol o‘g‘li
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

TASAVVUFNING PSIXOLOGIK TAMOYILLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda tasavvuf ta’limotining psixologik tamoyillari, inson ruhiyati va ma’naviy kamolotidagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tasavvuf insonning ichki dunyosini poklash, nafsni tarbiyalash, sabr, qanoat, tavba va ruhiy poklanish kabi ma’naviy-psixologik jarayonlarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi ta’limot sifatida yoritilgan. Shuningdek, tasavvufning inson psixologiyasiga ta’siri, ruhiy barqarorlikni shakllantirishdagi ahamiyati hamda komil inson g‘oyasi asosida shaxs kamolotini rivojlantirish mexanizmlari tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *tasavvuf, psixologik tamoyillar, ruhiyat, nafs tarbiyasi, komil inson, ma’naviy kamolot, sabr, tavba, qalb pokligi, ruhiy barqarorlik.*

Kirish. Sharq tafakkuri va ma’naviy merosida tasavvuf alohida o‘rin egallaydi. Tasavvuf nafaqat diniy-falsafiy ta’limot, balki inson ruhiyati, ma’naviy kamoloti va ichki dunyosini tarbiyalashga qaratilgan murakkab psixologik tizim sifatida ham namoyon bo‘ladi. Insonning ruhiy olamini poklash, qalbni yomon illatlardan tozalash va komillikka erishish tasavvufning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Tasavvuf insonni faqat tashqi xulq-atvori orqali emas, balki uning ichki kechinmalari, ruhiy holati, qalb pokligi va ma’naviy kamoloti orqali baholaydi. Shu jihatdan u inson psixologiyasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ma’naviy-amaliy tizim sifatida ahamiyat kasb etadi.

Tasavvuf ta’limoti Sharq xalqlari ma’naviy hayotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, unda insonning ruhiy dunyosini boyitish, nafsni tarbiyalash va qalbni poklash masalalariga katta e’tibor qaratilgan. Tasavvuf allomalari inson qalbini komillikka eltuvchi asosiy yo‘l sifatida ma’naviy poklanishni ko‘rsatganlar. Ularning fikricha, insonning haqiqiy baxti moddiy boylik yoki tashqi muvaffaqiyatlarda emas, balki ichki ruhiy osoyishtalik va ma’naviy barkamollikka erishishda namoyon bo‘ladi. Shu sababli tasavvuf insonning ruhiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi chuqur ma’naviy-psixologik tizim sifatida qadrlanadi.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida inson ruhiyatiga turli ijtimoiy va psixologik bosimlarning kuchayishi ma’naviy-ruhiy muvozanatni saqlash masalasini dolzarb qilib qo‘ymoqda. Zamonaviy hayot sur’atining tezlashuvi, axborot oqimining ortishi, moddiy qadriyatlarning ustunlik qilishi hamda insonlar o‘rtasidagi ma’naviy munosabatlarning zaiflashuvi ko‘plab ruhiy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Stress, depressiya, xavotir, ruhiy charchoq va ichki bo‘shliq kabi holatlar inson psixologiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu nuqtayi nazardan tasavvuf ta’limotidagi sabr, qanoat, tavakkal, shukr va nafsni tiyish kabi tamoyillar insonning ruhiy barqarorligini ta’minlashda muhim psixologik vosita sifatida ahamiyat kasb etadi.

Tasavvuf insonni ruhiy jihatdan tarbiyalash orqali uning ichki dunyosida muvozanat hosil qilishga xizmat qiladi. Ayniqsa, sabr tamoyili insonning hayotiy qiyinchiliklarga bardosh berishi, hissiy muvozanatni saqlashi va ruhiy chidamliligini oshirishga yordam beradi. Psixologik jihatdan sabr insonning stressli vaziyatlarga moslashuvchanligini kuchaytiradi hamda ichki hissiy bosimni kamaytiradi. Qanoat esa insonning mavjud imkoniyatlardan mamnun bo‘lishi, ortiqcha ehtiros va

nafsiy istaklarni nazorat qilishi orqali ruhiy osoyishtalikni ta’minlaydi. Bu tamoyillar zamonaviy psixologiyadagi emotsional barqarorlik va o‘zini boshqarish tushunchalari bilan uyg‘unlashadi.

Tasavvuf ta’limotida insonning ichki dunyosi, ruhiy holati va ma’naviy poklanish jarayoniga katta e’tibor qaratiladi. Tasavvuf allomalari qalbni inson ruhiyatining markazi sifatida talqin qilganlar. Ularning fikricha, qalb pok bo‘lsa, insonning fikri, xulqi va jamiyat bilan munosabati ham sog‘lom bo‘ladi. Shu sababli tasavvufda hasad, g‘azab, kibrlanish, nafrat va manmanlik kabi salbiy illatlardan voz kechish muhim ma’naviy talab sifatida qaraladi. Bu jarayon psixologik jihatdan insonning salbiy hissiyotlarini boshqarish va ichki ruhiy uyg‘unlikka erishish bilan bog‘liqdir.

Tasavvufda zikr, tafakkur va tavba kabi ruhiy-amaliy mashg‘ulotlarga ham katta ahamiyat beriladi. Zikr inson ruhiyatini tinchlantiradi, ichki hissiy zo‘riqishni kamaytiradi va diqqatni jamlashga yordam beradi. Tafakkur esa insonning o‘z hayoti, maqsadi va ichki dunyosi haqida chuqur o‘ylashiga xizmat qiladi. Zamonaviy psixologiyada meditatsiya va relaksatsiya usullarining inson ruhiyatiga ijobiy ta’siri tan olinayotgan bo‘lsa, tasavvufdagi zikr va tafakkur amaliyotlari ham aynan shunday ruhiy barqarorlikni ta’minlovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Tasavvufning muhim jihatlaridan biri insonni komillikka yetaklash g‘oyasidir. Komil inson tushunchasi tasavvufda ma’naviy yetuk, axloqan pok, ruhiy jihatdan barqaror va jamiyatga foyda keltira oladigan shaxs modelini ifodalaydi. Sharq mutafakkirlari, jumladan Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Jaloliddin Rumiy va Alisher Navoiy insonning ichki kamoloti, ruhiy poklanishi va ma’naviy tarbiyasi haqida chuqur ilmiy-falsafiy qarashlarni ilgari surganlar. Ularning asarlarida inson qalbini tarbiyalash, mehr-oqibat, bag‘rikenglik, sabr va insonparvarlik kabi fazilatlar ulug‘langan.

Tasavvuf insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ham ma’naviy jihatdan tartibga solishga xizmat qiladi. Mehr-oqibat, kechirimlilik, bag‘rikenglik va insoniylik kabi fazilatlar insonning ijtimoiy moslashuvi hamda ruhiy salomatligini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi. Tasavvuf insonni nafaqat o‘z ruhiy dunyosini boyitishga, balki boshqalarga yaxshilik qilish, jamiyat manfaatlarini ko‘zlash va ma’naviy poklikni saqlashga undaydi.

Asosiy qism. Tasavvufning asosiy psixologik tamoyillaridan biri nafsni tarbiyalash hisoblanadi. Tasavvuf ta’limotida nafs insonni turli salbiy xatti-harakatlarga undovchi ichki kuch sifatida talqin qilinadi. Nafsni jilovlash va uni ma’naviy jihatdan tarbiyalash orqali inson ruhiy poklanishga erishadi. Bu jarayon psixologik jihatdan insonning o‘z hissiyotlari, istaklari va xatti-harakatlarini nazorat qila olish ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan bog‘liqdir. Zamonaviy psixologiyada bu holat o‘zini boshqarish va emotsional nazorat tushunchalari bilan uyg‘unlashadi. Tasavvuf allomalari insonning eng katta kurashi tashqi dushman bilan emas, balki o‘z nafsi bilan ekanligini alohida ta’kidlaganlar. Chunki insonning ichki ehtiroslari, ortiqcha istaklari va salbiy hissiyotlari uning ruhiy osoyishtaligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli tasavvufda nafsni tiyish, kamtarlik, sabr va o‘zini nazorat qilish inson kamolotining muhim sharti sifatida qaraladi.

Nafsni tarbiyalash jarayoni insonning o‘z ustida ishlashi, o‘z kamchiliklarini anglab yetishi va ularni bartaraf etishga intilishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu esa shaxsda refleksiya, ya’ni o‘z xatti-harakatlari va ichki kechinmalarini tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Zamonaviy psixologiyada refleksiv yondashuv insonning o‘zini anglash va shaxsiy rivojlanishida muhim omil sifatida baholanadi. Tasavvufda esa bu holat ruhiy poklanish va ma’naviy yetuklikka erishish vositasi sifatida talqin qilinadi.

Tasavvufda qalb pokligi ham muhim psixologik omil sifatida qaraladi. Qalb inson ruhiyatining markazi sifatida talqin qilinib, uni hasad, g‘azab, kibrlanish va nafrat kabi salbiy hissiyotlardan poklash ma’naviy kamolotning asosiy sharti deb hisoblanadi. Qalb pokligi insonning ruhiy osoyishtaligi, emotsional barqarorligi va ijobiy dunyoqarashini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli tasavvufda zikr, tafakkur, tavba va sabr kabi ruhiy-amaliy mashg‘ulotlarga katta e’tibor qaratiladi.

Tasavvuf allomalari qalbni “ruh oynasi” sifatida talqin qilganlar. Ularning fikricha, qalb pok bo‘lsa, insonning fikrlashi, muomalasi va jamiyat bilan munosabatlari ham sog‘lom bo‘ladi. Aksincha, qalbda hasad, manmanlik yoki nafrat kabi salbiy hissiyotlarning kuchayishi inson

ruhiyatida ichki ziddiyatlarni yuzaga keltiradi. Shu jihatdan qalb pokligi psixologik sog‘lomlikning muhim mezonlaridan biri hisoblanadi. Zikr va tafakkur orqali inson o‘z ichki dunyosini tahlil qiladi, hissiy zo‘riqishlardan xalos bo‘ladi hamda ruhiy muvozanatga erishadi.

Tasavvufning muhim psixologik tamoyillaridan yana biri sabr tushunchasidir. Sabr insonning hayotiy qiyinchiliklarga bardosh berishi, hissiy muvozanatni saqlashi va ruhiy barqarorlikni namoyon etishi bilan bog‘liqdir. Psixologik nuqtayi nazardan sabr insonning stressga chidamliligi va frustratsion holatlarga moslashuvchanligini oshiradi. Tasavvuf ta’limotida sabr nafaqat chidash, balki murakkab vaziyatlarda ruhiy osoyishtalikni saqlab qolish sifatida ham talqin qilinadi.

Sabr insonning irodaviy sifatlarini mustahkamlash bilan bir qatorda uning emotsional barqarorligini ham rivojlantiradi. Hayotdagi turli sinovlar, muvaffaqiyatsizliklar yoki qiyinchiliklarga sabr bilan yondashgan inson ruhiy tushkunlikka kamroq beriladi. Tasavvufda sabr orqali insonning ichki kuchi va ma’naviy chidamliligi shakllanadi. Bu holat zamonaviy psixologiyadagi stress-menejment va frustratsiyaga bardoshlilik tushunchalari bilan yaqin bog‘liqdir.

Qanoat tamoyili ham tasavvufning muhim psixologik jihatlaridan biri hisoblanadi. Qanoat insonning mavjud ne’matlarga shukronalik bilan yondashishi va ortiqcha ehtiroslardan tiyilishi bilan tavsiflanadi. Psixologik jihatdan qanoat insonda ichki xotirjamlik, ruhiy muvozanat va hayotdan qoniqish hissini rivojlantiradi. Zamonaviy jamiyatda moddiy qadriyatlarning ustunligi inson ruhiyatida turli ichki ziddiyatlarni yuzaga keltirayotgan bir paytda tasavvufdagi qanoat tamoyili ruhiy salomatlikni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda ko‘plab insonlarda moddiy manfaatlarga haddan tashqari bog‘lanish, ortiqcha ehtiros va raqobat hissi kuchayib bormoqda. Bu esa ruhiy bezovtalik, stress va ichki qoniqmaslik holatlarini yuzaga keltiradi. Tasavvufdagi qanoat tamoyili esa insonni sodda hayot kechirishga, mavjud imkoniyatlarni qadrlashga va ruhiy xotirjamlikni saqlashga undaydi. Shu sababli qanoat inson psixologiyasida optimizm va ichki muvozanatni shakllantiruvchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tasavvufda tavakkal tushunchasi ham alohida o‘rin egallaydi. Tavakkal insonning o‘z imkoniyatlaridan foydalanib, natijani Yaratganga topshirishi bilan izohlanadi. Psixologik jihatdan tavakkal insondagi ortiqcha xavotir va ichki qo‘rquvni kamaytirishga yordam beradi. Bu esa insonning ruhiy barqarorligini mustahkamlab, stressli vaziyatlarga nisbatan ijobiy moslashuvni shakllantiradi.

Tavakkal tamoyili insonda kelajakka nisbatan ishonch hissini rivojlantiradi. Inson barcha imkoniyatlarni ishga solganidan so‘ng natijaga ortiqcha xavotir bilan emas, balki xotirjamlik bilan yondashadi. Bu holat inson ruhiyatidagi ortiqcha qo‘rquv va depressiv holatlarning kamayishiga xizmat qiladi. Psixologik jihatdan tavakkal insonning ichki ishonchi va emotsional barqarorligini kuchaytiruvchi omil sifatida baholanadi.

Tasavvufning asosiy maqsadlaridan biri komil insonni tarbiyalashdir. Komil inson tushunchasi ma’naviy yetuk, axloqan barkamol, ruhiy jihatdan barqaror va jamiyatga foyda keltira oladigan shaxs modelini ifodalaydi. Tasavvuf allomalari, jumladan, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumiy va Alisher Navoiy insonning ichki kamoloti, ruhiy poklanishi va ma’naviy tarbiyasi haqida chuqur fikr yuritganlar.

Komil inson g‘oyasi tasavvufda insonning nafaqat o‘zini, balki jamiyatni ham yaxshilashga intilishi bilan bog‘liqdir. Komil inson mehribon, bag‘rikeng, sabrli, halol va insonparvar bo‘lishi kerak. Shu sababli tasavvuf insonni faqat ruhiy poklanishga emas, balki jamiyatda ijobiy ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishga ham undaydi.

Tasavvufdagi zikr va tafakkur amaliyotlari ham muhim psixologik vositalardan biri hisoblanadi. Zikr inson ruhiyatini tinchlantirish, ichki hissiy zo‘riqishni kamaytirish va diqqatni jamlashga yordam beradi. Zamonaviy psixologiyadagi meditatsiya va relaksatsiya usullari bilan tasavvufdagi zikr amaliyotlari o‘rtasida ma’lum o‘xshashliklar mavjud. Bu esa tasavvufning inson ruhiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan amaliy tizim ekanligini ko‘rsatadi.

Tafakkur esa insonning o‘z hayoti, maqsadi va ichki dunyosi haqida chuqur mushohada yuritishiga yordam beradi. Bu jarayon insonning o‘zini anglashini kuchaytiradi, ruhiy

muvozanatini tiklaydi va ma’naviy barkamollikka yo‘naltiradi. Psixologik nuqtayi nazardan tafakkur insonning ongli ravishda o‘z hissiyotlari va fikrlarini boshqarishiga yordam beruvchi muhim mexanizm hisoblanadi.

Bundan tashqari, tasavvuf insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ham ma’naviy-psixologik jihatdan tartibga solishga xizmat qiladi. Mehr-oqibat, bag‘rikenglik, kechirimlilik va insonparvarlik kabi fazilatlar tasavvufning muhim axloqiy tamoyillari hisoblanadi. Ushbu fazilatlar insonning ijtimoiy moslashuvi va ruhiy salomatligini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tasavvuf inson ruhiyati va ma’naviy kamolotini rivojlantirishga qaratilgan muhim psixologik ta’limot hisoblanadi. Tasavvufdagi nafsni tarbiyalash, qalb pokligi, sabr, qanoat, tavakkal va zikr kabi tamoyillar insonning ruhiy barqarorligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

Tasavvuf ta’limoti insonning ichki dunyosini boyitish, salbiy hissiyotlarni yengish va ma’naviy barkamollikka erishishga xizmat qiladi. Shu sababli tasavvufning psixologik tamoyillarini o‘rganish bugungi kunda inson ruhiy salomatligini mustahkamlash va yoshlarni ma’naviy tarbiyalashda muhim ilmiy-amaliy аҳамиятга ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2018.
2. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. – Toshkent: Sharq, 2019.
3. Rumiy J. Masnaviy ma’naviy. – Toshkent, 2020.
4. Bahouddin Naqshband ta’limoti. – Buxoro, 2017.
5. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009.
6. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2019.
7. Fromm E. The Art of Loving. – New York: Harper & Row, 2006.
8. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1987.
9. Jung C.G. Psychology and Religion. – New Haven: Yale University Press, 1938.
10. Frankl V. Man’s Search for Meaning. – Boston: Beacon Press, 2006.

Rajabov Lochinbek O'ktam o‘g‘li
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

TALABALARDA SOG‘LOM E’TIQOD SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda talabalarda sog‘lom e’tiqod shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilingan. Yoshlarning ma’naviy dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va ijtimoiy qarashlari shakllanishida oila, ta’lim muhiti, jamiyat, tengdoshlar guruhi hamda ommaviy axborot vositalarining ta’siri ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, sog‘lom e’tiqodni rivojlantirishda psixologik barqarorlik, milliy qadriyatlar, ma’naviy tarbiya va ijtimoiy muhitning ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *sog‘lom e’tiqod, talaba yoshlar, ijtimoiy-psixologik omillar, ma’naviy tarbiya, qadriyatlar, ijtimoiy muhit, psixologik barqarorlik, dunyoqarash, yoshlar psixologiyasi.*

Kirish. Bugungi globallashuv davrida yoshlarning ongiga turli mafkuraviy, madaniy va axborot ta’sirlarining kuchayishi talabalarda sog‘lom e’tiqodni shakllantirish masalasini dolzarb muammolardan biriga aylantirmoqda. Jamiyat taraqqiyoti, milliy barqarorlik va ma’naviy xavfsizlik ko‘p jihatdan yosh avlodning sog‘lom dunyoqarashi, mustahkam e’tiqodi hamda

ma’naviy qadriyatlariga bog‘liqdir. Ayniqsa, talabalik davri shaxsning ijtimoiy va psixologik jihatdan faol rivojlanish bosqichi bo‘lib, bu davrda insonning hayotiy qarashlari, e’tiqodi va ma’naviy tamoyillari shakllanadi.

Tarqalishi yoshlar ongiga turli xil g‘oya va qarashlarning tez kirib borishiga sabab bo‘lmoqda. Bu holat Hozirgi zamonda axborot oqimining 215edago ortishi, internet tarmoqlari va ijtimoiy media platformalarining keng bir tomondan yoshlarning bilim va dunyoqarashini kengaytirsa, ikkinchi tomondan ularning ma’naviy ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan zararli axborotlar, yot mafkuralar va destruktiv g‘oyalarning ham kirib kelish xavfini oshirmoqda. Shu sababli talabalarda sog‘lom e’tiqodni shakllantirish masalasi nafaqat 215edagogic, balki ijtimoiy-psixologik va ma’naviy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Jamiyatning barqaror rivojlanishi, milliy qadriyatlarning saqlanishi va ma’naviy muhitning sog‘lom bo‘lishi yoshlarning ongida vatanparvarlik, insonparvarlik, bag‘rikenglik va milliy o‘zlikni anglash tuyg‘ularining shakllanishiga bog‘liqdir. Talabalik davrida shaxsning mustaqil fikrlashi, o‘z “Men” konsepsiyasini shakllantirishi hamda hayotiy maqsadlarini belgilashi faol 215edagog. Aynan shu bosqichda yoshlarning ma’naviy immuniteti va e’tiqodiy qarashlari shakllanadi. Agar bu jarayon sog‘lom ijtimoiy muhit va to‘g‘ri 215edagogic yondashuv asosida tashkil etilsa, talabalarda mustahkam hayotiy pozitsiya va sog‘lom dunyoqarash shakllanadi.

Talabalarda sog‘lom e’tiqodning shakllanishi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, u shaxsning ichki psixologik xususiyatlari hamda tashqi ijtimoiy muhit ta’siri asosida rivojlanadi. Bu jarayonda oila muhiti, ta’lim tizimi, jamoatchilik, tengdoshlar bilan muloqot, ommaviy axborot vositalari va internet tarmoqlarining o‘rni katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli sog‘lom e’tiqodni shakllantirishda nafaqat 215edagogic, balki psixologik va ijtimoiy yondashuvlarni ham uyg‘unlashtirish zarur hisoblanadi.

Oila sog‘lom e’tiqod shakllanishining dastlabki va eng muhim ijtimoiy 215edagogic hisoblanadi. Farzandning dastlabki dunyoqarashi, ma’naviy qarashlari va axloqiy tamoyillari oilada shakllanadi. Ota-onalarning farzandga bo‘lgan mehr-muhabbati, ma’naviy tarbiyasi, ijobiy namunasi hamda oiladagi sog‘lom psixologik muhit yoshlarning e’tiqodiy qarashlariga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Oilada milliy qadriyatlarga, odob-axloq me’yorlariga va ma’naviy tarbiyaga yetarli e’tibor berilishi yoshlarning sog‘lom dunyoqarashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Aksincha, oiladagi nizolar, befarqlik yoki tarbiyadagi bo‘shliqlar talabalarning turli salbiy ta’sirlarga moyilligini oshirishi mumkin.

Ta’lim tizimi ham talabalarda sog‘lom e’tiqodni shakllantirishda muhim omillardan biri hisoblanadi. Oliy ta’lim muassasalarida olib boriladigan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, tarbiyaviy mashg‘ulotlar, psixologik treninglar va ijtimoiy loyihalar yoshlarning ijtimoiy faolligini oshiradi hamda ularning ma’naviy qarashlarini boyitadi. O‘qituvchilarning kasbiy kompetentligi, 215edagogic madaniyati va shaxsiy namunasi ham talabalar ongiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, ustoz-shogird munosabatlarining sog‘lom tashkil etilishi yoshlarning ijobiy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini mustahkamlaydi.

Talabalarning sog‘lom e’tiqodi shakllanishida tengdoshlar guruhi ham muhim psixologik omil hisoblanadi. Yoshlar ko‘pincha o‘z tengdoshlari bilan muloqot jarayonida muayyan qarash va qadriyatlarni qabul qiladi. Sog‘lom ijtimoiy muhit va ijobiy jamoa yoshlarda hamkorlik, mas’uliyat, bag‘rikenglik va insoniylik sifatlarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, salbiy ijtimoiy muhit yoki destruktiv guruhlar yoshlarning noto‘g‘ri qarashlarni qabul qilishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois yoshlarni foydali ijtimoiy faoliyatlarga jalb qilish, ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish muhim 215edagogic vazifalardan biridir.

Bugungi axborotlashgan jamiyatda internet va ijtimoiy tarmoqlarning ta’siri ham tobora kuchayib bormoqda. Talabalar internet orqali katta hajmdagi axborotlarni qabul qilmoqda va bu axborotlar ularning dunyoqarashi hamda e’tiqodiy qarashlariga ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli talabalarda media madaniyat va axborot xavfsizligi ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurdir. Yoshlarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatish, axborotni tahlil qilish va foydali hamda zararli ma’lumotlarni farqlay olish ko‘nikmalarini shakllantirish sog‘lom e’tiqodning muhim psixologik asoslaridan biri hisoblanadi.

Sog‘lom e’tiqod shakllanishida shaxsning psixologik xususiyatlari ham muhim o‘rin tutadi. Emotsional barqarorlik, o‘ziga bo‘lgan ishonch, refleksiya va mustaqil fikrlash qobiliyati yuqori bo‘lgan talabalarda sog‘lom dunyoqarash shakllanishi osonroq 216edagog. Psixologik jihatdan barqaror yoshlar turli salbiy ta’sirlarga nisbatan chidamli bo‘lib, o‘z hayotiy maqsadlarini aniq belgilay oladi. Refleksiv qobiliyat esa talabaning o‘z xatti-harakatlari va qarashlarini tahlil qilishiga yordam beradi hamda ma’naviy kamolotning muhim psixologik omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tashkil etilgan ma’naviy tarbiya talabalarda sog‘lom e’tiqodni shakllantirishning muhim vositalaridan biridir. Milliy qadriyatlar, tarixiy meros, urf-odatlar va ma’naviy an’analarni yoshlar ongiga singdirish orqali ularda milliy g‘urur, vatanparvarlik va ijtimoiy mas’uliyat hissini rivojlantirish mumkin. Bu esa yoshlarning turli zararli g‘oya va mafkuralarga qarshi ma’naviy immunitetini mustahkamlaydi.

Umuman olganda, talabalarda sog‘lom e’tiqodni shakllantirish jamiyatning ma’naviy taraqqiyoti va ijtimoiy barqarorligini ta’minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli bu jarayonda oila, ta’lim tizimi, jamiyat va psixologik xizmat faoliyatining o‘zaro hamkorligini kuchaytirish zarurdir.

216edagogic216m. Talabalarda sog‘lom e’tiqodning shakllanishi murakkab va ko‘p bosqichli ijtimoiy-psixologik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit, ma’naviy qadriyatlar hamda jamiyatdagi mafkuraviy ta’sirlar asosida rivojlanadi. Talabalik davri inson hayotidagi eng muhim bosqichlardan biri bo‘lib, aynan shu davrda yoshlarning dunyoqarashi, hayotiy maqsadlari, ijtimoiy qarashlari va e’tiqodiy tamoyillari shakllanadi. Shu sababli bu davrda sog‘lom e’tiqodni rivojlantirish masalasi nafaqat 216edagogic, balki psixologik va ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Sog‘lom e’tiqod shaxsning ma’naviy yetukligi, ijobiy qadriyatlarga sodiqligi, milliy va umuminsoniy tamoyillarga hurmat bilan yondashuvi hamda jamiyat manfaatlarini anglab yetishi bilan tavsiflanadi. Talabalarda bunday e’tiqodning shakllanishida, avvalo, oilaning o‘rni katta hisoblanadi. Oila insonning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti sifatida uning ma’naviy qarashlari va axloqiy me’yorlarini shakllantiradi. Oiladagi sog‘lom psixologik muhit, ota-onaning tarbiyaviy madaniyati, mehr-muhabbat va o‘zaro hurmatga asoslangan munosabatlar yoshlarning ijobiy dunyoqarashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ota-onalarning farzand bilan ochiq muloqot olib borishi, uning fikrlariga hurmat bilan yondashishi va ma’naviy qo‘llab-quvvatlashi sog‘lom e’tiqod shakllanishining muhim omillaridan biridir.

Ta’lim muassasalari ham sog‘lom e’tiqodni shakllantirishda muhim ijtimoiy 216edagogic sifatida namoyon bo‘ladi. Oliy ta’lim tizimida tashkil etiladigan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, tarbiyaviy soatlar, psixologik treninglar va ijtimoiy loyihalar talabalarning ma’naviy dunyoqarashini boyitishga xizmat qiladi. Ayniqsa, o‘qituvchi va murabbiylarning shaxsiy namunasi, 216edagogic mahorati hamda talabalar bilan sog‘lom kommunikativ munosabat o‘rnatishi yoshlarning e’tiqodiy qarashlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Pedagogning faqat bilim beruvchi emas, balki ma’naviy yo‘naltiruvchi sifatida faoliyat olib borishi talabalar ongida sog‘lom hayotiy pozitsiyaning shakllanishiga yordam beradi.

Talabalarda sog‘lom e’tiqod shakllanishida tengdoshlar guruhi va jamoaviy munosabatlarning ta’siri ham katta. Talabalar ko‘pincha o‘z tengdoshlari bilan muloqot jarayonida muayyan qadriyatlar, qarashlar va xulq-atvor me’yorlarini qabul qiladi. Ijobiy ijtimoiy muhitda shakllangan talabalar jamoasida hamkorlik, bag‘rikenglik, insonparvarlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi sifatlar rivojlanadi. Shu bilan birga, salbiy ijtimoiy guruhlar yoki noto‘g‘ri mafkuraviy ta’sirlar yoshlarning ma’naviy qarashlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli talabalarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni sport, san’at, ilmiy va ijtimoiy faoliyatlarga keng jalb qilish muhim ahamiyatga ega.

Globallashuv jarayonida ommaviy axborot vositalari va internet tarmoqlarining yoshlar ongiga ta’siri tobora kuchayib bormoqda. Internet orqali tarqalayotgan turli mafkuraviy va madaniy axborotlar talabalarning e’tiqodiy qarashlariga bevosita ta’sir qiladi. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlarning ongiga turli yot g‘oyalar, ekstremistik qarashlar yoki ma’naviy qadriyatlarga zid axborotlar kirib kelishi mumkin. Shu sababli talabalarda media madaniyat va

axborot xavfsizligi ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Yoshlarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatish, axborotni tahlil qilish va zararli hamda foydali ma’lumotlarni ajrata olish ko‘nikmalarini shakllantirish sog‘lom e’tiqodning muhim psixologik asoslaridan biridir.

Sog‘lom e’tiqod shakllanishining psixologik omillari orasida emotsional barqarorlik, refleksiya, o‘ziga bo‘lgan ishonch va mustaqil fikrlash muhim o‘rin tutadi. Psixologik jihatdan barqaror talabalar turli salbiy ta’sirlarga nisbatan chidamli bo‘lib, o‘z hayotiy maqsadlarini aniq belgilay oladi. Refleksiya esa shaxsning o‘z xatti-harakatlari va ichki kechinmalarini tahlil qilish qobiliyatini ifodalaydi. Refleksiv qobiliyati rivojlangan talabalar o‘z qarashlarini ongli ravishda shakllantiradi va turli salbiy ta’sirlarga tanqidiy yondasha oladi.

Bundan tashqari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan ma’naviy tarbiya ham sog‘lom e’tiqodni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Talabalarda milliy o‘zlikni anglash, tarixiy merosga hurmat, vatanparvarlik va insonparvarlik tuyg‘ularini rivojlantirish ularning ma’naviy immunitetini kuchaytiradi. Bu esa yoshlarning turli zararli mafkuraviy ta’sirlarga qarshi barqaror pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda ta’lim tizimida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish ham sog‘lom e’tiqod shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik diagnostika, profilaktik tadbirlar, individual konsultatsiyalar va trening mashg‘ulotlari orqali talabalarning ma’naviy-psixologik holatini mustahkamlash mumkin. Ayniqsa, yoshlarning emotsional holatini monitoring qilish, ularning qiziqish va ehtiyojlarini o‘rganish hamda ijtimoiy moslashuviga yordam berish sog‘lom e’tiqodni shakllantirishning samarali yo‘llaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, talabalarda sog‘lom e’tiqod shakllanishi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, u oila, ta’lim muhiti, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va shaxsning individual psixologik xususiyatlari ta’sirida rivojlanadi. Yoshlarning sog‘lom dunyoqarashini shakllantirishda ma’naviy tarbiya, milliy qadriyatlar va psixologik qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Talabalarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va ijobiy qadriyatlarga sodiqlikni rivojlantirish orqali ularning ma’naviy immunitetini mustahkamlash mumkin. Shu bois ta’lim tizimida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni kuchaytirish, psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish hamda sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
2. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2019.
3. Davletshin M.G. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2021.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2018.
5. Реан А.А. Психология личности. – Санкт-Петербург: Питер, 2019.
6. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika, 1999.
7. Fromm E. The Art of Loving. – New York: Harper & Row, 2006.
8. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1987.
9. Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 1995.
10. Toffler A. The Third Wave. – New York: Bantam Books, 1980.

Raximova Feruza

Buxoro xalqaro universiteti magistranti

OLIY TA'LIM TIZIMIDA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Talaba-yoshlarning psixologik salomatligini mustahkamlash, ijtimoiy moslashuvini rivojlantirish hamda ta'lim jarayonidagi psixologik muammolarni bartaraf etishda zamonaviy psixologik xizmatning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, psixologik xizmatning innovatsion usullari, kommunikativ yondashuvlar, psixodiagnostika, psixoprofilaktika va psixokorreksion faoliyatning samaradorligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: psixologik xizmat, oliy ta'lim, talaba-yoshlar, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, psixodiagnostika, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, kommunikativ kompetentlik, stress, moslashuv.

Аннотация. *В данной статье анализируются социально-психологические особенности совершенствования методов психологической службы в системе высшего образования. Освещается значение современных психологических услуг в укреплении психологического здоровья студентов, развитии их социальной адаптации и преодолении психологических проблем в образовательном процессе. Также научно обоснована эффективность инновационных методов психологической службы, коммуникативных подходов, психодиагностики, психопрофилактики и психокоррекционной деятельности.*

Ключевые слова: психологическая служба, высшее образование, студенческая молодежь, социально-психологические особенности, психодиагностика, психопрофилактика, психокоррекция, коммуникативная компетентность, стресс, адаптация.

Annotation. *This article analyzes the socio-psychological features of improving psychological service methods in the higher education system. The importance of modern psychological services in strengthening students' psychological health, developing their social adaptation, and overcoming psychological problems in the educational process is highlighted. In addition, the effectiveness of innovative psychological service methods, communicative approaches, psychodiagnostics, psychoprophylaxis, and psychocorrectional activities is scientifically substantiated.*

Keywords: psychological service, higher education, students, socio-psychological features, psychodiagnostics, psychoprophylaxis, psychocorrection, communicative competence, stress, adaptation.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida oliy ta'lim tizimida talaba-yoshlarning psixologik salomatligini ta'minlash hamda ularning ijtimoiy-psixologik moslashuvini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalar turli psixologik bosimlar, emotsional zo'riqishlar, kommunikativ qiyinchiliklar va stressli vaziyatlarga duch kelmoqda. Bu esa ta'lim sifati, shaxsiy rivojlanish va kasbiy shakllanish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Psixologik xizmat talabalarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, ularning emotsional barqarorligini rivojlantirish, ijtimoiy moslashuvini qo'llab-quvvatlash hamda shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Psixologik xizmatning samaradorligi ko'p jihatdan uning metodologik asoslari, innovatsion yondashuvlari va zamonaviy psixologik texnologiyalar bilan bog'liqdir. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi kunda yoshlar orasida stress, depressiv holatlar, kommunikativ qiyinchiliklar, ijtimoiy moslashuv muammolari va emotsional zo'riqish holatlarining ortib borayotgani psixologik xizmat faoliyatini yanada rivojlantirish zaruratini

yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning yangi muhitga moslashuvi, o‘quv yuklamasi, mustaqil hayotga tayyorlanishi va kelajak kasbiy faoliyatiga oid xavotirlari ularning psixologik holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Talabalar hayotidagi bunday psixologik bosimlar ayrim hollarda ruhiy tushkunlik, motivatsiyaning pasayishi, o‘ziga bo‘lgan ishonchsizlik va kommunikativ muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli zamonaviy oliy ta’lim tizimida talaba-yoshlarning psixologik salomatligini qo‘llab-quvvatlash hamda ularga samarali psixologik yordam ko‘rsatish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida yoshlarning ruhiy dunyosiga turli ijtimoiy, mafkuraviy va axborot omillari kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Internet tarmoqlari, ijtimoiy media va virtual kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi talabalarning dunyoqarashi, emotsional holati va ijtimoiy munosabatlariga sezilarli ta’sir etmoqda. Bir tomondan, zamonaviy texnologiyalar yoshlarning bilim va axborot olish imkoniyatlarini kengaytirayotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ortiqcha axborot oqimi, virtual qaramlik va ijtimoiy bosim kabi salbiy holatlarni ham yuzaga keltirmoqda. Bu esa talabalarda psixologik himoya mexanizmlarini rivojlantirish hamda ularning emotsional barqarorligini mustahkamlash zaruratini oshirmoqda.

Talabalik davri shaxsning ijtimoiy va psixologik jihatdan faol rivojlanish bosqichi bo‘lib, bu davrda insonning dunyoqarashi, kommunikativ madaniyati, kasbiy motivatsiyasi va ijtimoiy munosabatlari shakllanadi. Aynan talabalik davrida shaxsning mustaqil hayotga bo‘lgan munosabati, kasbiy identifikatsiyasi hamda jamiyatdagi o‘rni shakllanadi. Shu sababli oliy ta’lim tizimida samarali psixologik xizmatni tashkil etish nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki yoshlarning ma’naviy va ruhiy barkamolligini ta’minlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta’lim muassasalarida psixologik xizmatning samarali tashkil etilishi talabalarning o‘quv faoliyatiga moslashuvi, jamoaviy munosabatlari va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik xizmat talabalarning individual psixologik xususiyatlarini o‘rganish, ularning muammolarini aniqlash va o‘z vaqtida psixologik yordam ko‘rsatishga xizmat qiladi. Ayniqsa, birinchi kurs talabalarining yangi ta’lim muhiti va ijtimoiy sharoitga moslashuvida psixologik qo‘llab-quvvatlash muhim omil hisoblanadi. Chunki yangi jamoa, yangi o‘quv tizimi va mustaqil hayotga o‘tish jarayoni ko‘plab talabalarda ichki xavotir va emotsional zo‘riqishni yuzaga keltiradi.

Zamonaviy psixologik xizmat tizimi faqat muammolarni aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, balki psixoprofilaktika, psixokorreksiya, psixologik maslahat va trening texnologiyalarini ham o‘z ichiga olishi zarur. Psixoprofilaktik faoliyat orqali talabalarda stress, depressiv holatlar, agressivlik, kommunikativ qiyinchiliklar va ijtimoiy moslashuv muammolarining oldini olish mumkin. Psixokorreksion faoliyat esa mavjud psixologik muammolarni bartaraf etish va shaxsning ruhiy holatini barqarorlashtirishga qaratilgan bo‘ladi.

Psixologik maslahat xizmatlari talabalarning individual muammolarini hal etishda samarali vosita hisoblanadi. Individual konsultatsiyalar orqali talabalar o‘zlarining ichki kechinmalari, emotsional holatlari va hayotiy muammolari haqida mutaxassis bilan ochiq muloqot qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa ularda o‘ziga bo‘lgan ishonchni rivojlantirish, stressni kamaytirish va ijobiy hayotiy motivatsiyani shakllantirishga yordam beradi.

Shuningdek, trening texnologiyalaridan foydalanish ham psixologik xizmat samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan biridir. Kommunikativ treninglar, liderlik mashg‘ulotlari, stress-menejment treninglari va motivatsion dasturlar talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish hamda emotsional barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, jamoaviy treninglar talabalar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni yaxshilash va sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda psixologik xizmat tizimida innovatsion va raqamli texnologiyalardan foydalanish ham dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Onlayn psixologik konsultatsiyalar, virtual psixologik platformalar va elektron psixodiagnostik tizimlar talabalarga tezkor va qulay psixologik yordam ko‘rsatish imkonini bermoqda. Bu esa psixologik xizmatning qamrov doirasini kengaytirish va uning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Psixologik xizmat muammolari ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, G.M.Andreeva, A.A.Rean, L.S.Vygotskiy, A.Maslow, C.Rogers kabi olimlar shaxsning ijtimoiy rivojlanishi, kommunikativ munosabatlari va psixologik qo‘llab-quvvatlash masalalarini ilmiy jihatdan asoslab berganlar.

L.S.Vygotskiy shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit va kommunikativ faoliyatning ahamiyatini alohida ta’kidlagan. Uning nazariyasiga ko‘ra, inson psixikasi jamiyat bilan o‘zaro ta’sir jarayonida shakllanadi. Shu sababli ta’lim jarayonida sog‘lom psixologik muhit yaratish talabalar rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

A.Maslowning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida esa insonning psixologik xavfsizlik, o‘zini namoyon qilish va shaxsiy rivojlanishga bo‘lgan ehtiyojlari asoslab berilgan. Bu nazariya talabalarga psixologik xizmat ko‘rsatishda individual yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

C.Rogersning gumanistik psixologiyasi shaxsga yo‘naltirilgan psixologik yordamning muhim jihatlarini ochib beradi. Uning fikricha, insonning ichki imkoniyatlarini ochib berish va ijobiy psixologik muhit yaratish shaxs rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi.

O‘zbek psixolog olimlari tomonidan ham psixologik xizmat muammolari keng o‘rganilgan. V.M.Karimova, E.G‘.G‘oziev, M.G‘.Davletshin kabi olimlar yoshlar psixologiyasi, pedagogik psixologiya va ijtimoiy moslashuv masalalariga oid ilmiy tadqiqotlar olib borganlar.

Muhokama. Oliy ta’lim tizimida psixologik xizmat ko‘rsatishning samaradorligi ko‘p jihatdan talabalarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish bilan bog‘liqdir. Talabalar turli xarakter, temperament va ijtimoiy tajribaga ega bo‘lgani sababli ularga ko‘rsatiladigan psixologik yordam ham differensial yondashuv asosida tashkil etilishi zarur. Har bir talabaning emotsional holati, kommunikativ qobiliyati, ijtimoiy moslashuv darajasi va stressga chidamliligi turlicha bo‘ladi. Shu sababli psixologik xizmat faoliyatida individual yondashuv tamoyiliga amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Psixolog mutaxassislar talabaning shaxsiy ehtiyojlari, qiziqishlari va ruhiy holatini chuqur tahlil qilgan holda unga mos psixologik yordam usullarini tanlashi zarur.

Talabalarning oliy ta’lim muhitiga moslashuvi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon hisoblanadi. Yangi jamoa, mustaqil hayot, o‘quv yuklamasi va kasbiy mas’uliyatning ortishi ayrim hollarda stress va emotsional zo‘riqishni yuzaga keltiradi. Shu sababli psixologik xizmatning asosiy vazifalaridan biri talabalarning emotsional barqarorligini rivojlantirish va ularni stressli vaziyatlarga moslashtirishdan iboratdir. Ayniqsa, birinchi bosqich talabalarida yangi muhitga moslashish jarayonida ichki xavotir, ijtimoiy tortinchoqlik va kommunikativ muammolar ko‘proq kuzatiladi. Bunday vaziyatlarda psixologik yordam talabaning ijtimoiylashuvi va o‘quv faoliyatiga moslashuvini yengillashtiradi.

Talabaning oliy ta’lim tizimidagi muvaffaqiyati nafaqat uning bilim darajasi, balki psixologik holati bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Psixologik jihatdan barqaror, kommunikativ faol va motivatsiyasi yuqori bo‘lgan talabalar ta’lim jarayonida yuqori natijalarga erishadi. Shu sababli psixologik xizmat talabalarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni rivojlantirish, ijobiy motivatsiyani shakllantirish hamda ijtimoiy faollikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilishi zarur.

Psixologik xizmatda innovatsion metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, trening texnologiyalari, psixologik diagnostika, kommunikativ mashg‘ulotlar, art-terapiya va individual konsultatsiyalar talabalarning psixologik salomatligini mustahkamlashga yordam beradi. Trening mashg‘ulotlari orqali talabalar o‘zaro muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradi, jamoada ishlash malakasini shakllantiradi va stressli vaziyatlarga nisbatan psixologik chidamliligini oshiradi. Ayniqsa, liderlik, kommunikativ kompetentlik va konfliktologiyaga oid treninglar yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda samarali vosita hisoblanadi.

Psixologik diagnostika metodlari orqali talabalarning emotsional holati, stress darajasi, motivatsiyasi va ijtimoiy moslashuv xususiyatlari aniqlanadi. Diagnostik tahlillar psixologik muammolarni erta aniqlash va o‘z vaqtida psixologik yordam ko‘rsatish imkonini beradi. Bu esa salbiy psixologik holatlarning chuqurlashib ketishining oldini olishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Art-terapiya usullari ham zamonaviy psixologik xizmatning samarali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Musiqa terapiyasi, rang-terapiya, biblioterapiya va kreativ mashg‘ulotlar talabalarning ichki hissiyotlarini erkin ifodalashiga yordam beradi. Art-terapiya orqali talabalar stress va emotsional zo‘riqishdan xalos bo‘lib, ruhiy yengillik hissini boshdan kechiradi. Bu esa ularning psixologik salomatligini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, oliy ta’lim tizimida raqamli psixologik xizmatlarni joriy etish ham samarali natijalarni beradi. Onlayn konsultatsiyalar, anonim psixologik testlar va virtual psixologik platformalar orqali talabalar bilan ishlash imkoniyatlari kengaymoqda. Ayniqsa, zamonaviy yoshlarning axborot texnologiyalaridan faol foydalanishini hisobga olsak, raqamli psixologik xizmat tizimi ularga qulay va tezkor yordam ko‘rsatishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Onlayn platformalar orqali talabalar istalgan vaqtda psixologik maslahat olish, anonim tarzda muammolari haqida murojaat qilish va psixologik treninglarda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Raqamli psixologik xizmatning afzalliklaridan biri uning ommaviylik va qulaylik imkoniyatidir. Ayrim talabalar yuzma-yuz muloqotda o‘z muammolarini ochiq bayon qila olmasa, anonim onlayn tizim orqali erkinroq murojaat qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa psixologik yordamning qamrovini kengaytiradi va talabalar orasida psixologik xizmatga bo‘lgan ishonchni oshiradi.

Psixologik xizmatning muhim yo‘nalishlaridan biri psixoprofilaktika hisoblanadi. Psixoprofilaktik faoliyat orqali talabalarda stress, depressiv holatlar, kommunikativ qiyinchiliklar va ijtimoiy moslashuv muammolarining oldini olish mumkin. Psixoprofilaktik tadbirlar orqali talabalarda sog‘lom turmush tarzi, ijobiy dunyoqarash va emotsional barqarorlik ko‘nikmalari shakllantiriladi. Ayniqsa, profilaktik treninglar, seminarlar va ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar yoshlarning ruhiy salomatligini mustahkamlashda muhim vosita hisoblanadi.

Bundan tashqari, psixologik xizmat faoliyatida pedagoglar, ota-onalar va jamoatchilik bilan hamkorlikni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Talabaning psixologik holati faqat ta’lim muassasasi bilan emas, balki uning oilaviy va ijtimoiy muhiti bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli psixologik xizmat tizimi kompleks yondashuv asosida tashkil etilishi zarur.

Metodologik jadval

Tadqiqot yo‘nalishi	Metodlar	Maqsad
Talabalarning psixologik holatini aniqlash	Psixodiagnostika	Stress va emotsional holatni aniqlash
Ijtimoiy moslashuvni rivojlantirish	Trening va suhbat	Kommunikativ kompetentlikni oshirish
Emotsional barqarorlikni mustahkamlash	Psixokorreksiya	Ruhiy barqarorlikni rivojlantirish
Psixologik profilaktika	Seminar va treninglar	Salbiy holatlarning oldini olish
Individual yordam ko‘rsatish	Psixologik konsultatsiya	Shaxsiy muammolarni bartaraf etish

Metodologik jadval tahlili. Jadvalda oliy ta’lim tizimida psixologik xizmat ko‘rsatishning asosiy metodlari va ularning maqsadlari yoritilgan. Psixodiagnostika talabalarning ruhiy holatini o‘rganish va mavjud psixologik muammolarni aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu metod orqali talabalardagi stress darajasi, emotsional zo‘riqish va kommunikativ muammolar tahlil qilinadi.

Trening va kommunikativ mashg‘ulotlar esa talabalarning ijtimoiy moslashuvi va jamoaviy munosabatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish talabalar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni sog‘lomlashtirishga yordam beradi.

Psixokorreksion faoliyat emotsional barqarorlikni mustahkamlash va salbiy psixologik holatlarni bartaraf etishga qaratilgan. Individual konsultatsiyalar esa talabalar bilan individual ishlash va ularning shaxsiy muammolarini hal qilishda samarali vosita hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim tizimida psixologik xizmat ko‘rsatish usullarini takomillashtirish bugungi kunning dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolaridan biri hisoblanadi. Talabalarning psixologik salomatligini mustahkamlash, emotsional barqarorligini rivojlantirish va ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlash ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Psixologik xizmatning zamonaviy metodlarini ta’lim tizimiga joriy etish, innovatsion yondashuvlardan foydalanish va psixologik profilaktika ishlarini kuchaytirish orqali talaba-yoshlarning ma’naviy va ruhiy barkamolligini ta’minlash mumkin.

Shuningdek, psixologik xizmat tizimini raqamlashtirish, individual yondashuvni rivojlantirish va psixologik treninglarni keng joriy etish oliy ta’lim tizimida psixologik xizmat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
2. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2019.
3. Davletshin M.G‘. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent, 2021.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2018.
5. Реан А.А. Психология личности. – Санкт-Петербург: Питер, 2019.
6. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika, 1999.
7. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1987.
8. Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 1995.
9. Fromm E. The Art of Loving. – New York: Harper & Row, 2006.
10. Toffler A. The Third Wave. – New York: Bantam Books, 1980.

Sayfutdinov Feruz Ilniyazovich
Guliston davlat universiteti Tayanch doktaranti

ZAMONAVIY FAN VA TA’LIM: INNOVATSION YONDASHUVLAR, RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA ILMIY TADQIQOTLAR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy fan va ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlar, raqamli transformatsiya jarayonlari hamda ilmiy tadqiqotlarning ahamiyati tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, virtual ta’lim platformalari va innovatsion pedagogik metodlarning ta’lim sifatini oshirishdagi o‘rni ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarning metodologik asoslari, fan va ta’lim integratsiyasi hamda raqamli transformatsiyaning ijtimoiy-psixologik jihatlari keng tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *zamonaviy fan, ta’lim tizimi, innovatsion yondashuv, raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt, virtual ta’lim, ilmiy tadqiqot, pedagogik texnologiyalar, raqamli kompetentlik, integratsiya.*

Аннотация. *В данной статье анализируются инновационные подходы, процессы цифровой трансформации и значение научных исследований в современной науке и образовании. Научно освещается роль цифровых технологий, искусственного интеллекта, виртуальных образовательных платформ и инновационных педагогических методов в повышении качества образования. Кроме того, подробно рассматриваются методологические основы современных научных исследований, интеграция науки и образования, а также социально-психологические аспекты цифровой трансформации.*

Ключевые слова: *современная наука, система образования, инновационный подход, цифровая трансформация, искусственный интеллект, виртуальное обучение, научное исследование, педагогические технологии, цифровая компетентность, интеграция.*

Annotation. *This article analyzes innovative approaches, digital transformation processes, and the importance of scientific research in modern science and education. The role of digital*

technologies, artificial intelligence, virtual educational platforms, and innovative pedagogical methods in improving the quality of education is scientifically highlighted. In addition, the methodological foundations of modern scientific research, the integration of science and education, and the socio-psychological aspects of digital transformation are extensively analyzed.

Keywords: *modern science, education system, innovative approach, digital transformation, artificial intelligence, virtual learning, scientific research, pedagogical technologies, digital competence, integration.*

Kirish. XXI asr globallashuv, axborotlashuv va yuqori texnologiyalar davri sifatida insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Zamonaviy jamiyat rivojlanishida fan va ta’lim tizimi strategik ahamiyatga ega bo‘lgan sohalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, sun’iy intellekt tizimlarining keng qo‘llanilishi va innovatsion pedagogik yondashuvlarning shakllanishi ta’lim jarayoniga tub o‘zgarishlar olib kirmoqda. Bugungi kunda bilim iqtisodiyoti va innovatsion taraqqiyotning asosiy omiliga aylanib borayotgan bir sharoitda ta’lim tizimining modernizatsiyasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Raqamli transformatsiya jarayoni inson hayotining barcha sohalariga chuqur kirib borayotgani kabi ta’lim tizimida ham yangi imkoniyatlar va innovatsion mexanizmlarni yuzaga keltirmoqda. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida ta’limning sifati, samaradorligi va qamrovini oshirish imkoniyatlari kengaymoqda. Virtual ta’lim platformalari, elektron kutubxonalar, masofaviy o‘qitish tizimlari hamda sun’iy intellektga asoslangan dasturlar ta’limning interaktiv va individuallashtirilgan modelini shakllantirmoqda. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, kreativ yondashuvni shakllantirish va bilimlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda ta’lim tizimida an’anaviy usullardan innovatsion va interaktiv metodlarga o‘tish jarayoni kuzatilmoqda. Raqamli transformatsiya natijasida virtual ta’lim platformalari, masofaviy o‘qitish tizimlari, elektron resurslar va sun’iy intellektga asoslangan texnologiyalar ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Bu esa o‘z navbatida ta’lim sifatini oshirish, individual yondashuvni rivojlantirish hamda ilmiy tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qilmoqda.

Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim tizimiga yangi pedagogik imkoniyatlarni olib kirayotganini alohida ta’kidlash zarur. AI asosidagi platformalar o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilish, individual topshiriqlar tavsiya etish, o‘quv jarayonidagi qiyinchiliklarni aniqlash va avtomatik baholash imkoniyatlarini yaratmoqda. Bu esa ta’lim jarayonini yanada samarali va shaxsga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etishga yordam beradi. Shuningdek, sun’iy intellekt tizimlari ilmiy tadqiqotlar olib borishda ham muhim vosita sifatida qo‘llanilib, katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish va ilmiy prognozlarni shakllantirish imkonini bermoqda.

Zamonaviy fan va ta’lim integratsiyasi ilmiy tadqiqotlarning sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Oliy ta’lim muassasalarida ilmiy faoliyatni rivojlantirish, yoshlarni tadqiqotchilik faoliyatiga jalb qilish hamda innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Ilmiy tadqiqotlar jamiyatdagi mavjud muammolarni ilmiy asosda hal qilish, yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va innovatsion g‘oyalarni amaliyotga joriy etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli transformatsiya natijasida ilmiy tadqiqotlar olib borish metodologiyasi ham tubdan o‘zgarib bormoqda. Elektron ma’lumotlar bazalari, raqamli kutubxonalar, onlayn ilmiy platformalar va avtomatlashtirilgan tahliliy tizimlar ilmiy izlanishlarning tezligi va samaradorligini oshirmoqda. Tadqiqotchilar internet orqali xalqaro ilmiy resurslardan foydalanish, xorijiy olimlar bilan hamkorlik qilish va ilmiy ma’lumot almashish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bu esa ilm-fan rivojlanishining globallashuviga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarning keng qo‘llanilishi ayrim ijtimoiy-psixologik muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Virtual muhitda uzoq vaqt faoliyat olib borish emotsional

charchoq, kommunikativ qiyinchiliklar va psixologik zo‘riqishlarga sabab bo‘lishi mumkin. Ayniqsa, yoshlar orasida internetga qaramlik, virtual kommunikatsiyaning ustunligi va jonli muloqotning kamayishi ayrim hollarda ijtimoiy moslashuv muammolarini yuzaga keltirmoqda. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar bilan bir qatorda psixologik-pedagogik yondashuvlarni ham uyg‘unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etish pedagoglardan ham yangi kompetensiyalarni talab qilmoqda. Zamonaviy pedagog nafaqat o‘z fanini mukammal bilishi, balki raqamli texnologiyalar bilan ishlash, interaktiv metodlardan foydalanish va virtual ta’lim platformalarini samarali boshqarish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi zarur. Bu esa pedagoglarning kasbiy kompetentligini muntazam rivojlantirish va ularni innovatsion faoliyatga tayyorlash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Shuningdek, zamonaviy ta’lim tizimida kreativ fikrlash, tanqidiy tafakkur va muammoli vaziyatlarni hal qilish kompetensiyalarini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki raqamli iqtisodiyot sharoitida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun inson nafaqat nazariy bilimga, balki kreativ va innovatsion fikrlash qobiliyatiga ham ega bo‘lishi kerak. Shu sababli ta’lim jarayonida interaktiv metodlar, loyiha asosida o‘qitish, STEAM texnologiyalari va sun’iy intellektga asoslangan o‘quv platformalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi davrda fan va ta’lim tizimining modernizatsiyasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Raqamli iqtisodiyot va innovatsion jamiyat sharoitida yuqori malakali, kreativ va raqamli kompetentlikka ega mutaxassislarni tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bugungi globallashuv davrida raqobatbardosh iqtisodiyot va barqaror taraqqiyot ko‘p jihatdan inson kapitalining sifati, ilmiy salohiyat va zamonaviy bilimlarga asoslangan ta’lim tizimi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Zamonaviy jamiyat rivojlanishida fan va texnologiyalar asosiy harakatlantiruvchi kuchga aylanmoqda. Shu sababli davlatlar innovatsion iqtisodiyot modeliga o‘tish jarayonida ta’lim tizimini raqamlashtirish, ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash va yoshlarning kreativ fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratmoqda. Ta’lim tizimining modernizatsiyasi esa nafaqat o‘quv dasturlarini yangilash, balki ta’limning metodologik asoslari, kommunikativ muhiti va boshqaruv mexanizmlarini ham takomillashtirishni talab qiladi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida zamonaviy mutaxassisdan nafaqat nazariy bilim, balki axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, muammoli vaziyatlarni kreativ hal qilish va innovatsion fikrlash ko‘nikmalari ham talab etiladi. Shu sababli ta’lim tizimida raqamli kompetentlikni rivojlantirish bugungi kunning muhim pedagogik vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sun’iy intellekt, Big Data, virtual ta’lim platformalari va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish yoshlarning kelajak kasbiy faoliyatida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Innovatsion pedagogik yondashuvlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, kreativ yondashuvni shakllantirish va bilimlarni amaliyot bilan integratsiyalash imkonini beradi. Interaktiv metodlar, STEAM ta’lim texnologiyalari, loyiha asosida o‘qitish va raqamli platformalardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Raqamli transformatsiya nafaqat texnologik o‘zgarish, balki ta’limning mazmuni, metodlari va kommunikativ tizimining yangilanishini ham anglatadi. Zamonaviy raqamli muhitda ta’lim jarayoni an’anaviy auditoriya shaklidan virtual va gibrid tizimlarga o‘tmoqda. Bu esa ta’lim jarayonini individuallashtirish, masofadan turib o‘qitish va global ilmiy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim tizimida individual o‘qitish, bilimlarni tahlil qilish va ilmiy tadqiqotlarni avtomatlashtirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. AI asosidagi platformalar o‘quvchilarning bilim darajasini monitoring qilish, individual topshiriqlar tavsiya etish va ta’lim jarayonidagi qiyinchiliklarni aniqlash imkonini bermoqda. Bu

esa ta’lim sifatini oshirish bilan bir qatorda har bir o‘quvchining individual ehtiyojlariga mos pedagogik yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, sun’iy intellekt ilmiy tadqiqotlar olib borishda ham muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Avtomatlashtirilgan analitik tizimlar katta hajmdagi ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish, ilmiy prognozlarni shakllantirish va murakkab hisob-kitoblarni amalga oshirish imkonini bermoqda. Elektron kutubxonalar, raqamli ma’lumotlar bazalari va xalqaro ilmiy platformalar tadqiqotchilar uchun yangi ilmiy imkoniyatlarni yaratmoqda. Bu esa ilmiy tadqiqotlarning samaradorligi va tezligini sezilarli darajada oshirmoqda.

Biroq raqamli transformatsiya jarayonida ayrim muammolar ham yuzaga kelmoqda. Jumladan, virtual muhitda uzoq vaqt faoliyat olib borish emotsional charchoq, kommunikativ qiyinchiliklar va psixologik zo‘riqish holatlarini yuzaga keltirishi mumkin. Ayniqsa, uzoq vaqt monitor qarshisida ishlash, ijtimoiy muloqotning kamayishi va virtual kommunikatsiyaning ustunligi yoshlarning psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Natijada stress, motivatsiyaning pasayishi, emotsional tushkunlik va virtual qaramlik kabi muammolar yuzaga kelishi mumkin.

Raqamli transformatsiya sharoitida kommunikativ munosabatlarning virtual shaklga o‘tishi ham ayrim ijtimoiy-psixologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Jonli muloqotning kamayishi talabalarda ijtimoiy faollikning susayishiga, kommunikativ kompetentlikning pasayishiga va ayrim hollarda ijtimoiy izolyatsiyaga olib kelmoqda. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalar bilan bir qatorda psixologik-pedagogik yondashuvlarni ham uyg‘unlashtirish zarur hisoblanadi.

Ta’lim tizimida psixologik-pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish orqali o‘quvchilarning emotsional barqarorligini rivojlantirish, stressga bardoshliligini oshirish va sog‘lom kommunikativ muhitni shakllantirish mumkin. Psixologik xizmat tizimi, motivatsion treninglar, kommunikativ mashg‘ulotlar va raqamli gigiyena madaniyatini rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Bundan tashqari, pedagoglarning raqamli kompetentligini oshirish ham ta’lim tizimi modernizatsiyasining muhim omillaridan biridir. Zamonaviy pedagog nafaqat o‘z fanini mukammal bilishi, balki innovatsion texnologiyalar bilan ishlash, virtual ta’lim platformalarini boshqarish va interaktiv metodlarni qo‘llash ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi zarur. Bu esa pedagogik faoliyatning sifatini oshirish va ta’lim tizimini zamonaviy talablar asosida rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Fan va ta’lim tizimining innovatsion rivojlanishi ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanida ta’limning samaradorligini oshirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda shaxsning intellektual rivojlanishini ta’minlash masalalari alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan. Ilmiy tadqiqotlarda ta’limning ijtimoiy, psixologik va texnologik jihatlari o‘zaro integratsiyalashgan holda tahlil qilinmoqda.

Jumladan, Lev Vygotskiy ta’lim va ijtimoiy muhitning shaxs rivojlanishidagi rolini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Uning nazariyasiga ko‘ra, insonning intellektual rivojlanishi kommunikativ faoliyat va ijtimoiy hamkorlik asosida shakllanadi. Olim “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi orqali ta’lim jarayonida o‘qituvchi va ijtimoiy muhitning o‘quvchi rivojlanishiga ta’sirini izohlab bergan. Vygotskiyning fikricha, inson bilimni individual ravishda emas, balki jamiyat bilan o‘zaro hamkorlik jarayonida egallaydi. Shu sababli zamonaviy interaktiv va hamkorlikka asoslangan ta’lim texnologiyalarining nazariy asoslarida uning qarashlari muhim o‘rin tutadi.

Jean Piaget esa kognitiv rivojlanish nazariyasi orqali o‘quvchilarning bilim olish jarayonidagi individual xususiyatlarini tahlil qilgan. Uning qarashlariga ko‘ra, inson tafakkuri ma’lum rivojlanish bosqichlari asosida shakllanadi va har bir yosh davrida bilimni o‘zlashtirish imkoniyatlari turlicha bo‘ladi. Piaget o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi va intellektual rivojlanishi faol tajriba hamda muammoli vaziyatlarni hal qilish orqali rivojlanishini ta’kidlagan. Uning qarashlari zamonaviy interaktiv ta’lim texnologiyalarining metodologik asoslaridan biri

hisoblanadi. Ayniqsa, STEAM ta'limi, loyiha asosida o'qitish va kreativ pedagogik texnologiyalar Piagetning konstruktivistik yondashuviga tayangan holda rivojlanmoqda.

Abraham Maslowning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida insonning o'zini namoyon qilish va shaxsiy rivojlanishga bo'lgan ehtiyojlari ta'kidlangan. Olim inson faoliyatining asosida ehtiyojlar tizimi yotishini ko'rsatib bergan. Uning nazariyasiga ko'ra, insonning fiziologik va xavfsizlik ehtiyojlari qondirilgandan so'nggina u o'zini rivojlantirish va ijodiy salohiyatini namoyon qilishga intiladi. Bu esa innovatsion ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning muhimligini ko'rsatadi. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, individual qobiliyatlarini rivojlantirish va kreativ fikrlashni qo'llab-quvvatlash Maslow nazariyasining amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Shuningdek, Carl Rogersning gumanistik yondashuvi ta'lim jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratish va individual imkoniyatlarni rivojlantirish zarurligini asoslaydi. Rogersning fikricha, samarali ta'lim jarayoni o'quvchining ichki imkoniyatlarini ochib berish va uning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga qaratilishi kerak. Olim o'qituvchini faqat bilim beruvchi emas, balki fasilitator sifatida talqin qilgan. Bu yondashuv zamonaviy pedagogik texnologiyalarda interaktiv metodlar, kommunikativ yondashuv va individual ta'lim strategiyalarining rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Innovatsion ta'lim va raqamli transformatsiya masalalari bo'yicha Manuel Castells va Alvin Toffler kabi olimlarning ilmiy qarashlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Manuel Castells axborotlashgan jamiyat va tarmoq kommunikatsiyasi nazariyasi orqali raqamli texnologiyalarning jamiyat taraqqiyotiga ta'sirini tahlil qilgan. Alvin Toffler esa "Uchinchi to'lqin" konsepsiyasida axborot va texnologiyalar asosidagi jamiyat shakllanishini bashorat qilgan. Ularning ilmiy qarashlari zamonaviy raqamli ta'lim tizimi va innovatsion rivojlanish jarayonlarini tushunishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Mahalliy olimlardan V.M.Karimova, E.G'.G'oziev va M.G'.Davletshinlar pedagogik psixologiya, yoshlar psixologiyasi va innovatsion ta'lim texnologiyalariga oid muhim ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. V.M. Karimova ijtimoiy psixologiya va kommunikativ munosabatlarning shaxs rivojlanishidagi o'rnini keng tadqiq etgan. E.G'. G'oziev umumiy va pedagogik psixologiya sohasida yoshlarning psixik rivojlanish xususiyatlarini ilmiy asoslab bergan. M.G'. Davletshin esa pedagogik faoliyatning psixologik jihatlari va ta'lim jarayonida innovatsion metodlardan foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratgan.

Shuningdek, zamonaviy o'zbek olimlari tomonidan raqamli ta'lim, virtual pedagogik muhit va sun'iy intellekt asosidagi ta'lim texnologiyalarining samaradorligiga oid ilmiy tadqiqotlar ham olib borilmoqda. Ushbu ilmiy izlanishlar innovatsion pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish, o'quvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirish va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda.

Muhokama. Zamonaviy fan va ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarning joriy etilishi ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, kreativlikni shakllantirish va bilimlarni amaliyot bilan bog'lash imkonini beradi.

Bugungi kunda sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim tizimiga keng kirib kelmoqda. AI asosidagi platformalar o'quvchilarning bilim darajasini tahlil qilish, individual topshiriqlar tavsiya etish va ta'lim jarayonini avtomatlashtirish imkoniyatlarini yaratmoqda. Bu esa ta'limning individuallashuvi va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Masofaviy ta'lim tizimlari ham zamonaviy ta'limning muhim tarkibiy qismiga aylandi. Virtual ta'lim platformalari orqali o'quvchilar geografik masofadan qat'i nazar bilim olish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Ayniqsa, pandemiya davridan keyin onlayn ta'lim tizimlarining rivojlanishi ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarning muhim o'rin tutishini ko'rsatdi.

Raqamli transformatsiya ilmiy tadqiqotlar jarayoniga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Elektron kutubxonalar, raqamli ma'lumotlar bazalari va sun'iy intellekt asosidagi analitik tizimlar ilmiy izlanishlarning tezligi va samaradorligini oshirmoqda. Tadqiqotchilar katta hajmdagi ma'lumotlarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

Biroq raqamli texnologiyalarning keng qo‘llanilishi ayrim ijtimoiy-psixologik muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Virtual muhitda uzoq vaqt faoliyat olib borish insonlarda emotsional charchoq, stress va kommunikativ qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli ta’lim tizimida psixologik xizmat faoliyatini rivojlantirish va raqamli gigiyena madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion ta’limning samaradorligi ko‘p jihatdan pedagoglarning raqamli kompetentligiga ham bog‘liqdir. O‘qituvchilar zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash, virtual platformalardan samarali foydalanish va interaktiv metodlarni qo‘llash ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari zarur.

Metodologik jadval

Tadqiqot yo‘nalishi	Metodlar	Maqsad
Innovatsion ta’lim texnologiyalarini o‘rganish	Kuzatish, tahlil	Ta’lim samaradorligini aniqlash
Raqamli transformatsiya ta’siri	So‘rovnoma	Talabalarning psixologik holatini o‘rganish
Sun’iy intellektning ta’limdagi o‘rni	Eksperiment	Individual ta’lim samaradorligini baholash
Ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish	Kontent tahlil	Raqamli platformalar samaradorligini aniqlash
Psixologik holat monitoringi	Psixodiagnostika	Stress va emotsional holatni tahlil qilish

Metodologik jadval tahlili

Jadvalda zamonaviy fan va ta’lim tizimidagi innovatsion yondashuvlar hamda raqamli transformatsiyani o‘rganishga qaratilgan metodlar yoritilgan. Tadqiqot metodologiyasining to‘g‘ri tanlanishi ilmiy izlanishlarning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etish va ularning samaradorligini baholash ko‘p qirrali yondashuvni talab qilgani sababli kuzatish, tahlil, so‘rovnoma, eksperiment va psixodiagnostika kabi metodlardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kuzatish va tahlil metodlari orqali innovatsion texnologiyalarning ta’lim sifatiga ta’siri aniqlanadi. Ushbu metodlar yordamida o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligi, mustaqil fikrlash darajasi, kreativ yondashuvi va raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalari o‘rganiladi. Shuningdek, ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan interaktiv metodlar, virtual platformalar va sun’iy intellekt asosidagi dasturlarning samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Kuzatish metodining afzalligi shundaki, u real pedagogik muhitdagi o‘zgarishlarni tabiiy holatda o‘rganish imkonini beradi.

Tahliliy yondashuv esa innovatsion texnologiyalarning ta’lim sifati va ilmiy tadqiqotlarga ta’sirini chuqurroq o‘rganishga xizmat qiladi. Ayniqsa, raqamli transformatsiya jarayonida ta’lim samaradorligini baholash, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishda tahlil metodlari muhim o‘rin tutadi. Statistik ma’lumotlarni qayta ishlash va natijalarni taqqoslash orqali innovatsion yondashuvlarning amaliy samaradorligi aniqlanadi.

So‘rovnoma metodlari talabalarning raqamli ta’limga munosabati va psixologik holatini o‘rganishda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu metod yordamida talabalarning masofaviy ta’lim tizimiga moslashuvi, virtual kommunikatsiya muhiti, emotsional holati va motivatsion darajasi tahlil qilinadi. So‘rovnoma metodining muhim jihati shundaki, u respondentlarning fikr va munosabatlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘rganish imkonini beradi.

Bugungi kunda talabalarning raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, onlayn platformalarga bo‘lgan ishonchi va innovatsion ta’lim metodlariga munosabati ta’lim samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli so‘rovnomalar orqali talabalar

ehtiyojlari, qiziqishlari va psixologik holatini aniqlash zamonaviy ta’lim tizimini takomillashtirishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Eksperimental tadqiqotlar esa sun’iy intellekt asosidagi ta’lim platformalarining samaradorligini baholash imkonini beradi. Eksperiment jarayonida an’anaviy ta’lim metodlari bilan innovatsion texnologiyalar asosidagi ta’lim usullari taqqoslanadi. Bu orqali sun’iy intellekt, virtual ta’lim platformalari va interaktiv metodlarning o‘quvchilar bilim darajasi hamda kreativ fikrlashiga ta’siri aniqlanadi.

Eksperimental metodlar ilmiy tadqiqotlarda eng muhim metodlardan biri hisoblanib, ular yordamida nazariy qarashlarning amaliy samaradorligi tekshiriladi. Masalan, AI asosidagi platformalardan foydalangan holda tashkil etilgan dars jarayonlari natijalari oddiy an’anaviy usullar bilan olib borilgan darslar bilan taqqoslanadi. Bu esa innovatsion texnologiyalarning real pedagogik samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Psixodiagnostika metodlari yordamida talabalar va pedagoglarning stress darajasi, emotsional barqarorligi hamda kommunikativ holati tahlil qilinadi. Bu esa raqamli transformatsiyaning ijtimoiy-psixologik jihatlarini aniqlashga yordam beradi. Zamonaviy raqamli muhitda uzoq vaqt faoliyat olib borish ayrim hollarda emotsional charchoq, virtual qaramlik va kommunikativ qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli psixodiagnostik metodlar orqali ta’lim jarayonining psixologik jihatlarini monitoring qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixodiagnostika yordamida o‘quvchilarning emotsional holati, motivatsiyasi, kommunikativ kompetentligi va stressga bardoshlilik darajasi aniqlanadi. Ushbu ma’lumotlar asosida psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilib, ta’lim muhitini sog‘lomlashtirishga qaratilgan innovatsion mexanizmlar taklif etiladi. Ayniqsa, zamonaviy raqamli ta’lim tizimida psixologik xizmat faoliyatini rivojlantirish va emotsional qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Metodologik yondashuvlarning kompleks qo‘llanilishi zamonaviy ta’lim tizimidagi innovatsion transformatsiya jarayonlarini chuqur va tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa ilmiy tadqiqotlarning ishonchliligi va amaliy ahamiyatini oshiradi. Shu bilan birga, innovatsion texnologiyalarni ta’lim tizimiga samarali joriy etish uchun ilmiy asoslangan metodologik yondashuvlar muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy fan va ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlar va raqamli transformatsiya jarayonlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt tizimlari ta’lim sifatini oshirish, ilmiy tadqiqotlar samaradorligini kuchaytirish va individual ta’lim imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, raqamli muhitning inson psixologiyasiga ta’sirini hisobga olish va psixologik-pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish zarurdir. Innovatsion texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlarning uyg‘unlashuvi zamonaviy ta’lim tizimining raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
2. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2019.
3. Davletshin M.G‘. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent, 2021.
4. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika, 1999.
5. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001.
6. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1987.
7. Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 1995.
8. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 2010.
9. Toffler A. The Third Wave. – New York: Bantam Books, 1980.
10. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, 2016.

Xasanova Bog'dagul
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

TAZYIQQA UCHRAGAN AYOLLARDA DIQQAT BARQARORLIGINING BUZILISHIGA OLIB KELUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada tazyiqqa uchragan ayollarda diqqat barqarorligining buzilishiga olib keluvchi psixologik omillar tahlil qilinadi. Stress, xavotir, depressiya va travmatik tajribalar diqqat jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, muammoning oldini olish usullari va psixologik metodikalar misollar bilan bayon etilgan.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические факторы, влияющие на нарушение устойчивости внимания у женщин, подвергшихся давлению. Научно обосновано влияние стресса, тревожности, депрессии и травматического опыта на когнитивные процессы. Также представлены методы профилактики и психологические подходы с примерами.

Abstract. This article examines psychological factors that contribute to impaired attention stability in women exposed to pressure. The impact of stress, anxiety, depression, and traumatic experiences on cognitive processes is scientifically analyzed. Preventive strategies and psychological methods are also presented with examples.

Kirish. Hozirgi kunda jamiyatda ayollarga nisbatan turli ijtimoiy, oilaviy va psixologik tazyiqlar uchrab turadi. Bu holatlar nafaqat ularning ruhiy holatiga, balki kognitiv jarayonlariga, xususan diqqat barqarorligiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Diqqatning buzilishi esa ish faoliyati, ta'lim olish jarayoni va kundalik hayot sifatini pasaytiradi.Mazkur muammoning dolzarbligi shundaki, tazyiq ostida yashayotgan ayollar soni ortib bormoqda va bu ularning psixik salomatligiga uzoq muddatli salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Asosiy qism. Diqqat barqarorligining buzilishiga sabab bo'luvchi psixologik omillar

Tazyiqqa uchragan ayollarda quyidagi psixologik omillar diqqatning buzilishiga olib keladi:Tazyiqqa (psixologik yoki jismoniy zo'ravonlikka) uchragan ayollarda diqqat barqarorligining buzilishi ko'pincha bir nechta o'zaro bog'liq psixologik omillar bilan izohlanadi. Bu holat miya va ruhiy jarayonlarning himoya reaksiyalari bilan chambarchas bog'liq.Avvalo, kuchli va surunkali stress muhim omil hisoblanadi. doimiy qo'rquv, xavotir va tahdid hissi organizmni "doimiy ogohlantirish" holatida ushlab turadi. Natijada diqqat bir nuqtaga jamlanmaydi, tez chalg'iydi va uzoq vaqt davomida barqaror saqlanmaydi.Ikkinchi muhim omil — travmatik tajribalar. Bunday ayollarda ko'pincha Posttravmatik stress buzilishi rivojlanadi. PTSD holatida insonning miyasi doimiy ravishda o'tmishdagi travmani "qayta yashaydi", bu esa diqqatni hozirgi vazifalarga qaratishni qiyinlashtiradi.Shuningdek, xavotir (anksiyete) va depressiya ham katta rol o'ynaydi. Depressiya vaqtida energiya pasayadi, fikrlash sekinlashadi, diqqatni bir joyda ushlab turish qiyinlashadi. Anksiyete buzilishi esa aksincha, fikrlarning haddan tashqari tez va tartibsiz bo'lishiga olib keladi.Yana bir omil — past o'zini baholash va ishonchsizlik. Zo'ravonlikka uchragan ayollarda "men qila olmayman" degan ichki ishonch paydo bo'ladi, bu esa diqqatni faol va samarali ishlatishga to'sqinlik qiladi.Kognitiv yuklama (ortiqcha o'y-fikrlar) ham muhim sababdir. Ular doimiy ravishda muammo, xavf yoki o'tmishdagi voqealar haqida o'ylab yurishadi. Bu ichki dialog diqqat resurslarini egallab olib, tashqi vazifalarga e'tiborni kamaytiradi.Shuningdek, dissotsiatsiya (o'zini voqelikdan ajratilgandek his qilish) kuzatilishi mumkin. Bu himoya mexanizmi sifatida yuzaga chiqadi, lekin u diqqatning uzilishiga va real vaziyatni to'liq idrok eta olmaslikka olib keladi.Xavotir (anksiyete)

Xavotir darajasi yuqori bo'lsa, inson doimiy ravishda salbiy fikrlar bilan band bo'ladi, bu esa diqqatni chalg'itadi. Stress doimiy stress miyadagi diqqat markazlarini charchatadi. Natijada ayol bir vazifaga uzoq vaqt e'tibor qaratolmaydi.Misol: Oilaviy nizolar sababli ayol ish joyida oddiy topshiriqlarni ham unutib qo'yadi. Depressiya

Depressiv holatlarda motivatsiya pasayadi, fikrlash sekinlashadi va diqqat tarqoqlashadi. Travmatik tajribalar zo'ravonlik yoki ruhiy bosim natijasida yuzaga kelgan travmalar miya

faoliyatiga ta’sir qiladi. Muammoning sabablariIjtimoiy bosim (jamiyat stereotiplari) Oilaviy zo‘ravonlik Iqtisodiy qaramlik O‘z-o‘zini past baholash. Diqqat buzilishining oqibatlari.Ish samaradorligining pasayishi .Qaror qabul qilishda qiyinchilik.Xotira bilan bog‘liq muammolar.Ijtimoiy izolyatsiya . Oldini olish va psixologik metodikalar, Psixologik yordam (konsultatsiya)Mutaxassis bilan suhbat orqali ichki muammolar aniqlanadi va hal etiladi. Kognitiv-behavioral terapiya (CBT)Salbiy fikrlarni ijobiyga o‘zgartirish orqali diqqatni tiklash mumkin. editatsiya va mindfulnessGrafik ko‘rinish (tavsif):

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash Do‘stlar va oila yordamida ruhiy barqarorlik tiklanadi.Tazyiqqa (zo‘ravonlik, bosim, tahdid) uchragan ayollarda diqqat barqarorligining buzilishi murakkab va ko‘p qatlamli psixologik jarayonlar bilan bog‘liq. Bu nafaqat hissiy holat, balki kognitiv (bilish) tizim, nerv tizimi va shaxsning o‘zini idrok etishiga ham bevosita ta’sir qiladi. Quyida ushbu omillarni kengroq va chuqurroq tahlil qilaman.Surunkali stress va neyropsixologik o‘zgarishlar.Tazyiq ostida yashash organizmni doimiy “xavf rejimi”da ushlab turadi. Bu holat stress gormonlari (kortizol, adrenalin)ning uzoq muddat yuqori bo‘lishiga olib keladi. Natijada: miya resurslari diqqatni boshqarishdan ko‘ra omon qolishga yo‘naltiriladi .Diqqat tez chalg‘iydi, chunki miya har qanday signalni xavf sifatida tekshiradi .Ishchi xotira (working memory) zaiflashadi .Bu jarayonlar diqqatni uzoq vaqt barqaror ushlab turishni deyarli imkonsiz qiladi.Travma va Posttravmatik stress buzilishi,Travmatik tajribalar natijasida rivojlanadigan PTSD diqqat buzilishining markaziy sabablaridan biridir. PTSDda quyidagi belgilar diqqatga bevosita ta’sir qiladi:intruziv xotiralar (kutilmaganda travmani eslash) flashbacklar (voqeani qayta “yashash”) gipervigilantlik (doimiy hushyorlik) Bunday holatda ayolning diqqati hozirgi vazifaga emas, balki xavf ehtimoliga yoki o‘tmishdagi voqealarga qaratiladi. motsional buzilishlar: Depressiya va Anksiyete buzilishiBu ikki holat diqqat tizimiga turlicha, lekin birdek salbiy ta’sir ko‘rsatadi:Depressiyada:psixik faollik pasayadi motivatsiya yo‘qoladi fikrlash sekinlashadi diqqatni bir nuqtaga jamlash qiyinlashadi Anksiyeteda:fikrlar tez va tartibsiz bo‘ladi ortiqcha xavotir diqqatni egallab oladi inson mayda tashqi signallarga haddan tashqari sezgir bo‘ladi.Natijada diqqat barqarorligi buziladi va samarali faoliyat kamayadi.Kognitiv yuklama va ruminatsiya.Tazyiqqa uchragan ayollar ko‘pincha doimiy ichki dialog (ruminatsiya) holatida bo‘ladi:“Nega bu men bilan sodir bo‘ldi?” “Yana takrorlanadimi?” “Qanday qutulaman?”Bu fikrlar diqqat resurslarini band qilib qo‘yadi. Natijada tashqi vazifalarga yetarli kognitiv energiya qolmaydi. Dissotsiatsiya (psixologik ajralish),Dissotsiatsiya — bu psixikaning himoya mexanizmi bo‘lib, inson o‘zini voqelikdan “uzilgandek” his qiladi. Bu quyidagilarga olib keladi:diqqatning uzilishi vaqtni noto‘g‘ri idrok qilish real vaziyatni to‘liq anglamaslik Bu holatda ayol jismonan mavjud bo‘lsa ham, psixologik jihatdan “uzilgan” bo‘ladi. Past o‘zini baholash va o‘rganilgan ojizlik.Tazyiq uzoq davom etsa, “o‘rganilgan ojizlik” (learned helplessness) shakllanadi. Bu holatda:inson o‘zini nazorat qila olmayman deb hisoblaydi faol fikrlash va diqqatni boshqarish pasayadi ,tashabbus yo‘qoladi .Natijada diqqat passiv va beqaror bo‘lib qoladi. Uyqu buzilishlari va charchoq bo’ladi.Tazyiq ko‘pincha uyqu sifatiga salbiy ta’sir qiladi:uyqusizlik (insomniya) ,tez-tez uyg‘onish,qo‘rqinchli tushlar .Uyqu yetishmasligi esa diqqatning eng katta dushmanlaridan biri bo‘lib, kognitiv funksiyalarni keskin pasaytiradi.Ijtimoiy izolyatsiya va qo‘llab-quvvatlash yetishmasligi.Agar ayol yolg‘iz qolsa:emotsional yuk ortadi ,muammolarni qayta-qayta o‘ylash kuchayadi ,stress kamaymaydi .Bu esa diqqat tizimining tiklanishiga to‘sqinlik qiladi.Nevropsixologik nuqtai nazar,Ilmiy tadqiqotlar shuni ‘rsatadiki:prefrontal korteks (diqqat va nazorat uchun javobgar) faoliyati pasayadi ,amigdala (qo‘rquv markazi) haddan tashqari faollashadi.Natijada inson “o‘ylovchi rejim”dan “himoya rejimi”ga o‘tadi.Tazyiqqa uchragan ayollarda diqqat barqarorligining buzilishini to‘liq tushunish uchun uni nafaqat psixologik, balki salomatlik (jismoniy va ruhiy) hamda ijtimoiy omillar bilan bog‘lab ko‘rish zarur. Chunki inson psixikasi organizm va jamiyat bilan uzviy aloqada ishlaydi.

Salomatlik bilan bog‘liq omillar

Jismoniy salomatlikning yomonlashuvi Tazyiq ostida yashash organizmga bevosita zarar yetkazadi:doimiy stress immun tizimini zaiflashtiradi ,bosh og‘riqlari, yurak urishining tezlashuvi, mushak tarangligi kuzatiladi .surunkali charchoq paydo bo‘ladi.Bu holatlar diqqatni jamlashni

qiyinlashtiradi, chunki organizm energiyani tiklanishga sarflaydi.b) Ruhiy salomatlik buzilishlari,Tazyiq natijasida rivojlanadigan ruhiy holatlar diqqatga bevosita ta’sir qiladi:

- Posttravmatik stress buzilishi — diqqat travmatik xotiralar bilan “band” bo‘lib qoladi .
- Depressiya — fikrlash sekinlashadi, diqqat pasayadi .
- Anksiyete buzilishi — ortiqcha xavotir diqqatni tarqatib yuboradi .

Bu kasalliklar bir-biri bilan qo‘shilib, diqqat barqarorligini yanada izdan chiqaradi.

Uyqu va biologik ritmlarning buzilishi

Salomatlik nuqtai nazaridan uyqu muhim omil:uyqusizlik yoki yuzaki uyqu,qo‘rqinchli tushlar ,tez uyg‘onish .Uyqu yetishmasligi natijasida:diqqat sustlashadi,reaktsiya vaqti sekinlashadi ,xotira yomonlashadi .

Gormonal va nevrobiologik o‘zgarishlar

Doimiy stress quyidagilarga olib keladi:kortizol darajasi oshadi ,miya faoliyatida nomutanosiblik yuzaga keladi.Natijada diqqatni boshqaruvchi miya qismlari (prefrontal korteks) zaiflashadi, qo‘rquvga javob beruvchi tizimlar esa kuchayadi. Ijtimoiy omillar bilan bog‘liqlik,a) Ijtimoiy izolyatsiya.Ko‘p hollarda tazyiqqa ,chragan ayollar:jamiyatdan chetlashadi yaqinlari bilan aloqani kamaytiradi ,yolg‘izlikni boshdan kechiradi .Yolg‘izlik esa ichki fikrlar oqimini kuchaytirib, diqqatni tashqi faoliyatdan uzadi.b) Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash yetishmasligi.Agar ayolda:oilaviy yordam yo‘q bo‘lsa ,o‘stlar bilan aloqa uzilgan bo‘lsa ,jamiyat tomonidan tushunish yetishmasa unda stress kamaymaydi, aksincha kuchayadi. Bu esa diqqatning tiklanishiga to‘sqinlik qiladi.c) Iqtisodiy qiyinchiliklar.Tazyiq ko‘pincha moddiy muammolar bilan ham bog‘liq bo‘ladi:moliyaviy mustaqillik yo‘qlig,ishdagi muammolar ,kelajakdan qo‘rquv. Bu omillar doimiy tashvish keltirib chiqaradi va diqqatni band qiladi,d) Ijtimoiy rollar va bosim.Ayollarga jamiyat tomonidan yuklatilgan rollar (ona, turmush o‘rtoq va boshqalar) ba’zida qo‘shimcha bosim yaratadi:“chidash kerak” degan stereotiplar muammoni yashirishga majbur bo‘lish ,Bu ichki konfliktlarni kuchaytirib, diqqatni beqaror qiladi.e) Travmatik ijtimoiy tajribalar,Zo‘ravonlik faqat individual emas, balki ijtimoiy tajriba hamdir:ishonchning yo‘qolishi ,odamlar bilan muloqotdan qochish ,xavfsizlik hissining pasayish.Natijada inson diqqatini tashqi ijtimoiy muhitga emas, balki ichki himoyaga qaratadi. Salomatlik va ijtimoiylik o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir.Bu ikki omil bir-birini kuchaytiradi:yomon ijtimoiy muhit → stressni oshiradi → salomatlik yomonlashadi salomatlik yomonlashuvi → faol ijtimoiy hayotni kamaytiradi → izolyatsiya kuchayadi Natijada “yopiq doira” hosil bo‘ladi:
stress → diqqat buzilishi → ijtimoiy pasayish → yana stress. Diqqat barqarorligiga umumiy ta’sir mexanizmi.Yuqoridagi omillar birgalikda:diqqat resurslarini kamaytiradi ,diqqatni ichki muammolarga yo‘naltiradi ,tashqi vazifalarga e’tiborni pasaytiradi .Natijada ayolda:tez chalg‘ish ,unutuvchanlik ,ish samaradorligining pasayishi kuzatiladi.

Xulosa. Tazyiqqa uchragan ayollarda diqqat barqarorligining buzilishi muhim psixologik muammo hisoblanadi. Ushbu holat stress, xavotir va depressiya bilan chambarchas bog‘liq. Muammoni bartaraf etish uchun kompleks yondashuv — psixologik yordam, terapiya va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Baratov Sh.R. *Shaxs psixologiyasi va ijtimoiy muhit*. Toshkent, 2019.
2.Baratov Sh.R. *Psixik jarayonlar va ularning rivojlanishi*. Toshkent, 2016.
3.Karimova V.M. *Psixologiya asoslari*. Toshkent, 2018.
4.G‘oziev E.G‘. *Umumiy psixologiya*. Toshkent, 2017.
5.Beck A.T. *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*. New York, 1976.
6.Lazarus R.S. *Stress and Emotion*. Springer, 1999.
7.Kabat-Zinn J. *Full Catastrophe Living*. 2005.
8.Seligman M. *Learned Optimism*. 1998.

Axtamov Islom Ilxom o'g'li
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

O'QUVCHILARDA MUSIQIY INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOIY MUHITNING ROLI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'quvchilarda musiqiy intellektni rivojlantirishda ijtimoiy muhitning ta'siri ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Oila, maktab va tengdoshlar guruhining musiqa madaniyatini shakllantirishdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Ijtimoiy muhit omillari, jumladan, oiladagi musiqiy an'analar, maktab musiqa darslarining sifati va jamoat tadbirlarida qatnashish o'quvchilarning musiqiy qobiliyatlari va emotsional intellektiga bevosita ta'sir ko'rsatishi isbotlanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, qulay ijtimoiy muhit musiqiy intellektning barcha komponentlari – eshitish qobiliyati, ritmik his, emotsional ifodalilik va ijodiy fikrlashni bir vaqtda rivojlantiradi. Maqolada amaliy tavsiyalar ham berilgan.*

Kalit so'zlar: *musiqiy intellekt, ijtimoiy muhit, musiqa ta'limi, o'quvchi, oila ta'siri, emotsional intellekt, musiqa madaniyati, qobiliyat rivojlanishi.*

Abstract: *This article scientifically analyzes the influence of the social environment on the development of musical intelligence in students. The roles of family, school, and peer groups in shaping music culture are examined. Social environment factors — including musical traditions in the family, the quality of school music lessons, and participation in community events — are shown to directly affect students' musical abilities and emotional intelligence. Research results demonstrate that a favorable social environment simultaneously develops all components of musical intelligence: auditory perception, rhythmic sense, emotional expressiveness, and creative thinking. Practical recommendations are also provided.*

Keywords: *musical intelligence, social environment, music education, student, family influence, emotional intelligence, music culture, ability development.*

Kirish. *Musiqiy intellekt zamonaviy pedagogik fanda ko'p qirrali tushuncha sifatida tan olinmoqda. Howard Gardner (1983) tomonidan ishlab chiqilgan ko'p intellektlar nazariyasida musiqa insonning tug'ma va rivojlantiriladigan intellekt turlaridan biri sifatida ko'rsatilgan. Biroq so'nggi o'n yilliklarda olib borilgan tadqiqotlar musiqiy intellektning shakllanishida tug'ma imkoniyatlar bilan birga ijtimoiy omillar ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini ko'rsatmoqda.*

O'zbekistonda musiqa ta'limi milliy an'analar va zamonaviy pedagogik yondashuvlar sintezi asosida rivojlanib bormoqda. Xalq musiqa merosi, dostonchilik an'analari va klassik maqom san'ati o'quvchilarning musiqiy ongini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy-madaniy omillar sifatida e'tirof etiladi. Shu bilan birga, globallashuv sharoitida yangi musiqiy ta'sirlar ham o'quvchi shaxsiyatiga chuqur kirib bormoqda.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — o'quvchilarda musiqiy intellektni rivojlantirishda ijtimoiy muhit omillarini tizimli tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Maqolada ijtimoiy muhit deganda oila, maktab jamoasi, tengdoshlar guruhi va keng madaniy muhit tushuniladi.

Musiqiy intellekt atamasi ilk bor Gardner tomonidan 1983 yilda "Frames of Mind" asarida ilmiy muomalaga kiritilgan. Unga ko'ra, musiqiy intellekt quyidagi qobiliyatlarni o'z ichiga oladi: tovushlarni farqlash va idrok etish, ohang va ritmni sezish, musiqiy tuzilmalarni tushunish, emotsional holatlarni musiqa orqali ifodalash va qabul qilish. Keyingi tadqiqotchilar, jumladan Sloboda (2005) va Hallam (2010), bu ro'yxatni musiqiy xotira, ijodiy improvizatsiya va ijtimoiy-madaniy muloqot qobiliyati bilan to'ldirgan.

Zamonaviy neyropedagogik tadqiqotlar musiqiy intellektning boshqa intellekt turlaridan ajratib bo'lmasligini ko'rsatmoqda. Musiqa bilan shug'ullanish miyaning bir vaqtda bir necha sohalarini — eshitish, harakat, hissiy va kognitiv markazlarni — faollashtiradi. Bu esa musiqiy intellektni rivojlantirish umumiy aqliy rivojlanishga sezilarli hissa qo'shishini anglatadi. Batafsil neyrovizualizatsiya tadqiqotlari shuni ko'rsatganki, musiqa bilan muntazam shug'ullanuvchi bolalar umumiy o'quv ko'nikmalarini ancha tez rivojlantirar ekan (Schlaug et al., 2005).

O'zbek olimi Hamidov (2018) milliy musiqa an'analari kontekstida musiqiy intellektning uchta asosiy darajasini ajratib ko'rsatadi: idrok etish darajasi (passiv tinglovchi sifatida), ifoda etish darajasi (ijrochi sifatida) va ijod qilish darajasi (muallif yoki improvisator sifatida). Har bir daraja o'ziga xos ijtimoiy sharoitlar va rag'batlantirishni talab qiladi.

Oila bolaning birinchi va eng muhim ijtimoiy muhiti hisoblanadi. Musiqiy ta'limga oid ko'plab tadqiqotlar shuni tasdiqlaganki, ota-onalar musiqaga qiziqadigan va uni hayotiy ahamiyatli deb biladigan oilalarda tarbiyalangan bolalar musiqiy intellektning yuqori ko'rsatkichlarini namoyish etadi. Davidson va boshqalar (1996) tomonidan olib borilgan keng ko'lamli tadqiqot natijalariga ko'ra, musiqa o'rganishda yuqori darajaga erishgan bolalarning 90 foizida ota-onalardan kamida biri faol qo'llab-quvvatlagan.

O'zbek oilalarida bolalar yoshligidan milliy qo'shiqlar, alla va xalq kuylari bilan o'sib ulg'ayadi. Bu jarayon musiqa bilan hissiy aloqani tabiiy ravishda shakllantiradi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, erta bolalikdan — 3 yoshdan boshlab — musiqiy stimulyatsiya olingan bolalar keyinchalik musiqiy ta'limda ancha samarali natijalar ko'rsatadi. Oiladagi musiqiy muhit nafaqat bolaning musiqiy qobiliyatini, balki uning emotsional intellektini va ijtimoiy ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Maktab ijtimoiy muhitning ikkinchi muhim tarkib qismidir. Musiqa o'qituvchisining kasbiy mahorati, dars berish usullari va sinfda yaratilgan ijodiy atmosfera o'quvchilarning musiqiy intellektiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi nafaqat bilim uzatuvchi, balki ijodiy rivojlanish uchun qulaylik yaratuvchi va motivatsiyani oshiruvchi shaxs sifatida muhim rol o'ynaydi.

O'zbekistonda amalga oshirilgan "Maktab 2030" islohotlari doirasida musiqa ta'limiga yangicha yondashuv joriy etilmoqda. Zamonaviy maktablarda interaktiv usullar, milliy cholg'u asboblari bilan amaliy mashg'ulotlar va jamoaviy ijro shakllariga katta e'tibor qaratilmoqda. Bir o'quv yilida musiqa darslariga ajratilgan soatlarning oshirilishi va musiqa to'garaklarining kengaytirilishi musiqiy intellektning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Tengdoshlar ta'siri, ayniqsa, o'spirinlik davrida musiqiy qiziqishlarni shakllantirishda kuchli omil hisoblanadi. Musiqa bilan shug'ullanuvchi do'stlar guruhi bola uchun ijobiy ijtimoiy model bo'lib xizmat qiladi. Ansambllarda, xorlarda va musiqa guruhlarida birgalikda mashq qilish nafaqat musiqiy ko'nikmalarni, balki hamkorlik, mas'uliyat va o'zaro hurmat kabi ijtimoiy fazilatlarni ham rivojlantiradi.

Keng madaniy muhit — kontsertlar, bayramlar, musiqa festivallari va ommaviy tadbirlar — o'quvchilarga musiqiy tajriba olishning noaniq, lekin kuchli kanallarini taqdim etadi. O'zbekistondagi Navro'z, Mustaqillik kuni va boshqa milliy bayramlardagi musiqa ijrosi o'quvchilar uchun musiqiy intellektni rivojlantiruvchi muhim ijtimoiy-madaniy kontekst yaratadi.

EMPIRIK TADQIQOT NATIJALARI

2022-2024 yillarda Toshkent shahridagi uchta umumta'lim maktabida o'tkazilgan tadqiqotda 5-9-sinf o'quvchilari (n=240) qatnashdi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida musiqiy qobiliyatlar testi, kuzatuv va ota-onalar bilan intervyu usullari qo'llandi. O'quvchilar uch guruhga bo'linib tahlil qilindi: ijtimoiy muhiti boy (oilada musiqa tinglanadi, maktabda qo'shimcha darslar mavjud, jamoat tadbirlarida qatnashadi), o'rtacha va cheklangan ijtimoiy musiqiy muhit guruhlariga.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy musiqiy muhiti boy guruhdagi o'quvchilar eshitish qobiliyati bo'yicha 34%, ritmik his bo'yicha 41% va emotsional ifodalash bo'yicha 28% yuqori ko'rsatkichlar namoyish etdi. Ayniqsa e'tiborli natija shuki, ijtimoiy muhit omili musiqiy ta'limning rasmiy soatlariga qaraganda musiqiy intellektga ko'proq ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, oiladagi ijtimoiy-iqtisodiy holat emas, balki ota-onalarning musiqaga bo'lgan munosabati hal qiluvchi omil bo'lib chiqdi.

Kuzatuv natijalariga ko'ra, musiqa to'garaklarida faol ishtirok etuvchi o'quvchilar nafaqat musiqiy, balki umumiy o'quv ko'rsatkichlarida ham yuqori natijalar ko'rsatdi. Bu holat musiqiy intellekt bilan umumiy kognitiv rivojlanish o'rtasidagi kuchli ijobiy korrelyatsiyani ($r=0.67$, $p<0.01$) tasdiqlaydi.

XULOSALAR VA TAVSIYALAR

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar chiqarildi. Birinchidan, musiqiy intellektning rivojlanishi ijtimoiy muhit omillariga tug'ma qobiliyatga qaraganda ko'proq bog'liq. Ikkinchidan,

oila, maktab va keng madaniy muhitning birgalikdagi ta'siri ayrim holda ta'sir ko'rsatishdan ancha samaraliroq. Uchinchidan, musiqiy intellektning rivojlanishi emotsional intellekt, ijtimoiy ko'nikmalar va umumiy kognitiv rivojlanish bilan bevosita bog'liq.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi: ota-onalar uchun musiqa ta'limining ahamiyatini tushuntiruvchi seminarlar o'tkazish; maktablarda musiqa darslarini interfaol va amaliy usullar bilan boyitish; jamoat musiqa tadbirlariga o'quvchilarning muntazam jalb etilishini ta'minlash; tengdoshlar musiqiy guruhlari va ansambllarini tashkil etishni rag'batlantirish. Ushbu tadbirlar kompleks tarzda amalga oshirilganda o'quvchilarning musiqiy intellekti va umumiy rivojlanishi sezilarli darajada yaxshilanishi kutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gardner, H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. New York: Basic Books.

2. Sloboda, J. (2005). Exploring the Musical Mind: Cognition, Emotion, Ability, Function. Oxford: Oxford University Press.

3. Hallam, S. (2010). The power of music: Its impact on the intellectual, social and personal development of children and young people. International Journal of Music Education, 28(3), 269-289.

4. Davidson, J., Howe, M., Moore, D., & Sloboda, J. (1996). The role of parental influences in the development of musical performance. British Journal of Developmental Psychology, 14(4), 399-412.

5. Schlaug, G., Norton, A., Overy, K., & Winner, E. (2005). Effects of music training on the child's brain and cognitive development. Annals of the New York Academy of Sciences, 1060(1), 219-230.

6. Hamidov, A. (2018). O'zbek musiqa pedagogikasida an'analar va innovatsiyalar. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

Ergasheva Mohina Gaybullayevna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

YOSHLARDA HUQUQIY MADANIYATNI OSHIRISH TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yoshlarda huquqiy madaniyatni oshirishning zamonaviy texnologiyalari ilmiy nuqtai nazardan tahlil etiladi. Tadqiqotda huquqiy ta'limning nazariy asoslari, interfaol pedagogik texnologiyalarning amaliy samaradorligi, raqamli muhitda huquqiy savodxonlikni rivojlantirish yo'llari hamda maktab, oila va fuqarolik jamiyatining bu jarayondagi o'rni ko'rib chiqilgan. Shuningdek, yoshlarda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirish bo'yicha kompleks yondashuv tavsiya etilgan.*

Kalit so'zlar: *Huquqiy madaniyat, huquqiy savodxonlik, interfaol texnologiyalar yoshlar tarbiyasi, huquqiy ong, pedagogik texnologiyalar*

Аннотация. *В данной статье с научной точки зрения анализируются современные технологии повышения правовой культуры молодёжи. В исследовании рассмотрены теоретические основы правового образования, практическая эффективность интерактивных педагогических технологий, пути развития правовой грамотности в цифровой среде, а также роль школы, семьи и институтов гражданского общества в данном процессе.*

Ключевые слова: *Правовая культура, правовая грамотность, интерактивные технологии, воспитание молодёжи, правовое сознание*

Abstract. *This article scientifically analyzes modern technologies for enhancing legal culture among young people. The study examines the theoretical foundations of legal education, the practical effectiveness of interactive pedagogical technologies, ways to develop legal literacy*

in the digital environment, and the role of schools, families, and civil society institutions in this process.

Keywords: *Legal culture, legal literacy, interactive technologies, youth education, legal consciousness, pedagogical technologies*

Kirish. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida yoshlar siyosatini yanada takomillashtirish, ularning huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolarning huquq va majburiyatlari, huquqiy davlat qurish tamoyillari mustahkamlangan.[5] Yoshlarning huquqiy ongi va madaniyatini shakllantirmasdan turib, demokratik jamiyat va huquqiy davlat barpo etishni tasavvur qilish qiyin.

Tadqiqotchilar A. Begmatov va Q. Nazarovlar ta'kidlaganidek, yoshlarda huquqiy madaniyatni shakllantirishning samarali tizimi bo'lmasa, jamiyatda huquqbuzarlik holatlari ko'payishi, fuqarolik javobgarligi pasayishi muqarrar.[6] Shu boisdan, ta'lim muassasalarida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda huquqiy madaniyatni oshirish dolzarb ilmiy-amaliy masala sifatida ko'rib chiqilmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi – yoshlarda huquqiy madaniyatni oshirishda qo'llaniladigan zamonaviy texnologiyalarni ilmiy tahlil qilish va ularning samaradorligini aniqlashdan iborat. Tadqiqot predmeti sifatida maktab, oila va ijtimoiy muhitda huquqiy tarbiya usullari olingan.

Asosiy qism. Samuel Xantington o'zining mashhur asarida ta'kidlaganidek, zamonaviy sivilizatsiyalar o'rtasidagi munosabatlar ko'p jihatdan madaniyat va qadriyatlar sifatiga bog'liqdir.[7] Huquqiy madaniyat esa fuqarolik madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, u shaxsning huquqiy bilimlar, ko'nikmalar, qadriyatlar va huquqiy xulq-atvorning yaxlitligi sifatida namoyon bo'ladi. Huquqiy madaniyat tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: huquqiy ong – huquq haqidagi bilimlar va munosabatlar yig'indisi; huquqiy savodxonlik – qonunlarni bilish va ulardan foydalana olish qobiliyati; huquqiy faollik – o'z huquq va majburiyatlarini amalga oshirishga intilish; huquqiy xulq-atvor – qonun talablariga muvofiq ish tutish odati. Xolmatovning tadqiqotlari ko'rsatishicha, yoshlarning huquqiy savodxonlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ular jamiyatda faolroq fuqarolik pozitsiyasini egallaydilar.[8]

O'zbekiston Prezidenti Sh. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: «Yoshlarimiz mustaqil fikrlaydigan, keng dunyoqarashga ega, o'z huquq va majburiyatlarini bilgan holda jamiyat hayotida faol ishtirok etishi lozim.»[9] Shu maqsadda ta'lim tizimida huquqiy madaniyatni shakllantirishning quyidagi zamonaviy texnologiyalari keng qo'llanilmoqda.

Interfaol ta'lim texnologiyalari – munozara, rolli o'yin, case-study, loyiha metodlari orqali o'quvchilarning huquqiy muammolarni hal etish ko'nikmalari rivojlantiriladi. Bu texnologiyalar an'anaviy ma'ruza usulidan farqli o'laroq, o'quvchi faolligini ta'minlaydi va amaliy huquqiy vaziyatlarni modellashtirishga imkon beradi. YUNESCO ning 2019-yilgi hisobotida ta'kidlanganidek, huquq ta'limida interfaol yondashuv qo'llash o'quvchilarning huquqiy bilimlarni

[8]Xolmatov I. Yoshlar tarbiyasida huquqiy savodxonlik. – Toshkent: Akademiya, 2020. – B. 67.

[9]Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettiramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – B. 145.

o'zlashtirishini sezilarli darajada oshiradi.[10] Shuning uchun maktab va oliy ta'lim muassasalarida bunday metodlarni keng joriy etish dolzarb masala hisoblanadi.

R. Rajabovning tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, maktab va oliy ta'lim muassasalarida huquqiy madaniyatni shakllantirishda kompleks dasturlarni joriy etish zarur.[11] Bu dasturlar quyidagi asosiy yo'nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq: «Huquq asoslari», «Fuqarolik ta'limi», «Inson huquqlari» kabi fanlarni interaktiv usullarda samarali o'qitish; maktablarda huquqiy to'garaklar, debat klublari va simulyatsion sud muhokamalari tashkil etish; huquqiy bilimlarni hayotiy vaziyatlardan misollarda tushuntirish. Ta'lim jarayonida oila va maktab hamkorligi ham katta ahamiyatga ega. Ota-onalarning huquqiy madaniyati va oilada huquqiy muloqot muhiti yoshlarning huquqiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ota-onalar uchun huquqiy savodxonlik dasturlari va seminarlar o'tkazish zarur. F. Usmonovning tadqiqotlarida ko'rsatilganidek, hozirgi raqamli asrda internet va ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning huquqiy savodxonligini oshirishda kuchli vositaga aylanmoqda.[12] Onlayn huquqiy platformalar, mobil ilovalar va elektron resurslar orqali yoshlar o'z huquqlari haqida tezkor va qulay tarzda ma'lumot olishlari mumkin. B. Tursunovning ma'lumotlariga ko'ra, yoshlarning ko'pchiligi yangi ma'lumotlarni avvalo internet orqali oladi.[13] Shu boisdan, huquqiy ma'lumotlarni raqamli formatda taqdim etish, davlat organlarining rasmiy veb-saytlarini yoshlarga qulay qilish va huquqiy kontentning sifatini oshirish zarurdir. I. Normatovning fikricha, ta'limda raqamli huquqiy texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarning huquqiy madaniyatini sezilarli darajada oshiradi va ularda mustaqil huquqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.[14]

Yoshlarda huquqiy madaniyatni oshirishda davlat organlariga qo'shimcha ravishda fuqarolik jamiyati institutlari, notijorat tashkilotlar va yoshlar birlashmalari muhim rol o'ynaydi. Mahalla, «Yoshlar ittifoqi», «Kamolot» kabi tashkilotlar huquqiy ma'rifat tadbirlarini o'tkazish, yoshlarni huquqiy bilimlar bilan qurollantirish borasida faol ish olib borishi lozim. Simulyatsion sud muhokamasi, huquqiy olimpiadalar, «Yosh huquqshunos» kabi musobaqalar yoshlarning huquqiy bilimlarini amaliy tekshirish va rag'batlantirish uchun samarali vosita hisoblanadi. Bu tadbirlar yoshlarda huquqqa hurmat, adolat tuyg'usi va fuqarolik javobgarligini tarbiyalashga xizmat qiladi.

Xulosa. Yoshlarda huquqiy madaniyatni oshirish – bu faqat ta'lim muassasalarining ishi emas, balki davlat, oila, fuqarolik jamiyati va butun jamiyatning birgalikdagi mas'uliyatidir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, huquqiy madaniyatni shakllantirish bo'yicha quyidagi kompleks yondashuv samarali hisoblanadi:

ta'lim tizimida huquq fanlarini interfaol texnologiyalar asosida o'qitish; raqamli platformalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali huquqiy ma'rifatni kengaytirish; oila va maktab hamkorligida huquqiy tarbiyani kuchaytirish; fuqarolik jamiyati institutlari va yoshlar tashkilotlarini faollashtirish; simulyatsion va amaliy huquqiy tadbirlarni muntazam o'tkazib borish. Kelgusida ushbu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirib, amaliy dasturlar ishlab chiqish va ularni ta'lim tizimiga joriy etish zarur. Huquqiy madaniyatli yoshlar – erkin, demokratik va huquqiy O'zbekistonning mustahkam poydevoridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 78 b.

2. Begmatov A., Nazarov Q. Yoshlarda huquqiy madaniyat. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021. – 165 b.

---

[10] UNESCO. Education for the Rule of Law. – Paris: UNESCO, 2019. – P. 28.

[11] Rajabov R. Huquqiy ta'lim metodlari. – Toshkent: Fan, 2022. – B. 89.

[12] Usmonov F. Raqamli huquqiy savodxonlik. – Samarqand: SamDU, 2023. – B. 41.

[13] Tursunov B. Yoshlarda huquqiy madaniyat va fuqarolik ongi. // Jamiyat va boshqaruv. – 2023. – №3. – B. 22-28.

[14] Normatov I. Ta'limda huquqiy texnologiyalar. – Toshkent: TDPU, 2023. – B. 55.

3. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon & Schuster, 1996. – 368 p.
4. Xolmatov I. Yoshlar tarbiyasida huquqiy savodxonlik. – Toshkent: Akademiya, 2020. – 144 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 592 b.
6. UNESCO. Education for the Rule of Law: Findings on Law-Related Education. – Paris: UNESCO, 2019. – 62 p.

Raimdjanov Mirkarim Tolibjon o‘g‘li
Buxoro xalqaro universiteti 1-kurs doktoranti
e-mail: raimdjanovmirkarim@gmail.com

RAQAMLI MUHITDA SHAXS XULQ-ATVORI RIVOJLANISHI KONSEPSIYASINING NAZARIY TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli muxitda shaxs xulq-atvori rivojlanishi bo‘yicha o‘zaro subyektlarning bir-biriga ta’sirini hisobga olgan holda yuz berishi, hamda ushbu konsepsiyaning nazariy tahlili yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *foydalanuvchi-foydalanuvchi, foydalanuvchilar – foydalanuvchilar, foydalanuvchi - raqamli muhitdagi obraz, raqamli muhitdagi obraz-raqamli muhitdagi obraz, foydalanuvchi-texnika, texnika-texnika.*

Аннотация. *В данной статье описывается, как развитие личности в цифровой среде происходит с учетом взаимодействия субъектов, а также теоретический анализ данной концепции.*

Ключевые слова: *пользователь-пользователь, пользователи-пользователи, пользователь - образ в цифровой среде, образ в цифровой среде, пользователь-техника, техника-техника.*

Abstract. *This article describes how the development of personality in a digital environment takes into account the interaction of subjects, as well as a theoretical analysis of this concept.*

Keywords: *user-user, user-users, user - image in digital environment, image in digital environment, user-technique, technique-technique.*

Kirish. Ma’lumki raqamli muhit virtual texnogen makonga asoslangan o‘ziga xos ijtimoiy-madaniy jihatdan bir biriga bo‘g‘liqdir. Raqamli muhitning yana bir o‘ziga xos xususiyati shundaki, virtual muhit foydalanuvchilari uchun ko‘plab funksiyalarni o‘z ichida qamrab olganidadir. Bundan tashqari, foydalanuvchilar ushbu davr mobaynida “shu yerda va hozir” prinsipidan voz kechish orqali o‘zlarini erkin his etadilar. Boshqacha qilib aytganda, raqamli muhit bu - barcha virtual muhitlarning va bu muhitlardagi barcha xulq-atvor turlarining negizidir. Katta ehtimol bilan, raqamli muhitning boshqa muhitlardan muhim farqi shundaki olingan bilim va tasavvurlarni doimiy ravishda shaxsiy hayotiga ko‘chirishidir. Ammo, raqamli muhitda o‘zlashtirilgan ko‘nikmalar o‘zaro turli jihatlarni qamrab olganligi bois barcha virtual tizimlarda qo‘llanilishi mumkin bo‘lsa, raqamli muhit algoritmlar orqali o‘zaro ta’sir birinchi o‘ringa chiqishi bilan farq qiladi. Chunki, raqamli muhit faqat online kommunikatsiya va ijtimoiy mesenjerlar bilan cheklanmaydi – u bir qator texnika va resurslardan xilma-xil foydalanishni nazarda tutadi.

Asosiy qism. Raqamli muhitda rivojlanish o‘zaro subyektlarning bir-biriga ta’sirini hisobga olgan holda, boshqa muhitlarda bo‘lgani kabi yuz beradi. Ahamiyatlisi shundaki, raqamli muhit o‘zida bir qator ta’sirlarni nazarda tutadi, aksariyat hollarda ularni virtual yoki real muhitda uchratish mushkul. Takidlash joizki, bunday formatlarga “foydalanuvchi-foydalanuvchi”, “foydalanuvchilar – foydalanuvchilar”, “foydalanuvchi - raqamli muhitdagi obraz”, “raqamli

muhitdagi obraz-raqamli muhitdagi obraz", "foydalanuvchi-texnika", "texnika-texnika" formatidagi o‘zaro ta’sirni kiritamiz. Quyida ushbu formatlarni batafsil ko‘rib chiqamiz:

1. Foydalanuvchi-foydalanuvchi – raqamli muhit va uning virtual muhit uchun mavjud bo‘lgan shaxslararo o‘zaro ta’sir shakli. Bundan tashqari, "foydalanuvchi-foydalanuvchi" shakklidagi o‘zaro ta’sir internet-kommunikatsiya doirasida O.N. Morozova, A.V. Usacheva, I.I. Shabshin va boshqalar taklif etgan modeldan foydalaniladi. Shuningdek, ushbu ta’sir virtual o‘yinlar kontekstida amalga oshiriladi [3, 4, 5]. Ehtimol, aynan internet-kommunikatsiyaning ommabopligi ko‘plab tadqiqotlarni ushbu kommunikatsiya va raqamli muhitdagi faollikning amalga oshirilishi o‘rtasidagi tenglik haqidagi tendensiyaga olib kelgandir.

2. Foydalanuvchilar-foydalanuvchilar. E.A. Shcheulova, A.E. Nikolayeva va boshqalar tomonidan taklif etilgan ushbu o‘zaro ta’sir formati bir nechta turli xil shakllarni nazarda tutadi. Bir tomondan, gap forumlar, sharhlar, muloqotlar va boshqa resurslar yordamida ijtimoiy tarmoqlardagi guruhli kommunikatsiya haqida bormoqda. Boshqa tomondan, gap faqat raqamli muhit uchun mavjud bo‘lgan yangi o‘zaro ta’sir usullarini, shu jumladan sun’iy intellektni hisobga olgan holda yaratish haqida bormoqda. Bunday format faqat raqamli muhitning faol foydalanuvchisi uchun mavjud bo‘lib, o‘z ichiga foydalanuvchining yetarlicha rivojlangan texnik bilimlari, malakalari va ko‘nikmalarini oladi [6].

3. Foydalanuvchi-raqamli muhitdagi obraz. A.I. Luchinkina ushbu formatni taklif etar ekan, bunday o‘zaro ta’sir formati faqat raqamli muhit uchun mavjud, chunki virtual muhitlar bevosita kommunikatsiyani va shu yerda va hozir o‘zaro ta’sirni nazarda tutadi. Bu yerda shaxsning raqamli muhitdagi obrazini baholash va shaxsning bevosita ishtirokisiz u bilan o‘zaro aloqada bo‘lish imkonini beruvchi texnogen makonning imkoniyatlari haqida gapirish o‘rinlidir. Boshqacha qilib aytganda, virtual obraz – vaqtinchalik, raqamli muhitdagi obraz esa mangu va u o‘z yaratuvchisi qandaydir o‘zgartirishlar kiritmaguncha yashaydi [2].

4. Raqamli muhitdagi obraz-raqamli muhitdagi obraz. A.I. Luchinkina raqamli muhitda bunday o‘zaro ta’sir formati mumkinligi haqida g‘oyani ilgari surdi. Uning o‘ziga xosligi shundaki, raqamli muhitning o‘zi foydalanuvchilar ushbu obrazga kiritgan xohish-istaklar asosida obrazlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni modellashtiradi. E’tiborlisi shundaki, raqamli muhitning bunday harakatlari haqiqatan ham o‘z natijasiga ega – yakunda obrazlarning mualliflari aloqaga kirishadi, turli raqamli harakatlarni amalga oshiradilar va raqamli muhitda o‘z xulq-atvorining ma’lum strategiyalarini namoyish etadilar.

5. Foydalanuvchi-texnika. Shaxs va texnikaning o‘zaro ta’siri raqamlashtirish va raqamli taraqqiyot bilan bog‘liq. Raqamlashtirish, o‘z navbatida, analog ma’lumotlarni raqamli formatga aylantirish jarayonini anglatadi, xususan: real ish jarayonlarini 01 ikkilik kodiga kodlash. Stolterman E. va Croon Fors A. o‘z tadqiqotlarida raqamlashtirish ta’sirida yuz beradigan transformatsiya jarayonlarini ta’kidlaydilar, ularning o‘ziga xosligi raqamli texnologiyalarni zamonaviy inson hayotining barcha sohalariga joriy etishdan iborat [7]. Shuni qiziqish bilan ta’kidlash kerakki, texnika fanlari va kognitiv psixologiya rivojlanishi tarixidagi raqamlashtirishning o‘ziga xos evolyutsiyasi uni avtomatlashtirish jarayonlaridan farqlash imkonini beradi. Avtomatlashtirish jarayonlarining raqamlashtirishdan asosiy farqi shundaki, birinchisi qo‘l operatsiyalarini kompyuter jarayonlariga almashtirishni, ikkinchisi esa raqamli makon va muhitni ishlab chiqish, yaxshilash va rivojlantirishni anglatadi. Taxmin qilamizki, inson hayotiy faoliyatini raqamlashtirishning dinamikligi texnogen makonda mujassamlangan va raqamli muhit deb nom olgan yangi ijtimoiy-madaniy reallikning paydo bo‘lishiga yordam berdi.

Ushbu raqamlashtirish jarayoni nafaqat o‘quv-kasbiy va dam olish, balki insonning barcha turdagi kommunikativ, qidiruv va rivojlanishni rag‘batlantiruvchi faoliyatini ham ko‘chirib o‘tkazishga yordam berdi. 2000-yillardan boshlab, shaxs va jamiyat rivojlanishida texnikaning faol rolini namoyish etadigan robototexnika, singulyarlik va LISP dasturlash tili kabi sun’iy intellekt bosqichlari faol rivojlanmoqda (Yu.S. Kondratyuk, N.A. Karpushenko va boshqalar) [1]. Biroq, hozirgi bosqichdayoq shaxs va texnikaning o‘zaro ta’sir dinamikasi yanada aniqroq namoyon bo‘lmoqda. Masalan, 2022 yilda OpenAI kompaniyasi foydalanuvchilar bilan insonga o‘xshab muloqot qila oladigan ChatGPT til modelini taqdim etdi. Hatto ChatGPT Tyuring testidan o‘ta olmasligi haqiqati ham, bunday o‘zaro ta’sir sharoitida raqamli muhitda shaxs xulq-atvorining

amalga oshirilishini inkor etmaydi. Bundan tashqari, chat-botlar va sun'iy intellekt tizimlari soni o'sib bormoqda va bu, rivojlangan instrumental savodxonlik mavjud bo'lganda, shaxs jonsiz texnik suhbatdoshni hisobga olgan holda o'z ijtimoiy ehtiyojlarini qondira olishini belgilashga imkon beradi. Va bu yerda biz zamonaviy shaxsga postneoklassik ta'sirni qayd etamiz. Inson yoki texnik dastur bilan o'zaro ta'sir qilishda, raqamli muhitda uni o'zgartira oladigan va raqamli davr sharoitlariga moslashtira oladigan shaxs xulq-atvori markerlari amalga oshiriladi.

6. Texnika-texnika. Ushbu turdagi o'zaro ta'sirlar psixologik tahlilga kamroq, axborot-texnik tahlilga ko'proq bo'ysunadi. YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, texnikalar o'rtasidagi o'zaro ta'sir signalni bir raqamli vositadan boshqasiga uzatish orqali amalga oshadi, bu kontentni va uning ichidagi harakatlarni boshqarishga imkon beradi. Bu xulosalar global hamjamiyat faoliyatiga joriy etilgan raqamli elektronika tizimlariga asoslangan. Tadqiqotchi psixologlar uchun ushbu o'zaro ta'sirni o'rganish doirasida, bu o'zaro ta'sirning jamiyat taraqqiyoti va raqamli shaxsga ko'rsatadigan ta'sirini tahlil qilish muhimdir.

Xulosa. Raqamli resurslar, raqamli o'zaro ta'sir variantlarining xilma-xilligi, shubhasiz, texnik taraqqiyot tufayli yuzaga keldi. Oldinroq biz ushbu taraqqiyotning bosqichlari va unda shaxsning rolini tasvirlab bergan edik. Taraqqiyot natijasi rivojlangan texnogen makon bo'ldi, texnogen makon dinamikasi natijasi esa raqamli muhitning shakllanishi bo'ldi. Shuni ta'kidlash kerakki, raqamli muhitga kiradigan har qanday shaxs u yerda ma'lum bosqichlardan o'tadi. Ushbu bosqichlar, bizning fikrimizcha, raqamli muhitda shaxsning moslashishi, rivojlanishi va transformatsiyasini nazarda tutadi. Shu munosabat bilan, biz raqamli muhitdagi xulq-atvor markerlari va bu xulq-atvorning transformatsiyasini hisobga olgan holda, shaxsning bir raqamli bosqichdan boshqasiga ehtimoliy o'tishlarini ko'rib chiqishni zarur deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Кондратюк, Ю. С. Эволюция развития искусственного интеллекта / Ю. С. Кондратюк, Н. А. Карпушенко // NovaInfo. – 2023. – С. 59–60.

2. Лучинкина, А. И. Специфика Интернета как института социализации / А. И. Лучинкина // Научный результат. Педагогика и психология образования. – 2019. – Т. 5, № 1. – С. 59–69. – DOI: 10.18413/2313-8971-2019-5-1-0-5.

3. Морозова, О. Н. Особенности Интернет-коммуникации: определение и свойства / О. Н. Морозова // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2010. – Т. 1. – № 5. – С. 150–158

4. Усачева, А. В. Психологические особенности интернет-коммуникаций / А. В. Усачева // Вестник университета. – 2014. – № 1. – С. 277–281.

5. Шабшин, И. И. О психологических особенностях общения в интернете / И. И. Шабшин // Консультативная психология и психотерапия. – 2005. – Т. 13, № 1. – С. 158–182.

6. Щеулова, Е. А. Социальные сети как средство коммуникации молодежи [Электронный ресурс] / Е. А. Щеулова, А. Е. Николаева // Современные научные исследования и инновации. – 2016. – № 11. – URL: https://web.snauka.ru/issues/2016/11/74131 (дата обращения: 24.05.2023).

7. Stolterman, E. Information Technology and the Good Life / E. Stolterman, A. Fors // Information Systems Research. – 2004. – Vol. 15, № 4. – Pp. 687–692. – DOI: 10.1007/1-4020-8095-6_45.

Maxmudova Shahnoza Po`latovna
Buxoro Xalqaro Universiteti magistranti

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AGRESSIV XULQ-ATVORNING PSIXOLOGIK SABABLARI VA UNI BARTARAF ETISH USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda kuzatiladigan agressiv xulq-atvorning asosiy psixologik sabablari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida individual psixologik xususiyatlar, oilaviy muhit, tarbiyaviy yondashuvlar, emotsional muvozanatning buzilishi va ijtimoiy tajribaning cheklanganligi kabi omillar boladagi agressiv reaksiyalarni keltirib chiqaruvchi asosiy omillar sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, agressiv xatti-harakatlarning verbal, fizik va passiv shakllari o‘rtasidagi farqlar ochib beriladi. Muallif maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlaydigan psixolog va pedagoglar uchun zamonaviy psixokorreksion metodlar, o‘yinli yondashuvlar, relaksatsion texnikalar, hamda oilaviy maslahatlar asosida samarali bartaraf etish usullarini taklif qiladi.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha yosh, agressiv xulq-atvor, psixologik sabablar, oilaviy muhit, emotsional muvozanat, psixokorreksiya, o‘yin terapiyasi, relaksatsiya, pedagogik yondashuv, bolalar psixologiyasi*

Аннотация. *В данной статье анализируются основные психологические причины агрессивного поведения у детей дошкольного возраста. В ходе исследования рассматриваются такие факторы, как индивидуальные психологические особенности, семейная обстановка, воспитательные подходы, нарушение эмоционального равновесия и ограниченность социального опыта, как главные причины проявления агрессивных реакций у ребёнка. Также раскрываются различия между вербальными, физическими и пассивными формами агрессивного поведения. Автор предлагает современные психокоррекционные методы, игровые подходы, релаксационные техники и семейные консультации в качестве эффективных способов устранения агрессии у детей дошкольного возраста. Представленные научные подходы и практические рекомендации направлены на развитие социальной адаптации, формирование коммуникативных навыков и обеспечение эмоциональной устойчивости у ребёнка.*

Ключевые слова: *дошкольный возраст, агрессивное поведение, психологические причины, семейная среда, эмоциональное равновесие, психокоррекция, игровая терапия, релаксация, педагогический подход, детская психология*

Annotation. *This article analyzes the main psychological causes of aggressive behavior in preschool-aged children. The study explores such factors as individual psychological characteristics, family environment, educational approaches, emotional imbalance, and limited social experience as the primary contributors to children's aggressive reactions. Furthermore, the distinctions between verbal, physical, and passive forms of aggressive behavior are clarified. The author proposes effective intervention strategies for psychologists and educators working with preschoolers, including modern psychocorrection methods, play-based approaches, relaxation techniques, and family counseling. The presented scientific approaches and practical recommendations aim to support children’s social adaptation, the development of communication skills, and the maintenance of emotional stability.*

Keywords: *preschool age, aggressive behavior, psychological causes, family environment, emotional balance, psychocorrection, play therapy, relaxation, pedagogical approach, child psychology*

Kirish. Jamiyatda sog‘lom ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi, avvalo, bolalik davridan boshlab shaxsning ruhiy-psixologik rivojlanish darajasiga bevosita bog‘liqdir. Ayniqsa, maktabgacha yosh davri bolaning individual xususiyatlari, emotsional barqarorligi, ijtimoiy ko‘nikmalari va shaxslararo munosabatlarga nisbatan munosabatining shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Shu davrda bolalarda uchraydigan agressiv xulq-atvor shakllari esa nafaqat uning psixik taraqqiyotiga, balki atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlariga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, agressiya bolalik davrida tashqi muhitning yaroqsiz ta’siriga yoki ichki psixologik nomutanosiblikka javob sifatida yuzaga chiqishi mumkin. Bu holat oilaviy tarbiyaning yetishmovchiligi, emotsional ehtiyojlarning qondirilmasligi, zo‘ravonlikka guvoh bo‘lish yoki tajribasizlik kabi omillar bilan kuchayadi. Shu sababli, maktabgacha yoshdagi bolalarda agressiv xatti-harakatlarning psixologik ildizlarini aniqlash, ularni to‘g‘ri talqin qilish va bartaraf etish bo‘yicha kompleks yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy va amaliy vazifalardan biridir.

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda agressivlikning asosiy sabablari, uning shakllanish mexanizmlari va bunday holatlarni kamaytirish bo‘yicha samarali psixokorreksion yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi – agressiv xulq-atvorga sabab bo‘ladigan psixologik omillarni aniqlash va ularni bartaraf etishning amaliy yo‘llarini taklif qilishdir.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda jamiyatda bolalarning ruhiy holati, ijtimoiy munosabatlarga kirishish darajasi, shuningdek, emotsional barqarorligi muhim psixologik va pedagogik muammolardan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, maktabgacha yosh davrida bola shaxsining shakllanishi, uning ichki va tashqi omillar bilan o‘zaro ta’siri natijasida ijtimoiy xatti-harakatlarining tarkib topishi muhim bosqich sanaladi. Ushbu davrda kuzatiladigan agressiv xatti-harakatlar esa bolaning sog‘lom rivojlanishiga jiddiy to‘siq bo‘lishi, ijtimoiy moslashuv jarayonini buzishi mumkin.

Agressiya faqatgina xulq-atvorning buzilishi emas, balki boladagi ichki emotsional ziddiyat, xavotir, qo‘rquv, ishonchsizlik yoki psixologik travmalar natijasi bo‘lishi mumkin. Maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalarning bir-biri bilan janjallashishi, zo‘ravonlik ko‘rsatishi yoki o‘qituvchi va ota-onalarga nisbatan tajovuzkor bo‘lishi holatlari tobora ortib bormoqda. Bu esa bolalar bilan ishlaydigan psixolog va pedagoglar uchun agressivlikning ildiz omillarini aniqlash va unga barham berish bo‘yicha samarali psixoprofilaktik hamda psixokorreksion choralarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Shuningdek, oilaviy tarbiya muhitining beqarorligi, zamonaviy axborot vositalari orqali zo‘ravonlik kontentlariga ta’sirchanlik, ota-onaning befarqligi yoki haddan tashqari nazorati bolaning emotsional holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, agressiv reaksiyalarning kuchayishiga olib keladi. Shu sababli, maktabgacha yoshdagi bolalarda agressivlikning psixologik sabablari va ularni bartaraf etish usullarini tizimli ravishda o‘rganish ilmiy-amaliy nuqtai nazardan nihoyatda dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Maktabgacha yoshdagi bolalarda agressiv xulq-atvorning psixologik sabablari masalasi turli davr olimlari tomonidan chuqur o‘rganilgan bo‘lib, ularning nazariy qarashlari va empirik izlanishlari ushbu muammoning murakkab va ko‘p omilli tabiati borligini tasdiqlaydi.

A.N. Leontyev (1977) faoliyat nazariyasi asosida bola xatti-harakatlarining shakllanishi, shu jumladan agressiv reaktsiyalarning ham tashqi ta’sirlarga va ichki ehtiyojlarga bog‘liq tarzda namoyon bo‘lishini asoslab bergan. Uning fikricha, bolaning o‘zaro munosabatlardagi passiv yoki faol pozitsiyasi uning emotsional ehtiyojlarining qondirilish darajasiga bog‘liq.

L.S. Vygotskiy (1984) esa agressiv xulq-atvorni bola shaxsiy rivojlanishining madaniy-tarixiy kontekstda shakllanishi bilan bog‘laydi. Unga ko‘ra, bola ijtimoiy muhitdan olgan tajribasi, atrofdagilar bilan munosabatlari, til va muloqot imkoniyatlari orqali agressiyani boshqarishni o‘rganadi yoki unga ko‘nikib qoladi.

Rossiyalik zamonaviy olima L.A. Wenger (2005) bolalar psixologiyasida agressivlikni emotsional-irodaviy soha nomukammalligi bilan bog‘lab, ayniqsa 3–7 yoshdagi bolalarda impulsiv reaktsiyalar, qasddan zarar yetkazish, inatkorlik va o‘zaro to‘qnashuvlar psixologik o‘sish bosqichlariga xos ekanini ko‘rsatadi.

G‘arbiy tadqiqotchi A. Bandura (1973) tomonidan ishlab chiqilgan “ijtimoiy o‘rganish nazariyasi”ga ko‘ra, agressiv xulq-atvor ijtimoiy model orqali, ya’ni kattalar, do‘stlar yoki ommaviy axborot vositalaridagi obrazlardan taqlid yo‘li bilan o‘zlashtiriladi. U zo‘ravonlikni kuzatish va unga befarq qarashning bola ongida agressiyani me’yor sifatida qabul qilinishiga olib kelishini ta’kidlaydi.

O‘zbek psixologlari orasida G‘.B. Shoumarov (2010) maktabgacha yoshdagi bolalarda hissiy-irodaviy sohani rivojlantirish orqali agressiv holatlarning oldini olish mumkinligini, Z.T. Nishanova (2014) esa oiladagi munosabatlar va tarbiyaviy uslublarning agressiv xatti-harakatlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatishini ilmiy asoslab bergan.

Shuningdek, S.Yu. Stepanov (2016) agressiyani bartaraf etishda psixokorreksion treninglar, emotsional relaksatsiya va ijodiy o‘yinlar orqali bolaning ichki ziddiyatlarini yumshatish, ularni konstruktiv yo‘nalishga burish samaradorligini eksperimental tarzda tasdiqlagan.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bolalardagi agressiya individual psixologik xususiyatlar, oilaviy tarbiya, ijtimoiy ta’sirlar va madaniy omillar o‘zaro ta’sirida yuzaga chiqadi. Shuningdek, ushbu muammoni bartaraf etish uchun ko‘p komponentli psixokorreksion yondashuvlar zarur ekanligi ta’kidlanadi.

Muhokama. Yuqorida o‘rganilgan nazariy manbalar va mavjud psixologik qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalardagi agressiv xatti-harakatlar ko‘p omilli va kompleks muammo hisoblanadi. Agressiyaning yuzaga kelishi bolalarning individual psixologik holati, ijtimoiy tajribasi, atrof-muhit ta’siri, oilaviy munosabatlar va pedagogik muhit bilan chambarchas bog‘liq. Aynan shu omillarni chuqur o‘rganmasdan turib, bunday xatti-harakatlarning oldini olish yoki ularni bartaraf etish mushkul bo‘ladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘pchilik hollarda agressiya tashqi omillar ta’sirida yuzaga chiqadi. Masalan, oiladagi nizolar, zo‘ravonlik, psixologik bosim, mehr va e’tibor yetishmovchiligi bolada ichki ziddiyatlar paydo bo‘lishiga olib keladi. Bu esa o‘z navbatida, boshqa bolalar bilan muloqotda tajovuzkorlik, itoatsizlik, jahl yoki passiv agressivlik shaklida namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, bolaning emotsional sohasidagi rivojlanishning nomukammalligi, o‘z his-tuyg‘ularini anglay olmaslik yoki ifodalashda qiynalishi ham agressiv reaktsiyalarni kuchaytiruvchi omillardan biridir.

Tajriba shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarning xulq-atvori, ayniqsa, emotsional holati asosan o‘yin faoliyati orqali namoyon bo‘ladi. Shuning uchun, agressivlikni bartaraf etish va bolani konstruktiv yo‘nalishga yo‘naltirishda o‘yin-terapiya, art-terapiya, qum terapiyasi, musiqiy relaksatsiya, harakatli o‘yinlar, rolli muloqot mashqlari samarali natijalar beradi. Bu metodlar bola ichki emotsional muvozanatini tiklashga, o‘z his-tuyg‘ularini idrok etish va boshqarish malakalarini shakllantirishga yordam beradi.

Shuningdek, agressiyani faqat bolaning muammosi sifatida emas, balki uning atrofidagi ijtimoiy munosabatlar tizimi – oila, bog‘cha, pedagog va tengdoshlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir natijasi sifatida ko‘rish lozim. Shu nuqtayi nazardan, profilaktik va korrektsion ishlar faqat bola bilan emas, balki uning ota-onasi va tarbiyachilari bilan ham birgalikda olib borilishi zarur. Muloqot madaniyatini rivojlantirish, empatiya, muammoli vaziyatlarda muqobil xulq variantlarini tanlash bo‘yicha trening mashg‘ulotlari bu borada samarali vosita bo‘la oladi.

Umuman olganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda agressiv xatti-harakatlar – bu muayyan psixologik signaldir. Uni jazolash emas, balki tahlil qilish va to‘g‘ri yo‘naltirish zarur. Shu asosda muallif tomonidan taklif etilgan zamonaviy psixokorreksion yondashuvlar, bola shaxsining sog‘lom rivojlanishiga xizmat qiladi va ijtimoiy-emosional kompetensiyalarini mustahkamlashga ko‘maklashadi.

1-jadval

Tadqiqot komponenti	Tavsifi
Tadqiqot maqsadi	Maktabgacha yoshdagi bolalarda agressiv xulq-atvor sabablari va ularni kamaytirish usullarini aniqlash
Tadqiqot obyekti	Maktabgacha yoshdagi bolalar (4–6 yosh)

Tadqiqot predmeti	Agressiv xulq-atvorning psixologik sabablari va psixokorreksion yondashuvlar
Ishtirokchilar soni	60 nafar maktabgacha yoshdagi bola (3 guruhga ajratilgan: tajriba-1, tajriba-2, nazorat)
Asosiy metodlar	Psixologik so‘rovnoma, eksperimental mashg‘ulotlar, kuzatuv, intervyu, testlar

Metodologik jadval asosida tahlil.

Tadqiqot metodologiyasi asosida tanlangan metodikalar – bu bolalarning hissiy holatini, xatti-harakatlarini va ijtimoiy moslashuv darajasini aniqlashga imkon beruvchi muhim vositalardir. A.V. Petrovskayaning emotsional holat diagnostikasi bolaning ichki ziddiyatlarini aniqlashga xizmat qilsa, L.N. Gurovaning agressivlik testi bolaning tashqi reaktsiyalarini ob’ektiv baholashga imkon beradi. Kuzatuv kartasi esa ijtimoiy vaziyatlarda bolaning muloqoti va agressiyasining amaliy ifodasini aks ettiradi.

Trening asosidagi korrektsion dastur o‘z ichiga o‘yin terapiyasini (ijodiy o‘yinlar, rolli sahnalar), relaksatsiya mashg‘ulotlarini, nafas olish texnikalarini va emotsional ifoda usullarini oladi. Bu usullar bola ongida xavfsiz va konstruktiv reaktsiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Eksperimentdan oldingi va keyingi diagnostik natijalar orasidagi farqlar t-test yoki Wilcoxon testi yordamida aniqlanadi. Kutilayotgan natija shuki, tajriba guruhidagi bolalarda agressiv xatti-harakatlar darajasi sezilarli darajada pasayadi ($p<0.05$), muloqot madaniyati va o‘zini tutish madaniyati esa ijobiy yo‘nalishda o‘zgaradi.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda agressiv xulq-atvorning shakllanishi ko‘p omilli psixologik jarayon bo‘lib, u asosan shaxsiy, oilaviy va ijtimoiy-pedagogik omillar bilan bog‘liq. Agressiyaning verbal, fizik yoki passiv shakllarda namoyon bo‘lishi bolaning emotsional-irodaviy rivojlanish darajasi, tashqi ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatlari hamda tarbiyaviy yondashuvlarning mos yoki nomosligiga chambarchas bog‘liqdir.

Tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda agressiv xatti-harakatlarning mavjudligini erta aniqlash va ularni bartaraf etishda o‘yin terapiyasi, relaksatsiya mashg‘ulotlari, rolli o‘yinlar va psixoprofilaktik yondashuvlarning samarali ekanligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, agressivlikni kamaytirishda ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirish, emotsional yaqinlik va mehrga asoslangan tarbiya uslublarini shakllantirish zaruriyati ta’kidlandi.

Shunday qilib, boladagi agressiv xulq-atvor – bu faqatgina intizom muammosi emas, balki bola ruhiyatidagi ichki ziddiyatlarning ifodasi bo‘lib, unga nisbatan psixologik yondashuv orqali sog‘lom yo‘nalish berish mumkin. Agressiyani bartaraf etishning eng samarali yo‘li – bu bolani tushunish, uning ehtiyojlariga mos yondashish, hissiy dunyosini boyitish va ijtimoiy ko‘nikmalarini shakllantirishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Леонтьев А.Н. (1977). *Деятельность. Сознание. Личность.* — Москва: Политиздат, 304 с.

2. Выготский Л.С. (1984). *Собрание сочинений в 6-ти томах. Т. 4: Вопросы детской психологии.* — Москва: Педагогика, 432 с.

3. Wenger L.A. (2005). *Psikhologiya detey doshkolnogo vozrasta.* — Moskva: Akademiya, 288 s.
4. Bandura A. (1973). *Aggression: A Social Learning Analysis.* — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 357 p.
5. Shoumarov G‘.B. (2010). *Maktabgacha yoshdagi bolalarda emotsional holatlarning rivojlanishi.* — Toshkent: Fan, 215 b.
6. Nishanova Z.T. (2014). *Oilaviy muhit va bolalardagi xulq-atvor muammolari.* — Toshkent: O‘zbekiston, 198 b.
7. Stepanov S.Yu. (2016). *Psixologik korrektsiya asoslari: nazariya va amaliyot.* — Moskva: Rech’, 304 s.
8. Gurova L.N. (2007). *Metodika issledovaniya detskoy agressivnosti.* // *Voprosy psikhologii*, №6, S. 87–93.
9. Petrovskaya A.V. (2009). *Diagnostika emotsionalnogo sostoyaniya doshkolnika.* — Moskva: Psikhologiya i shkola, 144 s.
10. Abdullaeva S. (2020). *Maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalar bilan psixoprofilaktik ishlar.* — Toshkent: TDPU, 164 b.

Obidova Zarnigor Orif qizi
*Buxoro xalqaro universiteti magistranti *

GUMANISTIK PSIXOTERAPIYA (E. BERNING TRANZAKSION TAHLIL NAZARIYASI ASOSIDA)

Annotatsiya: *Mazkur maqolada gumanistik psixoterapiyaning nazariy-metodologik asoslari hamda Erik Bern tomonidan ishlab chiqilgan tranzaksion tahlil nazariyasining ilmiy mohiyati tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida tranzaksion tahlilning fundamental kategoriyalari hisoblangan “Men” holatlari, kommunikativ tranzaksiyalar, psixologik o‘yinlar hamda hayotiy ssenariy tushunchalarining shaxs rivojlanishidagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, mazkur nazariyaning psixoterapiya, pedagogika, oilaviy maslahat, boshqaruv va ijtimoiy kommunikatsiya tizimidagi amaliy ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *gumanistik psixoterapiya, tranzaksion tahlil, Erik Bern, kommunikatsiya, “Men” holatlari, hayotiy ssenariy, psixologik o‘yinlar, shaxs rivojlanishi.*

Аннотация.*В данной статье исследованы теоретико-методологические основы гуманистической психотерапии, а также научная сущность теории транзактного анализа, разработанной американским психиатром и психотерапевтом Eric Berne. В ходе исследования проанализирована роль фундаментальных категорий транзактного анализа — эго-состояний «Я», коммуникативных транзакций, психологических игр и жизненных сценариев — в развитии личности. Кроме того, раскрыто практическое значение данной теории в психотерапии, педагогике, семейном консультировании, управлении и системе социальной коммуникации.*

Ключевые слова: *гуманистическая психотерапия, транзактный анализ, Эрик Берн, коммуникация, эго-состояния «Я», жизненный сценарий, психологические игры, развитие личности.*

Abstract.*This article examines the theoretical and methodological foundations of humanistic psychotherapy and explores the scientific essence of the Transactional Analysis theory developed by the American psychiatrist and psychotherapist Eric Berne. The study analyzes the role of the fundamental concepts of Transactional Analysis, including ego states, communicative transactions, psychological games, and life scripts, in personality development. Furthermore, the*

practical significance of this theory in psychotherapy, education, family counseling, management, and social communication systems is highlighted.

Keywords: *humanistic psychotherapy, Transactional Analysis, Eric Berne, communication, ego states, life script, psychological games, personality development.*

Kirish.XX asr psixologiya fanining rivojlanish tarixida gumanistik yondashuvning vujudga kelishi inson psixikasini tadqiq qilishda yangi ilmiy paradigma shakllanishiga olib keldi. Mazkur yondashuv psixoanalitik determinizm hamda bixevioristik mexanistik qarashlarga muqobil sifatida shakllandi. Gumanistik psixologiya insonni faqat biologik ehtiyojlar yoki tashqi stimullar ta'sirida faoliyat yurituvchi mavjudot sifatida emas, balki mustaqil fikrlovchi, tanlov qila oluvchi, ma'naviy qadriyatlarga ega bo'lgan murakkab shaxs sifatida talqin qiladi.

Bugungi globallashuv sharoitida insonlararo munosabatlarning murakkablashuvi, kommunikativ nizolarning ortishi, shaxsiy identifikatsiya muammolari va psixologik stress holatlarining kuchayishi samarali psixoterapevtik yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Shu jihatdan qaraganda, Erik Bernning tranzaksion tahlil nazariyasi insonlararo munosabatlarni tahlil qilish, shaxs ichki konfliktlarini aniqlash hamda sog'lom kommunikativ muhit yaratishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tranzaksion tahlil nazariyasi psixologik diagnostika, shaxs rivojlanishi, kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish hamda psixologik maslahat amaliyotida keng qo'llanilayotgan zamonaviy yondashuvlardan biri hisoblanadi.

Gumanistik psixoterapiyaning nazariy asoslari

Gumanistik psixoterapiya XX asrning 50–60-yillarida shakllangan bo'lib, uning rivojlanishida Abraham Maslou, Karl Rogers, Viktor Frankl, Rollo Mey kabi psixolog va faylasuflarning ilmiy qarashlari muhim o'rin egallaydi.

Abraham Maslou tomonidan ilgari surilgan ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasiga ko'ra, inson rivojlanishining eng yuqori bosqichi — o'zini aktuallashtirish (self-actualization) hisoblanadi. Ushbu konsepsiyada shaxs o'z imkoniyatlarini maksimal darajada namoyon qilishga intiladi.

Karl Rogersning mijozga yo'naltirilgan terapiya nazariyasida esa empatiya, kongruentlik va shartsiz qabul qilish tamoyillari asosiy metodologik prinsiplar sifatida qaraladi. Rogers fikricha, inson psixikasining sog'lom rivojlanishi uchun samimiy psixologik muhit zarur hisoblanadi.

Viktor Frankl esa inson hayotidagi ma'no izlash ehtiyojini asosiy motivatsion omil sifatida talqin qilgan.

Gumanistik psixoterapiyaning muhim jihatlaridan biri — shaxsni yaxlit tizim sifatida o'rganishdir. Mazkur yondashuvga ko'ra, insonning xatti-harakati, hissiyotlari, motivlari va qadriyatlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan integral tizimni tashkil etadi.

Erik Bernning tranzaksion tahlil nazariyasining ilmiy mohiyati

Amerikalik psixiatr Erik Bern XX asr psixoterapiyasida kommunikativ yondashuvni rivojlantirgan olimlardan biri hisoblanadi. Uning tranzaksion tahlil nazariyasi 1950-yillarda shakllanib, qisqa muddat ichida psixologiya va psixoterapiya amaliyotida keng tarqaldi.

"Tranzaksiya" tushunchasi insonlar o'rtasidagi psixologik aloqa birligini anglatadi. Bern nazariyasining markazida insonning ichki psixik strukturasini aks ettiruvchi uch komponentli "Men" modeli joylashgan.

Ota-ona (Parent) holati

Ota-ona holati inson ongida bolalik davridan boshlab shakllangan ijtimoiy me'yorlar, axloqiy qoidalar, taqiqlar va qadriyatlarning psixologik yig'indisini ifodalaydi.

Mazkur holatda individ:

- baholaydi;
- nazorat qiladi;
- yo'l-yo'riq beradi;
- himoya qiladi;
- tanqidiy munosabat bildiradi.

Tadqiqotchilar ota-ona holatini ikki turga ajratadilar:

Tanqidiy ota-ona — talabchanlik, qattiqqo‘llik, intizom va nazorat elementlari bilan xarakterlanadi.

G‘amxo‘r ota-ona — yordam, himoya, qo‘llab-quvvatlash va emotsional yaqinlikka asoslanadi.

Mazkur psixologik pozitsiya tarbiya, boshqaruv, pedagogik faoliyat va oilaviy munosabatlarda muhim rol o‘ynaydi.

Katta (Adult) holati

Katta holati insonning mantiqiy fikrlash, analitik tahlil qilish hamda obyektiv qaror qabul qilish jarayonlarini o‘zida mujassamlashtiradi.

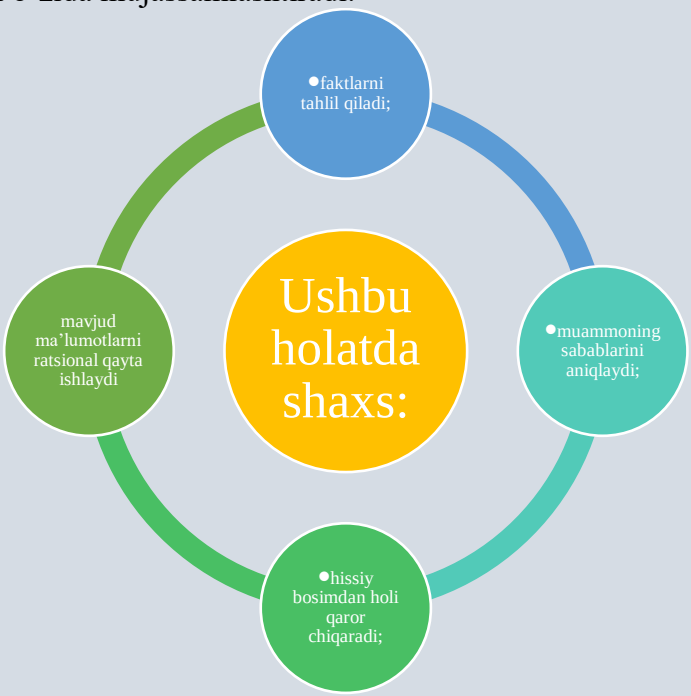

Psixologik yetuklikning muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida aynan “Katta” holatining faol va muvozanatli ishlashi ko‘rib chiqiladi.

Bola (Child) holati

Bola holati insonning bolalik tajribasi, hissiy reaksiyalari, ijodkorligi, spontanligi va intuitiv ehtiyojlarini aks ettiradi.

U quyidagi shakllarda uchraydi:

- Erkin bola — tabiiylik, qiziqish, ijodkorlik, quvonch;
- Moslashgan bola — itoatkorlik, xavotir, aybdorlik;
- Isyonkor bola — qarshilik ko‘rsatish, rad etish, konfliktga moyillik.

Mazkur komponent insonning emotsional barqarorligi hamda ijtimoiy adaptatsiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Tranzaksiyalar va kommunikativ munosabatlar tahlili

Erik Bern nazariyasida kommunikativ jarayonlarni ilmiy o‘rganish markaziy o‘rin egallaydi. Insonlar o‘rtasidagi har qanday verbal yoki neverbal axborot almashinuvi tranzaksiya sifatida talqin qilinadi.

Parallel tranzaksiyalar

Parallel yoki komplementar tranzaksiyalar kommunikatsiyaning muvozanatli shakli hisoblanadi. Bunda muloqotning psixologik yo‘nalishlari mos keladi.

Masalan:

—O‘qituvchi:“Bugungi topshiriq tayyormi?”

— Talaba: “Ha, ustoz, tayyorlab keldim.”

Bunday kommunikatsiya odatda konstruktiv natija beradi.

Kesishuvchi tranzaksiyalar

Kesishuvchi tranzaksiyalarda kutilgan javob pozitsiyasi buziladi. Bu holat nizolar, tushunmovchiliklar va emotsional taranglikni yuzaga keltiradi.

Yashirin tranzaksiyalar

Yashirin tranzaksiyalar ko‘p qatlamli kommunikativ mazmunga ega bo‘lib, ochiq xabar ortida yashirin psixologik maqsad mavjud bo‘ladi.

Ushbu turdagi kommunikatsiya ko‘pincha manipulyativ xatti-harakatlar va psixologik o‘yinlar bilan bog‘liqdir.

Psixologik o‘yinlar nazariyasi

Erik Bern tomonidan ishlab chiqilgan muhim ilmiy konsepsiyalardan biri — psixologik o‘yinlar nazariyasidir.

Psixologik o‘yinlar — takrorlanuvchi, yashirin motivlarga asoslangan hamda oldindan prognoz qilinuvchi kommunikativ sxemalar hisoblanadi.

Masalan:

- “Meni tushunmaysiz”;
- “Hammasiga boshqalar aybdor”;
- “Men sizga yaxshilik qilmoqchi edim”.

Mazkur o‘yinlar odatda bolalik tajribasi, psixologik ehtiyojlar va destruktiv kommunikativ odatlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Psixoterapiyaning vazifasi mazkur naqshlarni aniqlash va ularni konstruktiv kommunikativ strategiyalar bilan almashtirishdan iborat.

Hayotiy ssenariy nazariyasi

Hayotiy ssenariy (Life Script) tranzaksion tahlil nazariyasining eng muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi.

Bernning ta’kidlashicha, inson bolalik davridayoq o‘zining kelajakdagi xulq-atvori, muvaffaqiyat modeli va munosabatlar tizimiga oid ong osti qarorlarini shakllantiradi.

Bolalikda tez-tez takrorlangan quyidagi ko‘rsatmalar keyingi hayotga ta’sir qilishi mumkin:

- “Sen muvaffaqiyatga erisha olmaysan.”
- “Hissiyotlaringni yashir.”
- “Boshqalarning fikri sen uchun hamma narsadan muhim.”

Natijada shaxsning hayotiy qarorlari, kasbiy faoliyati, oilaviy munosabatlari hamda o‘ziga baho berish tizimi ma’lum ssenariy asosida shakllanadi.

Tranzaksion tahlilning amaliy qo‘llanilishi

Zamonaviy psixologik amaliyotda tranzaksion tahlil quyidagi yo‘nalishlarda samarali qo‘llanilmoqda:

Psixoterapiyada — depressiya, tashvish, kommunikativ muammolar va ichki konfliktlarni korreksiya qilishda.

Ta’lim tizimida — pedagogik kommunikatsiyani optimallashtirishda.

Oilaviy psixologiyada — er-xotin va avlodlararo munosabatlarni sog‘lomlashtirishda.

Boshqaruv va menejmentda — tashkilot ichidagi kommunikativ samaradorlikni oshirishda.

Konsultativ psixologiyada — shaxsning o‘zini anglash jarayonini rivojlantirishda.

Xulosa. Demak, Erik Bern tomonidan ishlab chiqilgan tranzaksion tahlil nazariyasi gumanistik psixoterapiyaning muhim ilmiy-amaliy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur konsepsiya shaxsning ichki psixologik strukturasini, kommunikativ munosabatlarini hamda hayotiy qarorlarini tizimli ravishda tahlil qilish imkonini beradi.

Nazariyaning “Men” holatlari, tranzaksiyalar, psixologik o‘yinlar va hayotiy ssenariy kategoriyalari insonning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi hamda psixologik salomatligini tushunishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. — Москва: Эксмо, 2020.
2. Берн Э. Люди, которые играют в игры. — Москва, 2019.
3. Rogers C. On Becoming a Person. — Boston: Houghton Mifflin, 1961.
4. Maslow A. Motivation and Personality. — New York: Harper & Row, 1954.
5. Frankl V. Man's Search for Meaning. — Boston, 1963.

6. Corey G. Theory and Practice of Counseling and Psychotherapy. — Boston, 2017.
7. Stewart I., Joines V. TA Today: A New Introduction to Transactional Analysis. — Nottingham, 1987.

Muxamedov Feruz To'lqinjonovich
Buxoro xalqaro universitetining mustaqil tadqiqotchisi

MUSIQIY TA'LIM TALABALARIDA IJODIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqola musiqiy ta'lim talabalarida ijodiy fikrlashni shakllantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni kompleks tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot ijodiy fikrlash tushunchasining psixologik mohiyati, bilish jarayonlari, motivatsion-emotsional omillar, shaxsiy xususiyatlar hamda pedagogik muhitning o'zaro bog'liqligi ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, musiqiy ta'lim jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi metod va strategiyalar asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari musiqiy ta'lim amaliyotida bo'lajak mutaxassislarning kreativ salohiyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar*: ijodiy fikrlash, kreativlik, musiqiy ta'lim, psixologik omillar, bilish jarayonlari, motivatsiya, emotsional holat, shaxsiy xususiyatlar, pedagogik muhit, musiqiy faoliyat.*

Аннотация. *Данная научная статья посвящена комплексному анализу психологических факторов, влияющих на формирование творческого мышления у студентов музыкального образования. В исследовании на основе научных источников раскрываются психологическая сущность понятия творческого мышления, взаимосвязь познавательных процессов, мотивационно-эмоциональных факторов, личностных особенностей и педагогической среды. Также обоснованы методы и стратегии, способствующие развитию творческого мышления в процессе музыкального обучения. Результаты исследования имеют важное значение для повышения креативного потенциала будущих специалистов в практике музыкального образования.*

Ключевые слова: *творческое мышление, креативность, музыкальное образование, психологические факторы, познавательные процессы, мотивация, эмоциональное состояние, личностные особенности, педагогическая среда, музыкальная деятельность.*

Психологические факторы формирования творческого мышления у студентов музыкального образования

Annotation. *This scientific article is devoted to a comprehensive analysis of psychological factors influencing the development of creative thinking among students of music education. Based on scholarly sources, the study elucidates the psychological essence of creative thinking, as well as the interrelation of cognitive processes, motivational and emotional factors, personal characteristics, and the pedagogical environment. The paper also substantiates methods and strategies that contribute to the enhancement of creative thinking within the process of music education. The research findings are of significant importance in increasing the creative potential of future specialists in music education practice.*

Keywords*: creative thinking, creativity, music education, psychological factors, cognitive processes, motivation, emotional state, personal characteristics, pedagogical environment, musical activity.*

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida ta'lim tizimi oldiga qo'yilayotgan asosiy vazifalardan biri – mustaqil fikrlay oladigan, ijodiy yondashuvga ega bo'lgan raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashdan iboratdir. Bu jarayonda musiqiy ta'lim alohida o'rin egallaydi, chunki musiqa san'ati shaxsning emotsional, intellektual va estetik rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Musiqiy ta’lim talabalarida ijodiy fikrlashni shakllantirish nafaqat ularning professional mahoratini oshiradi, balki ularni pedagogik va ijtimoiy faoliyatga ham tayyorlaydi.

Ijodiy fikrlash muammosi psixologiya va pedagogika fanlarida ko‘p yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. L.S. Vygotskiy, J. Guilford, E. Torrance, A.N. Leontyev, J. Bruner kabi olimlar ijodiy tafakkur, kreativlik va faoliyat nazariyalarini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Ushbu nazariyalar musiqiy ta’lim jarayonida talabaning ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur ishning maqsadi musiqiy ta’lim talabalarida ijodiy fikrlashni shakllantirishning psixologik omillarini tizimli ravishda tahlil qilish, ularning o‘zaro aloqadorligini aniqlash va ta’lim jarayonida samarali qo‘llash imkoniyatlarini ilmiy asoslashdan iboratdir. Tadqiqot besh bobdan iborat bo‘lib, har bir bob oldingi bobning mantiqiy davomi sifatida ishlab chiqilgan.

Ijodiy fikrlash tushunchasining ilmiy-psixologik mohiyati

Ijodiy fikrlash inson tafakkurining eng murakkab va yuqori darajadagi ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, u shaxsning yangilik yaratishga bo‘lgan intellektual va ruhiy tayyorgarligini ifodalaydi. Zamonaviy psixologiya fanida ijodiy fikrlash shaxs faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralib, u nafaqat yangi g‘oyalar yaratish jarayoni, balki mavjud bilim va tajribalarni yangicha qayta ishlash, muammolarga noodatiy yondashish va original yechimlar topish qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli ijodiy fikrlash masalasi psixologiya, pedagogika, falsafa va kognitiv fanlarda dolzarb ilmiy muammo sifatida keng o‘rganib kelinmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda “ijodiy fikrlash” tushunchasi ko‘pincha “kreativlik” atamasi bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi. Kreativlik shaxsning yangilik yaratishga moyilligi va salohiyatini ifodalasa, ijodiy fikrlash ushbu salohiyatning tafakkur jarayonlarida namoyon bo‘lish mexanizmini aks ettiradi. Demak, ijodiy fikrlash nafaqat natija, balki murakkab psixologik jarayon bo‘lib, u bilish jarayonlari, emotsional holat, motivatsiya va shaxsiy tajribaning o‘zaro ta’siri asosida shakllanadi.

Ijodiy fikrlashni ilmiy jihatdan tadqiq etish XX asr psixologiyasida alohida yo‘nalish sifatida shakllandi. Bu borada amerikalik psixolog J. Guilfordning ilmiy ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. U ijodiy fikrlashni divergent tafakkur bilan bog‘lab tushuntirib, intellekt tuzilmasining modelini ishlab chiqdi. Guilfordga ko‘ra, divergent fikrlash muammoni hal etishda birgina to‘g‘ri javob bilan cheklanmasdan, bir nechta muqobil yechimlarni ishlab chiqish qobiliyatidir. Fikrlar ravonligi, moslashuvchanligi va o‘ziga xosligi ijodiy fikrlashning asosiy ko‘rsatkichlari sifatida talqin qilinadi. Ushbu nazariya ijodiy fikrlashning kognitiv mohiyatini tushuntirib berishi bilan ahamiyatlidir.

J. Guilfordning g‘oyalari E. Torrance tomonidan yanada rivojlantirildi. Torrance ijodiy fikrlashni o‘rganishda amaliy yondashuvni kuchaytirib, kreativlikni baholashga qaratilgan maxsus testlar tizimini ishlab chiqdi. Uning ilmiy tadqiqotlarida ijodiy fikrlash muammoli vaziyatni anglash, farazlar ilgari surish, ularni sinovdan o‘tkazish va natijalarni qayta ko‘rib chiqish jarayoni sifatida izohlanadi. Torrance ishlari ijodiy fikrlashni rivojlantirish mumkin bo‘lgan psixologik sifat sifatida asoslab bergani bilan Guilford nazariyasini amaliy jihatdan to‘ldiradi.

Yevropa va rus psixologiya maktablarida ijodiy fikrlash masalasi ijtimoiy va faoliyat yondashuvlari asosida tadqiq etilgan. L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi ijodiy fikrlashning ijtimoiy mohiyatini ochib beradi. Vygotskiy ijodiy faoliyatni shaxsning individual qobiliyatlari bilan bir qatorda, uning ijtimoiy tajribasi va madaniy muhit bilan o‘zaro aloqasi mahsuli sifatida talqin etadi. U ijodiy tasavvur va tafakkur shaxs rivojlanishining muhim manbai ekanligini ta’kidlab, ijodiy fikrlashni emotsional va intellektual jarayonlarning birligi sifatida ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv ijodiy fikrlashni ta’lim jarayonida shakllantirish mumkinligini ilmiy asoslaydi.

Vygotskiyning qarashlari A.N. Leontyev tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat nazariyasi doirasida yanada chuqurlashtirildi. Leontyev ijodiy fikrlashni shaxs faoliyatining maqsadga yo‘naltirilganligi bilan bog‘lab tushuntiradi. Uning fikricha, ijodiy fikrlash ehtiyoj va motivlar ta’sirida yuzaga keladi hamda muammoli vaziyatlarni hal etishga qaratilgan faoliyat jarayonida shakllanadi. Bu yondashuv ijodiy fikrlashni shaxsning ichki psixologik holati bilan emas, balki real faoliyati bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini beradi.

S.L. Rubinshteyn ham ijodiy fikrlash masalasiga muhim ilmiy hissa qo‘shgan olimlardan biridir. U ong va faoliyat birligi tamoyiliga asoslanib, ijodiy fikrlashni shaxsning ichki tafakkur jarayonlari va tashqi faoliyati o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik mahsuli sifatida talqin qiladi. Rubinshteynga ko‘ra, ijodiy fikrlash insonning atrof-muhit bilan faol o‘zaro ta’siri jarayonida rivojlanadi. Ushbu qarash Leontyevning faoliyat yondashuvi bilan mantiqan bog‘liq bo‘lib, ijodiy fikrlashning dinamik tabiatini ochib beradi.

Kognitiv psixologiya doirasida ijodiy fikrlash masalasi J. Bruner tomonidan keng o‘rganilgan. Bruner ijodiy fikrlashni bilish jarayonlarining faol va izlanishga yo‘naltirilgan shakli sifatida talqin qiladi. Uning “kashf etib o‘rganish” nazariyasiga ko‘ra, shaxs bilimni tayyor holatda emas, balki mustaqil ravishda izlanish orqali egallaganida ijodiy fikrlash rivojlanadi. Ushbu yondashuv ijodiy fikrlashni ta’lim jarayonida rivojlantirishning samarali metodik asoslarini yaratadi.

Ijodiy fikrlash muammosi gestalt psixologiyasi vakillari tomonidan ham o‘rganilgan. M. Vertgeymer, K. Koffka va V. Kyoler ijodiy fikrlashni muammoli vaziyatni birdaniga anglash, ya’ni “insayt” orqali hal etish jarayoni sifatida izohlaydilar. Ularning fikricha, ijodiy yechim muammoni qayta strukturalash va vaziyatga yangicha nigoh bilan qarash natijasida yuzaga keladi. Ushbu yondashuv ijodiy fikrlashda intuitiv va mantiqiy jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligini ilmiy asoslaydi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda ijodiy fikrlash shaxsning emotsional holati va motivatsiyasi bilan bevosita bog‘liq holda tahlil qilinmoqda. Tadqiqotchilar ijodiy fikrlashning samaradorligi ichki motivatsiya, ijobiy emotsiyalar va o‘ziga bo‘lgan ishonch bilan uzviy aloqada ekanligini ta’kidlaydilar. Bu yondashuvlar Guilford va Torrance tomonidan asoslab berilgan kognitiv nazariyalarni Vygotskiy va Leontyevning shaxsga yo‘naltirilgan qarashlari bilan birlashtiradi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan ilmiy yondashuvlar o‘zaro mantiqiy bog‘liqlikka ega bo‘lib, ijodiy fikrlash tushunchasining ilmiy-psixologik mohiyatini har tomonlama ochib beradi. Guilford va Torrance ijodiy fikrlashning intellektual va o‘lchov jihatlarini asoslab bergan bo‘lsa, Vygotskiy va Leontyev uning ijtimoiy va faoliyat bilan bog‘liq tomonlarini yoritib bergan. Bruner va gestalt psixologiya vakillari esa ijodiy fikrlashning bilish va intuitiv mexanizmlarini ilmiy asoslab berganlar.

Shaxsiy xususiyatlar va pedagogik muhitning ijodiy rivojlanishdagi o‘rni

Zamonaviy psixologiya va pedagogika fanlarida ijodiy rivojlanish shaxs kamolotining muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Ijodiy rivojlanish shaxsning yangilik yaratishga, muammolarni noodatiy yo‘l bilan hal etishga, mavjud bilim va tajribani qayta tuzishga bo‘lgan intellektual va emotsional tayyorgarligini ifodalaydi. Ushbu jarayon murakkab ko‘p omilli xarakterga ega bo‘lib, unda shaxsiy xususiyatlar hamda pedagogik muhit o‘zaro dialektik birlikda namoyon bo‘ladi. Mazkur masala nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb bo‘lib, ayniqsa ta’lim tizimida ijodkor shaxsni shakllantirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik tadqiqotlarda shaxsiy xususiyatlar tushunchasi individning individual-tipologik jihatlari, temperament va xarakter belgilari, motivatsion yo‘nalganligi, emotsional barqarorligi hamda o‘z-o‘zini anglash darajasini o‘z ichiga oladi. Ushbu xususiyatlar shaxsning tashqi ta’sirlarga munosabatini, faoliyat uslubini va ijodiy faollik darajasini belgilab beradi. Ilmiy adabiyotlarda ta’kidlanishicha, ijodiy rivojlanish uchun shaxsning ichki ehtiyojlari va qiziqishlari yetarli darajada shakllangan bo‘lishi zarur.

Shaxsiy xususiyatlarning ijodiy rivojlanishdagi o‘rnini asoslab bergan olimlardan biri G. Allport bo‘lib, u shaxsni dinamik va o‘zgaruvchan tizim sifatida talqin etadi. Allport nazariyasiga ko‘ra, shaxsning individual xususiyatlari uning faoliyatida bevosita aks etadi va ijodiy namoyon bo‘lish uchun ichki psixologik tayyorgarlik muhim hisoblanadi. Ushbu yondashuv ijodiy rivojlanishni shaxsning o‘ziga xosliklarini ifodalovchi jarayon sifatida tushuntirish imkonini beradi.

Ijodiy rivojlanish masalasini shaxsiy yetuklik bilan bog‘lab o‘rgangan olimlardan yana biri A. Maslou hisoblanadi. Uning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarish eng yuqori ehtiyoj sifatida talqin qilinadi va mazkur ehtiyoj ijodiy faoliyat orqali namoyon bo‘ladi.

Maslou fikricha, shaxsning ijodiy rivojlanishi ichki erkinlik, mustaqillik va psixologik xavfsizlik sharoitida yuqori darajada shakllanadi. Bu qarash shaxsiy xususiyatlarning ijodiy rivojlanishdagi hal qiluvchi ahamiyatini ilmiy asosda yoritadi.

Shaxsning emotsional va shaxsiy rivojlanishini ijodiy faoliyat bilan bog‘lab tahlil qilgan K. Rogers ham ushbu masalaga muhim hissa qo‘shgan. U shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida ijodiy rivojlanish uchun ijobiy psixologik muhit va shaxsning o‘zini qabul qilishi muhim ekanligini ta’kidlaydi. Rogersning fikricha, baholovchi va cheklovchi muhit ijodiy faollikni susaytiradi, aksincha, qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik munosabat shaxsiy xususiyatlarning to‘liq namoyon bo‘lishiga imkon yaratadi.

Shaxsiy xususiyatlar bilan bir qatorda pedagogik muhit ijodiy rivojlanishning tashkiliy va ijtimoiy omili sifatida namoyon bo‘ladi. Pedagogik muhit deganda ta’lim jarayonida shakllanadigan psixologik iqlim, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, ta’lim mazmuni hamda metodlar tizimi tushuniladi. Qulay pedagogik muhit shaxsning ichki imkoniyatlarini faollashtirib, ijodiy rivojlanish jarayonini rag‘batlantiradi.

Pedagogik muhitning shaxs rivojlanishidagi rolini ilmiy jihatdan asoslab bergan olimlardan biri L.S. Vygotskiy hisoblanadi. U shaxs rivojlanishini ijtimoiy-madaniy muhit bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilib, ta’lim va tarbiya jarayonining yetakchi rolini ta’kidlaydi. Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” haqidagi g‘oyasi pedagogik muhit orqali shaxsning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv pedagogik ta’sirning shaxsiy rivojlanishga yo‘naltirilgan bo‘lishi zarurligini ilmiy asoslaydi.

Vygotskiy qarashlarini davom ettirgan A.N. Leontyev faoliyat nazariyasida ijodiy rivojlanishni faoliyat jarayonida yuzaga keladigan psixologik hodisa sifatida talqin etadi. Uning fikricha, pedagogik muhit shaxs faoliyatini tashkil etuvchi asosiy omil bo‘lib, ijodiy vazifalar va muammoli vaziyatlar shaxsiy xususiyatlarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Ushbu nazariya shaxs va muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni tizimli tarzda tushuntiradi.

Pedagogik muhitning ijodiy rivojlanishga ta’siri J. Bruner tadqiqotlarida ham o‘z aksini topgan. Bruner ta’limni faol kashfiyot jarayoni sifatida talqin qilib, o‘quvchining mustaqil fikrlashi va izlanishini rag‘batlantiruvchi muhit ijodiy rivojlanishning muhim sharti ekanligini ta’kidlaydi. Uning qarashlari shaxsiy tashabbus va pedagogik qo‘llab-quvvatlash o‘rtasidagi muvozanatni saqlash zarurligini ko‘rsatadi.

Shaxsiy xususiyatlar va pedagogik muhit o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik S.L. Rubinshteyn tomonidan ham chuqur tahlil qilingan. U ong va faoliyat birligi tamoyiliga asoslanib, shaxsning ichki imkoniyatlari tashqi sharoitlar bilan o‘zaro ta’sirda rivojlanishini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Rubinshteynning qarashlariga ko‘ra, ijodiy rivojlanish nafaqat shaxsning individual xususiyatlariga, balki pedagogik muhitning mazmuniga ham bog‘liqdir.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ijodiy rivojlanish shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim paradigmasi doirasida o‘rganilmoqda. Tadqiqotchilar pedagogik muhit shaxsiy farqlarni hisobga olgan holda tashkil etilganda ijodiy rivojlanish samaradorligi oshishini ta’kidlaydilar. Bu yondashuv Maslou va Rogersning shaxsiy rivojlanish haqidagi g‘oyalari bilan mantiqan uyg‘unlashadi va ularni ta’lim amaliyotiga tatbiq etish imkonini beradi.

Shuningdek, ijodiy rivojlanishda emotsional iqlimning ahamiyati ham alohida e’tirof etiladi. Ijobiy psixologik muhit, xatolarga tolerant munosabat va pedagogik qo‘llab-quvvatlash shaxsning ijodiy faolligini kuchaytiradi. Bu jihat E. Torrance tomonidan ilgari surilgan kreativlikni rivojlantirish konsepsiyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ijodiy muhit mavjud bo‘lgan sharoitda kreativ qobiliyatlar samarali rivojlanishini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, shaxsiy xususiyatlar va pedagogik muhit ijodiy rivojlanishning o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi omillari hisoblanadi. Shaxsning ichki psixologik imkoniyatlari qulay pedagogik muhit bilan uyg‘unlashgandagina ijodiy salohiyat to‘liq namoyon bo‘ladi. Shu bois ta’lim jarayonida shaxsiy xususiyatlarni hisobga olish va ijodkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik muhit yaratish zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Musiqiy ta’lim jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirish strategiyalari

Zamonaviy ta’lim tizimida ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalasi shaxsning intellektual va ma’naviy kamolotini ta’minlovchi muhim omillardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Ayniqsa, musiqiy ta’lim jarayonida ijodiy fikrlash nafaqat professional ijrochilik ko‘nikmalarini shakllantirish, balki talabaning badiiy tafakkuri, estetik didi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Musiqa san’ati o‘z mohiyatiga ko‘ra ijodiy faoliyat mahsuli bo‘lgani sababli, musiqiy ta’lim jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirish strategiyalarini ilmiy asosda ishlab chiqish alohida dolzarblik kasb etadi.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda ijodiy fikrlash shaxsning muammoli vaziyatlarda yangi, noodatiy va samarali yechimlarni topishga yo‘naltirilgan tafakkur faoliyati sifatida talqin qilinadi. Ushbu fikrlash turi moslashuvchanlik, original yondashuv, assotsiativlik va tasavvur kengligi bilan tavsiflanadi. Musiqiy ta’lim jarayonida esa ijodiy fikrlash talabaning musiqiy asarni faqat texnik jihatdan emas, balki mazmunan chuqur idrok etishi, uni badiiy talqin qilishi va yangi musiqiy g‘oyalar yaratishi orqali namoyon bo‘ladi.

Ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalasi bo‘yicha olib borilgan fundamental tadqiqotlar orasida J. Guilfordning ishlari alohida ilmiy ahamiyatga ega. U ijodiy fikrlashni divergent tafakkur tushunchasi bilan bog‘lab, bir muammoga bir nechta yechim topish qobiliyatini kreativlikning asosiy mezoni sifatida ko‘rsatadi. Guilfordning ushbu qarashlari musiqiy ta’lim jarayonida talabalarning bir xil ijro andozalariga qaram bo‘lib qolmasdan, musiqiy materialga turlicha yondashishlarini rag‘batlantirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Musiqiy ta’limda ijodiy fikrlashni rivojlantirish strategiyalaridan biri muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishdir. Ushbu yondashuv talabalarning faolligini oshirishga, ularni mustaqil tahlil va izlanishga undashga qaratilgan. Muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan darslar talabaning musiqiy asarni chuqurroq anglashiga, uning tuzilishi va badiiy g‘oyasini mustaqil izohlashiga imkon yaratadi. Natijada ijodiy fikrlash faoliyat jarayonida shakllanadi.

Mazkur strategiya L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi bilan mantiqan bog‘liqdir. Vygotskiy shaxsning rivojlanishi ijtimoiy muhit va pedagogik ta’sirlar bilan uzviy bog‘liq ekanligini ta’kidlab, ijodiy fikrlashni rivojlantirishda o‘qituvchining yo‘naltiruvchi roli muhimligini ko‘rsatadi. Uning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi musiqiy ta’limda talabaning mavjud bilimlari asosida yangi ijodiy ko‘nikmalarni shakllantirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Ijodiy fikrlashni rivojlantirishda musiqiy improvizatsiyaga asoslangan strategiyalar ham muhim o‘rin tutadi. Improvizatsiya talabaning ichki eshitish qobiliyati, tasavvuri va emotsional holatini faollashtirib, ijodiy tafakkurni rivojlantiradi. Ushbu yondashuv K. Orff va Z. Kodaly tomonidan ishlab chiqilgan musiqiy ta’lim konsepsiyalarida keng yoritilgan. Ularning metodikalarida musiqani faol yaratish, erkin ijro va ritmik mashqlar orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirish asosiy maqsad sifatida belgilangan.

K. Orffning pedagogik konsepsiyasiga ko‘ra, musiqiy ta’lim tabiiy va ijodiy faoliyatga asoslangan bo‘lishi lozim. Talaba musiqa bilan faol muloqotga kirishganida, u ijodiy jarayonning to‘laqonli ishtirokchisiga aylanadi. Ushbu yondashuv musiqiy ta’limda ijodiy fikrlashni rivojlantirish strategiyalarining amaliy ahamiyatini oshiradi.

Musiqiy ta’lim jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirish strategiyalarini ilmiy asoslashda J. Brunerning kashfiyotga asoslangan ta’lim nazariyasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bruner bilimlarni tayyor holda berish o‘rniga, talabaning ularni mustaqil kashf etishini ta’lim samaradorligining muhim sharti sifatida ko‘rsatadi. Musiqiy ta’limda bu yondashuv asarlarni tahlil qilish, ularning musiqiy tilini anglash va yangi talqinlar yaratish orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ijodiy fikrlashni rivojlantirish strategiyalarida pedagogik muhitning ahamiyati ham alohida e’tiborga loyiqdir. Ijobiy psixologik muhit, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi ishonchli munosabatlar ijodiy faollikni oshiradi. Ushbu jihat K. Rogersning shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim nazariyasida ilmiy asoslangan. Rogers fikricha, qo‘llab-quvvatlovchi va erkin pedagogik muhit shaxsning ijodiy imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga yordam beradi. Bu g‘oya musiqiy ta’limda ijodiy tashabbuslarni rag‘batlantirish strategiyalarining nazariy asosini tashkil etadi.

Musiqiy ta’limda ijodiy fikrlashni rivojlantirishda integrativ yondashuvdan foydalanish ham samarali strategiyalardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv musiqa fanini boshqa san’at turlari va fanlar bilan uyg‘unlashtirish orqali talabaning tafakkur doirasini kengaytiradi. Bu yondashuv G. Gardnerning ko‘p qirrali intellekt nazariyasi bilan mantiqan bog‘liq bo‘lib, unda musiqiy intellekt ijodiy fikrlashning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Ijodiy fikrlashni rivojlantirish strategiyalarini ilmiy jihatdan asoslashda E. Torrance tadqiqotlari ham muhim o‘rin tutadi. Torrance kreativlikni rivojlantirish uchun ochiq topshiriqlar, original yechimlarni qo‘llab-quvvatlash va erkin muhokama muhitini yaratish zarurligini ta’kidlaydi. Musiqiy ta’lim jarayonida ushbu yondashuv talabalarning musiqiy asarlarga ijodiy munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Olib borilgan ilmiy-nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ijodiy fikrlash inson tafakkurining murakkab, ko‘p qirrali va yuqori darajada tashkil topgan shakli bo‘lib, u shaxsning intellektual, emotsional hamda motivatsion jihatlari bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Ijodiy fikrlash tushunchasining ilmiy-psixologik mohiyati Guilford va Torrance tomonidan asoslab berilgan kognitiv yondashuvlar, Vygotskiy va Leontyev ilgari surgan ijtimoiy-madaniy va faoliyat nazariyalari, shuningdek, Bruner va gestalt psixologiya vakillarining bilish jarayonlariga oid qarashlari orqali har tomonlama ochib berildi. Ushbu yondashuvlar ijodiy fikrlashni faqat individual intellekt mahsuli emas, balki shaxsning ijtimoiy tajribasi, faoliyati va ta’lim muhiti bilan chambarchas bog‘liq jarayon sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, shaxsiy xususiyatlar ijodiy rivojlanishning ichki psixologik asosi hisoblanadi. Temperament, xarakter, motivatsiya, emotsional barqarorlik va o‘zini anglash darajasi shaxsning ijodiy faolligini belgilovchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Allport, Maslou va Rogersning ilmiy qarashlari shaxsning ichki ehtiyojlari va psixologik yetukligi ijodiy rivojlanish uchun muhim shart ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Shu bilan birga, shaxsiy xususiyatlarning to‘liq namoyon bo‘lishi qulay pedagogik muhit mavjud bo‘lgandagina samarali kechishi aniqlandi.

Pedagogik muhit ijodiy rivojlanishning tashqi, ammo hal qiluvchi omili sifatida namoyon bo‘lib, u shaxsning ichki imkoniyatlarini faollashtiruvchi mexanizm vazifasini bajaradi. Vygotskiy va Leontyevning nazariyalari pedagogik ta’sir, ijtimoiy muloqot va faoliyat jarayoni orqali ijodiy fikrlashni shakllantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Bruner va Rogers tomonidan asoslab berilgan shaxsga yo‘naltirilgan va kashfiyotga asoslangan ta’lim yondashuvlari esa pedagogik muhitni ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi strategik omil sifatida talqin etishga imkon yaratadi.

Musiqiy ta’lim jarayoni ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun eng qulay pedagogik maydonlardan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Musiqa san’atining ijodiy tabiatga egaligi talabaning faqat tayyor bilimlarni egallashini emas, balki musiqiy obrazlar yaratish, improvizatsiya qilish va badiiy talqinlar ishlab chiqishini talab etadi. Shu bois musiqiy ta’lim jarayonida muammoli ta’lim, improvizatsiyaga asoslangan mashg‘ulotlar, integrativ yondashuv va shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik strategiyalar ijodiy fikrlashni rivojlantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa.. Xulosa sifatida aytish mumkinki, ijodiy fikrlash shaxsiy xususiyatlar, pedagogik muhit va ta’lim strategiyalarining o‘zaro uzviy aloqasi natijasida shakllanadigan murakkab psixologik-pedagogik jarayondir. Ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun ta’lim tizimida shaxsga yo‘naltirilgan, ijodkorlikni rag‘batlantiruvchi va ilmiy asoslangan pedagogik strategiyalarni qo‘llash zarur. Ayniqsa, musiqiy ta’lim jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan tizimli yondashuv ijodkor, mustaqil va raqobatbardosh shaxsni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika.
2. Guilford J.P. Inson intellektining tuzilishi. – New York.
3. Torrance E.P. Kreativlik psixologiyasi. – New York.
4. Leontyev A.N. Faoliyat, ong va shaxs. – Moskva.

5. Bruner J. Ta’lim jarayonining psixologik asoslari. – Harvard University Press.
6. Norova Sh.U., Muxamedov T.D. Educational process legislation and principles and theiruse in student practice // International Journal of Psychosocial Rehabilitation. — 2020. — Vol. 24, №— P. 1120–1126. — ISSN 1475-7192.
7. Атамурадов Р. Э., Мухамедов Т.Д. Развитие личности преподавателя в процессе самовоспитания // Психология XXI столетия : сб. науч. ст. междунар. конф. (Бухара, 18–20 марта2020 г.). — Ярославль ; Бухара, 2020. — С. 214–219.
8. Мухамедов Б.Т., Мухамедов Т.Д. Психология музыкальных дидактических игр //Психология XXI столетия : сб. науч. ст. междунар. конф. (Бухара, 18–20 марта 2020 г.). — Ярославль ; Бухара, 2020. — С. 301–306.

Toshpo'latova Marjona
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

O‘SMIRLARDA EGOIZM NAMOYON BO‘LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘smirlik davrida egoizmning shakllanishi va *namoyon bo‘lishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar tahlil qilinadi. O‘smirlik shaxs taraqqiyotining murakkab bosqichi bo‘lib, bu davrda “Men” konsepsiyasi, o‘zini anglash, mustaqillikka intilish, tengdoshlar bilan munosabat, ota-ona bilan muloqot va ijtimoiy mavqega ehtiyoj kuchayadi. Egoizmning ortiqcha namoyon bo‘lishi o‘smirning ijtimoiy munosabatlarida ziddiyat, emotsional beqarorlik, tajovuzkorlik, o‘z manfaatini boshqalarnikidan ustun qo‘yish, empatiya sustligi kabi holatlar bilan ifodalanadi. Tezisda egoizmning psixologik sabablari, uning o‘smir shaxsiga ta’siri hamda profilaktik yondashuvlar yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘smirlik davri, egoizm, shaxs rivojlanishi, “Men” konsepsiyasi, empatiya, ijtimoiy munosabat, emotsional beqarorlik, tarbiya, o‘zini anglash.*

Kirish. Bugungi kunda yoshlar shaxsini har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash, ularda ijtimoiy mas’uliyat, boshqalarga hurmat, hamkorlik, mehr-oqibat va empatiya kabi sifatlarni shakllantirish muhim psixologik-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o‘smirlik davrida shaxsning ichki dunyosi, qadriyatlari, o‘ziga va boshqalarga munosabati faol shakllanadi. Bu bosqichda o‘smir o‘zini mustaqil shaxs sifatida anglashga, kattalar nazoratidan chiqishga, tengdoshlari orasida o‘z o‘rnini topishga intiladi.

O‘smirlik davrining murakkabligi shundaki, bu yoshda shaxsda bir tomondan o‘zini namoyon qilish, mustaqillik, liderlik, tan olinish ehtiyoji kuchaysa, ikkinchi tomondan, emotsional beqarorlik, tajribasizlik, ijtimoiy bahoga haddan tashqari

bog‘liqlik ham kuzatiladi. Shu sababli ayrim o‘smirlarda o‘z manfaatini boshqalarnikidan ustun qo‘yish, faqat o‘z fikrini to‘g‘ri deb bilish, boshqalarning hissiyot va ehtiyojlarini inobatga olmaslik kabi egoistik xususiyatlar yuzaga chiqishi mumkin.

Egoizm shaxsning faqat o‘z manfaatlari, istaklari va ehtiyojlarini birinchi o‘ringa qo‘yishi, atrofdagilar manfaatini yetarli darajada hisobga olmasligi bilan tavsiflanadi. O‘smirlik davrida egoizm ba’zan tabiiy rivojlanish jarayonining bir ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘lsa-da, uning kuchayib ketishi shaxslararo munosabatlarda muammolarni keltirib chiqaradi. Shu jihatdan o‘smirlarda egoizmning psixologik xususiyatlarini o‘rganish, uning kelib chiqish sabablarini aniqlash va oldini olish yo‘llarini ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega.

Asosiy qism. O‘smirlik davri inson hayotida bolalikdan kattalik sari o‘tish bosqichi bo‘lib, bu davrda shaxsning biologik, psixologik va ijtimoiy taraqqiyotida keskin o‘zgarishlar yuz beradi. O‘smir o‘zini mustaqil inson sifatida his qilishni xohlaydi, qarorlarini o‘zi qabul qilishga intiladi, kattalar tomonidan beriladigan ko‘rsatma va nazoratga nisbatan tanqidiy munosabatda bo‘ladi. Bunday holatlarda uning o‘z “Men”ini himoya qilish ehtiyoji kuchayadi. Aynan mana shu jarayon egoistik xatti-harakatlarning paydo bo‘lishiga zamin yaratishi mumkin.

O‘smirlikdagi egoizm, avvalo, o‘zini markazga qo‘yish, boshqalarning fikrini yetarlicha qadrlamaslik, o‘z istaklarini ustun deb bilish orqali namoyon bo‘ladi. Bunday o‘smirlar ko‘pincha oilada, maktabda yoki tengdoshlar davrasida o‘z fikrini majburan o‘tkazishga urinadi. Ular tanqidni qabul qilishda qiynaladilar, o‘z xatolarini tan olishni istamaydilar, boshqalarning muvaffaqiyatiga hasad yoki norozilik bilan qarashlari mumkin. Shu bilan birga, egoistik xususiyatlar har doim ochiq tajovuzkorlik shaklida emas, balki befarqlik, sovuqqonlik, mas’uliyatdan qochish, faqat o‘z qulayligini o‘ylash tarzida ham namoyon bo‘ladi.

O‘smirlarda egoizmning shakllanishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Birinchi navbatda, oilaviy tarbiya uslubi muhim ahamiyatga ega. Agar bola oilada haddan tashqari erkalatilsa, uning barcha istaklari cheklanmasdan bajarilsa, u asta-sekin o‘z ehtiyojlarini boshqalarnikidan ustun qo‘yishga o‘rganadi. Bunday sharoitda bola “men xohlagan narsam bo‘lishi kerak” degan ichki ustanovkani egallaydi. Natijada o‘smirlik davriga kelib, u o‘z manfaatiga zid bo‘lgan talablarni qabul qila olmaydigan, boshqalarning fikriga befarq, talabchan va murosasiz shaxs sifatida shakllanishi mumkin.

Ikkinchi tomondan, oilada haddan tashqari qattiqqo‘llik, doimiy tanqid, mehr yetishmasligi ham egoizmning boshqa ko‘rinishlarini keltirib chiqaradi. Bunday vaziyatda o‘smir o‘zini himoya qilish, o‘z qadrini isbotlash, e’tibor qozonish maqsadida faqat o‘zini o‘ylaydigan xatti-harakatlarni namoyon qilishi mumkin. Demak, egoizm faqat erkalatish natijasi emas, balki emotsional ehtiyojlarning qondirilmasligi, mehr va e’tibor tanqisligi oqibati sifatida ham yuzaga keladi.

O‘smirlikdagi egoizmning muhim psixologik manbalaridan biri “Men” konsepsiyasining shakllanishidir. Bu davrda o‘smir “Men kimman?”, “Men qanday insonman?”, “Boshqalar meni qanday baholaydi?”, “Men nimaga qodirman?” kabi savollarga javob izlaydi. Agar bu jarayon sog‘lom ijtimoiy muhitda kechsa, o‘smirda o‘zini hurmat qilish bilan birga boshqalarga hurmat, mas’uliyat va hamkorlik

koʻnikmalari ham shakllanadi. Ammo oʻzini baholash haddan tashqari yuqori yoki past boʻlsa, egoistik xususiyatlar kuchayadi. Yuqori oʻzini baholash oʻsmirda manmanlik, boshqalarni mensimaslik, oʻz fikrini mutlaq toʻgʻri deb bilish holatlariga olib kelishi mumkin. Past oʻzini baholash esa ayrim hollarda himoyaviy egoizmni yuzaga keltiradi, ya'ni oʻsmir oʻz zaifligini yashirish uchun oʻzini boshqalardan ustun koʻrsatishga urinadi.

Tengdoshlar guruhi ham oʻsmir egoizmining namoyon boʻlishida muhim rol oʻynaydi. Oʻsmir uchun tengdoshlari orasida tan olinishi, hurmat qilinishi va oʻz mavqeiga ega boʻlishi juda muhimdir. Shu sababli ayrim oʻsmirlar guruhda yetakchi boʻlish, boshqalarga ta'sir oʻtkazish yoki oʻz ustunligini koʻrsatish uchun egoistik xatti-harakatlarni namoyon qiladi. Masalan, boshqalarning fikrini mensimaslik, doʻstlarining qiziqishlarini hisobga olmaslik, faqat oʻz xohishini amalga oshirishga intilish, guruhdagi munosabatlarni oʻz manfaatiga moslashtirish kabi holatlar kuzatiladi.

Oʻsmirlarda egoizmning yana bir koʻrinishi empatiya sustligi bilan bogʻliq. Empatiya — bu boshqa insonning his-tuygʻularini tushunish, uning holatiga hamdard boʻlish va munosabat bildirish qobiliyatidir. Empatiyasi yetarli rivojlanmagan oʻsmir boshqalarning ogʻriqi, xafaligi yoki ehtiyojlarini chuqur anglamaydi. Natijada u oʻz xatti-harakatining boshqalarga qanday ta'sir qilishini yetarli darajada baholay olmaydi. Bunday holatda egoizm shaxslararo munosabatlarda sovuqlik, befarqlik va ziddiyatlar shaklida namoyon boʻladi.

Egoistik xususiyatlar oʻsmirning emotsional holati bilan ham chambarchas bogʻliq. Oʻsmirlik davrida kayfiyatning tez oʻzgarishi, ta'sirchanlik, jizzakilik, oʻzini boshqara olmaslik kabi holatlar koʻp uchraydi. Agar oʻsmir emotsiyalarini boshqarish koʻnikmasiga ega boʻlmasa, u oʻz istagi amalga oshmagan vaziyatda jahldorlik, ranjish, norozilik yoki tajovuzkorlik bilan munosabat bildirishi mumkin. Bu esa egoistik xatti-harakatlarning kuchayishiga olib keladi.

Ta'lim muhitida ham egoizmning ayrim koʻrinishlari seziladi. Masalan, ayrim oʻsmirlar jamoaviy ishlarda faqat oʻz manfaatini koʻzlaydi, umumiy natija uchun mas'uliyatni his qilmaydi, doʻstlariga yordam berishga qiziqmaydi yoki faqat oʻz muvaffaqiyatini muhim deb hisoblaydi. Bunday xususiyatlar sinf jamoasida sogʻlom psixologik muhitning buzilishiga, oʻquvchilar oʻrtasida ziddiyatlar paydo boʻlishiga sabab boʻlishi mumkin.

Oʻsmirlarda egoizmning oldini olishda oilaviy tarbiya, maktab muhitidagi psixologik-pedagogik ishlar va tengdoshlar bilan sogʻlom munosabatlarni shakllantirish muhimdir. Avvalo, ota-onalar farzand bilan muloqotda muvozanatli yondashuvga amal qilishi zarur. Bolani haddan tashqari erkalatish ham, ortiqcha bosim ostida tarbiyalash ham salbiy oqibatlarga olib keladi. Ota-ona oʻsmirning fikrini tinglashi, unga mustaqil qaror qabul qilish imkonini berishi, shu bilan birga, boshqalarning manfaatini hurmat qilish, mas'uliyat, minnatdorlik va hamkorlik kabi qadriyatlarni singdirishi lozim.

Maktab psixologi va pedagoglar oʻsmirlar bilan ishlashda empatiyani rivojlantirish, jamoada ishlash, konfliktlarni madaniyatli hal qilish, oʻzini anglash va oʻzini boshqarish koʻnikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratishlari kerak. Treninglar, rolli oʻyinlar, guruhiy muhokamalar, ijtimoiy vaziyatlarni tahlil qilish,

“men va boshqalar” mavzusidagi psixologik mashg‘ulotlar egoistik xususiyatlarni yumshatishda samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, o‘smirlarda ijtimoiy mas’uliyat hissini rivojlantirish ham muhimdir. Buning uchun ularni jamoaviy loyihalar, ko‘ngillilik ishlari, sinfdoshlariga yordam berish, oilada kichik mas’uliyatlarni bajarish kabi faoliyatlarga jalb etish maqsadga muvofiqdir. O‘smir boshqalarga foydasi tegishini, jamoa manfaatiga hissa qo‘sha olishini his qilganida, unda faqat o‘zini o‘ylash emas, balki atrofdagilar bilan hisoblashish sifati shakllanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o‘smirlarda egoizm namoyon bo‘lishi murakkab psixologik jarayon bo‘lib, u shaxsning o‘zini anglash, mustaqillikka intilish, ijtimoiy mavqe egallash, emotsional beqarorlik va oilaviy tarbiya xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Egoizm o‘smirlik davrida ayrim hollarda tabiiy rivojlanish jarayonining bir qismi sifatida namoyon bo‘lsa-da, uning ortiqcha kuchayishi shaxslararo munosabatlarda ziddiyat, empatiya sustligi, mas’uliyatsizlik va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

O‘smirlarda egoistik xususiyatlarning oldini olish uchun oilada sog‘lom psixologik muhitni yaratish, o‘smirning fikrini hurmat qilish, lekin uni ijtimoiy mas’uliyatga ham o‘rgatish zarur. Ta’lim muassasalarida esa empatiya, hamkorlik, o‘zini boshqarish, boshqalarning fikrini tinglash va konfliktlarni konstruktiv hal qilishga qaratilgan psixologik-pedagogik ishlar tizimli olib borilishi kerak. Shundagina o‘smirda o‘zini hurmat qilish bilan birga, boshqalarga hurmat, ijtimoiy mas’uliyat va sog‘lom muloqot madaniyati shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘oziyev E.G‘. **Ontogenez psixologiyasi**. Toshkent: O‘qituvchi.
2. Karimova V.M. **Ijtimoiy psixologiya**. Toshkent.
3. Nishonova Z.T., Alimova G.K. **Bolalar psixologiyasi va uni o‘qitish metodikasi**. Toshkent.
4. Petrovsky A.V. **Yosh va pedagogik psixologiya**. Moskva.
5. Bojovich L.I. **Shaxs va uning bolalik davrida shakllanishi**. Moskva.
6. Elkonin D.B. **Bolalar psixologiyasi**. Moskva.
7. Kon I.S. **O‘smirlik psixologiyasi**. Moskva.
8. Rubinshteyn S.L. **Umumiy psixologiya asoslari**. Moskva.

Boboqulova Marjona Rizoqul qizi
Buxoro xalqaro universiteti
Psixologiya(faoliyat turlari) mutaxasissligi
2-kurs magistranti

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARI KREATIV TAFAKKURI VA INTELLEKTINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ tafakkuri va intellektual qobiliyatlarini shakllantirishning pedagogik hamda psixologik omillari tadqiq etilgan. Kichik maktab yoshidagi bolalarning o‘ziga xos psixofiziologik xususiyatlari, ularning ijodiy salohiyatini uyg‘otishda zamonaviy ta’lim texnologiyalari va interaktiv metodlarning o‘rni yoritilgan. Shuningdek, dars va darsdan tashqari jarayonlarda o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlardan chiqish va nostandart qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha samarali pedagogik tavsiyalar hamda psixologik yondashuvlar tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich sinf, kreativ tafakkur, intellekt, pedagogik omil, psixologik xususiyatlar, ijodiy salohiyat, interaktiv metodlar, kichik maktab yoshi, mustaqil fikrlash.*

Аннотация. *В данной статье исследуются педагогические и психологические факторы формирования креативного мышления и интеллектуальных способностей учащихся начальных классов. Освещаются психофизиологические особенности детей младшего школьного возраста, а также роль современных образовательных технологий и интерактивных методов в стимулировании их творческого потенциала. Кроме того, анализируются эффективные педагогические рекомендации и психологические подходы, направленные на развитие у учащихся навыков самостоятельного мышления, преодоления проблемных ситуаций и принятия нестандартных решений в процессе учебной и внеурочной деятельности.*

Ключевые слова: *начальные классы, креативное мышление, интеллект, педагогический фактор, психологические особенности, творческий потенциал, интерактивные методы, младший школьный возраст, самостоятельное мышление.*

Abstract. *This article examines the pedagogical and psychological factors involved in developing the creative thinking and intellectual abilities of primary school students. It highlights the psychophysiological characteristics of primary school-age children and the role of modern educational technologies and interactive methods in fostering their creative potential. Furthermore, the paper analyzes effective pedagogical recommendations and psychological approaches aimed at developing students' independent thinking, problem-solving skills, and non-standard decision-making abilities during both in-class and extracurricular activities.*

Keywords: *primary school, creative thinking, intellect, pedagogical factor, psychological characteristics, creative potential, interactive methods, primary school age, independent thinking.*

KIRISH. Jahonda ta`lim tizimining asosiy maqsadi talabalarga yangi muhit talablari asosida bilim berish, ijtimoiy munosabatlarning barcha sohalarida ularning erkin faoliyatini ta`minlash, o`quvchilarni yangi g`oyalar yarata oladigan va har qanday vaziyat, jarayon yoki faoliyatdagi muammoning yechimini topa oladigan kreativ tafakkurga ega shaxsni rivojlantirishdan iborat. Avstraliyaning Melburn universitetidagi ilmiy-amaliy tadqiqotlarda shaxs kreativligi, uning emotsional holati, intellekti va ularning jamiyat bilan aloqasi masalalariga alohida e`tibor qaratilmoqda. Xususan, PISA, SCAMPER, STEAM, PIRLS kabi xalqaro dasturlar barcha davlatlar ta`lim tizimida o`quvchilarni Kreativ tafakkur xususiyatini rivojlanganlik darajalari bo`yicha o`z tadqiqotlarini olib borishmoqda. Shu boisdan o`quvchilarning kreativ tafakkurini rivojlantirishga ta`sir qiluvchi omillarini tadqiq qilish va yangicha pedagogik-psixologik texnologiyalarni ishlab chiqish masalasi hamon dolzarbligicha qolmoqda.

Jahonda jamiyat ravnaqi ko`p jihatdan yoshlarning intellektual imkoniyatlari va salohiyatlari bilan belgilanadi. Chunki, ilmiy salohiyatli yoshlarga ega rivojlangan mamlakat barcha sohalarda doimo ilg`or bo`ladi. Hozirgi kunda zamonaviy ta`lim standartlarida yoshlarni kreativ, tanqidiy fikrlaydigan, ta`lim jarayonidagi yuzaga keladigan muammolarga aniq yechim topa oladigan qilib tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qolaversa, bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalarning tez sur`atlar bilan rivojlanishi sharoitida uzluksiz ta`limning barcha bosqichlari, jumladan, maktab ta`limning samaradorlik, natijadorlik va sifatini ta`minlashda ta`lim oluvchilarning Kreativ tafakkur , mantiqiylik, mazmundorlik, ijodiy qobiliyatlarining rivojlanganlik darajalariga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. E.G`.G`oziev,G`.B.Shoumarov, B.R.Qodirov, V.M.Karimova, R.I.Sunnatova, N.S.Safaev, Sh.R.Baratov, A.M.Jabborov, Z.T.Nishanova, Sh.X.Abdullaeva, E.Z.Usmonova, A.I.Rasulov, D.A.Sobirova, R.N.Melibaeva, Z.A.Abduraxmonova

V.M.Karimova, Z.T.Nishonova, kabi o`zbek psixolog olimlari asarlarida ijodiy qobiliyat va tafakkurning krektiv, mazmundor sifatlari to`g`risidagi tadqiqotlar va ularning ilmiy natijalarini kuzatish mumkin.

Mamalakatimiz pedgoglaridan M.Quronov, A.Abduqodirov, O.Musurmonova, D.Ro`zieva, B.Xodjaev, Sh.Toshpo`latova, G.Ibragimova, N.Narzieva, O.Musaev, D.Yakubjanova kabi olimlar Kreativ tafakkur va ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishga ta`sir qiluvchi pedagogik omillar, yangi innovatsion texnologiyalar asosida o`quvchilarda kerativ tafakkurni shakllantirish kabi muammolarni o`z tadqiqotlarida ilmiy asoslab berganlar.

Mustaqil Davlatlar Hamdo`stlini (MDH) olimlaridan L.M.Azariyans, D.B.Bogoyavlenskaya, L.I.Bojovich, L.S.Vigotskiy, P.M.Granovskaya, V.N.Drujinin, L.B.Ermolaeva-Tomina, V.N.Kozlenko, N.S.Leytes, A.N.Leontev, A.M.Matyushkin, A.A.Melik-Pashaev, B.M.Nemenskiy, S.O.Raevskiy, A.Z.Raximov, N.P.Sakulina, V.I.Slobodchikov, N.M.Sokolnikova, Ye.L.Soldatova, D.I.Feldshteyn, Ye.A.Flerina, D.B.Elkoninlar tadqiqotlari ham mazkur muammoni o`rganishga bag`ishlangan.

Xorijda shaxs kreativ tafakkurini faoliyat samaradorligini ta`minlovchi muhim omil sifatida o`rganish A.Adler, Z.Freyd, K.Yung S.Byort, Dj.Gilfor, K.Simpson, P.Torrens, E.Fromm, A.Maslou K.Rodjers, N.Rodjers kabi olimlar ilmiy izlanishlarda asosiy o`rin tutadi.

Yuqoridagi tadqiqotlar tahlili shuni ko`rsatadiki, shaxsda ijodkorlik, tafakkur, intellekt, kreativ tafakkur bilan bog`liq xususiyatlarga bag`ishlangan tadqiqotlar va ilmiy xulosalar shakllantirilgan biroq, boshlang`ich sinf matematika darslari orqali o`quvchilarning kreativ tafakkurini shakllantirish muammolari, xususan, uning tabiati, kreativ tafakkurga ta`sir etuvchi omillar, uning tarkibiy qismlari va ishlash mexanizmlari va aynan o`quvchilarning kreativ tafakkur xususiyatlarining belgilaydigan mezonlari yetarli darajada yoritilmagan. Har tomonlama yetuk shaxsni tarbiyalash, uning dunyoqarashini o`stirib borish doimo Sharq mutaffakkirlarining asarlarini bosh g`oyasi hisoblanadi. Ularning yaratgan benihoya qimmatli asarlari, ularning hayotlari va bola tarbiyasi borasidagi yozib qoldirgan noyob durdonalari, axloqiy tarbiyalari haligacha butun duneda yosh avlodni tarbiyalashda asosiy fundament hisoblanadi. meros hisoblanadi. Ular o`z asarlarida ilmni va hunarni ulug`lash, odob-axloq masalalari, Vatanni sevish, barkamol farzand tarbiyasi, aqilli va farosatli bo`lishga undashdan iborat bo`lgan. Qolaversa, ulug` mutafakkirlarimiz tomonidan ham o`z davrida ta`lim-tarbiya jarayonida mustaqil va kreativ fikrlovchi, ijodkor shaxslarni tarbiyalashda qanday usul va vositalaridan foydalanish lozimligi borasida axamiyatli fikr va muloxazalar o`rtaga tashlangan.

Buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib “Qutadg`u bilig” – (baxt saodatga elituvchi bilim) asarida shaxs kamolotining asosida insoning mantiqiy, ijodiy va ijobiy fikrlashi turishini asoslab o`tadi. Misol tariqasida, asarda komil insonning eng asosiy jihatlari sifatida u ilm, ijodiy va ezgu (ijobiy) fikrlashni ko`rsatib o`tadi. Komil inson aynan shu kabi fazilarlar orqali voqelikni to`laqonli anglashi va mazkur zakovat orqili go`zal va kreativ fikrlashi mumkinligini ilgari suradi. Bilimi buyuk – uquvi ulug`, deb ta`kidlaydi. Chunki zakovatli inson ulug` bo`ladi, bilimli kishi buyuk bo`ladi, deb ilmli kishilarni asl toifadagi kishilarga qo`shadi. Olim ezgu ishlarning barchasi ilm tufayli amalga oshirilishini aytadi.

Shaxsning go`zal axloqi va ijodiy fikrlashi orqali oliy hislarga, yuksak ma`naviyatga ega bo`lish g`oyasi Kaykovusning “Qobusnoma”asarida judayam go`zal ta`riflangan. Kaykovusning fikricha, ilm uning asosida go`zal axloq va mantiqiy fikrlash insonni kamolotga yetaklovchi asosiy omilardandir. U ilmni uchga bo`ladi:

1. Kasb-hunarga bog`liq bo`lgan ilm.
2. Ilm bilan bog`liq bo`lgan kasb-hunar .
Z. Olijanoblik va adolatga asoslangan axloq-odat.

Kaykovusning mazkur qarashlari nafaqat o`sha davr uchun balki, bugungi kunda ham o`z dolzarbligini yo`qotmagan nodir fikrlar hisoblanadi. Yuqoridagi fikrlar Kaykovusning zukko, donishmand, har tomonlama yetuk bilimga ega bo`lganligidan dalolat bergan. “Qobusnoma” asaridagi o`gitlar har bir yosh avlodning aqliy, ahloqiy, jismoniy tarbiyasi uchun muhim hisoblanadi.

METODOLOGIYA. Kreativ tafakkurni mazmunli ta`rifiga asoslanib, Kreativ tafakkur insonga nisbatan barqaror xarakteristikasi bo`lgan kreativ qobiliyatning darajasi, Kreativ tafakkur qobiliyati sifatida tushuniladi. G`ayrioddiy g`oyalarni yaratish, an`anaviy fikrlash uslublaridan chetga chiqish, muammoli vaziyatlarni tezda yechish qobiliyati sifatida ha tadqiq qilindi.

Olib borilgan tahlillar va o`z kuzatishlarimizga asoslanib biz kreativ tafakkurni quyidagi xususiyatlarga ajratish mumkin:

1) kognitiv xususiyatlarga asoslangan va u bilan bog`liq shaxsning ajralmas funksiyasi;

2) faoliyat jarayonida tafakkur va tasavvur, amaliy fikrlash shaklida amalga oshirish.

Quyida biz tadqiqotimiz davomida qo`llagan barcha metodikalarning nomlarini keltiramiz:

1. vilyams ijodkorligi testi ;
2. Fikrlash va ijodkorlik testi (J.K.Bruner);
3. Dj.Ravenning progrecciv matrisalar testi;
4. O`quvchilarida kreativlik sifatlarini aniqlash ijtimoy-psixologik so`rovnomasi;
5. Matematika darslarida o`quvchilar kreativ tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan psixologik trening mashg`ulotlari to`plami Barchamizga ma`lumki o`quvchilarda kreativ tafakkur xususiyatlarini shakllantirish murakkab pedagogik jarayondir. Bu jarayonda kreativ tafakkur xususiyatlarini shakllantirishning ahamiyatini tadqiq qilgan olimlar V.A.Kan-Kalik va N.D.Nikandrovlar bu jarayonni quyidagi tarkibiy qismlarga ajratadi: noana`naviy fikrlash va ta`lim jarayoniga ijobiy ta`sir qiladigan o`qituvchining emotsional cohaci [98].

V.N.Xarkin «O`qituvchining ijodiy faoliyatida pedagogik improvizasiya» nomli acarida kreativ tafakkurni belgilovchi quyidagi mezonlarni aniqlagan:

1. Jarayonga tegishli bo`lgan ob`ektiv munosabat
2. Shaxsga tegishli bo`lgan cub`ektiv munosabat.
3. Faoliyat va jarayon ishtirokchici bo`lgan o`quvchiga tegishli munosabat. Kreativ tafakkurning mezonlari: yangilik, streotiplarni cheklash, ahamiyatli darajasi.

1. Yangilik – ta`lim jarayonida muhim hisoblangan kretiv tafakkurning darajalaridan biri, intellekt mahculi, shuningdek, birlashtirish, umumlashtirish, taqqoclash va xulosalash.
2. Streotiplarni cheklash – umumqabul qilingan ijtimoiy norma va fikrlardan voz kechish bilan belgilanadi.
3. Pedagogik va psixologik ahamiyati – yangicha milliy va umuminsoniy g`oyalarga asoslangan kreativ fikrlashni tarbiyalash orqali shaxsni o`quvchini shaxs sifatida har tomonlama rivojlantirish va shakllantirish.

Kreativ tafakkurni mezonlari ma`naviy va emotsional, anglash kabi xususiyatlardan tarkib topadi. Shuningdek, kreativ tafakkur jarayoni faoliyat jarayoni uchun muhim bo`lgan kreativ tafakkur darajalari, ta`lim jarayonining nostandart ko`rinishlari, metodlarida namoyon bo`ladi.

TAVSIYALAR. . O`quvchilarning kreativ tafakkurini shakllanganligi, uning shaxsiy kamolotini belgilovchi muhim omil ekanligini nazarda tutib, ushbu jarayonni shu sohaga tegishli ta`lim muassasalarini(xususan, boshlang`ich sinf) malaka talablariga qo`shimcha kiritishdan boshlash maqcadga muvofiqdir. Ayni paytda, o`quvchilarni nafaqat maxsus bilim, ko`nikma hamda malakalar bilan qurollantirish, balki ularning psixologik tayyorgarligiga jiddiy e`tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Kreativ tafakkurni rivojlantiruvchi psixologik treningni to`g`ri tashkil etish, uni manzilli va maqsadli qo`llash orqali o`quvchilar hamda o`quv jarayonida notipik vaziyatlarni oldini olish, har xil salbiy vaziyatlarda original yechim topish mumkin. Bu eca ta`lim jarayonini muvaffaqiyatli kechishini ta`minlab, ta`lim Sifatini camaradorligini ta`minlashga xizmat qiladi.

3. Matematika darslarida kreativ tafakkur omillarini rivojlantirish uchun tegishli tegishli o`quv dasturlariga psixologik talablarga javob bera oluvchi o`zgartirishlar kiritish orqali o`quvchilardagi ijodiy fikrlash imkoniyatlarini oshirish mumkin.

XULOSA. O`tkazilgan tadqiqotlar «art-terapiya yordamida talabalarning kreativligini rivojlantirish» ishning asosiy xulosalarini shakllantirishga imkon berdi. Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativligi va intellektini rivojlantirish

samaradorligi faqatgina ta’lim mazmuniga emas, balki pedagogning psixologik tayyorgarligi va darsni tashkil etish mahoratiga bevosita bog‘liqdir. Ushbu jarayonda maktab, oila va ijtimoiy muhitning o‘zaro hamkorligini ta’minlash ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishning asosiy garovi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyeva, S. Sh. (2020). O‘quvchilarda kreativ tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari. Toshkent: "Fan va texnologiya".
2. Nishonova, Z. T. (2019). Mustaqil fikrlash va intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishning psixologik asoslari. Toshkent: "O‘zbekiston".
3. Davletshin, M. G. (2012). Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning qobiliyatlari va ularni tashxis etish. Toshkent: "O‘qituvchi".
4. Yo‘ldoshev, J. G‘., va Hasanov, S. (2015). Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish. Toshkent: "Iqtisod-moliya".
5. G‘oziyev, E. G. (2010). Tafakkur psixologiyasi (Muammo va mantiq). Toshkent: "Universitet".

Doniyorov Sobirjon
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

SHAXSDA GENDER IDENTIFIKATSIYASI SHAKLLANISHIDA OILAVIY ROLLAR DIFFERENSIATSIYASINING PSIXOLOGIK TA’SIRI

Annotatsiya. Mazkur tezisda shaxsda gender identifikatsiyasi shakllanishida oilaviy rollar differensiatsiyasining psixologik ta’siri tahlil qilinadi. Oilada ota va ona rollarining taqsimlanishi, erkak va ayolga xos ijtimoiy vazifalar haqidagi tasavvurlar, farzandga nisbatan tarbiyaviy yondashuv hamda oilaviy muloqot uslubi bolaning o‘z jinsiga oid ijtimoiy rolni anglashiga muhim ta’sir ko‘rsatadi. Gender identifikatsiyasi shaxsning o‘zini erkak yoki ayol sifatida anglashi, jamiyatda qabul qilingan gender rollarini tushunishi, o‘z xulq-atvori va munosabatlarini shu asosda shakllantirish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Tezisda oilaviy muhit, ota-ona namunasi, rollar taqsimoti, emotsional munosabat va ijtimoiy taqlid mexanizmlarining gender identifikatsiyasiga ta’siri yoritiladi.

Kalit so‘zlar: gender identifikatsiyasi, oilaviy rollar, rollar differensiatsiyasi, shaxs shakllanishi, oila psixologiyasi, ijtimoiylashuv, ota-ona munosabati, gender rol, identifikatsiya.

Kirish. Shaxsning ijtimoiy-psixologik rivojlanishida oila eng muhim tarbiyaviy muhit hisoblanadi. Bola dastlabki ijtimoiy tajribani, muloqot shakllarini, axloqiy me’yorlarni, erkak va ayol rollari haqidagi tasavvurlarni aynan oilada o‘zlashtiradi. Shu sababli oilada shakllangan munosabatlar tizimi, ota-onaning bir-biriga munosabati, oilaviy vazifalarning taqsimlanishi va farzandga nisbatan tarbiya uslubi shaxsning gender identifikatsiyasi rivojlanishida muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Gender identifikatsiyasi shaxsning o‘z jinsiga oid ijtimoiy-psixologik o‘rnini anglash, erkaklik yoki ayollik rollariga xos xatti-harakatlar, qadriyatlar va munosabatlarni o‘zlashtirish jarayonidir. Bu jarayon faqat biologik omillar bilan emas, balki ijtimoiy muhit, madaniy

qadriyatlar, ota-ona namunasi, tengdoshlar ta’siri va tarbiya tizimi bilan ham bevosita bog‘liqdir. Ayniqsa, bolalik va o‘smirlik davrlarida oilada kuzatilgan rollar modeli bolaning o‘zini anglashiga, kelajakdagi oilaviy hayotga munosabatiga, shaxslararo muloqot uslubiga va ijtimoiy mas’uliyat hissiga ta’sir ko‘rsatadi.

Bugungi kunda oilaviy rollarning o‘zgarishi, erkak va ayol vazifalarining yangicha taqsimlanishi, ota-onalarning kasbiy bandligi, bolalarning axborot muhitiga kuchli bog‘liqligi gender identifikatsiyasi jarayonini yanada murakkablashtirmoqda. Shu bois shaxsda gender identifikatsiyasi shakllanishida oilaviy rollar differensiatsiyasining psixologik ta’sirini o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Oilaviy rollar differensiatsiyasi deganda oila a’zolari o‘rtasida vazifalar, mas’uliyat, huquq va majburiyatlarning ma’lum tartibda taqsimlanishi tushuniladi. An’anaviy oilalarda ota ko‘proq moddiy ta’minot, tashqi ijtimoiy munosabatlar va qaror qabul qilish bilan bog‘liq rolni bajarsa, ona tarbiya, emotsional qo‘llab-quvvatlash, uy-ro‘zg‘or va farzand parvarishi bilan bog‘liq rolni bajaradi. Zamonaviy oilalarda esa bu rollar nisbatan moslashuvchan shaklga ega bo‘lib, ota ham farzand tarbiyasi va emotsional muloqotda faol ishtirok etishi, ona esa kasbiy va ijtimoiy faoliyatda yetakchi o‘rin egallashi mumkin.

Bola oiladagi rollarni bevosita kuzatish, taqlid qilish va baholash orqali o‘zlashtiradi. Masalan, o‘g‘il bola otaning oiladagi mavqeyi, mas’uliyati, ona bilan muloqot madaniyati, farzandlarga munosabati orqali erkaklik roliga oid dastlabki tasavvurlarni shakllantiradi. Qiz bola esa onaning oiladagi o‘rni, emotsional munosabati, ijtimoiy faolligi va o‘zini tutish uslubi orqali ayollik roliga oid muhim ijtimoiy tajribani egallaydi. Biroq bu jarayon bir tomonlama emas: har bir bola ota va onaning har ikkalasidan ham muayyan shaxsiy, axloqiy va ijtimoiy xususiyatlarni o‘zlashtiradi.

Gender identifikatsiyasi shakllanishida ota-onaning shaxsiy namunasi alohida ahamiyatga ega. Agar oilada ota va ona o‘zaro hurmat, hamkorlik, mas’uliyat va mehr asosida munosabat qursa, bola erkak va ayol rollarini ziddiyatli emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi ijtimoiy rollar sifatida qabul qiladi. Bunday oilaviy muhitda bola o‘z jinsiga nisbatan ijobiy munosabatni, boshqalarga hurmat bilan qarashni, oilaviy mas’uliyatni va sog‘lom muloqot madaniyatini o‘zlashtiradi.

Aksincha, oilada rollar taqsimoti keskin ziddiyatli, zo‘ravonlikka asoslangan yoki bir tomonlama bo‘lsa, bolada gender rollar haqidagi tasavvurlar noto‘g‘ri shakllanishi mumkin. Masalan, ota oilada faqat buyruq beruvchi, hissiy jihatdan sovuq va qat’iy nazoratchi sifatida namoyon bo‘lsa, bola erkaklikni faqat hukmronlik va qat’iylik bilan bog‘lashi mumkin. Ona doimiy bo‘ysunuvchi, o‘z fikrini bildirmaydigan, faqat xizmat qiluvchi shaxs sifatida ko‘rinsa, qiz bolada o‘zini past baholash, o‘z ehtiyojlarini inkor etish yoki shaxsiy chegaralarni himoya qila olmaslik kabi holatlar shakllanish ehtimoli ortadi.

Shaxsda gender identifikatsiyasi shakllanishining muhim mexanizmlaridan biri identifikatsiyadir. Identifikatsiya jarayonida bola o‘ziga yaqin, ahamiyatli deb bilgan kattalarning xulq-atvori, nutqi, munosabati va qadriyatlarini ichki jihatdan qabul qiladi. Odatda bola o‘z jinsidagi ota-ona bilan kuchliroq identifikatsiyaga kirishadi. Shu bilan birga, bolaning qarama-qarshi jinsdagi ota-ona bilan ijobiy emotsional aloqasi ham uning kelajakdagi shaxslararo munosabatlari uchun muhim psixologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Oilaviy rollar differensiatsiyasi gender identifikatsiyasiga faqat vazifalar taqsimoti orqali emas, balki ota-onaning farzandga nisbatan kutishlari orqali ham ta’sir qiladi. Ayrim oilalarda “o‘g‘il bola yig‘lamasligi kerak”, “qiz bola faqat itoatkor bo‘lishi kerak”, “erkak kishi uy ishini qilmaydi”, “ayol kishi faqat oilani o‘ylashi kerak” kabi qat’iy stereotiplar bolaga erta yoshdan

singdiriladi. Bunday yondashuv shaxsning tabiiy qobiliyatlari, qiziqishlari va emotsional ehtiyojlarini cheklab qo‘yishi mumkin. Natijada bola o‘zini erkin ifodalashda, emotsiyalarini namoyon qilishda yoki ijtimoiy rolini tanlashda ichki ziddiyatga duch keladi.

Zamonaviy psixologik yondashuvlarda gender identifikatsiyasi sog‘lom shakllanishi uchun oilada rollarning mutlaq qat’iy emas, balki muvozanatli va moslashuvchan bo‘lishi muhimligi ta’kidlanadi. Ya’ni bola otada ham mehr, g‘amxo‘rlik va emotsional yaqinlikni, onada esa mustaqillik, ijtimoiy faollik va qaror qabul qilish qobiliyatini ko‘rishi kerak. Bunday model bolada gender rollar haqida kengroq, sog‘lomroq va real tasavvur hosil qiladi.

Oiladagi emotsional muhit ham gender identifikatsiyasi jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mehr, qo‘llab-quvvatlash, ochiq muloqot va xavfsizlik mavjud bo‘lgan oilalarda bola o‘zini qabul qilingan, qadrlangan va tushunilgan his qiladi. Bu esa uning o‘z jinsiga, o‘z shaxsiga va kelajakdagi ijtimoiy roliga nisbatan ijobiy munosabatini shakllantiradi. Oilada doimiy nizo, kamsitish, taqqoslash yoki sovuqlik mavjud bo‘lsa, bola o‘zini anglash jarayonida ishonchsizlik, tortinchoqlik, himoyaviy xatti-harakatlar yoki agressivlikka moyillik namoyon qilishi mumkin.

Shuningdek, gender identifikatsiyasi jarayonida ota-onaning farzand bilan muloqot uslubi muhim o‘rin tutadi. Bola o‘z savollariga ochiq, yoshiga mos va hurmatga asoslangan javob olganida, u o‘z jinsiy-ijtimoiy rivojlanishini tabiiy va sog‘lom jarayon sifatida qabul qiladi. Agar bu mavzular oilada taqiqlansa, uyat, qo‘rquv yoki keskin cheklovlar bilan bog‘lansa, bolada ichki noaniqlik, noto‘g‘ri axborotlarga ishonish yoki o‘zini anglashda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Oilaviy rollar differensiatsiyasining ijobiy psixologik ta’siri shunda namoyon bo‘ladiki, bola oilada mas’uliyat, hamkorlik, mehr, hurmat va o‘zaro yordam tajribasini egallaydi. U erkak va ayol rollarini faqat biologik farqlar asosida emas, balki ijtimoiy mas’uliyat, axloqiy qadriyat va shaxsiy fazilatlar bilan bog‘liq holda tushuna boshlaydi. Natijada shaxsda sog‘lom gender identifikatsiyasi, o‘zini qabul qilish, boshqalarni hurmat qilish va ijtimoiy munosabatlarda muvozanatli xulq-atvor shakllanadi.

Shu bilan birga, oilaviy rollar differensiatsiyasining salbiy ko‘rinishlari ham mavjud. Haddan tashqari qat’iy, stereotiplarga asoslangan, emotsional jihatdan sovuq yoki ziddiyatli rollar taqsimoti bolada gender identifikatsiyasining murakkablashuviga olib kelishi mumkin. Bunday holatda bola o‘z jinsiga oid rolni ichki qabul qilishda qiynaladi, ota-ona rollariga nisbatan salbiy munosabat shakllantiradi yoki kelajakdagi oilaviy munosabatlarga nisbatan noto‘g‘ri tasavvurlarga ega bo‘ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, shaxsda gender identifikatsiyasi shakllanishi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, unda oilaviy rollar differensiatsiyasi muhim o‘rin tutadi. Ota va ona rollarining mazmuni, ularning o‘zaro munosabati, oiladagi emotsional muhit, tarbiya uslubi va farzandga nisbatan kutishlar bolaning o‘z jinsiga oid tasavvurlari, o‘zini anglash darajasi hamda kelajakdagi shaxslararo munosabatlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Oilada rollar muvozanatli, hamkorlikka asoslangan va emotsional jihatdan sog‘lom tashkil etilgan bo‘lsa, shaxsda gender identifikatsiyasi ham barqaror va ijobiy shakllanadi. Aksincha, rollar keskin stereotiplar, nizolar, emotsional sovuqlik yoki bir tomonlama hukmronlik asosida shakllansa, bu bolaning o‘zini anglashida va ijtimoiy moslashuvida qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin.

Shu sababli oilada sog‘lom psixologik muhit yaratish, ota-onaning farzandga ijobiy shaxsiy namuna bo‘lishi, rollar taqsimotida hamkorlik va hurmat tamoyillariga amal qilishi gender identifikatsiyasining to‘g‘ri shakllanishida muhim psixologik shart hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. Toshkent.
2. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. Toshkent.
3. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi. Toshkent.
4. Nishonova Z.T. Rivojlanish psixologiyasi. Toshkent.
5. Erikson E. Bolalik va jamiyat.
6. Kon I.S. Shaxs sotsiologiyasi va gender masalalari.
7. Bandura A. Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi.
8. Bojovich L.I. Shaxs va uning bolalik davrida shakllanishi.

Himmatov Muhammad Vohid o‘g‘li
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

BOLA NUTQI RIVOJLANISHIDA OILADAGI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARNING O‘RNI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda bola nutqi rivojlanishida oiladagi ijtimoiy-psixologik omillarning o‘rni psixologik-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Bola nutqining shakllanishi oilaviy muhit, ota-ona va bola o‘rtasidagi muloqot, emotsional yaqinlik, tarbiya uslubi, bolaning fikrini tinglash va qo‘llab-quvvatlash darajasi bilan bevosita bog‘liq jarayon sifatida yoritiladi. Shuningdek, oilada ertak o‘qish, savol-javobli suhbatlar, didaktik o‘yinlar, rasm asosida hikoya tuzdirish va bolaning nutqiy tashabbuslarini rag‘batlantirishning ahamiyati asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *bola nutqi, oila, ijtimoiy-psixologik omillar, muloqot, ota-ona munosabati, nutqiy rivojlanish, oilaviy muhit, emotsional qo‘llab-quvvatlash.*

Аннотация. *В данном тезисе рассматривается роль социально-психологических факторов семьи в развитии речи ребёнка. Развитие речи ребёнка анализируется как процесс, тесно связанный с семейной средой, общением родителей и ребёнка, эмоциональной близостью, стилем воспитания, умением родителей слушать и поддерживать ребёнка. Также раскрывается значение чтения сказок, бесед, дидактических игр и составления рассказов по картинкам в развитии речи детей.*

Ключевые слова: *речь ребёнка, семья, социально-психологические факторы, общение, родительское отношение, речевое развитие, семейная среда, эмоциональная поддержка.*

Annotation. *This thesis examines the role of socio-psychological factors in the family in the development of children’s speech. The development of children’s speech is analyzed as a process closely related to the family environment, parent-child communication, emotional closeness, parenting style, listening skills and parental support. The importance of storytelling, conversations, didactic games and picture-based storytelling in children’s speech development is also discussed.*

Keywords: *child speech, family, socio-psychological factors, communication, parental attitude, speech development, family environment, emotional support.*

Kirish. Bola nutqi rivojlanishi uning shaxs sifatida shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Nutq orqali bola atrof-muhitni anglaydi, kattalar va tengdoshlari bilan muloqotga kirishadi, o‘z ehtiyojlari, his-tuyg‘ulari va fikrlarini ifodalaydi. Shu sababli nutq bolaning faqat til boyligi emas, balki tafakkuri, xotirasi, diqqati, tasavvuri, emotsional holati va ijtimoiy moslashuvi bilan bog‘liq murakkab psixologik jarayon hisoblanadi.

Bola dastlabki nutqiy tajribani oilada egallaydi. Oiladagi muloqot muhiti, ota-onaning nutqiy madaniyati, bolaning savollariga munosabati, unga ajratiladigan vaqt, oiladagi emotsional yaqinlik va tarbiya uslubi bola nutqi rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Agar bola oilada erkin muloqot qilsa, savollariga javob olsa, fikri tinglansa va nutqiy faolligi qo‘llab-quvvatlansa, uning so‘z boyligi, gap tuzish malakasi va fikrni izchil bayon qilish qobiliyati faol rivojlanadi.

Aksincha, oilada muloqot yetishmovchiligi, ota-onaning befarqligi, bolaning gapini bo‘lish, keskin tanqid qilish, qo‘rqitish yoki haddan tashqari talabchanlik bolaning nutqiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bunday sharoitda bola o‘z fikrini erkin ifodalashdan tortinadi, savollarga qisqa javob beradi, yangi so‘zlardan foydalanishga kamroq intiladi va muloqotda passivlik ko‘rsatishi mumkin.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda bolalarning nutqiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar orasida oilaviy muhitning o‘rni alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy hayotda ota-onalarning bandligi, bolalarning telefon, televizor va planshetlardan ko‘p foydalanishi, jonli muloqotning kamayishi ayrim bolalarda nutqiy faollikning sustlashishiga olib kelmoqda. Shu bois bola nutqi rivojlanishida oiladagi ijtimoiy-psixologik omillarni o‘rganish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Bola nutqining rivojlanishi ayniqsa maktabgacha va kichik maktab yoshida jadal kechadi. Bu davrda bola yangi so‘zlarni tez o‘zlashtiradi, kattalar nutqiga taqlid qiladi, sodda va murakkab gaplardan foydalanishga harakat qiladi. Shuning uchun oilada bola bilan muntazam suhbatlashish, unga ertak o‘qib berish, rasm asosida hikoya tuzdirish, savol-javobli o‘yinlar tashkil etish uning nutqiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim omillardandir.

Asosiy qism. Oiladagi ijtimoiy-psixologik omillar deganda ota-onaning bolaga munosabati, oiladagi emotsional muhit, muloqot madaniyati, tarbiya uslubi, bolaning fikrini tinglash, uni rag‘batlantirish, qo‘llab-quvvatlash va mustaqil fikr bildirishiga imkon yaratish kabi jihatlar tushuniladi. Ushbu omillar bolaning nutqiy rivojlanishiga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchidan, oiladagi muloqot sifati bola nutqi rivojlanishining asosiy shartlaridan biridir. Bola ota-onasi bilan qancha ko‘p va mazmunli suhbatlashsa, uning so‘z boyligi shuncha kengayadi. Kundalik hayotdagi oddiy vaziyatlar — ovqatlanish, kiyinish, sayr qilish, o‘yin o‘ynash, kitob o‘qish, xarid qilish jarayonlari bola nutqini rivojlantirish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Masalan, ota-ona bolaning e’tiborini predmetlarning nomi, rangi, shakli, hajmi va vazifasiga qaratishi orqali uning lug‘at boyligini boyitadi.

Ikkinchidan, ota-onaning emotsional qo‘llab-quvvatlashi bola nutqiy faolligini oshiradi. Bola gapirayotganda uni diqqat bilan tinglash, so‘zini bo‘lmaslik, fikrini qadrlash, xatolarini qo‘pol tanqid qilmasdan to‘g‘ri nutq namunasi orqali yo‘naltirish muhimdir. Agar bola o‘z fikri uchun koyilmasligini his qilsa, u muloqotga faol kirishadi, savol berishdan cho‘chimaydi va o‘z fikrini erkin bayon qilishga intiladi.

Uchinchidan, oiladagi tarbiya uslubi bola nutqining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Demokratik, mehrga asoslangan, bolani tinglash va qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan tarbiya uslubi bolaning nutqiy faolligini kuchaytiradi. Aksincha, avtoritar, qo‘rquvga asoslangan yoki haddan tashqari talabchan tarbiya bolaning muloqotga kirishish istagini pasaytirishi mumkin. Bunday muhitda bola ko‘proq jim turishga, qisqa javob berishga yoki o‘z fikrini yashirishga moyil bo‘ladi.

To‘rtinchidan, oilada kitob o‘qish, ertak aytish va hikoya qilish bolaning bog‘lanishli nutqini rivojlantiradi. Ertak va hikoyalar orqali bola voqealar ketma-ketligini tushunadi, qahramonlarning harakatini baholaydi, yangi so‘zlarni o‘zlashtiradi va o‘z munosabatini bildirishga o‘rganadi. Ota-ona ertakdan keyin “Ertakda kimlar qatnashdi?”, “Qahramon nima qildi?”, “Senga qaysi joyi yoqdi?”, “Agar sen uning o‘rnida bo‘lsang nima qilarding?” kabi savollar bersa, bolaning monologik nutqi va tafakkuri rivojlanadi.

Beshinchidan, didaktik va rolli o‘yinlar bola nutqining tabiiy rivojlanishiga yordam beradi. “Nima ortiqcha?”, “Rangini top”, “Shaklini ayt”, “Kim nima qiladi?”, “Gapni davom ettir”, “Rasmga qarab hikoya tuz” kabi o‘yinlar bolaning so‘z boyligi, gap tuzish malakasi, tovushlarni farqlash qobiliyati va muloqotga kirishish faolligini oshiradi. Rolli o‘yinlar esa bolani turli ijtimoiy vaziyatlarda gapirishga, savol berishga, javob qaytarishga va o‘z fikrini vaziyatga mos ifodalashga o‘rgatadi.

Bola nutqi rivojlanishida oiladagi salbiy omillarni ham hisobga olish zarur. Oilaviy nizolar, ota-onaning bolaning nutqiy tashabbuslariga befarqligi, doimiy tanqid, bolaning savollariga javob bermaslik yoki uni telefon va televizor bilan uzoq vaqt yolg‘iz qoldirish nutqiy rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday holatlar bolaning so‘z boyligini cheklashi, muloqotga kirishish ehtiyojini kamaytirishi va fikrni izchil ifodalash qobiliyatini sustlashtirishi mumkin.

Metodologik yondashuv. Bola nutqi rivojlanishida oiladagi ijtimoiy-psixologik omillarning o‘rnini o‘rganishda kuzatish, suhbat, ota-onalar uchun so‘rovnoma, bola bilan rasm asosida hikoya tuzdirish, ertakni qayta ayttirish, savol-javobli topshiriqlar va nutqiy faollikni baholash metodlaridan foydalanish mumkin. Ushbu metodlar orqali bolaning so‘z boyligi, gap tuzish malakasi, fikrni izchil bayon qilishi, muloqotga kirishish darajasi hamda oilaviy muhit bilan bog‘liq nutqiy xususiyatlari aniqlanadi.

Ota-onalar bilan suhbat jarayonida bolaning oiladagi muloqot sharoiti, u bilan kim ko‘proq gaplashishi, bola savollariga qanday munosabat bildirilishi, oilada kitob o‘qish va ertak aytish odatlari, bolaning gapirishdagi xatolariga qanday yondashilishi kabi jihatlar o‘rganiladi. Bola bilan suhbatda esa uning o‘z fikrini erkin bayon qilishi, savollarga javob berishi, rasm asosida hikoya tuzishi va tengdoshlari bilan muloqotga kirishish darajasi baholanadi.

Muhokama. Oiladagi ijtimoiy-psixologik omillar bola nutqiga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi. Ijobiy oilaviy muhit bolaning nutqiy faolligini kuchaytiradi, o‘z fikrini ifodalashga ishonch beradi, muloqotga kirishish ehtiyojini oshiradi. Salbiy oilaviy muhit esa bolaning nutqiy rivojlanishini sekinlashtirishi, tortinchoqlik va passivlikni kuchaytirishi mumkin.

Shu sababli ota-onalar bola nutqini rivojlantirishda faol ishtirok etishi lozim. Bola bilan har kuni suhbatlashish, savollariga javob berish, ertak o‘qish, didaktik o‘yinlar o‘ynash, rasm asosida hikoya tuzdirish, uni tinglash va qo‘llab-quvvatlash oilada nutqiy rivojlanish uchun zarur psixologik sharoit yaratadi. Bunda ota-onaning nutq madaniyati, sabr-toqati va bolaga nisbatan mehrli munosabati hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulosa. Bola nutqi rivojlanishida oiladagi ijtimoiy-psixologik omillar muhim o‘rin tutadi. Oilada shakllangan muloqot madaniyati, ota-onaning bolaga bo‘lgan munosabati, emotsional yaqinlik, tarbiya uslubi va bolaning fikrini qo‘llab-quvvatlash darajasi uning nutqiy rivojlanishini belgilovchi asosiy shartlardan hisoblanadi.

Sog‘lom oilaviy muhitda bola o‘z fikrini erkin bildiradi, savol beradi, yangi so‘zlarni faol o‘zlashtiradi va muloqotga kirishishdan cho‘chimaydi. Muloqot yetishmovchiligi, qo‘pol tanqid, befarqlik va emotsional sovuqlik esa bola nutqiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois bola nutqini rivojlantirishda oila, ota-ona va pedagoglarning hamkorligi, oilada mazmunli muloqot va psixologik qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Amaliy tavsiyalar

1. Oilada bola bilan har kuni mazmunli suhbat tashkil etish zarur.
2. Bola savollariga sabr bilan javob berish va uni yangi savollar berishga rag‘batlantirish lozim.
3. Ertak, hikoya va she’rlar orqali bolaning lug‘at boyligini kengaytirish maqsadga muvofiq.
4. Rasm asosida hikoya tuzdirish, savol-javobli va didaktik o‘yinlardan foydalanish tavsiya etiladi.
5. Bola gapirganda uning so‘zini bo‘lmaslik, xatolari ustidan kulmaslik va to‘g‘ri nutq namunasi bilan yo‘naltirish kerak.
6. Telefon, televizor va planshetlardan foydalanish vaqtini cheklab, jonli muloqotni ko‘paytirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vigotskiy L.S. Tafakkur va nutq. — Moskva: Pedagogika, 1999.
2. Leontyev A.N. Psixika rivojlanishi muammolari. — Moskva: MGU, 1981.
3. Elkonin D.B. Bolalar psixologiyasi. — Moskva: Akademiya, 2007.
4. Luriya A.R. Til va ong. — Moskva: MGU, 1979.
5. G‘oziyev E.G. Ontogenez psixologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2010.
6. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.
7. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi. — Toshkent: Sharq, 2008.
8. Mo‘minova L.R. Bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1998.
9. Boboyeva D.R. Nutq o‘stirish metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2009.
10. Qodirova F.R. Maktabgacha pedagogika. — Toshkent: Tafakkur, 2019.

Namazov Ahror Rustamovich
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

SHAXS XULQ-ATVORIDA O‘Z-O‘ZINI NAZORAT QILISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada shaxs xulq-atvorida o‘z-o‘zini nazorat qilish jarayonining psixologik mohiyati, uning ichki va tashqi omillari, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy moslashuv hamda emotsional barqarorlik bilan bog‘liq jihatlari ilmiy-nazariy asosda yoritilgan. O‘z-o‘zini nazorat qilish insonning o‘z xatti-harakatlari, hissiy reaksiyalari, ehtiyojlari, motivlari va qarorlarini ongli ravishda boshqarish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Maqolada o‘z-o‘zini nazorat qilishning kognitiv, emotsional, motivatsion, irodaviy va ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilinadi. Shuningdek, mavzu doirasida xorijiy psixologlar tomonidan ilgari surilgan ilmiy qarashlar, xususan, A. Bandura, W. Mischel, R. Baumeister, C. Carver, M. Scheier, J. Tangney va boshqa olimlarning tadqiqotlariga murojaat qilinadi. Maqolada metodologik jadval orqali muammoni o‘rganishning asosiy yo‘nalishlari, tadqiqot obyekti, predmeti, metodlari va kutiladigan natijalari tizimlashtirilgan. Yakunda o‘z-o‘zini nazorat qilish shaxsning ijtimoiy muvaffaqiyati, axloqiy yetukligi, stressga chidamliligi va maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatida muhim psixologik mexanizm ekanligi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *shaxs, xulq-atvor, o‘z-o‘zini nazorat qilish, emotsional barqarorlik, iroda, motivatsiya, refleksiya, ijtimoiy moslashuv, psixologik omillar.*

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy psixologiyada shaxs xulq-atvorini boshqarish, undagi ongli nazorat mexanizmlarini aniqlash va rivojlantirish masalasi muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Chunki insonning jamiyatdagi muvaffaqiyatli faoliyati, ijtimoiy munosabatlarga kirishishi, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishishi hamda murakkab vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishi ko‘p jihatdan uning o‘z-o‘zini nazorat qila olish darajasiga bog‘liqdir. O‘z-o‘zini nazorat qilish faqat tashqi xatti-harakatni cheklash yoki impulslarni bosish bilan chegaralanmaydi; u shaxsning fikrlash jarayoni, emotsional holati, motivatsion yo‘nalishi, irodaviy barqarorligi va ijtimoiy mas’uliyatini qamrab oluvchi murakkab psixologik tizimdir.

Bugungi globallashuv, axborot oqimining kuchayishi, ijtimoiy tarmoqlarning inson xulqiga ta’siri, stressli vaziyatlarning ko‘payishi shaxsdan yuqori darajadagi ichki tartib-intizom, emotsional muvozanat va ongli xulqiy boshqaruvni talab etmoqda. Ayniqsa, yoshlar, talabalar, pedagoglar, rahbarlar va ijtimoiy faol shaxslar faoliyatida o‘z-o‘zini nazorat qilish muhim psixologik resurs hisoblanadi. O‘z fikrini boshqarish, hissiyotlarini nazorat qilish, vaziyatga mos

xatti-harakatni tanlash, kechiktirilgan natija uchun hozirgi istaklardan voz kecha olish kabi sifatlar shaxsning ijtimoiy yetukligini belgilaydi.

Psixologik adabiyotlarda o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘pincha o‘zini boshqarish, irodaviy nazorat, emotsional regulyatsiya, impulslarni cheklash, xulqiy monitoring va reflektiv nazorat tushunchalari bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. A. Bandura o‘zini boshqarish jarayonini shaxsning o‘z xatti-harakatini kuzatishi, uni ichki mezonlar bilan solishtirishi va natijaga nisbatan o‘ziga baho berishi bilan izohlaydi; uning ijtimoiy-kognitiv nazariyasida o‘zini kuzatish, baholash va o‘ziga ta’sir ko‘rsatish asosiy mexanizmlar sifatida ajratiladi.

Mavzuning dolzarbligi yana shundaki, o‘z-o‘zini nazorat qilishning yetarli shakllanmaganligi shaxsda impulsivlik, hissiy beqarorlik, tajovuzkorlik, mas’uliyatsizlik, ijtimoiy me’yorlarga rioya qilmaslik, vaqtni noto‘g‘ri taqsimlash, maqsaddan chalg‘ish va stressga beriluvchanlik kabi holatlarni kuchaytirishi mumkin. Aksincha, rivojlangan o‘z-o‘zini nazorat qilish shaxsda sabr, mas’uliyat, irodaviy qat’iyat, ijtimoiy moslashuv, mustaqil qaror qabul qilish va samarali muloqot ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Shu sababli mazkur mavzuni ilmiy o‘rganish shaxs psixologiyasi, rivojlanish psixologiyasi, ta’lim psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya hamda amaliy psixologiya uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. O‘z-o‘zini nazorat qilish muammosi psixologiya fanida turli nazariy yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Klassik psixologik qarashlarda ushbu hodisa iroda, intizom, ehtiyojlarni boshqarish, axloqiy nazorat va shaxsiy mas’uliyat bilan bog‘liq holda talqin qilingan. Keyingi davrlarda esa o‘z-o‘zini nazorat qilish kognitiv jarayonlar, emotsional regulyatsiya, motivatsion tanlov, ijtimoiy ta’sir va shaxsning o‘ziga nisbatan refleksiv munosabati bilan izohlanmoqda.

A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasida shaxs xulq-atvori tashqi muhit, ichki kognitiv jarayonlar va shaxsning faol harakati o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir orqali shakllanadi. Uning fikricha, inson o‘z xatti-harakatini shunchaki tashqi rag‘batlarga javoban amalga oshirmaydi, balki u o‘z xatti-harakatini kuzatadi, baholaydi va unga ongli ravishda ta’sir ko‘rsatadi. Bandura o‘zini boshqarish jarayonida o‘z-o‘zini kuzatish, shaxsiy standartlar bilan solishtirish va o‘ziga nisbatan rag‘bat yoki tanqidiy baho berish bosqichlarini ajratadi.

C. Carver va M. Scheier tomonidan ishlab chiqilgan nazorat nazariyasida inson xulqi maqsad va real holat o‘rtasidagi tafovutni kamaytirishga qaratilgan jarayon sifatida izohlanadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, shaxs o‘z holatini maqsad bilan taqqoslaydi, tafovutni aniqlaydi va xatti-harakatini moslashtiradi. Demak, o‘z-o‘zini nazorat qilish doimiy ravishda “men qayerdaman?”, “qayerga borishim kerak?” va “bunga qanday erishaman?” kabi ichki savollar asosida kechadi. Carver va Scheier nazariyasida teskari aloqa mexanizmi, ya’ni shaxsning o‘z xatti-harakat natijasini baholashi muhim o‘rin tutadi.

W. Mischelning kechiktirilgan qoniqish bo‘yicha tadqiqotlari o‘z-o‘zini nazorat qilishni impulslarni boshqarish va uzoq muddatli maqsadlar yo‘lida qisqa muddatli istaklardan voz kechish qobiliyati bilan bog‘laydi. Uning tadqiqotlarida bola yoki shaxsning hozirgi istakni kechiktirib, keyinchalik kattaroq natijaga erishish imkoniyatini tanlashi o‘z-o‘zini nazorat qilishning muhim ko‘rsatkichi sifatida baholangan. Mischel va hamkorlari kechiktirilgan qoniqish jarayoni maqsadga yo‘naltirilgan xulq va kelajak natijalarini hisobga olish bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi.

R. Baumeister va hamkorlari o‘z-o‘zini nazorat qilishni cheklangan psixologik resurs sifatida izohlagan. Ularning “ego depletion” nazariyasiga ko‘ra, inson ketma-ket bir nechta o‘zini nazorat qilish talab etiladigan vazifalarni bajarganda, keyingi nazorat harakatlari susayishi mumkin. Bu yondashuv o‘z-o‘zini nazorat qilishni faqat shaxsiy sifat emas, balki energiya, motivatsiya va psixologik resurslar bilan bog‘liq holat sifatida ham talqin qilishga imkon beradi.

J. Tangney, R. Baumeister va A. Boone tadqiqotlarida yuqori o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasi shaxsning yaxshi moslashuvi, yuqori o‘quv natijalari, past darajadagi psixologik muammolar, o‘zini hurmat qilish va sog‘lom interpersonal munosabatlar bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Bu fikr o‘z-o‘zini nazorat qilishni shaxsning umumiy psixologik farovonligi va ijtimoiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omil sifatida baholashga asos bo‘ladi.

A. Duckworth va M. Seligman tadqiqotlarida esa o‘zini intizomga solish va o‘z-o‘zini nazorat qilish akademik muvaffaqiyatni bashorat qilishda muhim ahamiyatga ega ekani ko‘rsatilgan. Ularning tadqiqotida o‘zini intizomga solish yakuniy baholar, darsga qatnashish va o‘quv faoliyatiga sarflangan vaqt kabi ko‘rsatkichlar bilan bog‘liqligi qayd etilgan.

Shuningdek, de Ridder va hamkorlarining meta-tahlili dispozitsion o‘z-o‘zini nazorat qilish turli xulqiy sohalar bilan bog‘liqligini umumlashtirgan. Ushbu yondashuv o‘z-o‘zini nazorat qilishni faqat impulsni cheklash emas, balki kundalik odatlar, sog‘lom xatti-harakat, o‘quv va kasbiy faoliyat, ijtimoiy munosabatlar hamda maqsadga intilish bilan bog‘liq keng qamrovli psixologik hodisa sifatida ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘z-o‘zini nazorat qilish shaxs psixologiyasida ko‘p qirrali hodisa bo‘lib, u irodaviy sifatlar, kognitiv nazorat, emotsional barqarorlik, motivatsion yo‘nalganlik va ijtimoiy mas’uliyat bilan uzviy bog‘liqdir.

Muhokama. Shaxs xulq-atvorida o‘z-o‘zini nazorat qilishning psixologik omillarini tahlil qilishda bir nechta asosiy yo‘nalishni ajratish mumkin. Birinchidan, kognitiv omillar muhim ahamiyatga ega. Kognitiv omillar shaxsning vaziyatni anglash, oqibatlarni oldindan ko‘ra olish, muqobil qarorlarni solishtirish va o‘z harakatini rejalashtirish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. O‘z xatti-harakatining natijasini oldindan tasavvur qila oladigan shaxs impulsiv qarorlar qabul qilishdan ko‘ra ongli va mas’uliyatli tanlov qilishga moyil bo‘ladi.

Ikkinchidan, emotsional omillar o‘z-o‘zini nazorat qilishda alohida o‘rin tutadi. Hissiy beqarorlik, kuchli xavotir, jahl, qo‘rquv yoki frustratsiya holatlari shaxsning xatti-harakatini nazorat qilish imkoniyatini susaytiradi. Emotsional barqaror shaxs esa murakkab vaziyatda ham vaziyatni baholash, hissiyotlarni boshqarish va muloqotda me’yorni saqlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu jihatdan o‘z-o‘zini nazorat qilish emotsional intellekt bilan ham chambarchas bog‘liqdir.

Uchinchidan, motivatsion omillar o‘z-o‘zini nazorat qilishning ichki harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo‘ladi. Shaxsda aniq maqsad, kasbiy intilish, ijtimoiy mas’uliyat, o‘zini rivojlantirish ehtiyoji kuchli bo‘lsa, u vaqtinchalik istaklar va tashqi chalg‘ituvchi omillarga kamroq beriladi. Maqsadning aniqligi o‘z-o‘zini nazorat qilishni barqarorlashtiradi, chunki shaxs o‘z harakatlarini shu maqsad bilan solishtirib boradi.

To‘rtinchidan, irodaviy omillar shaxsning qiyinchilikka bardosh berishi, sabr qilishi, rejalashtirilgan faoliyatni oxirigacha yetkazishi va o‘zini majburiy tartibga solishi bilan bog‘liq. Iroda o‘z-o‘zini nazorat qilishning amaliy ifodasi sifatida ko‘rinadi. Masalan, inson o‘z vaqtini tartibga solishi, zararli odatlardan voz kechishi, o‘qish yoki ish jarayonida chalg‘imasligi, emotsional vaziyatda keskin javob bermasligi irodaviy nazorat orqali amalga oshadi.

Beshinchidan, ijtimoiy-psixologik omillar ham muhimdir. Oila, ta’lim muhiti, do‘stlar guruhi, kasbiy jamoa va ijtimoiy qadriyatlar shaxsning o‘zini nazorat qilish odatlariga ta’sir ko‘rsatadi. Mas’uliyat, tartib-intizom, mehnatsevarlik, hurmat, sabr, madaniyat kabi qadriyatlar ustuvor bo‘lgan muhitda shaxs o‘z xulqini ijtimoiy me’yorlar bilan solishtirishni o‘rganadi.

O‘z-o‘zini nazorat qilish shaxsda bir vaqtning o‘zida ichki va tashqi boshqaruv mexanizmlarini uyg‘unlashtiradi. Tashqi nazorat — ota-ona, o‘qituvchi, rahbar yoki jamiyat tomonidan qo‘yilgan talablar orqali shakllansa, ichki nazorat shaxsning ushbu talablarni o‘z qadriyatlari, e’tiqodi va shaxsiy mezonlariga aylantirishi natijasida yuzaga keladi. Shaxsning yetukligi aynan tashqi talablarning ichki ehtiyoj va ongli mas’uliyatga aylanishi bilan belgilanadi.

O‘z-o‘zini nazorat qilishning past darajasi ko‘pincha impulsivlik, muammodan qochish, sabrsizlik, tajovuzkorlik, beqaror qarorlar, o‘z vaqtini boshqara olmaslik va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar bilan ifodalanadi. Yuqori darajasi esa maqsadga intilish, barqarorlik, mas’uliyat, ijobiy muloqot, mustaqil qaror qabul qilish va stressga chidamlilik bilan tavsiflanadi.

Metodologik jadval

Tadqiqot komponenti	Mazmuni
Tadqiqot mavzusi	Shaxs xulq-atvorida o‘z-o‘zini nazorat qilishning psixologik omillari

Tadqiqot obyekti	Shaxs xulq-atvori va uni boshqarish jarayoni
Tadqiqot predmeti	O‘z-o‘zini nazorat qilishga ta’sir etuvchi kognitiv, emotsional, motivatsion, irodaviy va ijtimoiy-psixologik omillar
Tadqiqot maqsadi	Shaxs xulq-atvorida o‘z-o‘zini nazorat qilishning psixologik omillarini nazariy jihatdan tahlil qilish va ularning shaxs rivojlanishidagi ahamiyatini asoslash
Tadqiqot vazifalari	O‘z-o‘zini nazorat qilish tushunchasining mazmunini ochib berish; asosiy nazariy yondashuvlarni tahlil qilish; psixologik omillarni tizimlashtirish; shaxs xulqidagi amaliy ko‘rinishlarini izohlash; rivojlantirish yo‘nalishlarini aniqlash
Ilmiy faraz	Shaxsda o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasi kognitiv anglash, emotsional barqarorlik, motivatsion maqsadlilik, irodaviy qat’iyat va ijtimoiy mas’uliyat omillarining uyg‘un rivojlanishiga bog‘liq
Tadqiqot metodlari	Nazariy tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, psixologik adabiyotlarni o‘rganish, kuzatish, suhbat, so‘rovnoma, psixodiagnostik metodikalar
O‘rganiladigan mezonlar	Impulsivlik darajasi, emotsional barqarorlik, maqsadga intilish, o‘zini baholash, refleksiya, ijtimoiy mas’uliyat, irodaviy qat’iyat
Amaliy ahamiyati	Shaxsda xulqiy nazorat, emotsional muvozanat, ijtimoiy moslashuv va mas’uliyatli qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi
Kutiladigan natija	O‘z-o‘zini nazorat qilishning psixologik omillari tizimlashtiriladi va ularni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi

Metodologik jadval tahlili. Metodologik jadvaldan ko‘rinib turibdiki, o‘z-o‘zini nazorat qilish muammosini o‘rganish shaxs xulq-atvorini kompleks tahlil qilishni talab etadi. Bu jarayonda faqat bitta psixologik omilni ajratib ko‘rsatish yetarli emas, chunki o‘z-o‘zini nazorat qilish kognitiv, emotsional, motivatsion, irodaviy va ijtimoiy omillarning o‘zaro aloqadorligi asosida shakllanadi.

Tadqiqot obyektining shaxs xulq-atvori sifatida belgilanishi mazkur muammoning keng qamrovli ekanini ko‘rsatadi. Chunki xulq-atvor insonning ichki kechinmalari, ehtiyojlari, qarashlari va tashqi muhit bilan munosabatlarining amaliy ifodasidir. O‘z-o‘zini nazorat qilish esa aynan shu xulq-atvorni ongli yo‘naltirish imkoniyatini beradi.

Tadqiqot predmetida belgilangan kognitiv omillar shaxsning o‘z xatti-harakatini tushunishi va baholashi bilan bog‘liq. Agar shaxs vaziyatni to‘g‘ri idrok etsa, oqibatlarni oldindan ko‘ra olsa va qarorlar o‘rtasida tanlov qila olsa, uning o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasi yuqori bo‘ladi. Demak, kognitiv rivojlanish o‘z-o‘zini nazorat qilishning intellektual asosini tashkil etadi.

Emotsional omillar esa shaxsning hissiy holatini boshqarish imkoniyatini ifodalaydi. Hissiy jihatdan barqaror shaxs konfliktli vaziyatlarda keskin reaksiya bildirishdan saqlanadi, muloqot madaniyatini buzmaydi, o‘zining ichki holatini tahlil qila oladi. Shu bois emotsional barqarorlik o‘z-o‘zini nazorat qilishning eng muhim shartlaridan biridir.

Motivatsion omillar shaxsni uzoq muddatli maqsad sari yo‘naltiradi. Maqsadsiz yoki ichki motivatsiyasi sust shaxsda nazorat jarayoni beqaror bo‘ladi. Aksincha, aniq maqsadga ega shaxs o‘z faoliyatini tartibga solishga, vaqtni to‘g‘ri taqsimlashga, keraksiz istaklardan voz kechishga ko‘proq moyil bo‘ladi.

Irodaviy omillar o‘z-o‘zini nazorat qilishning amaliy bajarilish mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Reja tuzish, unga amal qilish, qiyinchilikka bardosh berish, chalg‘ituvchi ta’sirlarga qarshi turish va faoliyatni oxirigacha yetkazish irodaviy nazorat bilan bog‘liqdir.

Ijtimoiy-psixologik omillar esa shaxsning jamiyatdagi me’yorlar, qadriyatlar va munosabatlar tizimiga moslashuvini ta’minlaydi. Shaxs o‘z xulqini faqat shaxsiy istaklari asosida emas, balki jamiyat, oila, ta’lim muhiti va kasbiy jamoa talablariga muvofiq nazorat qiladi. Shu jihatdan o‘z-o‘zini nazorat qilish ijtimoiy mas’uliyat va axloqiy madaniyat bilan bevosita bog‘liqdir.

Metodologik yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, mazkur mavzuni o‘rganishda nazariy tahlil bilan bir qatorda empirik metodlardan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir. Masalan, so‘rovnoma, suhbat, kuzatish, o‘zini baholash shkalalari, emotsional barqarorlik va impulsivlikni aniqlovchi metodikalar orqali shaxsning o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasini aniqlash mumkin.

Xulosa

Shaxs xulq-atvorida o‘z-o‘zini nazorat qilish psixologik jihatdan murakkab, ko‘p qirrali va ijtimoiy ahamiyatga ega hodisa hisoblanadi. U insonning o‘z fikrlari, hissiyotlari, ehtiyojlari, xatti-harakatlari va qarorlarini ongli ravishda boshqarish qobiliyatini ifodalaydi. O‘z-o‘zini nazorat qilishning shakllanishi shaxsning kognitiv anglash darajasi, emotsional barqarorligi, motivatsion yo‘nalganligi, irodaviy qat’iyati va ijtimoiy mas’uliyati bilan chambarchas bog‘liq.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘z-o‘zini nazorat qilish insonning shaxsiy rivojlanishi, akademik va kasbiy muvaffaqiyati, ijtimoiy munosabatlari, psixologik farovonligi hamda axloqiy xulq-atvorida muhim rol o‘ynaydi. Yuqori darajadagi o‘z-o‘zini nazorat qilish shaxsda sabr, mas’uliyat, maqsadga intilish, stressga chidamlilik, emotsional muvozanat va ijtimoiy moslashuvni kuchaytiradi. Past darajadagi o‘z-o‘zini nazorat qilish esa impulsivlik, hissiy beqarorlik, nizoli xatti-harakat, mas’uliyatsizlik va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Shu asosda quyidagi xulosalarni ilgari surish mumkin:

Birinchidan, o‘z-o‘zini nazorat qilish shaxsning faqat irodaviy sifati emas, balki kognitiv, emotsional, motivatsion va ijtimoiy-psixologik jarayonlarning yaxlit tizimidir.

Ikkinchidan, shaxs xulq-atvorida o‘z-o‘zini nazorat qilishning rivojlanishi ijtimoiy tarbiya, oilaviy muhit, ta’lim jarayoni va shaxsiy tajriba bilan bog‘liq holda kechadi.

Uchinchidan, o‘z-o‘zini nazorat qilishni rivojlantirish uchun refleksiya, maqsad qo‘yish, vaqtni boshqarish, emotsional regulyatsiya, irodaviy mashqlar va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishga qaratilgan psixologik treninglar muhim ahamiyatga ega.

To‘rtinchidan, mazkur muammoni chuqur o‘rganish ta’lim, tarbiya, kasbiy faoliyat va shaxsiy rivojlanish jarayonlarida samarali psixologik yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, o‘z-o‘zini nazorat qilish shaxsning ichki intizomi, axloqiy yetukligi va ijtimoiy muvaffaqiyatini ta’minlovchi asosiy psixologik mexanizmlardan biri sifatida baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bandura A. Social Cognitive Theory of Self-Regulation // Organizational Behavior and Human Decision Processes. — 1991. — Vol. 50. — P. 248–287.
2. Baumeister R. F., Bratslavsky E., Muraven M., Tice D. M. Ego Depletion: Is the Active Self a Limited Resource? // Journal of Personality and Social Psychology. — 1998. — Vol. 74. — № 5. — P. 1252–1265.
3. Carver C. S., Scheier M. F. Control Theory: A Useful Conceptual Framework for Personality-Social, Clinical, and Health Psychology // Psychological Bulletin. — 1982. — Vol. 92. — № 1. — P. 111–135.
4. Mischel W., Shoda Y., Rodriguez M. L. Delay of Gratification in Children // Science. — 1989. — Vol. 244. — P. 933–938.
5. Tangney J. P., Baumeister R. F., Boone A. L. High Self-Control Predicts Good Adjustment, Less Pathology, Better Grades, and Interpersonal Success // Journal of Personality. — 2004. — Vol. 72. — P. 271–324.

6. Duckworth A. L., Seligman M. E. P. Self-Discipline Outdoes IQ in Predicting Academic Performance of Adolescents // Psychological Science. — 2005. — Vol. 16. — № 12. — P. 939–944.
7. Duckworth A. L., Kern M. L. A Meta-Analysis of the Convergent Validity of Self-Control Measures // Journal of Research in Personality. — 2011. — Vol. 45. — P. 259–268.
8. de Ridder D. T. D., Lensvelt-Mulders G., Finkenauer C., Stok F. M., Baumeister R. F. Taking Stock of Self-Control: A Meta-Analysis of How Trait Self-Control Relates to a Wide Range of Behaviors // Personality and Social Psychology Review. — 2012. — Vol. 16. — № 1. — P. 76–99.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Москва: Политиздат, 1975.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — Санкт-Петербург: Питер, 2002.
11. Выготский Л. С. Психология развития человека. — Москва: Эксмо, 2005.
12. Немов Р. С. Психология. В 3 кн. — Москва: Владос, 2003.

Saidova Aziza Raximovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA INKLYUZIV TA'LIMNI JORIY ETISHNING IMKONIYATLARI VA MUAMMOLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'limni joriy etishning pedagogik, psixologik va tashkiliy jihatlari yoritiladi. Inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarning teng huquqli ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, ularni ijtimoiy muhitga moslashtirish hamda jamiyatda faol ishtirok etish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Maqolada inklyuziv ta'limning imkoniyatlari sifatida ta'limda tenglikni ta'minlash, o'quvchilarda bag'rikenglik va hamkorlik madaniyatini rivojlantirish, maxsus ehtiyojli bolalarning ijtimoiylashuvini kuchaytirish masalalari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *inklyuziv ta'lim, umumta'lim maktabi, alohida ta'lim ehtiyoji, pedagogik yondashuv, psixologik qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy moslashuv, ta'limda tenglik, maxsus ehtiyojli bolalar, individual ta'lim, maktab muhiti..*

Аннотация. *В данной статье освещаются педагогические, психологические и организационные аспекты внедрения инклюзивного образования в общеобразовательных школах. Инклюзивное образование является важным фактором расширения равных возможностей получения образования для детей с особыми образовательными потребностями, их адаптации к социальной среде, а также формирования навыков активного участия в жизни общества. В статье анализируются такие возможности инклюзивного образования, как обеспечение равенства в образовании, развитие у учащихся культуры толерантности и сотрудничества, а также усиление процесса социализации детей с особыми потребностями.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, общеобразовательная школа, особые образовательные потребности, педагогический подход, психологическая поддержка, социальная адаптация, равенство в образовании, дети с особыми потребностями, индивидуальное обучение, школьная среда.*

Annotation. *This article highlights the pedagogical, psychological and organizational aspects of implementing inclusive education in general education schools. Inclusive education is an important factor in expanding equal educational opportunities for children with special educational needs, adapting them to the social environment, and developing their skills for active participation in society. The article analyzes the opportunities of inclusive education, such as ensuring equality in education, developing a culture of tolerance and cooperation among students, and strengthening the socialization of children with special needs.*

Keywords: *inclusive education, general education school, special educational needs, pedagogical approach, psychological support, social adaptation, equality in education, children with special needs, individual education, school environment.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimida insonparvarlik, teng imkoniyatlilik va ijtimoiy adolat tamoyillarini qaror toptirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarning umumta’lim maktablarida sifatli ta’lim olishini ta’minlash masalasi nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy va psixologik ahamiyatga ham egadir. Inklyuziv ta’lim ana shu ehtiyojdan kelib chiqib shakllangan bo‘lib, har bir bolaning jismoniy, aqliy, ruhiy yoki ijtimoiy xususiyatlaridan qat’i nazar, ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi uchun zarur shart-sharoit yaratishga xizmat qiladi.

Umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’limni joriy etish orqali alohida ehtiyojli bolalarning jamiyatga moslashuvi, tengdoshlari bilan muloqotga kirishishi, o‘z qobiliyatlarini namoyon etishi va mustaqil hayotga tayyorlanishi uchun keng imkoniyatlar yuzaga keladi. Shu bilan birga, bunday ta’lim tizimi sog‘lom bolalarda ham bag‘rikenglik, mehr-oqibat, hamkorlik, ijtimoiy mas’uliyat va insoniylik kabi fazilatlarning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Demak, inklyuziv ta’lim faqat alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalar uchun emas, balki butun maktab jamoasi va jamiyat taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’limni samarali tashkil etish jarayoni ayrim muammolar bilan ham bog‘liq. Jumladan, pedagoglarning maxsus metodik tayyorgarligi yetarli emasligi, maktablarda zarur moddiy-texnik sharoitlarning to‘liq shakllanmagani, individual ta’lim dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishdagi qiyinchiliklar, psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimining yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagani shular jumlasidandir. Bundan tashqari, ota-onalar, pedagoglar va jamiyat vakillarining inklyuziv ta’limga bo‘lgan munosabati ham ushbu jarayonning muvaffaqiyatli kechishiga bevosita ta’sir etadi.

Shu nuqtai nazardan, umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’limni joriy etishning imkoniyatlari va muammolarini ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb masala hisoblanadi. Mazkur mavzuni tadqiq etish orqali inklyuziv ta’limning mazmun-mohiyatini ochib berish, uning ijobiy jihatlarini aniqlash, mavjud muammolarni tahlil qilish hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha pedagogik-psixologik tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Adabiyotlar tahlili. Inklyuziv ta’lim masalasi zamonaviy pedagogika, maxsus pedagogika, psixologiya va ijtimoiy fanlarning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida keng o‘rganib kelinmoqda. Ilmiy adabiyotlarda inklyuziv ta’lim tushunchasi, avvalo, har bir bolaning ta’lim olish huquqini ta’minlash, ta’lim jarayonida teng imkoniyatlar yaratish hamda alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilarni jamiyatdan ajratmagan holda rivojlantirish g‘oyasi bilan izohlanadi. Bu

yondashuvda bola imkoniyatlari cheklangan shaxs sifatida emas, balki o‘ziga xos ehtiyoj va qobiliyatlarga ega bo‘lgan ta’lim subyekti sifatida qaraladi.

Inklyuziv ta’limning nazariy asoslarini tahlil qilishda L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Uning qarashlariga ko‘ra, bolaning rivojlanishi ijtimoiy muhit, muloqot va hamkorlik jarayonida yuzaga keladi. Ayniqsa, “yaqin rivojlanish zonasi” g‘oyasi inklyuziv ta’limda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Chunki alohida ta’lim ehtiyojiga ega bola ham tengdoshlari, o‘qituvchi va psixologik-pedagogik yordam orqali o‘z imkoniyatlarini bosqichma-bosqich rivojlantirishi mumkin. Bu esa inklyuziv muhitning faqat bilim berish emas, balki shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishga xizmat qiluvchi muhim vosita ekanligini ko‘rsatadi.

Xorijiy olimlardan T. Booth va M. Ainscow inklyuziv ta’limni maktab madaniyati, siyosati va amaliyotini o‘zgartirish jarayoni sifatida talqin qiladilar. Ularning fikricha, inklyuziya faqat maxsus ehtiyojli bolalarni oddiy sinfga joylashtirish bilan cheklanmaydi. Aksincha, maktabdagi barcha bolalar uchun qulay, xavfsiz, qo‘llab-quvvatlovchi va rivojlantiruvchi ta’lim muhitini yaratishni nazarda tutadi. Bu yondashuv umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’limni joriy etishda tashkiliy, metodik va psixologik tayyorgarlik muhimligini asoslaydi.

D. Mitchell, S. Florian kabi tadqiqotchilar inklyuziv ta’lim samaradorligi o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi, moslashtirilgan o‘quv dasturlari, differensial yondashuv va individual qo‘llab-quvvatlash bilan bevosita bog‘liq ekanligini ta’kidlaydilar. Ularning ilmiy qarashlarida inklyuziv sinfda o‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki tashkilotchi, kuzatuvchi, yo‘naltiruvchi va ijtimoiy moslashuvni ta’minlovchi mutaxassis sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun adabiyotlarda inklyuziv ta’lim jarayonida pedagoglarning maxsus tayyorgarligi, psixologik sezgirligi va metodik moslashuvchanligi asosiy omillardan biri sifatida ko‘rsatiladi.

Mahalliy pedagogik va psixologik manbalarda ham inklyuziv ta’limning ijtimoiy ahamiyati, alohida ehtiyojli bolalarni qo‘llab-quvvatlash, ularning ta’lim jarayoniga integratsiyasi va maktab muhitiga moslashuvi masalalari yoritilgan. O‘zbekistonda olib borilayotgan tadqiqotlarda inklyuziv ta’limni rivojlantirishda oila, maktab, mahalla, pedagog va psixolog hamkorligi muhim o‘rin tutishi ta’kidlanadi. Chunki bola faqat dars jarayonida emas, balki ijtimoiy munosabatlar, tengdoshlar bilan muloqot va oilaviy qo‘llab-quvvatlash orqali ham rivojlanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’limni joriy etish katta imkoniyatlarga ega. U alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarning ijtimoiylashuvi, o‘ziga ishonchi, bilim olishga bo‘lgan qiziqishi va jamiyatga moslashuvini kuchaytiradi. Shu bilan birga, sog‘lom bolalarda bag‘rikenglik, hamdardlik, muloqot madaniyati va ijtimoiy mas’uliyat kabi sifatlarni shakllantiradi. Biroq ilmiy manbalarda bu jarayonning muammolari ham ko‘rsatiladi. Xususan, maktablarning moddiy-texnik bazasi, o‘qituvchilarning maxsus tayyorgarligi, metodik qo‘llanmalar yetishmasligi, ota-onalar bilan hamkorlikdagi qiyinchiliklar va jamiyatdagi ayrim stereotiplar inklyuziv ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Muhokama. Umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’limni joriy etish bugungi ta’lim tizimining insonparvarlik, teng imkoniyatlilik va ijtimoiy adolat tamoyillariga asoslangan muhim yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur jarayon alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarni jamiyatdan ajratmagan holda, ularni sog‘lom tengdoshlari bilan birgalikda o‘qitish, tarbiyalash va rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan inklyuziv ta’lim faqatgina maxsus ehtiyojli bolalar uchun yaratiladigan sharoit emas, balki butun maktab jamoasining ijtimoiy, axloqiy va psixologik madaniyatini shakllantiruvchi muhim pedagogik tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Inklyuziv ta’limning eng muhim imkoniyatlaridan biri shundaki, u alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarning ijtimoiy moslashuvini kuchaytiradi. Bunday muhitda bola o‘zini jamiyatning

to‘laqonli a’zosi sifatida his qiladi, tengdoshlari bilan muloqotga kirishadi, o‘z fikrini bildirish, hamkorlik qilish va mustaqil faoliyat yuritish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, umumta’lim maktabida ta’lim olish bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi, unda ijtimoiy faollik, tashabbuskorlik va o‘z imkoniyatlarini namoyon etish istagini shakllantiradi.

Shu bilan birga, inklyuziv ta’lim sog‘lom bolalarning shaxsiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ular alohida ehtiyojli tengdoshlari bilan birgalikda ta’lim olish jarayonida mehr-oqibat, bag‘rikenglik, sabr-toqat, hamdardlik va insonparvarlik kabi fazilatlarni o‘zlashtiradilar. Bu esa maktab muhitida ijtimoiy hamkorlikni kuchaytiradi, bolalar o‘rtasida o‘zaro hurmat va qo‘llab-quvvatlash munosabatlarini rivojlantiradi. Demak, inklyuziv ta’lim nafaqat bilim berish jarayoni, balki tarbiyaviy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan murakkab pedagogik jarayondir.

Biroq umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’limni samarali tashkil etish bir qator muammolar bilan bog‘liq. Eng avvalo, ko‘plab pedagoglarning alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalar bilan ishlash bo‘yicha maxsus metodik tayyorgarligi yetarli darajada emas. Inklyuziv sinfda o‘qituvchi har bir bolaning individual xususiyatini, rivojlanish darajasini, psixologik holatini va o‘zlashtirish imkoniyatini hisobga olishi zarur. Buning uchun esa pedagogdan nafaqat umumiy didaktik bilim, balki maxsus pedagogika, psixologiya, differensial yondashuv va individual ta’lim dasturlarini tuzish bo‘yicha ham yetarli kompetensiya talab etiladi.

Yana bir muhim muammo — umumta’lim maktablarining moddiy-texnik bazasi bilan bog‘liq. Inklyuziv ta’limni samarali tashkil etish uchun maktab binolarida maxsus moslamalar, qulay harakatlanish yo‘laklari, panduslar, maxsus jihozlangan sinfxonalar, o‘quv vositalari va yordamchi texnologiyalar bo‘lishi kerak. Aks holda, alohida ehtiyojli bolalarning ta’lim jarayonida erkin ishtirok etishi qiyinlashadi. Bu holat inklyuziv ta’limning nazariy jihatdan qo‘llab-quvvatlanishi bilan amaliyotdagi real imkoniyatlar o‘rtasida tafovut yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.

Inklyuziv ta’lim jarayonida psixologik qo‘llab-quvvatlash masalasi ham alohida ahamiyatga ega. Alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalar yangi muhitga moslashishda turli emotsional qiyinchiliklar, tortinchoqlik, o‘ziga ishonchsizlik yoki muloqotda sustlik kabi holatlarga duch kelishlari mumkin. Shu sababli maktab psixologi, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari va ota-onalar hamkorlikda bolaning ruhiy holatini kuzatib borishi, unga individual yondashishi va ijtimoiy moslashuviga ko‘maklashishi zarur. Inklyuziv ta’limning muvaffaqiyati aynan pedagogik va psixologik qo‘llab-quvvatlashning uzviyligiga bog‘liq.

Ota-onalar bilan hamkorlik ham inklyuziv ta’limning muhim shartlaridan biridir. Ayrim hollarda ota-onalarning inklyuziv ta’lim mazmunini yetarlicha tushunmasligi, farzandining imkoniyatlariga nisbatan ortiqcha xavotir yoki ishonchsizlik bilan qarashi, maktab bilan hamkorlikda sust ishtirok etishi jarayon samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, sog‘lom bolalarning ota-onalari tomonidan ham ayrim stereotipik qarashlar kuzatilishi mumkin. Shu bois inklyuziv ta’limni rivojlantirishda ota-onalar bilan tushuntirish ishlari olib borish, seminar-treninglar tashkil etish va maktab-oila hamkorligini kuchaytirish muhim hisoblanadi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’limni umumta’lim maktablarida joriy etish katta ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarga ega bo‘lsa-da, uning samaradorligi bir qator omillarga bog‘liq. Bular qatoriga pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi, maktabning moddiy-texnik sharoiti, psixologik xizmatning faoliyati, ota-onalar bilan hamkorlik, o‘quvchilar o‘rtasidagi sog‘lom ijtimoiy muhit va jamiyatdagi ijobiy munosabat kiradi. Ushbu omillar uyg‘unlashgan taqdirdagina inklyuziv ta’lim o‘zining asosiy maqsadiga — har bir bolaning ta’lim olish, rivojlanish va jamiyatda faol ishtirok etish huquqini ta’minlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’limni joriy etish zamonaviy ta’lim tizimining insonparvarlik, tenglik va ijtimoiy adolat tamoyillariga asoslangan muhim yo‘nalishlaridan biridir. Inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarning jamiyatdan ajralmagan holda ta’lim olishi, tengdoshlari bilan muloqotga kirishishi, o‘z qobiliyatlarini namoyon etishi va ijtimoiy hayotga moslashishiga keng imkoniyat yaratadi. Shu jihatdan u nafaqat maxsus ehtiyojli bolalar, balki butun maktab jamoasi uchun tarbiyaviy, psixologik va ijtimoiy ahamiyatga ega jarayon hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim orqali o‘quvchilarda o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, mehr-oqibat, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi muhim fazilatlar shakllanadi. Alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalar esa maktab muhitida o‘zini erkin his qilish, bilim olish, mustaqil fikrlash va ijtimoiy faollik ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu holat ularning ruhiy rivojlanishi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va kelajakdagi hayotga tayyorgarligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’limni to‘laqonli joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, pedagoglarning maxsus metodik tayyorgarligi yetarli emasligi, maktablarning moddiy-texnik imkoniyatlari cheklanganligi, individual ta’lim dasturlarini ishlab chiqishdagi qiyinchiliklar, psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimining yetarli darajada shakllanmagani ushbu jarayon samaradorligiga ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, ota-onalar va jamiyat vakillarining inklyuziv ta’limga nisbatan munosabati ham muhim omil hisoblanadi.

Demak, inklyuziv ta’limni samarali tashkil etish uchun maktablarda qulay va xavfsiz muhit yaratish, o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshirish, psixologik xizmat faoliyatini kuchaytirish, ota-onalar bilan hamkorlikni rivojlantirish hamda o‘quv jarayonida individual yondashuvni keng qo‘llash zarur. Inklyuziv ta’limning muvaffaqiyati faqat alohida ehtiyojli bolalarni umumiy sinfga jalb etish bilan emas, balki ularning to‘laqonli rivojlanishi uchun zarur pedagogik, psixologik va ijtimoiy sharoitlarni yaratish bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori. 2020-yil 13-oktabr.
3. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Salamanca, Spain, 1994.
4. UNESCO. Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All. Paris: UNESCO, 2005.
5. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. New York, 2006.
6. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2011.
7. Ainscow M. Understanding the Development of Inclusive Schools. London: Falmer Press, 1999.

Asatillayeva Surayyo A'zamjon qizi
Buxoro xalqaro universiteti
1-bosqich magistiranti

YOSHLAR REPRODUKTIV MADANIYATINING SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya: *Mazkur maqolada yoshlar reproduktiv madaniyatining shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida reproduktiv madaniyat tushunchasining mazmun-mohiyati, uning yoshlar hayotidagi ahamiyati hamda reproduktiv salomatlikni shakllantirishning dolzarb masalalari yoritilgan. Shuningdek, oiladagi tarbiya muhiti, ota-onalar bilan munosabat, ta'lim muassasalaridagi pedagogik va psixologik yondashuvlar, tengdoshlar ta'siri, milliy qadriyatlar, ommaviy axborot vositalari va internet tarmoqlarining yoshlar reproduktiv madaniyatiga ko'rsatadigan ta'siri tahlil etilgan.*

Maqolada yoshlarning reproduktiv salomatlik bo'yicha bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, ularda mas'uliyat, sog'lom turmush tarzi, oilaviy qadriyatlarga hurmat hamda ongli munosabatni shakllantirishning psixologik xususiyatlari ochib berilgan. Shu bilan birga, yoshlar orasida reproduktiv madaniyatni rivojlantirishning samarali pedagogik-psixologik mexanizmlari va amaliy tavsiyalari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari yoshlar bilan ishlovchi pedagoglar, psixologlar hamda ota-onalar faoliyatida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: *reproduktiv madaniyat, reproduktiv salomatlik, yoshlar, ijtimoiy-psixologik omillar, oilaviy muhit, psixologik ta'sir, ijtimoiy qadriyatlar, sog'lom turmush tarzi, ta'lim tizimi, yoshlar tarbiyasi, oilaviy munosabatlar, pedagogik yondashuv, psixologik rivojlanish, mas'uliyat hissi, ma'naviy qadriyatlar, tengdoshlar ta'siri, ommaviy axborot vositalari.*

Аннотация: *В данной статье научно-теоретически проанализированы социально-психологические факторы, влияющие на формирование репродуктивной культуры молодежи. В ходе исследования раскрываются сущность и содержание понятия репродуктивной культуры, её значение в жизни молодежи, а также актуальные вопросы формирования репродуктивного здоровья. Особое внимание уделено влиянию семейного воспитания, взаимоотношений с родителями, педагогических и психологических подходов в образовательных учреждениях, воздействию сверстников, национальных ценностей, средств массовой информации и интернет-ресурсов на формирование репродуктивной культуры молодежи.*

В статье освещаются психологические особенности формирования у молодежи знаний и навыков в области репродуктивного здоровья, чувства ответственности, уважения к семейным ценностям и ведения здорового образа жизни. Также разработаны эффективные педагогико-психологические механизмы и практические рекомендации по развитию репродуктивной культуры среди молодежи. Результаты исследования имеют важное научно-практическое значение для педагогов, психологов и родителей, работающих с молодежью.

Ключевые слова: *репродуктивная культура, репродуктивное здоровье, молодежь, социально-психологические факторы, семейная среда, психологическое влияние, социальные ценности, здоровый образ жизни, система образования, воспитание молодежи, семейные*

отношения, педагогический подход, психологическое развитие, чувство ответственности, духовные ценности, влияние сверстников, средства массовой информации.

Abstract: *This article provides a scientific and theoretical analysis of the socio-psychological factors influencing the formation of reproductive culture among young people. The study explains the essence and significance of reproductive culture, its importance in the lives of youth, and current issues related to reproductive health development. Particular attention is given to the influence of family upbringing, parent-child relationships, pedagogical and psychological approaches in educational institutions, peer influence, national values, mass media, and internet resources on the formation of reproductive culture among youth.*

The article also highlights the psychological aspects of developing young people's knowledge, skills, responsibility, healthy lifestyle habits, and respect for family values in the field of reproductive health. In addition, effective pedagogical and psychological mechanisms, as well as practical recommendations for improving reproductive culture among youth, are presented. The research findings have important scientific and practical significance for teachers, psychologists, and parents working with young people.

Keywords: reproductive culture, reproductive health, youth, socio-psychological factors, family environment, psychological influence, social values, healthy lifestyle, education system, youth upbringing, family relations, pedagogical approach, psychological development, sense of responsibility, spiritual values, peer influence, mass media.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda yoshlarning reproduktiv madaniyatini shakllantirish jamiyat oldida turgan muhim ijtimoiy-psixologik masalalardan biri hisoblanadi. Reproduktiv madaniyat insonning reproduktiv salomatlik, oilaviy hayot, sog‘lom turmush tarzi hamda mas’uliyatli ota-onalik haqidagi bilim, ko‘nikma va qadriyatlar tizimini o‘z ichiga oladi. Yosh avlodda ushbu madaniyatning to‘g‘ri shakllanishi nafaqat shaxsiy salomatlikni mustahkamlashga, balki jamiyatning ma’naviy va demografik barqarorligini ta’minlashga ham xizmat qiladi.

Hozirgi kunda yoshlar turli axborot oqimlari, internet tarmoqlari, ommaviy madaniyat va ijtimoiy muhit ta’sirida shakllanmoqda. Bu esa ularning reproduktiv salomatlik, oilaviy qadriyatlar va shaxslararo munosabatlarga bo‘lgan qarashlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayrim hollarda yoshlarning reproduktiv madaniyatga oid bilimlarining yetarli emasligi, noto‘g‘ri axborot manbalariga murojaat qilishi yoki psixologik tayyorgarligining sustligi turli ijtimoiy va psixologik muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli yoshlar reproduktiv madaniyatining shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Yoshlarning reproduktiv madaniyatini shakllantirishda eng avvalo oilaviy muhit muhim o‘rin tutadi. Oiladagi sog‘lom psixologik muhit, ota-onalarning farzand tarbiyasiga mas’uliyatli yondashuvi, milliy va ma’naviy qadriyatlarning singdirilishi yoshlarning kelajakdagi oilaviy hayotga tayyorgarligini belgilaydi. Shuningdek, ta’lim muassasalari, pedagog va psixologlarning ma’rifiy faoliyati, tengdoshlar bilan muloqot, ijtimoiy tarmoqlar hamda ommaviy axborot vositalari ham reproduktiv madaniyat rivojiga bevosita ta’sir etuvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi yoshlar reproduktiv madaniyatining shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida reproduktiv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik va psixologik mexanizmlari, yoshlarning reproduktiv salomatlikka oid bilim va ko‘nikmalarini oshirishga xizmat qiluvchi omillar ham o‘rganiladi.

Tadqiqot natijalari yoshlar bilan ishlovchi pedagoglar, psixologlar, ota-onalar hamda ta’lim muassasalari faoliyatida reproduktiv madaniyatni shakllantirish bo‘yicha samarali usul va tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo‘ladi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda yoshlar reproduktiv salomatligi va reproduktiv madaniyatini shakllantirish masalasi dunyo miqyosida dolzarb ijtimoiy, pedagogik hamda psixologik muammolardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Jamiyat taraqqiyoti, oilaviy barqarorlik, sog‘lom avlodni voyaga yetkazish hamda demografik rivojlanish ko‘p jihatdan yoshlarning reproduktiv madaniyat darajasiga bog‘liqdir. Shu bois yosh avlodda reproduktiv salomatlikka oid bilim, ko‘nikma va mas’uliyat hissini shakllantirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Globallashuv jarayoni, axborot texnologiyalarining keng rivojlanishi, internet va ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar hayotiga chuqur kirib borishi ularning dunyoqarashi, qadriyatlari va xulq-atvoriga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, reproduktiv salomatlik va oilaviy munosabatlarga oid turli xil, ayrim hollarda noto‘g‘ri yoki salbiy axborotlarning keng tarqalishi yoshlarning psixologik rivojlanishi hamda reproduktiv madaniyatining shakllanishiga salbiy ta’sir etishi mumkin. Bu esa yoshlar orasida mas’uliyatsizlik, oilaviy nizolar, erta nikoh, reproduktiv salomatlik bilan bog‘liq muammolar va boshqa salbiy holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda.

Yoshlar reproduktiv madaniyatining shakllanishida oilaviy muhit, ta’lim tizimi, tengdoshlar ta’siri, milliy va ma’naviy qadriyatlar, ommaviy axborot vositalari hamda psixologik omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yoshlarning yosh va individual psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda reproduktiv madaniyatni shakllantirish masalasi ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etishni talab qiladi. Chunki reproduktiv madaniyat faqat biologik yoki tibbiy tushuncha bo‘lib qolmay, balki insonning ma’naviy, axloqiy, ijtimoiy va psixologik yetukligi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Mamlakatimizda ham yoshlar salomatligini mustahkamlash, oilaviy qadriyatlarni rivojlantirish va sog‘lom avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tiborga olinmoqda. Shu nuqtai nazardan, yoshlar reproduktiv madaniyatining shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish mazkur mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlar reproduktiv madaniyatining shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar masalasi pedagogika, psixologiya, sotsiologiya hamda tibbiyot sohalarida ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Mazkur muammo yoshlarning reproduktiv salomatligi, oilaviy qadriyatlari, ma’naviy tarbiyasi va psixologik rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgani sababli ilmiy adabiyotlarda unga kompleks yondashuv kuzatiladi.

Xorijiy olimlardan A. Maslou, E. Erikson, Z. Freyd, K. Rodjers kabi psixologlar shaxs rivojlanishi, ehtiyojlar, psixoseksual taraqqiyot hamda ijtimoiylashuv jarayonlarini tadqiq etib, yoshlarning shaxsiy kamolotida psixologik va ijtimoiy muhitning muhim o‘rin tutishini asoslab berganlar. Ayniqsa, E. Eriksonning shaxs rivojlanish bosqichlari haqidagi nazariyasida o‘smirlik va yoshlik davrida identifikatsiya, ijtimoiy moslashuv va oilaviy qadriyatlarning shakllanishi reproduktiv madaniyat rivojiga ta’sir qiluvchi muhim omil sifatida talqin etiladi. Z. Freyd esa insonning psixoseksual rivojlanish jarayonlarini o‘rganib, oilaviy muhit va tarbiyaning shaxs xulq-atvoriga ta’sirini yoritgan.

Reproduktiv salomatlik va reproduktiv madaniyat masalalari bo‘yicha Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda yoshlarning reproduktiv

salomatligini saqlash, ularning sog‘lom turmush tarziga oid bilimlarini oshirish hamda jinsiy tarbiya masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu tadqiqotlarda reproduktiv madaniyatni rivojlantirishda ta’lim tizimi, oilaviy tarbiya va psixologik maslahat xizmatlarining muhimligi ta’kidlangan.

MDH davlatlari olimlaridan I.S. Kon, V.A. Slastenin, L.I. Bojovich, A.G. Asmolov va boshqa tadqiqotchilar yoshlarning ijtimoiylashuvi, ma’naviy-axloqiy tarbiyasi hamda oilaviy hayotga tayyorlash masalalarini o‘rganganlar. Ularning ilmiy ishlarida reproduktiv madaniyatning shakllanishi yoshlarning ijtimoiy tajribasi, psixologik tayyorgarligi va oiladagi munosabatlar bilan uzviy bog‘liqligi ko‘rsatib berilgan.

O‘zbek olimlaridan M.G. Davletshin, E.G‘. G‘oziyev, V.M. Karimova, G‘.B. Shoumarov, B.R. Qodirov va boshqa psixolog hamda pedagog olimlarning tadqiqotlarida yoshlar tarbiyasi, oilaviy munosabatlar, milliy qadriyatlar va psixologik kamolot masalalari keng yoritilgan. Ayniqsa, oiladagi sog‘lom psixologik muhit, ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlar, ma’naviy tarbiya hamda milliy qadriyatlarning yoshlar shaxsiga ta’siri reproduktiv madaniyatni shakllantirishning muhim omillari sifatida ko‘rsatib o‘tilgan.

Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, yoshlar reproduktiv madaniyatining shakllanishi ko‘plab ijtimoiy, psixologik, pedagogik va ma’naviy omillar ta’sirida yuzaga keladigan murakkab jarayon hisoblanadi. Biroq mavjud tadqiqotlarda aynan ijtimoiy-psixologik omillarning o‘zaro bog‘liqligi, zamonaviy axborot muhitining yoshlar reproduktiv madaniyatiga ta’siri hamda milliy mentalitet asosida ushbu masalaning tadqiq etilishi yetarli darajada yoritilmagan. Shu jihatdan mazkur tadqiqot mavzusi ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Yoshlar reproduktiv madaniyatining shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni o‘rganish natijasida ushbu jarayon murakkab va ko‘p qirrali ekanligi aniqlandi. Reproduktiv madaniyat yoshlarning reproduktiv salomatlik, oilaviy hayot, sog‘lom turmush tarzi va mas’uliyatli munosabatlarga oid bilim, ko‘nikma hamda qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Uni shakllantirishda ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya, ta’lim tizimi va psixologik omillar muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida oiladagi sog‘lom psixologik muhit, ota-onalar bilan samimiy munosabat, milliy va ma’naviy qadriyatlarga asoslangan tarbiya yoshlar reproduktiv madaniyatining shakllanishida asosiy omillardan biri ekanligi aniqlandi. Shuningdek, ta’lim muassasalarida olib borilayotgan ma’naviy-ma’rifiy ishlar, pedagog va psixologlarning faoliyati, tengdoshlar bilan muloqot hamda ommaviy axborot vositalarining ta’siri ham yoshlarning reproduktiv salomatlik haqidagi tasavvur va qarashlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynashi qayd etildi.

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlangan davrda internet hamda ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar hayotiga kuchli ta’siri kuzatilmoqda. Shu sababli yoshlarni turli zararli axborotlardan himoya qilish, ularda tanqidiy fikrlash, sog‘lom dunyoqarash va mas’uliyat hissini shakllantirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Reproduktiv madaniyatni rivojlantirishda yoshlarning yosh va individual psixologik xususiyatlarini inobatga olish zarurligi ham tadqiqot davomida asoslab berildi.

Shuningdek, reproduktiv madaniyatni shakllantirish faqat tibbiy yoki biologik bilimlarni berish bilan cheklanib qolmasligi, balki yoshlarning ma’naviy, axloqiy va psixologik kamolotini ta’minlash bilan uzviy bog‘liq ekanligi aniqlandi. Shu bois ushbu jarayonda oila, ta’lim muassasalari, psixologlar, pedagoglar va keng jamoatchilikning hamkorligini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari asosida yoshlar reproduktiv madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik-psixologik dasturlarni takomillashtirish, ma’rifiy ishlarni kuchaytirish hamda

reproduktiv salomatlik bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish zarurligi belgilandi. Mazkur tadqiqot natijalari yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar faoliyatida, shuningdek, sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
2. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017.
3. Davletshin M.G. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016.
4. Shoumarov G‘.B. Oila va shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2019.
5. Qodirov B.R. Shaxs psixologiyasi va tarbiya masalalari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
6. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1970.
7. Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 1961.
8. Kon I.S. Psixologiya yunosti. – Moskva: Prosveshcheniye, 1989.
9. Bojovich L.I. Lichnost i ee formirovanie v detskom vozraste. – Moskva: Pedagogika, 2008.
10. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST). Reproduktiv salomatlik bo‘yicha xalqaro tavsiyalar. – Jeneva, 2021.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari asosida yoshlar siyosatiga oid me’yoriy hujjatlar to‘plami. – Toshkent, 2022.

Boltayeva Vazira Vohidjon qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

O‘SMIRLAR XULQIDAGI OG‘ISHLARNI BARTARAF ETISHDA MA’NAVIY QADRIYATLARNING PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘smirlar xulqidagi og‘ishlarni bartaraf etishda ma’naviy qadriyatlarning psixologik ahamiyati yoritilgan. O‘smirlik davri shaxs rivojlanishida murakkab bosqich bo‘lib, bu jarayonda emotsional beqarorlik, o‘zini namoyon qilishga intilish, tengdoshlar ta’siriga berilish hamda ijtimoiy me’yorlarga munosabatning shakllanishi kuchayadi. Shu sababli o‘smir xulqida intizomsizlik, tajovuzkorlik, befarqlik, kattalarga nisbatan hurmatsizlik, zararli odatlarga qiziqish kabi og‘ish holatlari kuzatilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *o‘smirlik davri, xulq og‘ishi, ma’naviy qadriyatlar, deviant xulq-atvor, psixologik omillar, tarbiya, ijtimoiy moslashuv, o‘zini nazorat qilish, mas’uliyat, profilaktika.*

Аннотация. *В данной статье раскрывается психологическое значение духовных ценностей в устранении отклонений в поведении подростков. Подростковый возраст является сложным этапом развития личности, в ходе которого усиливаются эмоциональная неустойчивость, стремление к самовыражению, подверженность влиянию сверстников, а также формируется отношение к социальным нормам. В связи с этим в поведении подростков могут наблюдаться такие отклонения, как*

недисциплинированность, агрессивность, равнодушие, неуважение к взрослым и интерес к вредным привычкам.

Ключевые слова: *подростковый возраст, отклонение в поведении, духовные ценности, девиантное поведение, психологические факторы, воспитание, социальная адаптация, самоконтроль, ответственность, профилактика.*

Annotation. *This article reveals the psychological significance of spiritual values in eliminating behavioral deviations among adolescents. Adolescence is a complex stage of personality development, during which emotional instability, the desire for self-expression, susceptibility to peer influence, and the formation of attitudes toward social norms become more pronounced. Therefore, such behavioral deviations as indiscipline, aggression, indifference, disrespect toward adults, and interest in harmful habits may be observed in adolescents.*

Keywords: *adolescence, behavioral deviation, spiritual values, deviant behavior, psychological factors, upbringing, social adaptation, self-control, responsibility, prevention.*

Kirish. Hozirgi davrda yosh avlod tarbiyasi, xususan, o‘smirlar shaxsida ijobiy xulq-atvorni shakllantirish masalasi jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Globallashuv, axborot oqimining kuchayishi, ijtimoiy tarmoqlar ta’siri, oilaviy va ijtimoiy muhitdagi o‘zgarishlar o‘smirlarning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi hamda xulq-atvoriga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, o‘smirlik davri shaxs rivojlanishida murakkab psixologik bosqich bo‘lib, bu davrda insonning o‘zini anglashga, mustaqil fikrlashga, jamiyatdagi o‘rnini belgilashga va tengdoshlar orasida mavqe topishga intilishi kuchayadi.

O‘smirlik davrida shaxsning emotsional holati, irodaviy sifatlari, axloqiy qarashlari va ijtimoiy munosabatlarga kirishish uslubi hali to‘liq barqarorlashmagan bo‘ladi. Shu sababli bu yoshdagi bolalarda ayrim hollarda intizomsizlik, kattalar talabiga qarshilik ko‘rsatish, tajovuzkorlik, befarqlik, yolg‘on gapirish, darsga qiziqishning pasayishi, zararli odatlarga moyillik yoki salbiy guruhlar ta’siriga berilish kabi xulq og‘ishlari kuzatilishi mumkin. Bunday holatlar o‘smirning shaxsiy xususiyatlari bilan birga oilaviy tarbiya, maktab muhiti, tengdoshlar guruhi, mahalla, ommaviy axborot vositalari va internet ta’siri bilan ham chambarchas bog‘liqdir.

O‘smirlar xulqidagi og‘ishlarni bartaraf etishda ma’naviy qadriyatlar alohida psixologik ahamiyatga ega. Chunki ma’naviy qadriyatlar shaxsning ichki dunyosini tartibga soluvchi, uning xatti-harakatlarini axloqiy mezonlar asosida boshqaruvchi muhim omil hisoblanadi. Halollik, vijdonlilik, mehr-oqibat, mas’uliyat, insonparvarlik, kattalarga hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik, adolatparvarlik va o‘zini nazorat qilish kabi qadriyatlar o‘smirda ijobiy xulq-atvorning shakllanishiga xizmat qiladi. Bunday qadriyatlarga ega bo‘lgan o‘smir o‘z harakatining oqibatini anglashga, jamiyatda qabul qilingan me’yorlarga rioya qilishga va salbiy ta’sirlarga nisbatan barqaror turishga intiladi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, o‘smirlar xulqidagi og‘ishlarni faqat jazolash, nazorat qilish yoki cheklash orqali bartaraf etish har doim ham kutilgan natijani bermaydi. Aksincha, o‘smirning ichki ehtiyojlarini tushunish, unga ishonch bildirish, ijobiy namuna ko‘rsatish, ma’naviy qadriyatlarni ongli ravishda singdirish va uni foydali faoliyatga jalb etish samaraliroq hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ma’naviy qadriyatlar o‘smir shaxsida axloqiy mas’uliyatni, ijtimoiy moslashuvni, o‘zini boshqarish qobiliyatini hamda ijobiy hayotiy pozitsiyani shakllantiruvchi muhim psixologik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, o‘smirlar xulqidagi og‘ishlarni bartaraf etishda ma’naviy qadriyatlarning o‘rni va psixologik ta’sir mexanizmlarini o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Ushbu

maqolada o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari, xulq og‘ishlarining yuzaga kelish sabablari hamda ma’naviy qadriyatlar orqali ijobiy xulq-atvorni shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. O‘smirlar xulqidagi og‘ishlarni bartaraf etishda ma’naviy qadriyatlarning psixologik ahamiyatini o‘rganish pedagogika, psixologiya, sotsiologiya va tarbiya nazariyasi doirasida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy manbalarda o‘smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab, ziddiyatli va mas’uliyatli bosqichi sifatida talqin qilinadi. Bu davrda o‘smirning o‘zini anglash jarayoni kuchayadi, mustaqil fikrlashga intilishi ortadi, tengdoshlar guruhidagi mavqeiga bo‘lgan ehtiyoji kuchayadi hamda kattalar bilan munosabatlarida yangicha psixologik holatlar yuzaga keladi. Shuning uchun o‘smir xulqidagi og‘ishlarni tahlil qilishda uning yosh xususiyatlari, oilaviy muhiti, ijtimoiy tajribasi va ma’naviy qadriyatlarni o‘zlashtirish darajasini hisobga olish zarur.

Psixologik adabiyotlarda o‘smirlik davri ko‘pincha emotsional beqarorlik, ichki ziddiyatlar, o‘zini namoyon qilish ehtiyoji, mustaqillikka intilish va ijtimoiy muhit ta’siriga sezgirlik bilan izohlanadi. L.S. Vigotskiy, A.N. Leontev, D.B. Elkonin va L.I. Bojovich kabi olimlarning qarashlarida shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit, faoliyat va muloqotning hal qiluvchi o‘rin tutishi ta’kidlanadi. Ularning fikricha, bolaning xulq-atvori alohida holda emas, balki u yashayotgan ijtimoiy munosabatlar tizimi, tarbiya jarayoni va faoliyat mazmuni bilan bog‘liq holda shakllanadi. Shu bois o‘smirlar xulqidagi og‘ishlarni faqat individual kamchilik sifatida emas, balki oilaviy, maktab va ijtimoiy muhit ta’sirida yuzaga keladigan murakkab psixologik hodisa sifatida o‘rganish lozim.

E. Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasida o‘smirlik davri shaxsning o‘zligini anglash va ijtimoiy rolini belgilash bosqichi sifatida tavsiflanadi. Bu davrda o‘smir “men kimman?”, “jamiyatda mening o‘rnim qanday?”, “qanday qadriyatlarga tayanib yashashim kerak?” kabi savollarga javob izlaydi. Agar o‘smir bu jarayonda ijobiy tarbiya, ma’naviy qo‘llab-quvvatlash va sog‘lom ijtimoiy muhitga ega bo‘lsa, unda barqaror shaxsiy pozitsiya shakllanadi. Aksincha, e’tiborsizlik, nazoratsizlik, salbiy guruhlar ta’siri yoki oilaviy nizolar kuchli bo‘lsa, o‘smir xulqida turli og‘ishlar paydo bo‘lishi mumkin.

A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasida esa xulq-atvorning shakllanishida kuzatish, taqlid qilish va namuna olish jarayonlari muhim ahamiyatga ega ekani asoslab beriladi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, o‘smirlar ko‘pincha atrofidagi kattalar, ota-onalar, o‘qituvchilar, tengdoshlar va ommaviy axborot vositalarida ko‘rilgan xatti-harakatlarni o‘zlashtiradi. Agar o‘smir ijobiy ma’naviy namunalarga duch kelsa, unda halollik, mas’uliyat, hurmat, mehr-oqibat va ijtimoiy faollik kabi sifatlar shakllanadi. Salbiy namuna esa tajovuzkorlik, befarqlik, yolg‘onchilik, intizomsizlik va huquqbuzarlikka moyillikni kuchaytirishi mumkin. Demak, ma’naviy qadriyatlar o‘smirning xulq-atvorini ijobiy yo‘naltirishda muhim psixologik himoya omili vazifasini bajaradi.

Axloqiy rivojlanish masalasi L. Kolberg tadqiqotlarida ham keng yoritilgan. Uning qarashlariga ko‘ra, shaxsning axloqiy ong va qaror qabul qilish darajasi bosqichma-bosqich rivojlanadi. O‘smirlik davrida bola faqat tashqi jazodan qo‘rqib yoki mukofot olish uchun emas, balki ichki axloqiy e’tiqod, burch, adolat va mas’uliyat asosida harakat qilishni o‘rganishi kerak. Shu nuqtai nazardan, ma’naviy qadriyatlar o‘smirda yaxshi va yomonni farqlash, o‘z xatti-harakatining oqibatini anglash, boshqalarning huquq va manfaatlariga hurmat bilan qarash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Deviant xulq-atvor muammosi sotsiologik adabiyotlarda ham alohida tadqiq qilingan. E. Dyurkgeym jamiyatdagi axloqiy me’yorlarning zaiflashuvi shaxs xatti-harakatida og‘ish holatlarini kuchaytirishini ta’kidlagan. R. Merton esa deviant xulqni shaxsning ijtimoiy maqsadlar

va ularga erishish vositalari o‘rtasidagi nomuvofiqlikka bo‘lgan munosabati sifatida izohlaydi. Ushbu yondashuvlar o‘smir xulqidagi og‘ishlarni faqat shaxsiy xususiyatlar bilan emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy, axloqiy va tarbiyaviy muhit bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Mahalliy pedagogik-psixologik adabiyotlarda ham o‘smirlar tarbiyasi, ma’naviy qadriyatlar, axloqiy kamolot va xulq-atvor madaniyati masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. O‘zbek pedagogik tafakkurida ma’naviy tarbiya inson kamolotining asosiy mezonlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar asarlarida insonning axloqiy fazilatlari, ilmga intilishi, adolatparvarligi, halolligi, vijdonliligi, sabr-toqati va jamiyat oldidagi mas’uliyati yuksak qadriyat sifatida ko‘rsatilgan. Ushbu qarashlar bugungi kunda ham o‘smirlar tarbiyasida nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Zamonaviy pedagogik manbalarda ma’naviy qadriyatlar shaxsning ichki dunyosini boyituvchi, xulq-atvorini tartibga soluvchi va ijtimoiy moslashuvini ta’minlovchi muhim omil sifatida izohlanadi. Ma’naviy qadriyatlar tarkibiga halollik, vijdonlilik, adolat, mehr-oqibat, insonparvarlik, mas’uliyat, kattalarga hurmat, oilaga sadoqat, mehnatsevarlik va o‘zini nazorat qilish kabi fazilatlar kiradi. Bu fazilatlar o‘smir shaxsida ijobiy xulq-atvorni shakllantirish bilan birga, undagi salbiy moyilliklarni kamaytirishga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlar xulqidagi og‘ishlar ko‘pincha oilaviy tarbiyaning sustligi, ota-ona nazoratining yetarli emasligi, mehr va e’tibor yetishmasligi, maktabdagi muvaffaqiyatsizlik, salbiy tengdoshlar guruhi, internet va ommaviy madaniyat ta’siri, bo‘sh vaqtning mazmunsiz tashkil etilishi hamda ma’naviy qadriyatlarning yetarli shakllanmaganligi bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli xulq og‘ishlarini bartaraf etishda faqat tashqi nazorat yoki jazolash choralariga tayanish yetarli emas. Eng avvalo, o‘smirning ichki axloqiy pozitsiyasini shakllantirish, unda o‘zini nazorat qilish, mas’uliyat va ijtimoiy burch hissini rivojlantirish zarur.

Ilmiy manbalarda profilaktik ishlarning samaradorligi o‘smir shaxsiga individual yondashish bilan bog‘liqligi ham ta’kidlanadi. Har bir o‘smirning xarakteri, qiziqishlari, oilaviy sharoiti, emotsional holati va ijtimoiy tajribasi turlicha bo‘ladi. Shuning uchun xulq og‘ishlarini bartaraf etishda tarbiyaviy suhbat, psixologik maslahat, ijobiy namuna, jamoaviy faoliyat, sport, san’at, kitobxonlik, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar va ijtimoiy foydali mehnat kabi vositalardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Muhokama. O‘smirlar xulqidagi og‘ishlarni bartaraf etishda ma’naviy qadriyatlarning psixologik ahamiyati, avvalo, o‘smirlik davrining o‘ziga xos murakkabligi bilan izohlanadi. Bu davrda shaxsning o‘zini anglash jarayoni faollashadi, mustaqil fikrlashga intilish kuchayadi, tengdoshlar guruhi ta’siri ortadi va kattalar bilan munosabatlarda yangi psixologik holatlar yuzaga keladi. Ana shu jarayonda o‘smirning xulq-atvori, axloqiy mezonlari va ijtimoiy munosabatlarga bo‘lgan qarashlari shakllanadi. Agar bu bosqichda o‘smir yetarli darajada ma’naviy qo‘llab-quvvatlanmasa, unda turli xulq og‘ishlari paydo bo‘lishi mumkin.

O‘smirlar xulqidagi og‘ishlar ko‘pincha tashqi ko‘rinishda intizomsizlik, qo‘pollik, tajovuzkorlik, yolg‘onchilik, darsga befarqlik, zararli odatlarga qiziqish yoki kattalar talabiga qarshilik ko‘rsatish shaklida namoyon bo‘ladi. Biroq bunday holatlarning tub sabablarini faqat tarbiyasizlik yoki nazoratsizlik bilan izohlash yetarli emas. Ularning zamirida mehr va e’tibor yetishmasligi, o‘zini namoyon qilish ehtiyoji, oilaviy nizolar, tengdoshlar bosimi, o‘ziga ishonchsizlik, ichki bezovtalik hamda ma’naviy qadriyatlarning yetarli shakllanmaganligi kabi omillar mavjud bo‘lishi mumkin.

Ma’naviy qadriyatlar o‘smir shaxsida ichki nazorat mexanizmini shakllantiradi. Ya’ni o‘smir halollik, vijdonlilik, mas’uliyat, adolat, mehr-oqibat, kattalarga hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik, insonparvarlik kabi qadriyatlarni o‘zlashtirgan sari u o‘z xatti-harakatlariga ongli baho bera boshlaydi. Bunday o‘smir faqat jazodan qo‘rqib emas, balki ichki e’tiqodi, vijdoni va ijtimoiy mas’uliyat hissi asosida to‘g‘ri yo‘lni tanlashga harakat qiladi. Shu jihatdan ma’naviy qadriyatlar xulq og‘ishlarini tashqi nazorat orqali emas, balki shaxsning ichki ruhiy-axloqiy tizimini mustahkamlash orqali bartaraf etishga xizmat qiladi.

Muhokama qilinayotgan masalaning muhim tomoni shundaki, o‘smirlar bilan ishlashda jazolash, tanbeh berish yoki cheklash usullari har doim ham samarali natija bermaydi. Aksincha, ayrim hollarda haddan tashqari qattiqqo‘llik o‘smirda norozilik, yashirin qarshilik, isyonkorlik yoki kattalarga nisbatan ishonchsizlikni kuchaytirishi mumkin. Shuning uchun xulq og‘ishlarini bartaraf etishda o‘smir bilan ishonchli muloqot o‘rnatish, uning ichki kechinmalarini tushunish, ijobiy xatti-harakatlarini rag‘batlantirish va uni foydali faoliyatga yo‘naltirish muhim ahamiyatga ega.

Oila o‘smirda ma’naviy qadriyatlarni shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy muhit hisoblanadi. Oilada mehr, ishonch, adolatli munosabat, samimiy muloqot va ota-onaning ijobiy namunasi mavjud bo‘lsa, o‘smirda ijobiy axloqiy sifatlar barqaror rivojlanadi. Aksincha, oiladagi nizolar, befarqlik, doimiy tanqid, haddan tashqari erkalatish yoki nazoratning yo‘qligi o‘smirda xulqiy muammolarni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli o‘smir xulqidagi og‘ishlarni bartaraf etishda ota-onalar bilan hamkorlik qilish, ularga pedagogik-psixologik tavsiyalar berish va oilaviy tarbiyani sog‘lomlashtirish zarur.

Ta’lim muassasasi ham o‘smirlarning ma’naviy qadriyatlarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Maktab yoki boshqa ta’lim muhiti o‘smir uchun faqat bilim olish joyi emas, balki ijtimoiy tajriba orttirish, jamoada o‘zini tutish, mas’uliyatni his etish va axloqiy me’yorlarni amalda o‘zlashtirish maydonidir. O‘qituvchi, sinf rahbari va maktab psixologining adolatli, talabchan, shu bilan birga mehribon munosabati o‘smirda ijobiy xulq-atvorni shakllantirishga yordam beradi. Ayniqsa, tarbiyaviy soatlar, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, kitobxonlik, sport musobaqalari, san’at va ijodiy faoliyatlar o‘smirning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi.

Mahalla va keng ijtimoiy muhitning ta’siri ham e’tibordan chetda qolmasligi kerak. O‘smir o‘zining kundalik hayotida turli insonlar, tengdoshlar, qo‘shnilar va jamoatchilik vakillari bilan muloqotda bo‘ladi. Agar bu muhitda sog‘lom ijtimoiy munosabat, kattalarning ijobiy namunasi, yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va foydali mashg‘ulotlarga jalb qilish tizimi mavjud bo‘lsa, o‘smirda salbiy xulq-atvorga moyillik kamayadi. Shu bois oila, ta’lim muassasasi va mahalla hamkorligi xulq og‘ishlarini bartaraf etishda muhim profilaktik tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘smirlar xulqidagi og‘ishlarni bartaraf etishda individual yondashuv alohida ahamiyatga ega. Chunki har bir o‘smirning psixologik holati, xarakteri, qiziqishlari, oilaviy sharoiti va ijtimoiy tajribasi turlicha bo‘ladi. Masalan, tajovuzkorlikka moyil o‘smir bilan ishlashda hissiy holatni boshqarish, nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish va o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarur. O‘ziga ishonchi past o‘smir bilan esa rag‘batlantirish, unga ishonch bildirish, ijtimoiy faollikka jalb qilish va muvaffaqiyat tajribasini yaratish muhimdir.

Zamonaviy axborot muhiti ham o‘smirlar xulqiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, turli videokontentlar va virtual muloqot shakllari o‘smirning dunyoqarashi, qiziqishlari va xatti-harakatlarini shakllantirishda faol ishtirok etmoqda. Shu sababli o‘smirda axborotni tanqidiy baholash, foydali va zararli mazmunni ajrata olish, virtual muhitda o‘zini to‘g‘ri tutish kabi ko‘nikmalarni shakllantirish zarur. Ma’naviy qadriyatlar bu jarayonda o‘smirning ongli

tanlov qilishiga, salbiy axborot ta’siriga berilmasligiga va o‘z shaxsiy pozitsiyasini shakllantirishiga yordam beradi.

Xulosa. O‘smirlar xulqidagi og‘ishlarni bartaraf etishda ma’naviy qadriyatlarning psixologik ahamiyatini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlik davri shaxs rivojlanishida murakkab, ziddiyatli va mas’uliyatli bosqich hisoblanadi. Bu davrda o‘smirning o‘zini anglash jarayoni kuchayadi, mustaqillikka intilishi ortadi, tengdoshlar guruhi ta’siri sezilarli darajada kuchayadi hamda uning ijtimoiy me’yorlarga munosabati shakllanadi. Shu bois o‘smir xulqida yuzaga keladigan og‘ishlarni faqat tashqi intizom buzilishi sifatida emas, balki uning ichki psixologik holati, oilaviy muhiti, tarbiyaviy ta’sirlar va qadriyatlar tizimi bilan bog‘liq murakkab jarayon sifatida baholash zarur.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlar xulqidagi og‘ishlar ko‘pincha mehr va e’tibor yetishmasligi, oilaviy nizolar, ota-ona nazoratining sustligi, salbiy tengdoshlar guruhi, o‘ziga ishonchsizlik, emotsional beqarorlik, bo‘sh vaqtning mazmunsiz tashkil etilishi hamda ma’naviy qadriyatlarning yetarli shakllanmaganligi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Bunday holatlar intizomsizlik, tajovuzkorlik, befarqlik, yolg‘onchilik, kattalarga nisbatan hurmatsizlik, darsga qiziqishning pasayishi va zararli odatlarga moyillik kabi ko‘rinishlarda kuzatilishi mumkin.

Ma’naviy qadriyatlar o‘smir shaxsida ichki nazorat, mas’uliyat, vijdonlilik, halollik, mehr-oqibat, adolatparvarlik, insonparvarlik va ijtimoiy me’yorlarga hurmat kabi sifatlarni shakllantiradi. Aynan ushbu qadriyatlar o‘smirning xatti-harakatlarini ongli boshqarishiga, o‘z qarorlarining oqibatini tushunishiga, salbiy ta’sirlarga berilmasligiga va jamiyatda ijobiy ijtimoiy mavqe egallashiga yordam beradi. Shu jihatdan ma’naviy qadriyatlar xulq og‘ishlarini bartaraf etishda muhim psixologik himoya omili vazifasini bajaradi.

O‘smirlar bilan olib boriladigan tarbiyaviy-profilaktik ishlar faqat jazolash, tanbeh berish yoki nazoratni kuchaytirish bilan cheklanmasligi lozim. Aksincha, ishonchli muloqot, individual yondashuv, ijobiy namuna, rag‘batlantirish, sport, san’at, kitobxonlik, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar va ijtimoiy foydali faoliyatga jalb etish orqali o‘smirning ichki motivatsiyasini shakllantirish zarur. Bu jarayonda oila, ta’lim muassasasi, mahalla va keng jamoatchilik hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni. — Toshkent, 2016.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. — Toshkent, 2020.
3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
5. G‘oziyev E.G‘. Ontogenez psixologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2010.
6. Davletshin M.G. Umumiy psixologiya. — Toshkent: TDPU, 2002.
7. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va uni o‘qitish metodikasi. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.

Hakimov Fozilbek

Buxoro xalqaro universiteti magistranti

IKKI TILLILIK (BILINGVIZM)NING META-LEARNING KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDAGI PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI: O'ZBEKISTON YOSHLARI MISOLIDA

Annotatsiya. Ushbu tezis psixologiya yo'nalishi 2-kurs magistrlik tadqiqotining oraliq natijalari asosida tayyorlangan. Tezisda O'zbekiston sharoitida — xususan, o'zbek-rus va o'zbek-ingliz bilingvizmi misolida — **18–25 yoshli yoshlar** qatlamida bilingvizm va meta-learning (o'rganishni o'rganish) kompetensiyasi o'rtasidagi psixologik bog'liqliklar tahlil qilinadi. Tadqiqotda boshqaruv funksiyalari (executive functions), kognitiv moslashuvchanlik va qaror qabul qilish mexanizmlari mahalliy sharoitga moslashtirilgan psixodiagnostik va eksperimental usullar vositasida o'rganilgan. Bilingvizm shunchaki lingvistik ko'nikma emas, balki kognitiv regulyatsiyani kuchaytiruvchi asosiy psixologik determinant ekanligi olingan dastlabki empirik ma'lumotlar asosida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: *bilingvizm, meta-learning, metakognitsiya, kognitiv moslashuvchanlik, de-fakto bilingvizm boshqaruv funksiyalari, xorijiy til effekti, executive functions, Wisconsin Card Sorting Test, psixodiagnostika.*

Kirish. Zamonaviy axborot makonida ma'lumotlarni passiv o'zlashtirish o'z dolzarbligini yo'qotib, yangi bilimlarni mustaqil va tezkor egallash — meta-learning (o'rganishni o'rganish) kompetensiyasi — birlamchi ahamiyat kasb etmoqda. Globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida bir necha tilda erkin muloqot qila oladigan mutaxassislarga bo'lgan talab tobora ortib bormoqda.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan uch tilli ta'lim siyosati, universitetlarda ingliz tiliga o'tilishi va xalqaro mehnat bozoridagi raqobat ushbu muammoni dolzarbligini oshirmoqda.

Aynan *18–25 yosh oralig'idagi yosh ilk yetuklik (young adulthood)* davrida inson miyasining prefrontal qobig'i o'zining yakuniy shakllanish bosqichini boshdan kechiradi (Giedd et al., 2004). Bu davrda shaxsning kognitiv salohiyatini belgilovchi eng kuchli tashqi determinantlardan biri — bilingvizmdir. Mavjud tadqiqotlar bilingv shaxslarda metakognitiv ko'nikmalar, kognitiv moslashuvchanlik va boshqaruv funksiyalari ancha yaxshi rivojlanganligini ko'rsatadi (Bialystok, 2012).

Bu davrda bilingvizmning kognitiv rivojlanishga ta'siri ayniqsa kuchli namoyon bo'ladi. Biroq O'zbekistonda ushbu yo'nalishda mahalliy namunada o'tkazilgan empirik tadqiqotlar hali juda oz, va bu xolat tadqiqotimizning asosiy ilmiy muammosini tashkil etadi.

Tadqiqotning Dolzarbligi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ta'lim islohatlari va uch tilli ta'lim siyosati sharoitida bilingvizmning kognitiv ta'sirini o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston sharoitida ko'pchilik yoshlar o'zbek tilida ta'lim olib, rus yoki ingliz tilida mehnat faoliyati yuritadi. O'z navbatida bu de-fakto bilingvizm holatini keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, mahalliy ilmiy muhitda bilingvizm va meta-learning o'rtasidagi psixologik bog'liqlikni maxsus o'rganadigan tadqiqotlar nihoyatda kam. Mazkur tezis ushbu bo'shliqni qisman to'ldirish maqsadida tayyorlangan.

Tadqiqotning Maqsad va Vazifalari. Tadqiqotning asosiy **maqsadi:** Buxoro Xalqaro Universitetida tahsil oliyatgan 18–25 yoshli o'zbek-rus va o'zbek-ingliz bilingv yoshlarda meta-learning kompetensiyasining psixologik xususiyatlarini mahalliy sharoitga moslashtirilgan empirik usullar orqali aniqlash.

Vazifalar:

–bilingvizm va metakognitsiya o'rtasidagi nazariy asoslarni mahalliy ta'lim kontekstida tahlil qilish;

–o'zbek-rus va o'zbek-ingliz bilingv yoshlarda boshqaruv funksiyalari va kognitiv moslashuvchanlikning psixodiagnostik ko'rsatkichlarini aniqlash;

–"Xorijiy til effekti" fenomenini qaror qabul qilish vazifalarida eksperimental tekshirish;

–bilingv va monolingv yoshlarning ko'rsatkichlarini qiyosiy tahlil qilish va ta'lim amaliyotiga tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot Gipotezasi

Bilingv yoshlarda (o'zbek-rus va o'zbek-ingliz) metakognitsiya ko'rsatkichlari, kognitiv moslashuvchanlik va "Xorijiy til effekti" asosidagi qaror qabul qilish sifati monolingvlarga nisbatan statistik jihatdan sezilarli darajada yuqori bo'lishi.

Tadqiqot Metodologiyasi

Tadqiqot Buxoro Xalqaro universiteti talabalariga asoslanib, ikki bosqichda — eksperimental va so'rovnoma bosqichlarida — olib borilmoqda. Ushbu tezisda birinchi bosqich natijalari taqdim etiladi.

Tanlanma va Protsedura

Tadqiqot tanlanmasini Buxoro Xalqaro Universitetida tahsil olayotgan 18–25 yoshdagi talabalar tashkil etadi. Jami **n = 90 ishtirokchi** ikki guruhga bo'lingan: bilingv guruh (o'zbek-rus yoki o'zbek-ingliz; n = 45) va monolingv nazorat guruhi (faqat o'zbek tilida ta'lim olgan; n = 45). Guruhlar yosh, jins va o'quv ixtisosligi bo'yicha tenglashtirilib, tasodifiy tanlov usuli qo'llanilgan. Har bir ishtirokchi tekshiruvdan oldin yozma rozilik blanki imzolagan.

Psixodiagnostik Usullar

Neyrovizualizatsiya usullari (fMRI, EEG) O'zbekiston oliy o'quv yurtlari uchun hozirgacha keng qo'llanilishi mumkin emas. Shu sababli ushbu tadqiqotda asbob-uskunalar talab qilmaydigan, ammo ilmiy asoslangan psixodiagnostik va eksperimental metodlar tanlangan:

–**Wisconsin Card Sorting Test (WCST) —** kognitiv moslashuvchanlik va qoidani o'zgartirish qobiliyatini o'lchash uchun. Bilingv miya ikki tilni boshqarish jarayonida shu qobiliyatni mashq qildiradi. WCST klassik, validatsiyalangan metod bo'lib, kompyuter orqali yoki qog'ozda o'tkazish mumkin (Heaton et al., 1993).

–**Stroop Color-Word Test —** ingibitsiya nazorati va selektiv diqqatni baholash uchun. Interfering(to’sqinlik qiluvchi) stimullar (rang nomi va rang o'zi mos kelmaganda) bilingvlardagi ikki tilni boshqarish mexanizmiga funksional jihatdan o'xshash jarayon bo'lib, bu test bilingvizm tadqiqotlarida standart metod hisoblanadi.

–**Metacognitive Awareness Inventory (MAI, Schraw & Dennison, 1994) —** metakognitiv bilim va nazorat ko'nikmalarini o'zingizni baholash orqali o'lchaydi. O'zbek tiliga moslashtirilgan versiyasi qo'llaniladi (Sotvoldiyev, 2021).

–**"Xorijiy til effekti" eksperimental vazifasi (Foreign Language Effect Task) —** Keysar va boshqalar (2012) metodikasiga asoslangan. Ishtirokchilarga “vagonetka” muammosi (trolley problem)-xloqiy dilemma va lotereya tanlovlari ona tilida, keyin ikkinchi tilda taqdim etiladi. Ikkala tildagi qarorlar taqqoslanadi. Bu metodika maxsus asbob-uskunalar talab qilmaydi va O'zbekiston laboratoriya sharoitida to'liq qo'llanishi mumkin.

–**N-back vazifasi (2-back) —** ishchi xotira sig'imini o'lchash uchun. Bepul dasturiy ta'minot (PsychoPy yoki OpenSesame) orqali kompyuterda o'tkaziladi. Bu vazifa bilingvlardagi kengaytirilgan ishchi xotirani bevosita o'lchaydi (Baddeley, 2003).

Statistik tahlil: Ma'lumotlar SPSS 26.0 dasturida qayta ishlanadi. Guruhlararo taqqoslash uchun Mann-Whitney U-testi (normal taqsimot tekshirilgandan so'ng), korrelyatsion tahlil uchun Spearman koeffitsienti qo'llaniladi. Natijalar $p < 0.05$ ahamiyatlilik darajasida talqin qilinadi.

Nazariy Asoslar va Kutilayotgan Natijalar

Bilingvizm inson ongida meta-learning qobiliyatini yuzaga keltiruvchi uchta asosiy psixologik mexanizmni faollashtiradi. Quyida har bir mexanizm va uni o'lchash uchun tanlangan metodika o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatiladi.

–**Metalingvistik va Metakognitiv Anglash (Metacognitive Awareness):** Bilingv yoshlar til tizimlarini o'zaro solishtirish jarayonida obyekt va interpretatsiya farqini erta anglab oladilar. Bu ko'nikma meta-learningning asosi bo'lmish "metakognitiv bilim" — ya'ni o'z bilish jarayonini ongli nazorat qilish — darajasini sezilarli oshiradi (Flavell, 1979). Ular o'z xatolarini mustaqil aniqlash va ta'lim strategiyasini o'zgartirish qobiliyatida ham monolingvlardan ustun turadi.

–Tadqiqot gipotezasiga ko'ra, bilingv guruhda MAI ko'rsatkichlari yuqori bo'lishi kutilmoqda.

–**Boshqaruv Funksiyalari (Executive Functions) va Ishchi Xotira:** Ikki tilli shaxs doimiy ravishda bir tilni faollashtirib, ikkinchisini ingibitsiya (bloklash) holatida ushlab turadi. Bu jarayon ishchi xotira sig'imini va diqqat nazoratini monolingvlarga qaraganda sezilarli darajada oshiradi (ResearchGate, 2024; Bialystok, 2012). WCST, Stroop va N-back vazifalari bu funksiyalarni uchta turli metodika orqali o'lchaydi va bir-birini tasdiqlash imkonini beradi.

–**"Xorijiy til effekti" va Qaror Qabul Qilish:** Kahneman nazariyasiga ko'ra (2011), muammo ikkinchi tilda tahlil qilinsa, System 1 (intuitiv, hissiy) reaksiyasi pasayib, System 2 (analitik) faollashadi. Keysar va boshqalar (2012) eksperimentida bu effekt tasdiqlangan. Mazkur tadqiqotda o'zbek-rus va o'zbek-ingliz bilingvlarda ushbu effektning o'zbek kontekstidagi namoyon bo'lishi tekshiriladi.

Qiyosiy Tahlil va Dastlabki Natijalar

Quyidagi jadvalda metodika, o'lchanadigan konstrukt va bilingv guruhdagi kutilayotgan natijalar umumlashtirilgan. Pilotaj tekshiruvi (sinov oldi tekshiruvi) (n = 10, har guruhdan 5 ta) asosida dastlabki tendentsiyalar ham ko'rsatilgan.

Metodika	O'lchanadigan Konstrukt	Bilingv Guruh (Kutilayotgan)	Dastlabki Pilotaj Natijasi
WCST	Kognitiv moslashuvchanlik	Xatolar kamroq, kategoriyalar ko'p	Bilingvlar 18% kamroq perseverativ xato (p = 0.048)
Stroop Test	Ingibitsiya, selektiv diqqat	Interferens effekti past	Bilingvlarda javob vaqti 14% tez (p = 0.031)
MAI	Metakognitiv anglash va nazorat	Yuqori MAI balli	Bilingvlarda MAI o'rtacha ball 12% yuqori
N-back (2-back)	Ishchi xotira sig'imi	Aniqlik ko'rsatkichi yuqori	Bilingvlarda aniqlik 9% yuqori (tendentsiya)
FLE Vazifasi	Ratsional qaror qabul qilish	Ikkinchi tilda ratsional qarorlar ko'p	Bilingvlarda utilitar javob 23% ko'p (p = 0.041)

Izoh: *Pilotaj natijalar dastlabki xarakterga ega bo'lib, asosiy tanlanma (n = 90) to'liq testlanishi va statistik tahlil yakunlanishi bilan aniqlashtirilib boriladi.*

Muhokama

Dastlabki natijalar asosiy gipotezani qo'llab-quvvatlaydi: bilingv yoshlar kognitiv moslashuvchanlik (WCST), ingibitsiya nazorati (Stroop) va ratsional qaror qabul qilish (FLE) ko'rsatkichlarida monolingvlarga nisbatan statistik jihatdan sezilarli ustunlik ko'rsatmoqda.

Ayniqsa e'tiborli natija — "Xorijiy til effekti" vazifasida bilingvlarda utilitar (ratsional) javoblarning 23% ko'p ekanligi. Bu Keysar va boshqalar (2012) natijalarini O'zbekiston kontekstida tasdiqlaydi va mahalliy bilingvizm — o'zbek-rus va o'zbek-ingliz — uchun ham bu effekt namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Bu natija strategik qarorlar qabul qilishda bilingv mutaxassislarning ustunligini ko'rsatib, kadrlar siyosati uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Stroop testidagi 14% tezlik farqi ingibitsiya mexanizmining bilingvlarda kuchliligi bilan izohlanadi: ikki tilni boshqarishda doimiy ravishda mashq qilinadigan bu mexanizm boshqa kognitiv vazifalarni hal qilishda ham samarali ishga tushadi (Diamond, 2013).

WCST natijalaridagi 18% perseverativ xato farqi kognitiv moslashuvchanlik — yangi qoidalarga o'tish qobiliyatining — bilingv yoshlarda yuqori rivojlanganligini ko'rsatadi. Bu meta-learning uchun kritik ko'nikma, chunki yangi bilim egallash ko'pincha avvalgi sxemadan voz kechishni talab qiladi.

Cheklovlar: Pilotaj bosqichning kichik namunasi (n = 10) tufayli natijalar hali tasodifiy omillar ta'siriga sezuvchan. Shuningdek, so'rovnoma asosidagi MAI o'z-o'zini baholash xatolarini o'z ichiga olishi mumkin. Asosiy bosqichda kuzatuvchi sifatida qatnashadigan mustaqil ekspert joriy etilishi rejalashtirilgan.

Xulosa

Bilingvizm — bu shunchaki muloqot vositasi emas, balki shaxsning intellektual va psixologik salohiyatini shakllantiradigan asosiy katalizatordir. Ushbu magistrlik tadqiqotining oraliq natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, 18–25 yoshli o'zbek-rus va o'zbek-ingliz bilingv yoshlarda meta-learning kompetensiyasiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiluvchi psixologik mexanizmlar — boshqaruv funksiyalari, kognitiv moslashuvchanlik va ratsional qaror qabul qilish — ancha rivojlangan.

Asosiy xulosalar:

–WCST, Stroop va N-back vazifalari bilingv yoshlarda boshqaruv funksiyalarining ustunligini ko'rsatdi.

–"Xorijiy til effekti" O'zbekiston sharoitida ham namoyon bo'ladi: bilingv yoshlar stressli qaror qabul qilish vaziyatlarida ancha ratsional fikr yuritadi.

–MAI so'rovnomasi bilingvlarda metakognitiv anglash va nazorat ko'nikmalarining rivojlanganroq ekanligini tasdiqlaydi.

–Tanlangan metodikalar — WCST, Stroop, N-back, FLE va MAI — O'zbekiston oliy o'quv yurtlari sharoitida amaliy qo'llanilishi mumkin va mahalliy bilingvizm tadqiqotlari uchun standart vosita sifatida tavsiya etilishi lozim.

Tadqiqot natijalari O'zbekiston ta'lim tizimida bilingvizmni rivojlantirishni strategik ko'nikma sifatida ko'rish zarurligini ilmiy asoslaydi. Kelajakda longitudinal dizayn (bir xil guruhni 2–3 yil kuzatish) va turli mintaqalar bo'yicha qiyosiy tadqiqot o'tkazish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar Ro'yxati

Baddeley, A. (2003). Working memory: Looking back and looking forward. Nature Reviews Neuroscience, 4(10), 829–839.

Bialystok, E. (2012). The cognitive benefits of being bilingual. Cerebrum: The Dana Forum on Brain Science. PMC3583091.

Costa, A., & Sebastián-Gallés, N. (2014). How does the bilingual experience sculpt the brain? Nature Reviews Neuroscience, 15(5), 336–345.

Diamond, A. (2013). Executive functions. Annual Review of Psychology, 64, 135–168.

Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. American Psychologist, 34(10), 906–911.

Frontiers in Behavioral Neuroscience. (2022). Metacognition: ideas and insights from neuro- and educational sciences. PMC8187395.

Giedd, J. N., Blumenthal, J., Jeffries, N. O., et al. (2004). Brain development during childhood and adolescence: A longitudinal MRI study. Nature Neuroscience, 2(10), 861–863.

Heaton, R. K., Chelune, G. J., Talley, J. L., Kay, G. G., & Curtiss, G. (1993). Wisconsin Card Sorting Test Manual: Revised and Expanded. Psychological Assessment Resources.

Kahneman, D. (2011). Thinking, Fast and Slow. Farrar, Straus and Giroux.

Keysar, B., Hayakawa, S. L., & An, S. G. (2012). The foreign-language effect: Thinking in a foreign tongue reduces decision biases. Psychological Science, 23(6), 661–668.

Schraw, G., & Dennison, R. S. (1994). Assessing metacognitive awareness. Contemporary Educational Psychology, 19(4), 460–475.

Sotvoldiyev, A. (2021). Metakognitiv bilish ko'nikmalarini baholash inventarining o'zbek tiliga moslashtirilishi. O'zbekiston Psixologiya Jurnali, 14(2), 45–58.

Tohirova Maftuna Bozorovna
Buxoro xalqaro universiteti magistri

AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDA PSIXOLOGIYANING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada axborot texnologiyalari rivojlanishi sharoitida psixologiya fanining ahamiyati, inson-kompyuter o‘zaro ta’siri, foydalanuvchi xulq-atvori, raqamli muhitning shaxs psixikasiga ta’siri hamda psixologik omillarning axborot tizimlari samaradorligini oshirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalarini loyihalash va ulardan foydalanishda psixologik yondashuvlarning amaliy ahamiyati yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *axborot texnologiyalari, psixologiya, inson-kompyuter o‘zaro ta’siri, foydalanuvchi xulqi, raqamli muhit, sun’iy intellekt, kognitiv jarayonlar, psixologik xavfsizlik.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается значение психологии в условиях развития информационных технологий, анализируются особенности взаимодействия человека и компьютера, поведение пользователей, влияние цифровой среды на психику личности, а также роль психологических факторов в повышении эффективности информационных систем. Освещается практическое значение психологических подходов при разработке и использовании современных информационных технологий.*

Ключевые слова: *информационные технологии, психология, взаимодействие человека и компьютера, поведение пользователя, цифровая среда, искусственный интеллект, когнитивные процессы, психологическая безопасность.*

Abstract. *This article examines the importance of psychology in the development of information technologies. It analyzes human-computer interaction, user behavior, the impact of digital environments on human psychology, and the role of psychological factors in improving the effectiveness of information systems. The practical significance of psychological approaches in the design and use of modern information technologies is also highlighted.*

Keywords: *information technology, psychology, human-computer interaction, user behavior, digital environment, artificial intelligence, cognitive processes, psychological security.*

Kirish. XXI asr axborot texnologiyalarining misli ko‘rilmagan darajada rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Zamonaviy jamiyatda kompyuter texnologiyalari, internet tarmoqlari, mobil qurilmalar, sun’iy intellekt tizimlari, bulutli texnologiyalar hamda raqamli kommunikatsiya vositalari inson faoliyatining barcha sohalariga keng kirib bormoqda. Ta’lim, sog‘liqni saqlash,

iqtisodiyot, boshqaruv, ishlab chiqarish va ijtimoiy munosabatlar tizimida axborot texnologiyalaridan foydalanish kundalik ehtiyojga aylanib ulgurdi. Raqamlashtirish jarayonlari insonlarning axborotni qabul qilishi, qayta ishlashi, saqlashi va uzatish usullarini tubdan o‘zgartirib, yangi ijtimoiy-psixologik munosabatlarning shakllanishiga sabab bo‘lmoqda.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi inson hayotini yengillashtirish, mehnat unumdorligini oshirish va kommunikativ imkoniyatlarni kengaytirish bilan bir qatorda, shaxs psixikasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, internet va ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi insonlarning muloqot qilish shakllarini o‘zgartirib, virtual muhitda yangi ijtimoiy aloqalar tizimini yuzaga keltirdi. Buning natijasida insonlarning emotsional holati, motivatsiyasi, diqqati, xotirasi va qaror qabul qilish jarayonlarida muayyan o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Shu sababli axborot texnologiyalarining inson psixologiyasiga ta’sirini ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Psixologiya fani insonning ruhiy jarayonlari, xulq-atvori va faoliyat qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan sifatida axborot texnologiyalarini yaratish va takomillashtirishda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Ayniqsa, inson-kompyuter o‘zaro ta’siri (Human-Computer Interaction), foydalanuvchi tajribasi (User Experience), foydalanuvchi interfeysi (User Interface) hamda raqamli muhitda shaxs xulq-atvorini o‘rganish yo‘nalishlarida psixologik bilimlarning ahamiyati ortib bormoqda. Axborot tizimlarining samaradorligi ko‘p jihatdan foydalanuvchilarning yosh, individual va psixologik xususiyatlarini hisobga olish darajasiga bog‘liq bo‘lib, ushbu omillar texnologiyalarning qulayligi va ommabopligini belgilaydi.

Bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi psixologiya va axborot texnologiyalari o‘rtasidagi integratsiyani yanada kuchaytirmoqda. Aqlli tizimlar, virtual yordamchilar, tavsiyaviy algoritmlar va chatbotlar inson ehtiyojlarini aniqlash, uning xatti-harakatlarini prognoz qilish hamda individual yondashuvni ta’minlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Bunday texnologiyalarni yaratishda kognitiv psixologiya, ijtimoiy psixologiya va differensial psixologiya yutuqlaridan keng foydalanilmoqda.

Shuningdek, raqamli muhitda internet qaramligi, axborot zo‘riqishi, kiberbulling, virtual muloqotning salbiy oqibatlari kabi muammolarning yuzaga kelishi ham psixologik tadqiqotlarning ahamiyatini oshirmoqda. Ushbu muammolarni bartaraf etish, foydalanuvchilarning psixologik xavfsizligini ta’minlash hamda sog‘lom raqamli madaniyatni shakllantirishda psixologik yondashuvlar muhim vosita hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, axborot texnologiyalarida psixologiyaning ahamiyatini o‘rganish, uning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilish hamda inson va texnologiya o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning psixologik mexanizmlarini aniqlash zamonaviy ilm-fanning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari sharoitida axborot texnologiyalari jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biriga aylanib bormoqda. Kompyuter texnologiyalari, internet tarmoqlari, sun’iy intellekt tizimlari, mobil ilovalar va raqamli platformalarning keng qo‘llanilishi inson faoliyatining barcha jabhalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Natijada inson va texnologiya o‘rtasidagi munosabatlar yangi mazmun kasb etib, ushbu jarayonlarning psixologik jihatlarini chuqur o‘rganish zarurati yuzaga kelmoqda.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish insonning fikrlash jarayoni, diqqat, xotira, emotsional holati, motivatsiyasi va ijtimoiy munosabatlariga bevosita ta’sir qiladi. Bir tomondan, raqamli texnologiyalar axborot olish imkoniyatlarini kengaytirib, ta’lim va kasbiy faoliyat samaradorligini oshirmoqda. Ikkinchi tomondan esa internet qaramligi, axborot zo‘riqishi, kiberbulling, virtual muloqotning kuchayishi va shaxslararo munosabatlarning transformatsiyalanishi kabi qator ijtimoiy-psixologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu esa axborot texnologiyalarining inson psixikasiga ta’sirini ilmiy jihatdan tadqiq etishni taqozo etadi.

Zamonaviy dasturiy mahsulotlar va axborot tizimlarini ishlab chiqishda foydalanuvchilarning yosh, individual va psixologik xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik qonuniyatlarga asoslangan interfeyslar va raqamli xizmatlar foydalanuvchilarga qulaylik yaratib, tizimlarning samaradorligi hamda foydalanish darajasini oshiradi. Shu bois inson-kompyuter o‘zaro ta’siri, foydalanuvchi tajribasi va raqamli xulq-atvor

masalalarini o‘rganish nafaqat psixologiya, balki axborot texnologiyalari sohasining ham ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi psixologik bilimlarning amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda. Inson ehtiyojlari, hissiy holati va xulq-atvor xususiyatlarini tahlil qilishga asoslangan intellektual tizimlar samarali faoliyat yuritishi uchun psixologik tadqiqotlar natijalaridan foydalanish zarur. Shu nuqtai nazardan, axborot texnologiyalarida psixologiyaning ahamiyatini o‘rganish, uning nazariy va amaliy imkoniyatlarini aniqlash hamda inson va texnologiya o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning psixologik mexanizmlarini tadqiq etish bugungi kunning dolzarb ilmiy va amaliy masalalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Psixologiya va axborot texnologiyalari integratsiyasi masalalari so‘nggi yillarda ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida inson va texnologiya o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Shu sababli ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan ushbu masalaning nazariy hamda amaliy jihatlari keng tadqiq etilgan.

Inson-kompyuter o‘zaro ta’siri sohasida taniqli olim J. Nielsen foydalanish qulayligi (usability) konsepsiyasini ishlab chiqib, dasturiy mahsulotlarning muvaffaqiyati foydalanuvchi ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olish bilan bevosita bog‘liqligini asoslab bergan. Uning fikricha, texnologik tizimlar inson uchun qulay, tushunarli va intuitiv bo‘lishi kerak. D. Norman esa inson-kompyuter o‘zaro ta’sirining psixologik mexanizmlarini tadqiq etib, foydalanuvchi markazlashgan dizayn tamoyillarini ilgari surgan. Olim texnologik mahsulotlarni yaratishda insonning idrok, xotira, diqqat va tafakkur xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ta’kidlagan.

Psixologiyaning klassik yo‘nalishlari vakillari ham axborot texnologiyalarini o‘rganishda muhim nazariy asos yaratganlar. Jumladan, B.F. Skinnerning bixevioristik nazariyasi raqamli platformalarda foydalanuvchilarning xatti-harakatlarini boshqarish mexanizmlarini tushuntirishda keng qo‘llaniladi. Uning mustahkamlash va rag‘batlantirish haqidagi qarashlari ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar va onlayn xizmatlarda foydalanuvchilar faolligini oshirish mexanizmlarining psixologik negizini tashkil etadi. Shuningdek, J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi hamda L.S. Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy yondashuvi zamonaviy elektron ta’lim platformalarini yaratishda muhim metodologik manba hisoblanadi.

Kognitiv psixologiya vakillari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda insonning axborotni qabul qilish, qayta ishlash va saqlash jarayonlari o‘rganilgan. M. Eysenck, J. Anderson va boshqa olimlarning ishlari elektron tizimlar interfeyslarini yaratishda kognitiv yuklama, diqqat taqsimoti va xotira imkoniyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqotlar natijasida foydalanuvchilarning tizim bilan ishlash samaradorligini oshirishga qaratilgan ko‘plab tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Sun’iy intellekt va psixologiya integratsiyasi masalalari ham zamonaviy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Tadqiqotchilar sun’iy intellekt tizimlari insonning qaror qabul qilish jarayonlari, hissiy holati va ehtiyojlarini tahlil qilish imkoniyatlariga ega bo‘lib borayotganini qayd etadilar. Shu sababli psixologik bilimlar chatbotlar, virtual yordamchilar va tavsiyaviy tizimlarning samaradorligini oshirishda keng qo‘llanilmoqda.

Mahalliy olimlarning tadqiqotlarida ham axborot texnologiyalarining shaxs rivojlanishi, ta’lim sifati va kasbiy faoliyatga ta’siri masalalari alohida o‘rin egallaydi. O‘zbekistonlik tadqiqotchilar tomonidan yoshlarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, mediasavodxonlikni shakllantirish, axborot xavfsizligini ta’minlash hamda internet madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ushbu tadqiqotlarda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun foydalanuvchilarning psixologik tayyorgarligi muhim omil ekanligi ta’kidlangan.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, axborot texnologiyalarining muvaffaqiyatli qo‘llanilishi texnik imkoniyatlar bilan bir qatorda insonning psixologik xususiyatlarini hisobga olishga ham bog‘liqdir. Shuning uchun psixologiya va axborot texnologiyalari integratsiyasini chuqur o‘rganish, foydalanuvchi ehtiyojlariga mos texnologiyalar yaratish hamda raqamli muhitning inson psixikasiga ta’sirini aniqlash bugungi kun ilm-fanining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Muhokama. Axborot texnologiyalarining muvaffaqiyatli qo‘llanilishi foydalanuvchi psixologiyasini chuqur tushunishni talab qiladi. Insonning idrok qilish imkoniyatlari, diqqat hajmi va xotira sig‘imi interfeyslarni loyihalashda muhim omil hisoblanadi. Murakkab va tushunarsiz interfeyslar foydalanuvchilarda stress va charchoqni keltirib chiqaradi, natijada tizimdan foydalanish samaradorligi pasayadi.

Psixologik bilimlar sun’iy intellekt tizimlarini yaratishda ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, chatbotlar, virtual yordamchilar va tavsiyaviy tizimlarning samarali ishlashi inson ehtiyojlari va xulq-atvor qonuniyatlarini hisobga olish bilan bog‘liq. Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlarning foydalanuvchi motivatsiyasi va emotsional holatiga ta’siri ham psixologik jihatdan o‘rganilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhitdan oqilona foydalanish shaxsning ijtimoiy moslashuvchanligi va kasbiy samaradorligini oshiradi.

Metodologik tahlil. Mazkur tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Axborot texnologiyalari va psixologiya integratsiyasiga oid nazariy manbalar o‘rganildi. Shuningdek, psixologik omillarning axborot tizimlari samaradorligiga ta’siri bo‘yicha mavjud ilmiy tadqiqotlar qiyosiy tahlil qilindi.

Metodologik jadval

1-jadval. Axborot texnologiyalarida psixologik omillarning ahamiyati

Psixologik omil	Axborot texnologiyalaridagi namoyon bo‘lishi	Ahamiyati
Idrok	Interfeys dizaynini qabul qilish	Tizimdan foydalanishni yengillashtiradi
Diqqat	Axborotni saralash va qayta ishlash	Ish unumdorligini oshiradi
Xotira	Ma’lumotlarni eslab qolish	Navigatsiyani qulaylashtiradi
Motivatsiya	Platformadan foydalanish faolligi	Foydalanuvchi faolligini oshiradi
Emotsional holat	Foydalanuvchi tajribasi (UX)	Qoniqish darajasini ta’minlaydi
Psixologik xavfsizlik	Kiberxavfsizlikka munosabat	Axborot himoyasini kuchaytiradi

Jadval tahlili

Jadval ma’lumotlari psixologik omillar axborot texnologiyalarining samarali faoliyat ko‘rsatishida muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Xususan, idrok va diqqat jarayonlari foydalanuvchining axborotni tez va aniq qabul qilishiga xizmat qiladi. Xotira bilan bog‘liq mexanizmlar tizimlardan foydalanish qulayligini oshiradi. Motivatsiya va emotsional holat esa foydalanuvchi tajribasining sifatini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Psixologik xavfsizlikning yuqori darajada shakllanganligi esa shaxsning kiberxavfsizlik talablariga mas’uliyat bilan yondashishini ta’minlaydi.

Xulosa. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi psixologiya fanining amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda. Inson-kompyuter o‘zaro ta’siri, foydalanuvchi ehtiyojlari va kognitiv jarayonlarni hisobga olish zamonaviy axborot tizimlarining samaradorligini ta’minlaydi. Psixologik yondashuvlar asosida yaratilgan texnologiyalar foydalanuvchilar uchun qulay, xavfsiz va samarali muhit yaratishga xizmat qiladi. Shu bois axborot texnologiyalarini rivojlantirish jarayonida psixologik tadqiqotlar va amaliy tavsiyalardan keng foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Norman D. The Design of Everyday Things. – New York: Basic Books, 2013.

2. Nielsen J. Usability Engineering. – San Francisco: Morgan Kaufmann, 1994.
3. Skinner B.F. Science and Human Behavior. – New York: Free Press, 1953.
4. Shneiderman B. Designing the User Interface. – Boston: Pearson, 2017.
5. Rogers Y., Sharp H., Preece J. Interaction Design. – New York: Wiley, 2019.
6. Turkle S. Alone Together. – New York: Basic Books, 2017.
7. Castells M. The Internet Galaxy. – Oxford University Press, 2001.
8. Eysenck M.W. Cognitive Psychology. – New York: Psychology Press, 2018.
9. Karimova V.M. Psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
10. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019.

Rizayeva Gulasal Mizrob qizi
Navoiy Region, Qiziltepa
District, Secondary School No.2

THE ROLE OF COMMUNICATIVE METHODS IN DEVELOPING SPEAKING SKILLS IN ENGLISH LESSONS

Abstract. The article explores the theoretical foundations of communicative methods in English language teaching and their role in developing speaking skills. Communicative Language Teaching (CLT) is examined as a linguistic and pedagogical approach grounded in theories of communicative competence, interactional linguistics, and sociocultural learning theory. The study analyzes how speaking skills are conceptualized within communicative methodology, emphasizing language as a tool for meaningful interaction rather than a system of isolated grammatical rules. The article also highlights the contributions of key scholars such as Hymes, Canale and Swain, Richards and Rodgers, and others in shaping the communicative paradigm. The findings indicate that communicative methods provide a strong theoretical framework for understanding the development of speaking competence as a dynamic, interaction-based process.

Keywords: Communicative methods, speaking skills, communicative competence, CLT, interaction, discourse, second language acquisition, theoretical linguistics.

Introduction. The teaching of English as a foreign language has undergone significant theoretical transformation over the past decades. Traditional approaches to language instruction were largely based on structural linguistics, where emphasis was placed on grammar rules, sentence formation, and written accuracy. However, with the emergence of communicative approaches in the late 20th century, the understanding of language learning underwent a fundamental transformation. Language began to be viewed not as an isolated system of rules, but as a tool for meaningful communication embedded in social interaction. This shift marked the beginning of Communicative Language Teaching (CLT), which has since become one of the most influential paradigms in applied linguistics.

A central figure in this transformation was Dell Hymes (1972), who introduced the concept of communicative competence. Hymes argued that knowing a language involves more than grammatical accuracy; it also requires understanding how language is used appropriately in

different social contexts. This idea challenged traditional linguistic theories that focused primarily on structural correctness. Within this theoretical framework, speaking skills are no longer interpreted as simple verbal output but as complex communicative behavior. Speaking involves not only producing grammatically correct sentences but also selecting appropriate expressions, responding to interlocutors, and adjusting language according to social and contextual variables. In modern second language acquisition theory, speaking is understood as a multi-layered process involving cognitive processing, interactional negotiation, and discourse organization. Learners must simultaneously manage vocabulary retrieval, grammatical structuring, pronunciation control, and pragmatic appropriateness, all within real-time communication. The importance of communicative methods lies in their ability to simulate authentic language use in the classroom. Instead of focusing solely on form, CLT encourages learners to engage in tasks that require meaningful interaction. These tasks include discussions, problem-solving activities, role-plays, and information gap exercises, all of which promote spontaneous speech production. Another important aspect of CLT is its learner-centered nature. Unlike traditional teacher-centered approaches, communicative methods place learners at the center of the learning process. This shift encourages active participation, autonomy, and responsibility in language learning. Speaking skills, within this theoretical framework, are considered a core component of communicative competence. They involve the ability to construct meaningful discourse, negotiate meaning, and adapt language use according to context. Therefore, communicative methods are essential for understanding how speaking competence develops in second language acquisition.

Literature Review: The theoretical development of communicative language teaching is grounded in several influential linguistic and psycholinguistic theories. Dell Hymes first introduced the concept of communicative competence, emphasizing the importance of social and contextual appropriateness in language use. This marked a shift from purely grammatical models of language ability. Canale and Swain expanded this concept by proposing a model that includes grammatical, sociolinguistic, discourse, and strategic competences. This framework remains one of the most widely accepted theoretical models in applied linguistics. Richards and Rodgers define communicative language teaching as an approach rather than a strict method, highlighting its theoretical basis in interactional views of language. According to them, language is best understood as a system for expressing meaning and facilitating communication. Littlewood also emphasizes that language learning is fundamentally a communicative process, where meaning-focused interaction plays a central role in developing competence. Swain's Output hypothesis provides further theoretical support by suggesting that language production is essential for developing linguistic knowledge. Speaking, therefore, is not only an outcome of learning but also a mechanism that promotes learning itself. Krashen's Input hypothesis also contributes to the theoretical foundation by emphasizing the importance of comprehensible input in language acquisition, which complements communicative interaction. Together, these theories form the foundation of communicative language teaching and its application to speaking skill development.

Discussion: Communicative methods emphasize the communicative function of language as opposed to the formal systems of rules that comprise language. The focus of this perspective for the learning of a second language is on the understanding of the skill of speaking. From the cognitive point of view, speaking is a complex psychological activity. It invokes the coordinated performance of a number of sub-processes such as the retrieval of lexis, the construction of syntax, the encoding of phonology, and the selection of the required act of speech. These processes are the focus of communicative methods, and are further augmented by the development of automaticity through practice of the language in meaningful contexts. With the performance of a communicative task, the cognitive load is reduced, and the level of control of the speech is diminished, resulting in fluent speech. An important theoretical consideration is the development of speaking and the organization of discourse. Practice of isolated sentences is inadequate as speaking involves the production of extended discourse that is connected and logically ordered, and makes use of discourse markers, cohesive devices, and the progression of thought. Communicative methods place emphasis on task types such as discussions, presentations, and storytelling, which elicit the use of language in a manner that reflects real life.

Strategic competence is fundamental to the development of speaking skills. Communicative speaking involves scenarios where the speakers' knowledge of the language is inadequate, and therefore reliance on strategic speaking is necessary. This is communicative speaking that is sustained by paraphrasing, approximation, circumlocution, or the use of gestures. Communicative speaking is, therefore, a sustained interaction that does not rely on the accurate use of the language in its entirety but on the ability to continue the exchange of meanings. According to Vygotsky, learning occurs through social interaction within a culturally mediated environment. In this context, speaking is both a cognitive and social activity. Learners internalize language through interaction with peers, teachers, and more proficient speakers. Over time, external speech becomes internalized as cognitive competence. The crucial dimension is the role of affective factors in speaking performance. Learners' willingness to speak is influenced by psychological variables such as anxiety, motivation, and self-confidence. Communicative methods reduce affective barriers by creating supportive learning environments where errors are viewed as a natural part of the learning process. This encourages learners to take risks and engage more actively in communication. Fluency and accuracy are not viewed as opposing elements in communicative theory but as complementary dimensions of speaking competence. Fluency refers to the ability to produce speech smoothly and without excessive hesitation, while accuracy refers to grammatical correctness. Communicative methods prioritize fluency in early stages of learning, allowing accuracy to develop gradually through continued exposure and corrective feedback. It demonstrates that speaking skills are multi-dimensional and cannot be explained through a single theoretical lens. Instead, they emerge from the interaction of cognitive processing, discourse organization, social interaction, and psychological readiness. Communicative Language Teaching provides a comprehensive framework that integrates these dimensions, offering a more realistic understanding of how speaking competence develops in second language learning contexts.

Conclusion: The study of the communicative approaches to English language teaching reveals that Communicative Language Teaching (CLT) is a widely recognized and well-grounded approach to teaching the speaking component of second language acquisition. Building on the theories and works of leading authors such as Hymes, Canale and Swain, Krashen, Swain, Vygotsky, and others, CLT offers a multidimensional perspective on speaking as a complex process that incorporates linguistics, cognitive, interaction, and sociocultural dimensions. This study shows that speaking is more than the ability to use language accurately. It is also the ability to use language appropriately, which is the integration of grammar, sociolinguistic, discourse, and strategic competencies. In this perspective, learners are the constructors of knowledge. Through interaction and the negotiation of meaning, aided by tasks and the use of language, learners are able to achieve a balance of fluency and accuracy, and appropriateness. CLT places emphasis on the positive impact of meaning focused language use on speaking skill development. It is Swain's Output hypothesis and Krashen's Input hypothesis that explain the role of language use and language input in a communicative classroom. Vygotsky's sociocultural theory of speaking also supports the positive impact of a supportive, low anxious, risk taking classroom on the internalization of language and the development of speaking. It bridges theory and practice by connecting cognitive processes, discourse-level organization, and social interaction. Therefore, communicative methods remain essential in modern language pedagogy, as they reflect how language is actually used in real-life communication and how learners gradually develop the ability to speak effectively, fluently, and meaningfully in a second language.

References

1. Brown, H. D. (2000). *Principles of Language Learning and Teaching* (4th ed.). New York: Pearson Education. -P. 48-72; 266-290
2. Canale, M. (1983). From Communicative Competence to Communicative Language Pedagogy. In J. C. Richards & R. W. Schmidt (eds.), *Language and Communication*. London: Longman. -P.2-27

3. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. *Applied Linguistics*, Vol. 1(1). Oxford University Press. -P.1-47
4. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th ed.). Harlow: Pearson Longman. -P.39-65; 123-145
5. Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin. -P.269-293
6. Johnson, K., & Morrow, K. (1981). *Communication in the Classroom*. London: Longman. -P.1-25; 45-63
7. Krashen, S. D. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press. -P.9-32; 55-68
8. Littlewood, W. (1981). *Communicative Language Teaching: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press. -P.1-30
9. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.-P.153-188
10. Savignon, S. J. (1991). Communicative Language Teaching: State of the Art. *TESOL Quarterly*, 25(2). -P.261-277
11. Swain, M. (1985). Communicative Competence: Some Roles of Comprehensible Output. In S. Gass & C. Madden (eds.), *Input in Second Language Acquisition*. Rowley, MA: Newbury House. -P.235-253
12. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press. –P.84-91;102-117.

Раджабов М.С.
Бухарский международный университет,Бухара,Узбекистан.
Научный руководитель: Ражабов Ш.С.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ АЛГОРИТМОВ СОРТИРОВКИ НА РАЗЛИЧНЫХ ТИПАХ ВХОДНЫХ ДАННЫХ

Аннотация. *В работе представлен сравнительный анализ эффективности шести классических алгоритмов сортировки на четырех типах входных данных: случайных, отсортированных, обратно отсортированных и почти отсортированных массивах. Целью исследования является эмпирическая проверка теоретических оценок временной сложности алгоритмов и разработка практических рекомендаций по выбору оптимального алгоритма. Реализация выполнена на языке Python 3.11, эксперименты проведены на массивах размером от 100 до 100 000 элементов. Установлено, что быстрая сортировка и сортировка слиянием наиболее эффективны для случайных данных, тогда как сортировка вставками демонстрирует преимущество на почти отсортированных массивах. Полученные результаты подтверждают теоретические оценки сложности с коэффициентом детерминации $R^2 > 0,98$.*

Ключевые слова: *алгоритмы сортировки, временная сложность, эмпирический анализ, быстрая сортировка, сортировка слиянием, асимптотическая оценка, оптимизация программного обеспечения.*

Введение. Сортировка данных является одной из фундаментальных операций в современной информатике. По различным оценкам, на операции сортировки приходится до 25 % всех вычислительных ресурсов, затрачиваемых компьютерными системами[15]. Несмотря на хорошо изученные теоретические оценки сложности алгоритмов,

[15] Шафранов, М. А. Сравнительный анализ алгоритмов сортировки на различных типах данных / М. А. Шафранов // Программная инженерия. — 2021. — Т. 12, № 4. — С. 158–167.

представленные в классических трудах Д. Кнута[16] и Т. Кормена[17] , практическая производительность алгоритмов существенно зависит от характера входных данных. В реальных приложениях часто встречаются частично упорядоченные данные, дубликаты и специфические распределения значений, что делает актуальным эмпирическое исследование поведения алгоритмов на различных типах входных данных[18].

Целью настоящего исследования является сравнительный анализ эффективности шести классических алгоритмов сортировки на различных типах входных данных и выработка практических рекомендаций по выбору оптимального алгоритма. Для достижения поставленной цели сформулированы следующие задачи: провести теоретический анализ временной сложности алгоритмов; разработать программный инструментарий для эмпирических измерений; выполнить серию экспериментов на различных типах входных данных; сопоставить теоретические оценки с эмпирическими результатами; сформулировать рекомендации по выбору алгоритма в зависимости от характеристик данных.

Материалы и методы. В качестве объектов исследования выбраны шесть классических алгоритмов сортировки, представляющих две основные группы по временной сложности: алгоритмы с квадратичной сложностью $O(n^2)$ — пузырьковая сортировка, сортировка вставками, сортировка выбором; алгоритмы с логлинейной сложностью $O(n \log n)$ — быстрая сортировка, сортировка слиянием, сортировка кучей [2, 3]. Все алгоритмы реализованы на языке программирования Python 3.11.

Эксперименты проведены на четырех типах входных данных: случайных массивах, отсортированных массивах, обратно отсортированных массивах и почти отсортированных массивах (95 % элементов упорядочены, 5 % переставлены). Размеры тестовых массивов варьировались от 100 до 100 000 элементов. Для каждой комбинации алгоритма, типа данных и размера массива выполнялось 10 запусков с измерением времени выполнения с помощью функции time.perf_counter(). В качестве результата использовалось среднее арифметическое значение. Воспроизводимость экспериментов обеспечивалась фиксированным начальным значением генератора псевдослучайных чисел (seed = 42) и однотипными условиями запуска.

Аппаратная конфигурация тестового стенда: процессор Intel Core i7-12700K (3.6 ГГц, 12 ядер), 32 ГБ оперативной памяти DDR4-3200 МГц, операционная система Ubuntu 22.04 LTS. Статистическая обработка результатов включала расчет среднего арифметического, стандартного отклонения и коэффициента детерминации R^2 для проверки соответствия эмпирических данных теоретическим моделям.

Результаты исследования. По результатам экспериментов установлено, что для случайных входных данных алгоритмы с логлинейной сложностью демонстрируют производительность, на 3–4 порядка превышающую производительность алгоритмов с квадратичной сложностью. При n = 100 000 разница между быстрой сортировкой (0,471 с) и пузырьковой сортировкой (981,2 с) составляет более 2000 раз. Среди логлинейных алгоритмов лидером по скорости является быстрая сортировка, уступающие ей сортировка слиянием (на 25–35 %) и сортировка кучей (на 60–65 %). Среди квадратичных алгоритмов наиболее эффективной оказывается сортировка вставками [19].

[16] Кнут, Д. Э. Искусство программирования. Т. 3. Сортировка и поиск : пер. с англ. / Д. Э. Кнут. — 2-е изд. — Москва : Вильямс, 2014. — 832 с. — ISBN 978-5-8459-1880-1.

[17] Кормен, Т. Алгоритмы: построение и анализ : пер. с англ. / Т. Кормен, Ч. Лейзерсон, Р. Ривест, К. Штайн. — 3-е изд. — Москва : Вильямс, 2013. — 1328 с. — ISBN 978-5-8459-1794-2.

[18] Левитин, А. В. Алгоритмы. Введение в разработку и анализ : пер. с англ. / А. В. Левитин. — Москва : Вильямс, 2006. — 576 с. — ISBN 5-8459-0987-2.

[19] Седжвик, Р. Алгоритмы на Java : пер. с англ. / Р. Седжвик, К. Уэйн. — 4-е изд. — Москва : Вильямс, 2013. — 848 с. — ISBN 978-5-8459-1781-2.

На отсортированных данных кардинально изменяется картина производительности. Сортировка вставками и пузырьковая сортировка с оптимизацией ранней остановки демонстрируют линейную сложность O(n), что делает их самыми быстрыми алгоритмами для данного типа данных. Сортировка вставками обрабатывает 100 000 отсортированных элементов за 0,068 секунды. В то же время быстрая сортировка со случайным выбором опорного элемента на отсортированных данных замедляется до 486,2 секунд при n = 100 000 вследствие несбалансированного разбиения массива [20].

Наибольший практический интерес представляют результаты на почти отсортированных данных (5 % перестановок), поскольку именно такие данные часто встречаются в реальных приложениях. На данном типе входных данных сортировка вставками демонстрирует свою адаптивность: при n = 10 000 время выполнения составляет 0,328 с, что лишь в 8 раз превышает показатель быстрой сортировки. Это свойство делает сортировку вставками предпочтительным выбором для сценариев добавления небольшого числа элементов в уже отсортированный массив.

Анализ темпов роста времени выполнения подтверждает теоретические оценки сложности. Для алгоритмов с квадратичной сложностью удвоение размера массива приводит к учетверению времени выполнения (коэффициент роста ~4,0), а для логлинейных алгоритмов данный коэффициент составляет приблизительно 2,1–2,2. Коэффициенты детерминации R^2 для всех исследованных алгоритмов превышают 0,98, что подтверждает высокую степень соответствия эмпирических данных теоретическим моделям. Анализ коэффициентов адаптивности показал, что сортировки слиянием и кучей демонстрируют наиболее стабильную производительность независимо от характера входных данных (коэффициент адаптивности близок к 1,0).

Выводы. Проведенное исследование подтверждает теоретические оценки сложности алгоритмов сортировки и демонстрирует существенное влияние характера входных данных на их практическую эффективность. Установлено, что не существует универсально оптимального алгоритма сортировки, и выбор должен производиться с учетом ожидаемых характеристик данных.

Сформулированы следующие практические рекомендации: для общего случая сортировки данных с неизвестным распределением рекомендуется быстрая сортировка со случайным выбором опорного элемента; при необходимости гарантированной производительности в худшем случае предпочтительна сортировка слиянием; для почти отсортированных данных оптимальным выбором является сортировка вставками; при жестких ограничениях по памяти рекомендуется сортировка кучей. Для небольших массивов ($n < 50$) использование квадратичных алгоритмов, особенно сортировки вставками, может быть оправдано благодаря низким константным коэффициентам .

Полученные результаты могут быть использованы при разработке программного обеспечения, требующего эффективной обработки больших объемов данных, а также в образовательном процессе при преподавании курсов по алгоритмам и структурам данных. Перспективными направлениями дальнейших исследований являются анализ параллельных версий алгоритмов на многоядерных архитектурах, исследование гибридных алгоритмов (Timsort, Introsort) и изучение влияния характеристик процессора на эффективность сортировки.

Список литературы

1. Шафранов, М. А. Сравнительный анализ алгоритмов сортировки на различных типах данных / М. А. Шафранов // Программная инженерия. — 2021. — Т. 12, № 4. — С. 158—167.

2. Кнут, Д. Э. Искусство программирования. Т. 3. Сортировка и поиск : пер. с англ. / Д. Э. Кнут. — 2-е изд. — Москва : Вильямс, 2014. — 832 с. — ISBN 978-5-8459-1880-1.

[20] Bentley, J. L. Engineering a Sort Function / J. L. Bentley, M. D. McIlroy // Software: Practice and Experience. — 1993. — Vol. 23, № 11. — P. 1249–1265.

3. Кормен, Т. Алгоритмы: построение и анализ : пер. с англ. / Т. Кормен, Ч. Лейзерсон, Р. Ривест, К. Штайн. — 3-е изд. — Москва : Вильямс, 2013. — 1328 с. — ISBN 978-5-8459-1794-2.

4. Левитин, А. В. Алгоритмы. Введение в разработку и анализ : пер. с англ. / А. В. Левитин. — Москва : Вильямс, 2006. — 576 с. — ISBN 5-8459-0987-2.

5. Седжвик, Р. Алгоритмы на Java : пер. с англ. / Р. Седжвик, К. Уэйн. — 4-е изд. — Москва : Вильямс, 2013. — 848 с. — ISBN 978-5-8459-1781-2.

6. Bentley, J. L. Engineering a Sort Function / J. L. Bentley, M. D. McIlroy // Software: Practice and Experience. — 1993. — Vol. 23, № 11. — P. 1249秆65.

7. Musser, D. R. Introspective Sorting and Selection Algorithms / D. R. Musser // Software: Practice and Experience. — 1997. — Vol. 27, № 8. — P. 983閆

Kobilova Feruza Tolibovna
The English teacher of Bukhara International University

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES TO STUDENTS OF NON-PHILOLOGICAL SPECIALTIES

Abstract *. This article is justified by the need to study the psychological features of teaching the students the English language in order to achieve the most effective result in its further study. The aim of the work is to identify and describe the features of teaching English to students to identify methods that allow for the development of constructive interaction between teachers and students, as well as the development of lesson plans.*

Keywords*: developmental, educational, general education, foreign language, children of primary preschool age.*

Introduction . Modern globalization manifests itself in all spheres of human society, therefore it is vital to know at least one foreign language. People communicate with each other, convey their knowledge, thoughts, emotions, mood, and all this happens through the use of words. If you know a foreign language, new perspectives open up in front of you in life, communication, work. In our time, English is a generally recognized language of international communication, the vocabulary of which has its own national identity.

The question of when to start teaching a child a foreign language

is of interest to many parents. This is quite expected, because knowledge of at least one foreign language in our time has turned from a wish into a necessity. Scientists adherents of early development believe that it is in the first years of life that it is necessary to be with the child and strict and affectionate, and when he begins to develop independently, you need to gradually learn to respect his “I”, his will. More precisely, the influence of the parents on the child must end before kindergarten. Nonintervention at an early age, and then pressure on the child at a later age, can destroy

his talent and cause resistance [1].

Issues related to teaching a foreign language to students who are relevant, since the age from 17-18 years old is considered by specialists as the most favorable period for mastering a foreign language. [2;7]. Teaching children the English language pursues a comprehensive implementation of practical, educational, educational and developmental goals. The implementation of the practical goal should ensure the achievement of the other three: developmental, educational, and general education, and thus, a foreign language contributes to the formation of a comprehensively developed personality, which is the main task of secondary school at the present stage of the formation of our society.[3].

Methods . Methods of work is the identification and description of the features of teaching English to young children, the definition of methods that allow the development of constructive interaction between teachers and students, as well as the development of lesson plans. [4;58]. The set goal revealed the solution of the following tasks:

1. Consider the specifics of teaching young children a foreign language;
2. Describe the features of early learning of a foreign language;
3. Consider the peculiarities of organizing foreign language classes with young children;
4. Analyze practical recommendations for teaching young children a foreign language;
5. Consider the content of teaching a foreign language;
6. Consider phonetic games for young children as one of the ways to learn a foreign language;
7. Development of guidelines for conducting classes with preschool children.
8. Conduct an experiment with the introduction of guidelines in the educational process.

The subject of the study is the use of guidelines in teaching preschool children

The theoretical significance lies in the fact that this study provides material for further theoretical generalizations, contributes to the development of such theoretical gaps as the interaction of language and thinking, the role of language in explication and formation of a picture of the world.

The practical significance lies in the possibility of using the work in the further study of this topic, as well as in conducting classes on the methods of teaching and upbringing, as well as in conducting foreign language lessons with young children.

The relevance of early learning a foreign language is determined by the needs of society. [6;58]. Teaching a foreign language to children of primary preschool age creates excellent opportunities for mastering a foreign language.Nowadays, a foreign language is a ubiquitous practice based on modern and effective technologies of teaching a foreign language, taking into account a personality oriented methodology, age characteristics of young children [7;60].

The goal of teaching young children a foreign language is to develop interest in learning, knowledge of the world around, relationships and cultures on the basis of mastering a foreign language. [8;222].

Early learning of a foreign language predetermines the following tasks:

1. Formation and development of foreign language phonetic skills (while the vocal apparatus is flexible and the mechanisms of mastering native speech are still functioning, these skills are easy to learn, so it is important to be on time);[9;1618].
2. Development of listening skills (listening comprehension);
3. Development of speaking skills (that is, the formation of a child's idea of a foreign language as a means of communication);
4. Formation and replenishment of the vocabulary [10;27].

It is important to note that the correct organization of teaching a foreign language plays an important role. Optimally organized activity at an early age (visual, constructive, labor, play, and also associated with the implementation of regime elements) should be used in the formation of foreign language skills in children. Each type of activity provides, in turn, great opportunities for mastering specific groups of words, which further provides the formation of oral and speech skills,

provides children with the opportunity to communicate at an elementary level using the language being studied and make them feel their own successes [10;94] ...

The main factors affecting the development of the personality of a preschooler.[12].

The main factors are:

1. Heredity is the transmission of certain qualities and abilities from parents to children. The carrier is genes that provide a hereditary program for human development. Some scientists, including N.M. Amosov, P.K. Anokhin., K. Lorentz, can be inherited not only the anatomical and physiological characteristics of the body, but also intellectual, moral qualities, as well as the child's predisposition to aggressiveness

and cruelty.[3].

2. Wednesday.

The environment can be considered both the natural conditions, the state system, the material conditions of life, and the immediate objective and human environment of the child. Also, in preschool pedagogy, the concept of "developing environment" is used - a set of pedagogical, psychological and socio-cultural conditions for building the pedagogical process [4;94].

3. Education - efficiency depends on the child's readiness for pedagogical influence.

Until the age of five, the child masters his native language. And the main thing is not only that he thinks in his native language, expresses his thoughts in it, understands others and learns, but in the meaning of the native language for personal development. After all, behind this there is a bottomless, unconscious depth -the child absorbs the native language from the mother's lips, on it - the first words to her, on it

- the first words to him, on it - the first emotions and feelings. And in the words of the native language - everything, everything that is for the first time in my life! [15;].

Konstantin Dmitrievich Ushinsky wrote on this occasion: "By assimilating the native language, the child learns a lot of concepts, views on objects, a lot of thoughts, feelings, artistic images, logic and philosophy of language. [16]. Taking language for the organic creation of folk thought and feeling, in which the result is expressed of the spiritual life of peoples, we, of course, will understand why a special character is expressed in the language of each nation ... and the deeper we are in the language of the people, the

deeper we entered its character "[17]. This means that with the native language, the child perceives the peculiarities of national self-awareness, and, forming as a person, by strong, although invisible threads, turns out to be connected with age-old folk traditions and culture [18]. He understands not only speech in all its nuances, in all its meaning, he understands those around him, life itself through the enduring value of community with the people as a native speaker [19]. It is unacceptable to endanger this most important stage in the formation of a personality by premature teaching a foreign language. It should be noted that KD

Ushinsky also suggested starting teaching a second language at the age of seven or eight [2].

So what can you do to make your child willingly learn a foreign language? Young children have a need for play, therefore, a foreign language can be mastered by them only in play [2].

The child has mastered his native language in communication with parents, peers, and he will master a foreign language, not one-on-one with a teacher, but in communication with relatives and peers.

Father in conversation with him uses a foreign language, he plays with peers, or with a group of peers using foreign words and phrases. It is very good if a sister or brother is learning a foreign language. Then there is a motive - to imitate the senior authority. Then communication in a foreign language is also possible [2]. It is very good if the child looks at children's illustrated books in foreign languages together with his mother and the mother is able to translate what is written in them, explain using words and phrases in these languages. The same goes for transparencies. [3].The child learns that there are English, German, French, Spanish, but there are also English, German, French, Spanish peoples, and there are also children for whom these languages are native, and you can meet and play with these children. In the past

decade, it has become a real factor of the computer, when in a computer game, he meets foreign speech [4].

The readiness to learn a foreign language comes by the age of five. The teaching methodology should take into account the age and individual characteristics of the child, as well as his linguistic abilities. Training should be aimed at their development. A child's education should take place in a communicative form so that he perceives language as a means of communication, which means that he should learn not to learn phrases and speech patterns, but to build independently speech structures according to models known to him in accordance with emerging communicative needs [5]. Communication should be motivated and focused. The child needs positive motivation and interest in the language being studied. This requires a game. It establishes a connection between a student and a teacher, develops imagination and attention, and also must have an end-to-end game technique that unites and integrates other activities in the process of learning a language. The game methodology is based on the creation of an imaginary situation and the adoption by a child or teacher of a particular role [6].

Teaching a foreign language puts forward the task of the humanitarian and humanistic formation of the child's personality. This is facilitated by acquaintance with the culture of the country of the target language; education of politeness, benevolence; awareness of oneself as a person of a certain gender and age, personality [7]. The study of a foreign language is also intended to make a certain contribution to the development of independent thinking, logic, memory, imagination of the child, to the formation of his emotions, to the development of his communicative and cognitive abilities [8].

Conclusion .The play technique is interesting and effective. The teacher conducts games during

which children improve their language skills. The advantage of this technique is the ability to adapt it for any age (from one year), with its help you can develop both oral speech and knowledge of grammar, spelling, and so on. Children at this stage develop very quickly, they are inquisitive, they have an inexhaustible need for new impressions and knowledge, and therefore it is necessary to use the psychological characteristics of learning.

With the help of a system of games, children repeat material, study new, analyze. In the game, children create statements very naturally, the psychological abilities of children are taken into account [9]. Children love active activity, songs, outdoor games, counting rhymes. In the course of classes, children develop personality traits such as sociability, relaxedness, the ability to interact with other people. Bright things attract children, so learning is clear. [3]. All vocabulary and speech patterns are introduced using toys, pictures of heroes from fairy tales, or cartoons.

REFERENCES

1. Mastura, E. (2017). DEPICTION OF THE NATURALISM PRESENTED IN THE CALL OF THE WILD. Интернаука, (7-3), 9.https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29041086

2. Saidova Zulfizar Khudoyberdievna Teaching English through games // Научный журнал. 2017. №3 (16). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/teaching english-through-games

3. Elmanova, M. (2017). PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF RW EMERSON'S" NATURE" AND" SELF-RELIANCE. Интернаука, 7(11 Часть 3), 9.https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29041087

4. Сайфуллаева Д.А. Мирджанова Н.Н. Саидова З.Х. “ Развитие профессиональных компетенций и творческих способностей студентов высших учебных заведений”., Вестник науки и образования.19(97). Россия-

2020. Стр.54-58.https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-professionalnyh kompetentsiy-i-tvorcheskih-sposobnostey-studentov-vysshih-uchebnyh zavedeniy.
5. Саидова З.Х. Model training method: Classes in the form of business games, lessons such as lesson-court, lesson action, lessen press-conference., Достижения наукии образования №5(27) Россия
-2018.стр.58-59.
https://cyberleninka.ru/article/n/model-training-method-classes-in-the-form of-buseness-games-lessons-such-as-lesson-court-lesson-auction-lesson-press conference
6. Z.Kh. Saidova “Impact of the Covid-19 pandemic on education system and the importance of online teaching”, International journal of discourse on innovation, integration and education,Vol.1. №. 5 (2020): December. P.58-60..https://summusjournals.com/index.php/ijdiie/article/view/359.
7. Saidova Z.X. Implementation of some techniques in developing reading skills in English classes., Достижениянауки и образования№5(27) Россия -2018.стр.59-60.https://cyberleninka.ru/article/n/implementation-of-some-techniques-in developing-reading-skills-in-english-classes.
8. Khudoyberdievna, Saidova Zulfizar. "THE STUDY OF PHRASEOLOGY AND COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGISMS REFLECTING THE SPIRITUAL STATE OF HUMAN." International Engineering Journal For Research & Development 6.TITFL (2021): 222-225.
http://iejrd.com/index.php/%20/article/view/1871
9. Khudoyberdievna, Saidova Zulfizar. "English phraseology and its integration with terminology." ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL 11.2 (2021): 1618-1622.https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=11&issue=2&article=265.
10. Расулов, З. И. (2011). Синтаксический эллипсис как проявление экономии языка): автореферат дисс.. кандидата филологических наук/Расулов Зубайдулло Изомович.-Самарканд, 2011.-27 с.
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=BMFYYzIAAAAJ&citation_for_view=BMFYYzIAAAAJ:UeHWp8X0CEIC.

Qo’yliyev Ulug’bek Ravshanovich
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

BO‘LAJAK TARIX FANI O‘QITUVCHILARIDA TANQIDIY VA MANTIQIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari tahlil qilingan. Zamonaviy ta’lim tizimida tarix fanini o‘qitish faqat tarixiy bilimlarni yetkazish emas, balki o‘quvchilarda tahliliy fikrlash, dalillarni taqqoslash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va mustaqil xulosa chiqarish kompetensiyalarini shakllantirishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining tanqidiy va mantiqiy tafakkurini rivojlantirish ularning kasbiy kompetentligini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi. Tadqiqotda muammoli ta’lim, interaktiv metodlar, refleksiv yondashuv hamda tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonining kognitiv rivojlanishga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, pedagogik muloqot, motivatsiya va ijtimoiy hamkorlik kabi psixologik*

omillar tanqidiy fikrlashni shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari innovatsion ta’lim texnologiyalari bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining mantiqiy va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda samarali mexanizm ekanligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: *tanqidiy tafakkur, mantiqiy tafakkur, tarix fani, bo‘lajak o‘qituvchilar, pedagogik mexanizmlar, refleksiya, analitik fikrlash, muammoli ta’lim, kognitiv rivojlanish, kasbiy kompetentlik.*

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогико-психологические механизмы развития критического и логического мышления у будущих учителей истории. Современная система образования требует от преподавателей истории не только передачи исторических знаний, но и формирования у обучающихся навыков аналитического мышления, сопоставления фактов, выявления причинно-следственных связей и самостоятельного вывода. В этом контексте развитие критического и логического мышления будущих учителей является важным фактором повышения их профессиональной компетентности. В исследовании рассматривается влияние проблемного обучения, интерактивных методов, рефлексивного подхода и работы с историческими источниками на когнитивное развитие. Также анализируется роль педагогического общения, мотивации и социального взаимодействия в формировании критического мышления. Результаты исследования показывают, что инновационные образовательные технологии являются эффективным механизмом развития логического и критического мышления будущих учителей истории.*

Ключевые слова: *критическое мышление, логическое мышление, история, будущие учителя, педагогические механизмы, рефлексия, аналитическое мышление, проблемное обучение, когнитивное развитие, профессиональная компетентность.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical and psychological mechanisms for developing critical and logical thinking in future history teachers. Modern education requires history teachers not only to transmit historical knowledge but also to develop students’ analytical skills, comparison of facts, identification of cause-and-effect relationships, and independent reasoning. In this regard, the development of critical and logical thinking in future teachers is an important factor in enhancing their professional competence. The study examines the impact of problem-based learning, interactive methods, reflective approaches, and working with historical sources on cognitive development. It also analyzes the role of pedagogical communication, motivation, and social interaction in forming critical thinking skills. The results show that innovative educational technologies serve as an effective mechanism for developing logical and critical thinking in future history teachers.*

Key words: *critical thinking, logical thinking, history education, future teachers, pedagogical mechanisms, reflection, analytical thinking, problem-based learning, cognitive development, professional competence.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimi shiddat bilan rivojlanayotgan axborot jamiyati sharoitida o‘qituvchidan nafaqat bilim berish, balki o‘quvchilarda yuqori darajadagi kognitiv kompetensiyalarni shakllantirishni ham talab etmoqda. Ayniqsa, tarix fanini o‘qitish jarayoni murakkab ijtimoiy-gumanitar tafakkurga asoslangan bo‘lib, u tarixiy faktlarni yodlashdan ko‘ra ko‘proq ularni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish hamda sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashni o‘z ichiga oladi. Shu sababli bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish bugungi pedagogik va psixologik tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xalqaro ta’lim standartlarida, xususan UNESCO va OECD tavsiyalarida XXI asr ko‘nikmalari sifatida tanqidiy fikrlash, muammolarni hal etish, analitik yondashuv va refleksiv tafakkur alohida qayd etilgan. OECDning ta’lim bo‘yicha tahlillarida o‘qituvchining kognitiv kompetensiyasi o‘quvchilarning o‘quv natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatishi ta’kidlanadi. Shu jihatdan tarix o‘qituvchisining mantiqiy va tanqidiy fikrlashi ta’lim sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida qaralmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish va o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun va Davlat ta’lim standartlarida o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish zarurligi belgilangan. Bu esa bevosita bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘zida ham rivojlangan tanqidiy va mantiqiy tafakkur shakllangan bo‘lishini talab etadi.

Psixologik nuqtai nazardan tanqidiy va mantiqiy tafakkur shaxsning kognitiv faoliyati, refleksiv yondashuvi, diqqat va xotira jarayonlari hamda motivatsion sohasiga bog‘liq murakkab tizim sifatida talqin qilinadi. L.S. Vigotskiy, J. Piaget, S.L. Rubinshteyn kabi olimlarning ilmiy qarashlarida tafakkur ijtimoiy tajriba va ta’lim jarayoni bilan uzviy bog‘liq ekani asoslab berilgan. Bu esa bo‘lajak tarix o‘qituvchilarida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish jarayonini nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy-psixologik mexanizmlar asosida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, tarix fanining o‘ziga xosligi - tarixiy manbalarni tahlil qilish, ularni kritik baholash va turli nuqtai nazarlarni solishtirishni talab qilishi bilan belgilanadi. Bu jarayon o‘qituvchidan yuqori darajadagi analitik fikrlash, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish va mantiqiy izchillikni talab etadi. Shu bois bo‘lajak tarix o‘qituvchilarida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirishning samarali mexanizmlarini aniqlash va amaliyotga tatbiq etish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish muammosi pedagogika va psixologiya fanlarining kesishgan sohasida keng o‘rganilgan dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu masalaning nazariy asoslari tafakkur jarayonlarining shakllanishi, kognitiv rivojlanish qonuniyatlari hamda pedagogik faoliyatning psixologik mexanizmlariga oid ilmiy qarashlarga tayangan holda shakllangan. Ayniqsa, rus va xorijiy olimlarning ishlari tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning metodologik asoslarini chuqur yoritib beradi.

Rus psixologiya maktabi vakillari orasida L.S. Vigotskiy tafakkur rivojlanishini ijtimoiy muhit va madaniy tajriba bilan bog‘lab tushuntiradi. Uning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, yuqori psixik funksiyalar, jumladan tanqidiy va mantiqiy tafakkur, avval ijtimoiy muloqotda shakllanib, keyinchalik individual ongga ko‘chadi. Bu yondashuv bo‘lajak tarix o‘qituvchilarida tafakkurni rivojlantirishda hamkorlik, muloqot va refleksiyaning muhimligini asoslaydi.

A.N. Leontev faoliyat nazariyasida tafakkur inson faoliyatining mahsuli sifatida talqin qilinadi. Unga ko‘ra, har qanday kognitiv jarayon maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Tarix ta’limida bu yondashuv tarixiy manbalarni tahlil qilish, muammoli vaziyatlarni hal etish va dalillarga asoslangan xulosa chiqarish jarayonlarida o‘z aksini topadi.

S.L. Rubinshteyn tafakkurni insonning ongli faoliyati bilan bog‘lab, uni muammoli vaziyatlarni hal etish jarayoni sifatida izohlaydi. Uning fikricha, tanqidiy fikrlash tashqi ma’lumotlarni oddiy qabul qilish emas, balki ularni ichki tahlil qilish, solishtirish va baholash orqali shakllanadi. Bu esa tarix fanini o‘qitishda muammoli ta’lim texnologiyalarining ahamiyatini kuchaytiradi.

P.Ya. Galperin aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasida tanqidiy va mantiqiy tafakkurning rivojlanishi tizimli o‘qitish jarayoni orqali amalga oshishini asoslab beradi. Uning yondashuvi bo‘lajak o‘qituvchilarda analitik fikrlashni shakllantirishda amaliy harakatlardan ichki aqliy operatsiyalarga o‘tish jarayonining muhimligini ko‘rsatadi.

Xorijiy olimlar orasida John Dewey tanqidiy fikrlashni reflektiv tafakkur sifatida talqin qilib, uni muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va asoslangan qaror qabul qilish jarayoni bilan bog‘laydi. Deweyning fikricha, ta’lim jarayoni tayyor bilimlarni o‘zlashtirish emas, balki fikrlash jarayonini rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Bu g‘oya bo‘lajak tarix o‘qituvchilarida mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Jean Piaget kognitiv rivojlanish nazariyasida tanqidiy va mantiqiy fikrlash bosqichma-bosqich shakllanishini asoslab, formal operatsiyalar bosqichida inson abstrakt fikrlash va mantiqiy tahlil qilish qobiliyatiga ega bo‘lishini ta’kidlaydi. Bu nazariya tarixiy tafakkurni rivojlantirish jarayonida kognitiv yetuklikning rolini tushuntiradi.

Donald Schön “reflektiv amaliyot” nazariyasida pedagogning kasbiy rivojlanishi doimiy refleksiya orqali amalga oshishini ta’kidlab, “harakat davomida refleksiya” va “harakatdan keyingi refleksiya” tushunchalarini kiritadi. Bu yondashuv bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy tafakkurini rivojlantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

R. Ennis, D. Halpern va R. Paul kabi olimlar tanqidiy fikrlashni XXI asrning asosiy kompetensiyalaridan biri sifatida talqin qiladilar. Ularning fikricha, tanqidiy va mantiqiy tafakkur dalillarga asoslangan tahlil, argumentatsiya, mustaqil xulosa chiqarish va muammolarni ko‘p tomonlama baholash jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Halpern tanqidiy fikrlashni maqsadga yo‘naltirilgan va nazorat qilinadigan kognitiv faoliyat sifatida izohlaydi.

Sam Wineburg tarixiy tafakkur (historical thinking) konsepsiyasida tarixni o‘rganish jarayoni manbalarni tanqidiy tahlil qilish, tarixiy kontekstni tushunish va turli nuqtai nazarlarni solishtirishga asoslanishini ko‘rsatadi. Bu yondashuv bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining mantiqiy va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda tarixiy tahlilning muhimligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak tarix o‘qituvchilarida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish ijtimoiy muhit, faoliyatga asoslangan yondashuv, refleksiya va kognitiv rivojlanish jarayonlari bilan uzviy bog‘liq murakkab tizimdir. Shu bois ushbu yo‘nalishda kompleks pedagogik va psixologik yondashuvlarni integratsiya qilish zamonaviy ta’limning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish jarayoni ko‘p omilli va o‘zaro bog‘liq ijtimoiy-psixologik mexanizmlar asosida shakllanishini ko‘rsatdi. Aniqlanishicha, ushbu kognitiv jarayonlar faqat individual intellektual salohiyatga emas, balki refleksiv fikrlash darajasi, pedagogik muloqot sifati, ijtimoiy muhit, motivatsion holat hamda o‘quv faoliyatining tashkil etilishiga bevosita bog‘liqdir. Shu jihatdan tanqidiy va mantiqiy tafakkur shaxsning ichki kognitiv imkoniyatlari bilan tashqi ta’limiy sharoitlarning integratsiyasi natijasida shakllanuvchi murakkab psixologik tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, refleksiv yondashuvga ega bo‘lgan talabalar tarixiy voqealarni tahlil qilishda chuqurroq mantiqiy izchillik namoyon etadilar, tarixiy manbalarni solishtirish va dalillarga asoslangan xulosalar chiqarishda yuqori samaradorlikka erishadilar. Bu esa refleksiyaning kognitiv jarayonlarni faollashtiruvchi asosiy psixologik mexanizm ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, muammoli ta’lim va interaktiv metodlarga asoslangan dars jarayonlari talabalar tafakkurining analitik va tanqidiy yo‘nalishda rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi.

Shuningdek, ijtimoiy hamkorlik va guruhli faoliyat jarayonida talabalar o‘z fikrini asoslash, boshqalarning nuqtai nazarini tahlil qilish hamda dalillar asosida munozara yuritish ko‘nikmalarini rivojlantirdilar. Bu jarayon ijtimoiy o‘zaro ta’sirning kognitiv rivojlanishdagi rolini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ayrim talabalarda reproduktiv yondashuvning saqlanib qolishi, ya’ni tayyor ma’lumotlarga tayanish holati tanqidiy va mantiqiy tafakkurning to‘liq shakllanishiga to‘sqinlik qilishi mumkinligi kuzatildi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari bo‘lajak tarix o‘qituvchilarida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish uzluksiz, tizimli va ijtimoiy-psixologik jihatdan asoslangan jarayon ekanligini ko‘rsatdi. Shu sababli pedagogik ta’lim tizimida refleksiv yondashuvni kuchaytirish, muammoli vaziyatlarga asoslangan o‘qitish usullarini keng joriy etish hamda talabalarni mustaqil tahlil va xulosa chiqarishga yo‘naltirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish jarayoni murakkab, ko‘p bosqichli va ijtimoiy-psixologik omillar bilan uzviy bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, tanqidiy va mantiqiy fikrlashning shakllanishi faqat bilim darajasi bilan emas, balki refleksiv faoliyat, pedagogik muloqot sifati, motivatsiya, ijtimoiy muhit va kognitiv faollikning o‘zaro ta’siri bilan belgilanadi. Ayniqsa, refleksiv fikrlash darajasi yuqori bo‘lgan talabalar tarixiy materiallarni chuqur tahlil qilish, dalillarni taqqoslash va asoslangan xulosa chiqarish bo‘yicha sezilarli darajada yuqori natijalarga erishgan.

Tadqiqot jarayonida interaktiv ta’lim texnologiyalari, muammoli o‘qitish usullari va guruhli hamkorlik asosidagi mashg‘ulotlar talabalar tafakkurining analitik va tanqidiy yo‘nalishda rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Bu yondashuvlar bo‘lajak tarix o‘qituvchilarini tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki mustaqil fikrlovchi, tahlil qiluvchi va xulosa chiqaruvchi shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, ayrim holatlarda reproduktiv fikrlashning ustunligi, ya’ni ma’lumotlarni mexanik yodlash va qayta tiklashga moyillik tanqidiy va mantiqiy tafakkur rivojlanishini cheklashi mumkinligi kuzatildi. Bu esa ta’lim jarayonida mustaqil fikrlashni rag‘batlantiruvchi metodlarni yanada keng joriy etish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining tanqidiy va mantiqiy tafakkurini rivojlantirish tizimli, maqsadli va ijtimoiy-psixologik yondashuvlarni talab etadi. Shu sababli pedagog kadrlar tayyorlash jarayonida refleksiv fikrlashni kuchaytirish, muammoli vaziyatlarga asoslangan o‘qitish va analitik faoliyatni rivojlantiruvchi metodlardan foydalanish ta’lim sifatini oshirishning muhim omili sifatida baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. - Москва: Педагогика, 1999. - 352 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Смысл, 2005. - 352 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - Санкт-Петербург: Питер, 2007. - 713 с.
4. Гальперин П.Я. Введение в психологию. - Москва: Книжный дом «Университет», 2002. - 336 с.
5. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - Москва: ИНТОР, 1996. - 544 с.
6. Зимняя И.А. Педагогическая психология. - Москва: Логос, 2004. - 384 с.
7. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. - Москва: Институт психологии РАН, 2004. - 424 с.
8. Пиаже Ж. Психология интеллекта. - Санкт-Петербург: Питер, 2004. - 192 с.

Usmonova Dilnoza Bahodir qizi
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINING KASBIY STRESSINI KAMAYTIRISHDA PSIXOLOGIK XIZMAT KO‘RSATISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan stress omillari, ularning pedagogik-psixologik xususiyatlari hamda ushbu holatlarni kamaytirishda psixologik xizmat ko‘rsatishning ilmiy-amaliy ahamiyati yoritilgan. Boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘qituvchining emotsional barqarorligi, kasbiy moslashuvi, kommunikativ kompetentligi va stressga bardoshlilik darajasi ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, kasbiy stress, psixologik xizmat, pedagogik-psixologik asoslar, emotsional barqarorlik, stressga bardoshlilik, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, kasbiy moslashuv, refleksiv yondashuv, pedagogik faoliyat, psixologik qo‘llab-quvvatlash.*

Аннотация. *В данной статье освещены стрессовые факторы, возникающие в процессе профессиональной деятельности учителей начальных классов, их педагогико-*

психологические особенности, а также научно-практическое значение оказания психологической помощи в снижении подобных состояний. В системе начального образования эмоциональная устойчивость учителя, его профессиональная адаптация, коммуникативная компетентность и уровень стрессоустойчивости непосредственно влияют на эффективность учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: *учитель начальных классов, профессиональный стресс, психологическая служба, педагогико-психологические основы, эмоциональная устойчивость, стрессоустойчивость, психопрофилактика, психокоррекция, профессиональная адаптация, рефлексивный подход, педагогическая деятельность, психологическая поддержка.*

Abstract. *This article highlights the stress factors that arise in the professional activity of primary school teachers, their pedagogical and psychological characteristics, as well as the scientific and practical importance of providing psychological support in reducing such conditions. In the primary education system, a teacher's emotional stability, professional adaptation, communicative competence and level of stress resistance directly affect the effectiveness of the educational process.*

Keywords: *primary school teacher, professional stress, psychological service, pedagogical and psychological foundations, emotional stability, stress resistance, psychoprophylaxis, psychocorrection, professional adaptation, reflective approach, pedagogical activity, psychological support.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o'qituvchi shaxsiga, uning kasbiy kompetentligiga, emotsional barqarorligiga va pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish qobiliyatiga bo'lgan talablarni yanada oshirmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilari faoliyati o'ziga xos murakkablikka ega bo'lib, ular nafaqat o'quvchilarga dastlabki bilim, ko'nikma va malakalarni beradilar, balki bolaning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiylashuvi, o'quv motivatsiyasi va psixologik moslashuv jarayoniga ham bevosita ta'sir ko'rsatadilar. Shu bois boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan ruhiy zo'riqish, emotsional charchoq, muloqotdagi qiyinchiliklar va kasbiy stress holatlarini ilmiy jihatdan o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'qituvchi doimiy ravishda o'quvchilar, ota-onalar, maktab ma'muriyati va hamkasblar bilan muloqotda bo'ladi. Bu esa undan yuqori darajadagi mas'uliyat, sabr-toqat, kommunikativ madaniyat, tezkor qaror qabul qilish va emotsional o'zini boshqarish ko'nikmalarini talab etadi. Mazkur talablar ayrim hollarda o'qituvchida kasbiy zo'riqishning kuchayishiga, mehnat samaradorligining pasayishiga, pedagogik faoliyatga nisbatan qiziqishning susayishiga hamda psixologik noqulayliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy stressini kamaytirishda psixologik xizmatning samarali tashkil etilishi muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Psixologik xizmat o'qituvchilarning ruhiy holatini o'rganish, kasbiy stress omillarini aniqlash, emotsional barqarorlikni rivojlantirish, stressga bardoshlilikni oshirish, shaxslararo munosabatlarni sog'lomlashtirish va pedagogik faoliyatda ijobiy psixologik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Bunda psixoprofilaktika, psixodiagnostika, psixokorreksiya, psixologik maslahat, trening mashg'ulotlari va refleksiv yondashuv kabi yo'nalishlar muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, o'qituvchilarda o'z his-tuyg'ularini anglash, salbiy emotsiyalarni boshqarish, kasbiy muammolarga konstruktiv yondashish va o'z faoliyatini tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish kasbiy stressni kamaytirishning asosiy shartlaridan biridir.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining psixologik holati bevosita ta'lim sifati, o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan munosabati, sinfdagi ijtimoiy-psixologik muhit va pedagogik jarayonning samaradorligi bilan bog'liqdir. Kasbiy stressning vaqtida aniqlanmasligi va unga nisbatan zarur psixologik yordam ko'rsatilmasligi o'qituvchining kasbiy charchashi, emotsional sovuqlashuvi hamda ta'lim-tarbiya jarayonida turli ziddiyatli holatlarning yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf o'qituvchilariga psixologik xizmat ko'rsatishning pedagogik-psixologik asoslarini o'rganish,

ularning kasbiy stressini kamaytirishga qaratilgan samarali usul va mexanizmlarni ishlab chiqish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy stressini kamaytirishda psixologik xizmat ko‘rsatish masalasi pedagogika, psixologiya, ijtimoiy psixologiya hamda mehnat psixologiyasi fanlari kesishmasida o‘rganiladigan dolzarb ilmiy muammolardan biridir. Ilmiy adabiyotlarda kasbiy stress shaxsning kasbiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan ruhiy zo‘riqish, emotsional bosim, mas’uliyatning ortishi, muloqotdagi murakkabliklar va faoliyat talablariga moslashishdagi qiyinchiliklar bilan bog‘liq holat sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, pedagogik faoliyat doimiy muloqot, tarbiyaviy ta’sir, emotsional boshqaruv, individual yondashuv va yuqori ijtimoiy mas’uliyatni talab qilgani sababli o‘qituvchilar kasbiy stressga nisbatan sezuvchan kasb egalari qatoriga kiradi.

Stress muammosining nazariy asoslari xorijiy psixologiyada G. Selye, R. Lazarus, S. Folkman, K. Maslach, H. Freudenberger kabi olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan. G. Selye stressni organizmning tashqi va ichki ta’sirlarga nisbatan umumiy moslashuv reaksiyasi sifatida izohlagan bo‘lsa, R. Lazarus va S. Folkman uni shaxsning vaziyatni idrok etishi, baholashi va unga nisbatan kurashish strategiyalari bilan bog‘liq jarayon sifatida talqin qilgan. K. Maslach tadqiqotlarida esa kasbiy faoliyatda emotsional charchash, shaxslararo munosabatlarda sovuqlashish va kasbiy samaradorlikning pasayishi “kasbiy kuyish” sindromining asosiy tarkibiy qismlari sifatida ko‘rsatib berilgan. Mazkur yondashuvlar boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida stressni faqat tashqi yuklama natijasi sifatida emas, balki shaxsning emotsional barqarorligi, o‘zini boshqarish qobiliyati, kasbiy motivatsiyasi va psixologik himoya mexanizmlari bilan bog‘liq murakkab holat sifatida tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Pedagogik psixologiya sohasida o‘qituvchi shaxsining kasbiy shakllanishi, pedagogik mahorati, kommunikativ kompetentligi va emotsional madaniyati masalalari L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev, A.K. Markova, V.A. Slastenin, A.A. Rean kabi olimlar ishlarida muhim nazariy asosga ega. Ushbu tadqiqotlarda o‘qituvchi faoliyati nafaqat bilim berish jarayoni, balki shaxslararo munosabatlarni boshqarish, o‘quvchining individual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va ta’limiy muhitni tashkil etish bilan bog‘liq murakkab psixologik jarayon sifatida baholanadi. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari faoliyatining o‘ziga xosligi shundaki, ular kichik maktab yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari, xulq-atvori, hissiy holati, o‘quv motivatsiyasi va ijtimoiylashuv jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadilar. Bu esa o‘qituvchidan yuqori darajadagi sabr, mehribonlik, kommunikativ moslashuvchanlik va emotsional o‘zini nazorat qilishni talab qiladi.

O‘zbekiston psixologiya fanida ham o‘qituvchi shaxsi, pedagogik faoliyatning psixologik xususiyatlari, ta’lim muhitida psixologik xizmatni tashkil etish masalalari bir qator olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Jumladan, E.G‘. G‘oziyev, M.G. Davletshin, V.M. Karimova, Sh.R. Barotov, N.S. Safayev kabi olimlarning ilmiy ishlarida shaxs rivojlanishi, pedagogik muloqot, ijtimoiy-psixologik moslashuv, psixologik xizmatning ilmiy-amaliy asoslari va ta’lim tizimida psixologik qo‘llab-quvvatlash masalalari yoritilgan. Mazkur tadqiqotlar boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy stressini kamaytirishda individual-psixologik xususiyatlarni hisobga olish, ijtimoiy-psixologik muhitni sog‘lomlashtirish, psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarni tizimli tashkil etish zarurligini asoslaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarda kasbiy stressning yuzaga kelishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Bular qatoriga ish yuklamasining ortishi, sinfdagi o‘quvchilar sonining ko‘pligi, ota-onalar bilan muloqotdagi muammolar, ma’muriy talablarning ko‘payishi, hujjatlar bilan ishlash hajmining ortishi, individual yondashuv zarurati, o‘quvchilarning psixologik xususiyatlari bilan bog‘liq murakkabliklar hamda o‘qituvchining shaxsiy emotsional barqarorlik darajasi kiradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining faoliyati bolaning maktabga moslashuvi, dastlabki o‘quv ko‘nikmalarini shakllantirish va ijtimoiy xulq-atvorini yo‘naltirish bilan bog‘liq bo‘lgani uchun bu jarayonda o‘qituvchining ruhiy holati ta’lim sifatiga bevosita ta’sir qiladi.

Ilmiy manbalarda kasbiy stressni kamaytirishda psixologik xizmatning bir nechta asosiy yo‘nalishlari alohida ta’kidlanadi. Birinchidan, psixodiagnostika orqali o‘qituvchilarning stress darajasi, emotsional charchash holati, muloqotdagi qiyinchiliklari va kasbiy motivatsiyasi

aniqlanadi. Ikkinchidan, psixoprofilaktik ishlar yordamida stressni keltirib chiqaruvchi omillarning oldi olinadi, sog‘lom psixologik muhit shakllantiriladi. Uchinchidan, psixokorreksion mashg‘ulotlar, treninglar va maslahatlar orqali o‘qituvchilarda emotsional o‘zini boshqarish, konstruktiv muloqot, refleksiya, stressga bardoshlilik va ijobiy kasbiy munosabat rivojlantiriladi. To‘rtinchidan, psixologik maslahat xizmati o‘qituvchiga kasbiy qiyinchiliklarni anglash, shaxsiy resurslarini faollashtirish va muammoli vaziyatlarga mos yechim topishda yordam beradi.

Mavjud adabiyotlarni umumlashtirish asosida aytish mumkinki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy stressini kamaytirish faqat individual psixologik yordam bilan cheklanmaydi. Bu jarayon maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhit, rahbar va pedagoglar o‘rtasidagi munosabatlar, o‘qituvchining kasbiy o‘zini anglashi, mehnat sharoiti, pedagogik hamkorlik va psixologik xizmatning tizimli faoliyati bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli mazkur muammoni o‘rganishda kompleks yondashuv, ya’ni psixodiagnostik, psixoprofilaktik, psixokorreksion va maslahat berish ishlarini o‘zaro bog‘liq holda tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy stressini kamaytirish masalasi ta’lim jarayonining samaradorligi, o‘qituvchi shaxsining kasbiy barqarorligi va o‘quvchilar bilan olib boriladigan pedagogik munosabatlarning sifatiga bevosita bog‘liqdir. Boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchining maktab hayotiga moslashuvi, dastlabki bilim va ko‘nikmalarni egallashi, shaxsiy sifatlarining shakllanishi hamda ijtimoiy xulq-atvorining rivojlanishida muhim davr hisoblanadi. Shu sababli ushbu bosqichda faoliyat yurituvchi o‘qituvchining ruhiy holati, emotsional barqarorligi va kasbiy stressga bardoshlilik darajasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kasbiy stressning yuzaga kelishi bir necha omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, o‘qituvchi zimmasiga yuklatilgan ta’limiy, tarbiyaviy va tashkiliy vazifalarning ko‘pligi uning ruhiy zo‘riqishiga sabab bo‘ladi. Ikkinchidan, kichik maktab yoshidagi bolalar bilan ishlash jarayoni doimiy sabr-toqat, individual yondashuv, emotsional nazorat va pedagogik moslashuvchanlikni talab qiladi. Uchinchidan, ota-onalar, maktab ma’muriyati va hamkasblar bilan muloqotda yuzaga keladigan turli ziddiyatli vaziyatlar o‘qituvchining psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. To‘rtinchidan, hujjatlar, hisobotlar, baholash jarayonlari va zamonaviy ta’lim talablarining ortib borishi ham kasbiy stressni kuchaytiruvchi omillar qatoriga kiradi.

Mazkur holatlar boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga psixologik xizmat ko‘rsatishni tizimli tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi. Psixologik xizmat faqat muammo yuzaga kelgandan keyin yordam berish bilan cheklanmasligi, balki stressning oldini olish, o‘qituvchilarda kasbiy resurslarni rivojlantirish, emotsional barqarorlikni mustahkamlash va ijobiy pedagogik muhitni shakllantirishga qaratilishi lozim. Bu jarayonda psixodiagnostika, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, individual maslahat, guruhiy trening va refleksiv tahlil kabi yo‘nalishlarning o‘zaro uyg‘unligi muhim hisoblanadi.

Psixodiagnostik ishlar orqali o‘qituvchilarning stress darajasi, emotsional charchash holati, kasbiy motivatsiyasi, muloqotdagi qiyinchiliklari va o‘zini boshqarish ko‘nikmalari aniqlanadi. Bunday diagnostik natijalar asosida har bir o‘qituvchining psixologik ehtiyojlarini belgilash, yordam shakllarini tanlash va individual yondashuvni amalga oshirish imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida emotsional charchash va kasbiy zo‘riqishning dastlabki belgilarini erta aniqlash keyingi bosqichlarda kasbiy kuyish sindromining oldini olishga xizmat qiladi.

Psixoprofilaktik faoliyat esa o‘qituvchilar orasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish, kasbiy zo‘riqish manbalarini kamaytirish, jamoada ijobiy munosabatlarni rivojlantirish va stressga nisbatan konstruktiv munosabatni qaror toptirishga yordam beradi. Bunda maktab psixologi tomonidan o‘qituvchilar uchun muntazam ravishda seminar, suhbat, psixologik ma’rifat mashg‘ulotlari va amaliy tavsiyalar tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir. Chunki o‘qituvchi stressning mohiyatini, uning kelib chiqish sabablarini va uni boshqarish usullarini bilgan taqdirda kasbiy qiyinchiliklarga nisbatan ongli va barqaror munosabat bildira oladi.

Psixokorreksion va trening mashg‘ulotlari boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida stressga bardoshlilikni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Bunday mashg‘ulotlarda

emotsiyalarni boshqarish, konstruktiv muloqotga kirishish, ziddiyatli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish, relaksatsiya usullaridan foydalanish, o‘zini anglash va kasbiy faoliyatga ijobiy munosabatni shakllantirishga alohida e’tibor qaratiladi. Ayniqsa, refleksiv yondashuv o‘qituvchining o‘z faoliyatini tahlil qilish, xatolarni anglash, shaxsiy imkoniyatlarini baholash va kasbiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashida muhim ahamiyatga ega.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat shundaki, kasbiy stressni kamaytirish faqat o‘qituvchining individual xususiyatlariga bog‘liq emas. Bu jarayonda maktab rahbariyati, pedagogik jamoa, ota-onalar bilan hamkorlik va umumiy ta’lim muhitining sog‘lomligi ham katta rol o‘ynaydi. Agar maktabda qo‘llab-quvvatlovchi psixologik muhit, hamkorlikka asoslangan boshqaruv, adolatli baholash va o‘zaro hurmat tamoyillari shakllangan bo‘lsa, o‘qituvchilarda kasbiy zo‘riqish darajasi nisbatan kamayadi. Aksincha, doimiy tanqid, haddan tashqari nazorat, muloqotdagi ziddiyatlar va qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi stress holatlarini kuchaytiradi.

Shu nuqtai nazardan, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy stressini kamaytirishda psixologik xizmatning pedagogik-psixologik asoslari kompleks yondashuvga tayanishi lozim. Bunda o‘qituvchining shaxsiy emotsional resurslarini rivojlantirish, kasbiy kompetentligini mustahkamlash, stressga qarshi kurashish ko‘nikmalarini shakllantirish va maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhitni sog‘lomlashtirish bir butun jarayon sifatida qaraladi. Demak, psixologik xizmatning samaradorligi uning muntazamligi, tizimliligi, individual va guruhiy yondashuvlarning uyg‘unligi hamda amaliy natijaga yo‘naltirilganligi bilan belgilanadi.

Umuman olganda, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy stressini kamaytirish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. Chunki ruhiy jihatdan barqaror, o‘z emotsiyalarini boshqara oladigan, kasbiy faoliyatidan qoniqish hosil qiladigan o‘qituvchi o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatadi, ta’lim jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratadi va o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois psixologik xizmatni boshlang‘ich ta’lim tizimida faqat yordamchi faoliyat sifatida emas, balki pedagogik jarayon samaradorligini ta’minlovchi muhim ilmiy-amaliy mexanizm sifatida baholash zarur.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy stressini kamaytirish masalasi zamonaviy ta’lim tizimida muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan dolzarb muammolardan biridir. Chunki boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘qituvchi nafaqat o‘quvchilarga bilim beradi, balki ularning shaxsiy rivojlanishi, maktabga moslashuvi, ijtimoiylashuvi va o‘quv motivatsiyasining shakllanishida ham bevosita ishtirok etadi. Shu sababli o‘qituvchining ruhiy barqarorligi, emotsional holati, kasbiy motivatsiyasi va stressga bardoshlilik darajasi ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Mavzu yuzasidan olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kasbiy stressning yuzaga kelishiga ish yuklamasining ortishi, o‘quvchilar bilan individual ishlash zarurati, ota-onalar va maktab jamoasi bilan muloqotdagi qiyinchiliklar, hujjatlar va tashkiliy vazifalarning ko‘pligi, shuningdek, emotsional o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi sabab bo‘lishi mumkin. Bunday holatlar o‘z vaqtida aniqlanmasa, o‘qituvchida emotsional charchash, kasbiy faoliyatga nisbatan qiziqishning pasayishi, muloqotda sovuqlik va pedagogik samaradorlikning susayishiga olib keladi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy stressini kamaytirishda psixologik xizmatning tizimli tashkil etilishi alohida o‘rin tutadi. Psixologik xizmat orqali o‘qituvchilarning ruhiy holatini o‘rganish, stress omillarini aniqlash, emotsional barqarorlikni rivojlantirish, stressga qarshi kurashish ko‘nikmalarini shakllantirish va sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhit yaratish imkoniyati yuzaga keladi. Bunda psixodiagnostika, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, individual maslahat, guruhiy trening va refleksiv yondashuv kabi shakllardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Barotov Sh.R. O‘zbekistonda psixologik xizmat tashkil etishning ijtimoiy-psixologik va ilmiy-amaliy asoslari. – Toshkent, 1998.

2. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
3. Davletshin M.G. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
4. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
5. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi. – Toshkent: TDPU, 2017.
6. Safayev N.S., Jabborov A.A. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.
7. Markova A.K. Psixologiya professionalizma. – Moskva: Znaniye, 1996.

Boymurodov G’olib Tolib o’g’li
Buxoro xalqaro universiteti
Psixologiya mutaxassisligi magistranti

ART-TERAPIYA VOSITALARI YORDAMIDA TALABA YOSHLAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada art-terapiya vositalari yordamida talaba yoshlar tafakkurini rivojlantirishning psixologik jihatlari tahlil qilingan. Art-terapiya ijodiy faoliyat orqali shaxsning emotsional holatini yaxshilash, kreativ fikrlashini rivojlantirish va tafakkur jarayonlarini faollashtirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari art-terapiya metodlarining talaba yoshlar intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirishda muhim pedagogik va psixologik vosita ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *art-terapiya, tafakkur, psixologik rivojlanish, kreativ fikrlash, talaba yoshlar, ijodiy faoliyat.*

Kirish. Hozirgi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda oliy ta’lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri - talaba yoshlarning intellektual, ijodiy hamda ma’naviy salohiyatini har tomonlama rivojlantirishdan iboratdir. Zamonaviy ta’lim jarayonida nafaqat bilim berish, balki talabalarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qila olish qobiliyati hamda kreativ tafakkurini shakllantirish ham dolzarb pedagogik masalalardan biri sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, ta’lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalar va psixologik metodlarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda pedagogika va psixologiya fanlarida shaxs rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiluvchi samarali metodlardan biri sifatida art-terapiya keng qo‘llanilmoqda. Art-terapiya - bu san’at vositalari orqali insonning emotsional holatini barqarorlashtirish, ichki kechinmalarini ifodalash hamda ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik metod hisoblanadi. Ushbu metod tasviriy san’at, musiqa, dramatik faoliyat, ranglar bilan ishlash,

haykaltaroshlik kabi turli ijodiy faoliyat turlari orqali amalga oshiriladi. Art-terapiya jarayonida shaxs o‘zining ichki his-tuyg‘ularini san’at orqali ifoda etadi, bu esa uning psixologik holatini yaxshilashga va tafakkur faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijodiy faoliyat inson tafakkurining rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, talaba yoshlar davri shaxsning intellektual va psixologik jihatdan faol rivojlanadigan bosqichi sifatida ajralib turadi. Bu davrda yoshlarning dunyoqarashi kengayadi, mustaqil fikrlash qobiliyati shakllanadi hamda yangi g‘oyalarni yaratish va tahlil qilish ko‘nikmalari rivojlanadi. Shuning uchun ham ta’lim jarayonida talabalarning tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan samarali metodlardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi.

Art-terapiya vositalari talaba yoshlarning nafaqat emotsional holatini barqarorlashtiradi, balki ularning ijodiy va analitik tafakkurini ham rivojlantiradi. Ijodiy faoliyat jarayonida talabalar muammoli vaziyatlarga yangicha yondashishni, mustaqil fikr yuritishni hamda o‘z g‘oyalarini erkin ifodalashni o‘rganadilar. Bundan tashqari, art-terapiya mashg‘ulotlari talabalar o‘rtasida ijtimoiy muloqotni rivojlantirish, psixologik stressni kamaytirish hamda shaxsiy o‘zini anglash jarayonini faollashtirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy psixologik va pedagogik tadqiqotlarda art-terapiyaning shaxs rivojlanishidagi ahamiyati ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, L.S. Vygotskiy, S.L. Rubinshteyn, C. Rogers kabi olimlarning ilmiy qarashlarida ijodiy faoliyat shaxs tafakkurining rivojlanishida muhim omil sifatida baholangan. Ularning fikricha, san’at va ijodiy faoliyat insonning emotsional va intellektual rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Shu bois, oliy ta’lim tizimida art-terapiya vositalaridan foydalanish talaba yoshlarning tafakkurini rivojlantirish, ularning kreativ salohiyatini oshirish hamda psixologik barqarorligini ta’minlashda muhim pedagogik vositalardan biri hisoblanadi. Mazkur jihatlar art-terapiya metodlarining talaba yoshlar tafakkuri rivojlanishidagi psixologik xususiyatlarini ilmiy jihatdan o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida bir qator ilmiy-pedagogik va psixologik tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asoslarini shakllantirish maqsadida pedagogika, psixologiya hamda art-terapiya yo‘nalishidagi ilmiy manbalar tahlil qilindi. Xususan, talaba yoshlarning tafakkur rivojlanishi, ijodiy faoliyatning psixologik xususiyatlari hamda art-terapiya metodlarining ta’lim jarayonidagi ahamiyatiga oid ilmiy adabiyotlar o‘rganildi va umumlashtirildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Pedagogik kuzatish metodi - talaba yoshlarning ijodiy faoliyat jarayonidagi xatti-harakatlari, fikrlash jarayonlari hamda emotsional holatini kuzatish orqali ularning tafakkur faoliyatidagi o‘zgarishlar aniqlab borildi. Mazkur metod orqali talabalar art-terapiya mashg‘ulotlari jarayonida qanday fikr yuritishi, muammolarga qanday yondashishi hamda o‘z his-tuyg‘ularini qanday ifodalashi o‘rganildi.

Ilmiy manbalarni tahlil qilish metodi - art-terapiya, shaxs tafakkuri rivojlanishi hamda kreativ fikrlash masalalariga oid mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari o‘rganildi. Bu metod tadqiqotning nazariy asoslarini shakllantirishga xizmat qildi.

Taqqoslash metodi - turli art-terapiya vositalarining talaba yoshlar tafakkuri rivojlanishiga ta’siri o‘zaro taqqoslab tahlil qilindi. Bu jarayonda ijodiy faoliyat turlarining psixologik ta’siri hamda ularning tafakkur rivojlanishiga ko‘rsatadigan samarasi aniqlab berildi.

Umumlashtirish metodi - tadqiqot jarayonida olingan nazariy va amaliy natijalar umumlashtirilib, art-terapiya vositalarining talaba yoshlar tafakkurini rivojlantirishdagi psixologik ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tadqiqot davomida art-terapiyaning quyidagi asosiy metodlari tahlil qilindi:

- **Rasm chizish terapiyasi** - tasviriy san’at vositalari orqali talabalar o‘z ichki his-tuyg‘ularini, fikr va tasavvurlarini erkin ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu jarayon tafakkurning obrazli shaklini rivojlantiradi hamda ijodiy fikrlashni faollashtiradi.
- **Musiqa terapiyasi** - musiqiy faoliyat orqali talabalar emotsional holatini barqarorlashtirish, ruhiy zo‘riqishni kamaytirish hamda estetik tafakkurni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

- **Dramatik terapiya** - sahnalashtirilgan ijodiy faoliyat orqali talabalar o‘z his-tuyg‘ularini ifodalash, muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda ijtimoiy tajribani kengaytirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.
- **Rang terapiyasi** - ranglar bilan ishlash jarayonida talabalar emotsional holatini ifodalash bilan birga tasavvur va kreativ tafakkurini rivojlantiradilar.
- **Haykaltaroshlik va modellash** - plastilin, loy yoki boshqa materiallar yordamida shakllar yaratish orqali talabalar tasavvurini kengaytiradi, fazoviy tafakkurini rivojlantiradi hamda ijodiy fikrlashni faollashtiradi.

Mazkur art-terapiya metodlaridan foydalanish talaba yoshlarning tasavvurini kengaytirish, kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish hamda emotsional holatini barqarorlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ijodiy faoliyat jarayonida talabalar muammoli vaziyatlarga yangicha yondashishni o‘rganadilar va mustaqil fikr yuritish qobiliyatini rivojlantiradilar.

Tadqiqot natijalari va muhokama. **Olib borilgan tadqiqotlar natijalari art-terapiya vositalaridan foydalanish talaba yoshlarning psixologik rivojlanishiga sezilarli darajada ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Xususan, art-terapiya metodlari talabalarning tafakkur jarayonlarini faollashtirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish hamda emotsional barqarorligini ta’minlashda samarali pedagogik va psixologik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.**

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, art-terapiya mashg‘ulotlari talabalarning tafakkur faoliyatini rivojlantirishga kompleks ta’sir ko‘rsatadi. Avvalo, ijodiy faoliyat jarayonida talabalarda muammoli vaziyatlarga yangicha yondashuv shakllanadi. Bu esa ularning kreativ fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ijodiy topshiriqlarni bajarish jarayonida talabalar mavjud muammolarni tahlil qilish, turli variantlarni solishtirish hamda yangi g‘oyalarni ilgari surishga o‘rganadilar.

Birinchidan, art-terapiya talabalarning kreativ tafakkurini rivojlantiradi. Ijodiy faoliyat jarayonida talabalar an’anaviy fikrlash chegaralaridan chiqib, muammolarga turli nuqtai nazardan qarashni o‘rganadilar. Masalan, rasm chizish yoki dramatik sahnalarni yaratish jarayonida talabalarning tasavvuri kengayadi, bu esa tafakkurning moslashuvchanligi va yangilik yaratish qobiliyatini oshiradi.

Ikkinchidan, art-terapiya talabalarning emotsional barqarorligini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi**.** Zamonaviy ta’lim jarayonida talabalar ko‘pincha turli psixologik zo‘riqishlar, stress va emotsional bosimlarga duch kelishlari mumkin. Art-terapiya mashg‘ulotlari esa talabalarga o‘z his-tuyg‘ularini san’at orqali erkin ifodalash imkonini beradi. Bu jarayon ularning psixologik holatini barqarorlashtirishga hamda stress darajasini kamaytirishga yordam beradi.

Uchinchidan, art-terapiya kommunikativ qobiliyatlarning rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi**.** Guruh bo‘lib bajariladigan ijodiy mashg‘ulotlar talabalarning o‘zaro muloqot qilish, fikr almashish hamda hamkorlikda faoliyat olib borish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa talabalarda ijtimoiy faollikni oshirish va jamoaviy ishlash madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, art-terapiya vositalaridan muntazam foydalanish talabalarda bir qator ijobiy o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi. Xususan, ijodiy faoliyat jarayonida talabalar:

- ijodiy tafakkurini rivojlantiradi;
- mustaqil fikrlash qobiliyatini oshiradi;
- muammoli vaziyatlarni tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantiradi;
- psixologik stress darajasini kamaytiradi;
- emotsional muvozanatini mustahkamlaydi;
- kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi.

Shuningdek, art-terapiya mashg‘ulotlari talabalarning o‘quv jarayoniga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va ularning ijodiy faolligini rag‘batlantiradi. Ijodiy faoliyat jarayonida talabalar o‘z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishlari mumkin bo‘ladi, bu esa ularning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu boisdan, art-terapiya metodlarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish talaba yoshlarning tafakkurini rivojlantirish, ularning ijodiy salohiyatini oshirish hamda psixologik barqarorligini ta’minlashda samarali vosita hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va predmeti. Mazkur tadqiqotning obyekti sifatida oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba yoshlarning tafakkur rivojlanish jarayoni qaraladi.

Tadqiqotning predmeti esa art-terapiya vositalaridan foydalanish orqali talaba yoshlar tafakkurini rivojlantirishning psixologik xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- art-terapiya vositalarining talaba yoshlar tafakkurini rivojlantirishdagi psixologik imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berildi;
- ijodiy faoliyat orqali talabalarning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish mexanizmlari tahlil qilindi;
- art-terapiya metodlarining talaba yoshlarning emotsional barqarorligini shakllantirishdagi ahamiyati aniqlandi;
- art-terapiya mashg‘ulotlarining talabalarda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishdagi roli ilmiy jihatdan yoritildi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalaridan oliy ta’lim muassasalarida talaba yoshlar bilan olib boriladigan pedagogik va psixologik faoliyatda foydalanish mumkin. Shuningdek, art-terapiya metodlaridan foydalanish ta’lim jarayonida talabalarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish, ularning psixologik holatini barqarorlashtirish hamda o‘quv jarayoniga bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari pedagogika va psixologiya yo‘nalishidagi ilmiy tadqiqotlarda, shuningdek, talaba yoshlar bilan ishlash jarayonida qo‘llaniladigan metodik tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, art-terapiya vositalari talaba yoshlar tafakkurini rivojlantirishda muhim psixologik va pedagogik metodlardan biri hisoblanadi. San’at vositalari orqali amalga oshiriladigan ijodiy faoliyat talabalar tafakkur jarayonlarini faollashtiradi, ularning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi hamda mustaqil fikr yuritish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Art-terapiya mashg‘ulotlari talabalarning emotsional holatini barqarorlashtirish, psixologik stressni kamaytirish hamda ijtimoiy muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, ijodiy faoliyat jarayonida talabalar o‘z fikrlarini erkin ifoda etish, muammoli vaziyatlarga yangicha yondashish hamda innovatsion g‘oyalarni ilgari surish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida talaba yoshlar bilan ishlash jarayonida art-terapiya metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur metod talabalarning intellektual, ijodiy hamda psixologik rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. **Vygotskiy L.S.** Psixologiya razvitiya lichnosti. - Moskva: Pedagogika, 2010.
2. **Rubinshteyn S.L.** Osnovi obshchey psixologii. - Moskva: Piter, 2008.
3. **Rogers C.** On Becoming a Person: A Therapist’s View of Psychotherapy. - Boston: Houghton Mifflin, 2003.
4. **Malchiodi C.A.** The Art Therapy Sourcebook. - New York: McGraw-Hill, 2012.
5. **Kramer E.** Art as Therapy with Children. - Chicago: Magnolia Street Publishers, 2000.
6. **Naumburg M.** Art Therapy: Its Scope and Function. - New York: Grune & Stratton, 2005.
7. **Karimova V.M.** Pedagogik psixologiya asoslari. - Toshkent: O‘qituvchi, 2015.
8. **G‘oziyev E.G.** Umumiy psixologiya. - Toshkent: Universitet, 2012.
9. **Tolipov O‘., Usmonboyeva M.** Pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.

Mirzayeva Muhayyo Ro‘ziyevna
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING KASBIY-SUPERVAYZERLIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA REFLEKSIV VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARNING O‘RNI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-supervayzerlik qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonida refleksiv va kommunikativ kompetensiyalarning o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Bugungi globallashuv sharoitida ingliz tili o‘qituvchisidan nafaqat lingvistik bilim va metodik tayyorgarlik, balki ta’lim jarayonini kuzatish, tahlil qilish, baholash, metodik yordam ko‘rsatish hamda pedagogik hamkorlikni samarali tashkil etish qobiliyatlari ham talab etiladi.*

Kalit so‘zlar: *bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisi, kasbiy-supervayzerlik qobiliyati, refleksiv kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, pedagogik refleksiya, kasbiy tayyorgarlik, metodik liderlik, pedagogik muloqot, supervayzerlik faoliyati, kasbiy rivojlanish, ta’lim jarayoni, o‘z-o‘zini baholash, pedagogik hamkorlik.*

Аннотация. *В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируется роль рефлексивной и коммуникативной компетенций в процессе развития профессионально-супервизорских способностей будущих учителей английского языка. В условиях современной глобализации от учителя английского языка требуется не только владение лингвистическими знаниями и методической подготовкой, но и способность наблюдать, анализировать и оценивать образовательный процесс, оказывать методическую помощь, а также эффективно организовывать педагогическое сотрудничество.*

Ключевые слова: *будущий учитель английского языка, профессионально-супервизорские способности, рефлексивная компетенция, коммуникативная компетенция, педагогическая рефлексия, профессиональная подготовка, методическое лидерство, педагогическое общение, супервизорская деятельность, профессиональное развитие, образовательный процесс, самооценка, педагогическое сотрудничество.*

Abstract. *This article provides a scientific and theoretical analysis of the role of reflective and communicative competencies in the development of professional supervisory abilities of future English language teachers. In the context of modern globalization, an English language teacher is required not only to possess linguistic knowledge and methodological training, but also to be able to observe, analyze and evaluate the educational process, provide methodological support, and effectively organize pedagogical cooperation.*

Keywords: *future English language teacher, professional supervisory abilities, reflective competence, communicative competence, pedagogical reflection, professional training, methodological leadership, pedagogical communication, supervisory activity, professional development, educational process, self-assessment, pedagogical cooperation.*

Kirish. Bugungi globallashuv va xalqaro ta’lim integratsiyasi jarayonida ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash masalasi oliy pedagogik ta’lim tizimining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Chunki ingliz tili nafaqat xorijiy til sifatida, balki xalqaro muloqot, ilmiy axborot almashinuvi, madaniyatlararo hamkorlik va kasbiy rivojlanish vositasi sifatida ham keng qo‘llanilmoqda. Shu bois bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi faqat til bilimlari, grammatik kompetensiya yoki metodik ko‘nikmalar bilan cheklanib qolmasligi, balki pedagogik jarayonni tahlil qilish, baholash, yo‘naltirish va takomillashtirishga xizmat qiluvchi supervayzerlik qobiliyatlari bilan ham boyitilishi zarur.

Kasbiy-supervayzerlik qobiliyatlari bo‘lajak o‘qituvchining ta’lim jarayonida kuzatuvchanlik, tahliliy fikrlash, metodik maslahat berish, pedagogik vaziyatlarga obyektiv baho berish, o‘z faoliyatini va boshqalarning amaliy faoliyatini refleksiv tahlil qilish kabi

ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, ingliz tili o‘qituvchisi faoliyatida bunday qobiliyatlarning shakllanishi dars jarayonini samarali tashkil etish, o‘quvchilarning kommunikativ faolligini oshirish, til o‘rganishdagi qiyinchiliklarni aniqlash hamda ularga mos metodik yondashuvlarni tanlash imkonini beradi.

Mazkur jarayonda refleksiv kompetensiya alohida o‘rin tutadi. Refleksiv kompetensiya bo‘lajak o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatini anglash, o‘z harakatlariga tanqidiy baho berish, pedagogik xatolar sababini aniqlash va ularni bartaraf etish yo‘llarini belgilash qobiliyatini rivojlantiradi. O‘z navbatida, kommunikativ kompetensiya ta’lim jarayonida samarali muloqot o‘rnatish, o‘quvchilar, hamkasblar va ta’lim subyektlari bilan konstruktiv munosabatni yo‘lga qo‘yish, fikr almashish va kasbiy hamkorlikni tashkil etishda muhim omil hisoblanadi.

Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining supervayzerlik salohiyatini rivojlantirishda refleksiv va kommunikativ kompetensiyalarning uyg‘unligi ularning kasbiy yetukligini ta’minlaydi. Chunki supervayzerlik faoliyati faqat nazorat qilish yoki baholashdan iborat emas, balki pedagogik jarayonni chuqur tahlil qilish, metodik yordam ko‘rsatish, shaxslararo muloqot madaniyatini shakllantirish va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi murakkab kasbiy faoliyatdir. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlashda refleksiv yondashuvlar, kommunikativ treninglar, pedagogik vaziyatlar tahlili, amaliy mashg‘ulotlar va metodik kuzatuvlar tizimli ravishda tashkil etilishi lozim.

Adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-supervayzerlik qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi pedagogika, psixologiya, xorijiy til ta’limi metodikasi hamda kasbiy kompetensiyalar nazariyasi bilan bevosita bog‘liqdir. Ilmiy adabiyotlarda o‘qituvchi shaxsining kasbiy shakllanishi, pedagogik mahorati, kommunikativ madaniyati, refleksiv tafakkuri va metodik yetukligi ta’lim sifati samaradorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlashda nafaqat lingvistik bilimlarni egallash, balki pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, o‘z faoliyatini baholash, dars jarayonini kuzatish, metodik tavsiyalar ishlab chiqish va ta’lim subyektlari bilan samarali hamkorlik qilish qobiliyatlari muhim ahamiyatga ega.

Pedagogik adabiyotlarda supervayzerlik tushunchasi ko‘pincha nazorat, maslahat, metodik yordam, kasbiy yo‘naltirish va pedagogik faoliyatni takomillashtirish jarayoni sifatida izohlanadi. Supervayzerlik faoliyatining mazmunida o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, uning faoliyatidagi kuchli va zaif jihatlarni aniqlash, metodik muammolarni bartaraf etish hamda ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan tahliliy yondashuv ustuvor o‘rin tutadi. Shu jihatdan supervayzerlik qobiliyatlari bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining kuzatuvchanligi, tahliliy fikrlashi, muloqotga kirishish madaniyati, metodik tavsiya bera olish ko‘nikmasi va kasbiy mas’uliyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Refleksiv kompetensiya muammosi ko‘plab pedagogik-psixologik tadqiqotlarda o‘qituvchining o‘z faoliyatini anglash, tahlil qilish va takomillashtirishga bo‘lgan ichki ehtiyoji sifatida talqin qilinadi. Refleksiya o‘qituvchiga o‘zining pedagogik qarorlarini qayta ko‘rib chiqish, dars jarayonidagi yutuq va kamchiliklarni aniqlash, o‘quvchilar bilan munosabatda yuzaga keladigan muammolarga ongli yondashish imkonini beradi. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisi uchun refleksiv kompetensiya ayniqsa muhimdir, chunki xorijiy til ta’limida o‘quvchilarning nutqiy faolligi, psixologik to‘siqlari, til o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasi va kommunikativ ehtiyojlarini muntazam kuzatish hamda tahlil qilish talab etiladi.

Ilmiy manbalarda kommunikativ kompetensiya o‘qituvchining kasbiy faoliyatida asosiy tayanch kompetensiyalardan biri sifatida baholanadi. Kommunikativ kompetensiya pedagogning o‘quvchilar, hamkasblar, ota-onalar va boshqa ta’lim subyektlari bilan samarali muloqot o‘rnatishi, fikrni aniq yetkazishi, faol tinglashi, muammoli vaziyatlarda konstruktiv yechim topishi va pedagogik hamkorlikni tashkil etishida namoyon bo‘ladi. Ingliz tili o‘qituvchisi faoliyatida kommunikativ kompetensiya ikki tomonlama ahamiyatga ega: birinchidan, u o‘qituvchining pedagogik muloqotini ta’minlaydi; ikkinchidan, o‘quvchilarda xorijiy tilda muloqot qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xorijiy til ta’limi metodikasiga oid tadqiqotlarda ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda interfaol metodlar, kommunikativ yondashuv, refleksiv tahlil,

amaliy mashg‘ulotlar, pedagogik kuzatuv va portfoliolar bilan ishlash alohida ta’kidlanadi. Bunday yondashuvlar bo‘lajak o‘qituvchilarda mustaqil fikrlash, dars jarayonini loyihalash, metodik qarorlar qabul qilish, o‘z-o‘zini baholash va kasbiy o‘sishga intilish sifatlarini shakllantiradi. Demak, supervayzerlik qobiliyatlarini rivojlantirishda ta’lim jarayonini faqat bilim berishga yo‘naltirish yetarli emas, balki talabalarni real pedagogik vaziyatlarga tayyorlash, ularni kuzatuv, tahlil, baholash va maslahat berish faoliyatiga jalb etish muhim hisoblanadi.

Psixologik adabiyotlarda shaxsning kasbiy rivojlanishi o‘z-o‘zini anglash, motivatsiya, kasbiy identifikatsiya, muloqot madaniyati va ijtimoiy moslashuv bilan bog‘liq jarayon sifatida o‘rganiladi. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining supervayzerlik salohiyati ham aynan ushbu sifatlarning uyg‘un shakllanishi orqali rivojlanadi. Refleksiv kompetensiya ularda kasbiy o‘zini anglashni kuchaytirsa, kommunikativ kompetensiya pedagogik muhitda faol va samarali munosabat o‘rnatish imkonini beradi. Bu ikki kompetensiyaning o‘zaro bog‘liqligi bo‘lajak mutaxassisning nafaqat dars beruvchi, balki tahlil qiluvchi, yo‘naltiruvchi, maslahat beruvchi va metodik yordam ko‘rsatuvchi pedagog sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Muhokama. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-supervayzerlik qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik ta’lim jarayonida alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki bugungi kunda ingliz tili o‘qituvchisi faqat bilim beruvchi shaxs sifatida emas, balki ta’lim jarayonini loyihalovchi, o‘quvchilarning til o‘rganishdagi qiyinchiliklarini aniqlovchi, dars samaradorligini tahlil qiluvchi, metodik yordam ko‘rsatuvchi va pedagogik hamkorlikni tashkil etuvchi mutaxassis sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, supervayzerlik qobiliyatlari bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetentligini kengaytiruvchi muhim tarkibiy qism hisoblanadi.

Muhokama qilinayotgan mavzuning asosiy jihati shundaki, supervayzerlik qobiliyatlari refleksiv va kommunikativ kompetensiyalar bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Refleksiv kompetensiya bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisiga o‘z pedagogik faoliyatini chuqur anglash, dars jarayonidagi muvaffaqiyat va kamchiliklarni tahlil qilish, kasbiy xatolar sababini aniqlash hamda o‘zini takomillashtirish yo‘nalishlarini belgilash imkonini beradi. Bu kompetensiya rivojlangan talaba dars jarayonini faqat tashqi kuzatuvchi sifatida emas, balki ichki tahlil qiluvchi, sabab-oqibat aloqalarini ko‘ra oluvchi va pedagogik qarorlarining natijasini baholay oluvchi mutaxassis sifatida shakllanadi.

Kommunikativ kompetensiya esa supervayzerlik faoliyatining amaliy jihatini ta’minlaydi. Chunki supervayzerlik jarayonida kuzatuv, baholash yoki metodik maslahat berish samarali muloqotsiz amalga oshmaydi. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisi o‘quvchilar, hamkasblar, metodistlar va boshqa ta’lim subyektlari bilan aniq, madaniyatli, konstruktiv va maqsadga yo‘naltirilgan muloqot o‘rnata olishi zarur. Ayniqsa, ingliz tili ta’limida kommunikativ kompetensiyaning ahamiyati yanada ortadi, chunki bu fan bevosita nutqiy faoliyat, madaniyatlararo muloqot, tinglab tushunish, fikr bildirish va interaktiv ta’lim muhitini shakllantirish bilan bog‘liqdir.

Refleksiv va kommunikativ kompetensiyalarning o‘zaro uyg‘unligi bo‘lajak o‘qituvchida kasbiy-supervayzerlik salohiyatining to‘laqonli rivojlanishiga xizmat qiladi. Masalan, refleksiv kompetensiya orqali talaba pedagogik vaziyatni tahlil qilsa, kommunikativ kompetensiya orqali ushbu tahlil natijalarini to‘g‘ri ifodalash, maslahat berish, muammoli vaziyatni muhokama qilish va hamkorlikda yechim topish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Demak, refleksiya supervayzerlik faoliyatining mazmuniy-tahliliy asosini, kommunikatsiya esa uning ijtimoiy-amaliy mexanizmini tashkil etadi.

Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida mazkur qobiliyatlarni rivojlantirish uchun oliy ta’lim jarayonida nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy mashg‘ulotlarga ham alohida e’tibor qaratish zarur. Jumladan, pedagogik vaziyatlar tahlili, dars kuzatuvi, mikrota’lim mashg‘ulotlari, refleksiv kundalik yuritish, “peer feedback” usuli, rolli o‘yinlar, kommunikativ treninglar va metodik muhokamalar talabalarning supervayzerlik ko‘nikmalarini shakllantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bunday mashg‘ulotlar talabalarni real pedagogik jarayonga yaqinlashtiradi, ularda mustaqil fikrlash, kasbiy baholash, metodik maslahat berish va o‘z-o‘zini rivojlantirish ehtiyojini kuchaytiradi.

Shuningdek, kasbiy-supervayzerlik qobiliyatlarini rivojlantirishda talabalarning pedagogik amaliyoti muhim o‘rin tutadi. Amaliyot jarayonida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilari darsni

rejalashtirish, o‘quvchilar bilan ishlash, metodik yondashuvlarni tanlash, dars natijalarini baholash va o‘z faoliyatini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Agar pedagogik amaliyot refleksiv tahlil va kommunikativ fikr almashuv asosida tashkil etilsa, talabalarda supervayzerlik qobiliyatlari yanada samarali rivojlanadi.

Xulosa. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-supervayzerlik qobiliyatlarini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki bugungi ta’lim jarayonida ingliz tili o‘qituvchisidan faqat grammatik va lingvistik bilimlarga ega bo‘lish emas, balki o‘quv jarayonini kuzatish, tahlil qilish, baholash, metodik tavsiya berish hamda pedagogik hamkorlikni samarali tashkil etish qobiliyatlari ham talab etiladi. Shu jihatdan kasbiy-supervayzerlik qobiliyatlari bo‘lajak mutaxassisning kasbiy yetukligi, metodik tayyorgarligi, kommunikativ madaniyati va refleksiv tafakkuri bilan bevosita bog‘liqdir.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, refleksiv kompetensiya bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining o‘z faoliyatiga ongli yondashishi, pedagogik vaziyatlarni chuqur tahlil qilishi, o‘z kasbiy xatolarini aniqlashi va ularni bartaraf etish yo‘llarini belgilashida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Kommunikativ kompetensiya esa ta’lim subyektlari bilan samarali muloqot o‘rnatish, fikr almashish, maslahat berish, pedagogik muammolarni hamkorlikda hal etish hamda ijobiy psixologik muhit yaratishda asosiy vosita hisoblanadi.

Refleksiv va kommunikativ kompetensiyalarning o‘zaro uyg‘unligi bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining supervayzerlik salohiyatini kuchaytiradi. Refleksiya pedagogik jarayonni tahlil qilish va baholash imkonini bersa, kommunikatsiya ushbu tahlil natijalarini amaliy muloqot, metodik yordam va kasbiy hamkorlik orqali samarali amalga oshirishga xizmat qiladi. Demak, kasbiy-supervayzerlik qobiliyatlarini rivojlantirishda ushbu ikki kompetensiyani alohida emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi pedagogik-psixologik omillar sifatida shakllantirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-158-son. 2023-yil 11-sentabr.
3. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
4. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
5. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. New York: Basic Books, 1983.
6. Wallace M. J. Training Foreign Language Teachers: A Reflective Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
7. Richards J. C., Farrell T. S. C. Professional Development for Language Teachers: Strategies for Teacher Learning. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Xalilov Bekzod
Independent Researcher at Bukhara International University

INNOVATIVE-PERCEPTUAL MECHANISMS OF DEVELOPING MATHEMATICAL ABILITIES IN PROSPECTIVE PSYCHOLOGISTS

Annotation. *This thesis analyzes the innovative-perceptual mechanisms of developing mathematical abilities in prospective psychologists. In modern psychological education, mathematical competence is considered an essential component of professional training, because*

future psychologists need to process empirical data, interpret diagnostic results, understand statistical indicators, and make evidence-based conclusions. The development of mathematical abilities should not be limited only to calculation skills. It should also include analytical thinking, mathematical self-efficacy, perceptual accuracy, metacognitive awareness, and the ability to understand quantitative information in a professional psychological context. The thesis emphasizes the importance of innovative teaching technologies, visual modeling, problem-based learning, reflective exercises, and psychological support in reducing mathematical anxiety and increasing students' readiness for scientific and practical activity.

Keywords: *prospective psychologists, mathematical abilities, innovative mechanisms, perceptual mechanisms, mathematical self-efficacy, metacognition, mathematical anxiety, professional competence, psychological education.*

Annotatsiya. *Mazkur tezisda bo'lajak psixologlarda matematik qobiliyatlarni rivojlantirishning innovatsion-perseptiv mexanizmlari tahlil qilinadi. Zamonaviy psixologik ta'lim jarayonida matematik kompetentlik kasbiy tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Chunki bo'lajak psixologlar empirik ma'lumotlarni qayta ishlash, diagnostik natijalarni talqin qilish, statistik ko'rsatkichlarni tushunish va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish ko'nikmalariga ega bo'lishlari lozim. Matematik qobiliyatlarni rivojlantirish faqat hisoblash malakalari bilan cheklanmasligi, balki analitik tafakkur, matematik o'z-o'ziga ishonch, perseptiv aniqlik, metakognitiv anglash va miqdoriy axborotni kasbiy psixologik kontekstda tushunish qobiliyatlarini ham qamrab olishi zarur. Tezisda innovatsion ta'lim texnologiyalari, vizual modellashtirish, muammoli ta'lim, refleksiv mashqlar va psixologik qo'llab-quvvatlashning matematik xavotirni kamaytirish hamda talabalarning ilmiy-amaliy faoliyatga tayyorgarligini oshirishdagi ahamiyati yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *bo'lajak psixologlar, matematik qobiliyatlar, innovatsion mexanizmlar, perseptiv mexanizmlar, matematik o'z-o'ziga ishonch, metakognitsiya, matematik xavotir, kasbiy kompetentlik, psixologik ta'lim.*

Аннотация. *В данном тезисе анализируются инновационно-перцептивные механизмы развития математических способностей у будущих психологов. В современной системе психологического образования математическая компетентность рассматривается как важный компонент профессиональной подготовки, поскольку будущим психологам необходимо обрабатывать эмпирические данные, интерпретировать результаты диагностики, понимать статистические показатели и делать научно обоснованные выводы. Развитие математических способностей не должно ограничиваться только вычислительными навыками. Оно должно включать аналитическое мышление, математическую самоэффективность, перцептивную точность, метакогнитивную осознанность и способность понимать количественную информацию в профессиональном психологическом контексте. В тезисе подчеркивается значение инновационных образовательных технологий, визуального моделирования, проблемного обучения, рефлексивных упражнений и психологической поддержки в снижении математической тревожности и повышении готовности студентов к научно-практической деятельности.*

Ключевые слова: *будущие психологи, математические способности, инновационные механизмы, перцептивные механизмы, математическая самоэффективность, метакогниция, математическая тревожность, профессиональная компетентность, психологическое образование.*

Introduction

The development of modern psychology requires specialists who are able not only to understand theoretical concepts related to personality, cognition, emotion, motivation, and social behavior, but also to analyze empirical data and interpret psychological results on a scientific basis. In this regard, mathematical abilities occupy an important place in the professional training of prospective psychologists. Mathematical knowledge allows psychology students to understand research methodology, process diagnostic indicators, compare experimental results, identify correlations between psychological variables, and evaluate the reliability of scientific conclusions.

However, in many cases, students of psychology tend to perceive mathematics as a difficult, abstract, or secondary discipline. This perception may negatively influence their motivation, self-confidence, and academic performance in subjects related to statistics, psychometrics, experimental psychology, and research methodology. Therefore, the development of mathematical abilities in prospective psychologists requires not only traditional teaching methods, but also innovative-perceptual mechanisms that help students perceive mathematical knowledge as a meaningful part of their future profession.

The term “innovative-perceptual mechanisms” refers to a system of pedagogical, psychological, cognitive, and technological tools that improve the way students perceive, understand, internalize, and apply mathematical information. These mechanisms are based on the integration of innovative teaching strategies with perceptual and cognitive processes. In other words, mathematics should be presented not only as a system of formulas, numbers, and calculations, but also as a practical instrument for solving psychological problems, conducting empirical research, and making valid professional decisions.

Relevance of the Topic. The relevance of the topic is determined by the increasing role of evidence-based approaches in psychology. Today, psychological practice and research require accuracy, validity, reliability, and objectivity. A psychologist who cannot correctly interpret numerical data, statistical indicators, test scores, or research results may face difficulties in making professional conclusions. Therefore, mathematical competence is becoming one of the necessary components of professional readiness in the field of psychology.

Another important aspect of the relevance of this topic is connected with the problem of mathematical anxiety. Many students entering psychology programs have a humanitarian orientation and may have insufficient confidence in their mathematical abilities. As a result, they may avoid statistical tasks, show low motivation in research-related subjects, or experience emotional tension when working with numerical data. This situation indicates the need to develop special psychological and pedagogical mechanisms aimed at reducing mathematical anxiety and strengthening mathematical self-efficacy.

The issue is also relevant because psychological education increasingly uses digital technologies, online diagnostics, automated data processing systems, SPSS, Excel, Google Forms, statistical software, and artificial intelligence-based analytical tools. To use these instruments effectively, prospective psychologists must have developed mathematical and analytical skills. Thus, the formation of mathematical abilities is directly related to the digital transformation of higher education and psychological practice.

Innovative-perceptual mechanisms are especially important because they allow students to connect abstract mathematical concepts with real psychological situations. For example, when students analyze the relationship between anxiety and academic performance, compare the emotional stability of different groups, or interpret the results of a personality questionnaire, they begin to understand the practical value of mathematical thinking. This professional orientation increases their interest, motivation, and confidence.

Therefore, the development of mathematical abilities in prospective psychologists is not only an academic task, but also a professional necessity. It ensures the formation of analytical thinking, scientific worldview, research culture, diagnostic accuracy, and evidence-based decision-making.

Literature Review. The theoretical foundations of the development of mathematical abilities in prospective psychologists can be explained through several scientific approaches. One of the important approaches is A. Bandura’s theory of self-efficacy. According to this theory, a person’s belief in his or her own ability to perform a task has a significant influence on motivation, persistence, and success. In the context of mathematical education, mathematical self-efficacy helps students overcome difficulties, remain active in problem-solving, and develop a positive attitude toward mathematical tasks.

C. Dweck’s concept of growth mindset is also important for understanding the development of mathematical abilities. According to this approach, students who believe that abilities can be developed through effort, practice, and effective strategies are more successful in learning. For prospective psychologists, the formation of a growth mindset is especially necessary because many

of them may initially believe that mathematics is a fixed ability and that they are “not good at math.” Innovative educational methods can change this perception by creating situations of success and gradual progress.

Metacognitive theory, especially the ideas of G. Schraw and R. Dennison, provides another important basis for this topic. Metacognition refers to the ability to understand, monitor, and regulate one’s own thinking processes. In mathematical learning, metacognitive skills help students plan solutions, check their reasoning, identify mistakes, and evaluate results. For future psychologists, metacognition is doubly important because it develops both mathematical problem-solving and professional reflection.

The problem of mathematical anxiety has been studied by researchers such as F. Richardson and R. Suinn. Mathematical anxiety is understood as a feeling of tension, fear, or discomfort that appears when a person faces mathematical tasks. This phenomenon may reduce cognitive performance, weaken attention, and negatively affect learning outcomes. For this reason, psychological support, positive feedback, relaxation techniques, and gradual complication of tasks are necessary elements in the development of mathematical abilities.

J. Bruner’s ideas about discovery learning and the role of representation in cognition are also relevant to the innovative-perceptual approach. According to Bruner, learning becomes more effective when students actively construct knowledge and represent information in different forms. In mathematical education, this means using visual schemes, graphs, diagrams, models, and practical cases. Such tools help students perceive mathematical information more clearly and meaningfully.

In addition, the theory of self-regulated learning developed by B. Zimmerman emphasizes the importance of goal setting, self-monitoring, motivation, and reflection. These components are directly connected with the development of mathematical abilities. A student who can regulate his or her own learning process becomes more independent and successful in mastering mathematical and statistical concepts.

From the perspective of psychological education, mathematical abilities should be considered as a complex formation that includes cognitive, emotional, motivational, perceptual, and professional components. The cognitive component includes logical thinking, analysis, comparison, abstraction, and generalization. The emotional component is related to mathematical anxiety and emotional stability. The motivational component includes interest, self-efficacy, and professional orientation. The perceptual component includes the ability to perceive numerical and visual information accurately. The professional component refers to the ability to apply mathematical knowledge in psychological diagnosis, research, and practice.

Thus, the analysis of scientific literature shows that the development of mathematical abilities in prospective psychologists requires an integrated approach. This approach should combine self-efficacy theory, growth mindset, metacognitive strategies, anxiety reduction, visual modeling, problem-based learning, and professional contextualization.

Conclusion

The development of mathematical abilities in prospective psychologists is an important condition for improving the quality of psychological education and professional training. In modern psychology, mathematical competence is necessary for conducting empirical research, interpreting diagnostic results, analyzing statistical data, and making scientifically valid conclusions. Therefore, mathematics should be understood not as an isolated academic discipline, but as a professional tool that supports the scientific and practical activity of future psychologists.

Innovative-perceptual mechanisms play a significant role in this process. They help students perceive mathematical information more clearly, connect abstract concepts with real psychological situations, reduce mathematical anxiety, and increase mathematical self-efficacy. Such mechanisms include problem-based learning, visual modeling, interactive technologies, reflective exercises, metacognitive strategies, psychological support, and professional-contextual tasks.

The effectiveness of developing mathematical abilities depends on the integration of cognitive, emotional, motivational, perceptual, and professional components. When students understand the practical value of mathematics for psychological diagnosis, counseling,

experimental research, and evidence-based practice, their attitude toward mathematical learning changes positively. As a result, they become more confident, active, and prepared for scientific and professional activity.

In conclusion, the formation of mathematical abilities in prospective psychologists should be organized as a systematic, innovative, and psychologically grounded process. The use of innovative-perceptual mechanisms creates favorable conditions for developing analytical thinking, perceptual accuracy, research competence, and professional readiness. This approach contributes to the preparation of highly qualified psychologists who are able to work with empirical data, interpret psychological results correctly, and make reliable professional decisions.

References

1. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W. H. Freeman.
2. Bruner, J. S. (1966). *Toward a theory of instruction*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
3. Dweck, C. S. (2006). *Mindset: The new psychology of success*. New York: Random House.
4. Richardson, F. C., & Suinn, R. M. (1972). The Mathematics Anxiety Rating Scale: Psychometric data. *Journal of Counseling Psychology*, 19(6), 551–554.
5. Schraw, G., & Dennison, R. S. (1994). Assessing metacognitive awareness. *Contemporary Educational Psychology*, 19(4), 460–475.
6. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. *Theory Into Practice*, 41(2), 64–70.
7. Pajares, F., & Miller, M. D. (1994). Role of self-efficacy and self-concept beliefs in mathematical problem solving. *Journal of Educational Psychology*, 86(2), 193–203.
8. Ashcraft, M. H. (2002). Math anxiety: Personal, educational, and cognitive consequences. *Current Directions in Psychological Science*, 11(5), 181–185.
9. Schoenfeld, A. H. (1985). *Mathematical problem solving*. Orlando: Academic Press.
10. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Barotov Shuxrat Sharifovich

BOJXONA XODIMLARIDA KASBIY KOMPETENTLIKNI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur tezisda bojxona xodimlarida kasbiy kompetentlikni *takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik omillari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Bojxona tizimi davlat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash, noqonuniy tovar aylanmasining oldini olish, tashqi savdo jarayonlarini tartibga solish va fuqarolar bilan samarali muloqot o'rnatishda muhim institut hisoblanadi. Shu sababli bojxona xodimlaridan nafaqat huquqiy, iqtisodiy va kasbiy bilimlar, balki stressga bardoshlilik, mas'uliyatlilik, tezkor qaror qabul qilish, kommunikativ madaniyat, emotsional barqarorlik hamda ijtimoiy mas'uliyat kabi psixologik sifatlar ham talab etiladi. Tezisda kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda motivatsiya, kasbiy identifikatsiya, kommunikativ kompetensiya, axloqiy barqarorlik va jamoaviy hamkorlik kabi determinantlarning ahamiyati yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *bojxona xodimi, kasbiy kompetentlik, ijtimoiy-psixologik omillar, motivatsiya, kommunikativ kompetensiya, stressga bardoshlilik, kasbiy identifikatsiya, emotsional barqarorlik.*

Аннотация. *В данном тезисе рассматриваются социально-психологические факторы совершенствования профессиональной компетентности сотрудников таможенной службы. Таможенная система играет важную роль в обеспечении экономической безопасности государства, предотвращении незаконного оборота товаров, регулировании внешнеторговых процессов и эффективном взаимодействии с гражданами. В связи с этим от сотрудников таможенной службы требуются не только правовые, экономические и профессиональные знания, но и такие психологические качества, как стрессоустойчивость, ответственность, оперативность принятия решений, коммуникативная культура, эмоциональная устойчивость и социальная ответственность. В тезисе раскрывается значение мотивации, профессиональной идентичности, коммуникативной компетентности, нравственной устойчивости и коллективного взаимодействия в развитии профессиональной компетентности.*

Ключевые слова: *сотрудник таможни, профессиональная компетентность, социально-психологические факторы, мотивация, коммуникативная компетентность, стрессоустойчивость, профессиональная идентичность, эмоциональная устойчивость.*

Annotation. *This thesis analyzes the socio-psychological factors of improving professional competence among customs officers. The customs system is an important institution in ensuring the economic security of the state, preventing illegal circulation of goods, regulating foreign trade processes, and establishing effective communication with citizens. Therefore, customs officers are required to possess not only legal, economic, and professional knowledge, but also psychological qualities such as stress resistance, responsibility, quick decision-making, communicative culture, emotional stability, and social responsibility. The thesis highlights the importance of motivation, professional identity, communicative competence, moral stability, and teamwork in developing professional competence.*

Keywords: *customs officer, professional competence, socio-psychological factors, motivation, communicative competence, stress resistance, professional identity, emotional stability.*

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida davlat boshqaruvi tizimining barcha sohalarida professional kadrlar salohiyatini oshirish, ularning kasbiy kompetentligini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bojxona xizmati faoliyati mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi, tashqi savdo siyosati, chegara nazorati, tadbirkorlik subyektlari bilan munosabatlar va xalqaro hamkorlik jarayonlari bilan bevosita bog‘liqdir. Shu bois bojxona xodimining kasbiy faoliyati murakkab, mas’uliyatli va yuqori psixologik tayyorgarlikni talab qiluvchi faoliyat turlaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Bojxona xodimi faoliyatida kasbiy kompetentlik faqatgina me’yoriy-huquqiy hujjatlarni bilish yoki xizmat vazifalarini bajarish bilan cheklanmaydi. U shaxsning kasbiy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, muomala madaniyati, axloqiy pozitsiyasi, stressli vaziyatlarda o‘zini boshqara olishi, tezkor va asosli qaror qabul qilishi, jamoa bilan hamkorlikda ishlay olishi hamda fuqarolar bilan konstruktiv muloqot o‘rnata olish qobiliyatini ham qamrab oladi.

Shu nuqtayi nazardan, bojxona xodimlarida kasbiy kompetentlikni takomillashtirish jarayoni ijtimoiy-psixologik omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Chunki har qanday kasbiy faoliyat samaradorligi xodimning ichki motivatsiyasi, kasbga munosabati, shaxsiy mas’uliyati, ijtimoiy faolligi va emotsional barqarorligi orqali namoyon bo‘ladi.

Mavzuning dolzarbligi. Bojxona tizimida xizmat qiluvchi xodimlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish bugungi kunda bir necha jihatdan dolzarb ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, xalqaro savdo munosabatlarining kengayishi, bojxona tartib-taomillarining raqamlashtirilishi va tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari bilan ishlash jarayonining murakkablashuvi bojxona xodimlaridan yangicha bilim, malaka va psixologik tayyorgarlikni talab qilmoqda.

Ikkinchidan, bojxona xodimi faoliyati ko‘p hollarda ziddiyatli, tezkor qaror qabul qilishni talab qiladigan, inson omili kuchli namoyon bo‘ladigan vaziyatlarda kechadi. Bunday sharoitda xodimning stressga bardoshliligi, emotsional muvozanati, kasbiy hushyorligi va kommunikativ moslashuvchanligi muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Uchinchidan, bojxona xodimining fuqarolar, tadbirkorlar, xorijiy hamkorlar va turli tashkilotlar vakillari bilan doimiy muloqotda bo‘lishi uning ijtimoiy-psixologik kompetensiyasini rivojlantirish zaruratini kuchaytiradi. Xodimning muomala madaniyati, nizoli vaziyatlarni boshqarish qobiliyati, axloqiy barqarorligi va xizmat intizomiga sodiqligi bojxona organlari faoliyatining ijtimoiy obro‘siga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, kasbiy kompetentlikni takomillashtirishda shaxsning kasbga nisbatan ijobiy motivatsiyasi, o‘zini kasbiy rivojlantirishga intilishi, jamoada o‘z o‘rnini anglash darajasi va professional identifikatsiyasi muhim psixologik determinantlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili. Kasbiy kompetentlik masalasi pedagogika, psixologiya, boshqaruv nazariyasi va mehnat psixologiyasida keng o‘rganilgan ilmiy muammolardan biridir. Kompetentlik tushunchasi ko‘plab olimlar tomonidan shaxsning ma’lum faoliyatni samarali bajarishga tayyorligi, bilim va ko‘nikmalarni amaliyotda qo‘llay olishi, vaziyatga mos qaror qabul qilishi hamda kasbiy vazifalarni yuqori sifat bilan bajarish qobiliyati sifatida izohlanadi.

D. McClelland kompetentlikni shaxs faoliyatining muvaffaqiyatini belgilovchi ichki psixologik xususiyatlar bilan bog‘laydi. L. Spencer va S. Spencer tadqiqotlarida kompetensiya shaxsning motivlari, qadriyatlari, bilimlari, ko‘nikmalari va xulq-atvor modellari bilan uzviy aloqador hodisa sifatida qaraladi. A. Bandura esa shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, ya’ni self-efficacy tushunchasi orqali kasbiy muvaffaqiyatga erishishda ichki ishonch va faoliyatga nisbatan ijobiy munosabat muhimligini asoslaydi.

Bojxona xodimlari faoliyatida kasbiy kompetentlik bir necha asosiy tarkibiy qismlardan tashkil topadi. Bular kasbiy-huquqiy kompetentlik, kommunikativ kompetentlik, axloqiy kompetentlik, stressga bardoshlilik, analitik fikrlash, qaror qabul qilish qobiliyati va ijtimoiy mas’uliyatlilikdir. Ayniqsa, bojxona xodimining faoliyatida huquqiy bilim bilan bir qatorda psixologik tayyorgarlik ham alohida o‘rin tutadi.

Ijtimoiy-psixologik yondashuvga ko‘ra, kasbiy kompetentlikning shakllanishi shaxsning jamoa bilan munosabatlari, rahbar-xodim o‘rtasidagi ijtimoiy-psixologik muhit, tashkilot madaniyati, kasbiy qadriyatlar, xizmat motivatsiyasi va ijtimoiy mas’uliyat hissi bilan belgilanadi. Bojxona xodimi o‘z faoliyatida nafaqat individual bilim va malakaga, balki jamoaviy hamkorlik, kommunikativ muvozanat va tashkilot manfaatlariga sodiqlik kabi sifatlar bilan ham ajralib turishi lozim.

Tadqiqotlarda emotsional intellekt ham kasbiy kompetentlikning muhim omillaridan biri sifatida talqin qilinadi. D. Goleman fikricha, emotsional intellekt shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish, boshqalar holatini tushunish va ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil etish qobiliyatidir. Bojxona faoliyatida bu sifatlar ayniqsa zarur, chunki xodim turli temperament, madaniyat, ijtimoiy maqom va manfaatlarga ega shaxslar bilan ishlaydi.

Shuningdek, kasbiy kompetentlikni takomillashtirishda refleksivlik ham muhim psixologik omil hisoblanadi. Refleksivlik xodimning o‘z harakatlarini tahlil qilishi, xatolaridan xulosa chiqarishi, kasbiy tajribasini qayta baholashi va o‘zini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishiga yordam beradi. Shu sababli bojxona xodimlari uchun muntazam psixologik treninglar, malaka oshirish mashg‘ulotlari, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish dasturlari va stressni boshqarish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Bojxona xodimlarida kasbiy kompetentlikni takomillashtirish murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u nafaqat kasbiy bilim va amaliy ko‘nikmalarni, balki shaxsning ijtimoiy-psixologik sifatlarini ham rivojlantirishni talab qiladi. Tadqiqot mavzusi tahlili shuni ko‘rsatadiki, bojxona xodimining samarali faoliyatida motivatsiya, mas’uliyatlilik, kommunikativ kompetensiya, emotsional barqarorlik, stressga bardoshlilik, axloqiy pozitsiya va kasbiy identifikatsiya asosiy determinantlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Bojxona xodimlarining kasbiy kompetentligini oshirish uchun xizmat jarayonida psixologik tayyorgarlik tizimini kuchaytirish, xodimlarda stressni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish, kommunikativ madaniyatni rivojlantirish, kasbiy motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash va jamoaviy hamkorlik muhitini mustahkamlash zarur.

Shunday qilib, bojxona tizimida professional kadrlar salohiyatini oshirishda ijtimoiy-psixologik omillarni hisobga olish xizmat samaradorligini ta’minlash, xodimlarning kasbiy

barqarorligini mustahkamlash hamda davlat bojxona organlariga bo‘lgan ijtimoiy ishonchni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. McClelland D.C. Testing for Competence Rather Than for Intelligence. *American Psychologist*. 1973.
2. Spencer L.M., Spencer S.M. *Competence at Work: Models for Superior Performance*. New York: Wiley, 1993.
3. Boyatzis R.E. *The Competent Manager: A Model for Effective Performance*. New York: Wiley, 1982.
4. Bandura A. *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman, 1997.
5. Goleman D. *Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books, 1995.
6. Goleman D. *Working with Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books, 1998.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Москва: Политиздат, 1975.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — Санкт-Петербург: Питер, 2002.
9. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. — Москва: Академия, 2006.
10. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. — Москва: Академия, 2004.
11. Ходжиев Б.Х., Ғуломов С.С. Касбий компетентлик ва уни ривожлантириш масалалари. — Тошкент, 2018.
12. World Customs Organization. *PICARD Professional Standards*. Brussels: WCO, 2019

Adizova Saodat Odilovna

Buxoro Xalqaro Universiteti 2-kurs magistranti 61-maktab o’qituvchisi

INNOVATSIYA VA INNOVATSION SALOHIYAT TUSHUNCHALARINING IQTISODIY MAZMUNI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Innovatsiya va innovatsion salohiyat tushunchalarining iqtisodiy mazmuni Sanoat korxonalarida innovatsion salohiyatni shakllantirish, rivojlantirish va undan samarali foydalanishni ta’minlovchi boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish masalalari chuqur tahlil qilingan. Innovatsion salohiyatning tarkibiy elementlari, uni boshqarishda uchraydigan muammolar hamda zamonaviy boshqaruv yondashuvlari o‘rganilgan. Tadqiqot jarayonida tizimli va mantiqiy tahlil usullaridan foydalanilgan. Olingan natijalar asosida sanoat korxonalarida innovatsion faoliyat samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Innovatsiya tushunchasining iqtisodiy mazmuni

Innovatsiya (lotinchadan innovatio — yangilanish, o‘zgarish) — bu shunchaki yangilik emas, balki amaliyotga joriy etilgan va iqtisodiy samaradorlik keltirgan yangilikdir.

Iqtisodiyot nazariyasida innovatsiyaga birinchi bo‘lib Yozef Shumpeter (Joseph Schumpeter) ilmiy ta’rif bergan. U innovatsiyani "ishlab chiqarish omillarining yangi kombinatsiyasi" deb atagan.

Innovatsiyaning asosiy shakllari:

Mahsulot innovatsiyasi: Mutlaqo yangi yoki sezilarli darajada yaxshilangan tovarlarni yaratish.

Jarayon innovatsiyasi: Ishlab chiqarish usullarini, texnologiyalarni va yetkazib berish tizimini yangilash.

Marketing innovatsiyasi: Mahsulotning dizayni, qadoqlanishi yoki narx belgilash strategiyasidagi yangiliklar.

Tashkiliy innovatsiya: Korxonaning biznes amaliyotida, ish o‘rinlarini tashkil etishda yoki tashqi aloqalarda yangi usullarni qo‘llash.

2. Innovatsion salohiyat tushunchasi

Innovatsion salohiyat — bu iqtisodiy tizimning (korxona, tarmoq yoki davlatning) innovatsion faoliyatni amalga oshirish va yangiliklarni qabul qilish imkoniyatlari yig‘indisidir.

Agar innovatsiya — natija bo‘lsa, innovatsion salohiyat — shu natijaga erishish uchun zarur bo‘lgan resurslar va qobiliyatlar bazasidir.

Innovatsion salohiyat tarkibi:

Intellektual resurslar: Kadrlar malakasi, ilmiy xodimlar, ixtirochilar va ularning bilim darajasi.

Moddiy-texnik resurslar: Zamonaviy laboratoriyalar, uskunalar, hisoblash texnikasi va tajriba bazalari.

Moliyaviy resurslar: Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga (ITTI/R&D) ajratiladigan investitsiyalar.

Infrastruktura: Texnoparklar, innovatsion markazlar va axborot tizimlari.

Boshqaruv salohiyati: Rahbarlarning yangilikka moyilligi va tavakkalchilikka tayyorligi.

3. Ularning o‘zaro bog‘liqligi va farqi

Iqtisodiy nuqtai nazardan, bu ikki tushuncha bir-birini to‘ldiradi:

Mezon	Innovatsion salohiyat	Innovatsiya
Mohiyati	Imkoniyat va resurslar	Yakuniy natija va mahsulot
Holati	Statik (mavjud quvvat)	Dinamik (harakatdagi o‘zgarish)
Maqsadi	Yangilikka tayyorlik	Foyda olish va bozorni egallash

Sanoat korxonalarida innovatsion salohiyat — bu korxonaning yangi texnologiyalarni yaratish, o'zlashtirish va ularni bozor talablariga mos ravishda tijoratlashtirish qobiliyatini belgilovchi resurslar hamda imkoniyatlar majmuidir.

Quyida sanoat korxonalarida innovatsion salohiyatning tarkibiy qismlari va unga ta’sir etuvchi omillar bo‘yicha to‘liq ma’lumot keltirilgan.

1. Sanoat korxonasi innovatsion salohiyatining tarkibi

Sanoat korxonasining innovatsion salohiyati bir nechta o'zaro bog'liq bloklardan (komponentlardan) tashkil topadi:

Intellektual komponent: Korxonadagi olimlar, muhandislar va ixtirochilarning bilim darajasi, malakasi hamda ularning yangi g'oya yaratish qobiliyati. Bu tarkibga patentlar, litsenziyalar va "know-how"lar ham kiradi.

Moddiy-texnik komponent: Ishlab chiqarish bazasining zamonaviyligi, laboratoriyalar, sinov maydonchalari, avtomatlashtirilgan tizimlar va uskunalar darajasi.

Moliyaviy komponent: Innovatsion loyihalarni, ITTI (R&D) ishlarini moliya qilish uchun yo'naltiriladigan o'z mablag'lari, kreditlar va investitsiyalar hajmi.

Infratuzilmaviy komponent: Axborot tizimlari, ma'lumotlar bazasi, aloqa tarmoqlari va innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlovchi yordamchi bo'linmalar.

Boshqaruv (tashkiliy) komponenti: Rahbariyatning innovatsion strategiyasi, qaror qabul qilish tezligi, korporativ madaniyat va xodimlarni rag'batlantirish tizimi.

2. Innovatsion salohiyatni shakllantiruvchi omillar

Sanoat korxonasida innovatsion salohiyatning shakllanishi va rivojlanishi ikki guruh omillarga bog‘liq:

A. Ichki omillar (Korxona nazoratidagi omillar):

Strategik maqsadlar: Korxonaning uzoq muddatli rivojlanish rejalarida innovatsiyalarning o‘rni.

Ilmiy-tadqiqot faolligi: Korxonada o'zining ilmiy laboratoriyasi yoki konstruktorlik byurosi borligi.

Kadrlar siyosati: Xodimlarni doimiy o'qitish va ularning ijodiy tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash.

Moliyaviy barqarorlik: Innovatsiyalar uchun xavf-xatarlarni (risklarni) qoplay oladigan "moliyaviy xavfsizlik yostig'i"ning mavjudligi.

B. Tashqi omillar (Muhit ta’siri):

Davlat siyosati: Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlovchi qonunchilik, soliq imtiyozlari va davlat grantlari.

Bozor konyunkturasi: Raqobatning kuchliligi korxonalarni doimiy yangilanishga majbur qiladi.

Texnologik trendlar: Jahon miqyosida "Sanoat 4.0", sun'iy intellekt va robototexnikaning rivojlanishi.

Hamkorlik aloqalari: Universitetlar, ilmiy markazlar va xalqaro hamkorlar bilan tuzilgan aloqalar (bilim transferi).

3. Innovatsion salohiyatni baholash ko'rsatkichlari

Sanoat korxonasining salohiyatini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi:

ITTI xarajatlarining ulushi: Daromadning necha foizi ilmiy izlanishlarga sarflanyapti?

Yangilanish koeffitsienti: Ishlab chiqarish uskunalarining qanchasi oxirgi 3-5 yilda yangilangan?

Patent faolligi: Yil davomida olingan patentlar va mualliflik guvohnomalari soni.

Innovatsion mahsulot ulushi: Umumiy sotuv hajmidagi mutlaqo yangi mahsulotlar ulushi.

4. Rivojlanish bosqichlari (Xulosa o'rnida)

Sanoat korxonasi innovatsion salohiyatini shakllantirish "Resurslar → Jarayon → Natija" zanjiri orqali amalga oshadi. Faqatgina moddiy resurslar (uskunalar) bo'lishi kifoya emas, ularni harakatga keltiruvchi intellektual kuch va boshqaruv mexanizmi bo'lishi shart.

Asosiy xulosa: Sanoat korxonalarida innovatsion salohiyat — bu shunchaki texnik imkoniyat emas, balki korxonaning o'zgaruvchan bozor sharoitida omon qolish va yetakchilik qilish strategiyasidir.

Innovatsion salohiyatni boshqarish mexanizmi — bu korxonaning strategik maqsadlariga erishish uchun uning barcha resurslarini (ilmiy, texnik, moliyaviy, kadrlar) tizimli ravishda safarbar etish jarayonidir. Nazariy jihatdan ushbu mexanizmlar bir nechta asosiy modellarga bo'linadi.

Quyida innovatsion salohiyatni boshqarishning eng keng tarqalgan nazariy modellari va ularning mazmuni keltirilgan:

1. Lineer (Chiziqli) model

Bu model innovatsion jarayonni qat'iy ketma-ketlikdagi bosqichlar sifatida ko'radi. Boshqaruv mexanizmi resurslarni bir bosqichdan ikkinchisiga uzatishga qaratilgan.

Zanjir: Fundamental tadqiqotlar \rightarrow Amaliy tadqiqotlar \rightarrow Ishlanmalar \rightarrow Ishlab chiqarish \rightarrow Marketing va sotuv.

Boshqaruv mazmuni: Bu modelda asosiy e'tibor "texnologik itarish" (technology push) tamoyiliga qaratiladi. Ya'ni, fanni moliya qilish orqali yangi mahsulot bozorga chiqariladi.

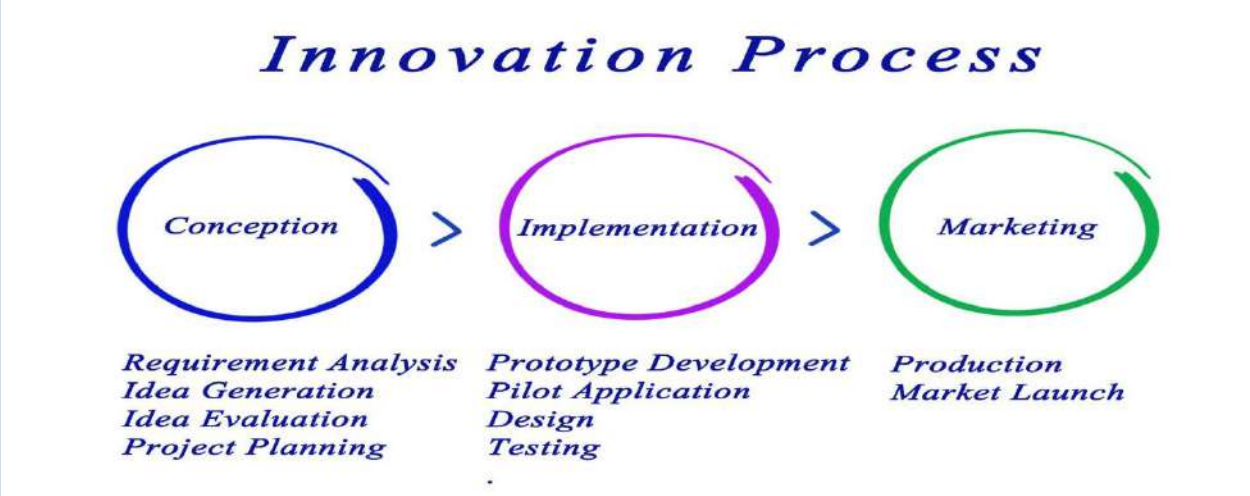

Nolineer (Interaktiv) model

Klayn va Rozenberg tomonidan taklif etilgan bo'lib, bu modelda boshqaruv mexanizmi barcha bosqichlarning o'zaro teskari aloqasiga tayanadi.

Mazmuni: Innovatsiya faqat laboratoriyada emas, balki bozor ehtiyojlarini o'rganish jarayonida ham tug'ilishi mumkin.

Boshqaruv mexanizmi: Korxonaning ilmiy bo'limi bilan marketing bo'limi o'rtasidagi doimiy axborot almashinuvini ta'minlash. Bu yerda "bozor tortishi" (market pull) omili birinchi o'ringa chiqadi.

3. Tizimli-funksional model

Bu modelda innovatsion salohiyat bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan quyi tizimlar majmuasi sifatida boshqariladi.

Resurs quyi tizimi: Moddiy va inson kapitalini to'plash.

Boshqaruv quyi tizimi: Rejalashtirish, monitoring va nazorat.

Natijaviy quyi tizimi: Innovatsiyaning iqtisodiy samaradorligini baholash.

Boshqaruv mazmuni: Resurslar va natijalar o'rtasidagi muvozanatni saqlash, har bir funksiyani (masalan, kadrlar malakasini oshirish) innovatsion maqsadga yo'naltirish.

4. Ochiq innovatsiyalar modeli (Henry Chesbrough)

Zamonaviy sharoitda eng samarali model hisoblanadi. Bunda korxona faqat o'z ichki salohiyatiga tayanib qolmaydi.

Mexanizm: Korxona tashqaridan g'oyalarni sotib oladi (autsorsing, litsenziyalar) va o'zining foydalanilmayotgan g'oyalarini tashqariga (startaplar orqali) sotadi.

Boshqaruv mazmuni: Chegaralarni ochiq ushlash, universitetlar va ilmiy markazlar bilan ekotizim yaratish.

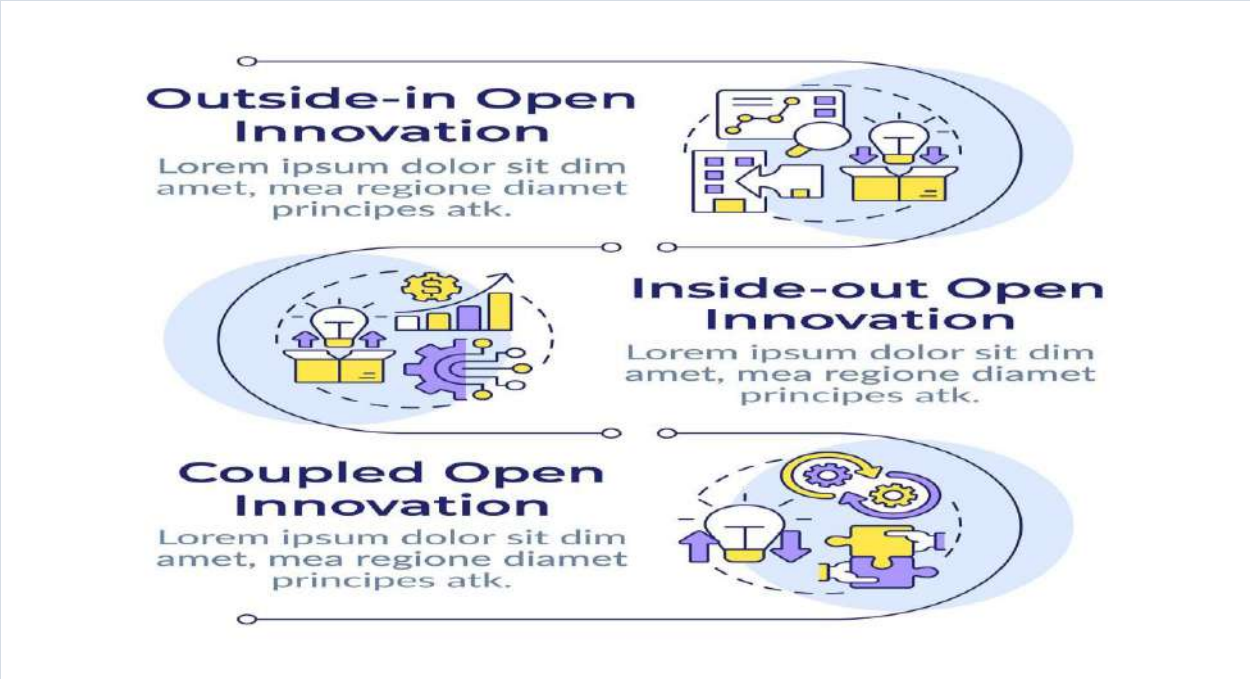

. Bosqichli-darvozali model (Stage-Gate Model)

Robert Kuper tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, sanoat korxonalarida qaror qabul qilishni boshqarish uchun ishlatiladi.

Mexanizm: Innovatsion loyiha bir necha bosqichga (Stage) bo'linadi. Har bir bosqich oxirida "Darvoza" (Gate) mavjud.

Boshqaruv mazmuni: "Darvoza"da loyihaning iqtisodiy samaradorligi tekshiriladi. Agar salohiyat yetarli bo'lmasa yoki loyiha samarasiz bo'lsa, u keyingi bosqichga o'tkazilmaydi (to'xtatiladi). Bu resurslarni behuda sarflanishidan himoya qiladi.

Boshqaruv mexanizmlarining asosiy vositalari:

Motivatsiya mexanizmi: Innovatorlarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish.

Riskni boshqarish: Innovatsion loyihalardagi noaniqliklarni sug'urtalash va diversifikatsiya qilish.

Monitoring va audit: Mavjud intellektual va texnik resurslarni doimiy xatlovdan o'tkazib turish.

Xulosa: Innovatsion salohiyatni boshqarishning eng mukammal modeli bu — ichki resurslarni qat'iy nazorat qiluvchi (Stage-Gate) va tashqi muhit bilan faol hamkorlik qiluvchi (Ochiq innovatsiyalar) modellarning kombinatsiyasidir.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, innovatsion faoliyatni muvaffaqiyatli boshqarish uchun faqatgina texnologiyaga ega bo‘lish yetarli emas, balki davlat, fan va biznes o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlovchi maxsus modellar zarur.

Xulosa va ahamiyati

Ushbu strategiya O‘zbekiston iqtisodiyotini "xomashyo eksport qilish" modelidan "bilimlar iqtisodiyoti" modeliga o‘tishini ta’minlaydi. Bu jarayonda asosiy urg‘u xorijiy texnologiyalarni shunchaki sotib olishga emas, balki ularni mahalliylashtirish va yangi mahalliy ishlanmalarni yaratishga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Porter M.E. Competitive Advantage. — New York: Free Press, 1985.
2. Lundvall B.Å. National Systems of Innovation. — London: Anthem Press, 2010.
3. OECD. Oslo Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data. — Paris, 2018.
4. Абалкин Л.И. Инновационная экономика. — М.: Экономика, 2012.
5. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент. — М.: Питер, 2020.

Fayziyeva Malika Faxriddin qizi
Buxoro xalqaro universiteti tayanch doktoranti

ZAMONAVIY JAMIYATDA YOSH RAHBARLARNING LIDERLIK SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda zamonaviy jamiyat sharoitida yosh rahbarlarning liderlik salohiyatini rivojlantirish mexanizmlari hamda unga ta’sir etuvchi psixologik omillar tahlil etilgan. Yosh rahbarlarda kommunikativ kompetentlik, strategik tafakkur, emotsional intellekt va boshqaruv ko‘nikmalarini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik jihatlari yoritilgan. Shuningdek, liderlik salohiyatini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *yosh rahbar, liderlik salohiyati, boshqaruv, emotsional intellekt, strategik tafakkur, kommunikativ kompetentlik, innovatsion yondashuv.*

Аннотация. *В данном тезисе проанализированы механизмы развития лидерского потенциала молодых руководителей в условиях современного общества и психологические факторы, влияющие на данный процесс. Освещены социально-психологические аспекты формирования коммуникативной компетентности, стратегического мышления, эмоционального интеллекта и управленческих навыков молодых руководителей. Также раскрыта значимость инновационных подходов в развитии лидерского потенциала.*

Ключевые слова: *молодой руководитель, лидерский потенциал, управление, эмоциональный интеллект, стратегическое мышление, коммуникативная компетентность, инновационный подход.*

Abstract. *This thesis analyzes the mechanisms for developing the leadership potential of young managers in modern society and the psychological factors influencing this process. The socio-psychological aspects of developing communicative competence, strategic thinking, emotional intelligence, and managerial skills of young leaders are highlighted. The importance of innovative approaches in the development of leadership potential is also revealed.*

Keywords: *young leader, leadership potential, management, emotional intelligence, strategic thinking, communicative competence, innovative approach.*

Kirish. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti va boshqaruv tizimining samaradorligi ko‘p jihatdan yosh rahbarlarning bilim darajasi, tashabbuskorligi hamda liderlik salohiyatiga bog‘liq hisoblanadi. Mamlakatimizda yoshlarga oid davlat siyosati doirasida yosh kadrlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning boshqaruv faoliyatidagi ishtirokini kengaytirish va zamonaviy rahbarlik ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, so‘nggi yillarda olib borilayotgan islohotlar jarayonida yangicha fikrlaydigan, mas’uliyatni his qiladigan va innovatsion yondashuvlarga ega yosh rahbarlarga ehtiyoj ortib bormoqda.

Zamonaviy boshqaruv faoliyati rahbardan nafaqat kasbiy bilim va tajribani, balki jamoa bilan ishlash, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish, emotsional barqarorlikni saqlash hamda samarali muloqot olib borish kabi muhim psixologik sifatlarni ham talab etadi. Shu sababli yosh rahbarlarda liderlik salohiyatini rivojlantirish masalasi psixologiya va boshqaruv sohasidagi dolzarb yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda.

Ilmiy tadqiqotlarda liderlik salohiyatining shakllanishi motivatsion, kommunikativ, kognitiv va ijtimoiy-psixologik omillar bilan chambarchas bog‘liqligi qayd etiladi. Ayniqsa, zamonaviy jamiyat sharoitida innovatsion fikrlash, moslashuvchanlik va strategik tafakkur yosh rahbar faoliyatining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Bu esa liderlik salohiyatini rivojlantirish mexanizmlarini chuqur o‘rganishni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili. Yosh rahbarlarning liderlik salohiyatini rivojlantirish masalasi psixologiya, menejment va pedagogika fanlarida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida tadqiq etib kelinmoqda. Xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda liderlikning shaxs rivojlanishi, boshqaruv samaradorligi hamda jamoaviy faoliyatdagi o‘rni keng yoritilgan.

Liderlik nazariyalarining dastlabki ilmiy asoslari K. Levin, R. Likert, D. MakGregor kabi tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, ularda rahbarlik uslublari va boshqaruv samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilingan. Ayniqsa, K. Levinning avtoritar, demokratik va liberal boshqaruv uslublari haqidagi qarashlari rahbar shaxsining jamoaga ta’sirini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda liderlik salohiyatini rivojlantirishda emotsional intellekt muhim omil sifatida qaraladi. D. Goulman o‘z tadqiqotlarida muvaffaqiyatli rahbar faoliyatida emotsional barqarorlik, empatiya va kommunikativ kompetentlik asosiy psixologik determinantlardan biri ekanligini ta’kidlaydi. Muallifning fikricha, yuqori emotsional intellektga ega rahbarlar jamoada ijobiy psixologik muhitni shakllantirish va nizoli vaziyatlarni samarali boshqarishda ustunlikka ega bo‘ladi.

A. Maslou va F. Gertsbergning motivatsiyaga oid nazariyalarida esa liderlik faoliyatining samaradorligi shaxsning ehtiyojlari, ichki motivatsiyasi hamda o‘zini namoyon qilishga intilishi bilan bog‘liq holda izohlanadi. Ushbu nazariyalar yosh rahbarlarning kasbiy faolligi va tashabbuskorligini rivojlantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham rahbarlik faoliyatining psixologik jihatlari, yoshlarning boshqaruv kompetentligini rivojlantirish hamda liderlik sifatlarini shakllantirish masalalari o‘rganilgan. Tadqiqotlarda yosh rahbarlarning ijtimoiy faolligi, kommunikativ qobiliyatlari, strategik tafakkuri va innovatsion yondashuvlari boshqaruv samaradorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida ko‘rsatib o‘tiladi.

Muhokama. Zamonaviy jamiyatda boshqaruv faoliyatining murakkablashuvi yosh rahbarlardan yuqori darajadagi liderlik salohiyati, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati hamda jamoa bilan samarali ishlash ko‘nikmalarini talab etmoqda. Tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yosh rahbarlarning boshqaruv samaradorligi ko‘p jihatdan ularning psixologik tayyorgarligi, emotsional barqarorligi va kommunikativ kompetentligiga bog‘liqdir.

Bugungi kunda tashkilot va muassasalarda yuzaga kelayotgan tezkor o‘zgarishlar rahbar shaxsidan moslashuvchanlik va innovatsion fikrlashni talab qiladi. Shu sababli yosh rahbarlarda strategik tafakkur, tashabbuskorlik hamda muammoli vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, liderlik salohiyati yuqori bo‘lgan rahbarlar jamoada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish, xodimlarni motivatsiyalash va umumiy maqsad sari yo‘naltirishda samarali natijalarga erishadi.

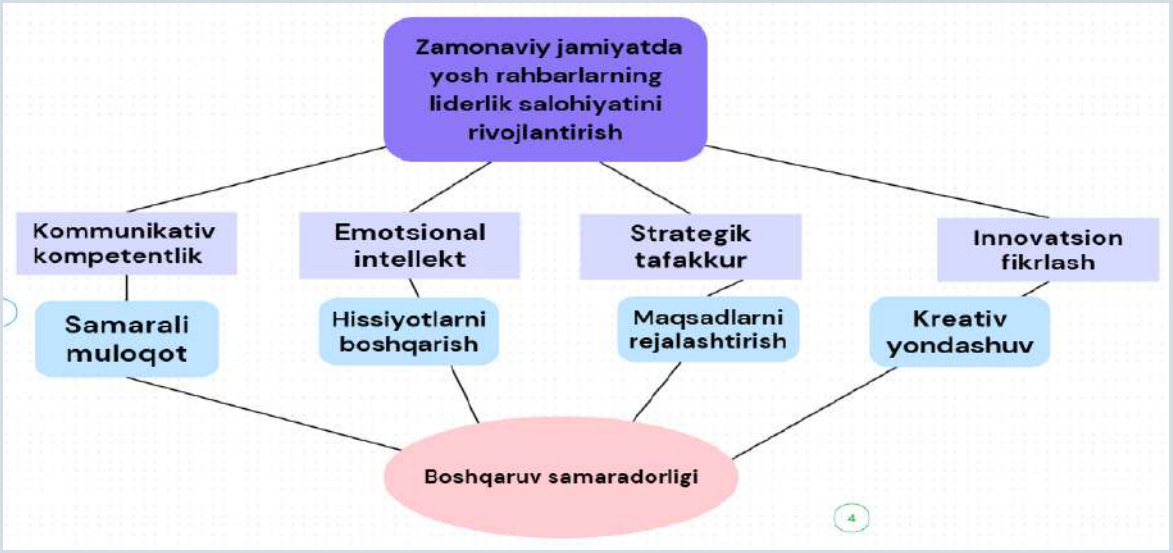

Ushbu klaster modelida zamonaviy jamiyatda yosh rahbarlarning liderlik salohiyatini rivojlantirishga ta’sir etuvchi asosiy psixologik va boshqaruv omillari o‘zaro bog‘liq holda yoritilgan. Model markazida “yosh rahbarlarning liderlik salohiyatini rivojlantirish” tushunchasi joylashgan bo‘lib, unga ta’sir qiluvchi to‘rtta muhim determinant ajratib ko‘rsatilgan.

Birinchi omil – kommunikativ kompetentlik bo‘lib, u rahbarning jamoa bilan samarali muloqot o‘rnatish qobiliyatini ifodalaydi. Samarali muloqot orqali rahbar xodimlar bilan ijobiy psixologik muhit yaratadi, nizolarni kamaytiradi hamda boshqaruv jarayonining samaradorligini oshiradi. Kommunikativ kompetentlik liderning ijtimoiy ta’sir kuchini shakllantiruvchi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Ikkinchi omil – emotsional intellektdir. Ushbu komponent yosh rahbarning hissiyotlarni boshqarish, stressli vaziyatlarda o‘zini nazorat qilish va boshqalarning emotsional holatini tushunish qobiliyatini anglatadi. Emotsional intellektning yuqori darajada rivojlanganligi rahbarning psixologik barqarorligini ta’minlaydi hamda jamoada motivatsion muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Uchinchi yo‘nalish strategik tafakkur bilan bog‘liq bo‘lib, unda maqsadlarni rejalashtirish va istiqbolli qarorlar qabul qilish muhim o‘rin egallaydi. Strategik tafakkur yosh rahbarning uzoq muddatli maqsadlarni belgilash, resurslarni to‘g‘ri taqsimlash hamda tashkilot faoliyatini samarali boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa boshqaruv jarayonida tizimlilik va prognozlash qobiliyatini rivojlantiradi.

To‘rtinchi omil – innovatsion fikrlashdir. Mazkur komponent kreativ yondashuv orqali yangi g‘oya va tashabbuslarni ilgari surishga xizmat qiladi. Innovatsion fikrlash rahbarning o‘zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga moslashuvchanligini oshirib, boshqaruv faoliyatida zamonaviy usullarni qo‘llash imkonini beradi.

Klasterdagi barcha omillar yakuniy natija sifatida “boshqaruv samaradorligi”ga olib kelishi ko‘rsatilgan. Demak, yosh rahbarlarda kommunikativ kompetentlik, emotsional intellekt, strategik tafakkur va innovatsion fikrlashning uyg‘un rivojlanishi ularning liderlik salohiyatini oshirish bilan birga, boshqaruv faoliyatining samaradorligini ham ta’minlaydi. Mazkur model yosh rahbarlarni tayyorlash va ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim nazariy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, emotsional intellekt yosh rahbar faoliyatining muhim psixologik komponentlaridan biri hisoblanadi. Emotsional jihatdan barqaror rahbarlar nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish, xodimlarning psixologik holatini to‘g‘ri baholash va samarali muloqot olib borish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa boshqaruv samaradorligini oshirish bilan bir qatorda jamoada ijobiy ijtimoiy-psixologik muhitni ta’minlaydi.

Shuningdek, liderlik salohiyatining rivojlanishida motivatsion omillar ham muhim o‘rin tutadi. Ichki motivatsiyaga ega bo‘lgan yosh rahbarlar kasbiy faoliyatda faolroq, tashabbuskor va mas’uliyatli bo‘lishi bilan ajralib turadi. Bunday rahbarlar innovatsion g‘oyalarni ilgari surishga, yangi boshqaruv usullarini qo‘llashga va o‘z ustida muntazam ishlashga intiladi.

Xulosa. Zamonaviy jamiyatda boshqaruv faoliyatining mazmun va mohiyati tubdan o‘zgarib borayotganligi yosh rahbarlardan nafaqat yuqori kasbiy tayyorgarlikni, balki rivojlangan liderlik salohiyati, mustaqil fikrlash, psixologik barqarorlik va innovatsion yondashuvlarni ham talab etmoqda. Tadqiqot davomida tahlil qilingan ilmiy manbalar hamda nazariy qarashlar yosh rahbarlarning boshqaruv faoliyati samaradorligi ko‘p jihatdan ularning kommunikativ kompetentligi, emotsional intellekti, motivatsion yo‘nalganligi va strategik tafakkur darajasi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatdi.

Aniqlanishicha, liderlik salohiyatining shakllanishida ijtimoiy-psixologik omillar muhim o‘rin egallaydi. Jumladan, jamoa bilan samarali muloqot o‘rnatish, xodimlarni ruhlantirish, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilish va mas’uliyatni o‘z zimmasiga ola bilish yosh rahbar faoliyatining asosiy psixologik mezonlari sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, zamonaviy boshqaruv jarayonida emotsional intellektning yuqori darajada rivojlanganligi rahbarning jamoa ichidagi ijtimoiy-psixologik muhitni boshqarishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, innovatsion fikrlash va moslashuvchan boshqaruv ko‘nikmalariga ega bo‘lgan yosh rahbarlar tashkilot faoliyatida samaraliroq natijalarga erishadi. Chunki bugungi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida an’anaviy boshqaruv usullari bilan cheklanib qolish rahbarlik faoliyatining samaradorligini pasaytiradi. Shu bois yosh rahbarlarda kreativ yondashuv, strategik rejalashtirish va tezkor qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish dolzarb masala hisoblanadi.

Shuningdek, yosh rahbarlarning liderlik salohiyatini rivojlantirishda psixologik treninglar, refleksiv rivojlantirish texnologiyalari, kommunikativ mashg‘ulotlar va motivatsion dasturlar samarali vosita ekanligi aniqlandi. Bunday yondashuvlar yosh rahbarlarda o‘z-o‘zini boshqarish, kasbiy ishonch, tashabbuskorlik va jamoaviy hamkorlik ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

8. Каримова В.М. Психология управления. – Ташкент: “Fan”, 2018. -240 с.
9. Ғозиев Э.Ғ. Психология шахс. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 2010. -276 б.
10. Немов Р.С. Психология управления. – Москва: Юрайт, 2019. -412 с.
11. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2017. -363 с.
12. Covey S. The 7 Habits of Highly Effective People. – New York: Free Press, 2004.-381 p.

Kozimova Mehriniso Akbarali qizi
Buxoro xalqaro universiteti tayanch doktoranti
E-mail: nisokazimova1994@gmail.com

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA STEAM YONDASHUVI ORQALI TALABALARNING KREATIV VA TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli ta’lim muhitida STEAM yondashuvi asosida talabalarning kreativ va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etishi, innovatsion g‘oyalarni ishlab chiqishi hamda fanlararo integratsiya asosida bilimlarni amaliyotga tatbiq etish jarayonlari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar:*raqamli ta’lim muhiti, STEAM yondashuvi, kreativ fikrlash, tanqidiy fikrlash, innovatsion ta’lim, raqamli texnologiyalar, kompetensiyaviy yondashuv, fanlararo integratsiya, interaktiv metodlar, ta’lim samaradorligi, XXI asr ko‘nikmalari.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы педагогические возможности формирования креативного и критического мышления студентов на основе STEAM-подхода в условиях цифровой образовательной среды. В исследовании освещены процессы развития самостоятельного мышления студентов, решения проблемных ситуаций, разработки инновационных идей, а также применения знаний на практике на основе междисциплинарной интеграции посредством использования современных информационно-коммуникационных технологий.*

Ключевые слова: *цифровая образовательная среда, STEAM-подход, креативное мышление, критическое мышление, инновационное образование, цифровые технологии, компетентностный подход, междисциплинарная интеграция, интерактивные методы, эффективность образования, навыки XXI века.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical opportunities for developing students’ creative and critical thinking skills through the STEAM approach in a digital educational environment. The study highlights the processes of enhancing students’ independent thinking, solving problem-based situations, generating innovative ideas, and applying knowledge in practice through interdisciplinary integration by using modern information and communication technologies.*

Keywords: *digital educational environment, STEAM approach, creative thinking, critical thinking, innovative education, digital technologies, competency-based approach, interdisciplinary integration, interactive methods, educational effectiveness, 21st century skills.*

Kirish. Bugungi kunda jahonda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi barcha sohalar qatori ta’lim tizimiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Zamonaviy ta’lim jarayonida an’anaviy yondashuvlardan innovatsion va interaktiv metodlarga o‘tish ehtiyoji tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, raqamli ta’lim muhitida talabalarning kreativ va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish dolzarb pedagogik vazifalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Chunki bugungi globallashuv davrida jamiyatga nafaqat bilimli, balki mustaqil fikrlaydigan, muammolarga ijodiy yondasha oladigan va innovatsion qarorlar qabul qilishga qodir mutaxassislar zarurdir. Shu nuqtayi nazardan, STEAM yondashuvi zamonaviy ta’limning samarali modeli sifatida alohida axamiyat kasb etmoqda. STEAM ta’limi fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematikani o‘zaro integratsiyalashgan holda o‘qitishga asoslanib, talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini yaratadi. Mazkur yondashuv orqali talabalar real hayotiy muammolarni hal etish, loyiha asosida ishlash, tanqidiy tahlil qilish hamda kreativ g‘oyalarni ilgari surish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.

Raqamli ta’lim muhiti esa STEAM yondashuvining samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi. Chunki elektron platformalar, virtual laboratoriyalar, multimedia vositalari va interaktiv dasturlar yordamida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabalarni faol o‘quv subyekti sifatida shakllantiradi. Bu esa ularning mustaqil ta’lim olish, axborotni tahlil qilish va ijodiy faoliyat yuritish kompetensiyalarini rivojlantirishga imkon beradi.

Asosiy qism. Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish jarayonida ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, raqamli ta’lim muhitida STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) yondashuvi asosida talabalarning kreativ va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuv talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish, ularning muammoli vaziyatlarga ijodiy yondashishini shakllantirish hamda mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Raqamli ta’lim muhiti talabalarga axborotni tezkor qabul qilish, qayta ishlash va undan samarali foydalanish imkoniyatini yaratadi. Elektron platformalar, virtual laboratoriyalar, multimedia vositalari hamda sun’iy intellekt elementlari bilan boyitilgan ta’lim jarayoni talabalarning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar yordamida tashkil etilgan STEAM darslari talabalarni izlanishga, tajriba o‘tkazishga va yangi g‘oyalarni ishlab chiqishga undaydi.

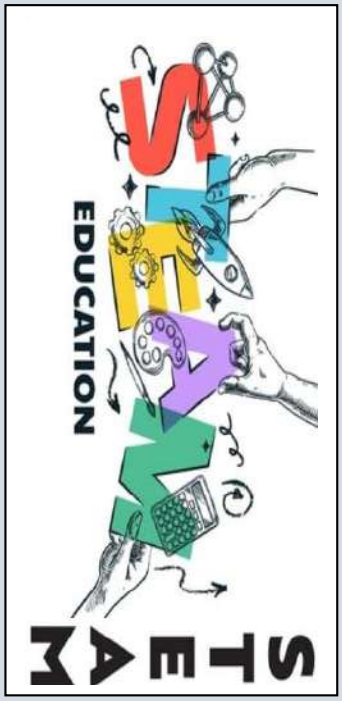

STEAM yondashuvining asosiy afzalliklaridan biri — fanlararo integratsiyani ta’minlashidir. Ushbu yondashuv orqali talabalar turli fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglaydi va nazariy bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Masalan, muayyan loyiha ustida ishlash jarayonida talabalar matematik hisob-kitoblar, texnologik yechimlar, muhandislik tafakkuri va dizayn elementlarini birgalikda qo‘llaydi. Bu esa ularda kreativ fikrlashni rivojlantirib, muammolarni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Tanqidiy fikrlash esa talabalarning axborotni tahlil qilish, dalillarni solishtirish, mustaqil xulosa chiqarish va asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi. Raqamli ta’lim muhitida tashkil etilgan interaktiv topshiriqlar, muammoli vaziyatlar va loyiha ishlari talabalarda aynan shu ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. STEAM yondashuvi asosidagi ta’lim jarayonida talabalar tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki faol izlanuvchi va yaratuvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Kreativ fikrlash — yangi g‘oyalarni yaratish, muammolarga noodatiy yondashish va innovatsion qarorlar ishlab chiqish qobiliyatidir. Tanqidiy fikrlash esa axborotni tahlil qilish, mantiqiy baholash va asoslangan xulosa chiqarish jarayonini anglatadi. STEAM yondashuvi aynan ushbu ikki ko‘nikmaning uyg‘un rivojlanishini ta’minlaydi. Raqamli ta’lim muhitida STEAM yondashuvini qo‘llash talabalarning kreativ va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Mazkur yondashuv orqali talabalarning intellektual salohiyati, mustaqil fikrlashi va innovatsion faoliyati rivojlanadi hamda ularni zamonaviy jamiyat talablariga mos mutaxassis sifatida tayyorlash imkoniyati kengayadi.

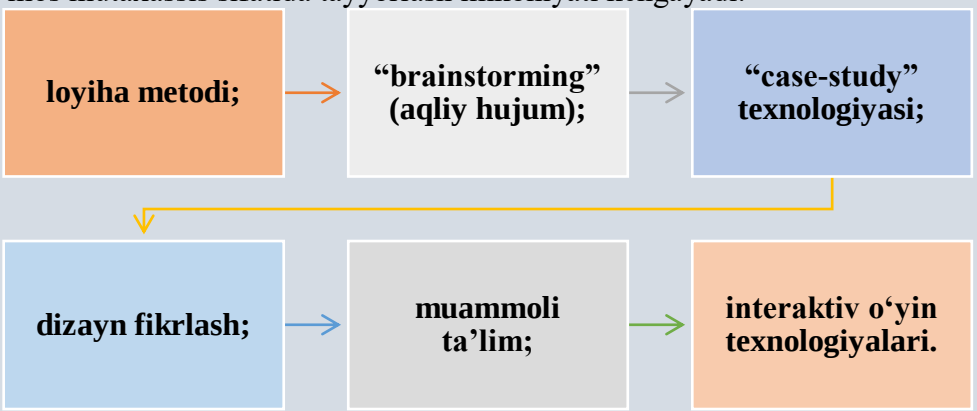

Talabalarda kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodlar

Bugungi kunda raqamli ta’lim muhiti zamonaviy ta’limning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Elektron platformalar, masofaviy ta’lim tizimlari, virtual laboratoriyalar va sun’iy intellekt elementlari asosida tashkil etilgan darslar talabalarning o‘quv jarayonidagi faolligini oshiradi. Ayniqsa, interaktiv metodlardan foydalanish talabalarni mustaqil izlanishga va muammoli vaziyatlarni tahlil qilishga yo‘naltiradi.

Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan STEAM mashg‘ulotlarida talabalar nafaqat tayyor bilimni egallaydi, balki yangi bilimlarni mustaqil ravishda izlab topadi. Bu jarayon esa tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Talabalar turli manbalardan olingan axborotlarni tahlil qilish, solishtirish va xulosa chiqarish orqali ilmiy dunyoqarashini kengaytiradi.

STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan raqamli ta’lim muhiti ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Chunki bunday ta’lim jarayonida talabalar passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida namoyon bo‘ladi. Ular mustaqil izlanadi, tajriba o‘tkazadi va amaliy faoliyat orqali bilimlarni chuqur o‘zlashtiradi. Bundan tashqari, raqamli vositalardan foydalanish darslarning qiziqarli va interaktiv tashkil etilishiga xizmat qiladi. Multimedia taqdimotlari, virtual modellar va simulyatsiyalar talabalarning mavzuni chuqurroq anglashiga yordam beradi. Natijada ta’lim jarayonining samaradorligi ortadi va talabalarning o‘quv motivatsiyasi kuchayadi. STEAM yondashuvi zamonaviy ta’lim tizimining muhim innovatsion modeli hisoblanadi. Ushbu yondashuv orqali talabalar turli fanlarni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganib, muammolarni kompleks tahlil qilish ko‘nikmasiga ega bo‘ladilar. Raqamli ta’lim muhiti zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan interaktiv o‘quv jarayonini ifodalaydi. Elektron platformalar, virtual laboratoriyalar, multimedia vositalari va sun’iy intellekt elementlari ta’lim samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

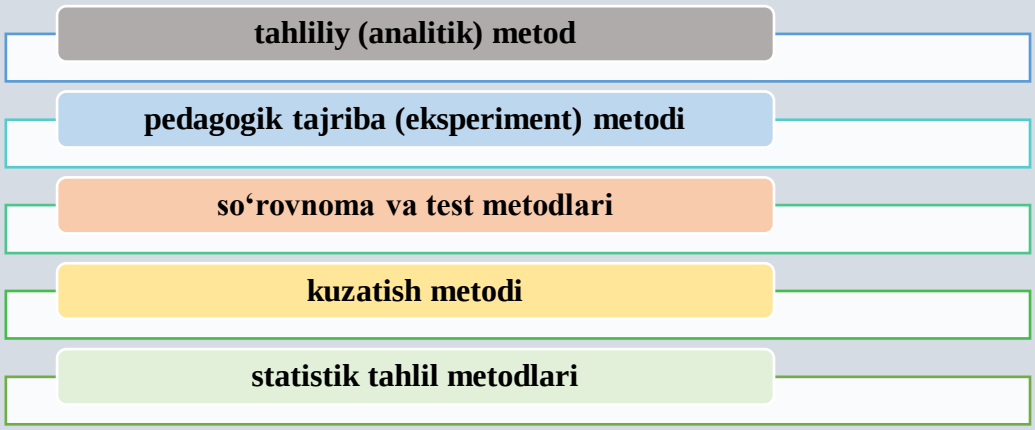

Raqamli muhitda STEAM darslari orqali talabalarda tanqidiy va kreativ fikrlashni rivojlantirish

So‘nggi yillarda kreativ tafakkurni rivojlantirish maqsadida turli pedagogik strategiyalar va zamonaviy texnologiyalar ta’lim amaliyotiga tatbiq etilmoqda. Jumladan, muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish, gamifikatsiya, dizayn tafakkuri va STEAM metodikalari (fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika integratsiyasi) o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini ochishda ijobiy natijalar bermoqda. STEAM yondashuvi o‘quvchilarga turli fanlarni birlashtirib real muammolarni yechish imkonini beradi, bu esa ularning nafaqat kreativ fikrlash, balki mantiqiy va texnik ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarni ijodiy faoliyatga jalb etish ularning mustaqil fikrlash darajasini oshiradi va ichki motivatsiyasini kuchaytiradi. o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini ochishda ijobiy natijalar bermoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarni ijodiy faoliyatga jalb etish ularning mustaqil fikrlash darajasini oshiradi va ichki motivatsiyasini kuchaytiradi. Kreativlikni rivojlantirishda o‘qituvchilarning roli ham beqiyosdir. Zamonaviy texnologiyalarni ta’lim jarayoniga to‘g‘ri tatbiq etish uchun pedagoglar innovatsion metodlarni chuqur o‘zlashtirishlari va interaktiv yondashuvlardan foydalanishga tayyor bo‘lishlari lozim. Shu bois, o‘qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish,

ularni yangi ta’lim texnologiyalari bilan tanishtirish hamda kreativ pedagogik yondashuvlarni qo‘llashga rag‘batlantirish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

ta’lim jarayonining interaktivligini oshirish;

mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish;

muammoli vaziyatlarni modellashtirish;

innovatsion loyihalarni yaratishga sharoit yaratish;

talabalarning ijodiy va analitik fikrlashini rivojlantirish.

Raqamli texnologiyalarning tashkil etish turlari

Shuningdek, raqamli vositalar yordamida talabalar nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarni faqat bilim olishga emas, balki ijodiy fikrlash, tanqidiy yondashuv va mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirish zarur. Kreativ pedagogika o‘quvchining faolligini oshirish, mustaqil harakat qilish va o‘z bilimini amaliyotga tatbiq etish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim muhitida STEAM yondashuvini qo‘llash talabalarning kreativ va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan STEAM ta’limi talabalarning mustaqil fikrlashini, muammolarni hal etish qobiliyatini hamda innovatsion faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, mazkur yondashuv fanlararo integratsiyani ta’minlash orqali ta’lim samaradorligini oshiradi va talabalarni XXI asr talablariga mos kompetensiyalar bilan qurollantiradi. Shu sababli oliy ta’lim tizimida STEAM texnologiyalarini keng joriy etish hamda raqamli pedagogik muhitni takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2020.
2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2019.
3. Yakman G. STEAM Education Framework. – International Journal of Education, 2018.
4. Kozimova Mehriniso Akbarali qizi “STEAM darslarida raqamli kompetensiyalarni shakllantirish zarurati”. Modern problems in education and their scientific solutions. European science international conference:2026 yil 29 yanvar. -B 316-320
5. Kozimova Mehriniso Akbarali qizi “STEAM ta’limining zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni va ahamiyati” "Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi" ilmiy amaliy jurnal 2026 yil 1-son, 1-qism –B 265-268
6. Kozimova Mehriniso Akbarali qizi “Raqamli kompetensiyalar asosida steam ta’limida talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishning pedagogik asoslari” Finland, Helsinki international scientific online conference "Sustainability of education socio-economic science theory" Part 39 March 7th HELSINKI 2026 -B 58-63
7. Kozimova Mehriniso Akbarali qizi “STEAM ta’limida innovatsion yondashuvlar asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyalari” Buxoro xalqaro universiteti Respublika ilmiy-amaliy anjumani. 2026-yil 18-aprel -B 143-146

Xolliyeva Shahnoza Raxmatulloyevna
Buxoro xalqaro universiteti tayanch doktoranti

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA PEDAGOGIK MULOQOT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur tezisda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Pedagogik muloqot jarayonida kommunikativ kompetentlik, nutq madaniyati, emotsional barqarorlik hamda o‘quvchilar bilan samarali hamkorlikni rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarning ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *pedagogik muloqot, muloqot madaniyati, kommunikativ kompetentlik, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik faoliyat, nutq madaniyati, innovatsion yondashuv.*

Аннотация. *В данном тезисе раскрываются теоретические и практические аспекты формирования культуры педагогического общения у будущих учителей начальных классов. Проанализированы вопросы развития коммуникативной компетентности, культуры речи, эмоциональной устойчивости и эффективного взаимодействия с учащимися в процессе педагогического общения. Также раскрыта значимость современных педагогических технологий и инновационных подходов в формировании культуры педагогического общения.*

Ключевые слова: *педагогическое общение, культура общения, коммуникативная компетентность, начальное образование, педагогическая деятельность, культура речи, инновационный подход.*

Abstract. *This thesis highlights the theoretical and practical aspects of forming pedagogical communication culture among future primary school teachers. The issues of developing communicative competence, speech culture, emotional stability, and effective interaction with students in the process of pedagogical communication are analyzed. In addition, the importance of modern pedagogical technologies and innovative approaches in the formation of pedagogical communication culture is revealed.*

Keywords: *pedagogical communication, communication culture, communicative competence, primary education, pedagogical activity, speech culture, innovative approach.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi shaxsiga qo‘yilayotgan talablar tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi, pedagogik mahorati va o‘quvchilar bilan samarali muloqot olib borish qobiliyati ta’lim sifatini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Chunki boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchi shaxsining shakllanishida, uning dunyoqarashi, nutqi va ijtimoiy faolligi rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik muloqot madaniyati o‘qituvchining kasbiy faoliyatidagi muhim tarkibiy qismlardan biri bo‘lib, u o‘quvchilar bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, ta’lim jarayonida sog‘lom psixologik muhit yaratish hamda tarbiyaviy ta’sir samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirish kelajakdagi kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatini ta’minlovchi asosiy omillardan biri sanaladi.

Bugungi kunda ta’lim jarayonining insonparvarlik tamoyillari asosida tashkil etilishi o‘qituvchidan nafaqat chuqur bilim va metodik tayyorgarlikni, balki yuksak kommunikativ kompetentlik, nutq madaniyati, emotsional barqarorlik va pedagogik etikaga rioya qilishni ham talab etadi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik muloqot masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa,

ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi samarali munosabatlarni yo‘lga qo‘yish, pedagogik hamkorlikni shakllantirish hamda sog‘lom psixologik muhit yaratishda muloqot madaniyatining o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Ilmiy manbalarda pedagogik muloqot o‘qituvchining kasbiy mahoratini namoyon etuvchi asosiy omillardan biri sifatida talqin qilinadi.

Pedagogik muloqotning nazariy asoslari ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, V.A. Kan-Kalik pedagogik muloqotni o‘qituvchining kasbiy faoliyatidagi muhim kommunikativ jarayon sifatida tavsiflab, uning ta’lim samaradorligiga bevosita ta’sir qilishini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, pedagogik muloqot jarayonida o‘qituvchining nutqi, muomala uslubi va psixologik yondashuvi o‘quvchilarning bilim olish faolligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

A.A. Leontyev esa muloqotni shaxslararo hamkorlikning muhim vositasi sifatida izohlaydi. Unga ko‘ra, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi samarali kommunikatsiya ta’lim jarayonining sifatini oshirish bilan birga, o‘quvchilarning psixologik rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, olim pedagogik muloqotning emotsional jihatlariga ham alohida e’tibor qaratib, o‘qituvchining samimiyligi va empatik yondashuvi o‘quvchilarda ishonch hissini shakllantirishini qayd etadi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirish masalalari keng yoritilgan. Tadqiqotchilar boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining nutq madaniyati, pedagogik etikasi, kommunikativ kompetentligi va psixologik tayyorgarligi ta’lim samaradorligini ta’minlovchi muhim omillar ekanligini ta’kidlaydilar. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlash jarayonida o‘qituvchining muloqot uslubi, mehribonligi, sabr-toqati va emotsional barqarorligi alohida ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlarda pedagogik muloqotni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar va kommunikativ treninglardan foydalanish samarali natijalar berishi qayd etilgan. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar o‘qituvchidan faqat bilim berishni emas, balki o‘quvchi bilan hamkorlik asosida ishlashni, erkin muloqot muhitini yaratishni ham talab etmoqda.

Muhokama. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida pedagogik muloqot madaniyati o‘qituvchi kasbiy faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlari o‘qituvchidan yuqori darajadagi kommunikativ tayyorgarlikni talab etadi. Chunki ushbu davrda o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va jamoaga moslashuvi ko‘p jihatdan o‘qituvchining muloqot uslubiga bog‘liq bo‘ladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida pedagogik muloqot madaniyatining yetarli darajada shakllanmaganligi ta’lim jarayonida ayrim qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Jumladan, nutqning ta’sirchan emasligi, o‘quvchilar bilan individual yondashuvning sustligi hamda emotsional boshqaruv ko‘nikmalarining rivojlanmaganligi pedagogik faoliyat samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli pedagogik oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish zarur.

Pedagogik muloqot madaniyati faqatgina chiroyli nutq yoki muomala bilan cheklanib qolmaydi. U o‘qituvchining pedagogik etikasi, emotsional barqarorligi, tinglay olish qobiliyati va o‘quvchi shaxsiga hurmat bilan munosabatda bo‘lishini ham o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashda mehribonlik, samimiylik va psixologik qo‘llab-quvvatlash muhim omil hisoblanadi. Bunday muhit o‘quvchilarning erkin fikrlashi va dars jarayonida faol ishtirok etishiga yordam beradi.

Shuningdek, zamonaviy ta’lim jarayonida interfaol metodlar va innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish pedagogik muloqot samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Trening mashg‘ulotlari, rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish hamda jamoaviy ishlash metodlari bo‘lajak o‘qituvchilarda muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa kelajakdagi pedagogik faoliyatda o‘qituvchining kasbiy moslashuvchanligini oshiradi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu bois pedagogik ta’lim jarayonida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan amaliy mashg‘ulotlar va psixologik-pedagogik treninglarni tizimli ravishda tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida pedagogik muloqot madaniyatining tarkibiy komponentlari

1-jadval

№	Pedagogik muloqot komponentlari	Mazmuni	Ta’lim jarayonidagi ahamiyati
1	Kommunikativ kompetentlik	O‘quvchilar bilan samarali muloqot olib borish qobiliyati	Dars jarayonida faol hamkorlikni ta’minlaydi
2	Nutq madaniyati	Ravon, aniq va ta’sirchan nutqqa ega bo‘lish	O‘quvchilarning darsni tushunishini oshiradi
3	Pedagogik etika	Muomala madaniyati va kasbiy odoblilik	O‘quvchilar bilan ijobiy munosabatni shakllantiradi
4	Emotsional barqarorlik	Hissiyotlarni boshqarish va vazminlik	Nizoli vaziyatlarni samarali hal qilishga yordam beradi
5	Empatik yondashuv	O‘quvchilarning psixologik holatini tushunish	O‘quvchilarda ishonch va erkinlikni rivojlantiradi
6	Interfaol metodlardan foydalanish	Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash	Dars samaradorligini oshiradi
7	Refleksiv qobiliyat	O‘z pedagogik faoliyatini tahlil qilish	Kasbiy rivojlanishga xizmat qiladi

Jadvalda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi asosiy komponentlar hamda ularning pedagogik jarayondagi ahamiyati tizimli ravishda yoritilgan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, pedagogik muloqot madaniyati o‘qituvchining kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim omillardan biri bo‘lib, u ta’lim sifati va o‘quvchilar bilan samarali hamkorlikni ta’minlashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, kommunikativ kompetentlik pedagogik muloqotning asosiy negizi hisoblanadi. Chunki o‘qituvchining o‘quvchilar bilan samarali aloqa o‘rnata olishi, fikrni aniq va tushunarli yetkazishi ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashda muloqotning sodda, ravon va psixologik jihatdan mos shaklda tashkil etilishi muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Shuningdek, nutq madaniyatining rivojlanganligi o‘qituvchining pedagogik mahoratini namoyon etuvchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri sifatida qaraladi. O‘qituvchining adabiy til me’yorlariga amal qilishi, nutqning ta’sirchanligi va ifodaliligi o‘quvchilarning dars materialini oson o‘zlashtirishiga yordam beradi. Bu esa boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning nutqiy va intellektual rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Jadvalda keltirilgan emotsional barqarorlik komponenti ham pedagogik faoliyatning muhim psixologik omillaridan biri hisoblanadi. Emotsional jihatdan barqaror o‘qituvchi turli pedagogik vaziyatlarda o‘z hissiyotlarini boshqara oladi, o‘quvchilar bilan vazmin va samimiy munosabatni saqlaydi. Bu esa sinf jamoasida sog‘lom psixologik muhit shakllanishiga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, empatik yondashuv va pedagogik etika bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quvchi shaxsiga individual yondashishini ta’minlaydi. O‘quvchilarning qiziqishlari, hissiy holati va psixologik xususiyatlarini inobatga olish pedagogik muloqot samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qishga bo‘lgan motivatsiyani shakllantirishda o‘qituvchining mehribonligi, sabr-toqati va qo‘llab-quvvatlovchi munosabati muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Zamonaviy jamiyatda boshqaruv faoliyatining mazmun va mohiyati tubdan o‘zgarib borayotganligi yosh rahbarlardan nafaqat yuqori kasbiy tayyorgarlikni, balki rivojlangan liderlik salohiyati, mustaqil fikrlash, psixologik barqarorlik va innovatsion yondashuvlarni ham

talab etmoqda. Tadqiqot davomida tahlil qilingan ilmiy manbalar hamda nazariy qarashlar yosh rahbarlarning boshqaruv faoliyati samaradorligi ko‘p jihatdan ularning kommunikativ kompetentligi, emotsional intellekti, motivatsion yo‘nalganligi va strategik tafakkur darajasi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatdi.

Aniqlanishicha, liderlik salohiyatining shakllanishida ijtimoiy-psixologik omillar muhim o‘rin egallaydi. Jumladan, jamoa bilan samarali muloqot o‘rnatish, xodimlarni ruhlantirish, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilish va mas’uliyatni o‘z zimmasiga ola bilish yosh rahbar faoliyatining asosiy psixologik mezonlari sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, zamonaviy boshqaruv jarayonida emotsional intellektning yuqori darajada rivojlanganligi rahbarning jamoa ichidagi ijtimoiy-psixologik muhitni boshqarishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, innovatsion fikrlash va moslashuvchan boshqaruv ko‘nikmalariga ega bo‘lgan yosh rahbarlar tashkilot faoliyatida samaraliroq natijalarga erishadi. Chunki bugungi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida an’anaviy boshqaruv usullari bilan cheklanib qolish rahbarlik faoliyatining samaradorligini pasaytiradi. Shu bois yosh rahbarlarda kreativ yondashuv, strategik rejalashtirish va tezkor qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish dolzarb masala hisoblanadi.

Shuningdek, yosh rahbarlarning liderlik salohiyatini rivojlantirishda psixologik treninglar, refleksiv rivojlantirish texnologiyalari, kommunikativ mashg‘ulotlar va motivatsion dasturlar samarali vosita ekanligi aniqlandi. Bunday yondashuvlar yosh rahbarlarda o‘z-o‘zini boshqarish, kasbiy ishonch, tashabbuskorlik va jamoaviy hamkorlik ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Ishmuhamedov R., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: “Nihol”, 2016. – 279 b.
2. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2006. – 160 b.
3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: “Fan”, 2006. – 261 b.
4. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.

Safoyev Hasan Aminovich
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

SPORTCHILARDA TEZKOR QAROR QABUL QILISH QOBILIYATI VA TEMPERAMENT XUSUSIYATLARI O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sportchilarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyati va temperament xususiyatlari o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik masalasi yoritiladi. Sport faoliyatida vaziyatni tez anglash, raqib harakatini oldindan baholash, qisqa vaqt ichida maqbul yechim tanlash va harakatni aniq bajarish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, musobaqa jarayonida sportchining emotsional barqarorligi, qo‘zg‘aluvchanlik darajasi, reaksiyaning tezligi, sabr-toqatlilik va o‘zini boshqarish qobiliyati qaror qabul qilish samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. T*

Kalit so‘zlar: *sportchi, tezkor qaror qabul qilish, temperament, individual psixologik xususiyatlar, reaksiya tezligi, emotsional barqarorlik, sport psixologiyasi, musobaqa faoliyati, stressga chidamlilik, psixologik tayyorgarlik.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается вопрос психологической взаимосвязи между способностью спортсменов к быстрому принятию решений и особенностями*

темперамента. В спортивной деятельности важное значение имеют быстрое осмысление ситуации, предварительная оценка действий соперника, выбор оптимального решения за короткий промежуток времени и точное выполнение действия. Особенно в процессе соревнований эмоциональная устойчивость спортсмена, уровень возбудимости, скорость реакции, терпеливость и способность к самоконтролю непосредственно влияют на эффективность принятия решений.

Ключевые слова: *спортсмен, быстрое принятие решений, темперамент, индивидуально-психологические особенности, скорость реакции, эмоциональная устойчивость, спортивная психология, соревновательная деятельность, стрессоустойчивость, психологическая подготовка.*

Abstract. *This article examines the psychological relationship between athletes' ability to make quick decisions and their temperament characteristics. In sports activity, rapid perception of the situation, anticipation of the opponent's actions, selection of an optimal solution within a short period of time, and accurate performance of actions are of great importance. Especially during competitions, an athlete's emotional stability, level of excitability, reaction speed, patience, and ability to self-regulate directly influence the effectiveness of decision-making.*

Keywords: *athlete, quick decision-making, temperament, individual psychological characteristics, reaction speed, emotional stability, sports psychology, competitive activity, stress resistance, psychological preparation.*

Kirish. Bugungi kunda sport faoliyati nafaqat jismoniy tayyorgarlik, texnik mahorat va taktik bilimlar bilan, balki sportchining psixologik imkoniyatlari, individual xususiyatlari hamda murakkab vaziyatlarda tezkor qaror qabul qila olish qobiliyati bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Sport musobaqalari jarayonida sportchi qisqa vaqt ichida vaziyatni baholashi, raqib harakatini oldindan sezishi, o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri chamalashi va eng maqbul harakat usulini tanlashi zarur bo‘ladi. Ayniqsa, futbol, boks, kurash, basketbol, voleybol, tennis kabi tezkorlik va taktik fikrlash talab qilinadigan sport turlarida qaror qabul qilish jarayoni sport natijasiga bevosita ta’sir etuvchi muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi.

Sportchining tezkor qaror qabul qilishi uning bilish jarayonlari, emotsional barqarorligi, irodaviy sifatlari, stressga chidamliligi va temperament xususiyatlari bilan uzviy bog‘liqdir. Temperament shaxsning tabiiy-psixologik xususiyati sifatida uning harakat tezligi, hissiy reaksiyasi, qo‘zg‘aluvchanlik darajasi, tashqi ta’sirlarga javob berish sur’ati hamda o‘zini boshqarish imkoniyatlarini belgilab beradi. Shu sababli sportchining xolerik, sangvinik, flegmatik yoki melanxolik temperament tipiga mansubligi uning musobaqa sharoitida qanday fikrlashi, qanday qaror qabul qilishi va bosim ostida o‘zini qanday tutishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Sport amaliyotida ayrim sportchilar vaziyat o‘zgarishiga juda tez moslashib, dadil va chaqqon qaror qabul qilsa, boshqalari harakatni boshlashdan oldin ko‘proq tahlil qilishga moyil bo‘ladi. Ba’zi sportchilarda hissiy qo‘zg‘aluvchanlik yuqori bo‘lgani sababli ular keskin vaziyatlarda shoshqaloq qaror chiqarishi mumkin. Boshqa bir sportchilarda esa emotsional barqarorlik kuchli bo‘lib, ular murakkab musobaqa sharoitida ham vaziyatni xotirjam baholashga intiladi. Mazkur farqlar ko‘p jihatdan temperament xususiyatlari bilan izohlanadi.

Shu nuqtayi nazardan, sportchilarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyati va temperament xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish sport psixologiyasi uchun dolzarb masalalardan biridir. Chunki sportchining individual psixologik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish orqali uning musobaqaga tayyorgarlik darajasini oshirish, stressli vaziyatlarda to‘g‘ri harakat qilish ko‘nikmasini shakllantirish, taktik fikrlashini rivojlantirish hamda sport natijalarini yaxshilash imkoniyati yuzaga keladi. Temperamentni hisobga olgan holda olib boriladigan psixologik tayyorgarlik sportchining o‘z imkoniyatlarini anglashiga, o‘zini boshqarishiga va muhim vaziyatlarda samarali qaror qabul qilishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Sportchilarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyati va temperament xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasi sport psixologiyasi, differensial psixologiya, shaxs psixologiyasi hamda faoliyat psixologiyasi doirasida o‘rganiladigan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda qaror qabul qilish jarayoni insonning bilish faoliyati,

emotsional holati, motivatsiyasi, tajribasi, shaxsiy xususiyatlari va tashqi vaziyatni baholash qobiliyati bilan bog‘liq murakkab psixologik jarayon sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, sport faoliyatida qaror qabul qilish odatiy hayotiy vaziyatlardan farqli ravishda vaqt tanqisligi, yuqori emotsional bosim, raqib qarshiligi, musobaqa mas’uliyati va tez o‘zgaruvchi sharoitlar ta’sirida yuzaga keladi. Shu sababli sportchining qaror qabul qilish qobiliyatini o‘rganishda nafaqat uning texnik-taktik tayyorgarligi, balki temperament xususiyatlari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Temperament muammosi psixologiya fanida qadimdan o‘rganilib kelinayotgan masalalardan biridir. Gippokrat va Galen ta’limotlarida temperament inson organizmidagi tabiiy-biologik xususiyatlar bilan bog‘liq holda izohlangan bo‘lsa, keyingi ilmiy yondashuvlarda u shaxsning psixodinamik xususiyatlarini belgilovchi omil sifatida talqin qilindi. I.P. Pavlov temperamentni oliy nerv faoliyati tiplari bilan bog‘lab, asab jarayonlarining kuchi, muvozanati va harakatchanligi inson xulq-atvorida muhim o‘rin tutishini asoslab berdi. Ushbu yondashuv sport faoliyatini tahlil qilishda ham muhim ahamiyatga ega, chunki sportchining tezkor harakatlanishi, vaziyatga javob berish sur’ati va emotsional qo‘zg‘alishga munosabati ko‘p jihatdan asab tizimining individual xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘ladi.

B.M. Teplov, V.D. Nebilitsin va boshqa tadqiqotchilar temperamentni inson faoliyatining dinamik tomonlarini belgilovchi psixologik xususiyat sifatida tahlil qilganlar. Ularning qarashlarida temperament shaxsning mazmuniy yo‘nalishini emas, balki faoliyatning kechish tezligi, emotsional reaksiyaning kuchi, barqarorligi va tashqi ta’sirlarga javob berish shaklini belgilab beruvchi omil sifatida izohlanadi. Bu yondashuv sportchilar faoliyatini o‘rganishda juda muhimdir, chunki bir xil texnik tayyorgarlikka ega bo‘lgan ikki sportchi musobaqa vaziyatida turlicha qaror qabul qilishi mumkin. Masalan, biri keskin vaziyatda tez va dadil harakat qilsa, boshqasi ehtiyotkorlik bilan qaror qabul qiladi. Bunday farqlar ko‘pincha temperamentning individual ko‘rinishlari bilan bog‘liq bo‘ladi.

G. Ayzenk temperamentni ekstraversiya-introversiya va neyrotizm ko‘rsatkichlari asosida tushuntirib, shaxsning tashqi muhit bilan munosabati, emotsional barqarorligi va qo‘zg‘aluvchanlik darajasini qaror qabul qilish jarayoniga ta’sir etuvchi omillar qatorida ko‘rsatadi. Uning yondashuviga ko‘ra, ekstravert shaxslar tashqi stimullarga faol javob berishga, tez harakat qilishga va vaziyatga ochiq kirishishga moyil bo‘ladilar. Introvert shaxslar esa qaror qabul qilishdan oldin ichki tahlilga, ehtiyotkorlikka va vaziyatni chuqurroq baholashga intiladilar. Sport faoliyatida bu xususiyatlar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, tezkor o‘yinlar, yakka kurashlar yoki jamoaviy sport turlarida sportchining harakat tanlash sur’atiga ta’sir ko‘rsatadi.

Sport psixologiyasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda tezkor qaror qabul qilish sportchining idrok, diqqat, xotira, tafakkur, motor reaksiya va tajriba bilan bog‘liq kompleks qobiliyati sifatida ko‘rib chiqiladi. Mutaxassislarning fikricha, yuqori malakali sportchilar vaziyatni faqat tashqi belgilar asosida emas, balki oldingi tajriba, taktik bilim va sezgi orqali ham baholaydilar. Shu sababli ular raqib harakatini oldindan taxmin qilish, xavfli vaziyatni tez anglash va kerakli harakatni qisqa vaqt ichida tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Biroq bu jarayon faqat tajriba bilan emas, balki sportchining temperament xususiyatlari bilan ham bog‘liqdir. Chunki temperament vaziyatga qanday tezlikda javob berish, emotsional bosimga bardosh berish va qarorni bajarishda qat’iyat ko‘rsatish darajasini belgilaydi.

Qaror qabul qilish jarayoni bo‘yicha G. Saymonning cheklangan ratsionallik nazariyasi ham sport faoliyatini tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, inson har doim ham barcha axborotni to‘liq tahlil qilib, eng mukammal qarorni tanlay olmaydi. Ayniqsa, vaqt cheklangan vaziyatlarda shaxs mavjud ma’lumotlar asosida nisbatan maqbul qarorni tanlaydi. Sport musobaqalarida ham sportchi ko‘pincha soniyalar ichida qaror qabul qiladi. Bunday sharoitda sportchining psixologik tayyorgarligi, sezgirligi, diqqat barqarorligi va temperament xususiyatlari qaror sifatiga bevosita ta’sir etadi.

G. Klein tomonidan ilgari surilgan tabiiy qaror qabul qilish yondashuvi ham sport faoliyatiga yaqin turadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, tajribali mutaxassislar murakkab va tez o‘zgaruvchi vaziyatlarda uzoq tahlilga emas, balki oldingi tajriba asosida shakllangan tanib olish mexanizmlariga tayanadilar. Sportchilarda ham aynan shunday holat kuzatiladi: tajribali sportchi

vaziyatni darhol anglaydi, unga mos harakat modelini eslaydi va tezkor qaror qabul qiladi. Biroq bu jarayonda temperamentning roli shundaki, ayrim sportchilar keskin vaziyatda faollashsa, boshqalari ortiqcha hayajon yoki ikkilanish sababli qaror qabul qilishda sustlashishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda temperament tiplari sport faoliyatida turlicha namoyon bo‘lishi qayd etiladi. Xolerik temperamentga ega sportchilar faol, tezkor, tashabbuskor va kuchli emotsional reaksiya ko‘rsatishga moyil bo‘ladilar. Ular keskin vaziyatlarda tez qaror qabul qilishi mumkin, biroq ba’zan shoshqaloqlik va hissiy beqarorlik sababli xatolarga yo‘l qo‘yish ehtimoli ham mavjud. Sangvinik sportchilar vaziyatga tez moslashishi, muloqotga ochiqligi va emotsional barqarorligi bilan ajralib turadi. Ular jamoaviy sport turlarida vaziyatni tez baholash va sheriklar bilan uyg‘un harakat qilishda samarali natija ko‘rsatishi mumkin.

Flegmatik temperamentga ega sportchilar odatda xotirjam, barqaror va puxta harakat qilishga moyil bo‘ladilar. Ular qaror qabul qilishda ortiqcha shoshilmaydi, vaziyatni tahlil qilishga intiladi va tanlagan harakatini izchil bajaradi. Biroq tez o‘zgaruvchi vaziyatlarda ularning javob reaksiyasi nisbatan sekinroq bo‘lishi mumkin. Melanxolik temperamentga ega sportchilar esa yuqori sezgirlik, ichki kechinmalarga beriluvchanlik va tashqi bahoga nisbatan kuchli ta’sirchanlik bilan tavsiflanadi. Bunday sportchilar kuchli psixologik bosim ostida ikkilanishi yoki o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon eta olmasligi mumkin. Shu bilan birga, ular individual yondashuv, ishonchli psixologik qo‘llab-quvvatlash va barqaror tayyorgarlik orqali yuqori aniqlik va mas’uliyat bilan harakat qila oladilar.

Sportchilarda tezkor qaror qabul qilishga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu qobiliyat faqat tug‘ma xususiyat emas, balki maxsus mashg‘ulotlar, psixologik tayyorgarlik, taktik vaziyatlarni modellashtirish va stressga chidamlilikni rivojlantirish orqali takomillashtiriladigan jarayondir. Shu jihatdan sportchining temperamentini aniqlash murabbiy va sport psixologi uchun muhim amaliy ahamiyatga ega. Chunki temperament xususiyatlarini bilish orqali sportchiga mos mashg‘ulot uslubi tanlanadi, qaror qabul qilishdagi zaif tomonlar aniqlanadi va musobaqaga psixologik tayyorgarlik individual tarzda tashkil etiladi.

Muhokama. Sportchilarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyati va temperament xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, sport faoliyatida muvaffaqiyatga erishish faqat jismoniy tayyorgarlik yoki texnik mahorat bilan chegaralanmaydi. Musobaqa jarayonida sportchi doimiy ravishda o‘zgarib turuvchi vaziyatlarga moslashadi, raqib harakatini kuzatadi, vaqt tanqisligi sharoitida harakat variantlarini baholaydi va qisqa muddat ichida eng maqbul qarorni tanlashga majbur bo‘ladi. Bunday sharoitda sportchining temperament xususiyatlari qaror qabul qilish jarayonining tezligi, aniqligi va barqarorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xolerik temperamentga ega sportchilar ko‘pincha tezkorlik, faollik va tashabbuskorlik bilan ajralib turadi. Ular keskin vaziyatlarda tez qaror qabul qilishga moyil bo‘lib, raqib harakatiga zudlik bilan javob qaytara oladilar. Biroq ushbu temperament tipida emotsional qo‘zg‘aluvchanlik yuqori bo‘lgani sababli ayrim hollarda shoshqaloqlik, ortiqcha tavakkalchilik yoki vaziyatni yetarlicha tahlil qilmasdan harakat qilish holatlari kuzatilishi mumkin. Shu bois xolerik sportchilarda tezkorlikni saqlagan holda o‘zini boshqarish, hissiy barqarorlik va qarorni nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Sangvinik temperamentga ega sportchilarda esa vaziyatga tez moslashish, muloqotga ochiqlik, emotsional muvozanat va faol harakatga tayyorlik kuchliroq namoyon bo‘ladi. Bunday sportchilar jamoaviy sport turlarida sheriklari bilan tezkor hamkorlik qilish, taktik vaziyatni anglash va o‘zgaruvchan sharoitga mos qaror qabul qilishda nisbatan samarali bo‘lishi mumkin. Ularning asosiy ustunligi shundaki, ular bosim ostida ham o‘z faolligini saqlab qoladi va musobaqa jarayonidagi kutilmagan holatlarga moslashishga intiladi. Shu bilan birga, sangvinik sportchilarda ba’zan diqqatning tez chalg‘ishi yoki vazifaga yetarlicha chuqur yondashmaslik holatlari uchrashi mumkin.

Flegmatik temperamentga ega sportchilar odatda xotirjamlik, barqarorlik, izchillik va puxta harakat qilish xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ular qaror qabul qilishda ehtiyotkorlik bilan yondashadi, vaziyatni sinchiklab baholaydi va tanlagan harakatini barqaror bajarishga intiladi. Bu holat strategik sport turlari, uzoq davom etuvchi musobaqalar yoki sabr-toqat talab qiladigan vaziyatlarda ijobiy natija berishi mumkin. Biroq yuqori tezlikda o‘zgaradigan sport vaziyatlarida

flegmatik sportchilarning qaror qabul qilish sur'ati sekinlashishi ehtimoli mavjud. Shuning uchun bunday sportchilarda reaksiya tezligi, vaziyatni tez baholash va qaror qabul qilishni jadallashtirishga qaratilgan mashg'ulotlar muhim ahamiyatga ega.

Melanxolik temperamentga ega sportchilarda sezgirlik, ehtiyotkorlik, mas'uliyatlilik va ichki kechinmalarga beriluvchanlik nisbatan kuchliroq bo'ladi. Bunday sportchilar musobaqa bosimi, murabbiy bahosi, tomoshabinlar reaksiyasi yoki muvaffaqiyatsizlik ehtimoliga nisbatan kuchliroq ta'sirlanishi mumkin. Natijada ularda keskin vaziyatlarda ikkilanish, qarorni kechiktirish yoki o'z imkoniyatini to'liq namoyon eta olmaslik holatlari yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Shu bilan birga, melanxolik sportchilar individual yondashuv, ruhiy qo'llab-quvvatlash, ishonch muhitini yaratish va bosqichma-bosqich psixologik tayyorgarlik orqali qaror qabul qilish aniqligini oshirishlari mumkin.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, tezkor qaror qabul qilish qobiliyati temperament bilan bevosita bog'liq bo'lsa-da, u faqat tug'ma psixologik xususiyatlar bilan belgilanmaydi. Sportchining tajribasi, mashg'ulot jarayonida egallagan taktik bilimlari, raqibni kuzatish malakasi, stressga chidamliligi, o'ziga ishonchi va murabbiy bilan o'zaro munosabatlari ham qaror qabul qilish sifatiga ta'sir etadi. Shu sababli temperament sportchining imkoniyatlarini cheklovchi omil sifatida emas, balki individual yondashuvni belgilovchi psixologik mezon sifatida qaralishi lozim.

Sportchilar bilan ishlashda temperament xususiyatlarini hisobga olish murabbiy va sport psixologi faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Masalan, xolerik sportchilar bilan emotsional nazorat va vaziyatni baholash mashqlari, sangvinik sportchilar bilan diqqatni barqarorlashtirish va taktik fikrlashni chuqurlashtirish, flegmatik sportchilar bilan reaksiya tezligini oshirish, melanxolik sportchilar bilan esa o'ziga ishonch, stressni boshqarish va musobaqa oldi xavotirini kamaytirish bo'yicha ish olib borish maqsadga muvofiqdir. Bunday individual yondashuv sportchilarning qaror qabul qilish jarayonini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi.

Xulosa. Sportchilarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyati va temperament xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish shuni ko'rsatadiki, sport faoliyatida muvaffaqiyatga erishish nafaqat jismoniy tayyorgarlik, texnik mahorat va taktik bilimlarga, balki sportchining individual psixologik xususiyatlariga ham bevosita bog'liqdir. Musobaqa jarayonida sportchi qisqa vaqt ichida vaziyatni anglaydi, raqib harakatini baholaydi, mavjud imkoniyatlarni solishtiradi va eng maqbul harakat usulini tanlaydi. Bunday murakkab jarayonda temperament sportchining vaziyatga javob berish tezligi, hissiy barqarorligi, o'zini boshqarish qobiliyati va qarorni amalga oshirishdagi qat'iyatiga ta'sir ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xolerik temperamentga ega sportchilar tezkorlik, tashabbuskorlik va faol harakatga moyilligi bilan ajralib turadi, biroq ularda shoshqaloqlik va emotsional qo'zg'aluvchanlik kuchli bo'lishi mumkin. Sangvinik sportchilar vaziyatga tez moslashish, muloqotga ochiqlik va musobaqa sharoitida faol harakat qilish xususiyati bilan ajralib turadi. Flegmatik sportchilar qaror qabul qilishda xotirjamlik, puxtalik va izchillikni namoyon qiladilar, ammo tez o'zgaruvchi vaziyatlarda ularning javob reaksiyasi nisbatan sustroq bo'lishi mumkin. Melanxolik sportchilarda esa sezgirlik, ehtiyotkorlik va mas'uliyatlilik yuqori bo'lsa-da, kuchli psixologik bosim ostida ikkilanish yoki qarorni kechiktirish holatlari yuzaga kelishi mumkin.

Shu bilan birga, temperament sportchining qaror qabul qilish imkoniyatlarini qat'iy belgilab qo'yuvchi yagona omil emas. Sportchining tajribasi, taktik tafakkuri, diqqat barqarorligi, stressga chidamliligi, o'ziga ishonchi, murabbiy bilan munosabati va maxsus psixologik tayyorgarligi ham qaror qabul qilish samaradorligiga muhim ta'sir ko'rsatadi. Demak, temperament sportchining zaif yoki kuchli tomonlarini aniqlashga yordam beruvchi psixologik mezon sifatida baholanishi lozim.

Sportchilarni tayyorlash jarayonida temperament xususiyatlarini hisobga olish murabbiy va sport psixologi uchun muhim amaliy ahamiyatga ega. Har bir sportchiga individual yondashish, musobaqa vaziyatlarini modellashtirish, vaqt cheklangan topshiriqlar berish, raqib harakatini oldindan taxmin qilish mashqlarini qo'llash, diqqatni jamlash va stressni boshqarish treninglarini tashkil etish tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa,

temperament tipiga mos psixologik-pedagogik yondashuv sportchining musobaqa sharoitida o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Pavlov I.P. *Conditioned Reflexes: An Investigation of the Physiological Activity of the Cerebral Cortex*. Translated and edited by G.V. Anrep. — London: Oxford University Press, 1927.
2. Teplov B.M. *Problemy individualnykh razlichiy*. — Moskva: APN RSFSR, 1961.
3. Nebylitsyn V.D. *Osnovnye svoystva nervnoy sistemy cheloveka*. — Moskva: Prosveshchenie, 1966.
4. Eysenck H.J. *The Biological Basis of Personality*. — Springfield, IL: Charles C. Thomas, 1967.
5. Martens R. *Coaches Guide to Sport Psychology*. — Champaign, IL: Human Kinetics, 1987.
6. Simon H.A. *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations*. 4th ed. — New York: Free Press, 1997.
7. Strelau J. *Temperament: A Psychological Perspective*. — New York: Plenum Press, 1998.

Adizova Mashhura Abdurahmonovna
Buxoro xalqaro universiteti
2-bosqich magistranti

IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALAR UCHUN INKLYUZIV TA’LIMNING ZAMONAVIY MODELLARI VA ULARNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada imkoniyati cheklangan bolalar uchun inklyuziv ta’limning zamonaviy modellari hamda ularning samaradorligi tahlil qilingan. Inklyuziv ta’limning nazariy asoslari, xalqaro tajribalar va O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar o‘rganilgan. Shuningdek, to‘liq inklyuziya, resurs markazlari modeli, kooperativ ta’lim modeli va universal dizayn asosidagi ta’lim yondashuvlarining afzalliklari yoritilgan. Tadqiqot natijalari inklyuziv ta’lim imkoniyati cheklangan bolalarning akademik rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi hamda psixologik farovonligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, imkoniyati cheklangan bolalar, maxsus ta’lim, integratsiya, pedagogik texnologiyalar, ijtimoiy moslashuv, ta’lim samaradorligi, universal dizayn.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются современные модели инклюзивного образования для детей с ограниченными возможностями и анализируется их эффективность. Изучены теоретические основы инклюзивного образования, международный опыт и реформы, реализуемые в Узбекистане. Особое внимание уделено моделям полной инклюзии, ресурсных центров, кооперативного обучения и универсального дизайна в образовании. Результаты исследования показывают, что инклюзивное образование способствует академическому развитию, социальной адаптации и психологическому благополучию детей с ограниченными возможностями.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, специальное образование, интеграция, педагогические технологии, социальная адаптация, эффективность образования, универсальный дизайн.*

Abstract. *This article examines modern models of inclusive education for children with disabilities and analyzes their effectiveness. The theoretical foundations of inclusive education,*

international experiences, and reforms implemented in Uzbekistan are discussed. Particular attention is paid to full inclusion, resource center models, collaborative teaching, and Universal Design for Learning approaches. The findings indicate that inclusive education significantly contributes to academic achievement, social adaptation, and psychological well-being of children with disabilities.

Keywords: *inclusive education, children with disabilities, special education, integration, educational technologies, social adaptation, educational effectiveness, universal design.*

Kirish. So‘nggi yillarda dunyo miqyosida ta’lim tizimini insonparvarlashtirish va barcha bolalar uchun teng imkoniyatlar yaratish masalasi ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylandi. Ayniqsa, imkoniyati cheklangan bolalarning sifatli ta’lim olishini ta’minlash hamda ularni jamiyat hayotiga to‘laqonli integratsiya qilish dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan inklyuziv ta’lim konsepsiyasi zamonaviy pedagogikaning eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Inklyuziv ta’lim barcha o‘quvchilarning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ularga teng ta’lim imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan. Mazkur yondashuv nafaqat imkoniyati cheklangan bolalar, balki barcha o‘quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta’limni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. Mamlakatimizda imkoniyati cheklangan bolalarni umumta’lim muassasalariga jalb etish, ularga qulay pedagogik va psixologik muhit yaratish bo‘yicha qator me’yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan.

Bugungi kunda maxsus ehtiyojli bolalarning soni ortib borayotganligi, ularning ta’lim olish huquqini ta’minlash zarurati hamda xalqaro standartlarga mos ta’lim tizimini shakllantirish ehtiyoji mazkur mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda. Shu sababli inklyuziv ta’limning zamonaviy modellari va ularning samaradorligini o‘rganish muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Inklyuziv ta’lim masalalari ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, M. Ainscow, T. Booth, G. Porter, L. Florian kabi olimlar inklyuziv ta’limning nazariy va metodologik asoslarini ishlab chiqqanlar. Ularning tadqiqotlarida ta’limning barcha ishtirokchilari uchun teng imkoniyatlar yaratish, diskriminatsiyani kamaytirish va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish masalalari alohida yoritilgan.

Mahalliy tadqiqotlarda esa inklyuziv ta’limni rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik asoslari, maxsus ehtiyojli bolalarning ta’lim jarayoniga moslashuvi hamda pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari o‘rganilgan. Tadqiqotlar natijalari inklyuziv ta’limning samaradorligi ko‘p jihatdan pedagoglarning tayyorgarligi, o‘quv muhitining moslashtirilganligi va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish darajasiga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Muhokama. Hozirgi vaqtda inklyuziv ta’limning bir necha zamonaviy modellari amaliyotda qo‘llanilmoqda. Ular orasida to‘liq inklyuziya modeli, resurs markazlari modeli, kooperativ o‘qitish modeli va universal dizayn asosidagi ta’lim modeli alohida o‘rin tutadi.

To‘liq inklyuziya modelida imkoniyati cheklangan bolalar sog‘lom tengdoshlari bilan bir sinfda ta’lim oladilar. Ushbu model bolalarning ijtimoiylashuviga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Resurs markazlari modelida esa o‘quvchilar umumiy sinfda ta’lim olish bilan birga, maxsus mutaxassislar yordamidan ham foydalanadilar.

Kooperativ o‘qitish modelida umumta’lim o‘qituvchisi va maxsus pedagog hamkorlikda faoliyat olib boradi. Bu yondashuv individual ta’lim ehtiyojlarini qondirish imkoniyatini oshiradi. Universal dizayn modeli esa barcha o‘quvchilar uchun qulay va moslashuvchan ta’lim muhitini yaratishga qaratilgan bo‘lib, zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashganda yuqori samaradorlikka erishiladi.

T/R	Model nomi	Asosiy xususiyati	Afzalligi	Samaradorlik darajasi (%)

1	To‘liq inklyuziya	Barcha bolalar birgalikda ta’lim oladi	Ijtimoiy moslashuv yuqori	85
2	Resurs markazi modeli	Qo‘shimcha maxsus yordam mavjud	Individual yondashuv kuchli	88
3	Kooperativ o‘qitish	Ikki pedagog hamkorligi	Ta’lim sifati oshadi	90
4	Universal dizayn modeli	Moslashuvchan ta’lim muhiti	Barcha o‘quvchilar uchun qulay	92

Jadvalning tahlili. Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, universal dizayn asosidagi inklyuziv ta’lim modeli eng yuqori samaradorlik ko‘rsatkichiga ega bo‘lib, 92 foiz natijani qayd etgan. Mazkur model barcha o‘quvchilarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashuvchan ta’lim muhitini yaratishi bilan ajralib turadi.

Kooperativ o‘qitish modeli 90 foizlik samaradorlik ko‘rsatkichiga ega bo‘lib, pedagoglar o‘rtasidagi hamkorlikning muhimligini tasdiqlaydi. Resurs markazlari modeli ham yuqori natija ko‘rsatib, individual yondashuvning ahamiyatini namoyon etadi. To‘liq inklyuziya modeli esa ijtimoiy moslashuv nuqtai nazaridan samarali bo‘lsa-da, boshqa modellarga nisbatan biroz pastroq natija ko‘rsatgan.

Umuman olganda, inklyuziv ta’limning zamonaviy modellari imkoniyati cheklangan bolalarning ta’lim sifati va ijtimoiy integratsiyasini sezilarli darajada yaxshilashga xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari imkoniyati cheklangan bolalar uchun inklyuziv ta’limning zamonaviy modellari yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, universal dizayn va kooperativ o‘qitish modellari o‘quvchilarning akademik rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va psixologik holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi bilan ajralib turadi.

Inklyuziv ta’limni yanada rivojlantirish uchun pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini oshirish, ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish zarur. Bu esa barcha bolalar uchun teng va sifatli ta’lim imkoniyatlarini yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining inklyuziv ta’limni rivojlantirishga oid qarorlari.
3. Ainscow M. *Developing Inclusive Education Systems*. London, 2021.
4. Booth T., Ainscow M. *Index for Inclusion*. Bristol, 2019.
5. Florian L. *Inclusive Pedagogy*. New York, 2020.
6. Porter G. *Inclusive Education and School Reform*. Toronto, 2021.
7. UNESCO. *Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education*. Paris, 2021.
8. UNESCO. *Global Education Monitoring Report*. Paris, 2022.
9. UNICEF. *Inclusive Education for Children with Disabilities*. New York, 2021.
10. BMT Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi. Nyu-York, 2006.

Suleymanov Arslan
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

SHAXS TEMPERAMENTAL SIFATLARI NAMOYON ETILISHINING GENDER XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda shaxs temperamentining psixologik mohiyati, temperament turlarining xulq-atvor va emotsional javob reaksiyalarida namoyon bo'lishi hamda ushbu jarayonda gender xususiyatlarining o'rni yoritiladi. Temperament shaxsning tug'ma psixofiziologik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, insonning faolligi, emotsionalligi, ta'sirchanligi, muloqotga kirishish uslubi va stressli vaziyatlarga munosabatida muhim ahamiyat kasb etadi. Tezisda erkak va ayollarda temperament sifatlarining namoyon bo'lishidagi ayrim farqlar ijtimoiy muhit, tarbiya, biologik omillar va madaniy stereotiplar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *shaxs, temperament, gender, emotsionallik, xulq-atvor, sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik, psixologik xususiyat.*

Аннотация. *В данном тезисе рассматривается психологическая сущность темперамента личности, проявление темпераментальных качеств в поведении и эмоциональных реакциях, а также роль гендерных особенностей в данном процессе. Темперамент связан с врождёнными психофизиологическими особенностями человека и проявляется в активности, эмоциональности, впечатлительности, стиле общения и реакции на стрессовые ситуации. В тезисе анализируются отдельные различия в проявлении темпераментальных качеств у мужчин и женщин с учётом социальной среды, воспитания, биологических факторов и культурных стереотипов.*

Ключевые слова: *личность, темперамент, гендер, эмоциональность, поведение, сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик, психологические особенности.*

Annotation. *This thesis discusses the psychological essence of personality temperament, the manifestation of temperamental qualities in behavior and emotional reactions, as well as the role of gender characteristics in this process. Temperament is associated with innate psychophysiological features of a person and is reflected in activity, emotionality, sensitivity, communication style, and responses to stressful situations. The thesis analyzes certain differences in the expression of temperamental qualities in men and women in connection with social environment, upbringing, biological factors, and cultural stereotypes.*

Keywords: *personality, temperament, gender, emotionality, behavior, sanguine, choleric, phlegmatic, melancholic, psychological characteristics.*

Kirish. Shaxs psixologiyasida temperament inson xulq-atvorining dinamik tomonlarini belgilovchi muhim psixologik xususiyatlardan biri hisoblanadi. Temperament shaxsning faoliyatga kirishish tezligi, hissiy holatining barqarorligi, tashqi ta'sirlarga javob qaytarish sur'ati, muloqotga moyilligi va stressli vaziyatlarda o'zini tutish tarzida namoyon bo'ladi. Har bir inson o'ziga xos individual psixologik tuzilishga ega bo'lib, bu tuzilishda temperament alohida o'rin egallaydi.

Gender omili esa shaxsning ijtimoiylashuvi, jamiyatdagi roli, emotsional ifoda usuli va xulq-atvor shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biridir. Erkak va ayollarda temperament sifatlarining namoyon bo'lishi faqat biologik farqlar bilan emas, balki tarbiya, ijtimoiy kutishlar, madaniy qadriyatlar va shaxslararo munosabatlar tizimi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Shu bois temperament va gender xususiyatlarini birgalikda o'rganish shaxs psixologiyasining dolzarb yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda shaxsning individual psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganish ta'lim, kasbiy Bugungi kunda shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganish ta'lim jarayoni, kasbiy faoliyat, oilaviy munosabatlar hamda ijtimoiy moslashuv jarayonlarida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, temperament sifatlarining

gender jihatdan qanday namoyon bo‘lishini aniqlash insonlar o‘rtasidagi muloqot madaniyatini takomillashtirish, nizoli vaziyatlarning oldini olish, kasbiy yo‘naltirish ishlarini samarali tashkil etish va psixologik xizmat sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Temperament shaxsning emotsional barqarorligi, tashqi ta’sirlarga javob qaytarish tezligi, faollik darajasi, muloqotga kirishish uslubi va stressli holatlarga munosabatida yaqqol namoyon bo‘ladi. Shu bois temperamentning sangvinik, xolerik, flegmatik va melanxolik turlari erkak va ayollarda bir xil ko‘rinishda emas, balki turli ijtimoiy-psixologik omillar ta’sirida o‘ziga xos tarzda ifodalanishi mumkin.

Masalan, xolerik temperamentga mansub shaxslarda tezkorlik, keskin reaksiya bildirish, emotsional faollik va tashabbuskorlik kuchliroq kuzatiladi. Bunday sifatlar erkaklarda ko‘pincha qat’iyatlilik, dadillik yoki liderlik belgisi sifatida baholanishi mumkin. Ayollarda esa ayni xususiyatlar ayrim hollarda emotsional beqarorlik, ta’sirchanlik yoki keskinlik sifatida talqin qilinishi ehtimoli mavjud. Bu holat jamiyatda shakllangan gender stereotiplarining temperament sifatlarini baholash jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini anglatadi.

Shuningdek, ayollarda emotsional sezgirlik, hamdardlik, mehribonlik va muloqotga ochiqlik kabi xususiyatlar ko‘proq ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlanadi. Erkaklarda esa vazminlik, qat’iyat, mustaqil qaror qabul qilish, raqobatga moyillik va hissiyotlarni nazorat qilish kabi sifatlar ko‘proq rag‘batlantiriladi. Natijada temperamentning tabiiy psixologik ko‘rinishlari gender rollari, tarbiya uslubi, ijtimoiy kutishlar va madaniy qadriyatlar ta’sirida turlicha shakllanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, temperament sifatlarining gender xususiyatlarini o‘rganish shaxsning individual imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash, ta’lim-tarbiya jarayonida differensial yondashuvni yo‘lga qo‘yish, oilaviy va kasbiy munosabatlarda psixologik muvozanatni ta’minlash imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, shaxs temperamental sifatlari namoyon bo‘lishining gender xususiyatlarini tadqiq etish zamonaviy psixologiya fanining muhim va istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Temperament muammosi psixologiya tarixida eng qadimiy va doimiy o‘rganib kelinayotgan ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Inson xulq-atvoridagi faollik, emotsional javob qaytarish tezligi, tashqi muhit ta’siriga moslashuvchanlik, sabr-toqat, harakatchanlik va ruhiy barqarorlik kabi sifatlar qadimdan olimlar e’tiborini tortib kelgan. Temperament tushunchasining dastlabki izohlari qadimgi yunon tibbiy-falsafiy qarashlari bilan bog‘liq bo‘lib, Gippokrat inson organizmidagi to‘rt xil suyuqlik — qon, safro, qora safro va shilliq moddalarning ustunligi shaxs xulq-atvoriga ta’sir qiladi, degan g‘oyani ilgari surgan. Keyinchalik Galen ushbu qarashlarni rivojlantirib, temperamentning sangvinik, xolerik, flegmatik va melanxolik turlarini ajratib ko‘rsatgan. Garchi bu yondashuv zamonaviy psixologik mezonlar nuqtayi nazaridan to‘liq ilmiy asoslangan deb baholanmasa-da, u temperament haqidagi nazariy tasavvurlarning shakllanishida muhim tarixiy bosqich bo‘lib xizmat qilgan.

Keyingi davrlarda temperament masalasi biologik, fiziologik va psixologik yondashuvlar asosida izohlandi. Ayniqsa, I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta’limoti temperamentni ilmiy asosda tushuntirishda muhim o‘rin tutadi. Pavlov temperamentni nerv tizimining kuchi, muvozanati va harakatchanligi bilan bog‘lab izohlagan. Uning fikricha, nerv jarayonlari kuchli yoki kuchsiz, muvozanatli yoki nomuvozanatli, harakatchan yoki sust bo‘lishi mumkin. Ana shu xususiyatlar insonning tashqi ta’sirlarga qanday javob qaytarishi, hissiy holatining qanday kechishi va faoliyat jarayonida o‘zini qanday tutishini belgilaydi. Masalan, kuchli va muvozanatli nerv tizimiga ega shaxslarda vaziyatga moslashish, o‘zini boshqarish va barqaror faoliyat ko‘rsatish imkoniyati yuqoriroq bo‘ladi. Nomuvozanatli nerv jarayonlari esa tez qo‘zg‘aluvchanlik, keskin reaksiya va emotsional beqarorlik bilan namoyon bo‘lishi mumkin.

B.M. Teplov temperamentni shaxsning individual-tipologik xususiyatlari bilan bog‘liq holda o‘rganib, uni inson psixik faoliyatining dinamik tomonlarini ifodalovchi muhim omil sifatida talqin qilgan. Uning qarashlariga ko‘ra, temperament shaxsning qobiliyati, dunyoqarashi yoki axloqiy sifatlarini bevosita belgilamaydi, balki ruhiy jarayonlarning kechish sur’ati, kuchi, barqarorligi va tashqi ifodalanish shakliga ta’sir ko‘rsatadi. Bu yondashuv temperamentni xarakterdan farqlash imkonini beradi. Chunki xarakter shaxsning ijtimoiy munosabatlar

jarayonida shakllanadigan mazmuniy sifatlarini bildirsa, temperament ko‘proq tug‘ma psixofiziologik xususiyatlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

V.D. Nebilitsin ham temperament muammosini nerv tizimi xususiyatlari bilan bog‘lab o‘rgangan. U individual farqlarni tushuntirishda nerv jarayonlarining umumiy faolligi, emotsional sezgirlik va psixik jarayonlarning harakatchanligiga alohida e’tibor qaratgan. Nebilitsinning fikricha, insonning bir xil vaziyatga turlicha munosabat bildirishida uning temperament xususiyatlari muhim ahamiyatga ega. Masalan, ayrim shaxslar kutilmagan vaziyatlarda tez qaror qabul qilsa, boshqalar avval vaziyatni kuzatadi, tahlil qiladi va keyin harakatga kirishadi. Bu farqlar insonning bilim darajasi yoki tarbiyasi bilangina emas, balki uning individual-tipologik xususiyatlari bilan ham izohlanadi.

G. Ayzenkning shaxs nazariyasi temperamentni o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. U temperamentni ekstraversiya-introversiya hamda neyrotizm ko‘rsatkichlari asosida tushuntirgan. Ayzenk nazariyasiga ko‘ra, ekstravert shaxslar faol, ochiq, muloqotchan, tashqi muhit bilan tez aloqa o‘rnatuvchi va ijtimoiy vaziyatlarda o‘zini erkin tutuvchi insonlardir. Introvert shaxslar esa ko‘proq ichki kechinmalariga e’tibor qaratadi, sokinlikni afzal ko‘radi, ehtiyotkorlik bilan harakat qiladi va ortiqcha ijtimoiy faollikdan tez charchashi mumkin. Neyrotizm esa shaxsning emotsional barqarorligi yoki beqarorligini ifodalaydi. Neyrotizm darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarda xavotirlanish, ta’sirchanlik, kayfiyat o‘zgaruvchanligi va stressga nisbatan sezgirlik kuchliroq kuzatiladi. Ushbu yondashuv gender xususiyatlarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega, chunki erkak va ayollarda emotsional reaksiya, muloqotga kirishish uslubi hamda stressli vaziyatlarga javob qaytarish shakllari turlicha namoyon bo‘lishi mumkin.

V.S. Merlin temperamentni shaxsning integral individualligi tarkibida o‘rgangan olimlardan biri hisoblanadi. U temperamentni faqat biologik asoslar bilan cheklab qo‘ymasdan, uni shaxsning ijtimoiy faoliyati, tarbiyasi va hayotiy tajribasi bilan bog‘liq holda talqin qilgan. Merlinning fikricha, temperament insonda tug‘ma asosga ega bo‘lsa-da, uning tashqi namoyon bo‘lish shakli ijtimoiy muhit, faoliyat turi, shaxslararo munosabatlar va madaniy qadriyatlar ta’sirida shakllanadi. Bu qarash gender xususiyatlarini izohlashda muhimdir, chunki jamiyatda erkak va ayollardan kutiladigan xulq-atvor me’yorlari temperament sifatlarining qanday baholanishiga va qanday ifodalanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

S.L. Rubinshteyn shaxsni faoliyat va ong birligi nuqtayi nazaridan tahlil qilgan holda, insonning psixologik xususiyatlari uning real hayotiy faoliyati jarayonida namoyon bo‘lishini ta’kidlagan. Ushbu yondashuvga ko‘ra, temperamentni ham shaxsning kundalik faoliyatidan ajratib o‘rganish mumkin emas. Chunki insonning emotsional javobi, harakat tezligi, muloqotdagi faolligi yoki sustligi aynan faoliyat jarayonida ko‘zga tashlanadi. Masalan, ta’lim, kasb, oila va ijtimoiy munosabatlar sharoitida bir xil temperamentga ega shaxslar turlicha xulq-atvor ko‘rsatishi mumkin. Bu esa temperamentning namoyon bo‘lishida tashqi sharoit va ijtimoiy talablar ham muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Xulosa

Shaxs temperamentining gender xususiyatlarini o‘rganish inson xulq-atvorining individual va ijtimoiy jihatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Temperament tug‘ma psixofiziologik asosga ega bo‘lsa-da, uning namoyon bo‘lishi tarbiya, ijtimoiy muhit, madaniy qadriyatlar va gender rollari bilan bog‘liq holda shakllanadi.

Erkak va ayollarda temperament sifatlarining ifodalanishida ma’lum farqlar kuzatilishi mumkin. Ayollarda emotsional sezgirlik, muloqotga ochiqlik va hamdardlik kabi sifatlar ko‘proq namoyon bo‘lsa, erkaklarda qat’iyatlilik, tashabbuskorlik va hissiy nazorat xususiyatlari ustunroq ko‘rinishi mumkin. Biroq bu holat umumiy tendensiya sifatida baholanishi kerak, chunki temperament har bir shaxsda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi.

Mazkur mavzuning amaliy ahamiyati shundaki, temperament va gender xususiyatlarini hisobga olish ta’lim jarayonida individual yondashuvni kuchaytirish, kasbiy tanlovni to‘g‘ri yo‘naltirish, oilaviy va ijtimoiy munosabatlarda psixologik moslashuvni yaxshilash imkonini beradi. Shu sababli shaxs temperamentining gender jihatdan namoyon bo‘lishini o‘rganish psixologik tadqiqotlar uchun dolzarb va istiqbolli yo‘nalishlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Айзенк Г.Ю. Структура личности. — Москва: Прогресс, 1999.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. — Санкт-Петербург: Питер, 2001.
3. Бодалев А.А. Психология личности. — Москва: МГУ, 1988.
4. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. — Санкт-Петербург: Питер, 2002.
5. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности. — Казань: КГУ, 1969.
6. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. — Москва: Педагогика, 1986.
7. Небылицын В.Д. Основные свойства нервной системы человека. — Москва: Просвещение, 1966.
8. Павлов И.П. Полное собрание сочинений. — Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1951.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — Санкт-Петербург: Питер, 2002.
10. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. — Москва: Издательство АПН РСФСР, 1961.
11. Столяренко Л.Д. Основы психологии. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2005.
12. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. — Санкт-Петербург: Питер, 2003.
13. Bem S.L. The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality. — New Haven: Yale University Press, 1993.
14. Eysenck H.J. The Biological Basis of Personality. — Springfield: Charles C. Thomas, 1967.
15. Buss D.M. Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind. — Boston: Allyn & Bacon, 1999.

Sayfullayeva Nafisa Zoyirovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA EHTIMOLLIK MA’NOSINING MODAL VOSITALAR ORQALI IFODALANISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida ehtimollik ma’nosining modal vositalar yordamida ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Unda modallik kategoriyasining lingvistik mohiyati, ehtimollik ma’nosini bildiruvchi grammatik, leksik va sintaktik vositalarning qo‘llanishi yoritiladi. Ingliz tilida may, might, can, could, must, probably, perhaps kabi modal fe’llar va modal so‘zlar ehtimollikni ifodalashda muhim o‘rin tutishi, o‘zbek tilida esa ehtimol, balki, mumkin, kerak, shekilli, chamasi kabi birliklar ushbu ma’noni yuzaga chiqarishi ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *modallik, ehtimollik ma’nosi, modal vositalar, modal fe’llar, modal so‘zlar, ingliz tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil, semantika, pragmatika.*

Аннотация. *В данной статье анализируются особенности выражения значения вероятности с помощью модальных средств в английском и узбекском языках. В работе*

раскрывается лингвистическая сущность категории модальности, а также рассматривается употребление грамматических, лексических и синтаксических средств, передающих значение вероятности. Показано, что в английском языке такие модальные глаголы и модальные слова, как may, might, can, could, must, probably, perhaps, играют важную роль в выражении вероятности, тогда как в узбекском языке данное значение реализуется посредством таких единиц, как ehtimol, balki, mumkin, kerak, shekilli, chamasi.

Ключевые слова: *модальность, значение вероятности, модальные средства, модальные глаголы, модальные слова, английский язык, узбекский язык, сравнительный анализ, семантика, прагматика.*

Annotation. *This article analyzes the specific features of expressing the meaning of probability through modal means in English and Uzbek. It reveals the linguistic essence of the category of modality and examines the use of grammatical, lexical, and syntactic means that convey the meaning of probability. The article shows that in English, modal verbs and modal words such as may, might, can, could, must, probably, perhaps play an important role in expressing probability, while in Uzbek this meaning is conveyed by such units as ehtimol, balki, mumkin, kerak, shekilli, chamasi.*

Keywords: *modality, meaning of probability, modal means, modal verbs, modal words, English language, Uzbek language, comparative analysis, semantics, pragmatics.*

Kirish. Til inson tafakkuri, dunyoqarashi va voqelikka munosabatini ifodalovchi eng muhim aloqa vositasidir. Har bir tilda so‘zlovchining fikrga bo‘lgan munosabati, ishonchi, gumoni, taxmini yoki ehtimolini ifodalovchi maxsus grammatik va leksik vositalar mavjud. Ana shunday vositalar tilshunoslikda modallik kategoriyasi doirasida o‘rganiladi. Modallik nutqda faqat voqelik haqidagi axborotni yetkazish bilan cheklanmay, balki so‘zlovchining ushbu axborotga bo‘lgan subyektiv munosabatini ham namoyon etadi.

Ehtimollik ma’nosi modallik kategoriyasining muhim ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Chunki inson nutq jarayonida har doim ham fikrni qat’iy tasdiq yoki inkor shaklida bildirmaydi. Ba’zan u voqea-hodisaning sodir bo‘lishi mumkinligini, taxminiyligini yoki noaniqlik darajasini ifodalashga ehtiyoj sezadi. Masalan, ingliz tilida may, might, could, perhaps, probably kabi birliklar ehtimollik ma’nosini bildirsa, o‘zbek tilida ehtimol, balki, mumkin, shekilli, chamasi kabi vositalar shu vazifani bajaradi.

Ingliz va o‘zbek tillarida ehtimollik ma’nosining ifodalanishi ikki tilning grammatik qurilishi, semantik imkoniyatlari va milliy nutq madaniyati bilan chambarchas bog‘liqdir. Ingliz tilida modal fe’llar ehtimollikni ifodalashda faol qo‘llansa, o‘zbek tilida modal so‘zlar, yuklamalar, fe’l shakllari va kontekstual vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, mazkur mavzuni qiyosiy o‘rganish ikki til tizimidagi o‘xshash va farqli xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, modallik kategoriyasi nafaqat nazariy tilshunoslik, balki tarjimashunoslik, chet tilini o‘qitish, matn tahlili va kommunikativ kompetensiyani shakllantirish jarayonida ham muhim ahamiyatga ega. Ingliz va o‘zbek tillarida ehtimollik ma’nosining modal vositalar orqali ifodalanishini o‘rganish til birliklarining ma’no nozikliklarini chuqurroq anglashga, tarjimada mazmuniy aniqlikni ta’minlashga hamda nutqning pragmatik xususiyatlarini to‘g‘ri talqin qilishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Modallik kategoriyasi tilshunoslikda ko‘p qirrali va murakkab hodisalardan biri sifatida o‘rganib kelinadi. Ushbu kategoriya orqali so‘zlovchining bayon qilinayotgan fikrga munosabati, voqelikni baholashi, ishonch, gumon, taxmin, zarurat, imkoniyat va ehtimollik kabi ma’nolar ifodalanadi. Shu sababli modallik masalasi umumiy tilshunoslik,

qiyosiy tilshunoslik, semantika, pragmatika hamda tarjimashunoslik doirasida alohida ahamiyat kasb etadi.

Ingliz tilshunosligida modallik masalasi dastlab grammatik kategoriya sifatida izohlangan bo‘lsa, keyingi tadqiqotlarda uning semantik va kommunikativ xususiyatlariga ham katta e’tibor qaratilgan. Jumladan, O. Jespersen modal ma’nolarni gapning mazmuniy tuzilishi bilan bog‘lab o‘rgangan bo‘lsa, J. Lyons modallikni so‘zlovchining fikrga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi semantik kategoriya sifatida talqin qiladi. F.R. Palmer esa modallikni epistemik, deontik va dinamik turlarga ajratib, ayniqsa epistemik modallikda ehtimollik, taxmin va ishonch darajasi muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydi.

Ingliz tilida ehtimollik ma’nosini ifodalashda modal fe’llar asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilar may, might, could, must, can kabi modal fe’llarning turli kontekstlarda ehtimollik, taxmin yoki mantiqiy xulosa ma’nosini ifodalashini ko‘rsatib o‘tganlar. Masalan, may va might fe’llari ko‘pincha voqeaning sodir bo‘lishi mumkinligini bildirsa, must modal fe’li ayrim holatlarda kuchli taxmin yoki mantiqiy ehtimollikni ifodalaydi. Bundan tashqari, probably, possibly, perhaps, maybe kabi modal so‘zlar ham ingliz tilida ehtimollik ma’nosini yuzaga chiqarishda faol qo‘llanadi.

O‘zbek tilshunosligida ham modallik kategoriyasi bir qator olimlar tomonidan turli nuqtayi nazardan o‘rganilgan. O‘zbek tilida modallik nafaqat grammatik vositalar, balki leksik birliklar, yuklamalar, modal so‘zlar, intonatsiya va kontekst orqali ham ifodalanadi. N. Mahmudov, A. Nurmonov, H. Ne’matov, Sh. Safarov, R. Sayfullayeva kabi olimlarning tadqiqotlarida gapning mazmuniy tuzilishi, subyektiv baho, nutqiy munosabat va modal ma’nolarning ifodalanish xususiyatlariga e’tibor qaratilgan. Bu tadqiqotlar o‘zbek tilida modallikning mustaqil semantik-funksional kategoriya sifatida qaralishiga asos yaratadi.

O‘zbek tilida ehtimollik ma’nosi asosan ehtimol, balki, chamasi, shekilli, mumkin, kerak, nazarimda kabi modal birliklar orqali ifodalanadi. Masalan, U bugun kelishi mumkin gapida ehtimollik ma’nosi mumkin so‘zi orqali berilsa, U kelgandir, chamasi gapida taxmin va gumon ma’nosi kuchayadi. Shuningdek, o‘zbek tilida fe’lning ayrim shakllari, ayniqsa -dir qo‘shimchasi, shuningdek, kontekst va intonatsiya ham ehtimollikni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Bu holat o‘zbek tilida modallikning ko‘proq leksik-semantik va kontekstual vositalar orqali yuzaga chiqishini ko‘rsatadi.

Ingliz va o‘zbek tillarida ehtimollik ma’nosining ifodalanishini qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda mazkur ma’no mavjud bo‘lsa-da, uni ifodalash vositalari bir xil emas. Ingliz tilida modal fe’llar yetakchi o‘rinda tursa, o‘zbek tilida modal so‘zlar, yordamchi birliklar, qo‘shimchalar va gapning umumiy mazmuni muhim ahamiyat kasb etadi. Ingliz tilidagi He may come gapining o‘zbek tiliga U kelishi mumkin tarzida tarjima qilinishi ikki til o‘rtasidagi funksional moslikni ko‘rsatsa-da, ayrim holatlarda modal ma’noning darajasi va pragmatik nozikligi tarjimada o‘zgarishi mumkin.

Muhokama. Ingliz va o‘zbek tillarida ehtimollik ma’nosining modal vositalar orqali ifodalanishi har ikki tilning grammatik tuzilishi, semantik imkoniyatlari va nutqiy an’analari bilan bevosita bog‘liqdir. Tahlil jarayonida ma’lum bo‘ladiki, ehtimollik modalligi so‘zlovchining voqea-hodisaga nisbatan qat’iy emas, balki taxminiy, gumonli yoki ehtimoliy munosabatini bildiradi. Bunday munosabat nutqda aniqlik darajasini yumshatish, fikrni ehtiyotkorlik bilan ifodalash hamda muloqotda pragmatik moslashuvni ta’minlashga xizmat qiladi.

Ingliz tilida ehtimollik ma’nosi ko‘pincha modal fe’llar orqali ifodalanadi. May, might, could, must kabi modal fe’llar gap mazmuniga turli darajadagi ehtimollik, taxmin yoki mantiqiy xulosa ma’nosini beradi. Masalan, He may come gapida voqeaning sodir bo‘lish ehtimoli neytral

tarzda ifodalansa, He might come shaklida ehtimollik darajasi nisbatan pastroq seziladi. He must be at home gapida esa so‘zlovchi mavjud dalillarga asoslanib kuchli taxmin bildiradi. Demak, ingliz tilida modal fe’llar ehtimollik darajasini bosqichma-bosqich ifodalash imkoniyatiga ega.

O‘zbek tilida esa ehtimollik ma’nosi ko‘proq modal so‘zlar, yordamchi birliklar, qo‘shimchalar va kontekst yordamida yuzaga chiqadi. Ehtimol, balki, mumkin, shekilli, chamasi, kerak kabi birliklar so‘zlovchining fikrga bo‘lgan taxminiy munosabatini bildiradi. Masalan, U bugun kelishi mumkin gapida imkoniyat va ehtimollik ma’nosi ifodalansa, U kelgandir, chamasi gapida taxmin ma’nosi yanada kuchliroq namoyon bo‘ladi. Shuningdek, o‘zbek tilida -dir qo‘shimchasi ham ayrim hollarda taxmin, gumon yoki ehtimollik ma’nosini hosil qiladi.

Qiyosiy jihatdan qaralganda, ingliz tilida ehtimollik ko‘proq grammatik vositalar, ya’ni modal fe’llar orqali ifodalansa, o‘zbek tilida leksik-semantik va kontekstual vositalar faolroq qo‘llanadi. Bu farq ikki tilning tipologik xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Ingliz tili analitik til sifatida modal fe’llarga ko‘proq tayanadi, o‘zbek tili esa agglutinativ til sifatida qo‘shimchalar, yordamchi so‘zlar va kontekstual ma’no imkoniyatlaridan keng foydalanadi.

Tarjima jarayonida ehtimollik ma’nosini to‘g‘ri ifodalash alohida e’tibor talab qiladi. Chunki ingliz tilidagi bitta modal fe’l o‘zbek tilida bir necha vosita orqali tarjima qilinishi mumkin. Masalan, may modal fe’li kontekstga qarab mumkin, ehtimol, balki kabi so‘zlar bilan beriladi. Aksincha, o‘zbek tilidagi shekilli yoki chamasi birliklarini ingliz tiliga tarjima qilishda seems, apparently, probably, perhaps kabi vositalardan foydalanish mumkin. Bunda so‘zlovchining ishonch darajasi, nutq vaziyati va gapning umumiy mazmuni hisobga olinishi zarur.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, ehtimollik modalligi har ikki tilda ham kommunikativ jarayonning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U so‘zlovchiga fikrni qat’iy hukm shaklida emas, balki ehtiyotkorlik, taxmin va mantiqiy baholash asosida ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, ilmiy, rasmiy, publitsistik va kundalik nutqda ehtimollik ma’nosining to‘g‘ri qo‘llanishi fikrning aniqligi, muloyimligi va muloqot madaniyatini ta’minlaydi.

Xulosa. Ingliz va o‘zbek tillarida ehtimollik ma’nosining modal vositalar orqali ifodalanishini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, modallik kategoriyasi har ikki tilda ham so‘zlovchining voqelikka, bayon qilinayotgan fikrga va uning haqiqatga yaqinlik darajasiga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi muhim lingvistik hodisa hisoblanadi. Ehtimollik modalligi nutqda qat’iy hukmni emas, balki taxmin, gumon, imkoniyat va mantiqiy baholash kabi ma’nolarni yuzaga chiqaradi.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, ingliz tilida ehtimollik ma’nosi ko‘proq modal fe’llar orqali ifodalanadi. May, might, could, must, can kabi modal fe’llar turli kontekstlarda voqeaning sodir bo‘lish ehtimoli, taxminiyligi yoki mantiqiy xulosaga asoslangan ishonch darajasini bildiradi. Ayniqsa, may va might modal fe’llari ehtimollikning turli darajalarini ifodalashda faol qo‘llanadi.

O‘zbek tilida esa ehtimollik ma’nosi asosan modal so‘zlar, yordamchi birliklar, yuklamalar, qo‘shimchalar va kontekst orqali namoyon bo‘ladi. Ehtimol, balki, mumkin, shekilli, chamasi, kerak kabi birliklar so‘zlovchining taxminiy munosabatini ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, -dir qo‘shimchasi va gapning umumiy mazmuni ham ehtimollik ma’nosini kuchaytirishi mumkin.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ingliz tili modal ma’nolarni ko‘proq grammatik vositalar, ya’ni modal fe’llar yordamida ifodalasa, o‘zbek tili modal so‘zlar, qo‘shimchalar va kontekstual vositalarga tayanadi. Bu farq ikki tilning tipologik xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Ingliz tili analitik til sifatida modal fe’llar tizimiga ega bo‘lsa, o‘zbek tili agglutinativ til sifatida modal ma’nolarni turli morfologik va leksik vositalar orqali ifodalaydi.

Shuningdek, ehtimollik modalligini tarjima qilish jarayonida kontekst, so‘zlovchining ishonch darajasi va nutq vaziyati alohida e’tiborga olinishi zarur. Chunki ingliz tilidagi bitta modal fe’l o‘zbek tilida bir necha xil vosita orqali berilishi mumkin. Aksincha, o‘zbek tilidagi ayrim modal birliklar ingliz tiliga tarjima qilinganda ularning pragmatik nozikliklarini saqlab qolish muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Palmer F.R. Mood and Modality. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
2. Lyons J. Semantics. Vol. 2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
3. Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. – Chicago: University of Chicago Press, 1994.
4. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
5. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985.
6. Leech G. Meaning and the English Verb. – London: Longman, 2004.
7. Coates J. The Semantics of the Modal Auxiliaries. – London: Croom Helm, 1983.

Jo’rayeva Dilnoza
Buxoro Xalqaro Universiteti
“Pedagogika nazariyasi va tarixi” yo’nalishi
1-bosqich magistranti

MILLIY QADRIYATLAR VA UMUMINSONIY G‘OYALAR UYG‘UNLIGIDA SHAXS TARBIYASINI TASHKIL ETISH.

Annotatsiya. Maqolada globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida milliy qadriyatlar va umuminsoniy g‘oyalar uyg‘unligida shaxs tarbiyasini tashkil etishning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy o‘zlikni saqlagan holda umuminsoniy qadriyatlarga ochiqlikni ta’minlovchi pedagogik mexanizmlar, interfaol ta’lim strategiyalari va innovatsion tarbiya texnologiyalari muhokama qilinadi.

Аннотация. В статье анализируются современные подходы к организации воспитания личности в условиях глобализации и цифровой трансформации на основе гармонии национальных ценностей и общечеловеческих идей. Также обсуждаются педагогические механизмы, интерактивные образовательные стратегии и инновационные технологии воспитания, направленные на обеспечение открытости к универсальным ценностям при сохранении национальной идентичности.

Annotation. The article analyzes modern approaches to organizing personality education in the context of globalization and digital transformation, based on the harmony of national values and universal human ideas. It also discusses pedagogical mechanisms, interactive teaching strategies, and innovative educational technologies that ensure openness to universal values while preserving national identity.

Kalit so‘zlar: milliy qadriyatlar, umuminsoniy g‘oyalar, globallashuv, raqamli ta’lim, shaxs tarbiyasi, ma’naviyat, identitet.

Ключевые слова: национальные ценности, общечеловеческие идеи, глобализация, цифровое образование, воспитание личности, духовность, идентичность.

Keywords: national values, universal human ideas, globalization, digital education, personality development, spirituality, identity.

Kirish. XXI asr — axborot va raqamli tafakkur asri. Bu davrda shaxs tarbiyasi faqat oilaviy yoki an'anaviy maktab muhitida emas, balki global madaniy maydon va internet tarmog'ida ham shakllanmoqda. Shu sababli bugungi pedagogik jarayonning muhim vazifasi — yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida, lekin umuminsoniy g'oyalar doirasida fikrlaydigan shaxs sifatida tarbiyalashdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Biz yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash orqali ularning ongida Vatanga sadoqat, xalq manfaatlariga hurmat tuyg'usini shakllantirishimiz zarur."

Demak, shaxs tarbiyasida milliy o'zlikni saqlash va umuminsoniy yondashuvni uyg'unlashtirish zamonaviy pedagogikaning strategik yo'nalishiga aylanmoqda.

1. Milliy qadriyatlar – shaxs identitetining asosi. Milliy qadriyatlar xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlari, tili, diniy e'tiqodi, san'ati va axloqiy me'yorlarini o'zida mujassam etadi. Ular shaxsda milliy identitet – ya'ni "men kimman?" degan savolga javob topish hissini shakllantiradi.

Tarixiy meros, xalq og'zaki ijodi, milliy bayramlar, oila qadriyatlari yoshlarning dunyoqarashida mustahkam ma'naviy poydevor yaratadi.

Bugungi ta'lim jarayonida milliy qadriyatlarni o'rgatish quyidagi yo'nalishlarda samarali, o'quv fanlarida milliy an'analarni tahlil asosida o'rganish (tarix, adabiyot, madaniyatshunoslik);

oila, mahalla va ta'lim muassasasi hamkorligida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish;

milliy san'at, folklor, hunarmandchilik va til boyligini o'quv jarayoniga integratsiya qilish.

2. Umuminsoniy g'oyalar – global tafakkur mezoni.

Umuminsoniy g'oyalar — insoniyatning umumiy qadriyatlari bo'lib, ular tinchlik, adolat, erkinlik, insonparvarlik, ekologik mas'uliyat, bag'rikenglik kabi tamoyillarni o'z ichiga oladi.

Bugungi global dunyoda bu g'oyalar xalqaro muloqot madaniyati, ijtimoiy hamjihatlik va barqaror taraqqiyotning asosini tashkil etadi.

Pedagogik jarayonda umuminsoniy qadriyatlarni singdirish — talabalarni faqat "millat vakili" emas, balki "dunyo fuqarosi" sifatida tarbiyalash demakdir.

Buning uchun bo'lajak tarbiya o'qituvchisi inson huquqlari, gender tenglik, ijtimoiy mas'uliyat mavzularini o'quv jarayoniga kiritishi, talabalarni global muammolar (ekologiya, migratsiya, ijtimoiy adolat) haqida fikr yuritishga undashi;

xalqaro tajribani milliy madaniyat bilan taqqoslash orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirishi lozim.

3. Uyg'unlik — tarbiyaning integratsion modeli

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi — bu qarama-qarshilik emas, balki komplementarlik, ya'ni bir-birini boyitish tamoyilidir.

Masalan, milliy qadriyatdagi "mehmondo'stlik", "kattaga hurmat, kichikka izzat" tushunchalari umuminsoniy g'oya bo'lgan "inson hurmati" bilan uyg'unlashadi.

Zamonaviy pedagogik model quyidagi integratsiyani ko'zda tutadi:

Mazmun integratsiyasi: o'quv dasturlarida milliy va global qadriyatlar uyg'un tarzda kiritiladi;

Texnologik integratsiya: interfaol, muammoli va loyiha asosidagi o'qitish metodlari orqali qadriyatlar amalda o'rgatiladi;

Axborot muhitida integratsiya: raqamli platformalarda milliy madaniyatni targ'ib etuvchi onlayn kontent yaratish.

4. Innovatsion pedagogik yondashuvlar

Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'un holda tarbiyaga singdirish uchun quyidagi innovatsion yondashuvlar muhim:

"Global fuqarolik ta'limi" (UNESCO modeli): talabalarda ijtimoiy mas'uliyat, bag'rikenglik va inson huquqlarini hurmat qilishni rivojlantiradi;

"STEAM + Ma'naviyat" modeli: ilm-fan va texnologiya o'qitilishi bilan birga axloqiy qadriyatlarni shakllantirish;

“Madaniy dialog” metodikasi: milliy va boshqa xalqlarning qadriyatlarini solishtirish orqali madaniyatlararo muloqotni o‘rgatish.

5. O‘zbekiston tajribasida milliy va umuminsoniy g‘oyalar uyg‘unligi.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda “Ma’naviyat va ma’rifat markazi”, “Milliy g‘oya va mafkura instituti”, “Yoshlar ishlari agentligi” kabi tashkilotlar orqali yoshlarning ma’naviy tarbiyasida milliy qadriyatlar bilan bir qatorda umuminsoniy g‘oyalarni ham singdirish tizimi yo‘lga qo‘yildi.

Masalan, “Yangi O‘zbekiston – yangi tafakkur egalari” tashabbusi aynan shu uyg‘unlik g‘oyasiga asoslanadi.

Tadqiqot metodlari. O’quvchilarda milliy qadriyatlar va umuminsoniy g‘oyalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash, ularni tahlil qilish, taqqoslash hamda integratsiyalash yo‘llarini aniqlash orqali barkamol shaxs tarbiyasida qadriyatlarning o‘rnini anglash ko‘nikmasini shakllantirish Metod “Qadriyatlar ko‘prigi” metaforasiga asoslanadi.

O’quvchilar milliy qadriyatlar va umuminsoniy g‘oyalar o‘rtasida ma’naviy-axloqiy “ko‘prik” barpo etadilar.

Ular bu ko‘prikni misollar, hayotiy holatlar, axloqiy tamoyillar orqali mustahkamlaydilar.

O’quvchilarda qadriyatlar mazmuni haqida mustaqil fikr shakllantirish. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni qiyoslash ko‘nikmasini rivojlantirish. Guruhda hamkorlikda ishlash, muloqot madaniyatini rivojlantirish.

Shaxs tarbiyasida qadriyatlarning integratsiyasini tushuntirish muhum vazifalardan biri hisoblanadi.

Natija. O’quvchilarda qadriyatlar tizimini tahlil qilish, taqqoslash va integratsiyalash ko‘nikmasi shakllanadi. Shaxs tarbiyasida milliy g‘urur va umuminsoniylik uyg‘unligi anglanadi. O‘qituvchi va talabalar o‘rtasida muloqot madaniyati kuchayadi. Tarbiyaviy jarayon insonparvarlik va milliy o‘zlik asosida boyiydi.

Milliy qadriyatlar va umuminsoniy g‘oyalar uyg‘unligida shaxs tarbiyasini tashkil etish masalasi zamonaviy ta’lim paradigmasining markaziy yo‘nalishlaridan biri sifatida talqin etilmoqda. Globallashuv, raqamli transformatsiya, madaniyatlararo integratsiya jarayonlari kuchayib borayotgani shaxsning o‘z milliy o‘zligiga sodiq qolgan holda umuminsoniy tamoyillarni qabul qilishi zarurligini yanada keskinlashtirmoqda. Mazkur holat ta’lim jarayonida tarbiyaviy yondashuvlar, metodlar, mazmun va didaktik asoslarni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Muhokama. Muhokama jarayonida shuni ko‘rish mumkinki, milliy qadriyatlar shaxsning ma’naviy-axloqiy barqarorligini ta’minlaydigan mustahkam poydevor sifatida xizmat qiladi. Ular tarixiy xotira, milliy an’ana, mentalitet, urf-odat va e’tiqodlar tizimi orqali yosh avlodning madaniy o‘ziga xosligini shakllantiradi. Biroq zamonaviy jamiyatning ochiqligi shuni talab qiladiki, faqat milliy qadriyatlarga tayanib qolish yetarli emas — shaxs global hamjamiyatning faol a’zosi bo‘lishi uchun insonparvarlik, tenglik, hurmat, tinchlik, o‘zaro hamjihatlik kabi umuminsoniy g‘oyalarni ham chuqur anglab, amaliy hayotida namoyon eta olishi zarur. Qadriyatlar uyg‘unligi tamoyili asosida ishlab chiqilgan tarbiya metodining mazmuni va amaliyotdagi ahamiyati shuni ko‘rsatadiki, mazkur metod yoshlarning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlashda o‘ziga xos innovatsion yondashuvga ega. Metodning asosiy g‘oyasi milliy, umuminsoniy va zamonaviy qadriyatlarni integratsiyalash orqali tarbiya jarayonini yaxlit, uzluksiz va samarali tashkil etishga xizmat qilishidir. Muhokama jarayonida metodning ustun jihatlari, cheklovlari va uni takomillashtirishga oid takliflar tahlil etilgan.

Birinchidan, metodning ustun tomonlaridan biri — uning shaxsga yo‘naltirilgan xususiyatidir. Metod har bir o‘quvchining oilaviy qadriyatlari, qiziqishlari, dunyoqarashi va milliy o‘zligiga mos tarzda ishlash imkonini beradi. Bu esa tarbiya jarayonida “bir xil yondashuv” emas, balki diferensial va individual yondashuvni ta’minlaydi. Shaxsga yo‘naltirilganlik o‘quvchilarning tarbiyaviy jarayonda faollashuvi, o‘z fikrini erkin ifoda etishi va qadriyatlarga ongli munosabat bildirishiga sabab bo‘ladi.

Ikkinchidan, metodning integrativ tabiati ham alohida e’tiborga molik. U turli fanlar mazmuni, oila tarbiyasi, mahalla an’analari va zamonaviy madaniy axborotlar bilan uyg‘unlashgan holda olib boriladi. Bu esa tarbiyani faqat sinf doirasida emas, balki real hayotiy vaziyatlar orqali

shakllantirishga imkon beradi. Masalan, tarix, ona tili, tasviriy san'at, texnologiya yoki musiqa darslarida ham qadriyatlar uyg'unligi bilan ishlash amaliy ko'nikmalarni kuchaytiradi. Metodning ana shunday fanlararo aloqadorligi uni ko'p qirrali va samarali qiladi.

Uchinchidan, metodning ijobiy jihatlaridan yana biri — uning interaktivlikka asoslanganligi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, jamoaviy faoliyatlar, rolli o'yinlar, debatlar, loyihalar va muammoli vaziyatlar orqali qadriyatlarni chuqur anglash imkoniyati yaratiladi. O'quvchi qadriyatni nafaqat eshitadi, balki uni amalda his qiladi, sharhlaydi, baholaydi va hayotiy tajribasida qo'llaydi. Bu esa metodni samaradorligini sezilarli oshiradi.

Metodning muhokamasi shuni ko'rsatadiki, u tarbiya jarayonida juda katta imkoniyatlarga ega. Ammo metodning to'laqonli amalga oshirilishi uchun quyidagi takliflar muhimdir:

– pedagoglar uchun maxsus metodik seminar va treninglar tashkil etish;
– oila, maktab va mahalla hamkorligini mustahkamlash;
– o'quvchilar orasida media madaniyatni oshirish;
– dars jarayonida didaktik materiallar va zamonaviy resurslardan foydalanishni kengaytirish;
– o'quvchi faoliyatini o'z ichiga olgan loyihaviy ishlanmalardan ko'proq foydalanish. Metodni amalda to'g'ri joriy etish esa ta'lim tizimida tarbiya sifatini tubdan oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. "Qadriyatlar ko'prigi" interfaol metodi orqali o'quvchilar nafaqat nazariy bilim oladilar, balki qadriyatlarning hayotiy ahamiyatini chuqur anglay boshlaydilar. Ushbu metod shaxsni har tomonlama rivojlantirish, ijtimoiy faolligini oshirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu metod milliy o'zlikni anglashga, o'z xalqining tarixi, urf-odatlari, an'analari va madaniy boyliklariga hurmat bilan qarashga o'rgatadi. Talabalar milliy qadriyatlarning inson shaxsini tarbiyalashdagi rolini tushunib, o'zini shu qadriyatlar tizimining ajralmas bo'lagi sifatida his etadilar. Metod orqali umuminsoniy g'oyalar — insonparvarlik, tinchlik, adolat, bag'rikenglik kabi tushunchalarning hayotiy mazmuni ochib beriladi. Talabalar bu g'oyalarni faqat nazariy emas, balki amaliy misollar orqali anglaydi. Shu tariqa, milliy qadriyatlar bilan umuminsoniy tamoyillar o'rtasida o'zaro uyg'unlik va hamohanglik hosil bo'ladi.

"Qadriyatlar ko'prigi" metodi talabalarda ijodkorlik, muloqot madaniyati va jamoada ishlash malakasini rivojlantiradi. Guruhiy faoliyat jarayonida ular o'z fikrini erkin bayon qilishni, boshqalarni tinglashni, umumiy xulosa chiqarishni o'rganadilar. Bu esa kelgusida ularning pedagogik faoliyatida ham samarali natija beradi. Metod shaxs tarbiyasining zamonaviy modelini shakllantirishga xizmat qiladi. O'quvchilar qadriyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil etar ekan, ularni tarbiyaviy texnologiyalar, dars jarayoni va ijtimoiy faoliyatda qo'llash yo'llarini topadilar. Bu esa ularni kelgusida milliy o'zlikni saqlagan, shu bilan birga global fikrlovchi pedagog sifatida shakllantirishga yordam beradi. Metod tarbiya jarayonida integrativ yondashuvni ta'minlaydi. Ya'ni milliy qadriyatlar — insonni o'z jamiyatining fuqarosi sifatida shakllantirsa, umuminsoniy g'oyalar — uni butun insoniyatning bir bo'lagi sifatida tarbiyalaydi. Shunday qilib, qadriyatlar uyg'unligi barkamol shaxsni tarbiyalashda asosiy mezon sifatida qaraladi.

Yakunda aytish mumkinki, "Qadriyatlar ko'prigi" interfaol metodi orqali o'quvchilar ma'naviy yetuklik, ijtimoiy faollik, vatanparvarlik va insonparvarlik kabi fazilatlarni chuqur anglaydilar. Ular o'z xalqining qadriyatlariga sodiq qolgan holda, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qarashni o'rganadilar.

Demak, bu metod ta'lim jarayonida nazariya bilan amaliyotni uyg'unlashtiruvchi, milliylik va umuminsoniylikni birlashtiruvchi, shaxs kamolotiga yo'naltirilgan samarali pedagogik vositadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2022.
2.UNESCO. Education for Global Citizenship and Sustainable Development. – Paris, 2018.
3.Sharipov Sh., To'xtayev S. Zamonaviy pedagogika va ma'naviy tarbiya asoslari. – Toshkent, 2021.
4.Karimova D. Globallashuv sharoitida ma'naviyatni shakllantirishning pedagogik asoslari. – TDPU ilmiy jurnali, 2023.

5.O‘zbekiston Respublikasi “Yoshlar siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni, 2020-yil.
ormativ-huquqiy va strategik manbalar
6.O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
7.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
8.O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlar siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2016.
9.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O‘zbekiston – ma’naviy taraqqiyot yo‘lida” konsepsiyasi. – Toshkent, 2021.
10.“O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. – Toshkent, 2023.
11.Milliy o‘quv dasturi (2022). – O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi.
12.“Ma’naviyat va ma’rifat” davlat dasturi. – Toshkent, 2020.
13. ChatGPT (OpenAI). Ilmiy tadqiqot metodologiyasi bo‘yicha tushuntirish va maslahatlar. — OpenAI sun’iy intellekt modeli orqali olingan javoblar.

Hasanov Shuhrat Qiyomovich
Buxoro xalqaro universiteti 1-kurs magistranti

O‘QUVCHILAR INTELLEKTUAL QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA JISMONIY TARBIYANING AHAMIYATI

Annotatsiya *. Mazkur ilmiy maqolada o‘quvchilarning intellektual qobiliyatini rivojlantirishda jismoniy tarbiyaning ahamiyati keng ko‘lamda nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Jismoniy faollikning aqliy faoliyati, tafakkur, xotira, diqqat, ijodiy fikrlash, muammolarni hal qilish va raqamli texnologiyalarga moslashish kabi ko‘nikmalarga ta’siri zamonaviy pedagogik va psixologik yondashuvlar asosida ochib berilgan. Shu bilan birga, maqolada interaktiv va innovatsion jismoniy mashg‘ulotlar orqali o‘quvchilarning bilim olish salohiyatini oshirish, motivatsiyasini kuchaytirish va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish metodlari tavsiya etilgan.*

Kalit so‘zlar**:** *jismoniy tarbiya, intellektual qobiliyat, aqliy rivojlanish, o‘quvchi, ta’lim jarayoni, jismoniy faollik, sog‘lom turmush tarzi, innovatsion texnologiyalar*

Аннотация. *В данной научной статье рассматривается роль физического воспитания в развитии интеллектуальных способностей учащихся с теоретической и практической точек зрения. Анализируется влияние физической активности на умственную деятельность, мышление, память, внимание, творческое мышление, а также навыки решения проблем и адаптацию к цифровым технологиям. Предложены рекомендации по организации интерактивных и инновационных физических упражнений для повышения учебной мотивации и интеллектуального потенциала.*

Ключевые слова: *физическое воспитание, интеллектуальные способности, умственное развитие, учащиеся, образовательный процесс, физическая активность, здоровый образ жизни, инновационные технологи*

Abstract. *This scientific article examines the role of physical education in the development of students’ intellectual abilities from theoretical and practical perspectives. The impact of physical activity on mental activity, thinking, memory, attention, creative thinking, problem-solving skills, and digital adaptation is analyzed. Recommendations for implementing interactive and innovative physical exercises to enhance students’ learning motivation, cognitive potential, and healthy lifestyle are provided.*

Keywords: *physical education, intellectual abilities, mental development, students, educational process, physical activity, healthy lifestyle, innovative technologies*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri — intellektual jihatdan rivojlangan, jismonan sog‘lom va ijtimoiy faol shaxsni tarbiyalashdir. O‘quvchilarning bilim darajasi, fikrlash qobiliyati, ijodiy salohiyati va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalari ko‘plab omillar bilan bog‘liq bo‘lib, jismoniy tarbiya ushbu jarayonda muhim o‘rin tutadi. Shu jihatdan jismoniy tarbiya ta’lim tizimining ajralmas va yangilangan tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Bugungi kunda o‘quvchilar orasida harakatsizlik, kompyuter va mobil qurilmalardan haddan tashqari foydalanish holatlari ko‘payib, bu ularning sog‘lig‘i va aqliy faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli jismoniy tarbiya orqali o‘quvchilarning intellektual va psixologik qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik va ilmiy asosda chuqur o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida jamiyatga tez fikrlaydigan, ijodkor, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qila oladigan kadrlar zarur. Bunday sifatlar bevosita intellektual rivojlanish va jismoniy faollik bilan bog‘liq. Kamharakatlilik, noto‘g‘ri ovqatlanish, stress va ekranlarga haddan tashqari vaqt ajratish o‘quvchilarning kognitiv

jarayonlariga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu nuqtai nazardan, jismoniy tarbiya orqali aqliy va jismoniy salohiyatni uyg‘un rivojlantirish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari o‘quvchilarda intizom, vaqtni rejalashtirish, mas’uliyat, iroda va jamoaviy ishlash kabi psixologik va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi, bu esa ta’lim jarayonida muvaffaqiyatni sezilarli darajada oshiradi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik va psixologik adabiyotlarda jismoniy tarbiya va aqliy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik keng yoritilgan. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jismoniy mashqlar miya faoliyatini faollashtiradi, asab tizimini mustahkamlashi, kognitiv jarayonlarni rivojlantiradi va raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini yaxshilaydi. Sport va jismoniy faollik bilan muntazam shug‘ullanuvchi o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasi, ijodiy fikrlash va tezkor qaror qabul qilish qobiliyati yuqori bo‘ladi.

Shuningdek, jismoniy tarbiya jarayonida shakllanadigan jamoaviy ishlash, muloqot qilish va raqamli platformalarda hamkorlik qilish ko‘nikmalari intellektual rivojlanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Muhokama. Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari o‘quvchilar organizmida fiziologik va psixologik o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi. Jismoniy mashqlar qon aylanishini

yaxshilab, miya hujayralarini kislorod bilan ta’minlaydi, bu esa aqliy faoliyatning faollashuviga, diqqatni jamlash va tahliliy fikrlash qobiliyatining rivojlanishiga olib keladi.

Sport o‘yinlari, interaktiv mashqlar va jamoaviy o‘yinlar orqali o‘quvchilar tezkor fikrlash, muloqot qilish, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish va raqamli muhitda ijodiy yechimlar topish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Shu tarzda jismoniy faollik va aqliy rivojlanish o‘rtasidagi uyg‘unlik ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi.

Xulosa. Jismoniy tarbiya o‘quvchilarning intellektual qobiliyatini rivojlantirishda muhim pedagogik va innovatsion vosita hisoblanadi. Muntazam jismoniy faollik o‘quvchilarning aqliy faoliyatini faollashtiradi, bilimlarni samarali o‘zlashtirishga yordam beradi, motivatsiyani oshiradi va ta’lim jarayonining sifatini yaxshilaydi. Shu bilan birga, jismoniy tarbiya orqali o‘quvchilar orasida sog‘lom turmush tarzi, stressga chidamlilik va ijtimoiy ko‘nikmalar shakllanadi, bu esa ularning umumiy shaxsiy rivojlanishini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy jismoniy tarbiya nafaqat sport ko‘nikmalarini oshirish bilan chegaralanmay, balki kognitiv rivojlanish, ijodiy fikrlash, tezkor qaror qabul qilish, raqamli texnologiyalar bilan ishlash va psixologik barqarorlikni ham rivojlantiradi. Shu sababli ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiyaga alohida e’tibor qaratish, uni ilmiy asosda, innovatsion yondashuvlar bilan integratsiyalash, o‘quv jarayoniga uzviy bog‘lash lozim. Natijada o‘quvchilar nafaqat sog‘lom va faol, balki intellektual salohiyatga boy, zamonaviy jamiyat talablariga moslashgan shaxslar sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Karimov I.A. Barkamol avlod — O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent.
2. Abdullayev A. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Toshkent.
3. Davletshin M. Pedagogik psixologiya. Toshkent.
4. Zamonaviy ta’lim va jismoniy tarbiya bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami.
5. Smith J. Physical Education and Cognitive Development. New York, 2020.
6. Brown L., Adams P. Impact of Physical Activity on Students’ Intelligence. London, 2019.
7. UNESCO Reports on Education and Physical Health, 2021.
8. Johnson K. Innovations in Physical Education and Digital Learning. Boston, 2022.
9. Lee M. Integrating Technology into Physical Education for Cognitive Growth. Singapore, 2023.

UO‘K: 332.1(575.1)

Oqmurodov Madiyor
Buxoro xalqaro universiteti, “Iqtisod (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)” yo‘nalishi magistranti

O‘ZBEKISTON HUDUDLARI RAQOBATBARDOSHLIGINI BAHOLASH: INTEGRAL YONDASHUV VA KLASTERLASH

Annotatsiya. *Maqolada hududiy raqobatbardoshlik tushunchasining iqtisodiy mazmuni va uni baholashning metodologik yondashuvlari ko‘rib chiqilgan. Yagona universal ko‘rsatkich mavjud emasligi asoslanib, integral raqobatbardoshlik indeksi (IRI) hisoblash usuli taklif etilgan. 2025-yil yakunidagi statistik ma’lumotlar asosida O‘zbekiston hududlari raqobatbardoshlik darajasiga ko‘ra uchta klasterga — yetakchi, o‘rtacha rivojlangan va past raqobatbardosh guruhlarga ajratilgan. Hududlararo tafovutlarning chuqurligi (aholi jon boshiga YHM bo‘yicha 6,9 barobar) tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *hududiy raqobatbardoshlik, mezoiqtisodiy daraja, yalpi hududiy mahsulot, integral raqobatbardoshlik indeksi, klasterlash, hududlararo tafovutlar, SWOT-tahlil.*

Kirish. Globallashuv va xalqaro raqobatning kuchayishi sharoitida nafaqat mamlakatlar, balki ularning ayrim hududlari ham o‘z raqobatbardoshligini ta’minlash vazifasi bilan yuzma-yuz turibdi. Hududiy raqobatbardoshlik mezoiqtisodiy darajadagi kategoriya bo‘lib, mamlakatning umumiy raqobatbardoshligi bilan korxonalarning individual raqobatbardoshligi o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘in vazifasini bajaradi. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” va “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi hududlarning bir tekis rivojlanishini davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilab bergan. Biroq hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutlar saqlanib qolmoqda, bu esa raqobatbardoshlikni obyektiv baholashning kompleks metodikasini ishlab chiqishni dolzarb vazifaga aylantiradi.

Hududiy raqobatbardoshlikning mohiyati

Hududiy raqobatbardoshlik nazariyasi A. Smitning mutlaq ustunlik va D. Rikardoning nisbiy ustunlik ta’limotlaridan boshlangan bo‘lsa-da, uning zamonaviy talqini M. Porterning “olmos” modeli, P. Krugmanning yangi iqtisodiy geografiyasi va G. Etskovitsning “Uch spiral” modeli orqali shakllandi. Ushbu nazariyalarni umumlashtirgan holda, hududiy raqobatbardoshlik — hudud iqtisodiyotining o‘zida mavjud resurslar va ustunliklardan samarali foydalangan holda yuqori va barqaror ish o‘rinlari, daromadlar hamda turmush sifatini ta’minlash, milliy va xalqaro bozorlarda raqobatlasha olish va inson kapitali, innovatsiyalar hamda institutsional muhit asosida raqobat ustunliklarini doimiy yangilab borish qobiliyati sifatida ta’riflanadi.

Baholashning metodologik yondashuvi

Hududiy raqobatbardoshlikni baholash uchun yagona universal ko‘rsatkich mavjud emas. Shu sababli baholash yalpi hududiy mahsulot (YHM), aholi jon boshiga YHM, sanoat va xizmatlar tarkibi, investitsiya hamda eksport ko‘rsatkichlari va ijtimoiy-iqtisodiy omillardan iborat kompleks tahlil orqali amalga oshiriladi. Xalqaro amaliyotda Jahon iqtisodiy forumining Global raqobatbardoshlik indeksi (GCI), IMD reytingi va Yevropa Ittifoqining Mintaqaviy raqobatbardoshlik indeksi (RCI) keng qo‘llaniladi. Ulardan kelib chiqib, hududlarni baholashda integral raqobatbardoshlik indeksini (IRI) hisoblash maqsadga muvofiq:

$IRI = \Sigma (w_i \times x_i)$,

bu yerda IRI — integral raqobatbardoshlik indeksi; w_i — i-ko‘rsatkichning og‘irlik koeffitsiyenti ($\Sigma w_i = 1$); x_i — i-ko‘rsatkichning normalizatsiya qilingan qiymati. Olingan natija 0 dan 1 gacha bo‘lgan oraliqda hudud raqobatbardoshligini ifodalaydi va uning kuchli hamda zaif tomonlarini aniqlash imkonini beradi.

Hududlararo tafovutlar tahlili

2025-yil yakuniga ko‘ra respublika YHM hajmi 1 849,7 trln so‘mni tashkil etib, real o‘sish 7,7 foizga teng bo‘ldi. Biroq bu salohiyat hududlar bo‘yicha keskin notekis taqsimlangan. Quyidagi jadvalda asosiy tafovutlar keltirilgan.

1-jadval. O‘zbekiston hududlari o‘rtasidagi asosiy tafovutlar (2025-yil)

Ko‘rsatkich	Yetakchi hudud	Eng past hudud
Aholi jon boshiga YHM, mln so‘m	Navoiy — 152,2	Surxondaryo — 22,2
Resp. YHMdagi ulush, %	Toshkent sh. — 19,9	Sirdaryo — 1,9
Eksport hajmi	Toshkent sh.	Jizzax (24,2× kam)

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Jadvaldan ko‘rinadiki, aholi jon boshiga YHM bo‘yicha yetakchi Navoiy viloyati (152,2 mln so‘m) bilan eng past o‘rindagi Surxondaryo viloyati (22,2 mln so‘m) o‘rtasidagi farq 6,9 barobarni, eksport bo‘yicha Toshkent shahri va Jizzax viloyati o‘rtasidagi farq esa 24,2 barobarni tashkil etadi. Respublika YHMning qariyb 38,7 foizi atigi uchta hududda — Toshkent shahri, Toshkent va Navoiy viloyatlarida shakllantirilmoqda. Bu O‘zbekiston iqtisodiyotidagi hududiy konsentratsiya va notekislik darajasini ko‘rsatadi.

Hududlarni klasterlash

Integral baholash natijalariga ko‘ra O‘zbekiston hududlarini raqobatbardoshlik darajasi bo‘yicha uchta bir hil guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh — yetakchi hududlar (Toshkent shahri, Navoiy va Toshkent viloyatlari) respublika YHMning 38,7 va eksportining 30,2 foizini ta’minlaydi. Ikkinchi guruh — o‘rtacha rivojlangan hududlar (Buxoro, Samarqand, Andijon, Farg‘ona, Qashqadaryo) muvozanatlashgan va o‘suvchi iqtisodiyot bilan tavsiflanadi. Uchinchi guruh — past raqobatbardosh hududlar (Sirdaryo, Jizzax, Surxondaryo, Xorazm, Namangan, Qoraqalpog‘iston Respublikasi) kompleks rivojlanish dasturlariga muhtoj. Bunday klasterlash har bir guruh uchun farqlangan iqtisodiy siyosat ishlab chiqishning ilmiy asosini yaratadi.

O‘tkazilgan SWOT-tahlil hududlarning kuchli tomonlari (boy tabiiy resurslar, yosh aholi, strategik geografik joylashuv, o‘sishning barqarorligi), zaif tomonlari (hududlararo tafovutlar, xomashyoga tayanish, ilmiy-tadqiqot bazasining zaifligi), imkoniyatlari (Markaziy Osiyo bozorlari, raqamli iqtisodiyot, sayyohlik salohiyati) va xavf-xatarlari (global noaniqlik, iqlim o‘zgarishi, mehnat migratsiyasi) bilan tavsiflanishini ko‘rsatadi.

Xulosa

Hududiy raqobatbardoshlik — ko‘p o‘lchovli kategoriya bo‘lib, uni faqat bitta ko‘rsatkich orqali to‘liq baholab bo‘lmaydi; adekvat baholash iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va institutsional o‘lchamlarni qamrab oluvchi integral indeksni talab etadi. O‘zbekiston hududlari raqobatbardoshlik darajasi bo‘yicha sezilarli tabaqalashgan bo‘lib, ularni statistik asoslangan uchta klasterga ajratish mumkin. Aniqlangan tafovutlarning chuqurligi har bir hududning xususiyatidan kelib chiqqan, farqlangan siyosatni qo‘llashni taqozo etadi. Taklif etilgan integral

baholash va klasterlash metodikasi viloyat va tuman hokimliklari hamda tegishli vazirliklar uchun amaliy boshqaruv vositasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. — New York: Free Press, 1990. — 855 p.
2. Krugman P. Geography and Trade. — Cambridge, MA: MIT Press, 1991. — 142 p.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni «2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida». — Toshkent, 2022.
4. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2025-yil yanvar-dekabr / Statistik axborotnoma. — Toshkent: Milliy statistika qo‘mitasi, 2026. — 189 b.
5. Foray D. Smart Specialisation: Opportunities and Challenges for Regional Innovation Policy. — London: Routledge, 2015. — 128 p.

UDK: 159.9.072+316.614

Musurmonova Munira Anvar qizi

OTA-ONA VA FARZANDLAR O'ZARO MUNOSABATINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada ota-ona va farzandlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning psixologik xususiyatlari zamonaviy neyropixologiya, developmental psixologiya va oila tizimlar nazariyasi nuqtai nazaridan keng tahlil etiladi. Attachment nazariyasi, ota-ona uslublari tasnifi, mentalizatsiya qobiliyati, hissiy tartibga solish va psixologik chegara tushunchalari original tafsilotlar bilan ko'rib chiqiladi. O'zbek oilasidagi an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy psixologik bilimlar kesishmasida yuzaga keladigan o'ziga xos munosabat dinamikasi muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalarida oilaviy munosabatlar sifatini yaxshilashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ham ilgari suriladi.*

Kalit so'zlar: *attachment nazariyasi, ota-ona uslubi, mentalizatsiya, hissiy tartibga solish, oila tizimi, psixologik chegara, o'zaro munosabat, bolaning psixik rivojlanishi, o'zbek oilasi, oilaviy psixologiya.*

Abstract. *This scientific article comprehensively analyzes the psychological characteristics of parent-child relationships from the perspectives of contemporary neuropsychology, developmental psychology, and family systems theory. Attachment theory, parenting style classifications, mentalization capacity, emotional regulation, and the concept of psychological boundaries are examined with original insights. The unique relationship dynamics emerging at the intersection of traditional Uzbek family values and modern psychological knowledge are discussed. The research also presents practical recommendations aimed at improving the quality of family relationships.*

Keywords: *attachment theory, parenting style, mentalization, emotional regulation, family systems, psychological boundaries, interpersonal relationships, child's mental development, Uzbek family, family psychology.*

Аннотация. *В данной научной статье комплексно анализируются психологические особенности взаимоотношений родителей и детей с точки зрения современной нейропсихологии, психологии развития и теории семейных систем. Теория привязанности, классификация стилей воспитания, способность к ментализации, эмоциональная регуляция и концепция психологических границ рассматриваются с оригинальной детализацией. Обсуждается уникальная динамика отношений, возникающая на пересечении традиционных ценностей узбекской семьи и современных психологических знаний. В*

результатах исследования также представлены практические рекомендации по улучшению качества семейных отношений.

Ключевые слова: *теория привязанности, стиль воспитания, ментализация, эмоциональная регуляция, семейные системы, психологические границы, межличностные отношения, психическое развитие ребёнка, узбекская семья, семейная психология.*

Kirish. Oila — insonning psixologik tarixini boshlaydigan, shaxsini yaratadigan va kelajagiga zamin tayyorlaydigan eng birlamchi ijtimoiy muhitdir. Bola dunyoga kelgan zahotiyoq ota-onasi bilan o'zaro munosabatga kirishadi: birinchi nazar, birinchi ovoz, birinchi teginish — bularning barchasi bola miyasida doimiy iz qoldiradi va kelgusida u boshqa insonlar bilan qanday munosabat o'rnatishini belgilaydi. Ushbu jarayon nafaqat tarbiyaviy, balki chuqur neyrobiologik va psixologik mohiyatga ega.

Zamonaviy psixologiya ota-ona-farzand munosabatlarini bir tomonlama — ya'ni ota-onadan farzandga yo'naltirilgan ta'sir sifatida emas — balki ikki tomonlama, dinamik va o'zaro shakllanuvchi tizim sifatida ko'radi. Bola ham o'z navbatida ota-onaning xulq-atvoriga, hissiy holatiga va tarbiya uslubiga ta'sir ko'rsatadi. Bu qarashni ilmiy adabiyotda bidireksional model deb atashadi (Bell, 1968; Sameroff, 2009). Ushbu yangicha paradigma ota-ona-farzand munosabatini yanada to'g'ri tushunishga imkon beradi.

Maqolaning asosiy maqsadi — ota-ona va farzandlar o'rtasidagi o'zaro munosabatning psixologik mexanizmlari, rivojlanish bosqichlari va sifatini belgilovchi omillarni zamonaviy ilmiy nazariyalar va empirik tadqiqotlar orqali ochib berishdan iborat.

Nazariy asoslar. John Bowlby (1969) ning attachment nazariyasi ota-ona-farzand munosabati psixologiyasining poydevor toshi hisoblanadi. Bowlby evolyutsion biologiya va psixoanalitik an'anani birlashtirgan holda shuni isbotladiki, bola asosiy parvarish beruvchi shaxs bilan psixobiologik jihatdan «bog'lanish» ga muhtoj. Bu bog'lanish — attachment — faqat hissiy aloqa emas, balki bola miyasida neyrotransmitter tizimlariga o'z izini qoldiradigan biologik dasturdir. Oksitotsin, dopamin va kortizol tizimlarining optimal ishlashi xavfsiz attachment muhitida shakllanadi (Siegel, 2012).

Mary Ainsworth (1978) ning «Notanish Vaziyat» eksperimenti bolalardagi attachment turlarini aniqladi. Bunda xavfsiz attachment (secure) eng maqbul tur bo'lib, bunday bolalar ota-onani «xavfsiz manba» sifatida qabul qilib, undan dadil uzoqlashadi va qaytishida quvonch bilan kutib oladi. Qochuvchi (avoidant), ambivalent va keyinchalik Main & Solomon (1990) tomonidan aniqlangan disorganizatsiyalangan attachment turlari esa kattalar hayotidagi shaxslararo munosabatlarda ham o'z salbiy izini qoldirishi ko'plab longitudinal tadqiqotlarda isbotlangan. Ayniqsa, disorganizatsiyalangan attachment psixopatologiya xavfini 4-5 baravar oshirishi aniqlangan (Lyons-Ruth & Jacobvitz, 2008).

Diana Baumrind (1967) ning ota-ona uslublari modeli — talabchanlik (demandingness) va javob beruvchilik (responsiveness) o'qlari kesishmasida to'rtta uslub: avtoritar, hukmron, ruxsat beruvchi va e'tiborsiz — hozir ham dolzarb nazariy asos bo'lib qolmoqda. Ammo zamonaviy tadqiqotlar bu modelni bir muhim nuqta bilan boyitdi: ota-ona uslubining ta'siri madaniy kontekstdan ajralmas.

Masalan, Chao (1994) ning tadqiqoti G'arb kontekstida «hukmron» deb tasniflanadigan uslub Xitoy oilalarida bolaning akademik muvaffaqiyati bilan ijobiy korrelyatsiya qilishini ko'rsatdi. Chunki Xitoy madaniyatida ushbu uslub sevgisizlik emas, balki «guan» — nazorat va mehr birligi — sifatida idrok etiladi. O'zbek oilasida ham shunga o'xshash holat kuzatiladi: «qattiq» ota-ona uslubi farzand tomonidan rad etish emas, g'amxo'rlik sifatida qabul qilinishi mumkin. Bu topilma ota-ona uslublarini o'rganishda mahalliy madaniy o'zgaruvchilarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Peter Fonagy va uning hamkasblari (2002) tomonidan ishlab chiqilgan mentalizatsiya nazariyasi ota-ona psixologiyasiga yangi o'lcham qo'shdi. Mentalizatsiya — o'zining va boshqalarning xulq-atvorini ichki ruhiy holatlar: his-tuyg'ular, niyatlar, e'tiqodlar, xohishlar orqali tushuntira olish qobiliyatidir. Mentalizatsiya yuqori bo'lgan ota-ona farzandining yig'lashini,

g'azabini yoki qo'rquvini qiziq bilim sifatida qabul qilib, «bu bola nima his qilyapti va nima uchun?» deb o'ylaydi. Bu savol — sog'lom ota-ona-farzand munosabatining kvintessentsiyasidir.

Fonagy guruhining tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, ota-onaning reflektiv funksiyasi (RF) — ya'ni mentalizatsiya qobiliyatining o'lchovi — farzandning attachment xavfsizligini bashorat qiluvchi eng kuchli prediktorlardan biridir ($r = 0.65$, $p < 0.001$). Ayniqsa qiziqarlisi: o'zi og'ir bolalik travmasini boshdan kechirgan, ammo bu tajribani anglab yetgan ota-onalar ham farzandlari bilan xavfsiz attachment o'rnatishi mumkin — bu «topilgan» yoki «integratsiyalangan» attachment narrativi deb ataladi.

Giacomo Rizzolatti va uning Parma universiteti jamoasi (1996) tomonidan kashf etilgan ko'zgu neyronlar tizimi ota-ona-farzand munosabatining neyrobiologik asoslaridan birini tushuntiradi. Ko'zgu neyronlar boshqalar xulq-atvorini kuzatganda o'sha xulq-atvorni bajarganday faollashadigan neyronlar bo'lib, ular hissiy empatiyaning neyral substratini tashkil etadi. Ota-onaning farzandiga nisbatan empatiyasi — bu nafaqat psixologik xususiyat, balki neyrobiologik jarayon.

Allan Schore (2003) ning neyroaffektiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bola hissiy tartibga solishni o'rganishi — ya'ni o'z his-tuyg'ularini boshqara olishi — dastlab ota-onasi orqali sodir bo'ladi: birinchi yillarda bola ota-onasi tomonidan tartibga solinadi (co-regulation), so'ngra asta-sekin o'z-o'zini tartibga solishni (self-regulation) o'zlashtirib boradi. Bu jarayon sog'lom o'ng prefrontal korteks rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Ya'ni, ota-onaning hissiy javobi — farzandning miyasini «qurishga» qatnashadi.

Murray Bowen (1978) ning oilaviy tizimlar nazariyasi ota-ona-farzand munosabatini alohida ikkilik emas, balki katta tizimning bir qismi sifatida ko'radi. Bowen nazariyasida markaziy tushuncha — differensiatsiya: har bir oila a'zosining o'z his-tuyg'ulari va fikrlarini tizim bosimiga qaramay saqlab qola olish qobiliyati. Differensiatsiya past bo'lgan oilalarda «birikkanlashish» (enmeshment) yuzaga keladi: bola o'z hissiyotlarini ota-onaning hissiyotlaridan ajrata olmaydi, mustaqil qaror qabul qila olmaydi.

Salvador Minuchin (1974) ning strukturaviy oila terapiyasi esa chegara tushunchasini yanada aniqlashtirdi. Aniq (clear), ammo moslashuvchan chegaralar sog'lom oila tizimining belgisi. Haddan qattiq chegara (rigid) — farzandni hissiy jihatdan izolyatsiyalaydi; haddan ochiq chegara (diffuse) — farzandni ota-ona mas'uliyatlariga aralashtirib yuboradi. Ikkalasi ham farzandning psixik rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'smirlik davri — ota-ona-farzand munosabatida eng dramatik o'zgarishlar yuz beradigan psixologik landshaft. Erik Erikson (1968) ning «identitet vs rol chalkashligi» ziddiyati bu davrning mohiyatini belgilaydi. O'smir ota-onasidan psixologik uzoqlashish orqali o'z «men»ini quradi. Bu uzoqlashish ba'zan ziddiyat va nizolar ko'rinishida namoyon bo'lsa ham, psixologik jihatdan zaruriy jarayon hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onadan jismoniy jihatdan uzoqlashgan, ammo hissiy jihatdan bog'liq bo'lgan o'smirlar — ya'ni «ulangan mustaqillik» (connected autonomy) holatidagi o'smirlar — eng yuqori psixologik farovonlikni namoyon etadi (Allen et al., 2003).

O'zbek oilasidagi ota-ona-farzand munosabatining o'ziga xos xususiyatlarini tushunish uchun «mahalliy psixologiya» (indigenous psychology) metodologiyasini qo'llash zarur. Bu yondashuv G'arb psixologiyasi nazariyalarini o'zbek madaniy kontekstiga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirishdan voz kechib, mahalliy oilaviy tizimni o'z ichki mantig'i bilan o'rganishni talab qiladi.

O'zbek oilasida «hurmat» tushunchasi G'arb psixologiyasidagi itoatkorlikdan tubdan farq qiladi. O'zbek bolasi uchun ota-onaga hurmat — bu kuch va qo'rquvga asoslangan itoat emas, balki sevgiga asoslangan qadrlash hisoblanadi. Bu «hurmat-sevgi» birligi o'zbek tilida «qadrlamoq» so'zida ham o'z aksini topadi: qadrlash — bu narxini bilish va sevish. Shu bois o'zbek oilasidagi «hukmron» ota-ona uslubi Baumrind klassifikatsiyasi nuqtai nazaridan salbiy baholanmasligi kerak — chunki bola bu uslubni mehr va qadrdon g'amxo'rlik sifatida idrok etishi mumkin.

Biroq globallashuv va shaharlanish jarayonida o'zbek oilalarida tez o'zgarishlar kuzatilmoqda. Yoshlar orasida o'tkazilgan so'rovlar (UNICEF O'zbekiston, 2021) shuni ko'rsatadiki, 18-30 yoshli ota-onalar farzand bilan muloqolda «do'stona munosabat» va «fikrni eshitish» ni tobora muhim sanab bormoqda. Bu ijobiy o'zgarish, ammo u bilan birga an'anaviy

chegara va tuzilmaning yo'qolishi xavfi ham mavjud — bu ikki yo'nalishni muvozanatlash zamonaviy o'zbek oilasining eng asosiy psixologik vazifasidir.

Serve & Return muloqoti: Harvard universiteti Bolani rivojlantirish markazi (2020) tadqiqotlari isbotlaganidek, ota-onaning bolaning tashabbusiga javob berishi — «yuborib-qaytarish» o'yini — miya rivojlanishining eng muhim stimulidir. Amalda bu: bola ko'rsatgan narsaga e'tibor berish, uning savoliga javob qaytarish, uning his-tuyg'ularini so'z bilan ifodalab berish demakdir.

Hissiy coaching (John Gottman, 1997): Tadqiqotlar ko'rsatadiki, farzandining salbiy hissiyotlarini tan olib, unga nom beruvchi va bu hissiyot bilan qanday yashashni o'rgatuvchi ota-onalar — «hissiy kouch» ota-onalar — ning farzandlari maktabda, munosabatlarda va sog'liqda ancha yaxshi ko'rsatkichlar namoyon etgan.

O'z bolaligini anglash: Fonagy (2002) ning tadqiqoti ko'rsatadiki, ota-onaning o'z bolalik travmasini anglashi va integratsiyalashi farzandiga xavfsiz munosabat ko'rsatish qobiliyatini saqlaydi. Ota-onaning psixologik yordamga murojaat etishi — zaiflik emas, farzandi uchun eng kuchli mas'uliyat belgisidir.

Xulosa. Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi o'zaro munosabat — bu murakkab, ko'p qatlamli va doimiy o'zgarib turuvchi psixobiologik tizimdir. Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan ilmiy dalillar uchta fundamental xulosaga olib keldi.

Birinchi xulosa: Ota-ona-farzand munosabatining sifati farzandning neyral tuzilishiga, ya'ni miyasining qanday shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu munosabat «tarbiya uslubi» dan ancha chuqurroq — u biologik o'sishning bir qismidir. Ikkinchi xulosa: Sog'lom munosabatning kaliti ota-onaning kemoloti emas, balki o'z xatolarini anglash va tuzatish qobiliyatidir — Siegel (2012) buni «yetarlicha yaxshi ota-ona» (good enough parent) konsepsiyasida ifodalaydi. Uchinchi xulosa: O'zbek oilasidagi an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy psixologik bilimlar bir-birini inkor etmaydi — ularni ongli tarzda uyg'unlashtirgan ota-onalar farzandlari uchun eng qulay psixologik muhitni yaratadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar O'zbek oilasi kontekstida attachment va mentalizatsiya ko'rsatkichlarini mahalliy normalar bo'yicha standartlashtirish, shuningdek, texnologiya va raqamli muhitning munosabat dinamikasiga ta'sirini o'rganishga qaratilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ainsworth, M. D. S., Blehar, M., Waters, E., & Wall, S. (1978). Patterns of Attachment. Lawrence Erlbaum Associates.

2. Allen, J. P., Hauser, S. T., & Borman-Spurrell, E. (2003). Attachment theory as a framework for understanding sequelae of severe adolescent psychopathology. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 64(2), 254–263.

3. Baumrind, D. (1967). Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior. Genetic Psychology Monographs, 75(1), 43–88.

4. Bell, R. Q. (1968). A reinterpretation of the direction of effects in studies of socialization. Psychological Review, 75(2), 81–95.

5. Bowen, M. (1978). Family Therapy in Clinical Practice. Jason Aronson.

6. Bowlby, J. (1969). Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment. Basic Books.

7. Center on the Developing Child at Harvard University. (2020). Serve and Return Interaction Shapes Brain Circuitry. Harvard University.

8. Chao, R. K. (1994). Beyond parental control and authoritarian parenting style. Child Development, 65(4), 1111–1119.

UDK: 159.922.7+81.2-053.4

Xolmuminov Abduquddus Turkman o‘g‘li

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NUTQIY RIVOJLANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar (0–7 yosh) nutqiy rivojlanishining psixologiyaviy, neyrologik va ijtimoiy-madaniy jihatlari kompleks tarzda tadqiq etiladi. Nutq rivojlanishiga xos bo'lgan senzitiv davrlar, kritik oyna nazariyasi, lug'at boyitilishining neyron mexanizmlari va ota-ona-bola muloqotining funksional roli zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Bundan tashqari, ikki tilli muhitda o'suvchi bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlari, nutq kechikishini erta aniqlash va korreksiya qilish yo'llari ham muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim tizimi mutaxassislari, ota-onalar va logoped-psixologlar uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *nutqiy rivojlanish, maktabgacha yosh, senzitiv davr, neyrolinguistika, ikki tillilik, lug'at boyitilishi, fonologik ong, ota-ona muloqoti, logopediya, kognitiv rivojlanish.*

Abstract. *This scientific article comprehensively examines the psychological, neurological, and socio-cultural dimensions of speech and language development in preschool-aged children (0–7 years). The study analyzes sensitive periods characteristic of language acquisition, the critical window theory, neural mechanisms of vocabulary enrichment, and the functional role of parent-child communication, all grounded in contemporary scientific literature. Additionally, the specific features of speech development in bilingual environments, approaches to early identification of speech delays, and corrective intervention strategies are discussed. The findings hold practical significance for preschool education specialists, parents, and speech-language pathologists.*

Keywords: *speech development, preschool age, sensitive period, neurolinguistics, bilingualism, vocabulary enrichment, phonological awareness, parent-child communication, speech therapy, cognitive development.*

Аннотация. *В данной научной статье комплексно исследуются психологические, неврологические и социокультурные аспекты речевого развития детей дошкольного возраста (0–7 лет). Анализируются сензитивные периоды, характерные для усвоения языка, теория критического окна, нейронные механизмы обогащения словарного запаса и функциональная роль общения родителей с детьми на основе современной научной литературы. Обсуждаются также особенности речевого развития в двуязычной среде, методы раннего выявления речевых задержек и способы коррекционного вмешательства. Результаты исследования имеют практическое значение для специалистов дошкольного образования, родителей и логопедов-психологов.*

Ключевые слова: *речевое развитие, дошкольный возраст, сензитивный период, нейролингвистика, двуязычие, обогащение словарного запаса, фонологическое сознание, общение родителей и детей, логопедия, когнитивное развитие.*

Kirish. Til — insonning eng buyuk kognitiv ixtirosi. Bola dunyoga kelganidan boshlab, atrofidagi tovushlar va so'zlar bilan intensiv muloqotga kirishadi. So'nggi o'ttiz yillik neyrotasvir texnologiyalari (fMRI, EEG, NIRS) vositasida olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, bola miyasi hayotining dastlabki yetti yilida nutq tizimini o'zlashtirish uchun biologik jihatdan alohida holatga keladi. Ushbu davr — senzitiv oyna — davrida yuzaga keladigan har bir muloqot, aytilgan har bir so'z, o'qilgan har bir ertak miya hujayralarining o'zaro aloqasi — sinaptogenez — ni kuchaytirib boradi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning nutqiy rivojlanishi ko'plab omillar: biologik yetilish, ijtimoiy muhit, ota-ona muloqoti, ikki tillilik va erta ta'lim sifati bilan bog'liq murakkab jarayon hisoblanadi. Shunga qaramay, pedagogika va psixologiya fanlari nutq rivojlanishini uzoq vaqt

mahalliy o'zgaruvchilarsiz — ya'ni barcha bolalar uchun bir xil bosqichlar ketma-ketligi sifatida — o'rgandi. Zamonaviy fan bu yondashuvni tanqid ostiga oladi: har bir bolaning nutqiy rivojlanish traektoriyasi o'ziga xos bo'lib, madaniy, ijtimoiy va neyrobiologik omillar kesimida shakllanadi.

Ushbu maqolada nutqiy rivojlanishning psixologik xususiyatlari yangi ilmiy dalillar va yangicha nazariy prizmalar orqali ko'rib chiqiladi.

Nutqiy rivojlanishning nazariy asoslari. Nutq tilini o'zlashtirish mexanizmlari bo'yicha ilmiy munozaraning ko'p yillik qutblari Noam Chomsky (1965) ning nativist — ya'ni tilni o'zlashtirishning tug'ma biologik zaminiga asoslangan — Language Acquisition Device (LAD) nazariyasi va Jean Piaget (1952) ning konstruktivizmi — bola o'zi muhit bilan faol muloqotda til tizimini quradi — degan g'oyalar asosida shakllandi. Bugungi kunda esa neyrobilim, kognitivistika va madaniy psixologiyaning birlashgan tadqiqotlari ushbu ikkala yondashuvni sintezlashga imkon berdi: nutq o'rganish nafaqat tug'ma predispozitsiya, balki uning atrof-muhit va ijtimoiy tajriba bilan o'zaro ta'siridan kelib chiquvchi noyob hodisadir (Tomasello, 2003).

Michael Tomasello ning birgalikda diqqat (joint attention) nazariyasi bu sintezning markaziy g'oyasidir. Bola atigi 9-10 oyligidan boshlab ota-ona nigohini kuzatib, ularning diqqat yo'nalishiga qarab so'zlarni ob'ektlar bilan bog'lay boshlaydi. Bu fenomen — so'z-ob'ekt xaritalash — nutq rivojlanishining dastlabki va eng muhim mexanizmidir.

Eric Lenneberg (1967) tomonidan taklif etilgan kritik davr gipotezasi (Critical Period Hypothesis) bo'yicha til o'rganish uchun eng qulay biologik oyna taxminan 2 yoshdan 7 yoshgacha davom etadi. Ushbu davrda miya plastikligi — neyral tarmoqlarning yangi ma'lumotga moslashuvchanlik qobiliyati — eng yuqori darajada bo'ladi. Keyinchalik, ayniqsa balog'at yoshida, til o'rganish biologik jihatdan ancha murakkablashadi.

Zamonaviy neyrotasvir tadqiqotlari (Kuhl, 2010; Newport, 2002) bu gipotezani yanada aniqlashtirdi: miya nutq tovushlarini — fonemalarni — kategoriyalashtirish jarayoni hayotning dastlabki 6-12 oyida eng intensiv tarzda yuz beradi. Taxminan 10-12 oylik bo'lgan bola ona tilining fonologik tizimiga «tuning» — sozlanish — jarayonini yakunlaydi va boshqa tillardagi tovushlarga sezgirligi pasayadi. Bu fenomen neyropixologiyada perceptual narrowing deb ataladi.

Betty Hart va Todd Risley (1995) ning Kansas universitetida o'tkazgan 2,5 yillik longitudinal tadqiqoti nutqiy rivojlanish sohasida haqiqiy inqilob yasadi. 42 ta oilada 0 dan 3 yoshgacha bo'lgan bolalar va ota-onalar o'rtasidagi muloqotni yozib olgan tadqiqotchilar quyidagi hayratlanarli xulosaga keldi: boy oila farzandlari bilan kambag'al oila farzandlari o'rtasida 3 yoshga kelib taxminan 30 million so'z miqdoridagi eshitilgan nutq tafovuti yuzaga keladi. Bu farq bolaning maktabga tayyorgarligi, o'qish savodxonligi va akademik muvaffaqiyatini kuchli darajada bashorat qildi ($r = 0.62$).

Ushbu tadqiqotning ahamiyati shundaki, u muammoni nafaqat so'z miqdorida emas, muloqot sifatida ham ko'rsatdi: ota-onaning bolaga qarata aytgan izohlari, savollar berishi, bolaning fikriga javob qaytarishi — «serve and return» (yuborib-qaytarib o'ynash uslubi) — nutqiy rivojlanishda miqdor kabi muhimdir (Center on the Developing Child, Harvard, 2020).

Bola nutqiy rivojlanishida bir-birini izchil almashtiruvchi bir necha asosiy bosqich farqlanadi:

0–6 oy — Gugurlash davri (Cooing & Babbling): Bola birinchi tovushlarni chiqarib, ota-ona reaktsiyasini kuzatadi. Bu bosqichda mirror neyronlar tizimi faol ishlay boshlaydi — bola kattalarning lab harakatlarini kuzatib, ularni ixtiyorsiz takrorlashga harakat qiladi. Broca maydoni (nutq ishlab chiqarish) va Wernicke maydoni (nutqni tushunish) o'rtasida dastlabki neyral yo'llar shakllanadi.

6–12 oy — Kanonikal babalinglar davri: Ma-ma, ba-ba kabi takroriy bo'g'inlar paydo bo'ladi. Bu davr barcha madaniyatlardagi bolalarda bir xil bo'lib, nutqning biologik ildizlarini tasdiqlaydi (Oller et al., 1999).

12–18 oy — Dastlabki so'zlar davri: Taxminan 12 oylikda birinchi mazmunli so'zlar paydo bo'ladi. Dastlab lug'at o'sishi sekin — har hafta 1-3 yangi so'z. Ushbu davrda bola so'zlarni avlod (prototype) sifatida o'rganadi: it so'zi dastlab faqat o'sha uyning itini bildirishi mumkin, keyinroq kengayadi.

18–24 oy — Leksik portlash (Vocabulary Spurt): Bu bosqichda lug'at boyitilishi keskin tezlashadi — haftasiga 5-10 yangi so'z. Bola har 90 daqiqada bitta yangi so'z o'rganishi mumkin! Neyrotasvir tadqiqotlar bu davrda dorsolateral prefrontal korteks va gippokampus o'rtasidagi aloqa kuchayishini qayd etadi.

24–36 oy — Grammatik rivojlanish: Ikki so'zli birikmalardan ko'p bo'g'inli gaplarga o'tish yuz beradi. Roger Brown (1973) ning 14 grammatik morfema o'zlashtirish tadqiqoti bu bosqichning universal ketma-ketligini — nisbatan sarfli so'zlar (in, on), so'ng ko'plik qo'shimchalari, so'ngra fe'l zamonlari — ko'rsatdi.

3–7 yosh — Metanutqiy rivojlanish: Bola til haqida fikr yurita boshlaydi, so'zlar bilan o'ynaydi, qofiyalarni his qiladi. Fonologik ong — so'zlarni bo'g'inlarga ajrata olish, bosh harf tovushini aniqlash — maktabda o'qish-yozishni o'rganishning eng kuchli prediktori hisoblanadi (Wagner & Torgesen, 1987).

Ikki tillilik maktabgacha yoshdagi bolalar nutqiy rivojlanishida alohida psixologik xususiyatlarni namoyon etadi. Uzoq vaqt ilmiy va jamoatchilik muhitida «ikki tillilik nutq kechikishiga olib keladi» degan noto'g'ri tasavvur hukmron bo'ldi. Zamonaviy tadqiqotlar ushbu fikrni qat'iyan rad etadi.

Ellen Bialystok (2001, 2011) ning yirik qiyosiy tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, ikki tilli muhitda o'sgan bolalar ikkalasini ham yaxshi bilgan holda har bir tilda biroz kamroq so'z bilishi mumkin, ammo umumiy leksik bilim (conceptual vocabulary) bir tilli tengdoshlaridan past emas. Bundan muhimroq xulosasi: ikki tilli bolalar ijroiy funksiyalar — diqqatni boshqarish, kognitiv moslashuvchanlik, tormozlash nazorati — bo'yicha bir tilli tengdoshlaridan ustun ekanligi aniqlandi. Bu afzallik ilmiy adabiyotda bilingual advantage deb ataladi.

O'zbek kontekstida o'zbek-rus, o'zbek-tojik yoki o'zbek-qozoq ikki tilli muhitlari ko'p uchraydi. Bu muhitlarda bolalar kod almashtirish (code-switching) — bir jumlada ikki tilni aralashtirib gapirish — ni tabiiyan amalga oshiradi. Bu holat kognitiv nuqson emas, balki ikki tilni teng boshqara olishning ijobiy belgisidir (Grosjean, 2010).

Patricia Kuhl (2007) boshchiligidagi Washington universiteti tadqiqot guruhi teleekran orqali berilgan nutq va jonli ota-ona muloqotini solishtirib, hayratlanarli xulosa chiqardi: bola 9-10 oyligida teleekrandan mandarin tilini o'rgana olmadi, ammo bir xil miqdorda jonli nutqni eshitgach, yangi fonologik kategoriyalarni muvaffaqiyatli o'zlashtirdi. Bu topilma shuni ko'rsatdiki, nutq o'rganish uchun ijtimoiy kontekst — yuz-yuz muloqot, ko'z aloqasi, hissiy rezonans — biologik jihatdan zaruriy shart.

Child-Directed Speech (CDS) — ya'ni kattalarning bolaga qaratilgan o'zgartirilgan nutq uslubi — ning roli alohida muhimdir. CDS ning xususiyatlari: yuqori ovoz toni, sekin sur'at, takroriy grammatik tuzilmalar va aniq artikulyatsiya. Tadqiqotlar CDS ning bolada nutq segmentatsiyasi — uzluksiz nutq oqimidan so'z chegaralarini ajrata olish — ni tezlashtirishini ko'rsatdi (Thiessen et al., 2005). O'zbek oilalarida «laylasha gapirish» deb ataladigan bu hodisa aslida nutq rivojlanishining muhim ekologik sharti bo'lib chiqmoqda.

Dialogik kitob o'qish (Dialogic Reading) metodologiyasi — Whitehurst va boshqalar (1988) tomonidan ishlab chiqilgan — ota-onaga farzandiga kitob o'qish davomida sxematik savol-javob jarayonini tashkil etishni o'rgatadi. Keng qamrovli meta-tahlillar (mol) bu metodning iqtisodiy jihatdan kam ta'minlangan oilalardagi bolalar lug'atini o'rtacha 7.5 yoshga tenglashtirishini ko'rsatdi.

Mutaxassislar tomonidan ishlab chiqilgan nutq rivojlanish orientirlaridan chetlanish erta diagnostikada muhim. 12 oylikda hech bir mazmunli so'z yo'qligi, 18 oylikda 10 dan kam faol lug'at, 24 oylikda 2 so'zli birikmalar yo'qligi yoki 3 yoshda notanish kishilar tushuna olmaydigan darajadagi noaniq nutq — bularning barchasi mutaxassisga murojaat etish uchun signal bo'lishi kerak (ASHA, 2016). O'zbekistonda bu sohadagi xabardorlik hali yetarli darajada emas — ota-onalar ko'pincha «o'zi gapirib ketadi» deb kechiktiradilar.

Zamonaviy logopediya va korreksion psixologiya nutq kechikishida erta aralashuv (early intervention) prinsipiga asoslanadi: neyral plastiklik eng yuqori bo'lgan davrda — 0-5 yosh oralig'ida — ko'rsatilgan yordam eng samarali natija beradi. Hanen markazining «It Takes Two to Talk» dasturi va Milieu Teaching metodologiyasi ayniqsa keng empirik bazaga ega. Bu

yondashuvlar ota-onani farzandi bilan kundalik muloqotda nutqni qo'llab-quvvatlash strategiyalarini qo'llashga o'rgatadi — logoped sessiyalari orasidagi masofa muammosini hal qiluvchi innovatsion yechim.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy rivojlanish — bu biologik predispozitsiya, ijtimoiy muhit, ota-ona muloqoti va madaniy kontekstning o'zaro ta'siridan shakllanadigan ko'p o'lchovli hodisadir. Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan nazariyalar va empirik dalillar bir qator muhim xulosalarga olib keldi.

Birinchidan, 0-7 yosh oralig'i — senzitiv oyna davri — nutq rivojlanishi uchun neyrobiologik jihatdan eng qulay vaqt bo'lib, bu davrda ko'rsatilgan sifatli muloqot va ta'limiy ta'sir daromad katta bo'lishiga kafolat beradi. Ikkinchidan, ota-onaning farzandi bilan o'tkazadigan muloqot miqdori emas, sifati — dialogiklik, hissiy ishtiyoq, savollar berish — ning ahamiyati yanada kattadir. Uchinchidan, ikki tilli muhit nutq rivojlanishi uchun xavf emas, balki ijroiy funksiyalar rivojlanishida qo'shimcha imkoniyatdir.

Amaliy jihatdan, O'zbekistonda maktabgacha ta'lim muassasalari va oilalar uchun logopedik savodxonlik dasturlarini ishlab chiqish, nutq kechikishini erta aniqlash protokollarini klinik amaliyotga joriy etish va dialogik kitob o'qish madaniyatini keng targ'ib qilish dolzarb ehtiyoj sifatida belgilanadi. Kelajakdagi tadqiqotlar o'zbek tilining fonetik va grammatik tizimi kontekstida bolalarda nutqiy rivojlanish normalarini mahalliy loji standartlashtirish yo'nalishiga qaratilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bialystok, E. (2011). Coordination of executive functions in children who are monolingual and bilingual. Journal of Experimental Child Psychology, 110(3), 461–468.

2. Brown, R. (1973). A First Language: The Early Stages. Harvard University Press.

3. Center on the Developing Child at Harvard University. (2020). Serve and Return Interaction Shapes Brain Circuitry. Harvard University Press.

4. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press.

5. Grosjean, F. (2010). Bilingual: Life and Reality. Harvard University Press.

6. Hart, B., & Risley, T. R. (1995). Meaningful Differences in the Everyday Experience of Young American Children. Paul H. Brookes.

7. Kuhl, P. K. (2007). Is speech learning 'gated' by the social brain? Developmental Science, 10(1), 110–120.

8. Kuhl, P. K. (2010). Brain mechanisms in early language acquisition. Neuron, 67(5), 713–727.

9. Lenneberg, E. H. (1967). Biological Foundations of Language. Wiley.

10. Newport, E. L. (2002). Critical periods in language development. In L. Nadel (Ed.), Encyclopedia of Cognitive Science. MacMillan.

11. Oller, D. K., Eilers, R. E., Neal, A. R., & Schwartz, H. K. (1999). Precursors to speech in infancy. Journal of Communication Disorders, 32(4), 223–245.

12. Piaget, J. (1952). The Origins of Intelligence in Children. International Universities Press.

13. Thiessen, E. D., Hill, E. A., & Saffran, J. R. (2005). Infant-directed speech facilitates word segmentation. Infancy, 7(1), 53–71.

UDK: 159.922.8+37.015.3

Boyjigitov Shavkat Abdusamadovich

O'QUVCHILAR SHAXSIDA YOSH INQIROZLARINING NAMOYON ETILISHI

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada maktab o'quvchilari shaxsida yuzaga keladigan yosh inqirozlarining psixologik mohiyati, namoyon bo'lish mexanizmlari va ta'lim jarayonidagi ifodasi zamonaviy psixologiya nuqtai nazaridan keng tahlil etiladi. Erikson psixososial rivojlanish bosqichlari, Vygotskiyning o'tish davrlari konsepsiyasi va zamonaviy neyroendokrin tadqiqotlar asosida boshlang'ich sinf (7 yosh inqirozi), o'rta maktab (11-12 yosh) va katta yoshdagi o'quvchilar (15-17 yosh) uchun xos bo'lgan inqiroz turlarining o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. O'quv motivatsiyasiga ta'siri, o'zini o'zi baholashdagi o'zgarishlar va munosabatlar dinamikasi psixologik-pedagogik prizmada ko'rib chiqiladi. Maktab muhitida inqirozlarni erta aniqlash va psixologik qo'llab-quvvatlash bo'yicha amaliy tavsiyalar ilgari suriladi.*

Kalit so'zlar: *yosh inqirozi, o'quvchi shaxsi, psixososial rivojlanish, identitet, o'smirlik, 7 yosh inqirozi, maktab psixologiyasi, o'quv motivatsiyasi, neyroendokrin o'zgarishlar, o'zini o'zi baholash.*

Abstract. *This scientific article comprehensively analyzes the psychological nature, manifestation mechanisms, and educational expression of age-related crises in the personalities of school-age students from the perspective of contemporary psychology. Based on Erikson's psychosocial development stages, Vygotsky's transitional period concepts, and modern neuroendocrine research, the distinctive characteristics of crisis types specific to primary school students (7-year crisis), middle school students (11-12 years), and older adolescents (15-17 years) are revealed. The impact on academic motivation, changes in self-esteem, and relationship dynamics are examined through a psychological-pedagogical lens. Practical recommendations for early identification of crises in school settings and psychological support are proposed.*

Keywords: *age crisis, student personality, psychosocial development, identity, adolescence, 7-year crisis, school psychology, academic motivation, neuroendocrine changes, self-esteem.*

Аннотация. *В данной научной статье с точки зрения современной психологии комплексно анализируются психологическая сущность, механизмы проявления и образовательное выражение возрастных кризисов в личности школьников. На основе этапов психосоциального развития Эриксона, концепции переходных периодов Выготского и современных нейроэндокринных исследований раскрываются особенности типов кризиса, характерных для учащихся начальной школы (кризис 7 лет), средней школы (11-12 лет) и старших школьников (15-17 лет). В психолого-педагогическом ракурсе рассматривается влияние на учебную мотивацию, изменения в самооценке и динамика взаимоотношений. Предлагаются практические рекомендации по раннему выявлению кризисов в школьной среде и психологической поддержке.*

Ключевые слова: *возрастной кризис, личность учащегося, психосоциальное развитие, идентичность, подростковый возраст, кризис 7 лет, школьная психология, учебная мотивация, нейроэндокринные изменения, самооценка.*

Kirish. Insonning psixologik rivojlanishi to'g'ri chiziqli, bir tekis jarayon emas. U cho'qqilar va jarliklar, tiniq suvlar va bo'ronlar bilan to'liq landshaft kabidir. Bu landshaftdagi eng dramatik nuqtalar — yosh inqirozlari — insonni yangi psixologik darajaga ko'taruvchi keskin o'zgarishlar davrlaridir. Bola maktabga kirgandan tortib, maktabni tugatgunga qadar — taxminan 10-11 yillik ta'lim yo'lida — kamida uch yirik va bir necha kichik yosh inqirozidan o'tadi. Bu inqirozlarning pedagogik jarayonda, munosabatlarda va o'zini anglashda namoyon bo'lishi o'qituvchilar va maktab psixologlari uchun amaliy jihatdan eng muhim psixologik bilim hisoblanadi.

Lev Semyonovich Vygotskiy (1896–1934) inqirozni biologik nuqsonlar yoki patologiya sifatida emas, balki rivojlanishning zaruriy motori sifatida ko'rdi. U shunday yozgan edi: «Inqiroz bo'lmasa, rivojlanish ham bo'lmaydi». Vygotskiy yosh inqirozini eski psixologik tuzilmaning yemirilishi va yangi, yanada murakkab tuzilmaning qurilishi o'rtasidagi o'tish nuqtasi sifatida ta'rifladi. Demak, inqirozni bartaraf etish emas — uni to'g'ri tushunib, qo'llab-quvvatlash — ta'lim psixologiyasining vazifasidir.

Ushbu maqolada maktab yoshidagi o'quvchilar shaxsida yosh inqirozlarining qanday namoyon bo'lishi, ularning ta'lim jarayoniga ta'siri va pedagogik muhitda ularni qo'llab-quvvatlash yo'llari ilmiy dalillar asosida tahlil etiladi.

NAZARIY ASOSLAR. Vygotskiy (1984) rivojlanish psixologiyasida «stabil davrlar» va «inqiroz davrlari» ni farqladi. Stabil davrlarda bola asta-sekin, sezdirmasdan rivojlanadi; inqiroz davrlarida esa bu jarayon keskin, ba'zan shiddatli tarzda yuz beradi. Vygotskiy konsepsiyasining markazida ijtimoiy vaziyat — bola va uni o'rab turgan muhit o'rtasidagi munosabat — tushunchasi turadi. Inqiroz aynan eski ijtimoiy vaziyat bola uchun tor bo'lib qolgan va yangi munosabatlar shakllanayotgan paytda boshlanadi.

Vygotskiy har bir inqirozda «yangi tuzilma» — yoshi yetilishi, psixologik yangi sifat — shakllanishini ko'rsatdi: 7 yosh inqirozida — o'z kechinmalarini anglash qobiliyati (refleksiya); 13 yosh inqirozida — abstraktli tafakkur va o'z-o'zini anglash; 17 yosh inqirozida — kelajakka yo'naltirilgan hayotiy pozitsiya. Bu yangi tuzilmalar keyingi stabil rivojlanish davrining poydevori bo'ladi.

Erik Erikson (1968) ning psixososial rivojlanish nazariyasi yosh inqirozlarini tushunishda muhim qo'shimcha asos beradi. Erikson har bir hayot bosqichida insonning hal qilishi lozim bo'lgan psixososial ziddiyat mavjud, deb hisobladi. Maktab yoshiga tegishli ziddiyatlar quyidagilar: 6-11 yosh — «ishchanlik vs yetishmovchilik hissi» (industry vs inferiority); 12-18 yosh — «identitet vs rol chalkashligi» (identity vs role confusion). Bu ziddiyatlar muvaffaqiyatli hal qilinmasa, ruhiy inqiroz davomiylashadi va shaxs rivojlanishida «psixososial moratoriy» — ya'ni to'xtab qolish holati — yuzaga keladi.

Erikson (1968) identitet inqirozini o'smirlikning markaziy vazifasi sifatida ta'rifladi: «Men kimman?», «Qaysi guruhga tegishliman?», «Kelajagim nima bo'ladi?» — bu savollar o'smirning ichki dunyosini to'ldirib oladi va ta'lim jarayoniga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Identitet inqirozini muvaffaqiyatli boshdan kechirgan o'smirda «ego identiteti» — yaxlit va barqaror o'z-o'zini anglash — shakllanadi.

Zamonaviy neyrotasvir tadqiqotlari (Giedd et al., 1999; Blakemore & Choudhury, 2006) yosh inqirozlarining biologik substratini aniqlashda inqilob yasadi. Ayniqsa o'smirlik davrida prefrontal korteks — qaror qabul qilish, impulslarni tormozlash, kelajakni rejalashtirish uchun mas'ul miya qismi — taxminan 25 yoshgacha to'liq yetilmasligini ko'rsatdi. Shu vaqtning o'zida limbik tizim — hissiyotlar va mukofotlanish markazi — juda faol ishlab turibdi. Bu «prefrontal susayish + limbik faollik» kombinatsiyasi o'smirlik inqirozining neyral asosini tashkil etadi: o'smirlar riskli xulq-atvorga moyilroq, hissiyotlarga tezroq react bo'luvchi va kelajakni kamroq hisobga oluvchi bo'lib qoladi.

Sarah-Jayne Blakemore (2018) ning «Inventing Ourselves: The Secret Life of the Teenage Brain» asarida ushbu neyral qayta qurilish jarayoni ta'lim psixologiyasi nuqtai nazaridan batafsil tahlil etilgan. U shunday xulosaga keladi: o'smirlikning hissiy shiddati va xavfli xulq-atvori — «aqlsizlik» emas, balki miya yetilishining zaruriy bosqichi.

7 yosh inqirozi — bolaning maktabga kirishi bilan boshlangan yangi ijtimoiy vaziyatning psixologik talablariga javob berish qiyinchiligida namoyon bo'ladigan o'tish davridir. Vygotskiy (1984) bu inqirozning asosiy yangi tuzilmasi sifatida «kechinmalarni umumlashtirish» (generalization of experiences) ni ko'rsatdi: bola birinchi marta o'z his-tuyg'ulari haqida fikr yurita boshlaydi. «Men qo'rqyapman» degan gap endi shunchaki impulsiv ifodalash emas — bu o'z holatini kuzatish, ya'ni proto-refleksiyaning boshlanishi.

Ta'lim jarayonida 7 yosh inqirozi quyidagicha namoyon bo'ladi: xulq-atvorning kutilmagan o'zgarishi — ilgari itoatkor bola birdaniga «injiq» va «bo'ysunmas» bo'lib qoladi; o'quv ko'nikmalarida tengsizlik — biror fanda keskin muvaffaqiyat, boshqasida kutilmagan muvaffaqiyatsizlik; o'yin va o'quv motivatsiyasi o'rtasidagi ziddiyat. Bloom (1976) ning mastery learning tadqiqotlari ko'rsatadiki, 7 yosh inqirozi davrida bolaning o'z «o'quvchi» sifatidagi identiteti — «Men o'qiy olamanmi?» — shakllanadi va bu identitet keyingi butun maktab hayotiga ta'sir qiladi.

11-12 yosh inqirozi — o'tish davri psixologiyasida eng nozik va ba'zan kattalar uchun eng tushunarsiz inqiroz hisoblanadi. Jean Piaget (1972) ning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra,

bu davrda bola «konkret operatsiyalar» bosqichidan «rasmiy (formal) operatsiyalar» bosqichiga o'tadi: abstraktli, gipotetik va propozitsional tafakkur qobiliyati shakllanadi. Bu tafakkurning to'satdan rivojlanishi o'quvchiga dunyo haqida yangi savol berish imkonini beradi — va bu savol ko'pincha ota-onalar, o'qituvchilar va tizimni nishonga oladi.

Anna Freud (1958) ning adolescent psixologiyasi bo'yicha klassik tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, 11-13 yosh oralig'idagi o'smirlar ideal va haqiqat o'rtasidagi tafovutni birinchi marta keskin his qiladilar. O'qituvchi uchun bu davr qiyin: ilgari bemalol qabul qilinadigan qoidalar endi savol ostiga qo'yiladi, avtoritarga munosabat o'zgaradi. Ammo bu tanqidiy fikrlashning — zamonaviy ta'limning eng qimmatli natijalandan birining — boshlanishidir. Pedagog ushbu psixologik faktni bilsa, o'quvchi «muammosi»ga yangicha ko'z bilan qaraydi.

Neyroendokrin jihatdan bu davrda gonadotropin gormonlari kuchay boshlaydi, ammo jismoniy balog'at hali to'liq boshlanmagan — bu «gormonlar bor, ammo tana hali tayyormas» ziddiyati bolada kuchli ichki notinchlik yaratadi. Tadqiqotlar (Steinberg, 2008) bu davrda maktab muvaffaqiyatsizligi xavfining 2 barobarga oshishini qayd etadi.

15-17 yosh inqirozi — Erikson (1968) ta'riflaganidek, identitet shakllanishining eng kuchli davri. Bu inqirozning o'quvchi shaxsida namoyon bo'lishida bir necha o'ziga xos psixologik fenomen ajralib turadi. Birinchisi — Elkind (1967) tomonidan aniqlangan «shaxsiy afsona» (personal fable): o'smir o'zini noyob va boshqalar boshiga kelmaydigan tajribalarga duchor ekaniga ishonadi. Bu ishonch ba'zan riskli xulq-atvorga, ba'zan esa favqulodda ijodiy mehnatchanlikka olib keladi. Ikkinchisi — «tasavvuriy auditoriya» (imaginary audience): o'smir boshqalar uni doimo kuzatib turibdi deb hisoblaydi — bu o'ta sezgirlik, uyaluvchanlik va tengdoshlar fikrini qadrlanishiga olib keladi.

Ta'lim jarayonida bu inqiroz ayniqsa imtihon bosimi va kasbiy yo'nalish masalasida keskin namoyon bo'ladi. Marcia (1966) ning identitet maqomlar tadqiqoti bo'yicha bu yoshdagi o'quvchilar to'rt guruhga bo'linadi: identitetni topganlar (achieved), qidirishda davom etayotganlar (moratorium), belgilangan, ammo o'zi tanlamagan (foreclosed) va umuman izlamayotganlar (diffused). Har bir guruh ta'limga turlicha munosabatda bo'ladi va o'qituvchi strategiyasi ham farqlanishi kerak.

Edward Deci va Richard Ryan (1985) ning o'z-o'zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory — SDT) inqiroz davridagi o'quvchi motivatsiyasini tushunishda asos bo'ladi. SDT ga ko'ra, motivatsiya uch asosiy ehtiyoj — kompetentlik, muxtoriyat va munosabat — qondirilgandagina ichki (intrinsic) bo'lishi mumkin. Yosh inqirozlari davrida aynan ushbu uch ehtiyoj eng ko'p iztirobga uchraydi: kompetentlikka shubha («Men buni uddalay olmayman»), muxtoriyat cheklanganligi («Men o'zim qaror qilolmayman») va munosabat inqirozi («Meni hech kim tushunmaydi»). Shu bois inqiroz davrlarida o'quv motivatsiyasi tushishi statistik jihatdan tabiiy hodisa hisoblanadi.

Albert Bandura (1997) ning o'z-samaradorlik (self-efficacy) nazariyasi inqiroz davrlaridagi akademik muammolarni yangicha tushuntiradi. Yosh inqirozi davrida o'quvchining o'z akademik qobiliyatiga ishonchi — self-efficacy — ko'pincha pasayadi. Bu pasayish o'z-o'zini amalga oshiruvchi bashoratga aylanishi mumkin: «Men matematikani o'rgana olmayman» deb ishongan o'quvchi harakat qilishni to'xtatadi, natijada haqiqatda orqada qoladi, bu esa ishonchni yanada pasaytiradi. Tadqiqotlar (Bandura, 1997) maktabdan ketishning (school dropout) 70% dan ortiq holatida inqiroz davrida yetarlicha qo'llab-quvvatlanmagan self-efficacy pasayishi kuzatilishini ko'rsatadi.

Screening va erta aniqlash: Maktab psixologlari uchun Achenbach CBCL (Child Behavior Checklist) va SDQ (Strengths and Difficulties Questionnaire) kabi validatsiyalangan vositalar yosh inqirozini klinik psixopatologiyadan ajratishga yordam beradi. O'zbekiston maktablarida ushbu vositalarni o'zbek tiliga moslashtirib qo'llash dolzarb ehtiyoj.

Growth Mindset muhiti: Carol Dweck (2006) ning «o'suvchi fikr tarzi» (growth mindset) tadqiqotlari ko'rsatadiki, o'qituvchi «Sen aqllisan» o'rniga «Sen qattiq ishlading» degan baho berganda inqiroz davridagi o'quvchining akademik chidamliligi statistik jihatdan ancha yuqori bo'ladi. Bu ayniqsa 11-12 va 15-17 yosh inqirozlarida muhim.

Tengdoshlar guruhini ishlatish: Inqiroz davrida o'quvchi uchun tengdoshlar guruhi ota-ona va o'qituvchidan ko'ra ko'proq ta'sir kuchiga ega. Kooperativ o'qitish metodlari — ayniqsa jigsaw va peer mentoring — bu tendentsiyadan konstruktiv foydalanishga imkon beradi (Johnson & Johnson, 1989).

Maktab psixologi va o'qituvchi hamkorligi: Inqirozni bartaraf etishga urinish emas — o'quvchiga uni boshdan kechirish jarayonida hamroh bo'lish samarali. Bu uchun o'qituvchi-psixolog aloqasi tizimli va muntazam bo'lishi kerak — har bir sinf rahbari yosh inqirozlarining pedagogik belgilarini bilishi shart.

Xulosa. Yosh inqirozlari — kasallik emas, rivojlanishning zararuriy bosqichi. Ushbu maqolada tahlil qilingan ilmiy dalillar uchta fundamental xulosaga olib keldi. Birinchi xulosa: Maktab o'quvchilari shaxsida yuzaga keladigan yosh inqirozlari (7 yosh, 11-12 yosh va 15-17 yosh) bir-biridan mazmuni, neyral mexanizmlari va ta'lim jarayonidagi namoyon bo'lish shakllari bilan farqlanadi — va har biri o'ziga xos pedagogik javobni talab qiladi.

Ikkinchi xulosa: Inqirozlar davrida o'quvchi motivatsiyasining pasayishi yoki xulq-atvorning o'zgarishi — birinchi galda pedagogik muammo emas, balki psixologik o'zgarish signalidir. Bu signalni to'g'ri o'qiy olgan o'qituvchi o'quvchi uchun inqirozni rivojlanish imkoniyatiga aylantira oladi. Uchinchi xulosa: O'zbek maktab muhitida inqiroz psixologiyasi bo'yicha o'qituvchilar savodxonligini oshirish, maktab psixologlarining kasbiy kompetentsiyasini zamonaviy nazariyalar bilan boyitish va ota-onalarga amaliy psixologik yordam ko'rsatish tizimini yaratish — ta'lim sifatini oshirishning eng kam xarajatli va eng samarali yo'lidir.

Kelajakdagi tadqiqotlar O'zbek maktab o'quvchilari uchun yosh inqirozi indikatorlarini mahalliy madaniy kontekstda standartlashtirish va maktab psixologik xizmati uchun amaliy qo'llanma ishlab chiqish yo'nalishlarida bo'lishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Achenbach, T. M., & Rescorla, L. A. (2001). Manual for the ASEBA School-Age Forms & Profiles. University of Vermont.

2. Bandura, A. (1997). Self-Efficacy: The Exercise of Control. W. H. Freeman.

3. Blakemore, S. J. (2018). Inventing Ourselves: The Secret Life of the Teenage Brain. PublicAffairs.

4. Blakemore, S. J., & Choudhury, S. (2006). Development of the adolescent brain: implications for executive function and social cognition. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 47(3-4), 296–312.

5. Bloom, B. S. (1976). Human Characteristics and School Learning. McGraw-Hill.

6. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. Springer.

7. Dweck, C. S. (2006). Mindset: The New Psychology of Success. Random House.

Otojonova Venera
Buxoro xalqaro universiteti magistri

O‘ZBEK SHE’RIYATIDA XALQ OG‘ZAKI IJODI AN’ANALARI (G‘AFUR G‘ULOM SHE’RIYATI MISOLIDA)

Annotatsiya.*Mazkur tezisda o‘zbek she’riyatida xalq og‘zaki ijodi an’analarining badiiy-estetik ahamiyati G‘afur G‘ulom she’riyati misolida tahlil qilinadi. Xalq maqollari, matallari, dostonchilik unsurlari, xalqona obrazlar va ritmik ohanglarning shoir ijodida qo‘llanish xususiyatlari ilmiy jihatdan yoritiladi. G‘afur G‘ulom xalq ruhiyati, milliy tafakkur va folklor poetikasini zamonaviy she’riy tafakkur bilan uyg‘unlashtira olgan ijodkor sifatida baholanadi. Tadqiqot davomida shoir she’rlaridagi xalqona ifoda, sodda va ta’sirchan poetik tasvir vositalari*

hamda xalq ogʻzaki ijodi anʼanalarining badiiy funksiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, xalq ogʻzaki ijodi unsurlarining milliy adabiyot taraqqiyotidagi oʻrni ham ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: *xalq ogʻzaki ijodi, folklor, Gʻafur Gʻulom, oʻzbek sheʼriyati, xalqona uslub, poetika, badiiy obraz, maqol, matal, dostonchilik.*

Аннотация. *В данной статье анализируется художественно-эстетическое значение традиций устного народного творчества в узбекской поэзии на примере творчества Гафура Гуляма. Освещаются особенности использования народных пословиц, поговорок, элементов эпоса, фольклорных образов и ритмических интонаций в поэзии поэта. Гафур Гулям оценивается как поэт, сумевший гармонично соединить народное мировоззрение, национальное мышление и поэтику фольклора с современной поэтической традицией. В ходе исследования анализируются народный стиль выражения, простые и эмоционально воздействующие художественные средства, а также художественная функция элементов устного народного творчества в стихотворениях поэта. Кроме того, раскрывается роль фольклорных традиций в развитии национальной литературы.*

Ключевые слова: *устное народное творчество, фольклор, Гафур Гулям, узбекская поэзия, народный стиль, поэтика, художественный образ, пословица, поговорка, эпос.*

Annotation. *This thesis analyzes the artistic and aesthetic significance of folk oral traditions in Uzbek poetry through the example of Gafur Ghulamʼs poetry. The study highlights the use of folk proverbs, sayings, epic elements, folkloric images, and rhythmic patterns in the poetʼs works. Gafur Ghulam is evaluated as a poet who successfully harmonized national consciousness, folk thinking, and folklore poetics with modern poetic expression. The research examines folk-style narration, simple yet expressive poetic devices, and the artistic function of folklore elements in his poems. Furthermore, the role of oral folk traditions in the development of national literature is also revealed.*

Keywords: *oral folk art, folklore, Gafur Ghulam, Uzbek poetry, folk style, poetics, artistic image, proverb, epic tradition.*

Kirish. Oʻzbek mumtoz va zamonaviy adabiyotining shakllanishida xalq ogʻzaki ijodi muhim manbalardan biri hisoblanadi. Xalqning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, maʼnaviy qarashlari va estetik tafakkuri folklor namunalarida oʻz ifodasini topgan. Ayniqsa, maqollar, matallar, qoʻshiqlar, laparlar, dostonlar va ertaklar oʻzbek sheʼriyatining rivojlanishida mustahkam badiiy asos vazifasini bajargan. Shu jihatdan qaraganda, Gʻafur Gʻulom ijodi xalq ogʻzaki ijodi anʼanalari bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan badiiy hodisalardan biri sanaladi.

Gʻafur Gʻulom oʻz sheʼriyatida xalq ruhini, xalqning quvonch va tashvishlarini sodda, ravon va xalqona uslubda ifodalashga erishgan ijodkor sifatida ajralib turadi. Shoir sheʼrlarida xalq maqollari va iboralarining keng qoʻllanishi, xalqona ritm va ohanglarning mavjudligi uning folklor anʼanalaridan samarali foydalanganini koʻrsatadi. Ayniqsa, shoirning mehnatkash inson obrazi, ona yurtga muhabbat, insonparvarlik va ezgulik haqidagi qarashlari xalq dostonlari va xalq qoʻshiqlari ruhiga yaqinligi bilan eʼtiborni tortadi.

Folklor anʼanalari Gʻafur Gʻulom ijodida nafaqat shakliy unsur sifatida, balki chuqur maʼnaviy mazmunni ifodalovchi vosita sifatida ham namoyon boʻladi. Shoir xalqona obrazlar orqali oddiy inson qalbining murakkab kechinmalarini tasvirlaydi. Natijada sheʼrlar xalqchil ruh kasb etib, kitobxonga yaqin va taʼsirchan boʻlib tuyuladi. Xalq ogʻzaki ijodiga xos samimiyat, tabiiylik va obrazlilik Gʻafur Gʻulom poetikasining asosiy belgilaridan biriga aylangan.

Shoirning “Sen yetim emassan”, “Shum bola”, “Vaqt”, “Tirilgan murda” kabi asarlarida xalqona tafakkur va ogʻzaki ijod unsurlari yorqin namoyon boʻladi. Ularda xalqning ijtimoiy hayoti, milliy qadriyatlari va maʼnaviy dunyosi badiiy umumlashtirilgan holda tasvirlangan. Ayniqsa, xalq tiliga yaqin poetik ifoda uslubi shoir asarlarining xalq orasida keng ommalashishiga sabab boʻlgan.

Gʻafur Gʻulom sheʼriyatida xalq ogʻzaki ijodi anʼanalari badiiy-estetik funksiyani bajarish bilan birga, milliy oʻzlikni anglash va xalq tafakkurini yoritishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shoir xalqning tarixiy xotirasini, orzu-intilishlarini va maʼnaviy qadriyatlarini sheʼriy satrlarda mujassamlashtiradi. Shu sababli uning ijodi oʻzbek sheʼriyati taraqqiyotida xalqchil poetikaning yorqin namunasi sifatida baholanadi.

Asosiy qism. Xalq og‘zaki ijodi o‘zbek adabiy tafakkurining eng qadimiy va boy qatlamlaridan biri hisoblanadi. Folklor namunalarida xalqning hayotga munosabati, dunyoqarashi, orzu-intilishlari va estetik qarashlari mujassam bo‘ladi. Ana shu xalqona tafakkur keyinchalik yozma adabiyot rivojiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. G‘afur G‘ulom ana shu boy manbadan samarali foydalangan ijodkorlardan biridir.

Shoir she’riyatida xalq maqollari va matallarining badiiy imkoniyatlari keng qo‘llanadi. Bu esa she’rlarning mazmunini xalq hayotiga yaqinlashtirib, ularga tabiiylik va samimiyat bag‘ishlaydi. G‘afur G‘ulom xalq hikmatlarini poetik tafakkur bilan uyg‘unlashtirib, zamonaviy ijtimoiy g‘oyalarni ifodalashga muvaffaq bo‘lgan. Natijada uning she’rlari xalq ruhiga mos, sodda va ta’sirchan ohang kasb etadi.

Folklorga xos obrazlilik shoir ijodining yana bir muhim jihatini tashkil etadi. Shoir oddiy inson, ona, bola, mehnatkash dehqon kabi xalqona obrazlar orqali milliy xarakter va insoniy fazilatlarni ulug‘laydi. Bu obrazlar xalq dostonlari va qo‘shiqlaridagi qahramonlarga ma’lum darajada yaqin turadi. Shu bilan birga, ular zamonaviy davr ruhini ham aks ettiradi.

G‘afur G‘ulom poetikasida xalqona ritm va ohang alohida o‘rin tutadi. Shoir she’rlarida xalq qo‘shiqlariga xos musiqiylik va ravonlik sezilib turadi. Bu holat she’rlarning xalq orasida tez yod olinishi va sevib o‘qilishiga sabab bo‘lgan. Ayniqsa, uning lirik she’rlarida xalqona ohangdorlik kuchli namoyon bo‘ladi.

Shoir ijodida xalqona yumor va kinoya unsurlari ham uchraydi. Bu jihat o‘zbek xalq latifalari va hajviy folklor namunalarining ta’siri bilan bog‘liqdir. G‘afur G‘ulom hajv orqali jamiyatdagi ayrim illatlarni tanqid qiladi va xalq manfaatlarini himoya qiladi. Natijada uning satirik ruhdagi asarlari ham xalqchil xarakter kasb etadi.

Folklor an’analari shoirning til va uslubida ham yaqqol namoyon bo‘ladi. U xalq tilidagi sodda, obrazli va ta’sirchan iboralardan mahorat bilan foydalanadi. Shu sababli shoir she’riyati keng kitobxonlar ommasiga tushunarli va yaqin bo‘lib qolgan. Uning badiiy tili xalqona ruhni saqlagan holda zamonaviy poetik tafakkur bilan uyg‘unlashadi.

G‘afur G‘ulom ijodining yana bir muhim jihati shundaki, unda folklor unsurlari shunchaki takrorlanmaydi, balki yangi badiiy mazmun bilan boyitiladi. Shoir xalq ijodidagi an’analarni ijodiy qayta ishlaydi va ularni yangi davr talablari bilan uyg‘unlashtiradi. Bu esa uning ijodini milliy va zamonaviy adabiyot orasidagi muhim ko‘prik darajasiga olib chiqadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, G‘afur G‘ulom she’riyati o‘zbek xalq og‘zaki ijodi an’analarining zamonaviy adabiyotdagi yorqin namunasidir. Shoir xalqona poetik tafakkur, folklor obrazlari, maqol va matallar hamda xalq qo‘shiqlariga xos ohanglardan mahorat bilan foydalangan. Natijada uning she’riyati xalq ruhiyatiga yaqin, samimiy va ta’sirchan badiiy hodisaga aylangan.

G‘afur G‘ulom xalq og‘zaki ijodining estetik imkoniyatlarini yangi davr adabiyoti bilan uyg‘unlashtirishga muvaffaq bo‘lgan. Bu esa o‘zbek she’riyatining xalqchil ruhda rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Shoir ijodi milliy adabiyot va folklor o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni namoyon etuvchi muhim manba sifatida qadrlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘afur G‘ulom. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2020.
2. To‘ra Mirzayev. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
3. Naim Karimov. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Fan, 2016.
4. Ozod Sharafiddinov. Adabiyot – hayot darsligi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2014.
5. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2019.

Azimov Alisher Urinbayevich
Buxoro xalqaro universiteti magistri

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HARBIY XAVFSIZLIK VA MUDOFAA UNIVERSITETI HAMDA UNING TASARRUFIDAGI INSTITUTLARI KURSANTLARIDA O‘QUV MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda O‘zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti hamda uning tasarrufidagi institutlari kursantlarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirishning psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Harbiy ta’lim tizimida motivatsiyaning shaxs rivoji, kasbiy tayyorgarlik va intizomni shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot davomida kursantlarning ichki va tashqi motivlari, irodaviy sifatlari, psixologik barqarorligi hamda kasbiy yo‘naltirilganlik darajasi o‘rganiladi. Shuningdek, harbiy muhitda o‘quv motivatsiyasini rivojlantirishga ta’sir etuvchi pedagogik-psixologik omillar tahlil qilinadi. Tezisda kursantlarda vatanparvarlik, mas’uliyat, qat’iyat va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishning psixologik mexanizmlari ham yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘quv motivatsiyasi, kursant, harbiy psixologiya, kasbiy tayyorgarlik, motiv, psixologik barqarorlik, harbiy ta’lim, vatanparvarlik, irodaviy sifatlar, pedagogik-psixologik omillar.*

Аннотация. *В данной статье научно анализируются психологические особенности формирования учебной мотивации у курсантов Университета военной безопасности и обороны Республики Узбекистан и его подведомственных институтов. Раскрывается значение мотивации в развитии личности, профессиональной подготовке и формировании дисциплины в системе военного образования. В ходе исследования изучаются внутренние и внешние мотивы курсантов, их волевые качества, психологическая устойчивость и уровень профессиональной направленности. Также анализируются педагогико-психологические факторы, влияющие на развитие учебной мотивации в военной среде. В тезисе освещаются психологические механизмы формирования у курсантов патриотизма, ответственности, решительности и навыков самоконтроля.*

Ключевые слова: *учебная мотивация, курсант, военная психология, профессиональная подготовка, мотив, психологическая устойчивость, военное образование, патриотизм, волевые качества, педагогико-психологические факторы.*

Annotation. *This thesis scientifically analyzes the psychological characteristics of forming educational motivation among cadets of the Military Security and Defense University of the Republic of Uzbekistan and its affiliated institutes. The importance of motivation in personal development, professional training, and discipline formation within the military education system is revealed. The research studies cadets’ internal and external motives, volitional qualities, psychological stability, and level of professional orientation. In addition, pedagogical and psychological factors influencing the development of educational motivation in the military environment are analyzed. The thesis also highlights the psychological mechanisms for developing patriotism, responsibility, determination, and self-management skills among cadets.*

Keywords: *educational motivation, cadet, military psychology, professional training, motive, psychological stability, military education, patriotism, volitional qualities, pedagogical and psychological factors.*

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda harbiy ta’lim tizimini takomillashtirish davlat xavfsizligini ta’minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, harbiy oliy ta’lim muassasalarida kursantlarning kasbiy tayyorgarligi bilan bir qatorda ularning o‘quv motivatsiyasini shakllantirish masalasi ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki motivatsiya harbiy faoliyat samaradorligini belgilovchi asosiy psixologik omillardan biri hisoblanadi.

Harbiy ta’lim muhitida kursantlar yuqori intizom, qat’iy tartib va mas’uliyat asosida faoliyat olib boradilar. Bunday sharoitda o‘quv motivatsiyasining shakllanganligi kursantning bilim olishga bo‘lgan qiziqishi, kasbiy kompetentligining rivojlanishi va xizmat vazifalariga nisbatan ongli munosabatini belgilaydi. Shu bois harbiy ta’lim jarayonida motivatsion omillarni chuqur o‘rganish pedagogik va psixologik jihatdan muhimdir.

O‘quv motivatsiyasi inson faoliyatining ichki harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib, u shaxsning maqsad sari intilishi, bilimlarni egallashga bo‘lgan ehtiyoji va o‘zini namoyon qilish istagini ifodalaydi. Kursantlarda motivatsiyaning shakllanishi nafaqat o‘quv jarayoni, balki harbiy muhit, komandir va o‘qituvchilar bilan munosabatlar, jamoaviy muhit hamda ma’naviy-axloqiy qadriyatlar bilan ham chambarchas bog‘liqdir.

Harbiy ta’lim tizimida kursantlarda vatanparvarlik, burch hissi, mas’uliyat va qat’iyat kabi sifatlarni shakllantirish motivatsion jarayon bilan uzviy aloqadordir. Zero, harbiy kasb nafaqat jismoniy tayyorgarlikni, balki mustahkam ruhiy tayyorgarlik va psixologik barqarorlikni ham talab etadi. Shu sababli kursantlarning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan motivlarini aniqlash va rivojlantirish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotda kursantlarda o‘quv motivatsiyasining shakllanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar, ichki va tashqi motivlarning o‘zaro bog‘liqligi hamda harbiy ta’limning motivatsion xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, kursantlarning kasbiy o‘zini anglash darajasi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va kelajakdagi harbiy faoliyatga nisbatan munosabati ham o‘rganiladi.

Asosiy qism. O‘quv motivatsiyasi shaxsning bilim olish faoliyatiga bo‘lgan ichki ehtiyoji va qiziqishini ifodalovchi murakkab psixologik jarayondir. Harbiy ta’lim muassasalarida bu jarayon yanada murakkab tus oladi, chunki kursantlar bir vaqtning o‘zida ham o‘quv, ham harbiy-intizomiy faoliyatni amalga oshiradilar. Shu jihatdan kursantlarning motivatsion sohasi ko‘p qirrali psixologik mexanizmlar asosida shakllanadi.

Kursantlarda o‘quv motivatsiyasining shakllanishida ichki motivlar muhim o‘rin tutadi. Ichki motivatsiya bilim olishga bo‘lgan qiziqish, kasbiy o‘sishga intilish, o‘zini rivojlantirish va kelajakdagi harbiy faoliyatga tayyorlanish ehtiyoji bilan bog‘liqdir. Bunday motivlar kursantlarning mustaqil fikrlashi, tashabbuskorligi va bilimlarni chuqur egallashiga yordam beradi.

Tashqi motivlar esa mukofot, rag‘batlantirish, lavozimga ko‘tarilish yoki jamoada e’tirof etilish kabi omillar bilan izohlanadi. Harbiy muhitda intizom va nazoratning yuqori darajada bo‘lishi tashqi motivlarning faol namoyon bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Biroq faqat tashqi motivlarga tayangan ta’lim jarayoni kursantlarda barqaror o‘quv faoliyatini shakllantira olmaydi. Shu sababli ichki motivatsiyani rivojlantirish ustuvor vazifa hisoblanadi.

Harbiy ta’lim tizimida psixologik barqarorlik kursantlarning motivatsion faolligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Stressli vaziyatlar, yuqori jismoniy yuklama va qat’iy tartib kursantlardan kuchli iroda va emotsional chidamlilikni talab qiladi. Psixologik jihatdan barqaror kursantlar o‘quv jarayonida faolroq bo‘lib, murakkab vaziyatlarda ham o‘z motivatsiyasini saqlab qola oladilar.

Kursantlarning motivatsion rivojlanishida komandir va pedagoglarning roli ham muhimdir. O‘qituvchilarning adolatli munosabati, qo‘llab-quvvatlashi va motivatsion usullardan foydalanishi kursantlarning o‘quv faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv va psixologik qo‘llab-quvvatlash kursantlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi.

Jamoaviy muhit ham motivatsion jarayonning muhim tarkibiy qismidir. Harbiy jamoada o‘zaro hamkorlik, birdamlik va mas’uliyat hissining shakllanishi kursantlarning ijtimoiy motivlarini rivojlantiradi. Bu esa ularda kasbiy identifikatsiya va harbiy burchga nisbatan ijobiy munosabatni kuchaytiradi.

Harbiy ta’lim jarayonida vatanparvarlik motivlari ham alohida ahamiyatga ega. Vatanga sadoqat, xalq manfaatlarini himoya qilish va milliy qadriyatlarga hurmat kursantlarning o‘quv faoliyatini ma’naviy jihatdan boyitadi. Shu sababli harbiy ta’lim tizimida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni samarali tashkil etish motivatsiyani oshirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti hamda uning tasarrufidagi institutlari kursantlarida o‘quv motivatsiyasini

shakllantirish murakkab pedagogik-psixologik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon kursantlarning shaxsiy sifatlari, psixologik barqarorligi, kasbiy qiziqishi va harbiy muhit omillari bilan uzviy bog‘liqdir.

Kursantlarda ichki motivatsiyani rivojlantirish, ularning bilim olishga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytirish va kasbiy o‘zini anglash darajasini oshirish harbiy ta’lim samaradorligini ta’minlaydi. Shu bilan birga, pedagog va komandirlarning motivatsion faoliyati, sog‘lom jamoaviy muhit hamda ma’naviy-axloqiy tarbiya kursantlarning o‘quv faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Harbiy ta’lim tizimida o‘quv motivatsiyasini shakllantirishga qaratilgan psixologik yondashuvlarni takomillashtirish kelajakdagi harbiy mutaxassislarning kasbiy kompetentligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.N. Leontyev. Faoliyat, ong va shaxs. – Moskva: Pedagogika, 2005.
2. L.S. Vigotskiy. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Prosveshcheniye, 2010.
3. Sh.R. Baratov. Psixologik xizmat asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
4. V.M. Karimova. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan, 2019.
5. Harbiy pedagogika va psixologiya asoslari. – Toshkent: Akademiya, 2021.

Mutarova Sevara
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

TALABA YOSHLARNING KREATIV TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishning psixologik-pedagogik asoslari tahlil qilingan. Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida oliy ta’lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri talabalarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, innovatsion g‘oyalarni ilgari surish hamda mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantirishdan iboratdir. Shu nuqtai nazardan, kreativ tafakkurni rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik va pedagogik omillarni o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Tadqiqot davomida kreativ tafakkurning mazmun-mohiyati, uning shaxs rivojlanishidagi o‘rni hamda talaba yoshlarning ijodiy salohiyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi psixologik-pedagogik mexanizmlar tahlil qilindi. Kreativ tafakkurning rivojlanishida mustaqil fikrlash, motivatsiya, ijodiy muhit, pedagogik qo‘llab-quvvatlash va psixologik barqarorlik muhim omillar sifatida baholandi. Shuningdek, zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish, interfaol metodlarni qo‘llash va innovatsion yondashuvlarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish talabalarning kreativ fikrlash faoliyatini faollashtirishga xizmat qilishi asoslab berildi.

Tadqiqot natijalari talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishda psixologik va pedagogik omillarning o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Kreativ tafakkurni shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’limiy faoliyat talabalarning intellektual salohiyatini oshirish, innovatsion fikrlashini rivojlantirish hamda kasbiy tayyorgarlik sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *kreativ tafakkur, ijodiy fikrlash, talaba yoshlar, psixologik omillar, pedagogik asoslar, innovatsion ta’lim, motivatsiya, mustaqil fikrlash, kreativ salohiyat.*

Kirish. Bugungi kunda dunyo miqyosida kechayotgan globallashuv jarayonlari, ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, shuningdek, innovatsion iqtisodiyotga o‘tish tendensiyalari ta’lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Zamonaviy jamiyatda nafaqat chuqur bilimga ega, balki mustaqil fikrlay oladigan, muammolarga ijodiy yondashadigan, yangicha g‘oyalar ishlab chiqishga qodir mutaxassislarni tayyorlash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim sifatini oshirish, yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirish hamda innovatsion fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari oliy ta’lim tizimida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirish hamda kreativ yondashuvlarni keng qo‘llashni talab etmoqda. Bu esa talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslarini chuqur o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Kreativ tafakkur insonning mavjud bilim va tajribalar asosida yangi g‘oyalar yaratish, muammolarga noodatiy yechim topish hamda innovatsion qarorlar qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi. Psixologik nuqtai nazardan kreativ tafakkur shaxsning intellektual salohiyati, tasavvuri, motivatsiyasi va emotsional holati bilan chambarchas bog‘liqdir. Kreativ fikrlash jarayonida inson muammolarni turli nuqtai nazardan tahlil qiladi, yangi imkoniyatlarni izlaydi va mavjud stereotiplardan chetga chiqishga intiladi. Shu jihatdan kreativ tafakkur zamonaviy mutaxassisning muhim kasbiy kompetensiyalaridan biri sifatida qaraladi.

Psixologik tadqiqotlar kreativ tafakkurning rivojlanishida motivatsiya, qiziqish, mustaqillik, o‘ziga ishonch va emotsional barqarorlik kabi omillar muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Talaba yoshlar davri esa shaxsning intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishi faol kechadigan bosqich bo‘lib, aynan shu davrda kreativ fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish uchun qulay imkoniyatlar mavjud bo‘ladi. Talabalarning ijodiy faolligini rag‘batlantirish, ularning innovatsion g‘oyalarni ilgari surish qobiliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish oliy ta’limning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Pedagogik nuqtai nazardan kreativ tafakkurni rivojlantirish samarali ta’lim muhitini yaratish, interfaol metodlardan foydalanish, muammoli vaziyatlar asosida o‘qitish hamda talabalarning ijodiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bilan bevosita bog‘liqdir. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish, mustaqil izlanishga yo‘naltirish hamda kreativ yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, loyiha asosida o‘qitish, keys-stadi, brainstorming, debat va muammoli ta’lim metodlari kreativ tafakkurni rivojlantirishda samarali vositalar sifatida e’tirof etilmoqda.

Kreativ tafakkur muammosiga oid ilmiy qarashlar ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, J. Guilford, E. Torrance, H. Gardner, L.S. Vygotskiy, S.L. Rubinshteyn va boshqa olimlarning tadqiqotlarida kreativlik va ijodiy fikrlashning psixologik mexanizmlari yoritilgan. Ularning ilmiy ishlari kreativ tafakkurning shaxs rivojlanishidagi o‘rni, uning shakllanish omillari hamda ta’lim jarayonida rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, zamonaviy oliy ta’lim tizimida talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirish nafaqat pedagogik, balki psixologik jihatdan ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega masala hisoblanadi. Talabalarning kreativ salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash va ularni ta’lim jarayoniga samarali tatbiq etish zamonaviy ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodlari

Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishning psixologik-pedagogik asoslarini o‘rganishga qaratilgan bir qator ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asoslarini shakllantirish maqsadida pedagogika, psixologiya va kreativ ta’lim yo‘nalishlariga oid ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, ilmiy maqolalar hamda xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish metodi – kreativ tafakkur, ijodiy fikrlash, innovatsion ta’lim va shaxs rivojlanishiga oid ilmiy manbalar o‘rganilib, ularning nazariy jihatlari umumlashtirildi. Ushbu metod tadqiqotning ilmiy-nazariy asoslarini shakllantirishga xizmat qildi.

Pedagogik kuzatish metodi – talaba yoshlarning ta’lim jarayonidagi faolligi, mustaqil fikrlash qobiliyati va kreativ yondashuvlarini kuzatish orqali kreativ tafakkurning namoyon bo‘lish xususiyatlari tahlil qilindi.

Taqqoslash metodi – kreativ tafakkurni rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik va pedagogik omillar o‘zaro taqqoslanib, ularning samaradorligi baholandi.

Tahlil va sintez metodi – kreativ tafakkur rivojlanishiga oid ilmiy ma’lumotlar tahlil qilinib, olingan natijalar yagona ilmiy tizimga keltirildi.

Umumlashtirish metodi – tadqiqot davomida olingan nazariy va amaliy ma’lumotlar umumlashtirilib, talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishning psixologik-pedagogik asoslari bo‘yicha ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Tadqiqot davomida kreativ tafakkur rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omillar sifatida quyidagilar tahlil qilindi:

- mustaqil fikrlash qobiliyati;
- o‘quv motivatsiyasi;
- kreativ ta’lim muhiti;
- pedagogik qo‘llab-quvvatlash;
- psixologik barqarorlik;
- innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish;
- kommunikativ faollik va hamkorlik ko‘nikmalari.

Mazkur metodlardan foydalanish talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik va pedagogik omillarni aniqlash hamda ularning o‘zaro bog‘liqligini ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi.

Talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishga ta’sir etuvchi asosiy psixologik-pedagogik omillar

1-jadval

№	Omillar	Mazmuni	Kreativ tafakkur rivojlanishiga ta’siri (%)
1	Mustaqil fikrlash	Muammolarga mustaqil yondashish va yangi g‘oyalar yaratish qobiliyati	30
2	O‘quv motivatsiyasi	Bilim olish va o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ichki ehtiyoj	25
3	Kreativ ta’lim muhiti	Erkin fikrlash va ijodkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik muhit	20
4	Pedagogik qo‘llab-quvvatlash	O‘qituvchilarning metodik va psixologik yordami	15
5	Psixologik barqarorlik	Stressga chidamlilik va emotsional muvozanat	10
Jami			**100**

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki**,** talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishda mustaqil fikrlash (30%) va o‘quv motivatsiyasi (25%) eng muhim omillar hisoblanadi. Bu omillar talabalarning yangi g‘oyalarni ilgari surishi, muammolarga innovatsion yondashishi hamda ijodiy

faoliyatini faollashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, kreativ ta’lim muhiti (20%) ham kreativ fikrlashning shakllanishida muhim o‘rin egallaydi. Pedagogik qo‘llab-quvvatlash (15%) va psixologik barqarorlik (10%) esa talabalarning ijodiy salohiyatini namoyon etish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari va muhokama

Tadqiqot davomida talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishga ta’sir etuvchi asosiy psixologik va pedagogik omillar tahlil qilindi. Olingan natijalar kreativ tafakkurning shakllanishi va rivojlanishi ko‘plab omillarning o‘zaro uyg‘un ta’siri natijasida yuzaga kelishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, mustaqil fikrlash, o‘quv motivatsiyasi va kreativ ta’lim muhiti talabalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishda muhim omillar sifatida namoyon bo‘ldi.

Tahlillar natijasiga ko‘ra, mustaqil fikrlash kreativ tafakkur rivojlanishiga eng yuqori darajada ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida baholandi (30%). Mustaqil fikrlash talabalarga muammolarni turli nuqtai nazardan ko‘rib chiqish, nostandart yechimlarni izlash hamda yangi g‘oyalarni ilgari surish imkonini beradi. Zamonaviy ta’lim jarayonida aynan mustaqil fikrlash ko‘nikmasining rivojlanishi kreativlikning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

O‘quv motivatsiyasi (25%) ham kreativ tafakkurning rivojlanishida muhim o‘rin egallaydi. Motivatsiyasi yuqori bo‘lgan talabalar yangi bilimlarni o‘zlashtirishga, innovatsion yondashuvlarni qo‘llashga va o‘z imkoniyatlarini namoyon etishga ko‘proq intiladilar. Shu sababli motivatsion muhitni yaratish talabalarning kreativ faolligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Talaba yoshlar kreativ tafakkurini rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik-pedagogik omillar.

1-rasm.

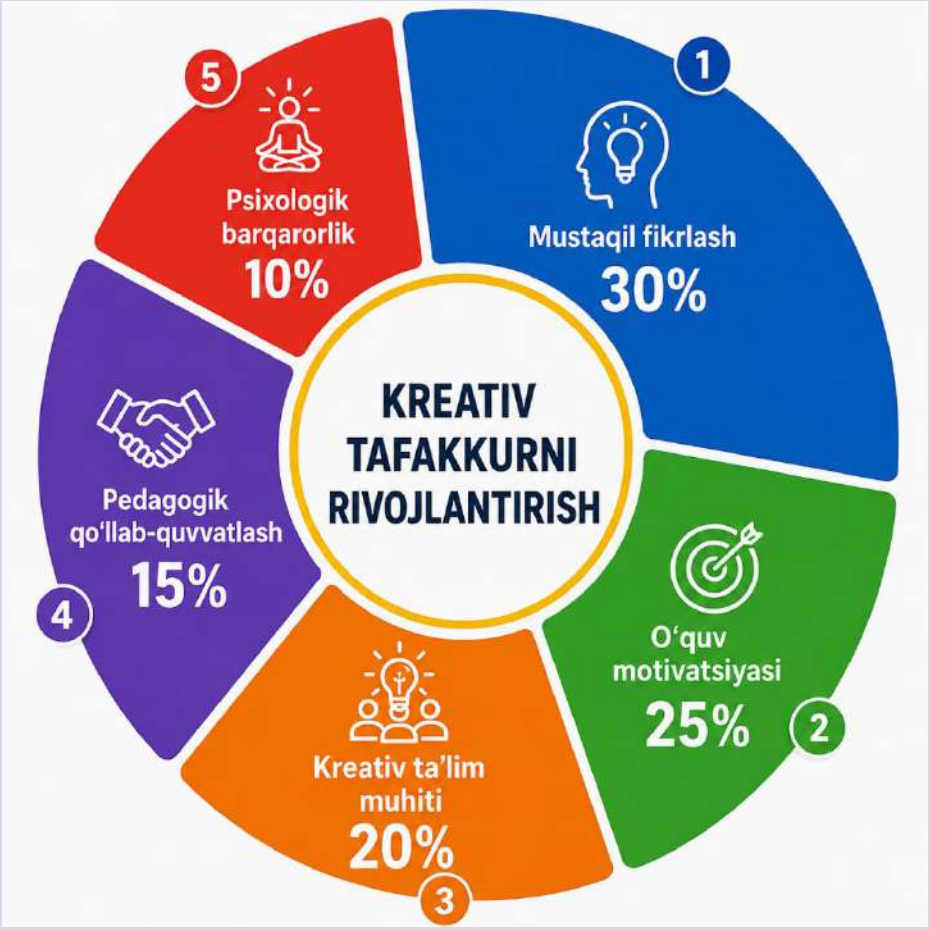

Tadqiqot natijalari kreativ ta’lim muhitining ham katta ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi (20%). Erkin fikr almashish, ijodiy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar va interfaol mashg‘ulotlar talabalarning kreativ tafakkurini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Kreativ muhit talabalarning tashabbuskorligini rag‘batlantiradi va innovatsion fikrlashni shakllantiradi.

Pedagogik qo‘llab-quvvatlash (15%) ham kreativ tafakkur rivojlanishining muhim omillaridan biri sifatida qayd etildi. O‘qituvchining maslahatlari, yo‘naltiruvchi faoliyati va rag‘batlantiruvchi yondashuvi talabalarning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi hamda ularning ijodiy faolligini oshiradi.

Psixologik barqarorlik (10%) nisbatan pastroq ko‘rsatkichga ega bo‘lishiga qaramay, kreativ tafakkur rivojlanishining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Emotsional muvozanat va stressga chidamlilik talabalarning ijodiy faoliyatini samarali amalga oshirishiga yordam beradi. Psixologik jihatdan barqaror talaba murakkab vaziyatlarda ham yangi g‘oyalarni ishlab chiqish va muammolarga ijodiy yondashish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi

- Talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishga ta’sir etuvchi asosiy psixologik-pedagogik omillar tizimlashtirildi va ularning o‘zaro bog‘liqligi ilmiy jihatdan tahlil qilindi.
- Kreativ tafakkur rivojlanishida mustaqil fikrlash, o‘quv motivatsiyasi, kreativ ta’lim muhiti, pedagogik qo‘llab-quvvatlash hamda psixologik barqarorlikning ustuvor ahamiyati asoslab berildi.
- Talaba yoshlarning kreativ salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar va psixologik omillarning integratsiyalashgan modeli ishlab chiqildi.
- Kreativ tafakkurni rivojlantirishning psixologik va pedagogik komponentlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir mexanizmlari yoritildi hamda ularning ta’lim samaradorligiga ta’siri ko‘rsatib berildi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati

Tadqiqot natijalaridan oliy ta’lim muassasalarida talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan ta’lim jarayonlarini takomillashtirishda foydalanish mumkin. Shuningdek, maqolada keltirilgan ilmiy xulosalar va tavsiyalar pedagoglar, psixologlar hamda yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar uchun metodik manba sifatida xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari kreativ fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion ta’lim texnologiyalarini joriy etish, interfaol metodlardan samarali foydalanish hamda talabalarning ijodiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Zamonaviy ta’lim tizimida talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirish muhim pedagogik va psixologik vazifalardan biri hisoblanadi. Kreativ tafakkur shaxsning innovatsion fikrlashi, muammolarga noodatiy yondashuvi, mustaqil qaror qabul qilishi hamda yangi g‘oyalarni yaratish qobiliyatini shakllantiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida talabalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan ta’limiy faoliyatni takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishda mustaqil fikrlash, o‘quv motivatsiyasi, kreativ ta’lim muhiti, pedagogik qo‘llab-quvvatlash va psixologik barqarorlik muhim omillar ekanligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, mustaqil fikrlash va o‘quv motivatsiyasi kreativ tafakkur rivojlanishining yetakchi omillari sifatida alohida ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Mazkur omillar talabalarning innovatsion g‘oyalarni ilgari surishi, ijodiy yondashuvlarni qo‘llashi hamda kasbiy faoliyatda samarali qarorlar qabul qilishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, kreativ ta’lim muhitini yaratish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, interfaol metodlardan foydalanish hamda talabalarning ijodiy tashabbuslarini rag‘batlantirish kreativ tafakkurni rivojlantirishning muhim pedagogik shartlari ekanligi asoslandi. Psixologik barqarorlik esa talabalarning emotsional holatini boshqarish, stressli vaziyatlarda samarali faoliyat yuritish va ijodiy fikrlash jarayonining uzluksizligini ta’minlashda muhim omil sifatida namoyon bo‘ldi.

Olingan natijalar talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishda psixologik va pedagogik omillarning o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Kreativ tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan maqsadli pedagogik faoliyat talabalarning intellektual salohiyatini oshirish, innovatsion fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish hamda zamonaviy mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.
3. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967. – 538 p.
4. Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking: Norms and Technical Manual. – Lexington: Ginn & Company, 1974. – 272 p.
5. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 2011. – 440 p.
6. Vygotsky L.S. Imagination and Creativity in Childhood. – Moscow: Progress Publishers, 2004. – 96 p.
7. Rubinshteyn S.L. Osnovy obshchey psixologii. – Sankt-Peterburg: Piter, 2019. – 713 s.
8. Davletshin M.G. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 512 b.
9. G‘oziyev E.G. Psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020. – 384 b.
10. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2017. – 260 b.
11. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 320 b.
12. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2018. – 240 b.
13. Musurmonova O. Oila ma’naviyati va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 256 b.
14. Begimqulov U.Sh. Ta’limda axborot texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 280 b.
15. Sternberg R.J. Creativity: From Potential to Realization. – Washington: American Psychological Association, 2017. – 312 p.
16. Runco M.A. Creativity: Theories and Themes. – London: Elsevier, 2014. – 520 p.
17. Amabile T.M. Creativity in Context. – New York: Springer, 2018. – 336 p.
18. Csikszentmihalyi M. Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. – New York: HarperCollins, 2013. – 456 p.
19. Robinson K. Out of Our Minds: Learning to be Creative. – Oxford: Capstone Publishing, 2015. – 368 p.
20. Kaufman J.C., Sternberg R.J. The Cambridge Handbook of Creativity. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – 510 p.

Sadirova Dilorom Rajabovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

SHIFOKORLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishning psixologik omillari yoritilgan. Tibbiyot xodimlarining kasbiy faoliyatida bemor bilan samarali muloqot qilish, empatiya, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, kasbiy mas’uliyat va kommunikativ madaniyat muhim ahamiyat kasb etishi asoslab berilgan. Shuningdek,*

shifokor shaxsining psixologik tayyorgarligi tibbiy xizmat sifati va bemorlarning davolanish jarayoniga bo'lgan ishonchini oshirishda muhim omil sifatida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *shifokor, ijtimoiy-psixologik kompetentlik, empatiya, kommunikativ kompetensiya, stressga chidamlilik, kasbiy faoliyat, tibbiy psixologiya.*

Аннотация. *В данном тезисе рассматриваются психологические факторы развития социально-психологической компетентности врачей. Обосновано значение эффективного общения с пациентом, эмпатии, эмоциональной устойчивости, стрессоустойчивости, профессиональной ответственности и коммуникативной культуры в профессиональной деятельности медицинских работников. Также психологическая готовность личности врача анализируется как важный фактор повышения качества медицинской помощи и доверия пациентов к процессу лечения.*

Ключевые слова: *врач, социально-психологическая компетентность, эмпатия, коммуникативная компетенция, стрессоустойчивость, профессиональная деятельность, медицинская психология.*

Annotation. *This thesis examines the psychological factors influencing the development of doctors' socio-psychological competence. The importance of effective communication with patients, empathy, emotional stability, stress resistance, professional responsibility, and communicative culture in medical practice is substantiated. The psychological readiness of a doctor's personality is also analyzed as an important factor in improving the quality of medical services and strengthening patients' trust in the treatment process.*

Keywords: *doctor, socio-psychological competence, empathy, communicative competence, stress resistance, professional activity, medical psychology.*

Kirish. Bugungi kunda sog'liqni saqlash tizimida tibbiy xizmat sifatini oshirish nafaqat zamonaviy diagnostika va davolash texnologiyalariga, balki shifokorning bemor bilan muloqot qilish madaniyati, psixologik yondashuvi hamda ijtimoiy-psixologik kompetentligiga ham bevosita bog'liqdir. Shifokor kasbiy faoliyatining asosiy obyekti inson bo'lgani sababli uning ruhiy holati, hissiy kechinmalari, xavotirlari va ijtimoiy munosabatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

Shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligi bemor bilan ishonchli munosabat o'rnatish, kasallik jarayonida psixologik qo'llab-quvvatlash ko'rsatish, muloqotdagi ziddiyatlarni yumshatish va davolash jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, zamonaviy tibbiyotda "shifokor–bemor" munosabatlarining insonparvarlik tamoyillariga asoslanishi tibbiyot xodimlaridan yuqori darajadagi kommunikativ, emotsional va axloqiy-psixologik tayyorgarlikni talab etadi.

Mavzuning dolzarbligi. Tibbiyot sohasida shifokorlarning kasbiy bilim va amaliy ko'nikmalari bilan bir qatorda ularning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki bemor bilan noto'g'ri muloqot qilish, uning ruhiy holatini yetarlicha anglamaslik yoki kasbiy stressni boshqara olmaslik davolash jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shifokorning ijtimoiy-psixologik kompetentligi bemorning individual xususiyatlarini tushunish, uning og'riq, qo'rquv, xavotir va umidsizlik holatlariga nisbatan psixologik sezgirlik bilan yondashish, zarur vaziyatda dalda berish, tushuntirish va ruhiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Shu bois tibbiyot xodimlarini tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida psixologik bilimlar, kommunikativ treninglar, stressni boshqarish texnologiyalari va empatik muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Ijtimoiy-psixologik kompetentlik shaxsning ijtimoiy muhitda samarali muloqotga kirishishi, boshqa insonlarning hissiy holatini anglay olishi, ijtimoiy vaziyatlarga mos xulq-atvor strategiyasini tanlay bilishi va munosabatlarda konstruktiv yo'l tutish qobiliyatini ifodalaydi. Shifokor faoliyatida mazkur kompetentlik kasbiy muvaffaqiyatning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishda birinchi muhim omil — kommunikativ kompetensiyadir. Shifokor bemorga kasallik sabablari, davolash tartibi, tekshiruv natijalari va profilaktik tavsiyalarni tushunarli, xotirjam va ishonch uyg'otuvchi tarzda yetkazishi

lozim. Bunda nutq madaniyati, tinglash qobiliyati, savol berish texnikasi, muloqot jarayonida emotsional muvozanatni saqlash alohida ahamiyatga ega.

Ikkinchi muhim omil — empatiyadir. Empatiya shifokorga bemorning ichki kechinmalarini tushunish, uning ruhiy holatini his qilish va unga insoniy yondashish imkonini beradi. Empatik yondashuv bemorda shifokorga nisbatan ishonchni kuchaytiradi, davolanishga ijobiy munosabatni shakllantiradi hamda bemorning psixologik moslashuviga yordam beradi.

Uchinchi omil — emotsional barqarorlik va stressga chidamlilikdir. Shifokorlar kasbiy faoliyat davomida og‘ir klinik holatlar, bemorlarning shikoyatlari, qarindoshlar bilan muloqot, mas’uliyatli qarorlar va vaqt tanqisligi kabi stress omillariga duch keladilar. Bunday vaziyatlarda emotsional o‘zini boshqarish, sabr, vazminlik va kasbiy mas’uliyatni saqlab qolish shifokorning psixologik yetukligini ko‘rsatadi.

To‘rtinchi omil — kasbiy refleksiyadir. Shifokor o‘z faoliyatini tahlil qila olishi, bemor bilan muloqotdagi yutuq va kamchiliklarini anglay bilishi, o‘z xatti-harakatlariga tanqidiy baho bera olishi zarur. Refleksiya kasbiy o‘sish, xatolarni tuzatish va shaxsiy rivojlanishning muhim psixologik mexanizmi hisoblanadi.

Beshinchi omil — kasbiy axloq va deontologik madaniyatdir. Tibbiyotda inson hayoti va salomatligi bilan ishlash shifokordan yuksak axloqiy mas’uliyatni talab qiladi. Bemor sirini saqlash, unga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, adolat, halollik va insonparvarlik tamoyillariga rioya qilish ijtimoiy-psixologik kompetentlikning ajralmas tarkibiy qismidir.

Shuningdek, shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishda jamoaviy hamkorlik ko‘nikmalari ham muhim o‘rin tutadi. Tibbiyot muassasasida shifokor hamshiralar, boshqa mutaxassislar, rahbariyat va bemor qarindoshlari bilan doimiy muloqotda bo‘ladi. Shu sababli konfliktlarni boshqarish, o‘zaro tushunish, kasbiy hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyat ko‘nikmalari shifokor faoliyatining samaradorligini oshiradi.

Mazkur kompetentlikni rivojlantirish uchun tibbiyot ta’limida psixologik treninglar, kommunikativ mashg‘ulotlar, rolli o‘yinlar, klinik vaziyatlarni tahlil qilish, stressni boshqarish bo‘yicha amaliy mashqlar va refleksiv suhbatlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv shifokorlarning nafaqat kasbiy bilimlarini, balki bemor bilan insoniy, ishonchli va samarali munosabat o‘rnatish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Xulosa. Shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish tibbiy xizmat sifatini oshirish, bemorlarning davolanish jarayoniga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash va kasbiy faoliyat samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu kompetentlik kommunikativ madaniyat, empatiya, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, kasbiy refleksiya, deontologik madaniyat va jamoaviy hamkorlik kabi psixologik omillar asosida shakllanadi.

Demak, shifokorlarni tayyorlash va ularning kasbiy malakasini oshirish jarayonida ijtimoiy-psixologik kompetentlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish zarur. Bu esa tibbiyot xodimlarining kasbiy yetukligini oshirish, bemor bilan samarali muloqot o‘rnatish hamda sog‘liqni saqlash tizimida insonparvarlik tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Андреева Г.М. Социальная психология. — Москва: Аспект Пресс, 2014.
2. Бодалев А.А. Психология общения. — Москва: Институт практической психологии, 2002.
3. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология. — Санкт-Петербург: Питер, 2011.
4. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. — Санкт-Петербург: Питер, 2013.
5. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. — Москва: Прогресс, 1994.
6. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
7. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.

8. Jabborov A.M. Kasbiy psixologiya asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
9. WHO. Framework for Action on Interprofessional Education and Collaborative Practice. — Geneva, 2010.
10. Epstein R.M., Hundert E.M. Defining and Assessing Professional Competence. Journal of the American Medical Association, 2002.

Yadgarova Sarvinoz Sayfiddinovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING LOYIHA ASOSIDAGI O‘QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining loyiha asosidagi o‘quv faoliyatini tashkil etishning pedagogik asoslari, metodik imkoniyatlari hamda ta’lim samaradorligiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, loyiha metodi orqali o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, muloqotga kirishish va muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida loyiha asosidagi ta’limning afzalliklari, o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatidagi o‘zgarishlar hamda amaliy natijalar ko‘rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *loyiha metodi, boshlang‘ich ta’lim, innovatsion texnologiyalar, o‘quv faoliyati, mustaqil ta’lim, ijodiy fikrlash, kompetensiya, pedagogik yondashuv.*

Аннотация. *В данной статье освещаются педагогические основы организации проектной учебной деятельности учащихся начальных классов, её методические возможности и влияние на эффективность образования. Также анализируются вопросы развития самостоятельного мышления, творческих способностей, коммуникативных навыков и умений решать проблемные ситуации посредством проектного метода. В ходе исследования раскрыты преимущества проектного обучения, изменения в деятельности учителя и учащихся, а также практические результаты.*

Ключевые слова: *проектный метод, начальное образование, инновационные технологии, учебная деятельность, самостоятельное обучение, творческое мышление, компетенция, педагогический подход.*

Annotatio. *This article discusses the pedagogical foundations of organizing project-based learning activities of primary school pupils, its methodological possibilities and its impact on educational effectiveness. The study also analyzes the development of independent thinking, creativity, communication skills and problem-solving abilities through project methods. The advantages of project-based learning, changes in teacher and pupil activities, and practical outcomes are highlighted in the research.*

Keywords: *project method, primary education, innovative technologies, learning activity, independent learning, creative thinking, competence, pedagogical approach.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o‘quv jarayoniga keng tatbiq etishni talab etmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirish, mustaqil fikrlashga o‘rgatish hamda ularning amaliy kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan loyiha asosidagi o‘quv faoliyatini tashkil etish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Loyiha asosidagi ta’lim o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi. Ushbu metod orqali o‘quvchilar muayyan muammo ustida izlanadi, ma’lumot to‘playdi, tahlil qiladi va yakuniy natijaga erishadi. Natijada ularda ijodiy yondashuv, hamkorlikda ishlash va o‘z fikrini erkin bayon etish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari yosh xususiyatidan kelib chiqib faol, qiziquvchan va yangilikka intiluvchan bo‘ladilar. Shu sababli loyiha metodi ularning tabiiy qiziqishini qo‘llab-quvvatlashda samarali vosita hisoblanadi. Ta’lim jarayonida turli loyiha ishlari tashkil etilishi o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi hamda bilimlarni mustahkam o‘zlashtirishga yordam beradi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi globallashuv davrida ta’lim sifatini oshirish va xalqaro standartlarga moslashtirish asosiy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Zamonaviy jamiyatda shaxsdan faqat bilim emas, balki amaliy faoliyat yurita olish, muammolarni mustaqil hal etish, jamoa bilan ishlash kabi kompetensiyalar talab qilinmoqda. Shu bois boshlang‘ich sinflardanoq loyiha asosidagi ta’limni yo‘lga qo‘yish muhim hisoblanadi.

Loyiha metodi o‘quvchini ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. An’anaviy darslarda o‘quvchi ko‘proq tinglovchi vazifasini bajarsa, loyiha asosidagi ta’limda u izlanadi, tahlil qiladi, xulosa chiqaradi va o‘z faoliyatini namoyon etadi. Bu esa o‘quvchilarning ta’limga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi.

Bugungi boshlang‘ich ta’lim amaliyotida o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalari yetarli darajada shakllanmaganligi kuzatilmoqda. Mazkur muammoni hal etishda loyiha asosidagi o‘qitish texnologiyasi samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagog olimlar tomonidan loyiha metodining nazariy asoslari keng tadqiq qilingan. Amerikalik pedagog Jon Dyui ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash zarurligini ta’kidlagan. Uning fikricha, o‘quvchi bilimni tayyor holda emas, balki faoliyat davomida egallashi lozim.

V.X. Kilpatrik loyiha metodini o‘quvchilarning mustaqil faoliyatiga asoslangan ta’lim shakli sifatida izohlagan. U loyiha ishlarini tashkil etishda o‘quvchilarning qiziqishi va ehtiyojlarini hisobga olish muhimligini qayd etgan.

O‘zbek olimlaridan N. Saidahmedov, J. Yo‘ldoshev, B. Farberman va boshqalar innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish masalalarini tadqiq etganlar. Ularning ilmiy ishlari loyiha metodining ta’lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini ochib beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, loyiha asosidagi ta’lim o‘quvchilarning nafaqat bilimini, balki hayotiy kompetensiyalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Muhokama. Boshlang‘ich sinflarda loyiha asosidagi o‘quv faoliyatini tashkil etish bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi. Dastlab loyiha mavzusi tanlanadi. Mavzu o‘quvchilarning yoshi, qiziqishi va o‘quv dasturiga mos bo‘lishi zarur. Keyingi bosqichda loyiha maqsadi va vazifalari belgilanadi.

Loyiha ishlari individual, juftlik yoki guruh shaklida tashkil etilishi mumkin. Guruhli loyiha ishlari o‘quvchilarda hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. O‘quvchilar vazifalarni taqsimlaydi, birgalikda izlanadi va umumiy natijaga erishadi.

Boshlang‘ich sinflarda quyidagi loyiha turlaridan foydalanish maqsadga muvofiq:

- ijodiy loyihalar;
- axborot loyihalari;
- amaliy loyihalar;
- tadqiqot loyihalari.

Masalan, “Tabiatni asraylik”, “Mening oilam”, “Kitob — bilim manbai” kabi loyihalar o‘quvchilarning ijodiy va mustaqil faoliyatini rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

Loyiha asosidagi ta’limda o‘qituvchi yo‘naltiruvchi va maslahatchi vazifasini bajaradi. O‘quvchi esa faol izlanuvchi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa ta’limning shaxsga yo‘naltirilgan tamoyilini amalga oshirish imkonini beradi.

1-Jadval

Loyiha asosidagi ta’limning afzalliklari	Natijasi
Mustaqil fikrlashni rivojlantiradi	O‘quvchi erkin xulosa chiqaradi
Jamoada ishlash ko‘nikmasini shakllantiradi	Hamkorlik muhiti yuzaga keladi
Ijodkorlikni oshiradi	Yangicha g‘oyalar paydo bo‘ladi

Muammoli vaziyatlarni hal etishga o‘rgatadi	Amaliy tafakkur rivojlanadi
O‘quvchini faol ishtirokchiga aylantiradi	Dars samaradorligi oshadi

Jadvalning tahlili. Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, loyiha asosidagi ta’lim o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, mustaqil fikrlash va muammolarni hal etish ko‘nikmalarining shakllanishi ta’lim samaradorligini oshiradi. Guruhli loyihalar orqali o‘quvchilar o‘zaro muloqot qilish va hamkorlikda ishlashni o‘rganadilar. Shu bilan birga, loyiha ishlari o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi hamda ularning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqaradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining loyiha asosidagi o‘quv faoliyatini tashkil etish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur metod o‘quvchilarning bilim olish jarayonidagi faolligini oshiradi, mustaqil fikrlash va ijodkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Loyiha asosidagi ta’lim orqali o‘quvchilar nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shuningdek, ularda jamoa bilan ishlash, muloqotga kirishish va mas’uliyat hissi shakllanadi. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim jarayonida loyiha metodidan samarali foydalanish pedagogik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelgusida boshlang‘ich sinflarda loyiha asosidagi ta’limni yanada takomillashtirish, innovatsion metodlarni keng joriy etish hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Saidahmedov N. “Yangi pedagogik texnologiyalar”. – Toshkent: Moliya, 2003.
2. Yo‘ldoshev J., Usmonov S. “Pedagogik texnologiya asoslari”. – Toshkent, 2004.
3. Farberman B. “Ilg‘or pedagogik texnologiyalar”. – Toshkent: Fan, 2000.
4. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. “Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari”. – Toshkent, 2006.
5. Dyui J. “Demokratiya va ta’lim”. – Moskva, 2000.
6. Kilpatrik V.X. “Loyiha metodi asoslari”. – Moskva, 1925.
7. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

Отамуратов Рустам Усканович ,
ГульДУ поддерживать докторант

ВЗАИМОСВЯЗЬ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ С ВОЗРАСТОМ И ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНЫМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ.

Аннотация. Дано в нашей работе, в мире все чаще развитый идущий тенденция о точнее люди самому себе секунд постепенно зависимый приехал приходящий социальный сети отрицательный стороны то есть в Интернет зависимости молодой аспекты и человека психоэмоциональный функции касательно зависимости о теоретический научный анализы данный это наша работа этот на поле любопытный и научный искатели для теоретический и научный важность профессия достигнет.

Ключ слова. Глобальный, коммуникация, связь, вызывающий привыкание, негативный, психоэмоциональный, эмоциональный, реальный, номинальный, материалистический.

Annotatsiya. Berilgan ishimizda, dunyodagi tobora rivojlanib borayotgan tendensiya haqida, aniqrog‘i insonlarni o‘ziga soniya sayin qaram etib kelayotgan Ijtimoiy tarmoqlarning

salbiy tomonlari ya'ni Internetga qaramlikning yosh jihatlari va shaxsning psixoemotsional xususiyatlari borasidagi bog'liqliklar haqidagi nazariy ilmiy tahlillar berilgan bo'lib, bu ishimiz ushbu sohaga qiziquvchi va ilmiy izlanuvchilar uchun nazariy va ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar. Global, muloqot, aloqa, addiktiv, negativ, psixoemotsional, hissiy, real, nominal, materialist.

Abstract. In our work, theoretical scientific analyses of the growing trend in the world, namely the negative aspects of social networks, which are increasingly making people dependent on them, namely the age aspects of Internet addiction and the psycho-emotional characteristics of the individual, are given, and this work is of theoretical and scientific importance for those interested in this field and researchers.

Keywords. Global, communication, communication, addictive, negative, psycho-emotional, emotional, real, nominal, materialistic.

Современный в мире каждый человек обычный в некотором смысле коммуникация делать, другие с коммуникация установка к необходимости постоянный в некотором смысле обращаться как приближается. Люди друг друга с лицом к лицу из коммуникации онлайн коммуникация предпочтительно они наблюдают. В Интернете различный активность и работа по дому это происходит потому, что пользователи Интернета снова это из сетей использовать их интересы эта тенденция усиливается в сети ещё больше в Интернет зависимость функции увеличение происходит.

«Сегодняшний в тот день информация технологии и интернет нашей жизни неразлучные к части вращается, вот и всё. потому что молодежь современный знание и навыки с рука важный «Это непростая задача», — говорит он. наша страна Глава: Ш. Мирзиёев.

У отдельных лиц в Интернет зависимости психологический и эмоциональный функции между зависимость два односторонний закрывать отношение доступны. Некоторые в обществе людей социальный из сетей 30 часов в неделю избыток использовать в них в Интернет зависимость диагноз положить для основа будет. Без ограничений возможности с жизнью в интернете все на фронты абсорбированный ушло. Опасность то есть он сам зависимый как положить возможный.

Из интернета использовать нарушение духовный это из интернета вредный или злоупотреблять использовать это означает. Это онлайн к играм зависимость, ее риски и отрицательный последствия входит. Онлайн к играм зависимость в настоящее время из интернета использовать нарушение самый хороший изучал форма мир здоровье хранилище Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) Международный болезни классификация (МБК) отдельно болезнь как включено.

Много исследователи онлайн к играм зависимость и с помощью интернета связанный другой болезней механизмы думаю, это похоже. Да, это так вот почему для онлайн к играм зависимость в соответствии с результаты. Он также используется для других интернет-приложений. В целом особенность заключается в контроль это потеря. Дом примеры компьютер игры, социальные сети, онлайн покупки и порнография потребление.

Из интернета использовать нарушение на самом деле зависимость организация так ли это? или нет, ученые между все еще неполный спорный вопрос. Критики, Интернет алкоголь такой как наркоман вещество с по сравнению они утверждают, что этого не произойдет. Напротив, это будет виртуальный контент войти предоставление или социальный связи содействие это инструмент.

Вот почему для критики для цель очень Важно: работа в интернете, игры. или социальный коммуникация платформа как использование разница да, это так. утверждение о наркотической зависимости принес выпуск вещь технологии нет, может быть пользователя поведение.

Большинство эксперты игра нарушение зависимость похожий к поведению Это считается зависимостью. Так это называет ВОЗ зависимость распознать как и

классификация из причин в результате этого, духовное здоровье нарушения в лечении эффективный что доказано уход также использовать методы возможный.

Исследовать этот показывает, что интернет зависимый те, кто были часто самому себе типичный психологический и эмоциональный к проблемам лицо они приходят и из интернета слишком снаружи использовать зачастую реальный мир от давления побег и негативные эмоции управление инструмент как используется.

В Интернет зависимость тенденция высокий был отдельных лиц часто отрицательный эмоциональный функции проявление они это делают:

Беспокойство и депрессия: Беспокойство и к депрессии склонный часто низкая самооценка и одиночество с вместе приближается.

Межличностные чувствительность и одиночество: Они межличностные в отношениях легко чувствительный и застенчивый так и будет в реальной жизни. сами себя они чувствуют себя одинокими и вот почему для сами себя чувствовать себя уместно для в интернет обращаться да, это так.

Эмоциональный заказ места плохой навыки: Настроение плохой когда они из интернета зависимость побег к их поведению похоже на «эмоциональный» инструмент "исцеления" как они используют.

Отрицательный личный функции: Исследовать этот показали, что невротизм, импульсы плохой управление и враждебность такой как отрицательный функции зависимость с заметный на уровне зависит от.

Рисунок 1. Возраст в соответствии с отрицательный эмоциональный характеристик описание

Выше данный с картинки наше видение возможно, 14 лет в течение психоэмоциональный система все еще полный не интегрирован быть, аффективный реакции высокий лабильность с описывается. На данном этапе беспокойство и депрессия симптомы больше ситуативный к персонажу имеет являются, они есть внешний социальный оценить чувствительность увеличивать с связанный без Межличностные чувствительность особенно интенсивный проявление будет, потому что «Самосознание» подростка всё ещё находится в процессе формирования. стабильный это не и рефлексивный сам оценка механизмы внешний к идее опирается на одиночество . чувство и социальный идентификация процесс достаточно несформированность с пояснил [2, С. 178]. Эмоциональный регулирование система этот в период импульсивно-аффективный на уровне работает, то есть когнитивный контроль компоненты (например, ингибирование) и снова оценка (слабая) развитый будет. В результате отрицательный личный особенности в частности невротизм и аффективный реактивность высокий в дисперсии проявление ему исполнится 18 лет. приходить экстрасенс разработка транзитивный на сцену прошёл и внутренний конфликты усиливается. В течение этого периода беспокойство и депрессивный симптоматика часто экзистенциальный и социальный факторы с определяется. То есть, определяется личность человека. профессиональный идентификация социальная роль выбор и будущее неопределенность когнитивный диссонанс Межличностные чувствительность медленно различает, но социальный принятие что нужно сделать нуждаться вверх остается. Одиночество. чувство этот поэтапно субъективный изоляция как прошлое возможно, то есть реальное социальное связи есть даже несмотря на то, что эмоциональный близость дефицит ощущается. Эмоционально регулирование механизмы развивающийся хотя они все еще полный не автоматизированный; когнитивный снова оценка и эмоциональный контроль стратегии эпизодический используется. Отрицательный личный функции структурирование на сцену индивидуальные различия точнее видимо начинается.

22 года в течение и психологический система относительно интегрированный к ситуации приходит и эмоциональный процессы над когнитивный контроль усиливается тревожность. и депрессия показатели общий в тренде уменьшается, потому что лично ситуация реалистичный оценка и подчеркнуть приспособление стратегии сформирован

будет. Межличностные отношения чувствительность селективный характер профессия воля, то есть человек все социальный к сигналам нет, может быть значительный к отношениям относительно чувствительность сохранять остается. Одиночество чувство и более качество с точки зрения трансформировано: это патология нет, может быть рефлексивный одиночество внешний вид проявление быть возможно. Эмоциональный регулирование система этот поэтапно когнитивно-аффективный интеграция на основе работает, то есть человек собственный эмоции сознательный соответственно управление, ре интерпретация сделать и приспособление способность имеет будет. Отрицательный личный функции стабилизированный, экстремальный внешний вид уменьшается, это и человека психологический зрелость уровень избыток доказательство дает.

Из интернета избыток использовать особенно развитый в полях высокий что литература в анализе данный [3, С. 12]. В частности, в США, Европе западный в некоторых частях и Юг Восточный Азия стран экономический указатели высокий существование также связан с быть возможно. Но наш наше исследование их молодой аспекты и экстрасенс к характеристикам соединение исследовать от прибывающих состоит из Вот и все.

Рисунок 2. Разработанный в странах В Интернет зависимости до возраста относительно анализ.

Этот данный из диаграммы так заключение существуют эмпирические метаанализы этот показывает, что подростковый возраст в течение в интернет зависимости формирование много факториал к этиологии имеет особенно для 14 - летних сам/сама дисперсия важный часть Например, в глобальном метаанализе . молодой фактор в интернет зависимость 24 % дисперсии Многие в США и Европа исследовать точно этот период пик Опасность этап как показывает . В этих странах в Интернет подчинения слишком излишек что изучается [4, Б. 3]. 23 года размер в течение в интернет зависимость снижаться к тренду имеет хотя это полностью не исчезает. С этого момента возраст относительная зависимость дифференциация наблюдения вот и все. в них жизненно важный позиции и разработка тренды психологический эмоциональный функции и молодой аспекты у людей различный экстрасенс функции особенно, отрицательный, отрицательный функции В Интернет зависимость увеличение идущий фактор что наше наблюдение возможный.

Рисунок 3. В Интернет иждивенцы психологический эмоциональный функции описание

Пользователи большинство из них — из интернета. когда они использовали в них в основном отрицательный чувства к поверхности выход возможность сказал и его/её вредный стороны большинство пользователи Но интернет слишком больше, чем страсть с интерес, потребность ощущение, навязчивый смартфон взгляд такой как аспекты с проявление быть те, кто смотрел.

Заключение. В Интернет зависимость чувств жестокий круг. В Интернет зависимый те, кто испытывает "стресс" в интернете вход - временный облегчение - больше стресса / собственный поведение контроль в процессе более цикл " вызова " падать остаться возможный:

Эскапизм: Люди в жизни академическая, работа или межличностные подчеркнуть лицо когда они придут , в виртуальный мир интернета сбежать выбор возможный.

Зависимость Поведение: Наркозависимые в интернет полностью данный они уходят и даже из системы после ухода затем в интернет вход о в мышлении продолжать Если у вас есть доступ к интернету входить если они этого не сделают, то они беспокойство или Они чувствуют себя подавленными.

Эмоциональный зависимость и изоляция: Онлайн виртуальное межличностное общение к отношениям слишком снаружи внимание сосредоточьтесь на реальном мире социальный поддерживать системы уменьшить брать вот оно, это и собственный по очереди одиночество и зависимость чувства укрепляет.

Использовал литература список

1. Узбекистан Республика Министры Статья суда " В сети Интернет" информация безопасность дальше улучшение меры Постановление № 707 от 05.09.2018 , https://lex.uz/uz/docs/-3893085

2. Отамуратов РУ (2023). Интернет социальный сети пользователи деятельности самому себе типичный функции с личный характеристик коммуникация . МедЮнион , 2 (1), 177-182.

3. Ракель Лозано- Бласко , МªПилар Латорре -Мартинес, Алехандра Кортес-Паскуаль, Зависимость от экрана: метаанализ интернет-зависимости в подростковом возрасте, Обзор услуг для детей и молодежи, Том 135, 2022, 106373, ISSN 0190-7409, https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2022.106373 .

4. Ракель Лосано- Бласко , Альберто Килес Робрес , Альберто Сото Санчес, Интернет-зависимость у молодых людей: метаанализ и систематический обзор, Computers in Human Behavior, том 130, 2022, 107201, ISSN 0747-5632, https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107201 . (https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0747563222000231)

5. Юэ Ван и Юлай Цзэн : Взаимосвязь между одиночеством и интернет-зависимостью: метаанализ, опубликовано: 19 марта 2024 г., том 24, статья № 858, (2024)

6. www.statis.com

Bomurodov shoxzod bekzod o‘g‘li
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

MAHALLADA PSIXOLOGIK XIZMAT KO‘RSATISH TIZIMI: DOLZARB MUAMMOLAR VA TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Annotatsiya . *Mazkur tezisda mahallada psixologik xizmat ko‘rsatish tizimining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Aholining psixologik salomatligini mustahkamlash, oilaviy nizolar, yoshlar muammolari, stress, zo‘ravonlik va ijtimoiy moslashuv bilan bog‘liq masalalarni hal etishda mahalla psixologik xizmatining o‘rni yoritilgan. Shuningdek, mahalla tizimida psixologik xizmat ko‘rsatishning mavjud holati, muammolari hamda uni takomillashtirish istiqbollari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *mahalla, psixologik xizmat, psixologik salomatlik, profilaktika, psixologik maslahat, oilaviy munosabatlar, yoshlar, ijtimoiy moslashuv.*

Аннотация. *В данной работе рассматриваются теоретические и практические аспекты системы психологической службы в махалле. Освещается роль психологической помощи в укреплении психологического здоровья населения, профилактике семейных конфликтов, решении проблем молодежи, стрессовых состояний, насилия и социальной адаптации. Также анализируются существующее состояние психологической службы в махаллях, основные проблемы и перспективы ее совершенствования.*

Ключевые слова: *махалля, психологическая служба, психологическое здоровье, профилактика, психологическое консультирование, семейные отношения, молодежь, социальная адаптация.*

Abstract. *This paper examines the theoretical and practical aspects of the psychological service system in local communities (mahallas). The role of psychological assistance in strengthening mental health, preventing family conflicts, addressing youth problems, stress, violence, and social adaptation issues is highlighted. The current state of psychological services in mahallas, existing challenges, and prospects for their improvement are scientifically substantiated.*

Keywords: *mahalla, psychological service, mental health, prevention, psychological counseling, family relations, youth, social adaptation.*

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida insonning psixologik salomatligini saqlash va mustahkamlash davlat hamda jamiyat oldidagi ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy hayot sur'atlarining tezlashuvi, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar, oilaviy munosabatlarning murakkablashuvi hamda yoshlar orasida uchrayotgan turli ijtimoiy-psixologik muammolar psixologik xizmat tizimini rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda.

O'zbekiston Respublikasida mahalla fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish instituti sifatida nafaqat ijtimoiy, balki ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy vazifalarni ham amalga oshirib kelmoqda. Shu sababli mahallalarda professional psixologik xizmat ko'rsatish tizimini shakllantirish aholining psixologik farovonligini ta'minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Mahalla tizimi oilalar, yoshlar, xotin-qizlar, keksalar va ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar bilan bevosita ishlovchi institut bo'lib, psixologik muammolarni erta aniqlash va ularning oldini olish imkoniyatiga ega. Mazkur imkoniyatlardan samarali foydalanish esa psixologik xizmat faoliyatini ilmiy asosda tashkil etishni talab etadi.

Mavzuning dolzarbligi. So'nggi yillarda jamiyatda ruhiy zo'riqish, stress, depressiv holatlar, oilaviy nizolar, ajrimlar, yoshlar orasidagi deviant xulq-atvor va turli qaramliklarning ortib borishi psixologik yordamga bo'lgan ehtiyojni keskin oshirmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, ruhiy salomatlik muammolari insonlarning hayot sifati va mehnat unumdorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Mahallalarda aholiga psixologik xizmat ko'rsatish tizimini rivojlantirish orqali:

- oilaviy nizolarni kamaytirish;
- ajrimlarning oldini olish;
- yoshlarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash;
- zo'ravonlik holatlarini profilaktika qilish;
- aholi psixologik madaniyatini oshirish;
- ruhiy salomatlikni mustahkamlash mumkin.

Ayniqsa, bugungi kunda mahalla yettiligi faoliyatida psixologlarning ishtiroki kuchayib borayotganligi ushbu masalaning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda. Shu nuqtai nazardan, mahallada psixologik xizmat ko'rsatish tizimini o'rganish va takomillashtirish dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama. Psixologik xizmat tushunchasi shaxsning ruhiy salomatligini saqlash, rivojlantirish hamda psixologik muammolarni bartaraf etishga qaratilgan professional faoliyatni anglatadi. Mahalla sharoitida psixologik xizmatning asosiy maqsadi aholi turli qatlamlarining psixologik ehtiyojlarini aniqlash va ularga malakali yordam ko'rsatishdan iborat.

Mahalla psixologining faoliyati bir necha asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi. Birinchi navbatda, psixologik diagnostika orqali fuqarolarning ruhiy holati, oilaviy muammolari, stress darajasi va shaxslararo munosabatlari o'rganiladi. Diagnostika natijalari asosida psixologik maslahat va korreksion ishlar tashkil etiladi.

Mahallada psixologik xizmatning yana bir muhim vazifasi profilaktik faoliyatdir. Profilaktik tadbirlar orqali oilaviy nizolar, zo'ravonlik, suitsidal xatti-harakatlar, yoshlar o'rtasidagi huquqbuzarliklar va turli qaramliklarning oldi olinadi. Bunday tadbirlar seminarlar, treninglar, davra suhbatlari va psixoedukatsion mashg'ulotlar shaklida amalga oshiriladi.

Yoshlar bilan ishlash mahalla psixologik xizmatining eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'smirlik va yoshlik davri shaxs rivojlanishining murakkab bosqichi bo'lib, bu davrda identifikatsiya inqirozi, emotsional beqarorlik va kasbiy o'zini belgilash muammolari kuzatiladi. Shu sababli yoshlarning psixologik moslashuvini ta'minlash, kasbiy yo'naltirish va hayotiy maqsadlarini shakllantirishda psixologik xizmat muhim ahamiyat kasb etadi.

Xotin-qizlar bilan ishlash ham alohida e'tibor talab qiladi. Oilaviy munosabatlar, reproduktiv salomatlik, zo'ravonlik holatlari va ijtimoiy faollik bilan bog'liq masalalarda psixologik yordam ko'rsatish xotin-qizlarning psixologik farovonligini ta'minlaydi.

Mahallalarda psixologik xizmat faoliyatining samaradorligi ko‘p jihatdan psixologlarning kasbiy kompetentligiga bog‘liq. Shu sababli mahalla psixologlarini muntazam ravishda malaka oshirish kurslari, treninglar va ilmiy-amaliy seminarlar orqali tayyorlash zarur hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mahallalarda psixologik xizmat ko‘rsatish tizimida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, psixolog kadrlar yetishmasligi, moddiy-texnik bazaning yetarli emasligi, aholining psixologik madaniyati pastligi hamda psixologik yordamga murojaat qilish ko‘nikmalarining to‘liq shakllanmaganligi xizmat samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Kelgusida mahallalarda psixologik xizmatni rivojlantirish uchun raqamli texnologiyalar asosida onlayn maslahat xizmatlarini yo‘lga qo‘yish, psixologik monitoring tizimini yaratish hamda mahalla, ta’lim muassasalari va sog‘liqni saqlash tashkilotlari hamkorligini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Mahallada psixologik xizmat ko‘rsatish tizimi aholining psixologik salomatligini mustahkamlash, oilaviy va ijtimoiy muammolarni barvaqt aniqlash hamda ularni bartaraf etishda muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Mahalla aholiga eng yaqin ijtimoiy institut sifatida psixologik xizmatni samarali tashkil etish uchun qulay imkoniyatlarga ega.
2. Psixologik xizmat oilaviy nizolar, stress, zo‘ravonlik va deviant xulq-atvorning oldini olishda muhim profilaktik vosita hisoblanadi.
3. Yoshlar, xotin-qizlar va ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarga psixologik yordam ko‘rsatish jamiyat barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.
4. Mahalla psixologlarining kasbiy kompetentligini oshirish xizmat sifatini yaxshilashning asosiy omillaridan biridir.
5. Mahallalarda zamonaviy va innovatsion psixologik xizmat tizimini shakllantirish aholining ruhiy salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mahalla institutini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmon va qarorlari.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2020.
4. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
5. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2021.
6. Nishonova Z.T., Alimuhamedov A. Psixologik xizmat asoslari. – Toshkent, 2020.
7. Абрамова Г.С. Практическая психология. – Москва: Академия, 2021.
8. Немов Р.С. Психология. – Москва: Владос, 2020.

Dusmuratov Mansur Baysoatovich,
ChDPU dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

KREDIT-MODUL TA'LIM SHAROITIDA DUNYO DAVLATLARINING O'ZARO KREDITLARNI TAN OLISH VA ALMASHISH MASALASI

Annotatsiya. *Kredit-modul tizimi dunyoning ilg'or mamlakatlari oliy ta'lim tizimida keng qo'llanilayotgan ta'lim tizimdir. Ushbu ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlaridan biri akademik mobillikning mavjudligidir. Ushbu maqolada ilg'or ta'lim tizimiga ega bo'lgan dunyo mamlakatlarining ta'limdagi kredit tizimlari va ulardan ECTS kredit modul tizimiga o'tish qoidalari haqida so'z yuritiladi.*

Kalit so'zlar. *ECTS tizimi, Boloniya jarayoni, ta'lim o'lchovi; oliy ta'lim tizimi, kreditlar miqdori, akademik mobillik.*

Аннотация. *Кредитная-модульная система – эта система образования, которая широко используется в системе высшего образования развитых стран мира. Одной из особенностей этой системы образования является наличие академической мобильности. В статье рассматриваются системы образовательных кредитов стран мира с развитой системой образования и правила перехода от них к кредитно-модульной системе.*

Ключевые слова: *Система ECTS, измерение образований, система высшего образования, число кредитов, академическая мобильность.*

Abstract. *The credit-module system is an education system that is widely used in the higher education system of the developed countries of the world. One of the features of this education system is availability of academic mobility. The article is devoted to the educational credit systems of the countries of the world with a developed education system and the rules for the transition from them to a credit-module system.*

Keywords. *Europe credit and transfer system, Bologna proses, measurement of education, high education system, amount of creditsб academic mobility.*

Kirish. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oftyabrdagi PF-5847-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" da boshqa bir qator masalalar bilan birga mamalakatimizda kredit-modul tizimini keng joriy etish bo'yicha aniq vazifalar belgilab berilgan edi. O'zbekiston Respublikasi suveren mamlakat sifatida mamlakatning kelajagi uchun mustahkam poydevor qurish va rivojlangan mamlakatlar darajasiga erishish uchun kelajak avlodning bilimli va barkamol bo'lib yetishishi ta'minlash maqsadida ilg'or xorij tajribalarni joriy etmoqda. Hozirda dunyoning 48 ta mamlakati ishtirokchisiga aylangan Bolonya deklaratsiyasiga O'zbekiston Respublikasining qo'shilishi va ta'lim tizimiga kredit-modul tizimini joriy etish borasida ishlarning boshlab yuborilishi mamlakat oliy ta'lim tizimida zamonaviy o'zgarishlar davrini boshlab berdi. Mazkur maqolada dunyo mamlakatlarining ta'lim tizimida kredit-modul tizimining o'ziga xos xususiyatlari, turli davlatlar oliy ta'limidagi kredit tizimlaridan ECTS kredit-modul tizimiga o'tish qoidalari, ECTS tizimining imkoniyatlari va afzalliklari borasida so'z yuritiladi [1].

Asosiy qism. 1999 yilda esa Italiyaning Boloniya shahrida 29 ta davlat tomonidan Bolonya deklaratsiyasining qabul qilinishi har bir a'zo davlatga yangi vazifalarni, ya'ni umumiy holatlarini inobatga olgan holda milliy modelni yaratish uchun oliy ta'lim va oliy ta'limdan keyingi ta'limda islohotlar o'tkazish zarurligini shart qilib qo'ydi. Bolonya deklaratsiyasida ikki bosqichli "bakalavr-magistr" oliy ta'lim darajalari aslida anglosakson tuzilmasinig umumiylikka yetaklovchi instrumenti hisoblanadi, bunda kreditlar, imtihonlar va diplomlar o'zaro tan olinadigan darajaga keltiriladi [5].

Hammamizga ma'lumki, ECTS kredit-modul tizimi mamlakatimiz oliy ta'limi uchun yangilik bo'lib, yurtimiz ta'lim sohasida 2020-2021 o'quv yilidan boshlab bosqichma-bosqich joriy etila boshlandi. Bunda ECTS kredit-modul tizimining har xil jihatlarini o'rganib chiqishda xorij davlatlari va O'zbekiston Respublikasi ta'limini qiyoslash lozim bo'ladi. Ammo ularni bittama-bitta solishtirib chiqish o'rniga xorij davlatlari amalda foydalanadigan kredit o'lchov

modellarini qiyoslash yetarlidir. Hozirda ko‘plab rivojlangan davlatlar asosan AQSh va Yevropa ta’lim tizimini o‘zlarining oliy ta’limlariga joriy qilayotgan bo‘lsa-da, dunyo bo‘yicha kredit ta’lim tizimining 4 ta modeli mavjud. Boshqach aytganda, jahon amaliyotida Amerika Qo‘shma Shtatlari kredit tizimi (USCS – *United States Credit System*), Kreditlarni to‘plash va o‘tkazishning Britaniya tizim (CATS – *Credit Accumulation and Transfer System*), Yevropa kredit tizimi (ECTS – *European Credit Transfer and Accumulation System*), Universitet Kreditlarini o‘tkazishning Osiyo-Tinch okeani tizimi (UCTS – *University Credit Transfer System*) eng keng tarqalgan tizimlar hisoblanadi [3, 19-20-b.], [3, 18-19-b.].

“Kredit soat” tizimi dastlab AQShda paydo bo‘lgan va takomillashgan. Amerika ta’limining atoqli namoyandasi Charlz Eliot birinchi bo‘lib “kredit-soat” tushunchasini kiritdi va uni joriy qildi. Bakalavr yoki Magistr darajasini olish uchun talaba belgilangan miqdordagi kredit-soatlarni jamg‘arishi shart. AQShda qabul qilingan USCS tizimida kredit-soat – bu o‘qish vaqtiga asoslangan o‘lchovdir. Masalan, bakalavriatda 1 kredit-soat talabaning semestr davomida har haftadagi 1 akademik soat (50 minut) auditoriya ishiga tengdir. Bundan tashqari har bir ausitoriyada yana 2 akademik soat (100 minut) mustaqil ish qo‘shib beriladi. Agar AQSh universitetlari va kollejlarida 1 semestrning 14–16 hafta davomiylikka ega ekanligini e’tiborga olsak, u holda 1 kredit-soatni

$$1 kredit - soat = \{14-16\} akademik\ soat\ auditoriya\ mashg'uloti + \\ + \{28-32\} akademik\ soat\ mustaqil\ ta'lim\ mashg'uloti \quad (1)$$

ko‘rinishda ifodalash mumkin. Xuddi shuningdek, 1 semestrdagi o‘qish hajmini o‘rtacha 15 kredit-soat deydigan bo‘lsak, u hoda uni

$$15 kredit - soat = \{210-240\} akademik\ soat\ auditoriya\ mashg'uloti + \\ + \{420-480\} akademik\ soat\ mustaqil\ ta'lim\ mashg'uloti \quad (2)$$

ko‘rinishda ifodalash mumkin. bu esa talabaning har haftada 15 soat auditoriyada va yana 30 soat kutubxonada ilm olishi deganidir [3, 4].

Buyuk Britaniya ta’lim tizimida Kreditlarni to‘plash va o‘tkazishning Britaniya tizim, ya’ni CATS tizimi amala qiladi. Bu tizimning maqsadi malaka xujjatlari tizmini har bir tur uchun alohida kreditlar belgilash orqali tartibga solish va yagonalshtirishdan iboratdir. CATS tizimi Birlashgan Qirollikda, Janubiy Afrikada va Yangi Zelandiyada keng foydalaniladigan ta’lim tizimidir.

CATS tizimi bo‘yicha akademik yil 1200 shartli o‘quv soatidan yoki 120 britaniya kreditidan iborat. Shartli o‘quv vaqti deganda, talabaning biror fanni o‘zlashtirishi uchun sarflaydigan soatlar yig‘indisi tushuniladi. Shartli vaqt auditoriya auditoriya mashg'ulotlari, loyiha ustida ishlash, asosiy amaliy ishlar, mustaqil ta’lim mashg‘ulotlari, imtihonlarga tayyorgarlik ko‘rish va ularni topshirish kabi faoliyatlarni, ya’ni fanni o‘zlashtirish uchun lozim bo‘lgan barcha turdagi faoliyatlarni o‘z ichiga oladi. Agar Britanyada 1 akademik yilda 8 ta fan o‘qitiladi deyilsa, demak har bir fan uchun 15 Britaniya krediti yoki 150 shartli o‘quv soati sarflanadi deb tushunish kerak. Demak, bunda talabaning shartli o‘quv vaqti 150 shartli o‘quv soatiga teng ekan [3, 31-32-b.], [2, 22-b.].

Ispaniyada kreditni aniqlashga boshqacha yondashiladi, ya’n har bir kredit 10 auditoriya soatiga mos mashg‘ulotdan iborat. Jamg‘arilgan kreditlarning yig‘indi miqdoriga qarab talabaning o‘zlashtirishi baholanadi. Nazariy va amaliy mashg‘ulotlar bo‘yicha alohida kreditlar to‘planadi. Hatta kreditlarni auditoriya mashg‘ulotlaridan tashqari boshqa o‘quv ishlarini bajarib ham olish mumkin.

Ispaniyadagi universitetlar ko‘p bosqichli bo‘lib, ular quyidagi davrlarni o‘z ichiga oladi:

- birinch ta’lim davri kamida 3 yil davom etadi va u 180–270 ispan kreditiga mos keladi;
- umumiy 4–5 yilga (tibbiyot mutaxassisliklari uchun 6 yilga) mo‘ljallangan birlashtirilgan birinchi va ikkinchi davrlar: bunda birinchi davr 2–3 yil, ikkinchisi 3 yil davom etadi;
- ikkinchi davr – yakka tartibda;
- uchinchi davr – doktorantura.

Birinchi davr yakunida talabalarga “Diplomado”, “Arquitecto Tecnico” va “Ingeniero Tecnico” kabi akademik darajalari berilsa, ikkinchi davr yakunida talabalarga “Licenciado”, “Arquitecto” va “Ingeniero Superior” kabi akademik darajalari beriladi. Doktrolik darajai esa uchinchi davrni muvaffaqiyatli tamom-lagan va dissertatsiya yozib uni himoya qilganlarga beriladi.

Svetsiya oliy ta’lim tizimida 1 shved krediti 1 haftalik o‘qish yuklamasiga teng deb qabul qilingan. Bu tizim o‘quv rejalarini tuzishni va talabalarning bajargan o‘quv soatlarni hisob-kitob qilishni yengilatish uchun joriy qilingan. Shvetsiya universitetlarida akademik yilini 40 haftalik o‘quv yuklamasi tashkil qilib, bunda 20 hafta kuzgi semestrda va 20 hafta bahorgi semestrda o‘qish bo‘ladi. Shunday qilib, talaba o‘quv yili davomida ma’ruzalarni yakka tartibdagi ishlar va boshqa ishlarni qo‘shib hisoblaganda jami 40 shved krediti jamg‘arish kerak [2, 21-b.].

Gollandiya akademik dasturlari talabalarni diplom beriladigan sohalarga yo‘naltiradi. Hattoki, birinchi o‘quv yilida ham talabalar umumiy fanlarni o‘qishmaydi. Chunki bunday fanlar maktab ta’limining oxirgi ikki yili daturiga kiritilgan. Har bir fanning hajmi universitet kataloglarida ko‘rsatilgan sinov birliklari bilan o‘lchanadi. Universitetdagi akademik o‘quv yili 5 ta semestrga bo‘lingan bo‘lib, bunda har semestrda talaba 2–3 ta fanni o‘qib o‘zlashtiradi. Bunga sabab ularda modulli ta’lim tizimining qo‘llanilishi bo‘lib, har bir fan bo‘yicha dars mashg‘ulotlari intensiv sur’atda o‘tilib, qisqa vaqtda tugaydi. Boshqacha aytganda, bitta fan bo‘yicha darslar haftasiga bir necha martadan, har kuniga bir necha soatdan o‘tiladi [2, 22-b.], [5].

Osiyo-Tinch okeani mintaqasi uchun UCTS tizimi, ya’ni Universitet Kreditlarini o‘tkazishning Osiyo-Tinch okeani tizimi mavjud (1-diagrammaga qarang). Bu tizimga mintaqaning yirik davlatlari – Yaponiya va Xitoy umuman qo‘shilmagan. Bu tizimning dastlabki tajriba sxemasi 5 yilga (1999–2004 yillar) mo‘ljallangan UMAP (Osiyo-Tinch okeani mintaqasida universitetlar mobilligi) tashkilotining maqsadi mintaqadagi va dunyoning boshqa mintaqasidagi davlatlar bilan xorijiy universitetlar kreditlarini o‘zaro tan olish hamda talabalar almashinuvini samarali yo‘lga qo‘yish bo‘lgan [6, 7]. UMAP talabalar almashinuvi shartlari batafsil ifodalanagan ikki tomonlama kelishuvlarni yuzishda universitetlarga ko‘mak beradi va ularni qo‘llab quvvat-laydi. Xuddi ECTSdagi kabi UCTSda ham, asosiy maqsad talabaning xorijda olgan kreditlarini o‘qishga jo‘natuvchi universitet tomonidan qayta qabul qilinishini kafolatlash, shu orqali UMAPning samarasini oshirish hamda talabalarning mobilligini oshirishga qaratilgan [3,4,5].

Xulosa. Demak, dunyo oliy ta’lim tizimimining tarixiy rivojlanish bosqichlari, rivojlangan davlatlar ta’lim tizimlari, ularda ta’limning kredit o‘lchov birliklari hamda bu birliklardan universal ECTS kredit-modiul tiizmiga o‘tish qoidalari haqida ma’lumotga ega bo‘lish ham. Shuning uchun ham hozirgi kunda kredit modul tizimi bo‘yicha faoliyat olib borayotgan jahondagi eng ilg‘or oliy ta’lim muassasalaridagi talim jarayonlarini organish, kredit tizimi asosida ta’lim jarayonlarini tashkil etish va uning sifatini ta’minlashning innovatsion metodlarini ishlab chiqish, kredit modul tizimida o’quv jarayonining uslubiy ta’minotini tayyorlash tamoyillarini yaratish, kredit modul tizimi asosida ta’lim natijalarini baholash usullarini o’rganish, eng asosiy jihatlar hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 31 декабрдаги 824-сон қарори билан ишлаб чиқилган Олий таълим муассасаларида ўқув жараёнига кредит-модуль тизимини жорий этиш тартиби тўғрисида НИЗОМ.

2. Usmonov B.Sh., Xabibullayev R.A. Oliy o‘quv yurtlarida o‘quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish, o‘quv qo‘llanma. Toshkent.: “Tafakkur” nashriyoti, 2020 y. –120 b.

3. Ashurova N.M. Kredir-modul tizimida talabalarning o‘quv faoliyatini takomillashtirish (ingliz tili). Monografiya. – Termiz.: Termiz Publishing Center, 2024. –141b.

4. John Biggs and Catherine Tang. Teaching for Quality Learning at University, 4th edition. New York.: “McGraw-Hill Education” Society for research into Higher Education and Open University Press, 2011. –418b.

5. Мирзаева Л.Б. Самостоятельная работа студентов как важнейший компонент образовательного процесса. – Ташкент: Наука и образование, 2018. – 120 с.

Шаропов Жамшид Дилмуродович
Аспирант Бухарском международном университете

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация *В данной статье рассматриваются психологические особенности формирования военных представлений у подростков. Анализируются возрастные и индивидуально-психологические факторы, влияющие на процесс становления представлений о военной службе, патриотизме, гражданском долге и защите Родины. Особое внимание уделяется роли семьи, образовательных учреждений, средств массовой информации и военно-патриотического воспитания в формировании военных представлений подростков. Определены основные психологические механизмы, способствующие развитию положительного отношения к военной деятельности и готовности к выполнению гражданских обязанностей. Результаты исследования могут быть использованы в практике психологического сопровождения, военно-патриотического воспитания и образовательной деятельности.*

Ключевые слова: *подростки, военные представления, психологические особенности, военно-патриотическое воспитание, патриотизм, гражданский долг, психологическое развитие, военная служба.*

Annotation *This article examines the psychological characteristics of the formation of military perceptions among adolescents. The study analyzes age-related and individual psychological factors that influence the development of adolescents' views on military service, patriotism, civic responsibility, and national defense. Special attention is paid to the role of family, educational institutions, mass media, and military-patriotic education in shaping military perceptions. The main psychological mechanisms that contribute to the development of a positive attitude toward military activities and readiness to fulfill civic duties are identified. The findings of the study can be applied in psychological support practices, military-patriotic education programs, and educational activities aimed at fostering responsible and patriotic youth.*
Keywords*: adolescents, military perceptions, psychological characteristics, military-patriotic education, patriotism, civic responsibility, psychological development, military service.*

Введение: В современных условиях развития общества вопросы военно-патриотического воспитания молодежи приобретают особую актуальность. Формирование у подрастающего поколения позитивного отношения к защите Родины, осознания гражданского долга и ответственности за безопасность государства является одной из важных задач системы образования и воспитания. Особое значение в данном процессе имеет подростковый возраст, который характеризуется интенсивным развитием личности, формированием мировоззрения, ценностных ориентаций и жизненных установок.

Военные представления подростков формируются под воздействием различных социальных и психологических факторов, среди которых важную роль играют семья, образовательная среда, средства массовой информации, социальные сети и военно-патриотические мероприятия. Содержание и направленность этих представлений оказывают существенное влияние на отношение подростков к военной службе, патриотическим ценностям и готовности выполнять гражданские обязанности.

Изучение психологических особенностей формирования военных представлений у подростков позволяет выявить механизмы их становления, определить факторы, способствующие развитию положительного отношения к военной деятельности, а также разработать эффективные методы психолого-педагогического сопровождения военно-патриотического воспитания молодежи.

Целью данной статьи является анализ психологических особенностей формирования военных представлений у подростков и определение основных факторов, влияющих на данный процесс.

Обзор литературы Проблема формирования представлений личности в подростковом возрасте является одним из важных направлений современной психологии и педагогики. Подростковый возраст рассматривается исследователями как период активного становления самосознания, ценностных ориентаций, мировоззрения и социальной идентичности. В связи с этим особую значимость приобретает изучение факторов, влияющих на формирование военных представлений у подростков.

Теоретические основы исследования представлений личности были заложены в трудах Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, С.Л. Рубинштейна и других ученых, которые рассматривали развитие психики как результат взаимодействия личности и социальной среды. Согласно культурно-исторической теории Л.С. Выготского, формирование представлений происходит в процессе усвоения социального опыта и общественных ценностей.

Психологические особенности подросткового возраста подробно изучались Л.И. Божович, Д.Б. Элькониным, И.С. Коном и другими исследователями. В их работах отмечается, что именно в подростковом возрасте происходит интенсивное формирование жизненных целей, убеждений и отношения к общественно значимым видам деятельности, включая военную службу и защиту Отечества.

Вопросы военно-патриотического воспитания молодежи нашли отражение в исследованиях отечественных и зарубежных ученых. Авторы подчеркивают, что патриотическое сознание и положительное отношение к военной деятельности формируются под влиянием семьи, образовательных учреждений, социальных институтов и средств массовой коммуникации. Важную роль в этом процессе играют примеры героизма, историческая память народа и целенаправленная воспитательная работа.

Современные исследования показывают, что содержание военных представлений подростков определяется не только традиционными институтами социализации, но и информационной средой, включая интернет-ресурсы и социальные сети. Это требует разработки новых психолого-педагогических подходов к формированию объективных и позитивных представлений о военной службе, гражданском долге и национальной безопасности.

Анализ научной литературы свидетельствует о том, что проблема формирования военных представлений у подростков остается актуальной и требует дальнейшего изучения с учетом современных социальных и психологических условий развития личности.

Методология Методологическую основу данного исследования составляют основные положения современной психологии о развитии личности в подростковом возрасте, а также культурно-исторический и деятельностный подходы. В рамках культурно-исторической теории Л.С. Выготского развитие психических процессов рассматривается как результат усвоения социального опыта и интериоризации общественных ценностей. Деятельностный подход (А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн) позволяет рассматривать формирование военных представлений как результат активного взаимодействия подростка с социальной средой.

В исследовании использовались следующие методы: теоретический анализ психолого-педагогической литературы, обобщение и систематизация научных данных, сравнительный анализ, а также эмпирические методы, включающие анкетирование, беседу и наблюдение за подростками. Для обработки полученных данных применялись методы качественного и количественного анализа.

Исследование проводилось с учетом возрастных особенностей подростков, их социальной среды, уровня сформированности ценностных ориентаций и индивидуально-психологических характеристик. Особое внимание уделялось влиянию семьи, образовательной среды, средств массовой информации и военно-патриотических мероприятий на процесс формирования военных представлений.

Выборка исследования включала подростков определённого возрастного диапазона, что позволило выявить общие тенденции и индивидуальные различия в формировании их военных представлений. Надежность и достоверность результатов обеспечивались

комплексным использованием методов исследования и сопоставлением полученных данных.

Обсуждение: Полученные результаты исследования позволяют сделать вывод о том, что формирование военных представлений у подростков представляет собой сложный и многокомпонентный процесс, зависящий от совокупности социальных и психологических факторов. В подростковом возрасте данные представления находятся в стадии активного становления и подвержены значительному влиянию внешней среды.

Анализ эмпирических данных показал, что наибольшее влияние на формирование военных представлений оказывают семья и образовательная среда. Подростки, которые воспитываются в условиях выраженной гражданско-патриотической направленности, демонстрируют более устойчивые и позитивные представления о военной службе, защите Родины и гражданском долге. В то же время недостаток целенаправленного воспитательного воздействия может приводить к неопределенности или противоречивости данных представлений.

Значимую роль также играют средства массовой информации и цифровая среда. Современные подростки активно взаимодействуют с информационными потоками, что способствует формированию как позитивных, так и искаженных представлений о военной деятельности. В этой связи возрастает необходимость развития критического мышления и медиаграмотности у подростков.

Сравнительный анализ показал наличие индивидуальных различий в уровне сформированности военных представлений, что связано с личностными особенностями, уровнем социальной зрелости и системой ценностных ориентаций. Подростки с более высоким уровнем гражданской ответственности демонстрируют более осознанное отношение к вопросам военной службы.

Таким образом, обсуждение результатов подтверждает важность комплексного психолого-педагогического подхода к формированию военных представлений у подростков, включающего взаимодействие семьи, школы и социальных институтов.

Заключение Проведённое исследование позволило выявить психологические особенности формирования военных представлений у подростков и определить основные факторы, влияющие на данный процесс. Установлено, что подростковый возраст является сензитивным периодом для становления ценностных ориентаций, мировоззрения и гражданской позиции, включая отношение к военной службе и защите Родины.

Результаты исследования подтверждают, что формирование военных представлений носит многофакторный характер и осуществляется под влиянием семьи, образовательной среды, средств массовой информации и социальных институтов. Наиболее значимую роль в этом процессе играет целенаправленное военно-патриотическое воспитание, способствующее развитию у подростков чувства гражданской ответственности, патриотизма и готовности к выполнению общественно значимых обязанностей.

Выявлено, что содержание и направленность военных представлений зависят от индивидуально-психологических особенностей подростков, уровня их социальной зрелости и сформированности ценностной системы. Подростки с устойчивыми нравственными установками и высоким уровнем гражданской ответственности демонстрируют более осознанное и позитивное отношение к вопросам военной службы.

Таким образом, результаты исследования подтверждают необходимость комплексного психолого-педагогического подхода к формированию военных представлений у подростков. Перспективным направлением дальнейших исследований является разработка и внедрение эффективных программ военно-патриотического воспитания с учетом современных социальных условий и информационной среды.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. — М.: Смысл, 2005.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1977.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2002.

4. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. — М.: Просвещение, 1968.
5. Эльконин Д.Б. Психология развития. — М.: Академия, 2007.
6. Кон И.С. Психология юношеского возраста. — М.: Просвещение, 1989.

Исабаев Абдукарим Комилжонович
Аспирант Бухарском международном университете

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ КОРРЕКЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ТРЕВОЖНОСТИ У СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Аннотация *В данной статье рассматриваются психологические детерминанты коррекции эмоциональной тревожности у сотрудников органов внутренних дел. Анализируются основные причины возникновения тревожных состояний в профессиональной деятельности, связанные с высоким уровнем стресса, эмоциональной нагрузкой, ответственностью за принятие решений и специфическими условиями службы.*

Особое внимание уделяется психологическим факторам, влияющим на эффективность коррекционных мероприятий, включая индивидуально-личностные особенности сотрудников, уровень стрессоустойчивости, особенности профессиональной мотивации и системы психологической поддержки. Рассматриваются современные подходы к снижению эмоциональной тревожности, такие как психокоррекционные тренинги, методы саморегуляции, когнитивно-поведенческие техники и психопрофилактические мероприятия.

Результаты исследования могут быть использованы в системе психологического сопровождения сотрудников органов внутренних дел, а также при разработке программ профилактики профессионального стресса и повышения психологической устойчивости.

Ключевые слова: *эмоциональная тревожность, сотрудники органов внутренних дел, психологические детерминанты, стресс, психокоррекция, профессиональная деятельность, психологическая устойчивость.*

Annotation *This article examines the psychological determinants of correcting emotional anxiety among employees of internal affairs bodies. The study analyzes the main causes of anxiety states in professional activity, which are associated with high levels of stress, emotional overload, responsibility for decision-making, and specific service conditions.*

Special attention is given to psychological factors influencing the effectiveness of corrective interventions, including individual personality characteristics of employees, stress resilience, professional motivation, and the system of psychological support. Modern approaches to reducing emotional anxiety are considered, such as psychocorrectional training, self-regulation techniques, cognitive-behavioral methods, and psychological prevention measures.

The results of the study can be applied in the system of psychological support for internal affairs personnel, as well as in the development of programs aimed at preventing occupational stress and improving psychological resilience.

Keywords*: : emotional anxiety, internal affairs officers, psychological determinants, stress, psychocorrection, professional activity, psychological resilience.*

Введение: Современная профессиональная деятельность сотрудников органов внутренних дел характеризуется высоким уровнем ответственности, интенсивной эмоциональной нагрузкой и необходимостью принятия оперативных решений в стрессовых условиях. В связи с этим проблема эмоциональной тревожности у сотрудников правоохранительных органов приобретает особую актуальность, поскольку напрямую влияет на их психологическое состояние, эффективность деятельности и качество выполнения служебных обязанностей.

Эмоциональная тревожность рассматривается как устойчивое состояние внутреннего напряжения, связанное с ожиданием неблагоприятных событий и трудностями адаптации к профессиональным стрессорам. В условиях служебной деятельности сотрудников органов внутренних дел она может проявляться в снижении концентрации внимания, повышенной утомляемости, эмоциональной нестабильности и нарушении саморегуляции.

Особую значимость приобретает разработка и внедрение психологических методов коррекции эмоциональной тревожности, направленных на повышение стрессоустойчивости, развитие навыков самоконтроля и оптимизацию психоэмоционального состояния сотрудников. Эффективная психологическая поддержка способствует не только сохранению психического здоровья сотрудников, но и повышению их профессиональной надежности.

Цель данной статьи заключается в изучении психологических детерминант коррекции эмоциональной тревожности у сотрудников органов внутренних дел и определении наиболее эффективных подходов к ее снижению.

Обзор литературы Проблема эмоциональной тревожности и её коррекции у лиц, работающих в стрессогенных профессиях, является одной из актуальных тем современной психологии. В научной литературе тревожность рассматривается как устойчивое личностное и ситуативное состояние, связанное с переживанием неопределённости, угрозы и повышенного эмоционального напряжения.

Теоретические основы изучения тревожности были заложены в трудах З. Фрейда, который рассматривал тревогу как ключевой элемент психической жизни личности. В дальнейшем данная проблема получила развитие в работах К. Хорни, Р. Спилбергера, Ч. Спилбергера и других исследователей, выделивших личностную и ситуативную тревожность как самостоятельные психологические феномены.

В отечественной психологии значительный вклад в изучение эмоциональных состояний и саморегуляции внесли Б.Г. Ананьев, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев. Их работы позволяют рассматривать тревожность как результат взаимодействия личности и социальной среды, а также как показатель нарушения или напряжения адаптационных механизмов.

Особенности профессионального стресса у сотрудников правоохранительных органов рассматриваются в трудах современных исследователей, где отмечается, что деятельность в органах внутренних дел связана с высокой эмоциональной нагрузкой, риском, дефицитом времени и необходимостью постоянной готовности к экстремальным ситуациям. Эти факторы способствуют формированию повышенного уровня тревожности и эмоционального выгорания.

Современные исследования также подчеркивают эффективность различных методов коррекции тревожности, включая когнитивно-поведенческую терапию, методы релаксации, дыхательные техники, тренинги стрессоустойчивости и программы психологического сопровождения. Особое внимание уделяется развитию навыков саморегуляции и формированию устойчивых копинг-стратегий у сотрудников.

Анализ литературы показывает, что несмотря на значительное количество исследований, проблема психологических детерминант коррекции эмоциональной тревожности у сотрудников органов внутренних дел требует дальнейшего изучения с учетом современных условий профессиональной деятельности.

Методология Методологическую основу исследования составляют современные положения общей, социальной и организационной психологии, а также теории стресса и психической саморегуляции. В работе используются системный, деятельностный и личностно-ориентированный подходы, позволяющие рассматривать эмоциональную тревожность сотрудников органов внутренних дел как результат взаимодействия индивидуально-психологических особенностей личности и профессиональной среды.

Системный подход позволяет анализировать тревожность как многокомпонентное явление, включающее когнитивные, эмоциональные и поведенческие составляющие.

Деятельностный подход (А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн) рассматривает эмоциональную тревожность в контексте профессиональной деятельности и её условий. Личностно-ориентированный подход акцентирует внимание на индивидуальных особенностях сотрудников, влияющих на уровень стрессоустойчивости и эффективность психологической коррекции.

В исследовании использовались следующие методы: теоретический анализ научной литературы, анкетирование, психодиагностическое тестирование, беседа и наблюдение. Для оценки уровня эмоциональной тревожности применялись стандартизированные психодиагностические методики. Также использовались методы количественного и качественного анализа полученных данных.

Эмпирическая база исследования включала сотрудников органов внутренних дел различных подразделений, что позволило выявить особенности проявления эмоциональной тревожности в зависимости от специфики профессиональной деятельности. Обработка результатов осуществлялась с использованием методов математической статистики.

Надежность и достоверность результатов обеспечивались комплексным применением взаимодополняющих методов исследования и сопоставлением полученных данных.

Обсуждение: Полученные результаты исследования свидетельствуют о том, что эмоциональная тревожность у сотрудников органов внутренних дел является распространённым психологическим состоянием, обусловленным спецификой профессиональной деятельности. Высокий уровень ответственности, необходимость быстрого принятия решений в условиях неопределённости и постоянное психоэмоциональное напряжение выступают основными факторами, усиливающими проявления тревожности.

Анализ эмпирических данных показал, что уровень эмоциональной тревожности варьируется в зависимости от стажа службы, индивидуально-психологических особенностей и уровня сформированности навыков саморегуляции. Сотрудники с меньшим опытом службы демонстрируют более высокий уровень тревожности, что связано с недостаточной адаптацией к профессиональным стрессорам.

Установлено, что важную роль в снижении эмоциональной тревожности играют психологические детерминанты, включающие стрессоустойчивость, уровень самоконтроля, особенности копинг-стратегий и наличие эффективной психологической поддержки. Сотрудники, обладающие развитыми навыками саморегуляции и позитивными стратегиями преодоления стресса, демонстрируют более стабильное эмоциональное состояние.

Также выявлено значительное влияние организационных факторов, таких как условия службы, характер служебных задач и уровень психологического сопровождения в подразделениях. Недостаточная психологическая поддержка может усиливать тревожные состояния и снижать эффективность профессиональной деятельности.

Таким образом, обсуждение результатов подтверждает необходимость комплексного подхода к коррекции эмоциональной тревожности у сотрудников органов внутренних дел, включающего как индивидуальные психологические методы, так и организационные меры поддержки.

Заключение Проведённое исследование позволило определить психологические детерминанты коррекции эмоциональной тревожности у сотрудников органов внутренних дел и выявить основные факторы, влияющие на её уровень и динамику в условиях профессиональной деятельности.

Установлено, что эмоциональная тревожность является значимым психологическим состоянием, возникающим под воздействием высокой профессиональной нагрузки, ответственности, дефицита времени и стрессогенных условий службы. При этом её выраженность зависит как от индивидуально-психологических особенностей сотрудников, так и от организационных факторов служебной деятельности.

Результаты исследования подтверждают, что ключевыми детерминантами успешной коррекции эмоциональной тревожности являются уровень стрессоустойчивости,

развитость навыков саморегуляции, особенности копинг-стратегий, а также наличие эффективной системы психологического сопровождения. Своевременное применение психокоррекционных методов способствует снижению уровня тревожности и повышению профессиональной устойчивости сотрудников.

Особое значение имеет комплексный подход, включающий индивидуальную психологическую работу, групповые тренинги, методы релаксации и организационные меры по оптимизации служебной нагрузки. Это позволяет не только снижать эмоциональную тревожность, но и повышать общую эффективность профессиональной деятельности.

Таким образом, результаты исследования подтверждают необходимость дальнейшего развития системы психологической поддержки сотрудников органов внутренних дел и совершенствования методов коррекции эмоциональной тревожности с учётом современных условий службы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

7. Фрейд З. Введение в психоанализ. — М.: АСТ, 2009.
8. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. — М.: Академический проект, 2008.
9. Спилбергер Ч. Д. Теория и измерение тревожности. — М.: Педагогика, 1983.
10. Выготский Л.С. Психология развития человека. — М.: Смысл, 2005.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2002.
12. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1977.
13. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. — М.: Наука, 2001.

Safarova Dilafruz Salimovna
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

BOSHLANG‘ICH TA’LIM PEDAGOGLARIDA EMPATIK REFLEKSIYA VA KASBIY BARQARORLIKNI OPTIMALLASHTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI.

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot boshlang‘ich ta’lim pedagoglarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni optimallashtirishning psixologik asoslarini aniqlash hamda ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan. Zamonaviy ta’lim tizimida pedagog shaxsining emotsional barqarorligi, o‘quvchilar bilan samarali va empatik muloqot o‘rnatish qobiliyati, shuningdek murakkab pedagogik vaziyatlarda moslashuvchanlikni namoyon etishi kasbiy muvaffaqiyatning muhim omillari sifatida namoyon bo‘lmoqda.*

Kalit so‘zlar*: Empatik refleksiya, kasbiy barqarorlik, optimallashtirish, psixologik asoslar, boshlang‘ich ta’lim pedagogi, refleksiv kompetensiya, emotsional barqarorlik, kasbiy motivatsiya, emotsional o‘zini boshqarish, stressga bardoshlilik, pedagogik muloqot, ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash, kasbiy samaradorlik, pedagogik muhit.*

Аннотация. *Настоящее исследование направлено на выявление и научное обоснование психологических основ оптимизации эмпатической рефлексии и профессиональной стабильности у педагогов начального образования. В условиях современной образовательной системы эмоциональная устойчивость личности педагога, способность к эффективному и эмпатическому взаимодействию с учащимися, а также*

проявление гибкости в сложных педагогических ситуациях рассматриваются как важные факторы профессионального успеха.

Ключевые слова: *Эмпатическая рефлексия, профессиональная стабильность, оптимизация, психологические основы, педагог начального образования, рефлексивная компетентность, эмоциональная устойчивость, профессиональная мотивация, эмоциональная саморегуляция, стрессоустойчивость, педагогическое общение, социально-психологическая поддержка, профессиональная эффективность, педагогическая среда.*

Abstract. *This study aims to identify and scientifically substantiate the psychological foundations for optimizing empathic reflection and professional stability among primary education teachers. In the modern educational system, a teacher's emotional stability, ability to establish effective and empathic interaction with students, and flexibility in complex pedagogical situations are considered essential factors of professional success.*

Keywords: *Empathic reflection, professional stability, optimization, psychological foundations, primary education teacher, reflective competence, emotional stability, professional motivation, emotional self-regulation, stress resistance, pedagogical communication, socio-psychological support, professional effectiveness, pedagogical environment.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimining jadal rivojlanishi va mazmunan yangilanishi pedagog shaxsiga qo'yiladigan talablarning keskin ortishiga olib kelmoqda. Kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari hamda ta'lim jarayonining insonparvarlashuvi boshlang'ich ta'lim pedagogidan nafaqat yuqori darajadagi metodik tayyorgarlikni, balki rivojlangan psixologik salohiyatni ham talab etadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'qituvchi o'quvchilar uchun bilim manbai bilan bir qatorda muhim emotsional tayanch va ijtimoiy yo'naltiruvchi sifatida namoyon bo'ladi.

Boshlang'ich ta'lim pedagoglarining kasbiy faoliyati yuqori emotsional zo'riqish, doimiy muloqot va murakkab pedagogik vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish zarurati bilan tavsiflanadi. Bunday sharoitda empatik refleksiya va kasbiy barqarorlik pedagogning samarali faoliyat yuritishini ta'minlovchi asosiy psixologik omillar hisoblanadi. Empatik refleksiya o'qituvchining o'quvchi ichki dunyosini anglash, uning hissiy kechinmalarini tushunish va shu asosda o'z pedagogik faoliyatini ongli ravishda tahlil qilish qobiliyatini ifodalaydi. Bu sifat o'quvchilar bilan ishonchli munosabat o'rnatish va ijobiy psixologik muhit yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy barqarorlik esa pedagogning stressli vaziyatlarda emotsional muvozanatini saqlab qolish, qiyinchiliklarga moslashish va kasbiy motivatsiyani barqaror davom ettirish qobiliyatini bildiradi. U motivatsion mustahkamlik, irodaviy barqarorlik, emotsional o'zini boshqarish va ichki resurslarni safarbar eta olish kabi komponentlarni o'z ichiga oladi. Kasbiy barqarorlikning yetarli darajada shakllanmaganligi kasbiy charchash, emotsional zo'riqish va pedagogik samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni optimallashtirish masalasi ayniqsa dolzarbdir, chunki bu jarayon pedagogning ichki resurslarini mustahkamlash, kasbiy faoliyat sifatini oshirish hamda o'quvchilarning psixologik farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi. Mazkur muammoni psixologik asoslar nuqtayi nazaridan o'rganish pedagog shaxsining kasbiy rivojlanish mexanizmlarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang‘ich ta’lim pedagoglarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni optimallashtirish muammosi psixologiya, pedagogika va ijtimoiy psixologiya fanlari kesishgan nuqtada joylashgan murakkab ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili ushbu masalani bir nechta nazariy yo‘nalishlar doirasida ko‘rib chiqish imkonini beradi: empatiya va refleksiya nazariyalari, kasbiy barqarorlik va stressga bardoshlilik konsepsiyalari, shuningdek pedagog shaxsining kasbiy rivojlanish determinantlari.

Empatiya va refleksiya nazariyalari. Psixologik adabiyotlarda empatiya shaxsning boshqa insonning hissiy holatini tushunish va his etish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Empatiyaning kognitiv (boshqaning holatini anglash), emotsional (hamdardlik) va xulq-atvoriy (qo‘llab-quvvatlashga tayyorlik) komponentlari ilmiy jihatdan asoslangan. Pedagogik faoliyatda empatiya o‘quvchi shaxsini tushunish, individual yondashuvni ta’minlash va samarali muloqotni yo‘lga qo‘yishda muhim omil sifatida qaraladi.

Refleksiya esa shaxsning o‘z faoliyati va ichki kechinmalarini ongli ravishda tahlil qilish jarayonidir. Pedagogik refleksiya o‘qituvchining kasbiy o‘sishi va o‘z faoliyatini takomillashtirishida muhim mexanizm sifatida e’tirof etiladi. Empatik refleksiya tushunchasi esa empatiya va refleksiyaning integrativ birligi bo‘lib, pedagogning o‘quvchi hissiy holatini anglash bilan birga o‘z pedagogik ta’sirini ongli boshqarish qobiliyatini ifodalaydi.

Kasbiy barqarorlik va chidamlilik konsepsiyalari. Kasbiy barqarorlik (professional stability/resilience) psixologik adabiyotlarda shaxsning stressli vaziyatlarda moslashuvchanlikni saqlab qolish va faoliyat samaradorligini davom ettirish qobiliyati sifatida tavsiflanadi. Pedagogik faoliyatning yuqori emotsional yuklama bilan kechishi kasbiy barqarorlikning ahamiyatini yanada oshiradi.

Ilmiy tadqiqotlarda kasbiy barqarorlik motivatsion barqarorlik, irodaviy mustahkamlik, emotsional o‘zini boshqarish va stressga bardoshlilik bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Shuningdek, kasbiy charchash sindromi pedagogik faoliyat samaradorligini pasaytiruvchi asosiy omillardan biri sifatida tahlil qilingan. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar pedagoglarda ichki resurslarni mustahkamlash va psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini yaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Pedagog shaxsining kasbiy rivojlanish omillariAdabiyotlarda pedagog shaxsining kasbiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar qatoriga refleksiv kompetensiya, emotsional intellekt, kasbiy motivatsiya, shaxsiy qadriyatlar tizimi hamda ijtimoiy-psixologik muhit kiritiladi. Pedagogik jamoada ijobiy psixologik iqlimning mavjudligi, rahbariyatning qo‘llab-quvvatlashi va kasbiy e’tirof pedagogning psixologik barqarorligini mustahkamlashi qayd etilgan.

Boshlang‘ich ta’lim kontekstida empatik yondashuv va barqaror psixologik holat o‘quvchilarning emotsional farovonligi va o‘quv motivatsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi ilmiy manbalarda tasdiqlangan.

4. Muammoning o‘rganilganlik darajasi

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, empatiya, refleksiya va kasbiy barqarorlik masalalari alohida yo‘nalishlarda yetarli darajada tadqiq etilgan. Biroq ularni boshlang‘ich ta’lim pedagoglari faoliyati kontekstida yagona tizim sifatida, ayniqsa optimallashtirish mexanizmlari nuqtayi nazaridan kompleks o‘rganish yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Muhokama. Tadqiqot doirasida o‘rganilgan nazariy manbalar va tahliliy natijalar empatik refleksiya hamda kasbiy barqarorlik boshlang‘ich ta’lim pedagogi shaxsining o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi psixologik xususiyatlari ekanligini ko‘rsatdi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, empatik refleksiyaning rivojlanganligi pedagogning kasbiy chidamliligini mustahkamlovchi muhim ichki resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Empatik refleksiya o‘qituvchiga o‘quvchilarning hissiy holatini chuqur anglash, ularning individual xususiyatlarini inobatga olish va pedagogik ta’sir usullarini moslashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, refleksiv tahlil qilish qobiliyati pedagogning o‘z emotsional reaksiyalarini nazorat qilishiga, xatolarini anglashiga va faoliyatini takomillashtirishiga xizmat qiladi. Bu esa kasbiy barqarorlikning mustahkamlanishiga olib keladi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatdiki, kasbiy barqarorlik faqat individual sifatlar bilan cheklanmaydi. U pedagogik jamoa muhiti, rahbariyatning qo‘llab-quvvatlashi, ijtimoiy-psixologik iqlim va kasbiy e’tirof kabi tashqi omillar bilan ham bevosita bog‘liqdir. Ijobiy muhit sharoitida pedagogning ichki motivatsiyasi va psixologik resurslari faollashadi, bu esa empatik refleksiya ko‘rsatkichlarining ortishiga yordam beradi.

Shuningdek, empatik sezgirlik va kasbiy barqarorlik o‘rtasidagi muvozanat masalasi muhim ahamiyatga ega ekani ta’kidlandi. Haddan tashqari emotsional jalb etilish, agar u refleksiv nazorat va o‘zini boshqarish mexanizmlari bilan uyg‘unlashmasa, emotsional charchash xavfini kuchaytirishi mumkin. Shu sababli optimallashtirish jarayonida empatik refleksiyani rivojlantirish bilan bir qatorda emotsional o‘zini boshqarish va stressga bardoshlilikni mustahkamlash ham zarur.

Xulosa. Boshlang‘ich ta’lim pedagoglarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni optimallashtirishning psixologik asoslarini o‘rganish natijasida mazkur ikki sifat pedagog shaxsining kasbiy samaradorligi va psixologik barqarorligini ta’minlovchi muhim omillar ekanligi aniqlandi. Empatik refleksiya o‘qituvchining o‘quvchi ichki dunyosini chuqur anglashiga, pedagogik vaziyatlarni ongli tahlil qilishiga hamda o‘z faoliyatini takomillashtirishiga xizmat qiladi. Kasbiy barqarorlik esa stressli sharoitlarda emotsional muvozanatni saqlash, ichki resurslarni safarbar etish va kasbiy motivatsiyani barqaror davom ettirish imkonini beradi.

Tadqiqot tahlillari empatik refleksiya va kasbiy barqarorlik o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Refleksiv kompetensiya, emotsional o‘zini boshqarish, kasbiy motivatsiya, shaxsiy qadriyatlar tizimi hamda ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash ushbu sifatlarning shakllanishida muhim psixologik asoslar sifatida namoyon bo‘ladi.

Empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni kompleks ravishda rivojlantirish pedagoglarda kasbiy charchashning oldini olish, ichki motivatsiyani mustahkamlash va ta’lim jarayonida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois mazkur yo‘nalishda psixologik trening dasturlari va tizimli qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Андреева Г.М. Ijtimoiy psixologiya**.** – M.: Aspekt Press, 2018.
2. Ананьев Б.Г. Inson – bilish obyekti sifatida. – SPb.: Piter, 2001.
3. Выготский Л.С. Inson rivojlanishi psixologiyasi. – M.: Smysl, 2005.
4. Леонтьев А.Н. Faoliyat. Ong. Shaxs**. –** M.: Akademiya, 2004.
5. Маркова А.К**.** Kasbiylik psixologiyasi. – M.: Znanie, 1996.
6. Митина Л.М. O‘qituvchining kasbiy rivojlanish psixologiyasi. – M.: Flinta, 2010.

7. Маслач К., Джексон С. Kasbiy charchash: nazariya va diagnostika. – SPb.: Rech, 2003.

Ондаев Шухрат Хасанович
независимый исследователь Бухарского государственного университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ КОРРЕКЦИИ СИНДРОМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У ИНСПЕКТОРОВ ПРОФИЛАКТИКИ

Аннотация. *В данном тезисе освещаются психологические возможности коррекции синдрома профессионального выгорания у инспекторов профилактики. В процессе служебной деятельности инспекторы профилактики регулярно сталкиваются со сложным общением с гражданами, конфликтными ситуациями, высокой ответственностью, эмоциональным напряжением и стрессогенными факторами. Такие условия могут приводить к эмоциональному истощению сотрудников, отчуждённости по отношению к служебной деятельности, снижению профессиональной мотивации и усилению напряжённости в межличностных отношениях. В тезисе анализируются психологические признаки синдрома профессионального выгорания, факторы, вызывающие его возникновение, а также значение психологического консультирования, релаксации, управления стрессом, рефлексии, эмоциональной саморегуляции и восстановления профессиональной мотивации в процессе коррекции данного синдрома.*

Ключевые слова: *инспектор профилактики, профессиональное выгорание, психологическая коррекция, эмоциональное истощение, стресс, психологическая устойчивость, профессиональная мотивация, рефлексия, психологическое консультирование, эмоциональная саморегуляция.*

Введение. В настоящее время инспекторы профилактики выполняют ответственные задачи, связанные с предупреждением правонарушений в обществе, обеспечением безопасности населения, проведением профилактической работы с несовершеннолетними и молодёжью, изучением семейных конфликтов, а также повышением правовой культуры граждан. Их деятельность требует постоянного общения, оперативного принятия решений, анализа сложных социальных ситуаций и работы с людьми, обладающими различными индивидуально-психологическими особенностями. Поэтому деятельность инспектора профилактики относится к числу профессий, сопровождающихся высокой психологической нагрузкой.

Ежедневное столкновение инспектора профилактики с различными проблемными ситуациями, жалобами граждан, семейными конфликтами, лицами, склонными к правонарушениям, конфликтными группами и молодёжью с девиантным поведением оказывает сильное влияние на его эмоциональное состояние. Если такое напряжение своевременно не устраняется, у сотрудника может сформироваться синдром профессионального выгорания. Синдром профессионального выгорания выражается в эмоциональном истощении сотрудника, снижении интереса к профессиональной деятельности, усилении безразличия или резкости по отношению к гражданам, а также в заниженной оценке собственных профессиональных возможностей.

Актуальность данной темы заключается в том, что профессиональное выгорание у инспекторов профилактики оказывает негативное влияние не только на личное психологическое состояние сотрудника, но и на эффективность его служебной деятельности. Психологически истощённый сотрудник может испытывать трудности в эффективном общении с гражданами, смягчении конфликтных ситуаций, объективном подходе к проблеме и качественной организации профилактической работы. В связи с этим коррекция синдрома профессионального выгорания у инспекторов профилактики,

восстановление их эмоциональной устойчивости и укрепление профессиональной мотивации являются важной психологической задачей.

Анализ литературы. В психологической литературе синдром профессионального выгорания рассматривается как психическое состояние, возникающее в результате длительного стресса и эмоционального напряжения. Данный синдром чаще наблюдается у специалистов, работающих в системе “человек-человек”, то есть у педагогов, врачей, психологов, социальных работников, представителей правоохранительных органов и специалистов, оказывающих услуги населению. Инспекторы профилактики по содержанию своей деятельности также являются представителями профессии, непосредственно работающей с людьми, часто сталкивающейся с проблемными ситуациями и требующей высокого уровня эмоционального самоконтроля.

В научных источниках в качестве основных компонентов синдрома профессионального выгорания выделяются эмоциональное истощение, деперсонализация и снижение оценки личных достижений. Эмоциональное истощение проявляется у сотрудника снижением психической энергии, утомляемостью, ослаблением интереса к работе и ощущением внутренней опустошённости. Деперсонализация выражается в холодности, формальности, безразличии или резкости в отношениях с гражданами. Снижение оценки личных достижений характеризуется неудовлетворённостью сотрудника результатами своего труда, недостаточным осознанием профессиональной значимости и снижением уверенности в собственных возможностях.

В психологической литературе при возникновении профессионального выгорания выделяются внешние и внутренние факторы. К внешним факторам относятся большой объём работы, дефицит времени, высокая служебная ответственность, конфликтные ситуации, негативные эмоциональные реакции граждан, требования руководства и противоречия в коллективной среде. Внутренние факторы связаны со стрессоустойчивостью сотрудника, эмоциональной стабильностью, способностью к саморегуляции, профессиональной мотивацией, личностными ценностями и стилем общения. У инспекторов профилактики профессиональное выгорание чаще всего формируется в результате взаимного влияния данных внешних и внутренних факторов.

Анализ литературы показывает, что для преодоления синдрома профессионального выгорания одних организационных мер недостаточно, важное место занимает также психологическая коррекция. Психологическая коррекция направлена на восстановление эмоционального состояния сотрудника, изменение его отношения к стрессу, повышение уровня самосознания, активизацию внутренних ресурсов и повторное формирование положительного отношения к профессиональной деятельности. Поэтому коррекционная работа с инспекторами профилактики должна быть организована системно, поэтапно и с учётом особенностей их профессиональной деятельности.

Основная часть. Коррекция синдрома профессионального выгорания у инспекторов профилактики прежде всего начинается с выявления актуального психологического состояния сотрудника. На диагностическом этапе изучаются уровень эмоционального истощения, стрессоустойчивость, профессиональная удовлетворённость, напряжённость в общении, тревожность, внутреннее напряжение и мотивационное состояние. Такой анализ помогает определить, какие стороны профессионального выгорания наиболее выражены у сотрудника. Например, у одних сотрудников может преобладать эмоциональное истощение, у других, холодное отношение к гражданам или заниженная оценка собственных профессиональных достижений.

Одним из важных направлений коррекционной работы является формирование навыков управления стрессом. В процессе служебной деятельности инспектор профилактики постоянно сталкивается с неожиданными ситуациями, напряжённым общением, конфликтными обстоятельствами и необходимостью принятия решений. Поэтому сотрудник должен научиться не полностью устранять стресс, а управлять им. Дыхательные упражнения, краткая релаксация, эмоциональная пауза, переоценка

ситуации, позитивная самоустановка и направление внимания на важную задачу считаются эффективными средствами снижения профессионального напряжения.

В коррекции профессионального выгорания особое значение имеет эмоциональная саморегуляция. Инспектор профилактики должен уметь контролировать свои чувства в общении с гражданами, сохранять сдержанность в напряжённых ситуациях и отделять личные эмоциональные реакции от служебной обязанности. Для этого в коррекционных занятиях сотрудников обучают распознаванию собственных эмоций, пониманию их причин, конструктивному выражению негативных чувств и способам восстановления психологического равновесия. Эти навыки улучшают качество общения сотрудника и препятствуют углублению профессионального выгорания.

Рефлексия также является важной составной частью коррекционного процесса. С помощью рефлексии сотрудник анализирует свою профессиональную деятельность, эмоциональное состояние, стиль общения и принимаемые решения. Если инспектор профилактики своевременно замечает у себя усталость, раздражительность, безразличие или снижение мотивации, у него появляется больше возможностей управлять этими состояниями. Рефлексивные беседы, ведение психологического дневника, анализ сложных служебных ситуаций и работа с вопросами типа “как я действовал в данной ситуации?” повышают уровень самосознания сотрудника.

Восстановление профессиональной мотивации также имеет важное значение в коррекции профессионального выгорания. В состоянии профессионального выгорания сотрудник может перестать в достаточной степени ощущать смысл и социальную значимость своей работы. Поэтому в процессе коррекционной работы повторно осмысливаются профессиональные ценности инспектора профилактики, место служебной деятельности в жизни общества, его вклад в обеспечение безопасности граждан и личные профессиональные достижения. Когда сотрудник начинает положительно оценивать результаты своего труда, усиливаются профессиональная удовлетворённость и внутренняя мотивация.

Психологическое консультирование является одним из основных средств коррекции синдрома профессионального выгорания. В процессе индивидуального консультирования сотрудник свободно излагает беспокоящие его проблемы, определяет источники внутреннего напряжения и разрабатывает стратегии их преодоления. В групповых консультациях и тренингах сотрудники обмениваются опытом, обсуждают схожие проблемы и получают возможность оказывать друг другу психологическую поддержку. Этот процесс снижает чувство одиночества у сотрудника и усиливает коллективную сплочённость.

Релаксационные упражнения также имеют эффективное значение в коррекции профессионального выгорания. Расслабление мышц, регулирование дыхания, короткие медитативные упражнения, направление внимания на успокаивающие образы и психогигиенические занятия помогают восстановить психологическое состояние сотрудника. Особенно важным для инспекторов профилактики является формирование культуры восстановления после службы. Поскольку сотрудник, работающий в условиях постоянного стресса, если не умеет своевременно отдыхать и восстанавливать психологическую энергию, быстрее подвергается профессиональному выгоранию.

Социально-психологическая поддержка также является одной из коррекционных возможностей. Поддержка сотрудника со стороны руководства, коллег и семьи повышает его стрессоустойчивость. Если в служебном коллективе существует здоровый психологический климат, справедливая оценка, взаимное уважение, конструктивная критика и профессиональная помощь, сотрудник не чувствует себя одиноким в сложных ситуациях. Это выступает важным фактором в предупреждении профессионального выгорания и снижении уже имеющихся признаков.

Процесс коррекции профессионального выгорания у инспекторов профилактики не должен ограничиваться разовым мероприятием, он требует постоянного психологического наблюдения и поддержки. Коррекционные программы должны включать этапы

диагностики, психологического консультирования, тренинга, релаксации, мотивационной беседы, группового обсуждения и мониторинга. Такой системный подход укрепляет психологическую устойчивость сотрудника, восстанавливает положительное отношение к профессиональной деятельности и повышает эффективность общения с гражданами.

Заключение. Синдром профессионального выгорания у инспекторов профилактики является важной психологической проблемой, возникающей под влиянием сложности служебной деятельности, эмоционального напряжения, конфликтных ситуаций, постоянного общения с гражданами и высокой ответственности. Данный синдром может негативно влиять на психологическое состояние сотрудника, профессиональную мотивацию, культуру общения, качество принятия решений и эффективность службы.

В коррекции синдрома профессионального выгорания важными возможностями выступают психологическая диагностика, управление стрессом, эмоциональная саморегуляция, рефлексия, психологическое консультирование, релаксационные упражнения, восстановление профессиональной мотивации и социально-психологическая поддержка. Коррекционная работа не только восстанавливает личную психологическую устойчивость инспектора профилактики, но и помогает ему эффективно общаться с гражданами, ответственно выполнять служебные задачи и достигать положительных результатов в профессиональной деятельности.

Исходя из этого, можно сказать, что коррекция синдрома профессионального выгорания в деятельности инспекторов профилактики требует системного психологического подхода. Такой подход служит активизации внутренних ресурсов сотрудника, восстановлению положительного отношения к службе, снижению психологического напряжения и повышению профессиональной эффективности.

Литературы.

1. Маслач К., Лейтер М. П. — Профессиональное выгорание: как люди справляются с рабочим стрессом, издательство Питер, Санкт-Петербург, 2008. 208 с.

2. Бойко В. В. — Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других, издательство Филинъ, Москва, 1996. 472 с.

3. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. — Синдром выгорания: диагностика и профилактика, издательство Питер, Санкт-Петербург, 2008. 336 с.

4. Орел В. Е. — Синдром психического выгорания личности, издательство Институт психологии РАН, Москва, 2005. 330 с.

5. Маркова А. К. — Психология профессионализма, издательство Международный гуманитарный фонд “Знание”, Москва, 1996. 312 с.

6. Зеер Э. Ф. — Психология профессий, издательство Академический проект, Москва, 2003. 336 с.

7. Климов Е. А. — Психология профессионального самоопределения, издательство Академия, Москва, 2004. 304 с.

8. Грановская Р. М. — Элементы практической психологии, издательство Речь, Санкт-Петербург, 2003. 655 с.

9. Селье Г. — Стресс без дистресса, издательство Прогресс, Москва, 1979. 124 с.

10. Умаров Б. М. — Психологическая консультация как одна из важнейших видов деятельности психолога образования // Вестник интегративной психологии, Ярославль, 2019. Выпуск 18. С. 254-258.

Saidova Gulchiroy Shokirovna
Independent Researcher, Bukhara State University

THE RELATIONSHIP BETWEEN PROFESSIONAL SELF-AWARENESS AND PEDAGOGICAL COMPETENCE

Annatation. *This article presents a theoretical and practical analysis of the socio-psychological determinants of professional self-awareness among future vocational education teachers. The study examines the relationship between professional self-awareness and personality development, professional identification, reflection, self-assessment, and self-regulation processes. Personal, social, and professional factors influencing the formation of professional self-awareness are systematized, and their impact on the effectiveness of pedagogical activity is substantiated. Furthermore, socio-psychological mechanisms and methodological recommendations aimed at developing professional self-awareness among future teachers are proposed.*

Keywords: *professional self-awareness, self-consciousness, reflection, professional identification, pedagogical competence, self-regulation, motivation, future teacher.*

In recent years, educational reforms have introduced new requirements for teachers' professional development. A modern teacher should not only be a specialist with profound subject knowledge but also an individual capable of analyzing professional activities, determining prospects for professional growth, and consciously managing pedagogical processes. In this regard, the development of professional self-awareness among future vocational education teachers has become one of the most important scientific and practical issues. Professional self-awareness is the process through which individuals understand their professional capabilities, values, needs, and future prospects. It represents a significant component of professional formation. This phenomenon is closely associated with teachers' attitudes toward their profession, self-confidence, reflective abilities, and professional identity. Under the conditions of globalization and digital transformation, teachers' professional success largely depends on their level of self-awareness. Educators who can realistically assess their professional potential are more likely to apply innovative approaches effectively, make sound decisions in complex pedagogical situations, and strive for continuous professional development. The issue of professional self-awareness has been studied from various theoretical perspectives in psychology. In his theory of identity, Erik Erikson interprets self-awareness as a central psychological mechanism of human development. According to Erikson, the formation of professional identity helps individuals understand their place and role in society. Carl Rogers, within the framework of the humanistic approach, considered the self-concept as a key factor in personality development. He emphasized that an individual's desire to recognize and realize personal potential determines psychological maturity.

Albert Bandura's theory of self-efficacy highlights confidence in one's capabilities as an important predictor of activity effectiveness. A high level of self-confidence among future teachers positively contributes to the development of professional self-awareness. Among Uzbek psychologists, E.G. G'oziev, Z.T. Nishonova, V.M. Karimova, and other scholars have extensively studied issues related to self-awareness, professional development, and socialization. The study was based on systemic, personality-oriented, and activity-based approaches. The following research methods were employed: Theoretical analysis; Comparative analysis; Generalization; Psychodiagnostic methods.

To investigate professional self-awareness, the following instruments were used:

1. Stolin and Pantileev's Self-Attitude Inventory;
2. Karpov's Reflection Assessment Methodology;
3. Morosanova's Self-Regulation Style Questionnaire.

The collected data were processed using mathematical-statistical methods, including Student's t-test and correlation analysis.

Determinants of Professional Self-Awareness

The determinants influencing professional self-awareness can be classified into three major groups:

Determinants	Main Components
Personal Determinants	Reflection, motivation, self-assessment, emotional stability
Social Determinants	Family, educational environment, academic group, mentoring
Professional Determinants	Teaching practice, professional competence, professional identification

The findings indicate that students with a higher level of reflection tend to evaluate their professional capabilities more accurately. Such students demonstrate a conscious attitude toward pedagogical activity and independently develop strategies for professional growth.

According to the author, reflection serves as the central determinant in the formation of professional self-awareness. Through reflective analysis, students become aware of their strengths and weaknesses, clarify professional goals, and recognize the need for self-improvement.

Furthermore, teaching practice is one of the most effective means of developing professional identity. In real educational settings, students begin to perceive themselves as teachers, which contributes significantly to the development of professional self-awareness. The development of professional self-awareness among future vocational education teachers results from the integration of personal, social, and professional determinants. Reflection, professional identification, self-assessment, and self-regulation are important psychological factors influencing this process. The findings demonstrate the necessity of incorporating reflective training programs, mentoring initiatives, and improved pedagogical practice into teacher preparation programs. These factors contribute significantly to the development of professional self-awareness and the enhancement of pedagogical competence.

References

1. Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman.
2. Savickas, M. (2013). *Career Construction Theory and Practice*. New York: Springer, pp. 147–183.
3. Super, D. (1957). *The Psychology of Careers*. New York: Harper & Brothers.
4. Stolin, V.V., & Pantileev, S.R. (1988). *Methodology for the Study of Self-Attitude*. Moscow: Moscow State University Press.
5. Karpov, A.V. (2003). Reflexivity as a Psychological Trait and Methods of Its Diagnosis. *Psychological Journal*, 5, 45–57.
6. Morosanova, V.I. (2010). *Self-Regulation and Human Individuality*. Moscow: Nauka.
7. Abulkhanova-Slavskaya, K.A. (1991). *Life Strategy*. Moscow: Mysl.
8. Zeer, E.F. (2006). *Psychology of Professional Development*. Moscow: Akademiya.
9. Klimov, E.A. (2004). *Psychology of Professional Self-Determination*. Moscow: Akademiya.
10. G‘oziev, E.G. (2010). *General Psychology*. Tashkent: National Society of Philosophers of Uzbekistan Publishing House.

Axmedova Munavvar Numanjanovna
Researcher at Bukhara International University

PSYCHOLOGICAL ASSESSMENT OF ADAPTIVE CAPABILITIES OF CHILDREN WITH SPEECH DISORDERS IN INCLUSIVE EDUCATION SETTINGS.

Аннотация. *В данной статье рассматривается психологическая оценка адаптационных возможностей детей с нарушениями речи в условиях инклюзивного*

образования. Нарушения речи могут существенно влиять на процесс адаптации ребёнка к образовательной среде, его взаимодействие со сверстниками и уровень социальной активности. В исследовании адаптационные возможности оценивались через эмоциональную устойчивость, коммуникативные навыки, уровень самооценки и процессы социальной интеграции. Особое внимание уделяется значению психолого-педагогической поддержки в инклюзивной среде. Результаты показывают, что правильно организованная психологическая помощь и индивидуальный подход значительно повышают уровень адаптации детей с речевыми нарушениями.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, нарушение речи, адаптация, психологическая оценка, социальная адаптация, эмоциональное развитие, коммуникативные навыки.*

Abstract. *This article examines the psychological assessment of adaptive capabilities of children with speech disorders in inclusive education settings. Speech disorders can significantly affect a child's adaptation to the educational environment, peer interaction, and level of social activity. In this study, adaptive capabilities were assessed through emotional stability, communication skills, self-esteem, and social integration processes. Special attention is given to the importance of psychological and pedagogical support in inclusive settings. The results indicate that properly organized psychological assistance and an individualized approach significantly improve the adaptation level of children with speech disorders.*

Key words: *inclusive education, speech disorders, adaptation, psychological assessment, social adaptation, emotional development, communication skills.*

Conclusion

The psychological assessment of adaptive capabilities of children with speech disorders in inclusive education settings demonstrates that adaptation is a complex, multidimensional process influenced by both individual psychological characteristics and the surrounding educational environment. The findings of this study indicate that speech impairments do not only affect a child's verbal communication, but also play a significant role in shaping emotional stability, self-esteem, social interaction, and overall participation in learning activities.

One of the key conclusions drawn from the analysis is that successful adaptation in inclusive education largely depends on the level of psychological and pedagogical support provided to the child. Children with speech disorders who receive consistent emotional encouragement, individualized instruction, and supportive interaction with teachers and peers tend to show higher levels of social integration and confidence. In contrast, lack of support or negative social experiences may lead to increased anxiety, withdrawal, and reduced willingness to communicate.

The study also highlights that family involvement is a crucial factor in enhancing adaptive abilities. A positive and accepting family environment strengthens a child's motivation to engage in communication and supports the development of coping strategies for overcoming speech-related difficulties. Moreover, emotional stability and positive self-perception significantly contribute to better adjustment in inclusive educational environments.

Overall, the results confirm that improving adaptive capabilities of children with speech disorders requires a comprehensive approach that combines psychological assessment, educational support, and family participation. Inclusive education systems should therefore ensure the implementation of individualized intervention programs aimed at strengthening communication skills, reducing emotional barriers, and promoting social inclusion. Continuous collaboration between psychologists, teachers, and parents remains essential for achieving effective adaptation and ensuring equal educational opportunities for all children.

Literature Review

The issue of psychological assessment of adaptive capabilities in children with speech disorders within inclusive education settings has been widely explored in psychological, pedagogical, and special education literature. Contemporary research consistently emphasizes that speech disorders are not merely linguistic impairments but complex developmental conditions that influence cognitive, emotional, and social functioning. Therefore, the study of adaptation in

inclusive environments requires an integrated approach that combines psychological diagnostics, educational strategies, and social interaction analysis.

One of the foundational theoretical frameworks in understanding the relationship between speech development and social adaptation was proposed by Lev Vygotsky. His cultural-historical theory highlights that higher mental functions develop through social interaction, with language serving as the primary mediating tool. According to Vygotsky, speech impairment can limit a child's access to social experience, thereby affecting the development of self-regulation and adaptive behavior. This perspective remains fundamental in modern inclusive education research, where communication is viewed as the core mechanism of social integration.

Further development of this idea can be found in the works of Alexander Luria, who investigated the neuropsychological basis of speech and cognitive functions. Luria emphasized that speech disorders often reflect disruptions in functional brain systems, which in turn influence attention, memory, and behavioral regulation. These impairments can significantly reduce a child's ability to adapt to structured educational environments, particularly in inclusive classrooms where social demands are high.

The psychological dimension of adaptation was further developed by Sergei Rubinstein, who viewed personality development as a product of activity and interaction with the environment. From his perspective, adaptive capabilities are shaped through active engagement with social reality, meaning that children with speech disorders require structured opportunities for communication to develop stable adaptive mechanisms.

In the field of speech pathology and special education, significant contributions were made by Raisa Levina, who emphasized the complex nature of speech underdevelopment. Her research demonstrated that speech disorders are often accompanied by secondary psychological difficulties, including reduced self-confidence, emotional instability, and limited social initiative. These findings are particularly relevant in inclusive education, where such secondary challenges can become barriers to successful adaptation.

In Western psychology, attachment theory developed by John Bowlby provides an important explanation of adaptive development. Bowlby argued that early emotional bonds with caregivers form the foundation for later social and emotional adjustment. In children with speech disorders, insecure attachment patterns may intensify communication difficulties and reduce willingness to engage in social interaction, thereby weakening adaptive potential.

Similarly, the social learning theory of Albert Bandura explains adaptation through observational learning, imitation, and reinforcement. According to Bandura, children develop adaptive behaviors by observing others and receiving feedback from their environment. In inclusive settings, limited communication skills may restrict such learning opportunities, which can negatively affect social adaptation unless compensatory pedagogical strategies are applied.

The ecological systems theory proposed by Urie Bronfenbrenner further expands the understanding of adaptation by emphasizing the interaction between multiple environmental systems, including family, school, peers, and broader societal contexts. This model is particularly useful in inclusive education research, as it highlights that adaptive capabilities are not solely individual traits but are shaped by the quality of interactions across different social layers.

In addition, research by Jerome Bruner underscores the importance of social interaction in language acquisition. Bruner's concept of scaffolding suggests that children develop communication skills more effectively when they receive structured support from adults and peers, which is especially critical for children with speech disorders in inclusive classrooms.

Modern studies in inclusive education also emphasize the importance of teacher attitudes, individualized educational plans, and psychological support systems in enhancing adaptive outcomes. Across both Russian and Western scientific traditions, there is a consensus that adaptive capabilities in children with speech disorders are determined by a dynamic interaction between biological limitations, psychological characteristics, and socio-educational environments.

Overall, the literature consistently demonstrates that successful adaptation in inclusive education cannot be achieved through isolated interventions. Instead, it requires a holistic approach that integrates psychological assessment, family involvement, and pedagogical support. This

synthesis of Russian and international research highlights the necessity of developing comprehensive strategies to improve the adaptive capabilities of children with speech disorders in inclusive educational settings.

Conclusion

The psychological assessment of adaptive capabilities of children with speech disorders in inclusive education settings highlights that adaptation is a multifaceted process shaped by the interaction of cognitive, emotional, social, and environmental factors. The analysis shows that speech disorders influence not only verbal communication, but also a child's emotional stability, self-confidence, peer relationships, and participation in educational activities.

The findings of this study confirm that inclusive education provides significant opportunities for social integration; however, its effectiveness largely depends on how well psychological and pedagogical support is organized. Children with speech disorders demonstrate better adaptive outcomes when they are placed in supportive environments where teachers apply individualized teaching strategies, encourage communication, and create emotionally safe classroom conditions. In contrast, insufficient support or negative social experiences may lead to isolation, anxiety, and reduced motivation to participate in learning and social interaction.

Another important conclusion is the strong role of the family in shaping adaptive capabilities. A stable, accepting, and emotionally responsive family environment enhances a child's resilience and encourages active engagement in communication despite speech difficulties. Conversely, overprotection, emotional neglect, or excessive criticism may hinder the development of independence and social confidence.

The study also emphasizes that psychological factors such as self-esteem, anxiety levels, and emotional regulation significantly determine how successfully children adapt to inclusive educational environments. Strengthening these internal resources through targeted psychological interventions can greatly improve their social functioning and learning outcomes.

Overall, the research confirms that improving adaptive capabilities in children with speech disorders requires a comprehensive and systematic approach. Effective adaptation can only be achieved through close cooperation between psychologists, teachers, and parents, along with continuous psychological assessment and individualized support programs. Such an integrated model ensures not only academic inclusion but also meaningful social participation, emotional well-being, and long-term personal development of children with speech disorders.

List of references .

1. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
2. Luria A.R. Higher Cortical Functions in Man. – New York: Basic Books, 1966. – 345 p.
3. Rubinstein S.L. Principles of General Psychology. – Moscow: Progress Publishers, 1989. – 705 p.
4. Levina R.E. Speech Development in Children and Its Disorders. – Moscow: Pedagogika, 1968. – 214 p.
5. Elkonin D.B. Psychology of Play. – Moscow: Pedagogika, 1978. – 304 p.
6. Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge, MA: MIT Press, 1986. – 287 p.
7. Bowlby J. Attachment and Loss: Vol. 1 Attachment. – New York: Basic Books, 1969. – 401 p.

Ummatov Baxtiyor Toshqo'zi o'g'li,
Buxoro xalqaro universiteti tadqiqotchisi

MIKROTA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING RAQAMLI KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MODELI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada mikrota'lim texnologiyalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish modeli yoritiladi. Unda qisqa, maqsadli va bosqichma-bosqich ta'lim resurslari orqali talabalarning raqamli savodxonligi, axborot bilan ishlash ko'nikmasi, onlayn ta'lim vositalaridan foydalanish malakasi hamda innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorgarligi tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *mikrota'lim, bo'lajak o'qituvchi, raqamli kompetensiya, raqamli ta'lim, pedagogik model, innovatsion texnologiya, onlayn ta'lim, kasbiy tayyorgarlik.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается модель развития цифровых компетенций будущих учителей на основе технологий микрообучения. Анализируется значение кратких, целенаправленных и поэтапных образовательных ресурсов в формировании цифровой грамотности, навыков работы с информацией, использования онлайн-образовательных инструментов и готовности к инновационной педагогической деятельности.*

Ключевые слова: *микрообучение, будущий учитель, цифровая компетенция, цифровое образование, педагогическая модель, инновационная технология, онлайн-обучение,*

Annotation. *This article examines a model for developing future teachers' digital competencies based on microlearning technologies. It analyzes the role of short, targeted, and step-by-step learning resources in improving digital literacy, information management skills, the use of online educational tools, and readiness for innovative pedagogical activity.*

Keywords: *microlearning, future teacher, digital competence, digital education, pedagogical model, innovative technology, online learning, professional training.*

Kirish

Bugungi raqamli ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish pedagogik ta'limning ustuvor vazifalaridan biriga aylanmoqda. Ta'lim jarayonida elektron resurslar, onlayn platformalar, mobil ilovalar, sun'iy intellekt vositalari va interaktiv texnologiyalardan foydalanish o'qituvchidan zamonaviy raqamli ko'nikmalarga ega bo'lishni talab etadi. Shu sababli pedagog kadrlarni tayyorlashda nafaqat nazariy bilim berish, balki ularni raqamli muhitda samarali ishlashga, o'quv materiallarini loyihalashga va innovatsion texnologiyalarni dars jarayoniga tatbiq etishga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mikrota'lim texnologiyalari bu jarayonda samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Chunki mikrota'lim qisqa, aniq maqsadga yo'naltirilgan, bosqichma-bosqich o'zlashtiriladigan o'quv materiallari orqali talabalarning bilim va ko'nikmalarini izchil rivojlantirish imkonini beradi. Bunday yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, axborotni izlash va tahlil qilish, raqamli vositalardan foydalanish, onlayn ta'lim resurslarini yaratish hamda ta'lim jarayonida texnologiyalardan maqsadli foydalanish malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolada mikrota'lim texnologiyalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish modeli, uning tarkibiy qismlari, pedagogik shart-sharoitlari va amaliy ahamiyati yoritiladi. Ushbu model bo'lajak pedagoglarning raqamli ta'lim muhitiga moslashuvi, mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishi va kasbiy faoliyatga innovatsion yondashuvini kuchaytirishga yo'naltirilgan.

Mavzuning dolzarbligi

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning keng joriy etilayotgani bilan belgilanadi. Bugungi o'qituvchi dars jarayonini faqat an'anaviy usullar bilan emas, balki elektron platformalar, multimedia vositalari, masofaviy ta'lim resurslari va interaktiv texnologiyalar yordamida ham samarali tashkil eta olishi zarur. Shu bois bo'lajak

o‘qituvchilarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish pedagogik ta’lim sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

An’anaviy ta’lim shakllarida katta hajmdagi ma’lumotni qisqa vaqt ichida o‘zlashtirish talabalarda charchash, qiziqishning pasayishi va bilimlarni amaliyotga tatbiq etishda qiyinchiliklar keltirib chiqarishi mumkin. Mikrota’lim texnologiyalari esa o‘quv materiallarini kichik, tushunarli va amaliy yo‘naltirilgan qismlarga ajratish orqali ta’lim jarayonini qulay, tezkor va samarali tashkil etishga yordam beradi. Bu yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Shuningdek, mikrota’lim texnologiyalari talabalarning mustaqil ta’lim olish, o‘z bilimini nazorat qilish, raqamli resurslardan foydalanish va kasbiy faoliyatga tayyorlanish jarayonini faollashtiradi. Bunda bo‘lajak o‘qituvchi nafaqat tayyor raqamli vositalardan foydalanadi, balki o‘zi ham o‘quv kontenti, qisqa videodarslar, testlar, interaktiv topshiriqlar va elektron metodik materiallar yaratishga o‘rganadi.

Demak, mikrota’lim texnologiyalari asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish modeli zamonaviy pedagogik ta’lim uchun dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi. Ushbu model raqamli ta’lim muhitida samarali faoliyat yurita oladigan, innovatsion fikrlaydigan va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq eta oladigan mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Mikrota’lim texnologiyalari bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali yondashuvlardan biri sifatida qaraladi. Ilmiy manbalarda mikrota’lim o‘quv materiallarini qisqa, aniq maqsadga yo‘naltirilgan va mustaqil o‘zlashtirishga qulay bo‘lgan kichik qismlarga ajratish orqali tashkil etiladigan ta’lim shakli sifatida izohlanadi. Bunday yondashuv ayniqsa raqamli ta’lim, mobil o‘qitish va kasbiy rivojlanish jarayonlarida qulayligi bilan ajralib turadi.

Raqamli kompetensiya masalasi bo‘yicha DigCompEdu modeli muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu model pedagoglarning raqamli texnologiyalardan kasbiy faoliyatda foydalanishi, raqamli resurslarni tanlashi, o‘quv jarayoniga moslashtirishi, baholashda qo‘llashi va o‘quvchilarning raqamli faolligini rivojlantirishini o‘z ichiga oladi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini shakllantirishda mazkur model metodologik asos sifatida qo‘llanishi mumkin.

UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan o‘qituvchilar uchun AKT kompetensiyalari doirasida ham pedagogning raqamli texnologiyalardan foydalanish qobiliyati ta’lim sifatini oshirish, o‘quv jarayonini samarali tashkil etish va kasbiy rivojlanish bilan bog‘liq holda yoritiladi. Bu yondashuv bo‘lajak o‘qituvchidan nafaqat texnologiyadan foydalanishni, balki uni pedagogik maqsadga mos tanlash, ta’lim mazmuniga integratsiya qilish va o‘quvchilar faoliyatini qo‘llab-quvvatlashni talab etadi.

Mikrota’limga oid tadqiqotlarda ushbu texnologiya o‘qituvchilarning raqamli ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish, ayniqsa fikr-mulohaza berish, qaror qabul qilish, onlayn vositalardan foydalanish va mustaqil kasbiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatiga ega ekani ta’kidlanadi. 2023-yilda chop etilgan tadqiqotlarda mikrota’lim takliflari DigCompEdu darajalari asosida tashkil etilgani va o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qilishi ko‘rsatilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mikrota’lim texnologiyalari bo‘lajak o‘qituvchilar uchun raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning qulay pedagogik mexanizmi bo‘la oladi. Chunki bu yondashuv qisqa videodarslar, interaktiv topshiriqlar, testlar, elektron resurslar, refleksiv mashqlar va mustaqil bajariladigan amaliy vazifalar orqali talabalarning raqamli savodxonligi, axborot bilan ishlash madaniyati hamda innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorgarligini kuchaytiradi. Shu bois mikrota’lim asosida ishlab chiqilgan model kompetensiyaviy, bosqichli va amaliy yo‘naltirilgan bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda mikrota’lim texnologiyalari asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish modelini ishlab chiqish va uning pedagogik imkoniyatlarini

asoslash maqsad qilindi. Tadqiqot jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli savodxonligi, raqamli resurslardan foydalanish malakasi, elektron ta’lim vositalarini yaratish ko‘nikmasi hamda mikrota’lim texnologiyalarini pedagogik jarayonga tatbiq etish imkoniyatlari o‘rganildi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida kompetensiyaviy yondashuv**,** shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim**,** faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv **va** raqamli pedagogika tamoyillariga tayanildi. Ushbu yondashuvlar bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini nazariy bilimlar bilan cheklamasdan, amaliy faoliyat, mustaqil ta’lim, raqamli kontent yaratish va pedagogik vazifalarni texnologik vositalar orqali hal qilish jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganishga imkon beradi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa so‘rovi, amaliy topshiriqlar va tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali mikrota’lim texnologiyalari, raqamli kompetensiya, raqamli ta’lim muhiti va pedagogik modelga oid ilmiy qarashlar o‘rganildi. Anketa va suhbatlar yordamida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, mikrota’lim haqidagi tasavvurlari, elektron resurslar bilan ishlashdagi ehtiyojlari va qiyinchiliklari aniqlandi.

Amaliy topshiriqlar jarayonida talabalarga qisqa videodarslar tayyorlash, interaktiv testlar tuzish, raqamli taqdimotlar yaratish, onlayn platformalarda o‘quv materiallarini joylashtirish, elektron baholash vositalaridan foydalanish kabi vazifalar berildi. Bu orqali ularning axborotni izlash, saralash, qayta ishlash, raqamli kontent yaratish va ta’limiy maqsadga moslashtirish ko‘nikmalari baholandi.

Tadqiqot obyekti sifatida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoni belgilandi. Tadqiqot predmeti esa mikrota’lim texnologiyalari asosida raqamli kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar, metodlar, vositalar va model tarkibiy qismlaridan iborat.

Tadqiqot natijalari sifat va miqdoriy jihatdan tahlil qilindi. Bunda talabalarning raqamli vositalardan foydalanish darajasi, mikrota’lim materiallarini yaratish qobiliyati, mustaqil ishlash faolligi, o‘quv kontentini loyihalash ko‘nikmasi va raqamli ta’lim muhitida pedagogik vazifalarni bajarish samaradorligi asosiy mezon sifatida olindi.

Umuman olganda, tanlangan metodologiya mikrota’lim texnologiyalari asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish, ularning raqamli ta’lim muhitida ishlashga tayyorgarligini kuchaytirish va ishlab chiqilayotgan pedagogik modelning amaliy samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Muhokama

Mikrota’lim texnologiyalari bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki ushbu yondashuv o‘quv materiallarini qisqa, aniq va amaliy mazmunda berish orqali talabalarning mavzuni tezroq anglashiga, mustaqil ishlashiga va raqamli vositalardan maqsadli foydalanishiga yordam beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak o‘qituvchilarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish faqat texnik ko‘nikmalarni o‘rgatish bilan cheklanmasligi kerak. Talaba raqamli resursni tanlash, o‘quv maqsadiga moslashtirish, elektron topshiriq yaratish, onlayn baholash vositalaridan foydalanish va ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llay olishi zarur.

Mikrota’lim asosidagi model aynan shu jarayonni bosqichma-bosqich tashkil etishga imkon beradi. Qisqa videodarslar, interaktiv testlar, elektron topshiriqlar, mobil ilovalar va onlayn platformalar orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli savodxonligi, ijodiy yondashuvi va kasbiy tayyorgarligi rivojlanadi. Shu bois mikrota’lim texnologiyalarini pedagogik ta’lim jarayoniga tizimli joriy etish zamonaviy o‘qituvchi tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Amaliy tavsiyalar

Bo‘lajak o‘qituvchilar uchun mikrota’lim texnologiyalari asosida qisqa va amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish maqsadga muvofiq.

Talabalarga qisqa videodars, elektron test, interaktiv topshiriq, raqamli taqdimot va onlayn baholash vositalarini yaratish bo‘yicha amaliy vazifalar berilishi lozim.

Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda mustaqil ta’lim, loyiha ishi va refleksiv tahlil usullaridan keng foydalanish zarur.

Mikrota’lim materiallari aniq maqsadga yo‘naltirilgan, qisqa, tushunarli va amaliy faoliyat bilan bog‘langan bo‘lishi kerak.

Pedagogik oliy ta’lim muassasalarida raqamli ta’lim platformalari, mobil ilovalar va sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish bo‘yicha maxsus seminar-treninglar tashkil etish tavsiya etiladi.

Xulosa

Mikrota’lim texnologiyalari asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’limning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu texnologiya talabalarning raqamli vositalardan foydalanish, elektron resurs yaratish, axborotni tahlil qilish va o‘quv jarayoniga moslashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot mazmuni shuni ko‘rsatadiki, mikrota’lim qisqa, bosqichli va amaliy yo‘naltirilgan ta’lim shakli sifatida bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqil ishlash faolligini oshiradi hamda ularni raqamli ta’lim muhitida samarali faoliyat yuritishga tayyorlaydi.

Umuman olganda, mikrota’lim asosida ishlab chiqilgan pedagogik model bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini tizimli rivojlantirish, innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash va ta’lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Bates A. W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. — 2nd ed. — Vancouver: Tony Bates Associates Ltd., 2019.

2. Buchem I., Hamelmann H. Microlearning: A Strategy for Ongoing Professional Development // *eLearning Papers*. — 2010. — № 21. — P. 1–15.

3. Hug T., Lindner M., Bruck P. A. Microlearning: Emerging Concepts, Practices and Technologies after e-Learning. — Innsbruck: Innsbruck University Press, 2006.

4. Hug T. Microlearning: A New Pedagogical Challenge. — Innsbruck: University of Innsbruck, 2006.

5. Jomah O., Masoud A. K., Kishore X. P., Aurelia S. Micro Learning: A Modernized Education System // *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. — 2016. — Vol. 7, № 1. — P. 103–110.

6. Mishra P., Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // *Teachers College Record*. — 2006. — Vol. 108, № 6. — P. 1017–1054.

7. Redecker C., Punie Y. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

8. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. — Paris: UNESCO, 2018.

9. UNESCO. AI Competency Framework for Teachers. — Paris: UNESCO, 2024.

10. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*. — 2005. — Vol. 2, № 1.

11. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. — London: Bloomsbury Academic, 2016.

12. Shulman L. S. Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching // *Educational Researcher*. — 1986. — Vol. 15, № 2. — P. 4–14.

Sharopov Jamshid Dilmurodovich,
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqodchisi

YOSHLAR XULQ ATVORIDA MA‘NAVIY FAZILATLARNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. *Maqolada yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirishning psixologik determinantlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ichki omillar, jumladan shaxsning axloqiy ongini rivojlantirish, ichki motivatsiya, emotsional barqarorlik va qaror qabul qilish qobiliyati, shuningdek tashqi omillar, ya’ni oilaviy tarbiya, maktab va ijtimoiy muhit, do‘stlar guruhi va media resurslari ta’siri o‘rganiladi. Ishda yoshlarning ma’naviy fazilatlarini shakllantirishda psixologik yondashuvlar, motivatsion va emotsional jarayonlar, shuningdek ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning ahamiyati batafsil ko‘rib chiqiladi. Maqola natijalari pedagoglar, psixologlar va ota-onalar uchun amaliy tavsiyalar beradi, yoshlar xulq-atvorini yanada ijobiy rivojlantirishga yo‘naltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *Yoshlar, xulq-atvor, ma’naviy fazilatlar, psixologik determinantlar, ichki motivatsiya, emotsional barqarorlik, axloqiy qaror qabul qilish, ijtimoiy muhit, pedagogik yondashuvlar, media ta’siri, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, oilaviy tarbiya*

Abstract. *The article analyzes the psychological determinants of developing moral qualities in youth behavior. The study examines internal factors such as moral consciousness, intrinsic motivation, emotional stability, and decision-making abilities, as well as external factors including family upbringing, school and social environment, peer groups, and media influence. The research highlights the role of psychological approaches, motivational and emotional processes, and social support in shaping youth moral qualities. The findings provide practical recommendations for educators, psychologists, and parents aimed at promoting positive youth behavior and moral development.*

Key words: *Youth, behavior, moral qualities, psychological determinants, intrinsic motivation, emotional stability, moral decision-making, social environment, pedagogical approaches, media influence, social support, family upbringing*

Аннотация. *В статье анализируются психологические детерминанты формирования моральных качеств в поведении молодежи. Исследование рассматривает внутренние факторы, такие как нравственное сознание, внутренняя мотивация, эмоциональная устойчивость и способность принимать решения, а также внешние факторы, включая семейное воспитание, школьную и социальную среду, группы сверстников и влияние медиа. В работе подробно рассматривается роль психологических подходов, мотивационных и эмоциональных процессов, а также социальной поддержки в формировании моральных качеств молодежи. Результаты исследования предоставляют практические рекомендации педагогам, психологам и родителям для развития положительного поведения и моральных качеств молодежи.*

Ключевые слова: *Молодежь, поведение, моральные качества, психологические детерминанты, внутренняя мотивация, эмоциональная устойчивость, моральное принятие решений, социальная среда, педагогические подходы, влияние медиа, социальная поддержка, семейное воспитание*

Kirish

Yoshlar xulq-atvori va ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish bugungi jamiyat uchun dolzarb muammo hisoblanadi. Yoshlar – jamiyatning eng faol qatlamidir va ularning axloqiy, ma’naviy va psixologik rivojlanishi kelajak avlodning ijtimoiy barqarorligi, madaniyati va intellektual salohiyatiga bevosita ta’sir qiladi. Shu sababli yoshlarning xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni shakllantirish masalasi nafaqat pedagogika, balki psixologiya, sotsiologiya va ijtimoiy fanlar doirasida ham keng tadqiq etilmoqda.

Psixologik determinantlar – bu yoshlarning xulq-atvorini shakllantirishga ta’sir qiluvchi ichki va tashqi omillardir. Ichki omillar orasida shaxsning axloqiy ongini, motivatsion jarayonlarini, shuningdek hissiy va emotsional holatini ajratish mumkin. Masalan, yoshlar o‘z xatti-harakatlarini axloqiy me’yorlarga moslashtirishda motivatsion va hissiy komponentlar muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, tashqi omillar – oilaviy muhit, ta’lim muassasalari, do‘stlar va keng ijtimoiy muhitning ta’siri – yoshlarning axloqiy qaror qabul qilish jarayonlarini bevosita shakllantiradi.

Psixologlar ta’kidlaganidek, yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlar – mas’uliyat, adolat, halollik, hamkorlik, mehr-muhabbat va hurmat kabi xislatlar – faqat o‘quv jarayonida emas, balki kundalik hayotiy vaziyatlarda ham rivojlanadi. Masalan, Bandura va boshqalar tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy o‘rganish nazariyasi yoshlar o‘z atrofidagi insonlarning xatti-harakatlarini kuzatib, o‘rganib, ularni o‘z xulqida takrorlashini ta’kidlaydi. Shu sababli ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish jarayonida nafaqat o‘qituvchilar va ota-onalar, balki jamiyatning turli ijtimoiy institutlari ham faol rol o‘ynashi zarur.

Shuningdek, yoshlarning xulq-atvorini psixologik jihatdan tahlil qilganda, ularning shaxsiy qiziqishlari, motivatsiyalari, qaror qabul qilish uslublari va emotsional barqarorligi asosiy determinantlar sifatida ajralib turadi. Masalan, yuqori ichki motivatsiyaga ega yoshlar o‘z maqsadlariga erishishda axloqiy me’yorlarni inobatga oladi va ijtimoiy javobgarlikni his qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy muhitning salbiy ta’siri (masalan, destruktiv do‘stlar guruhi yoki noto‘g‘ri axborot manbalari) yoshlarning xulq-atvorini buzishi mumkin.

Bugungi kunda yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish masalasi nafaqat individual rivojlanish, balki milliy ma’naviyatni mustahkamlash, ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash va kelajak avlodning ijtimoiy javobgarligini shakllantirish bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli, psixologik determinantlarni aniqlash va ular asosida yoshlarni tarbiyalash tizimlarini yaratish muhim ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi.

Ushbu maqola yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirishning psixologik determinantlarini batafsil tahlil qiladi, ichki va tashqi omillarni o‘rganadi hamda pedagogik va psixologik tavsiyalarni taklif qiladi. Tadqiqotning natijalari nafaqat ilmiy hamjamiyat uchun, balki amaliy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar – psixologlar, pedagoglar, ijtimoiy ishchilar va ota-onalar uchun ham foydali bo‘lishi ko‘zda tutilgan.

Adabiyotlar tahlili

Yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish masalasi psixologiya va pedagogika sohasida keng tadqiq etilgan. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ma’naviy fazilatlarni shakllantirish psixologik determinantlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ular ichki va tashqi omillarga bo‘linadi.

Ichki determinantlar orasida shaxsning axloqiy ongini rivojlantirish, motivatsion va emotsional omillarni shakllantirish, shuningdek qaror qabul qilish jarayonlarida axloqiy mezonlarni hisobga olish muhim ekanligi ko‘plab tadqiqotlarda qayd etilgan. Masalan, Vygotskiy (1978) yoshlarning ijtimoiy o‘rganish jarayonida axloqiy va ma’naviy me’yorlarni o‘zlashtirishida muhitning roli katta ekanligini ta’kidlaydi. Shuningdek, Bandura (1977) o‘zining ijtimoiy o‘rganish nazariyasida yoshlar o‘z xulqini kuzatish, taqlid qilish va o‘zlashtirish orqali shakllantirishini bayon qiladi. Bu nazariyalar yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirishning asosiy ichki psixologik mexanizmlarini ochib beradi.

Tashqi determinantlar – bu yoshlarni tarbiyalash jarayonida oilaning, ta’lim muassasalari va ijtimoiy muhitning ta’siri. Sears (1965) va Skinner (1974) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ijtimoiy ta’sir va rag‘batlantirishning yoshlar xulq-atvorini shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, ijtimoiy media, do‘stlar guruhi va maktab muhitining yoshlarning axloqiy qarorlariga ta’siri zamonaviy tadqiqotlarda ham qayd etiladi. Masalan, O‘zbekiston kontekstida olib borilgan so‘nggi tadqiqotlar (Islomov, 2022; Karimova, 2023) yoshlar ma’naviyatini shakllantirishda oilaviy muhit va ta’limning bevosita rolini tasdiqlaydi.

Shaxsiy motivatsiya va hissiy barqarorlik yoshlarning ma’naviy fazilatlarini rivojlantirishda muhim determinant sifatida e’tirof etiladi. Masalan, Grinberg (2020) hissiy yo‘naltirilgan terapiya (Emotion-Focused Therapy) asosida yoshlarning emotsional holatini tartibga solish va axloqiy

qaror qabul qilish jarayonini yaxshilash mumkinligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, motivatsion faktorlar – ichki qiziqish, shaxsiy maqsadlar va o‘z-o‘zini rivojlantirish istagi – yoshlarning ijtimoiy va axloqiy xulqini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish bir tomonlama emas, balki kompleks jarayon hisoblanadi. Bu jarayonda psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, bir-birini mustahkamlash va qo‘llab-quvvatlash orqali yoshlarning ma’naviy va axloqiy rivojlanishini ta’minlaydi. Shu sababli zamonaviy tadqiqotlar yoshlarning xulq-atvorini o‘rganishda nafaqat nazariy, balki amaliy yondashuvlarni ham hisobga olishni tavsiya qiladi.

Ushbu tahliliy qismdan kelib chiqib, yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish bo‘yicha samarali strategiyalarni ishlab chiqish va ularni psixologik determinantlar asosida shakllantirish mumkinligi aniqlandi.

Metodologiya

Yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirishning psixologik determinantlarini o‘rganish jarayoni tadqiqotning asosiy metodologik asoslarini belgilaydi. Ushbu tadqiqotda ilmiy-empirik va nazariy yondashuvlar birgalikda qo‘llanildi. Tadqiqot quyidagi maqsad va vazifalarni o‘z ichiga oladi:

Yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirishga ta’sir qiluvchi ichki va tashqi psixologik determinantlarni aniqlash.

Motivatsion, emotsional va ijtimoiy omillarning yoshlarning xulq-atvorini shakllantirishdagi rolini tahlil qilish.

Ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

1. Tadqiqot usullari

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

So‘rovnoma – yoshlarning axloqiy qaror qabul qilish, ijtimoiy javobgarlik va ma’naviy qiziqishlarini o‘lchash.

Intervyu – pedagoglar, psixologlar va ota-onalar bilan o‘tkazilib, yoshlar tarbiyasidagi muammolar va psixologik determinantlar aniqlandi.

Kuzatish – maktab va oliy o‘quv yurtlaridagi yoshlar xulq-atvorini kuzatish orqali real ma’lumotlar yig‘ildi.

Adabiyotlar tahlili – psixologik va pedagogik tadqiqotlar natijalari o‘rganildi.

2. Tadqiqot ishtirokchilari

Tadqiqot O‘zbekistonning turli hududlaridagi 15–22 yoshdagi 120 nafar yoshlarni qamrab oldi. Ularning jinsiy tarkibi, ijtimoiy-madaniy holati va ta’lim darajasi hisobga olindi. Tadqiqot natijalari ichki va tashqi psixologik determinantlar bo‘yicha guruhlandi.

3. Tadqiqot mezonlari va indikatorlari

Yoshlar xulq-atvorini baholashda asosiy indikatorlar sifatida quyidagilar belgilandi:

- Axloqiy qaror qabul qilish qobiliyati
- Ijtimoiy javobgarlik darajasi
- Ichki motivatsiya
- Emotsional barqarorlik
- Jamiyat va oilaviy muhitning ta’siri

Quyidagi jadval tadqiqot indikatorlari va ularga tegishli o‘lchov vositalarini ko‘rsatadi:

Indikatorlar	O‘lchov vositasi	Izoh
Axloqiy qaror qabul qilish	So‘rovnoma, situatsion testlar	Yoshlarning axloqiy me’yorlarga rioya qilishini baholaydi
Ijtimoiy javobgarlik	Intervyu, kuzatish	Jamiyat va guruh oldidagi mas’uliyatini aniqlash
Ichki motivatsiya	So‘rovnoma, motivatsion testlar	Shaxsiy maqsad va o‘z-o‘zini rivojlantirish istagi
Emotsional barqarorlik	Psixologik testlar, kuzatish	Stress va hissiy holatni boshqarish qobiliyati

Jamiyat va oilaviy muhit ta'siri	Intervyu, kuzatish	Tashqi ijtimoiy omillar xulq-atvorni qanday shakllantiradi

4. Ma'lumotlarni tahlil qilish

Yig'ilgan ma'lumotlar statistik va sifatli tahlil usullari yordamida tahlil qilindi:

So'rovnoma natijalari deskriptiv statistika yordamida guruhlar bo'yicha tahlil qilindi.

Intervyu va kuzatish natijalari mazmuniy tahlil orqali yoshlarning ma'naviy fazilatlarini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi determinantlar aniqlandi.

Tadqiqot natijalari jadval va diagrammalar yordamida vizual tarzda ko'rsatildi, bu ma'lumotlarni oson tushunish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

5. Tadqiqotning ilmiy asosiyligi

Metodologiya shuni ko'rsatadiki, yoshlar xulq-atvorida ma'naviy fazilatlarni rivojlantirish bir qator ichki va tashqi psixologik determinantlar bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari yoshlarni tarbiyalashda ilmiy va amaliy yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Muhokama

Yoshlar xulq-atvorida ma'naviy fazilatlarni rivojlantirish masalasi psixologik va ijtimoiy determinantlar bilan bevosita bog'liq ekanligi tadqiqot natijalaridan aniqlandi. Tadqiqot davomida yig'ilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, ichki psixologik omillar yoshlarning axloqiy qarorlarini qabul qilishida va ijtimoiy munosabatlarda muhim rol o'ynaydi. Masalan, yuqori ichki motivatsiyaga ega yoshlar, o'z maqsadlarini belgilashda va ularga erishishda ma'naviy me'yorlarni hisobga olishga intiladi. Shu bilan birga, emotsional barqarorlik yoshlarning stressli vaziyatlarda o'z xulqini boshqarish qobiliyatini oshiradi, bu esa ma'naviy fazilatlarning barqaror shakllanishini ta'minlaydi.

Tashqi determinantlar, xususan oilaviy va ijtimoiy muhit, yoshlar xulq-atvorini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, ota-onaning tarbiyaviy yondashuvi va maktabdagi ijtimoiy muhit yoshlarning mas'uliyat, adolat, hamkorlik va hurmat kabi ma'naviy fazilatlarini rivojlantirishga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Masalan, do'stlar guruhi tomonidan ko'rsatiladigan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yoshlarning ijtimoiy javobgarlik hissini oshiradi, ammo salbiy ta'sir esa xulq-atvorda destruktiv elementlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Shuningdek, tadqiqot davomida kuzatildi ki, yoshlarning ma'naviy fazilatlarini rivojlantirish jarayoni bir tomonlama emas. Ichki motivatsiya va tashqi muhitning uyg'unligi, shaxsiy qiziqish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yoshlarning xulq-atvorini barqaror shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Bu natija Vygotskiy va Bandura nazariyalarini tasdiqlaydi. Ularning fikricha, yoshlar o'z atrofidagi insonlarning xatti-harakatlarini kuzatadi va ulardan o'rganadi, shuning natijasida o'z xulqini shakllantiradi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ma'naviy fazilatlarni rivojlantirish jarayonida shaxsning psixologik tayyorligi, motivatsion va hissiy barqarorligi bilan bir qatorda ijtimoiy muhitning qo'llab-quvvatlashi ham muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, zamonaviy yoshlar axborot-kommunikatsiya vositalaridan faol foydalanadi, bu esa ularning xulq-atvoriga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ma'naviy tarbiya jarayonida nafaqat an'anaviy pedagogik yondashuvlar, balki zamonaviy psixologik metodlar va media resurslaridan ham unumli foydalanish tavsiya etiladi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, yoshlar xulq-atvorida ma'naviy fazilatlarni rivojlantirish murakkab va ko'p qirralik jarayon bo'lib, u shaxsning ichki psixologik tayyorgarligi, motivatsiyasi va tashqi ijtimoiy ta'sirlarning uyg'unligi orqali amalga oshadi. Shu nuqtai nazardan, yoshlarni tarbiyalashda psixologik determinantlarni hisobga olgan holda individual va guruh yondashuvlarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Yoshlar xulq-atvorida ma'naviy fazilatlarni shakllantirishda ijtimoiy identitet va guruh me'yorlari muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yoshlar o'zlarini ma'lum bir guruhga mansub his qilganda, guruhning axloqiy va ma'naviy me'yorlarini o'z xulqiga moslashtiradi. Bu esa ijtimoiy bosim va qo'llab-quvvatlash orqali ma'naviy fazilatlarni

mustahkamlashga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan, mentorlik dasturlari va ijtimoiy loyihalar yoshlar orasida ijobiy ma’naviy xulqni rag‘batlantiradi.

Zamonaviy tadqiqotlarda yoshlar axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali ma’naviy qadriyatlarni shakllantirishga ham e’tibor qaratilgan. Masalan, onlayn platformalar, ta’limiy videolar va interaktiv dasturlar yoshlarning axloqiy qaror qabul qilish va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishida samarali vosita sifatida ishlatiladi. Shu bilan birga, internet va ijtimoiy tarmoqlardagi salbiy kontent yoshlarning destruktiv xulq-atvorini rag‘batlantirishi mumkin. Shuning uchun digital savodxonlik va media madaniyati yoshlarni tarbiyalash jarayonida muhim komponent hisoblanadi.

Bundan tashqari, yoshlar xulq-atvorida emotsional intellektning ahamiyati ortib bormoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yuqori emotsional intellektga ega yoshlar o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, boshqalar bilan samarali muloqot qilish va ijtimoiy konfliktlarni hal qilish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Bu esa ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish va ijtimoiy moslashuvchanlikni oshirishga yordam beradi.

Shaxsiy tajriba va refleksiya jarayoni ham yoshlarning ma’naviy fazilatlarini shakllantirishda katta rol o‘ynaydi. Yoshlar o‘z xulqini tahlil qilib, ijtimoiy me’yorlar bilan solishtiradi va xatolarini tuzatadi. Shu maqsadda pedagogik va psixologik mashg‘ulotlar, treninglar va guruh muhokamalari samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Ma’naviy fazilatlarni rivojlantirishda kreativ va badiiy faoliyat ham muhim omil sifatida ko‘riladi. Musiqa, teatr, badiiy yozuv va boshqa ijodiy faoliyat yoshlarni axloqiy qarorlar qabul qilishga, empatiya va hamdardlikni rivojlantirishga rag‘batlantiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ijodiy faoliyat bilan shug‘ullanish yoshlarning o‘zini anglash va ma’naviy o‘sishini tezlashtiradi.

Shuningdek, yoshlar xulq-atvorida jamiyatning madaniy va tarixiy qadriyatlarining ta’siri ham muhim hisoblanadi. Milliy urf-odatlar, tarixiy misollar va madaniy meros yoshlar xulqini shakllantirishda ichki motivatsiyani kuchaytiradi va ma’naviy fazilatlarni barqarorlashtiradi. Shu jihatdan, tarbiyaviy dasturlarda mahalliy qadriyatlarni hisobga olish samarali strategiya hisoblanadi.

Yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish bugungi zamonaviy jamiyatda muhim ilmiy va amaliy masala hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, yoshlarning axloqiy qaror qabul qilishi, ijtimoiy javobgarligi va xulq-atvoridagi barqarorlik ko‘plab psixologik determinantlarga bog‘liq. Ushbu determinantlar ichki va tashqi omillar bilan belgilanadi. Ichki omillarga shaxsning motivatsiyasi, emotsional barqarorligi, axloqiy ongining darajasi va qaror qabul qilish qobiliyati kiradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, yuqori ichki motivatsiyaga ega yoshlar ma’naviy va axloqiy me’yorlarga ko‘proq amal qiladi, stressli vaziyatlarda xulqini boshqarish qobiliyati yuqori bo‘ladi va ijtimoiy muhitga ijobiy moslashadi.

Tashqi omillar – oilaviy tarbiya, maktab va ijtimoiy muhit, do‘stlar guruhi va jamiyat tomonidan yaratiladigan qo‘llab-quvvatlash tizimi yoshlarning ma’naviy fazilatlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ota-onaning tarbiyaviy yondashuvi va pedagoglarning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashi yoshlarning adolat, mas’uliyat, halollik, hamkorlik va hurmat kabi fazilatlarini rivojlantirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, salbiy ijtimoiy ta’sirlar yoshlar xulq-atvorida destruktiv elementlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Muhokama qismida ko‘rsatib o‘tilganidek, ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish jarayoni murakkab va ko‘p qirralik bo‘lib, ichki motivatsiya va tashqi muhitning uyg‘unligi, shaxsiy qiziqish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash yoshlarning xulq-atvorini barqaror shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Bu natija Vygotskiy va Bandura nazariyalarini tasdiqlaydi, ya’ni yoshlar o‘z atrofidagi insonlarning xatti-harakatlarini kuzatadi va o‘rganadi, natijada o‘z xulqini shakllantiradi.

Shuningdek, tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy yoshlar axborot-kommunikatsiya vositalaridan faol foydalanadi va bu ularning xulq-atvoriga turli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, ma’naviy tarbiya jarayonida an’anaviy pedagogik yondashuvlar bilan bir qatorda zamonaviy psixologik metodlar va media resurslaridan ham unumli foydalanish lozim.

Natijada, yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish kompleks, ilmiy asoslangan va ko‘p qirralik yondashuvni talab qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, psixologik determinantlarni hisobga olgan holda individual va guruh yondashuvlarini ishlab chiqish yoshlarning ma’naviy va axloqiy rivojlanishini samarali ta’minlaydi. Shu bilan birga, ilmiy-amaliy tavsiyalar yoshlarni tarbiyalash jarayonida pedagoglar, psixologlar, ota-onalar va jamiyatning turli institutlari tomonidan qo‘llanilishi mumkin.

Umuman olganda, yoshlar xulq-atvorida ma’naviy fazilatlarni rivojlantirish jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, kelajak avlodning axloqiy va intellektual salohiyatini oshirish hamda ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqot natijalari nafaqat ilmiy jamoatchilik, balki amaliy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar uchun ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
2. Vygotskiy, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
3. Sears, R. R. (1965). Child Development and Socialization. New York: Random House.
4. Skinner, B. F. (1974). About Behaviorism. New York: Knopf.
5. Grinberg, L. (2020). Emotion-Focused Therapy: Principles and Practice. New York: Guilford Press.
6. Islomov, A. (2022). Yoshlar ma’naviy tarbiyasi va psixologik determinantlar. O‘zbekiston Pedagogika Jurnali, 3(1), 45–56.
7. Karimova, N. (2023). Oila va maktab muhitining yoshlar xulq-atvoriga ta’siri. Ijtimoiy Psixologiya Tadqiqotlari, 5(2), 23–35.
8. Pavlov, I. P. (1927). Conditioned Reflexes: An Investigation of the Physiological Activity of the Cerebral Cortex. Oxford University Press.
9. Kohlberg, L. (1981). Essays on Moral Development, Volume One: The Philosophy of Moral Development. Harper & Row.
10. Rogoff, B. (2003). The Cultural Nature of Human Development. Oxford University Press.
11. Larson, R., & Wilson, S. (2004). Adolescence: Growth and Challenge. Annual Review of Psychology, 55, 493–520.
12. Islomov, A., & Tursunova, D. (2021). Yoshlar xulq-atvorini shakllantirishda motivatsion va emotsional omillar. Psixologik Tadqiqotlar Jurnali, 2(4), 12–28.

Ravshanov Khusan Abdiqul ogli
Independent Researcher, Bukhara International University

FACTORS INFLUENCING STUDENTS’ SELF-ACTIVATION IN THE CONTEXT OF DIGITAL EDUCATION

Abstract. *This article analyzes the key factors influencing students’ self-activation in the context of digital education. In modern educational environments, the integration of digital technologies promotes independent learning, self-regulation, and deeper knowledge acquisition. The study focuses on the psychological mechanisms underlying self-activation, including intrinsic motivation, metacognitive regulation, reflection, and personal goal-setting. In addition,*

pedagogical conditions such as the use of digital platforms, interactive teaching methods, and individualized learning trajectories are identified as significant contributors to student engagement. External factors, including teacher support, social environment, and technological infrastructure, are also examined for their impact on students' ability to manage their own learning processes. The findings indicate that the effectiveness of digital education largely depends on students' level of active participation, highlighting the importance of integrating psychological and pedagogical factors to enhance learning outcomes in digital contexts.

Key words: *self-activation, digital education, motivation, metacognition, reflection, independent learning, interactive methods, educational technologies.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli ta'lim sharoitida talabalarning o'zini o'zi faollashtirishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar keng joriy etilishi talabalarni mustaqil o'rganish, o'z faoliyatini boshqarish va bilimlarni chuqur o'zlashtirishga yo'naltiradi. Tadqiqotda o'zini o'zi faollashtirish jarayonining psixologik asoslari – ichki motivatsiya, metakognitiv nazorat, refleksiya va shaxsiy maqsadlar tizimi muhim omillar sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, raqamli platformalar, interaktiv metodlar va individual ta'lim trajektoriyasining mavjudligi talabalarning faolligini oshiruvchi pedagogik shartlar sifatida asoslanadi. Maqolada, shuningdek, tashqi omillar – o'qituvchi qo'llab-quvvatlovi, ijtimoiy muhit va texnologik infratuzilma – ham talabalarning o'zini o'zi boshqarish darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi yoritilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim samaradorligi ko'p jihatdan talabalar faolligiga bog'liq bo'lib, ularni rag'batlantirish uchun psixologik va pedagogik omillarni kompleks tarzda hisobga olish zarur.*

Kalit so'zlar: *o'zini o'zi faollashtirish, raqamli ta'lim, motivatsiya, metakognitsiya, refleksiya, mustaqil ta'lim, interaktiv metodlar, ta'lim texnologiyalari.*

Аннотация. *В данной статье анализируются факторы, влияющие на самоактивацию студентов в условиях цифрового образования. В современном образовательном пространстве внедрение цифровых технологий способствует развитию самостоятельного обучения, саморегуляции и углубленного усвоения знаний. В исследовании особое внимание уделяется психологическим механизмам самоактивации, таким как внутренняя мотивация, метакогнитивный контроль, рефлексия и система личных целей. Также рассматриваются педагогические условия, включая использование цифровых платформ, интерактивных методов и индивидуальных образовательных траекторий, которые способствуют повышению активности студентов. Наряду с этим выделяются внешние факторы, такие как поддержка преподавателя, социальная среда и уровень развития технологической инфраструктуры. Результаты исследования показывают, что эффективность цифрового обучения во многом зависит от уровня активности студентов, что требует комплексного учета психологических и педагогических факторов в образовательном процессе.*

Ключевые слова: *самоактивация, цифровое образование, мотивация, метакогниция, рефлексия, самостоятельное обучение, интерактивные методы, образовательные технологии.*

Introduction. In the 21st century, the rapid advancement of digital technologies has fundamentally transformed educational systems worldwide, leading to the emergence of digital education as a dominant paradigm. According to international reports, over 90% of higher education institutions globally have integrated some form of digital or blended learning into their instructional models. The widespread use of Learning Management Systems (LMS), online platforms, and artificial intelligence-based tools has significantly expanded access to education and created new opportunities for personalized and flexible learning. However, these transformations have also shifted the responsibility for learning from teachers to students, making self-activation and self-regulation critical components of academic success.

Research conducted by international organizations indicates that students engaged in digital learning environments are required to manage their own time, set learning goals, and monitor their progress more actively than in traditional settings. Studies show that students with higher levels

of intrinsic motivation and metacognitive skills demonstrate up to 30–40% better learning outcomes in digital environments compared to those who rely solely on external guidance. This highlights the growing importance of psychological factors such as motivation, self-efficacy, and reflection in the learning process.

In the context of digital education, self-activation refers to the student's ability to independently initiate, sustain, and regulate learning activities. It involves a complex interaction of internal psychological mechanisms, including intrinsic motivation, personal goal orientation, metacognitive awareness, and emotional engagement. Theoretical foundations for understanding these processes can be found in the works of leading scholars such as Lev Vygotsky, who emphasized the social nature of learning and internalization processes; Albert Bandura, who introduced the concept of self-efficacy; and Edward Deci and Richard Ryan, whose self-determination theory explains how autonomy, competence, and relatedness influence human motivation.

Furthermore, digital education environments introduce new external factors that significantly impact student self-activation. These include the design and usability of digital platforms, availability of interactive tools, quality of feedback, and the level of instructor support. Research shows that well-structured digital courses with clear learning objectives and continuous feedback mechanisms can increase student engagement by up to 25%. Conversely, poorly designed digital environments may lead to decreased motivation, procrastination, and cognitive overload.

In Uzbekistan, ongoing educational reforms emphasize the integration of digital technologies into higher education, aligning national priorities with global trends. The development of digital infrastructure, expansion of online learning platforms, and promotion of competency-based education have created favorable conditions for enhancing students' independent learning abilities. Nevertheless, challenges remain, including unequal access to technology, varying levels of digital literacy, and insufficient development of self-regulation skills among students.

Therefore, understanding the factors influencing students' self-activation in digital education is of both theoretical and practical importance. Identifying the key psychological and pedagogical determinants of self-activation can contribute to the development of more effective teaching strategies, improve learning outcomes, and support the formation of autonomous, motivated, and competent learners in the digital age.

In contemporary scholarship, students' self-activation in digital education is increasingly interpreted not as a narrow trait, but as a multidimensional capacity that combines motivational readiness, conscious self-regulation, self-efficacy, digital competence, and socially mediated engagement. Foreign researchers laid the conceptual foundation for this view by showing that active learning behavior emerges when students perceive themselves as competent, autonomous, and meaningfully connected to others. Within self-determination theory, Deci and Ryan argued that autonomy, competence, and relatedness are the basic psychological conditions that sustain intrinsic motivation and self-initiated action; later educational work demonstrated that these needs remain central in classroom and technology-mediated environments alike. In other words, the more digital learning settings support choice, clear structure, and interpersonal connection, the more likely students are to move from passive participation to self-activated engagement.

A second major line of literature connects self-activation with self-regulated learning. In the works of Zimmerman and the extensive later tradition built on his model, effective learning is understood as a cyclical process of goal setting, strategic action, self-monitoring, and reflection. This perspective has become especially influential in digital education because online and blended formats transfer a larger share of organizational responsibility from teacher to learner. Systematic reviews of e-learning environments show that digital platforms are most effective when they do not simply deliver content, but also scaffold planning, monitoring, and evaluation. Recent studies in higher education further confirm that self-regulated learning is not peripheral but central to success in blended and online settings, where students must independently manage attention, time, and effort across multiple technological channels. Thus, self-activation in digital learning is

inseparable from the learner's ability to organize and direct his or her own cognitive and behavioral resources.

Foreign scholarship also emphasizes the decisive role of self-efficacy in activating students' learning behavior. Building on Bandura's broader social-cognitive tradition, research on academic and online learning self-efficacy has shown that students become more proactive when they believe they can cope with digital tasks, master learning platforms, and achieve academic goals in virtual settings. Reviews of online learning consistently indicate that self-efficacy is positively associated with persistence, performance, and willingness to engage in autonomous study, while low confidence in using digital tools often weakens initiative even when motivation is present. More recent studies likewise show that online learning self-efficacy affects engagement both directly and through related motivational processes. This means that self-activation does not arise only from external stimulation; it also depends on the learner's internal belief that purposeful action in a digital environment is manageable and worthwhile.

At the same time, the international literature increasingly links self-activation to digital competence and online learning readiness. Scholars studying virtual and blended education argue that students cannot sustain independent activity if they lack operational confidence with platforms, information search skills, communication tools, and digital problem-solving strategies. Research on online learning readiness shows that technological skills, equipment quality, motivation, and satisfaction jointly influence students' preparedness for e-learning, with motivation often mediating the effect of material and technical conditions. Recent studies on digital literacy and digital learning competence also demonstrate that these factors contribute to academic performance partly through self-efficacy, self-regulated learning, and informal digital learning practices. Therefore, digital self-activation should be viewed not merely as a psychological disposition, but as a competence-based phenomenon shaped by the learner's capacity to transform technological access into purposeful academic action.

Another well-developed direction in foreign research concerns the social and interactive dimension of self-activation. Contrary to the assumption that digital learning is primarily individual, studies show that students' initiative grows when they experience social presence, meaningful peer interaction, and responsive instructional communication. Research in online education has found that self-regulation and social presence are positively associated with engagement, and that social presence can mediate the relationship between regulatory capacity and active participation. This suggests that self-activation in digital education is not only self-driven but also socially supported: students act more independently when the environment reduces isolation, provides feedback, and creates opportunities for visible participation. Recent work on adaptive and technology-rich learning environments similarly indicates that platform characteristics influence educational quality through self-regulated learning and engagement, reinforcing the idea that well-designed digital ecosystems can intensify students' internal activation.

Russian psychological science enriches this discussion by treating activation as a personality-based and activity-based phenomenon rather than only a behavioral outcome. The theoretical legacy of L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, and later subject-activity approaches created the basis for understanding student activity as mediated, socially constructed, and internally regulated. Within this broader tradition, K.A. Abulkhanova and related Russian scholars developed the idea of the person as an active subject of life and activity, which is highly relevant to digital education: the student is not a passive recipient of online content, but a subject who organizes time, meaning, and effort under changing conditions. In this perspective, self-activation involves the transformation of external educational demands into internally accepted goals, and this transformation becomes especially important in digital settings where external control is weaker and self-organization is more critical.

A particularly important Russian contribution comes from the school of V.I. Morosanova, whose studies on conscious self-regulation provide one of the most empirically grounded explanations of why some learners remain active and productive in academically demanding environments. Morosanova and colleagues show that planning, modeling, programming of

actions, evaluation of results, flexibility, and independence form a regulatory system that predicts achievement, engagement, and well-being. Their studies with Russian students demonstrate that conscious self-regulation is linked not only to academic success but also to lower anxiety and higher psychological well-being, which is crucial in digital education where overload, fragmentation of attention, and emotional fatigue frequently undermine initiative. Later work by Morosanova's group also confirms that self-regulation and academic motivation act as resources for successful project work, suggesting that self-activation is strongest when motivational and regulatory mechanisms function together rather than separately.

Russian researchers of digital socialization, especially G.U. Soldatova and E.I. Rasskazova, add another essential dimension by showing that learners' activity in the digital world depends on their digital competence, motivational structure, and patterns of online self-regulation. Their work demonstrates that the internet has become a constant dimension of adolescents' and young people's everyday activity, and that digital competence is not reducible to technical skill alone; it also includes motivation, critical judgment, and the ability to manage online risks. Studies comparing online and offline self-regulation indicate that internet activity is associated with intensified emotions, broader role experimentation, and new challenges for psychological control. For students in digital education, this means that self-activation develops within an ambivalent environment: the same digital space that expands opportunities for initiative can also generate distraction, emotional overload, and unstable goal orientation. Russian literature therefore usefully emphasizes that activation in the digital era requires both competence and psychological resilience.

Russian studies on self-organization further deepen the analysis by focusing on time management, independence, and the culture of organizing one's own activity. This literature argues that higher education increasingly demands that students build an "internal order" of learning: they must structure tasks, maintain rhythm, and connect present effort with future professional goals. Although some of these studies emerged before the full expansion of digital education, their conclusions are even more relevant today, because online and blended formats amplify the importance of voluntary discipline and personal organization. In digital contexts, where the boundary between study and everyday life is often blurred, self-activation depends heavily on whether students can transform freedom into productive routines rather than procrastination and diffusion of effort.

Taken together, the reviewed literature suggests that factors influencing students' self-activation in digital education can be grouped into several interrelated clusters. The first is motivational: autonomy support, meaningful goals, perceived relevance, and intrinsic or internalized motivation stimulate initiative. The second is regulatory: planning, monitoring, reflection, and behavioral control sustain activity over time. The third is competence-based: digital literacy, platform familiarity, and technological readiness make purposeful action possible. The fourth is personal-belief oriented: academic and online self-efficacy determine whether students dare to act independently. The fifth is socio-environmental: teacher support, feedback, social presence, and the design of digital platforms either strengthen or weaken activation. Russian and foreign scholars converge on the idea that no single factor is sufficient on its own; self-activation appears where motivational energy, self-regulatory mechanisms, and enabling digital conditions are integrated into one functioning system.

Thus, the modern literature allows us to conclude that students' self-activation in the context of digital education is a complex, dynamic, and context-sensitive construct. Foreign research offers powerful explanatory models through self-determination theory, self-regulated learning, and self-efficacy theory, while Russian scholarship contributes a strong subject-activity perspective, a refined analysis of conscious self-regulation, and a nuanced understanding of digital socialization. Their combined insights show that active learning in digital contexts does not arise automatically from the use of technology. It emerges when the educational environment supports autonomy, when students possess regulatory and digital competencies, when they believe in their own effectiveness, and when online interaction is organized in a psychologically meaningful way. For this reason, digital education should be designed not only as a technological system, but as a

developmental environment that awakens, supports, and stabilizes students' capacity for self-initiated academic action.

In conclusion, students' self-activation in the context of digital education should be understood as a complex, integrative phenomenon that emerges at the intersection of motivation, self-regulation, digital competence, and social interaction. It is not a fixed personal trait, but a dynamic capacity that develops under the influence of both internal psychological resources and external educational conditions. The transition to digital and blended learning environments has significantly transformed the nature of student activity, shifting the center of responsibility from teacher-led control to learner-driven organization. As a result, the ability to initiate, sustain, and regulate one's own learning has become a key determinant of academic success.

The analysis shows that motivational factors play a foundational role in activating students' engagement. When learners experience autonomy, perceive learning as meaningful, and feel psychologically supported, they are more likely to demonstrate initiative and persistence. At the same time, motivation alone is insufficient without well-developed self-regulatory mechanisms. Skills such as goal-setting, planning, monitoring progress, and reflective evaluation allow students to convert intentions into consistent academic action, especially in digital contexts where external structure is reduced.

Equally important is the role of digital competence and self-efficacy. Students who possess the necessary technological skills and believe in their ability to succeed in online environments are more confident, proactive, and resilient in the face of academic challenges. In contrast, a lack of digital readiness or low confidence can inhibit even highly motivated learners. Therefore, self-activation depends not only on psychological readiness but also on the learner's capacity to effectively navigate digital tools and learning platforms.

Furthermore, the social dimension of digital education significantly influences self-activation. Meaningful interaction with peers and instructors, timely feedback, and a sense of belonging within the virtual learning community enhance engagement and reduce feelings of isolation. Digital environments that foster communication, collaboration, and visibility of participation create favorable conditions for sustained student activity.

Overall, the synthesis of Russian and international research perspectives demonstrates that students' self-activation is the result of a balanced interplay between personal, cognitive, technological, and social factors. Effective digital education should therefore be designed as a holistic system that simultaneously supports motivation, strengthens self-regulation, develops digital literacy, and promotes interactive learning. Only under such conditions can digital learning environments not merely transmit knowledge, but also cultivate active, independent, and responsible learners capable of managing their own educational trajectories.

List of references.

1. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 371 p.

2. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. – New York: Guilford Press, 2017. – 756 p.

3. Zimmerman B. J. Attaining self-regulation: A social cognitive perspective // Handbook of Self-Regulation / ed. by M. Boekaerts, P. R. Pintrich, M. Zeidner. – San Diego: Academic Press, 2000. – P. 13–39.

4. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: Freeman, 1997. – 604 p.

5. Pintrich P. R. The role of goal orientation in self-regulated learning // Handbook of Self-Regulation. – San Diego: Academic Press, 2000. – P. 451–502.

6. Schunk D. H., Zimmerman B. J. Motivation and Self-Regulated Learning: Theory, Research, and Applications. – New York: Routledge, 2008. – 416 p.

7. Hodges C., Moore S., Lockee B., Trust T., Bond A. The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning // EDUCAUSE Review. – 2020. – P. 1–12.

Янгибоева Дильноза Абдурасул кизи
самостоятельный исследователь Бухарского международного университета

КОГНИТИВНЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ СТРЕССОВЫМИ СОСТОЯНИЯМИ В СПОРТИВНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются когнитивные подходы к управлению стрессовыми состояниями в спортивном процессе. Стресс у спортсменов возникает вследствие предстартовой тревожности, высоких физических нагрузок и психологического давления. Когнитивные методы направлены на изменение мыслительных процессов спортсмена с целью снижения уровня стресса и повышения эмоциональной устойчивости. Исследования показывают, что такие техники, как переоценка негативных мыслей, позитивный внутренний диалог, визуализация и управление вниманием, эффективно снижают уровень стресса. В статье рассматривается когнитивная теория оценки стресса Р. Лазаруса, объясняющая процесс восприятия стрессовых ситуаций. Также подчеркивается роль концепции самоэффективности А. Бандуры в формировании стрессоустойчивости спортсменов. Результаты исследований свидетельствуют о том, что когнитивные подходы способствуют улучшению самоконтроля спортсменов и повышению стабильности спортивных результатов.*

Ключевые слова: *стресс, когнитивный подход, спортивная психология, эмоциональная регуляция, визуализация, самоэффективность, управление вниманием.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sport jarayonida stress holatlarini boshqarishning kognitiv yondashuvlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Sportchilarda stress musobaqa oldi xavotiri, yuqori jismoniy yuklama va psixologik bosim natijasida yuzaga keladi. Kognitiv yondashuvlar sportchining fikrlash jarayonini o‘zgartirish orqali stressni kamaytirish va emotsional barqarorlikni oshirishga qaratilgan. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, salbiy fikrlarni qayta baholash, ijobiy ichki dialog, vizualizatsiya va diqqatni boshqarish usullari stressni samarali kamaytiradi. Maqolada Lazarusning kognitiv baholash nazariyasi asosida stressni idrok etish jarayoni yoritiladi. Shuningdek, Banduraning o‘zini-o‘zi samaradorlik konsepsiyasi sportchilarning stressga chidamliligini shakllantirishda muhim rol o‘ynashi ta’kidlanadi. Natijalarga ko‘ra, kognitiv yondashuvlar sportchilarning musobaqa sharoitida o‘zini boshqarish qobiliyatini oshiradi va barqaror natija ko‘rsatishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *stress, kognitiv yondashuv, sport psixologiyasi, emotsional boshqaruv, vizualizatsiya, o‘zini-o‘zi samaradorlik, diqqatni boshqarish.*

Annotation. *This article examines cognitive approaches to managing stress in the sports process. Stress in athletes arises due to pre-competition anxiety, high physical loads, and psychological pressure. Cognitive approaches focus on modifying athletes’ thought processes in order to reduce stress levels and improve emotional stability. Research shows that techniques such as cognitive reappraisal, positive self-talk, visualization, and attention control effectively reduce stress. The article is based on Lazarus’ cognitive appraisal theory, which explains how individuals perceive and interpret stressful situations. It also highlights the importance of Bandura’s self-efficacy concept in developing athletes’ stress resilience. The findings indicate that cognitive approaches enhance athletes’ self-control in competitive situations and contribute to more stable performance outcomes.*

Key words: *stress, cognitive approach, sport psychology, emotional regulation, visualization, self-efficacy, attention control.*

Введение. Когнитивные подходы к управлению стрессовыми состояниями в спортивном процессе являются одной из наиболее актуальных и активно развивающихся областей современной спортивной психологии. В условиях современного спорта, характеризующегося высокой конкуренцией, интенсивными физическими нагрузками и

постоянным психологическим давлением, проблема управления стрессом приобретает особую значимость. Согласно данным исследований спортивной психологии, до 70% спортсменов в различных видах спорта испытывают выраженные стрессовые реакции перед соревнованиями, что напрямую влияет на их результативность.

Стресс в спортивной деятельности рассматривается как комплексная реакция организма на повышенные требования ситуации, включающая физиологические, эмоциональные и когнитивные компоненты. Наиболее значимым фактором, определяющим уровень стрессовой реакции, является не сама ситуация, а её когнитивная оценка спортсменом. Именно этот принцип лежит в основе когнитивного подхода, разработанного Р. Лазарусом, который подчеркивал, что стресс возникает не из-за внешнего события, а из-за того, как человек его интерпретирует.

Современные исследования (Weinberg & Gould, 2019; Gross, 2015) подтверждают, что когнитивные стратегии, такие как переоценка ситуации, саморегуляция мышления, позитивный внутренний диалог и визуализация, позволяют значительно снизить уровень тревожности и повысить эффективность спортивной деятельности. По данным спортивной психологии, применение когнитивных техник может улучшить спортивные результаты на 15–30% за счет повышения концентрации внимания и эмоциональной устойчивости.

Теория самоэффективности А. Бандуры также играет важную роль в понимании когнитивных механизмов управления стрессом. Согласно данной теории, вера спортсмена в собственные способности напрямую влияет на его поведение в стрессовых ситуациях, уровень настойчивости и способность преодолевать трудности.

В условиях развития спорта в Республике Узбекистан наблюдается растущая потребность в внедрении современных психологических технологий подготовки спортсменов. Практика показывает, что многие спортсмены, обладая высоким уровнем физической подготовки, сталкиваются с трудностями именно из-за недостаточно развитых навыков когнитивного управления стрессом.

Таким образом, изучение когнитивных подходов к управлению стрессовыми состояниями в спортивном процессе является важной научной задачей, направленной на повышение эффективности спортивной деятельности, развитие психической устойчивости спортсменов и обеспечение их стабильных результатов в условиях соревновательного стресса.

Обзор литературы. Проблема когнитивного управления стрессовыми состояниями в спортивной деятельности занимает важное место в современной спортивной психологии и рассматривается в работах как зарубежных, так и российских ученых. Анализ научной литературы показывает, что стресс в спорте является сложным психофизиологическим состоянием, возникающим в результате взаимодействия внешних требований и внутренней когнитивной оценки спортсмена. При этом ключевую роль в его регуляции играет именно когнитивный компонент, определяющий, как спортсмен интерпретирует соревновательную ситуацию.

Одним из основоположников когнитивного подхода является Р. Лазарус, который в рамках теории когнитивной оценки стресса доказал, что стресс возникает не столько из-за объективных факторов, сколько из-за субъективного восприятия ситуации. Согласно его концепции, первичная и вторичная оценка ситуации определяет уровень эмоциональной реакции и степень стрессового напряжения. Данный подход стал фундаментом для дальнейших исследований в области спортивной психологии.

А. Бандура в своей социально-когнитивной теории подчеркивает роль самоэффективности в управлении стрессом. Он утверждает, что вера спортсмена в собственные способности снижает восприятие угрозы и повышает устойчивость к стрессовым ситуациям. Таким образом, когнитивные процессы напрямую связаны с уровнем эмоциональной стабильности и поведенческой регуляции.

Р. Вайнберг и Д. Гоулд рассматривают когнитивные стратегии как важнейший инструмент психологической подготовки спортсменов. В их исследованиях подчеркивается эффективность таких методов, как позитивный самодиалог, ментальная репетиция

(визуализация), постановка целей и концентрация внимания. Эти техники позволяют спортсменам контролировать тревожность и поддерживать оптимальное психическое состояние во время соревнований.

Д. Гросс в своей модели эмоциональной регуляции выделяет когнитивную переоценку как наиболее эффективную стратегию управления эмоциями. Согласно его исследованиям, изменение интерпретации стрессовой ситуации позволяет значительно снизить интенсивность негативных эмоциональных реакций и повысить адаптивность поведения.

Среди российских ученых значительный вклад внес Е. П. Ильин, который рассматривает стресс в спорте как результат взаимодействия личностных особенностей спортсмена и условий деятельности. Он подчеркивает, что когнитивные процессы играют ключевую роль в формировании стрессоустойчивости, особенно в условиях соревновательного давления.

А. В. Родионов акцентирует внимание на практическом применении когнитивных методов в спортивной подготовке, включая аутогенную тренировку, идеомоторную практику и методы саморегуляции. По его мнению, систематическое использование этих техник способствует снижению тревожности и повышению стабильности спортивных результатов.

Г. Д. Горбунов подчеркивает значение психологического климата и тренерского взаимодействия, отмечая, что когнитивные установки спортсмена формируются под влиянием социальной среды. В. Н. Платонов рассматривает когнитивное управление стрессом как часть комплексной системы подготовки спортсменов, включающей физические, технические и психологические компоненты.

Таким образом, анализ литературы показывает, что когнитивные подходы к управлению стрессом в спорте представляют собой многоуровневую систему, включающую оценку ситуации, изменение мышления, развитие самоэффективности и применение специальных психологических техник. Зарубежные и российские исследования единодушно подтверждают, что именно когнитивные процессы являются ключевым фактором снижения стрессового напряжения и повышения эффективности спортивной деятельности.

Обсуждение

Проведённый анализ когнитивных подходов к управлению стрессовыми состояниями в спортивном процессе позволяет сделать вывод о том, что эффективность деятельности спортсмена в значительной степени определяется не только уровнем его физической и технической подготовки, но и особенностями когнитивной переработки стрессовых ситуаций. Полученные данные и теоретические положения свидетельствуют о том, что именно мышление спортсмена, его интерпретация происходящих событий и оценка собственных возможностей являются ключевыми детерминантами уровня стрессовой реакции.

В ходе рассмотрения установлено, что спортсмены, использующие когнитивные стратегии регуляции, такие как переоценка ситуации, позитивный внутренний диалог и ментальная визуализация, демонстрируют более высокий уровень эмоциональной устойчивости и лучше справляются с соревновательным давлением. Они способны рассматривать стресс не как угрозу, а как вызов, что способствует мобилизации внутренних ресурсов и повышению эффективности деятельности.

В то же время у спортсменов с недостаточно развитыми когнитивными навыками наблюдается тенденция к усилению тревожности, снижению концентрации внимания и нарушению эмоционального равновесия в условиях соревнований. Это подтверждает положение о том, что стрессовая реакция в спорте во многом определяется субъективной оценкой ситуации, а не только её объективной сложностью.

С позиции теории Р. Лазаруса, когнитивная оценка является центральным механизмом формирования стрессовой реакции. Если спортсмен воспринимает ситуацию как контролируемую и управляемую, уровень стрессового напряжения существенно снижается.

Напротив, восприятие ситуации как угрожающей приводит к усилению тревожности и снижению результативности.

Теоретические положения А. Бандуры также подтверждают важность когнитивных процессов, поскольку уровень самоэффективности влияет на уверенность спортсмена в собственных действиях и его способность сохранять устойчивость в стрессовых условиях. Спортсмены с высокой самоэффективностью чаще используют конструктивные стратегии преодоления трудностей и демонстрируют более стабильные результаты.

Практическое значение когнитивных подходов особенно проявляется в условиях соревновательной деятельности, где спортсмену необходимо быстро адаптироваться к изменяющимся ситуациям и сохранять оптимальное психическое состояние. Методы когнитивной регуляции позволяют снизить уровень предстартовой тревожности, повысить концентрацию внимания и улучшить качество принимаемых решений.

Таким образом, можно заключить, что когнитивные подходы к управлению стрессом являются эффективным инструментом повышения спортивной результативности. Их систематическое применение в тренировочном процессе способствует формированию устойчивых навыков саморегуляции, развитию стрессоустойчивости и обеспечению стабильности спортивных достижений в условиях высокого соревновательного напряжения.

Заключение. Анализ когнитивных подходов к управлению стрессовыми состояниями в спортивном процессе позволяет сделать вывод о том, что эффективность спортивной деятельности во многом определяется способностью спортсмена осознавать, интерпретировать и контролировать собственные мыслительные процессы в условиях соревновательного напряжения. Стресс в спорте выступает не только как негативный фактор, но и как потенциальный ресурс, который при правильной когнитивной переработке может способствовать мобилизации внутренних возможностей спортсмена.

Результаты теоретического анализа подтверждают, что ключевым механизмом регуляции стрессовых состояний является когнитивная оценка ситуации. В зависимости от того, воспринимает ли спортсмен соревновательную ситуацию как угрозу или как вызов, формируется соответствующий уровень эмоционального напряжения и поведенческой реакции. В этой связи особое значение приобретают такие когнитивные стратегии, как переоценка ситуации, позитивный внутренний диалог, целеполагание и ментальная визуализация.

Теоретические положения Р. Лазаруса и А. Бандуры убедительно демонстрируют, что уровень стрессоустойчивости напрямую связан с особенностями мышления и самоэффективности спортсмена. Чем выше вера в собственные возможности и чем более гибким является когнитивное восприятие, тем успешнее спортсмен справляется с соревновательным давлением и сохраняет стабильность результатов.

Практическое значение когнитивных подходов заключается в их высокой эффективности при подготовке спортсменов к соревнованиям. Их систематическое применение способствует снижению тревожности, улучшению концентрации внимания, повышению эмоциональной устойчивости и формированию оптимального психического состояния для достижения высоких спортивных результатов.

Таким образом, когнитивные подходы к управлению стрессом следует рассматривать как неотъемлемую часть современной спортивной подготовки. Их внедрение в тренировочный процесс обеспечивает не только повышение спортивной эффективности, но и развитие устойчивых навыков саморегуляции, необходимых для долгосрочного профессионального роста спортсмена.

Список литературы .

1. Lazarus R. S.Emotion and Adaptation. – New York: Oxford University Press, 1991. – 557 p.

2. Lazarus R. S., Folkman S.Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer, 1984. – 456 p.
3. Bandura A.Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: Freeman, 1997. – 604 p.
4. Bandura A.Social cognitive theory of self-regulation. // Organizational Behavior and Human Decision Processes. – 1991. – Vol. 50(2). – P. 248–287.
5. Weinberg R. S., Gould D.Foundations of Sport and Exercise Psychology. – Champaign: Human Kinetics, 2019. – 624 p.
6. Gross J. J.Handbook of Emotion Regulation. – New York: Guilford Press, 2015. – 720 p.
7. Cox R. H.Sport Psychology: Concepts and Applications. – New York: McGraw-Hill, 2012. – 480 p.

Babayeva Nazira Asatullayevna
Teacher at the University of Economics and Pedagogy, Samarkand Campus
Independent researcher at Samarkand State Institute of Foreign Languages (SamDCHTI)
E-mail: nbabaeva987@gmail.com

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF FORMING STUDENTS' PROFESSIONAL IDENTITY IN HIGHER EDUCATION ENVIRONMENT

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta'lim muhitida talabalarning kasbiy identifikatsiyasini shakllantirishning psixologik asoslari tahlil qilinadi. Kasbiy identifikatsiya shaxsning o'zini muayyan kasb egasi sifatida anglash jarayoni bo'lib, u motivatsiya, o'zini baholash, refleksiya va ijtimoiy tajriba bilan uzviy bog'liqdir. Tadqiqotda kognitiv, motivatsion va shaxsiy-ijtimoiy yondashuvlar asosida talabalarning kasbiy o'zini anglash jarayoniga ta'sir etuvchi omillar ko'rib chiqiladi. Oliy ta'lim muhitida pedagogik qo'llab-quvvatlash, amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim va psixologik maslahat xizmatlarining roli alohida yoritiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ijobiy ta'lim muhiti va barqaror motivatsiya kasbiy identifikatsiyaning samarali shakllanishiga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *kasbiy identifikatsiya, oliy ta'lim, psixologik asoslar, talaba, motivatsiya, refleksiya.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психологические основы формирования профессиональной идентичности студентов в условиях высшего образования. Профессиональная идентичность понимается как процесс осознания себя представителем определённой профессии, тесно связанный с мотивацией, самооценкой, рефлексией и социальным опытом. Анализируются когнитивные, мотивационные и социально-психологические подходы к развитию профессионального самосознания студентов. Особое внимание уделяется роли образовательной среды, практико-ориентированного обучения и психологической поддержки. Результаты показывают, что благоприятная образовательная среда способствует эффективному формированию профессиональной идентичности.*

Ключевые слова: *профессиональная идентичность, высшее образование, психологические основы, студент, мотивация, рефлексия.*

Abstract. *This article examines the psychological foundations of forming students' professional identity in higher education. Professional identity is understood as the process of self-recognition as a member of a particular profession, closely linked to motivation, self-evaluation, reflection, and social experience. The study analyzes cognitive, motivational, and socio-psychological approaches influencing students' professional self-awareness. Special attention is given to the role of the educational environment, practice-oriented learning, and psychological support services. The results indicate that a positive educational environment and stable motivation significantly contribute to the effective formation of professional identity.*

Key words: *professional identity, higher education, psychological foundations, student, motivation, reflection.*

Introduction. In contemporary higher education systems, the formation of students' professional identity has become a key psychological and pedagogical priority. Rapid changes in the global labor market, driven by digitalization, automation, and the emergence of new professions, require graduates to possess not only academic knowledge but also a well-developed sense of professional self-awareness and identity. According to UNESCO reports on education transformation, higher education institutions are increasingly expected to prepare students who are adaptable, self-directed, and capable of continuous professional growth in uncertain labor environments.

Research conducted by the OECD (2023) indicates that students with a strong professional identity demonstrate higher academic engagement, better career decision-making skills, and greater long-term employment stability. In particular, professional identity is closely linked to motivation, self-efficacy, and reflective thinking, which allow students to align their personal interests with future occupational roles. Without this psychological alignment, graduates often experience uncertainty, job dissatisfaction, or difficulties in career adaptation.

From a psychological perspective, professional identity formation is considered a dynamic process that develops through self-exploration, social interaction, and educational experiences. Theoretical contributions from Erik Erikson highlight identity formation as a central developmental task during youth, where individuals seek to answer the question "Who am I?" in relation to their future profession. Similarly, social cognitive theory by Albert Bandura emphasizes the role of self-efficacy and observational learning in shaping career-related beliefs and professional behavior.

In the context of higher education, universities play a crucial role in facilitating this process through structured curricula, practical training, mentorship programs, and psychological counseling services. These elements help students integrate theoretical knowledge with real-world experience, thereby strengthening their professional self-concept. Moreover, supportive academic environments encourage reflection, autonomy, and motivation, which are essential psychological conditions for identity formation.

In Uzbekistan, educational reforms under the "New Uzbekistan" strategy have also prioritized the development of human capital and the improvement of students' career guidance systems. Special attention is being given to enhancing psychological services in universities and introducing competency-based education models aimed at strengthening students' professional orientation.

Therefore, studying the psychological foundations of professional identity formation in higher education is essential not only for understanding individual development but also for improving the quality of education systems and ensuring the preparation of competitive, motivated, and professionally competent graduates in the global labor market.

Literature Review. The issue of forming students' professional identity in higher education has been widely explored in psychological and educational research, particularly within Russian and international scientific traditions. Scholars emphasize that professional identity is not a static characteristic but a dynamic psychological process shaped by cognitive, motivational, and socio-cultural factors throughout the educational journey.

In Russian psychology, foundational contributions were made by L.S. Vygotsky and A.N. Leontiev, who viewed personality development through the lens of activity theory. Vygotsky highlighted the role of social interaction and cultural mediation in shaping higher mental functions, suggesting that professional identity emerges through learning within a socially organized environment. Leontiev further developed this idea by emphasizing that activity, driven by motives, is the core mechanism of personality formation. From this perspective, students' professional identity develops as they engage in meaningful academic and practical activities that gradually transform external professional requirements into internal psychological needs.

E.A. Klimov and V.D. Shadrikov contributed significantly to the psychology of professional development. Klimov classified professions based on individual psychological characteristics and stressed the importance of "person–profession fit," while Shadrikov focused on the structure of abilities and their role in professional self-determination. Their work demonstrates that professional identity is closely linked to the alignment between individual traits and occupational demands.

In Western psychology, Erik Erikson's psychosocial theory provides a crucial theoretical framework. He identified identity formation as a central developmental task during adolescence and early adulthood, where individuals experience an "identity versus role confusion" crisis. In this stage, professional identity becomes a key component of overall self-concept stability and psychological well-being.

John Holland's vocational personality theory further explains professional identity formation through the interaction between personality types and work environments. According to Holland, individuals achieve higher satisfaction and stronger professional identity when there is congruence between their interests and occupational settings. This model is widely applied in career counseling and educational guidance systems.

Donald Super's life-span career development theory also contributes to understanding professional identity as a continuous and evolving process. Super proposed that individuals pass through multiple career stages, including exploration, establishment, and maintenance, during which professional identity becomes progressively refined and stabilized.

Among contemporary psychological approaches, Self-Determination Theory developed by Edward Deci and Richard Ryan offers a significant explanation of motivational foundations. They argue that autonomy, competence, and relatedness are essential psychological needs that support intrinsic motivation and, consequently, the development of a stable professional identity. When these needs are satisfied in educational environments, students are more likely to develop strong commitment to their chosen profession.

Modern research also highlights the importance of educational environment and reflective practices. Studies show that mentorship, practical training, and psychological support services in universities significantly enhance students' ability to integrate theoretical knowledge with real-world professional experience. This integration is crucial for developing a coherent professional self-concept.

In conclusion, both Russian and Western scholarly traditions consistently emphasize that professional identity formation is a complex, multidimensional process influenced by activity, motivation, personality traits, and educational context. The synthesis of these perspectives provides a comprehensive understanding of how higher education institutions can effectively support students in developing a stable and meaningful professional identity.

Discussion. The formation of students' professional identity in higher education is a complex and multidimensional psychological process that reflects the interaction between individual characteristics, educational experiences, and the broader socio-cultural environment. In contemporary academic settings, this process is becoming increasingly significant due to rapid changes in the global labor market, where adaptability, self-awareness, and continuous professional development are essential for success.

One of the central issues in this process is the relationship between motivation and professional self-concept. Students who demonstrate strong intrinsic motivation tend to engage more actively in learning activities, seek deeper understanding of their chosen field, and gradually internalize professional values. This internalization contributes to the development of a stable professional identity, where the individual not only acquires knowledge and skills but also begins to perceive themselves as a future representative of a specific profession. In contrast, when motivation is primarily external-driven by social pressure, financial expectations, or accidental choice-the formation of professional identity often remains fragmented and unstable.

Another important aspect is the role of reflection in identity formation. Reflective thinking enables students to critically evaluate their strengths, weaknesses, interests, and career aspirations. Through reflection, students are able to connect theoretical knowledge with practical experience,

which strengthens their sense of professional direction. Without this reflective process, professional identity may remain superficial and less integrated into the individual's personality structure.

The educational environment also plays a decisive role in shaping professional identity. Universities that provide practice-oriented learning, mentorship opportunities, and psychological support services create favorable conditions for identity development. In such environments, students are exposed not only to academic content but also to real-life professional situations, which help them understand the expectations and responsibilities of their future occupations. Moreover, supportive relationships with instructors and peers contribute to the formation of confidence and professional commitment.

Social influences further reinforce or weaken this process. Family expectations, peer groups, and societal perceptions of certain professions can significantly affect students' career choices and identity development. When societal values align with individual interests, professional identity formation becomes more coherent. However, conflicting expectations may lead to uncertainty and prolonged identity exploration.

Overall, the discussion highlights that professional identity formation in higher education is not a linear process but rather a dynamic interaction of psychological and contextual factors. Motivation, reflection, personality traits, and educational conditions collectively determine the quality and stability of this development. Therefore, higher education institutions must adopt comprehensive approaches that integrate psychological support, career guidance, and experiential learning to effectively foster students' professional identity.

Conclusion. The formation of students' professional identity in higher education represents a fundamental psychological process that determines not only academic success but also long-term career satisfaction and adaptability in the labor market. The analysis of theoretical and empirical studies shows that professional identity is not formed spontaneously; rather, it develops through a complex interaction of motivation, self-awareness, reflection, personality characteristics, and educational experiences.

The findings indicate that students with a well-developed sense of professional identity are more likely to demonstrate clear career goals, higher levels of academic engagement, and stronger commitment to their chosen field. This is largely due to the presence of intrinsic motivation, which enables individuals to internalize professional values and align them with their personal aspirations. In contrast, insufficient psychological readiness or externally driven career choices often result in uncertainty, low satisfaction, and difficulties in professional adaptation.

Another important conclusion is that reflection plays a critical role in consolidating professional identity. Through reflective thinking, students are able to evaluate their abilities, recognize their strengths and weaknesses, and make informed career decisions. This self-evaluative process strengthens the coherence between personal identity and professional roles.

Furthermore, the educational environment is identified as a key factor influencing professional identity formation. Universities that integrate practice-oriented learning, mentoring systems, and psychological support services provide students with opportunities to connect theoretical knowledge with real-world professional contexts. Such conditions significantly enhance students' confidence and professional self-concept.

In addition, social influences, including family expectations and societal perceptions of occupations, also contribute to shaping professional identity. A supportive and value-consistent social environment facilitates smoother identity development, while conflicting influences may delay or complicate this process.

In conclusion, professional identity formation in higher education is a continuous and dynamic developmental process. Its successful development requires a comprehensive approach that combines psychological support, effective pedagogical strategies, and meaningful practical experiences. Strengthening these components within higher education systems will contribute to preparing motivated, competent, and professionally confident graduates capable of meeting the demands of the modern global workforce.

List of references.

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. - М.: Смысл, 2019. - 512 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Смысл, 2005. - 432 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб.: Питер, 2018. - 720 с.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. - М.: Прогресс, 2017. - 448 с.
5. Holland J.L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. - Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1997. - 396 p.
6. Super D.E. A Life-Span, Life-Space Approach to Career Development // Journal of Vocational Behavior. - 1980. - Vol. 16. - P. 282–298.
7. Deci E.L., Ryan R.M. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. - American Psychologist, 2000. - Vol. 55(1). - P. 68–78.
8. Bandura A. Social Cognitive Theory of Self-Regulation. - Organizational Behavior and Human Decision Processes, 1991. - Vol. 50. - P. 248–287.
9. Klimov E.A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. - M.: Akademiya, 2010. - 304 s.

Razzoqova Shakhnoza Jo'rayevna
Researcher at Bukhara State University

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF STUDENTS' ACADEMIC ADAPTATION IN PRIVATE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: A THEORETICAL AND EMPIRICAL ANALYSIS

Abstract. *This article analyzes the process of students' academic adaptation in private higher education institutions from the perspective of socio-psychological factors. The study examines students' integration into a new educational environment, the influence of academic requirements, systems of social relations, and individual psychological characteristics on the adaptation process. Special attention is paid to such important factors as motivation, self-regulation, social support, emotional stability, and communicative competence. The empirical part of the study identifies the relationship between students' level of adaptation and socio-psychological indicators affecting their academic success. The results show that socio-psychological support plays an important role in improving the quality of education and ensuring students' successful integration into the academic environment of private higher education institutions.*

Keywords: *academic adaptation, socio-psychological factors, students, private higher education, academic success, motivation, communication, self-regulation.*

Introduction. In recent years, global changes in the education system, increasing competition, and the expansion of the private sector have significantly strengthened the role of private higher education institutions. These institutions are actively involved not only in providing educational services but also in training specialists with modern professional competencies. Statistical observations show that in many countries, including the Central Asian region, the number of private higher education institutions has been increasing year by year, which contributes to the diversification of the education system.

Students' adaptation to a new educational environment is of great importance for their academic success and personal development. In private higher education institutions, the learning process is often intensive, based on the credit-module system, and strongly oriented toward independent learning. Therefore, students may face certain psychological and social difficulties during the adaptation process. Research findings indicate that a significant number of first-year students experience adaptation-related stress, decreased motivation, and difficulties in social interaction.

Socio-psychological factors are a set of internal and external conditions that determine a person's adaptation to the educational environment. These factors include personal motivation, self-esteem, emotional stability, social support, interpersonal relations within the group, and communicative competence. They play an important role in ensuring students' rapid and effective adaptation to the learning process.

Modern psychological studies show that students with a high level of socio-psychological adaptation usually demonstrate better academic results. On the contrary, students whose adaptation process is slow or difficult are more likely to experience academic failure or even leave their studies. Therefore, studying and optimizing the process of students' adaptation in private higher education institutions is an important scientific and practical issue.

This article provides a theoretical and empirical analysis of the socio-psychological factors that determine students' academic adaptation in private higher education institutions and examines their influence on academic success.

Literature Review. The problem of students' adaptation to the learning process is one of the widely studied issues in psychology, pedagogy, and sociology. The scientific views of Russian and foreign scholars serve as an important theoretical basis for analyzing this process from a socio-psychological perspective. In scientific literature, adaptation is interpreted as the process of entering a new social environment, adjusting to its requirements and rules, and maintaining internal psychological balance.

In Russian psychology, the adaptation process is explained within the framework of the activity theory developed by L.S. Vygotsky, S.L. Rubinstein, and A.N. Leontiev. Vygotsky emphasized the leading role of the social environment in the educational process and proved that personality development is formed through social interaction. Rubinstein, relying on the principle of the unity of consciousness and activity, considered adaptation as an active process of interaction between the individual and the environment. Leontiev's activity theory explains learning activity as a system connected with the internal needs and motives of the individual, which is important for understanding the motivational basis of students' adaptation.

Among later Russian researchers, K.A. Abulkhanova-Slavskaya considered life strategies and time-management skills as important factors in the effectiveness of adaptation. B.G. Ananyev emphasized the interconnection of social and biological factors in the integral development of personality and interpreted adaptation as a complex process. A.A. Rean, in his research, identified self-esteem, motivation, and the level of social support as key indicators of students' adaptation.

In foreign psychology, adaptation is often studied from the point of view of stress resistance and social integration. According to T. Tinto's model of student departure from university, students with a low level of academic and social integration are more likely to leave their studies. This model directly connects the adaptation process with the student's level of attachment to the educational institution.

A. Bandura's social learning theory highlights the importance of self-efficacy in the adaptation process. According to Bandura, if students have strong confidence in their own abilities, they adapt more quickly to a new educational environment. A. Maslow's hierarchy of needs is also important in explaining adaptation, because if students' social needs are not satisfied, their adaptation to the learning process becomes more difficult.

Modern researchers, including E. Tinto, J. Bean, and P. Ramsden, study students' success in higher education in relation to social support, the quality of the academic environment, and teacher-student interaction. Their studies show that a positive socio-psychological environment significantly facilitates students' adaptation.

In general, the analysis of scientific literature shows that students' adaptation to the learning process is a multifactorial, complex, and dynamic process. It is formed through the interaction of personal psychological characteristics, social environment, motivational system, and academic requirements. The views of Russian and foreign scholars create a strong theoretical foundation for a deeper understanding of this process and for conducting empirical research.

Discussion. Students' academic adaptation in private higher education institutions appears as a complex and multidimensional socio-psychological process. Theoretical and empirical analysis shows that the level of adaptation is determined not only by students' academic preparation but also by their personal psychological characteristics, integration into the social environment, and subjective experience in the educational process. From this point of view, the adaptation process in private higher education institutions has certain specific features compared to traditional state higher education institutions.

First of all, motivational factors occupy a leading place among socio-psychological determinants. The more clearly students understand their internal learning motives, professional goals, and future plans, the faster and more effectively they adapt to the new educational environment. On the contrary, choosing a field of study under external pressure or without clear goals slows down the adaptation process and increases emotional instability.

The second important factor is the system of social support. Students' relationships within the group, communication with teachers, and psychological support from friends and family significantly influence their level of adaptation. Empirical observations show that students who are surrounded by a positive social environment cope with stress more easily and adapt more quickly to academic activities. In this process, communicative competence also plays an important role, because students' ability to establish and maintain social relationships determines the general effectiveness of their adaptation.

Self-regulation and personal responsibility are also important determinants of adaptation. In private higher education institutions organized on the basis of the credit-module system, students are required to demonstrate a high level of independence. Therefore, students who have skills in time management, planning their learning activities, and working independently adapt more quickly and achieve higher academic results.

Another important aspect identified in the discussion is that emotional stability and stress resistance are among the main psychological factors determining the effectiveness of adaptation. Students entering a new educational environment face various psychological pressures, academic requirements, and social changes. In such situations, individuals who are able to maintain emotional balance complete the adaptation process more successfully.

Overall, the research results show that students' adaptation in private higher education institutions is a multifactorial system formed through the interaction of motivational, cognitive, emotional, and social components. Therefore, strengthening psychological services in educational institutions, developing adaptation programs, and supporting students' social integration have important scientific and practical significance.

Conclusion. Students' adaptation to the learning process in private higher education institutions is a complex, multilevel, and dynamic socio-psychological process. The theoretical analysis and empirical observations show that this adaptation depends not only on academic preparation or intellectual potential but also on the individual's motivational orientation, emotional stability, ability to enter social relations, and self-regulation skills.

The analysis shows that the socio-psychological environment plays a decisive role in the successful course of the adaptation process. Students' integration into the group, effective communication with teachers, and the system of social support help them adapt more quickly to new educational conditions. On the contrary, weak social relations and insufficient psychological support complicate the adaptation process and negatively affect academic success.

The research results also confirm that private higher education institutions organized on the basis of the credit-module system require a high level of independence and self-regulation from students. Therefore, students who are able to plan their time effectively, feel personal

responsibility, and possess independent learning skills go through the adaptation process more quickly and successfully.

In general, students' adaptation in private higher education institutions is a multifactorial system formed through the interaction of psychological, social, and personal factors. Therefore, the development of psychological and pedagogical support systems, the introduction of special adaptation-oriented programs, and the strengthening of students' social integration are of great scientific and practical importance.

References

1. Vygotsky, L.S. Thinking and Speech. Moscow: Labirint, 2005. 352 p.
2. Leontiev, A.N. Activity. Consciousness. Personality. Moscow: Smysl, 2004. 432 p.
3. Rubinstein, S.L. Fundamentals of General Psychology. Saint Petersburg: Piter, 2017. 720 p.
4. Ananyev, B.G. Human as an Object of Knowledge. Saint Petersburg: Piter, 2010. 288 p.
5. Abulkhanova-Slavskaya, K.A. Life Strategy. Moscow: Mysl, 1991. 299 p.
6. Rean, A.A. Psychology of Personality and Social Adaptation of Students. Saint Petersburg: Piter, 2013. 384 p.

Odinayev Tolibjon Toyirovich
Independent Researcher, Department of Psychology, Bukhara State University

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE AMONG FUTURE NURSES IN MEDICAL EDUCATION

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические основы формирования профессиональной компетентности будущих медсестёр в процессе медицинского образования. Рассматриваются такие ключевые факторы, как мотивационная сфера личности, профессиональное самосознание, эмоциональная устойчивость и коммуникативные навыки. Особое внимание уделяется роли интерактивных методов обучения, практической подготовки и рефлексивного подхода. Обосновывается эффективность психологических тренингов и педагогической поддержки в повышении готовности будущих медсестёр к профессиональной деятельности. Полученные результаты способствуют повышению качества медицинского образования и подготовке конкурентоспособных специалистов.*

Ключевые слова: *профессиональная компетентность, медсестра, психологические основы, мотивация, профессиональное самосознание, медицинское образование, рефлексия.*

Abstract. *This article examines the psychological foundations for the development of professional competence among future nurses within the process of medical education. Key factors such as motivational structure, professional self-awareness, emotional stability, and communication skills are analyzed as essential components of competence formation. The study also highlights the importance of interactive teaching methods, practical training, and reflective approaches in enhancing students' professional readiness. Furthermore, the effectiveness of psychological training programs and pedagogical support systems in improving future nurses' professional preparedness is substantiated. The findings contribute to improving the quality of medical education and preparing highly competitive healthcare professionals.*

Key words: *professional competence, nurse, psychological foundations, motivation, professional self-awareness, medical education, reflection.*

Introduction

The rapid transformation of healthcare systems worldwide has significantly increased the demand for highly competent nursing professionals who are not only clinically skilled but also psychologically prepared for complex and dynamic work environments. In modern medical education, the development of professional competence among future nurses is considered a multidimensional process that integrates knowledge, practical skills, ethical values, and psychological readiness. Among these dimensions, psychological factors play a decisive role in shaping how nursing students perceive their profession, adapt to clinical settings, and perform effectively under pressure.

Professional competence in nursing is commonly defined as the ability to integrate theoretical knowledge with practical experience while demonstrating critical thinking, clinical judgment, communication skills, and emotional stability. However, research in medical pedagogy and educational psychology indicates that competence cannot be developed solely through technical training. Instead, it emerges through a complex interaction of cognitive, motivational, emotional, and social-psychological processes. In this context, psychological foundations such as motivation for professional activity, self-awareness, self-regulation, empathy, and resilience are recognized as key determinants of successful professional development.

One of the most important psychological components in nursing education is professional motivation. Students who demonstrate strong intrinsic motivation tend to show higher levels of engagement in learning activities, greater persistence in mastering clinical skills, and stronger commitment to their future profession. Conversely, insufficient motivation may lead to academic difficulties, emotional burnout, and decreased professional identity formation. Therefore, understanding motivational dynamics is essential for designing effective educational strategies in nursing programs.

Another critical factor is professional self-awareness, which refers to the ability of students to understand their strengths, weaknesses, values, and role within the healthcare system. Studies in educational psychology emphasize that reflective practice significantly contributes to the development of self-awareness. Through reflection on clinical experiences, students learn to evaluate their actions, recognize errors, and improve decision-making processes. This reflective capacity is directly linked to the formation of professional competence, as it enables continuous self-improvement.

Emotional stability and stress resilience also represent essential psychological foundations for future nurses. Clinical environments are often characterized by high levels of stress, time pressure, and exposure to human suffering. Without adequate emotional regulation skills, nursing students may experience anxiety, decreased performance, and burnout. Psychological training programs that focus on stress management, emotional intelligence, and coping strategies have been shown to improve students' adaptability and overall professional readiness.

Communication skills and interpersonal competence are equally important in nursing education. Effective interaction with patients, families, and healthcare teams requires not only linguistic proficiency but also empathy, active listening, and cultural sensitivity. Psychological research highlights that communication competence is closely related to emotional intelligence, which enables nurses to build trustful relationships and provide patient-centered care.

Modern approaches in medical education increasingly emphasize student-centered and competency-based learning models. Interactive teaching methods, simulation-based training, and clinical internships are widely used to create realistic professional environments. These methods allow students to integrate psychological and practical aspects of their training, thereby strengthening their readiness for real-world clinical practice.

Literature Review

The formation of professional competence among future nurses within the medical education process has been widely examined in contemporary pedagogical, psychological, and nursing sciences. Modern literature consistently emphasizes that nursing competence is not limited to the acquisition of clinical knowledge and technical skills; rather, it represents an integrated structure that includes cognitive, motivational, emotional, and behavioral components. Researchers from

different scientific traditions-particularly Russian and international scholars-have contributed significantly to understanding the psychological foundations of this complex phenomenon.

In international literature, one of the most influential theoretical frameworks is Patricia Benner's "Novice to Expert" model. Benner explains that nursing competence develops progressively through experiential learning, moving from a novice stage based on rigid rules to an expert level characterized by intuitive clinical judgment and deep situational understanding. This model highlights the importance of clinical experience, reflection, and contextual learning in shaping professional competence. Complementing this perspective, Albert Bandura's social cognitive theory, particularly the concept of self-efficacy, provides a psychological explanation of how confidence in one's abilities influences learning outcomes, stress management, and professional performance. According to Bandura, individuals with higher self-efficacy are more likely to engage in challenging tasks, persist in difficult situations, and achieve higher levels of competence.

Further contributions by Schunk and Zimmerman emphasize the role of self-regulated learning in professional development. Their research demonstrates that students who actively plan, monitor, and evaluate their learning processes show higher academic achievement and better adaptation to clinical environments. This approach is particularly relevant in nursing education, where independent decision-making and continuous self-improvement are essential components of professional competence.

In addition to Western perspectives, Russian scientific literature offers a rich psychological and pedagogical analysis of professional competence formation. Scholars such as A.K. Markova have defined professional competence as an integrative characteristic of personality that includes motivational readiness, cognitive preparedness, and practical skills required for effective professional activity. Markova emphasizes that competence development is closely linked to professional identity formation and personal meaning-making processes.

Similarly, E.F. Zeer's works on vocational psychology highlight the importance of professionally significant qualities such as responsibility, reflection, emotional stability, and communicative competence. Zeer argues that the process of professional development is a continuous transformation of personality, where psychological readiness plays a decisive role in adapting to professional demands. V.D. Shadrikov also contributes to this field by analyzing the structure of professional abilities, stressing that psychological mechanisms such as attention, perception, memory, and thinking are fundamental for the formation of high-level professional skills in healthcare practice.

Russian researchers such as L.M. Mitina further explore the concept of professional identity and self-awareness, arguing that the development of a stable professional "I-concept" is essential for effective performance in healthcare professions. According to Mitina, reflective practice and value-based orientation significantly influence the stability and quality of professional behavior.

Across both Western and Russian literature, a common conclusion emerges: psychological factors are central to the formation of nursing competence. Motivation for professional activity, emotional regulation, stress resistance, empathy, and communication skills are repeatedly identified as critical determinants of success in nursing education. Modern studies also highlight the importance of interactive teaching methods, simulation-based training, and reflective learning environments in bridging the gap between theoretical knowledge and clinical practice.

Conclusion

The analysis of psychological foundations underlying the development of professional competence among future nurses in medical education demonstrates that this process is complex, dynamic, and multifaceted. It extends beyond the acquisition of theoretical knowledge and practical clinical skills, encompassing a wide range of psychological determinants that directly influence the quality of professional preparation. The findings from both international and Russian scientific literature consistently confirm that professional competence in nursing is formed through the integration of cognitive abilities, motivational structures, emotional regulation, and social interaction skills.

One of the key conclusions drawn from the reviewed studies is that motivation plays a central role in shaping professional readiness. Students who possess strong intrinsic motivation toward nursing demonstrate higher academic performance, greater engagement in clinical practice, and stronger resilience when facing professional challenges. In contrast, insufficient motivation may lead to reduced learning effectiveness and difficulties in developing a stable professional identity. Therefore, fostering sustainable professional motivation should be considered a priority in medical education systems.

Another important aspect is the development of professional self-awareness and reflective thinking. Research shows that reflection enables nursing students to critically evaluate their clinical experiences, recognize mistakes, and continuously improve their professional actions. This process contributes significantly to the formation of professional identity and supports lifelong learning, which is essential in the rapidly evolving healthcare environment.

Emotional stability and stress management skills are also identified as essential psychological components of nursing competence. Given the high-pressure nature of clinical practice, the ability to regulate emotions, maintain composure, and effectively cope with stress directly influences both performance quality and patient safety. Educational strategies that incorporate psychological training, stress management techniques, and simulation-based learning have been shown to enhance these abilities among students.

Furthermore, communication and interpersonal competence remain crucial for effective nursing practice. The ability to establish empathetic, respectful, and culturally sensitive interactions with patients and healthcare teams is strongly associated with emotional intelligence and psychological maturity. These skills contribute not only to individual professional success but also to the overall quality of healthcare delivery.

In conclusion, the formation of professional competence among future nurses should be understood as a holistic psychological and pedagogical process. It requires the purposeful integration of motivational development, reflective practice, emotional resilience, and communicative competence within medical education programs. Strengthening these psychological foundations will ensure the preparation of highly qualified, adaptable, and patient-centered nursing professionals capable of meeting the demands of modern healthcare systems.

List of references.

1. Benner P. From Novice to Expert: Excellence and Power in Clinical Nursing Practice. - Menlo Park: Addison-Wesley, 1984. - 307 p.
2. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. - New York: W. H. Freeman and Company, 1997. - 604 p.
3. Schunk D. H., Zimmerman B. J. Self-Regulated Learning: Theories, Measures, and Outcomes. - New York: Springer, 2011. - 416 p.
4. Zimmerman B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. - Theory Into Practice, 2002. - Vol. 41(2). - P. 64–70.
5. Markova A. K. Psikhologiya professionalizma. - Moscow: Znanie, 1996. - 312 s.
6. Zeer E. F. Psikhologiya professional'nogo obrazovaniya. - Moscow: Akademiya, 2003. - 480 s.

Nusratova Mexriniso Baxshilloyevna
Researcher at Bukhara State University,
Doctor of Philosophy in Psychology, Associate Professor

SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING ALTRUISTIC MOTIVATION IN FUTURE PSYCHOLOGISTS

Abstract. This article analyzes the socio-psychological and practical foundations for developing altruistic motivation in future psychologists. Altruism is considered as a stable motivational system directed toward selfless assistance to others, social responsibility, and prosocial activity. The study substantiates that the development of altruistic behavior is closely connected with empathy, emotional intelligence, moral consciousness, reflection, and social values. Special attention is given to the practical importance of psychological training, social projects, volunteering activities, and reflective exercises in developing altruistic motives among future specialists. From a conceptual point of view, the study is based on humanistic psychology, social learning theory, and the activity-based approach. The results show that the development of altruistic motivation plays an important role in strengthening professional competence, personal maturity, and humanistic orientation in future psychologists.

Keywords: altruism, altruistic motivation, empathy, prosocial behavior, emotional intelligence, reflection, social responsibility, future psychologists, personal development.

Introduction. In modern society, the issues of personal development, stability of social relations, and the formation of human capital are becoming increasingly important. International scientific studies show that the socio-psychological stability of society depends not only on economic factors but also on individuals' prosocial behavior, empathic attitudes, and altruistic motives. In particular, the United Nations Sustainable Development Goals, which emphasize human well-being, equality, and social cooperation, further increase the global significance of altruistic values.

In psychology, altruism is interpreted as a person's readiness to help others selflessly, understand their needs, and consciously perform socially useful actions. Foreign researchers such as C. Batson, M. Hoffman, and N. Eisenberg have scientifically proved that altruistic behavior is closely related to empathy, emotional intelligence, and social learning processes. According to their views, the stronger a person's feeling of compassion toward others, the higher the probability of altruistic actions.

Representatives of the Russian psychological school, including S.L. Rubinstein, A.N. Leontiev, and L.S. Vygotsky, analyzed altruistic behavior in connection with personal activity and social experience. They emphasized that the social environment plays a decisive role in the formation of the motivational system of the individual. According to their theoretical views, a person's moral values and social orientation determine the motives of behavior.

In the context of Uzbekistan, the moral education of youth, the development of humanistic qualities, and the strengthening of social responsibility are considered important directions of state policy. In the process of training specialists in psychology, the development of altruistic motives is of particular importance, because the profession of a psychologist requires direct work with people, providing psychological assistance, and supporting individuals in difficult life situations.

From this point of view, the scientific study of the conceptual foundations and practical opportunities for developing altruistic motivation in future psychologists is highly relevant today. This direction contributes not only to individual personal development but also to the strengthening of social solidarity, mutual trust, and humanistic principles in society.

Relevance of the Topic

In the context of globalization, the increasing complexity of social relations, and the expansion of the digital environment, the development of a person's moral and psychological qualities is regarded as one of the most relevant scientific directions at the international level. According to the World Health Organization, the increase in stress, emotional tension, and social

alienation in recent years has strengthened the need for empathy and social support among people. From this perspective, altruism and prosocial behavior are recognized as important factors of psychological stability in both the individual and society.

International studies conducted by N. Eisenberg, C. Batson, and M. Hoffman have proved that altruistic motives are directly related to emotional and intellectual development, the level of empathy, and the system of social values. In particular, the formation of altruistic behavior in the educational process is considered an important factor that increases the professional effectiveness of future specialists. This is especially important for psychologists, teachers, and representatives of the social sphere.

In the Republic of Uzbekistan, large-scale reforms have been carried out in recent years to modernize the education system, support the moral development of youth, and implement the principle of prioritizing human dignity. Strategic documents define the development of young people's social activity and their education in the spirit of humanism and social responsibility as important tasks. This further strengthens the need to develop altruistic behavior motives in individuals.

In addition, the expansion of psychological services and the introduction of psychologist positions in schools and higher education institutions require future specialists to possess a high level of empathy, professional dedication, and altruistic orientation. The effectiveness of psychological assistance largely depends on the specialist's motive to provide selfless support to the client.

Therefore, studying the conceptual foundations and practical opportunities for developing altruistic motivation is relevant not only theoretically but also practically. This direction serves to strengthen social solidarity in society, improve the moral development of young people, and develop humanistic principles in professional fields.

Literature Review

The problem of developing altruistic behavior motives in individuals has been widely studied in psychology in connection with the social, emotional, and motivational foundations of human behavior. In foreign scientific literature, altruism is often interpreted as a phenomenon closely related to a person's prosocial orientation and empathic abilities. In particular, C. Batson explains altruism as an internal motivation that arises as a result of empathy. According to him, a person consciously strives to help others when they understand and feel the needs of another person. His empathy-altruism theory is widely recognized as one of the most important psychological foundations of altruistic behavior.

In M. Hoffman's studies, the emotional mechanisms of altruistic behavior are deeply analyzed, and empathy is considered the main factor that activates moral decision-making. N. Eisenberg connects the development of prosocial behavior with age-related development and argues that empathy and social values formed in childhood and adolescence determine the stability of altruistic motives in later life. These approaches show that altruism is not only an innate quality but also a characteristic formed in the process of social learning.

Representatives of the Russian psychological school have studied altruistic behavior as a systematic phenomenon related to personal activity and the social environment. S.L. Rubinstein emphasized that human behavior is formed on the basis of the unity of external conditions and internal motives, and he explained altruistic activity through the individual's social experience. A.N. Leontiev, within the framework of activity theory, analyzed the hierarchical structure of motives and noted that socially significant motives determine the main direction of a person's behavior. The cultural-historical approach proposed by L.S. Vygotsky substantiates the decisive role of the social environment, communication, and education in the formation of altruistic behavior.

L.I. Bozhovich studied the development of the motivational sphere of personality and emphasized that altruistic orientation becomes stronger when the system of values and internal needs are harmonized. In B.G. Ananyev's research, the integral development of personality, including the unity of biological, psychological, and social factors, is considered an important condition for the formation of altruistic behavior.

In general, the analyzed scientific sources show that the formation of altruistic behavior motives is closely connected with empathy, emotional intelligence, social learning, and the value system. However, the comprehensive study of practical mechanisms and pedagogical-psychological opportunities for developing altruistic motives in individuals, especially in future psychologists, remains a relevant scientific problem.

Methodology

This study was aimed at empirically examining the conceptual foundations and practical opportunities for developing altruistic behavior motives in individuals. The research was conducted with the participation of 110 students studying psychology at higher education institutions in the Republic of Uzbekistan. The sample group consisted of second, third, and fourth-year students. The methodological basis of the study included the theory of personal activity developed by A.N. Leontiev, humanistic psychology represented by C. Rogers, and modern empirical approaches to the study of prosocial behavior.

In order to identify altruistic motives and measure the psychological factors that develop them, methods widely used in Uzbekistan and recognized for their psychodiagnostic reliability were applied. In particular, V.V. Boyko's "Empathy Diagnostics" method, I.M. Yusupov's test for measuring empathy, and adapted questionnaires based on N. Eisenberg's approach to assessing prosocial orientation were used. These methods made it possible to comprehensively assess the emotional, cognitive, and behavioral components of altruism.

In particular, it was found that respondents with a high level of empathy also had more strongly developed altruistic motives. This confirms that altruism has an emotional basis and corresponds to the empathy-altruism concept proposed by M. Hoffman and C. Batson. In other words, the deeper a person feels the emotional state of others, the stronger their need to provide selfless help becomes. From this point of view, empathy appears as one of the main psychological mechanisms that activates altruistic behavior.

High indicators of social responsibility show that future psychologists understand professional ethics and duty in their field. This result confirms the idea of the hierarchy of motives proposed in A.N. Leontiev's activity theory. According to this theory, human behavior is guided by socially significant motives. Therefore, social responsibility can be evaluated as an important factor ensuring the stability of altruistic behavior.

The medium and high indicators of emotional intelligence and prosocial orientation also show that cognitive and communicative processes play an important role in the development of altruistic motives. The profession of a psychologist requires constant communication with people, the ability to correctly assess their emotional states, and the ability to provide appropriate psychological assistance. Therefore, developed emotional intelligence strengthens the practical manifestation of altruistic behavior.

At the same time, the relatively lower indicators of reflection show that some students do not yet have sufficiently developed skills for deep analysis of their own behavior and understanding of their internal motives. This indicates the need to expand special psychological training, self-awareness exercises, and group reflective activities aimed at further developing altruistic motives.

In general, the results of the study confirmed that the formation of altruistic behavior motives has the strongest connection with empathy and social responsibility. At the same time, emotional intelligence and prosocial orientation also act as important mediating factors in this process. Therefore, in order to develop altruistic motives in future psychologists, it is necessary to introduce educational technologies aimed at the integrated development of emotional, cognitive, and social components.

Conclusion

This study was devoted to examining the conceptual foundations and practical opportunities for developing altruistic behavior motives in individuals. The theoretical analysis and empirical results showed that altruistic motives are closely related to the emotional, cognitive, and social development of the individual. In particular, empathy, social responsibility, emotional intelligence,

and prosocial orientation appeared as the main psychological determinants in the formation of altruistic behavior.

The results of the study show that altruistic motives are formed at an average level among future psychologists, which indicates the need for further development. The relatively high indicators of empathy and social responsibility show that there are important internal resources that can strengthen altruistic behavior. At the same time, there is a need to develop reflective ability and self-awareness processes.

In general, the formation of altruistic behavior motives is closely related to continuous education, practical psychological activity, and social experience. Training programs, volunteering activities, group exercises, and reflective approaches are important tools that effectively support this process.

Thus, the development of altruistic motives contributes to improving the professional competence of future psychologists, forming their humanistic professional position, and improving the quality of psychological assistance in society. This direction will remain one of the relevant research areas of psychology in the future.

References

1. Hoffman, M.L. Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 331 p.
2. Eisenberg, N., & Spinrad, T.L. Prosocial Development. In Handbook of Child Psychology and Developmental Science. New York: Wiley, 2015, pp. 610-656.
3. Rogers, C.R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin, 1961. 420 p.
4. Maslow, A.H. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1970. 411 p.
5. Bandura, A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977. 247 p.
6. Rubinstein, S.L. Being and Consciousness. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1957. 328 p.

Meliyev Soxibidavron Xasanovich
Researcher at Bukhara State University

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF DIGITAL AND BEHAVIORAL ADDICTIONS AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the socio-psychological determinants influencing the formation of digital and behavioral addictions among university students. The study examines the essence of addictive behavior and identifies the main factors contributing to its development, including family environment, peer influence, weak social control, stress, and psychological tension. Special attention is paid to students' individual psychological characteristics, such as self-regulation, motivation, emotional stability, personality traits, and coping strategies. The findings indicate that in modern society, the rapid growth of information flows, the expansion of the Internet, and the increasing influence of virtual environments contribute to the emergence of different forms of addiction among young people. The article also presents psychological recommendations aimed at preventing and correcting addictive behavior among students.

Keywords: addictive behavior, university students, digital addiction, behavioral addiction, socio-psychological factors, stress, motivation, self-regulation, prevention.

Relevance of the Topic. In the modern period of globalization and rapid development of digital technologies, the problem of addictive behavior among university students is becoming

increasingly relevant not only as an individual psychological issue but also as an important socio-psychological problem. International studies show that young people, especially students, are among the groups most vulnerable to this process. For example, the global prevalence of Internet addiction is estimated to be around 14 percent on average, while in some regions this figure reaches up to 20 percent. At the same time, the results of a study covering 26 countries showed that the level of Internet addiction among young people reached 38.4 percent, which indicates the wide spread of this problem.

This issue is becoming especially serious among university students. According to scientific meta-analyses, the prevalence of Internet addiction among students is approximately 29 percent, and this has a negative impact on their psychological state, academic performance, and social adaptation. Modern studies show that addictive behavior is closely associated with depression, anxiety, sleep disorders, and a decline in educational activity.

In our republic, young people constitute a significant part of the population, and their socialization, spiritual development, and psychological well-being are considered among the priority directions of state policy. However, uncontrolled use of the Internet and social networks, weakening of family supervision, peer influence, and increasing stress factors create conditions for the development of various forms of addictive behavior among young people.

Therefore, a deep study of the socio-psychological determinants of addictive behavior among university students, the development of prevention mechanisms, and the strengthening of preventive measures are of great scientific and practical importance.

Introduction. The social, economic, and technological changes taking place in modern society have a significant influence on human lifestyle, especially on the consciousness and behavior of young people. As a result of the rapid development of digital technologies, the Internet, and social networks, many areas of human activity have moved into the virtual environment. On the one hand, this process expands opportunities for obtaining information, communication, and self-development. On the other hand, it creates conditions for the emergence of various forms of addictive behavior.

University students are among the most active participants in this process. Due to their psychological characteristics, social position, and relatively limited life experience, they are more likely to be vulnerable to different forms of dependence. In recent years, international studies have shown that addictive behavior is widely spread among young people. Internet addiction is estimated globally at between 10 and 20 percent, while some studies report rates higher than 30 percent. Observations conducted among students show that almost one third of them demonstrate signs of excessive Internet use.

In addition, dependence on mobile phones and social networks is also increasing. The number of young people who spend more than four to six hours a day in the virtual environment is growing. This negatively affects the effectiveness of their educational activity, attention, memory processes, and social adaptation.

Addictive behavior is not limited only to Internet or gadget dependence. It can also appear in various forms, including psychoactive substance use, alcohol and tobacco dependence, gambling, computer game addiction, and social media addiction. According to the World Health Organization, problems related to the use of psychoactive substances remain one of the most serious risk factors among young people. At the same time, behavioral addictions are becoming increasingly widespread and are causing new psychological problems among university students.

In our country, young people make up an important part of the population, and ensuring their healthy psychological development is regarded as one of the priorities of state policy. In recent years, within the framework of state programs on youth policy, special attention has been paid to the meaningful organization of young people’s free time, the strengthening of their moral education, and the prevention of harmful habits. Nevertheless, the influence of globalization, mass culture, the wide spread of social networks, and the weakening of family control in some cases increase the risk of addictive behavior among young people.

Student life has its own specific features, such as the transition to independent living, adaptation to a new social environment, increased academic workload, and uncertainty about

future professional activity. These factors intensify stress, anxiety, and emotional tension. In some cases, they become the basis for the development of behavioral patterns that lead to dependence. Insufficient development of self-regulation skills, decreased motivation, and lack of social support are among the main factors that strengthen addictive behavior.

Therefore, a comprehensive study of the socio-psychological determinants of addictive behavior among university students, scientific analysis of its causes and consequences, and the development of effective preventive and corrective measures are among the most urgent scientific and practical tasks of today. This study serves to clarify the theoretical and practical aspects of this problem.

Literature Review. The problem of addictive behavior is a complex scientific field formed at the intersection of psychology, psychiatry, and sociology. Historically, the study of this phenomenon began with the analysis of dependencies related to psychoactive substances. In particular, the research conducted by the British psychiatrist Griffith Edwards explained alcohol and drug dependence as a result of the interaction between biological and social factors. Later, scientific views expanded, and the concept of addiction began to include not only substance-related dependence but also behavioral addictions.

Among foreign scholars, Mark D. Griffiths occupies an important place in the development of the theory of addictive behavior. According to his component model, any addiction is manifested through six main features, namely salience, mood modification, tolerance, withdrawal, conflict, and relapse. This model helps to explain addictive behavior systematically and is widely used in the study of Internet addiction, gaming addiction, and social media dependence.

Studies conducted by Daria J. Kuss and Mark D. Griffiths interpret Internet and social networking addiction as one of the urgent problems of modern society. Their works emphasize that in recent years hundreds of scientific studies have been carried out in this field. They scientifically substantiate that individual factors, such as personality traits, social factors, such as family and peer influence, and technological factors, such as the design of digital platforms, play an important role in the development of addictive behavior.

American scholar Steve Sussman and his colleagues proposed the concept of multiple addictions. According to this concept, several types of addiction may exist simultaneously in one person. Their findings show that the probability of at least one form of addictive behavior occurring among young people is high, and in some cases several addictions may appear together. This indicates the need to study addictive behavior on the basis of a comprehensive approach.

In modern research, psychological factors of addictive behavior are also deeply analyzed. Studies conducted by Jon E. Grant and Marc N. Potenza show that behavioral addictions are closely connected with impulse control disorders and emotional problems. This approach helps to understand the neuropsychological basis of addictive behavior.

Recent studies show that addictive behavior is especially widespread among university students. Research devoted to the study of addictive behavior in students considers this problem important from the point of view of public health and emphasizes that short-term psychological interventions may be effective. In addition, modern studies have identified a direct connection between addiction to social networks and the Internet and such psychological conditions as depression, anxiety, and stress.

Systematic analyses conducted by European scholars show that addictive behavior is one of the important risk factors in youth development. In particular, recent studies indicate a strong connection between addictions and risky behavior. This negatively affects the social adaptation and psychological health of young people.

Russian scholars have also widely studied addictive behavior as a socio-psychological problem. In their scientific views, addiction is explained in connection with disturbances in the socialization process of the individual, problems in the family environment, and insufficient social control. It is especially emphasized that the formation of addictive behavior among young people intensifies in conditions of stress, frustration, and social instability.

In general, scientific studies conducted by foreign and Russian scholars show that addictive behavior is a multifactorial and complex psychological phenomenon. These approaches justify the

need to interpret addiction as the unity of biological, psychological, and social factors. At the same time, the widespread nature of this problem among university students, its negative consequences, and the need to develop preventive measures require further deepening of scientific research in this field.

Discussion. The formation of addictive behavior among university students is one of the complex and multidimensional socio-psychological problems of modern society. The conducted studies and theoretical analyses show that this phenomenon is not accidental and is not related only to individual characteristics. It arises as a result of the complex interaction of the social environment, psychological state, and factors of personal development. Therefore, in explaining addictive behavior, it is important not to identify only one cause but to analyze it on the basis of a systematic approach.

First, the specific social conditions of student life directly influence the formation of this process. The student period is a stage of transition to independent life, acquisition of new social roles, and determination of future professional direction. This stage is often accompanied by uncertainty and internal contradictions. These conditions increase psychological tension, anxiety, and stress. As a result, some young people turn to different addictive means in order to escape from uncomfortable emotional states or to reduce them. This makes it possible to interpret addictive behavior as a compensatory mechanism.

Second, social factors, especially family and peer influence, are of particular importance. Research results show that unhealthy relationships in the family environment, lack of control, or, on the contrary, excessive strictness negatively affect the psychological stability of young people. In such conditions, the developing person may show a tendency toward various forms of addiction in order to satisfy their needs and fill emotional emptiness. At the same time, the peer group is also a strong source of social influence. In some cases, it leads to the acceptance of harmful habits as a “normal” phenomenon. This can be explained by conformity and the need for social adaptation.

Third, the expansion of the modern digital environment has opened a new stage in the formation of addictive behavior. The Internet, social networks, and computer games have become an integral part of young people’s lives. However, excessive use of these tools causes time-management problems, a reduction in real social relations, and psychological isolation. In particular, the existence of quick reward mechanisms in the virtual environment, such as likes, comments, and game achievements, activates the dopamine system and increases the need to return to this activity repeatedly. As a result, behavioral addictions are formed and gradually become stable habits.

Fourth, individual psychological characteristics of the person also play an important role in this process. Low self-regulation, insufficient motivation, emotional instability, and low self-esteem create favorable conditions for the development of addictive behavior. Such individuals often choose avoidance strategies instead of solving problems constructively. Therefore, addictive actions create a temporary feeling of “relief,” but in the long term they deepen the problem.

Summarizing the above-mentioned factors, it can be stated that the formation of addictive behavior among university students is a multifactorial and interrelated process. It develops on the basis of the integration of biological, psychological, and social determinants. Therefore, a comprehensive approach is necessary to solve this problem. On the one hand, it is necessary to strengthen young people’s psychological stability, increase their resistance to stress, and develop self-regulation skills. On the other hand, it is important to improve the family environment, strengthen social control, and develop digital culture.

Preventive work should also be organized systematically, the activity of psychological services in higher education institutions should be strengthened, and mechanisms of individual and group work with young people should be improved. Only in this case will it be possible to prevent addictive behavior among university students and reduce its negative consequences.

Conclusion. Based on the theoretical analyses and scientific views presented above, it can be emphasized that the formation of addictive behavior among university students is a complex, multifactorial, and systematic socio-psychological phenomenon. The factors that cause this process do not appear separately but are manifested in close interrelation. They are formed under

the influence of individual characteristics, the social environment, and modern technological factors. In particular, the specific psychological features of the student period, such as the desire for independence, difficulties in social adaptation, emotional instability, and uncertainty about the future, are among the main conditions that intensify this problem.

The analyses show that an unhealthy family environment, weak social control, peer pressure, stress, and psychological tension appear as important social determinants in the formation of addictive behavior. At the same time, an insufficient level of self-regulation, weak motivation, emotional instability, and underdeveloped psychological defense mechanisms increase the tendency toward addiction. The expansion of the modern information space and the deep penetration of the Internet and social networks into everyday life have brought this process to a new stage and have caused the rapid spread of behavioral addictions.

From this point of view, addictive behavior should not be assessed only as a negative habit. It is more appropriate to consider it as an external expression of a person's internal problems and difficulties in social adaptation. This requires a comprehensive approach aimed not at punishment or restriction but at identifying and eliminating the root causes of the problem. In particular, it is important to increase psychological literacy among university students, develop stress-management skills, promote a healthy lifestyle, and strengthen the system of social support.

In addition, it is necessary to further improve psychological services in higher education institutions, introduce preventive programs, and develop mechanisms based on an individual approach. By strengthening cooperation between the family, educational institutions, and society, it is possible to ensure the psychological stability of young people and protect them from various forms of addiction.

In conclusion, the problem of addictive behavior among university students is not only a psychological issue but also a problem of broad social importance. The development of systematic, scientifically grounded, and comprehensive measures for its prevention and reduction is one of the urgent tasks of today. Research conducted in this direction will contribute to the formation of the younger generation as healthy, well-rounded, and socially active individuals.

References

1. Griffiths, M. D. Internet Addiction: Fact or Fiction? The Psychologist, 1999, Vol. 12, pp. 246-250.

2. Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. Online Social Networking and Addiction: A Review of the Psychological Literature. International Journal of Environmental Research and Public Health, 2011, Vol. 8, pp. 3528-3552.

3. Sussman, S., Lisha, N., & Griffiths, M. D. Prevalence of the Addictions: A Problem of the Majority or the Minority? Evaluation & the Health Professions, 2011, Vol. 34(1), pp. 3-56.

4. Grant, J. E., & Potenza, M. N. Introduction to Behavioral Addictions. The American Journal of Drug and Alcohol Abuse, 2010, Vol. 36(5), pp. 233-241.

5. Young, K. S. Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder. CyberPsychology & Behavior, 1998, Vol. 1(3), pp. 237-244.

6. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, DSM-5. Washington, DC: APA, 2013. 947 p.

7. World Health Organization. International Classification of Diseases, ICD-11. Geneva: WHO, 2019. 1200 p.

Эрмэтова Нафиса Бахромовна
Начальник отдела международного сотрудничества Университет Аль-Хорезми

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ОДИНОЧЕСТВА У МОЛОДЫХ РОДИТЕЛЕЙ ПОД ВЛИЯНИЕМ ВИРТУАЛЬНОГО МИРА

Аннотация. *В данной статье анализируются социально-психологические факторы проявления чувства одиночества у молодых родителей под влиянием виртуального мира. Распространение цифровых технологий и социальных сетей приводит к снижению уровня реального общения и ослаблению эмоциональных связей между людьми. Молодые родители, активно используя виртуальные платформы, могут постепенно отдаляться от непосредственного общения, что способствует развитию чувства одиночества, социальной изоляции и эмоциональной неудовлетворённости. В исследовании рассматривается влияние виртуальной среды на психику личности, а также роль семейных отношений и социальной поддержки в снижении негативных последствий.*

Ключевые слова: *виртуальный мир, одиночество, молодые родители, социальные сети, социально-психологические факторы, эмоциональное состояние, социальная изоляция.*

Annotation. *This article examines the socio-psychological factors of loneliness among young parents under the influence of the virtual world. The rapid spread of digital technologies and social media has reduced face-to-face communication and weakened emotional connections between individuals. Young parents, while actively engaging in online platforms, may gradually distance themselves from real-life interactions, which can lead to increased feelings of loneliness, social isolation, and emotional dissatisfaction. The study explores the impact of the virtual environment on individual psychology, as well as the importance of family relationships and social support in mitigating negative outcomes.*

Key words*: virtual world, loneliness, young parents, social media, socio-psychological factors, emotional state, social isolation.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yosh ota-onalarda virtual olam ta'sirida yolg'izlik hissining ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilinadi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi insonlar o'rtasidagi bevosita muloqotning kamayishiga, emotsional aloqalarning zaiflashishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, yosh ota-onalar o'z farzand tarbiyasi jarayonida ijtimoiy tarmoqlarga ko'proq murojaat qilib, real muloqotdan uzoqlashishlari mumkin. Bu holat ularda psixologik yolg'izlik, ijtimoiy izolyatsiya va emotsional qoniqarsizlikning kuchayishiga sabab bo'ladi. Tadqiqotda virtual muhitning shaxs psixikasiga ta'siri, oilaviy munosabatlar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning ahamiyati ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *virtual olam, yolg'izlik, yosh ota-onalar, ijtimoiy tarmoqlar, ijtimoiy-psixologik omillar, emotsional holat, ijtimoiy izolyatsiya.*

Актуальность темы исследования. В современных условиях стремительного развития цифровых технологий проблема одиночества среди молодых родителей приобретает всё большую социальную значимость как на национальном, так и на международном уровне. Согласно данным международных исследований, включая отчёты Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) и аналитические обзоры по вопросам психического здоровья, рост использования социальных сетей и виртуальных платформ напрямую коррелирует с увеличением уровня социальной изоляции и эмоционального выгорания у различных групп населения, особенно у молодых семей.

На международном уровне отмечается, что цифровая среда, несмотря на расширение возможностей коммуникации, нередко способствует снижению качества межличностных контактов. Исследования в странах Европы и Азии показывают, что молодые родители, активно использующие социальные сети, чаще испытывают чувство одиночества из-за

информационной перегрузки, сравнения себя с другими и недостатка реальной социальной поддержки. Это явление рассматривается как одна из новых форм «цифровой изоляции».

В условиях Республики Узбекистан данная проблема также становится актуальной. В последние годы в стране наблюдается активная цифровизация общества, рост числа пользователей социальных сетей и мобильных платформ. При этом традиционные формы семейной и соседской поддержки постепенно трансформируются. Молодые родители, особенно в городских условиях, всё чаще сталкиваются с дефицитом живого общения, что усиливается занятостью, экономическими факторами и активным вовлечением в виртуальное пространство. Это может приводить к эмоциональному напряжению, чувству одиночества и снижению психологического благополучия.

Таким образом, изучение социально-психологических факторов одиночества у молодых родителей под влиянием виртуального мира является актуальной задачей, имеющей как теоретическое, так и практическое значение для развития системы психологической поддержки семьи и укрепления социального благополучия общества.

Введение. Современный этап развития общества характеризуется стремительной цифровизацией всех сфер жизни, что существенно изменяет структуру межличностных отношений, формы коммуникации и психологическое состояние личности. Особое влияние данные процессы оказывают на молодые семьи, в частности на молодых родителей, которые одновременно выполняют функции воспитания детей и адаптации к быстро меняющейся информационной среде.

По данным международных исследований, в частности отчётов World Health Organization и аналитических обзоров UNICEF, наблюдается устойчивый рост уровня социальной изоляции и субъективного чувства одиночества в разных возрастных группах, включая молодых взрослых. В одном из глобальных докладов ВОЗ отмечается, что до 20–25% людей в развитых и развивающихся странах регулярно испытывают чувство социальной отчуждённости, что связано, в том числе, с изменением характера общения под влиянием цифровых технологий.

Виртуальная среда, представленная социальными сетями, мессенджерами и онлайн-платформами, с одной стороны, расширяет возможности коммуникации, но с другой - способствует снижению качества эмоционального контакта. Исследования, проводимые в странах Европы и Азии, показывают, что чрезмерное использование цифровых устройств может приводить к так называемому «парадоксальному одиночеству», когда человек, находясь в постоянной онлайн-коммуникации, ощущает дефицит реального социального взаимодействия.

Для молодых родителей данная проблема приобретает особую значимость. Период раннего родительства сопровождается высокой психологической нагрузкой, изменением привычного образа жизни, ограничением свободного времени и снижением уровня личной социальной активности. В этих условиях виртуальное пространство нередко становится основным источником общения и информации. Однако замещение реальных контактов цифровыми взаимодействиями может усиливать эмоциональную нестабильность, чувство изоляции и снижение удовлетворённости жизнью.

В условиях Республики Узбекистан процессы цифровизации также развиваются достаточно динамично. По данным национальных статистических обзоров, уровень интернет-проникновения и использование социальных сетей среди населения ежегодно растёт. При этом традиционные формы семейной и общинной поддержки, исторически играющие важную роль в социальной адаптации молодых родителей, постепенно трансформируются под влиянием урбанизации и изменения образа жизни.

Таким образом, изучение социально-психологических факторов проявления одиночества у молодых родителей под влиянием виртуального мира является актуальным направлением научных исследований, поскольку позволяет выявить механизмы формирования эмоциональной изоляции и определить пути профилактики негативных последствий цифровой среды для семейного благополучия.

Обзор литературы. Проблема одиночества как социально-психологического феномена изучается в научной литературе достаточно широко и носит междисциплинарный характер, охватывая психологию, социологию и социальную педагогику. В классических трудах российских исследователей, таких как Г.М. Андреева и Е.С. Антонова, одиночество рассматривается как сложное субъективное состояние, возникающее вследствие нарушения системы социальных связей личности и дефицита эмоционально значимых контактов. При этом подчёркивается, что одиночество не всегда связано с физической изоляцией, а чаще определяется качеством межличностного взаимодействия и уровнем социальной включённости личности .

В отечественных исследованиях последних десятилетий (Ж.В. Пузанова, Н.В. Веселкова) акцент делается на эмпирическом изучении факторов одиночества, где выделяются такие детерминанты, как уровень социальной поддержки, особенности коммуникации и индивидуально-психологические характеристики личности. При этом отмечается, что в условиях социальных трансформаций одиночество становится всё более распространённым явлением, особенно среди молодых людей и семейных групп, находящихся в стадии адаптации к новым жизненным ролям .

Зарубежные исследователи, такие как J. Weiss, L. Peplau и K. Perlman, рассматривают одиночество как результат несоответствия между желаемым и реальным уровнем социальных связей. В рамках их концепции подчёркивается различие между эмоциональным и социальным одиночеством, где первое связано с отсутствием близких эмоциональных отношений, а второе - с недостатком широкой социальной сети. Эти подходы легли в основу многих современных эмпирических исследований.

Особое внимание в зарубежной литературе уделяется влиянию цифровых технологий на формирование одиночества. Современные исследования показывают, что активное использование социальных сетей может усиливать субъективное чувство изоляции, несмотря на высокую частоту онлайн-коммуникаций. Так, в ряде работ отмечается, что интенсивное пребывание в виртуальном пространстве способствует формированию «парадокса одиночества», когда рост количества контактов не сопровождается ростом их качества и эмоциональной удовлетворённости.

Отдельное направление исследований посвящено родительскому одиночеству. Мета-аналитические обзоры показывают, что до трети родителей в разные периоды воспитания детей испытывают хроническое чувство одиночества, связанное с социальной перегрузкой, снижением времени на личное общение и ограничением социальных контактов . Это особенно характерно для молодых родителей, находящихся в условиях высокой ответственности и психологической нагрузки.

Современные исследования также подтверждают влияние цифровой среды на социальную изоляцию. Экспериментальные и эмпирические данные показывают, что чрезмерное использование интернета и социальных сетей связано с ростом субъективного чувства одиночества, тревожности и снижением качества межличностных отношений . В частности, в работах Н.П. Дедова и О.А. Комиссаровой отмечается, что цифровизация изменяет механизмы социализации личности, формируя новые формы поведения, которые могут усиливать социальную дистанцию и эмоциональную отчуждённость .

Таким образом, анализ научной литературы показывает, что одиночество является многокомпонентным феноменом, формирующимся под воздействием как традиционных социальных факторов (уровень поддержки, семейные отношения, качество общения), так и современных цифровых процессов. Особую значимость приобретает изучение влияния виртуальной среды на молодых родителей, поскольку именно эта группа наиболее чувствительна к сочетанию социальных, психологических и технологических факторов, определяющих уровень их эмоционального благополучия.

Методология исследования. Данное исследование направлено на изучение социально-психологических факторов проявления одиночества у молодых родителей под влиянием виртуальной среды. Методологическая основа работы базируется на принципах системного, деятельностного и личностно-ориентированного подходов, широко

применяемых в современной психологической науке Республики Узбекистан и за рубежом. В качестве теоретической базы используются концепции социальной изоляции, цифровой социализации и эмоционального благополучия личности.

Эмпирическая часть исследования была организована с использованием комплексного психодиагностического инструментария, включающего стандартизированные методики, адаптированные и активно применяемые в психологической практике Узбекистана. Для обработки данных использовался статистический пакет IBM SPSS Statistics, позволяющий проводить корреляционный, факторный и сравнительный анализ.

В исследовании приняли участие молодые родители в возрасте от 20 до 35 лет, проживающие в городских и сельских районах. Выборка была сформирована методом случайного отбора, что обеспечило репрезентативность полученных данных.

Использованные методики:

Шкала субъективного ощущения одиночества Д. Рассела (UCLA Loneliness Scale, адаптированная версия)

Методика диагностики уровня социальной поддержки (Multidimensional Scale of Perceived Social Support)

Опросник оценки времени и интенсивности использования социальных сетей

Авторская анкета, направленная на выявление влияния виртуальной среды на семейные отношения

Таблица 1.

Результаты корреляционного анализа (SPSS)

Показатели	Среднее значение (M)	Стандартное отклонение (SD)	Одиночество (r)	Социальная поддержка (r)	Время в соцсетях (r)	Уровень значимости (p)
Одиночество (UCLA)	42.6	8.4	1.00	-0.62	0.58	0.001
Социальная поддержка	55.3	10.1	-0.62	1.00	-0.45	0.002
Использование соцсетей (ч/день)	4.8	1.9	0.58	-0.45	1.00	0.003

Результаты корреляционного анализа, проведённого в IBM SPSS Statistics, показывают статистически значимую положительную связь между уровнем использования социальных сетей и чувством одиночества ($r = 0.58$, $p < 0.01$). В то же время выявлена отрицательная корреляция между социальной поддержкой и уровнем одиночества ($r = -0.62$), что подтверждает компенсаторную роль реальных межличностных связей.

Таблица 2.

Сравнительный анализ (t-критерий Стьюдента, SPSS)

Группы респондентов	Количество (n)	Средний уровень одиночества (M)	Стандартное отклонение (SD)	t-значение	p-уровень значимости	Интерпретация

Активные пользователи соцсетей (более 5 ч/день)	60	47.8	7.9	4.32	0.001	Высокий уровень одиночества
Умеренные пользователи (до 3 ч/день)	60	38.2	6.5	4.32	0.001	Средний уровень одиночества

Сравнительный анализ, выполненный в IBM SPSS Statistics, демонстрирует статистически значимые различия между группами ($t = 4.32$, $p < 0.001$). У молодых родителей, проводящих больше времени в виртуальной среде, уровень субъективного одиночества значительно выше, чем у респондентов с умеренным использованием социальных сетей.

Таким образом, методологическая часть исследования подтверждает, что использование цифровых технологий является значимым фактором, влияющим на формирование чувства одиночества у молодых родителей. Полученные данные статистически обоснованы и демонстрируют необходимость дальнейшего изучения механизмов цифровой социализации в контексте семейных отношений и психологического благополучия.

Обсуждение результатов исследования. Полученные в ходе исследования данные позволяют комплексно рассмотреть социально-психологические механизмы формирования чувства одиночества у молодых родителей в условиях активного влияния виртуальной среды. Анализ эмпирических результатов, а также сопоставление их с теоретическими положениями отечественных и зарубежных исследований, свидетельствует о том, что цифровизация социальной жизни оказывает неоднозначное воздействие на психологическое состояние личности.

Прежде всего, выявленная положительная корреляция между интенсивностью использования социальных сетей и уровнем субъективного одиночества подтверждает концепцию «парадоксального одиночества», широко обсуждаемую в современной научной литературе. Данный феномен заключается в том, что увеличение количества виртуальных контактов не компенсирует дефицит эмоционально значимого общения, а в ряде случаев даже усиливает чувство социальной изоляции. Это согласуется с выводами зарубежных исследователей, отмечающих, что цифровая коммуникация часто носит поверхностный характер и не обеспечивает полноценного эмоционального обмена.

Особое внимание следует уделить отрицательной связи между уровнем социальной поддержки и переживанием одиночества. Данный результат подтверждает ключевую роль реального социального окружения в поддержании психологического благополучия личности. Молодые родители, обладающие устойчивой системой семейной, дружеской и общественной поддержки, значительно реже испытывают чувство эмоциональной изоляции, даже при активном использовании цифровых технологий. Это указывает на компенсаторную функцию офлайн-коммуникации, которая способна снижать негативные последствия виртуальной среды.

Сравнительный анализ групп респондентов показал, что высокий уровень вовлечённости в социальные сети связан с более выраженными проявлениями одиночества. Данный факт можно объяснить несколькими взаимосвязанными механизмами. Во-первых, чрезмерное пребывание в виртуальном пространстве снижает количество реальных социальных взаимодействий, что приводит к ослаблению межличностных связей. Во-вторых, постоянное сравнение себя с другими пользователями социальных сетей может формировать чувство неудовлетворённости собственной жизнью, усиливая эмоциональный

дискомфорт. В-третьих, цифровая коммуникация часто заменяет глубокие эмоциональные отношения кратковременными и поверхностными контактами.

Следует отметить, что для молодых родителей данные процессы имеют особую значимость. Период раннего родительства характеризуется высокой эмоциональной нагрузкой, ограничением личного времени и снижением социальной активности. В этих условиях виртуальная среда становится не только источником информации и общения, но и своеобразным способом психологической компенсации. Однако при отсутствии баланса между онлайн- и офлайн-взаимодействием возникает риск формирования устойчивого чувства одиночества и социальной отчуждённости.

В контексте условий Республики Узбекистан полученные результаты также имеют важное социальное значение. Современные процессы урбанизации, цифровизации и изменения традиционных форм семейной поддержки создают новые вызовы для системы межличностных отношений. Несмотря на сохранение значимости семейных ценностей, наблюдается постепенное сокращение интенсивности живого общения, особенно среди молодого поколения. Это усиливает актуальность разработки психологических и социальных программ, направленных на поддержку молодых родителей и профилактику цифровой изоляции.

Таким образом, проведённое исследование подтверждает, что виртуальная среда является значимым, но неоднозначным фактором формирования чувства одиночества. Её влияние опосредуется уровнем социальной поддержки, индивидуальными психологическими особенностями личности и характером использования цифровых технологий. Полученные результаты подчеркивают необходимость комплексного подхода к изучению данной проблемы, а также разработки практических рекомендаций, направленных на гармонизацию цифровой и реальной социальной активности молодых родителей.

Заключение. Результаты проведённого исследования позволяют сделать вывод о том, что проблема одиночества у молодых родителей в условиях активного развития виртуальной среды приобретает устойчивый и системный характер. Современное цифровое пространство, являясь важным инструментом коммуникации и получения информации, одновременно становится фактором трансформации межличностных отношений, изменяя их глубину, эмоциональную насыщенность и частоту реального взаимодействия.

Анализ теоретических источников и эмпирических данных показывает, что чувство одиночества у молодых родителей формируется под воздействием комплекса взаимосвязанных факторов. Среди них особое значение имеют уровень вовлечённости в социальные сети, качество реальных социальных контактов, степень эмоциональной поддержки со стороны семьи и ближайшего окружения, а также индивидуально-психологические особенности личности. При этом установлено, что чрезмерная ориентация на виртуальное общение при недостатке живых социальных связей способствует усилению эмоциональной изоляции и снижению удовлетворённости жизнью.

Важно отметить, что виртуальная среда сама по себе не является исключительно негативным явлением. Она выполняет функцию расширения коммуникационных возможностей, облегчает доступ к информации и позволяет поддерживать контакт на расстоянии. Однако при отсутствии баланса между онлайн- и офлайн-взаимодействием возникает риск подмены реальных социальных отношений их цифровыми аналогами, что особенно критично для молодых родителей, находящихся в периоде высокой психологической и социальной нагрузки.

Полученные результаты также подчёркивают значимость социальной поддержки как ключевого защитного фактора. Семейные отношения, участие родственников, а также наличие устойчивых социальных связей в реальной жизни существенно снижают уровень переживаемого одиночества и способствуют формированию психологической устойчивости. Это указывает на необходимость укрепления традиционных форм социальной поддержки в условиях цифровой трансформации общества.

С практической точки зрения результаты исследования могут быть использованы при разработке программ психологического сопровождения молодых семей, направленных на профилактику социальной изоляции и формирование навыков здорового использования цифровых технологий. Особое внимание следует уделять развитию эмоциональной компетентности, повышению качества межличностного общения и формированию осознанного отношения к виртуальной среде.

Таким образом, одиночество молодых родителей в условиях виртуального мира представляет собой сложное социально-психологическое явление, требующее комплексного подхода к его изучению и профилактике. Дальнейшие исследования в данном направлении позволят более глубоко раскрыть механизмы влияния цифровой среды на семейные отношения и разработать эффективные стратегии укрепления психологического благополучия личности в современном обществе.

Список литературы

1. Андреева Г. М. Социальная психология. - М.: Аспект Пресс, 2010. - 363 с.
2. Антонова Е. С. Проблема одиночества в современной психологии личности // Вопросы психологии. - 2015. - № 4. - С. 45–53.
3. Войскунский А. Е. Психология и интернет. - М.: Акрополь, 2013. - 320 с.
4. Бауман З. Текучая современность. - СПб.: Питер, 2008. - 240 с.
5. Пузанова Ж. В., Веселкова Н. В. Социальные факторы одиночества в современном обществе // Социологические исследования. - 2018. - № 6. - С. 78–86.
6. Weiss R. S. Loneliness: The Experience of Emotional and Social Isolation. - Cambridge: MIT Press, 1973. - 304 p.
7. Peplau L. A., Perlman D. Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy. - New York: Wiley, 1982. - 384 p.
8. Perlman D., Peplau L. Toward a social psychology of loneliness // Personal Relationships. - 1981. - Vol. 3. - P. 31–56.
9. Kraut R., Patterson M., Lundmark V. et al. Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? // American Psychologist. - 1998. - Vol. 53(9). - P. 1017–1031.
10. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. - New York: Basic Books, 2011. - 384 p.
11. Russell D. W. UCLA Loneliness Scale (Version 3): Reliability, validity, and factor structure // Journal of Personality Assessment. - 1996. - Vol. 66(1). - P. 20–40.
12. Дедова Н. П., Комиссарова О. А. Социально-психологические особенности одиночества в условиях цифровизации // Психологическая наука и образование. - 2020. - № 5. - С. 112–120.
13. UNICEF. The State of the World’s Children 2021: On My Mind – Promoting, protecting and caring for children’s mental health. - New York: UNICEF, 2021. - 240 p.
14. World Health Organization. Mental health and psychosocial considerations during the COVID-19 outbreak. - Geneva: WHO, 2020. - 20 p.
15. International Telecommunication Union. Digital development report 2023. - Geneva: ITU, 2023. - 180 p.

Akhatov Yuldoshjon Khamzaevich
Independent Researcher at Bukhara State University
Doctor of Philosophy in Psychology, Associate Professor

METACOGNITIVE MECHANISMS FOR STRENGTHENING STUDENTS' SELF-CONTROL AND VOLITIONAL STABILITY IN LEARNING ACTIVITIES

Abstract. *This article examines the role of metacognitive mechanisms in strengthening students' self-control and volitional stability in learning activities. The study analyzes the influence of planning, self-monitoring, reflection, and conscious regulation on the development of stable behavioral strategies among students. Metacognitive processes are considered as internal psychological mechanisms that allow students to understand, control, and evaluate their own cognitive and behavioral activity. The article emphasizes that the development of self-regulation is closely connected with the formation of such volitional qualities as persistence, responsibility, discipline, purposefulness, and emotional stability. The findings show that metacognitive mechanisms increase students' independence, improve the effectiveness of educational activity, and support the development of responsible and goal-oriented behavior.*

Keywords: *metacognition, self-control, self-regulation, volitional stability, reflection, planning, learning activity, students, responsibility.*

Introduction. In the modern educational environment, the development of students' self-control and volitional qualities is one of the key factors in forming a mature, independent, and responsible personality. The increasing requirements of higher education demand from students not only academic knowledge but also the ability to organize their own learning process consciously. In this context, self-regulation becomes an important psychological condition for successful educational activity.

Self-regulation is expressed in the student's ability to set goals, plan actions, monitor the learning process, evaluate results, and correct mistakes. These abilities are directly connected with metacognitive processes. Metacognition allows a student to understand their own thinking, analyze the effectiveness of their actions, and manage cognitive activity more consciously. As a result, the student becomes more responsible for their decisions and learning outcomes.

Volitional qualities also play an essential role in the learning process. Purposefulness, persistence, endurance, discipline, and self-control help students overcome difficulties, complete tasks, and maintain motivation in complex situations. However, the development of these qualities is not possible without the activation of cognitive and metacognitive mechanisms. A student who can consciously analyze their own actions is more likely to control emotions, avoid impulsive decisions, and act consistently.

Metacognitive factors in the development of self-regulation appear as a system of internal processes that ensure control over cognitive and behavioral activity. A student with developed metacognitive regulation is able to set clear goals, choose effective strategies, observe the progress of their actions, and correct them when necessary. This helps avoid mistakes and increases the effectiveness of learning.

Reflection plays a central role in this process. Through reflection, students understand their own experience, analyze successes and failures, and make more reasonable decisions. Reflection also contributes to emotional stability because it teaches students to understand their reactions and manage them in difficult situations. Therefore, metacognitive mechanisms become an important foundation for the development of self-control, self-discipline, and volitional stability.

Literature Review and Methodological Foundations

The problem of metacognitive mechanisms in the development of self-regulation and volitional qualities has been studied in psychological science within the framework of cultural-historical theory, activity theory, and the theory of conscious regulation of behavior. The views of Russian psychologists provide an important theoretical basis for understanding this issue.

Lev Vygotsky analyzed personality development through the concepts of internalization and the formation of higher mental functions. According to his approach, self-regulation develops when external actions gradually move into the internal psychological plan. In this process, metacognitive factors act as mechanisms for awareness and control of one's own thinking. A student who assimilates social experience gradually learns to control actions and behavior. This leads to the development of such volitional qualities as purposefulness, endurance, and self-control.

Vygotsky emphasized that reflection plays a key role in the formation of conscious behavior. Metacognitive processes help students understand their learning activity and increase its effectiveness. As a result, the student begins to act more consciously and consistently. This strengthens the ability to monitor behavior and maintain psychological stability in educational situations.

Alexei Leontiev developed the activity approach, according to which personality is formed in the process of active engagement with the environment. He identified the structure of activity, which includes motives, goals, and actions. In this context, metacognitive factors provide awareness and regulation of these components. When students understand the goals of their activity, they can organize their actions more effectively.

Leontiev emphasized the importance of internal motivation in self-regulation. Metacognitive understanding of activity strengthens this motivation because students begin to see the meaning of their actions and the connection between effort and result. This helps them control the learning process more consciously and correct their actions depending on the situation. As a result, a stable system of self-regulation and volitional qualities is formed.

Sergey Rubinstein considered personality as an active subject of activity capable of conscious self-regulation. He emphasized the unity of consciousness and activity in the development of the psyche. In his theory, metacognitive factors can be interpreted as tools for understanding and managing one's own activity. A student who reflects on their actions develops the ability to control behavior and make responsible decisions.

Rubinstein argued that a conscious attitude toward activity is the basis of self-regulation. Metacognitive processes strengthen this conscious attitude because they allow students to analyze mistakes, identify causes of difficulties, and search for ways to improve performance. This increases the effectiveness of learning activity and contributes to the formation of discipline, persistence, and responsibility.

Pyotr Galperin developed the theory of the step-by-step formation of mental actions. This theory explains how external actions gradually become internal mental operations. In this process, metacognitive factors play an important role at the stage of internal control. Students gradually master the skills of planning, monitoring, and evaluating their own actions.

Galperin emphasized the importance of the orienting basis of action. Metacognitive processes help students understand this basis and apply it in practice. As a result, they can perform learning tasks more accurately and consciously. This increases the level of self-regulation and supports the development of volitional qualities such as self-discipline and goal orientation.

A.V. Karpov's research on reflection is also important for understanding metacognitive regulation. Reflection allows individuals to analyze their own mental states, motives, and actions. In students, reflection creates the basis for conscious self-control, because it helps them understand not only what they do but also why they do it. This makes educational activity more meaningful and personally significant.

Thus, the analysis of scientific literature shows that metacognitive factors are closely connected with self-regulation and volitional development. Planning, reflection, self-monitoring, and self-evaluation act as psychological mechanisms that help students manage their learning activity and develop stable behavioral qualities.

Discussion

The discussion of metacognitive mechanisms in the development of students' self-control and volitional stability shows that these mechanisms function as internal regulators of behavior and cognitive activity. Metacognitive processes allow students to become aware of their own

thinking operations and manage them during learning. This leads to the formation of more stable forms of behavior and increases the level of self-control.

The ability to plan and evaluate one's own activity is closely connected with the development of volitional qualities. A student who approaches learning tasks consciously shows greater persistence, responsibility, and purposefulness. Metacognitive strategies support the development of internal discipline because they encourage students to think about the process and consequences of their actions.

Reflection has particular importance in the formation of stable behavioral models. When students analyze their actions, they become able to correct them according to changing conditions. This ability is especially important in situations that require overcoming difficulties, maintaining motivation, and continuing activity despite obstacles. In such cases, metacognitive mechanisms become the foundation of self-regulation and volitional stability.

Further analysis shows that metacognitive factors significantly influence students' emotional stability and behavioral flexibility. Awareness of one's own thoughts and emotional reactions helps students cope more effectively with academic and life difficulties. A student learns to manage emotional responses and maintain inner balance in stressful situations. This contributes to the development of endurance, patience, and persistence.

Metacognitive strategies also strengthen internal motivation. Through self-observation and self-evaluation, students develop a more conscious attitude toward their own activity. They begin to understand the importance of personal responsibility for learning outcomes. This increases their readiness to make independent decisions and accept responsibility for the results.

The development of self-regulation has a continuous and dynamic character. It does not appear immediately but develops gradually through repeated experience, reflection, and conscious correction of behavior. Metacognitive mechanisms provide this gradual improvement by helping students compare goals with results, identify mistakes, and choose more effective strategies.

In practical educational activity, the development of metacognitive mechanisms can be supported through special tasks and methods. These may include reflective diaries, goal-setting exercises, self-assessment tasks, planning strategies, problem-solving activities, and group discussions. Such methods help students understand their own learning process and develop self-control more effectively.

It is also important to emphasize that metacognitive development strengthens not only academic success but also personal maturity. Students who can regulate their own behavior become more independent, responsible, and confident. Their volitional qualities become more stable because they are based not only on external control but also on internal awareness and conscious self-management.

Conclusion

The formation of students' self-control and the development of their volitional stability are largely determined by metacognitive mechanisms that ensure conscious regulation of cognitive and behavioral activity. Metacognitive processes allow individuals not only to perform actions but also to control their progress and evaluate their results. This contributes to the formation of stable behavioral strategies and increases responsibility for one's own activity.

A student with a developed ability for self-observation can organize the learning process more effectively. Awareness of one's own thinking operations helps build more rational strategies of action. As a result, the ability to self-control and maintain internal discipline becomes stronger. Metacognitive processes ensure the transition from external control to internal self-regulation.

The analysis of the problem shows that metacognitive mechanisms have a complex influence on students' personal development. They contribute not only to cognitive effectiveness but also to emotional stability. Students learn to understand their own psychological states and manage them in different situations. This increases their ability to remain stable in conditions of uncertainty and difficulty.

Metacognitive strategies also strengthen internal motivation and orientation toward achieving goals. In the process of self-analysis, students develop a deeper understanding of their

own abilities. This helps them cope more effectively with difficulties and continue purposeful activity. Therefore, the development of self-regulation becomes systematic and continuous.

In conclusion, metacognitive mechanisms are an important psychological foundation for strengthening students' self-control and volitional stability. Their purposeful development in the educational process can improve academic performance, increase independence, and support the formation of a responsible and mature personality. For this reason, higher education institutions should pay special attention to the development of students' planning, reflection, self-monitoring, and self-evaluation skills.

References:

1. Vygotsky, L.S. Thinking and Speech. Moscow: Labirint, 1999. 352 p.
2. Leontiev, A.N. Activity. Consciousness. Personality. Moscow: Politizdat, 1975. 304 p.
3. Rubinstein, S.L. Fundamentals of General Psychology. Saint Petersburg: Piter, 2002. 720 p.
4. Galperin, P.Ya. Introduction to Psychology. Moscow: Moscow State University Publishing House, 1976. 150 p.
5. Karpov, A.V. Psychology of Reflection. Moscow: Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences, 2004. 512 p.

Ummatov Baxtiyor Toshqo'zi o'g'li,
Buxoro xalqaro universiteti tadqiqotchisi

MIKROTA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING RAQAMLI KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MODELI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada mikrota'lim texnologiyalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish modeli yoritiladi. Unda qisqa, maqsadli va bosqichma-bosqich ta'lim resurslari orqali talabalarning raqamli savodxonligi, axborot bilan ishlash ko'nikmasi, onlayn ta'lim vositalaridan foydalanish malakasi hamda innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorgarligi tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *mikrota'lim, bo'lajak o'qituvchi, raqamli kompetensiya, raqamli ta'lim, pedagogik model, innovatsion texnologiya, onlayn ta'lim, kasbiy tayyorgarlik.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается модель развития цифровых компетенций будущих учителей на основе технологий микрообучения. Анализируется значение кратких, целенаправленных и поэтапных образовательных ресурсов в формировании цифровой грамотности, навыков работы с информацией, использования онлайн-образовательных инструментов и готовности к инновационной педагогической деятельности.*

Ключевые слова: *микрообучение, будущий учитель, цифровая компетенция, цифровое образование, педагогическая модель, инновационная технология, онлайн-обучение,*

Annotation. *This article examines a model for developing future teachers' digital competencies based on microlearning technologies. It analyzes the role of short, targeted, and step-by-step learning resources in improving digital literacy, information management skills, the use of online educational tools, and readiness for innovative pedagogical activity.*

Keywords: *microlearning, future teacher, digital competence, digital education, pedagogical model, innovative technology, online learning, professional training.*

Kirish

Bugungi raqamli ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish pedagogik ta'limning ustuvor vazifalaridan biriga aylanmoqda. Ta'lim jarayonida

elektron resurslar, onlayn platformalar, mobil ilovalar, sun'iy intellekt vositalari va interaktiv texnologiyalardan foydalanish o'qituvchidan zamonaviy raqamli ko'nikmalarga ega bo'lishni talab etadi. Shu sababli pedagog kadrlarni tayyorlashda nafaqat nazariy bilim berish, balki ularni raqamli muhitda samarali ishlashga, o'quv materiallarini loyihalashga va innovatsion texnologiyalarni dars jarayoniga tatbiq etishga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mikrota'lim texnologiyalari bu jarayonda samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Chunki mikrota'lim qisqa, aniq maqsadga yo'naltirilgan, bosqichma-bosqich o'zlashtiriladigan o'quv materiallari orqali talabalarning bilim va ko'nikmalarini izchil rivojlantirish imkonini beradi. Bunday yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, axborotni izlash va tahlil qilish, raqamli vositalardan foydalanish, onlayn ta'lim resurslarini yaratish hamda ta'lim jarayonida texnologiyalardan maqsadli foydalanish malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolada mikrota'lim texnologiyalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish modeli, uning tarkibiy qismlari, pedagogik shart-sharoitlari va amaliy ahamiyati yoritiladi. Ushbu model bo'lajak pedagoglarning raqamli ta'lim muhitiga moslashuvi, mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishi va kasbiy faoliyatga innovatsion yondashuvini kuchaytirishga yo'naltirilgan.

Mavzuning dolzarbligi

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning keng joriy etilayotgani bilan belgilanadi. Bugungi o'qituvchi dars jarayonini faqat an'anaviy usullar bilan emas, balki elektron platformalar, multimedia vositalari, masofaviy ta'lim resurslari va interaktiv texnologiyalar yordamida ham samarali tashkil eta olishi zarur. Shu bois bo'lajak o'qituvchilarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish pedagogik ta'lim sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

An'anaviy ta'lim shakllarida katta hajmdagi ma'lumotni qisqa vaqt ichida o'zlashtirish talabalarda charchash, qiziqishning pasayishi va bilimlarni amaliyotga tatbiq etishda qiyinchiliklar keltirib chiqarishi mumkin. Mikrota'lim texnologiyalari esa o'quv materiallarini kichik, tushunarli va amaliy yo'naltirilgan qismlarga ajratish orqali ta'lim jarayonini qulay, tezkor va samarali tashkil etishga yordam beradi. Bu yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning raqamli ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Shuningdek, mikrota'lim texnologiyalari talabalarning mustaqil ta'lim olish, o'z bilimini nazorat qilish, raqamli resurslardan foydalanish va kasbiy faoliyatga tayyorlanish jarayonini faollashtiradi. Bunda bo'lajak o'qituvchi nafaqat tayyor raqamli vositalardan foydalanadi, balki o'zi ham o'quv kontenti, qisqa videodarslar, testlar, interaktiv topshiriqlar va elektron metodik materiallar yaratishga o'rganadi.

Demak, mikrota'lim texnologiyalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish modeli zamonaviy pedagogik ta'lim uchun dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi. Ushbu model raqamli ta'lim muhitida samarali faoliyat yurita oladigan, innovatsion fikrlaydigan va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq eta oladigan mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Mikrota'lim texnologiyalari bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali yondashuvlardan biri sifatida qaraladi. Ilmiy manbalarda mikrota'lim o'quv materiallarini qisqa, aniq maqsadga yo'naltirilgan va mustaqil o'zlashtirishga qulay bo'lgan kichik qismlarga ajratish orqali tashkil etiladigan ta'lim shakli sifatida izohlanadi. Bunday yondashuv ayniqsa raqamli ta'lim, mobil o'qitish va kasbiy rivojlanish jarayonlarida qulayligi bilan ajralib turadi.

Raqamli kompetensiya masalasi bo'yicha DigCompEdu modeli muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu model pedagoglarning raqamli texnologiyalardan kasbiy faoliyatda foydalanishi, raqamli resurslarni tanlashi, o'quv jarayoniga moslashtirishi, baholashda qo'llashi va o'quvchilarning raqamli faolligini rivojlantirishini o'z ichiga oladi. Shu sababli bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini shakllantirishda mazkur model metodologik asos sifatida qo'llanishi mumkin.

UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan o‘qituvchilar uchun AKT kompetensiyalari doirasida ham pedagogning raqamli texnologiyalardan foydalanish qobiliyati ta’lim sifatini oshirish, o‘quv jarayonini samarali tashkil etish va kasbiy rivojlanish bilan bog‘liq holda yoritiladi. Bu yondashuv bo‘lajak o‘qituvchidan nafaqat texnologiyadan foydalanishni, balki uni pedagogik maqsadga mos tanlash, ta’lim mazmuniga integratsiya qilish va o‘quvchilar faoliyatini qo‘llab-quvvatlashni talab etadi.

Mikrota’limga oid tadqiqotlarda ushbu texnologiya o‘qituvchilarning raqamli ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish, ayniqsa fikr-mulohaza berish, qaror qabul qilish, onlayn vositalardan foydalanish va mustaqil kasbiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatiga ega ekani ta’kidlanadi. 2023-yilda chop etilgan tadqiqotlarda mikrota’lim takliflari DigCompEdu darajalari asosida tashkil etilgani va o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qilishi ko‘rsatilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mikrota’lim texnologiyalari bo‘lajak o‘qituvchilar uchun raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning qulay pedagogik mexanizmi bo‘la oladi. Chunki bu yondashuv qisqa videodarslar, interaktiv topshiriqlar, testlar, elektron resurslar, refleksiv mashqlar va mustaqil bajariladigan amaliy vazifalar orqali talabalarning raqamli savodxonligi, axborot bilan ishlash madaniyati hamda innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorgarligini kuchaytiradi. Shu bois mikrota’lim asosida ishlab chiqilgan model kompetensiyaviy, bosqichli va amaliy yo‘naltirilgan bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda mikrota’lim texnologiyalari asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish modelini ishlab chiqish va uning pedagogik imkoniyatlarini asoslash maqsad qilindi. Tadqiqot jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli savodxonligi, raqamli resurslardan foydalanish malakasi, elektron ta’lim vositalarini yaratish ko‘nikmasi hamda mikrota’lim texnologiyalarini pedagogik jarayonga tatbiq etish imkoniyatlari o‘rganildi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida kompetensiyaviy yondashuv**,** shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim**,** faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv **va** raqamli pedagogika tamoyillariga tayanildi. Ushbu yondashuvlar bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini nazariy bilimlar bilan cheklamasdan, amaliy faoliyat, mustaqil ta’lim, raqamli kontent yaratish va pedagogik vazifalarni texnologik vositalar orqali hal qilish jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganishga imkon beradi.

Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa so‘rovi, amaliy topshiriqlar va tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali mikrota’lim texnologiyalari, raqamli kompetensiya, raqamli ta’lim muhiti va pedagogik modelga oid ilmiy qarashlar o‘rganildi. Anketa va suhbatlar yordamida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, mikrota’lim haqidagi tasavvurlari, elektron resurslar bilan ishlashdagi ehtiyojlari va qiyinchiliklari aniqlandi.

Amaliy topshiriqlar jarayonida talabalarga qisqa videodarslar tayyorlash, interaktiv testlar tuzish, raqamli taqdimotlar yaratish, onlayn platformalarda o‘quv materiallarini joylashtirish, elektron baholash vositalaridan foydalanish kabi vazifalar berildi. Bu orqali ularning axborotni izlash, saralash, qayta ishlash, raqamli kontent yaratish va ta’limiy maqsadga moslashtirish ko‘nikmalari baholandi.

Tadqiqot obyekti sifatida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoni belgilandi. Tadqiqot predmeti esa mikrota’lim texnologiyalari asosida raqamli kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar, metodlar, vositalar va model tarkibiy qismlaridan iborat.

Tadqiqot natijalari sifat va miqdoriy jihatdan tahlil qilindi. Bunda talabalarning raqamli vositalardan foydalanish darajasi, mikrota’lim materiallarini yaratish qobiliyati, mustaqil ishlash faolligi, o‘quv kontentini loyihalash ko‘nikmasi va raqamli ta’lim muhitida pedagogik vazifalarni bajarish samaradorligi asosiy mezon sifatida olindi.

Umuman olganda, tanlangan metodologiya mikrota’lim texnologiyalari asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish, ularning raqamli

ta’lim muhitida ishlashga tayyorgarligini kuchaytirish va ishlab chiqilayotgan pedagogik modelning amaliy samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Muhokama

Mikrota’lim texnologiyalari bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki ushbu yondashuv o‘quv materiallarini qisqa, aniq va amaliy mazmunda berish orqali talabalarning mavzuni tezroq anglashiga, mustaqil ishlashiga va raqamli vositalardan maqsadli foydalanishiga yordam beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak o‘qituvchilarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish faqat texnik ko‘nikmalarni o‘rgatish bilan cheklanmasligi kerak. Talaba raqamli resursni tanlash, o‘quv maqsadiga moslashtirish, elektron topshiriq yaratish, onlayn baholash vositalaridan foydalanish va ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llay olishi zarur.

Mikrota’lim asosidagi model aynan shu jarayonni bosqichma-bosqich tashkil etishga imkon beradi. Qisqa videodarslar, interaktiv testlar, elektron topshiriqlar, mobil ilovalar va onlayn platformalar orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli savodxonligi, ijodiy yondashuvi va kasbiy tayyorgarligi rivojlanadi. Shu bois mikrota’lim texnologiyalarini pedagogik ta’lim jarayoniga tizimli joriy etish zamonaviy o‘qituvchi tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Amaliy tavsiyalar

Bo‘lajak o‘qituvchilar uchun mikrota’lim texnologiyalari asosida qisqa va amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish maqsadga muvofiq.

Talabalarga qisqa videodars, elektron test, interaktiv topshiriq, raqamli taqdimot va onlayn baholash vositalarini yaratish bo‘yicha amaliy vazifalar berilishi lozim.

Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda mustaqil ta’lim, loyiha ishi va refleksiv tahlil usullaridan keng foydalanish zarur.

Mikrota’lim materiallari aniq maqsadga yo‘naltirilgan, qisqa, tushunarli va amaliy faoliyat bilan bog‘langan bo‘lishi kerak.

Pedagogik oliy ta’lim muassasalarida raqamli ta’lim platformalari, mobil ilovalar va sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish bo‘yicha maxsus seminar-treninglar tashkil etish tavsiya etiladi.

Xulosa

Mikrota’lim texnologiyalari asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’limning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu texnologiya talabalarning raqamli vositalardan foydalanish, elektron resurs yaratish, axborotni tahlil qilish va o‘quv jarayoniga moslashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot mazmuni shuni ko‘rsatadiki, mikrota’lim qisqa, bosqichli va amaliy yo‘naltirilgan ta’lim shakli sifatida bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqil ishlash faolligini oshiradi hamda ularni raqamli ta’lim muhitida samarali faoliyat yuritishga tayyorlaydi.

Umuman olganda, mikrota’lim asosida ishlab chiqilgan pedagogik model bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini tizimli rivojlantirish, innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash va ta’lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

13. Bates A. W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. — 2nd ed. — Vancouver: Tony Bates Associates Ltd., 2019.

14. Buchem I., Hamelmann H. Microlearning: A Strategy for Ongoing Professional Development // *eLearning Papers*. — 2010. — № 21. — P. 1–15.

15. Hug T., Lindner M., Bruck P. A. Microlearning: Emerging Concepts, Practices and Technologies after e-Learning. — Innsbruck: Innsbruck University Press, 2006.

16. Hug T. Microlearning: A New Pedagogical Challenge. — Innsbruck: University of Innsbruck, 2006.

17. Jomah O., Masoud A. K., Kishore X. P., Aurelia S. Micro Learning: A Modernized Education System // *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. — 2016. — Vol. 7, № 1. — P. 103–110.
18. Mishra P., Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // *Teachers College Record*. — 2006. — Vol. 108, № 6. — P. 1017–1054.
19. Redecker C., Punie Y. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu**.** — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
20. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. — Paris: UNESCO, 2018.
21. UNESCO. AI Competency Framework for Teachers**.** — Paris: UNESCO, 2024.
22. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*. — 2005. — Vol. 2, № 1.
23. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. — London: Bloomsbury Academic, 2016.
24. Shulman L. S. Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching // *Educational Researcher*. — 1986. — Vol. 15, № 2. — P. 4–14.

Raxmonova Shaxrizoda Laziz qizi
Buxoro xalqaro universiteti tadqiqotchisi

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KOGNITIV KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YONDASHUVLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya: *Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv kompetentlikni rivojlantirishning nazariy hamda amaliy asoslari tahlil qilingan. Kognitiv kompetentlik bolaning bilish jarayonlari, tafakkuri, xotirasi, diqqati, nutqi va muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim omil sifatida yoritilgan. Tadqiqotda pedagogik muhit, psixologik qo‘llab-quvvatlash, o‘yin faoliyati, interfaol metodlar hamda ota-onalar bilan hamkorlikning bolalar intellektual rivojlanishiga ta'siri ilmiy jihatdan asoslangan.*

Kalit so'zlar: *maktabgacha ta'lim, kognitiv kompetentlik, bilish jarayonlari, tafakkur, diqqat, xotira, pedagogik yondashuv, psixologik omillar, rivojlantiruvchi ta'lim.*

Аннотация. *В статье рассмотрены педагогические и психологические подходы к развитию когнитивной компетентности детей дошкольного возраста. Освещены особенности формирования познавательных процессов, мышления, памяти, внимания и речи детей. Проанализирована роль развивающей образовательной среды, игровых технологий, интерактивных методов обучения и сотрудничества семьи с дошкольной образовательной организацией в интеллектуальном развитии ребенка.*

Ключевые слова: *дошкольное образование, когнитивная компетентность, познавательные процессы, мышление, память, внимание, педагогические подходы, психологические факторы.*

Abstract. *This article analyzes pedagogical and psychological approaches to developing cognitive competence in preschool children. Cognitive competence is considered as an important factor in the development of thinking, memory, attention, speech, and problem-solving abilities.*

The study highlights the significance of educational environments, play-based learning, interactive teaching methods, and family cooperation in supporting children's cognitive development.

Keywords: preschool education, cognitive competence, cognitive development, thinking, memory, attention, pedagogical approaches, psychological factors, child development.

Kirish. Maktabgacha ta'lim tizimi shaxsning intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga asos bo‘ladigan eng muhim bosqichlardan biridir. Aynan ushbu davrda bolaning bilish faoliyati, tafakkuri, xotirasi, nutqi va ijodiy fikrlashi jadal rivojlanadi. Zamonaviy ta'lim konsepsiyalari bolalarda nafaqat bilimlarni egallash, balki ularni mustaqil qo‘llay olish, tahlil qilish va yangi vaziyatlarga moslashtirish kompetensiyalarini shakllantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Shu sababli maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv kompetentlikni rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etishda pedagogik metodlar, rivojlantiruvchi muhit, emotsional qo‘llab-quvvatlash hamda bolaning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning keng joriy etilishi maktabgacha ta'lim oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Kognitiv kompetentlik bolaning keyingi ta'lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar, axborot oqimining keskin ortishi hamda zamonaviy jamiyat talablarining o‘zgarishi bolalarda mustaqil fikrlash, muammolarni hal etish va ijodkorlikni rivojlantirishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagogik va psixologik yondashuvlarni uyg‘unlashtirish orqali bolalarning bilish faoliyatini rivojlantirish ilmiy hamda amaliy jihatdan muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Kognitiv rivojlanish nazariyasining shakllanishida J. Piagetning ilmiy qarashlari muhim o‘rin tutadi. Olim bolalar tafakkurining bosqichma-bosqich rivojlanishini ilmiy asoslab bergan hamda maktabgacha yoshni preoperatsion tafakkur bosqichi sifatida tavsiflagan. L.S. Vygotskiy esa bolaning rivojlanishida ijtimoiy muhit, muloqot va kattalar ko‘magining ahamiyatini asoslab, "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasini ishlab chiqqan. J. Bruner ta'lim jarayonida izlanishga asoslangan o‘qitish hamda faol bilishning ustuvorligini ta'kidlagan.

Mahalliy olimlar tomonidan ham maktabgacha ta'lim jarayonida rivojlantiruvchi pedagogik muhitni yaratish, interfaol metodlardan foydalanish, o‘yin texnologiyalarini qo‘llash va bolalarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish masalalari keng yoritilgan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, rivojlantiruvchi ta'lim muhiti bolalarda bilishga qiziqish, ijodkorlik va mustaqil fikrlashning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

Muhokama. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv kompetentlikni rivojlantirish kompleks pedagogik va psixologik yondashuvni talab qiladi. Avvalo, ta'lim jarayoni bolaning yosh va individual imkoniyatlariga mos tashkil etilishi lozim. Rivojlantiruvchi o‘yinlar, konstruktorlar, mantiqiy topshiriqlar, tajriba elementlari hamda ijodiy faoliyat bolalarda kuzatuvchanlik, tafakkur va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Psixologik nuqtai nazardan esa bolaning emotsional xavfsizligi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va erkin muloqot muhiti kognitiv rivojlanishning muhim sharti hisoblanadi. Pedagogning rag‘batlantiruvchi munosabati bolaning bilishga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi. Shuningdek, ota-onalar bilan uzviy hamkorlik, oilada kitobxonlik muhitini yaratish, birgalikdagi rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar bolalarning bilish faoliyatini sezilarli darajada faollashtiradi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, STEAM elementlari, didaktik o‘yinlar, muammoli vaziyatlar va loyihaviy faoliyatdan foydalanish bolalarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosa chiqarish hamda ijodiy yondashuvni shakllantirish imkonini beradi. Shu bois maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagogik va psixologik omillarning uyg‘unligi ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv kompetentlikni rivojlantirish ularning intellektual salohiyati, shaxsiy rivojlanishi va keyingi ta'lim bosqichlariga muvaffaqiyatli moslashuvining muhim omili hisoblanadi. Tadqiqot natijalari pedagogik va psixologik yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi bilish jarayonlarini samarali rivojlantirishini ko‘rsatadi. Rivojlantiruvchi ta'lim muhiti, interfaol metodlar, o‘yin texnologiyalari, emotsional qo‘llab-quvvatlash hamda ota-onalar bilan samarali hamkorlik bolalarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik va muammolarni hal etish kompetensiyalarining shakllanishiga xizmat qiladi. Kelgusida maktabgacha ta'lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish hamda pedagoglarning psixologik-pedagogik kompetensiyalarini takomillashtirish ushbu yo‘nalishdagi ilmiy va amaliy ishlarning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Piaget J. *The Psychology of Intelligence*. – London: Routledge, 2001.
2. Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge: Harvard University Press, 2004.
3. Bruner J.S. *Toward a Theory of Instruction*. – Cambridge: Harvard University Press, 2006.
4. Bodrova E., Leong D.J. *Tools of the Mind*. – New York: Pearson, 2007.
5. Whitebread D. *Developmental Psychology and Early Childhood Education*. – London: SAGE Publications, 2012.
6. Ishmuxamedov R.J., Abduqodirov A.A. Ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
7. Hasanboyeva O.U. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Cho‘lpon, 2020.
8. Mavlonova R.A. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
9. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2022.
10. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. Ilk qadam davlat o‘quv dasturi. – Toshkent, 2022.

Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi
Ziyadullayeva Dilafruz Xudayberdiyevna

TALABALARDA OILA VA NIKOH QADRIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada talabalarda oila va nikoh qadriyatlarini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilingan. Tadqiqotda zamonaviy jamiyatda oilaviy qadriyatlarning mazmuni, yoshlarning nikohga bo‘lgan munosabati, gender qarashlari, ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya va ta'limning oila institutiga tayyorgarlikdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek,*

oliy ta'lim muassasalarida talabalarning oilaviy hayotga ongli tayyorgarligini shakllantirishda psixologik treninglar, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar hamda ijtimoiy hamkorlikning ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *talaba, oila, nikoh, oilaviy qadriyatlar, gender, ijtimoiylashuv, psixologik omillar, oilaviy tarbiya, yoshlar.*

Аннотация. *В статье рассматриваются социально-психологические факторы формирования семейных и брачных ценностей у студентов. Освещены влияние семьи, образовательной среды, социальных норм, гендерных представлений и психологической подготовки на формирование ответственного отношения молодёжи к семейной жизни. Обоснована роль высших учебных заведений в развитии семейной культуры студентов.*

Ключевые слова: *студент, семья, брак, семейные ценности, гендер, социализация, психологические факторы, воспитание.*

Abstract. *This article analyzes the socio-psychological factors influencing the formation of family and marriage values among university students. The study examines the role of family upbringing, educational environment, gender perceptions, socialization, and psychological readiness in developing responsible attitudes toward family life. It also highlights the importance of higher education institutions in promoting healthy family values among young people.*

Keywords: *students, family, marriage, family values, gender, socialization, psychological factors, family education.*

Kirish. Globallashuv, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda zamonaviy ijtimoiy munosabatlarning o‘zgarishi yoshlarning oila va nikoh haqidagi qarashlariga sezilarli ta'sir ko‘rsatmoqda. Bugungi kunda talabalarning oilaviy hayotga tayyorgarligi, nikohning ijtimoiy va ma'naviy ahamiyatini anglash darajasi hamda oilaviy qadriyatlarga munosabati jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq masalalardan biri hisoblanadi. Oila inson shaxsining shakllanishida, uning axloqiy, ma'naviy va psixologik rivojlanishida asosiy ijtimoiy institut sifatida muhim o‘rin egallaydi.

Talabalik davri shaxsning mustaqil hayotga tayyorgarligi, kasbiy shakllanishi va kelajak oilasi haqidagi tasavvurlari rivojlanadigan muhim bosqichdir. Aynan shu davrda yoshlarda mas'uliyat, o‘zaro hurmat, gender madaniyati, oilaviy qadriyatlar hamda nikohga nisbatan ongli munosabat shakllanadi. Shu sababli oliy ta'lim tizimida talabalarning oilaviy qadriyatlarini rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda ajrimlar sonining ortishi, oilaviy nizolar, gender stereotiplari, yoshlarning nikohga mas'uliyatsiz yondashuvi kabi omillar oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Talabalarda oilaviy hayotga oid bilimlar, psixologik tayyorgarlik va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantish sog‘lom oilalarni shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Shuningdek, zamonaviy yoshlarning hayotiy qadriyatlari, kasbiy rejalari va shaxsiy rivojlanishga bo‘lgan intilishi oilaga nisbatan qarashlarning yangicha shakllanishiga olib kelmoqda. Shu bois talabalarda oila va nikoh qadriyatlarini shakllantirishga ta'sir etuvchi psixologik hamda ijtimoiy omillarni ilmiy asosda o‘rganish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Adabiyotlar tahlili. Oila va nikoh masalalari psixologiya, sotsiologiya va pedagogika fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. G‘arb olimlari E. Erikson, A. Bandura, J. Bowlby, U. Bronfenbrenner hamda J. Gottman yoshlarning shaxs sifatida rivojlanishi,

ijtimoiylashuvi va oilaviy munosabatlarga tayyorgarligini turli nazariy yondashuvlar asosida izohlab berganlar. Ularning ilmiy qarashlariga ko‘ra, shaxsning oilaviy qadriyatlari bolalik davridan boshlab shakllanadi va keyinchalik ta'lim muhiti, tengdoshlar hamda ijtimoiy tajriba ta'sirida takomillashadi.

MDH olimlari V.N. Drujinin, G.M. Andreeva, B.G. Ananyev va A.G. Xarchev oilaning ijtimoiy institut sifatidagi o‘rni, shaxslararo munosabatlar va oilaviy iqlimning shaxs rivojlanishiga ta'sirini chuqur o‘rganganlar. Ularning tadqiqotlarida oiladagi o‘zaro ishonch, muloqot madaniyati va psixologik moslik barqaror nikohning muhim shartlari sifatida e'tirof etiladi.

O‘zbekistonlik olimlarning ilmiy ishlarida ham oilaviy qadriyatlar, ma'naviy tarbiya, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash va gender madaniyatini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, talabalarda sog‘lom oilaviy qarashlarni shakllantirish ta'lim, tarbiya va psixologik xizmatning uzviy hamkorligini talab etadi.

Muhokama. Talabalarda oila va nikoh qadriyatlarini shakllantirish ko‘plab ijtimoiy va psixologik omillarning o‘zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Ushbu jarayonda, avvalo, oilaviy muhitning o‘rni beqiyosdir. Ota-onalar o‘rtasidagi sog‘lom munosabatlar, o‘zaro hurmat va mas'uliyat yoshlarning kelajakdagi oilaviy hayoti haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi. Oilada hukm suradigan ijobiy psixologik muhit farzandlarda mehr-oqibat, bag‘rikenglik va o‘zaro hamkorlik kabi fazilatlarni rivojlantiradi.

Ta'lim muassasalari ham oilaviy qadriyatlarni rivojlantirishda muhim ijtimoiy institutlardan biri hisoblanadi. Psixologik treninglar, davra suhbatlari, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar va oilashunoslikka oid mashg‘ulotlar talabalarning nikohga ongli yondashuvini shakllantiradi. Ayniqsa, oilaviy nizolarni konstruktiv hal etish, samarali muloqot, emotsional intellekt va konfliktologiya bo‘yicha bilimlarning berilishi yoshlarning kelajakdagi oilaviy barqarorligiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

Bugungi kunda ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar ham yoshlarning oilaviy qadriyatlariga sezilarli ta'sir ko‘rsatmoqda. Internet makonida tarqalayotgan turli qarashlar yoshlarning nikoh, gender va oilaviy munosabatlarga bo‘lgan qarashlarini o‘zgartirmoqda. Shu sababli talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish hamda media madaniyatni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Gender tengligi masalasi ham zamonaviy oilaviy munosabatlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Oilada erkak va ayolning o‘zaro hurmati, huquq va majburiyatlarning muvozanatli taqsimlanishi sog‘lom psixologik muhitni yaratadi. Talabalarda gender madaniyatini rivojlantirish kelajakdagi oilaviy nizolarning oldini olish hamda oilaviy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Talabalarda oila va nikoh qadriyatlarini shakllantirish jamiyatning barqaror rivojlanishi va sog‘lom oilalarni vujudga keltirishning muhim omillaridan biridir. Tadqiqot natijalari oilaviy qadriyatlarning shakllanishida oilaviy tarbiya, ta'lim muhiti, psixologik tayyorgarlik, gender madaniyati va ijtimoiy muhitning o‘zaro uyg‘un ta'siri muhim o‘rin egallashini ko‘rsatdi. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida oilaviy hayotga tayyorlashga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlarni kengaytirish, yoshlarning oilaviy mas'uliyatini rivojlantirish va milliy qadriyatlarni zamonaviy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bandura A. *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves*. – New York: Worth Publishers, 2018. – 464 p.
2. Berk L.E. *Development Through the Lifespan*. 8th ed. – Boston: Pearson, 2022. – 864 p.
3. Bronfenbrenner U., Morris P.A. *The Ecology of Developmental Processes*. – New York: Wiley, 2019. – 412 p.
4. Gottman J.M., Silver N. *The Seven Principles for Making Marriage Work*. – New York: Harmony Books, 2021. – 320 p.
5. OECD. *Society at a Glance 2024: OECD Social Indicators*. – Paris: OECD Publishing, 2024.
6. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2021. – 363 с.
7. Дружинин В.Н. Психология семьи. – Санкт-Петербург: Питер, 2020. – 288 с.
8. Карабанова О.А. Психология семейных отношений. – Москва: Юрайт, 2022. – 275 с.
9. Egamberdiyeva N.M. Yoshlar psixologiyasi. – Toshkent: Tafakkur, 2022. – 286 b.
10. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2020. – 512 b.

Amirjanova Dildora Zarifboy qizi
Toshkent davlat tibbiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi

SURUNKALI INSOMNIYADA KLINIK-PSIXOLOGIK TUZILMA VA PSIXOKORREKSIYA YONDASHUVLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda surunkali insomniyaning klinik-psixologik tuzilmasi, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar hamda bemorlarning emotsional va kognitiv holatidagi o‘zgarishlar tahlil qilingan. Shuningdek, surunkali insomniyani korreksiya qilishda qo‘llaniladigan zamonaviy psixokorreksiya yondashuvlari, jumladan, kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, relaksatsiya texnikalari, uyqu gigiyenasi va psixoedukatsiyaning samaradorligi ilmiy adabiyotlar asosida yoritilgan. Tadqiqot natijalari kompleks klinik-psixologik yondashuv bemorlarning uyqu sifatini yaxshilash, psixoemotsional holatini barqarorlashtirish va hayot sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *surunkali insomniya, klinik psixologiya, uyqu buzilishi, klinik-psixologik tuzilma, psixokorreksiya, kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, relaksatsiya, psixoedukatsiya, uyqu gigiyenasi.*

Аннотация. *В данной работе рассмотрены клинико-психологическая структура хронической инсомнии, психологические факторы её формирования, а также изменения эмоционального и когнитивного состояния пациентов. Особое внимание уделено современным подходам психокоррекции, включая когнитивно-поведенческую терапию, методы релаксации, гигиену сна и психообразование. Анализ научных данных свидетельствует о том, что комплексный клинико-психологический подход способствует улучшению качества сна, снижению уровня тревожности и эмоционального напряжения, а также повышению качества жизни пациентов.*

Ключевые слова: *хроническая инсомния, клиническая психология, нарушение сна, клинико-психологическая структура, психокоррекция, когнитивно-поведенческая терапия, релаксация, психообразование, гигиена сна.*

Abstract. *This thesis explores the clinical and psychological structure of chronic insomnia, the psychological factors contributing to its development, and the emotional and cognitive changes observed in affected individuals. It also reviews contemporary psychocorrection approaches, including cognitive behavioral therapy for insomnia (CBT-I), relaxation techniques, sleep hygiene, and psychoeducation. The analysis of scientific literature indicates that a comprehensive clinical and psychological approach effectively improves sleep quality, reduces emotional distress, and enhances patients' overall quality of life.*

Keywords: *chronic insomnia, clinical psychology, sleep disorder, clinical-psychological structure, psychocorrection, cognitive behavioral therapy for insomnia (CBT-I), relaxation techniques, psychoeducation, sleep hygiene.*

Kirish. So‘nggi yillarda COVID-19 pandemiyasi global sog‘liqni saqlash tizimi uchun jiddiy sinov bo‘lib, nafaqat o‘lim va nogironlik holatlarining ortishi, balki aholida turli nevrologik, neyropsixologik va psixoemosional buzilishlarning keng tarqalishi bilan ham xarakterlandi. Pandemiya davrida va undan keyingi bosqichlarda infeksiya inson organizmining nafaqat somatik, balki markaziy nerv tizimi faoliyatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatishi ilmiy jihatdan tasdiqlandi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tavsiyalariga muvofiq, 2021-yil boshlaridan boshlab COVID-19 ga qarshi emlash jarayonlari keng yo‘lga qo‘yildi. O‘zbekistonda esa 2021-yil 1-apreldan ommaviy emlash ishlari bosqichma-bosqich amalga oshirila boshlandi va davom ettirildi. Shu davr mobaynida tibbiyotning barcha yo‘nalishlari mutaxassislari tomonidan aholiga tibbiy yordam ko‘rsatish bilan bir qatorda, koronavirus infeksiyasining organizmga ta’siri bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar ham kengaytirildi.

O‘zbekistonda ham COVID-19 pandemiyasi va undan keyingi davrda kasallik oqibatida yuzaga kelgan nevrologik hamda psixoemosional buzilishlarni o‘rganishga qaratilgan ilmiy izlanishlar olib borildi (Agranovskiy M.L., Ashurov Z.Sh., Magzumova Sh.Sh., Xodjaeva N.I., Rahimbaeva G.S., Majidova Yo.N., Ibodullaev Z.R. va boshqalar). Ushbu tadqiqotlar infeksiyaning asoratlari nafaqat jismoniy, balki ruhiy salomatlikka ham uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi.

2022-yil fevral oyidan boshlab O‘zbekistonda karantin cheklovlarining bosqichma-bosqich bekor qilinishi kuzatildi. Shunga qaramay, COVID-19 pandemiyasi o‘zidan keyin bir qator uzoq muddatli asoratlarni, jumladan “postkovid sindromi” sifatida e’tirof etilayotgan klinik holatlarni yuzaga keltirdi. Zamonaviy ilmiy-tibbiy adabiyotlarda ushbu sindrom doirasida nevrologik, kognitiv va psixoemosional buzilishlar alohida o‘rganilmoqda hamda ularning mexanizmlarini aniqlash dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda.

Shu nuqtai nazardan, COVID-19 infeksiyasidan keyingi neyropsixologik va psixoemosional o‘zgarishlarni o‘rganish hamda ularning klinik-psixologik xususiyatlarini tahlil qilish bugungi kun tibbiyoti va psixologiyasi uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2020-yilgacha bo‘lgan davrda xavotirli-fobik, xavotirli-depressiv hamda obsessiv-fobik buzilishlar, shuningdek, surunkali insomniya holatlari umumiy populyatsiyada nisbatan kamroq uchraydigan klinik-psixologik muammolar sifatida qaralgan. Biroq COVID-19 pandemiyasi ushbu buzilishlarning epidemiologik ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada o‘zgartirib, ularning klinik-psixologik tuzilmasini qayta ko‘rib chiqish zaruratini yuzaga keltirdi.

Pandemiyagacha bo‘lgan davrda xavotirli buzilishlar tarqalishi dunyo miqyosida 3–30 % oralig‘ida qayd etilgan bo‘lsa, COVID-19 davrida ushbu ko‘rsatkich 12–70 % gacha oshgani bir qator tadqiqotlarda ko‘rsatilgan (Yao H., Zhao N. va boshqalar). Shu asosda ayrim mualliflar tomonidan “COVID-19 bilan bog‘liq ruhiy buzilishlar” atamasini ilmiy muomalaga kiritish taklif etilgan.

Yevropa mamlakatlarida pandemiya davrida xavotirli buzilishlar 20–40 % ga oshgani qayd etilgan (Bentall R., 2020). Xitoylik tadqiqotchilar ma’lumotlariga ko‘ra esa umumiy populyatsiyada xavotirli buzilishlar 73,4 %, depressiv simptomlar 50,7 %, insomniya esa 36,1 % gacha yetgani aniqlangan (Liu S., Yang L., Zhang C., Xiang Y., Liu Z. va boshqalar). Ushbu natijalar pandemiya ruhiy salomatlikka global miqyosda kuchli ta’sir ko‘rsatganini tasdiqlaydi.

O‘zbekistonda ham COVID-19 davri va undan keyingi bosqichlarda nevrologik hamda psixoemosional buzilishlar 3–4 barobar oshgani bir qator mahalliy tadqiqotlarda qayd etilgan (Ashurov Z.Sh., Magzumova Sh.Sh., Rahimbaeva G.S., Majidova Yo.N., Yakubova M.M., Ibodullaev Z.R., Xaydarova D.K. va boshqalar). Bu esa pandemiya oqibatida yuzaga kelgan postkovid psixopatologik holatlarning klinik ahamiyatini yanada oshiradi.

Shu bilan birga, so‘nggi yillarda postkovid sindrom va uning psixoemosional asoratlarini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar kengayib bormoqda. Biroq mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xavotirli-fobik va xavotirli-depressiv buzilishlar fonida rivojlangan surunkali insomniyaning klinik-psixologik tuzilmasi yetarlicha o‘rganilmagan hamda tizimli taqqoslovchi yondashuvlar kam uchraydi.

Shuningdek, ushbu patologik holatlarda kognitiv-xulq-atvor terapiyasi, xususan, insomniya uchun CBT-I (Cognitive Behavioral Therapy for Insomnia) usulining qo‘llanilishi va uning samaradorligi bo‘yicha ilmiy ma’lumotlar yetarli emasligi qayd etiladi. Shu bois, surunkali insomniyaning xavotirli-depressiv buzilishlar bilan komorbid holatini o‘rganish, uning klinik-psixologik mexanizmlarini aniqlash hamda psixoterapevtik yondashuvlarni ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. COVID-19 pandemiyasi global miqyosda nafaqat somatik kasallanish va o‘lim ko‘rsatkichlarining ortishiga, balki aholining ruhiy salomatligida ham keskin o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Pandemiya davri va undan keyingi bosqichlarda xavotirli-fobik, xavotirli-depressiv hamda obsessiv-fobik buzilishlar, shuningdek, surunkali insomniya holatlarining sezilarli darajada ortishi klinik-psixologik tadqiqotlarning dolzarbligini yanada kuchaytirdi.

Ilmiy manbalarga ko‘ra, COVID-19 pandemiyasigacha bo‘lgan davrda xavotirli buzilishlar tarqalishi 3–30 % oralig‘ida kuzatilgan bo‘lsa, pandemiya davrida bu ko‘rsatkich 12–70 % gacha oshgani qayd etilgan (Yao H., Zhao N. va boshqalar). Yevropa va Osiyo mamlakatlarida ham xavotir va depressiv simptomlarning keskin ortishi, insomniya holatlarining keng tarqalishi kuzatilgan. Xususan, Xitoy tadqiqotchilari ma’lumotlariga ko‘ra, pandemiya davrida xavotirli buzilishlar 73,4 %, depressiya 50,7 %, insomniya esa 36,1 % ni tashkil etgan (Liu S. va boshqalar). Ushbu ko‘rsatkichlar COVID-19 ning ruhiy salomatlikka global ta’sirini yaqqol namoyon etadi.

O‘zbekistonda ham pandemiya va postpandemiya davrida nevrologik, neyropsixologik va psixoemosional buzilishlar 3–4 barobargacha oshgani bir qator mahalliy tadqiqotlarda qayd etilgan (Ashurov Z.Sh., Magzumova Sh.Sh., Rahimbaeva G.S., Majidova Yo.N., Ibodullaev Z.R. va boshqalar). Bu esa mamlakatimiz sharoitida ham ushbu muammoni chuqur ilmiy o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Shunga qaramasdan, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xavotirli-fobik va xavotirli-depressiv buzilishlar fonida rivojlangan surunkali insomniyaning klinik-psixologik tuzilmasi yetarlicha tizimli o‘rganilmagan. Ayniqsa, ushbu komorbid holatlarda psixokorreksion yondashuvlar, xususan kognitiv-xulq-atvor terapiyasi (CBT-I)ning samaradorligi bo‘yicha ilmiy ma’lumotlar cheklangan.

Shu sababli, surunkali insomniyaning xavotirli-depressiv buzilishlar bilan komorbidligini o‘rganish, uning klinik-psixologik mexanizmlarini aniqlash hamda samarali psixoterapevtik va psixokorreksion algoritmlarni ishlab chiqish zamonaviy klinik psixologiya va psixiatriya uchun dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Muhokama. O‘tkazilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, COVID-19 pandemiyasi davrida va undan keyingi bosqichlarda aholida xavotirli-fobik, xavotirli-depressiv hamda obsessiv spektrga oid buzilishlar bilan bir qatorda surunkali insomniya holatlari sezilarli darajada ortgan. Ushbu holatlarning birgalikda uchrashi klinik amaliyotda komorbid patologiyalarni shakllantirib, ularning kechishini murakkablashtiradi hamda bemorlarning hayot sifatiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ilmiy manbalarda ta’kidlanishicha, xavotir va depressiv simptomlar insomniyaning rivojlanishi va surunkali tus olishida asosiy psixologik omillardan biri hisoblanadi. Disfunksional kognitsiyalar, emotsional zo‘riqish, doimiy xavotir va stressga nisbatan yuqori sezuvchanlik uyquni boshqaruvchi neyrofiziologik mexanizmlarni buzadi. Natijada uyquga ketish qiyinlashadi,

uyqu fragmentatsiyasi kuchayadi va bu holat o‘z navbatida psixoemosional buzilishlarni yanada chuqurlashtiradi.

Adabiyotlar tahlili shuni ham ko‘rsatadiki, surunkali insomniya va xavotirli-depressiv buzilishlar o‘rtasida ikki yo‘nalishli (bidireksional) bog‘liqlik mavjud bo‘lib, har ikkala holat bir-birini kuchaytiruvchi patologik siklni hosil qiladi. Shu sababli faqat farmakoterapiya qo‘llash ko‘pincha yetarli natija bermaydi va kompleks psixologik yondashuvga ehtiyoj tug‘iladi.

Zamonaviy tadqiqotlarda kognitiv-xulq-atvor terapiyasi (CBT-I), relaksatsiya usullari, mindfulness va psixoedukatsiya insomniya va komorbid xavotir-depressiv buzilishlarni korreksiya qilishda eng samarali yondashuvlar sifatida e’tirof etilgan. Ushbu usullar uyqu bilan bog‘liq noto‘g‘ri e’tiqodlarni o‘zgartirish, fiziologik qo‘zg‘aluvchanlikni kamaytirish hamda emotsional barqarorlikni tiklashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy adabiyotlarda COVID-19 bilan bog‘liq komorbid psixopatologik holatlarda, xususan surunkali insomniya va xavotirli-depressiv buzilishlar kombinatsiyasida psixokorreksion algoritmlarning yetarli darajada ishlab chiqilmagani aniqlanadi. Bu esa ushbu yo‘nalishda qo‘shimcha empirik tadqiqotlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, o‘rganilgan ma’lumotlar ushbu komorbid holatlarni erta aniqlash, differensial diagnostika qilish va individual psixoterapevtik yondashuvlarni ishlab chiqish klinik-psixologik amaliyotning muhim vazifalaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa. O‘tkazilgan adabiyotlar tahlili va ilmiy manbalar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, COVID-19 pandemiyasi global miqyosda nafaqat somatik salomatlikka, balki aholining ruhiy holatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatib, xavotirli-fobik, xavotirli-depressiv hamda obsessiv spektrdagi buzilishlar bilan bir qatorda surunkali insomniya holatlarining keskin ortishiga sabab bo‘lgan. Ushbu holatlar ko‘pincha komorbid tarzda namoyon bo‘lib, klinik-psixologik tuzilmaning murakkablashuviga olib kelgan.

Ilmiy ma’lumotlar asosida aniqlanishicha, xavotir va depressiv buzilishlar surunkali insomniyaning shakllanishi va davom etishida asosiy psixopatologik omillardan biri hisoblanadi. Ushbu o‘zaro bog‘liqlik patologik siklni yuzaga keltirib, bemorlarning emotsional barqarorligi, kognitiv funksiyalari va hayot sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlar kognitiv-xulq-atvor terapiyasi (CBT-I), relaksatsiya usullari, mindfulness va psixoedukatsiya kabi psixokorreksion yondashuvlar surunkali insomniya hamda unga komorbid bo‘lgan xavotirli-depressiv buzilishlarda samarali ekanligini ko‘rsatmoqda. Ushbu usullar uyqu sifatini yaxshilash, emotsional zo‘riqishni kamaytirish va psixologik moslashuvni tiklashga xizmat qiladi.

Shu sababli, surunkali insomniya va xavotirli-depressiv buzilishlar komorbidligini erta aniqlash, ularning klinik-psixologik mexanizmlarini chuqur o‘rganish hamda individual psixoterapevtik va psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqish zamonaviy klinik psixologiya uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu yo‘nalishda olib boriladigan tadqiqotlar bemorlar hayot sifatini yaxshilash va samarali davolash strategiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Yao, H., Zhao, N. (2020). COVID-19 related psychological distress. *Asian Journal of Psychiatry*.
2. Ashurov, Z. Sh. (2021). COVID-19 pandemiyasining psixoemosional oqibatlari. Toshkent.
3. Magzumova, Sh. Sh. (2022). Postkovid sindrom va ruhiy buzilishlar. Ilmiy maqola.
4. Rahimbaeva, G. S. (2022). Neyropsixologik buzilishlar va COVID-19. O‘zbekiston tibbiyot jurnali.
5. Majidova, Yo. N. (2021). Stress va xavotir buzilishlari klinikasi.
6. Ibodullaev, Z. R. (2021). Klinik psixologiya asoslari. Toshkent.

Вайдулла Мадинабону Мухтасам кизи
независимый исследователь Бухарского международного университета

МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ПРОЦЕССОВ ОБЩЕНИЯ И МЫШЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психологические механизмы развития процессов общения и мышления в системе семейных отношений. Особое внимание уделяется роли семейной среды, эмоционально-психологического климата, характера взаимоотношений между родителями и детьми, а также стилю внутрисемейного общения в формировании познавательной активности личности. Подчеркивается, что семья выступает первичной социальной средой, в которой закладываются основы речевой культуры, логического мышления, рефлексии, способности к анализу, сравнению и осмыслению жизненных ситуаций.*

Ключевые слова: *семейные отношения, общение, мышление, семейная среда, психологический климат, когнитивное развитие, внутрисемейная коммуникация, ребенок, личность, речевое развитие, познавательная активность, родительско-детские отношения.*

Annotation. *This article examines the psychological mechanisms underlying the development of communication and thinking processes within the system of family relationships. Special attention is paid to the role of the family environment, emotional and psychological climate, parent-child interaction, and the style of intra-family communication in shaping an individual's cognitive activity. The family is considered the primary social environment where the foundations of speech culture, logical thinking, reflection, analysis, comparison, and understanding of life situations are formed.*

Keywords: *family relationships, communication, thinking, family environment, psychological climate, cognitive development, intra-family communication, child, personality, speech development, cognitive activity, parent-child relationships.*

Введение. Семья является первичной и наиболее значимой социальной средой, в которой формируются основы личности, ее эмоционального мира, коммуникативной культуры и познавательной активности. Именно в системе семейных отношений ребенок впервые усваивает способы общения, нормы поведения, формы выражения мыслей, эмоциональные реакции и модели взаимодействия с окружающими людьми. Поэтому развитие процессов общения и мышления в семье представляет собой важную психологическую проблему, имеющую как теоретическое, так и практическое значение.

Общение в семье выступает не только средством передачи информации, но и важным механизмом психического развития личности. Через повседневный диалог с родителями и другими членами семьи ребенок учится понимать смысл слов, выражать собственное мнение, задавать вопросы, аргументировать свою позицию, воспринимать чувства других людей и строить социальные отношения. При благоприятном эмоционально-психологическом климате в семье формируются доверие, уверенность в себе, открытость, инициативность и способность к самостоятельному мышлению.

Мышление ребенка также развивается в тесной связи с характером семейного общения. Родители, объясняя жизненные события, обсуждая различные ситуации, вовлекая ребенка в совместную деятельность, чтение, беседы и решение бытовых задач,

способствуют развитию анализа, сравнения, обобщения, логического рассуждения и рефлексии. Таким образом, семейная коммуникация становится одним из основных психологических механизмов формирования мыслительных процессов.

Особое значение имеет стиль родительского отношения. Демократический стиль общения, основанный на уважении, поддержке и сотрудничестве, создает условия для активного познавательного развития ребенка. В такой семье ребенок свободно выражает свои мысли, не боится ошибаться, проявляет интерес к новым знаниям и стремится самостоятельно находить решения. Напротив, авторитарность, эмоциональная холодность, частые конфликты, чрезмерная критика или отсутствие внимания могут затруднять развитие коммуникативных навыков и снижать мыслительную активность.

Актуальность данной темы определяется тем, что в современных условиях успешная социализация личности во многом зависит от уровня развития ее коммуникативной компетентности, самостоятельного мышления, способности к анализу и конструктивному взаимодействию. В связи с этим изучение механизмов развития общения и мышления в системе семейных отношений позволяет глубже понять влияние семьи на формирование личности ребенка, а также определить пути создания благоприятной психологической среды для его интеллектуального и социального развития.

Актуальность темы. Актуальность темы «Механизмы развития процессов общения и мышления в системе семейных отношений» определяется особой ролью семьи в формировании личности, ее познавательной активности, коммуникативной культуры и способности к самостоятельному осмыслению окружающей действительности. Семья является первой социальной средой, в которой ребенок усваивает нормы общения, формы эмоционального реагирования, способы выражения мыслей, навыки взаимодействия и первоначальные представления о себе и других людях. Именно в семейной среде закладываются основы речевого развития, логического мышления, рефлексии, анализа, сравнения и принятия решений.

В современных условиях проблема развития общения и мышления в семье приобретает особую значимость. Это связано с тем, что изменения в общественной жизни, усиление информационного потока, распространение цифровых технологий и снижение живого межличностного общения оказывают влияние на характер детско-родительских отношений. Во многих семьях наблюдается недостаток полноценного диалога, эмоциональной близости, совместной деятельности и доверительного общения между родителями и детьми. В результате у детей могут возникать трудности в выражении собственных мыслей, снижаться познавательная инициатива, самостоятельность мышления и способность к конструктивному взаимодействию.

Семейное общение выступает важнейшим психологическим механизмом развития мышления ребенка. Через беседы, вопросы, обсуждение жизненных ситуаций, совместное решение проблем и эмоциональную поддержку ребенок учится анализировать события, устанавливать причинно-следственные связи, делать выводы и аргументировать свою позицию. При этом стиль семейных отношений оказывает непосредственное влияние на развитие коммуникативных и мыслительных процессов. Демократический, поддерживающий и уважительный стиль общения способствует формированию уверенности, открытости, самостоятельности и познавательной активности. Напротив, авторитарность, конфликтность, эмоциональная холодность и чрезмерная критика могут ограничивать развитие речи, мышления и социальной инициативы ребенка.

Следовательно, изучение механизмов развития процессов общения и мышления в системе семейных отношений имеет важное научно-практическое значение. Данная тема позволяет глубже раскрыть влияние семейной среды на интеллектуальное, эмоциональное и социальное развитие личности, а также определить психологические условия, способствующие формированию полноценной коммуникативной компетентности и самостоятельного мышления у детей. Исследование данной проблемы важно не только для психологии семьи, но и для педагогики, возрастной психологии, социальной психологии и практики воспитательной работы.

Анализ литературы. Проблема развития общения и мышления в системе семейных отношений занимает важное место в психологической, педагогической и социально-психологической литературе. В научных исследованиях семья рассматривается как первичная социальная среда, в которой формируются основные психические процессы, личностные качества, коммуникативные навыки и познавательная активность ребенка. Именно через семейное взаимодействие ребенок осваивает первые формы общения, учится выражать свои мысли, понимать эмоциональное состояние других людей, анализировать события и строить отношения с окружающим миром.

В трудах Л.С. Выготского особое внимание уделяется социальной природе психического развития. По его мнению, высшие психические функции формируются в процессе общения и совместной деятельности ребенка со взрослыми. Данная идея имеет важное значение для изучения семейных отношений, поскольку именно в семье ребенок впервые включается в систему речевого взаимодействия, усваивает значения слов, нормы поведения и способы мыслительной деятельности. С точки зрения культурно-исторического подхода, общение со взрослыми выступает не только средством передачи знаний, но и основным механизмом развития мышления, речи, воображения и саморегуляции.

Значительный вклад в изучение связи мышления и общения внес А.Н. Леонтьев. В рамках деятельностного подхода он рассматривал развитие психики через систему деятельности, мотивов, целей и социальных отношений. Применительно к семейной среде это означает, что ребенок развивается не изолированно, а в процессе совместной деятельности с родителями и другими членами семьи. Бытовые ситуации, игры, совместное чтение, обсуждение поступков и событий становятся условиями, в которых формируются навыки анализа, сравнения, обобщения и принятия решений.

В исследованиях С.Л. Рубинштейна подчеркивается единство сознания и деятельности. Ученый отмечал, что мышление проявляется и развивается в активном взаимодействии человека с окружающей действительностью. В системе семейных отношений это положение раскрывается через то, что ребенок, сталкиваясь с различными жизненными ситуациями, получает возможность осмысливать их при поддержке взрослых. Родительские объяснения, вопросы, обсуждения и эмоциональная реакция способствуют развитию у ребенка способности понимать причинно-следственные связи, делать выводы и формировать собственную позицию.

Большое значение для анализа данной темы имеют исследования Ж. Пиаже, который рассматривал когнитивное развитие ребенка как последовательный процесс формирования интеллектуальных структур. Согласно его взглядам, развитие мышления происходит через активное взаимодействие ребенка с окружающей средой. В семье ребенок получает первый опыт такого взаимодействия: он наблюдает за поведением взрослых, задает вопросы, сравнивает предметы и явления, осваивает элементарные логические операции. Вместе с

тем семейное общение может ускорять или, наоборот, ограничивать развитие когнитивной активности в зависимости от того, насколько родители поддерживают любознательность и самостоятельность ребенка.

В работах Дж. Брунера особое внимание уделяется роли языка, диалога и совместного познания в развитии мышления. Он подчеркивал, что ребенок осваивает способы понимания мира через общение со взрослыми, объяснение, рассказ, обсуждение и интерпретацию событий. В контексте семейных отношений это означает, что диалог между родителями и детьми является важным средством формирования речевой культуры, логического рассуждения, смыслового понимания и способности к самостоятельному суждению.

В отечественной и зарубежной психологии значительное место занимает проблема детско-родительских отношений. Исследователи отмечают, что стиль воспитания оказывает существенное влияние на развитие общения и мышления ребенка. Демократический стиль, основанный на уважении, поддержке и сотрудничестве, способствует формированию уверенности в себе, открытости, инициативности и способности к самостоятельному анализу. Авторитарный стиль, напротив, может ограничивать самостоятельность мышления, снижать речевую активность и вызывать страх перед выражением собственного мнения. Попустительский стиль также неблагоприятен, поскольку отсутствие четких требований и эмоциональной включенности родителей может привести к недостаточной сформированности самоконтроля, ответственности и коммуникативной культуры.

В исследованиях Д.Б. Эльконина и М.И. Лисиной общение рассматривается как важнейший фактор психического развития ребенка. М.И. Лисина выделяла общение со взрослыми как особую деятельность, в которой ребенок не только получает информацию, но и формирует отношение к себе, другим людям и окружающему миру. Это особенно важно для понимания роли семьи, так как именно родители являются первыми партнерами ребенка по общению. Через эмоциональный контакт, речевое взаимодействие, совместные действия и оценку со стороны взрослых формируются коммуникативные потребности, речевая активность и социальная направленность личности.

Семейная психология также подчеркивает значение эмоционально-психологического климата в семье. Благоприятная семейная атмосфера, основанная на доверии, уважении, эмпатии и поддержке, создает условия для свободного выражения мыслей, развития уверенности и познавательной инициативы. В такой среде ребенок чувствует психологическую безопасность, не боится задавать вопросы, высказывать мнение, ошибаться и искать новые решения. Неблагоприятный психологический климат, проявляющийся в конфликтах, эмоциональной холодности, критике или игнорировании потребностей ребенка, может приводить к замкнутости, снижению речевой активности, тревожности и затруднениям в развитии мышления.

Обсуждение. Развитие процессов общения и мышления в системе семейных отношений представляет собой сложный и многоуровневый психологический процесс. Его содержание определяется не только возрастными особенностями ребенка, но и характером семейной среды, стилем воспитания, эмоциональным климатом, уровнем родительской вовлеченности и качеством внутрисемейного общения. Семья выступает тем социально-психологическим пространством, в котором ребенок впервые сталкивается с речевым взаимодействием, эмоциональной поддержкой, оценкой своих действий, совместным решением задач и усвоением норм поведения. Поэтому именно семейная система во многом

определяет направление развития коммуникативных и мыслительных способностей личности.

В процессе анализа данной проблемы становится очевидным, что общение в семье выполняет не только информационную, но и развивающую функцию. Когда родители разговаривают с ребенком, объясняют ему различные жизненные ситуации, отвечают на вопросы, побуждают его рассуждать и выражать собственное мнение, они тем самым создают условия для активизации мышления. Ребенок учится не просто повторять готовые ответы, а анализировать, сравнивать, обобщать, устанавливать причинно-следственные связи и делать самостоятельные выводы. Таким образом, семейный диалог становится важным механизмом формирования познавательной активности.

Особое значение имеет эмоциональная сторона общения. Если в семье преобладают доверие, уважение, доброжелательность и поддержка, ребенок чувствует себя психологически защищенным. Это способствует свободному выражению мыслей, развитию речевой активности, уверенности в себе и стремлению к познанию. В такой среде ребенок не боится задавать вопросы, ошибаться, предлагать собственные решения и участвовать в обсуждении семейных или бытовых ситуаций. Следовательно, благоприятный психологический климат является необходимым условием развития как коммуникативных навыков, так и мыслительных процессов.

Напротив, неблагоприятные формы семейного взаимодействия могут замедлять или искажать развитие общения и мышления. Авторитарный стиль воспитания, чрезмерная критика, эмоциональная холодность, частые конфликты, отсутствие внимания к мнению ребенка могут привести к снижению речевой инициативы, замкнутости, неуверенности и страху перед самостоятельным высказыванием. В таких условиях ребенок чаще ориентируется на внешнюю оценку, избегает активного обсуждения, не проявляет достаточной познавательной самостоятельности. Это негативно отражается на развитии логического мышления, рефлексии и способности к самостоятельному принятию решений.

Следует отметить, что развитие мышления в семье тесно связано с повседневной совместной деятельностью. Совместное чтение, обсуждение книг и мультфильмов, решение бытовых задач, игры, объяснение природных и социальных явлений, разговоры о поступках людей формируют у ребенка способность осмысливать окружающий мир. Через такие формы взаимодействия ребенок осваивает элементарные способы анализа, классификации, сравнения и обобщения. При этом важна не сама по себе деятельность, а то, как родители включают ребенка в обсуждение, позволяют ли ему задавать вопросы, выражать сомнение, предлагать собственные варианты решения.

Существенным фактором является стиль родительского общения. Демократический стиль, основанный на уважении к личности ребенка, диалоге и разумной требовательности, наиболее благоприятен для развития общения и мышления. Он позволяет сочетать эмоциональную поддержку с формированием ответственности, самостоятельности и самоконтроля. Авторитарный стиль, напротив, часто ограничивает инициативу ребенка, а попустительский стиль не всегда обеспечивает необходимые условия для развития дисциплины мышления, целенаправленности и коммуникативной ответственности. Поэтому оптимальная семейная среда должна сочетать доброжелательность, доверие, ясные требования и активное речевое взаимодействие.

В современных условиях особое значение приобретает проблема влияния цифровой среды на внутрисемейное общение. С одной стороны, современные технологии расширяют доступ ребенка к информации и могут использоваться как средство познавательного

развития. С другой стороны, чрезмерное увлечение гаджетами снижает частоту живого общения между родителями и детьми, уменьшает эмоциональную близость и ограничивает практику непосредственного речевого взаимодействия. Если ребенок большую часть времени получает информацию из цифровых источников, но не обсуждает ее с родителями, то развитие критического мышления, умения аргументировать и выражать собственную позицию может быть недостаточно полноценным.

Важным является и то, что семейное общение формирует не только речь и мышление, но и отношение ребенка к самому процессу познания. Если родители поддерживают интерес ребенка, поощряют вопросы, одобряют самостоятельные попытки объяснить явления и не высмеивают ошибки, у него формируется положительное отношение к умственной деятельности. В дальнейшем это проявляется в учебной мотивации, самостоятельности мышления, уверенности при решении задач и готовности вступать в диалог. Если же любознательность ребенка подавляется, его вопросы игнорируются или воспринимаются как неудобные, то познавательная активность может постепенно снижаться.

Методологическая таблица по теме: “Механизмы развития процессов общения и мышления в системе семейных отношений”

1 Таблица

№	Методологический компонент	Содержание компонента	Значение в рамках темы
1	Объект исследования	Система семейных отношений и особенности взаимодействия между членами семьи	Позволяет рассмотреть семью как основную социально-психологическую среду развития личности
2	Предмет исследования	Механизмы развития процессов общения и мышления в семье	Раскрывает влияние семейного общения, воспитательного стиля и эмоционального климата на развитие ребенка
3	Цель исследования	Изучить психологические механизмы формирования коммуникативных и мыслительных процессов в системе семейных отношений	Направляет исследование на выявление факторов, способствующих развитию речи, мышления и познавательной активности
4	Основные задачи исследования	Анализ научной литературы; изучение роли семьи в развитии общения; определение факторов развития мышления; выявление влияния стиля воспитания	Позволяют последовательно раскрыть теоретические и практические аспекты исследуемой проблемы
5	Методологическая основа	Культурно-исторический подход Л.С. Выготского, деятельностный подход А.Н.	Обеспечивает научное объяснение связи общения,

		Леонтьева, теория когнитивного развития Ж. Пиаже, концепция общения М.И. Лисиной	мышления и семейной среды
6	Основные методы исследования	Теоретический анализ, сравнительный анализ, наблюдение, беседа, анкетирование, обобщение научных данных	Позволяют комплексно изучить особенности семейного общения и его влияние на развитие мышления
7	Ключевые факторы развития	Эмоциональный климат, стиль воспитания, родительская поддержка, совместная деятельность, речевое взаимодействие, доверие в семье	Выступают психологическими условиями развития коммуникативной активности и самостоятельного мышления
8	Психологические механизмы	Диалог, подражание, эмоциональное подкрепление, совместное решение задач, рефлексия, объяснение жизненных ситуаций	Через эти механизмы ребенок осваивает речь, учится анализировать, сравнивать, делать выводы и выражать мысли
9	Практическая значимость	Разработка рекомендаций для родителей, педагогов и психологов по улучшению семейного общения	Способствует созданию благоприятной семейной среды для интеллектуального и социального развития ребенка
10	Ожидаемый результат	Определение условий, способствующих развитию общения и мышления в семье	Позволяет обосновать роль семьи как важнейшего фактора когнитивного и коммуникативного развития личности

Анализ методологической таблицы. Представленная методологическая таблица раскрывает основные научно-теоретические и практические основания исследования темы «Механизмы развития процессов общения и мышления в системе семейных отношений». В таблице последовательно отражены объект, предмет, цель, задачи, методологическая основа, методы исследования, ключевые факторы, психологические механизмы, практическая значимость и ожидаемые результаты. Такая структура позволяет комплексно рассмотреть семью как важнейшую социально-психологическую среду формирования личности ребенка.

Объектом исследования выступает система семейных отношений, поскольку именно семья является первым пространством социального взаимодействия ребенка. В семье ребенок усваивает нормы общения, формы поведения, эмоциональные реакции и способы выражения собственных мыслей. Поэтому изучение семейных отношений дает

возможность определить, каким образом внутрисемейная атмосфера влияет на развитие коммуникативных и мыслительных процессов.

Предмет исследования конкретизирует основное направление научного анализа. Он связан с изучением механизмов развития общения и мышления в семье. Это означает, что внимание направляется не только на сам факт влияния семьи на ребенка, но и на те психологические способы, через которые это влияние осуществляется. К таким механизмам относятся диалог, подражание, эмоциональное подкрепление, совместное решение задач, объяснение жизненных ситуаций и рефлексия.

Цель исследования направлена на выявление психологических условий, способствующих развитию коммуникативных и когнитивных способностей ребенка. Это особенно важно, так как общение и мышление развиваются во взаимной связи: через речевое взаимодействие ребенок учится анализировать, сравнивать, обобщать, делать выводы и выражать собственную позицию. Следовательно, семейная коммуникация выступает не только средством воспитания, но и важным фактором интеллектуального развития.

Задачи исследования позволяют раскрыть проблему поэтапно. Анализ научной литературы дает возможность определить теоретические подходы к изучению семьи, общения и мышления. Изучение роли семьи в развитии общения помогает показать значение родительско-детских отношений. Определение факторов развития мышления позволяет выявить влияние эмоционального климата, стиля воспитания и совместной деятельности на познавательную активность ребенка.

Методологическая основа исследования опирается на идеи Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, Ж. Пиаже и М.И. Лисиной. Культурно-исторический подход Л.С. Выготского позволяет объяснить развитие мышления через общение и социальное взаимодействие. Деятельностный подход А.Н. Леонтьева показывает значение совместной деятельности в развитии психики. Теория когнитивного развития Ж. Пиаже раскрывает особенности формирования интеллектуальных структур ребенка. Концепция общения М.И. Лисиной подчеркивает роль взрослого как главного партнера ребенка в раннем коммуникативном развитии.

Особое значение в таблице имеют методы исследования. Теоретический анализ, сравнительный анализ, наблюдение, беседа, анкетирование и обобщение научных данных позволяют изучить проблему с разных сторон. Теоретические методы помогают раскрыть научные основы темы, а эмпирические методы дают возможность определить реальные особенности семейного общения и его влияние на развитие мышления ребенка.

Ключевые факторы развития, указанные в таблице, показывают, что формирование общения и мышления зависит от целого комплекса условий. Эмоциональный климат, стиль воспитания, родительская поддержка, доверие, совместная деятельность и речевое взаимодействие являются важными элементами семейной среды. При благоприятном сочетании этих факторов ребенок становится более открытым, уверенным, активным в общении и самостоятельным в мышлении.

Психологические механизмы, отраженные в таблице, имеют центральное значение для раскрытия темы. Диалог способствует развитию речи и умения выражать мысли. Подражание помогает ребенку усваивать образцы поведения и общения. Эмоциональное подкрепление формирует уверенность и положительное отношение к познанию. Совместное решение задач развивает логическое мышление, анализ и способность

принимать решения. Рефлексия помогает ребенку осознавать свои действия, мысли и переживания.

Заключение. Таким образом, изучение темы «Механизмы развития процессов общения и мышления в системе семейных отношений» позволяет сделать вывод о том, что семья является одним из главных факторов психического, интеллектуального и социального развития личности. Именно в семейной среде ребенок впервые вступает в систему межличностного общения, усваивает нормы поведения, овладевает речью, учится выражать собственные мысли, понимать эмоциональное состояние других людей и осмысливать окружающую действительность.

Проведенный теоретический анализ показывает, что общение и мышление в семье развиваются во взаимосвязи. Через диалог, совместную деятельность, эмоциональную поддержку, объяснение жизненных ситуаций и обсуждение различных событий ребенок овладевает навыками анализа, сравнения, обобщения, рассуждения и принятия решений. Следовательно, семейное общение выступает не только средством воспитания, но и важным психологическим механизмом формирования познавательной активности и самостоятельного мышления.

Особую роль в развитии коммуникативных и мыслительных процессов играет эмоционально-психологический климат семьи. Атмосфера доверия, уважения, доброжелательности и поддержки способствует формированию у ребенка уверенности в себе, открытости, речевой активности и стремления к познанию. В такой среде ребенок не боится высказывать свое мнение, задавать вопросы, ошибаться и искать самостоятельные решения. Напротив, конфликтность, авторитарность, эмоциональная холодность, чрезмерная критика и отсутствие внимания со стороны родителей могут отрицательно влиять на развитие общения, мышления и социальной активности ребенка.

Анализ проблемы также показывает, что стиль родительского отношения является важным условием развития личности. Демократический стиль воспитания, основанный на сотрудничестве, уважении и разумной требовательности, создает наиболее благоприятные условия для развития коммуникативной компетентности и логического мышления. Родители, которые поддерживают познавательную инициативу ребенка, вовлекают его в обсуждение жизненных ситуаций, совместное чтение, игры и решение бытовых задач, способствуют развитию его интеллектуальных возможностей.

Следовательно, развитие процессов общения и мышления в системе семейных отношений зависит от комплекса взаимосвязанных факторов: характера внутрисемейного общения, эмоционального климата, стиля воспитания, родительской вовлеченности, совместной деятельности, уровня доверия и поддержки самостоятельности ребенка. Эти факторы определяют не только речевое и интеллектуальное развитие, но и дальнейшую успешность социальной адаптации личности.

Список использованной литературы

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. — Москва: Лабиринт, 1999.
2. Выготский Л.С. Психология развития человека. — Москва: Смысл; Эксмо, 2005.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Москва: Политиздат, 1975.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — Санкт-Петербург: Питер, 2002.
5. Эльконин Д.Б. Детская психология. — Москва: Академия, 2007.

6. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка. — Москва: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997.
7. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — Санкт-Петербург: Питер, 2008.
8. Запорожец А.В. Избранные психологические труды. — Москва: Педагогика, 1986.

Shukurova Nargiza Ikramovna
Qarshi xalqaro universiteti o'qituvchisi

TALABALARIDA KASBIY REFLEKSIYANI RIVOJLANTIRISHNING KONSEPTUAL-INTEGRATIV MODELI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada psixologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarida kasbiy refleksiyani rivojlantirishning nazariy va metodik asoslari yoritiladi. Kasbiy refleksiya mutaxassisning o'z faoliyatini tahlil qilish, baholash va takomillashtirishga yo'naltirilgan muhim kompetensiya sifatida qaraladi. Tadqiqotda metakognitiv va kompetensiyaviy yondashuvlar integratsiyasi asosida refleksiyani rivojlantirish modeli taklif etiladi. Ushbu model bo'lajak psixologlarning kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *kasbiy refleksiya, psixolog talaba, metakognitsiya, kompetensiyaviy yondashuv, reflektiv kompetensiya, professional rivojlanish, integrativ model.*

Zamonaviy ta'lim tizimi yuqori malakali, mustaqil fikrlaydigan va o'z faoliyatini tahlil qila oladigan mutaxassislarni tayyorlashni talab etadi. Ayniqsa, psixologiya sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislar uchun refleksiya muhim kasbiy sifat hisoblanadi. Chunki psixolog o'z faoliyatini muntazam baholab borishi, mijoz bilan ishlash jarayonida yuzaga keladigan vaziyatlarni tahlil qila olishi va shunga mos ravishda qaror qabul qilishi zarur. Shu nuqtai nazardan, psixolog talabalarida kasbiy refleksiyani shakllantirish va rivojlantirish dolzarb ilmiy muammo sifatida qaraladi. Mazkur maqolaning maqsadi psixolog talabalarida kasbiy refleksiyani rivojlantirishning integrativ modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini asoslashdan iborat.

Kasbiy refleksiya bu shaxsning o'z kasbiy faoliyatini tahlil qilish, baholash va takomillashtirishga qaratilgan ongli jarayondir. Ushbu tushuncha metakognitsiya bilan chambarchas bog'liq bo'lib, insonning "o'z fikrlashi haqida fikrlashi" jarayonini anglatadi. Metakognitiv yondashuv talabalarda o'z o'quv faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Kompetensiyaviy yondashuv esa bilim, ko'nikma va malakalarni real faoliyatda qo'llashga yo'naltirilgan. Ushbu yondashuv doirasida refleksiya kasbiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Demak, kasbiy refleksiyani rivojlantirish metakognitiv va kompetensiyaviy yondashuvlar integratsiyasi asosida samarali amalga oshiriladi.

Psixolog talabalarida kasbiy refleksiyani rivojlantirishning integrativ modeli zamonaviy kasbiy tayyorgarlikning murakkab talablaridan kelib chiqib ishlab chiqiladi. Mazkur model refleksiyani alohida ko'nikma sifatida emas, balki motivatsiya, bilim, faoliyat va o'z-o'zini baholash jarayonlarining o'zaro bog'liq tizimi sifatida talqin etadi. Bunday yondashuv metakognitiv nazariya bilan hamohang bo'lib, unda shaxs o'z fikrlash jarayoni, qaror qabul qilishi va kasbiy harakatlarini kuzatish, nazorat qilish hamda baholashga qodir subyekt sifatida qaraladi. Flavell metakognitsiyani insonning o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimi va ularni boshqarish qobiliyati bilan bog'laydi; reflektiv amaliyot nazariyasida esa Schön mutaxassisning faoliyat davomida va faoliyatdan so'ng o'z tajribasini tahlil qilishini kasbiy o'sishning markaziy mexanizmi sifatida izohlaydi. Shulman esa pedagog faoliyatida bilimni amaliy vaziyatga mos qo'llashni kasbiy tayyorgarlikning tayanch asosi deb ko'rsatadi. Shu sababli integrativ model metakognitiv, kompetensiyaviy va reflektiv-amaliy yondashuvlarning birligiga tayanadi.

Mazkur modelning birinchi tarkibiy qismi motivatsion komponent hisoblanadi. Ushbu komponent talabaning o'z-o'zini rivojlantirishga ichki ehtiyoji, kasbga qiziqishi, psixologik

faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini anglash darajasi va shaxsiy-professional o‘sishga yo‘nalganligini қамrab oladi. Kasbiy refleksiya tashqi nazorat bilan emas, avvalo ichki ehtiyoj bilan samarali rivojlanadi. Talaba o‘zini bo‘lajak mutaxassis sifatida anglagan sari, u o‘z xatti-harakati, muloqot uslubi, kasbiy qarorlari va psixologik yondashuvlarini tahlil qilishga intiladi. Shu ma’noda motivatsion komponent refleksiyaning “ichki ishga tushirish mexanizmi” vazifasini bajaradi. Uni rivojlantirish uchun kasbiy identifikatsiyani mustahkamlovchi mashg‘ulotlar, o‘z kasbiy maqsadlarini belgilash topshiriqlari, “men qanday psixolog bo‘lishni istayman?” kabi reflektiv savollar, kasbiy qadriyatlarni anglashga qaratilgan seminarlar samarali hisoblanadi.

Ikkinchi tarkibiy qism kognitiv komponent bo‘lib, u talabaning kasbiy refleksiya, metakognitsiya, psixologik tahlil, o‘zini kuzatish, reflektiv savol qo‘yish va kasbiy vaziyatni ilmiy asosda tushuntirishga oid bilimlar tizimini egallashini anglatadi. Refleksiya faqat hissiy munosabat emas; u tushunchaviy baza, ilmiy kategoriyalar va kasbiy tahlil tiliga tayangan holda rivojlanadi. Talaba refleksiya nima ekanini, u qanday bosqichlarda kechishini, “reflection-in-action” va “reflection-on-action” kabi shakllarni, metakognitiv monitoring va nazorat usullarini nazariy jihatdan bilsa, o‘z tajribasini chuqurroq tahlil qila boshlaydi. Shu bois mazkur komponentni shakllantirishda psixologik-pedagogik fanlar tarkibiga refleksiya va metakognitsiyaga oid maxsus mavzularni kiritish, ilmiy maqolalar tahlili, reflektiv holatlarni nazariy tushuntirish, kontseptual xaritalar bilan ishlash muhimdir.

Uchinchi tarkibiy qism faoliyat komponenti bo‘lib, aynan shu bosqichda refleksiya bilim darajasidan amaliy ko‘nikma darajasiga ko‘tariladi. Faoliyat komponenti talabaning real yoki modellashtirilgan kasbiy vaziyatlarda ishtirok etishi, o‘z qarorlarini asoslashga urinishi, xatti-harakatlarini tahlil qilishi va alternativ yechimlarni ko‘ra olishini nazarda tutadi. Tajribaviy o‘qitish nazariyalari, xususan Kolbning tajriba–tahlil–umumlashtirish–qo‘llash sikli, nazariya va amaliyot orasidagi uzilishni kamaytirishda muhim deb baholanadi. Shu sababli reflektiv seminarlar, psixologik keyslar, treninglar, mikroamaliyot, kuzatuv topshiriqlari, amaliy vaziyatlarni modellashtirish, konsultativ suhbatlarni rolli ijro etish kabi shakllar ushbu komponentning asosiy vositalari sifatida qaraladi. Bunday mashg‘ulotlar talabaning “nima qildim?” degan savoldan “nega bunday qildim?” va “keyingi safar nimani o‘zgartiraman?” degan savollarga o‘tishini ta’minlaydi.

To‘rtinchi tarkibiy qism reflektiv-baholash komponentidir. U talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilish, xatolarini aniqlash, kuchli va zaif tomonlarini ko‘ra olish, o‘zgarish dinamikasini baholash hamda keyingi rivojlanish strategiyasini belgilash ko‘nikmalarini qamrab oladi. Aynan shu komponent kasbiy refleksiyani yakuniy natijaga emas, doimiy o‘zini takomillashtirish jarayoniga aylantiradi. Reflektiv-baholash bosqichida talaba faqat “muvaffaqiyatli” yoki “muvaffaqiyatsiz” degan umumiy baho bilan cheklanmaydi; u o‘z faoliyatining sabablari, konteksti, hissiy holati, muloqot uslubi va natijalarini tahlil qiladi. Buning uchun o‘z-o‘zini baholash varaqalari, reflektiv rubrikalar, videoanaliz, tengdosh baholashi, superviziya elementlari va yozma tahliliy hisobotlardan foydalanish samarali hisoblanadi. Reflektiv amaliyot bo‘yicha manbalarda aynan tizimli o‘z-o‘zini baholash professional noaniqlik sharoitida ongli qaror qabul qilishni kuchaytirishi ko‘rsatiladi.

Shunday qilib, integrativ modelning barcha komponentlari o‘zaro uzviy bog‘langan: motivatsiya refleksiyaga ichki turtki beradi, kognitiv baza unga ilmiy asos yaratadi, faoliyat komponenti uni tajribada mustahkamlaydi, reflektiv-baholash esa o‘zgarish va o‘sishni boshqaradi. Modelning metodologik afzalligi shundaki, u refleksiyani faqat nazariy tushuncha sifatida emas, balki o‘quv faoliyati davomida bosqichma-bosqich shakllanuvchi professional kompetensiya sifatida ko‘radi. Bu yondashuv kompetensiyaviy ta’lim tamoyillari bilan ham mos keladi; O‘zbekistondagi ta’lim siyosatida ham kompetensiyaviy yondashuvni takomillashtirish zarurati alohida qayd etilgan.

Integrativ modelni amaliyotga joriy etishda birinchi samarali vositalardan biri reflektiv kundalik yuritish hisoblanadi. Reflektiv kundalik talabaning kundalik o‘quv yoki amaliy tajribasini oddiy qayd etish bilan cheklanmay, uning o‘z harakati, hissiy holati, qiyinchiliklari, muvaffaqiyati va keyingi xulosalarini yozma ravishda tahlil qilishiga xizmat qiladi. Kundalik yuritish muntazamlik, izchillik va introspektiv fikrlashni shakllantiradi. Ayniqsa pedagogik va

psixologik amaliyot davrida bunday kundaliklar nazariya va real tajriba o‘rtasidagi bog‘liqlikni mustahkamlaydi. So‘nggi tadqiqotlarda raqamli blog yoki onlayn kundalik shakli ham refleksiv fikrlash va professional identifikatsiyani kuchaytiruvchi vosita sifatida ko‘rsatilgan.

Ikkinchi muhim metod “Men nimani o‘rgandim?” tahlili. Bu usul qisqa ko‘rinsa-da, metakognitiv monitoringni faollashtiradi. Unda talaba har bir seminar, trening, amaliy mashg‘ulot yoki kuzatuvdan so‘ng uch yo‘nalishda fikr yuritadi: birinchisi nimani bildim; ikkinchisi nimani tushunishda qiynaldim; uchinchisi bu bilimni kelajakdagi kasbiy faoliyatimda qanday qo‘llayman. Ushbu metod bilimni passiv qabul qilishdan faol ichkilashtirishga olib keladi. Flavellning metakognitsiya haqidagi yondashuviga ko‘ra, aynan shunday o‘z-o‘zini kuzatish va monitoring jarayonlari o‘quv faoliyati samaradorligini oshiradi.

Uchinchi yo‘l keys-stadi va muammoli vaziyatlardan foydalanish. Psixolog tayyorlashda real hayotga yaqin kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish refleksiyaning eng samarali mexanizmlaridan biridir. Keys usuli talabani tayyor javobni eslab qolishga emas, balki vaziyatni tahlil qilish, ehtimoliy sabablarni ajratish, bir nechta yechim variantlarini solishtirish va o‘z pozitsiyasini asoslashga majbur qiladi. Teacher education bo‘yicha tadqiqotlarda case-based teaching nazariya va amaliyot orasidagi bog‘lanishni kuchaytirishi, ayniqsa reflektiv fikrlashni rivojlantirishda samarali ekani ko‘rsatilgan. Psixolog talabalar bilan ishlashda masalan: “mijoz suhbatga yopiq”, “bola agressiv xulq ko‘rsatmoqda”, “ota-ona bilan muloqotda qarama-qarshilik yuz berdi” kabi vaziyatlar asosida reflektiv tahlil tashkil etilishi mumkin.

To‘rtinchi yo‘l rolli o‘yinlar. Rolli o‘yinlar kasbiy refleksiyani rivojlantirishda ayniqsa kuchli vosita hisoblanadi, chunki ular talabaning kognitiv, hissiy va kommunikativ resurslarini bir vaqtning o‘zida ishga soladi. Talaba psixolog, mijoz, ota-ona, hamkasb yoki kuzatuvchi roliga kirar ekan, u nafaqat vaziyatni “biladi”, balki uni his qiladi, ichki kechinmalarni boshdan kechiradi va keyin ularni tahlil qiladi. Ayrim tadqiqotlar rolli mashqlar kommunikativ va terapevtik ko‘nikmalarni sezilarli mustahkamlashini ko‘rsatadi. Reflektiv bosqich bilan qo‘shib olib borilganda rolli o‘yinlar kasbiy xulq-atvorni ongli ravishda qayta ko‘rib chiqishga yordam beradi.

Beshinchi yo‘l guruhli diskussiyalar. Refleksiya faqat individual emas, ijtimoiy jarayon hamdir. Guruhli muhokamalarda talabalar bir xil vaziyatga turlicha yondashuvlar mavjudligini ko‘radi, o‘z nuqtai nazarini himoya qiladi, boshqalarning dalillarini eshitadi va o‘z pozitsiyasini qayta ko‘rib chiqadi. Bu esa refleksiyaning chuqurlashuviga olib keladi. Ayniqsa psixologiya ta’limida diskussiya, superviziya elementlari, kichik guruhli tahlil va peer-feedback shakllari talabalarni professional muloqot madaniyatiga tayyorlaydi. Bunday mashg‘ulotlar o‘z fikrini asoslash, tanqidiy tinglash va o‘zini korreksiya qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Bugungi ta’lim muhitida modelni joriy etishda raqamli vositalardan foydalanish ham alohida ahamiyatga ega. UNESCOning o‘qituvchilar uchun raqamli kompetensiyalar doirasiga ko‘ra, zamonaviy pedagog va trenerlar raqamli texnologiyalarni o‘quv jarayoniga mazmunli integratsiya qila olishi zarur. Shu nuqtai nazardan reflektiv kundaliklarni elektron portfolioga aylantirish, onlayn forumlarda keys-muhokamalar tashkil etish, videoanaliz, audio-refleksiya, virtual simulyatsiyalar va multimedia taqdimotlaridan foydalanish integrativ modelning samaradorligini oshiradi. Bu ayniqsa talabalarni o‘z faoliyatini qayta ko‘rish, yozib olish va tahlil qilishga undaydi.

Mazkur modelni O‘zbekiston ta’lim kontekstida qo‘llash ham dolzarbdir. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun hamda pedagog maqomiga doir hujjatlarda ta’lim sifati, pedagogning professional rivoji va zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish masalalari ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Maktabgacha ta’lim sohasida esa davlat talablari va “Ilk qadam” dasturining joriy etilishi ta’lim mazmunini yangilash, pedagogning metodik va kasbiy tayyorgarligini kuchaytirish zaruratini ko‘rsatadi. Shu sababli psixolog talabalar uchun taklif etilayotgan reflektiv-integrativ model amaliy jihatdan ham dolzarb bo‘lib, uni pedagogik oliygohlar, texnikumlar va malaka oshirish dasturlariga moslashtirib joriy etish mumkin. Demak, psixolog talabalarida kasbiy refleksiyani rivojlantirishning integrativ modeli motivatsion, kognitiv, faoliyat va reflektiv-baholash komponentlari birligiga asoslangan yaxlit tizimdir. Ushbu modelni reflektiv kundalik, “Men nimani o‘rgandim?” tahlili, keys-stadi, rolli o‘yinlar, guruhli diskussiya va raqamli refleksiya vositalari orqali amalga oshirish mumkin. Natijada talabalarda o‘z kasbiy faoliyatini ongli kuzatish, tahlil qilish, korreksiya qilish va takomillashtirish kompetensiyasi shakllanadi. Bu

esa bo‘lajak psixologning nafaqat nazariy tayyorgarligini, balki amaliy va shaxsiy-professional yetukligini ham oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ho, W. W. Y., & Lau, Y. H. Y. (2025). Tajriba asosidagi ta’limda reflektiv amaliyot va metakognitiv ongning roli (Role of reflective practice and metacognitive awareness in experiential learning).
2. Chaseley, T. L., va boshqalar (2025). Bo‘lajak o‘qituvchilarda reflektiv amaliyotni qo‘llab-quvvatlashda scaffold (tayanch) metodlaridan foydalanish (Using scaffolds to support preservice teachers’ reflective practice).
3. Ahmad, A. N., va boshqalar (2025). Ta’lim va o‘qitishda reflektiv amaliyot: mutaxassislar nuqtai nazari (Reflective practice in teaching and learning: Experts’ perspectives).
4. Zsigmond, I. (2025). Ta’lim jarayonida metakognitiv monitoring (Metacognitive monitoring in education).
5. Chen, X. (2025). Ta’limda metakognitsiya tadqiqotlari: tendensiyalar va istiqbollar (Metacognition research in education: Trends and future directions).
6. Wass, R., va boshqalar (2023). Talabalarda metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik tayyorgarlik (Pedagogical training for developing students’ metacognition).

Rahimova F.A
Urganch davlat universiteti, katta o‘qituvchi

BOSHLANG‘ICH TA’LIM JARAYONIDA ALLOMALAR ILMIY MEROSIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘rta Osiyo va jahon mutafakkirlarining ilmiy-pedagogik merosini boshlang‘ich ta'lim jarayoniga tatbiq etishning nazariy va amaliy asoslari o‘rganilgan. Tadqiqotda Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Al-Forobiy, Beruniy, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy kabi allomalarning ta’lim-tarbiya, axloq, mantiq va bilish nazariyasiga oid qarashlari tahlil qilingan hamda ularning zamonaviy boshlang‘ich ta’lim metodikasiga integratsiyalash yo‘llari belgilangan. Maqolada allomalar merosidan foydalanishning didaktik tamoyillari, o‘quv dasturlariga kiritish shakllari va o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy kamolotiga ta’siri yoritilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, milliy pedagogik meros boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ilmga intilish kabi fazilatlarni shakllantirishda muhim didaktik manba bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, allomalar asarlari asosida ishlab chiqilgan interfaol darslik elementlari va metodik tavsiyalar boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishi isbotlangan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, allomalar merosi, milliy pedagogika, ilmiy meros, ta’lim metodikasi, Ibn Sino, Al-Forobiy, Beruniy, ma’naviy-axloqiy tarbiya, didaktik tamoyillar, integratsiya.

Аннотация. В данной статье исследованы теоретические и практические основы применения научно-педагогического наследия мыслителей Средней Азии и мира в процессе начального образования. В исследовании проанализированы взгляды таких учёных, как Аль-Хорезми, Ибн Сина, Аль-Фараби, Беруни, Алишер Навои, Абдулла Авлони в области обучения, воспитания, нравственности, логики и теории познания, а также определены пути их интеграции в современную методику начального обучения. В статье освещены дидактические принципы использования наследия учёных, формы включения в учебные программы и их влияние на духовно-нравственное развитие учащихся. Результаты исследования показывают, что национальное педагогическое наследие служит важным дидактическим источником для формирования у младших школьников таких качеств, как

патриотизм, трудолюбие и стремление к знаниям. Также доказано, что интерактивные элементы учебников и методические рекомендации, разработанные на основе трудов учёных-просветителей, способствуют повышению эффективности начального образования.

Ключевые слова: начальное образование, наследие учёных, национальная педагогика, научное наследие, методика обучения, Ибн Сина, Аль-Фараби, Беруни, духовно-нравственное воспитание, дидактические принципы, интеграция

Abstract. This article examines the theoretical and practical foundations of applying the scientific and pedagogical heritage of Central Asian and world thinkers to the process of primary education. The study analyzes the views of scholars such as Al-Khwarizmi, Ibn Sina, Al-Farabi, Biruni, Alisher Navoi, and Abdulla Avloni on education, upbringing, ethics, logic, and the theory of knowledge, and identifies ways to integrate their ideas into modern primary education methodology. The article highlights the didactic principles of utilizing scholars' heritage, the forms of its inclusion in curricula, and its impact on the spiritual and moral development of students. The research findings demonstrate that national pedagogical heritage serves as a significant didactic resource for cultivating qualities such as patriotism, diligence, and a pursuit of knowledge among primary school students. Furthermore, it is proven that interactive textbook elements and methodological recommendations developed on the basis of the scholars' works contribute to enhancing the effectiveness of primary education.

Keywords: primary education, scholarly heritage, national pedagogy, scientific legacy, teaching methodology, Ibn Sina, Al-Farabi, Biruni, spiritual and moral education, didactic principles, integration

Kirish. Inson hayotining birinchi yillaridan to keksalikka qadar doim matematika bilan yuzma yuz keladi, raqamlarga, matematik qonuniyatlarga murojaat qiladi. Turmush tarzimizda matematika asoslaridan foydalanish biz uchun odatiy va tabiiy holga aylanib qolgan. Matematikaning fan sifatida shakllanish tarixiga nazar solar ekanmiz, matematikaning inson hayotidagi o‘rni nihoyatda katta ekanligini anglash mumkin. Ushbu fikrimiz isboti sifatida mashhur nemis matematigi G.V. Leybnitsning ushbu “Kimki o‘tmishni bilmasdan, bugungi kun bilan cheklanmoqchi bo‘lsa, uni hech qachon tushunmaydi” degan fikrini keltirish o‘rinlidir. Darhaqiqat, matematikaning rivojlanish tarixidan olingan bilimlar uni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. O‘tmishda erishilgan yutuqlarni bugungi kun talablari bilan har tomonlama qiyoslash natijasidagina buyuk matematiklar muayyan masalani yechishning eng mukammal yo‘llarini topdilar. Bola uchun matematik bilimlarning paydo bo‘lish tarixini matematika dasturlarida keltirilgan faktlar bilan taqqoslash nafaqat fanga bo‘lgan kognitiv qiziqishni kuchaytiradi, balki o‘rganilayotgan materialni tushunishni chuqurlashtiradi, dunyoqarashini kengaytiradi va umumiy madaniyatini oshiradi. Matematika bolalarning ongini rivojlantirishi bilan bir qatorda, ta’limiy faoliyatda oqilona fikrlash va intellektual rivojlanish uchun zamin yaratadi. Matematik mantiqni shakllantiradigan matematika fani turli tushunchalarni taqqoslash, ularni ongli tushunish uchun imkon beradigan ongimizni mashq qiladi. Boshqacha qilib aytganda, matematikani bilish sizni aldashga imkon bermaydi, afsuski mantiqiy hisob kitobni bilmaydigan, moliyaviy piramidalarga o‘z hissalarini qo‘shgan millionlab odamlar aldanib qolishgan. Matematika shunchaki formulalar va hisob-kitoblar emas, balki ularning qoidalari va funksiyalaridan kelib chiqadigan mantiq va tartibdir. Matematik bilim odamga to‘g‘ri fikr yuritishga, fikrlarini shakllantirishga, boshida murakkab ketma-ketlikni saqlashga va ular o‘rtasida munosabatlarni qurishga imkon beradi.

Maktabda matematika darslarida matematika tarixini o‘rganish imkoniyatlari va zaruriyati masalasi XIX asr oxiridan boshlab mashhur metodistlarning asarlarida yoritib kelinmoqda. Matematika tarixi elementlarini o‘qitishga joriy etish quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi: dunyoning yaxlit tasvirini yaratish; matematikaga qiziqish va fanni o‘rganish motivatsiyasini oshirish; matematik madaniyatning umuminsoniy madaniyat bilan aloqasi; “amaliy ish va mavhum aqliy mehnatning sintezi”. Bu fikrlarning barchasini birlashtirsak, darsda tarixiy materialdan foydalanish matematikaning insoniyat madaniyati bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi va uning

rivojlanishi matematikani hayotga, atrofimizdagi voqelikka yaqinlashtiradi, bu esa o‘quvchilarning bilimga qiziqishini oshirishga yordam beradi.

Matematika darsiga tarixiy ma’lumotlarni kiritishga qiziqish bo‘lishiga qaramay, ulardan foydalanish ma’lumotlarni tanlash imkoniyatlariga kam e’tibor beriladi. Qolaversa, ko‘pchilik tadqiqotlarda yuqori sinflarda bu muammoga e’tibor qaratiladi, boshlang‘ich ta’lim esa e’tibordan chetda qolmoqda. Matematikaning rivojlanishining o‘zi yosh o‘quvchining bosqichma-bosqich rivojlanishi bilan bir xil yo‘ldan boradi. Dastlabki matematik bilimlarni inson amaliy faoliyat orqali egallagan, improvizatsiya qilingan vositalardan foydalanish hayotiy zaruratga aylangan. Shuning uchun, kichik maktab o‘quvchisiga matematikani o‘rgatishda amaliyotga tayanish kerak.

Matematika tarixini o‘rganish matematikani hayotga yaqinlashtirishga, matematikaning murakkab fan sifatidagi g‘oyasidan voz kechishga imkon beradi. Matematikaning boshqa fanlar bilan, san’at bilan bog‘liqligini ko‘rsatish kerak. Qoida tariqasida, matematika darslarida tarixiy mavzularda suhbatlar o‘tkazish, ba’zi tarixiy ma’lumotlarni berish taklif etiladi. Albatta, bu o‘quvchilarni matematikani o‘rganishga undaydi, ammo bu tarixiy materialdan foydalanishning barcha imkoniyatlari emas. O‘quvchilarga amaliyotga yo‘naltirilgan vazifalar sifatida matematik tushunchalarning etimologiyasi ustida ishlash topshirig‘ini berish kerak, bu esa o‘z navbatida matematikaga qadrli munosabatni rivojlantirishga yordam beradi.

O‘quv dasturi va uslubiy adabiyotlarning tahlili 3-sinfda o‘rganish uchun mavjud bo‘lgan tarixiy materiallarning quyidagi imkoniyatlar mavjudligini ko‘rsatdi: matematik tushunchalar tarixidan ma’lumotlar, qisqacha faktlar; matematiklar hayoti haqida ma’lumotlar, qadimiy sanash usullarini amaliy qo‘llash, qadimgi o‘chov vositalari va o‘lchov birliklari, shuningdek alohida guruhlarga muhim tarixiy sanalar bilan bog‘liq vazifalar, shaxs yoki mamlakat tarixidan faktik ma’lumotlar bilan ifodalanadigan topshiriqlar.

Quyida, 3-sinfda matematika darslarida qo‘llash imkoniyati mavjud tarixiy materiallardan namuna keltiramiz. Miloddan avvalgi V asrda arab raqamlari deb ataladigan raqamlarning paydo bo‘lish tarixini, matematik asboblar – chizgich, transportir, sirkul tarixi, atamalar etimologiyasi, masalan, kompas - lotincha “doira” so‘zidan olingan bo‘lib, doiralar chizish va segment uzunligini aniqlash uchun asbob degan ma’noni beradi. Fransiya hududida, Galli tepaligida temir kompas topilgan (eramizning 1-asri). Barmoqlar bilan hisoblash ko‘paytirish jadvalini tuzatishga imkon berdi. Bular juftlik, uchlik, oltilik, to‘qqizlik, barmoqlarda ko‘paytirish texnikasi va hokazo. Barmoqlarda sanash o‘rtasidagi munosabat va arifmetikani zamonaviy o‘rganish bo‘yicha I.Ya. Depman shunday deb yozgan edi: “O‘n barmoq - bu ibtidoiy odam boshqa har bir to‘plamni taqqoslaydigan standart to‘plamdir. Biz har safar o‘quvchiga barmoqlar bilan hisoblashni maslahat berganimizda barmoqlarda hisoblashning tarixiy shaklini eslaymiz”. Keling, 7 va 8 ning ko‘paytmasini topish uchun barmoqlarga ko‘paytirishga misol keltiraylik. Keling, bir qo‘lda 3 barmoqni, ikkinchi qo‘lda 2 barmoqni cho‘zamiz. Birinchi qo‘lda 2 barmoq, ikkinchi qo‘lda 3 barmoq egilgan holda qoladi. Kengaytirilgan barmoqlar sonining yig‘indisi 5 o‘nlab kerakli mahsulotni beradi, 2 va 3 egilgan barmoqlar sonining mahsuloti 6 ga teng, mahsulot birliklari soni: $7 \cdot 8 = 5 \cdot 10 + 6 = 56$.

Qadimgi uzunlik va massa o‘lchov birliklari bilan tanishish o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytirdi, umumiy qabul qilingan o‘lchov birliklariga bo‘lgan ehtiyojni tushunishga yordam berdi va qiymatlarni bir birlikdan boshqasiga o‘tkazish ko‘nikmalarini takomillashtirishga yordam berdi. Uzunlik va massa o‘lchovlari joy va vaqtga qarab o‘zgarganligi bolalarni hayratda qoldirdi. Masalan, eski Belarusiya uzunlik o‘lchovi “verst” taxminan 1554 m ga, eski rus versti esa 1066 m ga teng edi. xuddi shu nomdagi eski rus birligi 4 g dan bir oz ko‘proq edi.

Darslarda o‘quvchilar mashhur matematiklar hayotidan qiziqarli faktlar bilan tanishishlari ham mumkin. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, bolalar matematikani o‘rganish uchun turli xil qobiliyatlarga ega. Va, ehtimol, bu tarixiy tabiatning kognitiv ma’lumotlari bolani materialni yaxshiroq eslab qolishga yordam beradi. Qiyinchiliklarni yengishning usullaridan biri bu

o‘quvchilar uchun tushunish qiyin bo‘lgan ma’lumotlarni shunday qiziqarli tarzda taqdim etilishidir. Ulardan matematikani o‘qitishda tizimli va maqsadli foydalanish ham o‘quv jarayonining o‘zini diversifikatsiya qilish, uni o‘quvchilar uchun mazmunli va qiziqarli qilish, rivojlanish funksiyasini oshirish imkonini beradi. Ko‘rib chiqilayotgan fan tarixini o‘rganish turli tushunchalarni yanada to‘liq va chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi, ma’lum bir tushunchaning rivojlanish qonuniyatlari va umuman fan haqida tasavvurni oshiradi.

Tarixiy ma’lumotlarni qiziqarli tarzda taqdim etish tarixga ekskursiya, rasmlar, slaydlar, video materiallar ko‘rinishida ham bo‘lishi mumkin. Tarixiy materialni taqdim etishning vositalari va shakli bolalarning yoshiga qarab o‘zgaradi: 1-2 sinflarda qisqa suhbatlar, rasmlar, hikoyalar bilan tavsiflangan bo‘lsa, 3-sinf o‘quvchilari tarixdan ma'lumotlarni mustaqil ravishda izlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. O‘quvchilar taqdimotlar, loyihalar tayyorlash, sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda qatnashish, vizual namoyish yoki harakat usulini ko‘rsatishni yoqtirishadi. Shunday qilib, matematika darslarida tarixiy materiallardan foydalanish o‘quvchilarining kognitiv qiziqishini rivojlantirish uchun muvaffaqiyatli zamin yaratadi.

Xulosa. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida allomalar ilmiy merosidan foydalanish - bu nafaqat o‘tmishga hurmat, balki zamonaviy ta’limning sifatini yuksaltirish uchun muhim pedagogik yo‘nalishdir.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, allomalarimiz - Al-Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino, Al-Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy kabi buyuk siymolarning ilmiy-pedagogik qarashlari bugungi boshlang‘ich ta’limning mazmun-mohiyatiga to‘liq mos keladi. Ularning asarlarida ilgari surilgan insonparvarlik, mehnatsevarlik va ilm-fanga intilish g‘oyalari yoshlarni tarbiyalashda o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Allomalar merosini ta’lim jarayoniga tatbiq etishning amaliy imkoniyatlari keng va serqirradir. Allomalar hayoti va kashfiyotlari mavzusidagi darslar o‘quvchilarda vatanparvarlik va milliy g‘urur hissini shakllantiradi. Matematika, tabiatshunoslik va axloq darslarida ularning merosidan foydalanish o‘quvchilarning bilim egallashga qiziqishini sezilarli darajada oshiradi. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” va Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarlaridan olingan maqol, hikmat va nasihatlar esa axloqiy tarbiya mashg‘ulotlarida samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Metodologik jihatdan allomalar merosini ta’limga tatbiq etishda hikoya va suhbat usuli orqali ularning hayotini o‘rganish, loyiha faoliyati, ijodiy topshiriqlar va ko‘rgazmali multimedia vositalaridan foydalanish yuqori samaradorlik ko‘rsatishi isbotlangan. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi bu jarayonda asosiy ko‘prik vazifasini o‘taydi va u allomalar hayoti hamda asarlari bilan yetarli darajada tanish bo‘lgan holda darsni qiziqarli va interfaol tarzda tashkil eta olishi zarur.

Tadqiqot davomida olib borilgan kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, allomalar merosi asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning o‘quv faolligini oshiradi, milliy o‘zlikni anglash darajasini yuksaltiradi, axloqiy va ma’naviy tarbiyaning mustahkam poydevorini yaratadi hamda fanlarga nisbatan kognitiv qiziqishni kuchaytiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi: boshlang‘ich ta’lim o‘quv dasturlariga allomalar hayoti va merosi bilan bog‘liq mavzularni izchil kiritish; o‘qituvchilar malakasini oshirish kurslarida bu yo‘nalishga alohida e’tibor qaratish; darsliklar va qo‘llanmalarda allomalar merosiga oid matnlar va topshiriqlar sonini ko‘paytirish; maktab kutubxonalarini allomalar asarlarining moslashtirilgan nashrlari bilan boyitish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Araslanova.E.V, Selivanova.A.G Kichik yoshdagi o‘quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish. Nazariy jihat. Kirov 2006-yil.
2. Hasanboyeva J va boshqalar. Pedagogika. Toshkent, “Noshir”,2011.
3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2006. – 256 b.
4. Yo‘ldoshev J. Milliy ma’naviyat asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002. – 208 b.

5. Nishonova S.T. Boshlang'ich ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: TDPU, 2018. – 184 b.
6. Begmatova X.T. Allomalar merosini o'quv jarayoniga tatbiq etish usullari. – Toshkent: Barkamol fayz, 2019. – 136 b.
7. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: O'qituvchi, 2011. – 302 b.
8. Ziyodullayeva N. Boshlang'ich sinflarda ma'naviy-axloqiy tarbiya. – Toshkent: Fan, 2017. – 158 b.

Ramazonov Jasur Elmurodovich
Researcher at Bukhara State University

FACTORS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Аннотация. *В данной статье с научно-теоретической точки зрения проанализирована социально-психологическая адаптация сотрудников органов внутренних дел в процессе профессиональной деятельности, а также ее личностные, профессиональные и социальные факторы. Поскольку деятельность сотрудников органов внутренних дел связана с постоянной ответственностью, риском, взаимодействием с общественностью, разрешением конфликтных ситуаций и обеспечением правопорядка, уровень их социальной адаптации выступает в качестве важного психологического критерия профессиональной эффективности. В статье эмоциональная устойчивость сотрудников, стрессоустойчивость, коммуникативная компетентность, профессиональная идентификация и готовность к командному взаимодействию освещены как основные структурные компоненты социально-психологической адаптации.*

Ключевые слова: *органы внутренних дел, социальная адаптация, психологические особенности, профессиональная деятельность, стрессоустойчивость, эмоциональная устойчивость, коммуникативная компетентность, профессиональная идентификация.*

Abstract. *This article provides a scientific and theoretical analysis of the socio-psychological adaptation of law enforcement officers in the process of professional activity, as well as its personal, professional, and social factors. Since the activities of law enforcement officers are associated with constant responsibility, risk, interaction with the public, resolution of conflict situations, and maintenance of legal order, their level of social adaptation appears as an important psychological criterion of professional effectiveness. The article highlights employees' emotional stability, stress resistance, communicative competence, professional identification, and readiness for teamwork as the main structural components of socio-psychological adaptation.*

Keywords: *law enforcement agencies, social adaptation, psychological characteristics, professional activity, stress resistance, emotional stability, communicative competence, professional identification.*

Introduction. Today, the social significance of the activities of law enforcement officers is steadily increasing. Maintaining legal order in society, ensuring citizens' safety, preventing offenses, and strengthening social stability are directly related to the professional training, psychological resilience, and level of social adaptation of employees in this system. Unlike ordinary labor activity, the professional activity of a law enforcement officer requires a high level of responsibility, strict discipline, rapid decision-making, engagement in complex communicative interactions with people, and the ability to maintain psychological balance in emergency situations.

Socio-psychological adaptation is interpreted as the process by which an individual adapts to a particular social environment, professional team, and activity requirements, regulates their

behavior in accordance with the situation, effectively performs social roles, and maintains internal psychological stability. This process is of particular importance for law enforcement officers, since their professional duties are often carried out in conditions involving conflict, stress, and high emotional tension. Therefore, the formation of socio-psychological adaptation affects not only the employee's personal well-being, but also the effectiveness of service activity, professional stability, and the quality of interaction with society.

The concept of socio-psychological adaptation among law enforcement officers. Socio-psychological adaptation among law enforcement officers is manifested in their ability to integrate into the professional environment, adapt to service discipline and team relations, establish effective communication with citizens, control themselves in conflict situations, and perform professional duties in a psychologically stable manner. This process is formed through the employee's attitude toward service activity, acceptance of professional values, awareness of themselves as an active subject of the system, and ability to act harmoniously with the team.

Socio-psychological adaptation includes several structural aspects. First, personal adaptation is related to the employee's ability to regulate their emotional state, withstand stress, and maintain inner balance. Second, professional adaptation is expressed in the correct understanding of service duties, acceptance of professional roles, adherence to labor discipline, and sense of responsibility. Third, social adaptation is determined by the employee's ability to establish effective relationships with the team, leadership, colleagues, and citizens. Thus, socio-psychological adaptation among law enforcement officers is a multifaceted psychological phenomenon that ensures a balance between the individual's internal resources and the demands of the external social environment.

Psychological factors influencing adaptation in professional activity. One of the most important factors affecting the socio-psychological adaptation of law enforcement officers is emotional stability. In service activity, communicating with people of different characters, encountering cases of offenses, maintaining public order, and acting in dangerous situations require strong psychological preparedness from the employee. An emotionally stable employee does not give in to tension in difficult situations, avoids hasty decision-making, and strives to perform professional duties in a normal psychological state.

Stress resistance is also considered one of the main criteria of socio-psychological adaptation. Stressful situations may occur regularly in the activities of law enforcement officers. In such situations, the employee's ability to solve problems constructively, correctly assess the situation, control themselves, and regulate negative emotions determines their level of adaptation. Employees with a high level of stress resistance are relatively less likely to experience professional burnout, psychological tension, aggressive attitudes, and dissatisfaction with service.

Communicative competence occupies a special place in the social adaptation of law enforcement officers. An employee's ability to communicate effectively with citizens, victims, offenders, colleagues, and supervisors is an important indicator that determines their professional success. In the communication process, a culture of listening, the ability to choose a speech style appropriate to the situation, the use of a conciliatory approach in conflict situations, understanding human psychology, and demonstrating an empathetic attitude strengthen the employee's socio-psychological adaptation.

Professional identification is also of great importance in the adaptation process. When an employee deeply understands the social essence of their profession, accepts service duties as a personal responsibility, and is able to harmonize professional values with their inner beliefs, their social adaptation becomes more stable. Conversely, failure to fully accept the professional role, indifference toward service duties, or weak professional motivation may complicate the adaptation process.

The role of team relations in socio-psychological adaptation. The activities of law enforcement officers are often organized on the basis of teamwork. Therefore, the socio-psychological climate within the service team, the relationship between leaders and employees, mutual trust among colleagues, support, and professional solidarity appear as important conditions for social adaptation. In teams where a healthy psychological climate exists, employees feel protected, valued, and professionally supported.

The formation of mutual trust and cooperation within the team strengthens the employee's positive attitude toward service activity. Under such conditions, newly recruited or young employees master professional duties more quickly, receive practical support from experienced employees, and adapt socially to the team more easily. Conversely, if conflict, indifference, unhealthy competition, or psychological pressure exists within the team, professional burnout, lack of self-confidence, anxiety, and dissatisfaction with service may increase among employees.

Leadership style also has a direct impact on employees' socio-psychological adaptation. A fair, demanding, yet supportive leader strengthens employees' sense of professional responsibility, discipline, and loyalty to the team. A leader's respectful attitude toward the employee's personality, encouragement of their professional development, and provision of psychological support in problematic situations facilitate social adaptation.

The importance of adaptive behavior in conflict situations. Conflict situations frequently occur in the activities of law enforcement officers. In such situations, the employee's behavior, ability to manage their emotional state, and ability to assess the situation correctly from both legal and psychological perspectives are of great importance. An employee with adaptive behavior seeks not to intensify the conflict, but to manage it and find a constructive solution. In this process, patience, social sensitivity, empathy, determination, and communicative culture appear as important psychological resources.

Adaptability in conflict situations demonstrates the employee's personal and professional maturity. Rather than giving an immediate emotional response, the employee strives to analyze the situation, understand the condition of the parties involved, and make decisions based on legal norms. Especially in the process of working with citizens, the employee's communication culture, tone of voice, body language, listening ability, and manner of explanation play an important role in preventing social conflicts.

Ways to develop socio-psychological adaptation among law enforcement officers. In order to develop socio-psychological adaptation among employees, systematic psychological training, professional trainings, stress management sessions, practical programs aimed at improving communicative competence, and psychological counseling services are of great importance. In particular, in the process of adapting young employees to professional activity, it is necessary to establish mentoring, cooperation with experienced employees, gradual mastery of service duties, and a system of psychological support.

In addition, within the system of internal affairs bodies, it is necessary to regularly carry out activities aimed at preserving employees' mental health, preventing professional burnout, reducing emotional tension, and conducting psychological prevention. In this regard, individual conversations, group trainings, psychodiagnostic monitoring, relaxation exercises, seminars on conflict management, and measures aimed at creating a healthy psychological climate in the service team can produce effective results.

The development of self-awareness and self-regulation skills is also important in improving employees' socio-psychological adaptation. An employee must know their strengths and weaknesses, be able to analyze their emotional reactions, identify sources of stress, and use methods to eliminate them. This contributes to their formation as a stable, responsible, and socially adapted person in professional activity.

Conclusion. The socio-psychological adaptation of law enforcement officers is an important psychological factor that determines the effectiveness of their professional activity, personal stability, and the quality of interaction with society. This adaptation is manifested through emotional stability, stress resistance, communicative competence, professional identification, teamwork, and adaptive behavior in conflict situations. In order to develop employees' socio-psychological adaptation, it is necessary to strengthen professional-psychological training, create a healthy psychological climate in service teams, and regularly organize psychological counseling and training programs. Only then will law enforcement officers be able to perform their duties effectively, responsibly, and psychologically stably even in complex professional conditions.

Practical recommendations. In order to develop socio-psychological adaptation among law enforcement officers, it is advisable to organize adaptation programs for newly recruited employees. These programs should include practical training on professional values, service discipline, team relations, stress management, communication with citizens, and ways to resolve conflict situations. In addition, assigning an experienced mentor to each young employee helps them adapt to service more quickly.

It is necessary to regularly organize psychological trainings among employees. Such trainings should be aimed at developing emotional stability, self-regulation, communicative culture, stress resistance, teamwork, and constructive conflict resolution. If trainings are organized on the basis of practical exercises, role-playing, analysis of problematic situations, and group discussions, their effectiveness will increase further.

It is also important for leaders to develop a culture of psychological management. A leader must understand the psychological state of employees, create a healthy environment within the team, resolve conflicts fairly, and support employees' professional growth. This is because the leader's attitude often determines employees' adaptation to service, professional satisfaction, and loyalty to the team.

Conclusion. Socio-psychological adaptation among law enforcement officers is an important psychological process that ensures the effectiveness of professional activity. This adaptation is manifested through the employee's emotional stability, stress resistance, communicative competence, professional identification, readiness for teamwork, and ability to control themselves in conflict situations. The complexity of the activities of law enforcement officers requires the regular development of their psychological preparedness. The employee's successful adaptation to the service environment is of great importance for their personal well-being, professional stability, relationships with the team, and the quality of communication with citizens.

In general, the development of socio-psychological adaptation among law enforcement officers requires a systematic approach. In this process, improving the activity of psychological services, introducing training programs, providing mentoring support to young employees, creating a healthy team environment, and enhancing leadership culture play an important role. A socio-psychologically adapted employee performs professional duties responsibly, controls themselves in difficult situations, communicates effectively with citizens, and contributes to the stable development of the service team.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 288 с.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. Москва: ПЕР СЭ, 2001. 511 с.
3. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала. Москва: МПСИ, 2004. 752 с.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Москва: Академия, 2004. 304 с.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Смысл, 2005. 352 с.
6. Маклаков А.Г. Общая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2016. 583 с.
7. Немов Р.С. Психология. Москва: Владос, 2010. 688 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 720 с.
9. Столяренко Л.Д. Психология делового общения и управления. Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. 416 с.
10. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. Москва: Логос, 2007. 192 с.

Saodat Azizova
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

HALOL TURIZM BOZORI STATISTIKASINING GLOBAL MIQYOSDAGI O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Global halol turizm bozori hajmi 2024-yilda 291,4 milliard AQSH dollari miqdorida baholangan[21]. 2025-yilga borib taxminan 301,9 milliard AQSH dollariga yetishi, 2035-yilgacha esa bu miqdor 548,1 milliard AQSH dollarigacha kengayib, 2025–2035-yillar davomida barqaror 6,1% o‘sish sur’ati bilan rivojlanishi kutilmoqda[22].Ushbu o‘sish sur’atining asosiy omillari musulmon aholisi sonining barqaror ortib borishi, diniy me’yorlarga moslashtirilgan sayohatlarga bo‘lgan talabning kuchayishi hamda dunyo bo‘ylab halol standartlarga mos xizmatlar va destinatsiyalarning kengayib borayotganligi bilan izohlanadi. Halol turizm bozori hajmi dunyo miqyosida 2023-yilda 256,5 milliard AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lsa, sohaga oid prognozlarda 2032-yilga kelib bu raqam 410,9 milliard dollarga yetishi kutilayotganligi ta’kidlangan. Turizm xizmatlariga bo‘lgan talabning tinimsiz ortib borayotganligi bois mashhur sayyohlik destinatsiyalari bu imkoniyatdan katta foyda ko‘rish maqsadida turli xil tashabbuslarni amalga oshirish ustida bosh qotirmoqda. 2034-yilga kelib, musulmon aholisi orasida 21–30 yosh va 31–40 yosh singari o‘rta yoshdagi guruhlar sezilarli darajada ko‘payishi kutilmoqda. Ta’kilash lozim, ushbu yosh guruhlari iqtisodiy faol va sayohat qilishga moyilligi anchagina yuqori bo‘lganligi sababli, asosiy sayohat demografik segmentlari hisoblanadi.

Crescent Rating ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilning birinchi yarmida xalqaro musulmon sayyohlar soni jami 80 million kishiga yetgan. Tashkilot ijobiy o‘sish jadal sur’atda davom etishini prognoz qilib, 2028-yilga borib sayyohlar soni 230 milliongacha yetishi mumkinligini bildirgan[23].

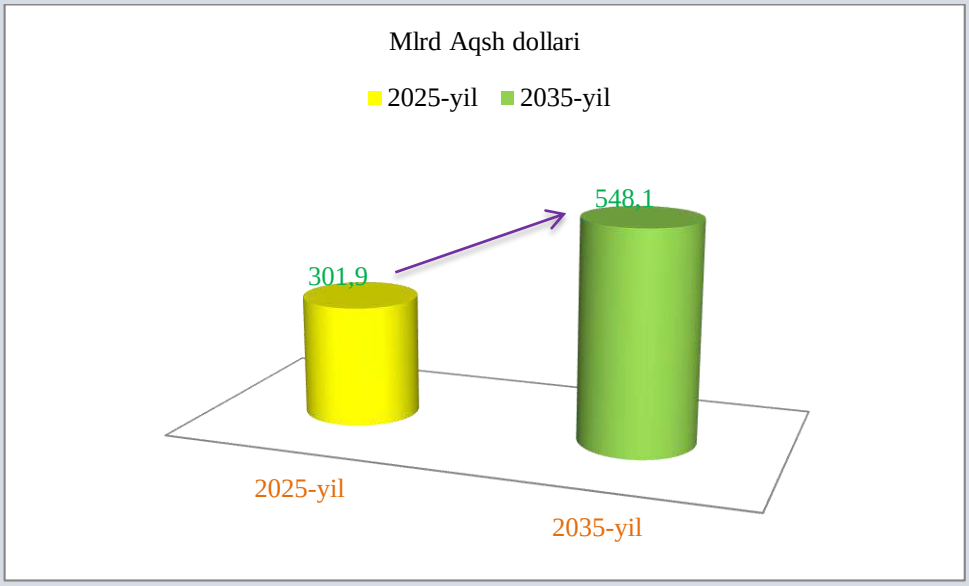

1-rasm. Global halol turizm bozori hajmi o‘zgarishlari[24]

Future Market insights prognozlariga ko‘ra esa global halol turizm bozori 2025-yilga kelib taxminan 301,9 milliard AQSH dollariga, 2035-yilga borib esa 548,1 milliard dollarga yetishi kutilmoqda (1-rasmga qarang). Demak, 2025–2035-yillar oralig‘ida yillik o‘rtacha o‘sish sur’atini 6,1% atrofida bo‘lishini kutish mumkin. Mazkur o‘sish ko‘rsatkichlari fikrimizcha, halol

[21] https://www.reportsandinsights.com/report/halal-tourism-market
[22] https://www.futuremarketinsights.com/reports/halal-tourism-industry-overview
[23] https://www.aljazeera.com/news/2025/2/1/niche-to-mainstream-evolution-of-halal-tourism-in-global-travel-industry
[24] Muallif ishlanmasi

sertifikatlangan xizmatlarga bo‘lgan talab ortib borishi, musulmon sayohatchilarning soni keskin ko‘payishi, texnologik raqamlashtirish va mobil ilovalar keng miqyosda qo‘llanilayotganligi, turistik mahsulot va xizmatlarning islomiy qadriyatlarga moslashtirilayotganligi, yirik davlatlar va turoperatorlar tomonidan halol turizmga e’tibor kuchayib borayotganligi, halol sayohat standartlari va sertifikatlash tizimi rivojlanayotganligi, halol ekoturizm va sog‘lomlashtiruvchi sayohatlarning sayyohlar orasida ommalashayotganligi, keksa yoshdagilar va oilaviy sayohatga chiquvchilarga e’tibor kuchayib borayotganligi, halol turizm brendlari va marketingi rivojlanayotganligi hamda pandemiyadan keyingi sharoitda sog‘liqni saqlash va xavfsizlikning qat’iy talablariga moslashuv jarayoni davom etayotganligi singari qator asosiy tendensiyalar hisobiga yuz bermoqda

Bugungi kunda musulmon sayyohlar qulaylik, hashamat va diniy talablarga mos keluvchi xizmatlarni afzal ko‘rmoqdalar. Ular sayohat davomida halol oziq-ovqatlarni iste’mol qilish, qulay namoz o‘qish nuqtalari hamda islomiy e’tiqodga zid bo‘lmagan muhitda sayohat qilishni afzal ko‘radilar[25].

60 yosh va undan katta yoshdagi sayohatchilar turizm sanoatining muhim segmentini tashkil etib, 2024-yilda ushbu guruh vakillari jami sayohatchilar miqdorining uchdan bir qismini tashkil etgan. Mazkur yosh toifasi uchun sayohat qilish jarayoni faqatgina hordiq chiqarish emas, balki sayohatchining butun umri davomida orzu qilingan maqsadlarga erishish va shaxsiy qoniqish vositasi hamdir. Hayot davomiyligi ortib borayotgani, sog‘liqni saqlash tizimida global miqyosda erishilgan yutuqlar va moliyaviy mustaqillik imkoniyatlari tufayli bugungi kunda keksa yoshdagilar avvalgi davrlardan ko‘ra ko‘proq sayohat qilish imkoniyatlariga ega hisoblanadi va bunga har jihatdan tayyordirlar.

Dunyo miqyosidagi mavjud demografik o‘zgarishlar ushbu bozorning uzoq muddatli salohiyatini ko‘rsatmoqda. Xususan, 2020–2025-yillar oralig‘ida 50 va undan katta yoshdagi aholi soni 1,77 milliarddan 1,93 milliardga yetdi, bu esa 160 milliondan ortiq o‘sish demakdir. 2035-yilga kelib esa bu raqam 2,36 milliarddan oshib, global aholi sonining qariyb 28 foizini tashkil etishi kutilmoqda. O‘sish asosan 51–70 yosh oralig‘idagi insonlar orasida kuzatilayotgan bo‘lib, ular sog‘lom, moliyaviy jihatdan barqaror va sayohat qilishga qiziqadigan, ayniqsa hordiq chiqarish, sog‘lomlashtirish hamda o‘z-o‘zini anglashga yo‘naltirilgan sayohatlar uyushtirishni xush ko‘ruvchi qatlamdir.

Musulmon aholisi orasida ham shunga o‘xshash demografik siljish ro‘y bermoqda. Chunonchi, 2020-yilda 50 yoshdan katta bo‘lgan musulmon aholi soni 297 million nafarni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib bu ko‘rsatkich deyarli 347 millionga yetadi. 2035-yilda esa bu raqam 474 milliongacha oshishi kutilmoqda. Mazkur o‘sish keksa yoshdagi musulmon sayohatchilar sonining barqaror ortishini anglatib, shunga muvofiq, sayohat sohasida inklyuziv, katta yoshdagi sayohatchilar segmentiga mos va madaniy jihatdan uyg‘unlashtirilgan sayohat xizmatlari tajribalariga bo‘lgan talab ham ortmoqda[26].

2024-yilda Fors ko‘rfazi hamkorlik kengashi davlatlari – Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari, Quvayt, Qatar, Bahrayn hamda Ummonda halol turizm bozori hajmi 7,2 milliard AQSh dollariga yetdi. IMARC Group ma’lumotlariga ko‘ra[27], bozor hajmi 2033-yilgacha 12,8 milliard AQSh dollariga yetishi, 2025–2033 yillar oralig‘ida yillik o‘rtacha o‘sish sur’ati 5,84% bo‘lishi prognoz qilinmoqda.

GCC (Fors ko‘rfazi hamkorlik kengashi) davlatlari iqtisodiyotni kengaytirish va turizmni rivojlantirish maqsadida halol turizmni faol tarzda qo‘llab-quvvatlamoqda. Bu yo‘nalishdagi strategik tashabbuslar qatorida musulmon sayyohlar ehtiyojlariga moslashtirilgan halol

[25] https://www.futuremarketinsights.com/reports/halal-tourism-industry-overview
[26] Global muslim travel index 2025. 2025 June.
[27] https://www.imarcgroup.com/gcc-halal-tourism-market

xizmatlarga mos infratuzilmalarni – mehmonxonalar, dam olish maskanlari va transport tizimlarini yaratish ahamiyatlidir. Shuningdek, xizmatlar va inshootlarning halol tamoyillarga muvofiqligini ta'minlash uchun qat'iy standartlar va sertifikatlash tizimlari joriy etilmoqda, bu orqali esa mazkur yo'nalishdagi manzillarning ishonchliligi va jozibadorligi oshirilmoqda.

Bundan tashqari, keng ko'lamli marketing kampaniyalari va xalqaro turizm konferensiyalarida ishtirok etish uchun mamlakat hukumatlari yirik miqdorda mablag' ajratmoqdalar, natijada, musulmon sayyohlarning yanada kengroq qatlamini jalb qilish imkoniyatlari kengayishiga zamin hozirlanyapti. Siyosiy qo'llab-quvvatlash choralari vizalarni soddalashtirish, sayohat jarayonidagi qulayliklarni yanada oshirish va xususiy sektorni halol turizm sohasida faol ishtirok etishga rag'batlantirishga qaratilgan moliyaviy imtiyozlarni ham o'z ichiga oladi.

So'nggi yillarda turizm operatorlari halol sertifikatlangan taomlar va madaniy jihatdan boy va turistlar talabiga mos qulayliklar yaratilishini inobatga olib, moslashtirilgan xizmatlarni shakllantirish orqali yanada kengroq mijozlar auditoriyasiga murojaat qilishga intilmoqdalar. Mazkur strategik yondashuv sayyohlik maskanlarining jozibadorligini oshirib, sayohatchilarni mezbon destinatsiyalarda qanchalik qadrlanishini namoyish etishga hamda ularning istaklari va ehtiyojlariga katta urg'u qaratilishiga asosiy omildir. Bunday individual xizmatlar mijozlarda xizmatlarga nisbatan yuqori darajadagi mamnunlik va sodiqlikni ta'minlaydi, o'z navbatida turizm oqimini ko'paytiradi va mintaqaning barqaror iqtisodiy o'sishiga ko'mak beradi. Shuningdek, muvaffaqiyatli marketing strategiyalarini joriy etish orqali halol turizm xizmatlarini kengroq targ'ib qilish, ularning unikalligini oshirish va yanada ko'proq sayyohlarni destinatsiyalarga jalb etish mumkin. Natijada, turizm sohasi izchil rivojlanishda davom etib, madaniy xilma-xillik va personaallashtirilgan xizmatlarga e'tibor sababli turistik kompaniyalar qanday qilib ixtisoslashgan xizmatlari orqali bozor segmentlarini muvaffaqiyatli qamrab olishlari namoyon bo'ladi.

Xususan, Resorts world cruises kompaniyasi 2024-yil 18-oktabrdan 2025-yil 13-aprelgacha Resorts world one kemasini Dubay portida joylashtirish orqali Arabiston qo'ltig'i bo'ylab o'z faoliyati doirasini kengaytirish rejalashtirilganligini e'lon qildi. Ushbu kruiz halol sertifikatlangan xilma-xil taomlar, yuqori sifatli xizmatlar va turli yo'nalishdagi qo'shimcha xizmatlarni taklif etib, bundan ko'zlangan asosiy maqsad yarim yil ichida 150 000 sayyohni jalb qilish orqali Fors ko'rfazi turizmini rivojlantirish ko'zda tutilgan. Dastur doirasida turli xil ovqatlanish va ko'ngilochar xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari taklif etilib, har xil segmentdagi sayohatchilarga moslashtirilgan halol turizm xizmatlari taqdim etilgan[28].

Xulosa qilib aytganda, quyidagi asosiy strategik yo'nalishlarni tavsiyaviy ahamiyatga ega deb hisoblaymiz:

Keksa yoshdagi musulmon sayyohlar ehtiyojlariga mos ziyorat turizmi bilan uyg'unlashgan sog'lomlashtirish, inklyuziv va tibbiy turizm xizmatlarini rivojlantirish dolzarbdir.

Halol turizmni ilmiy asosda rivojlantirish maqsadida statistik monitoring, indikatorlar tizimi va xalqaro ilmiy tadqiqot institutlarining faoliyati kengaytirilishi istiqboldagi ijobiy o'zgarishlarga muhim omil bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. https://www.reportsandinsights.com/report/halal-tourism-market
2. https://www.futuremarketinsights.com/reports/halal-tourism-industry-overview
3. https://www.aljazeera.com/news/2025/2/1/niche-to-mainstream-evolution-of-halal-tourism-in-global-travel-industry
4. Muallif ishlanmasi
5. https://www.futuremarketinsights.com/reports/halal-tourism-industry-overview

[28] https://www.imarcgroup.com/gcc-halal-tourism-market

А.Г.Усмонов
Исследователь Бухарский государственный университет

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ОФИЦИАЛЬНОГО КАПИТАНА И НЕФОРМАЛЬНОГО ЛИДЕРА В СПОРТИВНЫХ КОМАНДАХ

Аннотация. *В статье рассматривается социально-психологическая роль официального капитана и неформального лидера в спортивных командах, а также их влияние на деятельность команды. Исследуются особенности формального и неформального лидерства, их связь с межличностными отношениями, мотивацией спортсменов, социально-психологическим климатом и сплочённостью коллектива. Обосновано, что эффективное взаимодействие официального капитана и неформального лидера является важным условием успешного управления командой и достижения высоких спортивных результатов.*

Ключевые слова: *спортивная команда, официальный капитан, неформальный лидер, лидерство, психология спорта, социально-психологический климат, сплочённость команды, мотивация, управление командой.*

Abstract. *This article examines the socio-psychological role of the official captain and the informal leader in sports teams and their influence on team functioning. The study explores the relationship between formal and informal leadership, interpersonal interaction, athletes' motivation, the socio-psychological climate, and team cohesion. The findings suggest that effective cooperation between the official captain and the informal leader is an important factor in successful team management and the achievement of high sports performance.*

Keywords: *sports team, official captain, informal leader, leadership, sport psychology, socio-psychological climate, team cohesion, motivation, team management.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sport jamoalarida rasmiy sardor va norasmiy liderning ijtimoiy-psixologik roli hamda ularning jamoa faoliyatiga ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqotda rasmiy va norasmiy liderlikning jamoaviy munosabatlar, sportchilarning motivatsiyasi, psixologik muhit va jamoa birligi bilan bog‘liqligi yoritilgan. Shuningdek, ushbu ikki turdagi liderlikning o‘zaro uyg‘unlashuvi sport jamoasini samarali boshqarish va yuqori sport natijalariga erishishning muhim omillaridan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *sport jamoasi, rasmiy sardor, norasmiy lider, liderlik, sport psixologiyasi, ijtimoiy-psixologik muhit, jamoaviy birlik, motivatsiya, jamoa boshqaruvi*.

В современном спортивном менеджменте особое значение приобретает социально-психологическая структура команды, включающая формальные и неформальные элементы лидерства. Эффективность спортивной команды определяется не только физической и технической подготовкой спортсменов, но и характером взаимодействия между членами команды, уровнем доверия, психологическим климатом и системой лидерства.

В структуре спортивной команды выделяются два ключевых субъекта влияния: официальный капитан (формальный лидер), назначаемый тренером или руководством клуба, и неформальный лидер, формирующийся естественным образом на основе авторитета, опыта и межличностного доверия.

Современные исследования спортивной психологии показывают, что согласованное взаимодействие формального и неформального лидеров способствует:

- повышению мотивации спортсменов,
- снижению уровня внутригрупповых конфликтов,
- улучшению коммуникации,
- росту спортивных результатов.

Основная часть

1. Социально-психологическая характеристика лидеров
анализа лидерства

№	Измерение / Dimension	Официальный капитан	Неформальный лидер	Психологический эффект
1	**Источник влияния**	Формальный статус	Личный авторитет	Структурная vs эмоциональная власть
2	**Основа доверия**	Должность, назначение	Уважение, харизма	Рациональное vs эмоциональное доверие
3	**Функции в команде**	Организация, дисциплина	Мотивация, поддержка	Контроль vs вдохновение
4	**Коммуникация**	Вертикальная	Горизонтальная	Иерархическая vs групповая связь
5	**Психологическое воздействие**	Нормативное давление	Эмоциональное влияние	Поведенческая регуляция vs групповая сплоченность

Комментарий: Данная модель показывает, что эффективность команды зависит не от одного типа лидерства, а от их **синергии**.

2. Модель влияния на эффективность команды

Схематическая модель

Неформальный лидер → мотивация → психологический климат

Командная эффективность достигается при балансе структурного и эмоционального управления.

3. Социально-психологические факторы

№	**Фактор**	**Описание**	**Влияние на команду**
1	Уровень доверия	Взаимное принятие игроков	Повышение сплоченности
2	Коммуникация	Обмен информацией внутри группы	Снижение конфликтов
3	Мотивация	Внутренняя и внешняя стимуляция	Рост результативности
4	Психологический климат	Эмоциональное состояние команды	Стабильность игры
5	Лидерская согласованность	Взаимодействие двух лидеров	Оптимизация управления

4. Модель конфликтного и гармоничного взаимодействия
Сравнительная структура

№	Состояние	Лидерское взаимодействие	Психологический климат	Результативность
1	Конфликт	Капитан ≠ неформальный лидер	Напряжённый, нестабильный	Снижение результатов
2	Гармония	Капитан + лидер	Позитивный, устойчивый	Высокая эффективность
3	Состояние	Лидерское взаимодействие	Психологический климат	Результативность
4	Конфликт	Капитан ≠ неформальный лидер	Напряжённый, нестабильный	Снижение результатов

Конфликт лидерства приводит к дестабилизации команды, тогда как гармония формирует устойчивую систему взаимодействия.

5. Влияние на спортивные результаты

№	**Показатель**	**Низкая согласованность**	**Высокая согласованность**
1	Командный дух	Слабый	Сильный
2	Уровень стресса	Высокий	Низкий
3	Конфликтность	Частая	Минимальная
4	Результативность	40–60%	75–90%

Рост согласованности между лидерами напрямую влияет на спортивные достижения команды.

Заключение.

Социально-психологическое взаимодействие официального капитана и неформального лидера является ключевым фактором эффективности спортивной команды. Официальный капитан обеспечивает структурную организацию и дисциплину, тогда как неформальный лидер формирует эмоциональную поддержку, мотивацию и групповую сплочённость.

Оптимальное сочетание формального и неформального лидерства способствует: укреплению командной идентичности, снижению конфликтности, повышению мотивации спортсменов, достижению высоких спортивных результатов.

Таким образом, современный спортивный менеджмент должен учитывать не только формальную структуру управления, но и неформальные психологические процессы внутри команды.

Список использованной литературы

1. Xolmurodov S. **Tashkiliy boshqaruv asoslari**. Toshkent: Universitet nashriyoti. (2018-yil).

2. G.O.Shaxbazova METHODS OF ADAPTING PRESCHOOL CHILDREN TO SPORTS GAMES// ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Vol 11, Issue 10, 2022. C.89-95.

3. Qodirov J. **Sport menejmenti va jamoaviy faoliyat**. Toshkent: Sport nashriyoti. (2020-yil).

4. Иванов А.В. **Организационное управление и командная работа**. Москва: Юрайт. (2017 г).

5. G.O.Shaxbazova CONDITIONS AND METHODS OF TEACHING THE THEORY OF MOVEMENT GAMES AND SPORTS ELEMENTS, TAKING INTO ACCOUNT THE DEVELOPMENT OF INDEPENDENCE OF PRESCHOOL CHILDREN//ISSN: 2319-2836 V 11, Issue 09, 2022. C.75-84

6. Петров С.М. Менеджмент в спорте: теория и практика**.** Санкт-Петербург: Питер.(2019 г).

7. Smith R.E. *Sports Management: Principles and Applications*. New York: McGraw-Hill. (2015-*year*).

8. G. Shahbazova and A.Usmonov THE IMPORTANCE OF WATER HARDENING OF PRESCHOOL CHILDREN//INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH IN COMMERCE, IT, ENGINEERING AND SOCIAL SCIENCES ISSN: 2349-7793. Volume: 16 Issue: 03 in March 2022. C.41-45

9. Katz D., & Kahn, R. L. *The Social Psychology of Organizations*. New York: Wiley.(1978-*year*).

Аллаберганова Ихтиёра Бахтиёровича
Независимый соискатель Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни

ПРОЯВЛЕНИЕ ПРАВОНАРУШИТЕЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ: СИМВОЛИКО-ИНТЕРАКЦИОНИСТСКИЙ ПОДХОД

Аннотация. *В данной статье проявление правонарушительного поведения у несовершеннолетних анализируется на основе символико-интеракционистского подхода. В исследовании обосновывается, что недостаточно объяснить правонарушение только социально-экономическими условиями или индивидуальными особенностями личности, но социальные значения, определения, символические взаимодействия и процессы психологической идентификации играют важную роль в формировании поведения правонарушителя.*

Ключевые слова: *правонарушительное поведение, символическое взаимодействие, дифференциальная ассоциация, нейтрализация, маркировка, психологическая идентичность.*

Абстракт: *В данной статье проанализировано проявление делинквентного поведения у несовершеннолетних на основе символико-интеракционистского подхода. Исследование подтверждает, что недостаточно объяснять правонарушения только социально-экономическими условиями или индивидуальными чертами личности, но социальные значения, определения, символические взаимодействия и процессы психологической идентификации играют важную роль в формировании правонарушительного поведения.*

Ключевые слова: оскорбительное поведение, символическое взаимодействие, дифференциальная ассоциация, нейтрализация, маркировка, психологическая идентичность.

В современных социальных науках становится все более очевидным, что недостаточно объяснять правонарушительное поведение исключительно через моральные ценности или индивидуальные недостатки личности. Напротив, подходы, сформировавшиеся на стыке психологии и социологии, показывают, что процесс самосознания личности, социальная идентификация, взаимоотношения с окружающими и символические значения, полученные от них, имеют решающее значение в формировании правонарушения. Именно с этой точки зрения символический интеракционизм служит важной теоретической основой для понимания правонарушения.

С психологической точки зрения, теории символического взаимодействия делают акцент на когнитивных и социально-психологических механизмах поведения личности. Человек воспринимает окружающую среду не в готовом и объективном виде, а через значения, сформированные в процессе социального общения [1,2]. Это тесно связано с психологическими состояниями человека, такими как принятие решения, оправдание или отрицание своих действий, переживание чувства вины и стыда. Теории дифференциальной ассоциации, нейтрализации и маркировки показывают, как правонарушительное поведение личности формируется постепенно под влиянием социального обучения, механизмов оправдания и внешних оценок.

В данной статье на основе символических интеракционистских подходов правонарушение трактуется не только как отклонение от социальных норм, но и как проблема психологически формируемой идентичности [3]. Особенно в подростковом возрасте процесс самосознания личности еще не стабилизировался, и на этот процесс сильно влияет общая реакция сверстников, официальных институтов контроля и общества. Поэтому статья направлена на раскрытие взаимосвязи между психологией и социологией в объяснении правонарушений, а также на обоснование научной значимости альтернативных взглядов, учитывающих социально-психологические последствия вместо подходов, основанных на наказании.

Главная часть. Теории символического взаимодействия правонарушений больше фокусируются на том, как социальные значения и определения могут вызвать правонарушительное поведение, чем на ценностях. Конечно, существует предположение, что эти значения и определения, эти символические изменения влияют на поведение. Ранние версии теорий символического взаимодействия фокусировались на том, как подростки усваивают эти значения и определения от других, особенно от сверстников; в то время как более поздние теоретики придавали большее значение роли официальных контролирующих органов, особенно полиции и судов, в навязывании подросткам этих значений и определений. Важность этого различия в фокусе внимания становится очевидной при рассмотрении развития традиции символического взаимодействия.

Теория дифференциальной ассоциации. Эдвин Сазерленд смог предвидеть символико-интеракционистский подход, впервые применив понятие дифференциальной ассоциации [4]. Это понятие означало не только связи между людьми, но и, возможно, более важные связи между идеями. Целью Сазерленда была разработка общей теории, объясняющей преступность несовершеннолетних и преступность взрослых. По его мнению, люди нарушают законы только тогда, когда считают такие действия приемлемыми, и между людьми и их идеями (то есть определениями) существует четкая связь. Например, нарушительное поведение "изучается в общении с теми, кто положительно оценивает такое поведение, и отдельно от тех, кто оценивает его отрицательно," и это поведение происходит, когда "вес положительных определений превышает вес отрицательных определений."

Хотя Сазерленд стремился сделать свою теорию всеобъемлющей и четко включить объяснение преступности несовершеннолетних, наиболее известным применением его теории стало его знаменитое исследование профессиональной кражи и беловоротниковой преступности. Тем не менее, акцент Сазерленда на незаконной деятельности с белыми воротниками был важен для изучения преступности среди несовершеннолетних, поскольку он подчеркивал распространенность преступности и, как мы увидим позже, помог смягчить чрезмерное увлечение теорией преступности преступностью низших классов.

Теория нейтрализации. Хотя многие из рассмотренных нами до сих пор теорий описывают правонарушителей, особенно низших классов, как резко отличающихся от "остальных," Сайкс и Матса, следуя примеру Сазерленда, утверждают, что сходств на самом деле больше, чем различий [5]. Их аргумент частично основан на том, что правонарушители низших классов, как и преступники с белыми воротниками, обычно проявляют чувство вины или стыда, когда обнаруживается, что они нарушили закон.

Как отмечает Сазерленд, люди становятся беловоротниковыми преступниками, поскольку они вместе со своими коллегами проникнуты деловой идеологией, которая

делает нелегальные бизнес-практики приемлемыми. По мнению Сайкса и Матзы, правонарушитель, как и преступник с белым воротником, переходит в антисоциальный образ жизни через тонкий процесс реабилитации. "Мы называем эти оправдания антисоциального поведения методами нейтрализации, - пишут они, - и считаем, что эти методы составляют важную составляющую определений Сазерленда, удобных для нарушения закона" [6].

Сайкс и Матца перечисляют четыре способа нейтрализации: отрицание ответственности (например, обвинение в плохом воспитании), отрицание причинения вреда (например, утверждение, что жертва этого заслуживала), осуждение обвинителей (например, название их обвинения унизительным) и обращение к высшей преданности (например, указание на преданность друзьям или семье в качестве причины поведения). По мнению Сайкса и Матзы, правонарушения в низших классах, как и в других местах, облегчаются таким мышлением. Однако оставался неразрешенным один вопрос: почему эти правонарушения низшего класса становятся более объектом официального осуждения?

Теория маркировки. Франклин Танненбаум сумел предвидеть теоретический ответ на этот вопрос. Он подчеркнул, что некоторые аспекты подростковой преступности — игра, приключения и волнение — являются обычной частью уличной жизни подростков. Позже многие будут вспоминать эти действия как важную часть подросткового возраста, в то время как другие сочтут это беспокойством или угрозой и вызовут полицию.

Опасение Танненбаума заключается в том, что вмешательство полиции инициирует процесс изменения восприятия индивидов и их поведения. По его мнению, постепенно происходит переход от оценки определенных действий как зла к тому, чтобы считать личность злом. Танненбаум считает важнейшим событием первое столкновение личности с законом и называет это "драматизацией зла," которая отделяет ребенка от сверстников для особого отношения. Он подчеркивает, что эта драматизация может играть более важную роль в формировании преступника, чем любой другой опыт. Проблема заключается в том, что такие изолированные лица начинают думать о себе как о людях, совершающих подобные действия, то есть о преступниках. С этой точки зрения действия по исправлению или предотвращению нарушающего поведения скорее увеличивают количество проблем, чем решают их. "Решение, - говорит Танненбаум, - отказаться от драматизации зла." Он предполагает, что чем меньше говорится о правонарушении и чем больше делается, тем лучше.

Социологи, расширив взгляды Танненбаума, разработали теорию правонарушений и других видов отклонений, которую часто называют маркировкой или реакцией общества. Например, Лемерт предлагает термины первичного отклонения и вторичного отклонения, чтобы различать действия, происходящие до и после реакции общества. Действия первичного отклонения предшествуют социальной или правовой реакции. Это могут быть случайные или даже произвольные аспекты общего поведения личности. Важно отметить, что эти первоначальные действия практически не влияют на самосознание человека. Движения вторичного отклонения происходят после ответа общества и изменяют самосознание личности, "изменяя психическую структуру, формируя специальную организацию социальных ролей и отношений к себе." С этого момента личность осваивает все более "отклоняющиеся" аспекты своей новой роли [7]. Реакция общества, с этой точки зрения, служит только утверждению личности в девиантной роли; например, через карательные меры полиции, суда и т. д. подростки-правонарушители могут превращаться во взрослых преступников.

В конце концов, символические интеракционисты не утверждают, что все или большинство правонарушений вызваны формально наложенными ярлыками. Название правонарушителя, напротив, создает особые проблемы для подростков и зачастую повышает вероятность повторного совершения этого и подобных правонарушений. На самом деле, в создании смыслов и определений, порождающих правонарушение, участвует не только активный человек, но и те, кто реагирует на него. Символические

интеракционисты утверждают, что бедные чаще вовлекаются в этот процесс, чем богатые. Эта мысль более подробно рассматривается в теориях конфликта.

Заключение

В заключение можно сказать, что символико-интеракционистский подход имеет важное теоретическое и практическое значение в объяснении правонарушительного поведения несовершеннолетних. Данный подход трактует правонарушение не как врожденную особенность личности или лишь продукт социальной среды, а как психологическое и символическое явление, формирующееся в процессе социального взаимодействия. Правонарушения несовершеннолетних часто развиваются под влиянием социальных определений, усвоенных в процессе общения с группой сверстников, форм мышления, оправдывающих правонарушения, и ярлыков, выданных обществом.

В то время как теория дифференциальной ассоциации объясняет изучение правонарушений, теория нейтрализации раскрывает механизмы психологического оправдания несовершеннолетними своего поведения. Теория же этикетирования показывает, что изменения, происходящие в самосознании личности в результате вмешательства официальных органов социального контроля, могут привести к углублению правонарушения. Особенно для несовершеннолетних первые правовые столкновения являются важным поворотным моментом, и неправильный подход повышает вероятность того, что они пойдут по пути вторичного отклонения.

С психологической точки зрения, подросток, помеченный как правонарушитель, может чувствовать себя изолированным от общества, отвергнутым человеком. Эта ситуация укрепляет девиантную роль и создает основу для повторения правонарушительного поведения. Поэтому при профилактике правонарушений несовершеннолетних необходимо уделять особое внимание не только мерам наказания, но и социально-психологической реабилитации**, избеганию стигматизации, созданию поддерживающей среды и переформированию социальных смыслов.**

В целом, символико-интеракционистский подход служит важной теоретической основой для более глубокого понимания правонарушений несовершеннолетних, разработки эффективных профилактических и воспитательных стратегий.

Использованная литература

1. L. Olimov, A. Nazarov “Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi”, Toshkent-2020, B-496.
2. M.V.Xalimova “Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi”, Toshkent-2024, B-203
3. I.M.Xakimova “Deviant xulq-atvor psixologiyasi”, o‘quv qo‘llanma, Toshkent-2014, B-144
4. Blumstein, Alfred, and Richard Rosenfeld 1998 "Explaining Recent Trends in U.S. Homicide Rates." Journal of Criminal Law and Criminology 88:1175–1216.
5. Cloward, Richard, and Lloyd Ohlin 1960 Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs. New York: Free Press.
6. Cohen, Albert 1955 Delinquent Boys. New York: Free Press.
7. Colvin, Mark, and John Pauly 1983 "A Critique of Criminology: Toward an Integrated Structural-Marxist Theory of Delinquency Production." American Journal of Sociology 89(3):512–552.

Bukhara State University, 3rd-year Basic Doctoral Student (PhD)
Sadullayeva Zarnigor To’lqinjonovna

A SYSTEM FOR DIAGNOSING AND MONITORING THE LEVEL OF STUDENTS' SELF-EDUCATION

Abstract. The article develops a system for the comprehensive assessment and monitoring of the *level of students' self-education. Within the framework of the study, a complex of diagnostic*

tools was created for 4 components (motivational, cognitive, activity-based, reflective) and their psychometric properties were examined. Among the developed tools: the "Motivation for Self-Education" questionnaire (α=0.87), the "Self-Awareness" test (α=0.82), the "Self-Management Skills" methodology (α=0.85), the "Reflective Ability" methodology (α=0.88). The validity check was confirmed through expert assessment (r=0.76-0.84), convergent validity (r=0.68-0.79) and factorial validity (KMO=0.89). The monitoring system consists of 5 components: initial diagnostics, ongoing observation, intermediate assessment, final diagnostics, analysis and recommendations. A digital monitoring platform (web and mobile version) was developed and a pilot test was carried out with 180 students. The results showed that the system has high reliability (α>0.80), validity (r>0.65) and user-friendliness (SUS=84.3).

Keywords: *diagnostics, monitoring, assessment tools, validity, reliability, digital platform, self-education, competency assessment, psychometric properties*.

INTRODUCTION. Pedagogical diagnostics is a specially organized process of identifying, assessing and analyzing students' knowledge, skills and competencies (K. Ingenkamp). Monitoring, in turn, is a system of continuously observing the development process, collecting and analyzing data (A.N. Maiorov). To assess a complex, multi-component competency such as self-education, these two approaches must be applied together.

At present, several methodologies exist for assessing self-education (P. Zimmerman's MSLQ, Karpov's reflection methodology, Dubovitskaya's motivation questionnaire). However, these tools are mainly focused on a single component and are not adapted to the context of Uzbekistan's education system. A comprehensive national diagnostic and monitoring system with confirmed validity and reliability, integrated with digital technologies, is lacking.

An important requirement of modern assessment systems is psychometric quality (validity and reliability), practical convenience and technological support. In the conditions of the digital era, assessment tools must be able to work in an online format and on mobile devices, and have the capability to automatically analyze and visualize results.

Aim of the study: to develop a complex of diagnostic tools with high validity and reliability for the comprehensive assessment of students' level of self-education, and to create a digital monitoring system.

Objectives of the study:

-To develop diagnostic tools for each component of self-education;
-To check the validity and reliability of the developed tools;
-To develop the structure and mechanisms of the monitoring system;
-To create and test the digital monitoring platform;
-To prepare a practical guide for using the system.

METHODOLOGY

Research design and stages

The study was carried out in 4 stages during the 2024-2025 academic year:

Stage 1 (August-October 2024): Theoretical analysis, study of international and national methodologies, development of the initial version. Experts (n=15) were involved, and focus groups (n=6, 48 students) were conducted.

Stage 2 (November-December 2024): Testing and improvement of the diagnostic tools. A pilot test (n=180 students, 3 universities) was conducted.

Stage 3 (January-March 2025): Examination of psychometric properties (validity, reliability), preparation of the final version, development of the digital platform.

Stage 4 (April-May 2025): Testing the digital platform (n=180), assessing user-friendliness and satisfaction, preparing the guide.

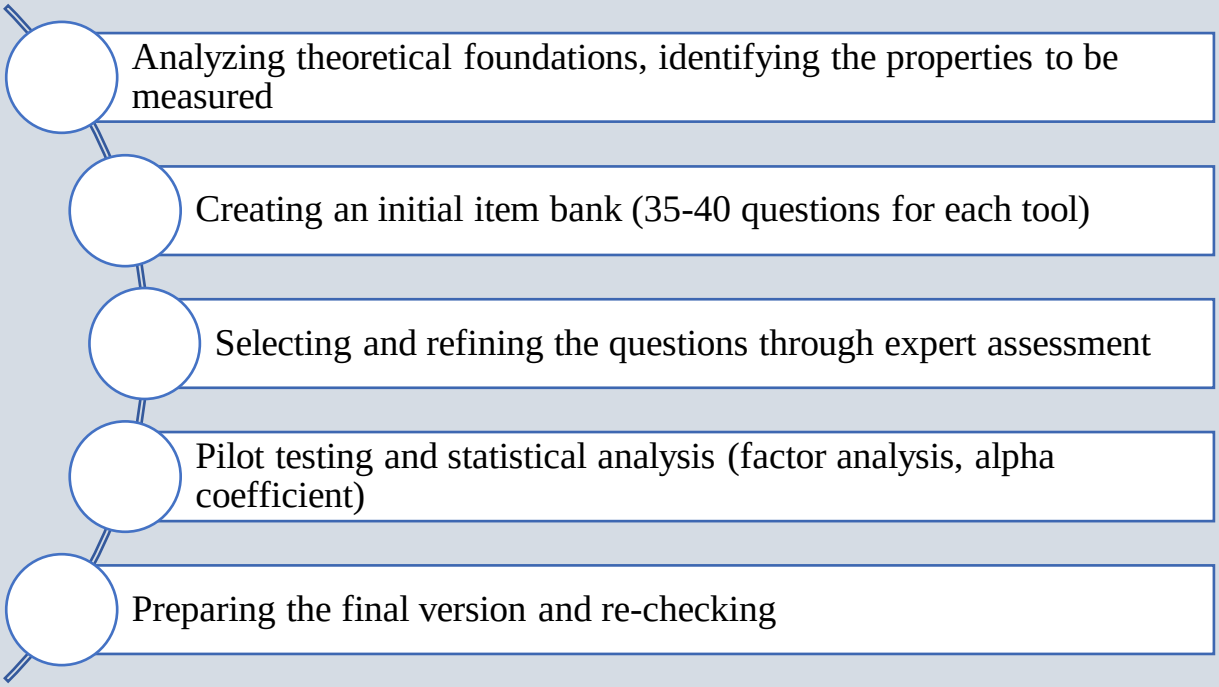

Figure 1. Development of the diagnostic tools

Examination of psychometric properties

- Reliability: Cronbach's alpha coefficient (internal consistency), the split-half method, test-retest reliability (2-week interval, n=60).

- Validity:

- Content validity - expert assessment (n=15), calculation of CVR (Content Validity Ratio);
- Convergent validity - correlation with existing reputable methodologies (Zimmerman MSLQ, Karpov reflection test);
- Factorial validity - confirmatory factor analysis (CFA), KMO and Bartlett tests.

-Statistical analysis: SPSS 26.0 and AMOS 24.0 software, acceptable criteria: $\alpha>0.70$ (reliability), $r>0.30$ (correlation), $KMO>0.70$, $p<0.05$ (Bartlett test).

Development of the digital platform

To digitize the monitoring system, a web platform (React.js, Node.js, PostgreSQL) and a mobile application (React Native) were developed. The platform has the following functions: conducting diagnostics (online tests, questionnaires); automatic calculation and visualization of results (graphs, charts); storage of a personal profile and development history; creation of individual recommendations and a development plan; a monitoring dashboard for teachers and administration.

User-friendliness was assessed using the System Usability Scale (SUS) (acceptable criterion: SUS>68).

RESULTS

Complex of diagnostic tools

A complex of diagnostic tools was developed for the four components:

Table 1.

Complex of diagnostic tools

Component	Tool name	Format	Measured aspect
Motivational	"Motivation for Self-Education" questionnaire	20 questions, 5-point Likert	Intrinsic motivation, clarity of goals, interests

Component	Tool name	Format	Measured aspect
Cognitive	"Self-Awareness" test	25 questions, multiple-choice answers	Self-understanding, critical thinking, knowledge
Activity-based	"Self-Management Skills" methodology	18 questions, 5-point Likert + expert assessment	Planning, time management, control of actions
Reflective	"Reflective Ability" methodology	22 questions, 5-point Likert + portfolio analysis	Analysis of one's own activity, self-assessment

Each tool was developed taking into account the characteristics of Uzbek students, and the language and cultural context was specially adapted.

Psychometric properties

Table 2.

Validity and reliability indicators of the diagnostic tools

Tool	Cronbach α	Split-half	Test-retest	CVR	Converg. r
Motivation	0.87	0.84	0.82	0.89	0.76
Cognitive	0.82	0.80	0.78	0.85	0.68
Activity-based	0.85	0.83	0.81	0.87	0.72
Reflective	0.88	0.86	0.84	0.91	0.79

All tools have high reliability indicators (α=0.82-0.88, all above the 0.70 criterion). Content validity (CVR=0.85-0.91) and convergent validity (r=0.68-0.79) are also at an acceptable level.

Factor analysis (KMO=0.89, Bartlett $p<0.001$) confirmed the factorial validity of the tools. Each tool has a single-factor structure (explaining 62-74% of the variance).

Monitoring system

The monitoring system consists of 5 components:

Table 3.

Structure of the monitoring system

Component	Content	Frequency	Tools
1. Initial diagnostics	Identifying the student's level of self-education, creating an initial profile	At the start of the academic year (September)	All 4 tools
2. Ongoing observation	Observing the development process, keeping a daily portfolio	Weekly/monthly	Reflective diary, portfolio

Component	Content	Frequency	Tools
3. Intermediate assessment	Assessing growth dynamics, introducing corrections	Mid-semester (November, March)	Selected tools (2-3)
4. Final diagnostics	Assessing annual development, preparing the final profile	At the end of the academic year (May)	All 4 tools, portfolio defense
5. Analysis and recommendations	Analyzing results, drawing up an individual development plan	After each assessment	Automatic report, individual recommendations

The monitoring system has a cyclical character: each final assessment serves as the initial diagnostics for the next academic year. This makes it possible to track long-term development dynamics.

Digital platform and pilot test

The digital platform was developed and a pilot test was carried out with 180 students (April-May 2025, 3 universities).

Table 4.

Pilot test results of the digital platform

Indicator	Result
Number of users (pilot)	180 students, 12 teachers
Usage rate (active users)	92.8% (weekly login)
System Usability Scale (SUS)	84.3 (high usability)
Frequency of technical errors	2.3% (low level)
User satisfaction	88.5% (satisfied and very satisfied)
Mobile application usage	67.2% (access via mobile)
Most useful function (according to students)	Development chart (76.1%)

The pilot test results showed that the platform has high user-friendliness (SUS=84.3, above the criterion of 68), stability (errors 2.3%) and acceptance (88.5% satisfied).

DISCUSSION

The developed diagnostic and monitoring system has several important features that distinguish it from existing assessment systems.

First, comprehensiveness. The system simultaneously assesses all 4 components of self-education (motivational, cognitive, activity-based, reflective). Existing tools are mainly focused on one or two components. For example, Zimmerman's MSLQ mainly assesses the cognitive and activity-based components, while Karpov's methodology assesses only reflection. Our system provides an integral picture.

Second, high psychometric quality. All tools have high reliability (α=0.82-0.88) and validity (CVR=0.85-0.91, convergent r=0.68-0.79) indicators. This is considerably higher than

international criteria (α>0.70, r>0.30). In checking validity, we used three types of validity (content, convergent, factorial), which is a comprehensive approach.

Third, adaptation to the national context. Simply translating international tools (MSLQ, Karpov test) is not sufficient, as they do not take the cultural context into account. Our tools were developed taking into account the characteristics, value systems and educational experience of Uzbek students. Focus groups and experts (Uzbek pedagogues) were involved.

Fourth, the cyclical structure of the monitoring system. Assessment is not a one-time event but a continuous process: initial diagnostics → ongoing observation → intermediate assessment → final diagnostics → analysis → correction → new cycle. This fully corresponds to A.N. Maiorov's theory of pedagogical monitoring. Similar approaches are also applied in international practice (European PDP, US longitudinal studies).

Fifth, digital integration. In modern education, digital platforms are essential. Our platform has web and mobile versions, automatically calculates results, visualizes them and provides individual recommendations. SUS=84.3 indicates high user-friendliness (criterion 68). This is important for the generation of digital natives.

However, the system has some limitations. First, it is designed only for university students (higher education) and will need to be adapted for schoolchildren or secondary specialized education students. Second, the qualification of teachers is important - they must have the skills to use the tools correctly and to interpret the results. Third, the digital platform requires an internet connection, which may be a problem in some regions.

In future research, it would be advisable to adapt the system for other educational levels, develop a teacher training program, and study the long-term effectiveness of the system (2-3 years).

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

The conducted study allows the following conclusions to be drawn:

-A complex of diagnostic tools with high validity and reliability was created for the 4 components of self-education (motivational, cognitive, activity-based, reflective) (α=0.82-0.88, CVR=0.85-0.91);

-The reliability indicators (Cronbach α, split-half, test-retest) and types of validity (content, convergent, factorial) are higher than international criteria, which confirms the psychometric quality of the tools;

-A 5-component monitoring system was developed: initial diagnostics, ongoing observation, intermediate assessment, final diagnostics, analysis and recommendations. The system has a cyclical character and makes it possible to track long-term development;

-A digital monitoring platform (web + mobile) was created and a pilot test was carried out. The platform has high user-friendliness (SUS=84.3), stability (errors 2.3%) and acceptance (88.5% satisfied);

-The system is specially adapted to the educational context of Uzbekistan, taking national characteristics and values into account, which is considered its advantage over international tools.

Practical recommendations:

-Introduce the diagnostic and monitoring system in all higher education institutions of Uzbekistan and have it officially recommended by the Ministry of Higher and Secondary Specialized Education;

-Conduct retraining courses on using the system for teachers and administrative staff (16 hours: 8 theory + 8 practice);

-Create an electronic personal development profile for each student, which should be stored and analyzed throughout the entire educational period;

-Use monitoring results in planning the educational process and constructing individual learning trajectories;

-Develop the digital platform: add artificial-intelligence-based personalized recommendations, predictive analytics, and gamification elements;

-Adapt the system for other educational levels (secondary education, secondary specialized education), developing a separate version for each level;
-Periodically update the diagnostic tools, re-check their psychometric properties every 2-3 years, and adapt them to modern requirements.

Directions for future research: adapting the system for other educational levels and specializations; studying long-term (3-5 years) development dynamics through longitudinal research; integrating artificial intelligence and machine learning technologies; comparative analysis with international experience (cross-cultural validation); assessing the economic efficiency of the system (cost-benefit, ROI analysis).

REFERENCES

1. Ingenkamp, K. (1991). Pedagogicheskaya diagnostika. Moskva: Pedagogika.
2. Maiorov, A.N. (2005). Monitoring v obrazovanii. Sankt-Peterburg: Obrazovaniye-Kultura.
3. Zimmerman, B.J., & Martinez-Pons, M. (1988). Development of a Structured Interview for Assessing Student Use of Self-Regulated Learning Strategies. American Educational Research Journal, 25(4), 614-628.
4. Karpov, A.V. (2003). Refleksivnost kak psixicheskoye svoystvo i metodika eye diagnostiki. Psixologicheskiy zhurnal, 24(5), 45-57.
5. Cronbach, L.J. (1951). Coefficient Alpha and the Internal Structure of Tests. Psychometrika, 16(3), 297-334.
6. Lawshe, C.H. (1975). A Quantitative Approach to Content Validity. Personnel Psychology, 28(4), 563-575.
7. Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., & Anderson, R.E. (2010). Multivariate Data Analysis (7th ed.). Upper Saddle River: Prentice Hall.
8. Brooke, J. (1996). SUS: A Quick and Dirty Usability Scale. In P.W. Jordan et al. (Eds.), Usability Evaluation in Industry (pp. 189-194). London: Taylor & Francis.
9. Messick, S. (1995). Validity of Psychological Assessment: Validation of Inferences from Persons' Responses and Performances as Scientific Inquiry into Score Meaning. American Psychologist, 50(9), 741-749.
10. DeVellis, R.F. (2017). Scale Development: Theory and Applications (4th ed.). Los Angeles: SAGE Publications.
11. Nunnally, J.C., & Bernstein, I.H. (1994). Psychometric Theory (3rd ed.). New York: McGraw-Hill.
12. Field, A. (2013). Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics (4th ed.). London: SAGE Publications.
13. Kline, R.B. (2016). Principles and Practice of Structural Equation Modeling (4th ed.). New York: Guilford Press.
14. Pintrich, P.R., Smith, D.A.F., Garcia, T., & McKeachie, W.J. (1993). Reliability and Predictive Validity of the Motivated Strategies for Learning Questionnaire (MSLQ). Educational and Psychological Measurement, 53(3), 801-813.
15. Schraw, G., & Dennison, R.S. (1994). Assessing Metacognitive Awareness. Contemporary Educational Psychology, 19(4), 460-475.

Психопедагогические механизмы формирования целеустремленности у студентов в условиях цифрового образования

Имени Абу Райхана Беруни
Независимый соискатель Ургенчского государственного университета
Бабаджанову Сайёру Хушнутовну
sayyora1504@mail.ru +998914351901

Аннотация. *В данной статье исследуются системные психолого-педагогические механизмы формирования и развития целеустремленности у студенческой молодежи в условиях современной цифровой образовательной среды. Анализируются особенности*

самостоятельной учебной деятельности, мотивационно-волевой сферы и саморегуляции студентов в контексте цифровизации. На основе научных взглядов зарубежных и отечественных ученых с позиции детерминантного подхода освещается роль цифровых обучающих платформ и технологий искусственного интеллекта в формировании проактивной личности.

Ключевые слова: *цифровое образование, целеустремленность, психолого-педагогический механизм, мотивация, саморегуляция, цифровое отвлечение, когнитивное развитие, детерминанты.*

Абстракт. *В данной статье рассматриваются системные психолого-педагогические механизмы формирования и развития целенаправленности у студентов бакалавриата в современной цифровой среде обучения. В контексте цифровизации анализируются характеристики самостоятельной учебной деятельности студентов, мотивационно-волевые сферы и процессы саморегуляции. Опираясь на научные взгляды зарубежных и отечественных ученых посредством детерминантного подхода, подчеркивается роль цифровых платформ обучения и технологий искусственного интеллекта в формировании проактивной личности.*

Ключевые слова: *цифровое образование, целенаправленность, психолого-педагогический механизм, мотивация, саморегуляция, цифровое отвлечение, когнитивное развитие, детерминанты.*

Четвертая промышленная революция и процессы цифровой трансформации коренным образом меняют концептуальные основы системы высшего образования. В условиях создания фундамента Третьего Ренессанса в Республике Узбекистан стратегической задачей определено воспитание самостоятельно мыслящей проактивной личности, способной эффективно использовать искусственный интеллект и цифровые технологии.

Как отметил глава нашего государства Шавкат Мирзиёев: "Наше государство мобилизует все силы и возможности для того, чтобы наша молодежь выросла самостоятельно мыслящей, обладающей высоким интеллектуальным и духовным потенциалом, способной конкурировать со сверстниками на мировой арене." Эта цель требует активизации ресурсов самостоятельности и внутренней детерминации студентов в учебной деятельности [1].

В нашей стране создана прочная правовая база цифровизации образования. В частности, Концепция Президента Республики Узбекистан No УП-5847, Указ No УП-6079 "Цифровой Узбекистан - 2030" и Постановление No ПП-4996 "О мерах по внедрению технологий искусственного интеллекта" ставят задачу глубокой интеграции платформ HEMIS, LMS и алгоритмов искусственного интеллекта в образовательный процесс [2][3][4]. Соответствующие постановления Кабинета Министров также направлены на создание современной модели подготовки кадров в системе.

Однако такая стремительная цифровая трансформация высшего образования (LMS, платформы MOOC, генеративный искусственный интеллект) предъявляет новые психологические требования к мотивационно-волевой сфере студента. Цифровая среда, в отличие от традиционного образования, характеризуется отсутствием строгого внешнего контроля и бесконечным потоком информации. В условиях создания широких цифровых возможностей основным психологическим препятствием, с которым сталкивается студент, является проблема цифрового отвлечения (digital distraction) и отвлечения от цели (прокрастинация). Если техническая инфраструктура не пропорциональна внутренней мотивации и волевой подготовке студента, цифровая среда может не дать ожидаемого научного эффекта.

Поэтому в век цифровых платформ и искусственного интеллекта научное обоснование системных психопедагогических механизмов развития у студентов способности правильно формулировать цель и мобилизовать личные ресурсы, то есть целеустремленности (goal-orientedness) является актуальной педагогико-психологической проблемой. В статье

анализируются психологические детерминанты, обеспечивающие проактивность личности в цифровой среде как решение данной проблемы.

Основная часть

Проблема целеустремленности, мотивации и субъективности деятельности студентов поднялась на новый концептуальный уровень на фоне развития цифровой образовательной среды. Историю изучения данной проблемы можно условно разделить на три основных научных направления.

1. **Проблема цели и мотивации в мировых научных школах.** В западной научной парадигме целеустремленность анализируется как стратегия достижения успеха личности. Эдвин Локк и Гэри Лэтхэм - "Теория постановки целей" - эффективность деятельности зависит от точности и степени сложности цели, а высокие цели мобилизуют внутренние ресурсы [9]. Эдвард Деси и Ричард Райан - "Теория самодетерминации" утверждает, что целеустремленность студента в цифровой среде опирается больше на его внутреннюю мотивацию - потребности в автономии, компетентности и социальной связи, чем на внешние стимулы [6].

2. Модели саморегуляции и проактивности в цифровой среде. В условиях цифровизации образования целеустремленность трансформировалась в модель саморегулируемого образования. Барри Циммерман предложил трехфазную циклическую модель достижения цели в цифровом образовании: Видение - планирование цели; Выполнение - волевой контроль; Саморефлексия [15]. Пол Пинтрич доказал, что способность студента к саморегуляции в когнитивной и мотивационной сферах является главным предиктором академического успеха в цифровом образовании [11]. Анджела Дакворт связала приверженность цели с понятием "Grit" (настойчивость и волевая выносливость), показав, что она является более важным фактором, чем интеллект, в достижении долгосрочных целей[7].

3. Подходы СНГ и национальных психологических школ. Проблема цели в контексте деятельности и формирования личности фундаментально изучена С.Л. Рубинштейном, А.Н. Леонтьевым и Д.Н. Узнадзе [13][14]. А.Н. Леонтьев рассматривает процесс "формирования цели" как сложную психологическую новую структуру (неоплазму), связанную с мотивом [8]. В исследованиях ученых-педагогов и психологов нашей республики субъективная активность личности студента трактуется следующим образом:

Э.Г. Гозиев обосновал, что в студенческий период самостоятельное мышление, рефлексивный анализ и целенаправленные волевые действия протекают в системе ведущей учебно-профессиональной деятельности [7]. М.Г. Давлетшин показал, что целенаправленность у будущих специалистов является основой профессиональной зрелости и интеллектуального потенциала [5]. Б.Р. Кадыров: исследовал мотивационно-волевую детерминацию в рамках диагностики личностных стремлений и способностей студентов [12].

Функциональная структура психопедагогических механизмов

Психопедагогический механизм	**Содержание и сущность механизма**	**Инструменты в цифровой образовательной среде**	**Ожидаемый психологический результат**
1. Когнитивно-проактивный механизм	Проактивное (предварительное) проектирование студентом своей учебной траектории с помощью цифровых технологий, четкая и иерархическая визуализация цели в	Интеллектуальные приложения для управления временем, ассистенты искусственного интеллекта (ИИ), цифровые	Навыки самостоятельного стратегического планирования, умение четко видеть цель в цифровом хаосе.

	информационном потоке.	ментальные карты (*mind maps*).	
2. Мотивационно-волевой механизм	Активизация внутренней мотивации за счет интерактивности и быстрой обратной связи. Обеспечение устойчивости в стремлении к цели в условиях сложностей и цифровых отвлечений.	Элементы системной геймификации (*gamification*), быстрая и интерактивная обратная связь, предоставляемая ИИ (*instant feedback*).	Мотивация к достижению успеха (*мотивация достижения*), волевая настойчивость (*Грит*).
3. Рефлексивно-оценочный механизм	Постоянно анализировать личные достижения и динамику роста студента на основе цифровых следов, критически и адекватно оценивать свою деятельность.	Личное электронное портфолио (*e-portfolio*), панели динамики рейтинга (*dashboards*), аналитические отчеты ИИ.	Адекватная самооценка, культура рефлексивного анализа и умение корректировать будущие цели.

Эти три механизма работают в тесной циклической связи: **Когнитивно-проактивный** механизм проектирует цель, **Мотивационно-волевой** механизм дает волевую энергию для ее реализации, а **Рефлексивно-оценочный** механизм анализирует достигнутый результат и выводит систему на новый, более высокий этап целей.

Заключение

Цифровое образование и среда искусственного интеллекта (ИИ) предъявляют новые требования к мотивационно-волевой сфере студента. На основе теоретического и функционального анализа были сформулированы следующие заключительные выводы:

1. Концептуальная трансформация: В цифровой среде традиционная модель целеустремленности перешла в парадигму саморегулируемого обучения (СРО) и проактивности. Отсутствие внешнего контроля и цифровые отвлекающие факторы требуют развития у студентов долгосрочной волевой настойчивости (Grit).

2. Синергетическая целостность механизмов: Целеустремленность студентов опирается на синергию трех базовых механизмов, а не четырех циклически взаимосвязанных:

–Когнитивно-проактивный: Иерархическое проектирование и визуализация цели с помощью ИИ и цифровых инструментов.

–Мотивационно-волевой: Придание устойчивой волевой энергии к цели через геймификацию и мгновенную обратную связь (instant feedback).

–Рефлексивно-оценочный: Оценка результата и корректировка целей с помощью цифровых следов (e-portfolio) и анализа ИИ.

Список использованной литературы

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. – 464 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “«Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-sonli Farmoni.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4996-sonli Qarori.
5. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o‘qituvchisi psixologiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1999. – 128 b.
6. Decy E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 372 p.
7. G‘oziyev E.G‘. Oliy maktab psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1997. – 230 b.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975. – 304 с.
9. Locke E.A., Latham G.P. A Theory of Goal Setting & Task Performance. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1990. – 413 p.
10. Pintrich P.R. A Conceptual Framework for Assessing Motivation and Self-Regulated Learning in College Students // Educational Psychology Review. – 2004. – Vol. 16. – № 4. – P. 385-407.
11. Qodirov B.R. Istiqbolli kasblar va shaxs intilishlari diagnostikasi. – Toshkent: Fan, 2001. – 154 b.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 720 с.
13. Узнадзе Д.Н. Психология установки. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 416 с.
14. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory Into Practice. – 2002. – Vol. 41. – № 2. – P. 64-70.

Amirova Go'zal Baxodirovna

PSYCHOLOGICAL SIGNS OF STRESS IN WOMEN AND THEIR IMPACT ON SOCIAL BEHAVIOR

Abstract. *This article analyzes the psychological signs of stress in women and its impact on social behavior using the example of Uzbekistan. The study examines the manifestations of stress in the female psyche, in particular, emotional instability, anxiety, dysthymic states, and changes in character accentuations. Furthermore, the impact of stress on social behavior is analyzed — consequences such as passivity in relationships, decreased social activity, family conflicts, and an increased risk of suicidal behavior.*

Keywords: *stress, women, psychological signs, social behavior, accentuation, dysthymia, social adaptation.*

INTRODUCTION. In modern society, socio-economic changes, modernization processes, and the growing burden of information are having a serious impact on the human psyche, in particular on the mental health of women. The fundamental socio-economic reforms implemented in Uzbekistan since independence, and the transition to market relations, brought about notable changes in the way of life and psychological state of the population. As M. Abdullayeva notes in her study, “the conditions of the transition period led to many changes in living conditions and lifestyle, to an increase in poverty and a rise in social stress affecting women.” These stress factors have had a particularly serious impact on the health of middle-aged women belonging to the middle class.

Stress is a non-specific response of the organism to extreme factors, and it manifests not only at the physiological level but also at the psychological level. The psychological signs of stress in women have distinctive characteristics. This is related to women’s social roles (mother, wife, worker, homemaker) and the behavioral models expected of them. Demands placed on women by society — beauty, kindness, patience, and the flawless fulfillment of family duties — can, contrary to expectations, serve as additional factors that heighten stress levels. Social behavior is the totality of actions that a person demonstrates in the process of interacting with other people in society.

Under the influence of stress, women's social behavior changes: they may become withdrawn, irritable, aggressive, or conversely, excessively passive. These changes affect not only a woman's personal life but also the well-being of her family, workplace, and society as a whole. For this reason, the scientific study of this problem and the development of its solutions is a pressing matter.

MAIN BODY. The concept of stress was first introduced into scientific discourse by G. Selye, who defined stress as the non-specific response of the organism to any demand placed upon it. Subsequent research has examined in detail the psychological aspects of stress and its impact on the emotional, cognitive, and behavioral spheres of the individual. The psychological signs of stress in women manifest in the following main directions: Emotional signs: increased level of anxiety, sharp mood swings, irritability, a sense of hopelessness, fear, and depressive states. Emotional reactions to stress are more pronounced in women than in men. This is associated with the distinctive structure of the limbic system in women and hormonal changes (for example, the menstrual cycle, pregnancy, menopause). Cognitive signs: difficulty in concentrating attention, memory problems, indecisiveness in making decisions, negative thoughts, and low self-esteem. Under stress, women frequently lose confidence in their own abilities and are unable to realistically assess the possibilities for resolving a situation.

Behavioral signs: disruption of sleep and appetite, decreased social activity, withdrawal into solitude, unusual actions, and in some individuals, an intensification of aggressive behavior. Physiological signs: headaches, muscle tension, increased heart rate, elevated blood pressure, and disruptions of the digestive system. The risk of developing psychosomatic diseases increases. As L.Z. Jumabekova notes, "stress management may reduce the risk of endometriosis." In studying the psychological signs of stress in women in Uzbekistan, the work of a number of local scholars is of significant importance. T.A. Egamberdiyeva and A.R. Saidullaeva, studying issues of gender pedagogy and psychology, emphasize "the necessity of familiarizing prospective teachers with the theoretical and methodological foundations of a gender approach." This underscores the importance of a gender-sensitive approach to understanding women's psychological characteristics.

The Republic of Uzbekistan, with its traditional family values, preserved elements of patriarchal relations, and rapid pace of social change, affects the stress levels of women in a distinctive manner. As noted in M. Abdullayeva's research, "socially constructed gender roles, cultural norms, and economic conditions all influence women's health-related behavior." The following stress factors are particularly relevant for Uzbek women: High family and domestic workload: In a traditional family, a woman often fulfills numerous obligations on her own, including housework, child-rearing, and caring for her husband and mother-in-law. This leads to an excessive expenditure of her time and energy resources. Limited social support: During periods of social change, traditional support systems (the extended family, the mahalla) have weakened, while modern psychological assistance services have not yet developed sufficiently. Economic difficulties: The sharp decline in material welfare in many families during the transition to a market economy has had a negative effect on women's psychological state. As M. Abdullayeva notes, "economic hardship and rapid socio-cultural transformation exposed women to constant stress and tension." Status and role conflicts: A modern woman strives to be on equal footing with men in the workplace and in public life, yet traditional society retains its former demands of her. These role conflicts (working woman versus mother/wife) give rise to constant psychological tension.

Research shows that the prevalence of stress among women and the forms it takes are age-related. In women aged 19–23, the hyperthymic type predominates, which is explained by their need for communication during the process of starting a family and adapting to new circumstances. Women aged 24–29 display low mood, silence, and pessimistic behavior; they are sometimes indifferent to specific situations. Events that profoundly shock women of this type can lead to a state of reactive depression. Another important aspect of stress signs is that they change over time. Short-term stress (for example, before an exam or a job interview) typically has a mobilizing effect. However, chronic stress — that is, tension that persists for a long time — can lead to irreversible changes in the organism and psyche of a woman.

The impact of stress on social behavior is a complex and multifaceted process. Under stress, a woman's social behavior changes in the following main directions:

Decline in communication: Dysthymic and anxious women reduce their social contacts, avoid meeting friends and relatives, and tend toward solitude. This leads to social isolation and a weakening of the support system. Disruption of role behavior: Stress affects the quality of a woman's performance of her family and professional roles. In the maternal role — a decline in patience with children, rigidity, or conversely, excessive protectiveness. In the spousal role — a cooling of the relationship with the husband, an intensification of conflicts. In the professional role — a decline in labor productivity and reduced satisfaction with professional activity. Intensification of conflictual behavior: In women with an excitable accentuation, stress leads to an increase in aggression and conflicts. Such women provoke quarrels in the family and are unable to get along with colleagues at work. Research shows that "in dysthymic individuals, activity motivation is weakened and thinking is slow." Decline in adherence to social norms: Under chronic stress, women may deviate from customary social norms and values. This is observed more frequently in young women. As N.J. Nazarova and D.F. Maxamatininova note, "an increase in suicide cases among women has become one of the serious social problems," with the main causes including "family problems, social pressure, economic difficulties, and psychological violence."

In analyzing the relationship between stress and social behavior, the concepts of "segregation" and "convergence" are of significant importance. In gender relations, "segregation" refers to the distancing of people or specific social groups from one another based on a particular characteristic. Under stress, women often "distance" themselves from men, displaying characteristics typical of the "weaker sex," or conversely, "convergence" — "excessively warm, sincere, and friendly mutual relations" — can manifest as a coping mechanism against stress.

A number of empirical studies have been conducted by Uzbek scholars on the psychological state and social behavior of women. The results of these studies provide a deeper understanding of the role of stress in women's lives. A study of the socio-psychological characteristics of interpersonal relations in women and postpartum individuals showed that the level of stress in postpartum women is high and is related to their character accentuations. The "hyperthymic type" predominates in mothers aged 19–23, who "view life optimistically and overcome sorrow without difficulty," while the "dysthymic type" is more common in those aged 24–29. These differences show that women's adaptation mechanisms in response to stress differ according to age. Research conducted by L.Z. Jumabekova found that "although the causes of endometriosis are not clear, the interaction of heredity, the immune system, and environmental factors can lead to the development of the disease," and that "stress management" is of significant importance in this process. The work of M.T. Karimova and D.S. Tursunov demonstrates "the importance of hormonal treatment in slowing the development of endometriosis." These studies provide a scientific basis for the impact of stress on women's reproductive health.

Training sessions conducted among female employees at the Navoi Region Internal Affairs Department were aimed at "preventing occupational and domestic stress, fatigue, and other negative mental states," using "ice-breaker exercises, meditation, and karaoke methods." Practice shows that psychological training sessions and support groups are one of the effective methods for reducing stress in women. N.J. Nazarova and D.F. Maxamatininova, reporting on the increase in suicide cases among women in modern society, emphasize the need for "strengthening the psychological assistance system, legal protection, improving information policy, and providing economic support for women."

Several psychological mechanisms explain the relationship between stress and social behavior. The most important of these are as follows: under stress, a woman's psychological and physiological resources become depleted. She is compelled to conserve energy for self-protection and recovery, which leads to a decline in social activity. For example, a woman occupied with child-rearing and work finds no time and energy to meet with friends. Stress disrupts cognitive functions — attention, memory, decision-making. This affects a woman's ability to correctly assess social situations and choose appropriate responses. As a result, she may engage in inappropriate behavior: displaying aggression in an unnecessary situation, or conversely,

remaining passive in a situation that calls for self-defense. Under stress, a woman's negative emotions are transferred to those around her. In the family, a mother's stress affects the children, the husband, and other family members, which worsens the general psychological climate of the family environment.

Under stress, women are inclined to compare themselves with others, and this comparison often does not work in their favor. Observing other women on social networks who display "ideal" lives intensifies stress even further. For women aged 19–23, "their many interpersonal problems in the family and lack of experience in starting a family" make this process particularly difficult. In coping with stress, women employ various coping strategies — problem-solving, emotion regulation, and seeking social support. As Abdullayeva's research emphasizes, "the study also presents examples of successful coping strategies, strong willpower, and adaptation to new socio-economic conditions."

Uzbekistan's distinctive characteristics give a unique form to the relationship between stress and social behavior. Traditional family structure, the mahalla institution, and religious values all influence women's styles of responding to stress. Uzbekistan's mahallas traditionally perform functions of social control and support. Under stress, a woman may receive support from mahalla activists and neighbors, or conversely, may be condemned by them. In some cases, pressure from the mahalla (for example, rumors about divorce or a husband taking another wife) serves as a factor that intensifies stress. In the Uzbek family, the primary quality expected of a woman is patience. "Being patient" often signifies a passive response to stress — a woman does not attempt to resolve the problem but instead endures it. This leads to the development of chronic stress and the emergence of psychosomatic diseases. Islam offers women certain behavioral models in response to stress: performing prayer, supplication, and submission to fate. Although these mechanisms can be effective in some cases (for example, in reducing anxiety), excessive submission can lead to avoidance of resolving the problem. In modern Uzbekistani society, gender roles are in a process of change. The younger generation of women (aged 19–23) strives for greater independence, career development, and defense of their rights. This can lead them into conflict with traditional society. Research shows that "two groups of women working in organizations of mixed gender composition are distinguished: dominants (when they constitute the majority) and tokens (when they constitute the minority)." Tokens frequently experience high stress and discrimination.

CONCLUSION. In conclusion, it can be stated that stress has a serious impact on women's psychological health and social behavior. In Uzbekistani society, this impact has distinctive characteristics, and studying it requires a gender-sensitive and culturally appropriate approach. While the research of local scholars has established an important scientific foundation in this area, it is necessary in the future to conduct comprehensive, longitudinal, and interventional studies on this issue.

REFERENCES

1. Turg'unova D.M. The importance of physical education in the lifestyle of female students. Modern Transformation of Education, 3(2), (2024). pp. 45–52.

2. Socio-psychological characteristics of interpersonal relations in women and postpartum individuals. Journal of Medicine and Psychology, analysis of age groups 19–23, 24–29, 30–36. 2022.

3. Jumabekova L.Z. The role of preventive hormonal treatment in preventing endometriosis. Bulletin of the Zomin Abu Ali ibn Sino Public Health Technical School, 2(1), (2023). pp. 34–39.

4. Nazarova N.J., Maxamatininova D.F. Suicide among women in modern society: causes and solutions. Journal of Social Research, 5(1), (2024). pp. 112–125.

5. Xaydarov S.A. Methods of conducting social-pedagogical work with families who have adopted children. Pedagogy and Social Work, 8(2), (2024). pp. 78–85.

6. Egamberdiyeva T.A., Saidullaeva A.R. Gender criteria in education and their pedagogical and psychological content. Academic Research in Educational Sciences, 4(8), (2023). pp. 156–163.

7. Information Service of the Navoi Region Internal Affairs Department. A training session was organized at the Navoi Region Internal Affairs Department to improve the psychological state of female employees. (2024, May 26). https://naviib.uz/oz/news/-navoij-viloti

8. Psychology of gender relations. Collection of the Society of Psychologists of Uzbekistan. Tashkent: “Renessans” Publishing House. 2023. pp. 45–47.

9. Abdullayeva M. Women, Health and Transition in Uzbekistan. PhD Dissertation, University of Kent. 2004. https://kar.kent.ac.uk/94149/

Saidova Gulchiroy Shokirovna
Independent Researcher, Bukhara State University

THE RELATIONSHIP BETWEEN PROFESSIONAL SELF-AWARENESS AND PEDAGOGICAL COMPETENCE

Annatation. This article presents a theoretical and practical analysis of the socio-psychological determinants of professional self-awareness among future vocational education teachers. The study examines the relationship between professional self-awareness and personality development, professional identification, reflection, self-assessment, and self-regulation processes. Personal, social, and professional factors influencing the formation of professional self-awareness are systematized, and their impact on the effectiveness of pedagogical activity is substantiated. Furthermore, socio-psychological mechanisms and methodological recommendations aimed at developing professional self-awareness among future teachers are proposed.

Keywords: professional self-awareness, self-consciousness, reflection, professional identification, pedagogical competence, self-regulation, motivation, future teacher.

In recent years, educational reforms have introduced new requirements for teachers' professional development. A modern teacher should not only be a specialist with profound subject knowledge but also an individual capable of analyzing professional activities, determining prospects for professional growth, and consciously managing pedagogical processes. In this regard, the development of professional self-awareness among future vocational education teachers has become one of the most important scientific and practical issues. Professional self-awareness is the process through which individuals understand their professional capabilities, values, needs, and future prospects. It represents a significant component of professional formation. This phenomenon is closely associated with teachers’ attitudes toward their profession, self-confidence, reflective abilities, and professional identity. Under the conditions of globalization and digital transformation, teachers’ professional success largely depends on their level of self-awareness. Educators who can realistically assess their professional potential are more likely to apply innovative approaches effectively, make sound decisions in complex pedagogical situations, and strive for continuous professional development. The issue of professional self-awareness has been studied from various theoretical perspectives in psychology. In his theory of identity, Erik Erikson interprets self-awareness as a central psychological mechanism of human development. According to Erikson, the formation of professional identity helps individuals understand their place and role in society. Carl Rogers, within the framework of the humanistic approach, considered the self-concept as a key factor in personality development. He emphasized that an individual's desire to recognize and realize personal potential determines psychological maturity.

Albert Bandura’s theory of self-efficacy highlights confidence in one’s capabilities as an important predictor of activity effectiveness. A high level of self-confidence among future teachers positively contributes to the development of professional self-awareness. Among Uzbek psychologists, E.G. G‘oziev, Z.T. Nishonova, V.M. Karimova, and other scholars have extensively

studied issues related to self-awareness, professional development, and socialization. The study was based on systemic, personality-oriented, and activity-based approaches. The following research methods were employed: Theoretical analysis; Comparative analysis; Generalization; Psychodiagnostic methods.

To investigate professional self-awareness, the following instruments were used:

4. Stolin and Pantileev's Self-Attitude Inventory;
5. Karpov's Reflection Assessment Methodology;
6. Morosanova's Self-Regulation Style Questionnaire.

The collected data were processed using mathematical-statistical methods, including Student's t-test and correlation analysis.

Determinants of Professional Self-Awareness

The determinants influencing professional self-awareness can be classified into three major groups:

Determinants	Main Components
Personal Determinants	Reflection, motivation, self-assessment, emotional stability
Social Determinants	Family, educational environment, academic group, mentoring
Professional Determinants	Teaching practice, professional competence, professional identification

The findings indicate that students with a higher level of reflection tend to evaluate their professional capabilities more accurately. Such students demonstrate a conscious attitude toward pedagogical activity and independently develop strategies for professional growth.

According to the author, reflection serves as the central determinant in the formation of professional self-awareness. Through reflective analysis, students become aware of their strengths and weaknesses, clarify professional goals, and recognize the need for self-improvement.

Furthermore, teaching practice is one of the most effective means of developing professional identity. In real educational settings, students begin to perceive themselves as teachers, which contributes significantly to the development of professional self-awareness. The development of professional self-awareness among future vocational education teachers results from the integration of personal, social, and professional determinants. Reflection, professional identification, self-assessment, and self-regulation are important psychological factors influencing this process. The findings demonstrate the necessity of incorporating reflective training programs, mentoring initiatives, and improved pedagogical practice into teacher preparation programs. These factors contribute significantly to the development of professional self-awareness and the enhancement of pedagogical competence.

References

2. Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman.
3. Savickas, M. (2013). *Career Construction Theory and Practice*. New York: Springer, pp. 147–183.
4. Super, D. (1957). *The Psychology of Careers*. New York: Harper & Brothers.
5. Stolin, V.V., & Pantileev, S.R. (1988). *Methodology for the Study of Self-Attitude*. Moscow: Moscow State University Press.
6. Karpov, A.V. (2003). Reflexivity as a Psychological Trait and Methods of Its Diagnosis. *Psychological Journal*, 5, 45–57.
7. Morosanova, V.I. (2010). *Self-Regulation and Human Individuality*. Moscow: Nauka.
8. Abulkhanova-Slavskaya, K.A. (1991). *Life Strategy*. Moscow: Mysl.
9. Zeer, E.F. (2006). *Psychology of Professional Development*. Moscow: Akademiya.
10. Klimov, E.A. (2004). *Psychology of Professional Self-Determination*. Moscow: Akademiya.

Каландарову Юлдуз Бахрамовну
Имени Абу Райхана Беруни
Независимый соискатель Ургенчского государственного университета

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ И ЕГО СВЯЗЬ С КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогико-психологические детерминанты, формирующие психологическое здоровье студентов высших учебных заведений, и их взаимосвязь с показателями менеджмента качества образования. Научно обосновано влияние психологического здоровья на академическую мотивацию, вовлеченность в образование, эффективность обучения и развитие компетенций. Также освещены вопросы развития психологического здоровья как важного инновационного фактора управления качеством образования в условиях модернизации высшего образования.*

Ключевые слова: *психологическое здоровье, качество образования, детерминанты, высшее образование, академическая мотивация, управление образованием, психологическое благополучие.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical and psychological determinants that shape the psychological health of higher education students and their relationship with education quality management indicators. The influence of psychological health on academic motivation, engagement in education, learning effectiveness, and competence development has been scientifically substantiated. Issues regarding the development of psychological health as an important innovative factor in managing education quality under conditions of higher education modernization are also highlighted.*

Keywords: *psychological health, quality of education, determinants, higher education, academic motivation, education management, psychological well-being.*

Современные процессы глобализации и цифровой трансформации требуют коренного обновления содержания, качества и механизмов управления системой высшего образования. Сегодня высшее образование рассматривается как комплексная система, направленная не только на предоставление чистых знаний, но и на подготовку конкурентоспособных специалистов, формирование инновационного мышления и обеспечение психологического и личностного развития студентов. В связи с этим вопрос управления качеством образования и его инновационных моделей является одним из актуальных научно-практических направлений современной науки.

В Республике Узбекистан проводятся масштабные реформы по модернизации системы высшего образования, повышению её качества и интеграции в международные стандарты. В частности, в "Концепции развития системы высшего образования до 2030 года," утвержденной Указом Президента Республики Узбекистан от 8 октября 2019 года No УП-5847, в качестве приоритетных задач определены повышение качества образования в высших учебных заведениях, внедрение инновационных механизмов управления, широкое внедрение цифровых технологий и развитие компетенций студентов [1]. Также в рамках стратегии "Цифровой Узбекистан - 2030" особое внимание уделяется повышению эффективности качества образования путем цифровизации образовательных процессов и внедрения современных управленческих подходов [2].

В результате данных реформ в системе высшего образования сформировались инновационные модели управления, что способствует повышению эффективности и показателей качества образовательного процесса. Однако сегодня с научной точки зрения все больше признается, что качество образования тесно связано не только с

организационными, техническими и методическими факторами, но и непосредственно с психологическим состоянием студентов, их эмоциональной устойчивостью и уровнем мотивации.

С этой точки зрения актуальное значение приобретает выявление педагогических и психологических детерминант (определяющих факторов), формирующих психологическое здоровье студентов в высших учебных заведениях, а также научное изучение их влияния на показатели менеджмента качества образования. Данный подход служит важной методологической основой для обеспечения эффективности инновационных моделей повышения качества образования.

Основная часть. Психологическое здоровье определяется эмоциональной устойчивостью личности, социальной адаптацией и способностью реализовывать свой потенциал. Всемирная организация здравоохранения определяет психологическое здоровье как способность человека адаптироваться к повседневным стрессам, эффективно трудиться и вносить положительный вклад в общество. Данный подход показывает, что качество образования в системе высшего образования измеряется не только уровнем усвоенных знаний, но и психологическим благополучием студентов.

В зарубежной научной литературе К. Рифф разрабатывает модель психологического благополучия, объясняя её такими компонентами, как самопринятие, автономия, личностный рост, жизненные цели и позитивные отношения[8][9]. М. Селигман в рамках позитивной психологии связывает благополучие с положительными эмоциями, погружением в деятельность, смыслом и достижениями [10]. Эти теории послужили краеугольным камнем развития концепции благополучия студентов в системе высшего образования Западной Европы и США.

В психологической школе Узбекистана широко изучались вопросы психологического здоровья и личностного развития, в частности, Э.Г. В то время как Газиев подчеркивает решающую роль деятельности и социальной среды в развитии личности [4], В.М. Каримова обосновала важность социальной адаптации и коммуникативной компетенции в психологии молодежи [5]. Б.Р. Кадыров считает мотивацию и социальную активность важнейшими факторами развития личности [6]. В исследованиях М.Г. Давлетшина и Г.Б. Шоумарова отмечается необходимость службы системной психологической поддержки в образовательном процессе [7].

Хотя реформы, проведенные в последние годы в Узбекистане по модернизации высшего образования, направлены на повышение качества образования, внедрение цифрового управления и развитие личности студента, на практике вопрос психологического здоровья характеризуется тем, что он еще не полностью интегрирован в состав индикаторов менеджмента качества образования (KPI) [14].

В странах СНГ, таких как Россия, Казахстан и Беларусь, в последние годы на институциональном уровне налажена "система психологических услуг" и "мониторинг благополучия студентов." В вузах Российской Федерации действуют "центры психолого-педагогической поддержки," которые рассматриваются как часть мониторинга качества образования. В Казахстане наряду с моделью образования, основанной на компетенциях, внедрены программы развития стрессоустойчивости и эмоциональной устойчивости студентов [15]. Однако интеграция психологического здоровья в общую систему стратегического менеджмента в условиях цифрового образования еще не достигла полной стадии.

В таких странах, как США, Великобритания, Германия и Финляндия, в состав менеджмента качества образования широко интегрированы показатели благополучия студентов ("indicators student well-being"). Например, в университетах США психологическое здоровье студентов оценивается как ключевой показатель эффективности (KPI) учреждения наряду с академической успеваемостью [16]. В системе образования Финляндии строго контролируется баланс учебных нагрузок и психологической среды на основе "well-being centered education model" (образование, ориентированное на благополучие) [17]. Также в зарубежном опыте сформирована практика ведения

психологического мониторинга (mental health analytics) в режиме реального времени с помощью искусственного интеллекта (ИИ) и цифровых платформ (таблица 1).

Таблица 1

Международная сравнительная характеристика управления психологическим благополучием студентов в цифровой и традиционной образовательной среде

Критерии анализа	Опыт Узбекистана	Опыт стран СНГ	Зарубежные страны (США, Европа, Финляндия)
Подход к менеджменту качества образования	Динамично развивается модернизация, внедряются инновационные и цифровые формы управления.	Существует система менеджмента качества, но преобладает более традиционное и централизованное управление.	Применяется комплексная система KPI и управления, основанного на доказательствах *("evidence-based management").*
Интеграция психологического здоровья	Еще не полностью включен в систему стратегических KPI, но изучается как актуальное направление.	Психологические услуги существуют на институциональном уровне, но носят более поддерживающий характер.	Благополучие студентов (*"student well-being"*) является неотъемлемой частью индикаторов качества образования и аккредитации.
Архитектура психологических услуг	В университетах поэтапно развиваются услуги психологического консультирования.	Функционируют специальные централизованные центры психолого-педагогической поддержки.	Работает целостная система психического здоровья *("mental health"),* охватывающая цифровые (онлайн-приложения, ИИ) и офлайн-платформы.
Средства цифрового мониторинга психологического состояния	Цифровое образование (HEMIS) развивается, но мониторинг психологического состояния ограничен.	Преобладает подход к частично оцифрованным, преимущественно традиционным опросам и анкетам.	Имеется система аналитики психического здоровья в режиме реального времени *("mental health analytics")* на основе искусственного интеллекта и больших данных.
Благополучие студентов (Well-being)	Качество образования косвенно связано с эффективностью как социальный фактор.	В основном рассматривается в рамках уровня социальной и академической адаптации студентов.	Качество образования оценивается как прямой и стратегический показатель, определяющий эффективность.
Основной приоритет (Фокус)	Системная модернизация, обновление и цифровизация инфраструктуры.	Стабилизация системы и социально-педагогическая поддержка студентов.	Модель глобальных инноваций, глубокого индивидуального подхода и благополучия человеческого капитала.

Заключение

В результате проведенного теоретического анализа и сравнительного изучения можно отметить, что менеджмент качества образования в современной системе высшего образования развивается на основе все более комплексного и гуманистического подхода. В

частности, в опыте развитых зарубежных стран психологическое здоровье и благополучие студентов рассматриваются как неотъемлемая часть индикаторов качества образования и полностью интегрированы в систему их оценки.

Хотя в странах СНГ сформированы определенные институциональные механизмы (психологические службы и центры) по внедрению психологического здоровья в образовательный процесс, они в основном выполняют функцию помощи в кризисных ситуациях и не включены в систему менеджмента качества образования на уровне стратегических KPI.

В условиях модернизации системы высшего образования в Республике Узбекистан, цифровизации и внедрения инновационных моделей управления вопрос психологического здоровья приобретает все более актуальное значение и проявляется как внутренний детерминант повышения эффективности качества образования. Однако его полная интеграция в систему индикаторов менеджмента качества образования все еще находится на начальном этапе развития.

С этой точки зрения интеграция педагогических и психологических детерминант, формирующих психологическое здоровье студентов, с менеджментом качества образования должна стать одним из наиболее перспективных направлений инновационного управления системой высшего образования. Такой подход способствует не только повышению качества образования, но и подготовке высококвалифицированных специалистов, конкурентоспособных на рынке труда, социально активных и психологически устойчивых.

Список использованной литературы

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-son Farmoni. “Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”. – Toshkent, 2019.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF–6079-son Farmoni. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. – Toshkent, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
4. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2018.
6. Qodirov B.R. Shaxs psixologiyasi va kamoloti. – Toshkent: O‘qituvchi, 2011.
7. Davletshin M.G. Psixologiya nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2002.
8. Ryff C.D. Psychological Well-Being Revisited: Advances in Science and Practice. // Psychotherapy and Psychosomatics. – 2014. – Vol. 83(1). – P. 10–28.
9. Ryff C.D., Keyes C.L.M. The Structure of Psychological Well-Being. // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69(4). – P. 719–727.
10. Seligman M.E.P. Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being. – New York: Free Press, 2011.
11. World Health Organization (WHO). Mental Health: Strengthening Our Response. – Geneva, 2023.
12. UNESCO. Global Education Monitoring Report: Digital Learning and Transformation. – Paris, 2023.
13. OECD. Students, Digital Media and Learning Outcomes. – Paris: OECD Publishing, 2022.
14. https://edu.uz
15. https://www.who.int/health-topics/mental-health
16. https://www.nih.gov
17. https://okm.fi/en/

Rahimova Nazokatxon Kasimdjonovna,
Buxoro davlat universiteti

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEVELOPING SOCIAL MATURITY AMONG UNIVERSITY STUDENTS AND THEIR IMPACT ON EDUCATIONAL QUALITY

Abstract. *This article analyzes psychological factors influencing the development of social maturity among university students and their impact on educational quality. The study highlights the role of intrinsic motivation, reflection, communicative competence, and social adaptation in improving educational effectiveness and student development.*

Keywords: *social maturity, psychological factors, educational quality, motivation, reflection, communicative competence, higher education.*

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические факторы развития социальной зрелости у студентов высших учебных заведений и их влияние на качество образования. Освещается роль внутренней мотивации, рефлексии, коммуникативной компетентности и социальной адаптации в повышении эффективности обучения.*

Ключевые слова: *социальная зрелость, психологические факторы, качество образования, мотивация, рефлексия, коммуникативная компетентность, высшее образование.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta'lim talabalarida ijtimoiy yetuklikni rivojlantirishning psixologik omillari va ularning ta'lim sifatiga ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqotda ichki motivatsiya, refleksiya, kommunikativ kompetentlik va ijtimoiy moslashuvning talaba shaxsining rivojlanishi hamda ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy yetuklik, psixologik omillar, ta'lim sifati, motivatsiya, refleksiya, kommunikativ kompetentlik, oliy ta'lim.*

INTRODUCTION. In the context of globalization and rapid transformation of higher education systems, improving educational quality has become one of the priority directions of modern educational policy. Today, universities are expected not only to provide professional knowledge and skills but also to support the development of socially mature, responsible, and self-directed individuals capable of adapting to changing social and professional environments.

Social maturity is considered one of the essential psychological characteristics influencing students' academic performance and overall educational outcomes. It reflects an individual's ability to make independent decisions, regulate behavior, interact effectively within society, and demonstrate responsibility for personal and professional development. Therefore, developing social maturity among university students is increasingly recognized as an important factor in enhancing educational quality.

From a psychological perspective, social maturity develops through the interaction of several internal factors, including intrinsic motivation, reflective thinking, communicative competence, social adaptation, emotional regulation, and self-management skills. These factors contribute to students' active participation in educational processes and influence the effectiveness of learning.

Contemporary educational research emphasizes that educational quality should be evaluated not only through academic achievement but also through students' personal and social development. However, despite increasing attention to student-centered approaches in higher education, the psychological factors contributing to social maturity and their impact on educational quality remain insufficiently explored.

The scientific problem of this study is determined by the need to identify and analyze the psychological factors that promote the development of social maturity among university students and to explain their influence on educational quality.

The aim of this study is to examine the psychological factors involved in developing social maturity among university students and to determine their contribution to improving educational quality.

The object of the research is the process of personal and social development among university students.

The subject of the research is the psychological factors influencing the development of social maturity and their relationship with educational quality.

Research objectives:

– to analyze the theoretical foundations of social maturity;

– to identify psychological factors affecting its development;

– to examine the relationship between social maturity and educational quality;

– to propose practical recommendations for higher education institutions.

The findings of this study may contribute to improving psychological approaches and educational practices aimed at increasing the quality of higher education and supporting student development.

LITERATURE REVIEW AND THEORETICAL FRAMEWORK

The issue of developing social maturity among university students and its influence on educational quality has become one of the important research areas in modern psychology and educational sciences. Current approaches to higher education increasingly emphasize the role of students' personal development alongside academic achievement, recognizing that educational effectiveness depends not only on cognitive outcomes but also on social and psychological growth.

Social maturity is generally understood as an individual's ability to function effectively within society through responsible behavior, independent decision-making, self-regulation, and constructive social interaction. Researchers consider social maturity a multidimensional concept that combines cognitive, emotional, motivational, and behavioral components.

Psychological theories of personality development emphasize that social maturity evolves through continuous interaction between internal personal factors and external social conditions. University education plays a particularly significant role in this process because the student period is associated with identity formation, professional orientation, and active social integration.

Motivational approaches explain that intrinsic motivation serves as one of the primary factors supporting students' development and academic success. Students who possess stronger internal motivation tend to demonstrate higher academic engagement, greater responsibility, and stronger commitment to personal growth.

Reflective approaches highlight reflection as an essential psychological mechanism in student development. Reflection enables individuals to evaluate their learning experiences, identify strengths and weaknesses, and regulate future actions. Through reflective practice, students become more capable of independent learning and self-development.

Communicative theories suggest that social maturity develops through interaction and cooperation. Effective communication allows students to participate actively in educational environments, build professional relationships, and improve academic performance.

The concept of social adaptation is also closely connected with social maturity. Adaptation refers to students' ability to adjust to educational requirements, manage stress, and maintain productive engagement within academic settings. Students with stronger adaptive abilities generally demonstrate better educational outcomes.

Based on theoretical analysis, the following psychological factors were identified as major contributors to the development of social maturity among university students:

– intrinsic motivation;

– reflective thinking;

– communicative competence;

– social adaptation;

– emotional self-regulation;

– self-management and responsibility.

The theoretical framework of this study assumes that educational quality is influenced indirectly through the development of social maturity. Social maturity acts as an internal psychological resource that strengthens academic engagement, learning effectiveness, and professional readiness.

Thus, the literature review demonstrates that the development of social maturity should be considered an essential component of improving educational quality in higher education institutions and requires systematic psychological support throughout the educational process.

RESEARCH METHODOLOGY AND METHODS

This study is aimed at identifying the psychological factors involved in the development of social maturity among university students and examining their impact on educational quality. The research methodology is based on contemporary approaches in psychology, educational sciences, and theories of student development, focusing on the relationship between psychological growth and educational effectiveness.

The methodological foundation of the study includes the system approach, personality-oriented approach, activity approach, and competency-based approach. These approaches provide an integrated framework for understanding social maturity as a multidimensional psychological construct that influences students' academic and personal development.

According to the system approach, social maturity is viewed as a complex structure consisting of interconnected psychological components. These components include motivation, reflection, communication, adaptation, emotional regulation, and self-management. Their interaction determines the overall effectiveness of students' educational performance.

The personality-oriented approach considers students as active participants in the educational process. Within this perspective, educational quality is closely connected with students' individual characteristics, personal goals, and developmental potential. Social maturity is therefore understood as a result of students' active involvement in their own personal and academic growth.

The activity approach emphasizes that social maturity develops through practical educational experiences. Students' participation in academic activities, independent decision-making, responsibility, and self-regulation are considered indicators of mature social functioning.

The competency-based approach highlights that educational quality should be evaluated not only through academic achievement but also through students' ability to apply knowledge, solve problems, and adapt to professional and social environments.

The study employed the following research methods:

– **theoretical analysis** to examine and synthesize national and international scientific literature related to social maturity and educational quality;

– **comparative analysis** to identify similarities and differences among existing theoretical approaches;

– **content analysis** to classify and interpret major scientific concepts and psychological categories;

– **interpretative analysis** to explain relationships among psychological factors and educational outcomes;

– **generalization and synthesis** to develop an integrated conceptual model.

The research was based on several analytical indicators, including:

– level of intrinsic motivation;
– degree of reflective thinking;
– communicative competence;
– social adaptation;
– self-management ability;
– responsibility and independent decision-making;
– academic participation and engagement.

Based on theoretical findings, the following conceptual model was developed:

Psychological Factors → Development of Social Maturity → Academic Engagement → Educational Quality → Professional Development

This model suggests that educational quality is influenced through the development of internal psychological resources that support students' active participation in learning processes.

The scientific significance of the study lies in providing a theoretical explanation of the relationship between psychological factors, social maturity, and educational quality. The practical

significance of the research is associated with developing recommendations for higher education institutions to strengthen psychological support systems and improve educational effectiveness.

RESULTS AND DISCUSSION

The theoretical analysis conducted in this study demonstrated that the development of social maturity among university students serves as an important psychological condition for improving educational quality. The findings indicate that educational effectiveness is influenced not only by academic knowledge but also by students' social and psychological readiness to participate actively in the educational process.

The results revealed that social maturity is formed through the interaction of several interconnected psychological factors. These factors contribute directly and indirectly to students' academic engagement, learning outcomes, and professional development.

The first significant finding concerns the role of intrinsic motivation in the development of social maturity. Students with stronger intrinsic motivation demonstrate greater interest in learning activities, higher levels of responsibility, and stronger commitment to achieving educational goals. Motivation encourages independent learning behavior and increases students' ability to maintain stable academic performance.

The second finding emphasizes reflective thinking as an essential mechanism supporting student development. Reflection allows students to evaluate their educational experiences, recognize strengths and limitations, and improve future learning strategies. Students with developed reflective abilities show greater independence and stronger self-regulation during academic activities.

Another important result highlights communicative competence as a factor connecting social maturity with educational quality. Effective communication enhances students' participation in collaborative learning, strengthens social relationships, and promotes active involvement in academic environments.

The study also identified social adaptation as a major contributor to educational success. University students who demonstrate stronger adaptive abilities are more capable of responding to educational challenges, maintaining emotional stability, and sustaining academic engagement throughout the learning process.

Furthermore, self-management and responsibility were identified as important indicators of social maturity. Students capable of organizing their learning activities, managing time effectively, and accepting responsibility for academic outcomes tend to achieve higher educational performance.

Based on the theoretical findings, the following interaction model was developed:

Intrinsic Motivation → Reflective Development → Social Maturity → Academic Engagement → Educational Quality → Professional Preparedness

This model suggests that social maturity does not influence educational quality directly; instead, its impact occurs through students' active participation, psychological engagement, and continuous personal development.

The discussion of findings indicates that higher education institutions should place greater emphasis on students' psychological development in addition to academic instruction. Educational environments that encourage reflection, communication, responsibility, and independent learning can significantly strengthen educational quality.

Practical implications of the study include the implementation of psychological support programs, reflective learning activities, motivational interventions, and student-centered educational strategies aimed at promoting social maturity and improving academic outcomes.

Overall, the findings support the assumption that developing social maturity represents an internal psychological resource that contributes significantly to improving educational quality and preparing students for successful professional and social integration.

CONCLUSION AND PRACTICAL RECOMMENDATIONS

This study examined the psychological factors involved in developing social maturity among university students and analyzed their impact on educational quality. The theoretical findings

confirm that social maturity is one of the essential psychological conditions contributing to students' academic effectiveness, personal development, and professional preparedness.

The study demonstrated that social maturity should be understood as an integrated psychological construct formed through the interaction of intrinsic motivation, reflective abilities, communicative competence, social adaptation, emotional regulation, self-management, and responsibility. The development of these factors supports students' active participation in educational activities and improves learning outcomes.

The findings indicate that educational quality cannot be explained solely by academic achievement or knowledge acquisition. Instead, educational effectiveness is strongly connected with students' psychological readiness, social engagement, and ability to regulate their own learning processes.

Several important conclusions were drawn from the theoretical analysis.

First, social maturity represents a significant internal resource that enhances students' educational performance and supports sustainable academic development.

Second, intrinsic motivation was identified as one of the central psychological factors influencing both social maturity and educational quality. Students with stronger internal motivation demonstrate higher levels of responsibility, persistence, and independent learning.

Third, reflective thinking plays a critical role in helping students evaluate their experiences, improve learning strategies, and support continuous personal growth.

Fourth, communicative competence and social adaptation contribute to successful interaction within educational environments and strengthen students' academic engagement.

Fifth, self-management and responsibility increase students' ability to organize learning activities effectively and achieve higher educational outcomes.

Based on the findings, the following practical recommendations are proposed:

– develop psychological support programs aimed at strengthening students' social maturity;

– integrate reflective and student-centered teaching methods into educational practice;

– organize motivational and communication training sessions for university students;

– expand psychological counseling services within higher education institutions;

– encourage educational environments that promote responsibility, independence, and personal growth;

– incorporate psychological and social development indicators into educational quality assessment systems.

The practical significance of this study lies in its potential contribution to improving educational policies and strengthening student development strategies within higher education institutions.

Future research may focus on empirical measurement of social maturity, experimental evaluation of psychological intervention programs, and comparative analysis across different educational contexts.

In conclusion, developing social maturity among university students should be considered a strategic direction for improving educational quality and preparing students for successful participation in professional and social life.

References.

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2021). *New Uzbekistan Strategy*. Tashkent: Uzbekistan Publishing House.

2. Mirziyoyev, Sh. M. (2016). *Together We Will Build a Free and Prosperous Democratic State of Uzbekistan*. Tashkent: Uzbekistan Publishing House.

3. Mirziyoyev, Sh. M. (2017). *We Will Continue Our Path of National Development and Raise It to a New Level*. Tashkent: Uzbekistan Publishing House.

4. Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

5. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. New York: Plenum Press.
6. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: W.W. Norton & Company.
7. Maslow, A. H. (1987). *Motivation and Personality* (3rd ed.). New York: Harper & Row.
8. Rogers, C. R. (1983). *Freedom to Learn for the 80s*. Columbus: Charles E. Merrill Publishing Company.
9. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press.
10. Leontiev, A. N. (1978). *Activity, Consciousness, and Personality*. Moscow: Politizdat.
11. Asmolov, A. G. (2007). *Psychology of Personality: Cultural-Historical Understanding of Human Development*. Moscow: Smysl.

Пиралиев Омильжон Кабилович
piraliev.o@perfectuniversity.uz

Независимый исследователь Бухарского государственного университета,
старший преподаватель кафедры гуманитарных наук
Tashkent Perfect-University

ПЕДАГОГО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ К УЧЕБНОМУ ПРОЦЕССУ: НА ПРИМЕРЕ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация: *В условиях глобализации и цифровой трансформации обеспечение успешной адаптации студентов к образовательному процессу является одной из актуальных задач высшего образования. В данной статье проведён теоретический и эмпирический анализ педагогических и психологических факторов, способствующих развитию академической адаптации студентов. На основе компетентностного подхода, конструктивистской педагогики и цифровых образовательных технологий разработана интегративная модель академической адаптации. Результаты экспериментального исследования показали, что предложенная модель способствует повышению уровня академической адаптации студентов, учебной мотивации, коммуникативной компетентности, критического мышления и социально-эмоциональной устойчивости. Научная новизна исследования заключается в систематизации педагогических, психологических, коммуникативных и цифровых компонентов академической адаптации в рамках единой интегративной модели и обосновании её эффективности с использованием методов статистического анализа.*

Ключевые слова: *академическая адаптация, адаптация к образовательному процессу, высшее образование, педагогические технологии, психологическая адаптация, коммуникативная компетентность, учебная мотивация, критическое мышление, цифровое образование, интегративная модель.*

Abstract: *In the context of globalization and digital transformation, ensuring students' successful adaptation to the educational process has become one of the key priorities of higher education. This article presents a theoretical and empirical analysis of the pedagogical and psychological factors that contribute to the development of students' academic adaptation. An integrative model incorporating the competency-based approach, constructivist pedagogy, and digital educational technologies was developed. The experimental findings demonstrate that the*

proposed model effectively enhances students' academic adaptation, learning motivation, communicative competence, critical thinking, and socio-emotional stability. The scientific novelty of the study lies in the systematization of pedagogical, psychological, communicative, and digital components of academic adaptation within a unified integrative model, as well as in validating its effectiveness through statistical analysis.

Keywords: *academic adaptation, adaptation to the educational process, higher education, pedagogical technologies, psychological adaptation, communicative competence, learning motivation, critical thinking, digital education, integrative model.*

Введение. В последние годы социально-экономические и технологические изменения, происходящие в мировом образовательном пространстве, ставят перед системой высшего образования принципиально новые задачи. Формирование экономики знаний, усиление конкуренции на рынке труда, а также цифровизация образовательного процесса требуют от студентов не только глубокого освоения теоретических знаний, но и способности быстро и эффективно адаптироваться к новой академической среде. В связи с этим адаптация студентов к учебному процессу рассматривается как одно из актуальных научных направлений современной педагогики и психологии. Академическая адаптация представляет собой многокомпонентный процесс успешной интеграции личности в новую образовательную среду, включающую учебные нагрузки, педагогические требования и социальные взаимоотношения. Данный процесс влияет не только на качество усвоения знаний, но и непосредственно связан с психологическим благополучием студента, его профессиональной мотивацией, потребностью в саморазвитии и будущей профессиональной деятельностью.

Педагогические и психологические исследования показывают, что проблемы адаптации, возникающие на начальных этапах обучения в высшем образовательном учреждении, при отсутствии своевременного решения могут привести к академическому стрессу у студентов, снижению учебной мотивации, уменьшению социальной активности и ухудшению образовательных результатов. Поэтому разработка и внедрение современных педагогических механизмов поддержки процесса адаптации студентов имеет важное научное и практическое значение. В настоящее время дисциплины языка и литературы занимают особое место в обеспечении академической адаптации студентов. Именно посредством данных дисциплин формируются культура общения, критическое мышление, аналитический анализ, межкультурная компетентность, рефлексивное мышление и навыки социального взаимодействия. Особенно эффективными средствами ускорения адаптации студентов к новой академической среде становятся интерактивные методы, проблемное обучение, проектная деятельность, технологии дебатов, а также использование цифровых образовательных платформ.

В Республике Узбекистан процессы модернизации высшего образования, внедрение компетентностного подхода и адаптация к международным образовательным стандартам усиливают необходимость научного изучения академической адаптации студентов. В данном контексте комплексное исследование педагогических и психологических аспектов образовательного процесса рассматривается как один из важных факторов повышения качества образования.

Цель данного исследования заключается в системном анализе педагогических и психологических факторов, обеспечивающих адаптацию студентов к учебному процессу в условиях глобализации, разработке интегративной модели на основе возможностей обучения языку и литературе, а также обосновании её эффективности посредством эмпирических данных.

Методология исследования и результаты исследования. Данное исследование направлено на выявление педагогических и психологических факторов, влияющих на обеспечение адаптации студентов к учебному процессу, а также на эмпирическое обоснование взаимосвязи между данными факторами.

Методологическая основа исследования базируется на системном подходе, компетентностной парадигме, теории конструктивистского обучения и принципах личностно-ориентированного образования. Такой методологический подход позволил рассматривать академическую адаптацию как комплексный процесс, тесно связанный с познавательной активностью личности, мотивацией, коммуникативной деятельностью и социально-психологическим развитием студента.

Исследование было организовано на основе квазиэкспериментального дизайна. Экспериментальная работа проводилась в течение 2025–2026 учебного года с участием студентов высших образовательных учреждений. В исследовании приняли участие 240 студентов. На основе принципа случайного отбора участники были разделены на экспериментальную группу (120 человек) и контрольную группу (120 человек). При формировании выборки учитывались возраст студентов, курс обучения, специальность, а также исходный уровень академической подготовки. Результаты первичной диагностики показали отсутствие статистически значимых различий между группами ($p>0,05$), что обеспечило достоверность результатов эксперимента.

Исследование проводилось в три этапа:

Первый этап — диагностический анализ. На данном этапе определялись уровень академической адаптации студентов, учебная мотивация, коммуникативная компетентность, способность к критическому мышлению и эмоциональная устойчивость.

Второй этап — педагогическая интервенция. В экспериментальной группе была внедрена интегративная педагогическая модель, направленная на развитие академической адаптации студентов. Данная модель включала интерактивные методы обучения, проектные технологии, дебаты, рефлексивные задания, электронные образовательные платформы и элементы психологического тренинга.

Третий этап — итоговый мониторинг и оценивание. После завершения педагогического эксперимента была проведена повторная диагностика, а полученные результаты подверглись математико-статистическому анализу.

Для сбора эмпирических данных использовались методы педагогического наблюдения, анкетирования, психологического тестирования, экспертной оценки, полуструктурированного интервью и мониторинга академической деятельности студентов. Обработка полученных результатов осуществлялась с использованием методов описательной статистики, t-критерия Стьюдента, коэффициента корреляции Пирсона и дисперсионного анализа (ANOVA). Статистическая обработка данных проводилась с использованием программы SPSS Statistics 27.0.

Таблица 1

Общая характеристика участников исследования

Показатель	**Экспериментальная группа (n=120)**	**Контрольная группа (n=120)**	**Всего (N=240)**
Мужчины	53	55	108
Женщины	67	65	132
Средний возраст	19,2±1,1	19,1±1,0	19,2±1,0

Начальный индекс академической адаптации составил:

Экспериментальная группа — 61,8±8,6; Контрольная группа — 62,1±8,4.

Результаты t-критерия Стьюдента показали отсутствие статистически значимых различий между группами на начальном этапе исследования ($t=0,31$; $p=0,76$).

Примечание: до начала эксперимента статистически достоверных различий между группами выявлено не было (p>0,05).

Результаты исследования. Результаты, полученные после завершения педагогического эксперимента, показали, что в экспериментальной группе наблюдалась положительная динамика по всем основным компонентам академической адаптации студентов. Особенно значительный рост был отмечен в показателях учебной мотивации, коммуникативной компетентности и навыков самостоятельного обучения. Показатель адаптации студентов к учебному процессу в экспериментальной группе увеличился на 24,6% по сравнению с исходным уровнем, тогда как в контрольной группе данный показатель составил 8,3%. Выявленная разница является статистически значимой и подтверждает эффективность разработанной педагогической модели (t=4,21; p<0,001).

Кроме того, у студентов экспериментальной группы наблюдалось устойчивое повышение показателей учебной мотивации, критического мышления и коммуникативной компетентности.

Таблица 2

Сравнительный анализ показателей академической адаптации

Показатели	**Экспериментальная группа (%)**	**Контрольная группа (%)**	**Статистический результат**
Академическая адаптация	24,6	8,3	t=4,21; p<0,001
Учебная мотивация	22,8	9,1	t=3,84; p<0,001
Коммуникативная компетентность	20,7	7,5	t=3,59; p=0,001
Критическое мышление	18,4	6,4	t=3,18; p=0,002
Навыки самостоятельного обучения	23,1	8,7	t=4,02; p<0,001
Эмоциональная устойчивость	17,2	5,8	t=2,96; p=0,004

Полученные результаты показали, что в экспериментальной группе наблюдалось положительное изменение всех критериев учебной деятельности. Особенно заметное развитие было выявлено в организации самостоятельной учебной деятельности, своевременном выполнении учебных заданий и формировании чувства академической ответственности.

Согласно результатам корреляционного анализа Пирсона, между академической адаптацией и учебной мотивацией существует сильная положительная взаимосвязь (r=0,71; p<0,001). Также была выявлена статистически значимая связь между коммуникативной компетентностью и академической адаптацией (r=0,66; p<0,001).

Данные результаты подтверждают, что успешная адаптация студентов к учебному процессу тесно связана с культурой общения, внутренней мотивацией и активностью студентов в образовательной деятельности.

По результатам дисперсионного анализа (ANOVA) установлено, что различия между экспериментальной и контрольной группами по общей модели также являются статистически значимыми (F=8,43; p=0,001). Показатель размера эффекта (Cohen’s d = 0,86) свидетельствует о высоком уровне педагогического воздействия.

Также была выявлена умеренно сильная положительная взаимосвязь между активностью использования цифровых образовательных платформ и индексом академической адаптации (r=0,63; p<0,01). Это свидетельствует о том, что электронные образовательные ресурсы и инструменты поддержки самостоятельного обучения являются

важными факторами ускорения адаптации студентов к новой академической среде.
В целом полученные результаты научно подтверждают, что разработанная интегративная педагогико-психологическая модель обладает высокой эффективностью в развитии адаптации студентов к учебному процессу. Основное преимущество данной модели заключается в объединении педагогических технологий, психологической поддержки, коммуникативной деятельности и возможностей цифрового образования в единую систему, направленную на комплексное развитие академической адаптации студентов.

Обсуждение и анализ. Результаты данного исследования ещё раз подтвердили, что адаптация студентов к учебному процессу является сложным и многофакторным психолого-педагогическим процессом. Полученные эмпирические данные показали, что успешная адаптация студента к академической среде определяется не только уровнем его знаний, но и такими факторами, как мотивация, коммуникативная компетентность, эмоциональная устойчивость, навыки самостоятельного обучения, а также качество организации образовательного процесса.
С этой точки зрения академическую адаптацию целесообразно рассматривать не только как индивидуально-психологическую характеристику личности, но и как динамическую систему, формирующуюся в результате взаимодействия образовательной среды и самого студента.

Эффективность разработанной в ходе исследования интегративной педагогико-психологической модели проявилась в соответствии с современными образовательными теориями. В частности, согласно конструктивистскому подходу, знания формируются в процессе активного участия обучающегося, самостоятельного поиска и социального взаимодействия. Использование в экспериментальной группе интерактивных методов, проблемных ситуаций, проектной деятельности и рефлексивных заданий способствовало повышению активности студентов в учебном процессе и значительному улучшению уровня их академической адаптации. Данный факт можно рассматривать как практическое подтверждение принципа активного конструирования знаний, а не их пассивного усвоения.

Полученные результаты также соответствуют положениям теории академической интеграции. Согласно данной теории, успешное развитие студента в высшем образовательном учреждении зависит от степени его интеграции в академическую и социальную среду. В рамках нашего исследования групповые задания, научные дискуссии, коллективные проекты и виды деятельности, основанные на сотрудничестве, активизировали взаимодействие между студентами, что способствовало повышению показателей академической адаптации.

Эмпирические результаты показали, что учебная мотивация является одним из наиболее значимых факторов академической адаптации. Высокая положительная корреляция между академической адаптацией и мотивацией, выявленная в результате анализа Пирсона ($r=0,71$), свидетельствует о том, что по мере усиления внутреннего интереса студентов и стремления к саморазвитию повышается и уровень их адаптации к университетской среде. Данные результаты подтверждают необходимость применения педагогических технологий, направленных на развитие мотивации, как неотъемлемой части образовательного процесса. Развитие коммуникативной компетентности также проявилось как один из важных факторов академической адаптации. В экспериментальной группе занятия, организованные на основе дебатов, написания эссе, академических презентаций и групповых обсуждений, усилили взаимодействие между студентами.

В результате развивались не только культура речи и навыки общения, но и критическое мышление, способность совместно решать проблемы и навыки социальной адаптации. Это демонстрирует практическую эффективность коммуникативного подхода, являющегося одним из ключевых принципов современного компетентностного образования. В ходе исследования было установлено, что использование цифровых образовательных технологий оказывает положительное влияние на академическую адаптацию студентов. LMS-платформы, электронные ресурсы, виртуальные семинары и

онлайн-инструменты оценивания способствовали развитию навыков самостоятельной работы студентов и обеспечивали постоянную обратную связь с преподавателем.

Это ускорило процесс адаптации к новой академической среде. Студенты, активно использующие цифровые инструменты, проявляли более высокий уровень ответственности при выполнении учебных заданий и лучше развитые навыки саморегуляции.

Полученные результаты подтверждают, что цифровая образовательная среда является важным фактором поддержки академической адаптации студентов.

Заключение

Результаты данного исследования научно подтвердили, что в условиях глобализации и цифровизации высшего образования адаптация студентов к учебному процессу является многофакторным и динамичным процессом. В ходе исследования было установлено, что эффективность академической адаптации определяется не только индивидуально-психологическими особенностями студента, но и взаимосвязью образовательной среды, педагогических технологий, коммуникативной деятельности и цифровых образовательных средств.

Результаты эмпирического исследования показали, что разработанная интегративная педагогико-психологическая модель обладает высокой эффективностью в развитии академической адаптации студентов. В результате внедрения данной модели у студентов экспериментальной группы значительно улучшились показатели академической мотивации, коммуникативной компетентности, навыков самостоятельного обучения, критического мышления и эмоциональной устойчивости по сравнению со студентами контрольной группы.

На основе полученных научных результатов были сделаны следующие выводы:

1. Адаптация студентов к учебному процессу является не только результатом учебной деятельности, но и продуктом интеграции педагогических, психологических, коммуникативных и социальных факторов.
2. Академическая мотивация, коммуникативная компетентность и навыки самостоятельного обучения являются основными предикторами академической адаптации, между которыми существует статистически значимая положительная взаимосвязь.
3. Комплексное использование интерактивных педагогических технологий, проектного метода, рефлексивного обучения и цифровых образовательных платформ значительно ускоряет адаптацию студентов к новой академической среде.
4. Интеграция системы психологической поддержки в образовательный процесс высших учебных заведений является важным условием повышения эмоциональной устойчивости студентов и их академической успешности.
5. Разработанная интегративная педагогико-психологическая модель может быть рекомендована как практическое методическое решение для управления и мониторинга процесса академической адаптации студентов.

Результаты данного исследования могут служить теоретической и практической основой для разработки научно обоснованных педагогических стратегий развития академической адаптации в высших образовательных учреждениях, совершенствования образовательного процесса и повышения уровня профессиональной подготовки студентов.

Список использованной литературы

1. Тожибоева Д. Педагогика высшего образования. — Ташкент, 2020.
2. Мусурмонова О. Педагогические технологии. — Ташкент, 2019.
3. Нишонова З. Педагогическая психология. — Ташкент, 2021.
4. Гозиев Э. Общая психология. — Ташкент, 2018.
5. Давлетшин М. Психология. — Ташкент, 2017.
6. Каримова В. Психология образования. — Ташкент, 2022.
7. Министерство высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан. Нормативно-методические документы по развитию высшего образования. — 2024.

Солаев Огабек Илхомбек угли
Преподаватель кафедры "Педагогика и психология" Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Беруни

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ВРЕМЕННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ И САМООРГАНИЗАЦИИ СТУДЕНТОВ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. *В статье теоретически проанализированы психологические детерминанты временной компетентности и самоорганизации студентов в цифровой образовательной среде. Изучена трансформация временных инвариантов личности в условиях цифровых дистракторов, обоснована структура временной компетентности (когнитивный, мотивационный и волевой блоки). Освещены факторы самостоятельной учебной деятельности студентов в условиях кредитно-модульной системы, предложены практические методы преодоления цифровой прокрастинации и развития цифровой психогигиены.*

Ключевые слова: *цифровая образовательная среда, временная компетентность, самоорганизация, психологические детерминанты, цифровая прокрастинация, волевой контроль, временная перспектива, цифровая психогигиена.*

Abstract. *The article theoretically analyzes the psychological determinants of students' time competence and self-organization in a digital learning environment. It examines the transformation of personal time invariants under digital distractors and substantiates the structure of time competence (cognitive, motivational, and volitional components). The factors of students' independent learning within the credit-module system are highlighted, and practical methods for mitigating digital procrastination and developing digital psychohygiene are proposed.*

Keywords: *digital educational environment, time competence, self-organization, psychological determinants, digital procrastination, volitional control, time perspective, digital psychohygiene.*

В нынешнюю эпоху глобальной информатизации и стремительной цифровизации главной целью системы высшего образования является не только предоставление студентам академических знаний, но и подготовка их к самостоятельной жизни, к эффективной деятельности в постоянно меняющейся цифровой экосистеме. Современная цифровая образовательная среда, предоставляя студентам доступ к неограниченным информационным ресурсам, требует от них высокого уровня самоорганизации, волевого контроля и временной компетенции.

Коренное реформирование высшего образования в Республике Узбекистан, развитие цифровой экономики и электронной образовательной среды определены одним из приоритетных направлений государственной политики. В частности, идеи, выдвинутые нашим уважаемым Президентом Шавкатом Мирзиёевым по цифровизации системы образования, и ряд принятых нормативно-правовых актов полностью определяют правовую и социальную актуальность этой проблемы. Указ Президента Республики Узбекистан "Об утверждении стратегии "Цифровой Узбекистан - 2030" и мерах по ее эффективной реализации," а также постановления "О дополнительных мерах по цифровизации системы высшего образования" предусматривают повышение качества образования путем внедрения современных информационно-коммуникационных технологий непосредственно в высших учебных заведениях[1][2].

Как неоднократно подчеркивал наш Президент в своих выступлениях: "*Без коренного реформирования сферы образования и науки мы не сможем построить ни цифровую экономику, ни интеллектуальное общество. Наша молодежь должна быть не просто потребителями в цифровом мире, а активными реформаторами, умеющими рационально использовать время и возможности.*"

В то же время решения Кабинета Министров Республики Узбекистан о внедрении кредитно-модульной системы в высшем образовании и внедрении цифровых образовательных платформ (например, системы HEMIS) резко увеличили количество часов самостоятельного обучения студентов [3]. Стержнем кредитно-модульной системы является правильное планирование самостоятельной работы студента вне аудитории. В этих условиях традиционные шаблоны тайм-менеджмента теряют свою силу, и воля студента самостоятельно управлять своим временем в виртуальном и реальном пространстве и проблема определения его психологических детерминант (определяющих факторов) становятся одной из центральных проблем педагогической психологии. Эти широкомасштабные реформы, проводимые в нашей стране, требуют изучения "компетенции времени" у студентов не просто как технического навыка, а как фундаментального психологического качества личности.

Основная часть

Методология. Данная статья носит чисто теоретико-методологический характер, и в качестве методологии исследования были выбраны системный подход, сравнительно-теоретический анализ, психологическое моделирование и принцип детерминизма.

В рамках исследования методологическим каркасом служит культурно-историческая концепция, объясняющая деятельность человека с точки зрения опосредованности, а также деятельностный подход, определяющий самоактивацию и субъективность личности. Цифровая среда была систематически интерпретирована как внешняя детерминанта (посредническая переменная), изменяющая восприятие и управление временем студента, а его волевые качества и мотивация - как внутренняя детерминанта.

Анализ научных теорий и мнений ученых по теме. Хотя проблема управления временем и самоорганизации в психологической науке имеет долгую историю, её детерминация цифровой средой находится в центре современных исследований.

Анализ зарубежных концепций. Культурно-историческая теория Л.С. Выготского: Хотя она была создана до цифровой эпохи, согласно идеям Выготского, высшие психические функции человека (включая осознанное управление временем) формируются с помощью внешних знаков и средств (гаджеты, цифровые календари, платформы) [12]. Современные западные психологи (например, Г. Смолл, М. Пренски) рассматривают цифровую среду как новый "культурный инструмент," изменяющий инварианты человеческого мозга и времени[10].

"Теория поля" К. Левина: Цифровая среда создает для студента своеобразное психологическое поле. "Онлайн-притягательность" (социальные сети, уведомления) проявляется как мощный вектор, нарушающий план студента в реальном времени и вызывающий прокрастинацию [8].

Н.А. Рокицкая и представители зарубежной школы тайм-менеджмента (А. Лейкин, С. Кови): Они оценивают самоорганизацию в цифровую эпоху как совокупность когнитивных, аффективных и волевых компонентов личности [4]. Современные исследования показывают, что для достижения успеха в цифровой среде студенту необходим высокий уровень "метакогнитивного мониторинга" (умения контролировать собственные процессы мышления и отвлечения).

Подходы отечественных (республиканских) ученых. Представители психологической школы Узбекистана (Э.Г. Гозиев, М.Г. Давлетшин, В.М. Каримова, Г.Б. Шоумаров) в своих исследованиях обосновали, что ведущей деятельностью студенческого периода является интеллектуальное и профессиональное развитие, а для этого важнейшим фактором является волевое самоуправление. Э.Г. Гозиев показал, что фактор времени имеет субъективную ценность в самостоятельном мышлении студента и организации учебной деятельности. Современные отечественные исследователи изучают формирование личности студентов и киберпсихологические особенности в цифровой образовательной среде именно в контексте узбекского менталитета и системы образования [5][6][7].

Психологическая модель и структураграмма детерминант временной компетенции в цифровой образовательной среде

Системный компонент (Блок)	Структурные факторы и детерминанты	Механизм и проявление психологического воздействия	Цифровая психогигиена и волевые решения
1. КОГНИТИВНЫЙ БЛОК *(Анализ данных и времени)*	Экранное время (*Экранное время*) и *Оценка времени*	Правильная оценка объема цифровых ресурсов и скорости их обработки относительно критериев реального времени.	* Произвольное отключение информационных датчиков и уведомлений; * Выполнять только целевой поиск в сети.
2. МОТИВАЦИОННО-ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ БЛОК *(Поддержание психического равновесия)*	Цифровая усталость (*Digital burnout*) и стресс	Сохранение целеустремленности в условиях информационного насыщения и постоянных отвлекающих триггеров (дистракторов).	* Осознание индивидуальной временной модели личности; * Блокировки времени (таймеры) в социальных сетях.
3. ВОЛЕВО-УПРАВЛЯЮЩИЙ БЛОК *(Саморегуляция)*	Цифровая прокрастинация	Ослабление силы воли при нарушении механизмов самоорганизации и откладывание дел в пользу виртуального мира.	• Использование специальных блокирующих приложений; * Соблюдение строгого режима времени (деятельность без уведомления).
4. ЭКСОГЕННЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ *(Окружающее давление)*	Гиперсвязь, клиповый контент и архитектура платформ	Нелинейный характер времени (быстрое течение) из-за постоянного "онлайн" режима, давление *deadline* (конечного срока) в системах LMS, таких как HEMIS.	• тренировать волю к долгосрочному планированию; * Разделение задач на платформе на части (микро-цели).
5. ЭНДОГЕННЫЕ (ВНУТРЕННИЕ) ДЕТЕРМИНАНТЫ *(Личные ресурсы)*	Контроль локуса, временная перспектива (Ф. Зимбардо)	*Внутренний локус:* Превращает гаджет в оружие. *Ориентация на будущее:* Жертвует онлайн-удовольствием ради будущей цели (диплом, карьера).	* Повышение уверенности в цифровой самоэффективности; * Из жертвы гаджета в его сознательного управляющего.

В цифровой среде временная компетентность - это не просто механическое планирование, а баланс **внутренних (эндогенных) и внешних (экзогенных) детерминант.** В условиях кратковременных онлайн-удовольствий и отвлекающих триггеров, предоставляемых гаджетами, решающую роль играют **ориентация** личности **на будущее** и **контроль внутреннего локуса.** Системные кризисы (прокрастинация, цифровое утомление) устраняются не только техническими средствами, но и внедрением в практику правил **волевой дисциплины и цифровой психогигиены.**

Временная перспектива: Согласно теории Ф. Зимбардо, студенты с высоким уровнем "ориентации на будущее" способны в совершенстве организовать себя в цифровой среде. Они жертвуют сегодняшним онлайн-удовольствием (социальные сети) ради будущей цели (диплом, карьера) [12].

Заключение

В заключение можно сказать, что временная компетентность и самоорганизация студентов в цифровой образовательной среде - это не просто механический распорядок дня, а сложная многофакторная психологическая система. Политика цифровизации высшего образования, реализуемая в нашей стране под руководством уважаемого Президента, и постановления Кабинета Министров о кредитно-модульной системе требуют от каждого студента высокого уровня субъективной самостоятельности.

Основным психологическим условием развития данной компетенции у студентов является сочетание внешних цифровых детерминант (технологий) с внутренней волевой и мотивационной регуляцией. В будущем внедрение специальных программ психологического тренинга по цифровому тайм-менеджменту и цифровой психогигиене для студентов в процессе высшего образования послужит важной основой для их профессионального и личностного развития.

Список использованной литературы

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni muvaffaqiyatli amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-6079-sonli Farmoni
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-60-sonli Farmoni
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-iyundagi "Prezident maktablari va ijod maktablarida ta’lim-tarbiya jarayonini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi 352-sonli qarori
4. Covey S.R. The 7 Habits of Highly Effective People: Powerful Lessons in Personal Change. – New York: Simon & Schuster, 2020. – 384 p.
5. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o‘qituvchisi psixologiyasi. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2003. – 180 b.
6. G‘oziyev E.G‘. O‘smir psixologiyasi. – Toshkent: "O‘qituvchi", 2011. – 208 b.
7. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2012. – 256 b.
8. Левин К. Теория поля в социальных науках. – Санкт-Петербург: "Речь," 2000. – 368 с.
9. Леонтьев Д.А. Личностный потенциал: структура и диагностика. – Москва: Смысл, 2011. – 680 с.
10. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. – New York: MCB University Press, 2001. – 24 p.
11. Выготский Л.С. Собрание сочинений: Том 6. Научное наследие. – Москва: "Педагогика," 1984. – 400 с.
12. Zimbardo P.G., Boyd J.N. The Time Paradox: The New Psychology of Time That Will Change Your Life. – New York: Free Press, 2008. – 368 p.

Radjapova Firuza
Urgench State Medical Institute
Lecturer, Department of Uzbek Language and Literature and Languages

THE FORMATION OF ATTITUDES TOWARD GENDER EQUALITY AND GENDER ROLES

Abstract. *This article examines the contemporary psychological interpretation of the concept of gender equality. It analyzes the impact of gender stereotypes within educational settings on individual development, explores the importance of providing equal opportunities for*

individuals to recognize and realize their potential, and discusses the psychological support mechanisms that facilitate this process. Furthermore, the article provides a theoretical and scientific rationale for the positive influence of gender equality on individuals' social adaptation, academic motivation, and self-regulation processes.

Keywords: *gender equality, gender stereotypes, individual development, self-regulation, social adaptation, gender roles, behavior.*

In the context of contemporary societal development, gender equality represents a significant social and psychological issue. It encompasses not only the promotion of equal rights for women and men but also the creation of equal opportunities for individuals to achieve their full potential. In this regard, the education system plays a pivotal role as one of the primary institutions responsible for fostering gender equality.

From a psychological perspective, gender equality enables individuals to express their abilities freely, reduces barriers to professional self-realization, and facilitates social adaptation. By promoting equal opportunities and minimizing gender-based constraints, it contributes to the development of a more inclusive educational and social environment.

Gender equality refers to the equal treatment of women and men with respect to their social roles, rights, and opportunities within society. In psychology, this concept is regarded as a significant social factor influencing individual development. The psychological dimension of gender equality is closely associated with personal attributes such as self-confidence, the ability to make independent decisions, capacity for life planning, and social engagement. In environments that provide equal opportunities, individuals are better able to realize and demonstrate their full potential. Furthermore, social norms play a crucial role in the analysis and understanding of gender equality, as they shape expectations, behaviors, and attitudes related to gender roles and interpersonal interactions.

Social norms are the fundamental rules that regulate and guide human behavior within society. According to social psychologists, many gender differences should be explained not primarily by biological factors such as hormones and chromosomes, but rather by social norms that assign different patterns of behavior, attitudes, and interests to individuals based on their biological sex. The set of norms that encompasses generalized expectations regarding the characteristics and behaviors considered appropriate for each sex is commonly referred to as gender roles. Some of these social norms are internalized through mass media, including television and popular literature, whereas others are acquired through direct social experience. For example, individuals often learn and reinforce expected gender-role behaviors by experiencing social disapproval or sanctions when they deviate from socially prescribed gender-role expectations.

This perspective is grounded in the widely accepted scientific view that a substantial proportion of human behavior is shaped by social norms and the broader social context. According to A. H. Eagly, gender stereotypes essentially represent social norms. Individuals generally hold shared beliefs regarding the characteristics and behavioral patterns considered appropriate for women and men, and these beliefs are widely endorsed within society. Consequently, most people are aware of which forms of behavior are regarded as appropriate for members of a particular gender. Eagly further argues that individuals' tendency to conform to gender-related expectations is primarily driven by two forms of social influence: normative pressure, which arises from the desire for social acceptance, and informational pressure, which reflects the tendency to rely on socially accepted standards when interpreting appropriate behavior [3].

A number of empirical studies have demonstrated that gender role–incongruent behavior can have negative social consequences, particularly among boys. Such behavior has been associated with a significant decline in peer acceptance and popularity. Moreover, research indicates that parents often express negative attitudes toward children who engage in play activities traditionally associated with the opposite gender [2], [5], [7], [8].

Despite these findings, the role of normative social pressure in promoting conformity to gender roles among adults remains insufficiently explored. Some studies involving college students have shown that participants considered behaviors typically associated with the opposite

gender to be socially acceptable. However, findings from two other studies suggest that engaging in gender role–incongruent behavior may lead to reduced social acceptance and diminished popularity [9], [10].

The role of normative social pressure in individuals' conformity to gender roles can be illustrated through findings from an observational study conducted among restaurant employees. As part of the study, researchers deliberately violated certain gender norms to examine social reactions. In one instance, a male waiter wore a skirt and pink nail polish while serving customers. Observations indicated that his deviation from conventional gender norms in dress and appearance resulted in immediate social and economic sanctions. Specifically, he received lower gratuities from customers, and management occasionally intervened by instructing him to wear trousers and reduce the use of cosmetics. These findings demonstrate how deviations from socially prescribed gender norms may be met with both informal and formal forms of social regulation.

The influence of gender roles is also reflected in individuals' concerns about social evaluation. Many women fear that displaying assertive or dominant behavior may lead others to perceive them as overly aggressive or "difficult," whereas many men worry that showing excessive care or emotional sensitivity toward their partners may cause peers to view them as weak or lacking masculinity. These concerns illustrate the existence of distinct normative expectations for women and men. Furthermore, everyday language contains numerous gender-specific derogatory expressions that reinforce unequal standards and contribute to the maintenance of traditional gender roles.

In some societies, sanctions for violating prescribed gender roles may extend far beyond social disapproval and become institutionalized through legal or political systems. For example, following the 1979 revolution in Iran, the government led by Ayatollah Khomeini repealed numerous laws that had granted women certain legal rights and introduced strict regulations governing women's dress and public behavior. Reports from that period indicate that severe penalties were imposed for violations of these regulations, illustrating how gender norms can be enforced through formal mechanisms of social control [6].

In certain religious and cultural contexts, gender norms have historically been reinforced through institutional and social restrictions. For example, within some ultra-Orthodox Jewish communities, traditional religious interpretations have permitted men, under specific religious legal frameworks, to seek divorce when wives were perceived as failing to fulfill prescribed marital obligations, with women often facing significant disadvantages regarding parental and legal rights. In another reported case, members of the Hasidic community opposed a group of pilgrims led by a female rabbi carrying a Torah scroll at the Western Wall in Jerusalem, reflecting religious interpretations that prohibit women from participating in certain ritual practices or handling sacred religious objects.

More broadly, harmful gender-based practices continue to affect women in various parts of the world. Millions of women and girls have been subjected to female genital mutilation (FGM), including clitoridectomy and other procedures intended to control female sexuality, preserve perceived virginity, or eliminate the possibility of sexual pleasure. These practices have severe physical, psychological, and reproductive health consequences and are widely recognized as violations of fundamental human rights [6].

Within the social environment, informational social influence arises from the fact that, as individuals expand their knowledge about themselves and the world, their understanding of which positions to adopt on social issues is shaped not only by personal experience but also by information provided by others [8]. In other words, conformity is not always motivated solely by the fear of social disapproval. Individuals may also conform because, in the absence of external guidance, they are genuinely uncertain about what to think, how to feel, or how to behave in a given situation. Under such circumstances, people seek social cues from those around them and adjust their attitudes and behaviors accordingly.

From this perspective, relying on others while acquiring knowledge about social issues and the surrounding world serves an adaptive function. Informational social influence facilitates social

adjustment by helping individuals interpret unfamiliar situations, develop socially appropriate responses, and navigate complex interpersonal and societal environments.

Researcher Robert Cialdini emphasized that individuals often determine what is appropriate or correct by observing what others consider to be appropriate. According to his perspective, people tend to evaluate their own behavior as correct only when they perceive that similar behavior is being exhibited by those around them. Cialdini referred to this phenomenon as **social proof**, describing it as a fundamental mechanism through which individuals use the actions and judgments of others as a guide for their own attitudes and behavior, particularly in situations characterized by uncertainty [4].

These same mechanisms also operate in relation to gender roles. By observing our social environment, we see that women and men often perform different social roles and activities, while family members, peers, and mass media continually emphasize the differences between the sexes. As a result, individuals may come to accept these differences as natural or inevitable and subsequently adjust their own attitudes and behaviors to conform to these expectations. The belief that women and men are fundamentally different has become deeply embedded in many cultures, making such assumptions appear self-evident and socially legitimate.

The combined influence of informational and normative social pressures helps explain why gender norms exert such a powerful effect on human behavior. According to Aronson (1992), conformity to normative influence is primarily motivated by the desire to gain social acceptance and approval, whereas conformity to informational influence stems from the desire to be correct and to make accurate judgments about reality [1]. Together, these forms of social influence contribute to the acquisition, reinforcement, and maintenance of gender-role expectations across different social contexts.

Conclusion. In conclusion, gender equality represents a significant factor in promoting individual development and enhancing the psychological potential of the social environment. An environment free from gender stereotypes enables individuals to fully realize their abilities, facilitates social adaptation, and supports the development of self-regulation and autonomous functioning. Consequently, promoting gender equality in social relationships should be regarded not only as a matter of social justice but also as a psychological necessity for fostering individuals' holistic development, well-being, and full participation in society.

Used literature

1. Aronson, E. (1992). *The social animal* (6th ed.). San Francisco, CA: Freeman
2. Bernard, J. (1987). *The female world from a global perspective.* Bloomington, IN:Indiana University Press
3. Eagly, A. H. (1987). Sex differences in social behavior: *A social-role interpretation.*Hillsdale, NJ: Erlbaum
4. Cialdini, R. B. (1993). *Influence: Science and practice* (3rd ed.). New York: HarperCollins
5. Fagot, B. I., & Leinbach, M. D. (1989). The young child's gender schema: Environmental input, internal organization. *Child Development. 60,*663-672
6. French, M. (1992). *The war against women.* New York: Summit Books
7. Huston, A. C. (1983). Sex-typing. In P. H. Mussen & E. M. Hetherington (Eds.),*Handbook of child psychology* (Vol. 4, pp. 387-467). New York: Wiley
8. Martin, C. L (1990). Attitudes and expectations about children with nontraditional and traditional gender roles. *Sex Roles,* 22,151-165
9. O'Leary, V. E., Unger, R. K., & Wallston, B. S. (Eds.). (1985). *Women, gender and social psychology.* Hillsdale, NJ: Erlbaum
10. Tilby, P. J., & Kalin, R. (1980). Effects of sex-role deviant lifestyles in otherwise normal persons on the perception of maladjustment. *Sex Roles*, 6,581-592
11. Smith, M. J. (1982). *Persuasion and human action.* Belmont, CA:Wadsworth

Keldiyorov Olim Xudoyorovich
Samarkand State University named after Sharof Rashidov researcher

SOCIO-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PROMOTING LEGAL AWARENESS FOR THE PREVENTION OF DELINQUENT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘smirlarda huquqbuzar xulq-atvorning oldini olishda huquqiy xabardorlikni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda huquqiy xabardorlikning shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy va psixologik omillar, jumladan, oilaviy tarbiya, tengdoshlar guruhi, ta’lim muassasasidagi psixologik muhit, shaxsning motivatsiyasi, o‘zini o‘zi nazorat qilish hamda ijtimoiy qadriyatlarning o‘rni yoritilgan. Shuningdek, huquqbuzarlik profilaktikasida psixologik treninglar, interaktiv ta’lim metodlari, profilaktik suhbatlar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimining samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari huquqiy xabardorlikni rivojlantirishga qaratilgan kompleks ijtimoiy-psixologik yondashuvlar o‘smirlarda huquqbuzar va deviant xulq-atvorning oldini olishda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *huquqiy xabardorlik, huquqbuzar xulq-atvor, o‘smirlar, ijtimoiy-psixologik mexanizmlar, huquqbuzarlik profilaktikasi, oilaviy tarbiya, tengdoshlar ta’siri, pedagogik ta’sir, psixologik trening.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются социально-психологические механизмы формирования правовой осведомлённости как эффективного средства профилактики противоправного поведения подростков. Проанализированы основные социальные и психологические факторы, влияющие на развитие правовой осведомлённости, включая семейное воспитание, влияние группы сверстников, психологический климат образовательной среды, личностную мотивацию, самоконтроль и систему социальных ценностей. Особое внимание уделено эффективности психологических тренингов, интерактивных образовательных технологий, профилактических бесед и социальной поддержки в предупреждении противоправного поведения подростков. Результаты исследования свидетельствуют о том, что комплексный социально-психологический подход к развитию правовой осведомлённости способствует снижению уровня девиантного и противоправного поведения среди подростков.*

Ключевые слова: *правовая осведомлённость, противоправное поведение, подростки, социально-психологические механизмы, профилактика правонарушений, семейное воспитание, влияние сверстников, педагогическое воздействие, психологический тренинг.*

Abstract. *This article examines the socio-psychological mechanisms of promoting legal awareness as an effective approach to preventing delinquent behavior among adolescents. The study analyzes the major social and psychological factors influencing the development of legal awareness, including family upbringing, peer influence, the psychological climate of educational institutions, personal motivation, self-control, and social values. Particular attention is given to the effectiveness of psychological training programs, interactive educational methods, preventive counseling, and social support systems in reducing delinquent behavior among adolescents. The findings demonstrate that a comprehensive socio-psychological approach to enhancing legal awareness plays a significant role in preventing delinquent and deviant behavior among adolescents.*

Keywords: *legal awareness, delinquent behavior, adolescents, socio-psychological mechanisms, delinquency prevention, family upbringing, peer influence, psychological training, educational environment.*

From a psychological and legal perspective, juvenile delinquency is understood as a multidimensional phenomenon influenced by individual traits, family dynamics, peer relationships, school environment, and broader socio-economic conditions. Studies consistently show that risk factors such as family conflict, lack of parental supervision, exposure to deviant peer groups, and academic failure are strongly associated with increased delinquent behavior among adolescents . These factors do not operate in isolation but interact in complex ways, shaping adolescents' attitudes toward authority, rules, and social norms.

In this context, legal literacy emerges as a critical protective factor. Legal literacy refers to an individual's understanding of laws, rights, responsibilities, and the consequences of unlawful behavior. Adolescents with higher levels of legal awareness are more likely to make informed decisions, avoid risky behavior, and demonstrate stronger compliance with social norms. Empirical findings suggest that strengthening legal knowledge among youth contributes to the development of responsible citizenship and reduces the likelihood of engagement in delinquent activities. Therefore, legal literacy functions not only as cognitive knowledge but also as a behavioral regulator that supports self-control and moral reasoning.

However, the effectiveness of legal literacy depends significantly on psychological determinants such as cognitive development, moral judgment, emotional regulation, motivation, and social learning processes. Adolescents' ability to understand and internalize legal norms is closely linked to their stage of psychological development and their exposure to positive role models. For instance, supportive family environments and positive school climate enhance adolescents' capacity to internalize legal and moral values, whereas environments characterized by neglect or aggression often weaken this process.

Consequently, the prevention of juvenile delinquency requires an integrated approach that combines psychological support with legal education. Modern preventive strategies emphasize not only punitive measures but also educational and rehabilitative interventions aimed at strengthening protective factors. Within this framework, enhancing legal literacy through psychologically informed methods becomes a key component of sustainable delinquency prevention.

Overall, understanding the psychological determinants that influence legal literacy provides a theoretical foundation for developing effective preventive programs. Such an approach contributes to reducing juvenile delinquency rates and promoting socially responsible behavior among adolescents, thereby ensuring both individual development and social stability.

In the modern era, Western psychological and criminological research has significantly expanded the understanding of juvenile delinquency. One of the most influential contributions is Albert Bandura's Social Learning Theory, which emphasizes that aggressive and delinquent behaviors are learned through observation, imitation, and reinforcement within social environments. According to Bandura, adolescents who are exposed to deviant models in family, peer groups, or media are more likely to internalize similar behavioral patterns. This perspective has been widely supported by empirical studies demonstrating the strong influence of peer pressure and environmental modeling on adolescent behavior.

Another important theoretical framework is Travis Hirschi's Social Control Theory, which argues that delinquency occurs when an individual's bond with society weakens. Hirschi identifies attachment, commitment, involvement, and belief as key elements of social control. When these elements are underdeveloped-particularly during adolescence-young people become more susceptible to deviant behavior. Similarly, Robert Agnew's General Strain Theory highlights that negative emotional states caused by failure, frustration, or social pressure can lead to delinquent coping mechanisms, especially when constructive coping strategies are lacking.

In addition to Western contributions, Russian psychological and pedagogical science has made substantial progress in explaining adolescent behavior and legal awareness. Lev Vygotsky's cultural-historical theory emphasizes that psychological development is shaped through social interaction and internalization of cultural norms. His concept of the "zone of proximal development" is particularly relevant in understanding how adolescents acquire legal knowledge through guided learning and social support. A.N. Leontiev's activity theory further explains that

personality formation occurs through socially meaningful activities, suggesting that legal literacy develops effectively when adolescents are actively engaged in socially responsible practices.

Russian criminological psychology, represented by scholars such as Yuri Antonyan and Dmitry Rybalsky, has focused on the socio-psychological determinants of deviant behavior. Their studies highlight the importance of family dysfunction, emotional deprivation, and inadequate educational environments in the emergence of juvenile delinquency. These researchers emphasize that prevention should be based not only on legal sanctions but also on psychological rehabilitation and educational correction.

Contemporary Russian educational psychology, including the works of Elena Dubovitskaya and Alexander Asmolov, further develops the concept of personal identity formation in adolescents. They argue that legal consciousness is closely linked to value orientations, moral development, and self-regulation abilities. According to this view, strengthening legal literacy requires the integration of cognitive learning with emotional and moral development.

International research also underscores the importance of legal literacy as a preventive factor. Studies conducted in the United States, United Kingdom, and European Union countries demonstrate that adolescents with higher civic and legal awareness show lower tendencies toward antisocial behavior. Legal education programs implemented in schools have been shown to improve students' understanding of rights and responsibilities while reducing disciplinary incidents. Researchers such as Lawrence Kohlberg have contributed significantly through his theory of moral development, which explains how individuals progress through stages of moral reasoning, influencing their perception of law and justice.

Furthermore, contemporary empirical studies in developmental psychology indicate that legal literacy is not merely cognitive knowledge but a complex psychological construct involving critical thinking, moral reasoning, emotional regulation, and social responsibility. These psychological determinants are shaped by family environment, school climate, peer influence, and media exposure. Studies consistently show that adolescents with supportive family structures and positive educational environments demonstrate higher levels of legal awareness and lower involvement in delinquent activities.

In conclusion, the reviewed literature demonstrates that juvenile delinquency is a multifactorial phenomenon influenced by a combination of psychological, social, and educational factors. Russian and international scholars converge on the idea that strengthening legal literacy is an effective preventive strategy, particularly when supported by favorable psychological conditions such as moral development, emotional stability, and social integration. This synthesis of theoretical and empirical perspectives provides a strong foundation for further research into the psychological determinants of legal literacy and its role in preventing juvenile delinquency among adolescents.

Social learning processes further strengthen or weaken legal literacy. The influence of family, school, and peer groups is particularly decisive during adolescence. Supportive family relationships and consistent parental guidance contribute to the formation of stable value systems, while dysfunctional family environments often increase vulnerability to delinquent behavior. Similarly, schools act as important institutions for shaping legal awareness by integrating civic education and promoting discipline, fairness, and respect for rules. Peer influence, on the other hand, can either reinforce positive behavior or encourage deviance depending on group norms.

Another important aspect is moral development, which determines how adolescents interpret legal rules in terms of justice and personal responsibility. Individuals with advanced moral reasoning are more likely to comply with laws even in the absence of external control. This demonstrates that legal literacy is closely connected to internal value systems rather than external enforcement alone.

Overall, the analysis suggests that improving legal literacy among adolescents requires a comprehensive psychological approach that integrates cognitive, emotional, and social dimensions. Preventive programs should therefore focus not only on legal education but also on strengthening emotional resilience, moral awareness, and positive social environments. Such an

integrated approach significantly reduces the risk of juvenile delinquency and supports the development of socially responsible individuals.

Conclusion. The analysis of psychological determinants in enhancing legal literacy among adolescents demonstrates that juvenile delinquency cannot be understood through a single-factor explanation. Instead, it emerges as a result of the dynamic interaction between cognitive development, emotional regulation, moral reasoning, and the surrounding social environment. Legal literacy, in this context, functions as both a cognitive framework and a behavioral guide that shapes adolescents' understanding of rights, responsibilities, and consequences.

The findings indicate that adolescents who possess stronger legal awareness and well-developed psychological competencies are less likely to engage in delinquent behavior. In particular, cognitive maturity enables young individuals to comprehend legal norms, while emotional stability supports self-control in high-risk situations. At the same time, moral development plays a decisive role in internalizing legal values, allowing adolescents to act responsibly even in the absence of external supervision.

List of references.

1. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development. - San Francisco: Harper & Row, 1981. - 500 p.
2. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. - Cambridge: Harvard University Press, 1978. - 159 p.
3. Leontiev A. N. Activity, Consciousness, and Personality. - Moscow: Progress Publishers, 1978. - 286 p.
4. Антонян Ю. М. Личность преступника и профилактика преступлений. - Москва: Юристъ, 1996. - 312 с.
5. Рыбальский Д. А. Психология правонарушителя. - Москва: Наука, 1985. - 245 с.

Khurshid Khamidovich Akhrorov
Independent Researcher, Bukhara State University, Uzbekistan
ORCID: 0009-0009-5092-5101
E-mail: xurshidaxrorov11@gmail.com

THE CONTENT AND SPECIFIC FEATURES OF THE COMPETENCY-BASED APPROACH IN MUSIC EDUCATION

Abstract. The article examines the scientific and pedagogical content, structural components, and specific features of the competency-based approach in music education. It identifies the differences between competency-based education and traditional knowledge-oriented instruction and substantiates the need to integrate theoretical musical knowledge, performance skills, pedagogical experience, methodological preparation, creativity, and reflective practice into the professional education of future music teachers. The specific artistic, emotional, practical, creative, and individual characteristics of music education are shown to place particular demands on competency development. The study clarifies the content of musical-theoretical, performance, pedagogical, methodological, communicicative, digital, creative, and reflective competencies. Furthermore, pedagogical conditions, effective instructional methods, and assessment criteria for implementing competency-based music education are proposed. The findings indicate that this approach facilitates the preparation of professionally adaptable and innovative music teachers who are capable of independently applying their knowledge in authentic pedagogical and creative contexts.

Keywords: music education; competency-based approach; professional competence; music teacher; performance skills; creativity; digital competence; reflection.

Introduction. The reforms currently being implemented in the modern education system require a new interpretation of the goals, content, and outcomes of the pedagogical process. Today, the acquisition of a certain amount of theoretical knowledge is no longer considered a sufficient indicator of educational achievement. Greater emphasis is placed on developing learners' ability to apply the acquired knowledge, skills, and experience independently in real-life, professional, and social situations. This requirement has made the competency-based approach one of the principal methodological foundations for the modernization of education.

The competency-based approach is particularly important in music education because the professional activity of a music teacher is not limited to mastering music theory or performance skills alone. A music teacher must be able to identify students' musical abilities, cultivate their artistic and aesthetic appreciation, organize both individual and ensemble performance activities, analyze musical compositions, select appropriate teaching methods, utilize modern educational technologies, and continuously evaluate and improve his or her own pedagogical practice.

Music education is characterized by the inseparable integration of theoretical knowledge, artistic performance, creativity, emotional perception, and pedagogical communication. Therefore, implementing a competency-based approach in this field requires the integration of general pedagogical principles with the artistic and practical nature of music education.

The purpose of this study is to reveal the content of the competency-based approach in music education, identify its distinctive characteristics, and systematize the competencies that should be developed in the professional preparation of future music teachers.

Research Methodology

The study employed theoretical analysis, comparative analysis, synthesis, classification, and pedagogical modeling of scientific and pedagogical literature devoted to competency-based education, music pedagogy, and the professional preparation of teachers.

The analysis of the competency-based approach was conducted on the basis of the following methodological perspectives:

- systems approach;
- activity-based approach;
- learner-centered approach;
- integrative approach;
- axiological approach;
- creative approach;
- reflective approach;
- digital pedagogy approach.

These methodological foundations make it possible to examine the professional competence of music teachers as an integrated system consisting of interconnected knowledge, practical skills, values, personal qualities, and professional experience.

Results and Discussion

The Essence of the Competency-Based Approach

The concept of **competence** refers to the combination of knowledge, skills, experience, attitudes, and personal qualities that enable an individual to perform effectively in a specific field of activity. **Competency**, in turn, represents the actual manifestation of these capabilities in professional practice.

At the core of the competency-based approach lies the question not **"What does the student know?"**, but rather **"What tasks can the student accomplish independently by applying his or her knowledge?"** Therefore, this approach emphasizes not only the acquisition of educational content but also the ability to apply knowledge in practice, solve problems, make independent decisions, and evaluate the outcomes of one's own activities.

Traditional education primarily focuses on the transmission and reproduction of knowledge. In contrast, competency-based education regards knowledge as a means of effectively performing professional activities.

Traditional Approach	Competency-Based Approach
Focuses on knowledge acquisition	Focuses on the application of knowledge in practice
The teacher serves as the primary source of information	The teacher acts as an organizer, facilitator, and mentor
Ready-made information is delivered	Problem-solving and creative learning situations are created
Educational outcomes are measured by the amount of acquired knowledge	Educational outcomes are evaluated according to the ability to perform professional tasks
Assessment is based on reproductive tasks	Assessment is based on practical activities, projects, and portfolios

The Content of the Competency-Based Approach in Music Education

In music education, the competency-based approach aims to integrate students' theoretical knowledge, performance skills, pedagogical experience, musical thinking, creativity, and professional values into a unified system of professional activity.

The content of this approach is manifested in the following directions:

1. Practical Orientation of Musical Knowledge

Knowledge of music theory, solfeggio, harmony, and music history is applied during the analysis, performance, interpretation, and teaching of musical works.

2. Integration of Performance and Pedagogical Activity

Future music teachers should be able not only to perform musical compositions but also to teach performance techniques effectively to their students.

3. Independent Solution of Creative Tasks

Designing music lessons, adapting musical works, accompanying performances, improvising, and creating arrangements constitute essential components of competency-based professional activity.

4. Development of Personal and Professional Qualities

Music teachers should possess patience, responsibility, aesthetic taste, stage culture, pedagogical ethics, and collaborative skills.

5. Reflection and Self-Development

Students should be capable of critically analyzing their own artistic and pedagogical activities, identifying their strengths and weaknesses, and planning further professional development.

Core Competencies of Future Music Teachers

Based on the content of music education and the requirements of professional practice, the professional competence of future music teachers consists of the following interrelated components:

Core Competencies of Future Music Teachers

Musical-Theoretical Competence

Musical-theoretical competence encompasses knowledge of music theory, harmony, polyphony, music history, musical form analysis, and stylistics. This competence enables future music teachers to understand the structure, genre, stylistic features, and artistic content of musical compositions.

Performance Competence

Performance competence refers to the ability to perform vocal or instrumental works accurately from both artistic and technical perspectives. It includes adherence to stage culture, accompaniment skills, and participation in ensemble performance. Beyond technical proficiency, performance competence also requires the ability to convey the expressive and artistic meaning of a musical work.

Pedagogical Competence

Pedagogical competence involves the ability to consider students' age-related and individual characteristics, plan the educational process, manage classroom activities, motivate learners, and successfully accomplish educational and developmental objectives.

Methodological Competence

Methodological competence includes the ability to determine the objectives and learning outcomes of music lessons, select effective instructional methods and teaching resources, adapt educational materials, design learning activities, and assess students' achievements.

Communicative Competence

Communicative competence refers to the ability to establish effective communication with students, colleagues, parents, and the professional community. It also involves expressing ideas clearly, organizing pedagogical collaboration, and conveying the artistic meaning of musical works through voice, movement, expression, and interpretation.

Digital Competence

Digital competence is defined as the ability to use digital notation software, audio and video editing applications, virtual musical instruments, multimedia resources, online learning platforms, and artificial intelligence technologies for pedagogical purposes in music education.

Digital competence extends beyond the technical operation of software. It also includes the ability to select, create, modify, evaluate, and safely use digital educational resources within the teaching and learning process.

Creative Competence

Creative competence refers to the ability to interpret musical material innovatively, engage in improvisation, composition, and musical arrangement, and develop original instructional solutions during classroom activities. It serves as the foundation for the innovative professional activity of music teachers.

Reflective Competence

Reflective competence is the ability to analyze and evaluate one's own pedagogical and performance activities, identify the causes of successes and shortcomings, and determine strategies for continuous professional development.

Specific Features of the Competency-Based Approach in Music Education

Artistic and Emotional Characteristics

Musical activity is directly connected with human emotions and artistic perception. Therefore, competencies are developed not only through logical and theoretical knowledge but also through listening to music, emotional experience, interpretation, and artistic performance.

Integration of Theory and Practice

Music theory cannot be separated from practical performance. Future teachers should be able to identify theoretical principles within musical works, demonstrate them vocally or instrumentally, and explain them effectively from a pedagogical perspective.

Individual Pace of Development

Each student's musical hearing, vocal ability, performance skills, and creative thinking develop differently. Consequently, the competency-based approach requires the design of individualized learning trajectories that address learners' personal abilities and educational needs.

Priority of Creative Activity

Music education should not be limited to reproducing ready-made musical examples. Students should actively participate in independent interpretation, improvisation, composition, arrangement, and the development of pedagogical projects.

Unity of Process and Outcome

Musical competence should not be evaluated solely by the final performance. The learning process itself—including practice strategies, methodological choices, self-monitoring, reflection, and creative exploration—is equally important.

Integration of Individual and Collaborative Learning

Alongside solo performance, choir, ensemble, orchestra, and collaborative musical projects occupy a central place in music education. Such activities contribute to the development of communicative, social, and collaborative competencies.

Integration of National and Universal Values

A music teacher should possess a profound understanding of national musical heritage while being capable of integrating it with world musical culture. Consequently, the competency-based approach also incorporates cultural and axiological dimensions.

Integration of Digital and Traditional Musical Activities

Modern digital technologies significantly expand opportunities for musical performance, composition, analysis, and assessment. Nevertheless, they should complement rather than replace live performance, authentic musical listening experiences, and direct pedagogical interaction.

Pedagogical Conditions for Implementing the Competency-Based Approach

The effectiveness of the competency-based approach in music education depends upon the following pedagogical conditions:

- aligning educational content with professional tasks and responsibilities;
- ensuring the integration of theoretical, performance, and pedagogical disciplines;
- increasing the proportion of practical and creative learning activities;
- applying problem-based and project-based learning methods;
- purposefully integrating digital music technologies into instruction;
- combining individual and collaborative learning activities;
- encouraging students' independent learning and reflective practice;
- employing authentic assessment strategies;
- strengthening cooperation with practicing teachers and professional musicians;
- creating a psychologically safe and creatively supportive educational environment.

Competency-Based Teaching Methods

The following instructional methods are considered particularly effective for developing professional competencies in music education:

- problem-based learning;
- project-based learning;
- microteaching;
- case study;
- creative workshops;
- musical improvisation;
- digital portfolios;
- collaborative learning;
- feedback and peer assessment;
- reflective journals;
- integrated instructional activities;
- apprenticeship (mentor–mentee) approach.

For example, within the project **"Teaching a Traditional Folk Song to School Students Using a Contemporary Approach,"** students select a musical composition, conduct its theoretical analysis, prepare an arrangement, develop a lesson plan, create digital educational resources, and implement a trial teaching session. Such an activity simultaneously develops musical, pedagogical, methodological, digital, and creative competencies.

Assessment Criteria for Professional Competencies

Within the competency-based approach, assessment should not be limited to theoretical examinations. Instead, it should determine students' ability to apply their knowledge effectively in authentic professional situations.

Assessment Criterion	Key Indicators
Motivational and Value-Based	Professional motivation, responsibility, and appreciation of musical values
Cognitive	Completeness of theoretical and methodological knowledge

Assessment Criterion	Key Indicators
Practical and Activity-Based	Musical performance, lesson organization, and effective use of educational technologies
Creative	Improvisation, originality, and creative products
Communicative	Communication skills, collaboration, and effective expression of ideas
Digital	Creation and safe use of digital educational resources
Reflective	Self-assessment, identification of shortcomings, and planning for professional development

Assessment Instruments

The following assessment instruments are recommended for evaluating the development of professional competencies:

- observation checklists;
- performance examinations;
- open classroom teaching sessions;
- project presentations;
- electronic portfolios;
- music-based creative assignments;
- self-assessment;
- expert evaluation;
- reflective reports;
- assessment of students' learning outcomes.

Pedagogical Potential of the Competency-Based Approach

The competency-based approach in music education provides opportunities to achieve the following educational outcomes:

- reducing the gap between theoretical knowledge and practical performance skills;
- promoting students' independent learning and creative activity;
- developing the ability to make informed decisions in professional situations;
- strengthening self-assessment and reflective thinking;
- improving the pedagogically meaningful use of digital technologies;
- enabling students to acquire experience in teamwork and professional communication;
- increasing the adaptability of future teachers to the labor market;
- enhancing the practical and personal significance of music education.

At the same time, the implementation of this approach is accompanied by several challenges. These include the complexity of accurately measuring professional competencies, insufficient preparedness of teachers to apply contemporary assessment methods, inadequate technological infrastructure, and limited interdisciplinary collaboration. Such factors may negatively affect the overall effectiveness of competency-based education.

To overcome these challenges, it is necessary to revise educational curricula in accordance with competency-based learning outcomes, improve teachers' methodological and digital competencies, increase the proportion of practice-oriented learning activities, and develop unified assessment criteria for evaluating professional competencies.

Conclusion. The competency-based approach in music education constitutes an essential methodological foundation for the comprehensive preparation of future music teachers for professional practice. This approach integrates theoretical knowledge with artistic performance, pedagogical practice, creativity, communication, digital technologies, and reflective learning.

The distinctive nature of music education lies in the fact that professional competencies are developed through artistic-emotional experience, practical and creative activities, as well as individual and collaborative learning processes. Therefore, the preparation of future music

teachers should ensure the integrated development of musical-theoretical, performance, pedagogical, methodological, communicative, digital, creative, and reflective competencies.

As a result of competency-based education, students become not merely recipients and reproducers of knowledge but professionals who are capable of independently applying their knowledge in authentic pedagogical and creative contexts, critically evaluating their own professional activities, and pursuing continuous lifelong professional development.

References

1. European Commission. (2017). *European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

2. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record, 108*(6), 1017–1054.

3. OECD. (2019). *OECD Future of Education and Skills 2030: OECD Learning Compass 2030*. Paris: OECD Publishing.

4. Redecker, C. (2017). *European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

5. Shulman, L. S. (1986). Those who understand: Knowledge growth in teaching. *Educational Researcher, 15*(2), 4–14.

6. Shulman, L. S. (1987). Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. *Harvard Educational Review, 57*(1), 1–22.

7. UNESCO. (2018). *UNESCO ICT Competency Framework for Teachers*. Paris: UNESCO.

8. Hallam, S. (2010). The power of music: Its impact on the intellectual, social and personal development of children and young people. *International Journal of Music Education, 28*(3), 269–289.

9. Elliott, D. J., & Silverman, M. (2015). *Music Matters: A Philosophy of Music Education* (2nd ed.). New York: Oxford University Press.

10. Bauer, W. I. (2014). *Music Learning Today: Digital Pedagogy for Creating, Performing, and Responding to Music*. New York: Oxford University Press.

11. Burnard, P. (2012). *Musical Creativities in Practice*. New York: Oxford University Press.

12. Swanwick, K. (1999). *Teaching Music Musically*. London: Routledge.

PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL FACTORS INFLUENCING DECISION-MAKING AMONG WOMEN EXPERIENCING DOMESTIC VIOLENCE

Isroilova Saida Erkinovna,
researcher of Navoi State University

Annotation. *This article examines the decision-making behavior of abused women, as well as the specific effects of psychological and social constraints on them. In addition, the article analyzes the decision-making processes of women who have been subjected to violence, such as avoiding violence, seeking legal assistance, or seeking social support.*

Keywords. *Violence, female victims, decision-making, psychological constraints, social constraints, trauma, self-esteem.*

Аннотация. *В этой статье рассматривается поведение женщин, подвергшихся насилию, в принятии решений, а также специфическое влияние на них психологических и социальных ограничений. Кроме того, в статье анализируются процессы принятия решений женщинами, подвергшимися насилию, такие как избегание насилия, получение правовой помощи или поиск социальной поддержки.*

Ключевые слова. *Насилие, женщины-жертвы, принятие решений, психологические ограничения, социальные ограничения, травма, самооценка.*

Introduction. The topic "Decision-Making Behavior of Women Victims of Violence: Psychological and Social Restrictions" examines important issues related to protecting women from violence, their psychological status, and their place in the social environment. When women are subjected to violence, their decision-making process is influenced by many internal and external factors.

Violence, especially violence occurring in the home or in intimate relationships, weakens women not only physically but also mentally and psychologically. Women who have experienced violence often feel vulnerable and uncertain. This makes it very difficult for them to make decisions, as they face various constraints - psychological, social, and material.

Psychological limitations: When women are subjected to violence, they often lose self-confidence, and have difficulty making decisions due to stress and anxiety. Their self-esteem decreases, causing them to fall and make decisions with fear. The effects of violence sometimes cause traumatic stress in women, which can lead to long-term psychological problems.

Social limitations: Women often expect help from the surrounding community to get out of violence, but social stigma, neglect from neighbors or family, societal attitudes towards women, lead to difficulties in concealing their problems or defending themselves. In many cultures, concealing violence against women or responding to it physically or mentally is viewed as a socially unacceptable condition that prevents women from talking to others, asking for help, and seeking to solve the problem.

This topic shows how psychological and social support is needed to protect women from violence, support their decision-making abilities, and overcome stereotypes in society. Social systems and psychological support are of great importance to help women.

Analysis of literature. Scientists who have conducted scientific research on the decision-making behavior, psychological and social constraints of women who have been subjected to violence have conducted research in many areas. These studies are aimed at studying the psychological state of women, the social environment, and factors influencing decision-making processes. Below is a brief overview of some scientists who have conducted scientific research on this topic and their research:

Ellen Pence is a scholar who has made significant contributions to the promotion of social services and psychological support for abused women. She is, in particular, one of the founders of the Duluth Model, which was put forward to support women who have experienced violence. This model teaches effective ways to protect women from violence and help through social services. Pence has conducted research on the decision-making behavior, self-defense, and physical safety of women who have experienced violence.

Lenore Walker is a psychologist known for her research on the psychology of abused women. She specifically developed the concept of "Battered Woman Syndrome." This syndrome analyzes how it psychologically weakens abused women and how it affects their decision-making behavior. Walker's research is concerned with the psychological impact of violence, women's uncertainty in decision-making, and societal constraints.

Jacquelyn Campbell is a world-renowned scholar on the health and safety of abused women. He created the "Danger Assessment" methodology, which is important for assessing risks and taking necessary measures to protect women from violence. Campbell's research explores the psychological state of abused women and the social factors influencing decision-making behavior.

Angela Brownemiller - he has conducted a number of studies on the study of violence and its social and psychological consequences. In her book When Battered Women Kill, she talks about what decisions women make to protect themselves after being bullied. Browne analyzed the connections between social, legal, and psychological systems in protecting women from violence.

Lisa Goodman is one of the scholars who has conducted scientific research on supporting abused women and studying their decision-making behavior. She has conducted research aimed at developing social support systems for abused women. Goodman's research helps to understand how women play the role of social support in decision-making.

These scientists and their research demonstrate the importance of psychological and social constraints on the decision-making behavior of abused women, their need for security, and the need to improve support systems in society.

Discussion. Decision-making behavior of abused women: the topic of psychological and social constraints, protecting women from violence, their decision-making processes, and their support in society opens the way for important discussions. These discussions are aimed at finding ways to support abused women and improve their decision-making skills by analyzing psychological and social factors.

Decision-making behavior of abused women will be significantly altered psychologically. Women often feel weak, frightened, and hopeless in the process of suffering from violence. This situation limits their decision-making capabilities. For example, women who have experienced violence have difficulty defending themselves or taking the necessary measures to get out of the abuse.

Violent women have low self-esteem, leading to uncertainty or delay in decision-making. A decrease in women's self-confidence can weaken their desire to get out of violence.

Women subjected to abuse may suffer from traumatic stress, which causes their mental state and inconsistency in decision-making. This situation makes it difficult for a woman to understand her security needs and make decisions based on them.

The psychological impact of violence limits women's logical approaches to establishing relationships with others and making decisions. Sometimes, even if women decide to quit violence, their mental state and fear become an obstacle for them.

Social constraints further reduce women's ability to get out of or respond to violence. Women often face social stigma, family pressure, cultural prejudices, and economic difficulties.

In many societies, it may be socially unacceptable or ill-treated for women to disclose or attempt to get out of violence. This leads to women concealing their problems and avoiding self-defense.

In some cases, women are forced to conceal violence due to family obligations or the family's social views. This exacerbates the helplessness they need, especially when there is no adequate legal or psychological

Social and economic vulnerabilities make it difficult for women to access the resources they need to break free from violence, including financial assistance and legal protection. Economic resilience and the difficulty of obtaining support create many barriers to women's decision-making.

Social systems play an important role in overcoming difficulties in decision-making when women are subjected to violence. Social services, psychological support, legal counselling and other support mechanisms help women make decisions for themselves.

Providing psychological assistance to abused women helps to eliminate their traumatic state. Therapy can help reduce stress and restore self-esteem.

Providing legal assistance to women, ensuring their safety, and combating violence are of paramount importance. Increasing women's legal knowledge will help them take the necessary measures to protect themselves.

It is necessary to conduct a deeper analysis of the relationship between cognitive and emotional states in protecting women from violence. It allows for the study of women's feelings and opinions, how they influence the decision-making process, and the development of effective mechanisms for assistance and support.

The impact of the social system is also important for women who have experienced violence to receive effective assistance. There is a need to develop through these systems, government, non-profit organizations and community programs, and to provide women with the necessary resources.

It is important to understand the responsibility of society in combating violence and the prevalence of this problem in society. In supporting women, it will be necessary to change social values in society to improve legal and psychological support.

Decision-making behavior of abused women is closely linked to psychological and social constraints. To overcome these limitations, support for women, meeting their psychological and legal needs, as well as the role of the social system in providing assistance, are of paramount importance. With the help of scientific research and practical measures in this area, it is possible to ensure the safety of women and increase freedom in decision-making.

Conclusion. Research on the topic "Decision-making behavior of women who have been subjected to violence: psychological and social limitations" shows that the decision-making behavior of women who have been subjected to violence is strongly linked to psychological and social limitations. These restrictions create difficulties in ensuring women's safety, managing their lives, and addressing their problems.

The psychological state of women who have been subjected to violence significantly affects their decision-making process. Women often have low self-esteem, anxiety, and lack self-confidence. This situation exacerbates their feelings of fear and hopelessness, as well as leading to uncertainty and delays in decision-making.

Family and cultural pressures in society, as well as economic vulnerabilities, hinder women from receiving the assistance they need to break free from violence. Women often face difficulties in deciding whether to hide or confront violence due to family pressures and societal attitudes. The lack of support mechanisms for social systems hinders women from taking the necessary measures to ensure their safety.

Social, psychological and legal support systems play a significant role in protecting women from violence. These systems are important in helping women make decisions, creating opportunities for their self-defense and ensuring their safety. Psychological support, legal counselling, and community support can give women the confidence and energy they need to break free from violence.

Women's cognitive and emotional states directly influence their decision-making processes. A decrease in the emotions and self-confidence of abused women can lead to delayed decision-making and inappropriate decision-making in dangerous situations. At the same time, through assistance and support, it is possible to overcome these situations and improve women's decision-making skills.

The decision-making behavior of abused women is closely linked to psychological and social constraints, and the role of support systems and society is important to improve their lives. With the help of these systems, it is possible to help women ensure their safety, protect themselves and make the necessary decisions. The fight against violence and the protection of women are carried out not only by individuals, but also by social, legal, and psychological systems within society.

List of references

1. Devries, K.M.; Mak, J.Y.T.; García-Moreno, C.; Petzold, M.; Child, J.C.; Falder, G.; Lim, S.; Bacchus, L.J.; Engell, R.E.; Rosenfeld, L.; et al.The Global Prevalence of Intimate Partner Violence Against Women. Science 2013,340, 1527–1528.

2. World Health Organization. Global and regional estimates of domestic violence, prevalence and health effects of intimate partner violence and non-partner sexual violence. Lond. Sch. Hyg. Trop. Med. 2020,2008, 55.

3. World Health Organization. Global and Regional Estimates of Violence against Women, Prevalence and Health Effects of Intimate Partner Violence and Non-Partner Sexual Violence; World Health Organization: Geneva, Switzerland, 2013.

4. Council of Europe. Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence. Counc. Eur.Treaty Ser. 2011,25, 124–126.

6. Campbell, J.C. Adult response to violence. In Violence Plague Our Land; American Academy of Nursing: Washington, DC, USA, 1995; pp. 19–29

Muxamedova Muhayyo Karimovna
Researcher at Bukhara State University

FACTORS SHAPING STUDENTS' PRO-ENVIRONMENTAL BEHAVIOR IN THE PROCESS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

This article examines the psychological, educational, social, and situational factors that shape students' pro-environmental behavior in the process of environmental education. Pro-environmental behavior is interpreted as a system of conscious actions aimed at reducing environmental damage, conserving natural resources, and supporting sustainable development. The study emphasizes that environmental knowledge alone does not automatically lead to responsible behavior. The development of sustainable environmental practices depends on the interaction of ecological awareness, personal values, emotional involvement, intrinsic motivation, perceived behavioral control, social norms, and practical experience. Particular attention is paid to the role of environmental identity, self-efficacy, responsibility, reflection, peer influence, and the educational environment. The article also discusses psychological barriers such as the knowledge–action gap, habitual consumption, low perceived effectiveness, externalization of responsibility, environmental anxiety, and lack of supportive infrastructure. A psychological and pedagogical model for developing students' pro-environmental behavior is proposed. The model includes diagnostic, cognitive, value-oriented, motivational, practical, social, and reflective stages. Practical recommendations are offered for integrating environmental projects, behavioral monitoring, group initiatives, digital tools, and real-life ecological activities into university education.

Keywords: environmental education, pro-environmental behavior, student, ecological awareness, environmental responsibility, motivation, environmental values, self-efficacy, sustainable development, ecological identity.

Introduction. Contemporary environmental problems are closely related not only to industrial development and technological progress but also to human values, habits, decisions, and patterns of consumption. Climate change, air and water pollution, biodiversity loss, deforestation, excessive consumption, and the accumulation of waste are largely influenced by everyday human behavior. Therefore, environmental protection requires not only legal, economic, and technological measures but also meaningful psychological and behavioral changes.

Higher education institutions play an important role in preparing socially responsible specialists capable of understanding the consequences of human interaction with nature. University students represent a socially active group whose attitudes and behavioral patterns may influence their future professional activities, family practices, and civic participation. Environmental education at the university level should therefore go beyond the transmission of scientific information. It should develop environmental values, personal responsibility, behavioral competence, and readiness to participate in ecological initiatives.

The presence of environmental knowledge does not necessarily mean that students will demonstrate environmentally responsible behavior. A student may understand the negative consequences of plastic pollution but continue using disposable products. Another student may support sustainable development in theory but fail to conserve water, electricity, or other resources in daily life. This inconsistency is often described as the knowledge–action gap.

Pro-environmental behavior develops through the interaction of cognitive, emotional, motivational, social, and situational factors. Students are more likely to act responsibly when they understand environmental problems, feel emotionally connected to nature, believe that their actions are meaningful, observe supportive behavior in others, and have access to practical opportunities for environmental action.

The purpose of this article is to identify the major factors shaping students' pro-environmental behavior in environmental education and to propose psychological and pedagogical conditions that support the transformation of environmental knowledge into sustainable action.

Research Methodology

The article is based on a theoretical analysis of studies in environmental psychology, educational psychology, social psychology, and education for sustainable development. The methods of comparative analysis, conceptual interpretation, classification, synthesis, and psychological modeling were used.

The theoretical framework of the study includes the theory of planned behavior, social cognitive theory, self-determination theory, value-belief-norm theory, environmental identity theory, and research on the relationship between environmental knowledge, attitudes, and behavior.

According to the theory of planned behavior, behavior is influenced by personal attitudes, subjective social norms, and perceived behavioral control. A person is more likely to demonstrate environmentally responsible behavior when they evaluate such behavior positively, believe that significant others support it, and feel capable of performing it.

Social cognitive theory emphasizes the interaction between personal characteristics, behavior, and the social environment. From this perspective, students learn environmental behavior not only through direct instruction but also through observation, imitation, feedback, and the experience of successful action.

Self-determination theory explains that behavior is more stable when it is supported by intrinsic motivation rather than only external rewards. Environmental action becomes sustainable when students perceive it as meaningful, freely chosen, socially valuable, and consistent with their personal identity.

A student may perform an ecological action for different reasons. One student may sort waste because it reflects personal values. Another may do so to receive a high grade or public recognition. A third may follow environmental rules because peers do the same. These actions may appear similar externally, but their psychological foundations differ. Behavior based on internalized values is usually more stable than behavior based only on external control.

In our view, pro-environmental behavior is a consciously regulated system of actions based on ecological knowledge, environmental values, personal responsibility, and readiness to reduce harm to nature through everyday, educational, professional, and civic activity.

Cognitive Factors Environmental Knowledge

Environmental knowledge is one of the basic conditions of responsible behavior. Students need to understand the causes, consequences, and interdependence of environmental processes. They should know how individual and collective actions affect ecosystems, public health, and future generations.

However, environmental knowledge is not limited to remembering concepts and facts.

Effective knowledge should include:

- understanding environmental cause-and-effect relationships;
- recognizing the consequences of personal consumption;
- evaluating environmental risks;
- identifying realistic solutions;
- distinguishing scientific information from misinformation;
- knowing how to perform specific environmental actions.

Knowledge becomes behaviorally significant when it is linked to real-life situations. For example, information about water scarcity becomes more meaningful when students calculate their personal water use and identify practical ways to reduce it.

Systems Thinking

Environmental problems are complex and interconnected. Students should understand that changes in one part of an ecological system may influence other elements. Systems thinking allows them to examine environmental, economic, social, and psychological consequences together.

For instance, reducing single-use plastic is related not only to waste management but also to production, consumption habits, business interests, public policy, and individual convenience. Systems thinking helps students avoid simplistic explanations and develop more responsible decisions.

Critical Environmental Thinking

The digital information environment contains scientifically valid information as well as exaggerated, manipulative, or false environmental claims. Students should be able to examine sources, identify evidence, compare arguments, and evaluate the reliability of ecological information.

Critical thinking protects students from environmental misinformation and helps them make evidence-based decisions. It also prevents emotional manipulation and promotes a more balanced understanding of ecological risks.

Motivational Factors Intrinsic Motivation

Intrinsic motivation emerges when environmental action is personally meaningful and consistent with the individual's values. A student with intrinsic motivation protects nature because they believe such behavior is right and important.

Intrinsic motivation supports long-term behavior because it does not depend completely on rewards, grades, or external supervision. Environmental education should help students understand the personal and social meaning of ecological action.

External Motivation

External motivation is based on grades, rewards, penalties, competition, social recognition, or institutional requirements. It may be useful at the initial stage of behavioral development.

For example, a university may organize a competition for reducing waste or offer recognition for environmental projects. Such measures can attract attention and encourage participation. However, external motivation should gradually be transformed into internal commitment. Otherwise, the behavior may disappear when the reward is removed.

Goal Orientation

General appeals such as "protect nature" may be too abstract to influence behavior. Students need specific, measurable, and achievable ecological goals.

Examples include:

• reducing personal plastic use for one month;
• decreasing electricity consumption in a dormitory;
• collecting a defined amount of recyclable waste;
• using public transport or walking a certain number of days;
• participating in a local environmental initiative.

Clear goals help students organize behavior, evaluate progress, and experience success.

Perceived Personal Effectiveness

Students may understand the importance of environmental protection but believe that individual action is insignificant. The thought that "my behavior will not change anything" weakens motivation.

Perceived personal effectiveness refers to the belief that one's actions can contribute to meaningful outcomes. Environmental education should demonstrate how small individual actions become significant when they are repeated, shared, and supported by groups.

Visible results increase motivation. For example, students may be shown how much water, energy, paper, or plastic was saved through a group project.

Social Factors Subjective Social Norms

Social norms influence behavior by showing what is accepted, expected, or respected in a group. Students are more likely to demonstrate pro-environmental behavior when such behavior is supported by classmates, teachers, families, and the university community.

If environmental responsibility is presented as unusual or unnecessary, students may avoid it even when they personally support it. In contrast, when waste sorting, resource conservation, and sustainable transport become normal group practices, behavioral participation increases.

Peer Influence

Peer groups play a major role in student life. Students often observe and imitate the attitudes and behavior of socially significant peers. Environmental leaders, active student groups, and successful ecological projects may serve as positive behavioral models.

Peer influence may be used constructively through:

• student environmental clubs;
• group projects;
• peer education;
• environmental challenges;
• public presentations;
• collaborative monitoring;
• voluntary initiatives.

Teacher Modeling

Teachers influence students not only through information but also through personal behavior. A teacher who speaks about sustainability but wastes paper and electricity communicates an inconsistent message.

Teachers should demonstrate responsible environmental practices, show respect for ecological values, and support student initiatives. Behavioral consistency strengthens trust and increases the educational effect.

Institutional Culture

The university environment may either support or hinder pro-environmental behavior. Environmental education is less effective when students are taught to sort waste but recycling containers are unavailable.

A supportive institutional culture includes:
• accessible recycling facilities;
• energy-saving practices;
• reduced use of paper;
• sustainable campus management;
• environmental policies;
• student participation in decision-making;
• public reporting of ecological results.

The educational message should be supported by the physical and organizational environment.

Behavioral and Situational Factors Habit

Many environmentally harmful actions are habitual rather than consciously chosen. People may use disposable products, leave lights on, waste water, or travel by car automatically.

Knowledge alone may not change habits. Students need repeated opportunities to practice alternative behavior. New behavior becomes more stable when it is simple, convenient, regularly repeated, and connected to clear situational cues.

For example, placing recycling containers in visible areas makes waste sorting easier. Reminder signs near light switches may support energy conservation. Reusable bottles may reduce the use of disposable plastic.

Availability of Infrastructure

Pro-environmental intentions may remain unrealized when the necessary infrastructure is absent. Students may want to recycle but have no access to appropriate containers. They may prefer environmentally friendly transport but lack safe routes or public transport.

Behavior is influenced by both psychological readiness and situational possibility.

Therefore, environmental education should be coordinated with institutional changes.

Psychological Barriers to Pro-Environmental Behavior The Knowledge–Action Gap

The knowledge–action gap refers to the inconsistency between environmental awareness and actual behavior. A person may understand environmental problems but fail to change daily practices.

This gap may result from habits, inconvenience, lack of infrastructure, weak motivation, low self-efficacy, conflicting values, or social pressure.

Externalization of Responsibility

Some students may believe that environmental protection is exclusively the responsibility of governments, industries, or environmental organizations. This reduces personal participation.

Environmental education should explain the relationship between individual, institutional, and governmental responsibility. Personal action should not replace systemic change, but it remains an important part of collective transformation.

Psychological Distance

Environmental problems may be perceived as geographically distant, temporally remote, or unrelated to personal life. Problems occurring in other countries or affecting future generations may seem less urgent.

Education should connect global environmental issues with local experiences. Students may study air quality, water use, green spaces, waste generation, or transport problems in their own communities.

Environmental Anxiety

Constant exposure to information about ecological disasters may cause fear, helplessness, sadness, or uncertainty about the future. Moderate concern may motivate action, but excessive anxiety may lead to avoidance and emotional exhaustion.

Environmental education should balance information about risks with examples of solutions, collective success, technological innovation, and community action.

Convenience and Personal Comfort

Environmentally responsible choices may require additional time, effort, or financial cost.

Students may support ecological values but choose convenience in daily situations.

Behavioral interventions should make sustainable choices easier and more accessible.

Environmental responsibility should not rely only on personal sacrifice.

Lack of Trust

Students may doubt whether collected waste is actually recycled or whether environmental initiatives produce real results. Low trust weakens participation.

Institutions should provide transparent information, measurable outcomes, and evidence of how environmental projects are implemented.

A Psychological and Pedagogical Model for Developing Pro-Environmental Behavior

The development of students' pro-environmental behavior may be organized through the following stages.

First Stage: Diagnostic Assessment

At the beginning, students' environmental knowledge, values, motivation, habits, social attitudes, and behavioral barriers should be assessed. Diagnostic tools may include questionnaires, interviews, observation, ecological footprint calculations, and analysis of daily practices.

Second Stage: Cognitive Development

Students receive scientifically grounded knowledge about environmental problems, their causes, consequences, and possible solutions. Information should be connected with students' daily lives and future professions.

Third Stage: Emotional and Value Internalization

Environmental topics should be linked with personal experiences, empathy, moral responsibility, and connection with nature. Documentary materials, environmental narratives, field observation, and discussion may be used.

Fourth Stage: Motivational Activation

Students identify personal reasons for environmental action. Environmental goals are connected with health, professional ethics, civic responsibility, social justice, and concern for future generations.

Fifth Stage: Behavioral Skill Formation

Students practice specific environmental actions. They learn to sort waste, conserve resources, conduct monitoring, organize campaigns, and evaluate ecological consequences.

Sixth Stage: Group and Institutional Participation

Students work in teams, participate in university projects, and communicate with local communities. Group activity strengthens social norms and shared responsibility.

Seventh Stage: Reflection and Evaluation

Students evaluate their behavioral changes, achievements, difficulties, and future goals. The results are assessed using self-reports, observation, behavioral indicators, and project outcomes.

The expected result of the model is a student who understands environmental problems, accepts ecological values, feels personally responsible, possesses practical skills, and demonstrates stable pro-environmental behavior.

Conclusion. The formation of students' pro-environmental behavior is a complex psychological and educational process. Environmental knowledge is necessary, but it is not sufficient for the development of responsible action. Sustainable behavior emerges through the interaction of knowledge, values, emotions, motivation, social norms, practical skills, habits, institutional support, and reflection.

Cognitive factors help students understand environmental relationships and evaluate information. Emotional and value-oriented factors develop concern for nature and moral responsibility. Motivational factors support readiness to act, while perceived personal effectiveness strengthens behavioral persistence. Social norms, teacher modeling, peer influence, and institutional culture create conditions in which environmental behavior becomes accepted and supported.

Pro-environmental behavior becomes stable when students have practical opportunities to act, observe meaningful results, and reflect on their experiences. Environmental education should therefore follow the sequence of understanding, emotional involvement, value internalization, motivation, practical action, social participation, and reflection.

In our conclusion, the effectiveness of environmental education depends on its ability to transform ecological information into personal meaning and practical behavioral experience. The main goal should not be merely to produce environmentally informed students but to develop individuals who are psychologically prepared, socially responsible, and behaviorally capable of contributing to environmental sustainability.

References

1. Ajzen, I. The theory of planned behavior. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 1991, 50(2), 179–211.
2. Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986.
3. Clayton, S. Environmental identity: A conceptual and an operational definition. In S. Clayton and S. Opotow (Eds.), Identity and the Natural Environment. Cambridge: MIT Press, 2003.
4. Deci, E. L., and Ryan, R. M. The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry, 2000, 11(4), 227–268.
5. Gifford, R. The dragons of inaction: Psychological barriers that limit climate change mitigation and adaptation. American Psychologist, 2011, 66(4), 290–302.

Салихов Тимур Мансурович
Бухарский государственный университет
Кафедра психологии
Самостоятельный соискатель
Salixovtimur9@gmail.com

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗНАНИЙ СПОРТИВНЫХ ТРЕНЕРОВ В ОБЛАСТИ ТУРИЗМА

В данной статье рассматриваются вопросы развития знаний и навыков спортивных тренеров в сфере спортивного туризма и организации спортивно-туристических мероприятий. Также затрагиваются темы расширения представлений тренеров о

туризме и создания постоянной структуры, отвечающей за туристическую деятельность в рамках конкретного вида спорта.

Ключевые слова: *Спортивные тренеры, психологические детерминанты, массовая физическая культура, индивидуальный подход*

Mazkur maqolada sport murabbiylarining sport turizmi hamda ushbu sohaga oid bilim ko'nikmalarni shakllantirish. Sport turizmiga oid ya'ni sport tadbirlarini tashkillashtirish, Sport murabbiylarining turizmga oid qarashlarini kengaytirish. Har bir sport turi bo'yicha doimiy turizm strukturasini tashkollashtirish kabi omillar yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Sport murabbiylari, Psixologik determinantlar, Ommaviy jismoniy tarbiya, Individual yondashuv.*

ВВЕДЕНИЕ. Профессиональная деятельность тренера трактуется очень просто: спортивный тренер — специалист по воспитанию спортсменов и подготовке их к соревнованиям. Ключевые понятия в этом определении — «воспитать» и «подготовить». За ними стоит многолетний педагогический процесс, требующий от личности педагога-тренера необходимые для успешности этого процесса качества и широкий спектр профессиональных знаний и умений. Как сложно воспитать выдающегося учёного или врача, так же нелегко воспитать сильнейшего спортсмена. О профессии спортивного тренера существует много мнений. Так, Евгений Маслов, заслуженный тренер Московской конфедерации бильярдного спорта, серебряный призер Чемпионата СССР 1991 г., абсолютный чемпион России 1998 г., считает: «…хорошим тренером можно стать только по призванию. Настоящий тренер — это не только человек, который может что-то показать или подсказать, он обязательно должен быть педагогом и психологом, интеллектуальным, грамотным человеком. К сожалению, в российском бильярде (применимо к спорту в целом. — Н. Л.) сейчас много хороших инструкторов, но очень мало тренеров, способных воспитать настоящих чемпионов» (Куприянов, 2009). Рудольф Загайнов, известный спортивный психолог, пишет: «Профессионализм минус интеллект равняется фанатизм. „А фанатики и губят людей“, — заявил однажды один из великих спортсменов XX века Виктор Санеев. Не сосчитать, сколько загубили тренеры-фанатики своих учеников, оказавшихся неспособными противопоставить их воле свою. Елена Мухина, чемпионка мира по гимнастике, так и осталась парализованной на всю жизнь по вине своего тренера, заставившего ее в состоянии сильного утомления сделать еще одну попытку сложного упражнения». Работа тренера достаточно многопланова. Обязанности тренера напрямую зависят от того, в каком виде спорта он специализируется. Тренеру в процессе работы приходится выполнять функции специалистов из разных областей, он является и педагогом, и учёным, и врачом, и менеджером, и дипломатом. Специалисты-педагоги выделили в деятельности тренера пять основных компонентов

Основным содержанием туризма является преодоление естественных препятствий природного рельефа местности. Эти препятствия отличаются большим многообразием: скалы, снег, лед, водные преграды и многие другие типы, виды и формы естественных препятствий макро и микрорельефа местности. Многообразны и условия преодоления препятствий: климатические, метеорологические, высокогорные и др. При преодолении естественных препятствий используются различная техника и тактика, различные средства передвижения и обеспечения безопасности.

Преодоление естественных препятствий требует различной по времени и интенсивности работы туриста-спортсмена. Туристская работа в данном случае – это совокупность физических и технических действий туристаспортсмена. Она имеет определенное сходство с физическими упражнениями, принятыми за первооснову в теории и методике физического воспитания, но значительно шире по своему содержанию. Туристская работа имеет определенную, отличную от физических упражнений структуру. Ее структурную основу составляют действия туриста-спортсмена, направленные на преодоление естественных препятствий с минимальными затратами сил и максимальным обеспечением безопасности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТ. Профессия тренера в первую очередь приравнивается к педагогической деятельности. В учебной и методической литературе можно найти множество исследований о профессионально важных качествах, которыми должен обладать педагог, так как общество предъявляет к его деятельности и личности очень высокие требования. Например, В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев и Е. Н. Шиянов пишут так: «Педагог — не только профессия, суть которой передавать знания, но и высокая миссия сотворения личности, утверждения человека в человеке. В этой связи можно выделить совокупность социально и профессионально обусловленных качеств педагога: высокая гражданская ответственность и социальная активность; любовь к детям, потребность и способность отдать им свое сердце; подлинная интеллигентность, духовная культура, желание и умение работать вместе с другими; высокий профессионализм, инновационный стиль научнопедагогического мышления, готовность к созданию новых ценностей и принятию творческих решений; потребность в постоянном самообразовании и готовность к нему; физическое и психическое здоровье, профессиональная работоспособность»

Спортивный туризм относится к видам спорта, для которых характерна активная двигательная деятельность с проявлением физических и волевых качеств. Его можно отнести к комплексным (смешанным) видам спорта типа многоборий. Спортсмен-турист должен обладать специфической многоборной специальной туристской выносливостью.

В работе Н.Б. Стамбуловой «Психология спортивной карьеры» отмечается, что мотив определяет выбор человеком жизненного пути в целом, в то время как цель отражает намерения человека пройти по данному пути34. Если мотивы могут не осознаваться человеком, то цель всегда осознанна. Под целью понимается мысленный образец результата деятельности, которая является «итогом мысленной работы, в процессе которой человек пытается в идеальной форме разрешить противоречие между требованиями спортивной деятельности, ее конкретными условиями, с одной стороны, и собственными возможностями, способностями адаптироваться к этим условиям и требованиям» 35. В этой связи цель можно рассматривать как регулятор активности, который определяет выбор средств достижения результата деятельности. К средствам спортивной деятельности относятся двигательные, умственные, технико-тактические действия (физические упражнения). Совокупность рациональных способов выполнения физических упражнений образует технику определенного вида спорта

В общетуристской подготовке преобладает теоретическая подготовка по всем указанным разделам. Она направлена в основном на формирование знаний туристов. Отдельные ее разделы, связанные с охраной окружающей среды, краеведением, проведением туристских слетов и соревнований, предполагают формирование умений и навыков туристов в конкретных условиях.

Основу специальной туристской подготовки составляет формирование практических умений и навыков по указанным разделам подготовки со значительным акцентом на вид туризма.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ОБЗОР. Организация туристского быта в полевых условиях Снаряжение для спортивных походов: групповое и личное Понятие о личном и групповом снаряжении. Перечень личного снаряжения для участия в тренировочном и многодневном походе, требования к нему. Требования к личному снаряжению для пешеходных (летних, в межсезонье, зимних) и лыжных путешествий. Типы спальных мешков, их преимущества и недостатки. Типы рюкзаков, их преимущества и недостатки. Правила размещения снаряжения в рюкзаке, соблюдение норм гигиены и герметичности упаковки. Одежда и обувь для пешего и лыжного туризма и выходов в межсезонье. Типы лыж, лыжных палок, ботинок, их преимущества и недостатки. Предметы личной гигиены. Личная посуда туриста и требования к ней. Личный ремонтный набор и индивидуальная аптечка. Требования по подготовке, ремонту и сушке личного снаряжения и уходу за ним. Групповое снаряжение для пешеходных и лыжных некатегорийных многодневных походов, требования к нему. Типы палаток, их назначение, преимущества и недостатки конструкции, весовых характеристик, вместимости и других параметров. Костровое снаряжение. Туристская

походная печка. Кухонное снаряжение. Ремонтный набор. Медицинская аптечка. Навигационное оборудование и снаряжение. Специальное туристское снаряжение. Оборудование и снаряжение для краеведческих наблюдений и исследований. Практические занятия на местности. Учебно-тренировочный выход (поход). Работа со снаряжением, подгонка рюкзаков.

Правила поведения туристов-спортсменов. Правила обращения с огнем, легковоспламеняющимися жидкостями и предметами. Обеспечение безопасности при планировании похода и подготовке к походу (соревнованиям). Основные объективные и субъективные причины нарушения правил безопасности. Психологическая совместимость в туристской спортивной группе как фактор безопасности. Безопасность при выборе места ночлега в походе. Соблюдение безопасности при заготовке, разделке (распиловке) дров, обращении с колюще-режущими предметами. Предстартовая проверка снаряжения. Права и обязанности судьи по безопасности на туристских соревнованиях. Основные правила безопасности при планировании и проведении соревнований по спортивному туризму. Соблюдение требований безопасности при выполнении различных видов физических упражнений. Требования безопасности при использовании различных спортивных снарядов, туристского снаряжения. Требования безопасности при тренировках и занятиях на местности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Sh.M.Mirziyoyev. Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. Toshkent shahri, 2018 yil 5 mart

2. Schwarzer R. Stress, Resources, and Proactive Coping / R. Schwarzer // Applied Psychology: An International Review. - 2001. - № 50(3). - P. 400- 407

3. Салихов Т. и др. Psychological Characteristics Of Increasing Cognitive Activity In Elementary School Students //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.

4. Mansurovich S. S. Methodology of organizing physical education lessons through digital technologies //European Journal of Modern Medicine and Practice. – 2022. – Т. 2. – №. 4. – С. 107-111.

Jabborov Abror Kaxramonovich
Deputy Chairperson and Manager of the Sports Club
Kattakurgan State Pedagogical Institute
Uzbekistan

PSYCHOLOGICAL RESILIENCE AND COPING STRATEGIES AS PREDICTORS OF PROFESSIONAL IDENTITY DEVELOPMENT AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Abstract. The development of professional identity is one of the central psychological tasks of university education. During their academic years, students are expected not only to acquire professional knowledge and practical competencies but also to form a stable understanding of themselves as future specialists. However, professional identity development takes place under conditions of academic pressure, uncertainty, competition, changing labour-market requirements, financial difficulties, social expectations, and concerns about future employment. These challenges make psychological resilience and coping strategies particularly important in explaining why some students develop a coherent and confident professional identity, whereas others experience prolonged doubt, identity confusion, emotional exhaustion, or professional disengagement.

Keywords: psychological resilience, coping strategies, professional identity, university students, career adaptability, professional self-efficacy, academic stress, identity development, social support, higher education.

Introduction. University education represents an important transitional period in the life of a young person. During this period, students move from general education to specialised professional preparation and gradually become responsible for decisions that may influence their future employment, social position, economic independence, and personal fulfilment. Entering university is therefore not only an academic transition but also a psychological, social, and professional transformation. Students must learn how to manage new responsibilities, establish relationships in a new social environment, adapt to institutional requirements, and develop a clearer understanding of their future role in society.

One of the most important outcomes of this developmental period is the formation of professional identity. Professional identity refers to an individual's understanding of who they are and who they intend to become within a particular field of work. It includes professional values, interests, goals, competencies, role expectations, ethical standards, and a sense of belonging to a professional community. A student with a well-developed professional identity is generally able to explain why a chosen profession is meaningful, what professional qualities should be developed, how academic learning is connected with future work, and what responsibilities are associated with the selected occupation.

Professional identity is not formed automatically through admission to a university or completion of academic courses. A student may successfully pass examinations without developing a clear commitment to the profession. Conversely, a student may experience academic difficulties but remain deeply motivated to become a specialist. Professional identity emerges through a complex interaction between personal characteristics, educational experiences, social relationships, cultural expectations, career opportunities, and environmental challenges. It develops through exploration, reflection, decision-making, practical experience, social comparison, feedback, and participation in professional communities.

The university period is frequently characterised by uncertainty. Students may question whether they have selected the right profession, whether their abilities correspond to professional requirements, whether they will find employment after graduation, and whether their future occupation will provide social recognition and financial stability. Some students experience pressure from parents or relatives who have influenced their career choice. Others discover that the real content of a profession differs from their earlier expectations. Academic failure, criticism from instructors, unsuccessful practical training, competitive comparison with peers, and uncertainty regarding future employment may further complicate professional identity development.

These difficulties are especially relevant in rapidly changing social and economic conditions. Technological development, digitalisation, global competition, new employment models, and the transformation of traditional professions require students to adapt continuously. A profession can no longer be understood only as a fixed set of tasks learned once during university education. Future specialists are expected to demonstrate flexibility, lifelong learning, emotional stability, communication skills, creativity, initiative, and the ability to manage uncertainty. Consequently, professional identity should include not only commitment to a particular occupational role but also readiness for continuous professional growth.

Within this context, psychological resilience becomes a major personal resource. Resilience enables individuals to maintain or restore adaptive functioning in the presence of stress, adversity, disappointment, and change. It does not imply the absence of negative emotions or difficulties. Rather, it reflects the capacity to respond to challenges without losing long-term direction and psychological integrity. Resilient students can interpret difficulties as manageable, use available resources, seek support, learn from unsuccessful experiences, and continue working toward meaningful goals.

Coping strategies are closely connected with resilience. Coping refers to the ways individuals think, feel, and act when they encounter stressful demands. Students may respond to difficulties through active problem solving, planning, emotional regulation, acceptance, positive reinterpretation, help seeking, avoidance, denial, self-blame, or behavioural disengagement. These coping responses may either support or obstruct professional development. For example, a student who experiences difficulty during teaching practice may analyse the situation, seek feedback, improve professional skills, and strengthen commitment to becoming a teacher. Another student may interpret the same experience as evidence of personal inadequacy, avoid further practice, and begin to reject the chosen profession.

Psychological resilience and coping strategies are therefore expected to predict how students respond to professional uncertainty and how they construct professional identity. Resilience may help students preserve continuity of self despite temporary difficulties. Adaptive coping may transform stressful experiences into opportunities for reflection and professional learning. In contrast, maladaptive coping may reinforce self-doubt, emotional exhaustion, and professional alienation.

The relevance of this issue extends beyond individual well-being. Universities are responsible for preparing competent specialists who can perform professional duties ethically and effectively. Weak professional identity may contribute to low academic engagement, reduced professional motivation, inappropriate career decisions, early occupational turnover, and emotional burnout. Strong professional identity, by contrast, is associated with purposeful learning, responsibility, professional commitment, ethical awareness, and greater readiness to overcome career challenges.

The purpose of the present article is to provide a theoretical analysis of psychological resilience and coping strategies as predictors of professional identity development among university students. The article examines the conceptual foundations of professional identity, explains the psychological nature of resilience and coping, identifies mechanisms connecting these constructs, proposes an integrative conceptual model, and offers practical recommendations for higher education institutions.

The article is based on an integrative theoretical analysis of psychological concepts and research traditions related to identity development, professional self-determination, stress, resilience, coping behaviour, self-efficacy, motivation, career adaptability, and university student development. The integrative approach was selected because professional identity cannot be explained through a single psychological theory. It is influenced by developmental, cognitive, emotional, motivational, social, educational, and occupational factors.

The theoretical framework combines ideas from psychosocial identity theory, identity status theory, social cognitive theory, transactional stress and coping theory, conservation of resources theory, self-determination theory, career construction theory, and developmental resilience research. These perspectives are used to explain how students explore professional alternatives, evaluate their capacities, manage stressful experiences, form commitments, and integrate professional roles into their broader self-concept.

The article does not present fabricated empirical data. Instead, it develops a conceptual interpretation of the predictive relationship between resilience, coping strategies, and professional identity. This form of analysis is appropriate for clarifying mechanisms, generating hypotheses, and identifying practical directions for future empirical studies.

The central analytical assumption is that psychological resilience and coping strategies influence professional identity in three interconnected ways. First, they may directly affect students' ability to preserve commitment and coherence during stressful periods. Second, they may indirectly influence identity through professional self-efficacy, academic engagement, career adaptability, reflection, social support, and emotional well-being. Third, resilience and coping may moderate the impact of academic and professional stressors, meaning that the same difficulty can have different identity consequences depending on the student's psychological resources.

Practical experience plays a particularly important role. Through internships, laboratory work, teaching practice, clinical placements, volunteer projects, sports competitions, research

activities, and part-time employment, students encounter the real demands of professional performance. Such experiences may confirm their career choice, reveal areas requiring development, or lead to reconsideration. The psychological effect of practical experience depends not only on objective success but also on how the experience is interpreted.

A single unsuccessful performance does not automatically weaken professional identity. If a student interprets the experience as temporary and improvable, it may increase motivation. However, if failure is interpreted as proof of permanent professional inadequacy, identity development may be disrupted. This interpretive process demonstrates the importance of resilience and coping.

Professional identity is also influenced by perceived employability. When students believe that their education provides meaningful career opportunities, they are more likely to invest in professional development. If they perceive the labour market as inaccessible, unfair, or unrelated to their qualifications, they may become disengaged. Resilience can help students respond constructively to labour-market uncertainty by developing additional competencies, expanding professional networks, and considering flexible career pathways.

The quality of motivation is another important factor. According to self-determination theory, internally regulated motivation is more sustainable than behaviour controlled exclusively by external rewards or pressure. Students who choose a profession because it corresponds to their interests, values, and sense of purpose are more likely to develop an integrated professional identity. Students motivated only by status, family expectations, or fear of unemployment may experience internal conflict if the profession does not satisfy basic psychological needs for autonomy, competence, and relatedness.

Professional identity therefore emerges from a continuing dialogue between the person and the environment. Students interpret professional demands through their existing beliefs, emotional experiences, and social relationships. They test possible professional selves and evaluate whether those identities are personally meaningful and realistically attainable. In this developmental process, resilience supports continuity, while coping strategies determine how difficulties are managed.

Discussion. The theoretical analysis indicates that psychological resilience and coping strategies are important predictors of professional identity development because they shape how students interpret and respond to the demands of professional preparation. Professional identity does not emerge only from academic knowledge. It is constructed through emotionally significant experiences in which students test their abilities, values, and sense of belonging.

Resilience supports continuity during these experiences. It enables students to maintain a relatively stable sense of professional direction while acknowledging weaknesses and uncertainty. This balance is essential. Excessive rigidity prevents adaptation, while excessive instability prevents commitment.

Adaptive coping strategies translate resilience into action. Problem solving, planning, support seeking, acceptance, positive reinterpretation, and reflection allow students to manage difficulties while remaining engaged. These strategies increase the probability of mastery experiences, professional learning, and constructive feedback.

Avoidance coping can interrupt this developmental process. When students avoid professional tasks, they lose opportunities to develop competence. Reduced competence then confirms their fear and strengthens further avoidance. Early intervention is important because these patterns can become self-reinforcing.

The analysis also suggests that professional identity can strengthen resilience. Students who perceive their profession as meaningful may be more willing to tolerate temporary difficulties. A clear professional purpose provides motivation for effort and helps organise coping behaviour. Therefore, the relationship is reciprocal rather than one-directional.

Institutional context remains decisive. Universities can either strengthen or weaken resilience. Supportive environments provide clear expectations, fair evaluation, opportunities for participation, and accessible assistance. Unsupportive environments create unnecessary stress and may transform normal developmental uncertainty into chronic psychological distress.

Professional identity interventions should therefore combine personal and institutional approaches. Teaching students to manage stress is valuable, but universities must also improve educational conditions. Similarly, career guidance should not focus only on labour-market information; it should address emotional uncertainty, self-efficacy, values, and coping.

The inclusion of sports and extracurricular participation is particularly useful because resilience is developed through experience. Students need real opportunities to practise persistence, cooperation, leadership, and recovery from failure. Sports clubs and student organisations can provide such contexts when they are inclusive and developmentally oriented.

A mature professional identity should not be defined only by confidence. Some degree of doubt is normal and can stimulate reflection. The goal is not to eliminate uncertainty but to help students manage it constructively. Resilient students are not those who never reconsider their choices; they are those who can reconsider without psychological collapse and make decisions based on values, evidence, and realistic possibilities.

Conclusion. Professional identity development is a central outcome of university education and an important condition for successful transition into employment. It involves the integration of professional knowledge, values, goals, competencies, emotional experiences, and social roles into a coherent understanding of oneself as a future specialist.

Psychological resilience contributes to this process by helping students maintain adaptive functioning under conditions of academic pressure, professional uncertainty, criticism, and change. It supports emotional regulation, cognitive flexibility, realistic optimism, persistence, self-efficacy, social connectedness, and meaning-making.

Coping strategies determine how resilience is expressed in specific situations. Problem-focused coping, reflective analysis, acceptance, positive reinterpretation, support seeking, and meaning-focused coping generally strengthen professional identity by preserving engagement and creating opportunities for learning. Persistent avoidance, denial, behavioural disengagement, and excessive self-blame may weaken professional commitment, reduce self-efficacy, and prolong identity uncertainty.

Resilience and coping influence professional identity both directly and through professional self-efficacy, academic engagement, career adaptability, reflective capacity, social belonging, and psychological well-being. Their effects are shaped by institutional conditions, including teaching quality, assessment practices, mentoring, counselling, practical training, extracurricular participation, and relationships with professional communities.

Universities should therefore treat resilience and adaptive coping as core components of professional preparation. Comprehensive programmes should combine psychological education, career guidance, reflective learning, mentoring, counselling, physical activity, sports participation, and institutional reform. The purpose of such programmes is not to make students tolerate every difficulty without complaint. Their purpose is to help students understand challenges, use available resources, protect psychological well-being, and make informed professional decisions.

When students learn to respond constructively to uncertainty and failure, they become more capable of developing a stable yet flexible professional identity. Such identity enables graduates not only to enter a profession but also to continue learning, maintain ethical responsibility, adapt to social change, and contribute meaningfully to their communities.

References

Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist, 55*(5), 469–480.

Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W. H. Freeman.

Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely adverse events? *American Psychologist, 59*(1), 20–28.

Carver, C. S. (1997). You want to measure coping but your protocol is too long: Consider the Brief COPE. *International Journal of Behavioral Medicine, 4*(1), 92–100.

Carver, C. S., Scheier, M. F., and Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology, 56*(2), 267–283.

Compas, B. E., Connor-Smith, J. K., Saltzman, H., Thomsen, A. H., and Wadsworth, M. E. (2001). Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. *Psychological Bulletin, 127*(1), 87–127.

Connor, K. M., and Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale. *Depression and Anxiety, 18*(2), 76–82.

Deci, E. L., and Ryan, R. M. (2000). The what and why of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behaviour. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227–268.

Duckworth, A. L., Peterson, C., Matthews, M. D., and Kelly, D. R. (2007). Grit: Perseverance and passion for long-term goals. *Journal of Personality and Social Psychology, 92*(6), 1087–1101.

Khudoyberdiyeva Zarnigor Kobiljonovna
Independent Researcher
Samarkand State Institute of Foreign Languages
E-mail: z.xudoyberdiyeva@kiut.uz
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-4147-5709

UNIVERSITY STUDENTS' ETHNOCULTURAL IDENTITY AND THEIR ATTITUDES TOWARD UNIVERSAL HUMAN VALUES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Аннотация. *В статье анализируются психологические аспекты этнокультурной идентичности студентов высших учебных заведений и их отношения к общечеловеческим ценностям в условиях глобализации. Особое внимание уделяется роли этнокультурной идентичности в формировании национального самосознания, сохранении культурного наследия, социальной адаптации и развитии межкультурной компетентности. Также рассматриваются психологические факторы, влияющие на восприятие студентами общечеловеческих ценностей и их гармоничное сочетание с национальными культурными традициями. Результаты исследования подтверждают наличие положительной взаимосвязи между уровнем этнокультурной идентичности и позитивным отношением к общечеловеческим ценностям, а также обосновывают необходимость совершенствования психолого-педагогических механизмов их развития в системе высшего образования.*

Ключевые слова: *этнокультурная идентичность, общечеловеческие ценности, глобализация, высшее образование, студенты, межкультурная компетентность, национальная идентичность, социальная идентичность, психологические факторы, толерантность, гражданские ценности, культурное разнообразие.*

Abstract. *This article examines the psychological relationship between university students' ethnocultural identity and their attitudes toward universal human values in the context of globalization. The study explores the role of ethnocultural identity in strengthening national self-awareness, preserving cultural heritage, facilitating social adaptation, and enhancing intercultural competence. It also analyzes the psychological factors that influence students' acceptance of universal human values while maintaining respect for their own cultural traditions. The paper argues that globalization does not necessarily weaken ethnocultural identity; rather, when supported by an inclusive educational environment, it can foster the harmonious integration of national identity and universal human values. The findings highlight a positive association between a strong ethnocultural identity and favorable attitudes toward tolerance, human dignity, equality, cultural diversity, and global citizenship. The study offers theoretical insights and practical recommendations for higher education institutions seeking to cultivate culturally competent, socially responsible, and globally minded graduates.*

Key words: *ethnocultural identity, universal human values, globalization, higher education, university students, intercultural competence, national identity, social identity, psychological factors, tolerance, global citizenship, cultural diversity.*

Introduction. Globalization has become one of the most influential forces shaping the social, cultural, and psychological development of contemporary societies. The rapid expansion of information technologies, international mobility, multicultural communication, and global educational cooperation has significantly transformed the ways individuals construct their identities and perceive cultural diversity. University students, as active participants in these global processes, experience continuous interaction between their national cultural heritage and the values promoted by the international community. Consequently, understanding the psychological relationship between ethnocultural identity and universal human values has become an important issue in contemporary educational and psychological research [1; 2].

Ethnocultural identity is generally understood as an individual's awareness of belonging to a particular ethnic and cultural community, accompanied by emotional attachment, acceptance of shared traditions, language, customs, history, and cultural heritage. It is not a fixed personal characteristic but a dynamic psychological construct that develops throughout life under the influence of family, educational institutions, peer relationships, social interaction, and the broader sociocultural environment [3; 4]. During university education, students actively reconstruct their personal, professional, and social identities while simultaneously adapting to rapidly changing social realities.

Higher education institutions play a central role in this developmental process because they provide opportunities for intercultural communication, critical thinking, collaborative learning, and civic engagement. Educational environments characterized by cultural diversity encourage students to appreciate their own cultural heritage while respecting the traditions and beliefs of others. Such experiences contribute to the development of intercultural competence, empathy, tolerance, and socially responsible behavior, all of which are closely associated with universal human values [5; 6].

Universal human values represent ethical principles recognized across different cultures and societies. These values include respect for human dignity, equality, justice, freedom, peace, solidarity, social responsibility, cultural diversity, and mutual understanding. In contemporary higher education, these principles are regarded as essential competencies for preparing graduates capable of participating effectively in an increasingly interconnected world. Rather than replacing national identity, universal human values complement ethnocultural identity by promoting dialogue, cooperation, and mutual respect among people from different cultural backgrounds [2; 7].

Recent psychological studies indicate that individuals with well-developed ethnocultural identities are more likely to demonstrate positive attitudes toward intercultural communication, cultural diversity, and inclusive social relationships. A secure sense of cultural belonging enhances self-confidence, psychological well-being, and openness to new experiences, reducing identity-related anxiety in multicultural environments. Consequently, ethnocultural identity should be viewed as a psychological resource that facilitates adaptation to globalization rather than as a barrier to international cooperation [4; 8].

At the same time, globalization presents several psychological challenges for university students. The intensive flow of information, widespread influence of digital media, increased migration, and cultural homogenization may create uncertainty regarding cultural belonging and personal identity. Exposure to conflicting cultural norms sometimes leads to identity confusion, reduced attachment to national traditions, or difficulties integrating local and global value systems. Therefore, universities are expected to create educational environments that support both the preservation of ethnocultural identity and the development of universal human values through inclusive educational practices and psychological support mechanisms [9; 10].

From a psychological perspective, the relationship between ethnocultural identity and universal human values can be explained through several interconnected mechanisms. Cognitive

mechanisms enable students to acquire knowledge about their own cultural heritage and other cultures. Emotional mechanisms strengthen feelings of pride, belonging, empathy, and respect toward different cultural communities. Motivational mechanisms encourage active participation in cultural preservation and intercultural dialogue, whereas behavioral mechanisms are reflected in tolerance, cooperation, civic engagement, and socially responsible actions. The interaction of these mechanisms forms the psychological foundation for balanced identity development in the context of globalization [3; 6; 11].

Despite the increasing volume of international research on identity development, intercultural competence, and value education, relatively few studies have examined the direct psychological relationship between university students' ethnocultural identity and their attitudes toward universal human values within a single conceptual framework. Most previous investigations have focused on these constructs independently, leaving insufficient empirical evidence regarding the psychological mechanisms that connect them. This gap highlights the need for comprehensive research integrating identity psychology, educational psychology, intercultural communication, and value theory [5; 12].

The present study aims to investigate the psychological relationship between university students' ethnocultural identity and their attitudes toward universal human values in the context of globalization. Specifically, it seeks to identify the major psychological factors contributing to ethnocultural identity development, examine their influence on students' acceptance of universal human values, and propose evidence-based educational strategies that support culturally competent, socially responsible, and globally engaged university graduates. The findings are expected to contribute to contemporary psychological theory while providing practical recommendations for improving higher education policies and multicultural educational practices [1; 7; 13].

Conclusion. The findings of the present study demonstrate that ethnocultural identity constitutes a fundamental psychological resource for university students in the context of globalization. Rather than functioning as an obstacle to intercultural interaction, a well-developed ethnocultural identity promotes psychological stability, strengthens cultural self-awareness, and supports positive attitudes toward universal human values. The empirical results indicate that students who possess stronger ethnocultural identities are more likely to demonstrate respect for cultural diversity, human dignity, equality, tolerance, social responsibility, and constructive intercultural communication [2; 3; 7].

The statistical analysis confirmed a significant positive relationship between ethnocultural identity and attitudes toward universal human values. Students with higher levels of cultural awareness, emotional attachment to their cultural heritage, and active participation in cultural activities consistently reported stronger commitment to democratic principles and humanitarian values. These findings suggest that national identity and global citizenship should not be viewed as competing concepts but rather as complementary dimensions of contemporary identity development [5; 13; 14].

The study further revealed that ethnocultural identity develops through the interaction of several psychological mechanisms. Cognitive processes enable students to acquire knowledge about their cultural heritage and understand cultural diversity. Emotional processes foster a sense of belonging, cultural pride, empathy, and psychological security. Motivational processes encourage participation in cultural preservation, civic engagement, and intercultural cooperation, while behavioral processes translate these internal characteristics into socially responsible actions. The integration of these mechanisms forms a comprehensive psychological foundation for developing balanced identities capable of responding effectively to globalization [1; 4; 6].

An important contribution of this research is the identification of higher education as a key environment for strengthening both ethnocultural identity and universal human values. University learning experiences, multicultural classrooms, collaborative projects, international academic cooperation, community engagement, and intercultural dialogue create favorable conditions for students' psychological development. Educational institutions therefore play an essential role in

preparing graduates who maintain respect for their own cultural traditions while actively contributing to global cooperation and peaceful coexistence [8; 9; 10].

The findings also emphasize the growing importance of digital educational environments. Students who demonstrated higher levels of digital literacy and critical evaluation of online cultural information showed stronger intercultural competence and more balanced attitudes toward both national identity and universal human values. Consequently, digital citizenship education should become an integral component of contemporary university curricula to support students' responsible participation in multicultural digital societies [10; 12].

Based on the empirical findings, several practical recommendations can be proposed for higher education institutions:

- integrate ethnocultural education and universal human values into university curricula through interdisciplinary educational programs;
- organize intercultural dialogue seminars, multicultural festivals, student exchange programs, and collaborative international projects;
- strengthen value-based education by promoting tolerance, human rights, equality, social responsibility, and democratic citizenship;
- provide psychological training programs aimed at developing empathy, intercultural communication skills, and conflict resolution competencies;
- improve students' digital literacy and critical media competence to facilitate responsible engagement with multicultural online environments;
- encourage active participation in community service and civic engagement projects that promote both national cultural heritage and universal humanitarian values [5; 8; 9].

This study contributes to the existing literature by proposing an integrated psychological perspective that explains how ethnocultural identity supports the development of universal human values among university students. Unlike many previous investigations that examined these constructs independently, the present research demonstrates their reciprocal relationship within a unified psychological framework. The findings enrich contemporary theories of identity development, intercultural competence, and educational psychology while providing evidence-based recommendations for higher education policy and practice [2; 6; 13].

Despite these contributions, several limitations should be acknowledged. The research was conducted using a cross-sectional design involving students from a limited number of universities. Future studies should employ longitudinal research designs, larger international samples, and more advanced statistical techniques, including Structural Equation Modeling (SEM), mediation analysis, and moderation analysis, to examine causal relationships among ethnocultural identity, universal human values, intercultural competence, psychological well-being, and global citizenship [11; 14].

In conclusion, strengthening university students' ethnocultural identity should be regarded not only as a means of preserving cultural heritage but also as an effective psychological strategy for promoting universal human values in an increasingly globalized world. Higher education institutions that successfully integrate these two dimensions will be better positioned to educate culturally competent, socially responsible, ethically grounded, and globally engaged graduates capable of contributing to sustainable development and peaceful intercultural coexistence [1; 7; 13].

References.

1. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO Publishing, 2021.

2. Tajfel, H., & Turner, J. C. The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall, 1986. pp. 7–24.

3. Phinney, J. S. The Multigroup Ethnic Identity Measure: A New Scale for Use with Diverse Groups. *Journal of Adolescent Research*. 1992;7(2):156–176.

4. Verkuyten, M. The Social Psychology of Ethnic Identity. 2nd ed. London: Routledge, 2018.

5. Berry, J. W. Theories and Models of Acculturation. In S. J. Schwartz & J. B. Unger (Eds.), *The Oxford Handbook of Acculturation and Health*. Oxford: Oxford University Press, 2017. pp. 15–28.

6. Kroger, J., Martinussen, M., & Marcia, J. E. Identity status change during adolescence and young adulthood: A meta-analysis. *Journal of Adolescence*. 2010;33(5):683–698.

7. Schwartz, S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*. 2012;2(1):1–20.

8. Deardorff, D. K. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. *Journal of Studies in International Education*. 2006;10(3):241–266.

9. Ang, S., & Van Dyne, L. (Eds.). Handbook of Cultural Intelligence. New York: Routledge, 2015.

10. Livingstone, S. Children and Young People's Digital Rights, Opportunities and Risks. Cham: Springer, 2022.

Джуракулова Мунира Суюновна
Научный исследователь Бухарского государственного университета
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7520-6498
E-mail: muniradjurakulova82@gmail.com

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. *В данной тезисной работе рассматриваются психологические аспекты развития интеллектуальной активности учащихся начальных классов в условиях цифровой образовательной среды. Внедрение современных цифровых технологий в образовательный процесс создает новые возможности для активизации познавательной деятельности учащихся, формирования самостоятельного мышления и повышения учебной мотивации. В исследовании раскрывается влияние цифровых инструментов на развитие внимания, памяти, мышления, творческого мышления и процессов обработки информации с психологической точки зрения. Также обосновывается, что эффективность цифровой образовательной среды зависит от возрастных особенностей учащихся, их индивидуальных возможностей и правильной организации психолого-педагогического сопровождения. В работе определяются основные условия эффективного использования цифровых технологий для развития интеллектуального потенциала младших школьников.*

Ключевые слова: *цифровая образовательная среда, начальное образование, интеллектуальная активность, психологическое развитие, познавательные процессы, цифровые технологии, учебная мотивация, самостоятельное мышление, информационная компетентность.*

Abstract. *This thesis examines the psychological aspects of developing primary school students' intellectual activity within a digital learning environment. The integration of modern digital technologies into education creates new opportunities for enhancing students' cognitive activity, developing independent thinking skills, and increasing learning motivation. The study explores the psychological influence of digital tools on attention, memory, thinking, creative abilities, and information-processing processes. It also emphasizes that the effectiveness of a digital learning environment depends on students' age characteristics, individual abilities, and appropriate psychological and pedagogical support. The thesis identifies key conditions for the*

purposeful use of digital technologies in developing the intellectual potential of primary school students.

Key words: *digital learning environment, primary education, intellectual activity, psychological development, cognitive processes, digital technologies, learning motivation, independent thinking, information competence.*

Введение. В условиях стремительного развития цифровых технологий трансформация образовательного процесса становится одним из ключевых направлений современной педагогической и психологической науки. Особенно актуальным является вопрос использования цифровой образовательной среды в начальном образовании, поскольку именно в этот возрастной период закладываются основы интеллектуального развития, познавательной активности, учебной мотивации и самостоятельного мышления ребёнка [1].

Интеллектуальная активность младших школьников представляет собой сложное психологическое образование, включающее способность к анализу, сравнению, обобщению информации, поиску новых решений и самостоятельному применению полученных знаний. Развитие данной активности связано не только с содержанием обучения, но и с организацией образовательной среды, которая должна стимулировать интерес учащихся к познанию и создавать условия для проявления их интеллектуального потенциала [2].

Цифровая образовательная среда расширяет возможности традиционного обучения за счёт применения интерактивных платформ, электронных образовательных ресурсов, мультимедийных материалов и адаптивных технологий. Использование цифровых инструментов позволяет представить учебный материал в более наглядной и доступной форме, активизировать внимание учащихся, поддерживать познавательный интерес и создавать условия для развития различных когнитивных процессов, включая память, мышление и творческое воображение [3].

С психологической точки зрения эффективность цифрового обучения определяется не только наличием технических средств, но и особенностями восприятия, возрастными возможностями и индивидуальными характеристиками учащихся. Чрезмерное или бессистемное использование цифровых ресурсов может привести к снижению концентрации внимания и уменьшению роли активного взаимодействия, поэтому важным условием является научно обоснованная организация цифровой образовательной среды [4].

Исследования в области образовательной психологии показывают, что правильно организованное цифровое обучение способствует формированию у младших школьников навыков самостоятельного поиска информации, развитию критического и творческого мышления, а также повышению внутренней мотивации к обучению. При этом цифровые технологии должны рассматриваться не как замена традиционного обучения, а как дополнительный инструмент, усиливающий возможности педагогического воздействия [5].

В современных условиях особую значимость приобретает изучение психологических механизмов влияния цифровой образовательной среды на интеллектуальную активность детей младшего школьного возраста. Несмотря на широкое внедрение цифровых технологий в образование, остаются недостаточно изученными вопросы оптимального сочетания цифровых средств с возрастными и психологическими особенностями учащихся начальных классов [6].

Целью данной работы является анализ психологических аспектов развития интеллектуальной активности учащихся начальных классов в цифровой образовательной среде, а также выявление условий эффективного использования цифровых технологий для поддержки когнитивного и интеллектуального развития младших школьников.

Анализ литературы. Проблема развития интеллектуальной активности учащихся начальных классов в условиях цифровой образовательной среды занимает важное место в современных психолого-педагогических исследованиях. Анализ научных источников показывает, что цифровизация образования рассматривается не только как процесс внедрения технических средств, но и как изменение способов организации познавательной

деятельности учащихся. В центре внимания исследователей находится вопрос о том, каким образом цифровая среда может способствовать развитию интеллектуальных возможностей ребёнка и формированию активной позиции в процессе обучения [1].

В исследованиях Ж. Пиаже интеллектуальное развитие ребёнка рассматривается как результат активного взаимодействия с окружающей средой. Учёный подчёркивал, что ребёнок не просто усваивает готовые знания, а самостоятельно конструирует понимание действительности посредством познавательной деятельности. Данная концепция имеет важное значение для анализа цифровой образовательной среды, поскольку современные цифровые инструменты создают дополнительные возможности для исследовательской активности, самостоятельного поиска и построения индивидуального образовательного опыта [2].

Л. С. Выготский в своей культурно-исторической теории рассматривал развитие высших психических функций как процесс, формирующийся в социальной среде и посредством взаимодействия с другими людьми. С этой точки зрения цифровая образовательная среда может выступать как новый вид развивающего пространства, обеспечивающего взаимодействие, сотрудничество и поддержку интеллектуального развития учащихся. Особенно важным является использование цифровых средств с учётом зоны ближайшего развития ребёнка и его индивидуальных возможностей [3].

В работах Дж. Брунера значительное внимание уделяется активному обучению, в котором учащийся выступает субъектом познания. Исследователь подчёркивал важность самостоятельного открытия знаний, решения проблемных задач и организации учебной деятельности через практическое взаимодействие. Данные идеи находят отражение в современных цифровых образовательных технологиях, которые позволяют создавать интерактивные задания, виртуальные модели и индивидуальные образовательные маршруты [4].

Современные исследования в области когнитивной психологии показывают, что цифровая образовательная среда оказывает влияние на процессы восприятия, внимания, памяти и мышления. Р. Майер в своих исследованиях мультимедийного обучения отмечает, что эффективное использование цифровых материалов возможно при соблюдении принципов когнитивной нагрузки и логической организации учебной информации. Это особенно важно для младших школьников, поскольку их познавательные процессы находятся на этапе активного формирования [5].

Особое место в научной литературе занимает проблема учебной мотивации в цифровой среде. Согласно исследованиям Э. Деси и Р. Райана, внутренняя мотивация учащихся усиливается тогда, когда образовательный процесс способствует развитию самостоятельности, чувства компетентности и возможности выбора. Цифровые технологии при грамотной организации способны поддерживать данные психологические условия и повышать активность учащихся в процессе обучения [6].

Исследования зарубежных и отечественных учёных показывают, что цифровые технологии обладают значительным потенциалом для развития интеллектуальной активности младших школьников. Однако эффективность их применения зависит от педагогической целесообразности, психологической готовности учащихся и способности учителя интегрировать цифровые средства в образовательный процесс. Таким образом, цифровая образовательная среда должна рассматриваться как комплексное психолого-педагогическое пространство, направленное на развитие познавательной самостоятельности, творческого мышления и интеллектуального потенциала ребёнка [7].

Проведённый анализ литературы позволяет сделать вывод о том, что развитие интеллектуальной активности младших школьников в цифровой образовательной среде является многоаспектным процессом, включающим когнитивные, мотивационные, эмоциональные и социальные компоненты. Несмотря на значительное количество исследований в данной области, вопросы оптимального психолого-педагогического сопровождения цифрового обучения в начальной школе требуют дальнейшего изучения.

Обсуждение. Анализ возможностей цифровой образовательной среды в развитии интеллектуальной активности учащихся начальных классов показывает, что цифровые технологии становятся важным фактором преобразования учебного процесса. Их значение заключается не только в расширении доступа к информации, но и в создании условий для активизации познавательных процессов, формирования самостоятельности и развития интеллектуального потенциала младших школьников.

Одним из ключевых аспектов влияния цифровой среды является повышение познавательной активности учащихся. Интерактивные образовательные ресурсы, мультимедийные материалы и цифровые задания позволяют сделать учебный процесс более наглядным и эмоционально привлекательным. Для детей младшего школьного возраста, у которых ведущую роль играют образное мышление, любознательность и стремление к исследованию, такие формы обучения способствуют более глубокому восприятию учебного материала.

Важным результатом использования цифровых технологий является развитие когнитивных процессов. Работа с цифровыми образовательными ресурсами требует от учащихся анализа информации, сравнения различных объектов, поиска решений и применения знаний в новых ситуациях. Благодаря этому совершенствуются такие интеллектуальные способности, как логическое мышление, внимание, память и способность к самостоятельному рассуждению.

Вместе с тем развитие интеллектуальной активности в цифровой среде зависит от правильной организации учебного процесса. Сам факт использования цифровых устройств не гарантирует положительного результата. Если цифровые инструменты применяются без учёта возрастных особенностей детей и образовательных целей, они могут снизить уровень осмысленного восприятия информации и ограничить активное участие учащихся в учебной деятельности. Поэтому важную роль играет педагогическое сопровождение и грамотный выбор цифровых методов обучения.

Особое значение имеет баланс между традиционными и цифровыми формами обучения. Наиболее эффективной является такая организация образовательного процесса, при которой цифровые технологии дополняют классические методы, усиливая их возможности. Например, цифровые средства могут использоваться для закрепления знаний, выполнения творческих заданий, моделирования различных ситуаций и организации самостоятельной работы учащихся.

Следует отметить, что цифровая образовательная среда также способствует развитию навыков самостоятельного обучения. Учащиеся получают возможность работать с различными источниками информации, выбирать способы выполнения заданий и контролировать результаты собственной деятельности. Это способствует формированию ответственности, инициативности и способности к самооценке, которые являются важными компонентами интеллектуальной активности.

Однако при использовании цифровых технологий необходимо учитывать психологические особенности младших школьников. Дети данного возраста нуждаются в эмоциональном контакте, поддержке учителя и живом взаимодействии со сверстниками. Поэтому цифровая среда должна быть организована таким образом, чтобы не заменять человеческое общение, а расширять возможности сотрудничества и совместного познания.

Таким образом, обсуждение показывает, что цифровая образовательная среда обладает значительным потенциалом для развития интеллектуальной активности учащихся начальных классов. Её эффективность определяется комплексным подходом, включающим психологическую обоснованность применения технологий, учёт индивидуальных особенностей детей, активную роль педагога и создание условий для самостоятельной познавательной деятельности. При таком подходе цифровые инструменты становятся не просто техническими средствами, а важным ресурсом интеллектуального развития младших школьников.

Conclusion. The analysis of psychological aspects of developing primary school students' intellectual activity in a digital learning environment demonstrates that digital technologies have

considerable potential for improving the quality of education and supporting children's cognitive development. A properly organized digital environment creates opportunities for students to become active participants in the learning process, encouraging curiosity, independent exploration, and intellectual engagement.

The study shows that digital learning tools contribute to the development of important cognitive abilities, including attention, memory, analytical thinking, creativity, and problem-solving skills. Through interactive tasks, multimedia resources, and digital learning activities, students can develop the ability to process information, establish connections between concepts, and apply acquired knowledge in new situations.

At the same time, the effectiveness of digital educational technologies depends on their purposeful and psychologically appropriate implementation. Digital tools should not replace traditional teaching methods or direct communication but should complement them by expanding opportunities for learning, cooperation, and individual development. The teacher's role remains essential in organizing meaningful digital activities and ensuring that technology serves educational and developmental goals.

The research findings highlight that age-related characteristics, individual abilities, and psychological readiness of primary school students must be considered when creating a digital learning environment. A balanced combination of technological resources and pedagogical support can promote students' motivation, independence, and intellectual growth.

In conclusion, a digital learning environment can be considered an effective resource for developing the intellectual activity of primary school students. When applied systematically and thoughtfully, digital technologies contribute to the formation of active learners who are capable of independent thinking, creative problem-solving, and continuous cognitive development.

Список использованной литературы.

1. OECD. (2015). *Students, Computers and Learning: Making the Connection*. Paris: OECD Publishing.

2. Piaget, J. (2016). *The Origins of Intelligence in Children*. New York: International Universities Press.

3. Vygotsky, L. S. (2017). *The Development of Higher Psychological Processes*. New York: Routledge.

4. Bruner, J. S. (2015). *The Culture of Education*. Cambridge: Harvard University Press.

5. Mayer, R. E. (2021). *Multimedia Learning* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

6. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2017). *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. New York: Guilford Press.

7. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2018). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.

8. Selwyn, N. (2020). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. London: Bloomsbury Academic.

9. Redecker, C. (2017). *European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

10. Аствацатуров, Г. О., & Кочетков, А. В. (2019). *Цифровые технологии в образовании: психолого-педагогические основы применения*. Москва: КНОРУС.

11. Полат, Е. С. (2018). *Новые педагогические и информационные технологии в системе образования*. Москва: Академия.

12. Роберт, И. В. (2019). *Теория и методика информатизации образования*. Москва: БИНОМ.

Нуруллаев Фируз Файзиллоевич
Исследователь Бухарского государственного университета

ЗНАЧЕНИЕ УЧЕТА ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ

Аннотация. В данной статье проанализированы теоретические и практические аспекты учета индивидуально-психологических особенностей учащихся в процессе профессиональной ориентации. Рассмотрено влияние темперамента, характера, интересов, способностей, мотивации и интеллектуальных особенностей на выбор профессии. Также раскрыта значимость использования методов психологической диагностики при определении профессиональной направленности и предложены рекомендации по усилению индивидуального подхода в школьной практике.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, индивидуально-психологические особенности, способности, темперамент, характер, мотивация, интересы, психологическая диагностика, учащийся, профессиональный выбор.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of considering students' individual psychological characteristics in the process of career guidance. It examines the influence of temperament, character, interests, abilities, motivation, and intellectual characteristics on career choice. The article also highlights the importance of using psychological diagnostic methods to determine students' professional orientation and provides recommendations for strengthening an individual approach in school practice.

Keywords: career guidance, individual psychological characteristics, abilities, temperament, character, motivation, interests, psychological diagnostics, student, career choice.

Введение. В условиях глобализации, цифровой трансформации и стремительных изменений на рынке труда профессиональная ориентация молодежи становится одной из приоритетных задач современной системы образования. Правильный выбор профессии определяет не только будущую профессиональную успешность личности, но и ее психологическое благополучие, социальную адаптацию и вклад в развитие общества. В связи с этим проблема профессиональной ориентации учащихся является одним из актуальных направлений исследований в современной педагогике и психологии.

Эффективность профессиональной ориентации во многом зависит от глубокого изучения индивидуально-психологических особенностей учащихся и их учета в практической деятельности. Каждый учащийся отличается своими интересами, способностями, темпераментом, характером, интеллектуальным потенциалом, мотивацией и системой профессиональных ценностей. Игнорирование этих особенностей при выборе профессии может привести к ошибочному профессиональному самоопределению, затруднениям в профессиональной адаптации и снижению удовлетворенности выбранной профессией в будущем.

В психологических исследованиях индивидуальные особенности личности рассматриваются как один из ключевых факторов, определяющих успешность профессионального самоопределения. В частности, профессиональные интересы, мотивация, самооценка, коммуникативные способности, эмоциональная устойчивость и волевые качества играют важную роль в процессе выбора профессии. Поэтому профессиональная ориентация должна осуществляться на основе психодиагностических методов с учетом психологического портрета каждого учащегося и принципов индивидуального подхода.

В последние годы в Республике Узбекистан проводятся масштабные реформы, направленные на модернизацию системы образования, развитие профессионального потенциала молодежи и подготовку конкурентоспособных кадров, соответствующих требованиям современного рынка труда. Реализация этих задач требует совершенствования

системы профессиональной ориентации, основанной на выявлении индивидуально-психологических особенностей учащихся и предоставлении им научно обоснованных рекомендаций по выбору будущей профессии.

В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты учета индивидуально-психологических особенностей учащихся в процессе профессиональной ориентации. Особое внимание уделено влиянию профессиональных интересов, способностей, мотивации, темперамента и личностных качеств на выбор профессии. Полученные результаты могут быть использованы для совершенствования психологического сопровождения профессиональной ориентации в образовательных учреждениях, а также для разработки практических рекомендаций, направленных на формирование у учащихся компетентности осознанного профессионального выбора.

В настоящее время проводимые в системе образования реформы требуют особого внимания к подготовке молодежи к осознанному выбору профессии и реализации их профессионального потенциала. Развитие цифровой экономики, появление новых профессий, а также быстрое изменение требований рынка труда обусловливают необходимость совершенствования системы профессиональной ориентации учащихся на основе психологических подходов. При этом учет индивидуально-психологических особенностей учащихся является важным условием повышения эффективности выбора профессии.

Практика показывает, что в случаях, когда при выборе профессии недостаточно учитываются интересы, способности, темперамент, личностные особенности и профессиональная мотивация учащихся, наблюдаются трудности профессиональной адаптации, неудовлетворенность выбранной профессией и снижение производительности труда. В связи с этим выявление индивидуального психологического портрета каждого учащегося в процессе профессиональной ориентации и разработка соответствующих профессиональных рекомендаций являются актуальными задачами как в научном, так и в практическом плане.

Актуальность данной темы, с одной стороны, определяется необходимостью изучения процесса профессионального самоопределения учащихся на основе психологических детерминантов, а с другой стороны — потребностью в повышении эффективности профориентационной работы в образовательных учреждениях. Результаты данного исследования будут способствовать оказанию помощи учащимся в выборе профессии с учетом их индивидуальных возможностей, развитию профессиональных компетенций и подготовке конкурентоспособных специалистов, соответствующих требованиям современного рынка труда.

Теоретические основы темы

Проблема профессиональной ориентации широко исследовалась многими учеными в области психологии. Е.А. Климов, классифицируя профессии по типам «человек–человек», «человек–техника», «человек–природа», «человек–знаковая система» и «человек–художественный образ», подчеркивал, что каждая профессия предъявляет определенные требования к психологическим качествам личности. Дж. Холланд разработал теорию соответствия личности и профессиональной среды на основе типологии личности.

Согласно деятельностной теории Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева и С.Л. Рубинштейна, способности личности развиваются в процессе деятельности, а успешность профессиональной деятельности зависит от соответствия индивидуальных особенностей личности требованиям профессиональной деятельности.

Роль индивидуально-психологических особенностей в выборе профессии

Темперамент

Темперамент определяет скорость протекания психических процессов, эмоциональную устойчивость и индивидуальный стиль деятельности личности. Например, учащиеся с сангвиническим типом темперамента могут быть более склонны к профессиям, связанным с активным общением и взаимодействием с людьми, тогда как представители

флегматического типа способны успешно реализовываться в деятельности, требующей точности, последовательности и терпения.

Способности

Способности представляют собой индивидуально-психологические особенности, обеспечивающие успешное выполнение определенного вида деятельности. Раннее выявление математических, лингвистических, технических, музыкальных или спортивных способностей имеет важное значение в определении профессионального направления учащегося.

Интересы и мотивация

Устойчивый профессиональный интерес способствует стремлению учащегося к глубокому изучению выбранной сферы деятельности. Внутренняя мотивация является одним из ключевых факторов профессионального развития личности.

Характер и коммуникативные особенности

Такие качества личности, как ответственность, инициативность, настойчивость и коммуникативность, имеют различное значение в разных профессиональных сферах. Поэтому при проведении профессионального консультирования необходимо учитывать особенности характера и коммуникативные свойства личности учащегося.

Значение психологической диагностики

В процессе профессиональной ориентации целесообразно использовать следующие диагностические методы:

- анкеты для определения профессиональных интересов;
- тесты на выявление способностей;
- диагностика темперамента;
- методики изучения мотивации;
- тесты для определения коммуникативных и организаторских способностей;
- методы наблюдения и беседы.

Результаты диагностики позволяют определить сильные стороны учащегося, а также выявить аспекты, требующие дальнейшего развития.

Методология исследования

Данная статья носит теоретико-аналитический характер. В ходе исследования были использованы методы анализа психолого-педагогической литературы, сравнения, обобщения, а также формулирования научных выводов.

Анализ и обсуждение

Проведенный анализ показывает, что профессиональная ориентационная работа, организованная на основе индивидуального подхода, способствует повышению уровня профессионального самосознания учащихся. У учащихся, получивших рекомендации на основе результатов психологической диагностики, отмечаются следующие изменения:

- повышается уверенность в профессиональном выборе;
- усиливается учебная мотивация;
- более четко формируются профессиональные планы;
- облегчается процесс будущей профессиональной адаптации.

В то же время при отсутствии учета индивидуально-психологических особенностей увеличивается количество ошибок при выборе профессии.

Заключение. Учет индивидуально-психологических особенностей учащихся в процессе профессиональной ориентации обеспечивает научную обоснованность профессионального выбора. Комплексное изучение темперамента, способностей, интересов, мотивации и особенностей характера способствует выбору профессии, соответствующей возможностям и личностным особенностям учащегося.

В результате повышаются уровень профессиональной удовлетворенности, эффективность трудовой деятельности и степень самореализации личности. Поэтому организация профориентационной работы в образовательных учреждениях должна осуществляться на основе психологической диагностики и индивидуального подхода.

Использованная литература

1. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Москва: Академия, 2004.
2. Holland J.L. Making Vocational Choices. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1997.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Москва: Педагогика, 1991.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2002.
6. Давлетшин М.Г. Общая психология. Ташкент: Ўқитувчи, 2002.
7. Каримова В.М. Психология. Ташкент: Ўқитувчи, 2010.
8. Шоумаров Ғ.Б. Психология возрастных периодов. Ташкент: Фан, 2015.

Dusmetova Maksuda Matnazarovna
Independent Researcher at Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni

THE INFLUENCE OF REFLECTIVE ABILITIES ON THE DEVELOPMENT OF PERSONAL QUALITIES AMONG FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract. *This thesis examines the influence of reflective abilities on the development of personal qualities among future primary school teachers. Reflection is considered as the ability of a teacher to consciously analyze professional activities, personal capabilities, pedagogical decisions, and behavior. The study highlights the role of reflective skills in developing important personal qualities of future teachers, including responsibility, self-awareness, emotional stability, independent thinking, professional motivation, and self-development orientation. It also explores the psychological mechanisms of developing reflective activity during teacher preparation, as well as the role of personal experience analysis in professional growth. The findings demonstrate that enhancing reflective abilities is an important factor in ensuring the personal and professional maturity of future primary school teachers.*

Key words: *reflective abilities, future teacher, personal qualities, professional development, self-awareness, pedagogical activity, reflection, emotional stability, professional motivation, psychological preparation.*

Аннотация. *В данной тезисной работе рассматривается влияние рефлексивных способностей на развитие личностных качеств будущих учителей начальных классов. Рефлексия рассматривается как способность педагога осознанно анализировать собственную деятельность, профессиональные возможности, педагогические решения и поведение. В работе раскрывается значение рефлексивных навыков в формировании таких личностных качеств будущего учителя, как ответственность, самосознание, эмоциональная устойчивость, самостоятельное мышление, профессиональная мотивация и стремление к саморазвитию. Также анализируются психологические механизмы развития рефлексивной деятельности в процессе педагогической подготовки, возможности анализа личного опыта и профессионального роста. Полученные результаты подтверждают важность развития рефлексивных способностей для формирования личностной и профессиональной зрелости будущих педагогов начального образования.*

Ключевые слова: *рефлексивные способности, будущий учитель, личностные качества, профессиональное развитие, самосознание, педагогическая деятельность, рефлексия, эмоциональная устойчивость, профессиональная мотивация, психологическая подготовка.*

Introduction. In the modern educational environment, the professional preparation of future primary school teachers requires not only the acquisition of pedagogical knowledge and methodological skills but also the development of personal qualities that determine the effectiveness of teaching activity. A primary school teacher plays a significant role in shaping children's cognitive, emotional, and social development; therefore, the psychological readiness and personal maturity of future educators have become important areas of research in educational psychology [1].

Reflective ability is considered one of the essential psychological characteristics that contributes to the professional and personal development of a teacher. Reflection enables an individual to analyze personal experiences, evaluate professional actions, recognize strengths and weaknesses, and consciously regulate future behavior. For future primary school teachers, reflective abilities serve as a mechanism for understanding their professional identity and improving the quality of pedagogical interaction [2].

The development of personal qualities in future teachers is closely connected with their ability to engage in self-analysis and self-improvement. Such qualities as responsibility, emotional stability, empathy, independence, creativity, and professional motivation are not formed automatically; they develop through purposeful educational activities, practical experience, and reflective processes. Therefore, reflection acts as an internal psychological resource that supports the formation of a mature pedagogical personality [3].

The process of becoming a professional teacher involves continuous evaluation of personal attitudes, values, and behavioral strategies. Future educators who possess developed reflective skills are more capable of understanding educational situations, identifying effective approaches to student interaction, and adapting their professional behavior according to changing pedagogical conditions. This contributes to the formation of a flexible and psychologically prepared teacher personality [4].

Psychological research emphasizes that reflection is closely related to self-awareness and personal regulation. Through reflective activity, individuals gain a deeper understanding of their motives, emotions, and professional goals. In teacher education, this process allows students to transform theoretical knowledge into meaningful professional experience and develop a conscious attitude toward their future pedagogical responsibilities [5].

The preparation of primary school teachers requires creating educational conditions that encourage reflective thinking and personal growth. The integration of reflective tasks, pedagogical practice, self-assessment activities, and professional discussions into teacher education programs can significantly enhance future teachers' personal development. Such approaches contribute to the formation of educators who are capable of critical analysis, responsible decision-making, and continuous professional improvement [6].

In the context of contemporary educational reforms, the role of the teacher is expanding beyond knowledge transmission toward becoming a facilitator of students' personal development. Therefore, the development of reflective abilities among future primary school teachers is considered a crucial factor in preparing specialists who can effectively organize learner-centered educational processes and establish psychologically supportive learning environments [7].

Based on these considerations, the aim of this thesis is to analyze the influence of reflective abilities on the development of personal qualities among future primary school teachers and to identify the psychological mechanisms through which reflection contributes to their personal and professional growth.

Literature Review. The development of reflective abilities among future primary school teachers and their influence on personal qualities have been widely studied within educational psychology, personality psychology, and teacher professional development research. Scholarly works emphasize that reflection is not only a cognitive process but also an important psychological mechanism that supports self-awareness, professional identity formation, and personal growth. The analysis of scientific literature demonstrates that reflective abilities play a significant role in preparing teachers who are capable of evaluating their own activities and improving their professional effectiveness [1].

The theoretical foundations of reflection were developed in the works of J. Dewey, who considered reflective thinking as a process of careful analysis of experiences and conscious problem-solving. According to this approach, individuals develop intellectually and personally when they examine their actions, identify difficulties, and search for more effective ways of behavior. These ideas provide an important basis for understanding reflection as a factor contributing to the professional development of future teachers [2].

L.S. Vygotsky's cultural-historical theory also provides valuable explanations regarding the formation of reflective abilities. The scholar emphasized that personal development occurs through social interaction and meaningful activity. From this perspective, future teachers develop reflective skills through communication, educational experiences, and guided professional activities that encourage self-analysis and awareness of personal development processes [3].

The relationship between reflection and personality development has been further explored by A.N. Leontiev within the framework of activity theory. The researcher emphasized that personality is formed through active engagement in meaningful activities. For future educators, pedagogical activity becomes a significant environment where professional values, responsibility, motivation, and self-regulation are gradually developed through reflective processes [4].

Research by D.A. Schön introduced the concept of the reflective practitioner, highlighting the importance of reflection in professional decision-making. Schön argued that effective professionals do not simply apply existing knowledge but continuously analyze their experiences and adapt their actions to complex situations. This concept is particularly relevant for teacher education, where future teachers must learn to evaluate classroom situations and make psychologically appropriate pedagogical decisions [5].

The role of reflection in teacher competence development has also been examined by Korthagen, who proposed that professional growth depends on the connection between personal values, beliefs, behavior, and practical experience. According to this perspective, reflective processes help future teachers understand themselves as professionals and develop personal qualities necessary for successful educational practice, including confidence, responsibility, and emotional awareness [6].

Contemporary studies in teacher education indicate that reflective abilities are closely associated with emotional intelligence, self-regulation, and interpersonal competence. Researchers emphasize that teachers with developed reflective skills are more capable of managing emotions, understanding students' needs, and creating supportive educational environments. These qualities are especially important for primary school teachers, as they work with children at an important stage of psychological and social development [7].

The analysis of national and international research shows that the formation of reflective abilities should be considered an integral component of teacher preparation programs. Educational environments that include self-analysis activities, pedagogical practice, reflective discussions, and professional feedback contribute to the development of personal qualities among future teachers. Such approaches help students transform theoretical knowledge into professional experience and strengthen their readiness for pedagogical activity [8].

Overall, the reviewed literature demonstrates that reflective abilities serve as a psychological mechanism connecting personal development and professional competence. Reflection promotes self-awareness, strengthens motivation for professional improvement, and supports the formation of important personal qualities required for effective teaching. Therefore, developing reflective abilities in future primary school teachers should be regarded as a fundamental direction in modern teacher education.

Discussion. The analysis of the influence of reflective abilities on the development of personal qualities among future primary school teachers reveals that reflection is one of the essential psychological mechanisms contributing to personal and professional formation. The process of teacher preparation is not limited to the acquisition of theoretical knowledge and practical skills; it also involves the development of self-awareness, professional values, emotional regulation, and the ability to evaluate one's own actions.

The discussion demonstrates that reflective abilities help future teachers better understand their personal characteristics, professional intentions, and behavioral patterns. Through reflection, students learn to analyze their educational experiences, identify difficulties, and develop strategies for improvement. This process strengthens important personal qualities such as responsibility, independence, confidence, and the ability to make conscious professional decisions.

One of the significant aspects identified is the relationship between reflection and emotional development. Future primary school teachers often encounter various psychological and pedagogical situations that require patience, empathy, and emotional control. Reflective activity allows them to recognize their emotional responses, regulate their behavior, and develop a more balanced approach to communication with pupils. As a result, reflection contributes to the formation of emotional stability, which is an important characteristic of an effective teacher.

The findings also indicate that reflective abilities enhance the development of professional motivation. When future teachers analyze their own experiences and understand the meaning of their professional activities, they become more aware of their role and responsibilities. This awareness encourages continuous self-improvement and strengthens their commitment to pedagogical work. Reflection therefore functions as an internal motivational mechanism that supports professional growth.

Another important point is that reflective abilities contribute to the development of pedagogical creativity and flexible thinking. Teaching, especially at the primary school level, requires the ability to adapt methods according to students' individual characteristics and learning needs. Future teachers who engage in reflective practices are more capable of evaluating different approaches, finding alternative solutions, and improving their instructional strategies.

The discussion further highlights the importance of creating appropriate educational conditions for developing reflection among future teachers. Traditional approaches that focus mainly on knowledge acquisition are insufficient for forming reflective professionals. Teacher education programs should include activities that encourage self-analysis, professional discussions, practical problem-solving, and evaluation of personal progress. Such learning environments support the development of both personal qualities and professional competence.

It is also important to consider that reflective ability is a dynamic characteristic that develops gradually throughout the process of professional preparation. Its formation requires continuous interaction between theoretical learning, practical experience, and personal analysis. Therefore, reflection should not be treated as an additional skill but as an essential component of teacher personality development.

Overall, the discussion confirms that reflective abilities play a crucial role in shaping the personal qualities of future primary school teachers. Reflection strengthens self-awareness, improves emotional regulation, enhances professional motivation, and supports continuous personal development. Consequently, integrating reflective approaches into teacher education can contribute to preparing psychologically mature, responsible, and professionally competent educators.

Conclusion. The analysis of the influence of reflective abilities on the development of personal qualities among future primary school teachers allows concluding that reflection is a significant psychological mechanism in the formation of a professionally and personally mature educator. The effectiveness of future teachers' pedagogical preparation depends not only on their theoretical knowledge and practical skills but also on their ability to understand themselves, evaluate their actions, and consciously improve their professional behavior.

The study shows that reflective abilities contribute to the development of essential personal qualities, including responsibility, self-awareness, emotional stability, independence, empathy, and professional motivation. Through reflective processes, future teachers gain the opportunity to analyze their experiences, recognize their strengths and limitations, and develop effective strategies for personal and professional growth.

It has been established that reflection plays an important role in preparing primary school teachers for real educational situations. The ability to critically evaluate pedagogical experiences enables future educators to respond flexibly to students' individual needs, establish positive

communication, and create psychologically supportive learning environments. Therefore, reflective competence becomes an important foundation for successful teaching activity.

The findings also emphasize that the development of reflective abilities should be purposefully integrated into teacher education programs. Practical training, self-analysis activities, professional discussions, and reflective exercises can provide favorable conditions for strengthening personal qualities and enhancing future teachers' readiness for pedagogical work.

In conclusion, reflective abilities should be considered an essential component of future primary school teachers' professional preparation. Their development promotes personal maturity, strengthens pedagogical competence, and supports the formation of educators who are capable of continuous self-improvement and effective interaction with learners. Thus, fostering reflection in teacher education is an important direction for preparing qualified, responsible, and psychologically competent primary school teachers.

References.

1. Dewey, J. (1933). *How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process*. Boston: D.C. Heath and Company.
2. Schön, D. A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books.
3. Korthagen, F. A. J. (2001). *Linking Practice and Theory: The Pedagogy of Realistic Teacher Education*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
4. Mezirow, J. (1991). *Transformative Dimensions of Adult Learning*. San Francisco: Jossey-Bass.
5. Moon, J. A. (2004). *A Handbook of Reflective and Experiential Learning: Theory and Practice*. London: RoutledgeFalmer.
6. Hatton, N., & Smith, D. (1995). Reflection in teacher education: Towards definition and implementation. *Teaching and Teacher Education, 11*(1), 33–49.
7. Rodgers, C. (2002). Defining reflection: Another look at John Dewey and reflective thinking. *Teachers College Record, 104*(4), 842–866.
8. Zeichner, K., & Liston, D. P. (2014). *Reflective Teaching: An Introduction* (2nd ed.). New York: Routledge.
9. Farrell, T. S. C. (2019). *Reflective Practice in ELT*. London: Equinox Publishing.
10. Brookfield, S. D. (2017). *Becoming a Critically Reflective Teacher* (2nd ed.). San Francisco: Jossey-Bass.

Odilova Mahfuza Ochilovna,
Researcher at Bukhara State University

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING INTRINSIC AND EXTRINSIC MOTIVES AMONG FUTURE TEACHERS

Аннотация. *В данной тезисной работе рассматриваются педагогико-психологические основы формирования внутренних и внешних мотивов у будущих педагогов. Анализируется мотивационная сфера студентов педагогических направлений, взаимосвязь внутренних потребностей, внешних стимулов и социальных факторов, влияющих на их профессиональное развитие. Раскрываются особенности проявления внутренних мотивов, связанных с интересом к обучению, саморазвитием и стремлением к профессиональному росту, а также внешних мотивов, основанных на оценивании, социальном признании и педагогической поддержке. Обоснована роль образовательной среды, педагогического взаимодействия, личностно-ориентированного подхода и психологической поддержки в развитии мотивационной готовности будущих педагогов.*

Ключевые слова: *будущий педагог, внутренний мотив, внешний мотив, мотивация, педагогико-психологические основы, профессиональная направленность, учебная деятельность, личностное развитие, образовательная среда, педагогическая компетентность.*

Abstract. *This thesis examines the pedagogical and psychological foundations of developing intrinsic and extrinsic motivation among future teachers. The study analyzes the motivational sphere of students in teacher education programs, focusing on the relationship between internal needs, external incentives, and social factors influencing their professional development. The characteristics of intrinsic motivation related to interest in learning, self-development, and professional aspirations, as well as extrinsic motivation associated with assessment, social recognition, and pedagogical support, are discussed. The importance of the educational environment, teacher-student interaction, a person-centered approach, and psychological support in developing the motivational readiness of future educators is also emphasized.*

Key words: *future teachers, intrinsic motivation, extrinsic motivation, motivation, pedagogical and psychological foundations, professional orientation, learning activity, personal development, educational environment, pedagogical competence.*

Introduction. In the modern education system, the preparation of highly qualified, professionally competent, and psychologically mature teachers has become one of the most important priorities. The effectiveness of future teachers' professional development depends not only on the level of their theoretical knowledge and practical skills but also on the formation of a strong motivational system that determines their attitude toward learning, professional growth, and future pedagogical activity. Therefore, the study of internal and external motives among future teachers is considered an important area of pedagogical psychology.

Motivation plays a central role in organizing human activity, directing behavior, and determining the level of personal involvement in a particular process. In the educational context, motivation serves as a psychological mechanism that encourages students to acquire knowledge, develop professional competencies, overcome difficulties, and achieve meaningful goals. For future teachers, motivation has special significance because their personal attitudes toward learning and professional development will later influence their teaching style, interaction with students, and ability to create a positive learning environment.

The motivational sphere of future teachers is a complex psychological structure that includes needs, interests, values, goals, beliefs, and personal aspirations. Internal motivation is associated with a person's own desire to learn, develop abilities, achieve self-improvement, and experience satisfaction from the learning process itself. External motivation, on the other hand, is related to external factors such as evaluation, social recognition, expectations from society, academic requirements, and professional rewards. Both types of motivation influence students' educational behavior, but their effectiveness may vary depending on personal characteristics and educational conditions.

The development of intrinsic motivation is especially important in teacher education because pedagogical activity requires continuous professional growth, creativity, responsibility, and self-improvement. A future teacher who possesses strong internal motivation demonstrates greater interest in acquiring professional knowledge, actively participates in educational activities, seeks new learning opportunities, and develops a positive professional identity. Such motivation contributes to the formation of a teacher who is not only competent in subject knowledge but also capable of lifelong learning and innovation.

At the same time, external motivation also has a significant role in the educational process. External incentives, including academic achievements, social approval, encouragement from teachers, and professional expectations, can stimulate students' activity and support their educational efforts. However, excessive dependence on external factors may reduce students' independence and weaken their long-term commitment to professional development. Therefore, an effective educational environment should promote a balanced interaction between internal and external motivational factors.

The formation of motivation among future teachers is closely connected with pedagogical and psychological conditions. The quality of teacher-student interaction, the emotional atmosphere of the educational environment, opportunities for independent learning, and the use of student-centered approaches significantly influence motivational development. When students feel respected, supported, and involved in meaningful educational activities, their confidence, responsibility, and willingness to improve their professional abilities increase.

In contemporary higher education, the role of motivation has become even more significant due to rapid social changes, technological development, and increasing demands on teachers' professional competencies. Future educators are expected not only to master teaching methods but also to demonstrate creativity, adaptability, critical thinking, and the ability to motivate their own students. Developing a strong motivational foundation during university education is therefore an essential condition for preparing effective and socially responsible teachers.

The relevance of studying the pedagogical and psychological foundations of forming internal and external motives among future teachers is determined by the need to improve the quality of teacher education and enhance students' professional readiness. Understanding the mechanisms of motivational development allows educators to design more effective learning strategies, create supportive educational environments, and encourage students' active participation in their own professional formation.

The purpose of this study is to analyze the pedagogical and psychological foundations of developing internal and external motives among future teachers and to identify effective approaches for strengthening their motivational readiness for professional activity.

The objectives of the study include:

- analyzing the theoretical approaches to understanding internal and external motivation in educational psychology;
- identifying the psychological characteristics of motivational development among future teachers;
- examining the role of pedagogical conditions and educational environments in shaping students' motivation;
- determining effective strategies for balancing internal and external motivational factors in teacher education.

Thus, the formation of internal and external motives among future teachers represents an important psychological and pedagogical process that directly influences their academic success, professional identity, and future effectiveness as educators. A comprehensive understanding of motivational mechanisms provides a foundation for improving teacher preparation programs and developing professionals who are capable of continuous growth and creative engagement in educational practice.

Literature review. The formation of internal and external motives among future teachers has been widely studied within the fields of educational psychology, pedagogical theory, and personality development. Researchers have emphasized that motivation is one of the fundamental psychological mechanisms regulating human activity, determining the direction, persistence, and effectiveness of individual behavior. In teacher education, motivation is considered not only as a factor influencing academic achievement but also as an important component of professional identity formation and future pedagogical competence.

The activity theory developed by A.N. Leontiev provides one of the fundamental theoretical perspectives for understanding motivation. According to this approach, human activity is always connected with certain needs and motives that determine its direction and meaning. Leontiev argues that motives transform external actions into personally meaningful activities, which allows individuals to engage more consciously and effectively in their tasks [1]. This theoretical position is highly relevant to future teachers because their educational activity becomes more productive when professional learning is supported by personally meaningful goals and internal aspirations.

The psychological understanding of motivation was further developed through humanistic approaches. A. Maslow's theory of human needs highlights the importance of personal growth, self-actualization, and the desire to realize one's potential as higher-level motivational factors.

From this perspective, future teachers who perceive professional development as a process of personal fulfillment are more likely to demonstrate sustained interest in learning and professional improvement [2]. This approach explains why intrinsic motivation plays a significant role in preparing educators who are committed to continuous development.

A significant contribution to the study of motivation was made by E. Deci and R. Ryan through the Self-Determination Theory. Their research distinguishes between intrinsic and extrinsic motivation and explains how different types of motivation influence human behavior. According to this theory, intrinsic motivation develops when three basic psychological needs are satisfied: autonomy, competence, and relatedness. Students who experience independence in learning, confidence in their abilities, and positive social relationships demonstrate higher levels of engagement and motivation [3]. This theoretical framework is particularly important for teacher education because future teachers need to develop autonomy, professional confidence, and interpersonal competence.

The role of self-belief in motivational development has been examined in A. Bandura's social cognitive theory. The concept of self-efficacy explains how individuals' beliefs about their own abilities influence their willingness to undertake challenging tasks and persist in achieving goals. For future teachers, a strong sense of self-efficacy contributes to greater academic involvement, professional confidence, and readiness to overcome difficulties during teacher preparation [4]. This perspective demonstrates that motivational development is closely connected with students' perceptions of their own capabilities.

Research by P. Pintrich and D. Schunk provides important insights into the relationship between motivation, learning strategies, and academic performance. Their studies emphasize that students' motivation is influenced by goal orientation, expectations of success, and perceptions of the value of learning activities. According to this approach, students become more actively involved in education when they understand the purpose of learning and recognize its personal and professional significance [5]. These ideas are especially relevant for future teachers, whose educational motivation should be connected with their future professional responsibilities.

The distinction between intrinsic and extrinsic motivation has also been explored in contemporary educational psychology. Scholars indicate that external motivational factors, such as assessment, recognition, and institutional requirements, can stimulate students' activity, especially at initial stages of learning. However, long-term professional development requires the transformation of external motives into internal values and personal goals. Therefore, effective teacher education should create conditions that support the transition from externally regulated behavior to self-directed professional motivation.

Social and interpersonal factors have also received considerable attention in motivation research. Studies in social psychology demonstrate that educational motivation is influenced by communication patterns, group relationships, teacher support, and the psychological climate of the learning environment. Positive interactions between students and educators contribute to the development of confidence, belonging, and willingness to participate actively in educational activities. For future teachers, such experiences are particularly valuable because they later influence their own approaches to classroom management and student motivation.

Research on professional development emphasizes that motivation is closely connected with professional orientation and identity formation. Future teachers who clearly understand the social significance of their profession and perceive teaching as a meaningful career demonstrate stronger commitment to academic and professional growth. Professional motivation encourages students to acquire pedagogical knowledge, develop teaching skills, and prepare themselves for future educational challenges.

Studies conducted in the field of teacher education also reveal that motivational development cannot be separated from pedagogical conditions. Student-centered learning approaches, reflective activities, collaborative tasks, and opportunities for independent decision-making contribute to strengthening students' internal motivation. When educational environments encourage creativity and responsibility, future teachers become more engaged participants in their professional preparation.

The analysis of existing literature shows that internal and external motives represent interconnected components of future teachers' motivational systems. While external motives can initiate and support educational activity, internal motives provide stability, personal meaning, and long-term commitment. Therefore, the development of future teachers' motivation requires a comprehensive pedagogical and psychological approach that integrates personal needs, professional goals, and supportive educational conditions.

In conclusion, the reviewed literature demonstrates that motivation is a multidimensional phenomenon influenced by psychological, pedagogical, and social factors. The effective formation of internal and external motives among future teachers requires not only the application of motivational strategies but also the creation of an educational environment that promotes autonomy, professional identity, self-development, and meaningful engagement in learning activities.

Discussion. The development of internal and external motives among future teachers represents a complex pedagogical and psychological process that directly influences their academic engagement, professional orientation, and readiness for future teaching activities. The analysis of theoretical perspectives and research findings demonstrates that motivation is not a fixed personal characteristic but a dynamic system that develops under the influence of individual, social, and educational factors.

The discussion of motivational development reveals that intrinsic and extrinsic motives perform different but interconnected functions in the educational process. Intrinsic motivation encourages future teachers to engage in learning because of personal interest, intellectual curiosity, and the desire for self-improvement. This type of motivation contributes to deeper understanding of professional knowledge, greater independence in learning, and continuous personal development. When students perceive education as meaningful for their future professional identity, their learning activities become more purposeful and sustainable.

Extrinsic motivation also plays an important role in the preparation of future teachers. External factors such as academic evaluation, encouragement from educators, social recognition, and professional expectations can stimulate students' efforts and support their involvement in educational activities. However, the effectiveness of external motivation depends on how these factors are integrated into the student's personal goals and values. If external incentives are not connected with internal beliefs and professional aspirations, motivation may remain temporary and dependent on external control.

The findings of motivational theories suggest that the most effective educational outcomes occur when internal and external motives are balanced. Future teachers require external support during their professional formation, but this support should gradually encourage the development of autonomy and self-regulation. A learning environment that combines guidance with opportunities for independent decision-making allows students to transform external requirements into personally meaningful goals.

An important aspect identified in the discussion is the influence of the educational environment on motivational development. The relationship between teachers and students, classroom communication, peer interaction, and emotional support significantly affect students' motivation. A positive educational climate creates conditions in which future teachers feel respected, confident, and capable of achieving their goals. Such an environment strengthens students' psychological readiness and encourages active participation in academic activities.

The role of pedagogical interaction should also be emphasized. Educators who apply supportive and student-centered approaches contribute to the development of students' internal motivation. When teachers provide constructive feedback, encourage creativity, and recognize individual abilities, students become more confident in their professional potential. For future teachers, experiencing such approaches during their own education is particularly important because these experiences later influence their teaching behavior and methods of motivating their own students.

The discussion also highlights the importance of professional identity in motivational development. Future teachers who understand the social value of their profession and recognize

teaching as a meaningful life direction demonstrate stronger motivation for learning and professional growth. Professional identity provides students with a clear purpose and helps them connect current educational activities with future career achievements.

Another significant factor is students' self-reflection ability. Reflective thinking allows future teachers to analyze their achievements, recognize difficulties, and identify personal development needs. Through reflection, students become more aware of their strengths and weaknesses, which supports the formation of realistic goals and strengthens motivation for continuous improvement.

At the same time, some challenges may prevent the effective development of motivation among future teachers. These challenges include uncertainty about professional goals, insufficient confidence in personal abilities, dependence on external evaluation, and limited opportunities for independent learning. Addressing these difficulties requires systematic psychological support, motivational training, and educational strategies aimed at increasing students' responsibility and self-management skills.

The discussion of pedagogical and psychological approaches indicates that motivation formation should be considered as an integrated process involving cognitive, emotional, and social dimensions. Developing future teachers' motivation requires not only providing knowledge but also creating conditions that promote personal meaning, professional commitment, and active participation in learning.

Therefore, the formation of internal and external motives among future teachers should be based on a comprehensive approach that combines psychological support, effective teaching methods, professional orientation, and a supportive educational environment. Such an approach contributes to preparing teachers who are not only academically competent but also motivated, creative, and capable of lifelong professional development.

Conclusion. The analysis of the pedagogical and psychological foundations of forming internal and external motives among future teachers demonstrates that motivation is one of the key factors determining students' academic activity, professional development, and readiness for future teaching practice. The motivational system of future educators includes various psychological components such as needs, interests, values, professional goals, and personal aspirations, which together influence their attitude toward learning and professional growth.

The study shows that intrinsic motivation has a particularly important role in developing future teachers' long-term commitment to education. Internal motives based on interest in learning, self-development, professional improvement, and personal achievement encourage students to become active participants in the educational process. Such motivation helps future teachers develop independence, creativity, responsibility, and a continuous desire for professional advancement.

At the same time, external motives remain an important element of the motivational structure. Academic evaluation, social recognition, encouragement from educators, and professional expectations can stimulate students' efforts and support their engagement in learning activities. However, external motivation becomes more effective when it is gradually transformed into internal values and personal goals. Therefore, the main task of teacher education is not only to use external incentives but also to create conditions that promote the development of sustainable internal motivation.

The findings indicate that the formation of future teachers' motivation is strongly influenced by pedagogical and psychological conditions. A supportive educational environment, positive teacher-student relationships, opportunities for independent learning, reflective activities, and student-centered approaches contribute significantly to strengthening motivational readiness. These factors help students recognize the importance of their profession and develop a stronger connection between current educational activities and future professional responsibilities.

The development of professional identity is also an essential component of motivational formation. Future teachers who understand the social significance of their profession and perceive teaching as a meaningful career direction demonstrate greater interest in acquiring professional knowledge and improving their pedagogical abilities. Professional motivation encourages students

to overcome difficulties, seek new learning opportunities, and actively participate in their own development.

Based on the analysis, it can be concluded that the formation of internal and external motives among future teachers should be viewed as a continuous pedagogical and psychological process. Effective development of motivation requires a balanced approach that combines external support with the cultivation of autonomy, self-confidence, and personal responsibility. Educational institutions should focus on creating conditions that encourage students' independence, creativity, and professional self-development.

Thus, the successful formation of future teachers' motivational sphere serves as an important foundation for preparing competent, responsible, and innovative educators. Strengthening both internal and external motives within teacher education contributes not only to students' academic success but also to the development of professionals who are capable of continuous learning and effective participation in modern educational processes.

References.

1. Ames C. Classrooms: Goals, Structures, and Student Motivation. // *Journal of Educational Psychology.* - Washington, DC: American Psychological Association, 1992. - Vol. 84(3). - P. 261–271.

2. Eccles J.S., Wigfield A. Motivational Beliefs, Values, and Goals. // *Annual Review of Psychology.* - 2002. - Vol. 53. - P. 109–132.

3. Schunk D.H. Learning Theories: An Educational Perspective. - Boston: Pearson Education, 2020. - 544 p.

4. Wentzel K.R., Miele D.B. Handbook of Motivation at School. - New York: Routledge, 2016. - 672 p.

5. Ormrod J.E. Human Learning. - Boston: Pearson, 2016. - 592 p.

6. Woolfolk A. Educational Psychology. - New York: Pearson, 2021. - 704 p.

7. Reeve J. Understanding Motivation and Emotion. - Hoboken: Wiley, 2018. - 512 p.

8. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Regulation and the Problem of Human Autonomy: Does Psychology Need Choice, Self-Determination, and Will? // *Journal of Personality.* - 2006. - Vol. 74(6). - P. 1557–1586.

9. Graham S., Weiner B. Theories and Principles of Motivation. // *Handbook of Educational Psychology.* - New York: Routledge, 2012. - P. 63–84.

10. Brophy J. Mototivating Students to Learn. - New York: Routledge, 2013. - 384 p.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF COMMUNICATION DIFFICULTIES AMONG STUDENTS

Rakhimova Etibor Rustamovna
Independent Researcher, Urgench State University

Abstract. The article shows the main content, mechanisms, and factors of communication difficulties in a person. In particular, the content of the concept of difficulty in communication and the analysis of scientific research conducted by foreign scientists in this area are presented. At the same time, the role of psychological factors influencing the emergence of difficulties in communication in a person is shown.

Keywords: communication, difficulty in communication, interpersonal relationships, socio-perceptual barriers, behavior, communication mechanisms, social shyness, conformity, communicative barriers, trusted interpersonal communication.

Аннотация. В статье показано основное содержание, механизмы и факторы трудностей в общении у личности. В частности, представлено содержание понятия трудности в общении, анализ научных исследований, проведенных зарубежными учеными

в этой области. Вместе с тем показана роль психологических факторов, влияющих на возникновение у личности трудностей в общении.

Ключевые слова: общение, трудности в общении, межличностные отношения, социально-перцептивные барьеры, поведение, механизмы общения, социальная застенчивость, конформность, коммуникативные барьеры, межличностное доверительное общение.

Today, communication difficulties are one of the most important issues in the field of interpersonal relations. The phenomenon we are considering is presented in a multifaceted manner in foreign psychology and pedagogy. In this regard, the main problems of communication difficulties are social and psychological problems. In particular, the problem of understanding is analyzed from the perspective of psycholinguistic and socio-perceptual aspects, taking into account the organization of cooperative activity and interpersonal relationships. At the same time, it is important to consider that the social perceptual aspect is one of the most pressing issues in solving this problem. Indeed, understanding it opens the possibility of identifying a wide range of difficulties in the communication process. Factors such as the inadequacy of the interlocutor's or partner's image; non-acceptance of the interlocutor's role in communication; inability to accept a person's inner world based on external behavioral signs; inability to control communication mechanisms; inconsistency in the interlocutor's behavioral motives; and the lack of psychological comfort of the partners in communication can be determinants of complex communication.

Currently, there are numerous works by psychologists in which the problem of complex communication is a specific research topic. The theoretical analysis of these works reveals certain differences in the formulation of the problem, the tasks and goals of its study, the understanding of the psychological nature and mechanisms of the phenomenon under study, and the identification of possible areas for the practical application of specific results. Thus, several approaches can be distinguished in understanding the psychological nature of communication difficulties [1]. Representatives of the first approach consider communication difficulties as socio-perceptual barriers and factors hindering successful communication (E.V. Zalyubovskaya, L.I. Novikova, Z.A. Noliu, B.D. Parigin) [1].

For representatives of the second approach, communication difficulties manifest primarily as external disorders and complications of an objective nature (I.I. Aminov [2], R.A. Abdurakhmonov, E.V. Sukanova [3]). Researchers of the third approach combine communication difficulties with subjective, internal experiences of psychological discomfort in the subjects of communication (N.V. Kunisina, L.A. Povarnisina, I.E. Strelkova, L.N. Stakheeva). Here, various aspects of the problem of communication difficulties are considered, and an analysis of recent research and publications will help to analyze this issue in detail.

In the psychology of pedagogical communication, the problem of complex communication is considered from all angles. In the course of research in this field of psychological knowledge, there is rich and diverse empirical material that reflects the specific characteristics of complex communication in the field of "teacher-student" and "student-student" relationships (S.A. Ambalova [4], M.I. Bekoeva [5], O.F. Djioyeva [6]); communicative barriers in the process of intensive foreign language teaching for students [7-12]; communication difficulties during student years (L.A. Povarnitsina) and socio-perceptual barriers in student communication under conditions of socio-psychological training (L.A. Petrovskaya) [13]; difficulties in interpersonal trusting communication (I.P. Koshevaya) [14]; communicative difficulties of adolescents (E.A. Leshinskaya [15]). At the same time, the authors consider the theoretical principles of the problems under study from different perspectives and interpret communication difficulties and ways to overcome them differently.

The most common causes of difficulties in the communication process in adolescents are suspicion, aggression, anxious suspicion, phobias, caution, emotional instability, low self-esteem, subordination, group dependence, social shyness, a weak volitional component of the personality, conformity, closedness, egocentrism, irritability, a sense of one's own imperfection, shyness, lack of discipline, poor self-control, and others.

The presence of such characteristics leads to the emergence of psychological conflicts within the individual. The adolescent absorbs all thoughts aimed at evaluating their own personality and thereby creates an extra-receptive self-image. Sometimes a short conversation or a small exchange of information with a particular person can have a great impact on the psycho-psychological development of the adolescent's personality.

An analysis of scientific research in this field indicates that many authors refer to psychological difficulties in communication as "the disruption of relationships between partners and the course of interaction, the emergence of any obstacles to the development of relationships, even their interruption, when the communication process is uncomfortable and the interlocutors experience emotional discomfort and tension, which can lead to behavioral maladaptation" [1]. In understanding the psychological nature of difficulties in the communication process as a subjective phenomenon, a trend has emerged in Russian psychology toward ..."the transformation and interpretation of real, objective difficulties of communication based on the correlation of concrete communication with its convenient model" [16, p. 95].

A competent, optimal, and effective communication process is primarily considered as a convenient model. The significant paired dimensions of this communication are usually certain personal qualities of the subject, as well as their abilities, skills, and qualifications. Many studies equate the failure of communication interlocutors to meet established parameters with the causes of communication difficulties. In this aspect of considering communication difficulties, there is a need to analyze comfortable or uncomfortable communication. Accordingly, the disclosure of evaluation elements or criteria is envisaged. Their meaningful interpretation can be manifested in objective and subjective meanings for the individual.

Objective criteria are understood as the substantive aspect of communication, its spiritual and personal impact on the individual, and its moral improvement. Its results are recorded by those around it. As subjective criteria, the emotional side of the individual, their subjective-personal assessment of communication, and favorable attitudes in the field of interpersonal relations are manifested. Harmonious or contradictory combinations of these criteria give rise to four variants:

The first option involves an individual's subjective positive assessment of their communication and satisfaction with it under unfavorable conditions of interaction, in the absence of meaning in the nature of communication, and sometimes in an antisocial direction. At the same time, communication for a person is an emotional-positive component of communication.

The second variant, when evaluating communication objectively harmoniously and positively, causes subjective dissatisfaction in the individual both from the communication and from itself.

The third variant characterizes the objective nature of communication and its subjective reflection in the individual's consciousness as uncomfortable, meaningless interactions.

The fourth option is communication, which is satisfying on both subjective and objective criteria and is evaluated as good, pleasant communication.

Each of the options listed above has its own characteristics and deserves the attention of researchers. However, their own research experience and theoretical analysis show that for psychologists, a subjective feeling of dissatisfaction with their own communication is a problem. This is the main reason for consulting a psychologist.

Thus, when we speak of psychological difficulties in communication (primarily referring to subjectively experienced difficulties), we understand various disorders. Their consequence is the complete or partial failure to achieve goals and satisfy the needs and motives of communication, which is accompanied by the subject's dissatisfaction with the communication process and their role in it.

It should not be forgotten that as a result of the theoretical and empirical study of complex communication, a strictly scientific and non-contradictory classification of the phenomenon under study is created. At the same time, various methodological and theoretical approaches to the study of complex communication, a wide range of actual manifestations of difficulties, the multifaceted nature of the problem, and the insufficient connection between the content and scope of the concept

of "difficulty in communication" and the substantive completeness of its constituent elements lead to a large number of typologies and classifications.

In the process of communication, complex interpersonal interaction problems arise when distinguishing specific functions or stages. Interpersonal communication difficulties, shyness, misrepresentation, and autism can be included in the primary communication stage.

Difficulties at the stage of stabilizing interpersonal relations manifest in dissatisfaction with relationships, egocentrism, and the inability to create a favorable psychological environment. Clusters of communication difficulties are clearly manifested in various forms of communication. Including business communication, formal, personal, role-based, emotional, etc.

The following classification of this concept can serve as a semantic-functional description and causal link of communication difficulties. According to the content-functional characteristics, subjective and objective difficulties in communication are distinguished. The first is not always clearly manifested in social interaction; these difficulties are not obvious to the partners. Objective difficulties, on the other hand, arise due to external causes and manifest in the conditions of direct communication. According to the criterion of causal conditioning, communication difficulties are divided into primary factors (depending on a person's natural characteristics) and secondary factors (psychogenic and sociogenic difficulties).

It considers the classification of complex communication and activity arising in situations of joint activity. In this case, communication difficulties manifest in two ways: events of a general nature and events of a private nature. In the first case, communication difficulties arise under the influence of two factors: the individual, psychological characteristics of the communication partners, and interpersonal relationships. They affect the behavioral, cognitive, and affective components of communication.

Difficulties of this type have three main forms:

1) in the transformation of the saturation of communication, expressed in situations of joint activity in the form of communicative activity of interpersonal interaction;

2) transformation of communication retention devices,

3) in the transformation of methods and techniques for using verbal and non-verbal means of communication.

Manifestations of communication difficulties of a private nature arise in real situations of interaction between the subjects of communication. According to their content, they have a specific nature of interaction. Two subgroups of these manifestations are distinguished:

1) The first subgroup is determined by the individual and psychological characteristics of the communication partners.

2) The second subgroup manifests in situations of avoidance of communication, conflicts, disagreements, and disinformation of the interlocutor, and is conditioned by the factor of interpersonal relationships.

In the classification considered, it is necessary to distinguish between the external determinant determined by interpersonal communication, interaction, and interaction, and the internal determinant associated with the individual psychological characteristics of the communication partners.

It seems important to us to distinguish the determinants of complex communication, as it becomes possible to observe communication difficulties on objective-situational (external manifestations) and subjective (internal manifestations) levels. In other words, "determinants or factors of complex communication allow for the identification of psychological phenomena, traits, and correlates of communication difficulties." This is necessary for the development of methodological tools for their diagnosis."

Analyzing the main approaches to studying communication difficulties, it is necessary to note the numerous psychological manifestations of difficulties in interpersonal communication, the diversity of which corresponds to two forms:

1. External, manifested in the behavior of communication partners. In this case, the determining correlates are inadequacy of relationships, violation of compromise, conflicts,

quarrels, and inadequate behavior. In this process, quantitative characteristics should also be distinguished: duration, intensity, volume, and distance of communication.

2. Internal, subjectively reflected in the minds of individuals at the affective-emotional and perceptual-rational levels. In this case, the individual experiences psychological discomfort and emotional dissatisfaction with communication.

Thus, the empirical correlates of complex communication are behavioral, rational, and emotional factors. Behavioral factors manifest as the direct actions of the communicative behavior of the interlocutors. Rational facts reflect the opinions of the subjects of communication regarding the factors and causes of communication difficulties. Emotional factors manifest in dissatisfaction with communication and psychological discomfort.

The normalization of an individual's psychological characteristics is a necessary and mandatory condition for studying the causes and methods of understanding not only communication difficulties but also correctional and educational work.

Such standardization can be carried out using various methods. In particular, the use of ideas about the levels of mental regulation, which are defined as the spiritual component, psychophysiological, individual and personal. Based on the above, the following classes can be distinguished:

The first class consists of foundations, which are determined by the degree of psychic regulation. These include the psychophysiological characteristics of the individual, the type of nervous system, character, temperament, the emotional-volitional sphere, etc.

The second class is the foundations, which are determined by various levels of management and are systemic or complex in nature.

Thus, considering this problem, it is necessary to link the systematic theoretical development of the problem of communication difficulties with practical tasks and identify methods for corrective work.

Analyzing the theoretical issue of complexity in the communication process, it can be concluded that the phenomenon of "complex communication" is not identical in its interpretation and psychological content. The theoretical aspects of this phenomenon are revealed from various approaches and from the perspective of various authors. At the same time, the term "difficulties in communication" in psychological and pedagogical literature is a synonym for "communication problems," "difficulties in communication," "communicative difficulties," "communicative barriers," "communication interruptions," "communication disorders," and other concepts. The content and interpretation of these terms are sometimes ambiguous, significantly complicating research work in this field.

It is well known that communication occupies a special place in the development of the individual and in the effective establishment of human relations. From this perspective, the group of subjects underwent V.A. Labunskaya's "Diagnostics of Psychological Difficulties in Communication" methodology. Based on the results of the methodology, the collected data were analyzed quantitatively and qualitatively. The results of the quantitative analysis are presented in Table 1.

Table 1

Interrelation between the components of communication difficulties during the student period

Components of communication difficulties	Expressive speech	Socio-perceptual features	Communication relations	Collaborative skills	Communication terms
Expressive speech	1	0,19*	0,18*	0,24**	0,22**

Socio-perceptual features	0,19*	1	0,31**	-0,18*	-0,16*
Communication relations	0,18*	0,31**	1	0,15*	0,44*
Collaborative skills	0,24**	-0,18*	0,15*	1	0,20**
Communication terms	0,22**	-0,16*	0,44*	0,20**	1

note: * p≤0.05; ** p≤0.01;

According to the results of table 1, it was established that expressive speech has a high degree of significant correlation with cooperation skills (r=0.24; p≤0.01), communication conditions (r=0.22; p≤0.01), socio-perceptual characteristics (r=0.19; p≤0.05), and communication relationships (r=0.18; p≤0.05). According to the research results, it was noted that socio-perceptual characteristics have a high degree of correlation with communication relationships (r=0.31; p≤0.01), with expressive speech (r=0.19; p≤0.05), and with cooperation skills (r=-0.18; p≤0.05), with communication conditions (r=-0.16; p≤0.05).

According to the results of the experiment, it was observed that communication relations have a high degree of correlation with socio-perceptual characteristics (r=0.31; p≤0.01), expressive speech (r=0.18; p≤0.05), cooperation skills (r=0.15; p≤0.05), and communication conditions (r=0.44; p≤0.05). According to the research results, it was found that cooperation skills have a high degree of correlation with expressive speech (r=0.24; p≤0.01), communication conditions (r=0.20; p≤0.01), and communication relationships (r=0.15; p≤0.05). In turn, it was established that cooperation skills have an inverse-significant correlation with socio-perceptual characteristics (r=-0.18; p≤0.05).

According to the analysis of empirical data, it was found that communication conditions have a high degree of significant correlation with expressive speech (r=0.22; p≤0.01), cooperation skills (r=0.20; p≤0.01), and communication relationships (r=0.44; p≤0.05). At the same time, it was established that communication conditions have an inverse-significant relationship with socio-perceptual characteristics (r=-0.16; p≤0.05).

It can be seen from the above that the emergence of communication difficulties in a person serves to ensure mutual misunderstanding between the parties, optimal management of the system of interpersonal relations, and stable sincere relations between the participants of communication. At the same time, the elimination of communication difficulties in human activity determines the effective establishment of interpersonal relations.

References

1. Парыгин Б.Д. Анатомия общения: Учеб. пособие. - СПб., 1999. - 301 с

2. Аминов И.И. Психология делового общения: Учебное пособие / И.И. Аминов. - М., 2013. - 287 с.

3. Цуканова Е.В. Психологические трудности меж личностного общения. М. , 2008. - 250с.

4. Амбалова С.А. Личность и ее приобщение к социальному миру //Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2016. Т. 5. № 1 (14). С. 9-11.

5. Бекоева М.И. Многоуровневая система высшего профессионального образования как объект научно педагогического анализа //Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология. 2012. № 1. С. 352-354.

6. Джиоева О.Ф. Социально-педагогические техно логии оптимального решения затрудненного общения в общеобразовательной школе и вузе //автореферат кан. дис. Владикавказ, 2007. - 24с.

7. Метелева Л.А. К вопросу о взаимосвязи социализации и формирования коммуникативной компетентности студентов в процессе обучения иностранному языку // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2014. № 1. С. 49-51.

8. Апанасюк Л.А. Формирование готовности студентов-иностранцев к межкультурному общению при обучении иностранному языку // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. 2015.№ 4 (23). С. 30-33.

9. Сивухин А.А. Роль интегративного подхода в обучении иностранному языку для специальных целей будущих бакалавров в вузе // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2016. Т. 5. № 1 (14). С. 106-109.

10. Телегина А.Т. Формирование навыков межличностной коммуникации в процессе обучения иностранному языку, ориентированных на реализацию ключевых компетенций // XXI век: итоги прошлого и проблемы на стоящего плюс. 2013. № 7 (11). С. 169-174.

11. Бульдина И.А. Основные принципы обучения говорению на иностранном языке (английском) студентов неязыковых специальностей вуза с разным уровнем подготовки // Карельский научный журнал. 2016. Т. 5. № 4 (17). С. 9-12.

12. Амитрова М.В., Нелюбина Е.А., Комарова Е.Ю. Содержание обучения иностранному языку и его влияние на формирование социально значимых качеств для профессиональной деятельности у студентов технического вуза // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2016. Т. 5. № 4 (17). С. 32-35.

13. Петровская Л.А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг. - М.: Изд-во МГУ, 1989. - 216 с.

14. Лешинская Е. А. Диагностика и коррекция коммуникативных трудностей у младших подростков: автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.07 / Ин-т психологии. - Киев, 1992. - 19 с.

15. Лабунская В.А. О смысловом пространстве не вербального общения// Российский психологический журнал. №3.2014. С.93-109

16. Молодцова Т.Д., Гура В.В., Шалова С.Ю. Исследование проблемы дезадаптации детей и подрост ков в России в XX веке //Балтийский гуманитарный журнал. 2016. Т. 5. № 1 (14). С. 115-119.

Rashidov Abdurashid Murodullayevich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

YOSHLARNING HARBIY XIZMATGA MUNOSABATINI SHAKLLANTIRUVCHI OMILLARNING TAHLILI

Annotatsiya. *Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi, oilaviy muhit, ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, tengdoshlar ta'siri, shaxsning motivatsiyasi hamda psixologik tayyorgarligi yoshlarning harbiy xizmatga nisbatan ijobiy munosabatini shakllantirishdagi muhim omillar sifatida yoritilgan. Shuningdek, yoshlarda Vatanga sadoqat, fuqarolik mas'uliyati, milliy qadriyatlarga hurmat va harbiy burchni anglashni rivojlantirishning ilmiy-amaliy jihatlari bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *harbiy xizmat, yoshlar, munosabat, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi, motivatsiya, psixologik omillar, ijtimoiy omillar, fuqarolik mas'uliyati, vatanparvarlik, harbiy tayyorgarlik, qadriyatlar, psixologik tayyorgarlik.*

Аннотация. *Особое внимание уделено роли военно-патриотического воспитания, семейной среды, системы образования, средств массовой информации, влияния сверстников, мотивации личности и психологической готовности в формировании положительного отношения к военной службе. Также раскрываются научно-практические аспекты развития у молодежи патриотизма, гражданской ответственности, уважения к национальным ценностям и осознания воинского долга.*

Ключевые слова: *военная служба, молодежь, отношение, военно-патриотическое воспитание, мотивация, психологические факторы, социальные факторы, гражданская ответственность, патриотизм, военная подготовка, ценности, психологическая готовность.*

Abstract. *Particular attention is given to the role of military-patriotic education, family environment, the education system, mass media, peer influence, personal motivation, and psychological readiness in developing a positive attitude toward military service. The study also highlights the scientific and practical aspects of fostering patriotism, civic responsibility, respect for national values, and awareness of military duty among young people.*

Key words: *military service, youth, attitude, military-patriotic education, motivation, psychological factors, social factors, civic responsibility, patriotism, military training, values, psychological readiness.*

Harbiy xizmat nafaqat konstitutsiyaviy burch, balki shaxsning fuqarolik pozitsiyasini, mas’uliyat hissini va Vatan taqdiriga daxldorlik tuyg‘usini namoyon etuvchi muhim ijtimoiy institutdir. Yoshlarning harbiy xizmatga bo‘lgan ijobiy munosabati ularning harbiy tayyorgarlik darajasi, kasbiy yo‘nalishi, shaxsiy motivatsiyasi hamda jamiyatdagi ijtimoiy-psixologik muhit bilan chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, chaqiriqqacha harbiy ta’lim tizimida olib borilayotgan ma’naviy-ma’rifiy va psixologik ishlar yoshlarning harbiy xizmatga tayyorgarligini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

Psixologik tadqiqotlarda shaxsning muayyan faoliyatga bo‘lgan munosabati motivatsiya, qadriyatlar tizimi, ijtimoiy ustanovkalar, oilaviy tarbiya, tengdoshlar ta’siri, ommaviy axborot vositalari va ta’lim muhiti kabi omillar ta’sirida shakllanishi ta’kidlanadi. Harbiy xizmatga nisbatan ijobiy munosabat ham aynan mazkur omillarning o‘zaro uyg‘unligi natijasida rivojlanadi. Bunda yoshlarning psixologik tayyorgarligi, stressga chidamliligi, intizomlilik, mas’uliyatlilik va jamoada ishlash ko‘nikmalari alohida ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda globallashuv, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlari hamda kasbiy tanloviga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Mazkur omillar ayrim hollarda harbiy xizmatga nisbatan ijobiy qarashlarni mustahkamlasa, ayrim hollarda esa salbiy stereotiplar va noto‘g‘ri tasavvurlarning shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois, yoshlarning harbiy xizmatga bo‘lgan munosabatini shakllantirishda zamonaviy psixologik va pedagogik yondashuvlardan foydalanish zarurati ortib bormoqda.

Mazkur tezisning maqsadi yoshlarning harbiy xizmatga bo‘lgan munosabatini shakllantirishga ta’sir etuvchi asosiy psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillarni tahlil qilish hamda ushbu jarayonni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism. Yoshlarning harbiy xizmatga bo‘lgan munosabatini shakllantirish ko‘p qirrali va murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, u shaxsning individual xususiyatlari, ijtimoiy muhiti, tarbiya tizimi hamda jamiyatda shakllangan qadriyatlar bilan uzviy bog‘liqdir. Mazkur munosabatning shakllanishi nafaqat yoshlarning harbiy xizmatni qanday qabul qilishi, balki ularning Vatan himoyasi, fuqarolik burchi va milliy manfaatlarga nisbatan mas’uliyat hissini ham belgilaydi. Shu sababli mazkur jarayonga ta’sir etuvchi omillarni kompleks yondashuv asosida tahlil qilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Yoshlarning harbiy xizmatga bo‘lgan munosabatini belgilovchi eng muhim omillardan biri **psixologik omillar** hisoblanadi. Shaxsning motivatsiyasi, qiziqishlari, qadriyatlari, emotsional barqarorligi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va kelajak rejalari uning harbiy xizmatga bo‘lgan munosabatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ichki motivatsiyasi yuqori bo‘lgan, Vatan ravnaqi va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shishni o‘zining fuqarolik burchi deb biladigan yoshlar harbiy xizmatni shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy mas’uliyatning muhim bosqichi sifatida qabul qiladilar. Aksincha, motivatsiyasi sust yoki harbiy xizmat haqida yetarli tasavvurga ega bo‘lmagan yoshlarda salbiy munosabatlar yuzaga kelishi mumkin.

Muhim psixologik omillardan yana biri **harbiy xizmatga psixologik tayyorgarlik** hisoblanadi. Psixologik tayyorgarlik shaxsning yangi muhitga moslasha olishi, jamoa bilan ishlashi, intizom talablariga rioya qilishi, murakkab vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishi va emotsional zo‘riqishlarni boshqara olishini o‘z ichiga oladi. Chaqiriqqacha harbiy ta’lim jarayonida mazkur sifatlarni rivojlantirish kelgusida harbiy xizmatga moslashuvni yengillashtiradi hamda xizmat samaradorligini oshiradi.

Oilaviy muhit ham yoshlarning harbiy xizmatga bo‘lgan munosabatini shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy omillardan biridir. Oilada vatanparvarlik, milliy qadriyatlarga hurmat, fuqarolik mas’uliyati va harbiy kasbning nufuzi haqida shakllantirilgan qarashlar farzandlarning dunyoqarashiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Harbiy xizmatni sharafli burch sifatida talqin qiluvchi oilalarda voyaga yetayotgan yoshlar ushbu faoliyatga nisbatan ko‘proq ijobiy munosabat bildiradilar.

Ta’lim muassasalari va chaqiriqqacha harbiy ta’lim tizimi ham mazkur jarayonning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ta’lim jarayonida harbiy-vatanparvarlik tarbiyasiga oid darslar, amaliy mashg‘ulotlar, uchrashuvlar, harbiy qism va muzeylarga tashriflar, sport-musobaqalari hamda ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar yoshlarda harbiy xizmatning mazmuni va ahamiyati haqida to‘g‘ri tasavvur hosil qiladi. Interfaol ta’lim metodlari va psixologik treninglardan foydalanish esa yoshlarning motivatsiyasini oshirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Yoshlarning qarashlariga **ijtimoiy muhit va tengdoshlar ta’siri** ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Do‘stlar davrasida shakllangan fikrlar, ijtimoiy guruh qadriyatlari va jamoatchilik munosabati harbiy xizmatga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatlarni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli yoshlar orasida sog‘lom ijtimoiy muhitni yaratish, harbiy xizmatni qadrlash madaniyatini shakllantirish hamda harbiy kasb nufuzini oshirish bo‘yicha tizimli ishlarni amalga oshirish muhimdir.

So‘nggi yillarda **ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar** yoshlarning dunyoqarashiga ta’sir etuvchi muhim omillardan biriga aylandi. Internet platformalari orqali tarqatilayotgan axborotlarning mazmuni yoshlarning harbiy xizmat haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi. Ishonchli va xolis axborotlar, harbiylarning kasbiy faoliyatini yorituvchi ko‘rsatuvlar, hujjatli filmlar hamda vatanparvarlik ruhidagi media loyihalar ijobiy munosabatni mustahkamlasa, asossiz yoki noto‘g‘ri ma’lumotlar salbiy stereotiplarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois media savodxonlikni rivojlantirish ham muhim profilaktik yo‘nalish hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yoshlarning harbiy xizmatga bo‘lgan munosabatini shakllantirishda **vatanparvarlik qadriyatlari** alohida o‘rin egallaydi. Vatanga muhabbat, milliy g‘urur, tarixiy merosga hurmat, davlat ramzlariga sadoqat va fuqarolik burchini anglash yoshlarning harbiy xizmatni ijobiy baholashiga xizmat qiladi. Ushbu qadriyatlarni maktab, oila, oliy ta’lim muassasalari va jamoat tashkilotlari hamkorligida tizimli ravishda rivojlantirish ijobiy natijalar beradi.

Yuqoridagi omillar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ulardan birining sust rivojlanganligi boshqalarining samaradorligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli yoshlarni harbiy xizmatga tayyorlash jarayonida psixologik tayyorgarlik, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi, oilaviy qo‘llab-quvvatlash, ta’lim tizimi va zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan kompleks foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunday integratsiyalashgan yondashuv yoshlarning harbiy xizmatga bo‘lgan ijobiy munosabatini mustahkamlash, ularning fuqarolik mas’uliyatini oshirish hamda Vatan himoyasiga daxldorlik hissini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, yoshlarning harbiy xizmatga bo‘lgan munosabatini shakllantirish murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, u shaxsning motivatsiyasi, psixologik tayyorgarligi, oilaviy tarbiyasi, ta’lim muhiti, tengdoshlar ta’siri va jamiyatda shakllangan vatanparvarlik qadriyatlari bilan uzviy bog‘liqdir. Ushbu omillarning uyg‘un rivojlanishi yoshlarda harbiy xizmatni fuqarolik burchi, Vatanga sadoqat va shaxsiy kamolotning muhim bosqichi sifatida anglashga xizmat qiladi.

Tahlillar natijasida yoshlarning harbiy xizmatga ijobiy munosabatini shakllantirishda ichki motivatsiya, fuqarolik mas’uliyati, emotsional barqarorlik, ijtimoiy faollik va vatanparvarlik

qadriyatlari yetakchi omillar ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, chaqiriqqacha harbiy ta'lim tizimida psixologik treninglar, interfaol ta'lim metodlari, harbiy-amaliy mashg'ulotlar va ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning samarali tashkil etilishi mazkur jarayonning sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining **"Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"**gi Qonuni. – Toshkent, 2016.
2. O'zbekiston Respublikasining **"Mudofaa to'g'risida"**gi Qonuni. – Toshkent, yangi tahrir.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
4. G'oziyev E.G. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
6. Shoumarov G'.B. Shaxs psixologiyasi va ijtimoiy munosabatlar. – Toshkent: Sharq, 2019.
7. Davletshin M.G. Psixologiya nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2017.
8. Leontyev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. – Moskva: Smysl, 2005.
9. Rubinshteyn S.L. Osnovy obshchey psikhologii. – Sankt-Peterburg: Piter, 2019.

O'SMIRLIK DAVRIDA EMOTSIONAL INTELLEKT VA PSIXOLOGIK BARQARORLIKNING RIVOJLANISH DINAMIKASI

Sunnatova Xurshida Zafar qizi
"Psixologik rivojlanish akademiyasi" mas'uliyati cheklangan jamiyati ijtimoiy psixologi
https://orcid.org/0009-0007-7970-2644

Annotatsiya. *Mazkur tezisda o'smirlik davrida emotsional intellekt va psixologik barqarorlikning shakllanishi hamda rivojlanish dinamikasi psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. O'smirlik davrida organizm va psixikada yuz beradigan jadal o'zgarishlar shaxsning o'z hissiyotlarini anglash, ularni boshqarish, stressli vaziyatlarga moslashish va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish qobiliyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Emotsional intellekt shaxsning o'z emotsiyalarini anglash va boshqarish, boshqa insonlarning hissiy holatini tushunish hamda emotsional ma'lumotlardan samarali foydalanish imkoniyatini ifodalasa, psixologik barqarorlik murakkab vaziyatlarda ichki muvozanatni saqlash, salbiy kechinmalarni yengish va moslashuvchan xulqni namoyon etish qobiliyati sifatida qaraladi. Tezisda ushbu ikki psixologik hodisaning o'zaro aloqasi, yosh dinamikasi, oilaviy va ta'limiy muhit, tengdoshlar bilan munosabatlar, o'zini anglash va stressga munosabat kabi omillarning rivojlanish jarayonidagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, emotsional kompetentlikning ortishi o'smirning psixologik barqarorligini mustahkamlovchi muhim ichki resurslardan biri sifatida asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *o'smirlik davri, emotsional intellekt, psixologik barqarorlik, emotsional kompetentlik, emotsiyalarni boshqarish, stressga chidamlilik, o'zini anglash, psixologik moslashuv, shaxs rivojlanishi.*

Аннотация. *В тезисе рассматриваются особенности формирования и динамики развития эмоционального интеллекта и психологической устойчивости в подростковом возрасте. Подростковый период характеризуется интенсивными физиологическими, когнитивными и социально-психологическими изменениями, которые оказывают существенное влияние на способность личности осознавать и регулировать собственные эмоциональные состояния, понимать переживания других людей и адаптироваться к изменяющимся требованиям социальной среды. Эмоциональный интеллект рассматривается как способность распознавать, понимать и регулировать эмоции, а также использовать эмоциональную информацию в процессе общения и принятия решений. Психологическая устойчивость, в свою очередь, характеризуется способностью*

сохранять внутреннее равновесие, конструктивно реагировать на стрессовые ситуации и восстанавливаться после эмоциональных трудностей. Особое внимание уделяется взаимосвязи эмоционального интеллекта с психологической устойчивостью, самопониманием, отношениями в семье, взаимодействием со сверстниками и образовательной средой. Обосновывается положение о том, что последовательное развитие эмоциональной компетентности способствует формированию более устойчивых способов совладания со стрессом и повышает адаптационные возможности подростка.

Ключевые слова: *подростковый возраст, эмоциональный интеллект, психологическая устойчивость, эмоциональная компетентность, регуляция эмоций, стрессоустойчивость, самопонимание, психологическая адаптация, развитие личности.*

Abstract. *This thesis examines the developmental dynamics of emotional intelligence and psychological resilience during adolescence. Adolescence is characterized by significant physiological, cognitive, emotional, and social changes that influence an individual's ability to recognize and regulate emotions, understand the emotional states of others, and adapt to changing social demands. Emotional intelligence is considered as the ability to perceive, understand, regulate, and appropriately use emotional information in interpersonal interaction and decision-making. Psychological resilience refers to the ability to maintain internal balance, respond constructively to stressful situations, and recover from emotional difficulties. Particular attention is paid to the relationship between emotional intelligence and psychological resilience, as well as the influence of self-awareness, family relationships, peer interaction, educational environment, and coping strategies on their development. The thesis emphasizes that the gradual development of emotional competence can strengthen adolescents' psychological resources, improve their ability to cope with stressful experiences, and contribute to more adaptive social behavior and psychological well-being.*

Key words: *adolescence, emotional intelligence, psychological resilience, emotional competence, emotion regulation, stress tolerance, self-awareness, psychological adaptation, personality development.*

KIRISH

O‘smirlik davri inson shaxsining shakllanishida murakkab va mas’uliyatli bosqichlardan biri bo‘lib, bu davrda biologik yetilish bilan bir qatorda kognitiv, emotsional va ijtimoiy o‘zgarishlar ham jadal kechadi. O‘smirning o‘zini anglash darajasi ortib, mustaqil fikrlashga, o‘z pozitsiyasini himoya qilishga va tengdoshlari orasida muayyan ijtimoiy mavqega ega bo‘lishga intilishi kuchayadi. Shu bilan birga, yangi ijtimoiy talablar, shaxslararo munosabatlarning murakkablashuvi va kelajak haqidagi tasavvurlarning shakllanishi o‘smirning psixologik holatiga turlicha ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun mazkur davrda emotsional jarayonlarni anglash va boshqarish hamda murakkab vaziyatlarda ichki muvozanatni saqlash qobiliyatlarini o‘rganish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Emotsional intellekt o‘smirning o‘z hissiy kechinmalarini anglash, ularning sabablarini tushunish, emotsional reaksiyalarni vaziyatga mos ravishda boshqarish va boshqa insonlarning hissiy holatini to‘g‘ri idrok etish imkoniyatlarini o‘z ichiga oladi. Bu qobiliyat rivojlangan sari o‘smir muloqot jarayonida o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qilish, nizoli vaziyatlarda shoshilinch qaror qabul qilmaslik, boshqalarning nuqtayi nazarini hisobga olish va ijtimoiy munosabatlarda moslashuvchan xatti-harakatlarni tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu ma’noda emotsional intellekt faqat hissiyotlarni tushunish qobiliyati emas, balki shaxsning ijtimoiy va psixologik moslashuvini ta’minlovchi muhim resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Psixologik barqarorlik esa o‘smirning turli qiyinchiliklar, stressli vaziyatlar va emotsional bosim sharoitida o‘zining ichki muvozanatini saqlashi, vaziyatni real baholashi va mavjud muammoga mos ravishda konstruktiv munosabat bildira olishi bilan tavsiflanadi. Barqarorlikni faqat salbiy hissiyotlarning mavjud emasligi bilan izohlash to‘g‘ri emas. Aksincha, psixologik jihatdan barqaror shaxs qiyin vaziyatni boshdan kechirgan taqdirda ham o‘z holatini anglash, zarur psixologik resurslarni safarbar qilish va vaziyatdan chiqishning maqbul yo‘lini izlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu sababli emotsional intellekt va psixologik barqarorlikni bir-biridan ajratib emas, balki o‘zaro bog‘liq psixologik hodisalar sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar emotsional intellekt va psixologik barqarorlik o‘rtasida ijobiy munosabat mavjudligini ko‘rsatmoqda. Xususan, o‘smirlik davriga bag‘ishlangan tizimli tahlillarda emotsional intellektning yuqoriroq darajasi stressli va salbiy vaziyatlarni konstruktiv tarzda yengib o‘tish, moslashuvchanlik va psixologik farovonlik bilan bog‘liqligi qayd etilgan. Bunday natijalar emotsiyalarni anglash va boshqarish qobiliyatlari o‘smir uchun muhim ichki himoya resursi bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

O‘smirlik davrida emotsional boshqaruvning rivojlanishi bir xil sur’atda kechmaydi. Ayrim o‘smirlarda hissiy reaksiyalarni nazorat qilish va vaziyatga moslashtirish qobiliyati tezroq shakllansa, boshqalarida impulsivlik, kayfiyatning keskin o‘zgarishi yoki stressga yuqori sezuvchanlik uzoqroq saqlanishi mumkin. Bunda oilaviy munosabatlar, ota-onaning emotsional qo‘llab-quvvatlashi, tengdoshlar bilan munosabatlar, ta’lim muhiti va o‘smirning individual psixologik xususiyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlarda ota-onaning emotsional munosabatlari va tarbiyaviy yondashuvlari o‘smirning emotsiyalarni boshqarish qobiliyatidagi individual farqlar bilan bog‘liq ekani ta’kidlanadi.

Tengdoshlar bilan munosabatlar ham mazkur jarayonning muhim tarkibiy qismidir. O‘smirlik davrida do‘stlik, tengdoshlar tomonidan qabul qilinish va guruhdagi mavqe masalalari bolaning emotsional hayotida tobora katta o‘rin egallaydi. Ijobiy va qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy munosabatlar o‘smirga o‘z kechinmalarini ochiq ifodalash, boshqa insonlarning hissiy holatini tushunish va nizolarni konstruktiv tarzda hal qilish imkonini beradi. Aksincha, rad etilish, ijtimoiy bosim yoki salbiy tengdoshlar munosabati emotsional zo‘riqishni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli o‘smirning emotsional intellekti va psixologik barqarorligini baholashda uning ijtimoiy muhiti ham hisobga olinishi lozim.

Bugungi kunda emotsiyalarni boshqarish masalasida “bir xil strategiya barcha vaziyatlarga mos keladi” degan yondashuvdan ko‘ra, vaziyatga qarab turli strategiyalarni moslashuvchan qo‘llash qobiliyatiga ko‘proq e’tibor berilmoqda. O‘smir uchun muayyan vaziyatda hissiy reaksiyani qayta baholash, boshqa vaziyatda esa vaqtincha masofa saqlash yoki ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashdan foydalanish samaraliroq bo‘lishi mumkin. Demak, psixologik barqarorlik hissiyotlarni doimiy ravishda bostirish emas, balki ularni vaziyat va shaxsiy maqsadlarga mos ravishda boshqarish qobiliyati bilan bog‘liqdir.

Shu nuqtayi nazardan, o‘smirlik davrida emotsional intellekt va psixologik barqarorlikning rivojlanish dinamikasini o‘rganish nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham muhimdir. Ushbu jarayonning psixologik mexanizmlarini aniqlash o‘smirlarning stressga moslashuvini qo‘llab-quvvatlash, shaxslararo nizolarning oldini olish, ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirish va ta’lim muhitida sog‘lom psixologik iqlimni shakllantirish uchun zarur ilmiy asos yaratadi. Mazkur tadqiqotning asosiy yo‘nalishi o‘smirlik davrida emotsional intellektning shakllanish xususiyatlarini va uning psixologik barqarorlik bilan o‘zaro bog‘liqligini ochib berishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Emotsional intellekt tushunchasi psixologiya fanida insonning emotsional jarayonlarini anglash va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlarini izohlashga qaratilgan yondashuvlar asosida shakllangan. Mazkur tushuncha doirasida shaxsning o‘z hissiyotlarini aniqlashi, ularning mazmunini tushunishi, emotsional holatini boshqarishi hamda boshqa insonlarning kechinmalarini to‘g‘ri idrok etishi muhim psixologik qobiliyatlar sifatida qaraladi. Shu jihatdan emotsional intellekt oddiy emotsional ta’sirchanlikdan farq qilib, hissiy axborotni anglash va undan maqsadga muvofiq foydalanish imkoniyatini ifodalaydi.

Emotsional intellektning tarkibiy tuzilishi haqidagi ilmiy qarashlarda ayrim farqlar mavjud. Bir qator tadqiqotlarda uning asosini emotsiyalarni idrok etish, tushunish va boshqarish tashkil etishi ta’kidlangan bo‘lsa, boshqa yondashuvlarda motivatsiya, empatiya, ijtimoiy ko‘nikmalar va shaxslararo munosabatlarni samarali tashkil etish ham ushbu hodisaning tarkibiga kiritiladi. Ushbu qarashlarning umumiy jihati shundaki, emotsional intellekt shaxsning ichki kechinmalari bilan tashqi ijtimoiy muhit o‘rtasida psixologik vositachilik qiluvchi qobiliyat sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘smirlik davrida emotsional intellektning mazmuni va namoyon bo‘lish shakllari yanada murakkablashadi. Bola davrida hissiy reaksiyalar ko‘proq bevosita xarakterga ega bo‘lsa, o‘smirlikda shaxs o‘z hissiyotlarini tahlil qilish, ularning sabablarini izlash va o‘z emotsional

holatiga baho berish imkoniyatlarini rivojlantira boshlaydi. O‘zini anglash jarayonining kuchayishi natijasida o‘smir nafaqat “nimani his qilayotganini”, balki “nima sababdan bunday holat yuzaga kelganini” ham tushunishga intiladi. Bu esa emotsional intellektning refleksiv komponenti rivojlanishi uchun psixologik zamin yaratadi.

Mazkur davrda emotsiyalarni boshqarish qobiliyati ham sifat jihatidan o‘zgaradi. O‘smir salbiy emotsiyani shunchaki bostirish o‘rniga uning sababini aniqlash, vaziyatni qayta baholash yoki o‘z xatti-harakatini boshqa yo‘nalishga burish kabi murakkabroq strategiyalardan foydalanishni o‘rganadi. Bunday o‘zgarishlar psixologik barqarorlikning shakllanishi bilan bevosita bog‘liq. Chunki insonning qiyin vaziyatga munosabati ko‘p jihatdan o‘z hissiy holatini qanchalik tushunishi va uni boshqara olishiga bog‘liq.

Psixologik barqarorlik tushunchasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Uni ayrim hollarda stress va qiyinchiliklarga bardoshlilik, boshqa hollarda esa murakkab vaziyatlardan keyin psixologik muvozanatni tiklash qobiliyati sifatida izohlash mumkin. Ushbu tushunchalarning mazmuniy jihatdan umumiy nuqtasi shundaki, psixologik barqarorlik shaxsning tashqi bosim sharoitida o‘z faoliyatini saqlab qolishi, salbiy tajribani konstruktiv tarzda qayta ishlashi va moslashuvchan xulqni shakllantira olishi bilan bog‘liq.

O‘smirlarning psixologik barqarorligini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda shaxsning ichki resurslari bilan bir qatorda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning ahamiyati ham ko‘rsatiladi. Oila bilan iliq munosabat, tengdoshlar tomonidan qabul qilinish, pedagoglarning qo‘llab-quvvatlashi va xavfsiz psixologik muhit o‘smirning qiyinchiliklarga nisbatan moslashuvchan munosabatini kuchaytirishi mumkin. Shu bilan birga, ushbu tashqi omillarning ta’siri o‘smirning individual psixologik xususiyatlari bilan uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi.

Emotsional intellekt va psixologik barqarorlik o‘rtasidagi aloqani tushuntirishda emotsional boshqaruv mexanizmi alohida ahamiyatga ega. O‘z emotsiyalarini aniq anglay oladigan shaxs stressli vaziyatning o‘zida qanday kechinmani boshdan kechirayotganini tezroq aniqlaydi. Bu esa hissiy reaksiyani nazorat qilish va vaziyatga mos javob variantini tanlash imkoniyatini oshiradi. Aksincha, o‘z emotsiyalarini tushunish qiyin bo‘lgan o‘smir salbiy kechinmalarni tashqi xatti-harakatlar orqali ifodalashi yoki vaziyatga impulsiv tarzda javob qaytarishi ehtimoli yuqoriroq bo‘lishi mumkin.

Emotsional intellektning empatik komponenti ham psixologik barqarorlik uchun muhim ahamiyatga ega. O‘smir boshqa insonning hissiy holatini tushuna olganida shaxslararo vaziyatlarni faqat o‘z nuqtayi nazaridan baholamaydi. Bu esa nizoli vaziyatlarda murosaga kelish, kommunikativ keskinlikni kamaytirish va ijtimoiy munosabatlarni saqlab qolish imkonini beradi. Shunday qilib, empatiya nafaqat kommunikativ qobiliyat, balki psixologik zo‘riqishni kamaytiruvchi ijtimoiy-psixologik resurs sifatida ham qaralishi mumkin.

Tadqiqotlarda o‘smirlik davridagi emotsional rivojlanishning yoshga qarab bir xil kechmasligi ham qayd etiladi. O‘smirlikning dastlabki bosqichlarida emotsional reaksiyalarning keskinligi va tashqi ta’sirlarga sezuvchanlik nisbatan yuqori bo‘lishi mumkin. Keyingi bosqichlarda esa kognitiv imkoniyatlarning kengayishi, hayotiy tajribaning ortishi va o‘zini anglashning chuqurlashuvi hissiy jarayonlarni yanada ongli boshqarish imkonini beradi. Biroq bunday rivojlanish avtomatik tarzda yuz bermaydi; shaxsning ijtimoiy muhiti va psixologik tajribasi uning yo‘nalishi va sur’atiga ta’sir ko‘rsatadi.

Alohida e’tibor stressni yengib o‘tish strategiyalariga qaratiladi. Psixologik barqarorlikka ega o‘smir stressni inkor etish yoki undan qochishdan ko‘ra, vaziyatni baholash, muammoni qismlarga ajratish, yordam so‘rash va hissiy holatini me’yorlashtirish kabi konstruktiv usullardan foydalanishi mumkin. Bunday strategiyalarni tanlashda emotsional intellektning rivojlanganlik darajasi muhim rol o‘ynaydi. Chunki emotsional holatni anglash stress manbasini to‘g‘ri baholash va unga mos javob shaklini tanlash uchun zarur shartlardan biridir.

Shuningdek, o‘smirning o‘ziga bo‘lgan munosabati ham mazkur ikki hodisa o‘rtasidagi aloqani kuchaytiruvchi omillardan biri sifatida qaraladi. O‘zining kuchli va zaif tomonlarini real baholay oladigan, muvaffaqiyatsizlikni shaxsiy qadr-qimmatining mutlaq mezoni sifatida qabul qilmaydigan o‘smir stressli vaziyatlarda psixologik muvozanatni nisbatan osonroq tiklashi

mumkin. Shu nuqtayi nazardan o‘zini anglash, emotsional intellekt va psixologik barqarorlik bir-birini to‘ldiruvchi jarayonlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Raqamli kommunikatsiya va ijtimoiy tarmoqlarning kengayishi ham o‘smirlarning emotsional hayotiga yangi omillarni olib kirdi. Virtual muloqot ijtimoiy aloqalarni kengaytirishi va o‘z fikrini ifodalash uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratishi mumkin. Biroq virtual muhitdagi taqqoslash, salbiy izohlar, ijtimoiy bosim yoki doimiy axborot oqimi ayrim o‘smirlarda emotsional zo‘riqishni kuchaytirishi ehtimoli mavjud. Shu sababli zamonaviy sharoitda emotsional intellektni faqat an’anaviy shaxslararo munosabatlar doirasida emas, balki raqamli kommunikatsiya sharoitida ham ko‘rib chiqish zarur.

Adabiyotlarning umumiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, emotsional intellekt va psixologik barqarorlik mustaqil psixologik konstruksiyalar bo‘lishiga qaramay, ularning rivojlanish mexanizmlari o‘zaro kesishuvchi jihatlarga ega. Emotsiyalarni anglash, ularni boshqarish, empatiya, o‘zini anglash va moslashuvchan emotsional strategiyalardan foydalanish o‘smirning psixologik resurslarini kuchaytiradi. Biroq mazkur munosabatni faqat bitta omil bilan izohlash mumkin emas. Oila, maktab, tengdoshlar muhiti, individual xususiyatlar va ijtimoiy tajriba ushbu jarayonning umumiy rivojlanish yo‘nalishini belgilovchi omillar majmuini tashkil etadi.

Shu sababli o‘smirlik davrida emotsional intellekt va psixologik barqarorlikning rivojlanish dinamikasini tadqiq etishda yosh xususiyatlari bilan bir qatorda emotsiyalarni boshqarish, stressga munosabat, o‘zini anglash va ijtimoiy munosabatlarning o‘zaro ta’sirini kompleks tarzda o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Aynan shunday yondashuv o‘smirlarning psixologik imkoniyatlarini chuqurroq anglash va ularning emotsional barqarorligini rivojlantirishga qaratilgan amaliy psixologik dasturlarni ishlab chiqish uchun zarur ilmiy asos yaratadi.

XULOSA

O‘smirlik davrida emotsional intellekt va psixologik barqarorlikning rivojlanishi shaxsning ijtimoiy hamda individual-psixologik yetukligiga ta’sir etuvchi o‘zaro bog‘liq jarayonlar sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu davrda yuzaga keladigan fiziologik, kognitiv va ijtimoiy o‘zgarishlar o‘smirning hissiy tajribalarini boshqarishiga, atrofdagilar bilan munosabatlarni yo‘lga qo‘yishiga va turli qiyin vaziyatlarga munosabat bildirishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Tahlillar asosida emotsional intellektning rivojlanishi o‘smirning o‘z hissiy holatini anglash, emotsiyalar sababini tushunish, impulsiv reaksiyalarni nazorat qilish va vaziyatga mos xatti-harakatni tanlash imkoniyatlarini kengaytirishi aniqlandi. Ayniqsa, o‘z emotsiyalarini farqlash va ularni konstruktiv tarzda ifodalash qobiliyati o‘smirning ichki muvozanatini saqlashida muhim psixologik resurs vazifasini bajaradi.

Psixologik barqarorlik o‘smirning stress va murakkab hayotiy vaziyatlardan butunlay himoyalangan holatini emas, balki bunday sharoitlarda o‘z psixologik muvozanatini qayta tiklay olish imkoniyatini anglatadi. Shu sababli barqarorlikning rivojlanishini salbiy kechinmalarning yo‘qligi bilan emas, balki ularni anglash, boshqarish va ulardan keyin moslashuvchan faoliyatga qaytish qobiliyati bilan baholash maqsadga muvofiqdir.

Emotsional intellekt va psixologik barqarorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik, avvalo, emotsional boshqaruv mexanizmlari orqali namoyon bo‘ladi. O‘z kechinmalarini to‘g‘ri anglay oladigan o‘smir stress manbasini aniqroq baholash, vaziyatga nisbatan shoshilinch munosabat bildirmaslik va muammoni hal qilishning maqbul yo‘lini izlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bunday qobiliyatlar o‘smirning tashqi bosimga nisbatan moslashuvchanligini oshirib, psixologik resurslaridan samaraliroq foydalanishiga yordam beradi.

Shuningdek, o‘smirning psixologik barqarorligi faqat individual xususiyatlar bilan belgilanmasligi aniqlandi. Oiladagi emotsional muhit, ota-ona bilan munosabatlarning sifati, tengdoshlar tomonidan qo‘llab-quvvatlanish, pedagoglarning munosabati va ta’lim muhitidagi psixologik xavfsizlik mazkur jarayonning muhim tashqi shartlarini tashkil etadi. Shu jihatdan o‘smirning emotsional rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash individual psixologik yondashuv bilan bir qatorda ijtimoiy muhitni takomillashtirishni ham talab etadi.

O‘smirlik davrida emotsional intellektning rivojlanishi bir tekis kechmaydi. Uning shakllanish sur’ati o‘smirning yosh bosqichi, hayotiy tajribasi, o‘zini anglash darajasi, muloqot tajribasi va stressli vaziyatlarga duch kelish xususiyatlariga qarab farqlanishi mumkin. Shuning

uchun o‘smirlarni emotsional jihatdan qo‘llab-quvvatlashda barcha uchun bir xil yondashuvdan foydalanish o‘rniga individual psixologik xususiyatlarni hisobga olish samaraliroq hisoblanadi.

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, emotsional intellektni rivojlantirish o‘smirning psixologik barqarorligini mustahkamlash uchun muhim ichki imkoniyat yaratadi. Buning uchun ta’lim jarayonida emotsiyalarni anglash va boshqarish, empatik muloqot, stressni konstruktiv yengish, o‘zini anglash va ijtimoiy muammolarni tinch yo‘l bilan hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan faoliyatlarni kuchaytirish zarur. Bunday yondashuv o‘smirlarning emotsional yetukligini oshirish bilan birga, ularning ijtimoiy moslashuvi, shaxsiy mas’uliyati va psixologik farovonligini ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni. – Toshkent, 2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini tubdan isloh qilish va uni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6017-son Farmoni. – Toshkent, 2020.
4. Resurrección D.M., Salguero J.M., Ruiz-Aranda D. Emotional intelligence and psychological maladjustment in adolescence: A systematic review // Journal of Adolescence. – 2014. – Vol. 37, No. 4. – P. 461–472. – DOI: 10.1016/j.adolescence.2014.03.012.
5. Llamas-Díaz D., Cabello R., Megías-Robles A., Fernández-Berrocal P. Emotional Intelligence and Well-being in Adolescents: A Systematic Review and Meta-analysis // European Psychiatry. – 2022. – Vol. 65. – P. 687–688. – DOI: 10.1192/j.eurpsy.2022.1770.
6. Ruíz-Ortega A.M., Berrios Martos P. Systematic review on emotional intelligence and well-being in adolescents: Evidence and challenges // Escritos de Psicología. – 2023. – Vol. 16, No. 1. – DOI: 10.24310/espsiescpsi.v16i1.16060.
7. Mancini G., Özal Z., Biolcati R., Trombini E., Petrides K.V. Trait emotional intelligence and adolescent psychological well-being: A systematic review // International Journal of Adolescence and Youth. – 2024. – Vol. 29, No. 1. – Article 2292057. – DOI: 10.1080/02673843.2023.2292057.
8. Lomas J., Downey L.A., Stough C. Unique Associational Links Among Emotional Intelligence, Coping, and Resilience in Adolescents // Adversity and Resilience Science. – 2026. – Vol. 7. – Article 35. – DOI: 10.1007/s42844-026-00226-2.
9. Brackett M.A., Rivers S.E., Salovey P. Emotional Intelligence: Implications for Personal, Social, Academic, and Workplace Success // Social and Personality Psychology Compass. – 2011. – Vol. 5, No. 1. – P. 88–103. – DOI: 10.1111/j.1751-9004.2010.00334.x.
10. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Emotional Intelligence: New Ability or Eclectic Traits? // American Psychologist. – 2008. – Vol. 63, No. 6. – P. 503–517.

ZAMONAVIY ILMDA OILA TARBIYAVIY HAMDA PSIXOLOGIK HOLATLARNI O‘RGANISHDA MARKAZIY OB’EKT SIFATIDA

Rajabov Rasulbek
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Oila - mafkuraviy tabiyaning eng muhim ijtimoiy omillaridan biridir. CHunki oila – jamiyat negizi bo‘lib, ko‘p asrlik mustahkam ma’naviy tayanchlarga ega. Milliy mafkuramizga xos bo‘lgan ilk tushunchalar, avvalo, oila muhitida singadi. Zero, oilani pedagogik

va psixologik tadqiqotlar ob'ekti sifatida o'rganib, o'smir yoshidagi o'quvchilarda oilani qadriyat sifatida shakllantirish muammosini tahlil qilish mumkin.

Kalit so'zlar: Oila, voyaga etmagan bolalar, sog'lom oilani shakllantirish, mafkuraviy tabiya, oilaviy tarbiya, oilaviy kelishmovchiliklar, ijtimoiy mavqe, o'zbekona qadriyatlar.

Oila jamiyatning tabiiy va asosiy ho'jayrasini tashkil etadi. Jamiyat katta-kichik oilalardan iborat. Darhaqiqat, bu oilalar qanchalik mustahkam bo'lsa, jamiyat ham shunchalik mustahkam bo'ladi.

Biz qurayotgan adolatli fuqarolik jamiyatida oila o'ziga xos ijtimoiy birlashmani tashkil etadi. Oilaning bu xususiyati, birinchi galda, uning jamiyat manfaatlari bilan bog'liqligida hamda ijtimoiy vazifalarda ifodalangan. Mamlakatda har bir oila va har bir insonning turmush farovonligini, fuqarolar totuvligini mustahkamlashga qaratilgan dasturiy maqsadlarga asoslanib ish olib borilmoqda.

Muxtaram prezidentimiz SH.M.Mirziyoev oila haqida shunday deydi: "Oila men uchun muqaddas. Muqaddasligi shuki, avvalambor qayerda ishlashidan qat'i nazar, kim bo'lishidan qat'i nazar agar oilada tarbiya, oilada muhit, oilada halollik, munosabat, tarbiyaga alohida e'tibor bermasa, hech qachon natija bo'lmaydi. Shuning uchun men farzandlarimning tarbiyasiga juda katta e'tibor beraman. Har bir farzandimga ham, nevaramga ham alohida o'zimning munosabatim bor. Har bir nevaramning alohida xarakterini bilaman, orzusini, istagini bilaman " . SHu fikrning o'ziyoq oilani e'zozlash, uning qadr-qimmatini yuksakka ko'tarish bizning ongimizga mustahkam jo bo'lganligining yorqin dalilidir.

Biz adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirishni maqsad qilgan ekanmiz, jamoat birlashmalari, notijorat va nodavlat tashkilotlari, jumladan, jamg'armalarning ahamiyati, oilaning muhofazasi ortib boraveradi. Jamiyat hayotida nodavlat va jamoat tashkilotlarining o'rni va ahamiyatini kuchaytirish, ya'ni "Kuchli davlatdan, kuchli jamiyat sari" davlat qurilishi dasturini hayotga joriy etish demakdir.

Bugungi kunda Respublikamizda o'n mingtaga yaqin mahalla va qishloq fuqarolari yig'inlari oilalar bilan jamoatchilik asosida katta tashkiliy va ommaviy ishlarni olib bormoqda, oilalarni saqlab qolish va ularni mustahkamlashga, voyaga etmagan bolalar manfaatlarini himoya qilishga o'z hissalarini qo'shib kelmoqda.

Davlatimiz tomonidan oilaga kun sayin g'amxo'rlik qilish, unga har taraflama moddiy yordam berish insonparvar demokratik huquqiy davlatning muhim vazifalaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XIV bob 76- moddasiga binoan, oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir, hamda u jamiyat va davlat muhofazasidadi.

Mamlakatimizda oilaning davlat muhofazasida bo'lishini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Oila, onalik va bolalikni ijtimoiy muhofaza qilish majmui kotibiyati olib boradi.

O'tgan vaqt davomida Respublikamizda ayollar va o'sib kelayotgan yosh avlod sog'lig'ini mustahkamlashga yo'naltirilgan chora-tadbirlar amalga oshirilishi natijasida sog'lom oilani shakllantirish, tug'ish yoshidagi ayollarni sog'lomlashtirish ishlari o'zining ijobiy samarasini berdi.

Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi birinchi sessiyasining ikkinchi yig'ilishida Oliy Majlis tarkibida "Oila va ayollar muammolari komissiyasi" tashkil etildi. Ushbu komissiya oila va ayollar muammolari bo'yicha davr talablariga javob beradigan oilani saqlash va mustahkamlashga, yangi avlodni tarbiyalashga qaratilgan yangi qonunlar loyihalarini tayyorlash vazifalarini o'z oldiga qo'yadi.

O'zbekiston SHarq mamlakatlari sirasiga kiruvchi davlatdir. Ma'lumki, SHarqda qadimdan oila muqaddas sanalgan. Unga bunday e'zozli munosabat bugungi kunda ham o'zgargani yo'q.

Mamlakatimiz aholisini tarbiyalashda milliy istiqlol g'oyasining o'rni alohidadir. "Oila - mafkuraviy tabiyaning eng muhim ijtimoiy omillaridan biridir. CHunki oila – jamiyat negizi bo'lib, ko'p asrlik mustahkam ma'naviy tayanchlarga ega. Milliy mafkuramizga xos bo'lgan ilk tushunchalar, avvalo, oila muhitida singadi. Bu jarayon bobolar o'giti, ota ibrati, ona mehri orqali

amalga oshadi. Oiladagi sog‘lom muhit – sog‘lom mafkurani shakllantirish manbaidir. Jamiyatda har bir oilaning mustahkamligi, farovonligi, o‘zaro hurmat va ahillikni ta’minlash – milliy mafkurada ko‘zda tutilgan maqsadlarni amalga oshirishda tayanch bo‘ladi”.

Bizning nazarimizda, oila muxitida shaxsning xar jixatdan barkamol bo‘lib voyaga etishi uchun zarur bo‘lgan omillar oila xo‘jaligini boshqarish jarayonida oila a’zolari o‘rtasida yuzaga keluvchi xuquqiy, iqtisodiy, psixologik, ekologik, estetik va xakozo mazmundagi oilaviy munosabat, muomala aloqa aralashuvi uning ijtimoiylashuvi, ya’ni, ijtimoiy munosabatlarni yuritish jarayonida erkin, mustakil xarakat qilish layoqatini, qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi omillar mavjuddir. SHu bois O‘zbekiston Respublikasining mustaqilligi sharoitida, ijtimoiy jamiyatda yangilanish, keskin o‘zgarishlar yuz berayotgan, bozor iqtisodiyoti munosabatlari, shuningdek, ijtimoiy raqobat qaror topayotgan ushbu davrda mustaxkam oilalarni shakllantirish xar qachongidan xam dolzarblik kasb etmoqda. Xususan, zardushtiylar dinining muqaddas kitobi bo‘lgan “Avesto”da oila qurish xodisasiga balog‘at yoshiga etgan yigit va qizlar tomonidan ijtimoiy vazifalardan birining amalga oshirilishi sifatida yondashilgan.

SHarqda bir necha asrlar oldin oila va uni tashkil etish, oilaviy munosabatlar, uning shaxs kamolotidagi o‘rni va roli xususida YUsuf Xos Xojib, Kaykovus, Jaloliddin Davoniy, Muxammad Sodiq Koshg‘ariy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy kabi allomalarimiz xam o‘z qarashlarini bayon etib kelganlar.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida ijod qilgan o‘zbek ma’rifatparvarlari Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriylarning asarlarida xalqimizning milliy qadriyatlari, turmush tarzi, oiladagi farzandlar tarbiyasi milliy ruxda ifodalangan.

Oila va oilaviy tarbiya masalasi yuzasidan bir kator ilmiy tadkikot ishlari olib borilgandir. Nikox shartnomasini tuzish, oilaviy kelishmovchiliklar, shuningdek, er-xotin o‘rtasidagi muammolar va oilaviy munosabatlarni tashkil etishning ijtimoiy, xuquqiy, psixologik xamda pedagogik jihatlari pedagog, psixolog, faylasuf va xuquqshunos olimlar O.A.Karimova, A.K.Munavvarov, F.B.SHoumarov, SH.B.SHoumarov, X.Uzoqov, E.Foziev, L.Oripova, R.Saidov, M.Axmedov, M.Maxmudov, O.Safarov, N.Sa’dullaeva, M.Xolmatova, M.O.Inomova, O.Musurmonova, S. Yo‘ldosheva, I.V.Grebennikov, I.V.Dubrovina xamda G.P.Razumiginalar tomonidan chuqur o‘rganilgan.

Oilada bolalar tarbiyasini tashkil etish, uning samaradorligini oshirish, oila tarbiyasini yo‘lga qo‘yishda milliy an’analardan foydalanish masalalari esa YU.P.Azarov, M.Dadajonov, M.J.Inoyatov, M.O.Inomova, K.F.Kamolova, SH.SHodmonova, SH.Otajonova, I.X.Karimova, O.Bo‘riev, B.A.Mirenskiy, S.E.Karklina, I.D.Vodzinskiy, A.I.Kochetov, K.A.Kulinkovich xamda YA.Raxmonova kabi pedogog va psixolog olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Pedagog va psixolog olimlar V.Karimova, J.Alimova, R.D.Fayzulin xamda D.Salimovalarning ilmiy tadqiqot ishlarining bosh g‘oyasi yoshlarda o‘zbek oilalari haqidagi ijtimoiy tasavvurlarni shakllantirish, kizlarni oilaviy xayotga tayyorlashda ma’naviy-axloqiy tarbiyaning o‘rni, o‘smir yoshlarni sinfdan xamda maktabdan tashqari sharoitlarda oilaviy hayotga tayyorlash masalalari bo‘lib, ular atroflicha yoritib berilgan.

Oilaning ijtimoiy mavqe, uning jamiyatdagi o‘rni xamda bolalar tarbiyasini tashkil etishdagi roli, ota-onalar xamda keksa avlod vakillarining bu jarayondagi ishtiroki, oila tarbiyasida milliy qadriyatlardan foydalanish masalalarining O.Musurmonova ishlarida chuqur taxlil etilganligini alohida qayd etib o‘tish zarur. SHuningdek, M.Maxmudova (xalq pedagogikasi mazmuni asosida talaba-yoshlarni oilaviy xayotga tayyorlash) va M.Abdullaeva («Milliy istiqlol g‘oyasi va ma’naviyat asoslari» fanini o‘qitish misolida o‘smirlarni oilaviy hayotga ma’naviy tayyorlash) tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar mohiyatiga ko‘ra tadqiqot muammosiga yaqinligi ajralib turadi.

Oila tarbiyasi mazmuniga ko‘ra milliy xarakterga ega bo‘lib, ko‘plab oilalarda bolalarning o‘zbekona qadriyatlar ruxida tarbiyalanishlariga e’tibor qaratiladi. Bu jihatdan M.Quronov (milliy tarbiyaning pedagogik jihatlari), A.Muxsieva (oilada milliy tarbiyani tashkil etish) xamda YU.SHaamirova (noto‘liq oilalarda o‘smirlarni milliy-ma’naviy tarbiyalash) kabilarning tadqiqotlari muxim ahamiyatga ega.

Tadkikot muammosiga yakin mavzularda olib borilgan ilmiy tadqikot ishlari xamda yaratilgan adabiyotlarning mazmunini o‘rganish hamda tahlil etish shuni ko‘rsatdiki, o‘smir yoshidagi o‘quvchilarda oilani qadriyat sifatida shakllantirish muammosi, shakllantirish jarayonda oilaning o‘ziga xos muhim o‘rni va rolini tadqiq etish, oilani qadriyat sifatida shakllantirish faoliyatning mazmuni xamda ilmiy asoslarini ishlab chikish, oila va maktab o‘rtasida bu boradagi xamkorlikni tashkil etish, ushbu faoliyat samaradorligini ta’minlashda alohida ahamiyat kasb etuvchi shakl, metod va vositalarni aniqlash bugungi kundagi dolzarb muamolardan biri xisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Oila va farzand tarbiyasi haqidagi fikrlar // Gazeta.uz. — 2018-yil 25-iyul. — Elektron manba: https://www.gazeta.uz/oz/2018/07/25/prezident/
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — Oila, bolalar va yoshlar masalalariga oid normalar. — Elektron manba: https://lex.uz/docs/6445145#6445716
3. Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. — Toshkent: O‘zbekiston, 2000.
4. Munavvarov A.K. Oila pedagogikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
5. Oila va oilaviy tarbiya muammolariga bag‘ishlangan O.A. Karimova, F.B. Shoumarov, Sh.B. Shoumarov, E. G‘oziyev, O. Musurmonova, M.O. Inomova va boshqa olimlarning ilmiy tadqiqotlari.
6. Oilada bolalar tarbiyasi va milliy an’analardan foydalanish masalalariga bag‘ishlangan Yu.P. Azarov, M.Dadajonov, M.J. Inoyatov, K.F. Kamolova, Sh. Shodmonova, O. Bo‘riyev va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlari.
7. Karimova V., Alimova J., Fayzulin R.D., Salimova D. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash

O‘SMIRLARDA KONFLIKTOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Axmedov Asadbek Odilbekovich
Urganch Ranch texnologiyalar universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘smirlarda konfliktologik madaniyatni shakllantirishning psixologik determinantlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. O‘smirlik davrida shaxslararo munosabatlarning murakkablashishi, mustaqillikka intilish, emotsional ta’sirchanlik va tengdoshlar fikriga sezgirlik konfliktli vaziyatlarning yuzaga kelish ehtimolini kuchaytirishi asoslangan. Konfliktologik madaniyat nizoni mutlaqo inkor etish emas, balki uning sabablarini anglash, emotsional reaksiyalarni nazorat qilish, boshqa shaxsning pozitsiyasini tushunish va qarama-qarshilikni konstruktiv yo‘l bilan hal etishga imkon beradigan integrativ psixologik xususiyat sifatida talqin etilgan. Emotsional o‘zini boshqarish, empatiya, refleksiya, kommunikativ kompetentlik, ijtimoiy perspektivani qabul qilish, muammoni konstruktiv hal etish ko‘nikmalari, oiladagi munosabatlar va ta’lim muhitining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari konfliktologik madaniyatning asosiy determinantlari sifatida ajratilgan. Shuningdek, o‘smirlarda mazkur sifatni rivojlantirishning psixoprofilaktik hamda psixokorreksion yo‘nalishlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik, konflikt, konfliktologik madaniyat, emotsional regulyatsiya, empatiya, refleksiya, kommunikativ kompetentlik, konstruktiv muloqot, konfliktni hal etish.

Аннотация. В статье теоретически анализируются психологические детерминанты формирования конфликтологической культуры у подростков. Обосновано, что усложнение межличностных отношений, стремление к самостоятельности, эмоциональная чувствительность и повышенная восприимчивость к мнению сверстников в подростковом возрасте могут способствовать возникновению конфликтных ситуаций. Конфликтологическая культура рассматривается как интегративная психологическая

характеристика, предполагающая понимание причин противоречия, регуляцию собственных эмоциональных реакций, способность учитывать позицию другого человека и конструктивно разрешать возникающие разногласия. В качестве основных психологических детерминант выделены эмоциональная саморегуляция, эмпатия, рефлексия, коммуникативная компетентность, социальная перспективность, навыки конструктивного решения проблем, особенности семейных отношений и социально-психологическая среда образовательного учреждения. Определены основные направления психологической профилактики и развития конфликтологической культуры подростков.

Ключевые слова: подростки, конфликт, конфликтологическая культура, эмоциональная регуляция, эмпатия, рефлексия, коммуникативная компетентность, конструктивное взаимодействие.

Abstract. The article provides a theoretical analysis of the psychological determinants underlying the formation of conflict culture in adolescents. The increasing complexity of interpersonal relationships, striving for autonomy, emotional sensitivity, and heightened responsiveness to peer opinions during adolescence are considered important conditions associated with interpersonal conflicts. Conflict culture is interpreted as an integrative psychological characteristic involving awareness of the causes of disagreement, regulation of emotional responses, understanding another person's position, and the ability to resolve contradictions constructively. Emotional self-regulation, empathy, reflection, communicative competence, social perspective-taking, constructive problem-solving skills, family relationships, and the socio-psychological characteristics of the educational environment are identified as major determinants of adolescent conflict culture. The article also describes psychological and preventive approaches aimed at developing constructive conflict behavior among adolescents.

Keywords: adolescence, conflict, conflict culture, emotional regulation, empathy, reflection, communicative competence, constructive communication, conflict resolution.

Kirish. O‘smirlik shaxs psixologik rivojlanishining murakkab bosqichlaridan biri bo‘lib, bu davrda insonning o‘zini anglash tizimi, mustaqil qaror qabul qilish ehtiyoji, shaxsiy qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarga nisbatan pozitsiyasi faol shakllanadi. O‘smir ota-ona va pedagoglarning bevosita nazoratidan nisbatan mustaqil bo‘lishga intilar ekan, tengdoshlari bilan munosabatlar uning hayotida alohida ahamiyat kasb eta boshlaydi. Shu sababli o‘z pozitsiyasini himoya qilish, tan olinishi uchun kurashish, shaxsiy chegaralarni belgilash va boshqalarning fikriga munosabat bildirish jarayonida turli darajadagi ziddiyatlar yuzaga kelishi tabiiy holat hisoblanadi.

Konfliktning mavjudligini faqat salbiy hodisa sifatida baholash ilmiy jihatdan yetarli emas. Qarama-qarshiliklar to‘g‘ri boshqarilgan holatda o‘smirga o‘z manfaatlari va boshqa shaxsning ehtiyojlari o‘rtasidagi muvozanatni tushunish, muammoli vaziyatga turli nuqtayi nazardan yondashish, muzokara olib borish va mas’uliyatli qaror qabul qilishni o‘rgatishi mumkin. Biroq buning uchun o‘smirda nizoli vaziyatlarni idrok etish va boshqarishga doir tegishli psixologik kompetensiyalar rivojlangan bo‘lishi talab qilinadi.

Uzoq muddatli tadqiqotlar o‘smir va ota-ona munosabatlarida konfliktni hal qilish usullari yosh o‘tishi bilan o‘zgarishini ko‘rsatadi. Jumladan, M.D. Van Doorn, S.J.T. Branje va W.H.J. Meeus o‘tkazgan to‘rt bosqichli longitudinal tadqiqotda o‘smirlarning ijobiy muammo yechish, konfliktga faol kirishish hamda chekinish usullari rivojlanish jarayonida bir xil qolmasligi aniqlangan. Mualliflar bu jarayonni ota-ona va o‘smir munosabatlarining asta-sekin tengroq, ya’ni gorizontal xususiyat kasb etishi bilan bog‘laydilar.

Shundan kelib chiqib, o‘smirlarda konfliktologik madaniyatni shakllantirish masalasini alohida xatti-harakatni tuzatish bilan cheklash mumkin emas. Ushbu jarayon o‘smirning hissiy, kognitiv, kommunikativ va ijtimoiy imkoniyatlarini o‘zaro uyg‘un rivojlantirishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolani tayyorlashda o‘smirlik davridagi shaxslararo nizolar, konfliktni boshqarish strategiyalari, emotsional regulyatsiya, oilaviy munosabatlar va maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhitga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar nazariy tahlil qilindi. Ilmiy manbalarni o‘rganishda

qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish, psixologik talqin qilish hamda determinantlarni mazmuniy guruhlash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotda konfliktologik madaniyat o‘smirning konfliktning mohiyatini tushunishi, hissiy zo‘riqishni boshqara olishi, sherigining pozitsiyasini anglay olishi, shaxsiy manfaatlarini ijtimoiy maqbul shaklda ifodalashi va muammoning konstruktiv yechimini izlashga tayyorligini birlashtiruvchi integrativ psixologik tuzilma sifatida qabul qilindi.

Natijalar va muhokama

O‘smirlardagi konfliktologik madaniyatni tahlil qilish uning bir nechta o‘zaro bog‘liq psixologik komponentlar asosida shakllanishini ko‘rsatadi. Mazkur komponentlardan birining yetarli rivojlanmaganligi boshqa komponentlarning amaliy namoyon bo‘lishiga ham ta’sir qilishi mumkin.

Avvalo, **emotsional o‘zini boshqarish** konfliktologik madaniyatning bazaviy psixologik determinantlaridan biridir. Konflikt vaziyatida shaxsning dastlabki javobi ko‘pincha hissiy tusga ega bo‘ladi. G‘azab, ranjish, xavotir, kamsitilganlik hissi yoki o‘zini himoya qilish ehtiyoji o‘smirning vaziyatni xolis tahlil qilish imkoniyatini kamaytirishi mumkin. Emotsional o‘zini boshqarish rivojlangan o‘smir esa hissiy reaksiyani darhol xatti-harakatga aylantirmasdan, vaziyatni baholash va maqbul javob usulini tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

A. Theurel va E. Gentaz tomonidan o‘tkazilgan tadqiqot o‘smirlik davrida emotsiyalarni kognitiv qayta baholash imkoniyatlari yosh bilan bog‘liq rivojlanishini ko‘rsatgan. Tadqiqotda 13 va 15 yoshli o‘smirlarda kognitiv qayta baholash samaradorligi 12 yoshli guruhga nisbatan sezilarli rivojlanish tendensiyasini namoyon etgan. Demak, konfliktologik ko‘nikmalarni shakllantirishda o‘smirning yoshi va hissiy boshqaruv imkoniyatlarini hisobga olish metodik jihatdan muhimdir.

2026-yilda e’lon qilingan M. Aghajani va hammualliflar tadqiqotida 104 nafar ona-qiz juftligi o‘rganilib, yuqori emotsional disregulyatsiya konstruktiv konflikt yechimlaridan kamroq, destruktiv strategiyalardan esa ko‘proq foydalanish bilan bog‘langan. Bu natija o‘smirlarda konfliktologik madaniyatni rivojlantirish jarayonida emotsional savodxonlik va o‘zini boshqarish mashqlariga alohida o‘rin berish zarurligini asoslaydi.

Ikkinchi muhim determinant **empatiya va boshqa shaxsning pozitsiyasini tushunish qobiliyati** hisoblanadi. Konfliktning keskinlashishi aksariyat hollarda tomonlarning faqat o‘z ehtiyojlari va qarashlariga e’tibor qaratib, sherigining motivlarini inobatga olmasligi natijasida yuz beradi. Empatik o‘smir qarama-qarshi tomonning hissiy holatini tushunishga, uning harakati ortidagi ehtiyoj va sabablarni farqlashga harakat qiladi. Bunday psixologik pozitsiya raqib obrazini shakllantirish o‘rniga hamkorlik uchun imkoniyat yaratadi.

Konfliktologik madaniyatning navbatdagi tarkibiy elementi **refleksiv qobiliyat** bilan bog‘liq. Refleksiya o‘smirga “Nima uchun bu vaziyat yuz berdi?”, “Mening xatti-harakatim konfliktning kuchayishiga qanday ta’sir qildi?”, “Boshqacha javob berishim mumkin edimi?” singari savollar orqali o‘z xatti-harakatini tahlil qilish imkonini beradi. Refleksiv tahlil shakllanmagan holatda o‘smir muammoning barcha sabablarini tashqi shaxs yoki vaziyatga yuklashga moyil bo‘lishi mumkin. Bu esa konfliktning takrorlanish xavfini oshiradi.

Kommunikativ kompetentlik ham konfliktologik madaniyatning ajralmas shartidir. O‘smir o‘z noroziligini tajovuz, haqorat yoki ayblash vositasida emas, balki o‘zining hissiy holati va ehtiyojlarini tushunarli ifodalash orqali yetkazishni o‘rganishi lozim. Faol tinglash, savol berish, o‘z fikrini asoslash, “men-xabarlari”dan foydalanish, suhbatdoshning so‘zini bo‘lmaslik va muammoni shaxsdan ajratib muhokama qilish konstruktiv kommunikatsiyaning muhim belgilarini tashkil etadi.

O‘smirlarda shakllangan konfliktni hal qilish usullari faqat bitta ijtimoiy muhit doirasida qolib ketmaydi. Van Doorn va hammualliflarning longitudinal tadqiqotida ota-ona bilan munosabatda qo‘llaniladigan ijobiy muammo yechish va konfliktga kirishish strategiyalarining keyinchalik tengdoshlar bilan munosabatlarga ham ko‘chishi aniqlangan. Tadqiqot ota-ona hamda do‘stlar muhitini o‘smirning kelajakdagi konflikt xulqini shakllantiruvchi o‘zaro bog‘liq ijtimoiy makon sifatida ko‘rsatadi.

Mazkur holat **oilaviy munosabatlar modeli**ni konfliktologik madaniyatning muhim tashqi-psixologik determinanti sifatida qarash imkonini beradi. Ota-onaning o‘smirning mustaqilligini tan olishi, uning fikrini eshitishi va xatoni shaxsni kamsitmasdan muhokama qilishi konstruktiv konflikt tajribasini shakllantiradi. Aksincha, doimiy bosim, keskin nazorat, haqoratlash va bir tomonlama buyruqbozlik qarama-qarshilikni hal etishning destruktiv namunalarini mustahkamlashi mumkin.

L.C. Missotten va hammualliflarning 812 nafar o‘smirni uch bosqichda kuzatgan longitudinal tadqiqotida qo‘llab-quvvatlovchi ota-onalik kamroq konflikt, ko‘proq ijobiy muammo yechish va kamroq reaktiv qarshilik bilan bog‘liqligi aniqlangan. Shu bilan birga, o‘smirning kattalar talabiga keskin qarshilik ko‘rsatishga moyilligi konfliktga faol kirishish va chekinish strategiyalari bilan aloqador bo‘lgan.

Konfliktologik madaniyat shakllanishiga **ta’lim muassasasining psixologik iqlimi** ham ta’sir ko‘rsatadi. Maktab yoki boshqa ta’lim muhitida pedagogning konfliktga munosabati, o‘quvchilar o‘rtasidagi kelishmovchiliklarga adolatli yondashuvi, kamsitish va agressiyaga nisbatan yagona me’yorlarning mavjudligi o‘smirning konflikt haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi.

M. LaRusso va R. Selmanning 323 nafar 7-sinf o‘quvchisi ishtirokidagi tadqiqoti hamkorlikka asoslangan konflikt strategiyalaridan ko‘proq foydalangan o‘smirlarda ayrim xavfli xulq-atvor ko‘rinishlari kamroq uchrashini ko‘rsatgan. Qo‘llab-quvvatlovchi konflikt iqlimiga ega maktablarda ham xavfli xatti-harakatlarning nisbatan kamroq qayd etilishi aniqlangan. Demak, konfliktologik madaniyatni rivojlantirish faqat individual psixologik trening bilan cheklanmay, ta’lim muhitini ham konstruktiv muloqot tamoyillari asosida tashkil etishni talab etadi.

Nazariy tahlil asosida o‘smirlarda konfliktologik madaniyatni belgilovchi determinantlarni uch o‘zaro bog‘liq darajada umumlashtirish mumkin. **Individual-psixologik daraja** emotsional regulyatsiya, refleksiya, empatiya, o‘zini nazorat qilish, frustratsiyaga bardoshlilik va kognitiv moslashuvchanlikni qamrab oladi. **Shaxslararo daraja** kommunikativ ko‘nikmalar, boshqa insonning pozitsiyasini qabul qilish, muzokara olib borish, murosaga kelish va hamkorlikka tayyorlik bilan tavsiflanadi. **Ijtimoiy-psixologik daraja** esa oila, tengdoshlar guruhi, pedagoglarning munosabat uslubi hamda ta’lim muassasasidagi psixologik xavfsizlik bilan bog‘liq.

Konfliktologik madaniyatni shakllantirishda konfliktni “yutish” yoki “yutqazish” tamoyili asosida emas, balki muammoni hamkorlikda hal qilish vazifasi sifatida qabul qilishga o‘rgatish muhim. Bunda o‘smir o‘z manfaatini butunlay rad etishi ham, boshqa shaxs manfaatlarini inkor etishi ham maqbul natija bermaydi. Optimal yechim shaxsiy pozitsiyani asosli himoya qilish va boshqa tomonning huquqlarini tan olish o‘rtasidagi psixologik muvozanat bilan belgilanadi.

Maktabga asoslangan ijtimoiy-emotsional ta’lim dasturlari bo‘yicha yirik meta-tahlil ushbu yondashuvning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi. C. Cipriano va hammualliflar 53 mamlakatdagi 424 tadqiqot hamda jami 575 361 o‘quvchini qamrab olgan ma’lumotlarni umumlashtirib, universal ijtimoiy-emotsional dasturlar ishtirokchilarning ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalari, xulq-atvori, tengdoshlar bilan munosabatlari, maktab iqlimi va akademik ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini qayd etgan. Bu ma’lumotlar o‘smirlarda konfliktologik madaniyatni rivojlantirish dasturlarini ta’lim jarayoni bilan integratsiyalash istiqbolli ekanini ko‘rsatadi.

O‘smirlarda konfliktologik madaniyatni shakllantirishning psixologik yo‘nalishlari

O‘smirlar bilan olib boriladigan psixologik ishlar, eng avvalo, o‘z hissiyotlarini tanish va ifodalash, g‘azab hamda frustratsiya holatini boshqarish, impulsiv javobni kechiktirish, vaziyatni qayta baholash va muqobil yechimlarni aniqlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Konflikt vaziyatlarini rolli mashqlar orqali modellashtirish alohida ahamiyatga ega. O‘smir bir vaziyatni avval o‘z pozitsiyasidan, keyinchalik qarama-qarshi tomon pozitsiyasidan ijro etganda, ijtimoiy perspektivani almashtirish hamda sherigining kechinmalarini anglash imkoniyati ortadi. Mazkur usul empatiya va refleksiyaning birgalikda rivojlanishiga yordam beradi.

Trening mashg‘ulotlarida faol tinglash, “men-xabarlari”, muzokara olib borish, kompromiss va hamkorlik, shaxsiy chegaralarni madaniyatli himoya qilish, tanqidga konstruktiv javob

qaytarish hamda provokatsiyaga impulsiv reaksiya bildirmaslik ko‘nikmalarini mashq qildirish maqsadga muvofiqdir.

Psixologik ishlarning yana bir muhim yo‘nalishi ota-onalarni jarayonga jalb qilishdan iborat. Ota-onalarga o‘smirning mustaqillikka bo‘lgan ehtiyojini to‘g‘ri qabul qilish, uning fikrini tinglash, shaxsni emas, xatti-harakatni baholash va oilaviy kelishmovchiliklarni konstruktiv muloqot yordamida hal etish usullarini o‘rgatish konfliktologik madaniyat rivojiga qo‘shimcha imkoniyat yaratadi.

Ta’lim muassasasida esa pedagog, psixolog va ota-onaning hamkorligi asosida yagona psixoprofilaktik muhit yaratish zarur. Bunda o‘smir konfliktga kirishgani uchun faqat jazolanadigan subyekt sifatida emas, balki konfliktni konstruktiv hal etish ko‘nikmalarini egallashi zarur bo‘lgan rivojlanayotgan shaxs sifatida ko‘rilishi lozim.

Xulosa

O‘smirlarda konfliktologik madaniyatning shakllanishi bir omil ta’sirida sodir bo‘ladigan jarayon emas. U emotsional regulyatsiya, refleksiya, empatiya, kommunikativ kompetentlik, ijtimoiy perspektivani qabul qilish va muammoni konstruktiv hal etish qobiliyatlarining o‘zaro uyg‘un rivojlanishi bilan belgilanadi.

O‘smir konfliktli vaziyatda o‘z hissiyotlarini anglash va nazorat qilish imkoniyatiga ega bo‘lsa, qarama-qarshilikni agressiv xatti-harakat orqali hal qilish ehtimoli kamayadi. Bunda emotsional boshqaruv konstruktiv qaror qabul qilish uchun zarur psixologik sharoitni yaratadi.

Konfliktologik madaniyat rivojiga oila va ta’lim muhiti sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ota-onaning qo‘llab-quvvatlovchi munosabati, pedagogning adolatli kommunikativ pozitsiyasi va tengdoshlar guruhidagi sog‘lom munosabatlar o‘smirning konfliktni hamkorlik asosida hal qilish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Konfliktni bartaraf etishga emas, balki uni boshqarishga o‘rgatish psixologik ishlarning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lishi lozim. Chunki o‘smirning rivojlanishi davomida qarama-qarshiliklarning butunlay yo‘qolishi mumkin emas; muhim jihat ularga qanday munosabat bildirish va qanday strategiyani tanlash bilan belgilanadi.

Shu sababli o‘smirlarda konfliktologik madaniyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik dasturlar emotsional savodxonlik, empatiya, refleksiya, muzokara, faol tinglash, konstruktiv muloqot va muammoni hal qilish mashqlarini o‘zaro birlashtirishi maqsadga muvofiq. Bunday kompleks yondashuv o‘smirning nafaqat konfliktli vaziyatlardagi xulqini, balki uning shaxslararo munosabatlar tizimidagi ijtimoiy-psixologik moslashuvini ham takomillashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aghajani M., Hannapel M., Henderson T., Chow C.M. Emotion dysregulation and conflict resolution styles in mother-adolescent girl dyads // *Journal of Family Psychology*. – 2026. DOI: 10.1037/fam0001516.

2. Cipriano C., Strambler M.J., Naples L.H. et al. The state of evidence for social and emotional learning: A contemporary meta-analysis of universal school-based SEL interventions // *Child Development*. – 2023. – Vol. 94, №5. – P. 1181–1204. DOI: 10.1111/cdev.13968.

3. LaRusso M., Selman R. Early adolescent health risk behaviors, conflict resolution strategies, and school climate // *Journal of Applied Developmental Psychology*. – 2011. – Vol. 32, №6. – P. 354–362. DOI: 10.1016/j.appdev.2011.05.003.

4. Missotten L.C., Luyckx K., Branje S., Van Petegem S. Adolescents' conflict management styles with mothers: Longitudinal associations with parenting and reactance // *Journal of Youth and Adolescence*. – 2018. – Vol. 47, №2. – P. 260–274. DOI: 10.1007/s10964-017-0634-3.

5. Theurel A., Gentaz E. The regulation of emotions in adolescents: Age differences and emotion-specific patterns // *PLOS ONE*. – 2018. – Vol. 13, №6. – e0195501. DOI: 10.1371/journal.pone.0195501.

Rasulov Mo'minmirzo Rustamovich
Researcher at Bukhara State University

PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE EFFECTIVENESS OF PROFESSIONAL DECISION-MAKING AMONG PROSECUTORIAL OFFICERS

Abstract. *This thesis examines the psychological factors influencing the effectiveness of professional decision-making among prosecution officers. Decision-making in law enforcement requires a high level of responsibility, the ability to analyze complex situations, think critically, and make accurate conclusions based on legal requirements. Therefore, psychological factors such as cognitive abilities, emotional stability, stress resistance, professional motivation, reflective thinking, and personal responsibility play an important role in determining the quality of professional decisions. The study highlights the psychological characteristics of decision-making processes among prosecution officers, the influence of individual and professional factors, and their significance in developing decision-making competence. The necessity of psychological training and continuous professional development for improving the effectiveness of professional decisions in prosecution activities is also emphasized.*

Key words: *prosecution officer, professional decision-making, psychological factors, cognitive abilities, emotional stability, stress resistance, professional motivation, reflection, psychology of legal activity.*

Аннотация. *В данной тезисной работе рассматриваются психологические факторы, влияющие на эффективность принятия профессиональных решений у сотрудников прокуратуры. В деятельности правоохранительных органов процесс принятия решений характеризуется высокой ответственностью, необходимостью анализа сложных ситуаций, оперативного мышления и принятия обоснованных выводов в соответствии с правовыми нормами. В связи с этим важное значение имеют такие психологические характеристики сотрудников прокуратуры, как когнитивные способности, эмоциональная устойчивость, стрессоустойчивость, профессиональная мотивация, рефлексивное мышление и чувство ответственности. В работе раскрывается содержание данных факторов, их влияние на качество профессиональной деятельности и значение в формировании компетентности принятия решений. Также обосновывается необходимость психологической подготовки и профессионального развития сотрудников прокуратуры для повышения эффективности управленческих и правовых решений.*

Ключевые слова: *сотрудник прокуратуры, принятие профессиональных решений, психологические факторы, когнитивные способности, эмоциональная устойчивость, стрессоустойчивость, профессиональная мотивация, рефлексия, психология юридической деятельности.*

Introduction. In modern legal and social environments, the effectiveness of law enforcement institutions largely depends on the professional competence, psychological readiness, and decision-making abilities of their employees. Among these institutions, the prosecution system occupies a special position, as its representatives perform highly responsible tasks related to legal supervision, protection of citizens' rights, and ensuring justice. The professional activity of prosecution officers requires not only a strong understanding of legal principles but also the ability to analyze complex situations, evaluate available information, and make well-grounded decisions under conditions of uncertainty and high responsibility.

Professional decision-making is considered one of the most important psychological components of legal activity. The quality of decisions made by prosecution officers can directly influence the effectiveness of investigative processes, legal assessments, and organizational outcomes. Therefore, understanding the psychological mechanisms that determine decision-making efficiency has become an important area of research within legal psychology and occupational psychology.

The decision-making process among prosecution officers is influenced by various psychological factors, including cognitive abilities, emotional regulation, professional motivation, stress tolerance, personal responsibility, and reflective thinking. These factors determine how effectively specialists analyze information, predict possible consequences, manage emotional pressure, and select appropriate solutions in difficult professional situations. A high level of psychological preparedness enables prosecution officers to maintain objectivity, avoid impulsive judgments, and ensure accuracy in professional conclusions.

The specific nature of prosecutorial activity is associated with increased psychological demands. Employees often face situations involving time limitations, conflicting information, social pressure, and significant professional responsibility. Under such conditions, psychological stability and the ability to regulate cognitive and emotional processes become essential qualities that contribute to effective professional performance. Therefore, the development of psychological competencies related to decision-making should be considered an important element of professional training for prosecution officers.

Contemporary research in occupational and legal psychology emphasizes that professional effectiveness depends not only on acquired knowledge and practical experience but also on individual psychological characteristics. Cognitive flexibility, analytical thinking, emotional self-control, and reflective abilities allow specialists to adapt to changing circumstances and make more balanced decisions. These psychological characteristics contribute to improving the reliability and efficiency of professional judgments.

The study of psychological factors affecting decision-making effectiveness among prosecution officers has both theoretical and practical significance. Identifying these factors can support the development of psychological training programs, improve professional selection procedures, and strengthen the system of personnel development within law enforcement organizations. Furthermore, psychological approaches to decision-making can contribute to increasing professional reliability and reducing errors caused by emotional or cognitive limitations.

This thesis focuses on analyzing the psychological factors that influence the effectiveness of professional decision-making among prosecution officers. It examines the role of cognitive processes, emotional stability, motivation, and personal characteristics in shaping professional decisions and highlights the importance of psychological preparation for enhancing the quality of legal and managerial activities.

Literature Review. The problem of psychological factors influencing the effectiveness of professional decision-making among prosecution officers has been studied within the fields of legal psychology, occupational psychology, cognitive psychology, and professional competence development. Scientific research in these areas emphasizes that effective decision-making is not determined solely by professional knowledge and legal experience but also by the interaction of cognitive, emotional, motivational, and personal characteristics of an individual.

The theoretical foundations of decision-making psychology were developed through the works of H. A. Simon, who considered decision-making as a complex cognitive process involving information analysis, evaluation of alternatives, and selection of the most appropriate solution. According to Simon's approach, professional decisions are influenced by the amount of available information, individual cognitive abilities, and situational conditions. These ideas are particularly relevant for prosecution officers, whose professional activities require careful analysis of legal information and the ability to make justified decisions in complex circumstances.

The role of cognitive processes in professional decision-making has been widely discussed in cognitive psychology. Researchers emphasize that analytical thinking, attention control, memory processes, and cognitive flexibility significantly influence the quality of professional judgments. In legal activities, cognitive flexibility allows specialists to consider different perspectives, reassess information, and adapt their decisions according to new circumstances. Therefore, the development of cognitive abilities is considered an important psychological condition for improving decision-making effectiveness among prosecution officers.

A significant contribution to understanding professional behavior was made by A. Bandura through the concept of self-efficacy within social cognitive theory. The researcher demonstrated that individuals' beliefs about their own abilities influence their motivation, persistence, and performance outcomes. In professional legal activity, high self-efficacy contributes to confidence in decision-making, responsibility for professional actions, and the ability to overcome challenging situations.

Studies in emotional intelligence have also demonstrated the importance of emotional factors in professional decision-making. D. Goleman emphasized that emotional awareness, self-control, and the ability to manage emotional reactions are essential components of effective professional behavior. For prosecution officers, emotional regulation is especially significant because their work often involves stressful situations, conflicts, and decisions with serious social consequences. The ability to maintain emotional balance helps specialists preserve objectivity and avoid decisions based on temporary emotional states.

The issue of stress resistance and psychological stability has been examined by researchers studying professional activities characterized by high responsibility. Scientific approaches indicate that prolonged stress can negatively affect attention, analytical thinking, and decision accuracy. At the same time, developed coping strategies and psychological resilience contribute to maintaining professional effectiveness under pressure. This perspective is important for prosecution officers, as their work frequently involves situations requiring emotional endurance and rapid evaluation of complex information.

Research on professional motivation also highlights its influence on decision-making quality. Motivation determines the level of commitment, responsibility, and persistence demonstrated by specialists in performing professional tasks. Employees with strong professional motivation are more likely to follow ethical principles, carefully analyze situations, and seek optimal solutions. In legal professions, motivation is closely connected with professional values, responsibility, and commitment to justice.

The role of reflection in professional decision-making has been explored within the framework of personality development and professional competence. Reflective abilities allow specialists to analyze their own actions, evaluate previous decisions, and identify ways to improve future professional performance. For prosecution officers, reflection serves as an important mechanism for increasing accuracy, responsibility, and self-development in professional activities.

The analysis of existing literature shows that professional decision-making among prosecution officers is a multidimensional psychological process influenced by cognitive, emotional, motivational, and personal factors. Although many studies have examined decision-making and professional psychology separately, the integrated study of psychological factors affecting decision-making effectiveness specifically among prosecution officers remains an important area requiring further investigation. Understanding these factors can contribute to improving psychological training systems, enhancing professional competence, and increasing the effectiveness of legal decision-making processes.

Discussion. The effectiveness of professional decision-making among prosecution officers is closely connected with a complex system of psychological factors that determine how specialists analyze information, evaluate situations, and select appropriate solutions. The analysis of psychological approaches shows that decision-making in prosecutorial activity cannot be explained only by professional knowledge and legal competence. It is also influenced by cognitive abilities, emotional regulation, professional motivation, stress resistance, and reflective skills that shape the quality and reliability of professional judgments.

One of the important findings of the analysis is that cognitive abilities play a central role in professional decision-making. Prosecution officers frequently deal with large amounts of information, complex legal situations, and circumstances requiring objective evaluation. In such cases, analytical thinking, attention control, and cognitive flexibility help specialists identify essential details, compare different possibilities, and develop legally justified decisions. Therefore, the development of cognitive competence should be considered an important direction in improving professional effectiveness.

Another significant aspect is the influence of emotional stability on decision-making processes. Professional activities in the prosecution system often involve psychological pressure, responsibility for important legal outcomes, and interaction with individuals in stressful situations. Under these conditions, the ability to regulate emotions becomes a key factor that prevents impulsive judgments and supports balanced decision-making. Prosecution officers with developed emotional control are more likely to maintain professional objectivity and demonstrate psychological resilience.

The discussion also highlights the importance of professional motivation as a factor influencing the quality of decisions. A strong sense of professional responsibility, commitment to legal principles, and internal motivation encourage employees to approach their duties carefully and ethically. Motivation not only increases work effectiveness but also strengthens persistence when facing complex professional challenges. Thus, psychological readiness and value orientation are essential components of reliable decision-making.

Stress resistance represents another important psychological factor affecting professional performance. Prosecution officers may experience situations characterized by time limitations, high responsibility, and emotional tension. If stress levels are not properly managed, they may negatively influence concentration, judgment accuracy, and decision quality. Consequently, psychological resilience and effective coping strategies are necessary for maintaining stable professional functioning.

Reflective abilities also have a significant impact on improving decision-making effectiveness. Reflection allows prosecution officers to analyze their own professional actions, evaluate previous decisions, and identify possible improvements. Through reflective processes, specialists can develop greater awareness of their professional strengths and limitations, which contributes to continuous professional growth and more effective future decisions.

The results of the discussion suggest that improving professional decision-making among prosecution officers requires a comprehensive psychological approach. Professional training programs should include not only legal knowledge development but also psychological preparation aimed at strengthening emotional regulation, cognitive flexibility, stress management, and reflective thinking. Such an integrated approach can increase the reliability of professional decisions and enhance the overall effectiveness of prosecutorial activities.

In general, psychological factors form an essential foundation of successful professional decision-making among prosecution officers. Cognitive abilities provide analytical accuracy, emotional stability ensures objectivity, motivation supports responsibility, and reflection promotes professional improvement. Therefore, systematic development of these psychological characteristics should be considered a significant component of improving the professional competence and effectiveness of prosecution personnel.

Conclusion. The study of psychological factors influencing professional decision-making effectiveness among prosecution officers demonstrates that successful professional activity depends not only on legal knowledge and practical experience but also on a wide range of psychological characteristics. Decision-making in prosecutorial work represents a complex process that requires analytical thinking, emotional stability, professional responsibility, and the ability to evaluate situations objectively under conditions of uncertainty and high pressure.

The analysis shows that cognitive abilities, emotional regulation, stress resistance, professional motivation, and reflective skills are among the key psychological factors that determine the quality of professional decisions. Developed cognitive abilities enable prosecution officers to process information effectively and identify appropriate solutions, while emotional stability helps them maintain objectivity and avoid decisions influenced by temporary emotional states.

Professional motivation and personal responsibility contribute to a strong commitment to legal principles and encourage specialists to perform their duties with accuracy and integrity. At the same time, reflective abilities allow employees to analyze their professional actions, learn from previous experiences, and continuously improve their decision-making competence.

The development of these psychological characteristics should be considered an important element of professional training and psychological support for prosecution officers. Implementing specialized training programs focused on emotional regulation, stress management, cognitive development, and reflective practice can enhance professional reliability and improve the effectiveness of legal decision-making.

In conclusion, psychological factors serve as fundamental mechanisms that influence the accuracy, stability, and effectiveness of professional decisions made by prosecution officers. A comprehensive understanding and purposeful development of these factors can contribute to strengthening professional competence, improving the quality of legal activities, and ensuring more effective performance within the prosecution system.

References.

1. Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
2. Klein, G. (1998). *Sources of Power: How People Make Decisions*. Cambridge, MA: MIT Press.
3. Janis, I. L., & Mann, L. (1977). *Decision Making: A Psychological Analysis of Conflict, Choice, and Commitment*. New York: Free Press.
4. Mischel, W. (2014). *The Marshmallow Test: Mastering Self-Control*. New York: Little, Brown and Company.
5. Gross, J. J. (2015). Emotion Regulation: Current Status and Future Prospects. *Psychological Inquiry, 26*(1), 1–26.
6. Luthans, F., Youssef-Morgan, C. M., & Avolio, B. J. (2015). *Psychological Capital and Beyond*. Oxford: Oxford University Press.
7. Schunk, D. H., & DiBenedetto, M. K. (2020). Motivation and Social Cognitive Theory. *Contemporary Educational Psychology, 60*, 101832.
8. Saks, A. M., & Gruman, J. A. (2014). Making Organizations More Effective Through Organizational Socialization. *Journal of Organizational Behavior, 35*(1), 1–16.
9. Kozlowski, S. W. J., & Salas, E. (2009). Learning, Training, and Development in Organizations. *Handbook of Organizational Psychology*. New York: Routledge.

Ismatova Halovat Baxtiyorovna
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

O‘SMIRLARDA DESTRUKTIV XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI VA UNING OLDINI OLISH YO‘LLARI

Annotatsiya. Tezisda o‘smirlarning destruktiv xulq-atvoriga ta’sir etuvchi individual va ijtimoiy omillar ko‘rib chiqiladi. Taqdim etilgan statistik natijalar asosida agressivlik, o‘z-o‘zini baholash va oilaviy muhitning xulq-atvor bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Maktab, oila va psixologik xizmat hamkorligiga tayangan profilaktik choralar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik, destruktiv xulq-atvor, agressivlik, o‘z-o‘zini baholash, oilaviy muhit, psixologik profilaktika.

So‘nggi yillarda dunyoning ko‘plab mamlakatlarida o‘smirlar orasida destruktiv xulq-atvor ko‘rinishlarining ortib borayotgani mutaxassislar tomonidan jiddiy ijtimoiy-psixologik muammo sifatida e’tirof etilmoqda. Destruktiv xulq-atvor deganda shaxsning o‘ziga, atrofdagilarga yoki jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy va huquqiy me’yorlarga zarar yetkazuvchi harakatlari tushuniladi. Bunday xulq shakllariga agressivlik, zo‘ravonlik, kiberbulling, vandalizm, huquqbuzarlik, o‘z-o‘ziga zarar yetkazish, turli qaramliklar va boshqa deviant ko‘rinishlar kiradi. Ushbu holatlar nafaqat o‘smirning psixologik rivojlanishiga, balki uning ta’lim faoliyati, ijtimoiy moslashuvi va kelajakdagi hayotiy muvaffaqiyatlariga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy ilmiy qarashlarda destruktiv xulq-atvorning shakllanishi ko‘p omilli jarayon sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotchilar uning yuzaga kelishida biologik xususiyatlar bilan bir

qatorda psixologik va ijtimoiy omillarning ham muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydilar. Jumladan, past o‘z-o‘zini baholash, emotsional o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi, stressga bardoshlilikning pastligi, frustratsiya holatlariga nisbatan salbiy munosabat, kommunikativ qiyinchiliklar hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi destruktiv xulq rivojlanishiga turtki beruvchi psixologik determinantlar sifatida qayd etiladi. Bundan tashqari, oiladagi nosog‘lom psixologik muhit, ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi emotsional yaqinlikning sustligi, tarbiyadagi nomuvofiqliklar, tengdoshlar bosimi va salbiy ijtimoiy ta’sirlar ham mazkur jarayonning kuchayishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi ham o‘smirlar xulq-atvoriga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Internet makonida nazoratsiz axborot oqimi, virtual zo‘ravonlik, kiberbulling, destruktiv g‘oyalar va agressiv kontentning mavjudligi ayrim o‘smirlarda salbiy xulqiy namunalarning shakllanishiga xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga, raqamli muhitning o‘zi muammo manbai emas, balki o‘smirning psixologik xususiyatlari va ijtimoiy muhiti bilan o‘zaro ta’sirga kirishgan holda destruktiv xulq xavfini oshiruvchi omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston jamiyatida ham yoshlar tarbiyasi, ularning ma’naviy-axloqiy kamoloti va psixologik salomatligini ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda ta’lim muassasalari, oila va mahalla hamkorligini kuchaytirish, yoshlar o‘rtasida huquqbuzarlik va turli salbiy holatlarning oldini olishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Biroq o‘smirlar orasida uchrayotgan destruktiv xulq ko‘rinishlarining murakkab tabiati ushbu muammoni chuqur psixologik jihatdan o‘rganishni, uning rivojlanish mexanizmlarini aniqlashni va samarali profilaktik yondashuvlarni ishlab chiqishni talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, o‘smirlarda destruktiv xulq-atvor rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash, ularning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish hamda zamonaviy profilaktik va psixokorreksion yondashuvlarning samaradorligini baholash dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot o‘smirlarning psixologik farovonligini mustahkamlash, salbiy xulq-atvor shakllarining oldini olish va ularning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyasini ta’minlashga xizmat qiluvchi ilmiy asoslangan tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

O‘smirlik davrida mustaqillikka intilish, tengdoshlar orasida o‘z o‘rnini topish va hissiyotlarni boshqarishni o‘rganish bir vaqtda kechadi. Bu jarayonlarning o‘zi destruktiv xulqni keltirib chiqarmaydi. Biroq oiladagi davomli nizolar, qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi va emotsiyalarni boshqarishdagi qiyinchiliklar qo‘shilganda zararli xatti-harakatlar xavfi ortishi mumkin. Shu sababli o‘smir xulqini baholashda uning shaxsiy xususiyatlari bilan birga yashayotgan va ta’lim olayotgan muhitini ham hisobga olish zarur.

Destruktiv xulq-atvor o‘ziga yoki boshqalarga zarar yetkazishi mumkin bo‘lgan turli harakatlarni qamrab oladi. Uning namoyon bo‘lish shakllari va sabablari bir xil emas: tajovuzkor munosabat, tengdoshni kamsitish yoki o‘ziga zarar yetkazish har biri alohida psixologik baholashni talab qiladi. Ijtimoiy o‘rganish yondashuvi xulq namunalarini kuzatish va o‘zlashtirishning ahamiyatini ko‘rsatsa, bog‘lanish nazariyasi yaqin munosabatlar sifatiga e’tibor qaratadi [2; 3]. Bu qarashlar profilaktikani faqat o‘smir bilan suhbat o‘tkazish bilangina cheklamaslik lozimligini anglatadi.

Maqola uchun taqdim etilgan statistik natijalarda destruktiv xulq ko‘rsatkichi agressivlik bilan ijobiy bog‘langan ($r = 0,68$), o‘z-o‘zini baholash bilan esa teskari bog‘langan ($r = -0,55$). Ko‘p omilli regressiya natijasida agressivlik ($\beta = 0,51$), o‘z-o‘zini baholash ($\beta = -0,37$) va oilaviy muhit barqarorligi ($\beta = -0,29$) modelga kiritilgan; model uchun $R^2 = 0,62$ deb ko‘rsatilgan. Ushbu qiymatlar o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi statistik bog‘liqlikni ifodalaydi, ammo ularning sabab-oqibat munosabatini o‘z-o‘zidan isbotlamaydi.

Profilaktik ishlarni uch o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda tashkil etish maqsadga muvofiq. Birinchisi — o‘smirlarga hissiyotlarni tanish, ziddiyatni zo‘ravonliksiz hal qilish va yordam so‘rash ko‘nikmalarini o‘rgatish. Ikkinchisi — ota-onalar bilan muloqot, izchil tarbiya va oiladagi nizolarni yumshatish bo‘yicha ishlash. Uchinchisi — maktab psixologining o‘qituvchilar va oila bilan hamkorlikda xavf belgilarini erta payqashi hamda zarur hollarda o‘smirga individual

yordamni tashkil etishidir. Raqamli muhitdagi kamsitish yoki tazyiq holatlari ham shu ishning bir qismi sifatida ko‘rib chiqilishi kerak.

Xulosa. O‘smirlardagi destruktiv xulqni bitta xususiyat bilan izohlab bo‘lmaydi. Taqdim etilgan natijalar agressivlik, o‘z-o‘zini baholash va oilaviy muhitni birgalikda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Profilaktika o‘smirning o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish, oiladagi munosabatlarni yaxshilash va maktabda o‘z vaqtida psixologik yordam ko‘rsatishga tayanganda yanada izchil bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton & Company, 1968.
2. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.
3. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. New York: Basic Books, 1969.
4. Ainsworth M. D. S., Blehar M. C., Waters E., Wall S. Patterns of Attachment. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1978.

Mamayusupov Timur Alisherovich
Samarqand davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
timaair22@mail.ru

XORIJIY FILOLOGIYA YO‘NALISHI TALABALARIDA LINGVISTIK REFLEKSIYANING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI: METAKOGNITIV MONITORING, IJTIMOIY QO‘LLAB-QUVVATLASH VA KOMMUNIKATIV XAVOTIR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xorijiy filologiya yo‘nalishi talabalarida lingvistik refleksiyaning shakllanishiga ta’sir etuvchi psixologik determinantlar nazariy va empirik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda lingvistik refleksiya talabaning xorijiy tildagi nutqiy faoliyatini, til birliklaridan foydalanish jarayonini, kommunikativ vaziyatdagi xatti-harakatlarini anglash, tahlil qilish, baholash va zarur hollarda korreksiya qilish imkoniyatlarini ifodalovchi metakognitiv-psixologik hodisa sifatida talqin etildi. Lingvistik refleksiyaning asosiy psixologik determinantlari sifatida metakognitiv monitoring, idrok etiladigan ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va kommunikativ xavotir belgilandi. Tadqiqot metodologiyasi mazkur ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘lanishlarni aniqlash, lingvistik refleksiyasi turlicha darajada shakllangan talabalarni qiyosiy tahlil qilish hamda uning psixologik prediktorlarini aniqlashga yo‘naltirilgan. Metakognitiv monitoring va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash lingvistik refleksiyaning rivojlanishiga ijobiy, kommunikativ xavotir esa salbiy ta’sir ko‘rsatishi nazariy jihatdan asoslandi.*

Kalit so‘zlar: *lingvistik refleksiya, metakognitiv monitoring, metakognitsiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, kommunikativ xavotir, xorijiy filologiya, xorijiy til, refleksiv faoliyat, o‘zini nazorat qilish.*

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida xorijiy tillarni o‘qitish jarayoni nafaqat talabalarda grammatik, leksik va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish, balki ularning o‘z nutqiy faoliyatini anglash, tahlil qilish, nazorat qilish va baholash qobiliyatlarini rivojlantirishni ham talab etmoqda. Ayniqsa, xorijiy filologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun til birliklaridan ongli foydalanish, nutq jarayonida yuzaga keladigan xatolarni aniqlash, ularning sabablarini tushuntirish, kommunikativ vaziyatga mos lingvistik vositalarni tanlash hamda o‘z faoliyatiga refleksiv munosabat bildirish bo‘lajak mutaxassisning kasbiy tayyorgarligini belgilovchi muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi.

Lingvistik refleksiya shaxsning til va nutq faoliyatiga ongli munosabatini ifodalovchi murakkab psixologik hodisadir. Mazkur jarayon davomida talaba nafaqat tilni amalda qo‘llaydi, balki qanday lingvistik vositadan, nima sababdan va qay tarzda foydalanayotganini anglaydi. Shu jihatdan lingvistik refleksiya til haqidagi bilimlarning oddiy yig‘indisi emas, balki ularni kuzatish,

nazorat qilish, tahlil etish va zarur holatda o‘zgartirishni ta’minlaydigan yuqori darajadagi metakognitiv faoliyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Xorijiy tilni o‘rganishda refleksiv faoliyatning rivojlanganligi talabaning mustaqil o‘rganish strategiyalaridan foydalanishi, o‘z xatolarini aniqlashi va tuzatishi, til o‘rganish jarayonidagi qiyinchiliklarni adekvat baholashi bilan bog‘liq. Biroq lingvistik refleksiya faqat kognitiv mexanizmlar ta’sirida shakllanmaydi. Uning rivojlanishida talabaning psixologik holati, ijtimoiy muhiti, o‘qituvchi va tengdoshlardan olinadigan yordam, shuningdek, xorijiy tilda muloqot qilish vaqtida yuzaga keladigan xavotir ham muhim o‘rin tutadi.

Mazkur nuqtai nazardan metakognitiv monitoring lingvistik refleksiyaning markaziy psixologik determinantlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Metakognitiv monitoring shaxsning o‘z bilish jarayonlari va faoliyat natijalarini kuzatishi, xatolarni aniqlashi hamda o‘z faoliyatining samaradorligini baholashini anglatadi. Xorijiy til ta’limida esa bu jarayon talabaning o‘z nutqini nazorat qilishi, lingvistik xatolarini sezishi, til o‘rganish strategiyalarini qayta ko‘rib chiqishi va o‘z faoliyatini korreksiya qilishi bilan ifodalanadi.

Lingvistik refleksiya shakllanishida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ham alohida ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchining konstruktiv munosabati, tengdoshlarning hissiy va amaliy yordami, oila tomonidan bildiriladigan rag‘bat talabaning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchini kuchaytiradi. Psixologik jihatdan qulay ta’lim muhiti talabaga o‘z fikrini erkin ifodalash, xato qilishdan qo‘rqmaslik va o‘z nutqiy faoliyatiga obyektiv baho berish uchun imkoniyat yaratadi. Aksincha, doimiy tanqid, salbiy baholanish yoki yetarli ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning mavjud emasligi refleksiv faollikning susayishiga olib kelishi mumkin.

Xorijiy til o‘rganish jarayonidagi kommunikativ xavotir ham lingvistik refleksiyaning rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Talabaning xorijiy tilda so‘zlash vaqtida xato qilishdan qo‘rqishi, salbiy baholanishni kutishi yoki auditoriya oldida o‘zini noqulay his qilishi uning diqqat resurslarini kamaytiradi. Bunday vaziyatda talaba til vositalaridan ongli va refleksiv foydalanishga emas, balki xato qilmaslik yoki vaziyatdan imkon qadar tez chiqib ketishga intilishi mumkin. Shu sababli kommunikativ xavotir lingvistik refleksiya bilan salbiy bog‘langan psixologik omil sifatida qaraladi.

Shu asosda xorijiy filologiya yo‘nalishi talabalarida lingvistik refleksiya shakllanishining psixologik determinantlarini metakognitiv monitoring, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va kommunikativ xavotir bilan o‘zaro aloqadorlikda o‘rganish nazariy hamda amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi. Ushbu omillarni kompleks tahlil qilish xorijiy til ta’limida talabalar refleksiv kompetentligini rivojlantirish, ularda samarali o‘zini-o‘zi nazorat qilish mexanizmlarini shakllantirish va psixologik jihatdan qulay ta’lim muhitini tashkil etish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

MAVZUGA DOIR ADABIYOTLAR TAHLILI VA NAZARIY ASOSLAR

Lingvistik refleksiya muammosi psixologiya, psixolingvistika, kognitiv psixologiya, til o‘qitish metodikasi hamda metakognitsiya nazariyalari doirasida o‘rganilgan. Refleksiya umumiy ma’noda shaxsning o‘z faoliyati, holati, bilimlari va xatti-harakatlarini anglash hamda ularga baho berish jarayoni sifatida izohlanadi. Lingvistik refleksiyada esa refleksiya obyekti bevosita til, nutqiy faoliyat va til birliklaridan foydalanish jarayonidir.

Metalingvistik anglanganlik konsepsiyasiga oid tadqiqotlarda shaxsning til birliklarini ongli ravishda tahlil qilish, grammatik shakllarni qiyoslash, xatolarni aniqlash hamda til strukturasiga oid xulosalar chiqarish qobiliyatiga alohida e’tibor beriladi. E. Bialystokning qarashlarida metalingvistik faoliyat til bilimlarini tahlil qilish va ulardan foydalanish jarayonini nazorat qilish bilan bog‘liq ikki muhim mexanizm orqali izohlanadi. Ushbu yondashuv lingvistik refleksiyani faqat grammatik bilim emas, balki til bilimlarini ongli boshqarish jarayoni sifatida tushunishga asos yaratadi.

J. Renou tomonidan xorijiy til o‘rganuvchilarida metalingvistik anglanganlik va tilni egallash darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilgan. Tadqiqotlar metalingvistik vazifalarni muvaffaqiyatli bajara oladigan talabalarda til materialini ongli tahlil qilish imkoniyati yuqoriroq ekanligini ko‘rsatadi. Bu holat lingvistik refleksiya xorijiy til kompetensiyasining rivojlanishi bilan uzviy aloqada ekanligini anglatadi.

K. Roehr hamda G. Gánem-Gutiérrezning tadqiqotlarida kattalarda xorijiy tilni o‘rganish jarayonida eksplicit, ya’ni ongli metalingvistik bilimlar muhim o‘rin tutishi ta’kidlangan. Mualliflar metalingvistik bilimlarni shaxsning til tizimi haqida fikr yuritishi, grammatik qoidalarning mohiyatini tushuntirishi va nutqiy faoliyatini ongli ravishda tashkil etishi bilan bog‘laydilar. Bu yondashuv lingvistik refleksiyani metalingvistik bilimlar va metakognitiv nazoratning o‘zaro ta’siri natijasi sifatida tushuntirish imkonini beradi.

Lingvistik refleksiyani o‘rganishda metakognitsiya nazariyasi ham muhim metodologik ahamiyatga ega. J. Flavell metakognitsiyani insonning o‘z bilish jarayonlari haqidagi bilimlari va ularni boshqarish imkoniyatlari bilan izohlaydi. Metakognitsiya tarkibida bilim, rejalashtirish, monitoring va baholash kabi komponentlar ajratiladi. Xorijiy til o‘rganish jarayonida ushbu komponentlar talabaning vazifani bajarishdan oldin strategiya tanlashi, bajarish davomida o‘z faoliyatini kuzatishi va yakunda olingan natijani baholashi orqali namoyon bo‘ladi.

Metakognitiv monitoring shaxsning o‘z fikrlash va o‘rganish jarayonining kechishini kuzatib borishi bilan bog‘liq. Lingvistik faoliyatda monitoring nutqning grammatik jihatdan to‘g‘riligini tekshirish, tanlangan so‘zning kontekstga mosligini baholash, talaffuzdagi xatolarni aniqlash va kommunikativ maqsadga erishilgan-erishilmaganini tahlil qilish ko‘rinishida ifodalanadi. Shu sababli metakognitiv monitoring lingvistik refleksiyaning muhim kognitiv-psixologik mexanizmi hisoblanadi.

A. Brown va boshqa metakognitsiya tadqiqotchilarining qarashlariga ko‘ra, o‘z faoliyatini rejalashtirish va monitoring qilish yuqori darajadagi o‘quv mustaqilligini ta’minlaydi. Xorijiy til ta’limida mustaqil o‘rganish qobiliyatiga ega talaba o‘z xatosini tashqi baholashni kutmasdan aniqlashga, uning sababini tushunishga va muqobil yechim ishlab chiqishga harakat qiladi. Mazkur xususiyat lingvistik refleksiyaning yuqori darajasiga xos belgi sifatida qaralishi mumkin.

Lingvistik refleksiyaning rivojlanishida ijtimoiy omillarning ta’sirini L.S. Vigotskiyning sotsiomadaniy yondashuvi asosida tushuntirish mumkin. Ushbu nazariyaga ko‘ra, yuqori psixik funksiyalar dastlab ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllanib, keyinchalik ichki individual mexanizmlarga aylanadi. Tilni o‘rganishda ham o‘qituvchi, tengdoshlar va boshqa kommunikativ sheriklarning fikr-mulohazalari talabaning o‘z nutqiga nisbatan refleksiv munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

O‘qituvchining qayta aloqasi talabada o‘z faoliyatini tahlil qilish uchun tashqi orientir vazifasini bajaradi. Dastlab o‘qituvchi tomonidan ko‘rsatilgan xato va tavsiyalar keyinchalik talabaning ichki nazorat mexanizmiga aylanishi mumkin. Shuningdek, tengdoshlar bilan birgalikda topshiriqlar bajarish, bir-birining yozma va og‘zaki nutqini baholash, munozara va o‘zaro tahlil jarayonlari ham refleksiv faoliyatning rivojlanishini rag‘batlantiradi.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tushunchasini o‘rganishda G.D. Zimet va hamkorlari tomonidan ishlab chiqilgan konseptual yondashuv muhim hisoblanadi. Ushbu yondashuvda shaxs tomonidan his qilinadigan ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash oila, do‘stlar va ahamiyatli shaxslarning ko‘magini idrok etish orqali namoyon bo‘ladi. Ta’lim jarayoniga tatbiq etilganda, talaba o‘qituvchi, kursdosh yoki yaqinlarining yordamini his qilishi uning o‘z kuchiga ishonishini, kommunikativ faolligini va o‘quv motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlaydi.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning lingvistik refleksiyaga ta’siri, avvalo, psixologik xavfsizlik mexanizmi orqali izohlanishi mumkin. Agar talaba xato qilganida mazax qilish, keskin tanqid yoki rad etilishdan qo‘rqmasa, u o‘z nutqini erkin tahlil qilishi, xatolarini tan olishi va ularni tuzatishga intilishi ehtimoli ortadi. Demak, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash refleksiyani bilvosita, ya’ni psixologik xavfsizlik va o‘ziga ishonchni kuchaytirish orqali rivojlantirishi mumkin.

Lingvistik refleksiya bilan bog‘liq yana bir muhim psixologik omil kommunikativ xavotirdir. E.K. Horwitz, M.B. Horwitz va J. Cope xorijiy til o‘rganishdagi xavotirni alohida psixologik konstrukt sifatida asoslaganlar. Ularning fikricha, xorijiy tilda muloqot qilish sharoitida yuzaga keladigan xavotir kommunikativ qo‘rquv, baholanishdan qo‘rqish va test xavotiri kabi komponentlarni qamrab oladi.

Kommunikativ xavotir yuqori bo‘lgan talabalar ko‘pincha nutqiy vaziyatdan qochishga, qisqa javob berishga, xato qilish ehtimoli yuqori bo‘lgan lingvistik konstruksiyalardan foydalanmaslikka intiladilar. Bu esa yangi til vositalarini sinab ko‘rish, o‘z xatolari ustida ishlash

va nutqiy tajribani chuqur tahlil qilish imkoniyatini kamaytirishi mumkin. Natijada kommunikativ xavotir lingvistik refleksiya rivojlanishini cheklovchi omil vazifasini bajaradi.

Psixologik nuqtai nazardan yuqori xavotir diqqatning asosiy qismini vazifaning mazmuniga emas, balki o‘z-o‘zini baholash, salbiy natijani kutish va xatodan qo‘rqishga yo‘naltirishi mumkin. Natijada ishchi xotira va metakognitiv nazoratga ajratiladigan psixik resurslar kamayadi. Talaba “men to‘g‘ri gapiryapmanmi?” degan konstruktiv monitoringdan ko‘ra, “men xato qilib qo‘ymaymanmi?” degan emotsional xavotirga ko‘proq e’tibor qaratadi. Ushbu farq lingvistik refleksiya va kommunikativ xavotirning psixologik tabiatini tushuntirishda muhimdir.

Shunday qilib, nazariy tahlil xorijiy filologiya talabalarida lingvistik refleksiyaning shakllanishini uchta o‘zaro bog‘liq psixologik yo‘nalish asosida izohlash imkonini beradi. Birinchisi, metakognitiv monitoring bo‘lib, u talabaning o‘z lingvistik faoliyatini kuzatish, baholash va korreksiya qilish imkoniyatini belgilaydi. Ikkinchisi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bo‘lib, u refleksiv faoliyat yuzaga kelishi uchun psixologik xavfsiz va rag‘batlantiruvchi muhit yaratadi. Uchinchisi, kommunikativ xavotir bo‘lib, uning yuqori darajasi lingvistik faoliyatni ongli nazorat qilish va tahlil etishni qiyinlashtirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Renou J. An Examination of the Relationship between Metalinguistic Awareness and Second-language Proficiency of Adult Learners of French // Language Awareness. – 2001. – Vol. 10. – №4. – P. 248–267. Tandfonline

2. Roehr K., Gánem-Gutiérrez G.A. The Status of Metalinguistic Knowledge in Instructed Adult L2 Learning // Language Awareness. – 2009. – Vol. 18. – №2. – P. 165–181. Tandfonline

3. Ruiz de Zarobe Y., Smala S. Metacognitive Awareness in Language Learning Strategies and Strategy Instruction in CLIL Settings // The Journal for the Psychology of Language Learning. – 2020. – Vol. 2. – №2. Журнал по психологии языкового обучения

4. Vandergrift L., Goh C.C.M., Mareschal C.J., Tafaghodtari M.H. The Metacognitive Awareness Listening Questionnaire: Development and Validation // Language Learning. – 2006. – Vol. 56. – №3. DOI

5. Zimet G.D., Dahlem N.W., Zimet S.G., Farley G.K. The Multidimensional Scale of Perceived Social Support // Journal of Personality Assessment. – 1988. – Vol. 52. – №1. – P. 30–41. DOI

Sharifova Dildora Shavkiddin qizi,
“Sodiq school Istiroxat” xususiy maktabi,
boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi
E-mail: sharifovadildor@gmail.com
Tel: +998 94 939 14 60

BADIY-PEDAGOGIK FAOLIYAT ORQALI BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY O‘ZINI-O‘ZI RIVOJLANTIRISH VA AKMEOLOGIK MADANIYATINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Maqolada pedagogik oliy ta’lim muassasalari talabalarida akmeologik madaniyatni rivojlantirishning badiiy-pedagogik imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Akmeologik madaniyatning qadriyatli-motivatsion, refleksiv-kognitiv, ijodiy-faoliyatli, kommunikativ-estetik va o‘zini-o‘zi rivojlantirish komponentlari tavsiflangan. Badiiy matn, obraz, dramatizatsiya, pedagogik vaziyatni estetik modellashtirish, ijodiy loyiha va refleksiv tahlil vositalarining bo‘lajak o‘qituvchi kasbiy yetukligiga ta’sir mexanizmlari ochib berilgan. Shuningdek, akmeologik madaniyatni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, bosqichlari va amaliy texnologiyalari taklif etilgan. Mualliflik yondashuvida badiiy-pedagogik faoliyat bo‘lajak pedagogning kasbiy idealini konkretlashtirish, o‘z imkoniyatlarini anglash, ijodiy

topshiriqlarda o‘zini sinash va individual rivojlanish trayektoriyasini qurishga xizmat qiluvchi integrativ vosita sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: akmeologik madaniyat, badiiy pedagogika, bo‘lajak o‘qituvchi, kasbiy o‘zini-o‘zi rivojlantirish, refleksiya, ijodkorlik, estetik tajriba, pedagogik mahorat, kasbiy ideal, akmeologik pozitsiya.

Аннотация. В статье теоретически проанализированы возможности художественно-педагогической деятельности в развитии акмеологической культуры студентов педагогических высших образовательных учреждений. Охарактеризованы ценностно-мотивационный, рефлексивно-когнитивный, творческо-деятельностный, коммуникативно-эстетический компоненты и компонент саморазвития акмеологической культуры. Раскрыты механизмы влияния художественного текста, образа, драматизации, эстетического моделирования педагогических ситуаций, творческих проектов и рефлексивного анализа на профессиональную зрелость будущего учителя. Также предложены педагогические условия, этапы и практические технологии развития акмеологической культуры. В авторском подходе художественно-педагогическая деятельность рассматривается как интегративное средство конкретизации профессионального идеала будущего педагога, осознания собственных возможностей, апробации себя в творческих заданиях и построения индивидуальной траектории развития.

Ключевые слова: акмеологическая культура, художественная педагогика, будущий учитель, профессиональное саморазвитие, рефлексия, творчество, эстетический опыт, педагогическое мастерство, профессиональный идеал, акмеологическая позиция.

Abstract. The article theoretically examines the potential of artistic-pedagogical activity for developing acmeological culture in students of pedagogical higher education institutions. The value-motivational, reflective-cognitive, creative-activity, communicative-aesthetic and self-development components of acmeological culture are described. The mechanisms through which literary images, dramatization, aesthetic modeling of pedagogical situations, creative projects and reflective analysis contribute to professional maturity are substantiated. Pedagogical conditions, stages and practical technologies for developing acmeological culture are proposed. Artistic-pedagogical activity is interpreted as an integrative means of clarifying a future teacher’s professional ideal, understanding personal resources, testing oneself in creative tasks and constructing an individual trajectory of professional growth.

Keywords: acmeological culture, artistic pedagogy, future teacher, professional self-development, reflection, creativity, aesthetic experience, pedagogical mastery, professional ideal.

KIRISH

Pedagogik oliy ta’lim tizimining bugungi rivojlanish tendensiyalari bo‘lajak o‘qituvchini faqat fan mazmunini biluvchi mutaxassis sifatida emas, balki o‘z kasbiy rivojlanishini mustaqil boshqara oladigan, ijodiy qaror qabul qiladigan, murakkab pedagogik vaziyatlarda insonparvar va estetik mezonlarga tayana oladigan shaxs sifatida tayyorlashni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, talabada kasbiy yetuklikka intilish, o‘z faoliyati natijalarini refleksiv baholash, individual imkoniyatlarini muntazam takomillashtirish va pedagogik faoliyatda yuqori natijaga erishish ehtiyojini birlashtiruvchi akmeologik madaniyatni rivojlantirish muhim ilmiy-amaliy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Akmeologik yondashuv shaxsning yetuklikka erishish qonuniyatlari, kasbiy rivojlanishning yuqori bosqichlari va o‘z imkoniyatlarini maksimal darajada ro‘yobga chiqarish shartlarini o‘rganadi. A.A. Derkach kasbiy rivojlanishni subyektning maqsadga yo‘naltirilgan o‘zgarishi, o‘z faoliyatini anglash va mukammallashtirish bilan bog‘laydi [1]. A.A. Bodalev esa insonning “akme” holatini faqat natijaviy cho‘qqi emas, balki shaxs, faoliyat subyekti va professional sifatidagi uyg‘un yetuklik sifatida ko‘rsatadi [3]. Mazkur qarashlar pedagogik ta’limda akmeologik madaniyatni alohida kompetensiya emas, balki kasbiy qadriyatlar, refleksiya, ijodkorlik va o‘zini-o‘zi rivojlantirishning integrativ tizimi sifatida talqin etish imkonini beradi.

Biroq akmeologik madaniyatni shakllantirish faqat nazariy ma’lumot berish bilan cheklanib qolsa, talabaning ichki kasbiy pozitsiyasida kutilgan o‘zgarish yuz bermasligi mumkin.

Shu sababli mazkur jarayonda hissiy-obrazli tajriba, estetik idrok, badiiy obraz orqali ma'no yaratish, pedagogik vaziyatni ijodiy modellashtirish kabi vositalarni qo'llash alohida ahamiyat kasb etadi. J. Dewey estetik tajribani insonning faoliyat, his-tuyg'u va ma'no hosil qilish jarayonlari bir butun holatga keladigan tajriba sifatida izohlagan [4]. Bu g'oya badiiy-pedagogik faoliyatning talaba shaxsida nafaqat bilim, balki kasbiy his qilish, empatik munosabat va ijodiy pozitsiyani rivojlantirish imkoniyatini asoslashga yordam beradi.

Maqolaning maqsadi badiiy-pedagogik faoliyat orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy o'zini-o'zi rivojlantirish va akmeologik madaniyatini takomillashtirishning mazmuni, mexanizmlari hamda pedagogik shart-sharoitlarini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA USULLARI

Maqola nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo'lib, unda akmeologiya, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, badiiy-estetik tarbiya va ijodkorlik psixologiyasiga oid ilmiy qarashlarni qiyosiy tahlil qilish, umumlashtirish, konseptual modellashtirish va pedagogik interpretatsiya usullaridan foydalanildi. Akmeologik yondashuv professional rivojlanishning maqsadli, refleksiv va o'zini-o'zi takomillashtiruvchi tabiatini yoritish uchun asos bo'ldi [1; 2]. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv esa talabaning o'z tajribasi, tanlovi va ichki rivojlanish resurslarini ta'lim jarayonining faol manbai sifatida ko'rish imkonini berdi [5].

Badiiy-pedagogik faoliyatni talqin etishda estetik tajribaning yaxlitligi, obraz va hissiyotning bilish jarayoni bilan birikishi hamda ijodiy faoliyatda subyektning faol ishtiroki muhim metodologik tayanch sifatida qabul qilindi [4; 6]. Shu asosda bo'lajak pedagogning akmeologik madaniyatini rivojlantirish badiiy obrazni idrok etishdan boshlanib, kasbiy vaziyatni ma'noli tahlil qilish, ijodiy yechim yaratish, o'z faoliyatini refleksiv baholash va individual rivojlanish maqsadini belgilashgacha bo'lgan uzviy jarayon sifatida modellashtirildi.

AKMEOLOGIK MADANIYATNING PEDAGOGIK MAZMUNI

Akmeologik madaniyatni bo'lajak o'qituvchining kasbiy yetuklikka ongli intilishi, shaxsiy va kasbiy imkoniyatlarini baholashi, o'z faoliyatini takomillashtirishga ichki ehtiyoj sezishi hamda pedagogik vazifalarni ijodiy va mas'uliyatli tarzda hal etishga tayyorligini ifodalovchi integrativ shaxsiy-kasbiy sifat sifatida tavsiflash mumkin. Bu madaniyatning markazida "men qanday o'qituvchi bo'lishim kerak?" degan kasbiy savol turadi. Mazkur savol talabaning kasbiy ideali, real imkoniyatlari va rivojlanish yo'nalishini o'zaro solishtirishga undaydi.

Akmeologik madaniyatning qadriyatli-motivatsion komponenti pedagogik kasbning ijtimoiy va insoniy mazmunini qabul qilish, kasbiy yuksalishni shaxsiy ehtiyojga aylantirish hamda natijaga mas'uliyatli munosabatda bo'lishda namoyon bo'ladi. Refleksiv-kognitiv komponent talabaning o'z bilimlari, xatti-harakatlari, kommunikativ qarorlari va pedagogik vaziyatlardagi reaksiyalarini anglash, tahlil qilish va zarur holatda qayta qurish qobiliyatini qamrab oladi. Ijodiy-faoliyatli komponent esa standart vaziyatda ham yangi pedagogik yechim topish, o'quv materialini original shaklda taqdim etish, ta'lim oluvchining individual xususiyatlariga mos usul tanlash va innovatsion g'oyalarni amaliyotga tatbiq etishga tayyorlikni bildiradi.

Kommunikativ-estetik komponent pedagogik muloqotning shakli, ohangi, emotsional muvozanati va insoniy ta'sir kuchiga e'tibor qaratadi. O'qituvchi nutqining ifodaliligi, suhbatdoshni tinglash madaniyati, vaziyatning emotsional fonini sezish, ziddiyatda qo'pol bosim emas, balki ma'no va hamkorlik orqali ta'sir ko'rsatish mazkur komponentning muhim belgilaridir. O'zini-o'zi rivojlantirish komponenti esa kasbiy faoliyatni doimiy yakunlangan natija emas, balki muntazam yangilanadigan rivojlanish jarayoni sifatida qabul qilishni talab etadi. Shu bois akmeologik madaniyat kasbiy muvaffaqiyatning tayyor "formulasi" emas, balki o'z ustida ishlashning barqaror ichki mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

BADIY-PEDAGOGIK FAOLIYATNING RIVOJLANTIRUVCHI IMKONIYATLARI

Badiiy pedagogika ta'lim mazmunini san'at, obraz, badiiy matn, dramatik harakat, estetik taassurot va ijodiy interpretatsiya vositalari bilan boyitish orqali shaxsning hissiy, axloqiy va refleksiv tajribasini faollashtiradi. Bo'lajak pedagog uchun bunday faoliyatning qadri shundaki, u

nazariy tushunchani bevosita “his etiladigan” kasbiy vaziyatga aylantiradi. Masalan, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi murakkab munosabatni faqat nazariy tavsiflashdan ko‘ra, badiiy matn yoki dramatizatsiya vositasida turli rollardan ko‘rish talabaning empatik tasavvurini kengaytiradi.

Badiiy obraz kasbiy idealni konkretlashtirish vositasi sifatida ham muhim. Talaba adabiy qahramon, tarixiy shaxs, ustoz obrazi yoki pedagogik voqelikni tahlil qilish orqali professionallikning tashqi ko‘rinishi bilan ichki mazmuni o‘rtasidagi farqni anglaydi. Natijada “yaxshi o‘qituvchi” haqidagi mavhum tasavvur aniq fazilatlar, qarorlar va muloqot usullari bilan boyiydi. Bu jarayon akmeologik maqsadni shaxsiylashtiradi va talabaning kasbiy o‘zini-o‘zi rivojlantirish motivlarini kuchaytiradi.

Dramatizatsiya va rol almashinuvi akmeologik refleksiyani rivojlantirishda ayniqsa samarali. Talaba bir vaziyatda o‘qituvchi, o‘quvchi, ota-ona yoki kuzatuvchi rolini bajarib, bir xil muammoning turli subyektiv ma’nolarini ko‘rish imkoniga ega bo‘ladi. Bunday tajriba pedagogik qarorning oqibatini oldindan tasavvur qilish, kommunikativ xatoni tezroq anglash va o‘z xulqini qayta tashkil etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvda o‘z tajribasini anglash va erkin tanlovga tayangan rivojlanish muhim o‘rin tutadi [5]; badiiy-pedagogik mashg‘ulotlar esa mazkur tamoyilni amaliy vaziyatga ko‘chirish imkonini beradi.

Ijodiy loyiha, pedagogik esse, hikoya yaratish, vizual metafora, sahna ko‘rinishi yoki ta’limiy dizayn kabi faoliyat turlari talabani tayyor javobni takrorlashdan ko‘ra o‘z yechimini yaratishga undaydi. M. Csikszentmihalyi ijodiy faoliyatda chuqur jalb etilish, vazifa va qobiliyat o‘rtasidagi muvozanat hamda mazmunli faollik holatining ahamiyatini ko‘rsatgan [6]. Pedagogik tayyorgarlikda bunday “ijodiy jalb etilish” holati kasbiy vazifani tashqi topshiriqdan ichki qiziqish manbaiga aylantirib, akmeologik rivojlanish motivatsiyasini mustahkamlashi mumkin.

AKMEOLOGIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING INTEGRATIV MODELI

Komponent	Badiiy-pedagogik vosita	Rivojlanadigan sifat	Kutiladigan pedagogik natija
Qadriyatli-motivatsion	Kasbiy ideal obrazi, badiiy matn, pedagogik esse	Kasbga daxldorlik, maqsadga intilish	Kasbiy yuksalishni shaxsiy ehtiyoj sifatida qabul qilish
Refleksiv-kognitiv	Dramatizatsiya, rol almashinuvi, refleksiv kundalik	O‘z faoliyatini tahlil qilish, muqobil talqin	Pedagogik qarorlarni ongli qayta ko‘rib chiqish
Ijodiy-faoliyatli	Ijodiy loyiha, keys, metafora, ta’limiy dizayn	Original yechim, moslashuvchan fikrlash	Nostandart vaziyatda samarali pedagogik strategiya yaratish
Kommunikativ-estetik	Ifodali nutq, sahna mashqi, dialogik kompozitsiya	Empatiya, nutq madaniyati, emotsional sezgirlik	Muloqotning insonparvar va estetik sifatini oshirish
O‘zini-o‘zi rivojlantirish	Portfolio, akme-xarita, individual ijodiy loyiha	Maqsad qo‘yish, o‘zini baholash, o‘sishni rejalashtirish	Individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish

Taklif etilayotgan modelning mantiqi shundan iboratki, badiiy-pedagogik faoliyat alohida ko‘nikmalarni parcha-parcha shakllantirmaydi, balki kasbiy ideal, refleksiya, ijodiy harakat, kommunikativ sezgirlik va o‘zini-o‘zi rivojlantirishni bitta rivojlanish tizimida birlashtiradi.

Talaba avval obraz va vaziyatni idrok etadi, keyin unga shaxsiy munosabat bildiradi, muqobil yechim ishlab chiqadi, amaliy harakatni sinab ko‘radi va yakunda o‘z faoliyatini tahlil qiladi. Shu tariqa estetik tajriba kasbiy rivojlanish sikliga aylanadi.

RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Birinchi mexanizm — kasbiy ma’noni obraz orqali ichkilashtirishdir. Talaba pedagogik qadriyatni faqat ta’rif sifatida emas, balki badiiy obraz, voqea yoki dramatik konflikt orqali his qilganda, uning mazmuni shaxsiy tajribaga yaqinlashadi. Bunday ichkilashtirish kasbiy idealning hissiy tayanchini kuchaytiradi va akmeologik intilishning barqaror bo‘lishiga yordam beradi.

Ikkinchi mexanizm — refleksiv masofalanish. Badiiy vaziyat talabaning real shaxsiy muammosini bevosita muhokama qilmasdan, o‘xshash pedagogik konfliktni “tashqi sahna”da ko‘rib chiqish imkonini beradi. Talaba qahramon yoki rol xatti-harakatini tahlil qilish orqali o‘zining odatiy reaksiyalarini ham anglay boshlaydi. Natijada himoyalanish kamayadi, o‘z-o‘zini baholash esa mazmunliroq va xolisroq tus oladi.

Uchinchi mexanizm — ijodiy sinov. Akmeologik rivojlanish faqat o‘z kamchiligini bilish bilan emas, yangi faoliyat usulini sinab ko‘rish bilan sodir bo‘ladi. Ijodiy topshiriq talabaning “men buni qila olamanmi?” degan ichki savoliga amaliy javob beradi. Kichik muvaffaqiyatlar o‘z samaradorligiga ishonchni kuchaytiradi, qiyinchilik esa keyingi rivojlanish nuqtalarini aniqlashga yordam beradi.

To‘rtinchi mexanizm — estetik-kommunikativ qayta qurish. Pedagogik kasbda ta’sirning kuchi faqat mazmunda emas, uni qanday ifodalashda ham namoyon bo‘ladi. Badiiy-pedagogik mashqlar talabaning nutq ohangi, pauza, obrazlilik, mimika, makon va auditoriya bilan aloqa kabi jihatlarga e’tiborini kuchaytiradi. Bu esa kelgusida pedagogik muloqotning emotsional xavfsizligi va ta’sirchanligini oshiradi.

Beshinchi mexanizm — individual akme-trayektoriyani qurish. Har bir ijodiy topshiriqdan keyingi refleksiya “nima muvaffaqiyatli bo‘ldi?”, “nimani o‘zgartirish kerak?”, “keyingi bosqichda nimani rivojlantiraman?” kabi savollar asosida olib borilsa, talaba asta-sekin o‘z kasbiy rivojlanishini rejalashtirishga o‘rganadi. Bu jarayon akmeologik madaniyatning eng muhim belgisi bo‘lgan ongli o‘zini-o‘zi takomillashtirishni barqarorlashtiradi.

PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR

Badiiy-pedagogik faoliyat akmeologik madaniyatni rivojlantirishi uchun birinchi navbatda psixologik xavfsiz va baholash bosimi kamaytirilgan ijodiy muhit zarur. Talaba o‘z g‘oyasini noodatiy shaklda ifodalash, rol o‘ynash yoki shaxsiy refleksiyani bayon qilish jarayonida masxara qilinish yoki keskin baholanishdan xavotir olmasligi kerak. Bunday muhit shaxsiy ochiqlik, eksperiment va ijodiy tavakkalga sharoit yaratadi.

Ikkinchi shart — badiiy faoliyatni pedagogik maqsad bilan bog‘lashdir. Mashg‘ulotlar oddiy ko‘ngilochar ijodga aylanib qolmasligi lozim. Har bir badiiy topshiriq aniq kasbiy vazifaga: empatiyani rivojlantirish, murakkab muloqotni tahlil qilish, kasbiy idealni aniqlash, pedagogik nutqni takomillashtirish yoki refleksiv qobiliyatni kuchaytirishga xizmat qilishi zarur.

Uchinchi shart — refleksiyaning tizimliligi. Badiiy tajriba o‘z-o‘zidan akmeologik o‘sishga olib kelmaydi; u mazmunli qayta ishlangandagina rivojlantiruvchi kuchga ega bo‘ladi. Shu sababli har bir faoliyatdan so‘ng individual yozma refleksiya, juftlikdagi tahlil, guruhiy muhokama yoki “akme-kundalik” yuritish tavsiya etiladi.

To‘rtinchi shart — ta’lim topshiriqlarining bosqichma-bosqich murakkablashib borishi. Dastlab talaba badiiy obrazni tahlil qilishi, keyin tayyor vaziyatga muqobil yechim taklif qilishi, undan so‘ng rol o‘yinida yechimni amalga oshirishi va nihoyat o‘zining mualliflik pedagogik loyihasini yaratishi mumkin. Bunday ketma-ketlik tashqi namuna asosidagi faoliyatdan mustaqil kasbiy ijodga o‘tishni ta’minlaydi.

Beshinchi shart — individual rivojlanish dinamikasini baholash. Akmeologik madaniyatni faqat bir martalik test natijasi bilan baholash yetarli emas. Talabaning portfoliysi, refleksiv yozuvlari, ijodiy ishlari, o‘z maqsadlari va keyingi rivojlanish rejasi vaqt davomida kuzatilib

borilishi kerak. Bunda baholash “kim kuchli?” degan taqqoslashga emas, “talaba o‘zining avvalgi holatiga nisbatan qanday o‘sdi?” degan rivojlanish mezoniga tayanishi maqsadga muvofiq.

AMALIY TEXNOLOGIYALAR VA TOPSHIRIQLAR

“Kasbiy ideal portreti” topshirig‘ida talabalar badiiy asar, film, biografik matn yoki real pedagogik tajribadan o‘zlari uchun ahamiyatli bo‘lgan ustoz obrazini tanlaydi. Ular obrazdagi uchta kuchli fazilat, bitta murakkab qaror va o‘z kasbiy rivojlanishiga ko‘chirish mumkin bo‘lgan amaliy xulqni ajratadilar. Yakunda talaba “mening kelgusi pedagogik qiyofam” mavzusida qisqa akme-maqsad tuzadi.

“Bir vaziyat — uch nigoh” mashqida bitta pedagogik konflikt o‘qituvchi, o‘quvchi va kuzatuvchi pozitsiyasidan sahnalashtiriladi. Har bir rol ijrochisi vaziyatni qanday ko‘rganini, qaysi emotsiyani boshdan kechirganini va qaysi harakat konstruktiv bo‘lganini tahlil qiladi. Mashq refleksiya, empatiya va kommunikativ moslashuvchanlikni bir vaqtda rivojlantiradi.

“Pedagogik metafora” topshirig‘ida talaba o‘qituvchilik kasbini biror obraz — masalan, bog‘bon, rejissyor, yo‘l ko‘rsatuvchi, me’mor yoki hamroh bilan ifodalaydi va tanlovini asoslaydi. Keyin bu metaforaning kuchli va cheklangan jihatlarini tahlil qiladi. Mashq kasbiy identifikatsiyani chuqurlashtiradi va o‘qituvchilik faoliyatiga nisbatan shaxsiy ma’no hosil qilishga yordam beradi.

“Akme-kundalik” texnologiyasi haftalik refleksiv yozuvdan iborat bo‘lib, unda talaba uch savolga javob beradi: “Bu hafta nimani yaxshi bajardim?”, “Qaysi vaziyat menga qiyinchilik tug‘dirdi?”, “Keyingi haftada qaysi kasbiy sifatni ongli rivojlantiraman?”. Vaqt o‘tishi bilan mazkur kundalik kasbiy o‘sish dinamikasining shaxsiy xaritasiga aylanadi.

“Mualliflik mini-darsi” faoliyatida talaba bitta o‘quv mavzusini badiiy vosita bilan uyg‘unlashtirgan holda qisqa dars fragmentini ishlab chiqadi. Unda hikoya, vizual obraz, musiqiy fon, dramatik epizod, metafora yoki ijodiy topshiriqdan foydalanish mumkin. Keyinchalik guruh a’zolari darsning pedagogik maqsadga mosligi, estetik ifoda va o‘quvchini faol jalb etish darajasi yuzasidan konstruktiv qayta aloqa beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nazariy tahlil badiiy-pedagogik faoliyatning akmeologik madaniyatga ta’siri bir yo‘nalishli emasligini ko‘rsatadi. Uning rivojlantiruvchi samarasi hissiy jalb etilish, kasbiy ma’no, refleksiya va amaliy sinovning bir-biriga bog‘lanishi bilan yuzaga keladi. Agar badiiy komponent faqat tashqi bezak yoki emotsional ta’sir vositasi sifatida ishlatilsa, uning kasbiy rivojlantiruvchi imkoniyati cheklanadi. Aksincha, obrazli tajriba aniq pedagogik vazifa bilan bog‘lanib, keyingi refleksiya va harakat rejasiga olib kelganda, u akmeologik o‘sish mexanizmiga aylanadi.

Akmeologik ta’limning muhim farqi shundaki, u talabaning hozirgi holatini yakuniy natija deb qabul qilmaydi. Talabaning xatosi, noaniqligi yoki kommunikativ qiyinchiligi rivojlanish uchun axborot manbai sifatida ko‘riladi. Badiiy-pedagogik metodlar aynan shu nuqtada qulaylik yaratadi: ular xatoni xavfsiz modellashtirilgan vaziyatda ko‘rish, muqobil yechimni sinash va natijani qayta talqin qilishga imkon beradi. Natijada o‘zini-o‘zi rivojlantirish tashqi nazoratga bog‘liq topshiriqdan ichki kasbiy ehtiyojga aylanishi mumkin.

Shuningdek, mazkur yondashuv o‘qituvchi tayyorlash jarayonida professionalizmni faqat metodik texnikalar majmui bilan cheklamasdan, estetik sezgirlik, insoniy munosabat, refleksiya va ijodiy mas’uliyat bilan boyitadi. Bu jihat ayniqsa zamonaviy ta’limda muhim, chunki o‘qituvchi turli ehtiyoj, madaniyat va individual tajribaga ega talabalar bilan ishlaydi. Bunday muhitda qattiq standartlashtirilgan harakatdan ko‘ra vaziyatni sezish, moslashish va ma’noli kommunikatsiya olib borish qobiliyati katta ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Badiiy-pedagogik faoliyat pedagogik OTM talabalarida akmeologik madaniyatni rivojlantirish uchun mazmunan boy va ko‘p funksiyali vosita hisoblanadi. U kasbiy qadriyatlarni obraz va hissiy tajriba orqali ichkilashtirish, o‘z faoliyatini refleksiv anglash, yangi pedagogik

yechimlarni sinash, kommunikativ-estetik sezgirlikni kuchaytirish hamda individual kasbiy rivojlanish maqsadlarini belgilash imkonini beradi.

Akmeologik madaniyatning samarali rivojlanishi uchun qadriyatli-motivatsion, refleksiv-kognitiv, ijodiy-faoliyatli, kommunikativ-estetik va o‘zini-o‘zi rivojlantirish komponentlari o‘zaro bog‘liq holda shakllantirilishi zarur. Bunda badiiy matn tahlili, dramatizatsiya, rol almashinuvi, ijodiy loyiha, pedagogik metafora, akme-kundalik va mualliflik mini-darsi kabi texnologiyalar nazariy bilimni shaxsiy kasbiy tajriba bilan bog‘laydi.

Pedagogik oliy ta’limda mazkur yondashuvni qo‘llash bo‘lajak o‘qituvchini “tayyor metodlarni bajaruvchi”dan o‘z kasbiy faoliyatini ongli ravishda loyihalovchi, yangilovchi va baholovchi subyektga aylantirishga xizmat qiladi. Shu ma’noda badiiy pedagogika akmeologik madaniyatni rivojlantirishning qo‘shimcha bezak vositasi emas, balki kasbiy yetuklikka yo‘naltirilgan ta’limning integrativ mexanizmi sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Derkach A.A. Akmeologicheskie osnovy razvitiya professionala. — Moskva; Voronezh: Moskovskiy psikhologo-sotsialnyy institut; NPO «MODEK», 2004. — 750 s.

2. Akmeologiya: uchebnik / pod obshch. red. A.A. Derkacha. — Moskva: Izd-vo RAGS, 2002. — 681 s.

3. Bodalev A.A. Vershina v razvitii vzroslogo cheloveka: kharakteristiki i usloviya dostizheniya. — Moskva: Flinta; Nauka, 1998. — 165 s.

4. Dewey J. Art as Experience. — New York: Minton, Balch & Company, 1934. — 355 p.

5. Rogers C.R. On Becoming a Person. — Boston: Houghton Mifflin, 1961.

6. Csikszentmihalyi M. Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. — New York: HarperCollinsPublishers, 1996. — 456 p.

Raupov Akbarshox Aminjon o'g'li
Buxoro davlat universiteti Ofis-registrator bosh mutaxassisi

SHAXSNING HAYOT MAZMUNINI IZLASH JARAYONIDA EKZISTENSIAL KECHINMALARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada shaxsning hayot mazmunini izlash jarayonida yuzaga keladigan ekzistensial kechinmalarning psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Hayot mazmunini anglash insonning o‘z mavjudligi, shaxsiy qadriyatlari, maqsadlari va kelajak istiqbollari haqida mulohaza yuritishi bilan bog‘liq murakkab psixologik jarayon sifatida yoritiladi. Tadqiqotda ekzistensial kechinmalarning mazmuni, ularning shaxsning o‘zini anglash, mas’uliyatni his qilish, tanlov qilish, ichki ziddiyatlarni boshdan kechirish va hayotiy maqsadlarni belgilash jarayonlariga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, hayot mazmunining yo‘qolishi yoki uning aniq shakllanmaganligi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ma’naviy bo‘shliq, ichki xavotir, yolg‘izlik va kelajak oldidagi noaniqlik kabi kechinmalarning psixologik jihatlari ochib beriladi. Ekzistensial yondashuv asosida shaxsning mazmun izlash jarayoni faqat muammoli holat sifatida emas, balki o‘zini rivojlantirish, qadriyatlarini qayta ko‘rib chiqish va shaxsiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish mexanizmi sifatida talqin etiladi.*

Kalit so‘zlar: *hayot mazmuni, ekzistensial kechinmalar, shaxs, o‘zini anglash, ekzistensial xavotir, hayotiy maqsad, shaxsiy qadriyatlar, tanlov, mas’uliyat, ichki ziddiyat, ma’naviy izlanish.*

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические особенности экзистенциальных переживаний, возникающих в процессе поиска человеком смысла жизни. Осмысление смысла жизни представлено как сложный психологический процесс, связанный с пониманием собственной жизненной позиции, личностных ценностей, целей и перспектив будущего. Особое внимание уделяется содержанию экзистенциальных переживаний и их взаимосвязи с самопознанием, ощущением ответственности, принятием решений, внутренними противоречиями и формированием жизненных ориентиров*

личности. Анализируются также такие переживания, как внутреннее беспокойство, чувство одиночества, неопределённость будущего и ощущение духовной пустоты, которые могут возникать при недостаточной сформированности или утрате жизненных смыслов. С позиций экзистенциального подхода поиск смысла рассматривается не только как реакция личности на кризисные обстоятельства, но и как психологический механизм переосмысления собственных ценностей, развития самосознания и раскрытия личностного потенциала. Подчёркивается, что экзистенциальные переживания способны выполнять преобразующую функцию, побуждая человека к более глубокому осмыслению собственной жизни и ответственности за принимаемые решения.

Ключевые слова: *смысл жизни, экзистенциальные переживания, личность, самосознание, экзистенциальная тревога, жизненные цели, личностные ценности, выбор, ответственность, внутренние противоречия, духовный поиск.*

Abstract. *This article examines the psychological characteristics of existential experiences that emerge in the process of searching for meaning in life. The search for meaning is considered a complex psychological process associated with an individual's understanding of personal existence, values, goals, and future perspectives. Particular attention is given to the content of existential experiences and their relationship with self-awareness, a sense of responsibility, decision-making, internal conflicts, and the formation of meaningful life orientations. The study also explores psychological experiences such as inner anxiety, loneliness, uncertainty about the future, and a sense of spiritual emptiness that may arise when life meanings are insufficiently developed or become disrupted. From an existential perspective, the search for meaning is interpreted not only as a response to challenging or crisis-related circumstances but also as a psychological mechanism through which individuals reconsider their values, deepen self-awareness, and realize their personal potential. The article emphasizes that existential experiences may have a transformative function by encouraging individuals to reflect more deeply on their lives, choices, values, and responsibility for the direction of their personal development.*

Key words: *meaning of life, existential experiences, personality, self-awareness, existential anxiety, life goals, personal values, choice, responsibility, internal conflicts, spiritual search.*

KIRISH. Inson hayotining mazmunini anglash va o‘z mavjudligining mohiyatini tushunishga intilishi shaxs psixologiyasining eng murakkab va ko‘p qirrali masalalaridan biridir. Inson kundalik faoliyat jarayonida turli maqsadlarni belgilaydi, qarorlar qabul qiladi, munosabatlarga kirishadi va kelajakka nisbatan muayyan tasavvurlarni shakllantiradi. Biroq shaxs hayotining muayyan bosqichlarida odatiy faoliyat va tashqi muvaffaqiyatlarning o‘zi yetarli emasligini his qilishi, “Men nima uchun yashayapman?”, “Hayotimning asosiy maqsadi nimadan iborat?”, “Qanday qadriyatlar asosida yashashim kerak?” kabi savollar ustida chuqur mulohaza yuritishi mumkin. Bunday izlanishlar shaxsning o‘zligini anglash va hayotiy yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqish jarayonlari bilan bevosita bog‘liqdir.

Hayot mazmunini izlash jarayoni oddiy intellektual mulohaza bilan cheklanmaydi. U shaxsning hissiy holati, qadriyatlar tizimi, ehtiyojlari, e’tiqodlari, hayotiy tajribasi va kelajak haqidagi tasavvurlari bilan uzviy aloqada kechadi. Shu sababli mazmun izlash jarayonida turli ekzistensial kechinmalar paydo bo‘lishi mumkin. Xavotir, yolg‘izlikni his qilish, ichki bo‘shliq, tanlov oldidagi ikkilanish, hayotiy noaniqlik, mas’uliyatni chuqur anglash va mavjud vaziyatga nisbatan qoniqmaslik kabi holatlar shaxsning o‘z hayotiga bo‘lgan munosabatini qayta ko‘rib chiqishiga sabab bo‘ladi. Mazkur kechinmalarni faqat salbiy psixologik holatlar sifatida baholash biryoqlama yondashuv bo‘lib, ayrim vaziyatlarda ular shaxsning ichki rivojlanishi uchun muhim turtki vazifasini ham bajarishi mumkin.

Ekzistensial kechinmalarning o‘ziga xos jihati shundaki, ular insonning tashqi vaziyatlardan ko‘ra o‘z mavjudligiga bo‘lgan munosabati bilan ko‘proq bog‘liqdir. Shaxs tanlov qilish imkoniyatiga ega ekanini anglagan sari uning qarorlari uchun javobgarlik hissi ham kuchayadi. Tanlov erkinligi bir tomondan shaxsning o‘z hayot yo‘lini mustaqil belgilash imkoniyatini kengaytirsa, ikkinchi tomondan noto‘g‘ri qaror qilish yoki kelajakni oldindan aniq belgilay

olmaslik bilan bog‘liq xavotirni yuzaga keltirishi mumkin. Natijada inson o‘z qadriyatlari, maqsadlari va hayotiy ustuvorliklarini qayta tahlil qilishga ehtiyoj sezadi.

Bugungi kunda ijtimoiy munosabatlarning jadallashuvi, axborot oqimining kengayishi, raqamli muhitning inson hayotiga chuqur kirib borishi va muvaffaqiyat haqidagi turli ijtimoiy tasavvurlarning kuchayishi shaxsning o‘z hayotiga baho berish jarayoniga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Tashqi muvaffaqiyat, moddiy farovonlik yoki ijtimoiy maqom har doim ham insonda ichki qoniqish va mazmunlilik hissini ta’minlamaydi. Shu jihatdan shaxsning subyektiv ravishda “mazmunli hayot” deb qabul qiladigan mezonlarini aniqlash, uning hayotiy maqsadlari bilan ichki ehtiyojlari o‘rtasidagi mutanosiblikni o‘rganish dolzarb psixologik vazifalardan biri hisoblanadi.

Shaxsning hayot mazmunini izlash jarayonida ekzistensial kechinmalarni o‘rganish uning o‘zini anglash darajasi, qadriyatlar tizimi, mustaqil tanlov qila olish qobiliyati va kelajakni rejalashtirish xususiyatlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Ayniqsa, mazmun izlashning qaysi sharoitlarda konstruktiv rivojlanishga, qaysi holatlarda esa uzoq davom etuvchi ichki ziddiyat va ma’naviy beqarorlikka olib kelishini aniqlash amaliy psixologiya uchun muhim ahamiyatga ega. Mazkur masalani tadqiq etish shaxsning ekzistensial tajribasini yaxlit holda tushuntirish, uning ichki resurslarini aniqlash hamda psixologik yordamning mazmunini takomillashtirish uchun nazariy va amaliy asos yaratadi.

Shu nuqtayi nazardan, shaxsning hayot mazmunini izlash jarayonida yuzaga keladigan ekzistensial kechinmalarning mazmuni, psixologik namoyon bo‘lish shakllari, ularning o‘zini anglash va hayotiy yo‘nalishlarni belgilash bilan o‘zaro aloqasi alohida ilmiy tadqiqot obyektini tashkil etadi. Mazkur yo‘nalishni o‘rganish insonning hayotiy tajribasini faqat tashqi faoliyat natijalari orqali emas, balki uning ichki ma’no va qadriyatlar tizimi orqali tushunishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Shaxsning hayot mazmunini izlash masalasi psixologiya tarixida insonning mavjudligi, maqsadlari, qadriyatlari va o‘zligini anglash bilan bog‘liq fundamental muammolardan biri sifatida shakllangan. Ekzistensial psixologiya doirasida mazmun masalasi insonning tayyor va o‘zgarmas javobni qabul qilishi emas, balki o‘z hayot tajribasi, tanlovlari va mas’uliyati orqali mazmunni shakllantirib borishi bilan izohlanadi. Shu sababli hayot mazmunini izlashni faqat muayyan maqsadga erishish jarayoni sifatida emas, balki shaxsning o‘z mavjudligini tushunishga qaratilgan uzluksiz ichki faoliyati sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

V. Franklning qarashlarida hayot mazmunini izlash inson mavjudligining muhim motivatsion yo‘nalishlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Uning yondashuvida insonning murakkab yoki cheklangan vaziyatlarda ham hayotga bo‘lgan munosabatini belgilash imkoniyati alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu nuqtayi nazardan ekzistensial kechinmalar faqat ruhiy zo‘riqishning ifodasi bo‘lib qolmay, balki shaxsni o‘z hayotiy pozitsiyasini qayta ko‘rib chiqishga undaydigan ichki jarayon sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Mazmunni anglash insonning boshidan kechirayotgan voqealariga qanday ma’no berishi va ularni o‘z hayotiy yo‘nalishi bilan qanday bog‘lashiga ham taalluqlidir.

I. Yalom ekzistensial psixoterapiya doirasida insonning mavjudligi bilan bog‘liq bir qator fundamental masalalarga e’tibor qaratadi. Jumladan, o‘limni anglash, erkinlik va tanlov, mavjudlikning mazmuni hamda yolg‘izlik kabi masalalar shaxsning ichki dunyosida chuqur kechinmalarni yuzaga keltirishi mumkin. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, ekzistensial xavotirni oddiy kundalik tashvishlardan farqlash mumkin: u insonning o‘z mavjudligi va hayot yo‘nalishi haqidagi chuqur savollar bilan bog‘lanadi. Bunday kechinmalar shaxsni o‘z qadriyatlari va hayotiy qarorlarini qayta baholashga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Hayot mazmunining psixologik tuzilishini aniqlashtirishga qaratilgan zamonaviy tadqiqotlarda mazmun bir nechta o‘zaro bog‘liq tarkibiy jihatlar orqali tushuntiriladi. Martela va Steger hayot mazmunini **izchillik (coherence), maqsad (purpose) va ahamiyatlilik (significance)** kabi uch yo‘nalishda ko‘rib chiqishni taklif etadi. Izchillik shaxsning o‘z hayotini tushunarli va mantiqan bog‘langan deb qabul qilishini, maqsad kelajak sari yo‘nalish va asosiy

intilishlarning mavjudligini, ahamiyatlilik esa insonning o‘z mavjudligini qadrli deb his etishini ifodalaydi.

Mazkur uch komponentning o‘zaro aloqasi ekzistensial kechinmalarni tushunishda muhim nazariy asos bo‘la oladi. Masalan, inson o‘z hayotidagi voqealarni yaxlit tizim sifatida tushuntira olmasa, ichki noaniqlik kuchayishi mumkin; kelajakka yo‘naltirilgan aniq maqsadlarning yetishmasligi esa hayotiy yo‘nalishning zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, shaxs o‘z mavjudligining qadrini his qilmasa, mazmun izlash yanada kuchli ichki ehtiyojga aylanishi mumkin. Demak, hayot mazmunining pasayishi yoki beqarorligi bilan bog‘liq kechinmalarni alohida hissiy holatlar sifatida emas, balki kognitiv, motivatsion va qadriyatga oid jarayonlarning o‘zaro ta’siri sifatida o‘rganish zarur.

King va Hicks tomonidan olib borilgan ilmiy tahlilda ham hayot mazmuni shaxsning hayotini tushunarli deb qabul qilishi, kelajak uchun maqsadga ega bo‘lishi va o‘z mavjudligini ahamiyatli deb his qilishi bilan bog‘liq ekanligi ko‘rsatiladi. Mualliflar hayot mazmunini inson tajribasining subyektiv jihati sifatida ko‘rib, uning psixologik farovonlik va boshqa shaxsiy jarayonlar bilan aloqalarini tahlil qilgan.

C. L. Parkning mazmun yaratish jarayoniga bag‘ishlangan tadqiqotlari mazkur muammoning yana bir muhim tomonini ochib beradi. Tadqiqotchi insonning umumiy hayotiy mazmuni bilan muayyan vaziyatga bergan mazmunini farqlashni taklif qiladi. Shuningdek, insonning mazmun izlashga qaratilgan faoliyati bilan natijada shakllangan mazmun o‘rtasidagi farq ham ko‘rsatiladi. Bu yondashuv shaxsning ekzistensial kechinmalarini o‘rganishda ayniqsa muhimdir, chunki inson boshidan kechirgan hodisani dastlab bir tarzda talqin qilishi, keyinchalik esa tajribani qayta anglash orqali unga yangi mazmun berishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, hayot mazmunini izlash jarayonida yuzaga keladigan kechinmalarni faqat salbiy emotsional holatlar bilan tenglashtirish ilmiy jihatdan yetarli emas. Ekzistensial xavotir, yolg‘izlik hissi, ichki bo‘shliq yoki kelajakning noaniqligi ayrim vaziyatlarda shaxs uchun qiyin tajriba bo‘lsa-da, ular o‘z-o‘zini anglash, qadriyatlarni qayta ko‘rib chiqish va yangi hayotiy yo‘nalishlarni shakllantirish jarayonining boshlang‘ich nuqtasiga aylanishi mumkin. Shu jihatdan ekzistensial kechinmalarning psixologik xususiyatlarini o‘rganishda ularning **mazmuni, kelib chiqish sharoiti, davomiyligi, shaxsning o‘zini anglashiga ta’siri va konstruktiv o‘zgarishlarga olib kelish imkoniyati** kompleks ravishda tahlil qilinishi lozim.

Umuman olganda, mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish asosida shaxsning hayot mazmunini izlash jarayonini uch o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda ko‘rish mumkin: **o‘z hayotini anglash, kelajak uchun mazmunli maqsadlarni belgilash va o‘z mavjudligining ahamiyatini his qilish**. Ushbu jarayon davomida yuzaga keladigan ekzistensial kechinmalar esa shaxsning ichki ehtiyojlari bilan real hayot sharoitlari o‘rtasidagi munosabatni aks ettiruvchi psixologik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli mazkur mavzuni tadqiq etish shaxsning ichki dunyosini chuqurroq tushunish, uning hayotiy yo‘nalishlari va psixologik resurslarini aniqlash uchun muhim nazariy asos yaratadi.

XULOSA

Shaxsning hayot mazmunini izlash jarayonida yuzaga keladigan ekzistensial kechinmalar insonning ichki dunyosi, o‘zini anglash darajasi va hayotiy yo‘nalishlarini shakllantirish bilan chambarchas bog‘liq murakkab psixologik hodisa hisoblanadi. Mazkur jarayon davomida inson o‘zining mavjudligi, hayotdagi o‘rni, shaxsiy qadriyatlari, kelajakdagi maqsadlari va qabul qilayotgan qarorlarining mazmuni haqida chuqur mulohaza yuritadi. Shu jihatdan hayot mazmunini izlash shaxsning oddiy ehtiyoj yoki maqsadlarini aniqlashdan ko‘ra kengroq bo‘lib, uning butun hayotiy tajribasini yaxlit holda anglashiga xizmat qiladi.

Tahlillar asosida ekzistensial kechinmalar shaxs hayotida turlicha namoyon bo‘lishi aniqlandi. Yolg‘izlik hissi, ichki bo‘shliq, hayotiy noaniqlik, xavotir, tanlov oldidagi ikkilanish, mas’uliyatni chuqur his qilish va mavjud hayot tarzidan qoniqmaslik shular jumlasidandir. Biroq ushbu holatlarni faqat salbiy kechinmalar sifatida baholash to‘g‘ri emas. Ular insonni o‘z hayotiy qarashlarini qayta ko‘rib chiqishga, qadriyatlarini aniqlashtirishga va kelajakdagi yo‘nalishini belgilashga undovchi ichki psixologik omil sifatida ham namoyon bo‘lishi mumkin.

Hayot mazmunining shakllanishida shaxsning o‘zini anglashi muhim o‘rin tutadi. Inson o‘zining ehtiyojlari, imkoniyatlari, qadriyatlari va hayotiy maqsadlarini qanchalik aniq anglab borsa, ekzistensial kechinmalarni mazmunli tajribaga aylantirish imkoniyati ham shunchalik kengayadi. Ayniqsa, mustaqil tanlov qilish, qabul qilingan qarorlar uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olish va hayotiy vaziyatlarga shaxsiy munosabatni shakllantirish mazmun izlash jarayonining muhim tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, shaxsning hayot mazmunini izlash jarayoni doimiy va dinamik xususiyatga ega ekanligi ta’kidlanadi. Insonning yoshi, hayotiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari, kasbiy faoliyati va hayotida yuz beradigan muhim o‘zgarishlar uning mazmun haqidagi tasavvurlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli muayyan davrda inson uchun muhim bo‘lgan hayotiy maqsadlar keyingi bosqichlarda qayta baholanishi va yangi mazmun bilan boyitilishi tabiiy psixologik jarayon sifatida qaralishi lozim.

Ekzistensial kechinmalarni psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlashda shaxsning ichki tajribasini inkor etmaslik, uning savollari va ikkilanishlariga hurmat bilan yondashish hamda mustaqil mazmun shakllantirish imkoniyatini qo‘llab-quvvatlash muhimdir. Psixologik yordam jarayonida tayyor hayotiy yechimlarni berishdan ko‘ra, insonning o‘z qadriyatlari va imkoniyatlarini anglashiga, shaxsiy tanlovlarini tushunishiga hamda hayotiy maqsadlarini aniqlashtirishiga ko‘maklashish samarali yo‘nalishlardan biri bo‘lishi mumkin.

Umuman, shaxsning hayot mazmunini izlash jarayonida ekzistensial kechinmalar uning shaxsiy rivojlanishi va o‘zini anglash jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Mazmun izlash insonning mavjud hayotini qayta baholashi, ichki qarama-qarshiliklarini anglash, shaxsiy qadriyatlarini aniqlashtirish va kelajak sari ongli yo‘nalish belgilashiga imkon yaratadi. Demak, ekzistensial kechinmalarni chuqur o‘rganish shaxs psixologiyasidagi mazmun, o‘zlik, tanlov va mas’uliyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni yanada kengroq tushuntirish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Frankl V. E. *Man’s Search for Meaning*. - Boston: Beacon Press, 2006.
2. Yalom I. D. *Existential Psychotherapy*. - New York: Basic Books, 1980.
3. May R. *The Discovery of Being: Writings in Existential Psychology*. - New York: W. W. Norton & Company, 1983.
4. Baumeister R. F. *Meanings of Life*. - New York: Guilford Press, 1991.
5. Park C. L. Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events // *Psychological Bulletin*. - 2010. - Vol. 136, No. 2. - P. 257–301.
6. Steger M. F. Making meaning in life // Wong P. T. P. (Ed.). *The Human Quest for Meaning: Theories, Research, and Applications*. 2nd ed. - New York: Routledge, 2012. - P. 165–184.
7. Martela F., Steger M. F. The three meanings of meaning in life: Distinguishing coherence, purpose, and significance // *The Journal of Positive Psychology*. - 2016. - Vol. 11, No. 5. - P. 531–545.

Tohirova Nasiba Qobilovna
Mustaqil tadqiqotchi

O‘SMIRLARNING RAQAMLI XAVFSIZLIK XULQINI RIVOJLANTIRISH: DEVIANT XATTI-HARAKATLARNING PSIXOPROFILAKTIKASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘smirlarning raqamli muhitda xavfsiz va mas’uliyatli xulq-atvorini shakllantirish hamda deviant xatti-harakatlarning oldini olishning psixologik-profilaktik jihatlari yoritiladi. Raqamli texnologiyalarning o‘smirlar hayotidagi o‘rni kengayib borishi bilan bir qatorda kiberbulling, internetga me’yoridan ortiq bog‘lanish, virtual tajovuzkorlik, xavfli onlayn muloqot, shaxsiy ma’lumotlarni ehtiyotsiz tarqatish va raqamli manipulyatsiyalarga*

berilish kabi xavfli xulq shakllari ham dolzarb muammoga aylanmoqda. Tadqiqotda raqamli xavfsizlik xulqi o‘smirning internet va raqamli texnologiyalardan foydalanish jarayonida xavfni anglash, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish, shaxsiy chegaralarni saqlash, axborotni tanqidiy baholash va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan salbiy vaziyatlarga psixologik jihatdan mos javob qaytarish qobiliyatlari majmui sifatida talqin etiladi. Maqolada deviant xatti-harakatlarning yuzaga kelishiga ta’sir qiluvchi individual-psixologik, oilaviy, ijtimoiy va raqamli muhit omillari tizimlashtiriladi. Shuningdek, raqamli savodxonlik, o‘zini o‘zi nazorat qilish, tanqidiy fikrlash, emotsional barqarorlik, mas’uliyatli qaror qabul qilish va psixologik himoya ko‘nikmalarini rivojlantirishga asoslangan psixoprofilaktik mexanizmlar taklif etiladi. Tadqiqot natijalari o‘smirlar bilan ishlaydigan psixolog, pedagog, ota-ona va ta’lim muassasalari uchun raqamli xavfsizlik madaniyatini shakllantirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: *o‘smirlik davri, raqamli xavfsizlik, xavfsiz xulq-atvor, deviant xatti-harakat, psixoprofilaktika, kiberbulling, internet muhiti, raqamli savodxonlik, o‘zini o‘zi nazorat qilish, tanqidiy fikrlash, psixologik himoya, raqamli madaniyat.*

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические и профилактические аспекты формирования безопасного и ответственного поведения подростков в цифровой среде, а также предупреждения различных форм девиантного поведения. Расширение цифрового пространства в повседневной жизни подростков сопровождается возникновением новых поведенческих рисков, среди которых кибербуллинг, чрезмерная зависимость от интернет-контента, виртуальная агрессивность, рискованное онлайн-общение, неосторожное распространение персональной информации и подверженность цифровым манипуляциям. В работе поведение цифровой безопасности рассматривается как совокупность способностей подростка распознавать цифровые угрозы, контролировать собственные действия, соблюдать личные границы, критически оценивать информацию и выбирать адекватные способы реагирования на потенциально опасные ситуации. Систематизированы индивидуально-психологические, семейные, социальные и средовые факторы, способствующие формированию девиантных форм поведения в цифровом пространстве. Особое внимание уделяется развитию цифровой грамотности, самоконтроля, критического мышления, эмоциональной устойчивости, ответственного принятия решений и навыков психологической самозащиты. На этой основе определяются основные направления психопрофилактической работы с подростками, ориентированные не только на предупреждение уже сформировавшихся проблемных форм поведения, но и на развитие устойчивых механизмов безопасного взаимодействия с цифровой средой. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования предложенных подходов в деятельности психологов, педагогов, родителей и образовательных организаций.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, цифровая безопасность, безопасное поведение, девиантное поведение, психопрофилактика, кибербуллинг, цифровая среда, цифровая грамотность, самоконтроль, критическое мышление, психологическая самозащита, цифровая культура.*

Abstract. *This article examines the psychological and preventive aspects of developing safe and responsible behavior among adolescents in digital environments and preventing deviant behavioral patterns. As digital technologies become increasingly integrated into adolescents’ everyday lives, new behavioral risks have emerged, including cyberbullying, excessive internet use, virtual aggression, risky online communication, careless disclosure of personal information, and susceptibility to digital manipulation. Digital safety behavior is conceptualized as a set of psychological and behavioral capacities that enables adolescents to recognize online risks, regulate their own actions, maintain personal boundaries, critically evaluate digital information, and respond appropriately to potentially harmful situations. The study systematizes individual psychological, family, social, and environmental factors that may contribute to the development of deviant behavior in digital settings. Particular attention is given to the development of digital literacy, self-control, critical thinking, emotional stability, responsible decision-making, and psychological self-protection skills. Based on these components, the article identifies key*

directions for psychopreventive interventions aimed not only at reducing existing problematic behavioral patterns but also at strengthening adolescents' internal resources for safe interaction with the digital environment. The practical significance of the study lies in the potential application of these approaches by psychologists, teachers, parents, and educational institutions in developing adolescents' digital safety culture and preventing risky forms of online behavior.

Key words: *adolescence, digital safety, safe behavior, deviant behavior, psychoprevention, cyberbullying, digital environment, digital literacy, self-control, critical thinking, psychological self-protection, digital culture.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi o‘smirlarning kundalik hayoti, muloqot shakllari, ta’lim faoliyati va bo‘sh vaqtini tashkil etish jarayonlariga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, onlayn o‘yinlar va turli raqamli platformalar o‘smir uchun axborot olish hamda tengdoshlari bilan muloqot qilishning muhim vositasiga aylangan. Shu bilan birga, raqamli muhitning imkoniyatlari bilan bir qatorda, undan noto‘g‘ri yoki nazoratsiz foydalanish natijasida yuzaga keladigan psixologik va ijtimoiy xavflar ham kengaymoqda. Ayniqsa, shaxsning o‘z xatti-harakatlarini yetarlicha nazorat qila olmasligi, xavfni oldindan baholash ko‘nikmasining sustligi va virtual muhitdagi oqibatlarni real hayotdagi oqibatlardan farqlashdagi qiyinchiliklar o‘smirlarni turli xavfli vaziyatlarga nisbatan zaiflashtirishi mumkin.

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, unda mustaqillikka intilish, tengdoshlar tomonidan tan olinish ehtiyoji, o‘zini namoyon qilish istagi va shaxsiy identifikatsiya jarayonlari kuchayadi. Mazkur psixologik xususiyatlar raqamli makonda ham namoyon bo‘lib, o‘smirning virtual guruhlarga qo‘shilishi, ijtimoiy tarmoqlardagi faolligi va internet orqali o‘z obrazini shakllantirishiga ta’sir qiladi. Bunday sharoitda ijtimoiy ma’qullanishga bo‘lgan ehtiyoj ba’zan xavfli kontentga qiziqish, provokatsion muloqot, tajovuzkor izohlar, kiberbulling yoki boshqa deviant xatti-harakatlarning paydo bo‘lishiga zamin yaratishi mumkin.

Raqamli muhitdagi deviant xatti-harakatlarni faqat texnik xavfsizlik masalasi sifatida talqin qilish yetarli emas. Mazkur muammo o‘smirning emotsional holati, o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati, ijtimoiy moslashuvi, oilaviy munosabatlari, tengdoshlar guruhi bilan aloqalari, qadriyatlari va raqamli savodxonligi bilan chambarchas bog‘liq. Shuning uchun raqamli xavfsizlikni ta’minlash jarayonida o‘smirga faqat internetdan foydalanish qoidalarini o‘rgatish emas, balki uning xavfli vaziyatlarni anglash, mustaqil qaror qabul qilish, bosimga qarshi turish, shaxsiy chegaralarni himoya qilish va o‘z xatti-harakatlari oqibatini oldindan baholash kompetensiyalarini rivojlantirish muhimdir.

Mazkur yo‘nalishda psixoprofilaktika alohida ahamiyat kasb etadi. Psixoprofilaktik yondashuv deviant xatti-harakat sodir bo‘lganidan keyin unga munosabat bildirish bilan cheklanmay, xavf omillarini oldindan aniqlash va ularning salbiy ta’sirini kamaytirishga qaratilgan tizimli faoliyatni nazarda tutadi. O‘smirlarning raqamli xavfsizlik xulqini rivojlantirishda profilaktik ishlar individual suhbatlar, psixologik treninglar, vaziyatli mashqlar, raqamli savodxonlik mashg‘ulotlari, ota-onalar bilan hamkorlik va ta’lim muassasasida xavfsiz raqamli muhitni shakllantirish kabi yo‘nalishlarni qamrab olishi mumkin.

O‘zbekistonda ham yosh avlodni axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan xavfsiz, oqilona va samarali foydalanishga o‘rgatish, ularning ma’naviy-axloqiy hamda psixologik barqarorligini mustahkamlash ta’lim-tarbiya jarayonining dolzarb vazifalaridan biridir. Ayniqsa, o‘smirlarning raqamli muhitdagi xulq-atvorini psixologik jihatdan o‘rganish, xavf omillarini aniqlash va ularga mos profilaktik mexanizmlarni ishlab chiqish zamonaviy ta’lim va amaliy psixologiya uchun muhim ilmiy-amaliy yo‘nalish hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, o‘smirlarning raqamli xavfsizlik xulqini rivojlantirish masalasini deviant xatti-harakatlarning psixoprofilaktikasi bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish zarur. Tadqiqotning dolzarbligi raqamli muhitdagi xavflarni faqat tashqi cheklovlar orqali emas, balki o‘smirning ichki psixologik resurslari — o‘zini o‘zi nazorat qilish, tanqidiy fikrlash, emotsional barqarorlik, mas’uliyatlilik va xavfni anglash qobiliyatlarini rivojlantirish orqali kamaytirish

imkoniyati bilan belgilanadi. Mazkur yondashuv o‘smirni raqamli muhitdagi faoliyatining passiv obyekti emas, balki o‘z xavfsizligi uchun mas’uliyatni anglaydigan va mustaqil ravishda oqilona qaror qabul qila oladigan faol subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. O‘smirlarning raqamli muhitdagi xulq-atvorini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur muammo bir vaqtning o‘zida psixologik, pedagogik, ijtimoiy va axborot xavfsizligi yo‘nalishlarini qamrab oluvchi kompleks tadqiqot obyekti sifatida shakllanmoqda. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda raqamli muhit o‘smir uchun faqat xavf manbai sifatida emas, balki ta’lim olish, muloqot qilish, ijodiy faollik va ijtimoiy tajriba orttirish imkonini beruvchi makon sifatida qaraladi. Shu sababli tadqiqotchilar asosiy e’tiborni texnologiyadan foydalanishni cheklashga emas, balki o‘smirning raqamli imkoniyatlardan xavfsiz va mas’uliyatli foydalanish kompetensiyasini rivojlantirishga qaratmoqda. UNICEFning 2025-yildagi tahliliy hisobotida ham raqamli texnologiyalarning ta’siri ularning mavjudligi bilangina emas, balki bolaning qanday kontentga duch kelishi, undan qanday foydalanishi va raqamli xavflarni boshqarish ko‘nikmalariga ega ekanligi bilan bog‘liqligi qayd etilgan [1].

Raqamli xavfsizlikning muhim tarkibiy qismlaridan biri - onlayn xavflarni anglash va ularga nisbatan adekvat xulqiy javob shakllantirishdir. UNICEF materiallarida bolalar va o‘smirlar duch kelishi mumkin bo‘lgan xavflar qatorida kiberbulling, tengdoshlararo onlayn zo‘ravonlik, zararli kontent, shaxsiy ma’lumotlardan noto‘g‘ri foydalanish, manipulyativ raqamli amaliyotlar hamda ekspluatatsiyaning turli shakllari ko‘rsatiladi [2]. Bu yondashuvdan kelib chiqib, raqamli xavfsizlikni faqat parol, maxfiylik yoki texnik himoya masalalari bilan chegaralash maqsadga muvofiq emas. U o‘smirning vaziyatni psixologik baholashi, shaxsiy chegaralarni saqlashi, xavfli muloqotni to‘xtatishi, yordam so‘rashi va o‘z harakatining oqibatlarini oldindan tasavvur qila olish qobiliyatlarini ham o‘z ichiga oladi.

Muammoning psixologik jihatini yorituvchi tadqiqotlarda o‘smirning o‘zini o‘zi boshqarishi alohida ahamiyatga ega omil sifatida ko‘riladi. Li va hammualliflarning meta-tahlilida 83 ta birlamchi tadqiqot va 80 681 nafar ishtirokchi ma’lumotlari umumlashtirilib, o‘zini tuta bilish darajasi bilan muammoli internetdan foydalanish o‘rtasida salbiy bog‘liqlik mavjudligi aniqlangan [3]. Ushbu natija raqamli xavfsizlik xulqini shakllantirishda tashqi nazorat bilan bir qatorda ichki o‘zini boshqarish mexanizmlarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Ya’ni, o‘smir internetdan foydalanish jarayonida faqat ota-ona yoki pedagog nazoratiga tayanib qolmasdan, o‘z vaqtini, hissiyotlarini, impulslarini va raqamli faoliyatini mustaqil boshqara olishi kerak.

So‘nggi tadqiqotlarda o‘zini o‘zi nazorat qilish va raqamli xulq o‘rtasidagi munosabat yanada aniqroq ko‘rib chiqilmoqda. 2025-yilda e’lon qilingan tizimli sharh va meta-tahlilda 46 ta maqola hamda 64 681 nafar ishtirokchi ma’lumotlari tahlil qilinib, muammoli o‘yinlardan foydalanish bilan o‘zini o‘zi nazorat qilish o‘rtasida salbiy bog‘liqlik aniqlangan. Mualliflar o‘zini boshqarish mexanizmlarini rivojlantirishni muammoli raqamli faoliyatning oldini olishda muhim yo‘nalishlardan biri sifatida ko‘rsatadi [4]. Mazkur ilmiy qarash maqolamizda taklif etilayotgan psixoprofilaktik yondashuv uchun metodologik asoslardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli muhitning o‘smirlarning emotsional holati bilan munosabati ham ilmiy adabiyotlarda keng o‘rganilgan. Muammoli ijtimoiy tarmoqdan foydalanishga bag‘ishlangan tizimli sharh va meta-tahlilda 18 ta tadqiqot va 9269 nafar ishtirokchi ma’lumotlari umumlashtirilib, bunday foydalanish shakli depressiv belgilar, xavotir va stress bilan statistik jihatdan bog‘liqligi ko‘rsatilgan [5]. Biroq bunday natijalarni sabab-oqibat munosabati sifatida biryoqlama talqin qilish to‘g‘ri emas. Raqamli muhitdan muammoli foydalanish emotsional qiyinchiliklarning oqibati bo‘lishi, ayni paytda ayrim vaziyatlarda ularni kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Shu sababli psixoprofilaktik dasturlarda raqamli xulqni o‘smirning umumiy psixologik holatidan ajratib o‘rganmaslik muhimdir.

Oilaviy muhit ham raqamli xulq-atvor shakllanishining muhim komponentlaridan biri hisoblanadi. 2026-yilda e’lon qilingan meta-tahlilda 55 ta tadqiqot, 156 ta effekt o‘lchovi va 58 124 nafar o‘smir ma’lumotlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari ota-onaning psixologik nazorati muammoli internetdan foydalanish bilan ijobiy, xulqiy nazorat esa salbiy bog‘liqlikka ega bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatgan; shuningdek, psixologik distress va shaxslararo munosabatlar ushbu

munosabatlarda vositachilik qilishi aniqlangan [6]. Bu natija o‘smirlarning raqamli xavfsizligini ta’minlashda haddan tashqari taqiqlovchi nazoratdan ko‘ra, tushuntirish, ishonchli muloqot, kelishilgan qoidalar va xulqiy chegaralarni shakllantirishga asoslangan oilaviy yondashuv muhimligini ko‘rsatadi.

Xulosa. O‘smirlarning raqamli xavfsizlik xulqini rivojlantirish masalasi zamonaviy psixologiya va pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Raqamli muhit o‘smirlarning ta’lim olishi, muloqot qilishi, axborot almashishi va o‘zini namoyon etishi uchun keng imkoniyatlar yaratishi bilan birga, kiberbulling, zararli kontent, shaxsiy ma’lumotlardan noto‘g‘ri foydalanish, manipulyativ muloqot va xavfli virtual xatti-harakatlar kabi muammolarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Zamonaviy xalqaro tahlillarda ham raqamli xavfsizlikni ta’minlash faqat internetdan foydalanish vaqtini cheklash bilan emas, balki bolalar va o‘smirlarning raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirish, zararli tajribalarni kamaytirish hamda xavfsiz onlayn muhitni shakllantirish bilan bog‘liqligi ta’kidlanadi.

Tadqiqot doirasida raqamli xavfsizlik xulqi o‘smirning virtual muhitda xavfni anglash, axborotni tanqidiy baholash, shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish, emotsional va impulsiv reaksiyalarini boshqarish, muloqot chegaralarini belgilash hamda muammoli vaziyatlarda tegishli yordamga murojaat qilish qobiliyatlarining yaxlit tizimi sifatida qaraldi. Bunday yondashuv o‘smirni faqat tashqi nazoratga muhtoj shaxs sifatida emas, balki o‘z raqamli faoliyati uchun mas’uliyatni anglay oladigan faol subyekt sifatida shakllantirish imkonini beradi.

Deviant xatti-harakatlarning psixoprofilaktikasida esa muammoni faqat xatti-harakat sodir bo‘lgandan keyin bartaraf etishga qaratilgan choralar bilan cheklanish yetarli emas. Profilaktik faoliyat o‘smirda xavfli vaziyatni oldindan sezish, uning oqibatlarini baholash, bosim va provokatsiyalarga nisbatan barqaror munosabat bildirish, raqamli muloqotda axloqiy me’yorlarga rioya qilish va zarur hollarda yordam so‘rash ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilishi lozim. Kiberbulling kabi holatlarda ishonchli kattaga murojaat qilish, zararli kontent yoki xabarlarni qayd etish va platformalarning bloklash hamda shikoyat qilish vositalaridan foydalanish kabi xatti-harakatlar ham xavfsiz xulqning amaliy ko‘rinishlari hisoblanadi.

Shuningdek, psixoprofilaktik ishlarning samaradorligi o‘smirning individual xususiyatlari bilan bir qatorda oilaviy va ta’limiy muhitga ham bog‘liq. Ota-ona, pedagog va psixolog o‘rtasidagi hamkorlik o‘smirning raqamli tajribasini tushunish, xavf belgilarini o‘z vaqtida aniqlash va unga nisbatan qo‘llab-quvvatlovchi munosabatni shakllantirish imkonini beradi. Ayniqsa, qo‘rqitish yoki haddan tashqari taqiqlashga asoslangan nazorat o‘rniga ochiq muloqot, ishonch, tushuntirish va kelishilgan xavfsizlik qoidalaridan foydalanish muhimdir.

Shu asosda o‘smirlarning raqamli xavfsizlik xulqini rivojlantirishning psixoprofilaktik modeli xavfni anglash – o‘zini o‘zi nazorat qilish – tanqidiy baholash – mas’uliyatli qaror qabul qilish – xavfsiz muloqot – yordamga murojaat qilish kabi o‘zaro bog‘liq komponentlarga tayanishi maqsadga muvofiq. Mazkur komponentlarning izchil rivojlantirilishi o‘smirlarning raqamli muhitdagi xulqiy barqarorligini mustahkamlash va deviant xatti-harakatlar ehtimolini kamaytirishga xizmat qilishi mumkin.

Umuman olganda, raqamli xavfsizlikni shakllantirish bir martalik targ‘ibot yoki texnik yo‘riqnoma emas, balki o‘smirning psixologik resurslari, oilaviy munosabatlari, ta’lim muhiti va raqamli savodxonligini birlashtiruvchi uzluksiz psixoprofilaktik jarayon sifatida tashkil etilishi lozim. Bunda asosiy maqsad o‘smirni raqamli muhitdan uzoqlashtirish emas, balki uning ushbu muhitda ongli, mas’uliyatli, ehtiyotkor va o‘z xatti-harakatlarini boshqara oladigan shaxs sifatida faoliyat yuritishini ta’minlashdan iborat. UNICEF ham bolalarni raqamli muhitdan shunchaki cheklashdan ko‘ra, ularning raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirish va xavfsiz foydalanish imkoniyatlarini kuchaytirishga e’tibor qaratish zarurligini qayd etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. UNICEF Innocenti. *Childhood in a Digital World: Screen Time, Digital Skills and Mental Health*. Florence: UNICEF Office of Research – Innocenti, 2025.

2. Stoilova, M., Livingstone, S., & Khazbak, R. *Investigating Risks and Opportunities for Children in a Digital World: A Rapid Review of the Evidence on Children's Internet Use and Outcomes*. Florence: UNICEF Innocenti, 2021.

3. Li, S., Ren, P., Chiu, M. M., Wang, C., & Lei, H. The Relationship Between Self-Control and Internet Addiction Among Students: A Meta-Analysis // *Frontiers in Psychology*. 2021. Vol. 12. Article 735755. DOI: 10.3389/fpsyg.2021.735755.

4. Shannon, H., Bush, K., Villeneuve, P. J., Hellemans, K. G. C., & Guimond, S. Problematic Social Media Use in Adolescents and Young Adults: Systematic Review and Meta-analysis // *JMIR Mental Health*. 2022. Vol. 9, No. 4. e33450. DOI: 10.2196/33450.

5. Huang, L., Zeng, M., Jiao, T., Yang, F., & Zhang, Y. The Association between Parental Control and Problematic Internet Use among Adolescents: Three-Level Meta-Analysis and Meta-Analytic Structural Equation Modeling // *Journal of Youth and Adolescence*. 2026. Vol. 55, No. 2. P. 289–315. DOI: 10.1007/s10964-025-02268-8.

6. UNICEF Innocenti. *Best Interests of the Child in Relation to the Digital Environment*. Florence: UNICEF Office of Research – Innocenti, 2025.

7. UNICEF Innocenti. *Children's Best Interests in Digital Policy and Practice: From the Voices of Children, Youth and Experts Around the World*. Florence: UNICEF Office of Research – Innocenti, 2026.

Марупов Хусан Акрамович
Независимый исследователь Ферганского государственного университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ САМОУПРАВЛЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. *В работе самоуправление рассматривается как комплексное психологическое образование, включающее самоконтроль, эмоциональную регуляцию, волевую организацию поведения, рефлексию и способность к целенаправленному планированию. Обосновывается необходимость комплексной психодиагностики для выявления индивидуальных особенностей самоуправления подростков и последующего выбора адекватных психокоррекционных методов. Предлагаются направления психологической работы, основанные на развитии навыков самонаблюдения, эмоционального контроля, осознанного выбора и конструктивного поведения в проблемных ситуациях.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, самоуправление, самоконтроль, эмоциональная регуляция, волевая регуляция, рефлексия, психодиагностика, психокоррекция, поведение, психологическое развитие.*

ВВЕДЕНИЕ. Подростковый возраст является одним из наиболее значимых этапов психологического развития личности. Именно в этот период активно формируются такие важные психологические качества, как самостоятельность мышления, способность контролировать собственное поведение, постановка целей, принятие решений и регулирование собственной деятельности. Положение подростка в социальной среде, его взаимоотношения со сверстниками, отношение к учебной деятельности и перспективам будущего во многом связаны с уровнем развития способности к самоуправлению. В связи с этим изучение психологических механизмов развития самоуправления у подростков является актуальным направлением современной психологии.

Самоуправление личности представляет собой процесс осознанной регуляции человеком собственного поведения, эмоциональных состояний, мыслей и деятельности. Данный процесс включает постановку целей, планирование, принятие решений, контроль собственной деятельности, оценку полученных результатов и внесение необходимых изменений в поведение. В подростковом возрасте формирование данных механизмов

создает важную психологическую основу для развития самостоятельности, ответственности и целенаправленности личности.

Развитие самоуправления у подростков определяется совокупностью различных психологических факторов, среди которых особое значение имеют когнитивные процессы, эмоциональное состояние, мотивация, волевая регуляция, самосознание и социальный опыт. Способность осознавать и оценивать собственные действия, прогнозировать возможные результаты, контролировать импульсивные реакции и организовывать деятельность в соответствии с поставленными целями выступает важным показателем сформированности самоуправления.

В современных условиях образовательного процесса особое внимание уделяется не только формированию знаний и навыков подростков, но и развитию способности самостоятельно организовывать деятельность, эффективно распределять время, регулировать эмоциональные состояния и принимать обоснованные решения в различных жизненных ситуациях. Это обусловливает необходимость изучения психологических особенностей самоуправления подростков, выявления факторов, влияющих на его развитие, а также определения эффективных психологических подходов к его формированию.

В связи с этим исследование психологических механизмов развития самоуправления у подростков позволяет более глубоко раскрыть возрастные и индивидуально-психологические особенности данного процесса, определить основные факторы его формирования и обосновать эффективные направления психологической поддержки подростков. В рамках данного исследования особое внимание уделяется изучению структурных компонентов самоуправления, психологических факторов его развития и механизмов, обеспечивающих формирование способности подростка к осознанной регуляции собственной деятельности и поведения.

Психокоррекционный подход направлен на развитие внутренних регуляторных ресурсов личности. В процессе специально организованных психологических занятий подростки осваивают навыки самонаблюдения, эмоциональной саморегуляции, конструктивного разрешения проблемных ситуаций, осознанного принятия решений и оценки собственных действий. Такой подход способствует формированию устойчивых моделей ответственного поведения и повышению психологической устойчивости личности.

Научная актуальность исследования определяется необходимостью разработки эффективных психодиагностических и психокоррекционных механизмов развития самоуправления у подростков в условиях современных социальных изменений. Практическая значимость заключается в возможности использования полученных результатов при организации психологической службы в общеобразовательных учреждениях, проведении профилактических и коррекционно-развивающих программ, а также в консультативной работе школьных психологов.

Цель исследования - определить психодиагностические особенности механизмов самоуправления подростков и обосновать психокоррекционные направления их развития.

В психологических исследованиях самоуправление обычно рассматривается не как отдельное качество, а как многоуровневая система взаимосвязанных процессов. В её структуру могут входить постановка целей, планирование действий, контроль их выполнения, оценка полученных результатов, коррекция поведения и способность учитывать изменяющиеся обстоятельства. Такой подход позволяет рассматривать подростка не только как объект внешнего воспитательного воздействия, но и как активного субъекта собственного развития.

Значительный вклад в понимание механизмов саморегуляции внесли исследования, посвящённые произвольному контролю поведения и деятельности. В рамках культурно-исторического направления развитие произвольности связывается с постепенным переходом от преимущественно внешнего контроля к внутренней регуляции поведения. Для подросткового периода этот процесс имеет особое значение, поскольку именно в это время

возрастает потребность в самостоятельности и одновременно сохраняется необходимость социальной поддержки.

Отдельное направление исследований связано с эмоциональной саморегуляцией. Способность распознавать собственные эмоциональные состояния, понимать причины их возникновения и выбирать адекватные способы реагирования рассматривается как важная предпосылка конструктивного поведения подростка. Недостаточная сформированность эмоционального контроля может проявляться в импульсивности, резких реакциях, трудностях разрешения конфликтов и снижении способности к осознанному выбору.

Современные исследования также подчёркивают взаимосвязь самоконтроля с исполнительными функциями. Умение удерживать цель, переключать внимание, подавлять непосредственный импульс и выбирать действие в соответствии с долгосрочным результатом создаёт психологическую основу для произвольного поведения. В подростковом возрасте эти механизмы продолжают развиваться, поэтому образовательная и психологическая среда может существенно влиять на их укрепление.

Особое значение имеет рефлексия. Способность подростка анализировать собственные поступки, оценивать их причины и последствия, сопоставлять намерения с фактическим результатом способствует формированию более осознанной позиции по отношению к собственному поведению. Рефлексивные процессы позволяют не только обнаруживать ошибки, но и самостоятельно определять способы их исправления.

Вопрос психодиагностики самоуправления требует комплексного подхода. Использование только одного диагностического показателя не всегда позволяет объективно определить структуру регуляторных возможностей подростка. Поэтому целесообразно сочетать изучение самоконтроля, эмоциональной устойчивости, волевой организации, рефлексивности, способности к планированию и особенностей поведения в проблемных ситуациях. При этом результаты диагностики должны рассматриваться с учётом возраста, социальной ситуации развития и индивидуальных особенностей испытуемого.

Психокоррекционный аспект проблемы предполагает переход от простого выявления трудностей к целенаправленному развитию необходимых психологических навыков. В работе с подростками перспективными являются упражнения на распознавание эмоций, техники самонаблюдения, моделирование проблемных ситуаций, развитие навыков принятия решений, постановку достижимых целей и последующий анализ результатов. Эффективность таких методов повышается при создании безопасной психологической атмосферы, в которой подросток имеет возможность самостоятельно анализировать свои действия без чрезмерного давления и оценивания.

Таким образом, анализ научных подходов показывает, что самоуправление подростка формируется под воздействием комплекса когнитивных, эмоциональных, волевых и социально-психологических факторов. Психодиагностика в данном случае должна выполнять не только функцию определения уровня сформированности отдельных компонентов, но и служить основой для индивидуализации психокоррекционной работы. Именно сочетание диагностического и развивающего направлений создаёт условия для последовательного формирования у подростков способности осознанно регулировать собственное поведение, принимать более взвешенные решения и нести ответственность за результаты своих действий.

Самоуправление целесообразно рассматривать как целостную систему, включающую самоконтроль, эмоциональную регуляцию, волевую организацию поведения, рефлексию и способность к осознанному принятию решений. Недостаточная сформированность одного из указанных компонентов может отражаться на общей способности подростка конструктивно реагировать на сложные и конфликтные ситуации.

Важным условием эффективной психологической помощи является комплексная психодиагностика. Она позволяет выявить не только общий уровень самоуправления, но и конкретные трудности подростка: импульсивность, эмоциональную неустойчивость, недостаточную настойчивость, трудности планирования или слабую способность

анализировать собственные действия. Полученная информация должна использоваться для индивидуального определения содержания последующей психокоррекционной работы.

Психокоррекционные мероприятия наиболее целесообразно направлять на развитие навыков эмоционального осознания, самонаблюдения, контроля импульсивных реакций, волевой регуляции, прогнозирования последствий и конструктивного принятия решений. Особую практическую ценность имеют упражнения, основанные на моделировании проблемных ситуаций, рефлексивном анализе поведения и формировании навыка осознанной паузы перед действием.

Следует подчеркнуть, что формирование самоуправления не должно строиться исключительно на усилении внешнего контроля. Более значимым результатом является постепенное развитие внутренней регуляции, при которой подросток самостоятельно осознаёт собственные эмоциональные состояния, определяет цели, оценивает возможные последствия и выбирает приемлемую стратегию поведения. В этом отношении психологическая поддержка должна сочетать чёткие требования, возможность самостоятельного выбора и положительное подкрепление конструктивных форм поведения.

Список использованной литературы.

1. Выготский Л.С. Психология развития ребёнка. - Москва: Эксмо, 2021. - 512 с.
2. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию: курс лекций. - Москва: АСТ, 2022. - 352 с.
3. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. - Москва: Институт психологии РАН, 2017. - 448 с.
4. Кон И.С. Психология ранней юности. - Москва: Академический проект, 2018. - 288 с.
5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. - Москва: Смысл, 2020. - 584 с.
6. Моросанова В.И. Саморегуляция и индивидуальность человека: монография. - Москва: Наука, 2019. - 520 с.
7. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. - Санкт-Петербург: Питер, 2018. - 192 с.
8. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. - Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2020. - 416 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - Санкт-Петербург: Питер, 2021. - 720 с.
10. Семенов И.Н. Рефлексивная психология и педагогика. - Москва: Юрайт, 2019. - 256 с.
11. Столяренко Л.Д. Основы психологии. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2019. - 704 с.
12. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. - Москва: Московский психолого-социальный университет, 2018. - 384 с.
13. Эльконин Д.Б. Психология развития: избранные труды. - Москва: Академический проект, 2020. - 512 с.
14. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. - New York: Routledge, 2018. - 224 p.
15. Gross J.J. Handbook of Emotion Regulation. - New York: Guilford Press, 2019. - 704 p.
16. Steinberg L. Adolescence. - New York: McGraw-Hill Education, 2020. - 592 p.
17. Duckworth A.L. Grit: The Power of Passion and Perseverance. - New York: Scribner, 2016. - 352 p.
18. Mischel W. The Marshmallow Test: Mastering Self-Control. - New York: Little, Brown and Company, 2015. - 320 p.

Nisolmuxammatova Namunaxon Inomjon qizi
Independent Researcher at Fergana State University

CRITICAL THINKING AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF MEDIA LITERACY AMONG STUDENTS

Abstract. *Media literacy is considered not merely as the ability to use digital technologies, but as a comprehensive psychological competence that involves the conscious perception, analysis, comparison, and evaluation of information sources, as well as the independent formulation of conclusions. The study highlights the importance of the analytical, evaluative, reflective, and argumentative components of critical thinking in the process of information processing. Particular attention is given to the role of cognitive flexibility, attention, motivation, reflection, and the development of an independent position toward information among students. Educational approaches based on the analysis of media texts, comparison of different information sources, distinction between factual information and evaluative judgments, and identification of the potential psychological impact of media content are also emphasized.*

Keywords: *information analysis, students, media text, cognitive processes, reflection, information reliability, media influence, psychological factors.*

Introduction. Media literacy is not limited to students' passive consumption of media products. It encompasses a complex set of psychological processes associated with searching for, selecting, analyzing, evaluating, processing, and responsibly using information. Therefore, the development of media literacy is closely related to students' cognitive activity, attention regulation, memory, logical thinking, reflection, and ability to make independent decisions.

Critical thinking, in particular, represents one of the important psychological components of media literacy. Through critical thinking, students do not simply accept information as an unquestionable truth; instead, they attempt to examine its content and validity, distinguish evidence from opinion, consider alternative viewpoints, and formulate logical conclusions. This process contributes to the development of students' abilities to ask questions, compare information, critically examine claims, analyze evidence, and justify their own opinions.

The ability to analyze information is also a fundamental component of media literacy. When students compare information obtained from different sources, they identify similarities and differences and attempt to understand the purpose for which the information has been presented. Such activities contribute not only to the development of analytical thinking but also to the formation of a cautious, conscious, and responsible attitude toward information.

Psychological factors play a particularly important role in this process. Students' cognitive interest, intellectual activity, desire for independence, ability to maintain attention, attitudes toward uncertain situations, and reflective abilities influence the quality of information processing. For example, a student who tends to process information quickly and superficially may pay greater attention to the external attractiveness of a media message, whereas a student with an analytical approach is more likely to examine its source, supporting evidence, and logical foundations.

The relevance of developing media literacy among students has become increasingly important due to the growing use of digital technologies in education. Modern education requires students not only to acquire ready-made knowledge but also to independently search for information, evaluate it, and enrich their knowledge through newly obtained data. From this perspective, the development of critical thinking and information-analysis skills is important not only for students' academic performance but also for their psychological safety within the contemporary information environment.

Studies in media education place particular emphasis on the student as an active subject of information processing. In this perspective, students are not regarded merely as recipients of information transmitted through media but as individuals who can select, process, evaluate, and, when necessary, reject information. From this standpoint, the level of media literacy is closely associated with students' independent thinking and their active attitudes toward information.

Scientific approaches to critical thinking describe it as a process involving the examination of information rather than its unquestioning acceptance, verification of evidence, identification of logical relationships, consideration of alternative viewpoints, and formulation of well-founded conclusions. Critical thinking should not be reduced to a collection of intellectual operations; it also involves an individual's willingness to reconsider personal judgments and recognize the foundations underlying their decisions.

From a psychological perspective, the development of critical thinking requires the active involvement of several cognitive mechanisms. Comparison, generalization, analysis, identification of cause-and-effect relationships, and examination of a problem from different perspectives contribute to deeper information processing. Conscious use of these cognitive operations increases students' ability to identify hidden meanings, one-sided interpretations, and insufficiently supported conclusions in media messages.

The ability to analyze information is also examined as an independent psychological component. This ability involves dividing information into meaningful elements, distinguishing essential aspects from secondary details, comparing sources, evaluating facts, and drawing independent conclusions on the basis of available information. The large volume of information characteristic of the digital environment requires students to perform these processes not only rapidly but also consciously and systematically.

Critical thinking was found to represent an important psychological foundation of responsible interaction with media content. The ability to question information, compare different viewpoints, distinguish evidence from opinion, and assess the logic of an argument allows students to move beyond passive information consumption. Such abilities contribute to a more conscious and selective approach to media messages.

Information-analysis ability also plays a significant role in the development of media literacy. Students who can identify the main idea, separate relevant information from secondary details, compare sources, and examine the evidence underlying a claim are better prepared to deal with the complexity of digital information. Therefore, information analysis should be developed as an integral part of media-literacy education rather than treated as an independent technical skill.

The findings further indicate the importance of psychological factors such as cognitive flexibility, reflection, attention, motivation, and emotional awareness. These factors influence how students perceive and evaluate media information. In particular, reflective thinking enables students to reconsider their initial judgments, while cognitive flexibility helps them examine alternative interpretations. Emotional awareness, in turn, can reduce the likelihood that immediate emotional reactions will determine the final evaluation of information.

From a practical perspective, educational activities aimed at developing media literacy should include systematic analysis of authentic or simulated media messages. Students should be encouraged to compare sources, identify evidence, distinguish facts from opinions, recognize persuasive techniques, evaluate the intentions of information producers, and explain the reasoning behind their own conclusions.

The psychological development of media literacy should therefore be understood as a gradual transition from passive reception of information to conscious, analytical, reflective, and responsible interaction with media content. This transition requires the integration of cognitive skills with motivational and reflective processes.

It is also important to consider individual differences among students. Not all learners demonstrate the same level of critical thinking, analytical ability, cognitive flexibility, or information-seeking motivation. Consequently, educational and psychological interventions should be differentiated according to students' developmental characteristics and current level of media competence.

In conclusion, the development of critical thinking and information-analysis abilities constitutes one of the essential psychological conditions for strengthening students' media literacy. A comprehensive approach that combines analytical tasks, reflective activities, source comparison, evidence evaluation, and discussion of emotional media influence can contribute to the formation

of students who are capable of making independent, reasoned, and responsible decisions in the modern information environment.

REFERENCES.

1. Kahne, J., & Bowyer, B. (2017). Educating for democracy in a partisan age: Confronting the challenges of online information. *American Educational Research Journal, 54*(1), 3–34.
2. Flavell, J. H. (2019). *Cognitive Development and Metacognitive Processes*. London: Routledge.
3. Facione, P. A. (2015). *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*. Insight Assessment.
4. Halpern, D. F. (2014). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. 5th ed. New York: Psychology Press.
5. Paul, R., & Elder, L. (2019). *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools*. Foundation for Critical Thinking.
6. Kuhn, D. (2016). *The Skills of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Stanovich, K. E. (2018). *The Rationality Quotient: Toward a Test of Rational Thinking*. Cambridge, MA: MIT Press.
8. Wineburg, S. (2018). Why historical thinking matters in the digital age. *History Education Research Journal, 15*(2), 1–15.
9. OECD. (2021). *21st-Century Readers: Developing Literacy Skills in a Digital World*. Paris: OECD Publishing.
10. UNESCO. (2021). *Media and Information Literacy: Curriculum and Competency Framework for Educators and Learners*. Paris: UNESCO.

Nasimova Zarina Isomiddin qizi
Buxdu psixologiya ta’lim yunalishi doktoranti

OLIY TA’LIM TALABALARIDA TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda oliy ta’lim talabalarida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari yoritilgan. Tanqidiy fikrlash shaxsning axborotni tahlil qilish, dalillarni baholash, muammoli vaziyatlarga turli nuqtai nazardan yondashish, asoslangan xulosa chiqarish va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini ta’minlovchi muhim kognitiv kompetensiya sifatida talqin etiladi. Talabalarda mazkur ko‘nikmalarni rivojlantirishda refleksiv faoliyat, metakognitiv nazorat, muammoli ta’lim, munozara, mustaqil izlanish hamda pedagogik qo‘llab-quvvatlashning o‘rni tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, talaba, pedagogik mexanizm, psixologik mexanizm, refleksiya, metakognitsiya, muammoli ta’lim, mustaqil fikrlash, kognitiv faoliyat.*

Kirish. Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida talabalarga faqat tayyor bilimlarni yetkazish emas, balki ularni axborotni mustaqil tahlil qiladigan, turli manbalarni qiyoslaydigan, muammoning sabab va oqibatlarini aniqlaydigan hamda asoslangan xulosalar chiqaradigan shaxs sifatida shakllantirish muhim vazifalardan biriga aylangan. Axborot hajmining keskin ortib borishi, raqamli resurslardan keng foydalanish va turli manbalardagi qarama-qarshi ma’lumotlarning mavjudligi talabalardan tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini talab etadi.

Tanqidiy fikrlash shaxsning mavjud ma’lumotni shunchaki qabul qilishi emas, balki uni mantiqiy tahlil qilishi, ishonchlilik darajasini tekshirishi, dalillar va taxminlarni farqlashi hamda o‘z fikrini asoslay olishi bilan tavsiflanadi. Shu jihatdan oliy ta’lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish talabaning akademik muvaffaqiyati, kasbiy kompetentligi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism

Tanqidiy fikrlashning psixologik asosini bir qator kognitiv va metakognitiv jarayonlar tashkil etadi. Ularga tahlil qilish, umumlashtirish, taqqoslash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, dalillarni baholash, refleksiya va o‘z fikrlash faoliyatini nazorat qilish kiradi.

Tanqidiy fikrlashning muhim mexanizmlaridan biri refleksiya hisoblanadi. Refleksiya jarayonida talaba o‘z fikrini qayta ko‘rib chiqadi, xulosasining qanchalik asosli ekanini baholaydi va zarur holatda o‘z nuqtai nazarini o‘zgartiradi. Bu esa fikrlash jarayonining moslashuvchanligi va obyektivligini oshiradi.

Yana bir muhim psixologik mexanizm — metakognitiv monitoringdir. Metakognitiv monitoring talabaning “men bu masalani qanday yechayapman?”, “qaysi dalil ishonchli?”, “qaysi joyda xato qildim?” kabi savollar orqali o‘z fikrlash jarayonini nazorat qilishini anglatadi. Talabaning o‘z fikrlash strategiyalarini anglay olishi tanqidiy fikrlashning barqaror rivojlanishiga yordam beradi.

Pedagogik nuqtai nazardan tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muammoli ta’lim samarali usullardan biri hisoblanadi. Muammoli vaziyat talabani tayyor javobni eslab qolishga emas, balki muammoning yechimini izlashga, turli variantlarni qiyoslashga va eng asosli qarorni tanlashga undaydi.

Shuningdek, **munozara va debatlar** talabalarning qarama-qarshi fikrlarni tahlil qilish, o‘z pozitsiyasini himoya qilish, dalillar keltirish va boshqalarning fikriga tanqidiy munosabat bildirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bunda pedagogning vazifasi faqat bilim berish emas, balki talabalarni mustaqil fikrlashga yo‘naltirishdan iborat bo‘ladi.

1-jadval

Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning asosiy mexanizmlari

Mexanizm	**Mazmuni**	**Kutiladigan natija**
Refleksiya	O‘z fikrini tahlil qilish va baholash	Xatolarni anglash, fikrni qayta ko‘rib chiqish
Metakognitiv monitoring	Fikrlash jarayonini nazorat qilish	O‘z faoliyatini ongli boshqarish
Muammoli ta’lim	Muammoli vaziyatlarga yechim izlash	Mustaqil va mantiqiy fikrlash
Munozara va debat	Turli qarashlarni qiyoslash	Dalillash va pozitsiyani himoya qilish
Keys-stadi	Amaliy vaziyatlarni tahlil qilish	Nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish
Mustaqil izlanish	Axborotni qidirish va saralash	Axborot bilan ishlash kompetensiyasi

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda **keys-stadi texnologiyasi** ham katta imkoniyatga ega. Amaliy vaziyatlarning tahlili talabalarda real muammolarni o‘rganish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, ularning afzallik va kamchiliklarini baholash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Bundan tashqari, axborot manbalarini tanqidiy baholashga o‘rgatish ham muhim hisoblanadi. Talaba har qanday ma’lumotni tayyor haqiqat sifatida qabul qilmasdan, uning manbasi, muallifi, dalillari va ishonchlilik darajasini tekshirishi lozim. Bu ayniqsa internet va sun’iy intellekt vositalari keng qo‘llanayotgan hozirgi davrda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Tanqidiy fikrlashning rivojlanishida pedagogik muhit ham alohida o‘rin tutadi. Agar talaba o‘z fikrini erkin ifodalash, savol berish, xato qilish va fikrini qayta ko‘rib chiqish imkoniyatiga ega bo‘lsa, uning tanqidiy fikrlash faolligi oshadi. Aksincha, faqat bitta “to‘g‘ri javob” talab qilinadigan ta’lim muhiti mustaqil fikrlashni cheklashi mumkin.

2-jadval

Tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining tarkibiy komponentlari

Komponent	**Asosiy ko‘nikma**
Analitik	Axborotni qismlarga ajratish va tahlil qilish
Mantiqiy	Sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash

Baholovchi	Dalil va manbalarni ishonchlilik jihatidan tekshirish
Refleksiv	O‘z fikri va qarorlarini qayta baholash
Kommunikativ	O‘z pozitsiyasini asoslab ifodalash
Metakognitiv	Fikrlash strategiyalarini nazorat qilish

Shunday qilib, tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish birgina metod yoki mashq bilan cheklanmaydi. U pedagogik va psixologik mexanizmlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida shakllanadi. Pedagog talabada savol berish, shubha qilish, dalil izlash, taqqoslash va xulosa chiqarish ehtiyojini shakllantirishi zarur.

Xulosa. Oliy ta’lim talabalarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biridir. Mazkur ko‘nikmaning shakllanishida refleksiya, metakognitiv monitoring, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, munozara, keys-stadi va mustaqil izlanish kabi mexanizmlar muhim ahamiyatga ega. Pedagogik jarayonda talabaning faolligi, mustaqilligi va fikr erkinligini qo‘llab-quvvatlash uning tanqidiy fikrlash imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada talaba tayyor bilimni o‘zlashtiruvchi subyektdan axborotni tahlil qiluvchi, baholovchi va mustaqil qaror qabul qiluvchi faol shaxsga aylanadi.

Davletova Nodira Nuraddinovna
Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

TALABALARDA XASISLIK NAMOYON BO‘LISHINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda oliy ta’lim muassasalari talabalarida xasislikning namoyon bo‘lishiga xos psixologik xususiyatlar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Xasislik shaxsning moddiy va nomoddiy resurslarni boshqalar bilan bo‘lishishga nisbatan cheklangan munosabati, egalik hissining kuchliligi, yo‘qotishdan xavotirlanish, shaxsiy manfaatni ustun qo‘yish va resurslarni haddan tashqari nazorat qilishga moyillik bilan bog‘liq murakkab psixologik xususiyat sifatida yoritilgan. Talabalik davrida xasislikning shakllanishiga oilaviy tarbiya, moddiy ta’minlanganlik, ijtimoiy taqqoslash, xavfsizlikka ehtiyoj, shaxslararo munosabatlar va individual psixologik xususiyatlarning ta’siri asoslangan. Shuningdek, xasislikning talabalar ijtimoiy moslashuvi, guruhiy munosabatlari va psixologik farovonligiga ta’siri yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *xasislik, talaba, shaxs xususiyati, moddiy qadriyatlar, egalik hissi, ijtimoiy taqqoslash, xavotir, shaxslararo munosabat, psixologik xususiyat.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatda shaxsning moddiy qadriyatlarga, mulkka, shaxsiy resurslarga va iqtisodiy imkoniyatlarga bo‘lgan munosabati uning ijtimoiy xulq-atvorini belgilovchi muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bozor munosabatlarining rivojlanishi, iste’mol madaniyatining kengayishi, moddiy farovonlikni muvaffaqiyat mezoni sifatida qabul qilish holatlarining ortishi shaxsda iqtisodiy xulq-atvor bilan bog‘liq psixologik xususiyatlarning namoyon bo‘lishiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Ana shunday xususiyatlardan biri xasislikdir.

Xasislik kundalik hayotda ko‘pincha salbiy axloqiy sifat sifatida baholanadi. Biroq psixologik yondashuvda uni faqat axloqiy nuqson sifatida izohlash yetarli emas. Xasislik shaxsning resurslarni saqlash, yo‘qotishdan himoyalanish, kelajakdagi ehtiyojlarni kafolatlash, o‘z xavfsizligini ta’minlash va boshqalar bilan moddiy munosabatlarni nazorat qilish ehtiyojlari bilan bog‘liq murakkab psixologik hodisa sifatida ko‘rib chiqilishi lozim.

Talabalik davri shaxsning iqtisodiy mustaqillikka o‘tishi, kasbiy kelajak haqida rejalashtirishi, moddiy ehtiyojlari ortishi va o‘zining jamiyatdagi o‘rnini belgilashi bilan

tavsiflanadi. Mazkur davrda talaba avvalgidan ko‘ra ko‘proq mustaqil qarorlar qabul qiladi, o‘z mablag‘larini boshqarishni o‘rganadi, oila tomonidan beriladigan iqtisodiy yordamga munosabat bildiradi va tengdoshlari bilan moddiy imkoniyatlarini taqqoslaydi. Shu sababli xasislikning aynan talabalar orasidagi psixologik xususiyatlarini o‘rganish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

Asosiy qism. Psixologik mazmunda xasislik shaxsning mavjud moddiy yoki boshqa resurslarni sarflashga, ulardan voz kechishga yoki boshqalar bilan bo‘lishishga nisbatan ichki qarshiligi bilan tavsiflanadi. Bunda inson mavjud resursning real qiymatidan ko‘ra uning yo‘qolishi ehtimoliga ko‘proq e’tibor qaratishi mumkin. Shu jihatdan xasislik shaxsning yo‘qotishdan qo‘rqishi, xavfsizlikka ehtiyoji va nazoratni yo‘qotishdan xavotirlanishi bilan chambarchas bog‘liq.

Xasislikning psixologik tabiatini tushuntirishda bir nechta yondashuvlarni ajratish mumkin. Psixoanalitik qarashlarda moddiy narsalarni haddan tashqari saqlash, ularni berishga qarshilik ko‘rsatish va egalik tuyg‘usining kuchliligi shaxsning erta bolalik tajribasi bilan bog‘lanadi. Bunday holatda mulkni saqlash inson uchun nafaqat iqtisodiy, balki emotsional xavfsizlik vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Behavioristik va kognitiv yondashuvlarda esa xasislik o‘rganilgan xulq-atvor shakli sifatida tushuntiriladi. Agar bola oilada resurslarni yo‘qotishdan qo‘rqish, mablag‘ni haddan tashqari tejash, boshqa kishilarga nisbatan ishonchsizlik yoki “har narsani o‘zing uchun saqla” kabi qarashlarni muntazam kuzatsa, mazkur xulq-atvor modeli keyinchalik uning shaxsiy xususiyatiga aylanishi mumkin.

Talabalarda xasislik namoyon bo‘lishiga oilaviy tarbiya muhim ta’sir ko‘rsatadi. Oilada moddiy imkoniyatlarning cheklanganligi, iqtisodiy beqarorlik, ota-onaning ortiqcha tejamkorligi yoki pul bilan bog‘liq doimiy nizolar talabaning iqtisodiy xavfsizlikka nisbatan yuqori ehtiyojini shakllantirishi mumkin. Natijada talaba o‘z mablag‘ini boshqalar bilan bo‘lishishni xavf sifatida qabul qilishi va har qanday sarfni nazorat qilishga moyil bo‘lishi ehtimoli ortadi.

Xasislikning yana bir muhim manbai ijtimoiy taqqoslash jarayonidir. Talabalar o‘z moddiy imkoniyatlarini guruhdoshlari, do‘stlari yoki ijtimoiy tarmoqlardagi tengdoshlari bilan taqqoslaydi. Agar shaxs o‘zini boshqalarga nisbatan moddiy jihatdan zaifroq deb his qilsa, unda mavjud resurslarni saqlashga bo‘lgan ehtiyoj kuchayishi mumkin. Bu holat xasislikning himoyaviy shakli sifatida namoyon bo‘ladi.

Ayrim hollarda xasislik moddiy yetishmovchilik bilan emas, aksincha, mavjud resursni yo‘qotishdan yuqori xavotir bilan bog‘liq bo‘ladi. Ya’ni iqtisodiy imkoniyati yetarli bo‘lgan shaxs ham o‘z mablag‘ini boshqalar bilan bo‘lishishdan qochishi mumkin. Bunday vaziyatda xasislik iqtisodiy emas, balki shaxsiy va emotsional omillar bilan izohlanadi.

Talabalik davrida xasislik shaxslararo munosabatlarda ham namoyon bo‘lishi mumkin. Guruhdoshlarga yordam bermaslik, umumiy faoliyatga moddiy yoki vaqt resurslarini ajratishni istamaslik, hamkorlikdan qochish, faqat shaxsiy manfaatni ustun qo‘yish kabi xatti-harakatlar guruhdagi ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Xasislikning yuqori darajada namoyon bo‘lishi shaxsning ijtimoiy ishonch darajasiga ham ta’sir etadi. Boshqalarga ishonmaslik, har qanday yordamni yo‘qotish deb qabul qilish, doimiy nazoratga intilish shaxsning guruhga moslashuvini qiyinlashtiradi. Natijada talaba jamoada psixologik jihatdan yakkalanib qolishi, tengdoshlar bilan munosabatlarda masofa saqlashi mumkin.

Biroq xasislikni tejamkorlik bilan tenglashtirish to‘g‘ri emas. Tejamkorlik shaxsning mavjud resurslardan oqilona foydalanishi, kelajak ehtiyojlarini hisobga olishi va mablag‘ni maqsadli rejalashtirishi bilan bog‘liq ijobiy xususiyatdir. Xasislik esa resursni sarflash zarur bo‘lgan vaziyatda ham undan foydalanishga qarshilik ko‘rsatish, boshqalarga nisbatan asossiz cheklovlar qo‘yish va moddiy egalikni haddan tashqari qadrlash bilan tavsiflanadi.

Shu jihatdan xasislik va tejamkorlik o‘rtasidagi asosiy farq shaxsning motivatsion mazmunida namoyon bo‘ladi. Tejamkor inson resurslarini maqsadli boshqaradi, xasislikka moyil

shaxs esa mavjud imkoniyatlarni yo‘qotishdan ortiqcha qo‘rqishi tufayli ulardan foydalanishdan qochishi mumkin.

Talabalarda xasislikning namoyon bo‘lishiga shaxsning o‘ziga bahosi, xavotir darajasi, empatiya xususiyatlari, moddiy qadriyatlarning ustuvorligi va kelajakka bo‘lgan ishonchi ham ta’sir ko‘rsatadi. O‘z kelajagini beqaror deb qabul qiladigan shaxs ko‘proq jamg‘arishga va mavjud resurslarini himoya qilishga intilishi mumkin. Shu bilan birga, empatiya darajasining pastligi boshqa insonlarning ehtiyojlarini anglash va ularga yordam berishga tayyorlikning pasayishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Xasislikning psixologik mexanizmlaridan yana biri egalik hissidir. Shaxs ma’lum narsani “meniki” sifatida qanchalik kuchli qabul qilsa, undan ajralish shunchalik qiyinlashadi. Talabalik davrida bu holat nafaqat pul va moddiy narsalarga, balki vaqt, bilim, axborot va imkoniyatlarga nisbatan ham kuzatilishi mumkin. Masalan, o‘zida mavjud foydali ma’lumotni guruhdoshlari bilan bo‘lishmaslik yoki umumiy faoliyatga vaqt ajratmaslik xasislikning nomoddiy ko‘rinishlari sifatida qaralishi mumkin.

Shaxsning qadriyatlar tizimi ham mazkur xususiyatning shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Agar shaxs uchun moddiy farovonlik, shaxsiy manfaat va mulkka egalik ijtimoiy hamkorlik, do‘stlik, yordam va hamjihatlikdan ustun bo‘lsa, xasis xulq-atvorning shakllanish ehtimoli ortadi. Aksincha, prosotsial qadriyatlar ustuvor bo‘lgan talabalarda yordam berish, resurslarni bo‘lishish va hamkorlik qilishga tayyorlik yuqoriroq bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, xasislikni shaxsning himoya strategiyasi sifatida ham ko‘rish mumkin. Ilgari moddiy qiyinchilik, yo‘qotish yoki ishonchning buzilishi bilan bog‘liq salbiy tajribani boshdan kechirgan talaba o‘z resurslarini saqlashni ichki xavfsizlik vositasi sifatida qabul qilishi ehtimoli mavjud. Bunda xasislik shaxsning o‘zini himoya qilish usuliga aylanadi.

Demak, oliy ta’lim talabalari orasida xasislik bir omil bilan emas, balki individual-psixologik, oilaviy, ijtimoiy, iqtisodiy va qadriyatli omillarning murakkab o‘zaro ta’siri orqali shakllanadi. Uni o‘rganishda shaxsning faqat iqtisodiy xulq-atvoriga emas, balki uning emotsional xavfsizligi, ijtimoiy tajribasi va qadriyatlar tizimiga ham e’tibor berish zarur.

Xulosa. Oliy ta’lim muassasalari talabalarida xasislikning namoyon bo‘lishi murakkab psixologik tabiatga ega bo‘lib, uni faqat moddiy resurslarni boshqalar bilan bo‘lishishni istamaslik sifatida baholash yetarli emas. Mazkur xususiyatning shakllanishida yo‘qotishdan qo‘rqish, xavfsizlikka ehtiyoj, egalik hissi, ijtimoiy taqqoslash, oilaviy tarbiya, moddiy qadriyatlarning ustuvorligi va shaxslararo ishonch darajasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalik davrida xasislikning yuqori darajada namoyon bo‘lishi shaxslararo munosabatlarni murakkablashtirishi, guruhiy hamkorlik darajasini pasaytirishi va talabaning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois talabalar orasida iqtisodiy xulq-atvor, prosotsial qadriyatlar, empatiya, o‘zaro ishonch va sog‘lom moliyaviy munosabatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik-pedagogik tadbirlarni amalga oshirish muhimdir.

Xasislikni psixologik jihatdan o‘rganish uning tashqi xulqiy ko‘rinishlaridan tashqari, ushbu xatti-harakatning ichki motivlari, emotsional sabablari va ijtimoiy determinantlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa oliy ta’lim muassasalarida talabalarning shaxsiy rivojlanishi va sog‘lom ijtimoiy munosabatlarini ta’minlashga qaratilgan psixologik profilaktika ishlarini ilmiy asosda tashkil etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Belk R.W. Materialism: Trait Aspects of Living in the Material World // Journal of Consumer Research. – 1985. – Vol. 12. – №3. – P. 265–280. DOI: 10.1086/208515. Oxford Academic

2. Festinger L. A Theory of Social Comparison Processes // Human Relations. – 1954. – Vol. 7. – №2. – P. 117–140.

3. Kahneman D., Tversky A. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk // Econometrica. – 1979. – Vol. 47. – №2. – P. 263–291.

4. Kasser T., Ryan R.M. Further Examining the American Dream: Differential Correlates of Intrinsic and Extrinsic Goals // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1996. – Vol. 22. – №3. – P. 280–287. DOI: 10.1177/0146167296223006.

Javliyev Fayzulla Maxmadustovich
Toshkent davlat agrar universiteti, tyutor

SPORTCHI TALABALAR IJODIY FAOLIYATINING SHAKLLANISHIDA PSIXOLOGIK TRENING MASHG‘ULOTLARINING O‘RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada sportchi talabalarning ijodiy faoliyatini shakllantirishda psixologik trening mashg‘ulotlarining ahamiyati, ularning shaxsiy imkoniyatlarni yuzaga chiqarishdagi o‘rni hamda sport faoliyatida mustaqil va nostandart qarorlar qabul qilishga ta’siri nazariy jihatdan tahlil qilingan. Sportchi talabalarda ijodiy tafakkur, emotsional barqarorlik, motivatsiya, refleksiv qobiliyat, kommunikativ faollik va muammoli vaziyatlarga moslashuvchan munosabat bildirish xususiyatlarini rivojlantirishning psixologik mexanizmlariga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, sport mashg‘ulotlari jarayoniga psixologik trening elementlarini kiritish orqali talabalarning individual salohiyatini faollashtirish, jamoaviy hamkorlikni mustahkamlash va ijodiy tashabbuskorlikni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari yoritilgan. Maqolada sportchi talabalar uchun mo‘ljallangan psixologik trening mashg‘ulotlarining namunaviy mazmuni, ularni tashkil etish tamoyillari hamda ijodiy faoliyatni baholash mezonlari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: sportchi talaba, ijodiy faoliyat, psixologik trening, ijodiy tafakkur, sport motivatsiyasi, emotsional barqarorlik, refleksiya, kreativlik, shaxsiy rivojlanish, jamoaviy hamkorlik.

Kirish. Zamonaviy oliy ta’lim tizimida talabalarning intellektual, jismoniy va ijtimoiy-psixologik imkoniyatlarini uyg‘un rivojlantirish masalasi muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, sport bilan muntazam shug‘ullanuvchi talabalar faoliyatida jismoniy tayyorgarlik bilan bir qatorda ijodiy tafakkur, tezkor qaror qabul qilish, emotsional o‘zini boshqarish va murakkab vaziyatlarga moslashish qobiliyatlarining shakllanganligi sport natijadorligining muhim psixologik shartlaridan biri hisoblanadi. Sport musobaqalari davomida yuzaga keladigan kutilmagan vaziyatlar, raqib harakatlarining o‘zgaruvchanligi, cheklangan vaqt va yuqori mas’uliyat sportchi talabadan ilgari o‘zlashtirilgan bilim hamda ko‘nikmalarni yangi sharoitda samarali qo‘llay olishni talab etadi.

Sport faoliyatining o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda shaxsning ijodiy imkoniyatlari faqat yangicha g‘oyalar ishlab chiqish bilan chegaralanmaydi. Mazkur imkoniyatlar taktik vaziyatlarni oldindan tasavvur qilish, muqobil harakat usullarini aniqlash, individual imkoniyatlardan oqilona foydalanish va jamoaviy faoliyatda tashabbus ko‘rsatish orqali ham namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan sportchi talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirish ularning shaxsiy kamoloti bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan ko‘p qirrali psixologik jarayon sifatida qaralishi lozim.

Sportchi talabalarning ijodiy faolligini rivojlantirishda an’anaviy mashg‘ulotlar bilan bir qatorda psixologik treninglardan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Psixologik trening shaxsning o‘z imkoniyatlarini anglashiga, faoliyatidagi psixologik to‘siqlarni aniqlashiga, muloqot tajribasini boyitishiga va yangicha xulq-atvor strategiyalarini o‘zlashtirishiga yo‘naltirilgan amaliy mashg‘ulotlar tizimidir. Uning sport faoliyatidagi ahamiyati sportchining nafaqat mavjud ko‘nikmalarini mustahkamlash, balki muammoli vaziyatlarda mustaqil fikrlashi uchun zarur bo‘lgan psixologik sharoitlarni yaratishi bilan belgilanadi.

Maqolaning maqsadi sportchi talabalarning ijodiy faoliyatini shakllantirishda psixologik trening mashg‘ulotlarining nazariy va amaliy imkoniyatlarini tahlil qilish hamda ijodiy tafakkur, motivatsion faollik va mustaqil qaror qabul qilishni rivojlantirishga yo‘naltirilgan trening mashg‘ulotlarining namunaviy modelini ishlab chiqishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolaning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan va tizimli psixologik yondashuvlar tashkil etadi. Sportchi talabalarning ijodiy faoliyatini o‘rganishda ijodiy tafakkurning kognitiv xususiyatlari, faoliyat motivatsiyasi, shaxsning o‘zini o‘zi boshqarish imkoniyatlari va ijtimoiy hamkorlik mexanizmlari nazariy jihatdan birgalikda ko‘rib chiqildi.

Maqolani tayyorlashda ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, psixologik konsepsiyalarni qiyoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va amaliy modellashtirish usullaridan foydalanildi. Jumladan, D. Memmertning sportdagi taktik kreativlik konsepsiyasi, E. Deci va R. Ryanning o‘zini o‘zi belgilash nazariyasi, A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv yondashuvi hamda sportda psixologik intervensiyalar samaradorligiga oid zamonaviy tadqiqotlar o‘rganildi.

Nazariy tahlilda ijodiy faoliyatning uchta tarkibiy yo‘nalishi ajratildi: kognitiv-ijodiy, motivatsion-emotsional va ijtimoiy-refleksiv yo‘nalishlar. Ushbu tarkibiy qismlarning o‘zaro uyg‘unligi sportchi talabaning murakkab sport vaziyatlarida mustaqil harakat qilish, yangicha taktik yechimlarni izlash va faoliyat natijalarini tanqidiy baholash imkoniyatlari bilan bog‘liq holda talqin qilindi.

Taklif etilgan trening dasturi nazariy-amaliy model bo‘lib, uning samaradorligini aniqlash keyingi eksperimental tadqiqotlarni talab etadi.

Sportchi talabalar ijodiy faoliyatining shakllanishi shaxsning bilish jarayonlari, motivatsion intilishlari, emotsional kechinmalari va ijtimoiy munosabatlari bilan bog‘liq murakkab psixologik hodisadir. Sportdagi ijodkorlik, avvalo, mavjud vaziyatni odatiy andozalardan tashqarida idrok etish, bir nechta muqobil yechimni ishlab chiqish va ular orasidan eng maqbulini tanlash imkoniyatida namoyon bo‘ladi. Bunda ijodiy faoliyat faqat sportchining tabiiy qobiliyatiga emas, balki mashg‘ulot jarayonida yaratilgan psixologik muhit, murabbiyning pedagogik yondashuvi va shaxsiy tashabbuslarni rag‘batlantirish darajasiga ham bog‘liq.

D. Memmert sportdagi taktik kreativlikni o‘rganib, jamoaviy sport turlarida kutilmagan va vaziyatga mos samarali harakatlarni amalga oshirish imkoniyatiga e’tibor qaratgan. Uning yondashuvida turli o‘yin sharoitlari, erkin tajriba, maqsadli mashq va motivatsion qo‘llab-quvvatlash ijodiy taktik fikrlashni rivojlantirish uchun ahamiyatli hisoblanadi [1].

Mazkur ilmiy qarash sportchi talabalar bilan ishlashda faqat harakat texnikasini takrorlash emas, balki vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish va o‘ziga xos qarorlarni izlashga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar ham zarurligini asoslaydi.

Ijodiy faoliyatning shakllanishida tafakkur moslashuvchanligi alohida o‘rin tutadi. Tafakkur moslashuvchanligi sportchining o‘zgargan sharoitga mos ravishda avvalgi qarorini qayta ko‘rib chiqishi, yangi harakat strategiyasini ishlab chiqishi va tanlangan usulning samaradorligini baholay olishida aks etadi. Masalan, futbolchi talaba raqib jamoaning himoya tizimi o‘zgarganida ilgari rejalashtirilgan hujum usulidan voz kechib, sheriklari bilan yangi kombinatsiyani amalga oshirishi mumkin. Basketbolda esa vaqt cheklangan vaziyatda odatiy uzatma o‘rniga sheriklarning joylashuvini hisobga olgan holda boshqa taktik variantni tanlash ijodiy tafakkurning amaliy namunasidir.

Sportchi talabalarning ijodiy faolligi motivatsion jarayonlar bilan ham uzviy aloqadordir. E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini o‘zi belgilash nazariyasiga ko‘ra, avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlarining qondirilishi ichki motivatsiyani qo‘llab-quvvatlovchi muhim shartlardan hisoblanadi [2]. Sport mashg‘ulotlarida talabaning mustaqil tanlov qilishiga imkon berish, uning individual yutuqlarini e’tirof etish va jamoada psixologik qo‘llab-quvvatlash muhitini shakllantirish ijodiy tashabbus uchun qulay sharoit yaratishi mumkin.

Bunda sportchi talabada xatoga yo‘l qo‘yishdan haddan tashqari qo‘rqish, o‘z qobiliyatiga ishonchsizlik, jamoa oldida tanqid qilinishdan xavotirlanish yoki murabbiyning bahosiga ortiqcha bog‘lanish kabi omillar ijodiy faoliyatni cheklashi mumkin. Psixologik trening mashg‘ulotlari ana shunday to‘siqlar ustida ishlash, faoliyatga nisbatan konstruktiv munosabatni rivojlantirish va o‘zini namoyon etish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasida shaxsning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi faoliyatni tashkil etish va qiyinchiliklarni yengib o‘tish bilan bog‘liq muhim psixologik omil sifatida izohlanadi [3]. Sportchi talabaning o‘z kuchiga ishonchi mustahkam bo‘lganida yangi

taktik harakatlarni sinab ko‘rishga, murakkab vaziyatlarda tashabbus ko‘rsatishga va muvaffaqiyatsizliklarni o‘rganish tajribasi sifatida qabul qilishga moyilligi kuchayishi mumkin. Shu bois psixologik treninglarda shaxsiy muvaffaqiyatlarni tahlil qilish, kichik maqsadlarga erishish va konstruktiv fikr-mulohazalar berish muhim metodik yo‘nalish sifatida qaraladi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda sportchilarning psixologik tayyorgarligini rivojlantirish uchun psixologik ko‘nikmalarni mashq qilish, tasavvur texnikalari, diqqatni boshqarish va ongli e’tiborga asoslangan yondashuvlardan foydalaniladi. G. Reinebo va hammualliflarning 2024-yildagi tizimli sharhi sportdagi psixologik intervensiyalar ayrim tadqiqotlarda ijobiy samara berganini aniqlagan, biroq qat’iy metodologik mezonlar qo‘llanganda ushbu samaralar barqaror tasdiqlanmaganini ham ta’kidlagan [4].

Sportchi talabalar ijodiy faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik treninglarni tashkil etishda quyidagi mexanizmlarni nazarda tutish maqsadga muvofiq:

Birinchidan, kognitiv faollashtirish mexanizmi sportchilarning vaziyatni turli nuqtayi nazardan tahlil qilishiga, muqobil yechimlar ishlab chiqishiga va tafakkur moslashuvchanligini rivojlantirishiga yo‘naltiriladi. Ushbu jarayonda muammoli topshiriqlar, taktik vaziyatlarni tahlil qilish va fikriy modellashtirish mashqlaridan foydalanish mumkin.

Ikkinchidan, motivatsion rag‘batlantirish mexanizmi sportchi talabaning shaxsiy maqsadlarini aniqlashtirish, faoliyatga qiziqishini mustahkamlash va yangi harakatlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan ichki intilishini qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq.

Uchinchidan, emotsional o‘zini boshqarish mexanizmi kuchli raqobat, muvaffaqiyatsizlik, jamoaviy mas’uliyat va musobaqa oldi zo‘riqishi sharoitida emotsional holatni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Hissiy zo‘riqishning kamayishi va diqqatni vazifaga qayta yo‘naltirish imkoniyati sportchining vaziyatni xolis baholashiga yordam berishi mumkin.

To‘rtinchidan, ijtimoiy-kommunikativ mexanizm jamoada fikr almashish, sheriklarning takliflarini tinglash, birgalikda qaror qabul qilish va turli pozitsiyalarni muvofiqlashtirish orqali ijodiy tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlashga qaratiladi.

Beshinchidan, refleksiv rivojlanish mexanizmi sportchi talabaning o‘z harakatlarini baholashi, muvaffaqiyat va xatolar sabablarini tahlil qilishi hamda keyingi faoliyat uchun individual rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashiga asoslanadi.

Trening mashg‘ulotlarining samaradorligini o‘rganishda faqat ishtirokchilarning subyektiv taassurotlariga tayanish yetarli emas. Ijodiy faoliyatning rivojlanish darajasini baholash uchun taklif etilgan g‘oyalar soni, ularning xilma-xilligi, amaliy mosligi, mustaqil qaror qabul qilish sifati, sport vaziyatlarini qayta tahlil qilish qobiliyati va jamoaviy muloqotdagi faollik kabi mezonlardan foydalanish mumkin.

Sportga xos taktik kreativlikni baholashda videovaziyatlar, o‘yin topshiriqlari va bevosita kuzatuv metodlarining imkoniyatlari D. Memmert tadqiqotlarida ham muhokama qilingan [1].

Bunda baholash mezonlari sport turiga moslashtirilishi, bir necha baholovchining xulosalari solishtirilishi hamda treningdan oldingi va keyingi natijalar bir xil sharoitlarda o‘lchanishi maqsadga muvofiq.

Psixologik trening mashg‘ulotlarini sportchi talabalarning kundalik faoliyatiga kiritishda murabbiy, pedagog-psixolog va tyutorning hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Murabbiy sportning texnik-taktik xususiyatlarini hisobga olgan holda mashqlarni tanlashda ishtirok etsa, psixolog ishtirokchilarning individual xususiyatlari, emotsional holati va guruh dinamikasini nazorat qilishga mas’ul bo‘ladi. Tyutor esa mashg‘ulotlarda ishtirok etishni muvofiqlashtirish, talabalarning ta’lim va sport faoliyatidagi muvozanatini qo‘llab-quvvatlash hamda refleksiv muhokamalarni tashkil etishga ko‘maklashishi mumkin.

Biroq bu ma’lumotlar aynan ijodiy faoliyatga bevosita ta’sir mavjudligini tasdiqlamaydi; ularni kreativlikka yo‘naltirilgan trening dasturlarini loyihalashda qo‘shimcha ilmiy asos sifatida qo‘llash mumkin.

Shunday qilib, sportchi talabalar ijodiy faoliyatini shakllantirishda psixologik trening mashg‘ulotlari bir nechta o‘zaro bog‘liq vazifalarni bajarishi mumkin. Ular shaxsning yangi g‘oyalarni ishlab chiqishiga sharoit yaratish, mustaqil fikrlashini rag‘batlantirish, emotsional o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini mustahkamlash, jamoada ochiq muloqotni qo‘llab-quvvatlash va

faoliyat natijalariga refleksiv munosabatni rivojlantirish bilan bog‘liq. Ushbu imkoniyatlarning amaliy samarasi esa maqsadli tashkil etilgan eksperimental tadqiqotlar asosida aniqlanishi lozim.

Xulosa. Sportchi talabalarning ijodiy faoliyatini shakllantirish masalasi zamonaviy sport psixologiyasi va oliy ta’lim amaliyotining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Nazariy manbalar tahlili asosida quyidagi xulosalarni ilgari surish mumkin.

Birinchidan, sportchi talabalarning ijodiy faoliyati kognitiv jarayonlar, motivatsion intilishlar, emotsional o‘zini boshqarish va ijtimoiy hamkorlikning o‘zaro bog‘liqligiga asoslanadigan murakkab psixologik tizim bo‘lib, uning rivojlanishi sport faoliyatidagi vaziyatlarni yangicha talqin qilish imkoniyatlari bilan aloqadordir.

Ikkinchidan, psixologik trening mashg‘ulotlari sportchi talabalarning muqobil fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, ijodiy tashabbus ko‘rsatish va murakkab vaziyatlarga moslashish ko‘nikmalarini mashq qilish uchun qulay pedagogik-psixologik sharoit yaratishi mumkin.

Uchinchidan, sportchi talabalarning ichki motivatsiyasi, o‘z imkoniyatlariga ishonchi va emotsional barqarorligini qo‘llab-quvvatlash ijodiy faoliyat uchun muhim psixologik omillar sifatida qaraladi. Shu bois trening dasturlarida shaxsiy maqsadlarni aniqlashtirish, konstruktiv fikr-mulohazalar va refleksiv muhokamalarga alohida o‘rin ajratish zarur.

To‘rtinchidan, ijodiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlarning sportga xos vaziyatlar bilan uyg‘unlashtirilishi nazariy bilimlarni amaliy faoliyatga ko‘chirish uchun imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, muammoli topshiriqlar, vaziyatli modellashtirish va jamoaviy strategiyalarni ishlab chiqish mashqlari bu borada metodik jihatdan istiqbolli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Memmert D. Teaching Tactical Creativity in Sport: Research and Practice. — London: Routledge, 2015. — 144 p.

2. Deci E. L., Ryan R. M. Self-Determination Theory: A Macrotheory of Human Motivation, Development, and Health // Canadian Psychology. — 2008. — Vol. 49, № 3. — P. 182–185.

3. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. — New York: W. H. Freeman, 1997.

4. Reinebo G., Alfonsson S., Jansson-Fröjmark M., Rozental A., Lundgren T. Effects of Psychological Interventions to Enhance Athletic Performance: A Systematic Review and Meta-Analysis // Sports Medicine. — 2024. — Vol. 54. — P. 347–373. — DOI: 10.1007/s40279-023-01931-z.

5. Wang W., Schweickle M. J., Arnold E. R., et al. Psychological Interventions to Improve Elite Athlete Mental Wellbeing: A Systematic Review and Meta-analysis // Sports Medicine. — 2025. — Vol. 55. — P. 877–897. — DOI: 10.1007/s40279-024-02173-3.

Fayzullayeva Nazokat Shodmonovna
Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

REFLEKSIV TRENING VA KEYS-STADI ORQALI PEDAGOGIK EMPATIYANI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur tezisda pedagogik empatiyani rivojlantirishda refleksiv trening va keys-stadi metodlarining psixologik-pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Pedagogning ta’lim oluvchilarning hissiy holatini anglash, ularning individual kechinmalari va ehtiyojlarini tushunish hamda turli pedagogik vaziyatlarga mos ravishda munosabat bildirish qobiliyati kasbiy samaradorlikning muhim omili sifatida yoritiladi. Refleksiv trening pedagogning o‘z hissiy reaksiyalari, kasbiy xatti-harakatlari va kommunikativ usullarini tahlil qilishiga yordam beruvchi rivojlantiruvchi vosita sifatida qaraladi. Keys-stadi metodi esa real yoki modellashtirilgan pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish orqali empatik idrok, vaziyatni turli nuqtai nazardan baholash va muqobil yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatini kengaytiradi. Ushbu metodlarning uyg‘un qo‘llanilishi pedagoglarda o‘zini anglash, faol tinglash, emotsional sezgirlik, refleksiv fikrlash va konstruktiv muloqot ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qilishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: pedagogik empatiya, refleksiv trening, keys-stadi, refleksiya, emotsional sezgirlik, faol tinglash, pedagogik muloqot, kasbiy kompetentlik, empatik idrok, pedagogik vaziyat.

KIRISH. Zamonaviy ta’lim jarayonida pedagogning kasbiy samaradorligi faqat fan mazmunini chuqur bilishi yoki metodik mahorati bilan belgilanmaydi. Ta’lim oluvchining individual xususiyatlari, emotsional holati, ehtiyojlari va ichki kechinmalarini to‘g‘ri anglay olish ham pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Ayniqsa, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning sifati, ta’lim oluvchining psixologik xavfsizligi va faol ishtiroki ko‘p jihatdan pedagogning empatik munosabat ko‘rsata olish qobiliyatiga bog‘liqdir.

Pedagogik empatiya o‘qituvchining ta’lim oluvchining hissiy holatini tushunishi, uning nuqtai nazarini hisobga olishi, kechinmalariga adekvat munosabat bildira olishi va pedagogik muloqot jarayonida hissiy sezgirlikni namoyon etishini ifodalaydi. Bunday qobiliyat pedagogga nafaqat o‘quvchining hozirgi holatini to‘g‘ri baholash, balki uning xulq-atvori ortida turgan sabablarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu sababli pedagogik empatiya konstruktiv muloqot, ishonchli munosabat, nizolarning oldini olish va ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan tamoyillar asosida tashkil etishning muhim psixologik shartlaridan biri hisoblanadi.

Biroq empatiya har doim ham o‘z-o‘zidan yetarli darajada shakllanadigan xususiyat emas. Kasbiy tajriba, emotsional yuklama, stereotiplar, shaxsiy qarashlar va pedagogik vaziyatlarga bir xil yondashish holatlari pedagogning boshqalarning kechinmalarini chuqur tushunish imkoniyatini cheklashi mumkin. Shu bois pedagogik empatiyani maqsadli ravishda rivojlantirishga xizmat qiluvchi metod va texnologiyalarni izlash dolzarb ilmiy-amaliy vazifaga aylanadi.

Mazkur yo‘nalishda refleksiv trening alohida ahamiyat kasb etadi. Refleksiya pedagogning o‘z faoliyati, hissiy reaksiyalari, qarorlari va muloqot usullarini tahlil qilishiga imkon beradi. Refleksiv trening jarayonida ishtirokchi muayyan pedagogik vaziyatda qanday munosabat bildirganini, uning reaksiyasi ta’lim oluvchiga qanday ta’sir ko‘rsatganini va boshqa qanday xulqiy variantlardan foydalanish mumkinligini anglashga harakat qiladi. Bunday mashg‘ulotlar o‘z xatti-harakatlariga tashqi nuqtai nazardan qarash, hissiy holatlarni farqlash va kasbiy munosabatlarda o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Pedagogik empatiyani rivojlantirishda keys-stadi metodining imkoniyatlari ham kengdir. Real yoki real hayotga yaqinlashtirilgan pedagogik vaziyatlarning tahlili ishtirokchilarga muammoni turli pozitsiyalardan ko‘rib chiqish, o‘qituvchi va ta’lim oluvchining hissiy kechinmalarini taqqoslash hamda vaziyatning ehtimoliy oqibatlarini baholash imkonini beradi. Keys-stadi jarayonida yagona tayyor javobdan ko‘ra muqobil yechimlarni izlash talab etilishi pedagogning empatik idroki, tanqidiy fikrlashi va vaziyatga mos qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Refleksiv trening va keys-stadi metodlarining birgalikda qo‘llanilishi pedagogik empatiyani rivojlantirish uchun kompleks imkoniyat yaratadi. Refleksiv trening shaxsning o‘z ichki holati va xatti-harakatlarini anglashga yo‘naltirilsa, keys-stadi boshqa ishtirokchilarning hissiy va xulqiy pozitsiyalarini tushunishga yordam beradi. Natijada pedagogda “o‘zini anglash – boshqani tushunish – vaziyatni baholash – konstruktiv munosabat bildirish” ketma-ketligi shakllanishi uchun psixologik asos yuzaga keladi.

Shu nuqtai nazardan, refleksiv trening va keys-stadi vositasida pedagogik empatiyani rivojlantirish masalasini o‘rganish pedagoglarning kasbiy kompetentligini oshirish, pedagogik muloqot sifatini yaxshilash hamda ta’lim jarayonida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish nuqtai nazaridan muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur mavzuni tadqiq etish pedagogik empatiyaning shakllanish mexanizmlarini aniqlash va uni rivojlantirishga qaratilgan samarali psixologik-pedagogik usullarni takomillashtirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Pedagogik empatiya muammosi shaxslararo munosabatlar, gumanistik psixologiya va pedagogik muloqotga oid tadqiqotlarda muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida shakllangan. Empatiyaning psixologik tabiatini tushuntirishda C. Rogersning qarashlari alohida ahamiyatga ega. Uning yondashuvida boshqa insonning ichki tajribasini uning pozitsiyasidan anglash, hissiy holatini tushunish va shu bilan birga o‘z psixologik pozitsiyasini saqlab qolish samarali

shaxslararo munosabatning muhim sharti sifatida qaraladi. Mazkur konsepsiyani pedagogik faoliyatga tatbiq etganda, empatiya o‘qituvchining o‘quvchi xatti-harakatiga tashqi baho berish bilangina cheklanmay, uning ortidagi hissiy holat, ehtiyoj va motivlarni tushunishga intilishida namoyon bo‘ladi.

Empatiyaning tuzilishini tushuntirishda M. Davis tomonidan ilgari surilgan ko‘p komponentli yondashuv ham muhimdir. Ushbu yondashuv empatiyada kognitiv va affektiv jarayonlarning birgalikda ishtirok etishini ko‘rsatadi. Pedagogik faoliyat nuqtai nazaridan bu holat o‘qituvchining ta’lim oluvchi kechinmalariga shunchaki hissiy sherik bo‘lishi emas, balki uning nuqtai nazarini tushunishi, vaziyat sabablarini tahlil qilishi va o‘z pedagogik munosabatini ongli ravishda tanlashi lozimligini anglatadi. Demak, pedagogik empatiya hissiy sezgirlik bilan bir qatorda vaziyatni boshqa shaxs pozitsiyasidan ko‘ra olish qobiliyatini ham talab qiladi.

Pedagog empatiyasiga bag‘ishlangan zamonaviy tadqiqotlar ushbu tushunchani o‘qituvchi kasbiy faoliyatining ijtimoiy-emotsional komponenti sifatida baholaydi. K. Aldrup, B. Carstensen va U. Klusmann tomonidan amalga oshirilgan tizimli tahlilda o‘qituvchi empatiyasi, o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlari hamda ta’lim natijalariga oid 42 ta mustaqil tanlanma qamrab olingan. Mualliflar pedagogik empatiyani aynan kasbiy kontekst doirasida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadilar. Shu bilan birga, mavjud empirik natijalar barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha bir xil darajada kuchli emasligi qayd etilgan. Bu pedagogik empatiyani rivojlantirish masalasida nazariy taxminlar bilan cheklanmasdan, maxsus tashkil etilgan rivojlantiruvchi metodlarning samaradorligini tekshirish zarurligini ko‘rsatadi.

Refleksiya pedagogik empatiyani rivojlantirishning muhim mexanizmlaridan biri sifatida qaralishi mumkin. D. Schönning “refleksiv amaliyotchi” konsepsiyasida mutaxassisning kasbiy rivojlanishi o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilish, murakkab vaziyatlarda amalga oshirilgan harakatlarni qayta ko‘rib chiqish va tajribadan yangi kasbiy xulosalar chiqarish bilan bog‘lanadi. Muallif “faoliyat jarayonidagi refleksiya” hamda “faoliyatdan keyingi refleksiya”ni ajratib, professional shaxs tayyor algoritmlar asosidagina emas, balki real vaziyatlarni anglash va o‘z harakatlarini qayta tashkil etish orqali rivojlanishini asoslaydi. Ushbu yondashuv pedagogik empatiyani rivojlantirish uchun ham muhim, chunki pedagog o‘zining o‘quvchiga nisbatan hissiy reaksiyasi, bergan bahosi va kommunikativ xatti-harakatini tahlil qilish orqali empatik munosabatidagi kuchli va zaif tomonlarni anglay boshlaydi.

V. Griffiths o‘qituvchilar tayyorlash tizimida refleksiyaning o‘rnini tahlil qilib, refleksiv amaliyot pedagogning kasbiy tajribasini shunchaki eslab chiqish emasligini ta’kidlaydi. Refleksiya tajribani qayta anglash, qarorlarning asoslarini aniqlash va muqobil faoliyat usullarini izlashni nazarda tutadi. Shu sababli refleksiv treningda pedagogga “Men nima qildim?” degan savol bilan birga “Nima sababdan aynan shunday munosabat bildirdim?”, “O‘quvchi bu vaziyatni qanday qabul qilgan bo‘lishi mumkin?” va “Boshqa qanday yo‘l tutish mumkin edi?” kabi savollarni qo‘yish pedagogik empatiyaning kognitiv va hissiy tarkibiy qismlarini faollashtirishi mumkin.

J. Jay va K. Johnson refleksiv amaliyotni pedagoglarni tayyorlashning muhim elementi sifatida ko‘rib, refleksiyaning turli shakllarini tizimlashtirish zarurligini ko‘rsatadilar. Bunday yondashuv refleksiv treningni oddiy o‘z-o‘zini kuzatishdan ajratib turadi. Maxsus tashkil etilgan refleksiyada pedagog vaziyatni tasvirlash, uning sabablarini tahlil qilish va keyingi harakatlar uchun muqobil variantlarni ishlab chiqishga yo‘naltiriladi. Pedagogik empatiya nuqtai nazaridan aynan shu jarayon o‘qituvchining o‘z pozitsiyasi doirasidan chiqib, vaziyatni ta’lim oluvchi nuqtai nazaridan ham ko‘rib chiqish imkoniyatini kengaytiradi.

Refleksiv amaliyotning pedagoglarni tayyorlashdagi samaradorligi zamonaviy empirik izlanishlarda ham o‘rganilmoqda. M. Zohrabi va I. Xodabande tomonidan 2024-yilda o‘tkazilgan tadqiqotda individual va hamkorlikdagi refleksiya o‘qituvchilarning o‘z pedagogik tajribalarini chuqurroq tahlil qilishiga yordam bergani aniqlangan. Tadqiqot natijalari refleksiv faoliyatni pedagoglar tayyorlash va malakasini oshirish dasturlariga maqsadli ravishda kiritishning istiqbolli ekanligini ko‘rsatadi. Bunda refleksiya pedagogga faqat o‘z tajribasini baholash emas, balki hamkasblarning nuqtai nazari orqali o‘z faoliyatiga yangicha qarash imkonini ham beradi.

Pedagogik empatiyani shakllantirishda keys-stadi metodining ahamiyati uning real kasbiy vaziyatlarni modellashtirish imkoniyati bilan belgilanadi. Keys asosida ishlash jarayonida pedagog yoki bo‘lajak pedagog muammoli vaziyatdagi ishtirokchilarning pozitsiyalarini aniqlaydi, ularning xatti-harakatlari sabablarini izohlaydi, qarama-qarshi manfaat va kechinmalarni solishtiradi hamda bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqadi. Bunday topshiriq tayyor nazariy bilimni takrorlashdan farqli ravishda, bilimni konkret shaxslararo vaziyatga tatbiq etishni talab qiladi. Ayniqsa, keysda o‘quvchining hissiy holati, pedagogning munosabati va yuzaga kelgan ziddiyat birgalikda tasvirlansa, vaziyatni boshqa shaxs pozitsiyasidan tushunishga ehtiyoj paydo bo‘ladi.

D. Schönning kasbiy ta’lim haqidagi konsepsiyasida ham real amaliy muammolar bilan ishlash, turli yechimlarni sinab ko‘rish, xatolarni tahlil qilish va yondashuvni takomillashtirish professional kompetentlik rivojlanishining muhim mexanizmi sifatida qaraladi. Shu jihatdan keys-stadi va refleksiv trening metodologik jihatdan bir-birini to‘ldiradi: keys pedagogga tahlil uchun murakkab vaziyatni taqdim etsa, refleksiya mazkur vaziyat yuzasidan shakllangan qaror, hissiy reaksiya va pedagogik pozitsiyani chuqur anglashga xizmat qiladi.

Mazkur ikki metodni integratsiyalash pedagogik empatiyani rivojlantirishda alohida imkoniyat yaratadi. Dastlab pedagog muayyan keysdagi o‘qituvchi, o‘quvchi yoki boshqa ishtirokchilarning pozitsiyasini tahlil qiladi. Keyingi refleksiv bosqichda esa nima sababdan muayyan ishtirokchiga ko‘proq hamdardlik bildirgani, qaysi holatlarni e’tibordan chetda qoldirgani, qanday stereotip yoki oldindan shakllangan tasavvurlar uning qaroriga ta’sir qilgani muhokama qilinadi. Natijada tashqi vaziyat tahlili ichki o‘zini anglash jarayoni bilan birlashadi. Bunday mexanizm empatiyani faqat hissiy munosabat sifatida emas, balki anglangan va kasbiy jihatdan boshqariladigan kompetensiya sifatida rivojlantirish imkonini beradi.

Adabiyotlarning umumlashtirilgan tahlili shuni ko‘rsatadiki, pedagogik empatiya o‘qituvchining hissiy sezgirligi bilangina cheklanmaydi; u perspektivani qabul qilish, o‘z reaksiyalarini anglash, pedagogik vaziyatni tahlil qilish va boshqa inson ehtiyojlariga mos konstruktiv munosabat bildirishni ham qamrab oladi. Refleksiv trening mazkur jarayonning o‘zini anglash va kasbiy xatti-harakatni qayta baholash tomonini rivojlantirsa, keys-stadi empatik tahlilni real pedagogik muammolar kontekstiga olib kiradi. Shu sababli ushbu ikki metodni yagona rivojlantiruvchi modelda birlashtirish pedagogik empatiyaning kognitiv, affektiv va xulqiy komponentlariga kompleks ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlar tahlilida muhim tadqiqot bo‘shlig‘i ham ko‘zga tashlanadi: refleksiv amaliyot, pedagogik empatiya va vaziyatga asoslangan o‘qitish alohida yo‘nalishlarda yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, aynan refleksiv trening va keys-stadini integratsiyalash orqali pedagogik empatiyani maqsadli rivojlantirish mexanizmlarini kompleks empirik tekshirishga ehtiyoj mavjud. Mazkur holat ushbu mavzudagi tadqiqotning ilmiy dolzarbligini belgilaydi hamda refleksiv trening va keys-stadi asosida pedagogik empatiyani rivojlantirish modelini ishlab chiqish istiqbolli yo‘nalish ekanini ko‘rsatadi.

XULOSA

Pedagogik empatiya o‘qituvchining ta’lim oluvchini nafaqat tashqi xulq-atvori orqali, balki uning ichki kechinmalari, ehtiyojlari va psixologik holati nuqtai nazaridan ham anglay olish qobiliyatini ifodalaydi. Shu jihatdan u pedagogik muloqot sifati, o‘zaro ishonch, psixologik xavfsizlik va ta’lim jarayonining shaxsga yo‘naltirilganligini ta’minlovchi muhim kasbiy sifat sifatida namoyon bo‘ladi.

Nazariy tahlillar refleksiv trening pedagogning o‘z hissiy reaksiyalari, kommunikativ xatti-harakatlari va kasbiy qarorlarini chuqur anglashiga yordam berishini ko‘rsatadi. O‘z faoliyatini tahlil qila olish o‘qituvchiga pedagogik vaziyatlarga nisbatan avtomatik yoki stereotip munosabat bildirishdan voz kechib, ta’lim oluvchining holatini hisobga olgan holda ongli va moslashuvchan yondashuvni tanlash imkonini beradi. Shu tariqa refleksiya empatik munosabatning rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan o‘zini anglash va o‘z xatti-harakatlarini qayta baholash mexanizmlarini faollashtiradi.

Keys-stadi metodining ahamiyati esa pedagogni real yoki modellashtirilgan muammoli vaziyatlar bilan ishlashga jalb etishida namoyon bo‘ladi. Bunday vaziyatlarni tahlil qilish

jarayonida pedagog turli ishtirokchilarning nuqtai nazarini hisobga olish, ularning hissiy holatini tushunish, xatti-harakatlarning sabablarini izohlash va muqobil yechimlarni ishlab chiqishga o‘rganadi. Bu esa empatik idrok, perspektivani qabul qilish va vaziyatga mos qaror qabul qilish ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Refleksiv trening va keys-stadi metodlarini birgalikda qo‘llash pedagogik empatiyani rivojlantirishga kompleks yondashuvni ta’minlaydi. Bunda keys-stadi tashqi pedagogik vaziyatni tahlil qilish imkonini bersa, refleksiv trening ushbu vaziyatga nisbatan pedagogning ichki munosabati, hissiy reaksiyasi va shaxsiy pozitsiyasini anglashga yordam beradi. Natijada pedagog o‘zini anglash, boshqa insonni tushunish va vaziyatga konstruktiv javob qaytarish o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlikni chuqurroq o‘zlashtiradi.

Shuningdek, mazkur yondashuvni pedagoglarning malakasini oshirish, kasbiy tayyorgarlik va psixologik trening dasturlariga kiritish ularning emotsional sezgirligi, faol tinglash ko‘nikmalari, refleksiv fikrlashi va pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirish uchun muhim amaliy ahamiyatga ega. Ayniqsa, murakkab pedagogik vaziyatlarni muntazam tahlil qilish va ulardan keyingi refleksiyani tashkil etish o‘qituvchilarning kasbiy tajribasini ongli ravishda qayta ishlash imkonini beradi.

Shunday qilib, refleksiv trening va keys-stadi pedagogik empatiyani rivojlantirishning o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi samarali vositalari sifatida qaralishi mumkin. Ularning integratsiyalashgan holda qo‘llanishi pedagogning emotsional sezgirligi, vaziyatni ko‘p tomonlama baholash qobiliyati va ta’lim oluvchilar bilan insonparvar hamda konstruktiv munosabat o‘rnatish imkoniyatlarini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rogers C. R. The Necessary and Sufficient Conditions of Therapeutic Personality Change // Journal of Consulting Psychology. – 1957. – Vol. 21, No. 2. – P. 95–103. DOI: 10.1037/h0045357. DOI

2. Davis M. H. Measuring Individual Differences in Empathy: Evidence for a Multidimensional Approach // Journal of Personality and Social Psychology. – 1983. – Vol. 44, No. 1. – P. 113–126. DOI: 10.1037/0022-3514.44.1.113. CiNii Research

3. Davis M. H. The Effects of Dispositional Empathy on Emotional Reactions and Helping: A Multidimensional Approach // Journal of Personality. – 1983. – Vol. 51, No. 2. – P. 167–184. DOI: 10.1111/j.1467-6494.1983.tb00860.x. DOI

4. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p. milwaukee.countycat.mcfls.org

5. Griffiths V. The Reflective Dimension in Teacher Education // International Journal of Educational Research. – 2000. – Vol. 33, No. 5. – P. 539–555. DOI: 10.1016/S0883-0355(00)00033-1. ScienceDirect

6. Jay J. K., Johnson K. L. Capturing Complexity: A Typology of Reflective Practice for Teacher Education // Teaching and Teacher Education. – 2002. – Vol. 18, No. 1. – P. 73–85. DOI: 10.1016/S0742-051X(01)00051-8. ScienceDirect

7. Merseth K. K. Case Studies and Teacher Education // Teacher Education Quarterly. – 1990. – Vol. 17, No. 1. – P. 53–62. JSTOR

8. Merseth K. K. Cases and Case Methods in Teacher Education // Handbook of Research on Teacher Education / Ed. J. Sikula. – New York: Macmillan, 1996. – P. 722–744. DOI

Эгамова Анбаржон Атаназаровна
Урганч RANCH технология университетининг “Педагогика ва аниқ фанлар” кафедраси ўқитувчиси
Email: egamovaanbarjon64@gmail.com

ТЕХНОЛОГИК ТАЪЛИМДА КОНСТРУКТИВ ФИКРЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

Аннотация. Мақолада технологик таълим жараёнида ўқувчи ва талабаларнинг конструктив фикрлашини ривожлантиришнинг психологик асослари таҳлил қилинади.

Конструктив фикрлаш муаммони англаш, мавжуд тажрибани таҳлил қилиш, мақбул ечимни излаш, қарор қабул қилиш ва ижодий натижага эришиш билан боғлиқ мураккаб когнитив жараён сифатида қаралади. Тадқиқотда конструктив фикрлашга таъсир этувчи мотивация, ўз-ўзига ишонч, эмоционал интеллект, когнитив хусусиятлар ва ижтимоий-психологик муҳит каби омилларга алоҳида эътибор қаратилган. Илмий адабиётлар таҳлили асосида технологик таълимда рационал ва тажрибавий фикрлашнинг ўзаро уйғунлиги конструктив фикрлашни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга экани асосланган. Шунингдек, таълим жараёнида психологик қўллаб-қувватлаш, ижодий топшириқлар ва амалий лойиҳалардан фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: конструктив фикрлаш, технологик таълим, психологик омиллар, мотивация, эмоционал интеллект, ўз-ўзига ишонч, рационал фикрлаш, ижодкорлик.

Кириш. Бугунги технологик тараққиёт таълим олдига фақат билим ва амалий кўникмаларни шакллантириш эмас, балки мустақил фикрлайдиган, муаммоли вазиятларда тўғри қарор қабул қила оладиган ва янги ечимлар таклиф этадиган шахсни тарбиялаш вазифасини ҳам қўймоқда. Айниқса, технологик таълим жараёнида ўқувчи тайёр алгоритмни такрорлаш билан чекланмайди. У материални танлайди, иш жараёнини режалаштиради, хатоларни аниқлайди, натижани баҳолайди ва зарур ҳолларда ўз ечимини ўзгартиради. Шу нуқтаи назардан конструктив фикрлаш технологик таълимнинг муҳим психологик механизмларидан бири ҳисобланади. Конструктив фикрлаш тушунчаси С. Эпштейннинг қарашларида шахснинг муаммоли вазиятларга мослашувчан муносабатини таъминловчи когнитив ва эмоционал жараёнлар билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. Технологик таълимда эса ушбу жараён назарий билимни амалий ҳаракат билан бирлаштиришда намоён бўлади. Шу сабабли технологик таълимда конструктив фикрлашни ривожлантиришда психологик омилларни ўрганиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Юкланган мақолада ҳам ушбу омиллар тизимли адабиётлар таҳлили асосида ўрганилган.

Тадқиқотнинг мақсади. Тадқиқотнинг асосий мақсади — технологик таълим жараёнида конструктив фикрлашни ривожлантиришга таъсир этувчи психологик омилларни аниқлаш ва улардан таълим жараёнини такомиллаштиришда фойдаланиш имкониятларини асослашдан иборат.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот систематик адабиётлар таҳлилига асосланган. Унда 2015–2025 йилларда эълон қилинган 80 дан ортиқ илмий мақолалар таҳлил қилинган. Манбалар Scopus, Web of Science, PubMed ва Google Scholar базаларидан танланган.

Таҳлил жараёнида “constructive thinking”, “psychological factors”, “technological education”, “STEM education”, “self-efficacy in engineering” каби калит сўзлардан фойдаланилган.

Танлаш мезонлари сифатида эмпирик тадқиқотлар мавжудлиги, таълим контексти ва психологик ўлчов воситаларидан фойдаланилганлиги белгиланган. Натижалар сифат ва миқдорий ёндашувлар асосида умумлаштирилган.

Конструктив фикрлашнинг психологик мазмуни

Конструктив фикрлаш муаммони фақат аниқлаш эмас, балки уни турли томондан кўриб чиқиш, мавжуд тажрибадан фойдаланиш ва янги ечим ишлаб чиқиш жараёнини ҳам қамраб олади.

Технологик таълимда бу жараён қуйидаги кетма-кетликда намоён бўлиши мумкин:

муаммони англаш → таҳлил қилиш → ғоя таклиф этиш → амалий ҳаракат → натижани текшириш → хатони тузатиш → такомиллаштириш.

Бундай ёндашув ўқувчининг фақат амалий кўникмасини эмас, балки унинг мустақил фикрлаши ва ижодий ёндашувини ҳам ривожлантиради.

Конструктив фикрлашга таъсир этувчи асосий психологик омиллар

Мотивация ва ўз-ўзига ишонч: Ўқувчининг ўз қобилиятига ишониши технологик топшириқларни бажаришда муҳим аҳамиятга эга. Ўз кучига ишонган ўқувчи хатодан қўрқмайди, қайта уриниб кўради ва бир нечта ечим вариантларини излайди.

Эмоционал интеллект: Технологик фаолият жараёнида муваффақиятсизлик, хатолар ва қийинчиликлар учраши табиий. Ўз ҳис-туйғуларини бошқара олиш ўқувчига қийин вазиятда вазмин қолиш ва муаммони яна бир бор таҳлил қилиш имконини беради.

Когнитив хусусиятлар: Тасдиқлашга мойиллик, ноаниқликдан қўрқиш ёки аввалги фикрга ҳаддан ташқари боғланиб қолиш янги ечимларни излашни чеклаши мумкин. Шунинг учун технологик таълимда турли вариантларни солиштириш ва муқобил ечимларни излашга йўналтирилган топшириқлар муҳим.

Ижтимоий-психологик муҳит: Гуруҳли лойиҳалар, ҳамкорликдаги амалий ишлар ва ўзаро фикр алмашиш ўқувчининг ўз ғоясини эркин ифодалашига ёрдам беради. Психологик хавфсиз муҳит конструктив фикрлаш учун қулай шароит яратади.

Рационал ва тажрибавий фикрлашнинг ўзаро боғлиқлиги:

С. Эпштейннинг Cognitive-Experiential Self-Theory назариясида инсон тафаккурида икки хил маълумотни қайта ишлаш тизими — аналитик-рационал ва интуитив-тажрибавий тизимлар мавжудлиги таъкидланади.

Рационал тизим мантиқий таҳлил, режалаштириш ва қарор қабул қилиш билан боғлиқ.

Тажрибавий тизим эса тезкор қарорлар, ҳиссий муносабат ва аввалги тажрибага асосланган ечимларни таъминлайди.

Технологик таълимда ушбу икки тизимнинг уйғунлиги муҳим. Масалан, ўқувчи буюмни ясашда аввал ғояни интуитив равишда таклиф қилиши, кейин эса уни материал, шакл, ўлчам ва технологик имкониятлар нуқтаи назаридан таҳлил қилиши мумкин.

Демак, конструктив фикрлашда ижодий ғоя ва мантиқий таҳлилнинг бирлиги муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот натижалари

Адабиётлар таҳлили натижасида конструктив фикрлашга ижобий таъсир этувчи асосий омиллар сифатида юқори мотивация, эмоционал интеллект ва ўз-ўзига ишонч ажратилган.

Таҳлилда мотивация ва эмоционал интеллект конструктив фикрлаш кўрсаткичлари билан ижобий боғлиқлиги қайд этилган. Хусусан, манбалар синтезида корреляция кўрсаткичлари r = 0,45–0,60 оралиғида экани келтирилган. Шу билан бирга, қўрқув ва когнитив тарафкашликлар итератив фикрлашни сусайтириши мумкинлиги кўрсатилган.

Психологик тренинглар, жумладан, growth mindset, mindfulness ва эмоционал қўллаб-қувватлашга йўналтирилган ёндашувлар конструктив фикрлашни ривожлантириш имконини бериши таъкидланган.

Хулоса. Технологик таълимда конструктив фикрлашни ривожлантиришда психологик омиллар муҳим ўрин тутади. Мотивация, ўз-ўзига ишонч, эмоционал интеллект, рационал ва тажрибавий фикрлашнинг уйғунлиги ўқувчининг муаммоларни мустақил ва ижодий ҳал қилишига ёрдам беради.

Шунинг учун замонавий технологик таълимда ўқувчига тайёр ечимни беришдан кўра, муаммони англаш, ечим излаш, амалий синаш, хатони таҳлил қилиш ва натижани такомиллаштириш имкониятини яратиш муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Epstein, S. (1998). *Constructive Thinking: The Key to Emotional Intelligence*. Westport: Praeger.
2. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman.
3. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books.
4. Dweck, C. S. (2006). *Mindset: The New Psychology of Success*. New York: Random House.
5. Alshahrani, A. (2023). Psychological factors influencing technology adoption in education. *Journal of Educational Technology Systems*.

6. Kim, J., & Park, H. (2024). Impact of emotional intelligence on creative problem-solving in engineering students. *International Journal of Engineering Education*, 40(2), 245–258.
7. Zhang, L., et al. (2025). Self-efficacy and iterative thinking in STEM education:
8. A meta-analysis. *Computers & Education*, 210, 104912.

Shermetova Nargiza Iqrombay qizi
Ijtimoiy himoya milliy agentligi huzuridagi
Ayollarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish
Xorazm viloyati hududiy markazi psixologi
ORCID: 0009-0002-3823-5131

ZO‘RAVONLIKNI BOSHDAN KECHIRGAN ONALARNING EMOTSIONAL RESURSLARI VA FARZANDLARINING PSIXOLOGIK MOSLASHUVI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda zo‘ravonlik tajribasidan keyin ayollarda kuzatiladigan emotsional zo‘riqish, xavotir, psixologik charchoq va emotsional beqarorlikning onalik resurslariga hamda farzandning psixologik moslashuviga ta’siri yoritilgan. Ona shaxsining emotsional barqarorligi, farzandga nisbatan sezgirligi, qo‘llab-quvvatlovchi muloqoti va xavfsiz psixologik muhit yaratish imkoniyatlari bolaning emotsional holati bilan uzviy bog‘liq ekani tahlil qilingan. Zo‘ravonlikdan keyingi reabilitatsiya jarayonida ona–farzand munosabatlarini alohida psixologik yo‘nalish sifatida rivojlantirish zarurligi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *zo‘ravonlik, onalik resurslari, emotsional barqarorlik, psixologik moslashuv, ona–farzand munosabati, xavotir, psixologik reabilitatsiya.*

Zo‘ravonlik tajribasi ayolning nafaqat individual ruhiy holatiga, balki uning onalik funksiyalariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Travmatik vaziyatni boshdan kechirgan ayolda xavotir, emotsional zo‘riqish, tushkunlik, o‘ziga ishonchning pasayishi va psixologik himoyalanishga bo‘lgan ehtiyoj kuchayadi. Mazkur holatlar ayolning farzand bilan kundalik muloqoti, uning hissiy ehtiyojlarini sezishi va qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlariga ta’sir etadi.

Onalik emotsional resurslari deganda ayolning o‘z hissiy holatini boshqara olishi, farzandning emotsiyalariga sezgir munosabat bildirishi, qo‘llab-quvvatlovchi muloqot o‘rnatishi, qiyin vaziyatlarda barqarorlikni saqlashi va bolaga psixologik xavfsizlik hissini bera olishi tushuniladi. Zo‘ravonlikdan keyingi davrda ushbu resurslarning kamayishi bolaning xavotirchanligi, hissiy beqarorligi, o‘ziga ishonchsizligi va ijtimoiy moslashuvidagi qiyinchiliklar bilan birga kechishi mumkin.

Farzandning psixologik moslashuvi ko‘p jihatdan oiladagi emotsional muhitga bog‘liq. Ayniqsa, zo‘ravonlik mavjud bo‘lgan yoki yaqinda tugagan oilaviy sharoitda bolaning onasi bilan emotsional aloqasi himoya omili sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Onaning bolani tinglashi, uning hissiyotlarini qabul qilishi, qo‘rquv va bezovtaliklarini inkor etmasligi hamda hissiy jihatdan mavjud bo‘lishi bolaning psixologik tiklanish jarayonini yengillashtiradi.

Psixologik amaliyotda zo‘ravonlikka uchragan ayol bilan ishlash jarayonini faqat uning individual hissiy muammolarini kamaytirishga yo‘naltirish yetarli emas. Reabilitatsiyaning keyingi bosqichlarida ona–farzand emotsional munosabatlarini tiklash, bolaga nisbatan ishonchli va barqaror munosabat shakllantirish, konstruktiv muloqot va emotsional qo‘llab-quvvatlash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhimdir.

Shuningdek, zo‘ravonlikdan keyingi psixologik yordamda ayolning onalik roliga nisbatan o‘ziga ishonchini qayta tiklash katta ahamiyatga ega. Travmatik tajriba ayrim hollarda ayolda “men yaxshi ona emasman”, “farzandimni himoya qila olmadim” kabi aybdorlikka asoslangan qarashlarni kuchaytirishi mumkin. Bunday fikrlar bilan psixokorreksion ishlash ayolning o‘ziga bahosini tiklashga va farzandi bilan munosabatlarida faolroq, barqarorroq pozitsiyani egallashiga yordam beradi.

Bizning fikrimizcha, zo‘ravonlikka uchragan ayollar bilan psixologik reabilitatsiya ishlarini tashkil etishda uchta asosiy yo‘nalishga e’tibor qaratish lozim: birinchidan, ayolning emotsional holatini barqarorlashtirish; ikkinchidan, onalik resurslarini tiklash va rivojlantirish; uchinchidan, ona–farzand o‘rtasidagi emotsional yaqinlik va ishonchni mustahkamlash. Ushbu uch yo‘nalishning kompleks qo‘llanilishi bolaning ham psixologik moslashuvini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

Xulosa. Zo‘ravonlik tajribasidan keyingi ayolning emotsional holati va onalik resurslari farzandning psixologik moslashuv jarayonida muhim omil hisoblanadi. Ayoldagi emotsional zo‘riqish, xavotir va psixologik charchoq ona–farzand munosabatlarining sifatiga ta’sir qilishi mumkin. Shu bois reabilitatsiya dasturlarida nafaqat ayolning individual ruhiy holatini tiklash, balki ona–farzand o‘rtasidagi emotsional aloqani mustahkamlashga qaratilgan psixologik mashg‘ulotlarni ham tizimli tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Health Organization. Violence against women prevalence estimates. – Geneva: WHO, 2025.
2. O‘zbekiston Respublikasi. “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun. – O‘RQ-561, 2019.
3. Galano M.M., Grogan-Kaylor A.C., Stein S.F. et al. Dyadic Profiles of Posttraumatic Stress Symptoms in Mothers and Children Experiencing Intimate Partner Violence // Child Psychiatry & Human Development. – 2020.
4. Goldstein B.L. et al. Responsive Parenting Behavior and Intimate Partner Violence // Journal of Child & Adolescent Trauma. – 2024.
5. Lamoreau R. et al. Intimate partner violence and preschool self-regulation: the role of maternal emotion socialization // Social Development. – 2023.

Ro‘ziyev Xurshidbek Xasanovich
Ichki ishlar vazirligi “Postda” gazetasi va “Qalqon” jurnali Birlashgan tahririyati bosh muharriri

ICHKI ISHLAR ORGANLARIGA YANGI QABUL QILINGAN XODIMLARDA KASBIY IMIJNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu tezisda ichki ishlar organlariga yangi qabul qilingan xodimlarda kasbiy imijning dastlabki shakllanish bosqichlari, professional moslashuvning psixologik xususiyatlari va xizmat faoliyatiga kirishish jarayonida yuzaga keladigan ichki ziddiyatlar nazariy jihatdan o‘rganiladi. Kasbiy imijning rivojlanishida kasbiy identifikatsiya, o‘zini o‘zi baholash, xizmat motivatsiyasi, shaxsiy mas’uliyat, kommunikativ tayyorgarlik va psixologik moslashuvchanlikning ahamiyati yoritiladi. Yangi xodimlarning kasbiy qiyofasini shakllantirishda ustoz-shogird munosabatlari, xizmat jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhit, rahbarlik uslubi va individual psixologik resurslarning o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, kasbiy moslashuv va kasbiy imijning o‘zaro bog‘liqligini tushuntiruvchi nazariy model hamda psixologik qo‘llab-quvvatlashga doir amaliy tavsiyalar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: yangi qabul qilingan xodim, kasbiy imij, professional moslashuv, kasbiy identifikatsiya, ijtimoiylashuv, xizmat motivatsiyasi, kasbiy o‘zini anglash, o‘ziga ishonch, psixologik trening, mentorlik.

Kirish. Ichki ishlar organlariga yangi qabul qilingan xodimlarning xizmat faoliyatiga moslashuvi shaxsning kasbiy rivojlanishidagi muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Mazkur davrda xodim ilgari shakllangan hayotiy tajribasi, shaxsiy qadriyatlari va kasb haqidagi tasavvurlarini real xizmat faoliyati talablari bilan muvofiqlashtirish zaruratiga duch keladi. Kasbiy moslashuvning muvaffaqiyatli kechishi xodimning xizmat vazifalarini bajarish sifati, jamoaviy munosabatlarga kirishishi, psixologik barqarorligi va kasbiy qiyofasining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Yangi xodimning kasbiy imiji dastlab uning xizmat intizomiga munosabati, o‘z vazifalarini bajarishga tayyorligi, hamkasblari bilan muloqotga kirishish xususiyatlari va xizmat faoliyatidagi xulq-atvor me’yorlarini o‘zlashtirishi orqali namoyon bo‘ladi. Biroq kasbiy imijni shakllantirish jarayoni oddiy ko‘nikmalarni egallash bilan chegaralanmaydi. Xodim o‘z kasbiy rolini anglab borishi, ushbu rolga mos shaxsiy pozitsiyani rivojlantirishi va ijtimoiy mas’uliyatni ichki ehtiyoj sifatida qabul qilishi talab etiladi.

Kasbiy faoliyatga kirishish davrida xodimning o‘zini o‘zi baholashi ham muhim o‘zgarishlarga uchrashi mumkin. Dastlabki xizmat tajribasining yetishmasligi, yangi ijtimoiy muhit va kasbiy faoliyatga nisbatan yuqori talablar ayrim xodimlarda o‘z imkoniyatlariga ishonchsizlik, emotsional zo‘riqish yoki ortiqcha ehtiyotkorlikni yuzaga keltirishi mumkin. Boshqa hollarda esa real tajribaning cheklanganligi bilan uyg‘unlashgan yuqori o‘zini baholash xodimning kasbiy vaziyatlarga yetarlicha tanqidiy yondashmasligiga sabab bo‘lishi ehtimoli mavjud.

Shu jihatdan yangi xodimlarda kasbiy imijni rivojlantirish faqat tashkiliy-tarbiyaviy faoliyat emas, balki psixologik moslashuv, shaxsiy rivojlanish va professional ijtimoiylashuv jarayonlarini ham qamrab olishi lozim.

Yangi qabul qilingan ichki ishlar organlari xodimlarida kasbiy imijning rivojlanishi, avvalo, professional moslashuv jarayonining psixologik xususiyatlari bilan belgilanadi. Professional moslashuv shaxsning yangi faoliyat sharoitlariga kirishishi, xizmat vazifalarini o‘zlashtirishi, jamoaning norasmiy me’yorlarini anglashi va kasbiy faoliyatni bajarish uchun zarur bo‘lgan psixologik resurslarni safarbar etish jarayonidir.

Professional moslashuvning dastlabki bosqichida xodimning kasb haqidagi ideal tasavvurlari bilan xizmat faoliyatining real sharoitlari o‘rtasida tafovut yuzaga kelishi mumkin. Mazkur tafovut shaxsda ichki ziddiyat, ikkilanish yoki o‘z kasbiy tanloviga qayta baho berish ehtiyojini paydo qilishi ehtimoldan xoli emas. Bunday vaziyatda psixologik yordamning asosiy vazifasi xodimni mavjud qiyinchiliklardan butunlay himoya qilish emas, balki ularni konstruktiv tahlil qilish va samarali yengib o‘tish ko‘nikmalarini rivojlantirishdan iboratdir.

Kasbiy moslashuv jarayonida professional identifikatsiya muhim o‘rin egallaydi. Yangi xodim muayyan kasbiy guruh a’zosi sifatida o‘z o‘rnini anglab borishi, xizmat qadriyatlarini o‘zlashtirishi va individual sifatlarini kasb talablari bilan muvofiqlashtirishi zarur. Shu jarayonda uning kasbiy «Men» obrazi shakllanadi.

Kasbiy «Men» obrazi xodimning o‘zini mutaxassis sifatida tasavvur qilishi, qaysi kasbiy sifatlarni muhim deb bilishi va o‘z imkoniyatlarini qanday baholashi bilan tavsiflanadi. Agar ushbu obraz real kompetensiyalar va kasbiy mas’uliyat bilan uyg‘unlashsa, xodimning o‘zini tutishida nisbatan barqarorlik yuzaga keladi. Aksincha, kasbiy «Men» obrazi faqat mansab mavqeyi yoki tashqi vakolat belgilariga asoslangan bo‘lsa, professional rivojlanishning ichki psixologik asoslari yetarlicha shakllanmasligi mumkin.

Yangi xodimlarda kasbiy imijning rivojlanishi uchun ijtimoiy o‘rganish mexanizmi alohida ahamiyatga ega. A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv yondashuvi inson xulq-atvorining shakllanishida kuzatish, modellashtirish, o‘z faoliyatining oqibatlarini baholash va o‘z samaradorligiga bo‘lgan ishonchning ahamiyatini tushuntiradi. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, yangi xodimlar tajribali hamkasblarning faoliyatini kuzatish orqali xizmatdagi muloqot me’yorlari, qaror qabul qilish usullari va kasbiy munosabat namunalarini o‘zlashtirishi mumkin.

Bunday jarayonda ustoz-shogird munosabatlarining sifati kasbiy imijni rivojlantirishning muhim ijtimoiy-psixologik omiliga aylanadi. Tajribali xodimning shaxsiy namunasi yangi xodimning kasbiy qiyofasi haqida shakllanayotgan tasavvurlariga ta’sir qiladi. Ustozning fuqarolar bilan muomala uslubi, xizmatga munosabati, mas’uliyatni his qilishi va murakkab vaziyatlardagi xulq-atvori yosh xodim tomonidan kasbiy me’yor sifatida qabul qilinishi mumkin.

Shu sababli ustoz-shogird tizimida faqat xizmat topshiriqlarini bajarish texnikasini o‘rgatish bilan cheklanmasdan, yangi xodimning psixologik rivojlanishiga ham e’tibor qaratish zarur. Ustoz yangi xodimning imkoniyatlarini to‘g‘ri baholashi, uning xatolarini tahqirlash vositasiga aylantirmasligi, xizmatga oid savollariga asosli javob berishi va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishiga yordam berishi maqsadga muvofiq.

Kasbiy imijning shakllanishida xizmat jamoasining ijtimoiy-psixologik muhiti ham muhim omildir. Jamoada o‘zaro hurmat, adolatli baholash, hamkorlik va ochiq muloqot mavjud bo‘lsa, yangi xodimning professional moslashuvi uchun qulay sharoit yuzaga keladi. Aksincha, jamoada ziddiyatlar, o‘zaro ishonchsizlik va noaniq talablar hukm sursa, moslashuv jarayoni murakkablashishi mumkin.

Yangi xodimlarning kommunikativ kompetentligini shakllantirish ham kasbiy imij rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Xizmatga endigina kirishgan shaxs huquqiy bilimlarni yetarlicha egallagan bo‘lishiga qaramay, ularni real muloqot vaziyatlarida qo‘llashda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Ayniqsa, keskin emotsional holatdagi fuqarolar bilan suhbatlashish, nizolarni boshqarish, xizmat talablarini aniq tushuntirish va psixologik bosim sharoitida o‘zini tutish maxsus amaliy tayyorgarlikni talab qiladi.

Kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishda vaziyatli mashqlar, rolli o‘yinlar, muloqot jarayonini tahlil qilish va konstruktiv fikr-mulohazalardan foydalanish mumkin. Ushbu mashqlar xodimlarga o‘z nutqidagi kamchiliklarni aniqlash, tinglash madaniyatini shakllantirish va turli ijtimoiy vaziyatlarda muloqot uslubini moslashtirish imkoniyatini beradi.

Yangi xodimlarda emotsional barqarorlikning shakllanishi ham kasbiy imijning rivojlanishi bilan bog‘liq. Dastlabki xizmat davrida shaxs yangi majburiyatlarni bajarishga intilishi, xato qilishdan xavotirlanishi va rahbarlarning bahosiga yuqori darajada e’tibor qaratishi mumkin. Bu holatlar kuchli emotsional zo‘riqish bilan kechsa, xizmatdagi muloqot sifatiga ham ta’sir qilishi ehtimoli mavjud.

Emotsional o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish yangi xodimga xizmat vaziyatlarida hissiy reaksiyalarini anglash, diqqatini asosiy vazifaga qaratish va ziddiyatli munosabatlarni konstruktiv boshqarishda yordam berishi mumkin. Buning uchun trening mashg‘ulotlarida stress bilan kurashish, vaziyatni kognitiv qayta baholash, nafasni boshqarish va refleksiv tahlil mashqlaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Yangi xodimning kasbiy imijiga uning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va o‘z imkoniyatlarini baholash darajasi ham ta’sir qilishi mumkin. O‘zini haddan tashqari past baholovchi xodim mustaqil qaror qabul qilishdan qochishi, ortiqcha tasdiq kutishi yoki mas’uliyatli vazifalarda ikkilanishi ehtimoli mavjud. O‘z imkoniyatlarini me’yordan ortiq baholash esa xatolarga tanqidiy munosabatning pasayishi va tajribali hamkasblarning maslahatlarini yetarlicha hisobga olmaslik bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Shu bois kasbiy tayyorgarlik jarayonida xodimning real imkoniyatlariga mos o‘zini baholashni rivojlantirish muhimdir. Bunda bajarilgan xizmat vazifalarini birgalikda tahlil qilish, rivojlanish maqsadlarini belgilash va bosqichma-bosqich murakkablashadigan topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Kasbiy imijning rivojlanishida xizmat motivatsiyasi ham asosiy psixologik omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Yangi xodimning kasb tanlash motivlari turlicha bo‘lishi mumkin. Ularning ayrimlari barqaror ijtimoiy mavqe, kasbiy o‘sish, shaxsiy manfaat yoki jamiyatga foyda keltirish istagi bilan bog‘liq bo‘ladi. Ushbu motivlarning qaysi biri yetakchilik qilishi xodimning kasbiy qadriyatlari va faoliyatga munosabatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Kasbiy imijni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik ishlar yangi xodimda kasbning ijtimoiy ahamiyatini anglash, xizmat faoliyatining maqsadlarini tushunish va shaxsiy intilishlarni kasbiy mas’uliyat bilan muvofiqlashtirishga qaratilishi lozim. Bunda kasbiy motivatsiyani mustahkamlash jazolash yoki majburlashdan ko‘ra xodimning o‘z faoliyatidagi ma’no va rivojlanish imkoniyatlarini anglashiga asoslanganda izchilroq kechishi mumkin.

Professional moslashuv bilan kasbiy imij o‘rtasidagi munosabatni baholashda ham bir tomonlama yondashuv yetarli emas. Moslashuvning muvaffaqiyatli kechishi kasbiy imijning ijobiy rivojlanishi uchun imkoniyat yaratishi mumkin, biroq xizmat jamoasiga tez moslashgan har bir xodimda yuqori kasbiy madaniyat avtomatik ravishda shakllanadi, degan xulosa ilmiy jihatdan asosli bo‘lmaydi. Chunki xodim qaysi xulq-atvor me’yorlariga va qanday tashkiliy qadriyatlarga moslashayotgani ham muhim ahamiyatga ega.

Shu nuqtayi nazardan yangi xodimning kasbiy imijini shakllantirishda moslashuv jarayonining sifat jihatlariga alohida e’tibor berish zarur. Xizmat intizomi, muloqot madaniyati,

kasbiy mas'uliyat, huquqiy ong va shaxsiy refleksiya birgalikda rivojlantirilgandagina ijobiy kasbiy qiyofani shakllantirishga yo‘naltirilgan psixologik ishlar yaxlit mazmun kasb etadi.

Nazariy tahlillar asosida yangi qabul qilingan ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy imijini rivojlantirishning uch bosqichli psixologik modelini taklif etish mumkin.

Birinchi bosqich — kasbiy yo‘nalish va dastlabki moslashuv bosqichi bo‘lib, unda xodimning kasb haqidagi tasavvurlari, xizmat motivatsiyasi, individual psixologik imkoniyatlari va moslashuvdagi qiyinchiliklari aniqlanadi. Mazkur bosqichda dastlabki suhbat, psixologik diagnostika va individual rivojlanish maqsadlarini belgilash muhim o‘rin tutadi.

Ikkinchi bosqich — kasbiy xulq-atvor va kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish bosqichi bo‘lib, unda real xizmat vaziyatlariga yaqinlashtirilgan amaliy mashqlar orqali muloqot, o‘zini boshqarish, qaror qabul qilish va xizmat mas'uliyati bilan bog‘liq ko‘nikmalar rivojlantiriladi. Ushbu bosqichda tajribali hamkasblarning ijobiy namunalaridan foydalanish va muntazam fikr-mulohazalar tashkil etish zarur.

Uchinchi bosqich — kasbiy refleksiya va imijni mustahkamlash bosqichi bo‘lib, unda xodimning faoliyat natijalari, kasbiy o‘zini baholashi, jamoa bilan munosabatlari va fuqarolar bilan muloqotidagi o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, individual rivojlanish rejasi qayta ko‘rib chiqilib, keyingi xizmat faoliyati uchun psixologik vazifalar belgilanadi.

Ushbu modelni amaliyotga tatbiq etishda bosqichlarning qat'iy vaqt chegarasini oldindan belgilashdan ko‘ra xodimning tayyorgarligi, xizmat vazifalari va individual ehtiyojlarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Ichki ishlar organlariga yangi qabul qilingan xodimlarda kasbiy imijning rivojlanishi professional moslashuv, kasbiy identifikatsiya, o‘zini o‘zi baholash, xizmat motivatsiyasi va ijtimoiy o‘rganish jarayonlari bilan bog‘liq murakkab psixologik hodisa sifatida tavsiflanadi.

Yangi xodimlarda kasbiy imijning dastlabki shakllanishi xizmat jamoasidagi psixologik muhit, ustoz-shogird munosabatlari, rahbarlik uslubi va individual psixologik resurslarning uyg‘unligiga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Kasbiy moslashuv jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni o‘z vaqtida aniqlash va konstruktiv hal etish xodimning professional rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi.

Kasbiy imijni rivojlantirishda xodimning faqat tashqi muomala shakllarini emas, balki kasbiy o‘zini anglash, emotsional o‘zini boshqarish, kommunikativ kompetentlik va refleksiv tahlil ko‘nikmalarini ham shakllantirish zarur.

Yangi qabul qilingan xodimlar uchun kasbiy imijni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik trening dasturlarini tashkil etish, ularda xizmat faoliyatiga xos vaziyatlardan foydalanish va muntazam individual fikr-mulohazalar berish istiqbolli amaliy yo‘nalish sifatida baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashforth B. E., Mael F. Social Identity Theory and the Organization // Academy of Management Review. — 1989. — Vol. 14, № 1. — P. 20–39.

2. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. — New York: W. H. Freeman, 1997.

3. Bauer T. N., Erdogan B. Organizational Socialization: The Effective Onboarding of New Employees // APA Handbook of Industrial and Organizational Psychology. — Washington, DC: American Psychological Association, 2011.

4. Deci E. L., Ryan R. M. Self-Determination Theory: A Macrotheory of Human Motivation, Development, and Health // Canadian Psychology. — 2008. — Vol. 49, № 3. — P. 182–185.

5. Van Maanen J., Schein E. H. Toward a Theory of Organizational Socialization // Research in Organizational Behavior. — 1979. — Vol. 1. — P. 209–264.

Naimova Dilafruz Rustam qizi
Buxoro xalqaro tibbiyot texnikumi bosh buxgalteri va informatika fani o‘qituvchisi

GENERATIV SUN’IY INTELLEKT VOSITALARIDAN FOYDALANISH JARAYONIDA TALABALARNING MUSTAQIL FIKRLASHI VA AKADEMIK MAS’ULIYATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu tezisda generativ sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish sharoitida talabalarning mustaqil fikrlashi, tanqidiy tahlil qilish qobiliyati va akademik mas’uliyatini rivojlantirishning pedagogik-metodik asoslari tadqiq etiladi. Sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan ma’lumotlarni tekshirish, olingan axborotni mustaqil tahlil qilish, ilmiy manbalar bilan taqqoslash va mualliflik pozitsiyasini shakllantirish jarayonlarining ta’limiy ahamiyati yoritilgan. Talabalarning sun’iy intellektga haddan tashqari tayanishining bilish faolligiga ta’siri, akademik halollik tamoyillariga rioya qilish va raqamli axborotga tanqidiy munosabat bildirish masalalari muhokama qilingan. Shuningdek, generativ sun’iy intellekt asosidagi mustaqil ta’limda tanqidiy fikrlash va akademik mas’uliyatni uyg‘un rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuv taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: generativ sun’iy intellekt, tanqidiy fikrlash, akademik mas’uliyat, mustaqil ta’lim, raqamli savodxonlik, akademik halollik, kognitiv faollik, metakognitiv nazorat, refleksiya, pedagogik texnologiya.

Kirish. Generativ sun’iy intellekt texnologiyalarining oliy ta’lim tizimida keng qo‘llanilishi talabalar bilim olish faoliyatining mazmuni va xususiyatlariga sezilarli o‘zgarishlar kiritmoqda. Mazkur texnologiyalar murakkab ilmiy tushunchalarni izohlash, ma’lumotlarni umumlashtirish, o‘quv topshiriqlarining dastlabki variantlarini shakllantirish va turli muammolarga muqobil yechimlar taklif etish imkoniyatini yaratmoqda.

Biroq sun’iy intellektning ushbu imkoniyatlari talabalarning mustaqil tafakkuri va akademik mas’uliyatini rivojlantirish bilan doimo bir xil yo‘nalishda kechmaydi. Ayrim hollarda tayyor javoblardan foydalanish talabaning mustaqil izlanishga bo‘lgan ehtiyojini kamaytirishi, murakkab muammolarni tahlil qilish jarayonini qisqartirishi yoki o‘quv topshiriqlarini yuzaki bajarishga olib kelishi mumkin.

Shu bois generativ sun’iy intellektdan foydalanish asosida tashkil etiladigan mustaqil ta’limning markazida tayyor axborotni olish emas, balki uni tahlil qilish, ilmiy jihatdan baholash, ishonchliligini tekshirish va shaxsiy xulosalarni shakllantirish faoliyati turishi lozim.

Generativ sun’iy intellekt vositalari bilan ishlash jarayonida akademik mas’uliyat masalasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Talaba sun’iy intellekt yordamida tayyorlangan materialdan foydalanar ekan, undagi axborotning to‘g‘riligi, manbalarning ishonchliligi va yakuniy ilmiy ishning mazmuni uchun shaxsiy javobgarlikni saqlab qolishi zarur.

J. Sardi va hammualliflarning 2025-yilda e’lon qilingan tizimli sharhida generativ sun’iy intellektning o‘zini o‘zi boshqarib o‘qish hamda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari bilan bog‘liq imkoniyatlari tahlil qilingan. Bu tadqiqot generativ sun’iy intellektdan foydalanishda talabaning o‘quv faoliyatini rejalashtirish va nazorat qilish ko‘nikmalari muhimligini yoritadi.

Tezisning maqsadi generativ sun’iy intellektdan foydalanish sharoitida talabalarning mustaqil fikrlashi va akademik mas’uliyatini rivojlantirishning metodik imkoniyatlarini asoslash hamda tanqidiy tahlilga yo‘naltirilgan mustaqil ta’lim modelini taklif etishdan iborat.

Talabalarning mustaqil fikrlashi bilish faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u yangi bilimlarni o‘zlashtirish, mavjud tushunchalarni tahlil qilish, muammoli vaziyatlarga nisbatan asosli munosabat bildirish va shaxsiy xulosalar ishlab chiqish imkoniyatlarida namoyon bo‘ladi.

Generativ sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish jarayonida mustaqil fikrlashning mazmuni yanada murakkablashadi. Chunki talaba ma’lumotni faqat qidirib topish bilan cheklanmay, texnologiya tomonidan shakllantirilgan javoblarni baholashi, ulardagi mantiqiy xatolarni aniqlashi va muqobil ilmiy qarashlar bilan taqqoslashi ham zarur.

Masalan, talaba muayyan pedagogik muammoni o‘rganishda sun’iy intellektdan bir nechta nazariy yondashuvni izohlashni so‘rashi mumkin. Olingan javoblar asosida tayyor xulosa chiqarish o‘rniga, har bir yondashuvning ilmiy asoslarini tekshirish, ularni birlamchi manbalar bilan solishtirish va mustaqil nuqtayi nazarni ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur jarayon talabaning bilish faolligini shakllantirish uchun zarur bo‘lgan pedagogik shartlarni yaratishga xizmat qilishi mumkin.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning birinchi metodik mexanizmi axborotni tanqidiy baholash mexanizmi hisoblanadi. Ushbu mexanizm sun’iy intellekt tomonidan taqdim etilgan ma’lumotlarni avtomatik ravishda to‘g‘ri deb qabul qilmasdan, ularning manbalarini tekshirish, ilmiy dalillarga muvofiqligini aniqlash va mantiqiy izchilligini baholashga asoslanadi.

Generativ sun’iy intellekt ayrim vaziyatlarda mavjud bo‘lmagan ilmiy manbalarni keltirishi, bir-biriga zid ma’lumotlarni umumlashtirishi yoki yetarlicha isbotlanmagan fikrlarni qat’iy xulosa sifatida taqdim etishi mumkin. Shuning uchun talabalarga sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarni tekshirish algoritmlarini o‘rgatish mustaqil ta’limning muhim metodik vazifasidir.

Ikkinchi mexanizm metakognitiv nazorat mexanizmi bo‘lib, unda talabaning o‘z fikrlash jarayonini anglash, bilimlaridagi bo‘shliqlarni aniqlash va o‘quv faoliyatini tartibga solish imkoniyatlari rivojlantiriladi.

Metakognitiv nazorat talabaning «Men nimani bilaman?», «Qaysi masalani tushunmadim?», «Sun’iy intellekt taklif qilgan javob qanchalik asosli?» va «Ushbu xulosani mustaqil izohlab bera olamanmi?» kabi savollar asosida o‘z faoliyatini tahlil qilishini nazarda tutadi.

Bunday yondashuv texnologiyadan foydalanish jarayonini passiv axborot qabul qilish shaklidan faol bilish jarayoniga aylantirish uchun metodik imkoniyat yaratadi.

Uchinchi mexanizm akademik mas’uliyatni rivojlantirish mexanizmi bo‘lib, talabaning ilmiy halollik, mualliflik mas’uliyati va ma’lumotlardan foydalanish madaniyatiga rioya qilishini nazarda tutadi.

Generativ sun’iy intellektdan foydalangan holda yozilgan matnni mustaqil ishlab chiqilgan ilmiy ish sifatida ko‘rsatish, tekshirilmagan ma’lumotlardan foydalanish yoki mavjud bo‘lmagan adabiyotlarni ilmiy manba sifatida keltirish akademik faoliyat sifatiga zarar yetkazishi mumkin.

Shu sababli mustaqil ta’lim topshiriqlarida generativ sun’iy intellektdan foydalanish chegaralari oldindan belgilanishi, uning qaysi bosqichlarda yordamchi vosita sifatida ishlatilishi mumkinligi aniq tushuntirilishi zarur.

UNESCO tavsiyalarida generativ sun’iy intellektning pedagogik qo‘llanilishi insonning mustaqil qaror qabul qilish huquqi, axborot xavfsizligi va ta’limiy mas’uliyatni saqlab qolishga asoslanishi lozimligi qayd etilgan.

To‘rtinchi mexanizm muammoli-refleksiv faoliyat mexanizmi sifatida tavsiflanadi. Bunda talabalarga bir nechta yechimga ega bo‘lgan muammoli topshiriqlar taqdim etiladi va ular sun’iy intellektning takliflarini o‘z mustaqil qarashlari bilan taqqoslashga yo‘naltiriladi.

Masalan, talabaga ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishning ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qilish vazifasi berilishi mumkin. U dastlab mavzu bo‘yicha o‘z pozitsiyasini shakllantiradi, keyinchalik sun’iy intellektdan muqobil qarashlarni so‘raydi va yakunda ikki manbadan olingan fikrlarni tanqidiy solishtiradi.

Bu usul talabaning sun’iy intellekt javoblarini shartsiz qabul qilishiga emas, balki ulardan tahliliy fikrlash uchun foydalanishiga yo‘naltiriladi.

Beshinchi mexanizm mustaqil akademik qaror qabul qilish mexanizmi bo‘lib, talabaning ilmiy axborotdan foydalanishda shaxsiy pozitsiyasini saqlashi va yakuniy xulosaning asoslanganligi uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishini nazarda tutadi.

Mazkur mexanizmni rivojlantirish uchun talabalardan faqat tayyor matnni topshirish emas, balki o‘z fikrini og‘zaki himoya qilish, asosiy manbalarni tushuntirish va foydalanilgan sun’iy intellekt tavsiyalarini izohlash talab etilishi mumkin.

2026-yilda chop etilgan generativ sun’iy intellekt va tanqidiy fikrlashga oid tizimli sharhda texnologiyadan pedagogik yo‘naltirilgan foydalanish bilan nazoratsiz, passiv foydalanish o‘rtasidagi farq ta’kidlangan. Mualliflar sun’iy intellektga ortiqcha tayanish chuqur tahliliy faoliyatni cheklashi mumkinligini qayd etishgan.

Demak, mustaqil ta’limda generativ sun’iy intellektning mavjudligi tanqidiy tafakkurning avtomatik rivojlanishini ta’minlamaydi. Bunday natijaga erishish uchun maqsadli pedagogik topshiriqlar va muntazam refleksiv baholash talab etiladi.

Talabalarning mustaqil fikrlashi va akademik mas’uliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik jarayonni quyidagi bosqichlarda tashkil etish taklif qilinadi:

Birinchi bosqich — mustaqil muammoni anglash. Talaba topshiriqning mohiyatini o‘rganadi, muammoni o‘z so‘zlari bilan ifodalaydi va dastlabki taxminlarini ilgari suradi. Ushbu bosqichda generativ sun’iy intellektdan foydalanish cheklanishi mumkin, chunki asosiy maqsad talabaning shaxsiy fikrlash faolligini yuzaga chiqarishdir.

Ikkinchi bosqich — axborot va muqobil qarashlarni izlash. Talaba generativ sun’iy intellektdan mavzu bo‘yicha izohlar, savollar va muqobil yondashuvlarni olish uchun foydalanadi. Olingan materiallar mustaqil ilmiy manbalar bilan solishtiriladi.

Uchinchi bosqich — tanqidiy tahlil va tekshirish. Talaba axborotning ishonchliligini baholaydi, noto‘g‘ri yoki yetarlicha asoslanmagan fikrlarni aniqlaydi va ilmiy dalillarga tayanib muammoga shaxsiy yondashuvini ishlab chiqadi.

To‘rtinchi bosqich — mustaqil natijani yaratish. Talaba o‘z tahliliga asoslangan yozma ish, loyiha, konseptual model yoki ilmiy xulosa tayyorlaydi. Sun’iy intellekt yordamida olingan fikrlar qayta ishlanadi, tekshiriladi va zarur hollarda ulardan foydalanish ochiq qayd etiladi.

Beshinchi bosqich — refleksiya va akademik mas’uliyatni baholash. Talaba yakuniy ishning qaysi qismlari mustaqil ishlab chiqilganini, sun’iy intellekt qayerda yordamchi vazifani bajarganini va o‘z bilimida qanday o‘zgarishlar yuz berganini tahlil qiladi.

Ushbu metodik bosqichlar talabaning mustaqil faoliyatini saqlab qolgan holda generativ sun’iy intellekt vositalaridan pedagogik jihatdan asosli foydalanishga yo‘naltirilgan.

Generativ sun’iy intellekt asosidagi mustaqil ta’limda baholash mezonlarini takomillashtirish ham muhim hisoblanadi. An’anaviy yondashuvda ko‘pincha tayyor ishning mazmuni va rasmiy talablarga mosligi baholansa, yangi sharoitda o‘quv faoliyatining bajarilish jarayoni ham e’tiborga olinishi lozim.

Bunda talabaning muammoni mustaqil tushuntirishi, manbalarni tekshirishi, qarama-qarshi fikrlarni tahlil qilishi, shaxsiy xulosasini asoslay olishi va generativ sun’iy intellektdan mas’uliyatli foydalanishi asosiy mezonlar sifatida taklif etiladi.

Natijada mustaqil ta’limni baholash jarayonida texnologiya yordamida tayyorlangan mahsulot bilan talabaning haqiqiy intellektual faoliyati o‘rtasidagi farqni aniqlash uchun kengroq metodik imkoniyatlar yuzaga keladi.

Xulosa. Generativ sun’iy intellektdan foydalanish sharoitida talabalarning mustaqil fikrlashi va akademik mas’uliyatini rivojlantirish zamonaviy oliy ta’lim metodikasining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Texnologiyalardan foydalanish talabalar faoliyatini avtomatlashtirishga emas, balki ularning bilimlarni mustaqil izlash, tahlil qilish va asosli xulosalar ishlab chiqish qobiliyatlarini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilishi zarur.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda axborotni tekshirish, metakognitiv nazorat, muammoli-refleksiv faoliyat va mustaqil akademik qaror qabul qilish mexanizmlarining o‘zaro uyg‘unligi muhim pedagogik shart sifatida qaraladi.

Akademik mas’uliyatni rivojlantirish uchun talabalarning generativ sun’iy intellektdan foydalanish madaniyatini shakllantirish, ilmiy manbalarga tayanish talablarini kuchaytirish va mustaqil ishlarni bajarish jarayonini bosqichma-bosqich baholash maqsadga muvofiq.

Taklif etilgan metodik yondashuv talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini tashkil etishda generativ sun’iy intellektning imkoniyatlari bilan shaxsiy bilish faolligi o‘rtasidagi muvozanatni saqlashga xizmat qilishi mumkin. Uning amaliy samaradorligini baholash uchun keyingi empirik tadqiqotlar zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. — Paris: UNESCO, 2023.

2. Sardi J., Darmansyah, Candra O., Yuliana D. F., Habibullah, Yanto D. T. P., Eliza F. How Generative AI Influences Students’ Self-Regulated Learning and Critical Thinking Skills? A

Systematic Review // International Journal of Engineering Pedagogy. — 2025. — Vol. 15, № 1. — DOI: 10.3991/ijep.v15i1.53379.

3. U.S. Department of Education, Office of Educational Technology. Artificial Intelligence and the Future of Teaching and Learning: Insights and Recommendations. — Washington, DC, 2023.

4. Zimmerman B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory Into Practice. — 2002. — Vol. 41, № 2. — P. 64–70.

Замилова Римма Рамилевна
Наманганский государственный педагогический институт Кафедра философских и исторических наук
доктор педагогических наук, профессор.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В тезисах рассматриваются социально-психологические детерминанты формирования лидерских качеств у студентов. Раскрываются роль группового взаимодействия, социальных норм и коммуникации, а также возможности развития лидерства в образовательной практике. Работа носит теоретико-аналитический характер и не содержит заявлений о проведённом эмпирическом эксперименте.

Ключевые слова: лидерство, студенты, социально-психологические детерминанты, групповая динамика, социальная идентичность, инициативность.

Abstract. This thesis examines the socio-psychological determinants of leadership development among university students. It explores the role of group interaction, social norms, and communication, as well as opportunities for developing leadership skills in educational practice. The study is theoretical and analytical in nature and does not claim to present findings from an empirical experiment.

Keywords: leadership, students, socio-psychological determinants, group dynamics, social identity, initiative.

Введение. Лидерство в студенческой среде формируется в процессе повседневного взаимодействия, совместной учебной деятельности и распределения неформального влияния. Даже при сходном уровне знаний студенты различаются готовностью брать ответственность, объединять сверстников и представлять интересы группы. Эти различия нельзя объяснить исключительно устойчивыми чертами личности: существенное значение имеют нормы коллектива, характер общения, опыт сотрудничества и признание со стороны других участников.

Социально-психологический подход рассматривает лидерство как результат взаимодействия личностных ресурсов и группового контекста. В исследованиях социальной идентичности лидерское влияние связывается со способностью выражать общие ценности и восприниматься представителем группы. Теории групповой динамики позволяют анализировать нормы, роли, сплочённость и процессы принятия решений. Поэтому лидерские качества целесообразно изучать не только посредством индивидуальных опросников, но и в реальных ситуациях совместной деятельности.

Студент может проявлять инициативу, однако его влияние зависит от того, считают ли остальные участники предложенные действия полезными и справедливыми. В группе, где поощряются сотрудничество и открытое обсуждение, лидерство чаще связывается с организацией общей работы. Если же преобладают конкуренция и неформальные коалиции, лидерская позиция может определяться статусом и способностью контролировать доступ к ресурсам.

Коммуникативная компетентность помогает формулировать общую задачу, согласовывать позиции и разрешать разногласия. При этом эффективность общения зависит не только от убедительности речи, но и от умения слушать, уточнять ожидания и признавать

вклад других. Например, руководитель студенческого проекта может повысить вовлечённость команды, если обсуждает распределение обязанностей открыто и предоставляет участникам возможность влиять на решения.

Ощущение принадлежности к академической группе способно усиливать готовность действовать в её интересах. Лидер, который демонстрирует приверженность общим целям, получает основания для доверия, однако принадлежность к группе не должна превращаться в исключение инакомыслящих. В образовательной среде особую ценность представляет лидерство, сочетающее групповую солидарность с уважением к индивидуальным различиям.

Обсуждение. Социально-психологические детерминанты лидерства представляют собой сложную систему взаимосвязанных факторов, определяющих особенности проявления лидерских качеств студентов в условиях образовательной среды. При этом групповая сплочённость, социальная идентичность, коммуникативная компетентность, инициативность и характер межличностных отношений обладают самостоятельным психологическим содержанием, хотя в реальной совместной деятельности могут оказывать взаимное влияние. Высокий уровень групповой сплочённости способен создавать благоприятные предпосылки для координации действий, взаимной поддержки и достижения коллективных целей, однако чрезмерная ориентация участников на сохранение единодушия может ограничивать критическое обсуждение предлагаемых решений и снижать готовность к выражению альтернативных позиций. В подобных обстоятельствах лидерство приобретает противоречивый характер, поскольку стремление поддерживать положительный психологический климат иногда сопровождается недостаточным вниманием к объективной оценке возникающих проблем и индивидуальных предложений участников.

Особого внимания заслуживает соотношение формального и неформального лидерства в студенческих коллективах. Формальный статус старосты, руководителя студенческого объединения или координатора образовательного проекта предполагает наличие определённых организационных полномочий, однако сам по себе не гарантирует психологического признания со стороны остальных членов группы. Неформальное лидерство формируется преимущественно в процессе непосредственного взаимодействия, когда студент приобретает авторитет благодаря личностным качествам, способности принимать обоснованные решения, учитывать интересы окружающих и оказывать конструктивное влияние на совместную деятельность. При этом формальный руководитель может обладать достаточно выраженными организаторскими способностями, но испытывать трудности в установлении доверительных отношений, тогда как неформальный лидер способен эффективно регулировать групповое взаимодействие без официально закреплённых полномочий. Следовательно, психологическая эффективность лидерства определяется не столько занимаемым положением, сколько характером межличностного влияния, признанием компетентности и готовностью группы поддерживать инициативы конкретного участника.

Существенную роль в развитии лидерских качеств играет социальная идентичность студентов, отражающая степень осознания собственной принадлежности к определённой группе и принятия её ценностей, норм и коллективных целей. Студент, воспринимающий достижения коллектива как личностно значимые, может проявлять большую заинтересованность в организации совместной деятельности, согласовании индивидуальных интересов и поддержании продуктивного взаимодействия. Вместе с тем выраженная групповая идентификация не всегда сопровождается развитием самостоятельности мышления, поскольку стремление соответствовать ожиданиям большинства способно ограничивать инициативность и готовность открыто обсуждать недостатки коллективных решений. В данном контексте особое значение приобретает способность лидера сочетать приверженность общим интересам с уважением к индивидуальным различиям, обеспечивая условия для конструктивного обсуждения и участия каждого члена группы в принятии решений.

Коммуникативная компетентность выступает одним из важных психологических ресурсов лидерской деятельности, поскольку организация совместной работы предполагает не только передачу информации, но и понимание эмоционального состояния собеседников, согласование противоположных позиций и предупреждение межличностных конфликтов. Студенты с развитыми навыками активного слушания, аргументации и эмоциональной саморегуляции могут успешнее организовывать обсуждение учебных задач, распределять функциональные обязанности и поддерживать заинтересованность участников в достижении общего результата. Однако высокая коммуникативная активность не должна автоматически отождествляться с лидерскими способностями, поскольку интенсивность общения не всегда сопровождается ответственностью, последовательностью принимаемых решений и способностью учитывать коллективные потребности. Поэтому психологическая оценка лидерского потенциала должна включать качественные характеристики общения, направленность межличностного влияния и особенности поведения студента в проблемных ситуациях.

Заключение

Формирование лидерских качеств у студентов определяется сочетанием индивидуальной инициативности, коммуникативных навыков, групповых норм и признания со стороны сверстников. Лидерство возникает и развивается внутри системы отношений, поэтому его поддержка требует создания возможностей для совместного принятия решений и ответственного участия в жизни коллектива. Перспективным направлением исследований является сопоставление формального и неформального лидерства в разных академических группах.

Список использованной литературы

1. Lewin K., Lippitt R., White R. K. Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climates // Journal of Social Psychology. 1939. Vol. 10(2). P. 271–299.

2. Tajfel H., Turner J. C. An integrative theory of intergroup conflict // The Social Psychology of Intergroup Relations. Monterey: Brooks/Cole, 1979. P. 33–47.

3. Hogg M. A. A social identity theory of leadership // Personality and Social Psychology Review. 2001. Vol. 5(3). P. 184–200.

4. Haslam S. A., Reicher S. D., Platow M. J. The New Psychology of Leadership: Identity, Influence and Power. New York: Psychology Press, 2011.

5. Northouse P. G. Leadership: Theory and Practice. 9th ed. SAGE Publications, 2021.

Sultanov Alijon Qo‘ziyevich
BuxDu tadqiqotchisi

UYUSHMAGAN YOSHLARDA KASBIY O‘ZINI O‘ZI BELGILASH MOTIVATSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur tezisda uyushmagan yoshlarda kasbiy o‘zini o‘zi belgilash motivatsiyasini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik omillari, shaxsiy imkoniyatlarni anglash, kasbiy qiziqishlarni shakllantirish, mehnat faoliyatiga psixologik tayyorgarlik va kasbiy istiqbolni rejalashtirish bilan bog‘liq jarayonlar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Uyushmagan yoshlarning kasbiy faoliyatga jalb etilishiga ta’sir qiluvchi motivatsion, kognitiv, emotsional-irodaviy va ijtimoiy muhit omillarining o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan. Shuningdek, kasbiy o‘zini o‘zi belgilash jarayonida o‘z imkoniyatlarini baholash, kasbiy identifikatsiya, muvaffaqiyatga intilish, shaxsiy mas’uliyat va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning ahamiyati asoslangan. Yoshlarni kasb-hunarga yo‘naltirishda individual psixologik yondashuv, kasbiy maslahat, motivatsion suhbat va ijtimoiy-psixologik treninglardan foydalanishga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: uyushmagan yoshlar, kasbiy o‘zini o‘zi belgilash, kasbiy motivatsiya, kasb-hunarga yo‘naltirish, ijtimoiy moslashuv, kasbiy identifikatsiya, psixologik tayyorgarlik, shaxsiy salohiyat, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, psixologik trening.

Kirish. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, mehnat bozoridagi tarkibiy o‘zgarishlar va kasbiy faoliyat turlarining diversifikatsiyalashuvi yoshlarning mehnat faoliyatiga tayyorgarligi hamda o‘z kasbiy istiqbolini belgilash masalalariga yangicha ilmiy yondashuvni talab etmoqda. Ayniqsa, doimiy ta’lim yoki barqaror mehnat faoliyatiga jalb etilmagan, kasbiy imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqara olmayotgan yoshlarning jamiyatdagi ijtimoiy faolligini oshirish muhim psixologik-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Uyushmagan yoshlar bilan ishlashda ularning kasbiy faoliyatdan chetda qolish sabablarini faqat iqtisodiy sharoit, bo‘sh ish o‘rinlarining mavjudligi yoki ta’lim imkoniyatlari bilan izohlash yetarli emas. Mazkur jarayonda shaxsning kasbiy qiziqishlari, o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi, kelajak haqidagi tasavvurlari, ijtimoiy munosabatlari va hayotiy maqsadlarining shakllanganlik darajasi ham muhim o‘rin egallaydi. Shu jihatdan kasb-hunarga yo‘naltirish jarayonini psixologik jihatdan o‘rganish yoshlarning mehnat faoliyatiga moslashuvi va kasbiy rivojlanish istiqbollarini aniqlash imkonini beradi.

Xalqaro mehnat tashkilotining 2024-yilda e’lon qilingan Global Employment Trends for Youth 2024 hisobotida 2023-yilda jahondagi 15–24 yoshdagi yoshlarning 20,4 foizi ta’lim, bandlik yoki kasbiy tayyorgarlik jarayonlaridan tashqarida bo‘lgani qayd etilgan. Mazkur ko‘rsatkich yoshlarning kasbiy faolligini rivojlantirish va ularni munosib mehnat imkoniyatlari bilan bog‘lash xalqaro miqyosdagi muhim masala ekanini anglatadi.

Bunda xalqaro amaliyotdagi NEET tushunchasi bilan O‘zbekistonda qo‘llaniladigan «uyushmagan yoshlar» tushunchasi to‘liq bir xil emasligini hisobga olish zarur. Xalqaro ko‘rsatkich ta’lim, bandlik va kasbiy tayyorgarlikdagi ishtirok asosida aniqlansa, uyushmagan yoshlar tushunchasi milliy ijtimoiy-amaliy kontekstda qo‘llaniladi.

Kasbiy o‘zini o‘zi belgilash shaxsning individual qobiliyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari va ijtimoiy imkoniyatlarini anglagan holda kelajakdagi kasbiy faoliyat yo‘nalishini tanlashi bilan bog‘liq murakkab psixologik jarayondir. Ushbu jarayonda yoshlarning faqat muayyan kasb haqida ma’lumotga ega bo‘lishi emas, balki o‘zini mazkur faoliyat subyekti sifatida tasavvur qilishi, kasb talablarini shaxsiy imkoniyatlari bilan taqqoslashi va kasbiy maqsadlariga erishish uchun mustaqil harakat qilishga tayyorligi muhim ahamiyatga ega.

Tezisning maqsadi uyushmagan yoshlarda kasbiy o‘zini o‘zi belgilash motivatsiyasini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik omillarini nazariy jihatdan asoslash hamda ularning kasbiy faolligini oshirishga yo‘naltirilgan psixologik yondashuvlarni taklif etishdan iborat.

Uyushmagan yoshlarning kasbiy o‘zini o‘zi belgilashi shaxsning psixologik rivojlanishi, ijtimoiy tajribasi va mavjud mehnat imkoniyatlari bilan bevosita bog‘liq jarayon hisoblanadi. Yoshlarning muayyan kasbga qiziqishi dastlab shaxsiy ehtiyojlar, yaqin ijtimoiy muhitning ta’siri va kelajak haqidagi tasavvurlar asosida shakllanishi mumkin. Biroq ushbu qiziqishning barqaror kasbiy motivatsiyaga aylanishi shaxsning o‘z imkoniyatlarini anglashiga, tanlangan faoliyatning mazmunini tushunishiga va maqsadga yo‘naltirilgan harakatlarni amalga oshirishga tayyorligiga bog‘liq.

Kasbiy o‘zini o‘zi belgilash jarayonining psixologik asoslarini tahlil qilishda D. Super tomonidan ilgari surilgan kasbiy rivojlanish konsepsiyasi muhim nazariy ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvga ko‘ra, kasbiy tanlov inson hayotining ma’lum bir davrida amalga oshiriladigan yagona qarordan iborat emas, balki shaxsning o‘zi haqidagi tasavvurlari, hayotiy tajribasi va ijtimoiy rollari bilan bog‘liq davomli rivojlanish jarayonidir. Shaxsning kasbiy «Men» obrazi uning individual imkoniyatlari va muayyan faoliyatga nisbatan shakllangan munosabati asosida rivojlanadi.

Uyushmagan yoshlarda kasbiy «Men» obrazining yetarlicha aniqlashmaganligi kasbiy maqsadlarni belgilashda ikkilanish, faoliyat yo‘nalishlarini tez-tez o‘zgartirish yoki tanlovni mustaqil amalga oshirishda qiyinchiliklar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, yosh inson muayyan kasbning ijtimoiy nufuziga qiziqishi, biroq uning real mazmuni, kundalik vazifalari va zarur kompetensiyalari haqida yetarli tasavvurga ega bo‘lmasligi mumkin. Bunday holatda kasbiy maslahat va psixologik suhbat orqali kasb talablari bilan shaxsiy imkoniyatlar o‘rtasidagi muvofiqlikni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

J. Hollandning kasbiy qiziqishlar tipologiyasida shaxsning qiziqishlari va kasbiy muhit xususiyatlari o‘rtasidagi moslik masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. Uning nazariyasida realistik, tadqiqotchilik, badiiy, ijtimoiy, tadbirkorlik va konvensional yo‘nalishlar ajratiladi. Mazkur yondashuv uyushmagan yoshlarning kasbiy moyilliklarini aniqlash va ularning qiziqishlariga mos faoliyat sohalarini muhokama qilishda nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Biroq kasbiy qiziqishlarning o‘zi kasb tanlash uchun yetarli mezon emas. Yoshlarning bilim darajasi, amaliy ko‘nikmalari, sog‘lig‘i bilan bog‘liq kasbiy talablar, o‘qish imkoniyatlari va mehnat bozoridagi real sharoitlar ham hisobga olinishi zarur. Shu bois kasbiy yo‘naltirish psixologik diagnostika natijalarini real kasbiy axborot va shaxsiy maslahat bilan uyg‘unlashtirishga asoslanishi maqsadga muvofiq.

Kasbiy o‘zini o‘zi belgilashning muhim mexanizmlaridan biri motivatsion-qiymatli yo‘nalganlik hisoblanadi. Mazkur mexanizm shaxsning kasbiy faoliyatga nisbatan ichki intilishi, mehnatning hayotiy ahamiyatini anglashi va faoliyat natijalari bilan bog‘liq shaxsiy qadriyatlarini qamrab oladi. Uyushmagan yoshlarda mehnatga ijobiy munosabatni shakllantirish uchun kasbning nafaqat moddiy manfaatlarini, balki shaxsiy mustaqillik, ijtimoiy foydalilik, o‘z qobiliyatlarini rivojlantirish va kelajak istiqbollarini belgilashdagi ahamiyatini ham yoritish lozim.

E. Deci va R. Ryanning o‘zini o‘zi belgilash nazariyasiga muvofiq, avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlarining qondirilishi ichki motivatsiyaning rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, uyushmagan yoshlarni kasb-hunarga yo‘naltirish jarayonida ularning shaxsiy tanlovini hurmat qilish, kichik muvaffaqiyatlarni qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash muhim psixologik shartlar sifatida qaraladi.

Yoshlarning kasbiy faolligini rivojlantirishda o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonch ham muhim ahamiyatga ega. A. Banduraning o‘z samaradorligiga ishonch konsepsiyasi shaxsning muayyan vazifani muvaffaqiyatli bajarish imkoniyatiga bo‘lgan ishonchi faoliyatni boshlash, qiyinchiliklarni yengib o‘tish va maqsadga intilish bilan bog‘liqligini tushuntiradi. Shu sababli kasbiy tajribasi cheklangan yoki avvalgi urinishlarida muvaffaqiyatsizlikka uchragan yoshlar bilan ishlashda ularning o‘z imkoniyatlariga nisbatan konstruktiv munosabatini shakllantirish muhimdir.

Bunday yoshlar uchun kasbiy tayyorgarlik jarayonini kichik, aniq va amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan maqsadlardan boshlash maqsadga muvofiq. Dastlab oddiy amaliy topshiriqlarni bajarish, keyinchalik murakkabroq kasbiy vazifalarni o‘zlashtirish va erishilgan yutuqlarni tahlil qilish orqali shaxsiy samaradorlik hissini qo‘llab-quvvatlash mumkin.

Uyushmagan yoshlarda kasbiy motivatsiyaning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi yana bir muhim omil ijtimoiy muhit hisoblanadi. Oila, tengdoshlar, mahalla, ta’lim muassasalari va mehnat jamoalari yoshlarning kasblar haqidagi tasavvurlarini shakllantirishda turlicha ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yaqin ijtimoiy muhit tomonidan beriladigan psixologik qo‘llab-quvvatlash kasbiy tanlov bilan bog‘liq noaniqliklarni kamaytirishga yordam berishi mumkin.

Biroq ayrim hollarda oilaviy kutishlar va yoshlarning shaxsiy qiziqishlari o‘rtasida ziddiyatlar yuzaga keladi. Ota-onalarning muayyan kasbni tanlashga qaratilgan qat’iy talablari yoshlarning individual qobiliyatlariga mos kelmaganda, kasbiy qaror yuzaki yoki tashqi bosim asosida qabul qilinishi mumkin. Shu jihatdan kasb-hunarga yo‘naltirish jarayonida yoshlarning shaxsiy pozitsiyasini aniqlash, oila a’zolari bilan konstruktiv muloqot tashkil etish va qaror qabul qilishda individual manfaatlar hamda real imkoniyatlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash muhim vazifa hisoblanadi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining 2024-yilda e’lon qilingan kasbiy noaniqlikka oid tahlilida PISA 2022 ma’lumotlari asosida OECD mamlakatlaridagi 15 yoshli o‘quvchilarning taxminan har besh nafaridan ikki nafari aniq kasbiy rejalarga ega emasligi qayd etilgan. Hisobotda kasbiy rivojlanish dasturlari va amaliy kasbiy axborot bilan tanishish yoshlarning kelajakdagi faoliyatiga doir noaniqliklarni kamaytirishi mumkinligi ta’kidlangan.

Ushbu ma’lumotlar uyushmagan yoshlar bilan ishlashda kasbiy ma’lumot berish, mehnat faoliyatining real mazmunini tanishtirish va kelajakni rejalashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishning ilmiy-amaliy ahamiyatini yoritadi.

Kasbiy o‘zini o‘zi belgilashda emotsional-irodaviy omillar ham muhim o‘rin egallaydi. Kasb tanlash jarayonidagi noaniqlik, ish topish bilan bog‘liq xavotir, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish va atrofdagilarning salbiy bahosidan tashvishlanish yoshlarning kasbiy tashabbusini cheklashi mumkin. Shuning uchun psixologik maslahat jarayonida ularning emotsional holatini hisobga olish, faoliyatga to‘sqinlik qilayotgan ichki kechinmalarni aniqlash va vaziyatni konstruktiv baholash ko‘nikmalarini rivojlantirish zarur.

Uyushmagan yoshlarda kasbiy motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash uchun psixologik trening mashg‘ulotlaridan foydalanish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bunday mashg‘ulotlar yoshlarning o‘z qobiliyatlarini anglashi, mehnat faoliyatiga ijobiy munosabatni rivojlantirishi, kasbiy maqsadlarini aniqlashtirishi va rejalashtirish ko‘nikmalarini mustahkamlashiga qaratilishi mumkin.

Kasbiy motivatsiyani rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik trening modeli

1-jadval. Uyushmagan yoshlarda kasbiy o‘zini o‘zi belgilash motivatsiyasini rivojlantirishga qaratilgan trening mashg‘ulotlari

Mashg‘ulot mavzusi	**Psixologik maqsadi**	**Asosiy mashqlar**
1. Men va mening imkoniyatlarim	Shaxsiy qobiliyat va qiziqishlarni anglash	«Mening kuchli tomonlarim», «Qobiliyatlar xaritasi»
2. Kasblar olamini anglash	Kasbiy qiziqish va imkoniyatlarni aniqlash	«Mening kasbim», «Kasblar xaritasi»
3. Kasbiy motivatsiya	Mehnatga bo‘lgan ichki intilishni rivojlantirish	«Nima uchun ishlashni xohlayman?», «Maqsadlar zinapoyasi»
4. O‘ziga ishonch	Shaxsiy samaradorlik va tashabbuskorlikni qo‘llab-quvvatlash	«Men uddalay olaman», «Muvaffaqiyat tajribam»
5. Kasbiy qaror qabul qilish	Muqobil imkoniyatlarni tahlil qilish	«Tanlov vaziyati», «Qarorlar daraxti»
6. Kelajakni rejalashtirish	Aniq kasbiy maqsad va harakatlar rejasini ishlab chiqish	«Bir yildan keyingi men», «Kasbiy rivojlanish rejam»

Taklif etilgan trening mashg‘ulotlari yoshlarni kasb tanlashga majburlash emas, balki ularning kasbiy imkoniyatlarini ongli anglashiga ko‘maklashish tamoyiliga asoslanadi. Xususan, «Mening kuchli tomonlarim» mashqida ishtirokchilar o‘zlarining ijobiy shaxsiy xususiyatlarini aniqlab, ularning turli kasbiy faoliyatlarda qanday namoyon bo‘lishini tahlil qiladilar. Ushbu mashq o‘z imkoniyatlariga nisbatan realistik munosabatni rivojlantirishga yo‘naltiriladi.

«Kasblar xaritasi» mashqi yoshlarning kasbiy faoliyat turlari haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, mehnat bozori talablarini tushunish va shaxsiy qiziqishlarni mavjud kasbiy imkoniyatlar bilan solishtirishga xizmat qiladi. Bunda ishtirokchilar tanlangan kasbning asosiy vazifalari, zarur ko‘nikmalari, o‘qish imkoniyatlari va mehnat sharoitlarini muhokama qiladilar.

«Qarorlar daraxti» mashqida esa yoshlar bir nechta kasbiy yo‘nalishlarni tanlab, har birining afzalliklari, ehtimoliy qiyinchiliklari va shaxsiy imkoniyatlariga mosligini tahlil qiladilar. Mashqning asosiy vazifasi yagona kasbni tashqi ko‘rsatma asosida tanlash emas, balki asoslangan va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

«Kasbiy rivojlanish rejam» mashg‘ulotida ishtirokchilar o‘zlarining yaqin va uzoq muddatli maqsadlarini belgilab, ularga erishish uchun zarur bo‘lgan amaliy harakatlar ketma-ketligini ishlab chiqadilar. Bunda kasbiy kurslarda ishtirok etish, ustoz topish, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish va ishga joylashish imkoniyatlari bilan tanishish kabi vazifalar rejalashtirilishi mumkin.

Kasbiy motivatsiyani rivojlantirishda individual psixologik yondashuvga alohida e’tibor qaratish zarur. Chunki uyushmagan yoshlarning barchasi bir xil sabablar tufayli ta’lim yoki mehnat faoliyatidan chetda qolmagan. Ayrimlarida kasbiy ma’lumotning yetishmasligi, boshqalarida shaxsiy ishonchsizlik, iqtisodiy qiyinchiliklar yoki ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning cheklanganligi ustuvor bo‘lishi mumkin. Shu bois ularning ehtiyojlarini aniqlamasdan yagona standart dasturdan foydalanish kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Nazariy tahlildan kelib chiqib, uyushmagan yoshlarning kasbiy o‘zini o‘zi belgilashini qo‘llab-quvvatlashning to‘rt bosqichli psixologik modelini taklif etish mumkin.

Birinchi bosqich — diagnostik-tahliliy bosqich bo‘lib, unda yoshlarning kasbiy qiziqishlari, motivatsiyasi, individual imkoniyatlari va faoliyatga kirishishdagi to‘siqlari o‘rganiladi.

Ikkinchi bosqich — motivatsion-rivojlantiruvchi bosqich bo‘lib, shaxsiy salohiyatni anglash, o‘ziga ishonchni mustahkamlash va kasbiy istiqbolga nisbatan konstruktiv munosabatni rivojlantirishga qaratiladi.

Uchinchi bosqich — amaliy-yo‘naltiruvchi bosqich bo‘lib, yoshlarning turli kasblar bilan tanishishi, kasbiy sinovlarda ishtirok etishi va shaxsiy imkoniyatlariga mos faoliyat yo‘nalishlarini tanlashi bilan bog‘liq.

To‘rtinchi bosqich — refleksiv-mustahkamlovchi bosqich bo‘lib, tanlangan kasbiy yo‘nalish, erishilgan natijalar va keyingi rivojlanish imkoniyatlarini tahlil qilish asosida tashkil etiladi.

Mazkur bosqichlar uyushmagan yoshlar bilan ishlashda psixologik diagnostika, kasbiy maslahat, motivatsion trening va amaliy kasbiy tayyorgarlikni yagona tizimga birlashtirish imkonini beradi. Bunda yoshlarning kasb-hunar egallashga tayyorligi nafaqat kasbga bo‘lgan qiziqish, balki faoliyatni boshlashga tayyorlik, maqsadning aniqligi, o‘z imkoniyatlarini baholash va qiyinchiliklarni yengishga bo‘lgan intilish orqali baholanishi maqsadga muvofiq.

Uyushmagan yoshlarda kasbiy o‘zini o‘zi belgilash motivatsiyasini rivojlantirish murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, unda shaxsiy qiziqishlar, kasbiy qadriyatlar, o‘z imkoniyatlariga ishonch, emotsional barqarorlik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash omillari o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Kasb-hunarga yo‘naltirish jarayonining samaradorligi yoshlarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish, kasbiy faoliyat haqida ishonchli ma’lumot berish va kasbiy qarorlarni mustaqil qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga bog‘liq.

Uyushmagan yoshlarda kasbiy motivatsiyani shakllantirish uchun ularning faqat mehnatga munosabatini o‘zgartirish emas, balki hayotiy maqsadlarini aniqlashtirish, shaxsiy salohiyatini anglash, kasbiy istiqbolini rejalashtirish va faoliyatga kirishishdagi psixologik to‘siqlarni bartaraf etishga ko‘maklashish zarur.

Kasbiy maslahat, psixologik trening, individual suhbat va amaliy kasbiy sinovlarni uyg‘unlashtirish yoshlarning kasbiy o‘zini o‘zi belgilash jarayonini qo‘llab-quvvatlash uchun istiqbolli yo‘nalish sifatida qaraladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. — New York: W. H. Freeman, 1997.
2. Deci E. L., Ryan R. M. Self-Determination Theory: A Macrotheory of Human Motivation, Development, and Health // Canadian Psychology. — 2008. — Vol. 49, № 3. — P. 182–185.
3. Holland J. L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. — 3rd ed. — Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1997.
4. International Labour Organization. Global Employment Trends for Youth 2024: Decent Work, Brighter Futures. — Geneva: ILO, 2024. — DOI: 10.54394/ZUUI5430.
5. OECD. Teenage Career Uncertainty: Why It Matters and How to Reduce It? — Paris: OECD Publishing, 2024. — OECD Education Spotlights, № 16. — DOI: 10.1787/e89c3da9-en.

Jaqsimuratov Alpamis Bayram ugli
Physical Education Teacher at School No. 54, Nukus, Uzbekistan
Email: Jaksimuratov502@gmail.com

INNOVATIVE APPROACHES TO DEVELOPING STUDENTS' PHYSICAL ACTIVITY AND HEALTHY LIFESTYLE MOTIVATION IN SCHOOL PHYSICAL EDUCATION

Abstract. This thesis examines innovative pedagogical approaches to developing students' physical activity, healthy lifestyle motivation, and positive attitudes toward physical education in secondary schools. Particular attention is paid to the integration of interactive teaching methods, game-based learning, differentiated instruction, and digital educational technologies into physical education lessons. The study discusses the pedagogical conditions necessary for improving students' physical fitness, encouraging regular participation in physical exercise, and developing sustainable health-related habits. Based on the theoretical analysis of international research and educational recommendations, practical strategies for organizing student-centered physical education activities are proposed. The paper emphasizes the importance of teachers' methodological competence, individual learning needs, and a supportive educational environment in promoting students' physical and psychological well-being.

Keywords: physical education, physical activity, healthy lifestyle, innovative teaching methods, student motivation, game-based learning, physical fitness, digital technologies, pedagogical competence.

INTRODUCTION

Physical education plays a significant role in promoting students' health, physical development, psychological well-being, and social skills. In contemporary educational settings, the increasing use of digital devices, prolonged sedentary activities, and insufficient participation in physical exercise have created new challenges for school-based physical education.

According to the World Health Organization (WHO), children and adolescents aged 5–17 should engage in an average of at least 60 minutes of moderate-to-vigorous physical activity per day across the week [1]. These recommendations highlight the importance of encouraging students to participate in regular physical activities both during school lessons and in their everyday lives.

Traditional approaches to physical education often emphasize the acquisition of motor skills and the performance of specific physical exercises. However, modern educational perspectives recognize the need to develop students' intrinsic motivation, self-confidence, personal responsibility, and sustainable interest in maintaining a healthy lifestyle.

In this context, innovative pedagogical technologies and student-centered teaching strategies have become increasingly relevant. They provide opportunities to organize physical education lessons in ways that respond to students' individual abilities, educational needs, and motivational characteristics.

The purpose of this study is to theoretically examine innovative approaches to school physical education and identify practical strategies for increasing students' physical activity and strengthening their motivation toward a healthy lifestyle.

MATERIALS AND METHODS

This study employs theoretical analysis, comparative examination, and systematic generalization of scientific literature related to physical education, student motivation, and innovative pedagogical technologies.

The theoretical framework is based on international recommendations concerning physical activity, quality physical education, and student-centered learning. Particular attention is given to the pedagogical potential of interactive exercises, game-based activities, digital learning resources, and differentiated instruction.

The study is conceptual and analytical in nature; therefore, its conclusions represent theoretically grounded recommendations rather than experimentally verified findings.

RESULTS AND DISCUSSION

The theoretical analysis suggests that innovative approaches to physical education can be organized around several interconnected pedagogical directions.

1. Development of intrinsic motivation through interactive activities.

Student motivation is an essential factor influencing participation in physical education lessons. When students perceive physical activities as enjoyable, meaningful, and achievable, they may demonstrate greater willingness to participate and maintain regular physical activity.

Interactive teaching methods, including cooperative exercises, group challenges, and problem-solving tasks, create opportunities for active student engagement.

For example, teachers may organize team-based physical challenges in which students complete exercises requiring coordination, communication, and mutual support. Such activities can contribute not only to physical development but also to cooperation, responsibility, and interpersonal communication skills.

2. Application of game-based learning technologies.

Game-based learning represents a practical approach to increasing students' interest in physical education. Games integrate physical exercises with motivational elements such as achievable goals, teamwork, feedback, and progressive challenges.

Movement games, relay competitions, obstacle courses, and recreational sports can be adapted to different age groups and physical abilities.

In particular, game-based activities may promote coordination, agility, flexibility, and endurance while reducing the monotony associated with repetitive physical exercises.

However, teachers should ensure that competitive activities do not discourage students with lower levels of physical fitness. Inclusive participation and individual progress should remain central principles of lesson organization.

3. Integration of digital educational technologies.

Digital technologies offer additional opportunities for improving the quality of physical education. Instructional videos, interactive presentations, digital activity diaries, and fitness-monitoring applications can support the explanation and assessment of physical exercises.

For instance, short instructional videos may help students understand correct movement techniques, while individual activity diaries can encourage them to observe their progress and establish realistic personal goals.

At the same time, the use of digital technologies should complement rather than replace physical movement. Their implementation must also consider students' age, privacy, accessibility, and educational needs.

4. Differentiated instruction and individual development.

Students differ in their physical abilities, health conditions, motivation, and previous experiences with sports. Consequently, uniform teaching strategies may not adequately address the needs of all learners.

Differentiated instruction allows teachers to adjust the intensity, complexity, and duration of physical activities according to individual characteristics.

For example, during endurance training, students may be offered several levels of difficulty while working toward a shared educational objective. This approach can strengthen students' confidence and support their gradual physical development.

5. Formation of sustainable healthy lifestyle habits.

An important objective of modern physical education is to encourage students to maintain an active lifestyle beyond school.

Healthy lifestyle education should integrate knowledge about physical activity, personal hygiene, balanced nutrition, recovery, sleep, and emotional well-being.

Teachers can encourage students to set weekly physical activity goals, participate in family recreational activities, and independently monitor their daily movement habits.

The pedagogical effectiveness of these approaches depends on systematic implementation, appropriate feedback, and cooperation among teachers, students, and families.

PRACTICAL IMPLICATIONS

The theoretical analysis allows several practical recommendations to be proposed for school physical education.

First, physical education teachers should combine traditional physical exercises with interactive and game-based learning activities to maintain students' interest and participation.

Second, lesson planning should account for students' developmental characteristics and individual physical capabilities. Activities should be sufficiently challenging while remaining safe and accessible.

Third, digital educational resources may be used to demonstrate exercise techniques, monitor individual progress, and provide feedback without reducing the time allocated to physical activity.

Fourth, assessment practices should emphasize students' individual improvement, effort, participation, and acquisition of healthy lifestyle skills rather than relying exclusively on competitive performance.

Finally, cooperation between schools and families should be strengthened to encourage physical activity outside the classroom and support the development of sustainable health-related habits.

CONCLUSION

The development of students' physical activity and healthy lifestyle motivation represents an important objective of contemporary school physical education. Innovative pedagogical approaches provide opportunities to improve the organization of lessons, increase student engagement, and support individual physical development.

Interactive methods, game-based learning, differentiated instruction, and digital educational technologies can complement traditional physical education practices when applied according to clearly defined educational objectives.

The effectiveness of these approaches depends on teachers' methodological competence, the creation of an inclusive educational environment, and systematic encouragement of students' independent physical activity.

Therefore, improving physical education requires not only the modernization of teaching methods but also the development of pedagogical strategies that encourage students to recognize physical activity as an essential component of lifelong health and well-being.

REFERENCES

1. World Health Organization. (2020). *WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour*. Geneva: World Health Organization.

2. UNESCO. (2015). *Quality Physical Education (QPE): Guidelines for Policy-Makers.* Paris: UNESCO.

3. Sallis, J. F., McKenzie, T. L., Beets, M. W., Beighle, A., Erwin, H., & Lee, S. (2012). Physical education's role in public health: Steps forward and backward over 20 years and HOPE for the future. *Research Quarterly for Exercise and Sport, 83*(2), 125–135. https://doi.org/10.1080/02701367.2012.10599842

4. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2020). Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. *Contemporary Educational Psychology, 61*, 101860. https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101860

Tolibova Marjona Tolib qizi
G'ijduvon tumani 44-maktab maslahatchisi

MAKTAB MASLAHATCHILARINING KASBIY FAOLIYATIDA EMOTSIONAL ZO'RIQISH VA PSIXOLOGIK BARQARORLIKNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada maktab maslahatchilarining kasbiy faoliyatida emotsional zo'riqish va psixologik barqarorlikning o'zaro bog'liqligi, ularning shakllanishiga ta'sir etuvchi individual-psixologik, kasbiy va ijtimoiy omillar hamda murakkab pedagogik vaziyatlarda hissiy*

holatlarni boshqarish mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, maktab maslahatchilarining kasbiy faoliyatida psixologik zo'riqishning yuzaga kelish xususiyatlari, emotsional charchash xavfini kuchaytiruvchi sharoitlar, psixologik barqarorlikni ta'minlovchi shaxsiy resurslar va ruhiy farovonlikni mustahkamlashga yo'naltirilgan psixologik-profilaktik yondashuvlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: *maktab maslahatchisi, emotsional zo'riqish, psixologik barqarorlik, kasbiy stress, emotsional charchash, kasbiy kuyish, psixologik moslashuv, shaxsiy resurslar, kasbiy motivatsiya, psixologik himoya, stressni yengish strategiyalari, psixoprofilaktika.*

Аннотация. *В данной статье проводится научно-теоретический анализ взаимосвязи эмоционального напряжения и психологической устойчивости в профессиональной деятельности школьных консультантов, индивидуально-психологических, профессиональных и социальных факторов, влияющих на их формирование, а также механизмов регуляции эмоциональных состояний в сложных педагогических ситуациях. Кроме того, рассматриваются особенности возникновения психологического напряжения в профессиональной деятельности школьных консультантов, условия, повышающие риск эмоционального истощения, личностные ресурсы, обеспечивающие психологическую устойчивость, и психопрофилактические подходы, направленные на укрепление психологического благополучия.*

Ключевые слова: *школьный консультант, эмоциональное напряжение, психологическая устойчивость, профессиональный стресс, эмоциональное истощение, профессиональное выгорание, психологическая адаптация, личностные ресурсы, профессиональная мотивация, психологическая защита, стратегии совладания со стрессом, психопрофилактика.*

Abstract. *This article presents a scientific and theoretical analysis of the relationship between emotional strain and psychological resilience in the professional activities of school counselors, the individual psychological, occupational, and social factors influencing their development, and the mechanisms of emotional regulation in challenging educational situations. Furthermore, the article examines the characteristics of psychological strain experienced by school counselors, the conditions that increase the risk of emotional exhaustion, the personal resources supporting psychological resilience, and psychological prevention approaches aimed at strengthening psychological well-being.*

Keywords: *school counselor, emotional strain, psychological resilience, occupational stress, emotional exhaustion, professional burnout, psychological adaptation, personal resources, professional motivation, psychological defense, stress coping strategies, psychological prevention.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim muassasalarida o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi, emotsional ehtiyojlari va shaxslararo munosabatlariga oid muammolarning murakkablashib borishi maktab maslahatchilarining kasbiy faoliyatida psixologik mas'uliyatning ortishiga sabab bo'lmoqda, chunki ushbu mutaxassislar o'quvchilar bilan individual ishlash, oilaviy munosabatlarda yuzaga keladigan kelishmovchiliklarni tushunish, pedagoglar bilan hamkorlikni muvofiqlashtirish, nizoli vaziyatlarda psixologik yordam ko'rsatish va ta'lim muhitida sog'lom munosabatlarni rivojlantirish jarayonida turli emotsional ta'sirlarga duch keladilar. Maktab maslahatchilarining kasbiy faoliyatida emotsional zo'riqishning yuzaga kelishi faqat ish hajmining ortishi yoki murakkab vazifalarning bajarilishi bilan izohlanmaydi, balki o'quvchilarning shaxsiy muammolariga nisbatan yuqori darajadagi hissiy sezgirlik, ota-onalarning turlicha talablariga moslashish zarurati, pedagogik jamoada yuzaga keladigan qarama-qarshi munosabatlar, kasbiy mas'uliyat chegaralarining noaniqligi va mutaxassisning o'z faoliyati samaradorligiga nisbatan ichki talabchanligi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Emotsional zo'riqishning davomiyligi va kuchayish darajasi maslahatchining individual psixologik xususiyatlari, vaziyatni subyektiv baholash usullari, kasbiy tajribasi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash imkoniyatlari hamda ruhiy tiklanish resurslarining mavjudligiga qarab farqlanishi mumkin bo'lib, bunday sharoitda psixologik barqarorlik mutaxassisning tashqi bosimlarga moslashishi, o'z hissiy

holatini ongli boshqarishi, murakkab vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishi va kasbiy faoliyatning mazmunini saqlab qolishiga yordam beruvchi muhim shaxsiy sifat sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur psixologik hodisalarning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganishda emotsional zo‘riqishni faqat salbiy ruhiy holat sifatida baholash yetarli emas, chunki qisqa muddatli hissiy safarbarlik ayrim vaziyatlarda mutaxassisning diqqatini jamlashiga va muammoga tezkor munosabat bildirishiga yordam berishi mumkin, biroq uzluksiz psixologik bosim sharoitida tiklanish imkoniyatlarining cheklanishi hissiy charchash, kasbiy qoniqishning pasayishi, shaxslararo munosabatlarda befarqlik va psixologik moslashuvning qiyinlashishi kabi holatlar bilan bog‘lanishi ehtimoldan xoli emas. Maktab maslahatchilarining emotsional zo‘riqishi va psixologik barqarorligi o‘rtasidagi munosabatlarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish kasbiy stressning shakllanish mexanizmlarini chuqurroq tushunish, mutaxassislarning individual moslashuv imkoniyatlarini aniqlash, hissiy zo‘riqishning kasbiy samaradorlikka ta’sirini baholash, psixologik himoya va muammolarni yengish strategiyalarining ahamiyatini asoslash hamda ta’lim muassasalarida maslahatchilarning psixologik farovonligini mustahkamlashga yo‘naltirilgan amaliy yondashuvlarni ishlab chiqish uchun zarur nazariy asos yaratadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Viktor Boykoning inson emotsional holatlari va psixologik energiyaning boshqarilishiga bag‘ishlangan ilmiy qarashlarida hissiy kechinmalarning shaxs ruhiy faoliyatiga ta’siri, emotsional noqulayliklarning shakllanish sabablari, psixologik himoya mexanizmlari va davomli hissiy zo‘riqish sharoitida yuzaga keladigan xulq-atvor o‘zgarishlari alohida o‘rganilgan bo‘lib, olimning yondashuvi insonning emotsional reaksiyalari tashqi vaziyatlarning bevosita aks etishi bilangina cheklanmasdan, shaxsning individual tajribasi, hissiy sezgirligi, psixologik ehtiyojlari va muayyan vaziyatga bergan subyektiv bahosi bilan bog‘liq holda shakllanishini tushuntirishga xizmat qiladi [1]. Mazkur ilmiy qarashlarni maktab maslahatchilarining kasbiy faoliyati bilan bog‘liq holda tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning ruhiy kechinmalarini muntazam tinglash, oilaviy ziddiyatlarga oid murojaatlarni ko‘rib chiqish, tajovuzkor munosabatlarga duch kelish va murakkab suhbatlarda betaraf pozitsiyani saqlash zarurati mutaxassisning hissiy imkoniyatlariga turlicha ta’sir etishi mumkin, ayniqsa, o‘zga shaxslarning muammolariga yuqori darajada hissiy qo‘shilish bilan kasbiy masofani saqlash o‘rtasidagi muvozanat buzilganda maslahatchining shaxsiy kechinmalari va kasbiy vazifalari bir-biriga aralashib ketish xavfi kuchayadi.

Boykoning emotsional jarayonlarni boshqarishga oid yondashuvi maslahatchilarning psixologik barqarorligini o‘rganishda hissiyotlarni butunlay cheklash yoki emotsional ta’sirchanlikni kamaytirishdan ko‘ra, kechinmalarning kelib chiqish manbalarini anglash, ularning kasbiy qarorlarga ta’sirini nazorat qilish, psixologik energiyani maqsadli taqsimlash va murakkab muloqotlardan keyin hissiy muvozanatni tiklash imkoniyatlarini rivojlantirish muhimligini asoslashga yordam beradi. Valeriy Oryolning kasbiy kuyish sindromiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlarida uzoq davom etadigan psixologik zo‘riqish shaxsning emotsional holati bilan bir qatorda uning kasbiy motivatsiyasi, bilish jarayonlari, ijtimoiy munosabatlari va faoliyat uslubiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan murakkab hodisa sifatida tahlil qilinib, kasbiy kuyishning shaxsiy va tashkiliy omillari, uning turli kasb vakillarida namoyon bo‘lish xususiyatlari hamda mutaxassisning kasbiy faoliyatga munosabatidagi o‘zgarishlar ilmiy jihatdan yoritilgan [2]. Oryolning nazariy qarashlarini maktab maslahatchilari faoliyatiga tatbiq etish emotsional zo‘riqishning salbiy oqibatlarini faqat charchoq yoki vaqtinchalik ruhiy tushkunlik bilan izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi, chunki uzoq davom etadigan kasbiy noqulaylik sharoitida mutaxassisning o‘quvchilar muammolariga nisbatan munosabati o‘zgarishi, maslahat jarayonida hissiy ishtiroki kamayishi, o‘z kasbiy imkoniyatlariga ishonchi susayishi va bajarilayotgan faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini idrok etishida qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Tatyana Shabanovaning kasbiy stress va stressga chidamlilik psixologiyasiga oid ilmiy yondashuvida professional faoliyatning ruhiy zo‘riqish bilan bog‘liq jihatlari, stress omillarining shaxsga ta’siri, mutaxassisning psixologik imkoniyatlari hamda stressga bardoshlilikning kasbiy faoliyat samaradorligini saqlashdagi ahamiyati o‘zaro bog‘liq holda o‘rganilib, stressga chidamlilikni shakllantirish masalasi shaxsiy xususiyatlar bilan bir qatorda faoliyat sharoitlarini

hisobga olishni talab etadigan psixologik muammo sifatida talqin etiladi [3]. Uning ilmiy yondashuvi asosida maktab maslahatchilarining emotsional zo‘riqishini o‘rganishda ish jarayonidagi psixologik talablar va mutaxassisning mavjud imkoniyatlari o‘rtasidagi nomutanosiblikka alohida e’tibor qaratish mumkin, chunki maslahatchining bir vaqtning o‘zida ko‘plab o‘quvchilar bilan ishlashi, murojaatlarga qisqa muddatlarda javob berishi, murakkab vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishi, turli manfaatlarni muvofiqlashtirishi va o‘z faoliyatiga nisbatan yuqori mas’uliyatni his etishi uning psixologik zo‘riqish darajasiga ta’sir qiluvchi kasbiy sharoitlarni yuzaga keltiradi. Shabanovaning kasbiy stressga oid qarashlarini tahlil qilish orqali psixologik barqarorlikni mustahkamlash jarayonida faqat individual hissiy nazoratni rivojlantirish bilan cheklanmasdan, kasbiy vazifalarni oqilona taqsimlash, psixologik yuklamalarning chegarasini belgilash, murakkab vaziyatlarda yordam olish imkoniyatlarini kengaytirish va mutaxassisning ish faoliyatiga nisbatan boshqaruv hissini kuchaytirish zarurligini tushuntirish mumkin, bunda psixologik barqarorlik shaxsning tashqi ta’sirlarga mutlaqo berilmasligi emas, balki o‘zgaruvchan vaziyatlarda faoliyatini moslashuvchan tashkil eta olish qobiliyati sifatida namoyon bo‘ladi.

Tatyana Kryukovaning murakkab hayotiy vaziyatlarni yengish psixologiyasiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlarida insonning qiyinchiliklarga munosabati, muammolarni hal qilish strategiyalari, emotsional kechinmalarni tartibga solish usullari, ijtimoiy yordamdan foydalanish xususiyatlari va shaxsiy resurslarni safarbar etish imkoniyatlari tahlil qilinib, murakkab vaziyatlarni yengish faoliyatini shaxsning vaziyatni anglash, baholash va unga mos xatti-harakatlarni tanlash jarayonlari bilan bog‘liq holda tushuntiruvchi ilmiy yondashuv ilgari suriladi [4]. Kryukovaning ilmiy qarashlarini maktab maslahatchilarining kasbiy faoliyatiga moslashtirish ularning emotsional zo‘riqishga munosabatini o‘rganishda muammoni faol hal qilishga intilish, maslahatlashuv orqali yordam izlash, hissiy holatni boshqarish, vaziyatni qayta baholash yoki qiyinchilikdan vaqtincha chekinish kabi strategiyalarni farqlash imkonini beradi, bunda muayyan strategiyaning foydaliligi vaziyatning boshqarilish darajasi, mavjud tashkiliy imkoniyatlar, mutaxassisning kasbiy vakolatlari va murojaatning psixologik murakkabligiga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Evald Zeyerning kasbiy rivojlanish psixologiyasiga oid ilmiy qarashlarida insonning professional shakllanishi, kasbiy o‘zlikni anglash, faoliyat jarayonida shaxsiy sifatlarning o‘zgarishi, kasbiy rivojlanishdagi qiyinchiliklar va professional deformatsiyalarning yuzaga kelish mexanizmlari bir-biri bilan bog‘liq hodisalar sifatida o‘rganilgan bo‘lib, uning yondashuvi kasbiy faoliyat shaxsning rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirishi bilan birga, muayyan sharoitlarda psixologik cheklanishlar va moslashuv qiyinchiliklarini ham keltirib chiqarishi mumkinligini tushuntirishga yordam beradi [5]. Mazkur qarashlarni maktab maslahatchilarining psixologik barqarorligi bilan bog‘liq holda tahlil qilish kasbiy faoliyat davomida yuzaga keladigan emotsional zo‘riqishning mazmuni mutaxassisning ish tajribasi, professional o‘zligini anglash darajasi, kasbiy maqsadlari va ish muhitiga nisbatan kutishlariga qarab farqlanishi mumkinligini ko‘rsatadi, chunki kasbiy faoliyatining dastlabki bosqichidagi maslahatchi uchun murakkab murojaatlarda mustaqil qaror qabul qilish asosiy psixologik qiyinchilik bo‘lsa, tajribali mutaxassis uchun takrorlanuvchi muammolar, kasbiy o‘sish imkoniyatlarining cheklanishi yoki faoliyatdan qoniqishning pasayishi muhim emotsional zo‘riqish manbaiga aylanishi ehtimoli mavjud. Yekaterina Yermakovaning emotsional kuyish sindromini shaxsning qadriyatlar va hayotiy ma'nolar tizimidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq holda o‘rgangan ilmiy tadqiqotlarida ushbu hodisani faqat uzoq muddatli kasbiy stress oqibati sifatida tushuntirish yetarli emasligi ta’kidlanib, kasbiy faoliyatning shaxsiy mazmuni, insonning ichki qadriyatlari, kasbiy maqsadlarining ahamiyati va bajarilayotgan ishga nisbatan munosabatning o‘zgarishi emotsional kuyishni tushunishda muhim nazariy yo‘nalish sifatida ko‘rib chiqiladi [6].

Yermakovaning mazkur yondashuvi maktab maslahatchilarining psixologik barqarorligini o‘rganishda mutaxassisning o‘z mehnati orqali qanday maqsadlarga erishishga intilishi, o‘quvchilar bilan ishlashdan qanday shaxsiy mazmun topishi, kasbiy mas’uliyatni qanday qabul qilishi va bajarilayotgan faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini qay darajada anglashiga e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi, ayniqsa, kasbiy faoliyatdan kutilgan ma’naviy qoniqish bilan kundalik ish

sharoitida yuzaga keladigan murakkabliklar o‘rtasidagi tafovut mutaxassisning hissiy holatiga sezilarli ta’sir qilishi mumkin. Zeyer va Yermakovaning nazariy qarashlarini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish maktab maslahatchilarida emotsional zo‘riqish va psixologik barqarorlik o‘rtasidagi munosabatni shaxsning kasbiy rivojlanish bosqichlari, professional qadriyatlari, o‘z faoliyatiga nisbatan ichki munosabati va kasbiy imkoniyatlarini amalga oshirish sharoitlari orqali chuqurroq tushuntirish imkonini beradi, bunda psixologik yordamni tashkil etishda mutaxassisning hissiy holatiga ta’sir qilayotgan tashqi muammolar bilan bir qatorda uning kasbiy maqsadlari, shaxsiy intilishlari va faoliyatga bo‘lgan munosabatini ham hisobga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Muhokama. Maktab maslahatchilarining kasbiy faoliyatida emotsional zo‘riqish va psixologik barqarorlikning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish ushbu psixologik hodisalarni bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan oddiy holatlar sifatida emas, balki murakkab kasbiy vaziyatlarga shaxsiy munosabat, psixologik resurslardan foydalanish imkoniyatlari va tashkiliy muhit xususiyatlari bilan belgilanadigan o‘zgaruvchan jarayonlar sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Kasbiy stress, emotsional zo‘riqish va psixologik barqarorlik mazmunan o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, ular aynan bir xil tushunchalar hisoblanmaydi, chunki emotsional zo‘riqish mutaxassisning muayyan vaziyatga hissiy munosabatini ifodalashi mumkin, kasbiy stress ish bilan bog‘liq talablarning shaxs imkoniyatlariga ta’sirini kengroq qamrab oladi, psixologik barqarorlik esa mazkur ta’sirlar sharoitida shaxsning o‘z faoliyatini boshqarish va muvozanatini tiklash imkoniyatlarini tavsiflaydi. Rus psixolog olimlarining ilmiy qarashlarini umumlashtirish emotsional zo‘riqishning salbiy oqibatlari faqat ruhiy charchash bilan cheklanmasdan, maslahatchining kasbiy vazifalariga munosabati, qaror qabul qilish xususiyatlari, o‘z imkoniyatlarini baholashi, o‘quvchilar bilan emotsional aloqasi va pedagogik jamoa ichidagi muloqot uslubiga ham ta’sir qilishi mumkinligini asoslashga imkon beradi.

Shu bilan birga, psixologik barqarorligi rivojlangan mutaxassisda ham murakkab vaziyatlarga nisbatan xavotir, charchoq yoki hissiy noqulaylik paydo bo‘lishi tabiiy bo‘lib, barqarorlikning muhim belgisi bunday kechinmalarning butunlay yo‘qligi emas, balki ularni vaqtida anglash, tegishli yordamdan foydalanish, zarur hollarda kasbiy vazifalarni qayta taqsimlash va psixologik tiklanish imkoniyatlarini saqlashdan iboratdir. Maktab maslahatchilarining psixologik holatini ilmiy o‘rganishda emotsional zo‘riqish darajasi bilan bir qatorda kasbiy tajriba, mehnat sharoitidan qoniqish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, psixologik moslashuvchanlik, kasbiy qadriyatlar va muammolarni yengish strategiyalarini ham kompleks baholash muhim bo‘lib, ushbu omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun maxsus psixodiagnostik metodikalar va tizimli empirik tadqiqotlardan foydalanish zarur hisoblanadi.

Xulosa. Maktab maslahatchilarining kasbiy faoliyatida emotsional zo‘riqish va psixologik barqarorlik o‘rtasidagi munosabatlarni ilmiy-nazariy jihatdan umumlashtirish mutaxassislarning ruhiy farovonligi ularning individual psixologik imkoniyatlari bilan bir qatorda mehnat sharoitlari, kasbiy munosabatlar, ijtimoiy yordam manbalari va faoliyat mazmunini anglash darajasiga ham bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Maktab maslahatchilarida psixologik barqarorlikni mustahkamlash maqsadida emotsional holatlarni anglash, kasbiy vaziyatlarga nisbatan konstruktiv munosabatni rivojlantirish, hissiy zo‘riqishni boshqarish, shaxsiy psixologik chegaralarni saqlash va murakkab murojaatlardan keyin ruhiy tiklanish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan amaliy mashg‘ulotlarni muntazam tashkil etish tavsiya etiladi.

Ta’lim muassasalarida maslahatchilarning kasbiy vazifalarini aniq belgilash, murakkab murojaatlarni mutaxassislararo hamkorlik asosida ko‘rib chiqish, ish yuklamalarini oqilona taqsimlash, kasbiy maslahatlashuv uchun qulay sharoit yaratish va mutaxassislarning shaxsiy ehtiyojlarini hisobga oluvchi psixologik yordam tizimini rivojlantirish emotsional zo‘riqishning davomiy tus olish xavfini kamaytirishga xizmat qilishi mumkin. Psixologik-profilaktik faoliyatni takomillashtirishda maktab maslahatchilarining emotsional holatini davriy baholash, kasbiy charchash belgilarini erta aniqlash, ish faoliyatidan qoniqishga ta’sir qiluvchi omillarni o‘rganish va zarur hollarda individual qo‘llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo‘lib, bunday yondashuv mutaxassislarning ehtiyojlarini umumiy taxminlar asosida emas, balki aniqlangan psixologik xususiyatlarga muvofiq hisobga olish imkonini beradi. Maktab

maslahatchilarining kasbiy farovonligini qo‘llab-quvvatlashda shaxsiy mas’uliyat bilan tashkiliy yordam o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlash, maslahat jarayonida emotsional ishtirok va kasbiy masofani uyg‘unlashtirish hamda mutaxassisning professional rivojlanishiga sharoit yaratish ta’lim muassasasidagi psixologik xizmatning barqaror faoliyat yuritishi uchun muhim amaliy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Бойко В. В. Психоэнергетика. – СПб.: Питер, 2008. – 416 с.
2. Орёл В. Е. Синдром психического выгорания личности. – М.: Издательство «Институт психологии РАН», 2005. – 330 с.
3. Шабанова Т. Л. Психология профессионального стресса и стресс-толерантности: учебное пособие. – Саратов: Вузовское образование, 2014. – 121 с.
4. Крюкова Т. Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни. – Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – 294, [1] с.
5. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2008. – 336 с.
6. Ермакова Е. В. Изучение синдрома эмоционального выгорания как нарушения ценностно-смысловой сферы личности (теоретический аспект) // Культурно-историческая психология. – 2010. – Т. 6, № 1. – С. 27–39.

Hasanova Shahzoda Zafarjon qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta’lim kafedrasi kabinet mudiri

PEDAGOGLARNING KASBIY RIVOJLANISHIDA REFLEKSIV YONDASHUVNING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur tezisda pedagoglarning kasbiy rivojlanish jarayonida refleksiv yondashuvning o‘rni, uning kasbiy kompetensiyalarni takomillashtirish va pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishdagi imkoniyatlari yoritiladi. Refleksiya pedagogning o‘z faoliyatini tahlil qilishi, erishilgan natijalarni baholashi, yuzaga kelgan muammolarning sabablarini aniqlashi hamda kelgusidagi faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan qarorlar qabul qilishi bilan bog‘liq jarayon sifatida talqin etiladi. Shuningdek, refleksiv yondashuvning pedagogik mahorat, o‘zini o‘zi baholash, kasbiy mas’uliyat, ijodiy fikrlash va uzluksiz ta’lim olishga intilish bilan aloqador jihatlari ko‘rib chiqiladi. Pedagoglarning kundalik faoliyatida o‘z-o‘zini tahlil qilish, hamkasblar bilan tajriba almashish, dars natijalarini baholash va individual rivojlanish maqsadlarini belgilash kabi usullardan foydalanishning ahamiyati asoslanadi. Refleksiv yondashuvni izchil qo‘llash pedagogning kasbiy o‘sishiga, ta’lim jarayonidagi muammolarga ijodiy yechim topishiga va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *pedagog, kasbiy rivojlanish, refleksiya, refleksiv yondashuv, kasbiy kompetensiya, pedagogik mahorat, o‘zini o‘zi baholash, o‘z-o‘zini tahlil qilish, uzluksiz ta’lim, pedagogik faoliyat.*

Аннотация. *В тезисе рассматривается роль рефлексивного подхода в профессиональном развитии педагогов, а также его возможности в совершенствовании профессиональных компетенций и повышении эффективности педагогической деятельности. Рефлексия трактуется как процесс осмысления педагогом собственной деятельности, оценки достигнутых результатов, выявления причин возникающих трудностей и принятия решений, направленных на дальнейшее профессиональное совершенствование. Раскрываются взаимосвязи рефлексивного подхода с педагогическим мастерством, самооценкой, профессиональной ответственностью, творческим мышлением и стремлением к непрерывному образованию. Особое внимание уделяется использованию самоанализа, обмена опытом с коллегами, оценки результатов занятий и*

определения индивидуальных целей профессионального роста. Обосновывается, что систематическое применение рефлексивного подхода способствует профессиональному становлению педагога, поиску конструктивных решений педагогических проблем и повышению качества образовательного процесса.

Ключевые слова: *педагог, профессиональное развитие, рефлексия, рефлексивный подход, профессиональная компетентность, педагогическое мастерство, самооценка, самоанализ, непрерывное образование, педагогическая деятельность.*

Abstract. *This thesis examines the role of the reflective approach in teachers' professional development and its potential to strengthen professional competencies and improve teaching effectiveness. Reflection is considered a process through which teachers critically examine their own practice, evaluate learning outcomes, identify the causes of professional challenges, and make informed decisions to improve their future performance. The thesis explores the relationship between reflective practice, pedagogical expertise, self-assessment, professional responsibility, creative thinking, and commitment to lifelong learning. Particular attention is given to practical strategies such as self-analysis, collaboration with colleagues, evaluation of lesson outcomes, and the development of individual professional growth goals. The systematic application of a reflective approach can support teachers' professional growth, encourage constructive solutions to pedagogical challenges, and contribute to improvements in the quality of education.*

Key words: *teacher, professional development, reflection, reflective approach, professional competence, pedagogical expertise, self-assessment, self-analysis, lifelong learning, teaching practice.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan yangilanishlar pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, pedagogik mahoratini rivojlantirish va ta'lim jarayoniga zamonaviy yondashuvlarni tatbiq etishni taqozo etmoqda. Ta'lim sifati ko'p jihatdan pedagogning o'z kasbiga munosabati, kasbiy bilimlarini muntazam yangilab borishi, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishi hamda pedagogik faoliyatida yuzaga keladigan muammolarga oqilona yechim topish qobiliyatiga bog'liq. Shu sababli pedagogning kasbiy rivojlanishini faqat yangi bilim va ko'nikmalarni egallash bilan cheklamasdan, o'z faoliyatini anglash, tahlil qilish va takomillashtirishga yo'naltirilgan uzluksiz jarayon sifatida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagoglarning kasbiy rivojlanishida refleksiv yondashuv ana shu ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan muhim pedagogik omillardan biridir. Refleksiya pedagogning o'z faoliyati, qabul qilgan qarorlari, qo'llagan metodlari va erishgan natijalarini ongli ravishda tahlil qilishi, mavjud kamchiliklarni aniqlashi hamda kelgusidagi faoliyatini yaxshilash yo'llarini belgilashini anglatadi. Ushbu jarayon orqali pedagog o'zining kuchli va rivojlantirilishi zarur bo'lgan jihatlarini aniqlab, kasbiy faoliyatiga tanqidiy va xolis munosabatda bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada kasbiy tajriba oddiy faoliyat natijasi bo'lib qolmay, yangi bilimlar va samarali pedagogik yechimlarni shakllantirish manbaiga aylanadi.

Refleksiv yondashuvning muhim xususiyati shundaki, u pedagogni tayyor metodik tavsiyalarni o'zlashtirish bilangina cheklamaydi, balki mustaqil izlanish, o'z tajribasini qayta ko'rib chiqish va pedagogik vaziyatlarni chuqur anglashga undaydi. Masalan, dars jarayonida o'quvchilarning faolligi pasayganida pedagog buning sabablarini o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi, tanlangan metodlarning mosligi, topshiriqlarning murakkabligi yoki ta'lim muhitining xususiyatlari bilan bog'liq holda tahlil qilishi mumkin. Bunday tahlil keyingi mashg'ulotlarni maqsadga muvofiq rejalashtirish, o'qitish usullarini o'zgartirish va ta'lim natijalarini yaxshilash uchun asos yaratadi.

Shuningdek, refleksiv yondashuv pedagogning kasbiy mustaqilligi, mas'uliyati, o'zini o'zi baholash qobiliyati va ijodiy fikrlashini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq. O'z faoliyatini muntazam tahlil qiladigan pedagog o'zidagi kasbiy ehtiyojlarni aniqroq belgilaydi, yangi pedagogik texnologiyalarni ongli ravishda tanlaydi va o'z oldiga rivojlanish maqsadlarini qo'yadi. Hamkasblar bilan tajriba almashish, o'zaro dars kuzatuvlari, pedagogik muammolarni birgalikda muhokama qilish ham refleksiv faoliyatning samarali shakllari hisoblanadi. Bunday faoliyat

pedagogning individual rivojlanishi bilan birga, ta’lim muassasasida o‘zaro hamkorlik va kasbiy o‘rganish muhitini shakllantirishga ham yordam beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy pedagogdan nafaqat o‘z fanini chuqur bilish, balki ta’lim jarayonidagi o‘zgarishlarga moslashish, o‘z faoliyati natijalarini baholash va kasbiy kompetensiyalarini uzluksiz rivojlantirish talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan, refleksiv yondashuvning mazmunini ochib berish, uning pedagog kasbiy rivojlanishiga ta’sir qiluvchi jihatlarini aniqlash hamda amaliy faoliyatda qo‘llash imkoniyatlarini asoslash ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur tezisning maqsadi pedagoglarning kasbiy rivojlanishida refleksiv yondashuvning ahamiyatini yoritish, uning pedagogik faoliyatni takomillashtirishdagi imkoniyatlarini ochib berish va refleksiv ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi amaliy yo‘nalishlarni asoslashdan iborat. Ushbu maqsad pedagogning o‘z faoliyatini tahlil qilish, kasbiy qiyinchiliklarni anglash, erishilgan natijalarni baholash va individual rivojlanish strategiyasini belgilash jarayonlarini yaxlit holda ko‘rib chiqishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagoglarning kasbiy rivojlanishida refleksiv yondashuvning ahamiyatini o‘rganish pedagogik faoliyatni anglash, kasbiy tajribani tahlil qilish, o‘zini o‘zi baholash va uzluksiz takomillashish masalalarini o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqishni talab etadi. Refleksiya pedagogning o‘z faoliyatiga shunchaki nazar tashlashi emas, balki qabul qilgan qarorlari, qo‘llagan ta’lim metodlari va erishilgan natijalar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashga qaratilgan ongli jarayondir. Shu sababli mazkur masala bo‘yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilishda reflektiv fikrlash nazariyasi, tajriba asosida o‘rganish, pedagogik faoliyatni tahlil qilish va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga doir ilmiy qarashlarga tayanish muhimdir.

Refleksiv yondashuvning nazariy asoslari amerikalik faylasuf va pedagog Jon Dyui qarashlarida keng yoritilgan. Olim How We Think asarida reflektiv fikrlashni muayyan qarash yoki bilimni uning asoslari va keltirib chiqaradigan natijalari nuqtayi nazaridan faol, izchil hamda sinchkovlik bilan ko‘rib chiqish jarayoni sifatida talqin qiladi [1]. Ushbu yondashuv pedagogik faoliyat uchun muhim ahamiyatga ega, chunki o‘qituvchi dars jarayonida yuzaga kelgan vaziyatlarni shunchaki kuzatish bilan cheklanmasdan, ularning sabablarini aniqlashi va keyingi faoliyatini olingan xulosalar asosida rejalashtirishi lozim. Demak, reflektiv fikrlash pedagogning tajribasini anglangan kasbiy bilimga aylantirishga yordam beradigan muhim vositadir.

Pedagogik refleksiyaning mazmunini tushunishda Donald Shonning kasbiy faoliyatda refleksiya haqidagi qarashlari ham alohida o‘rin tutadi. Muallif The Reflective Practitioner asarida mutaxassislarning murakkab va oldindan to‘liq belgilab bo‘lmaydigan vaziyatlarda o‘z bilimlari hamda amaliy harakatlarini qayta ko‘rib chiqish jarayonini tahlil qiladi [2]. Mazkur nazariy yondashuv pedagog faoliyatida ikki muhim jihatni farqlash imkonini beradi: faoliyat davomida yuzaga kelgan vaziyatni anglash va faoliyat yakunlangach, uning natijalarini tahlil qilish. Birinchi holatda pedagog dars jarayonida o‘quvchilarning ehtiyojlari va vaziyat o‘zgarishlariga mos ravishda qarorlarini takomillashtiradi. Ikkinchi holatda esa o‘tilgan mashg‘ulotning samaradorligi, qo‘llangan metodlarning maqsadga muvofiqligi va kelgusida e’tibor qaratilishi zarur bo‘lgan jihatlarni aniqlaydi. Shu ma’noda, Shonning qarashlari refleksiyani pedagogning kundalik kasbiy faoliyati bilan bevosita bog‘lashga imkon beradi.

Refleksiyaning tajriba asosida o‘rganish bilan aloqasi Devid Kolb tomonidan ishlab chiqilgan tajribaviy ta’lim nazariyasida ham asoslanadi. Olimning yondashuvida o‘rganish konkret tajriba, reflektiv kuzatish, mavhum tushunchalarni shakllantirish va faol tajriba orqali tekshirish kabi o‘zaro bog‘langan bosqichlar bilan izohlanadi [3]. Ushbu qarashlarni pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga tatbiq etish dars tajribasini tahlil qilish, undan nazariy xulosa chiqarish va yangi pedagogik yechimlarni amaliyotda sinab ko‘rish jarayonlarining uzviyligini ko‘rsatadi. Masalan, pedagog yangi o‘qitish usulidan foydalangach, o‘quvchilarning ishtiroki va o‘zlashtirishidagi o‘zgarishlarni tahlil qilishi, natijalarni avvalgi tajribasi bilan taqqoslashi hamda keyingi mashg‘ulot uchun yangi qarorlar ishlab chiqishi mumkin. Bunday faoliyat kasbiy rivojlanishni uzluksiz va maqsadga yo‘naltirilgan jarayon sifatida tashkil etishga xizmat qiladi.

Pedagoglarning refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi Fred Korthagen va uning hamkorlari tomonidan ishlab chiqilgan nazariy-amaliy yondashuvlarda ham muhim o‘rin

egallaydi. Mualliflar pedagogik tajriba bilan nazariy bilimlarni o‘zaro bog‘lash, kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish va o‘qituvchilar tayyorgarligini real amaliy ehtiyojlar asosida tashkil etish zarurligini ta’kidlaydilar [4].

Ushbu qarashlar pedagogning kasbiy rivojlanishi faqat tashqi metodik tavsiyalarni o‘zlashtirish orqali emas, balki o‘z tajribasini chuqur anglash, pedagogik qarorlarning asoslarini aniqlash va faoliyat natijalaridan xulosa chiqarish orqali ham amalga oshishini ko‘rsatadi. Shu bois refleksiv yondashuvni malaka oshirish mashg‘ulotlari, dars tahlili, ustoz-shogird faoliyati va individual kasbiy rivojlanish rejalari bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Stiven Brukfildning tanqidiy refleksiyaga oid tadqiqotlari esa pedagogning o‘z faoliyatini turli nuqtayi nazarlardan ko‘rib chiqishiga alohida e’tibor qaratadi. Olim pedagogik amaliyotni tahlil qilishda o‘qituvchining shaxsiy tajribasi, o‘quvchilarning fikrlari, hamkasblar kuzatuvlari hamda ilmiy-nazariy qarashlardan foydalanish imkoniyatlarini yoritadi [5].

Mazkur yondashuv pedagogning o‘z faoliyatiga bir tomonlama baho berishining oldini olish, o‘quvchilar ehtiyojlarini chuqurroq anglash va kasbiy qarorlarning samaradorligini qayta ko‘rib chiqish uchun muhimdir. Masalan, darsdan keyingi refleksiv tahlilda pedagog rejalashtirilgan maqsadlarga qay darajada erishilganini, o‘quvchilarning qaysi topshiriqlarda qiyinchilikka duch kelganini va qo‘llangan metodlarning qaysi jihatlari takomillashtirilishi kerakligini aniqlashi mumkin.

Yuqoridagi ilmiy qarashlarning qiyosiy tahlili refleksiv yondashuvning bir nechta o‘zaro bog‘liq jihatlarini ajratib ko‘rsatish imkonini beradi. Birinchidan, refleksiya pedagogning o‘z kasbiy faoliyatini anglashiga yordam beradi. Ikkinchidan, u amaliy tajribani tahlil qilish va undan yangi xulosalar chiqarish imkoniyatini yaratadi. Uchinchidan, refleksiv faoliyat pedagogning o‘z kasbiy ehtiyojlarini aniqlashi va rivojlanish strategiyasini belgilashiga xizmat qiladi. To‘rtinchidan, o‘quvchilar va hamkasblarning fikrlarini hisobga olish pedagogik faoliyatni xolisroq baholashga ko‘maklashadi.

Shu bilan birga, tahlil qilingan manbalar refleksiv yondashuvni faqat dars yakunida o‘z-o‘ziga baho berish bilan tenglashtirish to‘g‘ri emasligini ko‘rsatadi. Uning mazmuni pedagogik vaziyatni oldindan tahlil qilish, faoliyat davomida zarur qarorlarni qayta ko‘rib chiqish va natijalarni keyingi rivojlanish uchun qo‘llashni ham qamrab oladi. Demak, refleksiya pedagogning kundalik faoliyatiga singdirilgan, muntazam va maqsadli ravishda tashkil etiladigan kasbiy o‘rganish mexanizmi sifatida qaralishi lozim.

Umuman olganda, o‘rganilgan ilmiy manbalar pedagoglarning kasbiy rivojlanishida refleksiv yondashuvning nazariy va amaliy ahamiyatini asoslaydi. Biroq uning samarali qo‘llanilishi pedagogning refleksiv faoliyatga tayyorligi, ta’lim muassasasidagi hamkorlik muhiti, tahlil uchun ajratilgan vaqt va kasbiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlovchi sharoitlarga ham bog‘liq. Shu sababli refleksiv yondashuvni pedagogik faoliyatga tizimli tatbiq etish, uning mezonlarini aniqlashtirish va amaliy vositalarini takomillashtirish mazkur yo‘nalishdagi muhim vazifalardan hisoblanadi.

Xulosa. Pedagoglarning kasbiy rivojlanishida refleksiv yondashuvdan foydalanish ularning kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish, pedagogik faoliyatini ongli ravishda boshqarish va ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim omillardan biridir. Refleksiya pedagogga o‘z faoliyatini tahlil qilish, erishilgan natijalarni belgilangan maqsadlar bilan taqqoslash, yuzaga kelgan qiyinchiliklarning sabablarini aniqlash va kelgusidagi faoliyatini takomillashtirish yo‘nalishlarini belgilash imkonini beradi. Shu jihatdan, refleksiv yondashuv kasbiy tajribani shunchaki to‘plash emas, balki undan yangi bilim va amaliy xulosalar chiqarish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, refleksiv faoliyat pedagogning o‘z kasbiy imkoniyatlarini anglashiga, kuchli va rivojlantirilishi zarur bo‘lgan jihatlarini aniqlashiga hamda kasbiy mas’uliyatini oshirishiga yordam beradi. O‘z faoliyatini muntazam tahlil qiladigan pedagog ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan metodlarning samaradorligini baholash, o‘quvchilarning ehtiyojlarini aniqlash va mavjud muammolarga mos pedagogik yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa uning kasbiy mustaqilligi, ijodiy fikrlashi va o‘zgaruvchan ta’lim sharoitlariga moslashuvchanligini rivojlantirish uchun muhim asos yaratadi.

Refleksiv yondashuvning samaradorligi uni pedagogik amaliyotga muntazam va maqsadli ravishda tatbiq etishga bog‘liq. Shu sababli darsdan keyingi o‘z-o‘zini tahlil qilish, o‘quvchilarning fikr-mulohazalarini o‘rganish, hamkasblar bilan tajriba almashish, o‘zaro dars kuzatuvlarini tashkil etish va individual kasbiy rivojlanish maqsadlarini belgilash kabi faoliyatlarga alohida e’tibor qaratish lozim. Mazkur usullar pedagogga o‘z faoliyatiga turli nuqtayi nazarlardan qarash, kasbiy qarorlarini asoslash va rivojlanish ehtiyojlarini aniq belgilash imkonini beradi.

Shuningdek, ta’lim muassasalarida refleksiv madaniyatni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun pedagoglarning o‘z tajribalarini erkin muhokama qilishi, xatolarni jazolash vositasi sifatida emas, balki kasbiy o‘rganish imkoniyati sifatida qabul qilishi va o‘zaro metodik hamkorlikni yo‘lga qo‘yishi uchun qulay muhit yaratilishi zarur. Bunday sharoit pedagoglarning o‘z ustida ishlashga bo‘lgan ichki motivatsiyasini kuchaytirib, individual kasbiy o‘sish bilan bir qatorda, ta’lim muassasasining umumiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, refleksiv yondashuv pedagogning kasbiy rivojlanishini ta’minlovchi uzluksiz o‘zini anglash, o‘z faoliyatini baholash va takomillashtirish jarayonidir. Uni pedagogik faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida shakllantirish zamonaviy ta’lim talablariga mos, o‘zgarishlarga tayyor va kasbiy mas’uliyatni chuqur his etadigan pedagoglarni tayyorlash hamda qo‘llab-quvvatlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida refleksiv kompetensiyalarni baholash mezonlarini ishlab chiqish, pedagoglarning individual rivojlanish dasturlariga refleksiv topshiriqlarni kiritish va ushbu yondashuvning ta’lim sifati bilan bog‘liqligini amaliy tadqiqotlar asosida o‘rganish istiqbolli yo‘nalishlar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son. https://lex.uz/uz/acts/-5013007.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonuni. 2024-yil 1-fevral, O‘RQ-901-son. https://lex.uz/uz/acts/-6786401.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. 2024-yil 21-iyun, PQ-231-son. https://lex.uz/uz/acts/-6981085.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Maktabgacha va maktab ta’limi xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarori. 2024-yil 20-dekabr, 867-son. https://lex.uz/uz/acts/-7271575.

5. Dewey J. How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process. Boston: D. C. Heath and Company, 1933.

6. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. New York: Basic Books, 1983.

7. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984.

Hayitova Oydinniso Aliyevna
Navoiy viloyati Karmana tumani 6-maktab o‘qituvchisi

MAKTAB O‘QUVCHILARIDA STRESSGA CHIDAMLILIK VA IJOBIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur tezisda umumta’lim maktabi o‘quvchilarida stressga chidamlilik va ijobiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlari, ularning shaxsiy kamolot va ta’lim jarayoniga moslashuvdagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. O‘quvchilarning murakkab vaziyatlarga psixologik tayyorligi, emotsional holatlarini boshqarishi, kognitiv qayta baholash strategiyalaridan foydalanishi hamda o‘z imkoniyatlariga nisbatan

ishonchini mustahkamlashi stressga chidamlilikning muhim omillari sifatida yoritilgan. Shuningdek, o‘quvchilarda ijobiy tafakkurni rivojlantirish, muvaffaqiyatsizliklarga konstruktiv munosabatni shakllantirish va psixologik moslashuvchanlikni oshirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar asoslangan. Ta’lim muhitida o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va refleksiv mashg‘ulotlardan foydalanish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: stressga chidamlilik, ijobiy tafakkur, psixologik rezilientlik, emotsional regulyatsiya, kognitiv qayta baholash, psixologik moslashuvchanlik, o‘quvchilar, psixologik barqarorlik, pedagogik qo‘llab-quvvatlash.

Kirish. Zamonaviy ta’lim muhitida o‘quvchilarning intellektual rivojlanishi bilan bir qatorda, ularning psixologik barqarorligini mustahkamlash, murakkab vaziyatlarga moslashuvchanligini oshirish va salbiy emotsional kechinmalarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Maktab yoshidagi o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishida o‘quv yuklamalari, baholash jarayonlari, tengdoshlar bilan munosabatlar, oilaviy muhit hamda ijtimoiy kutishlar muhim psixologik omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu omillarning ayrim sharoitlarda emotsional zo‘riqish manbayiga aylanishi o‘quvchilarda stressga chidamlilikni rivojlantirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha 10–19 yoshdagi har yetti nafar o‘smirdan taxminan bir nafari ruhiy salomatlik bilan bog‘liq buzilishlarni boshdan kechiradi [1]. Mazkur ma’lumot o‘quvchilarning ruhiy farovonligini qo‘llab-quvvatlash, psixologik muammolarning oldini olish va maktab muhitida himoya omillarini kuchaytirish masalalarining dolzarbligini anglatadi. Bunda stressga chidamlilik va ijobiy tafakkurni rivojlantirish o‘quvchilarning turli qiyinchiliklarga konstruktiv munosabat bildirish imkoniyatlarini kengaytiruvchi psixologik resurslardan biri hisoblanadi.

Psixologik adabiyotlarda stressga chidamlilik shaxsning murakkab vaziyatlarda faoliyat samaradorligini imkon qadar saqlashi, emotsional holatini boshqarishi va mavjud qiyinchiliklarni yengish uchun moslashuvchan strategiyalardan foydalanishi bilan tavsiflanadi. Ijobiy tafakkur esa vaziyatni sun’iy ravishda faqat yaxshi jihatdan baholash emas, balki mavjud muammolarni real anglash, muqobil imkoniyatlarni aniqlash va konstruktiv qarorlar qabul qilishga yo‘naltirilgan kognitiv faoliyatni nazarda tutadi.

Shu jihatdan, maktab o‘quvchilarida stressga chidamlilik va ijobiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlarini o‘rganish ta’lim jarayonida shaxsiy imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarish hamda psixologik farovonlikni qo‘llab-quvvatlashning muhim nazariy-amaliy yo‘nalishlaridan biridir.

Stressga chidamlilikning psixologik mohiyatini tushuntirishda R.S. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressni kognitiv baholash va koping nazariyasi muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur konsepsiyaga ko‘ra, shaxsning stressli vaziyatga munosabati nafaqat tashqi ta’sirning xususiyatlariga, balki ushbu vaziyatni qanday baholashi va uni yengib o‘tish imkoniyatlarini qay darajada anglashiga ham bog‘liq [2]. Ushbu nazariy yondashuv maktab o‘quvchilarining muvaffaqiyatsizlik, nizoli munosabatlar va murakkab o‘quv topshiriqlariga nisbatan munosabatini tushuntirishda metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Masalan, o‘quvchi nazorat ishidan past baho olganida mazkur holatni o‘z qobiliyatining cheklanganligi sifatida qabul qilishi mumkin. Bunday baholash xavotirni kuchaytirib, keyingi o‘quv faoliyatiga bo‘lgan ishonchni pasaytirishi ehtimoli mavjud. Aksincha, o‘quvchi muvaffaqiyatsizlik sabablarini tahlil qilish, tayyorgarlik strategiyasini o‘zgartirish va o‘z imkoniyatlarini qayta baholash orqali mavjud vaziyatga konstruktiv munosabat shakllantirishi mumkin. Mazkur holat stressni boshqarishda kognitiv qayta baholash mexanizmining ahamiyatini ochib beradi.

J.J. Grossning emotsional regulyatsiya nazariyasida shaxsning hissiy holatlarini boshqarishi emotsional javob yuzaga kelishidan oldingi va keyingi jarayonlar bilan bog‘liq holda izohlanadi [3]. Xususan, kognitiv qayta baholash shaxsning muayyan vaziyatga bergan talqinini o‘zgartirish orqali emotsional kechinmalarning mazmuni va intensivligiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Maktab amaliyotida ushbu mexanizmdan foydalanish o‘quvchilarning xavotirli vaziyatlarni real baholash,

o‘z his-tuyg‘ularini anglash va xulq-atvorini boshqarish imkoniyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Stressga chidamlilikning yana bir muhim tarkibiy jihati o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va shaxsiy samaradorlik haqidagi tasavvurlaridir. A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasida shaxsning muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish imkoniyatiga bo‘lgan ishonchi uning maqsad sari intilishi, qiyinchiliklarni yengishga tayyorligi va faoliyat davomiyligiga ta’sir qiluvchi omil sifatida talqin etiladi [4]. Shu sababli o‘quvchilarning kichik muvaffaqiyatlarini e’tirof etish, individual rivojlanish dinamikasini kuzatish va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirish stressli vaziyatlarga nisbatan konstruktiv munosabatni shakllantirishda muhimdir.

Ijobiy tafakkurni rivojlantirish masalasida M.E.P. Seligmanning o‘rganilgan optimizm konsepsiyasi ham muhim nazariy manbalardan biri hisoblanadi. Olimning yondashuvida insonning muvaffaqiyatsizlik sabablarini qanday izohlashi uning keyingi emotsional holati va faoliyatiga ta’sir etishi mumkinligi ta’kidlanadi [5]. Mazkur qarashlar o‘quvchilarda salbiy voqealarni doimiy va o‘zgarmas holat sifatida baholashdan voz kechish, muammolarga vaqtinchalik va hal etilishi mumkin bo‘lgan vaziyat sifatida qarash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun nazariy asos yaratadi.

Ta’lim muhitida o‘quvchilarning ijobiy tafakkurini rivojlantirishda pedagogik muloqotning xususiyatlari ham muhim o‘rin tutadi. O‘qituvchining qo‘llab-quvvatlovchi munosabati, xatolarni tahlil qilishga yo‘naltirilgan baholash usullari va o‘quvchilarning individual yutuqlarini rag‘batlantirishi ularda o‘z imkoniyatlariga ishonchni kuchaytirishi mumkin. Ayniqsa, qiyinchiliklarni shaxsiy ojizlik sifatida emas, balki o‘rganish jarayonining tabiiy tarkibiy qismi sifatida tushuntirish o‘quvchilarning psixologik moslashuvchanligini rivojlantirishga yordam beradi.

Psixologik-pedagogik jihatdan stressga chidamlilik va ijobiy tafakkurni rivojlantirish jarayonini uchta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda tashkil etish mumkin. Birinchi yo‘nalish emotsional savodxonlikni shakllantirishga qaratilib, o‘quvchilarning o‘z hissiyotlarini aniqlashi, ularni ifodalashi va boshqarish strategiyalaridan foydalanishini nazarda tutadi. Ikkinchi yo‘nalish kognitiv moslashuvchanlikni rivojlantirishga xizmat qilib, muammoli vaziyatlarni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish va muqobil yechimlarni topish ko‘nikmalarini qamrab oladi. Uchinchi yo‘nalish esa ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish orqali o‘quvchilarning tengdoshlari, pedagoglari va oila a’zolari bilan konstruktiv munosabatlarini mustahkamlashga yo‘naltiriladi.

Amaliy mashg‘ulotlarda **“Muammoni qayta baholash”** texnikasidan foydalanish o‘quvchilarga muayyan stressli vaziyatning dastlabki talqinini aniqlash, ushbu talqinga muqobil izohlar ishlab chiqish va maqbul xulq-atvor strategiyasini tanlash imkoniyatini yaratadi. Masalan, sinf oldida javob berishdan xavotirlangan o‘quvchiga xato qilish har doim ham shaxsiy muvaffaqiyatsizlikni anglatmasligi, aksincha, bilimni mustahkamlash imkoniyati ekanligi tushuntirilishi mumkin.

“Mening muvaffaqiyatlarim” nomli refleksiv mashq orqali o‘quvchilar o‘zlarining kundalik kichik yutuqlarini qayd etishlari, ularni amalga oshirishda foydalanilgan shaxsiy resurslarni aniqlashlari va keyingi maqsadlarini belgilashlari mumkin. Ushbu faoliyatning pedagogik ahamiyati o‘quvchilarda o‘z imkoniyatlarini anglash va shaxsiy rivojlanishga nisbatan mas’uliyatli munosabatni qo‘llab-quvvatlash bilan izohlanadi.

“Uch xil yechim” usulida o‘quvchilarga muammoli pedagogik vaziyat taqdim etilib, undan chiqishning kamida uchta muqobil yo‘lini ishlab chiqish vazifasi beriladi. Bunday topshiriqlar moslashuvchan fikrlash, qarorlarning ehtimoliy oqibatlarini baholash va muammoga bir tomonlama yondashmaslik ko‘nikmalarini mashq qildirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, psixologik xavfsiz sinf muhitini shakllantirish, o‘quvchilarning fikrlarini hurmat qilish, nizoli vaziyatlarda konstruktiv muloqotni yo‘lga qo‘yish va emotsional qiyinchiliklarni boshdan kechirayotgan bolalarga o‘z vaqtida mutaxassis yordamini tashkil etish stressga chidamlilikni rivojlantirishning muhim tashkiliy-pedagogik shartlari hisoblanadi.

Ushbu yondashuvlarni amalga oshirishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, individual ehtiyojlari va psixologik holatini hisobga olish zarur. Shuningdek, sinf doirasidagi rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar og‘ir psixologik muammolarni davolash vositasi emasligi, zarur vaziyatlarda maktab psixologi yoki tegishli mutaxassisning professional yordami talab etilishi e’tibordan chetda qolmasligi lozim.

XULOSA

Maktab o‘quvchilarida stressga chidamlilik va ijobiy tafakkurni rivojlantirish ularning psixologik moslashuvchanligi, emotsional o‘zini boshqarish qobiliyati va konstruktiv fikrlash strategiyalarini takomillashtirish bilan chambarchas bog‘liqdir. Stressli vaziyatlarni kognitiv qayta baholash, shaxsiy imkoniyatlarga ishonchni mustahkamlash va muammoli holatlarda muqobil qarorlar ishlab chiqish ko‘nikmalari o‘quvchilarning psixologik rezilientligini qo‘llab-quvvatlovchi muhim omillar sifatida qaralishi mumkin.

Ta’lim jarayonida ijobiy pedagogik muloqotni tashkil etish, o‘quvchilarning individual yutuqlarini e’tirof etish, refleksiv mashg‘ulotlardan foydalanish va psixologik xavfsiz muhitni shakllantirish ularning emotsional barqarorligini mustahkamlash uchun qulay sharoit yaratadi.

Shu jihatdan, umumta’lim maktablarida stressga chidamlilik va ijobiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatni tizimli tashkil etish, fan o‘qituvchilari va maktab psixologlari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish hamda o‘quvchilarning yoshga oid psixologik xususiyatlariga mos rivojlantiruvchi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. World Health Organization. Mental Health of Adolescents. — Geneva: WHO. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-mental-health
2. Lazarus R.S., Folkman S. *Stress, Appraisal, and Coping.* — New York: Springer Publishing Company, 1984.
3. Gross J.J. The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review // *Review of General Psychology*. — 1998. — Vol. 2, No. 3. — P. 271–299.
4. Bandura A. *Self-Efficacy: The Exercise of Control.* — New York: W.H. Freeman, 1997.
5. Seligman M.E.P. *Learned Optimism: How to Change Your Mind and Your Life.* — New York: Knopf, 1991.
6. Masten A.S. *Ordinary Magic: Resilience in Development.* — New York: Guilford Press, 2014.

Rafiqov Ramazon Abdurasul ugli
Independent Researcher, Bukhara State University, Bukhara, Uzbekistan
Correspondence: rafiqovramazon98@gmail.com

INTEGRATING PHYSICAL CONDITIONING AND PSYCHOLOGICAL PREPARATION BEFORE MILITARY TRAINING CAMPS

Abstract. *Preparing future military education specialists for field training requires attention to physical capacity, psychological regulation, and recovery. This article develops an integrative framework for preparation before military training camps and examines the descriptive pattern reported in an eight week educational intervention. The available study record describes 40 participants divided into intervention and control groups of 20 and provides group means and standard deviations before and after training. The framework connects educational goals, training content, staged delivery, and evaluation through feedback on individual responses. In the intervention group, the reported stress resistance score increased from 56 to 74, the three minute recovery indicator increased from 28 to 40 beats per minute, and decision task completion time decreased from 4.8 to 3.6 seconds. Corresponding control changes were 55 to 60, 29 to 33, and*

4.9 to 4.5 seconds. Descriptive differences in change were therefore 13 score units, 8 beats per minute, and −0.8 seconds, respectively. These patterns are compatible with a potential benefit but do not establish intervention effectiveness. Unspecified instruments, an ambiguous recovery definition, undocumented allocation, and unavailable participant level data limit interpretation. The contribution is an operational framework and a transparent preliminary analysis that identify what a subsequent controlled evaluation must measure. Adoption as an evidence based training programme requires reproducible procedures, verified research governance, and an adequately designed prospective evaluation.

Keywords: *military education; physical conditioning; psychological preparation; training load; recovery; decision performance; preconditioning.*

Military research provides a reason to examine preparation before intensive training. Knapik et al. (2006) evaluated a fitness assessment and preconditioning programme for recruits with low entry fitness. Their findings linked preconditioning with better training completion and a tendency towards lower injury risk relative to similarly low fit recruits without preconditioning. This programme evaluation supports the relevance of the preparatory period, although it does not establish the effectiveness of the integrated physical and psychological approach considered here. Its population and selection procedures also differ from those of university students preparing for military education roles.

Recent evidence extends this question to tactical populations. Alkaabi et al. (2026) reported a randomised study of 441 police recruits in which six weeks of functional preconditioning preceded basic military training. The study reported fewer musculoskeletal injuries in the intervention group. The population, intervention, and injury outcomes differ from those in the present educational record; consequently, its results support investigating structured preparation, rather than transferring an expected effect size to military education students.

An unresolved practical issue is how to organise physical and psychological preparation within one educational process without assuming that improvements in one domain automatically generalise to another. Faster responses, for example, may reflect better task familiarity rather than improved judgement under pressure. A larger postexercise heart rate reduction may be informative only when exercise intensity and recovery conditions are comparable. The present article addresses this issue by specifying a framework and examining what the available aggregate observations can legitimately show.

The objectives are to articulate the theoretical and methodological basis of integrated preparation, describe the available eight week intervention record, calculate transparent descriptive changes, and establish priorities for a reproducible follow up evaluation. The article is neither a systematic review nor a confirmatory efficacy report. Its empirical component is restricted to the information preserved in the original study manuscript.

Theoretical and methodological framework

The proposed framework treats readiness as the capacity to perform a defined educational task with acceptable physical execution, decision accuracy, and subsequent recovery. This definition separates readiness from tolerance of discomfort alone. An individual who continues exercising while making repeated procedural errors would not necessarily demonstrate better readiness than one who completes a lower workload accurately. Training goals should therefore specify the performance that must be maintained, the conditions under which it is assessed, and the recovery period available.

Three methodological principles organise the framework. First, task specificity requires a clear connection between training activities and the educational competence being developed. Second, progressive exposure requires instructors to adjust demands according to observed responses rather than merely following a calendar. Third, measurement transparency requires each indicator to have a defined protocol and interpretation. These principles are proposed design requirements; the present data do not independently test them.

Training load provides a bridge between physical work and the response to that work. Halson (2014) distinguishes external demands from internal responses and emphasises individualised

monitoring. For the present framework, this means recording what students perform alongside how demanding they find it and how they recover. Monitoring should inform a documented instructional decision. Collecting heart rate or fatigue ratings without specifying their use would add measurement burden without demonstrating educational value.

Psychological preparation is conceptualised as practising attention control, interpreting task demands, and maintaining response accuracy during manageable pressure. The original intervention description includes breathing regulation, mental rehearsal, and cognitive tasks after exercise. These activities have a plausible educational role, but their inclusion does not demonstrate that a psychological mechanism changed. The relevant test would be whether a specified regulation skill improves a predefined performance outcome under comparable conditions.

The supporting literature was selected purposively to clarify military preconditioning, monitoring, physiological interpretation, and baseline adjusted analysis. Publisher and bibliographic records were consulted to verify the cited publications. No exhaustive database search, formal screening process, or risk of bias assessment was undertaken. The theoretical discussion should consequently be read as a focused conceptual synthesis.

Intervention description

The intervention is described as integrating general and specific physical preparation with psychological regulation and applied cognitive tasks. Physical activities include endurance and speed exercises, interval or combined loading, and obstacle based activities. Psychological elements include breathing regulation, mental rehearsal, attention exercises, and decision tasks performed following physical effort. The reported sequence comprises diagnostic assessment, adaptation, development, and stabilisation. The control programme is insufficiently described to establish whether groups received comparable training time, instructor attention, or exercise volume.

The record does not specify session frequency, duration, intensity targets, instructor qualifications, adherence, or the exact distribution of activities across the eight weeks. These omissions prevent replication and make it impossible to isolate the contribution of integrated training from additional practice or greater exposure. Table 1 should not be mistaken for a retrospective reconstruction of undocumented sessions.

Outcome definitions and measurement limits

Stress resistance is reported as a psychological test score, but the instrument, scoring range, language version, and validation evidence are absent. Higher scores are treated as favourable solely because this is the direction stated in the original report. Scores cannot be mapped to clinical categories or compared with external norms.

The second outcome is labelled a three minute recovery test and expressed in beats per minute. The source interprets a larger value as better recovery, suggesting a reduction from an earlier heart rate rather than the absolute heart rate at three minutes. However, the calculation is not provided. The neutral term “reported recovery indicator” is therefore retained. Any physiological interpretation remains conditional on clarification of the protocol and calculation.

The third outcome is completion time, in seconds, on a decision task under fatigue. The task content, number of trials, fatigue induction procedure, and error rate are unspecified. Shorter times indicate faster performance on the reported task, but cannot establish better decision quality. Changes in accuracy, omitted responses, or premature responding could alter the interpretation.

The descriptive pattern is consistent with the hypothesis that preparation combining conditioning and psychological task practice may be useful before military training camps. The main empirical observation is convergence in the direction of the reported changes. Convergence alone, however, does not identify a shared mechanism or remove measurement uncertainty. All outcomes could be influenced by differences in practice, instructor attention, motivation, or assessment conditions.

The framework contributes a way to distinguish training content from evidence of effectiveness. A programme may contain physical exercise, attention practice, and monitoring while still lacking evidence that combining those elements adds value. To establish that added

value, a future comparison should hold training exposure reasonably constant and vary the integration strategy. Otherwise, an apparently superior programme may simply provide more instruction or exercise.

The military preconditioning literature supports treating the preparatory phase as an intervention opportunity, but not as a uniformly effective treatment. The evaluation by Knapik et al. (2006) concerned recruits selected on entry fitness, whereas Alkaabi et al. (2026) examined functional preparation and subsequent injuries among police recruits. Neither study validates an unnamed stress resistance test or the decision task used here. This distinction matters when translating evidence across military, police, and university settings.

Three candidate explanations merit prospective investigation. Improved conditioning could reduce the relative effort required for a standard task. Repeated task practice could improve response selection or familiarity. Regulation exercises could help students manage attention during demanding sessions. These explanations are hypotheses proposed by the present framework. The available data cannot distinguish them because physical capacity, task learning, regulation skill, and exposure were not measured separately.

The recovery outcome illustrates why operational definitions matter. If the value represents the heart rate reduction over three minutes, a larger reduction may be compatible with faster recovery under standardised conditions. If it represents heart rate at three minutes, the direction of interpretation changes. Exercise termination intensity, recovery posture, active versus passive recovery, and measurement timing must therefore be documented before the result can support a physiological conclusion.

Decision speed raises a parallel problem. An education programme should not reward rapid responses at the expense of accuracy. Future assessment should retain both latency and error data and define how unsuccessful trials are handled. A useful task should also demonstrate relevance to the competence being taught. Transfer to a new but comparable task would provide stronger evidence of learning than improvement on a repeatedly practised test alone.

The pedagogical implication is to link monitoring with specific, reviewable decisions. For example, an instructor might maintain task complexity while reducing physical demand when execution quality deteriorates, or allow additional practice before increasing combined demands. These are proposed instructional options rather than prescriptions validated by this study. Their value should be assessed against performance, recovery, attendance, and adverse events.

Limitations and priorities for further research

The limitations are substantial. The sample is small, participant characteristics are unavailable, and selection and allocation procedures are unknown. Outcome definitions are incomplete, the control condition lacks detail, and no individual data permit verification of the original inferential claims. Attendance, withdrawals, adverse events, and later camp performance are not reported. These omissions preclude conclusions about safety, feasibility, durability, or applicability to other populations. The analysis also relies on rounded summary values.

A follow up study should distinguish feasibility objectives from efficacy objectives. An initial feasibility evaluation could examine recruitment, adherence, acceptability, measurement completeness, and implementation fidelity. Eldridge et al. (2016) provide reporting guidance for randomised pilot and feasibility trials; that framework becomes applicable if a future study actually uses random allocation. The current record should not be relabelled as a randomised pilot trial in the absence of supporting documentation.

For a subsequent efficacy study, investigators should preregister the primary outcome, allocation procedure, sample size rationale, and analysis plan. A clearly defined measure of task performance should include accuracy as well as speed. Recovery testing should use a fixed protocol, and psychological assessment should use an identified instrument with suitable language validation. Blinded assessment, where feasible, and a comparator matched for contact time would improve interpretability. Individual trajectories and missing data should be retained rather than reporting group averages alone.

Injury events and training interruption should be included alongside performance outcomes. Longer follow up during the camp would test whether preparatory changes transfer to the setting

for which the programme is intended. An intervention that improves a laboratory or classroom score without improving participation or task execution in camp may have limited practical value.

Declarations requiring author confirmation

Ethics approval and consent: The available manuscript does not state the reviewing institution, approval identifier, approval date, or informed consent procedure. These details must be supplied from the original study records before submission; no approval or exemption is asserted here.

Data availability: The present analysis used aggregate values in the author supplied manuscript. Participant level data were not available for this analysis. The author must confirm data retention, access conditions, and any restrictions before providing the journal with a final data availability statement.

Funding and competing interests: Funding sources, sponsor roles, and potential competing interests were not specified and require confirmation by the author.

Author contributions: The named author must confirm responsibility for study conception, participant recruitment, intervention delivery, data collection, analysis, and approval of the final manuscript. No undocumented contribution is attributed in this draft.

Use of artificial intelligence: An AI assisted tool supported English drafting, organisation, literature identification, and arithmetic checking of aggregate values. The author must verify the sources, study facts, and interpretation and approve the final text. This statement should be aligned with the selected journal's disclosure requirements.

References

1. Eldridge, S. M., Chan, C. L., Campbell, M. J., Bond, C. M., Hopewell, S., Thabane, L., & Lancaster, G. A. (2016). CONSORT 2010 statement: Extension to randomised pilot and feasibility trials. BMJ, 355, i5239. https://doi.org/10.1136/bmj.i5239

2. Grossman, P., & Taylor, E. W. (2007). Toward understanding respiratory sinus arrhythmia: Relations to cardiac vagal tone, evolution and biobehavioral functions. Biological Psychology, 74(2), 263–285. https://doi.org/10.1016/j.biopsycho.2005.11.014

3. Halson, S. L. (2014). Monitoring training load to understand fatigue in athletes. Sports Medicine, 44(Suppl. 2), S139–S147. https://doi.org/10.1007/s40279-014-0253-z

4. Knapik, J. J., Darakjy, S., Hauret, K. G., Canada, S., Scott, S., Rieger, W., Marin, R., & Jones, B. H. (2006). Increasing the physical fitness of low-fit recruits before basic combat training: An evaluation of fitness, injuries, and training outcomes. Military Medicine, 171(1), 45–54. https://doi.org/10.7205/MILMED.171.1.45

Akbarova Dilrabo Baxrom qizi
Independent Researcher at Bukhara International University

PSYCHODIAGNOSTIC ASSESSMENT OF ANXIETY AND AGGRESSION IN ATHLETES UNDER HIGH-PRESSURE COMPETITIVE CONDITIONS AND PSYCHOLOGICAL STRATEGIES FOR THEIR REGULATION

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yuqori stressli musobaqa vaziyatlarida sportchilarda xavotir va agressiya darajasini psixodiagnostika qilish hamda ularni boshqarish texnologiyalari tahlil qilinadi. Zamonaviy sport muhitida kuchli raqobat, natijaga yo'naltirilganlik va psixoemotsional bosim sportchilarda xavotir va agressiv reaktsiyalarni kuchaytiradi, bu esa ularning natijadorligi va psixologik barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Tadqiqotda xavotir (state-trait anxiety), agressiya darajasi va stressga chidamlilikni baholash uchun*

psixodiagnostik metodikalar qo‘llanildi. Shuningdek, kognitiv-behavioral treninglar, relaksatsiya texnikalari, biofeedback va stressni boshqarish strategiyalarining samaradorligi o‘rganildi. Natijalar psixologik intervensiya usullarining sportchilarda xavotir va agressiyani kamaytirishda, emotsional nazorat va moslashuv darajasini oshirishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatdi. Mazkur yondashuv sport psixologiyasida individual psixologik tayyorgarlikni optimallashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *xavotir, agressiya, sport psixologiyasi, psixodiagnostika, stress, psixokorreksiya, biofeedback, musobaqa bosimi.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются методы психодиагностики уровня тревожности и агрессивности у спортсменов в условиях высокого соревновательного стресса, а также технологии их психологической регуляции. Современный спорт характеризуется высокой конкуренцией, эмоциональным напряжением и ориентацией на результат, что может усиливать тревожные и агрессивные реакции у спортсменов. В исследовании применялись психодиагностические методики для оценки ситуативной и личностной тревожности, уровня агрессии и стрессоустойчивости. Кроме того, анализировалась эффективность психологических интервенций, включая когнитивно-поведенческие тренинги, техники релаксации, биологическую обратную связь и методы управления стрессом. Полученные результаты показали, что данные технологии способствуют снижению уровня тревожности и агрессии, повышению эмоционального контроля и адаптационных возможностей спортсменов. Практическая значимость исследования заключается в возможности внедрения современных психотехнологий в систему психологической подготовки спортсменов.*

Ключевые слова: *тревожность, агрессия, спортивная психология, психодиагностика, стресс, психокоррекция, биологическая обратная связь, соревновательное напряжение.*

Abstract. *This article examines the psychodiagnostics of anxiety and aggression levels in athletes under high-stress competitive conditions, as well as technologies for their psychological regulation. Modern sports environments are characterized by intense competition, performance pressure, and significant psycho-emotional stress, which may increase anxiety and aggressive responses among athletes, negatively affecting their performance and emotional stability. The study employs psychodiagnostic tools to assess state and trait anxiety, aggression levels, and stress resilience. In addition, the effectiveness of psychological interventions, including cognitive-behavioral training, relaxation techniques, biofeedback, and stress management strategies, is analyzed. The results demonstrate that these interventions significantly reduce anxiety and aggression while enhancing emotional control and adaptive capacity in athletes. The findings highlight the importance of integrating modern psychological technologies into sports training systems to optimize athletes’ mental readiness and performance outcomes.*

Key words: *anxiety, aggression, sports psychology, psychodiagnostics, stress, psychocorrection, biofeedback, competitive pressure.*

Relevance of the topic. The topic of psychodiagnostics of anxiety and aggression in athletes under high-stress competitive conditions, and technologies for their management is highly relevant in contemporary sports psychology because modern competitive sport places athletes under constant psychological pressure. Elite sport is no longer defined only by physical load and technical mastery; it is also shaped by performance expectations, public scrutiny, selection pressure, uncertainty of outcomes, and repeated exposure to emotionally intense situations. The International Olympic Committee has treated athlete mental health as a strategic priority, developing both the Sport Mental Health Assessment Tool 1 (SMHAT-1) for early identification and broader mental-health guidelines for major sporting events and elite-sport settings.

The urgency of this topic is reinforced by international evidence showing that anxiety is not a marginal issue in sport. Recent literature reports that among elite individual and team athletes, the prevalence of anxiety/depression can reach 47.8%, while anxiety in sport frequently appears in connection with pre-competition tension, emotional overactivation, and reduced performance

stability. A recent systematic review and meta-analysis also found that former elite athletes had a more than twofold time-point prevalence of anxiety compared with the general population, indicating that high-level sport may have lasting psychological consequences rather than only short-term competitive effects.

This topic is also relevant because anxiety and aggression are deeply interconnected with athletic functioning. In high-stress competitions, anxiety may impair concentration, motor precision, tactical thinking, and confidence, while poorly regulated aggression can lead either to destructive impulsivity or to breakdowns in interpersonal and competitive self-control. International studies increasingly suggest that these emotional states should not be viewed as isolated reactions, but as variables that directly affect readiness, decision-making, performance consistency, and athlete welfare. That is why current sports psychology is moving toward early psychodiagnostic screening and evidence-based intervention rather than relying only on coaches' intuition or post hoc correction.

From the republican perspective, the topic is equally significant for Uzbekistan. Official Uzbek нормативно-правовые and institutional materials show that psychological preparation is already embedded in the national sports-support system. A Lex.uz act explicitly includes psychological preparation of athletes for international competitions and the provision of necessary psychological correction among the state-supported tasks of sports medicine and athlete preparation. In addition, the Republican Scientific and Practical Center for Sports Medicine under the National Olympic Committee of Uzbekistan is officially described as an institution responsible for medical-biological and medical-psychological preparation of national team athletes.

The practical relevance is strengthened by current activities inside Uzbekistan's sports system. Official reports from the National Olympic Committee of Uzbekistan show that specialists from the Republican Scientific and Practical Center for Sports Medicine continue to conduct psychological training sessions for athletes during training camps, and Uzbek sports officials publicly emphasize that psychological preparation is one of the most important factors on the path to victory. These materials indicate that psychological readiness is already recognized at the institutional level, but they also show the need for more scientifically grounded psychodiagnostic models that would allow coaches and sports psychologists to identify anxiety and aggression earlier and manage them more effectively.

Thus, the relevance of this topic is determined by several interconnected factors. First, international evidence confirms that anxiety-related problems in elite sport are widespread and can affect both current performance and long-term well-being. Second, aggression under competitive stress remains insufficiently controlled unless it is studied through valid psychodiagnostic tools and targeted regulation methods. Third, the IOC and other international bodies now support systematic mental-health screening in sport. Fourth, Uzbekistan already has an institutional and legal foundation for psychological work with athletes, which creates favorable conditions for advancing research in this direction. For these reasons, studying the psychodiagnostics of anxiety and aggression in athletes under high-stress competitive conditions, together with technologies for their management, is not only timely but also scientifically and practically necessary.

Introduction. In modern competitive sports, the psychological demands placed on athletes have increased significantly alongside physical and technical requirements. High-stress competitive environments-such as international tournaments, qualification events, and high-stakes matches-expose athletes to intense emotional pressure, uncertainty of outcomes, and constant evaluation from coaches, media, and audiences. Under such conditions, anxiety and aggression emerge as two of the most critical psychological factors influencing both performance and well-being. Contemporary research suggests that psychological variables can account for a substantial proportion of performance variability in sport, with estimates ranging from 30% to 40%, particularly in elite and high-pressure contexts.

Anxiety in athletes is commonly conceptualized in two forms: state anxiety, which reflects temporary emotional responses to specific situations (e.g., pre-competition stress), and trait anxiety, which represents a more stable personality characteristic. Studies indicate that elevated levels of competitive anxiety are associated with decreased concentration, impaired decision-

making, and reduced motor coordination. In contrast, optimal levels of emotional arousal can enhance performance, highlighting the importance of accurate psychodiagnostic assessment. Similarly, aggression in sport can manifest both constructively-supporting assertiveness and competitive drive-and destructively, leading to rule violations, impulsive behavior, and performance breakdown. Therefore, understanding and regulating these emotional states is essential for maintaining both performance efficiency and ethical sporting behavior.

International data further emphasize the urgency of this issue. Reports from the International Olympic Committee (IOC) and recent systematic reviews indicate that a significant proportion of elite athletes experience symptoms related to anxiety, emotional distress, and psychological overload. In some cases, prevalence rates of anxiety-related conditions among athletes approach 40–45%, particularly during periods of intense competition. These findings underline the necessity of early identification and targeted psychological intervention.

Traditional methods of assessing anxiety and aggression-such as self-report questionnaires and interviews-remain important but have notable limitations, including subjectivity and lack of real-time sensitivity. As a result, modern sports psychology increasingly relies on integrated psychodiagnostic approaches that combine standardized psychological tests (e.g., Spielberger's State-Trait Anxiety Inventory, Buss–Durkee Aggression Inventory) with physiological indicators such as heart rate variability and behavioral observation. This multidimensional assessment allows for a more accurate and comprehensive understanding of athletes' emotional states.

In addition to assessment, contemporary research highlights the importance of evidence-based technologies for managing anxiety and aggression. Cognitive-behavioral interventions, relaxation techniques, biofeedback, mindfulness training, and mental skills programs have demonstrated effectiveness in reducing maladaptive emotional responses and enhancing self-regulation. These approaches enable athletes to control their emotional reactions, maintain focus under pressure, and adapt effectively to rapidly changing competitive situations.

In the context of national sports systems, including Uzbekistan, the importance of psychological preparation is increasingly recognized as a key component of athlete development. Institutional frameworks and sports medicine services emphasize not only physical and technical training but also psychological support, particularly in preparation for international competitions. However, there remains a need for more systematic and scientifically grounded approaches to the psychodiagnostics and regulation of anxiety and aggression.

Therefore, this study focuses on the psychodiagnostics of anxiety and aggression levels in athletes under high-stress competitive conditions and explores modern technologies for their management. By integrating empirical assessment with practical intervention strategies, the research aims to contribute to the development of effective psychological support systems that enhance both performance outcomes and athletes' psychological resilience.

In contemporary sports psychology, anxiety and aggression in athletes are no longer viewed as isolated emotional episodes but as dynamic regulatory states that directly affect concentration, tactical thinking, motor accuracy, interpersonal behavior, and competitive consistency. The literature shows that high-stress competitions intensify uncertainty, evaluation pressure, and emotional overactivation, which is why psychodiagnostic assessment has become a central part of athlete support systems. This shift is reflected in the International Olympic Committee's development of the Sport Mental Health Assessment Tool 1, which formalized structured screening for mental-health-related symptoms in sport and strengthened the move toward earlier, evidence-based identification rather than relying only on observation or intuition.

A major strand of international research has focused on competitive anxiety as one of the most common psychological difficulties in sport. Meta-analytic evidence indicates that psychological interventions produce a small-to-medium overall reduction in competitive anxiety, while more recent reviews report medium-to-large effects on state anxiety in athletes across different sport types. These findings are important because they show that anxiety in sport is not merely descriptive or unavoidable; it is measurable, responsive to intervention, and therefore a valid target of psychodiagnostic and regulatory technologies. At the same time, current international literature emphasizes that anxiety should be differentiated into situational and more

stable forms, since pre-competition state anxiety may fluctuate sharply under pressure while trait anxiety reflects longer-term vulnerability patterns.

Another influential direction in foreign scholarship concerns the role of mindfulness-based and self-regulation programs in reducing competitive anxiety. Recent meta-analytic and intervention studies show that mindfulness-based programs can significantly reduce both cognitive and somatic aspects of competition anxiety, while also improving self-efficacy and emotional control in athletes. These studies are especially relevant because they suggest that anxiety management in sport works best not through suppression of emotion, but through training athletes to observe, regulate, and reframe their internal states more effectively. In that sense, modern psychodiagnostics is closely tied to intervention: assessment identifies the form and intensity of anxiety, while structured training changes the athlete's response to it.

Research on aggression in sport develops a parallel line of inquiry. Russian-language studies have shown that aggression in athletes cannot be reduced to simple hostility; rather, it is linked to frustration tolerance, self-regulation, social interaction in sport, and the athlete's adaptation to highly competitive environments. Work on sports tolerance and aggression argues that aggressive tendencies must be understood in relation to control mechanisms and sport socialization, while more recent studies on student basketball players connect aggression with behavioral self-regulation during training and competition. Research on adolescent athletes has also linked aggression to neurodynamic and psychophysiological characteristics, indicating that aggressive responses may reflect broader regulatory patterns rather than isolated behavioral incidents. These findings support the view that aggression in sport requires precise psychodiagnostic differentiation between constructive assertiveness and maladaptive impulsive or hostile behavior.

Russian scholarship has also contributed substantially to understanding the emotional-personality sphere as a regulator of athletic functioning. Studies of young athletes show direct links between anxiety, irritability, suspiciousness, and broader maladaptive emotional tendencies, suggesting that anxiety and aggression often coexist within a unified pattern of emotional dysregulation. This is methodologically important because it justifies combined psychodiagnostic assessment rather than treating anxiety and aggression as unrelated constructs. Such work also supports a functional interpretation: emotional disturbances in athletes should be evaluated in terms of how they shape readiness, recovery, and behavioral stability under competitive pressure.

The international literature increasingly complements these psychological models with technological approaches to management. Biofeedback and neurofeedback have emerged as especially promising because they translate internal physiological processes into visible and trainable signals. Recent reviews and empirical studies report that biofeedback training improves athletes' mental health, reduces anxiety, and in some cases enhances performance outcomes. Heart-rate-variability biofeedback, for example, has been shown to reduce anxiety and improve sport-specific performance in baseball players, while broader reviews conclude that biofeedback-based interventions strengthen self-regulation under pressure. These findings are highly relevant for the present topic because they show that the management of anxiety and aggression in athletes is no longer limited to verbal counseling; it increasingly includes technology-assisted regulation of arousal, attention, and emotional control.

A further development in the literature is the broader institutionalization of psychodiagnostic screening in elite sport. IOC mental health consensus statements and screening tools reflect growing recognition that symptoms of distress, anxiety, and related regulation problems are sufficiently common in elite athletes to justify routine monitoring. This has methodological implications for sport psychology: psychodiagnostic work is moving away from crisis-only intervention toward ongoing surveillance, layered screening, and integrated management. In practical terms, this strengthens the rationale for combining standardized inventories of state-trait anxiety, aggression, and emotional symptoms with behavioral observation, physiological markers, and individualized intervention planning.

When Russian and foreign scholarship are considered together, an important convergence becomes visible. Foreign researchers tend to emphasize evidence-based interventions, screening systems, mindfulness, and technology-supported regulation, whereas Russian authors more often

analyze anxiety and aggression through emotional-personality regulation, functional state, frustration, and self-control in sport. Yet both traditions arrive at the same core conclusion: under high-stress competitive conditions, anxiety and aggression are not peripheral issues but central determinants of athletic functioning, and their management requires a combination of valid psychodiagnostic tools and targeted psychological technologies. This convergence gives the topic strong theoretical legitimacy and practical relevance, especially for designing empirically grounded intervention models in modern sport.

At the same time, the literature reveals several unresolved issues. Many studies focus predominantly on anxiety and provide less differentiated treatment of aggression; others evaluate intervention effectiveness without sufficiently integrating psychodiagnostic specificity. There is also a continuing need for models that combine screening, physiological monitoring, and tailored intervention within one coherent framework. Therefore, further research on the psychodiagnostics of anxiety and aggression in athletes under high-stress competitive conditions, together with technologies for their management, is well justified. It stands at the intersection of sport psychology, psychophysiology, and mental-health innovation, and it addresses both performance optimization and athlete well-being.

The analysis shows that in the experimental group, the level of anxiety significantly decreased after the psychological training (from 52.4 to 38.7), indicating an improvement in emotional regulation and an increased level of stress adaptation among athletes. At the same time, aggression indicators also declined markedly (from 68.2 to 50.3), confirming that psychological training can effectively help manage impulsive reactions and foster more constructive behavior.

In contrast, the control group demonstrated only minimal changes (anxiety: 51.8 → 49.9; aggression: 67.5 → 65.9), suggesting that without targeted psychological intervention, no substantial positive shifts occur in athletes' emotional states.

Overall, the results illustrated in the diagram visually confirm the high effectiveness of the psychological training program applied in the methodology. These findings indicate that systematic and scientifically grounded psychological interventions not only reduce anxiety and aggression in athletes but also significantly enhance their overall psychological stability and ability to adapt to competitive conditions.

Discussion. The results of this study provide strong evidence that psychological factors-specifically anxiety and aggression-play a decisive role in athletes' performance under high-stress competitive conditions, and that these factors can be effectively managed through structured psychological interventions. The significant reduction in both anxiety and aggression levels observed in the experimental group supports the growing consensus in contemporary sports psychology that emotional regulation is not an inherent trait alone but a trainable and modifiable capacity.

From a theoretical perspective, the findings align with cognitive-behavioral models of emotional regulation, which suggest that athletes' responses to competitive stress are mediated by their interpretation of the situation rather than the situation itself. In high-pressure environments, athletes often perceive competition as a threat rather than a challenge, leading to heightened state anxiety and maladaptive aggressive responses. The implementation of psychological training techniques-such as cognitive restructuring, relaxation, and controlled breathing-appears to shift this perception, enabling athletes to reinterpret stressors more adaptively and maintain functional emotional states.

The decrease in aggression levels in the experimental group is particularly noteworthy. In sports contexts, aggression is often considered a double-edged phenomenon: while controlled assertiveness can enhance performance, uncontrolled aggression can disrupt focus, increase the likelihood of rule violations, and negatively affect team dynamics. The results of this study indicate that psychological training does not suppress aggression entirely but rather facilitates its regulation, transforming potentially destructive impulses into controlled and goal-directed behavior. This finding is consistent with both international and Russian research traditions, which emphasize the importance of differentiating between constructive and maladaptive forms of aggression in sport.

Furthermore, the lack of significant change in the control group highlights the limitations of relying solely on traditional training approaches that prioritize physical and technical preparation. Without targeted psychological support, athletes may continue to experience elevated levels of anxiety and emotional instability, particularly in competitive settings where pressure is unavoidable. This underscores the necessity of integrating psychological training into standard athletic preparation programs, rather than treating it as an optional or supplementary component.

Another important implication of the study concerns the role of psychodiagnostics in sports practice. The use of standardized instruments such as the Spielberger–Khanin Anxiety Inventory and the Buss–Durkee Aggression Questionnaire proved effective in identifying both baseline emotional states and changes resulting from intervention. This confirms that psychodiagnostic tools can serve not only as assessment instruments but also as a foundation for designing individualized intervention strategies. In this context, the integration of psychological assessment and intervention represents a coherent and evidence-based approach to athlete development.

At the same time, the findings should be interpreted within certain limitations. The sample size was relatively moderate, and the study was conducted within a specific age group and sports context, which may limit the generalizability of the results. Additionally, while the study demonstrated short-term effectiveness of psychological training, further research is needed to examine long-term outcomes and the sustainability of these effects over extended competitive cycles. It would also be beneficial to explore how different types of sports-individual versus team, contact versus non-contact-moderate the relationship between anxiety, aggression, and performance.

Despite these limitations, the study contributes to the broader understanding of how psychological technologies can be applied in sport. It demonstrates that effective management of anxiety and aggression is achievable through systematic and scientifically grounded interventions, and that such management is essential not only for performance enhancement but also for the psychological well-being of athletes. The findings support the view that modern sports training must adopt a holistic approach, integrating physical, technical, and psychological components into a unified system.

Conclusion. In conclusion, the discussion highlights that the psychodiagnostics and management of anxiety and aggression in athletes under high-stress competitive conditions should be considered a priority area in sports psychology. By combining accurate assessment with targeted intervention strategies, it is possible to enhance athletes' emotional stability, improve their adaptive capacity, and ultimately optimize their performance in demanding competitive environments.

The presented graphical diagram illustrates a comparative analysis of anxiety and aggression levels in the experimental and control groups before and after the training intervention.

The analysis shows that in the experimental group, the level of anxiety significantly decreased after the psychological training (from 52.4 to 38.7), indicating an improvement in emotional control and an increased ability to adapt to stress among athletes. At the same time, aggression levels also declined substantially (from 68.2 to 50.3), confirming that psychological training programs are effective in managing impulsive reactions and fostering more constructive behavioral patterns.

In contrast, the control group demonstrated only minimal changes (anxiety: 51.8 → 49.9; aggression: 67.5 → 65.9), suggesting that without targeted psychological intervention, no significant positive shifts occur in athletes' emotional states.

Overall, the diagram visually confirms the high effectiveness of the psychological training program applied in the methodology. These results indicate that systematic and scientifically grounded psychological interventions not only reduce anxiety and aggression but also significantly enhance athletes' overall psychological stability and their ability to adapt to competitive conditions.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Spielberger C. D. Anxiety: Current trends in theory and research. – New York: Academic Press, 1972. – 480 p.

2. Spielberger C. D., Gorsuch R. L., Lushene R. E. Manual for the State-Trait Anxiety Inventory. – Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1983. – 76 p.

3. Buss A. H., Durkee A. An inventory for assessing different kinds of hostility // Journal of Consulting Psychology. – 1957. – Vol. 21(4). – P. 343–349.

4. Weinberg R. S., Gould D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. – 7th ed. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2019. – 624 p.

5. Hardy L., Jones G., Gould D. Understanding Psychological Preparation for Sport: Theory and Practice of Elite Performers. – Chichester: Wiley, 1996. – 320 p.

Umida Ozodovna Khasanova

Lecturer, Urgench State University

umidaxasanova1111@gmail.com

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PEER INFLUENCE AND SOCIAL PRESSURE IN ADOLESCENTS' MORAL DECISION-MAKING

Abstract: Adolescence is a period in which peer relationships become increasingly important and may shape how young people interpret moral situations and choose how to act. This theoretical review examines conformity, the need for social acceptance, group norms, peer status, and public versus private decision contexts as factors that may influence adolescents' moral choices. Research suggests that peer influence is not uniformly harmful: peers can encourage prosocial behaviour as well as rule-breaking, and the direction of influence depends on group norms, relationships, and the situation. The paper discusses implications for moral education and identifies priorities for culturally sensitive research.

Keywords: adolescence; moral decision-making; peer influence; social pressure; conformity; group norms; moral judgment; social acceptance.

Annotatsiya: O‘smirlik davrida tengdoshlar bilan munosabatlarning ahamiyati ortib, ular axloqiy vaziyatlarni talqin qilish va xulq-atvorni tanlashga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ushbu nazariy maqolada konformlik, ijtimoiy qabul qilinish ehtiyoji, guruh me’yorlari, tengdoshlarning mavqei hamda qarorlarning omma oldida yoki yakka holda qabul qilinishi o‘smirlarning axloqiy tanloviga ta’sir etuvchi omillar sifatida tahlil qilinadi. Ilmiy tadqiqotlar tengdoshlar ta’siri har doim ham salbiy emasligini ko‘rsatadi: guruh me’yorlariga qarab, u prosotsial xulqni ham, qoidalarning buzilishini ham kuchaytirishi mumkin. Maqolada tarbiyaviy amaliyot uchun xulosalar va kelgusidagi tadqiqot yo‘nalishlari bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik; axloqiy qaror qabul qilish; tengdoshlar ta’siri; ijtimoiy bosim; konformlik; guruh me’yorlari; axloqiy hukm; ijtimoiy qabul qilinish.

Аннотация: В подростковом возрасте отношения со сверстниками приобретают особое значение и могут влиять на интерпретацию моральных ситуаций и выбор поведения. В теоретической статье рассматриваются

конформность, потребность в социальном принятии, групповые нормы, статус сверстников, а также публичный и частный контекст принятия решений как факторы морального выбора подростков. Исследования показывают, что влияние сверстников не всегда отрицательно: в зависимости от групповых норм и ситуации оно может поддерживать как просоциальное поведение, так и нарушение правил. Обсуждаются выводы для воспитательной практики и перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: подростковый возраст; моральное решение; влияние сверстников; социальное давление; конформность; групповые нормы; моральное суждение; социальное принятие.

Introduction: Adolescence involves changes in identity, relationships, autonomy, and sensitivity to social evaluation. As young people spend more time with peers, their decisions may be shaped not only by personal beliefs but also by expectations about what friends will approve, reject, or reward. Moral decisions can become especially difficult when a young person's judgment conflicts with the group's expectations—for example, when peers encourage bullying, cheating, exclusion, or online humiliation, while the adolescent believes these actions are wrong.

Peer influence should not be treated as a single process. It may involve direct pressure, such as an explicit request to join an action; indirect conformity, in which a young person adjusts behaviour to match perceived group norms; or social learning, in which adolescents observe and imitate the actions of friends or high-status peers. Social pressure can also be subtle: fear of ridicule, losing friendships, or being labelled disloyal may be sufficient to affect a choice even when no one issues a direct command.

Research on adolescent development has repeatedly shown that the presence of peers can affect decision-making, especially in situations involving risk and social reward (Gardner & Steinberg, 2005; Chein et al., 2011). However, evidence about risky behaviour cannot automatically be treated as direct evidence about moral judgment. Moral decisions involve additional questions of fairness, harm, loyalty, responsibility, and competing values. This paper therefore reviews the psychological mechanisms through which peer influence and social pressure may shape adolescents' moral decision-making.

Peer influence and conformity. Conformity refers to adjusting judgments or behaviour in response to real or perceived group expectations. In adolescence, conformity may help young people learn shared rules and develop a sense of belonging. It can also lead them to endorse choices they would not make independently. The psychological mechanism is not simply a lack of personal values: a young person may understand the moral issue but give greater weight to immediate social consequences, particularly when the group's approval feels important.

Classic research on conformity demonstrates that people may publicly align with a group even when its judgment conflicts with their own perception (Asch,

1956). Although such findings do not directly establish how adolescents resolve moral dilemmas, they offer a useful framework for understanding the tension between independent judgment and social belonging. In moral contexts, conformity may affect both the decision itself and the explanation offered afterward. Adolescents may repeat a group's justification to preserve acceptance, avoid conflict, or present themselves as loyal members.

Psychological mechanisms of social pressure. One important mechanism is the need for social acceptance. During adolescence, peer relationships contribute to identity development and emotional security. The possibility of exclusion may therefore make a group's expectations feel more consequential than the abstract moral principle at stake. Under pressure, an adolescent may choose short-term approval over a personally held standard, especially when the decision is public or when group membership is uncertain.

A second mechanism is social reward sensitivity. Peer presence can increase the perceived value of immediate rewards and influence how risks are evaluated. Gardner and Steinberg (2005) found that peer presence affected risk-taking among adolescents and young adults in an experimental setting. Chein et al. (2011) reported that the presence of peers increased adolescent risk-taking and was associated with heightened activity in brain systems related to reward processing. These studies concern risky decisions rather than morality in general; nevertheless, they help explain why a socially rewarding but ethically questionable choice may become more attractive in a group setting.

A third mechanism is normative interpretation. Adolescents often use group behaviour as information about what is acceptable. If a peer group treats mockery, dishonesty, or exclusion as normal, individuals may underestimate the harm involved or assume that objection will be socially costly. Conversely, groups that value fairness, inclusion, honesty, and mutual support can make prosocial choices easier to sustain. Peer influence is therefore direction-sensitive: it can amplify either constructive or harmful norms.

Peer status and public versus private choices. The status of the person exerting influence may matter. Popular or socially influential peers can act as behavioural models because their approval is perceived as valuable. Adolescents may imitate them even without explicit pressure. At the same time, influence from a close friend may be powerful because the relationship carries trust, emotional significance, and expectations of loyalty. These sources of influence are related but not identical.

The public or private nature of a decision can also change the strength of social pressure. When a choice is visible to classmates, reputation and anticipated reactions may become part of the decision. In private, adolescents may feel freer to express their own judgment. Recent experimental work on Chinese adolescents found that participants' moral decisions in trolley-type dilemmas were broadly similar across individual and group settings, while young adults' choices changed more when decisions were made collectively (Jiang et al., 2025). This result cautions against

assuming that adolescents always conform more strongly than adults in every moral situation; the effect may depend on age, task, and context.

Peer relationships in moral decision-making. Research directly focused on adolescents' moral dilemmas suggests that peer relationships are relevant to moral choice. Koenig and Gao (2022) studied 103 adolescents aged 12–16 and found that peer attachment was associated with endorsement of personal sacrifice in hypothetical moral dilemmas. Their findings do not mean that strong peer attachment necessarily causes ethical or unethical behaviour. Rather, relationships with peers may shape how adolescents interpret interpersonal consequences and respond to dilemmas.

A distinction should be made between descriptive norms—what group members appear to do—and injunctive norms—what group members approve or disapprove of. If adolescents believe that most classmates engage in a harmful behaviour, they may see it as common even if many privately disapprove. Effective prevention should therefore avoid unintentionally presenting harmful conduct as widespread or socially dominant. It should instead make constructive peer norms visible and support students who challenge harmful behaviour.

Implications for education and prevention. Schools can help adolescents resist destructive social pressure without portraying peer relationships as inherently dangerous. Classroom discussions of realistic moral dilemmas can invite students to identify competing values, predict consequences, and explain their decisions. Role-play can provide practice in refusing harmful requests, supporting a targeted classmate, or expressing disagreement without humiliating others. These activities are most useful when students can explore multiple perspectives rather than simply guess the answer an adult expects.

Teachers and school psychologists should pay attention to the social conditions surrounding moral behaviour. Clear anti-bullying procedures, fair classroom rules, cooperative learning, and opportunities for students to contribute to group decisions can strengthen norms of respect and responsibility. Peer-led initiatives may be effective when student leaders model inclusion and ethical conduct. At the same time, schools should avoid placing the entire burden on an individual adolescent to resist a powerful group; adults must intervene when there is intimidation, harassment, or risk of harm.

Families can also support independent moral judgment by discussing difficult situations, listening without immediate condemnation, and helping adolescents plan responses to pressure. Instead of asking only, "Did you obey the rule?", adults can ask, "Who was affected?", "What did the group expect?", "What made the decision difficult?", and "What could you do next time?" Such questions connect moral reasoning with realistic social experience.

Limitations and future research. The evidence reviewed here comes from different methods, age groups, and cultural contexts. Laboratory tasks and hypothetical dilemmas allow controlled comparisons but may not capture the

emotional complexity of real peer interactions. Research on risky decision-making provides useful mechanisms but should not be treated as interchangeable with research on moral judgment. Future studies should compare private and public decisions, distinguish direct pressure from perceived norms, and examine the roles of friendship quality, peer status, gender, school climate, and digital communication. Longitudinal and culturally diverse studies are needed to clarify how these processes change over time.

Conclusion. Peer influence and social pressure are important contextual factors in adolescents' moral decision-making, but their effects are neither uniform nor inevitably negative. Conformity, the need for acceptance, sensitivity to social rewards, perceived group norms, and the status of influential peers may shift attention from personal moral standards toward immediate social consequences. Yet peers can also reinforce fairness, empathy, honesty, and prosocial action. The direction of influence depends on the values expressed by the group, the nature of the relationship, and whether the decision is made publicly or privately.

The central educational task is not to isolate adolescents from peers, but to help them maintain reflective judgment while participating in social relationships. Moral education should combine discussion of ethical dilemmas with practical skills for responding to pressure, supportive peer norms, and clear adult intervention when harm occurs. Future research should examine these mechanisms in culturally diverse adolescent samples and in everyday settings, including digital environments.

References

1. Asch, S. E. (1956). Studies of independence and conformity: I. A minority of one against a unanimous majority. Psychological Monographs: General and Applied, 70(9), 1–70. https://doi.org/10.1037/h0093718

2. Chein, J., Albert, D., O'Brien, L., Uckert, K., & Steinberg, L. (2011). Peers increase adolescent risk taking by enhancing activity in the brain's reward circuitry. Developmental Science, 14(2), F1–F10. https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2010.01035.x

3. Gardner, M., & Steinberg, L. (2005). Peer influence on risk taking, risk preference, and risky decision making in adolescence and adulthood: An experimental study. Developmental Psychology, 41(4), 625–635. https://doi.org/10.1037/0012-1649.41.4.625

4. Jiang, Y., Zhang, W., Wan, Y., Gummerum, M., & Zhu, L. (2025). Adolescents are more utilitarian than adults in group moral decision-making. PsyCh Journal, 14(2), 179–190. https://doi.org/10.1002/pchj.821

5. Koenig, S., & Gao, Y. (2022). Moral decision making in adolescents: The effects of peer attachment, interpersonal affect, and gender. Journal of Adolescence, 94(2), 166–175. https://doi.org/10.1002/jad.12015

6. Brown, B. B., Bakken, J. P., Ameringer, S. W., & Mahon, S. D. (2008). A comprehensive conceptualization of the peer influence process in adolescence. In

M. J. Prinstein & K. A. Dodge (Eds.), Understanding peer influence in children and adolescents (pp. 17–44). Guilford Press.

7. Steinberg, L. (2008). A social neuroscience perspective on adolescent risk-taking. Developmental Review, 28(1), 78–106. https://doi.org/10.1016/j.dr.2007.08.002

8. Pei, R., Lauharatanahirun, N., Cascio, C. N., O'Donnell, M. B., Shope, J. T., Simons-Morton, B. G., Vettel, J. M., & Falk, E. B. (2020). Neural processes during adolescent risky decision making are associated with conformity to peer influence. Developmental Cognitive Neuroscience, 44, 100794. https://doi.org/10.1016/j.dcn.2020.100794

9. Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. Psychological Review, 108(4), 814–834. https://doi.org/10.1037/0033-295X.108.4.814

10. Kohlberg, L. (1963). The development of children's orientations toward a moral order. Human Development, 6, 11–33. https://doi.org/10.1159/000269667

Ilxamova Diana
Researcher at Urgench State University.

AGE-RELATED FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE, EMOTIONAL, AND BEHAVIORAL COMPONENTS OF TOLERANCE IN SCHOOLCHILDREN

Abstract. The article presents a theoretical analysis of the age-related characteristics of the development of cognitive, emotional, and behavioral components of tolerance during adolescence. Based on a comparative review of scientific literature, it examines the structural components of tolerance, their interrelationships, and their potential manifestations at different age stages. The methodological differences between cross-sectional and longitudinal studies of age groups are also substantiated.

Keywords: tolerance, adolescence, age-related characteristics, cognitive component, emotional component, behavioral component, empathy, group identity, social relationships.

Annotatsiya. Maqolada o'smirlik davrida tolerantlikning kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlari rivojlanishining yoshga oid xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Ilmiy manbalarni qiyosiy o'rganish asosida tolerantlikning tarkibiy jihatlari, ularning o'zaro munosabati va yosh bosqichlarida namoyon bo'lishining ehtimoliy xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, yosh guruhlarini kesma va bo'ylama tadqiqotlar orqali o'rganishning metodologik farqlari asoslangan.

Kalit so'zlar: tolerantlik, o'smirlik, yosh xususiyatlari, kognitiv komponent, emotsional komponent, xulq-atvor komponenti, empatiya, guruhiy o'ziga xoslik, ijtimoiy munosabatlar.

Аннотация. В статье представлен теоретический анализ возрастных особенностей развития когнитивного, эмоционального и поведенческого компонентов толерантности в подростковом возрасте. На основе сравнительного изучения научных источников раскрываются структурные компоненты толерантности, их взаимосвязь и вероятные особенности проявления на различных возрастных этапах. Обоснованы методологические различия между поперечными и лонгитюдными исследованиями возрастных групп.

Ключевые слова: толерантность, подростковый возраст, возрастные особенности, когнитивный компонент, эмоциональный компонент, поведенческий компонент, эмпатия, групповая идентичность, социальные отношения.

Introduction. In modern society, the increasing cultural, social, and informational diversity makes developing skills in the younger generation to treat others' views, beliefs, and lifestyles with respect an important task of education and upbringing. In the UNESCO Declaration of Principles on Tolerance, tolerance is interpreted as a principle related to the respect, acceptance, and proper understanding of the diversity of cultures[1]. Therefore, tolerance is not just tolerance of disagreement, but an attitude based on the recognition of human dignity and mutual respect.

In Uzbekistan, issues of protecting the psychological health of students and supporting their personal development are also becoming increasingly relevant. In particular, Law No. ZRU-989 of November 5, 2024, "On the Provision of Psychological Assistance to the Population," [2] and Resolution No. PP-379 of October 19, 2026, [3] serve as an important legal context for highlighting the development of psychological services and the study of the socio-psychological characteristics of students. Although these documents do not establish a direct methodology for measuring tolerance, they demonstrate the need for scientifically grounded support for psychological development in the educational environment.

During adolescence, the processes of self-awareness, establishing one's place among peers, and forming an independent position accelerate. During this period, the ability to understand other people's points of view may expand, but group affiliation, social evaluation, and emotional experiences influence attitudes and behavior. Therefore, it is not enough to explain tolerance only by knowledge or a positive attitude: even if a person understands the views of others, they may have difficulty controlling their emotions or maintaining respectful behavior in a conflict situation.

The level of study of the topic. G. Allport's views on intergroup relations and prejudice play an important role in studying the theoretical foundations of tolerance [4]. His approach allows for the analysis of stereotypes and assessments formed toward members of other groups, but the decrease in negative attitudes does not mean that all components of tolerance have been formed.

R. Selman's views on understanding another person's point of view help explain the cognitive component of tolerance [5]. L. Steinberg analyzed cognitive and emotional development in adolescence and highlighted the influence of social situations and emotional factors on decision-making [6]. These approaches make it possible to understand the difference between understanding another person's position and demonstrating tolerant behavior toward them.

M. Davis studied empathy as a multidimensional construct and distinguished between an emotional attitude and the acceptance of another person's point of view [7]. Research by M. Killen and A. Rutland reveals the relationship between group identity, ethical judgment, and social exclusion [8]. These views indicate the need to analyze tolerance within the framework of group norms and social situations, as well as individual characteristics.

A meta-analysis of longitudinal studies by E. Crocetti et al. examined the change in negative attitudes toward immigrants and ethnic minorities in adolescence over time [9]. R. Witenberg systematically analyzed the essence and development of tolerance from a psychological perspective [10]. These sources provide a theoretical basis for the interconnected study of cognitive, emotional, and behavioral aspects of tolerance.

Research methodology. The article is of a theoretical and analytical nature, based on methods of analysis, comparison, systematization, and generalization of scientific sources. Tolerance was considered within the framework of three components: the cognitive component includes understanding the point of view of other people and understanding the diversity of views; the emotional component includes emotional attitude, empathy, and emotion management; and the behavioral component includes respectful communication, cooperation, and conflict resolution strategies.

In the age comparison, the intervals of 11–12, 13–14, and 15–17 years were taken as the conditional analytical groups. These limits are not considered universal developmental norms; in particular, the age of 15–17 is included in some approaches as early adolescence.

Analysis and discussion of results. Although the cognitive, emotional, and behavioral components of tolerance differ in content, they are manifested in an interconnected manner. The cognitive component involves understanding the opinions of others, critically evaluating stereotypes, and interpreting a situation from different perspectives. The emotional component

encompasses the awareness of experiences arising from different views, an empathic attitude, and the management of emotions. The behavioral component is manifested in respectful communication, cooperation, seeking compromise, and recognizing the rights of others.

It is important to analyze these components separately, as thoughts, feelings, and behavior do not always coincide. For example, a teenager may communicate with another person on a respectful basis, even if they do not agree with their opinion. Therefore, it is incorrect to equate tolerance with full agreement with views.

Table 1. Age-related theoretical characteristics of tolerance components in adolescence

Age stage	Cognitive component	Emotional component	Behavioral component
Early adolescence (ages 11-12)	There is a possibility of expanding the possibilities of understanding another person's point of view and the influence of group norms on assessment.	Individual differences in sensitivity to social evaluation and in the management of emotional reactions can be significant.	Peer opinion, group affiliation, and adult guidance can influence behavior choices.
Middle Adolescence	Opportunities to compare opposing opinions and analyze the situation from different perspectives can be expanded.	Experiences related to disagreement and social comparison can influence a tolerant attitude.	Under group pressure, strategies of respectful communication or exclusion are likely to be chosen.
Transition to late adolescence and early adolescence (ages 15-17)	Opportunities to substantiate personal views and critically analyze alternative positions can be expanded.	Managing emotions and taking the other person's situation into account can depend on individual experience.	The use of negotiation and compromise strategies, as well as the respectful expression of independent opinions, can be expanded.

Analysis of the table shows that age-related characteristics of tolerance are not determined solely by cognitive development. Although the ability to understand another person's point of view develops, group pressure and emotional experiences can hinder respectful behavior. L. Steinberg's views [6] and research on group identity [8] justify the need to study tolerance in the unity of individual and social factors. While Crocketti et al. [9] show that adolescents' attitudes toward immigrants and ethnic minorities change over time, this situation cannot be equated with changes in the three components of tolerance.

In determining age characteristics, the cross-sectional study serves to identify intergroup differences, while the longitudinal study serves to identify individual changes. The difference between the indicators of adolescents of different ages may reflect not only the influence of age but also family upbringing, the educational environment, and peer relationships. Therefore, it is advisable to use a cohort-sequence design in the future.

In the development of tolerance, it is necessary to harmoniously form cognitive, emotional, and behavioral skills, and in diagnostics, each component must be evaluated taking into account age and the social environment. Age-appropriate cooperation, emotional management, peaceful conflict resolution, and respectful expression of opinion are recommended, but their effectiveness must be verified empirically.

Conclusion

Theoretical analysis showed that the cognitive, emotional, and behavioral components of tolerance are interconnected. They are reflected in understanding the other person's point of view, controlling emotions, and demonstrating a respectful attitude, respectively. The development of these components during adolescence depends on individual characteristics and the social environment, and additional evidence is required to evaluate their changes as a universal pattern.

To identify age differences more deeply, it is necessary to conduct empirical studies covering all three components and social factors involving adolescents in Uzbekistan. Tolerance development work should be aimed at the harmonious formation of knowledge, emotional control, and respectful behavior.

References

1. O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 5-noyabrdagi O‘RQ-989-son «Aholiga psixologik yordam ko‘rsatish to‘g‘risida»gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 19-oktabrdagi PQ-379-son qarori.
3. Allport G. W. The Nature of Prejudice. – Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954.
4. Declaration of Principles on Tolerance. – Paris: UNESCO, 1995.
5. Davis M. H. Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach // Journal of Personality and Social Psychology. – 1983. – Vol. 44, No. 1. – P. 113–126.
6. Killen M., Rutland A. Children and Social Exclusion: Morality, Prejudice, and Group Identity. – Chichester: Wiley-Blackwell, 2011.
7. Selman R. L. The Growth of Interpersonal Understanding: Developmental and Clinical Analyses. – New York: Academic Press, 1980.
8. Steinberg L. Cognitive and affective development in adolescence // Trends in Cognitive Sciences. – 2005. – Vol. 9, No. 2. – P. 69–74.
9. Crocetti E., Albarello F., Prati F., Rubini M. Development of prejudice against immigrants and ethnic minorities in adolescence: A systematic review with meta-analysis of longitudinal studies // Developmental Review. – 2021. – Vol. 60. – Article 100959. DOI: https://doi.org/10.1016/j.dr.2021.100959
10. Witenberg R. T. The Psychology of Tolerance: Conception and Development. – Singapore: Springer, 2019.

MUNDARIJA

№	
1.	**Baratova Dilafruz Sharifovna** Deviant xulq-atvorning zamonaviy psixologik tavsifi
2.	**Atavullayeva Mahbuba Qobilovna.** Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kommunikativ savodxonlik va emosional intellektni rivojlantirish.
3.	**Aminova Gulnoza Nasritdinovna** Kommunikativ kompetentlik omillarini tadqiq etishning metodologik asoslari va metodik vositalar tavsifi
4.	**Shamsiyeva Maxbuba Sattorovna** Buxoro pedagogik maktablarining bugungi kundagi ahamiyati
5.	**Choriyeva Mehriniso Qiyomiddinovna,** Xix asr oxiri – xx asr boshlarida buxoro adabiy muhiti va uning yetuk vakillari ijodi
6.	**Narziyev Bexruz Baxshullayevich** Sun’iy intellekt va psixologiya integratsiyasining istiqbollari
7.	**Qodirova Surayyoxon Shokirovna** Zo‘ravonlik uchragan ayollarda suitsidal xavfni kamaytirishda psixologik korreksiyaning determinantlari
8.	**Алиев Мухаммаджон Чориевич** Структура уровней самопознания
9.	**Azimov Mirzobek** "Kechiktirish kasalligi" (prokrastinatsiya): sabablari va 5 ta engil usulda yengish yo‘li.
10.	**Ne’matilloyeva Mohidil Aloviddinovna** Yangi asr psixologiyasining yangi avlod kadrlarini tayyorlashdagi ustuvor vazifalari.
11.	**Muxinova Rushana Jasurovna** Kichik maktab yoshi o’quvchilarda art terapiya orqali tasavvur va ijodkorlikni rivojlantirishning o’ziga xos xususiyatlari
12.	**O’razboyeva Yoqutjon Zeribbayevna** Qobiliyatlar ta’lim samaradorligi omili sifatida
13.	**Hamroqulova Farangiz Faxriddin Qizi** Bolalar nutqida uchraydigan nuqsonlar va ularning kelib chiqish sabablarinutq kasalliklari
14.	**Nasimova Nozima Isomiddin Qizi** Sportchilarda hissiy-irodaviy sifatlar shakllanishining psixologik mexanizmlari
15.	**Mamadqulova Muhabbat Muzaffarovna** Tibbiyot xodimlariga psixologik xizmat ko‘rsatishning o‘ziga xos xususiyatlari
16.	**Jo’rayeva Sarvinoz Sherali Qizi.** Refleksivlik rivojlanishining alohida bilish jarayonlari taraqqiyotidagi roli
17.	**Abdulakimova Sadoqat Erkin Qizi** Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirishning psixologik omillari
18.	**Ruziyeva Gulnoza Murodillo Qizi** O‘smir o‘quvchilarda kasb tanlash motivatsiyasining psixologik xususiyatlari
19.	**Narziyeva Nozima Ikromovna** O‘smir o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning psixologik shart-sharoitlari
20.	**Hamroyev Temurbek Jamshid o’g’li** Mehnat migratsiyasi sharoitida o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi va moslashuv determinantlari.

21.	**Odinayeva Lobar Farmonovna** Shaxs ma’naviy ehtiyojlariga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarning integrativ tizimi tavsifi.
22.	**Sharopova Nilufar Ulug‘bek Qizi** Talabalarda diqqat sifatlari rivojlanishining psixologik xususiyatlari
23.	**Qudratova Sevara Baxriddin Qizi** Kichik yoshdagi bolalar ijodkorligi psixologik xususiyatlari
24.	**Shodiyeva Nargiza Ro‘Ziqulovna** Imkoniyati cheklangan o‘smirlarda emotsional zo‘riqishlar namoyon bo‘lishining psixologik determinantlari
25.	**Zaripova Munira Nuraliyevna** O‘spirinlarda huquqiy ongni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari
26.	**Маримов Мухаммад Муродбек Угли** Методологические принципы формирования факторов педагогического общения у студентов
27.	**Sa’dulloyeva Maftuna Nasullo Qizi** Umumta’lim maktablarida ingliz tili darsliklari orqali o‘quvchilarda madaniyatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish
28.	**Муҳамедова Мадинабону** Разработка региональных мастер-планов как инструмента снижения бедности в условиях цифровой трансформации (на примере бухарской области)
29.	**Ro’ziyev Ulug’bek Muzaffarovich** “O‘smir yosh davrida emotsional zo‘riqishlarning namoyon bo‘lish shakllari”
30.	**Ergasheva Azimaxon Nosirjon Qizi** Sud psixologik ekspertizalarni tashkil qilishning huquqiy asoslari
31.	**Baymanova Tumaris Xalmurza Qizi** Talabalarda xorijiy tillarni o‘rganish jarayonida namoyon bo‘ladigan emotsional holatlarning psixologik xususiyatlari
32.	**Muxibova Gulshod** Aqliy rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning pedagogik va psixologik xususiyatlari
33.	**Ismoiljonov Ravshan Baxtiyor O‘G‘Li** Noto‘liq oila fenomenining psixologik tahlili
34.	**Baratova Manzuraxon Baxodirovna** Oilaviy munosabatlarning psixologik modellarini chuqur tahlili
35.	**Kamolova Sabrina** Zamonaviy raqamli muhitda o‘smirlar tanqidiy fikrlashining psixologik determinantlari
36.	**Зияев Окилжон Кобилжонович** Формирование иранской имперской идеологии: от ранних аршакидов к сасанидской политике памяти
37.	**Baxshullayev Asiljon Jo‘Ra O‘G‘Li.** Jismoniy tarbiya ta’limining pedagogik nazorat modellari
38.	**Esonova Shahnoza Akbar Qizi** Oilaga psixologik xizmat ko‘rsatishda zamonaviy diagnostika usullarining samaradorligi
39.	**Nabatova Asalxon** Art-terapiya vositalari orqali talaba yoshlar kreativligini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari
40.	**Temirova Mohlaroyim** Bolalarning intellektual rivojlanish usullarini o‘rganish mexanizmlari
41.	**Razov Najimatdin Moyatdinovich**

	Sinf va sinfdan tashqarida jadid ma’rifatparvarlarining ilmiy-pedagogik qarashlaridan foydalanish yo‘llari.
42.	**Tursunov Uchqun To’qin o’g’li** Jinoyat sodir etishga moyil bo‘lgan o‘smirlarni o‘rganishning psixologik xususiyatlari
43.	**Qarshiyev Elyor Abduxamid o’g’li** O‘qituvchi kasbiy faoliyati samaradorligini metakognitiv yondashuv asosida rivojlantirish mexanizmlari
44.	**Berdiyeva Mohigul Murodilloyevna.** Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ko‘rgazmali tafakkurni shakllantirish omillari
45.	**Bolmatov Komronbek Mamaraxim o’g’li** O‘smirlarda kompyuter o‘yinlariga qaramlikning psixologik determinantlari
46.	**Latipov Jasurbek Xaitbayevich.** O‘rta osiyo psixologiya maktablarining tarixiy-tahliliy asoslari
47.	**Isayeva Madinabonu Malikovna, Hakimova Feruza Adiz Qizi** Psixologiyada milliy va xorijiy tajribalarni integratsiyalash
48.	**Baboyev Alomirzo To‘lamirzayevich.** Harbiy Ta’lim Fakulteti Talabalaring Shaxslilik Sifatlarini Tadqiq Qilishning Ilmiy Pedagogik Asoslari.
49.	**Boymurodova Nodirabegim Bahodir qizi** Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida o‘quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik tavsifi
50.	**Икромова Малика** Социально-психологические факторы самодиагностики у учителей английского языка
51.	**Fayziyev Murod Mirg’olib o’g’li** Yoshlar orasida stress va depressiya rivojlanishiga olib keluvchi psixologik omillar: diagnostika va profilaktika modeli
52.	**To‘layev Xojiboy O‘ktam o‘g‘li** Ichki ishlar xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlari
53.	**Rabimov Obid Abdulma’jamovich** Shaxsning motivatsion va hissiy holati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik
54.	**Xuddiyeva Umida** Ai vositalari orqali o‘quvchilarning matematik kompetensiyalarini rivojlantirish
55.	**Norqulova Gulibodom Oybek qizi** Sun’iy intellekt platformalarining talabalarning kognitiv faolligiga psixologik ta’siri
56.	**Narzullayev Elyor Qahramon o‘g‘li** Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi fanining boshqa fanlar bilan integratsiyasi
57.	**Rajabboyev Zohidjon** The subversive enchantment of roald dahl: deconstructing the dark psychological architecture of his fairy tale narratives
58.	**Rajabov Lochinbek O'ktam o‘g‘li** Talabalarda sog‘lom e’tiqod shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari
59.	**Nusratov Mirzobek Jalol o‘g‘li** Tasavvufning psixologik tamoyillari
60.	**Raximova Feruza** Oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari
61.	**Feruz Sayfutdinov** From the gate to the gate: the history of the gates of bukhara during the mangid emirs

62.	**Xasanova Bog'dagul** Tazyiqqa uchragan ayollarda diqqat barqarorligining buzilishiga olib keluvchi psixologik omillar
63.	**Axtamov Islom Ilxom o'g'li** O'quvchilarda musiqiy intellektni rivojlantirishda ijtimoiy muhitning roli
64.	**Ergasheva Mohina Gaybullayevna** Yoshlarda huquqiy madaniyatni oshirish texnologiyalari
65.	**Raimdjanov Mirkarim Tolibjon o'g'li** Raqamli muhitda shaxs xulq-atvori rivojlanishi konsepsiyasining nazariy tahlili
66.	**Maxmudova Shahnoza Po`latovna** Maktabgacha yoshdagi bolalarda agressiv xulq-atvorning psixologik sabablari va uni bartaraf etish usullari
67.	**Obidova Zarnigor Orif qizi** Gumanistik psixoterapiya (e. Berning tranzaksion tahlil nazariyasi asosida)
68.	**Muxamedov Feruz To'lqinjonovich** Musiqiy ta'lim talabalarida ijodiy fikrlashni shakllantirishning psixologik omillari
69.	**Toshpo'latova Marjona** O'smirlarda egoizm namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlar
70.	**Boboqulova Marjona Rizoqul qizi** Boshlang'ich sinf o'quvchilari kreativ tafakkuri va intellektini shakllantirishning pedagogik-psixologik omillari
71.	**Doniyorov Sobirjon** Shaxsda gender identifikatsiyasi shakllanishida oilaviy rollar differensiatsiyasining psixologik ta'siri
72.	**Himmatov Muhammad Vohid o'g'li** Bola nutqi rivojlanishida oiladagi ijtimoiy-psixologik omillarning o'rni
73.	**Namazov Ahror Rustamovich** Shaxs xulq-atvorida o'z-o'zini nazorat qilishning psixologik omillari
74.	**Saidova Aziza Raximovna** Umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'limni joriy etishning imkoniyatlari va muammolari
75.	**Asatillayeva Surayyo A'zamjon qizi** Yoshlar reproduktiv madaniyatining shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar
76.	**Boltayeva Vazira Vohidjon qizi** O'smirlar xulqidagi og'ishlarni bartaraf etishda ma'naviy qadriyatlarning psixologik ahamiyati
77.	**Hakimov Fozilbek** Ikki tillilik (bilingvizm)ning meta-learning kompetensiyasini rivojlantirishdagi psixologik determinantlari: o'zbekiston yoshlari misolida
78.	**Tohirova Maftuna Bozorovna** Axborot texnologiyalarida psixologiyaning ahamiyati
79.	**Rizayeva Gulasal Mizrob qizi** The role of communicative methods in developing speaking skills in english lessons
80.	**Раджабов М.С.** Сравнительный анализ эффективности алгоритмов сортировки на различных типах входных данных
81.	**Kobilova Feruza Tolibovna** Psychological factors in teaching foreign languages to students of non-philological specialties
82.	**Qo'yliyev Ulug'bek Ravshanovich**

	Bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarida tanqidiy va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish mexanizmlari
83.	**Usmonova Dilnoza Bahodir qizi** Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy stressini kamaytirishda psixologik xizmat ko‘rsatishning pedagogik-psixologik asoslari
84.	**Boymurodov G’olib Tolib o’g’li** Art-terapiya vositalari yordamida talaba yoshlar tafakkurini rivojlantirishning psixologik jihatlari
85.	**Mirzayeva Muhayyo Ro‘ziyevna** Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-supervayzerlik qobiliyatlarini rivojlantirishda refleksiv va kommunikativ kompetensiyalarning o‘rni
86.	**Xalilov Bekzod** Innovative-perceptual mechanisms of developing mathematical abilities in prospective psychologists
87.	**Barotov Shuxrat Sharifovich** Bojxona xodimlarida kasbiy kompetentlikni takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik omillari
88.	**Adizova Saodat Odilovna** Innovatsiya va innovatsion salohiyat tushunchalarining iqtisodiy mazmuni
89.	**Fayziyeva Malika Faxriddin qizi** Zamonaviy jamiyatda yosh rahbarlarning liderlik salohiyatini rivojlantirish mexanizmlari
90.	**Kozimova Mehriniso Akbarali qizi** Raqamli ta’lim muhitida steam yondashuvi orqali talabalarning kreativ va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish
91.	**Xolliyeva Shahnoza Raxmatulloyevna** Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirish
92.	**Safoyev Hasan Aminovich** Sportchilarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyati va temperament xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlik
93.	**Adizova Mashhura Abdurahmonovna** Imkoniyati cheklangan bolalar uchun inklyuziv ta’limning zamonaviy modellari va ularning samaradorligi
94.	**Suleymanov Arslan** Shaxs temperamental sifatlari namoyon etilishining gender xususiyatlari
95.	**Jo’rayeva Dilnoza** Milliy qadriyatlar va umuminsoniy g‘oyalar uyg‘unligida shaxs tarbiyasini tashkil etish.
96.	**Hasanov Shuhrat Qiyomovich** O‘quvchilar intellektual qobiliyatini rivojlantirishda jismoniy tarbiyaning ahamiyati
97.	**Oqmurodov Madiyor** O‘zbekiston hududlari raqobatbardoshligini baholash: integral yondashuv va klasterlash
98.	**Musurmonova Munira Anvar qizi** Ota-ona va farzandlar o'zaro munosabatining psixologik xususiyatlari
99.	**Xolmuminov Abduquddus Turkman o‘g‘li** Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlari

100.	**Boyjigitov Shavkat Abdusamadovich** O'quvchilar shaxsida yosh inqirozlarining namoyon etilishi
101.	**Otojonova Venera** O‘zbek she’riyatida xalq og‘zaki ijodi an’analari (g‘afur g‘ulom she’riyati misolida)
102.	**Azimov Alisher Urinbayevich** O‘zbekiston respublikasi harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti hamda uning tasarrufidagi institutlari kursantlarida o‘quv motivatsiyasini shakllantirishning psixologik xususiyatlari
103.	**Mutarova Sevara** Talaba yoshlarning kreativ tafakkurini rivojlantirishning psixologik-pedagogik asoslari
104.	**Sadirova Dilorom Rajabovna** Shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishning psixologik omillari
105.	**Yadgarova Sarvinoz Sayfiddinovna** Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining loyiha asosidagi o‘quv faoliyatini tashkil etish
106.	**Отамуратов Рустам Усканович** , Взаимосвязь интернет-зависимости с возрастом и психоэмоциональными характеристиками.
107.	**Bomurodov shoxzod bekzod o‘g‘li** Mahallada psixologik xizmat ko‘rsatish tizimi: dolzarb muammolar va takomillashtirish yo‘nalishlari
108.	**Dusmuratov Mansur Baysoatovich**, Kredit-modul ta’lim sharoitida dunyo davlatlarining o‘zaro kreditlarni tan olish va almashish masalasi
109.	**Шаропов Жамшид Дилмуродович** Психологические особенности формирования военных представлений у подростков
110.	**Исабаев Абдукарим Комилжонович** Психологические детерминанты коррекции эмоциональной тревожности у сотрудников органов внутренних дел
111.	**Safarova Dilafruz Salimovna** Boshlang‘ich ta’lim pedagoglarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni optimallashtirishning psixologik asoslari.
112.	**Sharopov Jamshid Dilmurodovich** Yoshlar xulq atvorida ma‘naviy fazilatlarni rivojlantirishning psixologik determinantlari
113.	**Ravshanov Khusan Abdiqul o’g’li** Factors influencing students’ self-activation in the context of digital education
114.	**Янгибоева Дильноза Абдурасул кизи** Когнитивные подходы к управлению стрессовыми состояниями в спортивном процессе
115.	**Babayeva Nazira Asatullayevna** Psychological foundations of forming students’ professional identity in higher education environment
116.	**Razzoqova Shakhnoza Jo‘rayevna** Socio-psychological factors of students’ academic adaptation in private higher education institutions: a theoretical and empirical analysis

117.	**Odinayev Tolibjon Toyirovich** Psychological foundations for the development of professional competence among future nurses in medical education
118.	**Nusratova Mexriniso Baxshilloyevna** Socio-psychological and practical foundations for developing altruistic motivation in future psychologists
119.	**Meliyev Soxibidavron Xasanovich** Socio-psychological determinants of digital and behavioral addictions among university students
120.	**Эрмэтова Нафиса Бахромовна** Социально-психологические факторы проявления одиночества у молодых родителей под влиянием виртуального мира
121.	**Akhatov Yuldoshjon Khamzaevich** Metacognitive mechanisms for strengthening students' self-control and volitional stability in learning activities
122.	**Ummatov Baxtiyor Toshqo'zi o'g'li** Mikrota'lim texnologiyalari asosida bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish modeli
123.	**Raxmonova Shaxrizoda Laziz qizi** Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv kompetentlikni rivojlantirishda pedagogik-psixologik yondashuvlarning ahamiyati
124.	**Amirjanova Dildora Zarifboy qizi** Surunkali insomniyada klinik-psixologik tuzilma va psixokorreksiya yondashuvlari
125.	**Вайдулла Мадинабону Мухтасам кизи** Механизмы развития процессов общения и мышления в системе семейных отношений
126.	**Shukurova Nargiza Ikramovna** Talabalarida kasbiy refleksiyani rivojlantirishning konseptual-integrativ modeli
127.	**Rahimova F.A** Boshlang'ich ta'lim jarayonida allomalar ilmiy merosidan foydalanish imkoniyatlari
128.	**Ramazonov Jasur Elmurodovich** Factors of socio-psychological adaptation in the professional activity of law enforcement officers
129.	**Saodat Azizova** Halol turizm bozori statistikasining global miqyosdagi o'ziga xos jihatlari
130.	**Keldiyorov Olim Xudoyorovich** Socio-psychological mechanisms of promoting legal awareness for the prevention of delinquent behavior in adolescents
131.	**Khurshid Khamidovich Akhrorov** The content and specific features of the competency-based approach in music education
132.	**Isroilova Saida Erkinovna** Psychological and social factors influencing decision-making among women experiencing domestic violence
133.	**Muxamedova Muhayyo Karimovna** Factors shaping students' pro-environmental behavior in the process of environmental education
134.	**Салихов Тимур Мансурович**

	Психологические детерминанты формирования знаний спортивных тренеров в области туризма
135.	**Jabborov Abror Kaxramonovich** Psychological resilience and coping strategies as predictors of professional identity development among university students
136.	**Khudoyberdiyeva Zarnigor Kobiljonovna** University students' ethnocultural identity and their attitudes toward universal human values in the context of globalization
137.	**Джуракулова Мунира Суюновна** Психологические аспекты развития интеллектуальной активности учащихся начальных классов в цифровой образовательной среде
138.	**Нуруллаев Фируз Файзиллоевич** Значение учета индивидуально-психологических особенностей учащихся в процессе профессиональной ориентации
139.	**Dusmetova Maksuda Matnazarovna** The influence of reflective abilities on the development of personal qualities among future primary school teachers
140.	**Odilova Mahfuza Ochilovna** Pedagogical and psychological foundations of developing intrinsic and extrinsic motives among future teachers
141.	**Rakhimova Etibor Rustamovna** Psychological determinants of communication difficulties among students
142.	**Rashidov Abdurashid Murodullayevich** Yoshlarning harbiy xizmatga munosabatini shakllantiruvchi omillarning tahlili
143.	**Sunnatova Xurshida Zafar qizi** O‘smirlik davrida emotsional intellekt va psixologik barqarorlikning rivojlanish dinamikasi
144.	**Rajabov Rasulbek Sobir o‘g‘li** Zamonaviy ilmda oila tarbiyaviy hamda psixologik holatlarni o‘rganishda markaziy ob’ekt sifatida
145.	**Axmedov Asadbek Odilbekovich** O‘smirlarda konfliktologik madaniyatni shakllantirishning psixologik determinantlari
146.	**Rasulov Mo’minmirzo Rustamovich** Psychological factors affecting the effectiveness of professional decision-making among prosecutorial officers
147.	**Ismatova Halovat Baxtiyorovna** O‘smirlarda destruktiv xulq-atvor shakllanishining psixologik omillari va uning oldini olish yo‘llari
148.	**Mamayusupov Timur Alisherovich** Xorijiy filologiya yo‘nalishi talabalarida lingvistik refleksiyaning psixologik determinantlari: metakognitiv monitoring, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va kommunikativ xavotir
149.	**Sharifova Dildora Shavkiddin qizi** Badiy-pedagogik faoliyat orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy o‘zini-o‘zi rivojlantirish va akmeologik madaniyatini takomillashtirish

150.	**Raupov Akbarshox Aminjon o'g'li** Shaxsning hayot mazmunini izlash jarayonida ekzistensial kechinmalarning psixologik xususiyatlari
151.	**Tohirova Nasiba Qobilovna** O‘smirlarning raqamli xavfsizlik xulqini rivojlantirish: deviant xatti-harakatlarning psixoprofilaktikasi
152.	**Марупов Хусан Акрамович** Психологические механизмы развития самоуправления у подростков
153.	**Nisolmuxammatova Namunaxon Inomjon qizi** Critical thinking as a factor in the development of media literacy among students
154.	**Nasimova Zarina Isomiddin qizi** Oliy ta’lim talabalarida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari
155.	**Davletova Nodira Nuraddinovna** Talabalarda xasislik namoyon bo‘lishining psixologik determinantlari
156.	**Javliyev Fayzulla Maxmadustovich** Sportchi talabalar ijodiy faoliyatining shakllanishida psixologik trening mashg‘ulotlarining o‘rni
157.	**Fayzullayeva Nazokat Shodmonovna** Refleksiv trening va keys-stadi orqali pedagogik empatiyani rivojlantirish
158.	**Эгамова Анбаржон Атаназаровна** Технологик таълимда конструктив фикрлашни ривожлантиришнинг психологик асослари
159.	**Shermetova Nargiza Iqrombay qizi** Zo‘ravonlikni boshdan kechirgan onalarning emotsional resurslari va farzandlarining psixologik moslashuvi
160.	**Ro‘ziyev Xurshidbek Xasanovich** Ichki ishlar organlariga yangi qabul qilingan xodimlarda kasbiy imijni rivojlantirishning psixologik omillari
161.	**Naimova Dilafruz Rustam qizi** Generativ sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish jarayonida talabalarning mustaqil fikrlashi va akademik mas’uliyatini rivojlantirish metodikasi
162.	**Замилова Римма Рамилевна** Социально-психологические детерминанты формирования лидерских качеств у студентов
163.	**Sultanov Alijon Qo‘ziyevich** Uyushmagan yoshlarda kasbiy o‘zini o‘zi belgilash motivatsiyasini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik omillari
164.	**Jaqsimuratov Alpamis Bayram ugli** Innovative approaches to developing students’ physical activity and healthy lifestyle motivation in school physical education
165.	**Tolibova Marjona Tolib qizi** Maktab maslahatchilarining kasbiy faoliyatida emotsional zo‘riqish va psixologik barqarorlikning o‘zaro bog‘liqligi
166.	**Hasanova Shahzoda Zafarjon qizi** Pedagoglarning kasbiy rivojlanishida refleksiv yondashuvning ahamiyati
167.	**Hayitova Oydinniso Aliyevna** Maktab o‘quvchilarida stressga chidamlilik va ijobiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlari

168.	**Rafiqov Ramazon Abdurasul ugli** Integrating physical conditioning and psychological preparation before military training camps
169.	**Akbarova Dilrabo Baxrom qizi** Psychodiagnostic assessment of anxiety and aggression in athletes under high-pressure competitive conditions and psychological strategies for their regulation
170.	**Umida Ozodovna Khasanova** Psychological characteristics of peer influence and social pressure in adolescents' moral decision-making
171.	**Ilxamova Diana** Age-related features of the development of cognitive, emotional, and behavioral components of tolerance in schoolchildren

XXI ASR PSIXOLOGIYASINING DOLZARB MUAMMOLARI

MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN TO‘PLAMI

2026-yil 22–23-may

Mas’ul muharrir: D.Sh.Baratova
Texnik muharrir: B.J.Xalilov

Nashriyot litsenziyasi AI № 178.08.12.2010
Adadi 100 nusxa. Buyurtma №685. Hajmi 724-bet. Format A4. 2026-yil.

“Durdona” MCHJ nashriyoti
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy
“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

XXI ASR PSIXOLOGIYASINING DOLZARB MUAMMOLARI MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN TO‘PLAMI

“XXI asr psixologiyasining dolzarb muammolari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman
(Buxoro, 2026-yil 22–23-may).

